સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક

૫–ઉપશમ પ્રકરણ

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	વિ.	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૬૫	૧	૧૪	આવતું	આવતું તે
૫૩૧	૨	૩૦	વાસનાળો	વાસનાવાળો
૫૩૪	૨	૧૮	ઉપત્ન	ઉત્પન્ન
૫૩૭	૧	૧૦	વીસ્તીર્ણ	વિસ્તીર્ણ
૫૩૮	૧	૧૧	મેહથી	મોહથી
૫૪૯	૨	૧૧	આજ્ઞાન	અજ્ઞાન
૫૫૩	૧	૧૪	હેવા	હોવા
૫૬૩	૨	૨૮	શરશોમાનને	શરશોમાને
૫૬૩	૨	૩૦	કઢયો	કાઢયો
૫૭૨	૨	૨૧	ઊત્થ	ઉત્થ
૫૭૨	૨	૩૦	તોએ	તેઓ
૫૭૩	૧	૧૬	નદીએઓ	નદીઓ
૫૭૭	૧	૩૧	શકતા	શકાતા
૫૭૮	૨	૧	એક	એ
૫૭૮	૨	૨	દંબની	કદંબની
૫૭૮	૨	૩૦	ખરાડાયેલો	ખરડાયેલો
૫૭૯	૧	૧૧	સંધ્યાકળનાં	સંધ્યાકાળનાં
૫૮૨	૧	૮	આરકસ્મિક	આકસ્મિક
૫૮૬	૨	૩૦	તત્ત્વેત્તાની	તત્ત્વવેત્તાની
૫૮૯	૧	૧૬	ભેગો	ભોગો
૫૮૯	૧	૨૭	બાધ	બોધ
૫૯૭	૨	૨૩	પદ્ધતિમાં	પદવીમાં
૬૦૫	૧	૧૪	પિચાશ	પિશાચ
૬૦૮	૨	૩૦	સુબુદ્ધિ ! હું	સુબુદ્ધિ !
૬૦૯	૧	૮	વિપ	વિષે
૬૧૨	૨	૩૫	આત્માવેત્તા	આત્મવેત્તા
૬૧૯	૨	૧૮	અણુવા	અણાવા
૬૧૯	૨	૨૫	દેખવા	દેખાવ
૬૨૦	૨	૧૩	કરવાનારી	કરાવનારી
૬૨૬	૧	૨૬	અધિષ્ટાન	અધિષ્ઠાન
૬૩૦	૧	૧૦	વિદ્યામાન	વિદ્યમાન
૬૩૫	૨	૧૯	સંલ્પ	સંકલ્પ
૬૩૬	૨	૨૮	ચૂક્યાછો	ચૂકયા છો
૬૩૮	૧	૪	દોરાડાથી	દોરડાથી
૬૪૦	૧	૨૬	પ્રેયોજનને	પ્રયોજનને
૬૪૩	૧	૨૯	અરૂઢ	આરૂઢ
૬૪૫	૧	૩૩	આવકાશ	અવકાશ
૬૪૭	૨	૩૨	વૃદ્ધાવસ્થાંથી	વૃદ્ધાવસ્થાથી
૬૪૯	૧	૮	અશ	અંશ
૬૫૩	૧	૩૧	દો, નહિ	દો નહિ,
૬૫૫	૧	૩૦	ત્રૈલોલ્યમાં	ત્રૈલોકયમાં
૬૫૭	૧	૨૭	મહબલવાન	મહાબલવાન
૬૬૨	૧	૨૦	दिष्टया	दिष्ट्या
૬૭૩	૨	૧૪	છોકરનાં	છોકરાનાં
૬૭૪	૨	૨૯	પાતળની	પાતાળની
૭૦૧	૧	૧૩	દેવાતાઓ	દેવતાઓ
૭૦૪	૧	૨૮	વિદ્યામાન	વિદ્યમાન
૭૧૭	૧	૧૦	મારાવામાં	મારવામાં
૭૧૭	૧	૨૫	ચાંડળોતી	ચાંડાળોની
૭૧૯	૧	૧૦	वलितौ	वलितो
૭૨૬	૨	૧૦	છોકરાએની	છોકરાઓની
૭૩૬	૧	૯	સ્વરૂપને આત્મ	આત્મસ્વરૂપને
૭૪૧	૧	૩	નિર્વિકલ્પ	નિર્વિકલ્પક
૭૫૫	૨	૧૯	અધંકાર	અંધકાર
૭૬૨	૨	૬	રહોલો	રહેલો
૭૬૨	૨	૨૩	છતાં હોવા	હોવા છતાં
૭૬૩	૨	૨૧	કાન્તિ	ક્રાન્તિ
૭૭૨	૨	૨	ઉશપમ	ઉપશમ
૭૭૪	૨	૬	કહેત્વા	કહેવાવા
૭૭૬	૧	૨૮	સંકલ્પાથી	સંકલ્પોથી
૭૭૮	૨	૧૨	પ્રદાર્થોની	પદાર્થોની
૭૮૪	૨	૧	પામોલ	પામેલા
૭૯૬	૧	૧૫	પાપ્ત	પ્રાપ્ત
૮૦૫	૨	૧૭	સ્વવંપ્રકાશ	સ્વયંપ્રકાશ
૮૩૭	૨	૩૩	આકૃત્તિઓ	આકૃતિઓ
૮૩૮	૧	૧૮	માગ	સાગ
૮૩૮	૨	૨	થવથી	થવાથી
૮૩૯	૨	૨૧	આનાત્મ	અનાત્મ
૮૪૦	૧	૨	ઉશપમ	ઉપશમ
૮૪૦	૧	૨૦	ઇન્દ્રયો	ઇન્દ્રિયો
૮૬૬	૧	૨૦	ધારઓથી	ધારાઓથી
૮૬૮	૨	૨૬	નંદવનની	નંદનવનની
૮૬૮	૨	૩૩	કકાડીની	કાકડીની
૮૭૦	૧	૨૫	અસથિર	અસ્થિર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ

महारामायण

४—स्थिति-प्रकरण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૪-स्थिति-प्रकरण

सर्ग १ लो*

જગતરૂપી ચિત્રનું વૈધર્મ્ય તથા સાંખ્યાદિ મતનું ખંડન

वसिष्ठ उवाच—अथोत्पत्तिप्रकरणादनंतरमिदं शृणु ।
स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહ્યું. હવે હું તમને મોક્ષપદવીને પમાડનાર સ્થિતિપ્રકરણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. મારા કહેવા પ્રમાણે રહેલું આ દૃશ્યજગત અહંતાથી યુક્ત, આકાર વિનાનું, ભ્રાંતિમાત્ર તથા અસત્ છે.[2] વળી તે કર્તા વિનાનું, રંગવાના પદાર્થથી રહિત, આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્રના જેવું, દ્રષ્ટા વિનાનું, અનુભવરૂપ, નિદ્રા વિનાનું અને સ્વપ્ન જેવું છે.[3] તે ભવિષ્યમાં થનાર નગરના નિર્માણ જેવું છે, ચિત્તમાં રહીને ઉદય પામેલું છે અને

---

* આ સ્થિતિપ્રકરણના પહેલા સર્ગમાં જગતરૂપી ચિત્રનું પ્રસિદ્ધ ચિત્રથી વૈધર્મ્ય (અવળાપણું) વર્ણવેલું છે તથા સાંખ્ય વગેરેના મતનું ખંડન કરી બ્રહ્મમાત્રની સિદ્ધિ કરેલી છે.

વાનરે ટાઢ મટાડવા માટે×કલ્પેલા મિથ્યા અગ્નિની પેઠે અર્થ સાધનારું છે. બ્રહ્મને વિષે અનન્ય (અભિન્ન) છતાં તે અન્ય (ભિન્ન)ની પેઠે રહ્યું છે, તે જળમાં પડનારી ધૂમરીના જેવું છે અને તે સત્ય છતાં આકાશમાં સૂર્યના પ્રકાશની પેઠે શૂન્ય છે.[૪-૫] તે રત્નની કાન્તિના સમૂહની જેમ આકાશમાં દેખાય છે, તે આધાર વિનાનું છે અને ગંધર્વનગરની પેઠે નિત્ય નિરાધાર છે.[૬] મૃગતૃષ્ણાના જળની પેઠે તે અસત્ય છતાં સત્યના જેવું પ્રતીત થાય છે, કલ્પિત નગરની પેઠે તે દૃઢ અનુભવમાં આવે છે, છતાં અસત્ય છે.[૭] તે કવિએ કલ્પેલી કથામાંના નગરની તથા પર્વતની પ્રતિભાના સ્વરૂપ જેવું છે. તેની કોઈ સ્થળે સ્થિતિ નહિ હોવાથી તે અસ્થિત છે. તે નિઃસાર છે છતાં અતિ દૃઢ છે. તે સ્વપ્નમાં દેખાતા પર્વત જેવું છે.[૮] તે ભૂતાકાશની પેઠે આકારવાળું છે, શૂન્ય માત્ર છે, શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે અસ્થિર છે, અક્ષય છે અને અવિચ્છિન્ન છે.[૯] આકાશની શ્યામતાની પેઠે તે ભાસમાન છે, વસ્તુ વિનાનું છે, સ્વપ્નની સ્ત્રીના સમાગમની જેમ ભોગ વગેરે ક્રીડા કરનારું છે અને અનર્થરૂપ છે.[૧૦] તે વિચિત્ર વાડીની પેઠે પ્રફુલ્લ છે, નીરસ છતાં સરસ આકૃતિવાળું છે અને પ્રકાશમાન છતાં ચિત્રમાંના સૂર્ય તથા અગ્નિની પેઠે નિસ્તેજ છે.[૧૧] અનુભવ કરેલા મનોરાજ્યની પેઠે તે સ્વરૂપ તથા ફળથી મિથ્યા છે અને ચિત્રમાં રહેલા કમળની પેઠે તે સાર તથા સુગંધ વિનાનું છે.[૧૨] તે શૂન્યમાં પ્રકાશ પામેલું, અનેક પ્રકારના વર્ણથી આકારવાળું, મૂર્તિમાન, આકાર વિનાનું, ચારે બાજુથી શૂન્ય અને ઇન્દ્રધનુષની જેમ ઉત્પન્ન થયેલું છે.[૧૩] તે પરમાત્માનો સ્વરૂપ વિચાર કરીએ તો પણ આ જગત સ્તંભ જેવું અસાર છે, જડ છે અને મિથ્યા પંચમહાભૂતો વડે રચેલું છે એમ જણાય છે.[૧૪] તે નેત્રદોષથી દેખાતા અંધકાર જેવું મિથ્યા તથા ચક્રની પેઠે રહ્યું છે, અને અત્યંત રૂપરહિત છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.[૧૫] તે પાણીના પરપોટાના આકાર જેવું છે, શૂન્ય છતાં અંદરથી સ્ફુરણાયમાન શરીરવાળું છે, રસાત્મક છતાં પરિણામે કડવું છે અને નિરંતર ક્ષય તથા ઉદયવાળું છે.[૧૬] ઝાકળની પેઠે તે વિસ્તાર પામેલું છે અને પકડવા જતાં તે હાથમાં આવતું નથી. તે જડરૂપ અવિદ્યાના સ્થાનકરૂપ છે, શૂન્ય છે અને પરમાણુ જેવું છે. એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓનો મત છે.[૧૭] વળી હું પાંચ મહાભૂતમય છું એ પ્રમાણે તે ગ્રહણ કરાય તેવું છે, શૂન્ય છે અને પાંચ મહાભૂત વિનાનું છે. જેવી રીતે રાક્ષસનું ગ્રહણ થાય છે તો પણ તે અસત્રૂપ છે, તેવી રીતે આ જગત પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ થાય તેવું છે, તો પણ અસત્ છે.[૧૮]

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે પ્રલયકાળના સમયમાં આ જગત પરમાત્મામાં રહે છે તથા તેમાંથી જ પાછું ઉદય થાય છે. તો એવી રીતે માનનાર જે માણસો છે, તે જ્ઞાની છે કે અજ્ઞાની છે, તે મારો સંશય મટાડવા માટે તમે મને કહો.[૧૯-૨૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—બીજમાં અંકુર રહે, તેવી રીતે આ દૃશ્યજગત પ્રલયકાળમાં પરમાત્મામાં રહે છે, એમ જે માનનાર છે તેનું માત્ર અજ્ઞાનપણું તથા બાળબુદ્ધિપણું છે તે સાંભળો.[૨૧] આ જગતનો કોની સાથે સંબંધ નથી? એમ માનવાથી પણ કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાય છે તથા કોઈ સ્થળે વાસ્તવ સંબંધ જણાતો નથી. એટલા માટે બીજમાં અંકુરની પેઠે પરમાત્મામાં જગત રહેલું છે, એવો બોધ વિપરીત છે અને વક્તા તથા શ્રોતાને મોહ કરનારો છે.[૨૨] બીજમાં અંકુર રહે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં જગત રહે છે. એવા પ્રકારની જે બુદ્ધિ છે, તે પ્રલયકાળમાં જગતની સત્યતા જણાવવા માટે છે; પણ

× વાંદરાંઓ ટાઢી ઋતુમાં ચણોઠી અથવા ગેરુ આદિ રાતા પદાર્થનો ઢગલો કરી તાપે છે; તથી તેમના મનની નિવૃત્તિ થાય છે.

તેવી બુદ્ધિ રાખવી એ મૂઢપણું છે. તેનું કારણ કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૨૩] જવ, ધાણા તથા ધાન્ય વગેરે જે બીજ જોવામાં આવે છે, તે ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોથી ગોચર છે, માટે તેમાંથી પત્ર તથા અંકુરની ઉત્પત્તિ થવી ઘટે છે.[૨૪] પણ પરમાત્મા પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠા મનથી પણ અતીત છે, અણુરૂપ છે અને સ્વયંભૂ છે; તેને જગતનું બીજપણું કેમ જ ઘટે?[૨૫] આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ, પરથી પણ પર અને કોઈ પણ નામથી અપ્રાપ્ય એવા પરમાત્માને બીજપણું કેમ તથા કેવી રીતે ઘટે?[૨૬] પરમાત્માનું સ્વરૂપ વસ્તુતાથી સત્ય છે, તો પણ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ અસતરૂપ જણાય છે. તેને વિષે બીજપણું પણ નથી, ત્યારે પછી અંકુરપણું તો કેમ જ ઘટે?[૨૭] ગગનથી પણ સ્વચ્છ અને શૂન્ય એવા પરમ પદમાં જગત, મેરુ, સમુદ્ર અને આકાશ વગેરે કેમ જ ઘટે?[૨૮] જે વસ્તુ પોતે કંઈ પણ નથી તેમાં બીજી વસ્તુ કેમ રહે? અને જો તે વસ્તુ હોય, તો તેમાં રહેલી વસ્તુ કેમ ન દેખાય? એ પ્રમાણે આત્માનું કાંઈ પણ સ્વરૂપ નથી; માટે તેમાંથી જગત કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? શૂન્યરૂપ ઘટાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પર્વત ક્યાં છે અને તે કેવી રીતે અને ક્યારે ઉત્પન્ન થયો છે?[૨૯,૩૦] વળી તડકામાં જેમ છાયા રહી શકે નહિ, તેમ સત્ય સત્તાવાળા પરમાત્મામાં જડ સત્તાવાળું જગત કેમ રહી શકે? સૂર્યમાં અંધકાર કેમ રહે? અગ્નિમાં હિમ કેમ રહે?[૩૧] અણુમાં મેરુ કેમ રહે? નિરાકાર વસ્તુમાં સાકાર વસ્તુ કેમ રહે? છાયા તથા તડકાની એકતા ઘટતી નથી, તેવી રીતે ચૈતન્ય તથા જડરૂપ જગતની એકતા ઘટતી નથી.[૩૨] વડ તથા તેનું બી એ બન્ને સાકાર હોવાથી તેના બીજમાંથી અંકુર થવા સંભવ છે, પણ નિરાકાર પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી મોટા આકારવાળાં જગત ઉત્પન્ન થવાં સંભવતાં નથી.[૩૩] બીજા દેશમાં અને બીજા મનુષ્યમાં બુદ્ધિ વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોની શક્તિથી પ્રત્યક્ષ અનુમાન વગેરે બુદ્ધિના જ્ઞાન વડે જે આ દશ્ય જગત જોવામાં આવે છે, તે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ.[૩૪] પરમાત્મા જગતરૂપી કાર્યમાં કારણપણાને પામેલા છે, એમ કહેનાર મૂઢબુદ્ધિવાળા છે. જો પરમાત્મામાંથી જ જગત ઉત્પન્ન થયું હોય તો ક્યાં સહકારી કારણ સહિત તે ઉદય પામ્યું? તે કહો.[૩૫] માટે દુર્બુદ્ધિવાળાએ કલ્પેલા કાર્યકારણભાવને દૂર રાખો અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત જે બ્રહ્મ છે, તે જ આ જગતરૂપે રહ્યું છે એમ તમે જાણો.[૩૬]

दुर्बुद्धिभिः कारणकार्यभावं संकल्पितं दूरतरे व्युदस्य ॥ तदेव तत्सत्यमनादिमध्यं जगत्तदेतत् स्थितमित्यवेहि ॥ ३६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જન્યજનિનિરાકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

જગતની સ્થિતિનું ખંડન તથા સત્ય-સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथैतदभ्युपगमे वच्मि वेद्यविदां वर।
समस्तकलनातीते महाचिद्व्योम्नि निर्मले ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હવે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞ! સમસ્ત કલ્પનાથી અતીત અને નિર્મળ એવા પરમાત્મામાં આ જગતની પ્રાપ્તિ સંબંધમાં હું તમને કહું છું.[૧] જો પરમાત્મામાં જગત વગેરે અંકુર રહેલા હોય, તો તે ક્યાં સહકારીકારણો× સહિત ઉત્પન્ન થાય છે, તે કહો.[૨] કારણ કે સહકારી-

* આ બીજા સર્ગમાં તર્કથી સ્વરૂપ ભેદ વડે જગતની સ્થિતિનું ખંડન કરી, પૂર્ણાનંદ સત્ય સ્વરૂપની સ્થિતિનું મંડન કરેલું છે.

× સહકારી કારણ એટલે એક વસ્તુને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપે રહેલાં બીજાં સાધન.

કારણ વિના અંકુરની ઉત્પત્તિ કહેવી તે તો વંધ્યા સ્ત્રીને કન્યા ઉત્પન્ન થયા જેવી વાત છે. એમ કોઈ કન્યા ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ દિવસ કોઈએ દીઠી નથી.[3] હવે સહકારી કારણ વિના પણ જગત ઉત્પન્ન થયું છે એમ માનતા હો તો, મૂળકારણ પોતેજ જગતના સ્વભાવથી સ્થિતિ પામેલું છે.[4] સર્ગના આરંભમાં બ્રહ્મ નિરાકારપણે સર્ગરૂપે આત્મામાં રહેલું છે, માટે તેમાં જન્ય (ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય) અને જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) નો ક્રમ કેમજ ઘટે?[5] કદાપિ એમ કહો કે, પરમાત્મામાં પૃથ્વી વગેરે પોતેજ સહકારીકારણરૂપે રહેલાં છે, તો પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પોતે સહકારીકારણ કેમ જ બની શકે? એટલે કે ઉત્પત્તિ થયા વિના સહકારીકારણપણું ન ઘટે તથા સહકારીકારણ વિના ઉત્પત્તિ ન ઘટે.[6] એટલા માટે સહકારીકારણ સહિત જગત પ્રલયકાળમાં પરમપદમાં શાંત થાય છે અને ચિત્તમાંથી પાછો તેનો વિસ્તાર થાય છે, એમ બાળકનું કહેવું છે; પણ વિદ્વાન માણસનું કહેવું નથી.[7] માટે હે રામચંદ્રજી! આ જગત પ્રથમ હતું નહિ, વર્તમાનમાં છે નહિ અને ભવિષ્યમાં થશે નહિ; માત્ર ચેતનાકાશ આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં પ્રકાશ પામે છે.[8] હે રામ! જ્યારે આ જગતનો અત્યંત અભાવ છે, ત્યારે અખિલ જગત બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે અને તેમાં અન્યથાપણું નથી.[9] જે વસ્તુની પ્રધ્વંસાભાવથી તથા અન્યોન્યાભાવથી શાંતિ થાય છે, તે વસ્તુ ચિત્તમાં શાંત થતી નથી અને શાંત થાય તો પણ નજરે દેખાય છે.[10] કામ-કર્મ વગેરે વાસનાનાં બીજ સહિત જો જગતની શાંતિ થતી હોય, તો તેનો અત્યંત અભાવ થયો એમ જ કહેવાય. પણ ચિત્તની શાંતિ થયા વિના કામ-કર્મ વગેરેની શાંતિ થતી નથી, ત્યારે દશ્યતાની શાંતિ કેમ જ થાય?[11] માટે આ દશ્યજગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ માન્યા વિના અનર્થનો ક્ષય કરવા માટે બીજી યુક્તિ નથી.[12] આ જગત ચિદેકરસ છે અને અણુમાત્ર પણ અચિદ્રૂપ નથી, એવું જ્યારે પાકું જ્ઞાન થાય ત્યારે 'આ હું છું' અને 'આ હું નથી' એ લોકપ્રસિદ્ધ વ્યવહાર ચિત્રકથા જેવો છે.[13] આ પર્વત, આ પૃથ્વી, આ વર્ષ, આ કલ્પ, આ ક્ષણ, આ જન્મમરણ, આ કલ્પાંતનો સંરંભ, આ મહાકલ્પાંત, આ સર્ગનો પ્રારંભ, આ આકાશ વગેરે સૃષ્ટિનો ક્રમ, આ કલ્પનાં લક્ષણ, આ કોટી બ્રહ્માંડ, આ ચાલ્યા ગયેલા સર્ગો, આ ફરી આવેલા સર્ગો,[14-16] આ દેવ તથા મનુષ્યનાં સ્થાનકના ભેદ અને આ સાત દ્વીપની તથા ત્રેતા વગેરે કાળની કલ્પના, એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ભેદોથી મહાચૈતન્યરૂપી પરમાકાશ અનંતરૂપે વીંટાઈને રહેલું છે.[17] જેવી રીતે આકાશમાં વિસ્તાર પામેલા સૂર્યના પ્રકાશ વડે પરમાણુના ભેદ જણાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ શાંતરૂપે રહેલું આ જગત મહાચિત્ત પરમાકાશમાં પ્રકાશ પામે છે. ચૈતન્ય પોતે પોતાની અંદર ચમત્કારનું જ વમન કરે છે, તે જ સર્ગરૂપે જણાય છે; પણ તે રૂપરહિત અને નિરાધાર છે.[18,19] ખરું જોતાં મોટી શિલામાં સ્થિર થઈ રહેલી રેખાની પેઠે આ જગતનો ઉદય નથી, નાશ નથી તેમ તે જતું નથી અને આવતું પણ નથી.[20] નિરાકાર આકાશમાં જેવી રીતે તેથી જુદા નિરાકાર આકાશના ભાગ જણાય છે, તેવી રીતે નિર્મળ આત્મામાં પોતાની મેળે આ સર્ગ સ્ફુરે છે.[21] જેવી રીતે જળમાં દ્રવપણું છે, વાયુમાં સ્પંદ છે, સમુદ્રમાં ઘૂમરી છે અને ગુણવાન મનુષ્યમાં ગુણ રહ્યા છે, તેવી રીતે ઉદય તથા અસ્તના આરંભરૂપે રહેલું આ જગત એક વિજ્ઞાનઘન, શાંત, બ્રહ્મરૂપે જ વિસ્તાર પામેલું છે.[22,23] સહકારીકારણ વિના શૂન્ય વસ્તુમાંથી પોતાની મેળે આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, એમ કહેવું એ માત્ર ઉન્મત્ત માણસના બોલવા જેવું છે. આથી જેનું સર્વ અર્થની કળાનું કલંક શાંત થયું છે, જેના

વિકલ્પના સમૂહનો નાશ થયો છે અને જેની દીર્ઘ નિદ્રા વિરામ પામી છે, એવા તમે જાગ્રત થાઓ. પછી રાજા જેવી રીતે પોતાની સભાના સ્થાનકને શોભાવે, તેવી રીતે તમે બ્રહ્મબોધ થવાથી અભય પદવીને પામીને બ્રહ્મવેત્તાઓની સભાને શોભાવો.[૨૪,૨૫]

प्रशांतसर्वार्थकलाकलंको निरस्तनिःशेषविकल्पतल्पः । चिराय विद्रावितदीर्घनिद्रो भवाभयो भूपितभूः प्रबुद्धः ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સ્થિતિબીજોપન્યાસ' એ નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો×

જગતનું અનંતપણું

॥ राम उवाच ॥

महाकल्पांतसर्गादौ प्रथमोसौ प्रजापतिः ।
स्मृत्यात्मा जायते मन्ये स्मृत्यात्मैव ततो जगत्

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! મહાકલ્પના પ્રલય પછી સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રથમ આ પ્રજાપતિ સ્મૃતિરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, એમ હું માનું છું.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી! તમે કહો છો તે પ્રમાણે મહાપ્રલયને અંતે સૃષ્ટિના આરંભમાં સ્મૃતિરૂપે જ પ્રથમ પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થાય છે.[૨] બ્રહ્મના સંકલ્પરૂપ આ જગત સ્મૃતિરૂપ છે. પ્રજાપતિનું પ્રથમ સંકલ્પિત જે નગર છે, તે જ જગતરૂપે જણાય છે. આકાશમાં જેવી રીતે મોટા વૃક્ષનો સંભવ નથી, તેવી રીતે પરમાત્માની સૃષ્ટિના આરંભમાં જન્મ ન હોવાથી સ્મૃતિનો સંભવ નથી.[૩,૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! સૃષ્ટિના આરંભમાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનો સંભવ કેમ નથી? તથા મહાપ્રલયના મોહ વડે પૂર્વકલ્પની સ્મૃતિનો કેમ નાશ થાય?[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પૂર્વે જે જે બ્રહ્માદિ દેવતાનો મહાપ્રલયમાં નાશ થયો છે, તે સર્વ બ્રહ્મપદવીને અવશ્ય પામી ગયા છે.[૬] માટે હે સુવ્રત! પૂર્વજન્મનો કર્તા કોણ છે? તે તમે કહો. કારણ કે સ્મરણ કરનારની મુક્તિ થવાથી સ્મૃતિ નિર્મૂળપણાને પામી ગઈ.[૭] એટલા માટે સ્મરણ કરનારનો અભાવ હોવાથી સ્મૃતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય? કારણ કે મહાકલ્પમાં સર્વનો અવશ્ય મોક્ષ થાય છે.[૮] ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં અનુભવ થવાથી અથવા અનુભવ ન થવાથી જે સ્મૃતિ છે, તે જ જગતનું સ્થાનક છે; તેથી જ ચૈતન્યપ્રભા દશ્યરૂપે દેખાય છે. એ પ્રમાણે આદિ અને અંત વિના પ્રકાશ પામતી ચૈતન્યપ્રભા, એ જ જગત છે. અનાદિકાળથી સિદ્ધ જે બ્રહ્મનું પોતાનું ભાન છે, તે જ આતિવાહિક દેહ છે અને બ્રહ્મ પોતે જ સ્થૂળ–સૂક્ષ્મ ભાવનાના આરોપના ક્રમ વડે જગતરૂપે જણાય છે.[૯–૧૧] વન, વાદળાં, આકાશ, દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દિવસ તથા રાત્રિના ક્રમથી યુક્ત આ જગત પરમાણુમાં જણાય છે.[૧૨] એ પરમાણુની અંદર પણ બીજું પરમાણુ વિસ્તાર પામીને રહેલું છે અને તેની અંદર પ્રકાશ પામતા પર્વતના સમૂહો શોભે છે. તેની અંદર પણ તેવી જ રીતનું તથા દશ્યજગતથી શોભતું બીજું પરમાણુ દેખાય છે. પણ એ વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા છે.[૧૩,૧૪] હે નિષ્પાપ! એ પ્રમાણે જેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનીને સન્માત્ર દૃષ્ટિનું અનંતપણું છે, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને જગતની દૃષ્ટિનું અનંતપણું છે.[૧૫] જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ આ દશ્ય જગત કેવળ શાંત તથા અવ્યય બ્રહ્મરૂપ જ છે અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત ભુવનથી યુક્ત છે.[૧૬] જેવી રીતે એક અણુમાં

× આ ત્રીજા સર્ગમાં બોધદૃષ્ટિથી વિવર્તપણાની સ્થાપના કરીને, અપવાદ બતાવવામાં આવશે; તથા અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જગતનું અનંતપણું છે, એમ કહેવામાં આવશે.

બીજાં હજારો અણુ દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્માંડ વડે વિકાસ પામેલું આ જગત છે.[૧૭] જેવી રીતે એક થાંભલામાં પૂતળી હોય અને તેના અંગમાં બીજી પૂતળીની કોઈ કલ્પના કરે અને તેના અંગમાં વળી કોઈ ત્રીજી પૂતળીની કલ્પના કરે; તેવી રીતે આ ત્રૈલોક્યરૂપી પૂતળી રહેલી છે.[૧૮] જેમ પર્વતમાં રહેલાં પરમાણુ તેનાથી ભિન્ન નથી અને સંખ્યામાં આવે તેમ પણ નથી, તેમ મહામેરુ બ્રહ્મમાં રહેલાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુઓ તેનાથી ભિન્ન નથી અને સંખ્યામાં આવે તેમ પણ નથી.[૧૯] જો સૂર્યનાં કિરણમાં રહેલાં લઘુ અણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય તો તે ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુની સંખ્યાની ગણતરી થાય. ચૈતન્યરૂપી સૂર્યમાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે.[૨૦] સૂર્યની કાન્તિમાં, જળમાં તથા રજમાં જેવી રીતે પરમાણુ ભમે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં ત્રૈલોક્યરૂપી પરમાણુ ભમે છે.[૨૧] જેવી રીતે શૂન્ય અનુભવરૂપ ભૂતાકાશ રહેલું છે, તેવી રીતે સર્ગના અનુભવરૂપ ચિદાકાશ રહેલું છે.[૨૨] સર્ગને સર્ગરૂપે જાણવાથી અધમ ગતિ થાય છે અને એને બ્રહ્મરૂપે જાણવાથી કલ્યાણ થાય છે.[૨૩] જે વિજ્ઞાનાત્મા છે અને જે વિશ્વના કારણનું શાસન કરનાર છે, તે બન્ને પરમાર્થદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સંપૂર્ણ ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે તે રૂપ જ છે એમ સમજવું. વળી જ્ઞાન થયા પછી સર્વ જાણવાની વસ્તુ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર જ છે.[૨૪]

विज्ञानात्मा शासिता विश्वबीजं ब्रह्मैवालं स्वं चिदाकाशमात्रम्। यस्माज्जातं यत्तदेवेति विद्याद्वेद्यं स्वांतर्बोधसंबोधमात्रम् ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જગદાનંત્યવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

જગતનું મૂળ મન છે-મનના નાશથી જગતની શૂન્યતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इंद्रियग्रामसंग्रामसेतुना भवसागरः।
तीर्यते नेतरेणेह केनचिन्नाम कर्मणा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ઇન્દ્રિયોરૂપી સંગ્રામના જયરૂપી સેતુ વડે ભવસાગર તરી જવાય છે, પણ બીજા કોઈ કર્મથી ભવસાગર તરાતો નથી.[૧] શાસ્ત્ર તથા સજ્જનનો સમાગમ, જ્ઞાનાભ્યાસ અને વિવેકથી જેણે ઇન્દ્રિયો જીતી છે, તે માણસ આ દૃશ્યજગતનો અત્યંત અભાવ છે, એમ જાણી શકે છે.[૨] આ પ્રમાણે હે રામ! સંસારસાગરની પંક્તિ જે પ્રમાણે જાય છે તથા આવે છે, તેનું સર્વ સ્વરૂપ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.[૩] હું તમને વધારે શું કહું? મન છે તે જ કર્મરૂપી વૃક્ષનો અંકુર છે. માટે તેનું છેદન કરવાથી કર્મરૂપી શરીરવાળા જગતરૂપી વૃક્ષનું છેદન થાય છે.[૪] હે રામચંદ્રજી! આ સર્વ જગત મનરૂપ છે, માટે મનની ચિકિત્સા કરવાથી સકળ જગજ્જાળરૂપી રોગની ચિકિત્સા થાય છે.[૫] મનનું દેહાકાર મનન છે, તે જ સ્વપ્નની પેઠે ક્રિયા કરવાને સમર્થ દેહરૂપે થાય છે. એટલે તો મન વિના દેહ ક્યાં દેખાય છે?[૬] આ દૃશ્યજગતનો અત્યંત અસંભવ છે, એમ જાણ્યા વિના મનરૂપી પિશાચની સો કલ્પ સુધી પણ શાંતિ નથી.[૭] મનરૂપી વ્યાધિની ચિકિત્સા કરવામાં આ દૃશ્યજગતનો અત્યંત અસંભવ એ જ ઉત્તમ ઔષધ છે.[૮] મન છે તે જ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, મનને લીધે જ જન્મ-મરણ છે અને તે જ પોતાની

* આ ચોથા સર્ગમા ઇન્દ્રિય સહિત મન છે, તે જ વિશ્વનું મૂળ છે; માટે તેનું છેદન થતાં દૃશ્યનો અસંભવ દેખાવાથી જગત શૂન્ય જણાય છે, એમ બતાવવામાં આવશે.

ચિંતાના પ્રસાદથી બંધન પામે છે તથા મુક્ત થાય છે.[૯] મનનને લીધે ચિત્તની વૃદ્ધિ થવાથી આ જગત, વિસ્તારવાળા આકાશમાં શૂન્ય ગંધર્વનગરની પેઠે સ્ફુરે છે.[૧૦] પુષ્પના ગુચ્છામાં રહેલી સુગંધી જેમ પુષ્પમાં રહી છે, છતાં તેથી જુદી જણાય છે, તેમ વૃદ્ધિ પામેલું આ જગત મનમાં સ્ફુરે છે તથા મનમાં રહેલું છે.[૧૧] તલમાં જેવી રીતે તેલ છે, ગુણવાનમાં જેવી રીતે ગુણ છે અને ધર્મીમાં જેવી રીતે ધર્મ રહેલા છે, તેવી રીતે ચિત્તમાં આ જગત રહેલું છે.[૧૨] સૂર્યમાં જેવી રીતે કિરણનો સમૂહ છે, તેજમાં જેવી રીતે પ્રકાશ છે અને અગ્નિમાં જેવી રીતે ઉષ્ણતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે.[૧૩] હિમમાં જેવી રીતે શીતળતા છે, આકાશમાં જેવી રીતે શૂન્યપણું છે અને વાયુમાં જેવી રીતે ચંચળતા છે, તેવી રીતે મનમાં આ જગત રહેલું છે.[૧૪] મન છે તે જ અખિલ જગત છે અને જગત છે તે જ મન છે. એ પ્રમાણે પરસ્પર એકબીજા વિના એકબીજાની સ્થિતિ નથી. પણ એ બેમાંથી મનનો નિરંતર માટે જ્યારે ક્ષય થાય છે, ત્યારે જગતનો ક્ષય થાય છે, પણ જગતનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનનો ક્ષય થતો નથી.[૧૫]

मनो जगज्जगदखिलं तथा मनः परस्परं
स्वविरहिते सदैव हि। तयोर्द्वयोर्मनसि निरंतरं
क्षिते क्षितं जगन्न तु जगति क्षिते मनः ॥१५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સ્થિત્યંકુરકલન' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

—

સર્ગ ૫ મો*

શુક્રાચાર્યને અપ્સરાનું દર્શન અને તેથી તેમને થયેલી તન્મયતા

॥ राम उवाच ॥

भगवन् सर्वधर्मज्ञ पूर्वापरविदां वर।
अयं मनसि संसारः स्फारः कथमिव स्थितः ॥१

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન્ ! હે સર્વ ધર્મને જાણનાર ! હે પૂર્વાપરના ઉત્તમ વેત્તા ! બહાર સ્ફુરી રહેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરી રહેલો છે ?[૧] હે અપાપ ! બહાર વૃદ્ધિ પામેલો આ સંસાર મનમાં કેવી રીતે સ્ફુરે છે, તે તમે સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત આપીને મને સમજાવો.[૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશ પુત્રોના મનમાં દૃઢ થયેલાં જગત જે પ્રમાણે સ્થિર થઈને રહેલાં હતાં, તે પ્રમાણે મનમાં આ જગત રહેલું છે.[૩] ઇન્દ્રજાળની કળાથી વ્યાકુળ થયેલા લવણરાજાને જેવી રીતે ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલુ છે.[૪] શુક્રાચાર્યને ઘણા કાળ સુધી સ્વર્ગભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી જેવી રીતે ભોગાધિનાથપણું, સંસારીપણું તથા ભોગેશ્વરપણું થયું હતું, તેવી રીતે આ જગત મનમાં રહેલું છે.[૫,૬]

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન્ ! ભૃગુના પુત્ર શુક્રાચાર્યને, સ્વર્ગના ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છાથી ભોગાધિનાથપણું તથા સંસારીપણું કેમ થયું હતું ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામચંદ્રજી ! પૂર્વે, તમાલના વૃક્ષથી ઘેરાયેલા મંદરપર્વતના શિખર ઉપર ભૃગુ તથા કાળનો જે સંવાદ થયો છે, તે તમે સાંભળો. પૂર્વે, મંદરગિરિના કોઈ એક ફૂલોથી ઢંકાયલા શિખર ઉપર ભગવાન ભૃગુઋષિએ

* આ પાંચમા સર્ગમાં ભૃગુઋષિ સમાધિમાં હતા તથા શુક્રાચાર્ય પર્વતમાં ક્રીડા કરતા હતા, તેવામાં તે (શુક્રાચાર્ય) ને અપ્સરાનું દર્શન થવાથી, મોહથી તન્મયભાવના થઇ એટલી કથા કહેવાશે.

ઘોર તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો હતો. ત્યારે તેમની પાસે તેમના મહાબુદ્ધિમાન એવા 'શુક્ર' નામના બાળપુત્ર રહ્યા હતા.[૮-૯] તે શુક્ર તેજસ્વી, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવી કાન્તિવાળા અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશમાન હતા. ત્યારે ભૃગુઋષિ તે ઉત્તમ વનમાં સર્વ કાળ, વનના પાષાણમાંથી કોતરેલી જાણે પ્રતિમા હોય, તેવી રીતે નિશ્ચળપણે સમાધિમાં જ રહેતા હતા. ત્યાં બાળક શુક્રાચાર્ય ફૂલોની સેજોમાં, સોનાચાંદીની વેદિકાઓમાં અને મંદારવૃક્ષની ઉત્તમ દોલા(હિંડોળા)માં રમણીય લીલાથી ક્રીડા કરતા હતા. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે વિશ્વામિત્રઋષિના નિર્માણ કરેલા સર્ગમાં જેવી રીતે 'ત્રિશંકુ'× નામના રાજા રહ્યા છે, તેવી રીતે શુક્રાચાર્ય વિદ્યા તથા અવિદ્યાની વચ્ચે મોટી આપત્તિ પામ્યા હતા. એક દિવસ પોતાના પિતા ભૃગુઋષિ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હતા, તે સમયે જેવી રીતે શત્રુને જીત્યા પછી રાજા અવ્યગ્રપણે રહે, તેવી રીતે શુક્રાચાર્ય અવ્યગ્રપણે રહ્યા હતા. તેવામાં ક્ષીરસમુદ્રના મથનથી ઉત્પન્ન થયેલાં લક્ષ્મીજી જેમ જનાર્દન ભગવાનની દૃષ્ટિમાં આવે, તેમ આકાશમાર્ગમાં ચાલી જતી એક અપ્સરા તેમની દૃષ્ટિએ આવી. તે અપ્સરાએ મંદારવૃક્ષની માળા પહેરી હતી અને મંદ મંદ વાતા પવન વડે તેના કેશ ઝૂલતા હતા.[૧૦-૧૫] તે ચાલતી હતી, તેથી તેનાં હાર તથા ઝાંઝર ઝમકતાં હતાં. સુગંધથી તે આકાશ તથા પવનને સુગંધયુક્ત કરતી હતી. લાવણ્યમયી લતાના જેવું તેનું સ્વરૂપ હતું અને મદને લીધે તેનાં નેત્ર રાતાં હતાં.[૧૬] પોતાના દેહની કાન્તિરૂપી ચંદ્રનાં કિરણથી તે દેશને અમૃતમય કરતી હતી; તેથી સંપૂર્ણ ચંદ્રમાને જોઈને જેમ સમુદ્રને ક્ષોભ થાય, તેમ તે અપ્સરાને જોઈને શુક્રાચાર્યનું મન ક્ષોભ પામ્યું અને અપ્સરા પણ શુક્રાચાર્યનું મુખ જોઈને કામવશ થઈ ગઈ.[૧૭,૧૮] આમ અપ્સરાને જોઈને મોહ પામી ગયેલા શુક્રાચાર્યે કામદેવને વિષે પરાભવ પામેલા પોતાના મનને બોધ આપ્યો, તો પણ તે અપ્સરામાં જ તેમનું ચિત્ત એકાગ્ર હોવાથી તે શુક્રાચાર્ય અપ્સરામય થયા.[૧૯]

मनसिजेषुपराहतमाशयं स परिबोध्य मनस्तदनूज्ञना। विगलितेतरवृत्तितयात्मना स च वधूमय एव बभूव ह ॥ १९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ભાર્ગવસ્ખલન' એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો×

શુક્રાચાર્યનું સ્વર્ગમાં જવું અને ત્યાં તેમનું સન્માન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ तां मनसा ध्यायंस्तत्रैवामीलितेक्षणः । आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेकः किलोशनाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! ત્યાર પછી તે અપ્સરાનું મનમાં ધ્યાન કરતાં શુક્રાચાર્યે પોતાનાં નેત્ર મીંચીને મનોરાજ્ય કરવાનો પ્રારંભ કર્યો:[૧] 'આ મારી પાસે રહેલી અપ્સરા આકાશમાર્ગે ઇન્દ્રના ભુવનમાં ચાલી જાય છે. તેની પાછળ ચાલતો હું પણ, દેવો જેમાં વિહાર કરે છે એવા સ્વર્ગમાં આવ્યો છું. આ કોમળ મંદારનાં પુષ્પનાં ઘરેણાંથી સુંદર તથા સુવર્ણ જેવાં શોભીતાં

× સૂર્યવંશમાં 'સત્યવ્રત' નામનો રાજા હતો. તેણે ત્રણ મહાપાપ કર્યાં હતાં, તેથી તેનું 'ત્રિશંકુ' નામ પડ્યું હતું. વિશ્વામિત્ર તેના ગુરુ હતા. તેમણે પોતાના તેજથી ત્રિશંકુને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો, ત્યારે તે પાપી હોવાથી તેને દેવતાઓએ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીમાં પાછો નાખ્યો; એટલે વિશ્વામિત્રે તેને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીની વચ્ચે સ્થિર કરી દીધો. એ કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

× આ છઠ્ઠા સર્ગમાં શુક્રાચાર્ય મન વડે સ્વર્ગમાં ગયા. ત્યાં ઇન્દ્રદેવતાએ તેમનું સન્માન કરી પોતાની પાસે બેસાડ્યા, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

શરીરવાળા દેવો છે.[૨,૩] આ લોચનના ઉલ્લાસથી પ્રત્યક્ષ નજરે આવેલી નીલકમળના જેવી દૃષ્ટિવાળી, મુગ્ધ હાસ્યથી શોભતી અને મૃગના જેવાં નેત્રવાળી સુંદર અપ્સરાઓ છે.[૪] પારિજાત વગેરે પુષ્પની માળાથી શોભતા, એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી વિશ્વરૂપ હરિના જેવા આકારના, હર્ષ પામતા અને પ્રકાશ પામતા દેવો અહીં રહ્યા છે.[૫] હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદમાં આસક્ત થયેલા આ ભ્રમરાઓ, દેવતાઓનું અવ્યક્ત મધુર સ્વરથી થતું ગાયન સાંભળીને મદમાંથી વિરક્ત થયા છે અને ગીતો સાંભળી રહ્યા છે.[૬] આ ગંગાનદી છે. તેને વિષે સુવર્ણમય કમળની પાસે બ્રહ્માના હંસ તથા સારસ ફર્યા કરે છે અને તેના કાંઠા ઉપરની વાડીમાં દેવોએ વિશ્રાંતિ લીધી છે. આ અહીં યમ, ચંદ્ર, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ અને વાયુદેવતા પોતાના શરીરની કાન્તિથી પ્રકાશિત કિરણોને વિસ્તારી રહ્યા છે.[૭,૮] આ ઐરાવત હાથી છે. તે યુદ્ધમાં શસ્ત્રપ્રહારને ખંજવાળવા જેવો માને છે અને તેણે દાંત વડે ઘણા દૈત્યોને માર્યા છે.[૯] પુણ્યને લીધે પૃથ્વીમાંથી આકાશમાં તારારૂપે થયેલા આ પુણ્યવાન પુરુષો આ દેવરૂપે થઈ રહ્યા છે. તેઓ મનોહર સુવર્ણ જેવા દેહવાળા છે અને આ વિમાનમાં બેસનારા છે. આ ગંગાનદીના જળતરંગો છે. મેરુપર્વતના પથ્થરમાં પછડાવાથી તેમનાં બિંદુ દેવોને સ્પર્શ કરે છે અને તેઓ મંદારપુષ્પથી ભરેલા છે. પથરાઈ ગયેલા મંદારપુષ્પની મંજરીના સમૂહથી, પિંગળાવર્ણનો તથા હિંડોળાથી ચપળ અપ્સરાની પંક્તિવાળો આ ઇન્દ્રના ઉપવનનો માર્ગ છે. આ કુંદ તથા મંદારના મકરંદના સુગંધવાળો અને ચંદ્રકિરણની પેઠે સુખરૂપ સ્પર્શવાળો પારિજાતનો પવન છે.[૧૦–૧૩] આ સુંદર નંદનવન છે અને તેમાં પુષ્પના કેસરા તથા મકરંદના કણથી મહેકતા વસ્ત્ર વડે ક્રીડા કરવાને ઉત્સાહવાળી એવી લતાઓ તથા અંગનાઓના સમૂહો રહ્યા છે.[૧૪] દેવોની સ્ત્રીઓ (અપ્સરા)ને મનોહર ગીતના શબ્દથી આનંદ આપી નચાવનારા આ વિણાના મનોહર સ્વરવાળા 'નારદ' અને 'તુંબુરુ' નામના ગંધર્વ છે.[૧૫] આ પુણ્ય કરનાર માણસો ઘણાંક ઘરેણાંથી શણગારેલા છે અને આકાશમાં ઊડનાર વિમાનમાં બેસીને રહ્યા છે.[૧૬] જેમ વનલતા વનનું સેવન કરે, તેમ મદ તથા કામદેવથી મદોન્મત્ત અંગવાળી આ અપ્સરાઓ ઇન્દ્રનું સેવન કરે છે.[૧૭] ઇન્દ્રનીલમણિના જેવાં પુષ્પવાળાં, ચિંતામણિરૂપ કળીના ગુચ્છવાળાં તથા પાકી ગયેલાં ફળથી ઊંચા દાંતની પેઠે શોભતાં અહીં આ કલ્પવૃક્ષ રહ્યાં છે.[૧૮] ત્રૈલોક્યને સરજનાર બીજા બ્રહ્મદેવ હોય તેમ આ ઇન્દ્રદેવતા આસન ઉપર બેઠા છે અને હું તમને અભિનંદન કરું છું.' આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો અને આકાશમાં બીજા શુક્રાચાર્ય હોય તેમ તેમણે ઇન્દ્રને અભિનંદન કર્યું.[૧૯,૨૦] પછી ઇન્દ્રદેવે આદરથી ઊભા થઈને શુક્રાચાર્યની પૂજા કરી અને હાથ પકડીને પોતાની પાસે તેડી લાવ્યા અને આસન ઉપર બેસાડ્યા. તેમણે કહ્યું કે, 'હે શુક્રાચાર્ય ! તમારા આગમનથી આ સ્વર્ગલોકને ધન્ય છે. માટે હે નાથ ! અહીં તમે ઘણા કાળ સુધી નિવાસ કરો.' ત્યારપછી ઇન્દ્રની પાસે આસન ઉપર બેઠેલા તથા શોભિત મુખવાળા તે શુક્રાચાર્ય, ત્યાં નિર્મળ પૂર્ણચંદ્રની શોભાનું પણ હરણ કરતા હોય એમ શોભવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે સઘળા દેવતાના સમૂહે અભિનંદન કરેલા તથા ઇન્દ્રની પાસે બેઠેલા ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્ય ઘણો જ સંતોષ પામ્યા અને ઇન્દ્રદેવતાને અત્યંત પ્રીતિપાત્ર થઈ પડ્યા.[૨૧–૨૪]

सकलसुरगणाभिवंदितोऽसौ भृगुतनयः शतमन्युपार्श्वसंस्थः । चिरतरमतुलामवाप तुष्टिं नरपतिसत्तमलालनं बभूव ॥ २४ ॥

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો×

શુક્રાચાર્ય અને અપ્સરાનો અનુરાગ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति शुक्रः पुरं प्राप्य वैबुधं स्वेन तेजसा ।
विसस्मार निजं भावं प्राक्तनं व्यसनं विना ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ પ્રમાણે શુક્રાચાર્ય પોતાના તેજથી મરણના દુઃખનો અનુભવ કર્યા વિના સ્વર્ગલોકમાં આવ્યા અને તેમને પોતાના પૂર્વના ભાવનું વિસ્મરણ થઈ ગયું.[1] એક મુહૂર્ત સુધી ઇન્દ્રની પાસે વિશ્રાંતિ લીધા પછી સ્વર્ગસુખથી આનંદ પામેલા તે શુક્રાચાર્ય, સ્વર્ગમાં વિહાર કરવા માટે ઊભા થયા.[2] સારસ જેવી રીતે નલિનીની પાસે જાય, તેવી રીતે શુક્રાચાર્ય સ્ત્રીઓને અત્યંત પ્રિય એવી સ્વર્ગની શોભા જોઈને સ્ત્રીસમૂહને જોવા ગયા.[3] તેવામાં, એક્ષણ્ણે મૃગબાલના જેવાં નેત્રવાળી જે અપ્સરાને પ્રથમ જોઈ હતી, તેને તેમણે વનના સીમાભાગમાં એક આંબાની વેલની જેમ બીજી સ્ત્રીઓની વચમાં જોઈ.[4] હે રામ! તે અપ્સરા પણ શુક્રાચાર્યને જોઇને પરવશપણાને પામી ગઈ. ચંદ્રકાંતમણિ ચંદ્રજ્યોત્સ્નાને જોઇને જળ સ્રવે, તેવી રીતે વિલાસથી ચપળ આકૃતિવાળી તે અપ્સરાને જોઇને શુક્રાચાર્યના અંગમાંથી પરસેવાનું પાણી પડવા માંડ્યું. આકાશમાં વિલાસ કરનારી શીતળ ચંદ્રજ્યોત્સ્ના ઉપર ચંદ્રકાંતમણિ દષ્ટિ કરે, તેમ જળઝરતા અંગવાળા તે શુક્રાચાર્યે તે અપ્સરા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં શુક્રાચાર્યની દૃષ્ટિથી તે અપ્સરા પણ તત્પરાયણ થઈ ગઈ.[5-7] રાત્રીએ પતિના વિયોગથી વિલાપ કરનારી ચક્રવાકની સ્ત્રી પ્રાતઃકાળે પોતાના પતિ ચક્રવાકને જોઇને પ્રેમરસથી વિકાસ પામે, તેવી રીતે શુક્રાચાર્યને જોઇને તે અપ્સરા વિકાસ પામવા લાગી. આમ તે બન્ને સાચેજ એકબીજામાં અનુરક્ત થઈ ગયાં.[8] આથી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્ય તથા કમલિનીના સમાગમથી જેવી શોભા થાય છે, તેવી ત્યાં શોભા થઈ રહી. તે નંદનવનનો પ્રદેશ સંકલ્પિત અર્થ આપનાર હતો, તેથી તે અપ્સરાના અંગને પરવશ કરીને શુક્રાચાર્યે તેને કામદેવને અર્પણ કરી. એટલે તેનાં કોમળ અંગ ઉપર કામદેવનાં બાણોની વૃષ્ટિ થવા લાગી.[9,10] કમળપત્ર ઉપર મેઘની ધારા પડવાથી જેમ તેને કંપ થાય છે, તેમ તે અપ્સરાને કામદેવથી કંપ થવા લાગ્યો.[11] તેથી મંદ મંદ પવનથી ચલાયમાન થતી પુષ્પની મંજરીના જેવી તેની સ્થિતિ થઈ હતી. હાથી જેવી રીતે કમલિનીને ક્ષોભ કરે, તેવી રીતે નીલકમળના જેવાં નેત્રવાળી તથા હંસ અને સારસના જેવી ગતિવાળી તે અપ્સરાને કામદેવ ક્ષોભ પમાડવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે તે અપ્સરાની સ્થિતિ જોઈને સંકલ્પિત અર્થને સિદ્ધ કરનાર શુક્રાચાર્યે, મહાદેવજી સંહારનો સંકલ્પ કરે, તેવી રીતે અંધકારનો સંકલ્પ કર્યો; તેથી જેમ ભૂલોકના લોકાલોક પર્વતનો તટ અંધકારથી આકુળ થાય, તેવી રીતે તે નંદનવનનો પ્રદેશ અંધકારથી આકુળ થઈ ગયો. એ પ્રમાણે તે સ્ત્રી–પુરુષના મંડળમાં લજ્જારૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર અંધકારરૂપી સૂર્યનો ઉદય થયો અને જેમ સાયંકાળે પક્ષીઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યાં જાય, તેમ તે સ્થાનકથી તે અપ્સરાની સખીઓ તથા બીજાં મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છિત દિશામાં ચાલ્યાં ગયાં. એટલે મયૂરની સ્ત્રી જેમ મેઘ પાસે આવે તેમ દીર્ઘ તથા ચપળ કટાક્ષવાળી અને વૃદ્ધિ પામેલા મદનની વ્યથાવાળી તે અપ્સરા ભૃગુપુત્ર શુક્રાચાર્યની પાસે આવી. ત્યાર પછી માધવ ભગવાન ક્ષીરસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે સ્ફટિકમણિના ગૃહમાં કલ્પેલી શય્યા ઉપર શુક્રાચાર્યે પ્રવેશ

× આ સાતમા સર્ગમાં પ્રથમ જોયેલી અપ્સરાને શુક્રાચાર્યે સ્વર્ગમાં દીઠી; તેથી તે બન્નેનો પરસ્પર અનુરાગથી સમાગમ થયો, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

કર્યો; એટલે તે અપ્સરાએ પણ વિનયથી પોતાનું મુખ નમાવી, તેમના હાથનું અવલંબન કરી ત્યાં આગમન કર્યું.[૧૭–૧૯] આથી તે ઇન્દ્રના હાથીના હૃદયમાં ઉપર રહેલી કમલિનીના જેવી શોભવા લાગી. ત્યાર પછી મધુરરસ અને સ્નેહયુક્ત વાણી વડે તેણે મનોહર, આનંદયુક્ત તથા વિલાસવાળા અક્ષરથી શુક્રાચાર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું: 'હે નાથ! જુઓ તો ખરા, નિર્મળચંદ્રના જેવા મારા મુખ ઉપર બાણ નાખનાર આ અનંગ મને અબળાને બાંધે છે. હું અબળા છું, દીન છું તથા તમારે શરણે આવી છું; માટે તમે મારું પાલન કરો.[૨૦–૨૨] હે સાધુ! કૃપણની આશ્વાસના કરવી એ જ સત્પુરુષનું વ્રત છે. હે મહાબુદ્ધિમાન! સ્નેહદૃષ્ટિને ન જાણનારા મૂરખાઓ જ પ્રીતિની (પ્રીતિથી આવેલા માણસની) અવજ્ઞા કરે છે; પણ રસજ્ઞ માણસ તેમ કરતા નથી. હે પ્રિય! અન્યોન્યની આસક્તિથી નિઃશંકપણે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલો પ્રેમ, જીવનરૂપ અમૃત સ્રવનાર ચંદ્રથી પણ અધિક પ્રીતિ ઉપજાવે છે. પરસ્પરની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પરસ્પર આનંદ આપનાર સ્નેહથી ચિત્તને જેવું સુખ થાય છે, તેવું સુખ ત્રૈલોક્યનું ઐશ્વર્ય મળવાથી પણ થતું નથી. હે માનદ! ચંદ્રકિરણનો સ્પર્શ થવાથી રાત્રિએ કુમુદ્વતીને જેવું સુખ થાય છે, તેવું તમારા ચરણના સ્પર્શથી મને સુખ થયું છે. હે સુંદર! ચંદ્રના કિરણોરૂપી રસના પાનથી જેવી રીતે ચપળ ચકોરી જીવે છે, તેવી રીતે તમારા સ્પર્શરૂપી અમૃતના પાનથી હું જીવું છું. તમારા ચરણમાં લીન થયેલી આ ભ્રમરીને તમે કરપલ્લવથી આલિંગન આપો અને અમૃતથી પૂર્ણ એવા તમારા હૃદયકમળમાં તેનું સ્થાપન કરો.' એ પ્રમાણે કહીને જેમ કલ્પવૃક્ષ ઉપર મંજરી પડે, તેવી રીતે ચપળ શ્યામ નેત્રવાળી તથા પુષ્પથી પણ કોમળ અંગવાળી તે અપ્સરા તેમના ઉરસ્થળ ઉપર પડી.[૨૩–૨૯] પરસ્પર આસક્ત થયેલાં ભ્રમર તથા તેની સ્ત્રી ભ્રમરી, જેમ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ પુષ્પના કેસરા તથા પરાગથી પીળા થઈ ગયેલા પવને કંપાવેલી તે વનસ્થળીમાં, વિલાસયુક્ત કાન્તિવાળાં તે દંપતીએ પ્રવેશ કર્યો.[૩૦]

तौ दंपती तत्र विलासकांती विवेशतुस्तासु वनस्थलीषु । किंजल्कगौरानिलघूर्णितासु रक्तौ द्विरेफाविव पद्मिनीषु ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'નવસંગમ' એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો*

સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી કેટલાક જન્મ બાદ શુક્રાચાર્યનો તપસ્વી જન્મ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति चित्तविलासेन चिरमुत्प्रेक्षितैः प्रियैः । प्रणयैर्भार्गवस्यासीत्तुष्टये सुसमागमः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! એ પ્રમાણે પોતાના પ્રિય ચિત્તવિલાસથી ઘણોક કાળ કલ્પિત સ્નેહ કરીને શુક્રાચાર્યને તે અપ્સરા સાથે સંતોષકારક સમાગમ થયો.[૧] મંદારવૃક્ષની માળાને ધારણ કરનારી તથા અમૃતના આસવથી મદોન્મત્ત થયેલી તે અપ્સરા સાથે શુક્રાચાર્યે બીજા નિર્મળ ચંદ્રમાની જેમ વિહાર કર્યો.[૨] મદોન્મત્ત હંસ તથા સુવર્ણમય કમલિનીથી ભરેલા મંદાકિનીના કાંઠા ઉપર તેમણે ચારણો તથા કિન્નરો સાથે વિહાર કર્યો.[૩] પારિજાતની લતાભરી કુંજમાં વિલાસ કરતા તે શુક્રાચાર્યે, ચંદ્રમાની કળાથી શીતળ શરીરવાળા દેવો સાથે રસાયનનું પાન કર્યું. ચૈત્રરથ નામના મનોહર વનમાં લીલાને માટે લતા વડે કલ્પેલા હિંડોળામાં, તેમણે વ્યગ્ર

* આ આઠમા સર્ગમાં શુક્રાચાર્ય વિવિધ પ્રકારનું સ્વર્ગસુખ ભોગવ્યા પછી પૃથ્વીમાં પડ્યા, ત્યાં વાસનાને લીધે તેમના કેટલાક જન્મ થયા તથા અંતે તપસ્વીપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

થયેલી વિદ્યાધરીઓના ગણ સાથે, ચિરકાળ સુધી વિલાસ કર્યો.[૫] મંદરાચળ વડે જેમ સમુદ્રનું પરિભ્રમણ થયું હતું, તેમ તેમણે પ્રમથ આદિ મહાદેવજીના ગણો સાથે નંદનવનમાં પરિભ્રમણ કર્યું. મદોન્મત્ત હાથી જેવી રીતે મેરુ પર્વતની ભૂમિમાં ભ્રમણ કરે, તેવી રીતે તેમણે સુવર્ણમય બાળલતાના સમૂહથી જાણે જટા વડે છવાયલી નદીમાં ભ્રમણ કર્યું.[૬,૭] કૈલાસ પર્વતના વનની નિકુંજમાં અપ્સરા સાથે વિલાસ કરતા શુક્રાચાર્યે કેટલીક રાત્રીઓ પસાર કરી. તેમણે પસાર કરેલી તે રાત્રીઓ મહાદેવજીએ ધારણ કરી રાખેલા ચંદ્રને લીધે કૃષ્ણપક્ષમાં પણ શ્યામ નહોતી થઈ.[૮] ગંધમાદન પર્વતના શિખર ઉપર વિશ્રાંતિ લીધા પછી શુક્રાચાર્યે તે અપ્સરાને સુવર્ણમય કમળો વડે સર્વાંગે શણગારી. હે રામ! શુક્રાચાર્યે 'લોકાલોક' નામના પર્વતના વિચિત્ર તથા મનોહર તટ ઉપર, તે અપ્સરા સાથે હાસ્યપૂર્વક ક્રીડા કરી.[૯,૧૦] તેમણે મંદરાચળના જળમય દેશમાં, કલ્પિત દેવતાના મંદિરમાં સાઠ વર્ષ સુધી વિલાસ કર્યો અને બાળમૃગો સાથે ક્રીડા કરી.[૧૧] ક્ષીરસમુદ્રના કાંઠાઓ ઉપર વનિતા સાથે વિહાર કરનાર તે શુક્રાચાર્યનો સત્યયુગનો અર્ધકાળ શ્વેતદ્વીપનાં મનુષ્યો સાથે ચાલ્યો ગયો.[૧૨] આમ અનંત જગતની સૃષ્ટિને સરજનાર તે શુક્રાચાર્ય, મનોરથમાત્રથી ગંધર્વનગર જેવા સંકલ્પ વડે ઉદ્યાનલીલાની આવી વિશેષ રચનાઓ કરીને, કાળની સામ્યતાને પામી ગયા.[૧૩] ત્યાર પછી, તે શુક્રાચાર્ય ફરીથી તે હરિણનાં જેવાં લોચનવાળી અપ્સરા સાથે ઇન્દ્રના નગરમાં સુખેથી બત્રીસ યુગ સુધી રહ્યા.[૧૪] પછી પુણ્યનો ક્ષય થવાથી એ શુક્રાચાર્યનું દિવ્ય શરીર પતનના ભયથી ગળી ગયું અને તે પેલી માનિની અપ્સરા સાથે જ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.[૧૫] જેવી રીતે રણસંગ્રામમાં હણાઈ ગયેલો શૂરવીર ચિંતાથી પરવશ થઇને પડે છે, તેવી રીતે જેનાં સમસ્ત અંગો કપાઈ ગયાં છે અને વિમાન વગેરે આનંદનું સાધન જેમનું હરાઈ ગયું છે, એવા તે શુક્રાચાર્ય પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.[૧૬] પાણીનું ઝરણ પથ્થર ઉપર પડવાથી જેમ તેના સો વિભાગ થાય, તેમ પૃથ્વી ઉપર પડેલા તે શુક્રાચાર્યનું શરીર દીર્ઘ ચિંતા સહિત સો પ્રકારનું થયું.[૧૭] એ પ્રમાણે વીંખાઈ ગયેલા દેહવાળા તે શુક્રાચાર્યના તથા અપ્સરાના દુઃખથી યુક્ત થયેલા જીવોએ, માળા–વિનાનાં પક્ષીઓની જેમ આકાશમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી શુક્રાચાર્યના જીવે ચંદ્રકિરણથી થયેલા હિમપણાને પામીને શાળમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી દશાર્ણદેશના કોઈ બ્રાહ્મણે એ પાકેલા શાળનું ભોજન કર્યું, તેથી તેના વીર્યપણાને પામીને તે તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં રહ્યા. એ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યનો દશાર્ણદેશના બ્રાહ્મણને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો.[૧૮–૨૦] ત્યાર પછી મુનિઓના સમાગમથી તે અનિન્દિત ઇલાવૃતખંડમાં રહ્યા અને ત્યાં એક મન્વંતર સુધી તેમણે ઉગ્ર તપ કર્યું. હવે પૂર્વની અપ્સરા શાપને લીધે ઇલાવૃતખંડમાં મૃગની યોનિમાં જન્મી હતી. શુક્રાચાર્યનો તેની સાથે સમાગમ થયો, તેથી તેમને મનુષ્યની આકૃતિનો મૃગીપુત્ર થયો. તે પુત્રના સ્નેહથી ફરીથી તેમને મોહ થયો. તેથી 'આ મારા પુત્રને ધન મળે, આ મારો પુત્ર ગુણવાન થાય તથા તેનું આયુષ્ય વધે' એવી ચિંતાથી તેમણે તપ કરવાનો પણ ત્યાગ કર્યો. એવી રીતે તે પુત્રને માટે ભોગની ચિંતાને લીધે, તે ધર્મની ચિંતાથી ભ્રષ્ટ થયા. તેથી તેમના આયુષ્યનો ક્ષય થયો, એટલે સર્પ જેમ પવનને ગળી જાય, તેમ કાળ તેમને ગળી ગયો.[૨૧–૨૪] એ પ્રમાણે ભોગની ચિંતા સહિત તેમનું મરણ થયું, તેથી તેમનો મદ્રદેશના રાજાને ઘેર પુત્રરૂપે જન્મ થયો અને પોતે રાજા થયા.[૨૫] આમ મદ્રદેશમાં તેમણે ઘણા દિવસ સુધી શત્રુ વિનાનું ઉત્તમ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી જેમ કમળની પાસે હિમરૂપી વજ્ર આવે, તેમ તેમને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત

થઈ.[૨૬] એટલે તેમણે તપ કરવાનો વિચાર કર્યો તથા તપની વાસના સાથે તેમનો મદ્રરાજ તરીકેનો દેહ પડી ગયો. આથી 'સમંગા' નામની નદીના કાંઠા ઉપર રહેનારા એક તપસ્વી બ્રાહ્મણને ઘેર તેમનો તપસ્વી તરીકે જન્મ થયો. ત્યાં હે રામ! મહાબુદ્ધિમાન તે બ્રાહ્મણે શાંતિથી રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરીને તે નદીને કાંઠે તપ કરવા માંડ્યું.[૨૭,૨૮] એ પ્રમાણે તે ભૃગુનંદન શુક્રાચાર્ય પોતાના મનની વિવિધ પ્રકારની વાસનાને લીધે તે તે વાસના પ્રમાણે વિવિધ જન્મદશાને પામ્યા. આમ, અનેક પ્રકારની શરીરપરંપરાનો અનુભવ કરીને અંતે તે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે દઢ વૃક્ષની પેઠે સુખેથી નિશ્ચળપણે તપ કરતા હતા.[૨૯]

विविधजन्मदशां विविधाशयः समनुभूय शरीरपरंपराः। सुखमतिष्ठदसौ भृगुनंदनो वरनदीसुतटे दृढवृक्षवत् ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'શુક્રવિવિધજન્માનુભવ' એ નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ९ मो*

શુક્રાચાર્યનું મરણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति चिंतयतस्तस्य शुक्रस्य पितुरग्रतः।
जगामातितरां कालो बहुसंवत्सरात्मकः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ પ્રમાણે પોતાના પિતાની પાસે રહીને વિચાર કરતાં શુક્રાચાર્યને ઘણા સંવત્સરનો લાંબો કાળ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી કેટલાક કાળે, પવન અને તાપથી શિથિલ થઈ ગયેલો તેમનો દેહ, મૂળમાંથી કપાઈ ગયેલા વૃક્ષની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો.[૧,૨] ત્યારે વનમાં જેમ મૃગલો ફર્યા કરે, તેમ તેમનું ચંચળ મન સ્વર્ગગમન આદિ અતિવિચિત્ર દશાઓમાં ભમી રહ્યું.[૩] પછી ચક્રમાં પરોવેલું હોય, તેમ તેમનું તે આકુળ મન ભોગની કલ્પનાથી ભ્રાંતિ પામીને તથા જન્મમરણની પરંપરા પામીને અંતે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે વિશ્રાંતિ પામ્યું.[૪] એ પ્રમાણે શુક્રાચાર્યને પોતાના દેહની અપેક્ષા વિના અનંત વૃત્તાંતથી ગાઢ, કોમળ અને દઢ સંસૃતિ (જન્મ-મરણ) નો અનુભવ થયો.[૫] તે બુદ્ધિમાનનો મંદરાચળના શિખર ઉપર જે દેહ હતો, તેમાં માત્ર ચામડાં તથા હાડકાં જ બાકી રહ્યાં અને તે તાપના વિસ્તારથી સુકાઈ ગયો હતો.[૬] પોલા વાંસમાં પવન ભરાવાથી જેમ શબ્દ થાય છે, તેમ તેમના દેહના છિદ્રમાં પવન ભરાવાથી ચિત્કાર શબ્દ થતો હતો. તેના શબ્દ વડે કાકલીસ્વરથી તે દેહ જાણે અભિમાનજન્ય દુઃખનો ક્ષય થવાથી આનંદને લીધે ગાન કરતો હોય એમ જણાતું હતું. શુભ્ર વાદળાંના જેવી ધોળી દાંતની પંક્તિ વડે તેમનો દેહ, જાણે ભવાટવીમાં ભમેલા તેમના તુચ્છ મનને હસતો હતો! તેમના મુખરૂપી અરણ્યમાં જૂના કૂવારૂપ નાક, આંખ તથા મુખના ખાડાની શોભા વડે તેમનો દેહ જાણે જગતનું સ્વાભાવિક શૂન્યપણું પ્રત્યક્ષ દર્શાવતો હતો.[૭-૯] એ શરીર તાપથી તપેલું હતું, વર્ષાનાં જળથી સિંચાયેલું હતું અને જાણે પૂર્વજન્મનાં સ્મરણથી ચળકતાં આંસુ ખેરવી રહ્યું હોય એવું જણાતું હતું![૧૦] એ પ્રમાણે તેમનો દેહ, ચંદ્ર તથા વાયુના વિલાસથી વનભૂમિમાં વીંખાઈ ગયો હતો અને વર્ષાઋતુમાં જળની ધારા પડવાથી તણાઈ રહ્યો જતો હતો. ઝરણમાં રહેલા ધાતુના રાગે કરીને તે પર્વત તથા નદીના તટમાં રંગાઈ ગયો હતો અને દુષ્કર્મથી રુક્ષ થઈ જાય તેવી રીતે તે પવનથી ઊડેલી ધૂળ વડે રુક્ષ થઈ ગયો હતો. સુકાયલાં લાકડાંની જેમ વાયુથી ચલાયમાન થવાને લીધે તે ખડખડતો હતો અને પવનના ચિત્કાર શબ્દથી વનમાં તપ કરતો હોય તેમ જણા-

* આ નવમા સર્ગમાં ભૃગુઋષિની પાસે રહેલો શુક્રાચાર્યનો દેહ, મૃતતુલ્ય થઈ પડી ગયો તથા સુકાઈ ગયો, એટલું વર્ણન કરવામા આવશે.

તો હતો.[૧૦] તેનાં વાંકાં તથા સુકાઈ ગયેલાં આંતરડાંની તંત્રી ભયંકર શબ્દ કરતી હતી અને તે અલક્ષ્મીરૂપે રહ્યાં હતાં. તે દેહને ચર્મમાત્ર બાકી રહ્યું હતું અને તેનું ઉદર શૂન્ય હતું.[૧૧-૧૪] તેમના દેહની આવી સ્થિતિ થઈ હતી, તો પણ તે પુણ્યાશ્રમ રાગ–દ્વેષ વિનાનો હોવાથી તથા ભૃગુઋષિ મહાતપસ્વી હોવાથી, પક્ષીઓ તેમના દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં નહિ.[૧૫] એ પ્રમાણે યમ અને નિયમ વડે શુક્રાચાર્યે પોતાનું કલ્પિત શરીર દુર્બળ કરી નાખ્યું હતું અને એમનું ચિત્ત સમંગા નદીને કાંઠે તપ કરતું હતું; ત્યારે તેમનું પૂર્વનું શુક્રશરીર તો પવનથી રાતું થઈ ગયું હતું અને તે પર્વતની મોટી શિલામાં લોટતું હતું.[૧૬]

यमनियमकृशीकृतांगयष्टिश्चरति तपः स्म भृगूद्वहस्य चेतः। तनुरथ पवनापनीतरक्ता चिरमलुठन्महतीषु सा शिलासु ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ભાર્ગવકલેવરવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

सर्ग १० मो*

શુક્રાચાર્યના મરણથી ભૃગુનો કાળ ઉપર ક્રોધ અને કાળે આપેલો આત્મબોધ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ वर्पसहस्रेण दिव्येन परमेश्वरः। भृगुः परमसंबोधाद्विरराम समाधितः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–ત્યાર પછી હે રામ ! એક હજાર દિવ્ય વર્ષે, પરમ સમર્થ ભૃગુઋષિ પરમાત્માનો બોધ થાય એવી સમાધિમાંથી વિરામ પામ્યા. ત્યારે તેમણે વિનયથી નમાવેલા મુખવાળા, શ્રેષ્ઠગુણવાન અને પુણ્યની મૂર્તિ જેવા પોતાના પુત્ર શુક્રને ત્યાં જોયો નહિ.[૧-૨] તેમણે તો ત્યાં પોતાની આગળ માત્ર એ પુત્રની કાયાનું પંજર જ જોયું. તે દુર્ભાગ્ય અને દરિદ્રતાની જાણે સાક્ષાત્ મૂર્તિ જેવું હતું.[૩] તાપથી સુકાઈ ગયેલા તેમના શરીરના છિદ્રમાં તેતરપક્ષી માળા બાંધીને રહેલાં હતાં અને સુકાઈ ગયેલાં આંતરડાંવાળી એમની ઉદરરૂપી ગુફાની છાયામાં દેડકાંઓએ વિશ્રાંતિ લીધી હતી.[૪] તેમના નેત્રના ખાડામાં નવા કીડાએ પોતાનાં ઇંડાં મૂક્યાં હતાં અને પડખાના હાડપિંજરમાં કોશેટા કરનારા કીડા રહેતા હતા.[૫] વરસાદની ધારાથી જેનાં આંતરડાં ધોવાઈ ગયાં છે, એવી સુકાઈ ગયેલી હાડકાંની પંક્તિએ, ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ ફળ આપનાર પૂર્વની વાસનાનું અનુકરણ કર્યું હતું.[૬] શિવલિંગ ઉપર કપૂર ચડાવવાથી જેવી ધોળાશ થાય, તેવી તેમના માથાની ખોપરી ધોળી થઈ ગઈ હતી.[૭] તેમની ડોક સીધી હતી, તેની અંદરની નસ સુકાઈ ગઈ હતી અને માત્ર હાડકાં તેમાં અવશેષ રહેલાં હતાં. તે લાંબી થઈ જાણે વાસનાને અનુસરી રહી હોય, એમ જણાતું હતું.[૮] એના નાકની દાંડીમાંથી વરસાદની ધારા વડે તેનું માંસ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું હતું અને તે ધોળી દાંડી મુખમંડળના મધ્યભાગની સીમા ધારણ કરીને રહી હતી.[૯] તેમની લાંબી કાંધ ઉપર મુખ ઊંચું થઈ રહ્યું હતું અને તે જાણે આકાશમાં ગયેલા પ્રાણને માટે ઊંચું જોઈ રહ્યું હોય, એમ જણાતું હતું.[૧૦] તેમની બે જાંઘ, બે સાથળ, બે ગોઠણ તથા બે હાથો, બમણા લાંબા થઈને પડ્યા હતા. આથી પરલોકના લાંબા માર્ગમાં જવાની બીકથી તે જાણે આઠે દિશામાં પલાયન કરવાને નીકળ્યા હોય એમ જણાતું હતું.[૧૧] ખાલી, સુકાઈ ગયેલું તથા ફક્ત ચામડું જ જેમાં બાકી રહેલું છે એવું તેમનું પેટ શૂન્ય હોવાથી અજ્ઞાનીના હૃદયમાં રહેલી શૂન્યતા દર્શાવતું હોય એમ જણાતું હતું.[૧] એ પ્રમાણે દુઃખરૂપી હાથીને બાંધવાના સ્તંભરૂ પોતાના પુત્રનું સુકાઈ ગયેલું શબ જોઈને ભૃગુઋષિ

* આ દશમા સર્ગમાં પુત્રનું શબ દેખી ભૃગુઋષિને કાળના ઉપર ક્રોધ થયો, તેથી કાળે આત્મવિદ્યાથી તેમને બોધ દીધો, એટલી કથા કહેવાશે.

પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યા વિના ઊભા થયા.[૧૩] તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાંવાર જ 'અરે આ મારો પુત્ર મરી ગયો છે શું?' એવો તેમના મનમાં તર્ક આવ્યો. તેથી ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના પુત્રને મરેલો જોઇને તેમને કાળ ઉપર અતિ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.[૧૫] 'મારા પુત્રનું કાળે અકાળ મરણ કર્યું' છે એમ ધારીને ભૃગુઋષિ ક્રોધથી કાળને શાપ આપવાને તત્પર થયા. તે સમયે પ્રજાનો સંહાર કરનારો અરૂપી કાળ, રૂપ ધારણ કરીને મુનિની પાસે હાજર થયો.[૧૬,૧૭] તેણે ખડ્ગ તથા પાશ ધારણ કર્યાં હતાં અને કુંડળ તથા કવચથી તે યુક્ત હતો. બાર માસરૂપી તેને બાર હાથ હતા, છ ઋતુરૂપી તેને છ મુખ હતાં અને કિંકરની કેટલીક સેનાથી તે વીંટાયેલો હતો.[૧૮] તેના શરીરમાંથી જ્વાળાનો સમૂહ નીકળતો હતો, તેથી આકાશમાં પ્રફુલ્લિત કેસૂડાનાં ઝાડવાળા પર્વતની શોભા થઈ રહી હતી.[૧૯] તેના હાથમા રહેલા ત્રિશૂળમાંથી નીકળેલાં તેજનાં કૂંડાળાં વડે સોનાનાં કુંડળની પેઠે દિશાઓ શોભતી હતી.[૨૦] તેના શ્વાસના વાયુથી પર્વતનાં શિખર ખરી ગયાં હતાં અને જાણે હિંડોળામાં બેઠા હોય તેમ, તેઓ ચક્ષાયમાન થવા લાગ્યા, પડવા લાગ્યા તથા ફરવા માંડ્યા.[૨૧] તેના ખડ્ગમંડળના પ્રકાશથી સૂર્યબિંબ શ્યામ થઈ ગયું હતું અને કલ્પસમયે બળી ગયેલા જગતના ધુમાડાથી આકુળ થાય, તેવી રીતે તે આકુળ થયું હતું.[૨૨] ત્યાર પછી હે મહાબાહો! ક્રોધ પામેલા મહામુનિની પાસે આવીને કાળે, કલ્પસમયે ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રના જેવાં ગંભીર વચનથી સાંત્વના કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:[૨૩] 'હે મુનિ! લોકની સ્થિતિને જાણનાર તથા પર–અપરને જોતાર મહાત્માઓ અન્યના અપરાધરૂપી નિમિત્ત હોય તો પણ મોહ પામતા નથી, તો નિમિત્ત વિના તો તેઓ કેમ જ મોહ પામે?[૨૪] તમે અનંત તપ કરનાર બ્રાહ્મણ છો અને અમે નિયતિનું પાલન કરનાર છીએ. તેથી તમે પૂજ્ય છો, એમ માની હું તમારી પૂજા કરું છું. પણ તમારા શાપ વગેરેના ભયથી હું તમારી પૂજા કરું છું, એમ તમે સમજશો નહિ.[૨૫] માટે હે અબુદ્ધ! મને શાપ દઈને તમે તમારા તપનો નાશ કરો નહિ. કલ્પકાળના મોટા અગ્નિથી મારો નાશ થયો નથી, તો તમે મને શાપથી કેમ બાળી શકશો?[૨૬] મેં બ્રહ્માંડની કેટલીક પંક્તિનો નાશ કર્યો છે, કોટી રુદ્રને હું ગળી ગયો છું અને અસંખ્ય વિષ્ણુનું પણ મેં ભક્ષણ કર્યું છે. તો હે મુનિ! અમે કયે સ્થળે સમર્થ નથી થયા?[૨૭] હે બ્રહ્મન્! અમે ભોક્તા છીએ તથા તમે અને બીજાઓ અમારું ભોજન છે. આ પ્રમાણે એક-બીજાની ઇચ્છા તથા દ્વેષ વિના, સ્વાભાવિક મર્યાદા રહી છે.[૨૮] અગ્નિની શિખા પોતાની મેળેજ ઊંચી જાય છે, જળ નીચા પ્રદેશમાં જાય છે, ભોજન ભોક્તા પાસે જાય છે અને સૃષ્ટિ અંત કરનાર કાળ પાસે પોતાની મેળે જ જાય છે.[૨૯] આ સમગ્ર જગત મારા ભોજનરૂપે જ કલ્પેલું છે; કારણ કે પરમાત્મા પોતે જગતરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પોતે જ તેનો સંહાર કરે છે.[૩૦] કલંક વિનાની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કોઈ કર્તા નથી તેમ ભોક્તા પણ નથી અને કલંકવાળી અજ્ઞાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઘણા કર્તા છે. પણ હે બ્રહ્મન્! જેને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, તેણે જ માત્ર કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું કલ્પેલું છે; પણ જેને તત્ત્વજ્ઞાન છે, તેને કર્તા તથા અકર્તાપણું નથી. વૃક્ષના સમૂહમાં પુષ્પો તથા ભુવનોમાં પ્રાણીમાત્ર પોતાની મેળે આવે છે તથા જાય છે અને તેનાં નામ વગેરે કલ્પાય છે.[૩૧-૩૩] પાણીમાં રહેલા ચંદ્રબિંબના ચલન-માં કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સત્ય નથી, તેમ અસત્ય પણ નથી; એવી રીતે સૃષ્ટિમાં કાળનું કર્તાપણું તથા અકર્તાપણું સમજવાનું છે.[૩૪] રજ્જુમાં સર્પની કલ્પના કરે, તેવી રીતે મન,

મિથ્યા ભ્રમરૂપી ભોગમાં કર્તાપણાની તથા અ-કર્તાપણાની કલ્પના કરે છે.[૩૫] માટે હે મુનિ! તમે આકુળ થઈને અપરાધ વિના મારા ઉપર ક્રોધ કરો નહિ. આપત્તિનો એવો જ ક્રમ છે; માટે તમે સત્ય વસ્તુનો વિચાર કરો.[૩૬] અમે ભ્રાંતિથી કલ્પિત નામ તથા પૂજામાં પ્રીતિવાળા નથી, તેમ અભિમાન વડે વશ પણ થયેલા નથી. આ હું તમારી પાસે આવ્યો છું, તે માત્ર તમે તપસ્વી છો અને માન્ય છો, એમ ધારીને આવ્યો છું. જગતની મર્યાદાનું પાલન કરનાર પરમેશ્વરની ઇચ્છારૂપી નિયતિના પરવશપણાથી, ડાહ્યા માણસો વ્યવહારની ઇચ્છારૂપી નિયતિને અનુસરીને રહ્યા છે.[૩૭,૩૮] માટે વ્યવહારમાં ચતુર માણસે અવશ્ય કર્તવ્યકર્મ કરવું. તેથી તમે તમોગુણની વૃત્તિનો આશ્રય કરીને, તેનો નાશ કરો નહિ.[૩૯] અજ્ઞાનરૂપી દૃષ્ટિ ક્યાં, મહત્ત્વ ક્યાં અને ધીરતા ક્યાં! માટે જ્ઞાનીના સર્વ પ્રસિદ્ધ માર્ગમાં પણ તમે અંધની જેમ કેમ મોહ પામો છો?[૪૦] હે મુનિ! તમે પોતાના કર્મફળના પાકથી ઉત્પન્ન થયેલી દશાનો વિચાર કરતા નથી અને સર્વજ્ઞ છતાં તમે મૂર્ખ મનુષ્યની જેમ મને વૃથા શાપ દેવાની કેમ ઇચ્છા કરો છો?[૪૧] હે મુનિ! દેહધારી મનુષ્યમાત્રને બે પ્રકારનું શરીર છે, તે તમે કેમ જાણતા નથી? માણસમાત્રને એક પ્રસિદ્ધ દેહરૂપી શરીર છે અને બીજું મન-રૂપી શરીર છે.[૪૨] તેમાં દેહ જડ છે અને તેનો થોડા નિમિત્તથી પણ નાશ થાય છે અને મન સ્થાયી–મોક્ષ સુધી રહેનારું છે અને તે ક્રોધ વગેરેથી પીડા પામે છે.[૪૩] ચતુર સારથિ જેવી રીતે રથનું વહન કરે છે, તેવી રીતે અંતરમાં વ્યાપાર કરનાર મન, સ્નેહથી દેહરૂપી રથનું વહન કરે છે.[૪૪] બાળક જેવી રીતે કાદવના પુરુષની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે મન દેહાંતર વિષયનો સંકલ્પ કરે છે તથા પૂર્વસિદ્ધ દેહનો નાશ કરે છે.[૪૫] ચિત્ત છે તેજ પુરુષ છે, માટે ચિત્તે કરેલું તેજ કરેલું કહેવાય. અસત્ સંકલ્પની કલ્પનાથી ચિત્તને બંધન થાય છે તથા કલ્પનાનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત મુક્ત થાય છે.[૪૬] આ દેહ છે, આ અંગ છે તથા આ મસ્તક છે, એવી રીતે અતિ વિકારવાળું મન જ કલ્પના કરે છે.[૪૭] મન પોતે નિશ્ચયપણાથી એક જીવમાંથી બીજા જીવ-પણાને પામે છે. એ પ્રમાણે અહંકારથી મન પોતે અનેકપણાને પામે છે.[૪૮] બીજાં પાર્થિવ શરીર છે નહિ, તો પણ મન દેહની વાસનાએ કરીને, પોતાની ઇચ્છાથી બીજાં પાર્થિવ શરીરોને જુએ છે.[૪૯] આ પ્રમાણે કલ્પના કરનારું મન જ્યારે સત્ય પરમાત્માનો વિચાર કરે છે, ત્યારે શરીરની ભાવનાનો ત્યાગ કરીને પરમ નિવૃત્તિ પામે છે.[૫૦] તમે જ્યારે સમાધિમાં હતા, ત્યારે આ તમારા પુત્રનું મન, પોતાના મનોરથના માર્ગ દ્વારા ઘણે દૂર ચાલ્યું ગયું.[૫૧] માળામાંથી ઊડીને પક્ષી આકાશમાં જાય, તેવી રીતે તમારા પુત્રનું મન આ દૃશ્યમાન દેહનો મંદર પર્વતમાં ત્યાગ કરીને, ઇન્દ્રલોકમાં ગયું.[૫૨] હે મુનિ! જેમ ભ્રમર કમલિનીનું સેવન કરે, તેમ ત્યાં ગયા પછી મંદારવૃક્ષની કુંજમાં, પારિજાત વૃક્ષની તળે, નંદનવનમાં અને લોકપાલના નગરમાં બત્રીસ યુગ સુધી, તે મહાતેજસ્વીએ વિશ્વાચી નામની અપ્સરાનું સેવન કર્યું.[૫૩,૫૪] ત્યાર પછી રાત્રીની ઝાકળનો ક્ષય થાય, તેમ તીવ્ર વેગથી થયેલા સંકલ્પને લીધે તેના કલ્પિત પુણ્યનો ક્ષય થયો.[૫૫] એટલે પુષ્પનાં આભરણો કરમાઈ ગયાં, અવયવનો ઉલ્લાસ ખિન્ન થઈ ગયો અને પાકેલું ફળ પૃથ્વી ઉપર પડે, તેવી રીતે પેલી અપ્સરા સહિત તે પૃથ્વી ઉપર પતન પામ્યા.[૫૬] એ પ્રમાણે દેવતાના શરીરનો ત્યાગ કરીને ભૂતાકાશમાં પ્રાપ્ત થયા પછી, તેણે પૃથ્વીમાં જન્મ ધારણ કર્યો.[૫૭] પ્રથમ દશાર્ણ દેશમાં બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો, ત્યાર પછી તે કોશલ દેશમાં રાજા* થયો.

* શુક્રાચાર્યના રાજા, પારધી તથા હંસ વગેરે

ત્યાર પછી તે પારધી થયો અને ત્યાર પછી તે ત્રિપથગા નદીને કાંઠે હંસની યોનિમાં જન્મ્યો.[૫-૮] પછી તે સૂર્યવંશમાં 'પૌંડ્ર' નામનો રાજા થયો અને પછી તે સૌર તથા શાલ્વદેશમાં બીજાને મંત્રનો ઉપદેશ કરનાર થયો. ત્યાર પછી એક કલ્પ સુધી વિદ્યાધરની યોનિમાં તેનો જન્મ રહ્યો.[૫૯] ત્યાર પછી પાછો બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો. પછી તે મદ્રદેશમાં રાજા થયો અને ત્યાર પછી તે 'સમંગા' નામની નદીને કાંઠે તપસ્વી બ્રાહ્મણને ઘેર જન્મ્યો અને તેનું 'વાસુદેવ' નામ પડ્યું.[૬૦] એ ઉપરાંત તેની વાસનાને લીધે બીજી કેટલીક વિષમ તથા વિચિત્ર યોનિમાં પણ તેનો જન્મ થયો હતો.[૬૧] વિંધ્યાચળમાં તથા કૈકટ દેશમાં તે ભીલ થયો હતો, સૌવીર+ દેશમાં તે રાજા થયો હતો અને ત્રિગર્ત÷ દેશમાં તે ગધેડો થયો હતો.[૬૨] કિરાત દેશમાં તેનો વાંસની ઝાડીમાં જન્મ થયો હતો, ચીનદેશમાં તેણે હરિણની યોનિમાં અવતાર લીધો હતો. તાલના વૃક્ષની નીચે તે સર્પરૂપે ઉત્પન્ન થયો હતો અને તમાલના ઝાડ નીચે તે વનકુક્કુટ (વનનો કૂકડો) થયો હતો.[૬૩] પ્રથમ જ્યારે તે મંત્રને જાણનાર થયો હતો, ત્યારે વિદ્યાધરના નગરની પ્રાપ્તિ થાય એવી વિદ્યાનો તેણે જપ કર્યો હતો.[૬૪] તેથી હે બ્રહ્મન્! તેનો વિદ્યાધરની યોનિમાં જન્મ થયો હતો. તે સમયે તે હાર, કુંડળ તથા મુકુટથી તેમજ પોતાની લીલાથી સ્ત્રીઓને આનંદ ઉપજાવનાર હતો.[૬૫] આથી નાયિકારૂપી કમલિનીનો સૂર્ય હોય અને કામદેવની બીજી મૂર્તિ હોય, તેવી રીતે તે વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓને પ્રિય હતો તેમજ ગંધર્વનગરના ભૂષણરૂપ હતો.[૬૬] એ પ્રમાણે એક કલ્પ સુધી તે વિદ્યાધર રહ્યો. ત્યાર પછી કલ્પસમયે જ્યારે બાર સૂર્યોનો સાથે ઉદય થયો, ત્યારે પતંગ અગ્નિમાં ભસ્મ થઈ જાય, તેવી રીતે તે સૂર્યનાં કિરણથી ભસ્મ થઈ ગયો. પછી માળા વિનાની પક્ષિણી જેમ આકાશમાં ભમે, તેમ તેની વાસના જગતના નિર્માણરહિત વિસ્તારવાળા આકાશમાં ભમવા લાગી.[૬૭,૬૮] ત્યાર પછી બ્રહ્માની રાત્રી સમાપ્ત થઈ, ત્યારે વિચિત્ર આરંભ કરનાર સંસારની રચનાનો પ્રારંભ થયો.[૬૯] તેમાં એ તમારા પુત્ર શુક્રાચાર્યની વાસના ચલાયમાન થઈ બ્રાહ્મણપણાને પામી, તેથી આજ સત્યયુગમાં પૃથ્વીમાં બ્રાહ્મણને ઘેર તેનો જન્મ થયો છે.[૭૦] હે મુનિ! તેનું 'વાસુદેવ' એવું નામ છે, તે બુદ્ધિમાનોના સમૂહમાં જન્મ્યો છે અને તેણે સમગ્ર શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું છે.[૭૧] હે મહામુનિ! આ પ્રમાણે તમારો પુત્ર શુક્ર એક કલ્પ સુધી વિદ્યાધરપણું ભોગવીને, બ્રાહ્મણની યોનિમાં જન્મ્યો છે અને હમણાં તે સમંગા નદીને કાંઠે તપશ્ચર્યા કરે છે.[૭૨] આમ વિવિધ પ્રકારની વિષયવાસનાને અનુસરીને, તમારો પુત્ર જગતમાં ખેર તથા કરંજના જેવી ભયંકર ગુહા જેવા વિચિત્ર ગર્ભવાસમાં તથા અતિ ગાઢ વનસ્થલીમાં ભમ્યો છે.[૭૩]

विविधविषयवासनानुवृत्त्या खदिरकरंजकरालकोटरासु। जगति जठरयोनितो प्रयातो गहनतरासु च काननस्थलीषु ॥ ७३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'કાલવચન' એ નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

અવતાર પ્રથમ લખ્યા નથી; તો પણ અહીં લખ્યા છે, તે પરથી અવતાર થયા છે, એમ સમજવાનું છે.

+ સૌવીર દેશને હાલમાં કચ્છ કહે છે.

÷ ત્રિગર્ત દેશને હાલમાં પંજાબ કહે છે.

સર્ગ ૧૧ મો*

ભૃગુઋષિ અને કાળનો સંવાદ

॥ काल उवाच ॥

अथोद्दामतरंगौघभांकाररणितानिले ।
तीर एव तरंगिण्यास्तपस्तपति ते सुतः ॥ १ ॥

કાળ બોલ્યોઃ–હે ભૃગુ ! જ્યાં ઊંચા ઊંચા તરંગોના સમૂહોના ધ્વનિથી પવન રણકાર કરે છે, ત્યાં સમંગાનદીને કાંઠે તમારો પુત્ર આજ તપ કરે છે.[૧] તેણે જટા વધારી છે તથા રુદ્રાક્ષના બેરખા ધારણ કર્યા છે તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ભ્રમ જીત્યો છે. એવી રીતે સ્થિર તપમાં તેને આઠસો વર્ષ થયાં છે.[૨] માટે હે મહામુનિ ! જો તમને સ્વપ્ન તથા મનના ભ્રમરૂપ એવા તમારા પુત્રને જોવાની ઇચ્છા હોય, તો તમે જ્ઞાનદષ્ટિથી સમાધિ કરીને તેને જુઓ.[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જગતના ઈશ્વર તથા સમાનદષ્ટિવાળા કાળે જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે મુનિએ પોતાના પુત્રનું ચરિત્ર જ્ઞાનદષ્ટિથી જોયું. તે સમયે બુદ્ધિરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલું પોતાના પુત્રનું સઘળું વૃત્તાંત એક મુહૂર્તમાં તેમના જોવામાં આવ્યું.[૪,૫] એ પ્રમાણે તેમણે સમંગાનદીને કાંઠે પોતાનો પુત્ર તપ કરે છે, ત્યાં સુધીનું તેનું વૃત્તાંત જોયું. પછી પુત્રની ચિંતાનો ત્યાગ કરીને તેમણે મંદરપર્વતમાં કાળની પાસે રહેલા પોતાના શરીરમાં પાછું અનુસંધાન કર્યું.[૬] ત્યાર પછી વિસ્મયથી આશ્ચર્યવાળી દૃષ્ટિ વડે તેમણે કાળના તરફ સ્નેહભરી નજર કરી. પછી રાગરહિત થયેલા તે ભૃગુઋષિએ વીતરાગ એવા કાળને આ વચન કહ્યાં:[૭] 'હે ભગવન્ ! હે ભુતભવ્યેશ ! અમારું ચિત્ત રાગ વગેરેથી મલિન થયેલું છે, માટે અમે અજ્ઞાની છીએ, તમારા જેવાઓની બુદ્ધિ તો ત્રણ કાળને જાણનારી છે.[૮] અનેક પ્રકારના વિકારથી યુક્ત આ જગતની સ્થિતિ અસત્ય છતાં સત્ય હોય તેમ જણાય છે અને તે વિદ્વાન માણસને પણ ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. ઇન્દ્રજાળની પેઠે માયા અને મોહ ઉત્પન્ન કરનાર મનોવૃત્તિનું રૂપ તમે જ જાણો છો અને તે તમારી અંદર જ રહેલું છે. હે ભગવન્ ! આ મારા પુત્રનું કલ્પ સુધી મૃત્યુ નથી, તે છતાં તેને મરેલો જોઇને મારા મનને સંભ્રમ ઉત્પન્ન થયો કે, મારા પુત્રના આયુષ્યનો ક્ષય થયો નથી, તો પણ કાળ તેનું હરણ કરી ગયો ! એવી રીતે દેવના પરવશપણાથી મારી તુચ્છ ઇચ્છાનો ઉદય થયો.[૯થી૧૧] હે વિભુ ! અમે સંસારની ગતિને જાણીએ છીએ, તો પણ સંપત્તિ અને આપત્તિને લીધે હર્ષ અને ખેદને વશ થઇએ છીએ.[૧૩] હે ભગવન્ ! અયોગ્ય કાર્ય કરનાર ઉપર ક્રોધ કરવો તથા યોગ્ય કાર્ય કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થવું, એવી સંસારમાં સ્થિતિ રહેલી છે.[૧૪] હે જગદ્‌ગુરુ ! અમુક કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ તથા અમુક કાર્ય ન કરવું જોઈએ, એવો જ્યાં સુધી નિશ્ચય છે, ત્યાં સુધી જ જગતનો ભ્રમ છે; પણ તે જગતના ભ્રમનો તથા ક્રોધ અને પ્રસન્નતાના નિયમનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.[૧૫] તમે નિયતિનું પાલન કરનાર છો, એ વિષે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના, મેં તમારા ઉપર ક્રોધ કર્યો છે, તેથી હું શિક્ષાને પાત્ર થયેલો છું.[૧૬] હે દેવ ! તમે મારા પુત્રના ગેષ્ટિતનું મને સ્મરણ કરાવ્યું, તેથી સમંગા નદીને કાંઠે મેં મારા પુત્રને જોયો. આ જગતમાં મન છે, તે જ ભૌતિકશરીરની કલ્પના કરે છે, માટે ભૌતિક શરીર અને બીજું મનરૂપી શરીર એમ બે શરીરો છે. એ મનરૂપી શરીર વડે આ જગતની ભાવના થાય છે.[૧૮]

કાળ બોલ્યોઃ–હે બ્રહ્મન્ ! તમે સાચું કહ્યું. મન છે તે જ શરીર છે. કુંભાર જેમ ઘડા કરે છે, તેમ મન સંકલ્પથી દેહને ઉત્પન્ન કરે છે.[૧૯]

* આ અગિયારમા સર્ગમાં પુત્રનું વૃત્તાંત જોવાથી, ભૃગુની યોગદશાનું તથા 'જગતની સ્થિતિ મનની કલ્પનામાત્ર છે' એ વિષયનું કાળના સંવાદ દ્વારા વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

બાળક જેવી રીતે ભૂતની કલ્પના કરે, તેવી રીતે મન મોહથી સંકલ્પ કરીને નહિ કરેલા આકારને કરે છે તથા કરેલા આકારનો નાશ કરે છે.[20] સંભ્રમ થવો, સ્વપ્ન થવું, મિથ્યા જ્ઞાન થવું તથા ગંધર્વનગર વગેરે અસત્ આકાર નજરે આવવા, એ બધી શક્તિ, મનમાં રહેલી છે.[21] હે મહામુનિ! આ સ્થૂલ દૃષ્ટિની દશાના આધારથી મન તથા શરીર એવી રીતે પુરુષની બે કાયા છે, એમ કહેવામાં આવે છે.[22] હે મુનિ! આ ત્રણ જગતનું મનના મનનમાત્રથી નિર્માણ થયેલું છે અને તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી, તેથી તે અનિર્વચનીય છે.[23] ચિત્ત અને દેહના અવયવરૂપ લતા હોય તેવી રીતે વૃદ્ધિ પામેલી ભેદની વાસનાને લીધે, અજ્ઞાનથી થયેલા બે ચંદ્રમાના જ્ઞાનની જેમ આ જગતનું અનેકરૂપણું ઉત્પન્ન થયેલું છે.[24] ભેદવાસના વડે પદાર્થના સમૂહને જોનારું મન, ઘટ—પટ વગેરે સર્વ પદાર્થને ભિન્ન ભિન્ન જુએ છે.[25] 'હું કૃશ છું, હું દુઃખી છું' અને હું મૂઢ છું,' ઇત્યાદિ ભાવોની ભાવના કરનારું મન પોતાના વિકલ્પથી થયેલા સંસારીપણાને પામે છે.[26] મનનથી થયેલું આ કૃત્રિમ રૂપ મારું નથી; કારણ કે, તે કૃત્રિમ રૂપનો ત્યાગ કરવાથી મન શાંત અને સનાતન બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ થઈ રહે છે. હવે વિસ્તારવાળો એક સમુદ્ર છે, તેમાં અનેક તરંગો છે, તે સ્પન્દના અભાવવાળો હોવાથી મોટા કલ્લોલોથી શોભે છે તે જળરૂપ છે, સમાન છે, સ્વચ્છ છે, શુદ્ધ છે, સ્વાદિષ્ટ છે, શીતળ છે, અવિનાશી છે, વિસ્તીર્ણ છે, મહામહિમાવાળો છે અને સ્ફુટ છે. તેને વિષે નાનો તરંગ, પોતાના સ્વભાવથી જ્યારે પોતાના રૂપની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતાના વિકલ્પથી 'હું નાનો છું' એવી ભાવના કરે છે. તેમાં મોટો તરંગ પોતાના સ્વભાવથી જ્યારે પોતાના રૂપની ભાવના કરે છે, ત્યારે પોતાના વિકલ્પથી 'હું મોટો છું' એવી ભાવના કરે છે.[27–31] વળી નાનો તરંગ 'મારું રૂપ ભ્રષ્ટ થયું છે' એમ માનીને પાતાળની ભાવના કરે છે અને પડી જવાના ભયથી તીરની ભૂમિપ્રત્યે જાય છે.[32] 'એક પળ પહેલાં જ મારો જન્મ થયો છે' એમ માનીને, કોઈ તરંગ કિરણથી યુક્ત થઈને, રત્નસમૂહ સહિત પોતાની કાન્તિથી આનંદ પામે છે.[33] જ્યારે તરંગમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે 'હું શીતળ છું' એમ તે માને છે. કાંઠે રહેલા પર્વતના દાવાનળનું જ્યારે તરંગમાં પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે 'મારું શરીર બળે છે' એમ માનીને તે ભય પામે છે, તેમજ 'હું દગ્ધ થયો છું' એમ માનીને, મૌન ધારણ કરી તે કંપવા લાગે છે. જ્યારે તરંગમાં કાંઠે રહેલા પર્વત તથા વનના વૃક્ષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, ત્યારે 'હું મોટા આરંભના આડંબરથી યુક્ત છું' એમ માની તે પોતાના કૃતાર્થપણાથી શોભે છે. જ્યારે તરંગમાં ચપળ પવન પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે ચપળ શરીરનો અત્યંત નાશ થવાથી 'હું ખંડ ખંડ થઈ ગયો છું' એમ માની તે રુદન કરતો હોય એમ દેખાય છે. આમ છતાં તે તરંગો જળધાની સમુદ્રથી જુદા નથી, તેમ તેનું કાંઈ સત્ તથા અસત્મય રૂપ પણ નથી. હ્રસ્વ—દીર્ઘ વગેરે ગુણ મોજાંમાં નથી, તેમ તે મોજાં હ્રસ્વ—દીર્ઘ વગેરે ગુણમાં નથી[34–38] સમુદ્રમાં તરંગ રહેલા નથી, તેમ નથી રહેલા એમ પણ નથી. માત્ર સમુદ્રમાં જે તરંગો જોવામાં આવે છે, તે સંકલ્પથી જુદાપણાના ભેદ માટે કલ્પેલા છે.[39] વારંવાર તરંગોનો નાશ થાય છે તથા વારંવાર તે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે તે એકબીજામાં ભેળસેળ થાય છે, ત્યારે તેમાં ભિન્નતા જણાતી નથી[40] પણ તે સર્વ તરંગનું એક જળ એ જ સામાન્યરૂપ છે, તે જ પ્રમાણે વિસ્તારવાન, સ્વચ્છ, શુદ્ધ, નિરામય, બ્રહ્મમાત્ર, વિસ્તારવાળા, રૂપવાન, સર્વશક્તિમાન તથા આદિ અને અંતથી રહિત બ્રહ્મને વિષે વિચિત્ર આચારથી ચંચળ એવું આ જગત, અભિન્ન છતાં ભિન્ન દેખાય છે અને

અનેક પ્રકારની શક્તિથી પોતાના શરીરમાં અનેક પ્રકારની સ્થિતિ પામે છે.[૪૧-૪૩] જળમાં તરંગ રહેલા છે, તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસકના રૂપે કરીને બ્રહ્મ જ રહેલું છે. બ્રહ્મ વિનાં જગતના નામની કલ્પના છે નહિ, થઈ નથી અને થશે પણ નહિ. ખરું જોતાં બ્રહ્મ અને જગમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી.[૪૪-૪૫] માટે આ સંપૂર્ણ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ યત્નથી નિશ્ચય કરો અને અન્ય સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરો.[૪૬] અનેક પ્રકારના રૂપવાળી, એક રૂપવાળી, હજારો વૈરૂપ્ય કરનારી અને નિયત આકારવાળી નિયતિ (પદાર્થની સત્તા) પદાર્થમાં રહી છે. જડ પદાર્થમાં જડ સત્તા રહેલી છે અને ચૈતન્ય પદાર્થમાં ચૈતન્યરૂપ સત્તા રહેલી છે. એ પ્રમાણે વાસનારૂપિણી શક્તિ આત્માના પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. અનેક પ્રકારના રૂપવાળા સ્પંદથી જેમ સમુદ્ર પુરાયેલો છે, તેમ જે આ વિસ્તારવાળા આકારવાળું જણાય છે તે બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૪૭-૪૯] સમુદ્રનું જળ સમુદ્રમાં જેવી રીતે અનેકપણાનો (વિચિત્ર મોજાંનો) અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે આત્મા પોતે અનેક પ્રકારના આકારે કરીને વિહાર કરવાથી અનેકપણાનો અંગીકાર કરે છે.[૫૦] પણ સમુદ્રના તરંગો જેમ સમુદ્રથી જુદા નથી, તેમ આ જગતરૂપી સમગ્ર કલ્પના પરમાત્માથી જુદી નથી.[૫૧] જેવી રીતે એક બીજમાં શાખા, પુષ્પ, લતા, પત્ર તથા ફળ વગેરે ઉત્પન્ન થવાની સર્વ શક્તિ રહેલી છે અને આકરા તડકામાં જેમ વિચિત્ર વર્ણપણું રહેલું છે, તેમ સત્–અસતરૂપ વિચિત્રશક્તિ પરમાત્મામાં રહેલી છે.[૫૨,૫૩] એક જ વર્ણવાળા મેઘમાંથી જેમ વિચિત્ર વર્ણવાળું ઇન્દ્રધનુષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વિચિત્રતાથી રહિત એક પવિત્ર પદમાંથી, વિચિત્ર રૂપવાળી આ દૃશ્યસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કરોળિયો અજડ છે, તેમાંથી જડતંતુનો ઉદય થાય છે તથા અજડ પુરુષમાંથી જેમ સ્વપ્નના રથ વગેરે જડ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ જ અજડ વસ્તુમાંથી જડપણાના હેતુરૂપ જડતા ઉત્પન્ન થાય છે.[૫૪,૫૫] હે બ્રહ્મન્! કોશેટો કરનાર કીડો પોતાની ઇચ્છાથી પોતાનું જ બંધન થાય એવી ક્રિયા કરે છે, તેમ આત્મા પોતે પોતાના બંધ માટે વાસનાની વિચિત્રતાનો વિસ્તાર કરે છે. કોશેટો કરનાર કીડો વિસ્મૃતિથી જેમ મજબૂત બંધન કરે છે, તેમ આત્મા પોતાની ઇચ્છાથી વિસ્મૃતિની ભાવના કરીને કઠિન બંધન કરે છે. હાથી જેવી રીતે પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના બંધનસ્તંભથી મુક્ત થાય છે, તેવી રીતે આત્મા પણ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરીને સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે.[૫૬-૫૮] આત્મા પોતે જેવી ઇચ્છા કરે છે, તેવી રીતે શીઘ્ર અને મહાન પોતાની શક્તિ વડે પરિપૂર્ણ થાય છે.[૫૯] ઘણા દિવસની ભાવના વડે દૃઢ કરેલી વાસનારૂપી શક્તિ, વર્ષાઋતુની ગાઢ ઝાકળ જેમ પોતાના યોગસ્વરૂપને પામે છે.[૬૦] જે ઋતુ જેવી રીતે સ્થિતિ પામે છે, તેવી જ રીતે ઋતુને અનુસરીને, વૃક્ષની સ્થિતિ પોતાની મેળે થાય છે. તે જ પ્રમાણે જે શક્તિ ઉદય પામે છે, તે જ શક્તિમય આત્મા પણ થાય છે.[૬૧] છતાં આત્માને મોક્ષ પણ નથી તેમ બંધન પણ નથી; ત્યારે બંધન અને મોક્ષની દૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ તે હું જાણતો નથી. (સારાંશ કે, બંધ અને મોક્ષની કલ્પના અજ્ઞ–દૃષ્ટિથી છે, પણ જ્ઞાન–દૃષ્ટિથી નથી).[૬૨] બંધન પણ નથી, તેમ મોક્ષ પણ નથી; તે છતાં પુરુષ બંધન અને મોક્ષના વિકારવાળો જણાય છે; કારણ કે તેનું નિત્યસ્વરૂપ અવિદ્યારૂપી વાસનાએ કરીને, ભોક્તૃ–ભોગ્યાદિ ભાવથી ઢંકાયેલું છે અને તે જ માયામય જગત છે.[૬૩] જ્યારે આત્મા પોતાના ચિત્તમાં વિચાર કરે છે, ત્યારે કોશકારની પેઠે અવિદ્યાએ કરીને બંધન થાય છે અને તેમાંથી અન્યોન્યરૂપ વિકલ્પિત શરીરવાળી કરોડો મનની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.[૬૪,૬૫] સમુદ્રમાંથી થયેલ

મોજાં તથા ચંદ્રમાંથી નીકળેલાં કિરણો સમુદ્રમાંથી અને ચંદ્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે, તેમાં જ રહે છે તથા તેનું ભિન્ન રૂપ પણ છે; તેજ પ્રમાણે આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત છે. આ રૂપ દમય અને વિસ્તારવાળા પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં, ચિન્માત્રરસથી શોભતું ચૈતન્યરૂપી જળ રહેલું છે. તેમાં કેટલાંક મોજાં સ્થિર બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક રુદ્રપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક પુરુષપણાને પામેલાં છે અને કેટલાંક દેવ પણાને પામેલાં છે. તે મોજાં સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે. (તેમાં કેટલાંક યમ, ઇન્દ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ તથા કુબેર વગેરે રૂપે સ્ફુરે છે. ચપળ ઇચ્છાવાળાં તે મોજાં નાશ પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્થિર રહે છે. કેટલાંક ઉગ્ર મોજાં કિન્નરગણુ, ગંધર્વગણુ, વિદ્યાધરગણુ તથા દેવતા વગેરેના રૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા પડે છે. કેટલાંક મોજાં કમળની પેઠે સ્થિર આકારવાળાં હોય છે, તેમજ દેવતા અને મનુષ્યની પેઠે કેટલાંક મોજાં ઉત્પન્ન થઈને પાછાં નાશ પામે છે.) કેટલાંક કૃમિ, કીટ, પતંગ, સર્પ, બળદ, મશક તથા અજગર વગેરેના રૂપે રહેલાં છે. કેટલાંક મોટા સમુદ્રમાં જળનાં બિંદુની પેઠે સ્ફુરે છે. વનમાં પર્વતની કુંજમાં જેવી રીતે વાયુના પ્રબળપણાથી વૃક્ષ ચપળપણે સ્ફુર્યા કરે છે, તેવી રીતે તે મોટા સમુદ્રમાં મનુષ્ય, મૃગ, ગીધ તથા શિયાળરૂપે કેટલાંક મોજાં સ્ફુરે છે.[૬૭–૭૦] તેમાંનાં કેટલાંકનું દીર્ઘ જીવિત છે, કેટલાંકનું અલ્પ જીવિત છે, કેટલાંકનું તુચ્છ શરીર છે અને કેટલાંકનું અતુચ્છ શરીર છે.[૭૧] સંસારના સ્વપ્નરૂપી સંરંભ (આડંબર)માં કેટલાંક મોજાં ચિરસ્થાયી છે, કેટલાંક અનેક પ્રકારના વિકલ્પથી મોહ પામેલાં છે અને કેટલાંક જગતના સ્થિરપણાની સંભાવના કરે છે.[૭૨] કેટલાંક અલ્પ ભાવનાવાળાં હોય છે, કેટલાંક દીનતાના દોષથી વશ થયેલાં હોય છે તથા કેટલાંક 'હું કૃશ છું, હું દુઃખી છું અને હું મૂઢ છું' એવી રીતના દુઃખથી વશ થયેલાં હોય છે.[૭૩] કેટલાંક સ્થાવરપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક દેવપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક પુરુષપણાને પામેલાં છે અને કેટલાંક સમુદ્રપણાને પામેલાં છે.[૭૪] તેમાંનાં કેટલાંક જગતમાં ઘણા કલ્પ સુધી મોક્ષ પામ્યા વિના પડ્યાં રહે છે અને કેટલાંક ચંદ્રની પેઠે જ્ઞાનામૃતથી સંપૂર્ણ હોવાથી શુદ્ધતાને લીધે પરમ મોક્ષપદવીને પામે છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાંથી 'મનન' એવા નામના ચિત્તસંવેદનરૂપી ચપળ મોજાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે.[૭૫]

कश्चित् स्थिता जगति कल्पशतान्यनल्पाः काश्चिद्व्रजंति परमं पदमिन्दुशुद्धाः । ब्रह्मार्णवात्समुदिता लहरी विलोलाश्चित्संविदो हि मननापरनामवत्यः ॥ ७५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'સંસારપ્રવૃત્તિદર્શન' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

सर्ग १२ मो×

મોહથી થયેલી વિચિત્રતાની વિવર્તતા

॥ काल उवाच ॥

सुरासुरनराकारा इमा या संविदो मुने ।
ब्रह्मार्णवादभिन्नास्ताः सत्यमेतन्मृषेतरत् ॥ १ ॥

કાળ બોલ્યો:–હે મુનિ! દેવતા, દૈત્ય અને મનુષ્યના આકારનું જે આ જ્ઞાન છે, તે બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રથી અભિન્ન છે, એ વાત સત્ય છે અને ભિન્ન છે, એ માનવું મિથ્યા છે.[૧] હે બ્રહ્મન! જેઓ પોતાના વિકલ્પથી કલંકિત થયા છે, તેઓ મિથ્યા ભાવનાએ કરીને 'અમે બ્રહ્મ નથી' એમ અંતઃકરણમાં નિશ્ચય થવાથી અધોગતિને પામી ગયા છે.[૨] બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ગયા હોય, તો પણ

× આ બારમા સર્ગમાં અગિયારમા સર્ગમા કહેલા સમુદ્ર તથા તરંગના દૃષ્ટાંતથી આત્માને વિકારીપણું પ્રાપ્ત થયું, તે વિકારીપણું મટાડીને મોહથી થયેલી વિચિત્રતાનું વિવર્તપણું કહેવામાં આવશે.

બ્રહ્મરૂપી જુદાપણાનું ભાન રાખનાર ભયંકર ભવાટવીમાં મોહથી ભમ્યા કરે છે.[૩] દેહાત્મભાત્રનું વારંવાર અનુસંધાન કરવાથી બ્રહ્મ સંબંધી જ્ઞાન જ્યારે કલંકિત થાય છે, ત્યારે તે પુણ્ય અને પાપની પ્રવૃત્તિના બીજરૂપ છે; તે છતાં નિષ્ક્રિય બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ તમે સમજો.[૪] હે મુનિ! અંતઃકરણમાં સંકલ્પરૂપ કલ્પનાએ કરીને કર્મજાળરૂપી કરંજનાં બીજની કરાળ મૂઠથી આ જગતમાં શરીરરૂપી પાષાણની પંક્તિનો વિસ્તાર થયેલો છે અને તે એમ ને એમ સ્થિતિ પામે છે, નૃત્ય કરે છે, રુદન કરે છે તથા કોઈ સમયે હાસ્ય પણ કરે છે.[૫,૬] સ્પંદનધર્મથી જેમ પવન રહેલો છે, તેમ બ્રહ્મલોકથી માંડીને થૂંમડા સુધી જગતમાં વિસ્તાર પામેલાં સર્વ ઉલ્લાસ પામે છે, લય પામે છે, કરમાઈ જાય છે તથા પ્રકાશ પામે છે.[૭] તેમાંનાં કેટલાંક હરિ તથા હર વગેરે જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યના ઉત્કર્ષપણાથી અતિ સ્વચ્છ હોય છે, ઉરગગણ, મનુષ્ય તથા દેવતા વગેરે કેટલાંક અલ્પ મોહમાં રહેલાં હોય છે, વૃક્ષ તથા તૃણ વગેરે કેટલાંક અત્યંત મોહમાં રહેલાં હોય છે, કેટલાંક અજ્ઞાનમાં મૂઢ થવાથી કૃમિ તથા કીટપણાને પામેલાં છે, કેટલાંક બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રથી દૂર તૃણની પેઠે તણાઈ જાય છે અને ઉરગગણ (પેટે ચાલનાર સાપ વગેરે) તથા વૃક્ષ વગેરે કોઈ પણ ભૂમિને પ્રાપ્ત થયેલાં નથી. એ પ્રમાણે સંસરણના ક્રમથી મનુષ્ય વગેરેના ભાવને પામ્યા પછી, તેઓ સંસારની વિશ્રાંતિના કારણભૂત એવી જ્ઞાનભૂમિનો ઉપદેશ શાસ્ત્ર દ્વારા જાણવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં પણ જેમ જેમ જન્મ થાય છે, તેમ તેમ કાળરૂપી વૃદ્ધ ઊંદર તેને ખોતર્યાં જ કરે છે.[૮-૧૧] હરિ, બ્રહ્મા તથા હર વગેરે કેટલાંક બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી મોટા સમુદ્રની વચ્ચે આવીને પોતાના દેહ સહિત જીવન્મુક્તપણાને પામી ગયાં છે.[૧૨] કેટલાંક અલ્પ મોહવાળા બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રનો પાર ન પામવાથી સમાધિનું જ અવલંબન કરી રહેલાં છે.[૧૩] જેમણે કરોડો જન્મ ભોગવ્યા છે અને જેમને હજી કરોડો જન્મ ભોગવવાના છે, તે ભૂતજાતિઓ અધિકારી દેહની પ્રાપ્તિએ કરીને પ્રકાશમાન છે; છતાં કામાન્ધતાને લીધે તામસી તથા નિષ્ફળ છે.[૧૪] જેમ હાથમાંથી ફળ નીચું પડે છે, તેવી રીતે કેટલાંક ઉચ્ચપણામાંથી નીચપણાને પામે છે. કેટલાંક ઉચ્ચથી ઉચ્ચ થાય છે અને કેટલાંક નીચથી પણ નીચ થાય છે.[૧૫] એ પ્રમાણે ઘણાં સુખ તથા દુઃખની અક્ષય ખાણરૂપ આ જીવપણું, પરમપદનું વિસ્મરણ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ગરુડનું સ્મરણ કરવાથી જેવી રીતે વિષવ્યથાની શાંતિ થાય છે, તેવી રીતે પરમપદનું સ્મરણ કરવાથી એ જીવપણાની શાંતિ થાય છે.[૧૬]

बहुसुखदुःखकराकराक्षयेयं परमपदास्मरणात्समागतेह । परमपदावगमात्प्रयाति नाशं विहगपतिस्मरणाद्विपव्यथेव ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'સંસારોત્પત્તિવિસ્તારવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો×

મનની શક્તિનું વર્ણન અને ભૃગુએ શુક્ર પાસે જવાને કરેલી તૈયારી

॥ काल उवाच ॥

एतासां भूतजातीनामूर्मीणामिव सागरात् । विविधानां विचित्राणां लतानामिव माधवे ॥१॥

કાળ બોલ્યોઃ–હે ઋષિ! જેવી રીતે સાગરમાંથી તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે અને જેવી રીતે વસંતઋતુમાં વિવિધ તથા વિચિત્ર લતાઓ થાય છે, તેવી રીતે આ ભૂતજાતિઓ પરમાત્મામાંથી ઉદય પામી છે. એ ભૂતજાતિઓમાંથી જેમણે મોહને જીત્યો છે, તેમજ જેમને પર તથા અવરનું જ્ઞાન

× આ તેરમા સર્ગમાં મનની શક્તિનું વર્ણન કરી, ભૃગુઋષિ તથા કાળે શુક્રાચાર્યની પાસે જવાને માટે તે સ્થાનકેથી ઉત્થાન કર્યું, એટલું કહેવાશે.

થયુ છે, તે જીવન્મુક્તો જ કૃતાર્થ છે. યક્ષો, ગધર્વો તથા કિન્નરો તેવા કૃતાર્થ થયેલા છે અને તેઓ અહીં જીવન્મુક્તપણે વિચરે છે.[૧-૨] તે વિનાના બીજા સ્થાવર અને જંગમ જીવો તો ભીંત તથા લાકડાંની પેઠે મૂઢ છે. બીજા કેટલાક ક્ષીણ મોહવાળા છે, તેમને માટે શો વિચાર કરવો ?[૩] લોકમાં જ્ઞાન થવાને યોગ્ય એવા પ્રાણીમાત્રની આત્મસિદ્ધિને અર્થે વિવેકી માણસે કલ્પેલાં શાસ્ત્રો જાણે દેહ ધારણ કરીને વિહાર કરે છે.[૪] જેમનું અતઃકરણ શુદ્ધ છે, તેવાં માણસો પોતાનાં દુષ્કર્મોનો નાશ થવા માટે જે શાસ્ત્રનો વિચાર કરે, તો તેમની બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે.[૫] સૂર્ય આકાશમાં વિહાર કરે છે તેથી રાત્રી સંબંધી અધકારનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે સત્શાસ્ત્રનો વિચાર કરવાથી મનના મોહરૂપી અધકારનો નાશ થાય છે.[૬] જ્યાં સુધી મનનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સુધી મોહ થાય છે અને સિદ્ધિ થતી નથી. ક્ષીણ નહિ થયેલું મન ઝાકળની જેમ આવરણ કરે છે અને ભૂતની પેઠે નૃત્ય કરે છે.[૭] હે મુનિ ! સર્વ દેહધારી મનુષ્ય માત્રને મન છે, તે જ સુખ-દુખના અર્થને ભોગવે છે; પણ માંસમય શરીર સુખદુઃખના અર્થને ભોગવતું નથી.[૮] જે આ પાંચ મહાભૂતથી બનેલો માંસ તથા હાડકાંનો સમૂહ દેખાય છે, તે મનના વિકલ્પમાત્રથી છે, પણ પરમાર્થથી વિચાર કરતાં દેહ છે જ નહિ.[૯] હે મુનિ ! તમારા પુત્રે મનરૂપી શરીર વડે જે કર્યું, તે તેને પ્રાપ્ત થયુ છે, એમાં અમારો કાંઈ અપરાધ નથી. લોક પોતાની વાસનાને લીધે જે જે કર્મ કરે છે, તે તેવી જ રીતે તેને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં બીજાને કર્તાપણું નથી. મનુષ્ય પોતાની મનોવાસના વડે અનુસંધાનથી જે નિશ્ચય કરે છે, તે માણસનો તે નિશ્ચય, બીજો પૃથ્વીનો રાજા હોય તો પણ કરવાને સમર્થ થતો નથી.[૧૦-૧૨] જે જે સર્ગ તથા નરકના ભોગ છે અને જે જે જન્મ તથા મરણની એષણા (ઇચ્છા) છે, તે સઘળું મનના મનન માત્રથી જ છે. માટે મનનુ જરાક ચલન થવુ, એ પણ દુઃખરૂપ છે.[૧૩] હે ભગવન્ ! હું તમને વધારે શુ કહું ? તમે ઊભા થાઓ અને જ્યાં તમારો પુત્ર છે, ત્યાં આપણે જઈએ.[૧૪] તમારો પુત્ર શુક્ર પોતાના મનરૂપી શરીરથી સ્વર્ગનું સુખ ભોગવ્યા પછી, આકાશ વગેરેના ક્રમથી પૃથ્વીમાં અવતરી, ચંદ્રકિરણના સંયોગે કરી, ઔષધિમાં પ્રવેશ કરી, અનુક્રમે અનેક જન્મ પામ્યો છે અને હમણાં સમંગા નદીને કાંઠે તપ કરતો બેઠો છે.[૧૫] તમારા પુત્ર શુક્રનો પ્રાણરૂપી પવન ચેતનશક્તિમાંથી મુક્ત થયા પછી ઝાકળપણાને પામ્યો અને પછી ચંદ્રકિરણના સંપર્કથી ધાન્ય દ્વારા પુરુષના વીર્યમાં પ્રવેશ કરી, તે સ્ત્રીના ગર્ભપણાને પામ્યો છે.[૧૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે ભગવાન કાળે કહ્યું અને તે જાણે જગતની ગતિને હસવા લાગ્યા. પછી સૂર્ય જેમ ચદ્રનો હાથ ઝાલે, તેમ કાળે પોતાનો હાથ લાંબો કરીને ભૃગુઋષિનો હાથ ઝાલ્યો.[૧૭] ત્યાર પછી સૂર્યદેવતા જેમ ઉદયાચળમાંથી ઊભા થાય, તેવી રીતે ભૃગુઋષિ 'અહો ! દૈવની વ્યવસ્થા આશ્ચર્યકારક છે' એમ કહીને તે સ્થાનકેથી ઊભા થયા.[૧૮] હે અંગ ! તેજના સમૂહરૂપ એ બન્ને જણા તમાલવૃક્ષની ઝાડીવાળા મદારપર્વત ઉપર એક સાથે ઊભા થયા અને તેમણે સાથે પ્રયાણ કર્યું. તે સમયે જાણે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર તથા સૂર્યે મેઘથી મુક્ત એવા નિર્મળ આકાશમાં વિહાર કરવા માટે પ્રયાણ કર્યું હોય, એવા તે બન્ને શોભતા હતા.[૧૯] વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનાં નિત્યકર્મ કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને, સ્નાન કરવા ગઈ. પછી જ્યારે રાત્રી વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ પાસે આવી.

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम

तनांय विषयेऽस्तमितो जगाम। स्नातुं समा: कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ભૃગુસમાશ્વાસન' એ નામ-નો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો આઠમો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग १४ मो

કાળ અને ભૃગુ શુક્રાચાર્ય પાસે ગયા અને તેમને પૂર્વદેહનું સ્મરણ કરાવી આપ્યું÷

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ कालभृगू देवौ मंदराचलकंदरात् ।
गंतुं प्रवृत्तावचनौ समंगासरितस्तटम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! ત્યાર પછી કાળ-દેવ અને ભૃગુઋષિ મંદરપર્વતની ગુફામાંથી પૃથ્વીમાં ઊતર્યા અને તેમણે સમંગા નદીના તટ પ્રત્યે જવાની પ્રવૃત્તિ કરી.[૧] અત્યંત કાન્તિવાળા તે બન્ને જણા જ્યારે પર્વત ઉપરથી ઊતરતા હતા, ત્યારે તેમણે નવી સુવર્ણમય લતાના સમૂહની કુંજમાં સૂતેલા દેવગણ તથા પક્ષીગણને દીઠા. તેઓ વલ્લીરૂપ વલય તથા હિંડોળાખાટથી આકાશમાં ક્રીડા કરતા હતા અને તેમના હરિણીના જેવા મુગ્ધ કટાક્ષોથી કમળનું સ્મરણ થતું હતું. ત્યાર પછી તેમણે સિદ્ધગણને દીઠા. તેમણે ઊંચી પર્વતની શિલારૂપી આસનનો અંગીકાર કર્યો હતો. તેઓ જાણે મૂર્તિમાન ઉત્સાહ હોય એવા જણાતા હતા અને જાણે તેમણે લીલાથી ત્રણે જગતને જોયાં હતાં. ત્યાર પછી તેમણે મોટા હાથીઓ દીઠા. તેઓ નિરંતર પડતાં પુષ્પોની ધારાઓરૂપી મેઘમાં ડૂબ્યા હતા અને તાલવૃક્ષની જેમ તેમની સૂંઢ ઊંચી રહેલી હતી. તે હાથીઓ મદના ગર્વથી નિદ્રાળુ હતા અને મદની મૂર્તિ હોય એવા જણાતા હતા. વળી પુષ્પના કેસરાથી રંજિત થયેલા પવનના પરાગથી તેમના કેશ રાતા થયા હતા. ત્યાર પછી પર્વતને ચામર કરતા હોય તેવી રીતે રહેલા 'ચમર' જાતિના મૃગોને તેમણે જોયા. તે મૃગોએ નિરંતર પડતી પુષ્પની ધારારૂપી મેઘમાં મજ્જન કર્યું હતું.[૨-૭] ત્યાર પછી તેમણે કિન્નરગણ દીઠા. ત્યાર પછી તેમણે શાખા સુધી સરલપણાને પામેલાં ખજૂરનાં વૃક્ષો દીઠાં. ત્યાર પછી પરસ્પર ફળનાં તાડનરૂપી ક્રિયાથી રહિત એવા પોલા વાંસને તેમણે જોયા.[૮] ત્યાર પછી તેમણે રાતાં અને વિકૃત મુખવાળાં તથા કૂદવામાં કુશળ એવાં કેટલાંક વાંદરાં દીઠાં. ત્યાર પછી લતારૂપી ચંદરવાથી જેમનાં શિખર ઢંકાઈ ગયેલાં છે, એવાં ઉપવનરૂપી મંદિરો તેમણે જોયાં. ત્યાર પછી તેમણે મંદારવૃક્ષનાં પુષ્પથી જેમને પ્રહાર થયો છે એવા અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરનાર સિદ્ધગણને દીઠા. તેઓ ધાતુથી રાતાં થયેલાં તથા છિદ્ર વિનાનાં વાદળાંરૂપી વસ્ત્રથી ઢંકાયેલા હતા. ત્યારપછી તેમણે પર્વતની પાસેના દેશો દીઠા. તે દેશો બૌદ્ધ સંન્યાસીઓની જેમ સંસર્ગથી શૂન્ય હતા. ત્યાર પછી તેમણે કેટલીક નદીઓ જોઈ. તે નદીઓએ સાગરરૂપી પોતાના પતિ પાસે જવા સારુ જાણે વસંતઋતુમાં થયેલાં પુષ્પ તથા પલ્લવના અલંકારનો ઉત્સાહથી અંગીકાર કર્યો હોય એવી જણાતી હતી. ત્યાર પછી તેમણે પવનથી કંપતાં તથા પુષ્પના ભારથી પુષ્ટ અંગવાળાં કેટલાંક વૃક્ષો જોયાં. તે વૃક્ષો વસંતઋતુની પ્રાપ્તિથી મદને લીધે હાલતાં હતાં તેમજ તેમની અંદર રહેલા ભ્રમરો નેત્રરૂપે જણાતા હતા.[૯-૧૨] એ પ્રમાણે ભગવાન કાળ અને ભૃગુઋષિ ચારે બાજુથી પર્વતની શોભાને જોતા જોતા સુંદર નગરથી શોભીતી પૃથ્વી પ્રત્યે આવ્યા.[૧૩] ત્યાર

÷ આ ચૌદમા સર્ગમાં ભૃગુઋષિ અને કાળે શુક્રાચાર્ય પાસે જઈને તેમને સમાધિમાંથી જાગૃત કર્યા અને પૂર્વના વૃત્તાંતનું સ્મરણ આપ્યું; તેથી શુક્રાચાર્યને ફરીથી મંદરપર્વતમાં જવાની ઇચ્છા થઈ, એટલી કથા કહેવાશે.

પછી એક ક્ષણમાં તેઓ પુષ્પથી જેના તરંગ ચપળ થયેલા છે, એવી સમંગા નદીને કાંઠે આવ્યા. તે નદી પુષ્પમય દેખાતી હતી.[૧૪] તેના કાંઠા ઉપર કોઇએક સ્થળે ભૃગુઋષિએ પોતાના પુત્રને જોયો. તેમનો દેહાંતર થવાથી શુક્રભાવ મટી ગયો હતો.[૧૫] તેમની ઇન્દ્રિયો શાંત હતી તથા તેમણે સમાધિ ચડાવી હતી. તેમનો મનરૂપી મૃગ ચંચળ નહોતો તથા ઘણા દિવસના શ્રમની શાંતિ સારુ, તેમણે લાંબા સમયથી વિશ્રાંતિ લીધી હતી.[૧૬] ઘણાક દિવસ ભોગવેલી ચિરકાળથી તજી દીધેલી અને હર્ષશોકથી ભરેલી સંસારસાગરની અનંત ગતિનું તે ચિંતવન કરતા હોય, એમ જણાતું હતું.[૧૭] અનંત જગતરૂપી આવર્ત (ફરી ફરીને આવતું)માં ચિરકાળ ફરવાથી અતિ ભ્રમિત થયેલા ચક્રની જેમ તે નિશ્ચળપણાને પામેલા હતા. તેમની એકાંતમાં સ્થિતિ હતી, તે પોતે મનોહર હતા અને કાન્તિથી માત્ર તે પોતાનો આશ્રય કરીને રહ્યા હતા. તેમની ચેષ્ટા શાંત થવાથી ચિત્તનો સંભ્રમ તથા સંગ વિરામ પામ્યો હતો. તે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહ્યા હતા, સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વવૃત્તિથી વિરામ પામ્યા હતા અને પોતાની શીતળ બુદ્ધિથી અખિલ લોકની ગતિને જાણે હસતા હોય એવા જણાતા હતા. તેમણે પ્રવૃત્તિમાત્રનો તેમજ પ્રવૃત્તિનાં ફળનો ત્યાગ કર્યો હતો અને તેમણે કલ્પનાના સમૂહનો નાશ કરીને આત્મસુખનું આલંબન કર્યું હતું. અનંત વિશ્રાંતિથી વિસ્તાર પામેલા આત્મપદમાં તેમણે વિશ્રાંતિ લીધી હતી અને પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ ન કરનાર શુદ્ધ મણિની જેમ તે (અસંગ) રહેલા હતા. ત્યાગ કરવાના તથા ગ્રહણ કરવાના સંકલ્પ–વિકલ્પથી તે રહિત હતા, તેમની બુદ્ધિ બોધવાળી હતી અને પોતે ધીરજવાન હતા. આવી જાતની સ્થિતિવાળા પોતાના પુત્ર શુક્રાચાર્યને ભૃગુઋષિએ સમંગાનદીને કાંઠે જોયા.[૧૮–૨૩] એવી રીતે ભૃગુઋષિના પુત્રને જોઈને, કાળ ભગવાને સમુદ્રના જેવી ગંભીર વાણીથી ભૃગુને કહ્યું કે, 'આ તમારો પુત્ર છે.'[૨૪] ત્યારપછી તેમણે શુક્રને કહ્યું કે, 'જાગ્રત થાઓ.' એટલે મેઘના શબ્દથી જેમ મયૂર જાગ્રત થાય, તેમ શુક્રાચાર્ય સમાધિમાંથી વિરામ પામ્યા.[૨૫] તેમણે નેત્ર ઉઘાડીને જોયું, તો પોતાની સન્મુખ તેમણે ઉદય પામેલા ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવા તે કાળ અને ભૃગુઋષિને જોયા. હવે શુક્રાચાર્ય કદંબની વેલના આસન ઉપરથી ઊભા થયા અને હરિ તથા હરની જેમ સાથે આવેલા તે સુંદર વિપ્રોને, તેમણે દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.[૨૬,૨૭] પછી પરસ્પર યોગ્ય સત્કાર કરીને, શિલા ઉપર બેઠેલા તે ત્રણે જણા, મેરુપર્વત ઉપર બેઠેલા જગત્પૂજ્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહાદેવના જેવા શોભવા લાગ્યા.[૨૮] ત્યાર પછી હે રામ!–સમાધિમાંથી વિરામ પામેલા અને સમંગા નદીને કાંઠે રહેલા તે બ્રાહ્મણે (શુક્રાચાર્યે) અમૃતના જેવાં સુંદર વચનથી કાળ અને ભૃગુઋષિને આ પ્રમાણે કહ્યુઃ[૨૯] 'લોકમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય સાથે આવવાથી જેવો આનંદ થાય છે, તેવો તમારાં દર્શનથી આજે મને આનંદ થયો છે.[૩૦] જે મનનો મોહ શાસ્ત્રથી, તપથી, જ્ઞાનથી તથા વિદ્યાથી પણ નાશ થતો નથી, તે મારા મનનો મોહ તમારાં દર્શનથી નાશ પામ્યો છે.[૩૧] મહાત્માની દૃષ્ટિ અંતઃકરણને જેવો આનંદ પમાડે છે, તેવો નિર્મળ આનંદ અમૃતની વૃષ્ટિથી પણ થતો નથી.[૩૨] ચંદ્ર અને સૂર્ય જેવી રીતે આકાશને પવિત્ર કરે છે, તેવી રીતે આપનાં ચરણોએ આ દેશને પવિત્ર કર્યો છે. અત્યંત તેજસ્વી એવા આપ કોણ છો.?'[૩૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામચંદ્રજી! પોતાના પુત્રનાં એવાં વચન સાંભળીને, ભૃગુઋષિએ કહ્યું કે, 'તમે તમારા આત્માનું સ્મરણ કરો; કારણ કે તમે જ્ઞાની છો, અજ્ઞાની નથી.'[૩૪] આવી રીતે ભૃગુઋષિએ જ્યારે પોતાની જન્માંતરની દશાનો બોધ આપ્યો, ત્યારે તેમણે મુહૂર્તમાત્ર ધ્યાન

કરી દિવ્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કર્યો.[૩૫] ત્યાર પછી વિસ્મયથી આશ્ચર્ય પામેલા મુખવાળા, હર્ષયુક્ત મનવાળા અને બોલવામાં ઉત્તમ એવા શુક્રાચાર્યે વિતર્કથી મંદ વચનો વડે આ પ્રમાણે કહ્યું:[૩૬] 'કર્મફળની વ્યવસ્થાના હેતુરૂપ એવી પરમાત્માની માયાશક્તિનો આરંભ કોઈના જાણવામાં આવતો નથી અને તે સર્વથી ઉત્કર્ષપણે રહે છે. બ્રહ્માંડપર્યંત આ જગતનું ચક્ર તેને અધીન રહેલું છે.[૩૭] મારા અનંત જન્મ થઈ ગયા છે અને તે મારા જાણવામાં પણ આવ્યા નથી. મેં પ્રલયના જેવાં મરણ, મૂર્છા, દુઃખ તથા મોહ વગેરે અનુભવ્યાં છે.[૩૮] જેમાં કઠિન ક્રોધ રહેલો છે, એવા કેટલાક વૈભવ મેં જોયા છે અને દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં મને કેટલાક શ્રમ થયા છે. શોકરહિત મેરુપર્વતનાં સ્થળોમાં મેં વિહાર પણ કર્યો છે. સુગંધયુક્ત મંદારપુષ્પના કેસરાથી રાતું થયેલું તથા કલ્હારથી યુક્ત એવું આકાશગંગાનું જળ મેં મેરુપર્વતની તળેટીમાં પીધું છે.[૩૯,૪૦] મેરુપર્વતના કલ્પવૃક્ષની છાયામાં, પુષ્પથી સુંદર લાગતાં શિખર ઉપર તથા મંદરપર્વતની કુંજમાં અને પ્રફુલ્લિત સુવર્ણમય લતાની પંક્તિમાં મેં ભ્રમણ કર્યું છે.[૪૧] એવું કાંઈ પણ નથી, કે જે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ દશામાં મેં ન ભોગવ્યું હોય, ન કરેલું હોય તથા ન દીઠેલું હોય.[૪૨] હવે જાણવાની વસ્તુ મેં જાણી લીધી છે, જોવાની વસ્તુ મેં જોઈ લીધી છે, હું વિશ્રાંતિ પામ્યો છું અને મારો શ્રમમાત્ર મટી ગયો છે.[૪૩] માટે હે તાત! ઊભા થાઓ. ચાલો આપણે જઈએ અને વનલતાની પેઠે સુકાઈ ગયેલા તથા મંદરપર્વત ઉપર રહેલા મારા શરીરને જોઈએ.[૪૪] મારે તે શરીરથી કાંઈ કર્તવ્ય નથી, તેમ કર્તવ્ય નથી, એમ પણ નથી. માત્ર નિયતિની રચના જોવા સારુ હું વિહાર કરું છું.[૪૫] 'સત્ય આત્મા એક જ છે' એવા દૃઢ નિશ્ચયથી જે ચરિત્ર અત્યંત શુભ ફળ આપનારું છે, તેમજ જેનું આર્યલોકો સેવન કરે છે, તે ચરિત્ર જેવી રીતે સ્થિર થાય તેવી રીતે હું અનુસરીશ. માટે હવે મારી બુદ્ધિ પૂર્વદેહના જીવનરૂપ ભલે થાય; તેમાં કાંઈ પણ ક્ષતિ થવાની નથી. તે પૂર્વદેહ વડે જે પ્રારબ્ધ શેષ રહ્યું છે તેના ભોગને અનુકૂળ પ્રકૃત વ્યવહારનું હું આચરણ કરીશ અને તેમાં મૂઢની પેઠે અભિનિવેશ નહિ કરું.[૪૬]

यदतिसुभगमार्यसेवितं तत्स्थिरमनुयामि यदेकभावबुद्ध्या। तदलमभिमता मतिर्ममास्तु प्रकृतमिमं व्यवहारमाचरामि ॥ ४६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ભાર્ગવજન્માંતરસ્મરણ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

सर्ग १५ मो×

શુક્રાચાર્યે કરેલો ખેદ અને રામને ઉપદેશ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

विचारयंतस्तत्त्वज्ञा इति ते जागतीर्गतीः।
समंगायास्तटात्तस्मात्प्रचेलुश्चंचलासवः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! એ પ્રમાણે જગતની ગતિનો વિચાર કરનાર તે ત્રણે તત્ત્વવેત્તાઓએ સમંગા નદીના તટ ઉપરથી ચંચળ પ્રાણ દ્વારા પ્રયાણ કર્યું.[૧] ક્રમથી આકાશમાર્ગને ઓળંગી જઈને તથા મેઘસમૂહમાંથી બહાર નીકળીને, તેઓ સિદ્ધોના માર્ગે એક ક્ષણમાં મંદરપર્વતની ગુફા પ્રત્યે આવ્યા.[૨] ત્યાં શુક્રાચાર્યે તે પર્વતની ઉપલી ભૂમિમાં લીલાં પાંદડાંથી ઢંકાયેલું તથા સુકાઈ ગયેલું પોતાના પૂર્વજન્મનું શરીર જોયું.[૩]

શુક્રાચાર્ય બોલ્યાઃ-હે તાત! જે દેહનું તમે પૂર્વે સુખસંભોગથી લાલન કર્યું છે, તે આ

× આ પંદરમા સર્ગમાં શુક્રાચાર્યે પોતાનો પ્રથમનો દેહ જોઈને મનમાં ખેદ કર્યો તથા તે નિમિત્તથી વિશેષ વચનો વડે વસિષ્ઠઋષિએ સ્વભાવનો ઉપદેશ કર્યો, એટલું કહેનારો.

મારો દેહ છે.[૪] આ મારા શરીર ઉપર પૂર્વે ધાત્રીએ સ્નેહનો અંગીકાર કરી કપૂર તથા અગરુચંદનનો લેપ કર્યો હતો.[૫] આ મારા શરીરને માટે મંદારપુષ્પના સમૂહથી મેરુપર્વતની ઉપવનભૂમિમાં શીતળ શૈયા રચી હતી.[૬] જે મારા દેહનું પૂર્વે દેવતાની સ્ત્રીઓએ લાલન કર્યું હતું, તે આ મારો દેહ, સર્પ અને વીંછી વગેરેના મુખથી છિદ્રવાળો થઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે, તેને તમે જુઓ.[૭] જે આ મારો દેહ ચંદનના વનમાં વિલાસ કરતો હતો, તે દેહ સુકાયલા પંજરમાત્રને પામી ગયો છે.[૮] અપ્સરાના અંગના સંસર્ગથી જેમાં કામના તરંગ છે, એવી ચિત્તવૃત્તિથી રહિત આ મારો દેહ સુકાઈ ગયો છે.[૯] અરે દેહ! જુદા જુદા વિચિત્ર વિલાસમાં, ભિન્ન ભિન્ન દશામાં તથા જુદી જુદી ભાવનામાં તું ભરપૂર હતો અને હવે સ્વસ્થ થઇને કેમ રહેલો છે?[૧૦] અરે દેહ! હવે તારું 'શુષ્ક' એવું નામ પડ્યું છે! તાપથી તું સૂકાઈ ગયો છે તથા કંકાલપણાને પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી તું મને ભય પમાડે છે.[૧૧] જે દેહ વડે હું અનેક પ્રકારના વિલાસમાં હર્ષ પામતો હતો, તે દેહ કંકાલપણાને પામી ગયો છે, તેથી હું ભય પામું છું.[૧૨] જુઓ, જે મારી છાતી ઉપર પૂર્વે તારાના સમૂહ જેવો મુક્તાહાર રહેતો હતો, તે છાતી ઉપર આજ કીડીની હાર ફરે છે.[૧૩] જુઓ, ઉત્તમ સુવર્ણની કાન્તિ જેવું મારું શરીર ઉત્તમ અપ્સરાને પણ લોભ પમાડે તેવું હતું, તે હમણાં કંકાલપણાને ધારણ કરે છે.[૧૪] અરે! જુઓ, આ મારું વિસ્તારવાળું મુખ! તાપથી તેની ત્વચા સુકાઈ ગઈ છે અને તે કંકાલપણાથી કુરૂપપણાને પામ્યું છે. મારું એ મુખ જોઇને વનનાં મૃગલાં પણ ત્રાસ પામે છે.[૧૫] આ મારા દેહની ઉદરરૂપી ગુફા વિવેકથી શોભે તેવી રીતે પ્રકાશ પામતા સૂર્યકિરણના સમૂહથી શોભે છે.[૧૬] સુકાઈ ગયેલું આ મારું શરીર ઊંચા પર્વતના પથ્થર ઉપર રહેલું છે અને તે પોતાનું તુચ્છરૂપ બતાવીને સત્પુરુષના અંતઃકરણમાં મિથ્યાપણાનો ઉપદેશ કરતું હોય એમ દેખાય છે.[૧૭] શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધના લોભથી મુક્ત થઇને, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હોય તેવી રીતે આ શરીર પર્વતમાં સુકાઈ ગયેલું છે.[૧૮] આ મારો દેહ તેમાંથી ચિત્તરૂપી પિશાચ નીકળી જવાથી સુખે રહેલો છે અને દૈવથી પ્રાપ્ત થતી વિપત્તિથી જરા પણ બીતો નથી.[૧૯] ચિત્તરૂપી ભૂતની શાંતિ થવાથી શરીરને જે આનંદ થાય છે, તે આનંદ આખા જગતનું રાજ્ય મળવાથી પણ થતો નથી.[૨૦] જુઓ, જેના સંદેહ શાંત થયા છે, જેનું કૌતુક મટી ગયું છે અને જેની કલ્પનાજાળ વિરામ પામી છે, એવો આ દેહ વનમાં કેવી રીતે સુખે સૂતો છે![૨૧] ચિત્તરૂપી વાંદરાની રંજાડથી ક્ષોભ પામેલું કાયારૂપી વૃક્ષ, એવી રીતે હાલે છે કે જેથી તે મૂળમાંથી ઊખડી જાય છે—અર્થાત્ જીવને નીચ યોનિમાં પાડે છે.[૨૨] ચિત્તરૂપી અનર્થથી મુક્ત થયેલો આ દેહ, પરમાનંદમાં રહેલો હોય, તેવી રીતે આ પર્વતમાં હાથી તથા મેઘની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે ફરતા સિંહને પણ જોઈ શકતો નથી.[૨૩] સર્વ આશારૂપી જ્વરના મૂળકારણરૂપ મોહરૂપી મેઘના બીજનો નાશ કરવા સારુ જ્યાં સુધી અચિત્તરૂપી શરદૃઋતુ આવતી નથી, ત્યાં સુધી પ્રાણીના કલ્યાણનો માર્ગ હું જોતો નથી.[૨૪] જે પુરુષોનાં મનનો નાશ થયો છે, તે શાંત બુદ્ધિવાળા પુરુષો જ સર્વદેશી બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળી બુદ્ધિથી સુખ—સભોગની સીમાના અંતને પામ્યા છે,[૨૫] સર્વ દુઃખની દશાથી મુક્ત થયેલા, તાપ વગરના થઈ રહેલા અને મનથી રહિત થયેલા આ મારા દેહને હું વનમાં જોઉં છું, એ બહુ સારું થયું.[૨૬]

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! હે સર્વ ધર્મને જાણનાર વસિષ્ઠઋષિ! જે સમયે શુક્રાચાર્યે પોતાનો દેહ દીઠો, તે પહેલાં તેમણે વારંવાર ઘણાં શરીર ભોગવ્યાં હતાં. તો પણ તેમને ભૃગુઋષિ-

એ ઉત્પન્ન કરેલા તે દેહને વિષે અતિશય મોહ થયો તથા ખેદ થયો તેનું કારણ શું ?[૨૭,૨૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! ભૃગુથી ઉત્પન્ન થયેલું શુક્રનું શરીર પૂર્વજન્મમાં કરેલાં સત્કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે ઉગ્ર વાસનાથી થયું હતું. આમ શુક્રની વાસના જીવદશાને પામી હતી. તે વાસના ઇદંપ્રથમતાના× ક્રમથી માયાશબલ બ્રહ્મમાંથી, આ કલ્પમાં પ્રથમ શરીરભાવને પામી; અને પછી ભૂતાકાશના પદમાંથી પ્રાણવાયુમાં ગઈ. પછી તે વૃષ્ટિ દ્વારા અન્નાદિ ભાવમાં મળી અને પ્રાણાપાનના પ્રવાહથી ભૃગુઋષિના હૃદયમાં પ્રવેશી. ત્યાં ક્રમથી વીર્યરૂપ થઇને તે ભૃગુથી શુક્રાચાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થઈ. તે શુક્રના દેહને તેના પિતા ભૃગુઋષિએ બ્રાહ્મસંસ્કાર કર્યા અને કાળે કરીને તે દેહ કંકાલપણાને પામ્યો.[૨૯-૩૨]

એ પ્રમાણે તે શુક્રનો દેહ પ્રથમ જ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તે દેહને માટે શુક્રાચાર્યે ખેદ કર્યો. સમંગા નદીને કાંઠે તેનો જે દેહ હતો, તે પણ રાગ તથા ઇચ્છારહિત હતો. તો પણ તે દેહને માટે શુક્રાચાર્યે ખેદ કર્યો, એ દેહનો સ્વભાવ છે.[૩૩,૩૪] દેહ જ્ઞાની હોય અથવા અજ્ઞાની હોય, તો પણ જ્યાં સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી એવો ક્રમ છે કે, આસક્તિથી કે અનાસક્તિથી લોકની પેઠે વ્યવહાર કરશે.[૩૫] જેઓ સર્વ ગતિને જાણનારા છે અને જેઓ પશુની જેમ અજ્ઞાની છે, તે સર્વ લોકજાળની પેઠે લોકના વ્યવહારમાં રહેલા છે.[૩૬] વ્યવહારમાં જેવી રીતે અજ્ઞાની રહે છે, તેવી જ રીતે પંડિત પણ રહે છે; પણ તેમને બંધ અને મોક્ષ આપવામાં વાસનામાત્રનો ભેદ છે.[૩૭] ધીરજવાન પુરુષ પણ અજ્ઞાનીની પેઠે જ્યાં સુધી પોતાનું શરીર રહે છે, ત્યાં સુધી દુઃખની અવસ્થામાં દુઃખ, તથા સુખની અવસ્થામાં સુખ બતાવે છે; પણ તેમાં તેઓ પોતાની બુદ્ધિને આસક્ત રાખતા નથી.[૩૮] માહાત્મા પુરુષ નિરંતર અજ્ઞાનીની પેઠે સુખમાં સુખીપણું તથા દુઃખમાં દુઃખીપણું બતાવે છે.[૩૯] પાણીમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે તેની ચળ અને અચળ અવસ્થા થાય છે, પણ આકાશમાંના સૂર્યની એવી અવસ્થા થતી નથી; તેવી રીતે લોકવૃત્તિમાં જ્ઞાની પુરુષ રહે છે.[૪૦] જેવી રીતે સૂર્યદેવતા સ્વસ્થ છતાં પ્રતિબિંબમાં અસ્વસ્થ અને ચંચળપણું બતાવે છે, તેવી રીતે લોકનાં કર્મનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, એવો જ્ઞાની વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીપણું બતાવે છે.[૪૧] જેની કર્મેન્દ્રિયો વ્યવહારમાં બંધાઈ છે તો પણ જે બુદ્ધીન્દ્રિયોથી મુક્ત છે, તે મુક્ત છે; અને જે કર્મેન્દ્રિયોથી મુક્ત થયેલો છે, પણ બુદ્ધીન્દ્રિયોથી બંધાયેલો છે તે બંધાયેલો જ છે. જેમ પ્રકાશમાં તેજ મૂળકારણભૂત છે, તેમ સુખ-દુઃખ અને બંધ-મોક્ષમાં બુદ્ધીન્દ્રિયો જ મૂળકારણ છે.[૪૨,૪૩] માટે હે રામચંદ્રજી ! તમે સકળ ઇચ્છાની શાંતિ કરીને બહારથી લોકને ઉચિત હોય એવો આચાર કરો તથા અંતઃકરણથી આચારનો ત્યાગ કરીને સમાનપણે રહો.[૪૪] તમે કર્મફળના સંગથી મુક્ત રહો, પરમાત્મામાં સ્થિતિ રાખો અને મન વડે કર્મ કરો; કારણ કે કર્મ કરવાં એ દેહનો સ્વભાવ છે.[૪૫] આ સંસારના માર્ગમાં માનસિક તથા શારીરિક દુઃખો રહેલાં છે અને જન્મ-મરણરૂપી મોટા ખાડાઓ છે. તેમાં મમતારૂપી ઉંડો અંધારો કૂવો છે. તે સંતાપ આપનારો છે; તમે તેમાં પડશો નહિ.[૪૬] હે કમલનેત્ર રામચંદ્રજી તમે સંસારના ભાવમાં નથી અને તમારા વિષે સંસારના ભાવ નથી, પણ તમે શુદ્ધ-બુદ્ધ સ્

× પૂર્વકલ્પના છેલ્લા જન્મ સુધી જ્ઞાન થવાની શમ-દમ વગેરે સાધનસંપત્તિ હોવા છતાં પણ કોઈ પ્રતિબંધને લીધે જેને જ્ઞાન ન થયું હોય, તેના આ કલ્પમાં જન્મ થયા પછી જ્યારે પહેલા જ જન્મમાં શમ-દમ વગેરે સાધનથી જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય, તેને 'ઇદંપ્રથમતા' એવું નામ કહે છે. જુઓ, ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો સર્ગ ૯૪ મો.

ભાવવાળા આત્મા છો માટે તમે અંતઃકરણથી સ્થિર થઇને રહો.[૪૭] તમે નિર્મળ, શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ, સર્વાત્મા તથા સર્વકર્તા છો; માટે આ અખિલ વિશ્વ શાંત અને અજ છે, એમ વિચારપૂર્વક અનુભવ કરીને તમે સુખી થાઓ.[૪૮] હે મહાત્મન્! જેનો મમતારૂપી મોટો અંધકાર મટી ગયો છે, એવા તમે નિર્મળ તથા પૂર્ણાનંદ પદવી પામીને જો ચિત્તને શાંત કરવામાં સમર્થ થશો, તો અપરિમિત બુદ્ધિવાળા, પરિપૂર્ણ તથા પરમાર્થ સત્ય બ્રહ્મભૂત એવા તમને અમારા જેવા પણ નમસ્કાર કરશે.[૪૯]

व्यपगतममतामहान्धकारः पदममलं विगतैषणं समेत्य। प्रभवसि यदि चेतसो महात्मंस्तदतिधिये महते सते नमस्ते ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ઉપદેશકરણ' એ નામનો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

सर्ग १६ मो*

શુક્રાચાર્યનો પુનઃ પૂર્વદેહમાં પ્રવેશ, દૈત્યાચાર્યપણું અને જીવન્મુક્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथाक्षिप्य वचस्तस्य तनयस्य तथा भृगोः।
उवाच भगवान् कालो वचो गंभीरनिःस्वनः॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પછી હે રામ! ભૃગુઋષિના પુત્ર શુક્રાચાર્યનાં એ પ્રમાણેનાં વચનોનો અનાદર કરીને ગંભીર ઘોષવાળા કાળે તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧]

કાળ બોલ્યોઃ–હે ભૃગુઋષિના પુત્ર! રાજા જેવી રીતે નગરીમાં પ્રવેશ કરે, તેવી રીતે તમે સમંગા નદીના કાંઠાના તપસ્વી દેહનો ત્યાગ કરીને આ દેહમાં પ્રવેશ કરો.[૨] હે નિષ્પાપ! આ શુક્રદેહ તમને પ્રથમથી જ પ્રાપ્ત થયેલો છે. તે દેહ વડે તપ કરીને તમારે દૈત્યોનું ગુરુપણું કરવું.[૩] હજાર યુગનાં પરિમાણવાળો બ્રહ્માનો દિવસ સંપૂર્ણ થાય, ત્યારે તમારે તે દેહનો ત્યાગ કરવો. જેમ ઉપભોગ કર્યા પછી કરમાઈ ગયેલાં ફૂલનો ફરીથી અંગીકાર થતો નથી, તેમ તમારે પણ ફરીથી દેહ ધારણ કરવો પડશે નહિ.[૪] માટે હે મહામતિમાન! આ તમારા પૂર્વના દેહથી તમે જીવન્મુક્ત પદવીને પામ્યા છો, તેથી તમે મહાન દૈત્યોના ગુરુ થઈને રહો.[૫] હવે તમારું બન્નેનું કલ્યાણ થાઓ અને હું મારી મનગમતી દિશામાં જાઉં છું; કેમકે એવું કોઈ પણ ચિત્ત નથી કે તેને મનગમતી વસ્તુ ન હોય.[૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–તપી ગયેલાં અંગવાળાં પૃથ્વી તથા આકાશ પાસેથી જેવી રીતે સૂર્યદેવતા પોતાનાં કિરણ સહિત અંતર્ધાન થાય, તેવી રીતે આંસુ વહાવી રહેલા તે ભૃગુઋષિ અને શુક્રાચાર્ય પાસેથી કાળ આ પ્રમાણે કહીને અંતર્ધાન થયો.[૭] આ રીતે કાળ ગયો, તે પછી 'ઈશ્વરેચ્છાથી અવશ્યભાવી કર્મગતિ કોઈથી મટાડી શકાતી નથી' એમ શુક્રાચાર્યે વિચાર કર્યો. પછી સુંદર લતામાં જેમ વસંતઋતુ પ્રવેશ કરે, તેમ તેમણે કાળના કારણથી સુકાઈ ગયેલા તથા ભાવી ફળરૂપ શુભ હૃદયવાળા તે દેહમાં પ્રવેશ કર્યો.[૮-૯] તે સમયે સમંગા નદીના કાંઠે રહેનાર તે બ્રાહ્મણરૂપી દેહનાં વર્ણ, વદન તથા અંગ બદલાઈ ગયાં અને જેમ મૂળ કપાયા પછી લતા પૃથ્વી ઉપર પડી જાય, તેમ તે દેહ પૃથ્વી પર પડી ગયો.[૧૦] આમ શુક્રાચાર્યના દેહમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો, એટલે તેમાં જીવ આવ્યો અને ભૃગુઋષિએ પોતાના પુત્રના તે દેહ ઉપર કમંડલુના જળ વડે મંત્રથી સિંચન કર્યું.[૧૧] આથી જેમ વર્ષાઋતુમાં ખાડાઓ જળથી પુરાઈ જવાથી નદી જેવી રીતે શોભે છે, તેવી રીતે પ્રફુલ્લિત થયેલી તેની સર્વ નાડીઓ શોભવા લાગી.[૧૨] વર્ષા-

* આ સોળમા સર્ગમાં કાળના વચનથી, શુક્રાચાર્યે ફરીથી પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો, તેને દૈત્યોનું ગુરુપણું મળ્યું તથા જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એ કહેવાશે.

ઋતુમાં થયેલી કમલિની શોભે તથા વસંતઋતુમાં નવી લતા શોભે, તેવી રીતે તેની આંગળીઓ, નખ તથા કેશ વગેરે સર્વ અવયવો શોભવા લાગ્યા.[13] ત્યાર પછી જળ અને વાયુના સંયોગથી જેમ મેઘ ઊભો થાય, તેમ ત્યાં પ્રાણવાયુના ચલનવાળા શુક્રાચાર્ય ઊભા થયા.[14] પછી પ્રથમ ઉલ્લાસ પામેલો મેઘ જેમ પોતાની ગર્જનાથી પર્વતને પ્રણામ કરે છે, તેમ તેમણે પાસે રહેલા અને પવિત્ર આકૃતિવાળા પોતાના પિતાને પ્રણામ કર્યો.[15] પછી જેમ સ્નેહથી જેની આર્દ્રવૃત્તિ થયેલી છે એવો મેઘ, પર્વતની તળેટીને આલિંગન કરે છે, તેમ ભૃગુઋષિએ પ્રથમની પેઠે જ શોભીતા પોતાના પુત્રના દેહને આલિંગન કર્યું.[16] તે મહાબુદ્ધિમાન ભૃગુએ તેમના પૂર્વના કોમળ દેહ ઉપર સ્નેહથી દૃષ્ટિ કરી અને 'આ મારો પુત્ર છે' એવી રીતના અયોગ્ય ચિંતવનથી હાસ્ય કરીને તેમણે પોતાના પુત્ર ઉપરના સ્નેહનો ત્યાગ કર્યો. કારણ કે જ્યાં સુધી દેહમાં જીવભાવ છે, ત્યાં સુધી જ તેમાં પોતાપણું રહે છે.[17,18] ત્યાર પછી તે ભૃગુઋષિ અને શુક્રાચાર્ય, રાત્રિની સમાપ્તિ થયા પછી ઉદય પામેલા ચંદ્ર અને સૂર્યની જેમ પરસ્પર શોભવા લાગ્યા.[19] ઘણાક દિવસના સમાગમથી બંધાયેલું ચક્રવાક પક્ષીનું જોડું હોય અને વરસાદના આગમનથી સ્નેહયુક્ત મયૂર તથા મેઘ હોય તે પ્રમાણે, ઘણા લાંબા કાળથી દૃઢ ઉત્કંઠાવાળા તે બન્ને પિતા અને પુત્ર, તુલ્ય યોગ્યતાથી શોભવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તે બન્ને મહાબુદ્ધિમાનો એક મુહૂર્ત સુધી ત્યાં રહ્યા અને પછી ત્યાંથી ઊભા થઈને, સમંગાનદીને કાંઠે રહેનાર તે બ્રાહ્મણના દેહને તેમણે અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. એવો કયો માણસ છે કે, જે જગતના આચારને અનુસરીને ન રહે ?[20–22] એ પ્રમાણે આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર રહે, તેવી રીતે તે પવિત્ર વનમાં તપસ્વી અને પ્રકાશયુક્ત એવા ભૃગુઋષિ અને શુક્રાચાર્ય રહેવા લાગ્યા.[23] પછી જેમણે જાણવાની વસ્તુ જાણી લીધી છે, જેઓ જીવન્મુક્ત થયા છે અને જેઓ જગતના ગુરુ સમાન છે, એવા તે બન્ને જણ દેશ–કાળને લીધે પ્રાપ્ત થતી શુભ તથા અશુભ દશામાં સમાનભાવે રહેતા હતા. કારણ કે તે બન્ને આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરબુદ્ધિવાળા હતા.[24] ત્યાર પછી કેટલેક કાળે શુક્રાચાર્યને દૈત્યનું ગુરુપણું પ્રાપ્ત થયું અને ભૃગુઋષિ પણ પોતાને યોગ્ય પ્રજાપતિના અધિકારપણાને પામ્યા.[25] એ પ્રમાણે ઉદાર કીર્તિવાળા એ શુક્રાચાર્યનો પ્રથમ જન્મ થયો અને પછી તે પરમ પદમાંથી અપ્સરા વગેરેનું વારંવાર સ્મરણ આવવારૂપી વિભ્રમે કરીને તેમને તે વિચિત્રદશાઓમાં ભમવાનું આવ્યું.[26]

शुक्रोऽसौ प्रथममिति क्रमेण जातस्तस्मात्तत्परमपदादुदारकीर्तिः । स्वेनाशु स्मृतिपदविभ्रमेण पश्चादन्येषु प्रविलुलितो दशांतरेषु ॥२६

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'શુક્રનું પુનર્જીવન' એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો×

સત્યસંકલ્પો સિદ્ધ થાય છે

॥ राम उवाच ॥

भगवन् भृगुपुत्रस्य प्रतिभासानुभूतितः ।
यथैषा सफला जाता तथान्यस्य न किं भवेत् ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્ ! ભૃગુના પુત્ર શુક્રને મનોરથ સંબંધી જે પ્રતિભાસ થયો, તે પ્રતિભાસ સ્વર્ગાદિકના અનુભવથી સફળ થયો; તો તે પ્રમાણે બીજાઓને જે પ્રતિભાસ થાય છે, તે કેમ સફળ થતો નથી ?[1]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—શુક્રાચાર્યના પ્રથમ કહેલા

× આ સત્તરમા સર્ગમાં શુદ્ધ ચિત્તના સંકલ્પો સત્ય થવાનું અને વાસના તથા અદૃષ્ટો તુલ્ય હોય, તો પરસ્પરના સંસ્કારો મળવાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

કલ્પના જે સઘળા દોષો હતા, તે દોષો તે કલ્પમાં છેલ્લા જન્મમાં કરવામાં આવેલાં કર્મોથી તથા ઉપાસનાઓથી ક્ષય પામી ગયા હતા. માટે આ કલ્પમાં શુકનું જે પ્રથમ શરીર ઉત્પન્ન થયું તેમાં પૂર્વકલ્પના દોષોનો સંબંધ હતો નહિ. તે શરીર અધિકાર ભોગવવાને માટે બ્રહ્માના જ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું, તેથી તેમાં શુકના સંકલ્પનો કંઈ પણ દોષ હતો નહિ. વળી તેમાં બીજ તથા ગર્ભ આદિનો પણ કોઈ દોષ હતો નહિ. આથી શુકના સંકલ્પો સત્ય થયા, બીજાઓનું તે પ્રમાણે હોતું નથી; એટલા માટે તેમને સત્યસંકલ્પપણાની પ્રાપ્તિ થતી નથી.[૨] સર્વ પ્રકારની તૃષ્ણાઓ શાંત થતાં શુદ્ધ થયેલા ચિત્તની જે સ્થિતિ થાય છે, તે જ પરમ સત્ય બ્રહ્મ છે અને તેજ નિર્મળ ચૈતન્ય કહેવાય છે.[૩] નિર્મળ થયેલું જે ચિત્ત જેવી ભાવના કરે છે, તે ચિત્ત તુરત તેવા પ્રકારનું જ થઈ જાય છે. જેમ જે પાણી છે તેજ ચકરીરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જે ચિત્ત છે તેજ પોતે ધારેલા પદાર્થોરૂપ થઈ જાય છે.[૪] જેમ શુકને એ વિભ્રમ પોતાની મેળે જ ઊઠતાં સત્યરૂપે જોવામાં આવ્યો હતો, તેમ શુદ્ધ ચિત્તવાળા બીજાઓને પણ જે મનોરથ ઊઠે છે, તે સત્યરૂપે જ જોવામાં આવે છે. અશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓને પણ મરણના સમયમાં જે કર્મો અને જે વાસનાઓ ઉદય પામે છે, તે કર્મો પ્રમાણે અને તે વાસનાઓ પ્રમાણે તેમને બીજા જન્મમાં જગતનો પ્રતિભાસ થાય છે અને તેમાં શુકનો વૃત્તાંત દૃષ્ટાંતરૂપ છે.[૫] જેમ બીજમાં જે તત્ત્વ રહેલું છે, તેજ તત્ત્વ બહાર અંકુર અને પાંદડાં આદિ અનેક ચમત્કારોરૂપે દેખાય છે, તે રીતે સર્વ પ્રાણીઓનાં ચિત્તમાં જે વિભ્રમો રહેલા છે, તે વિભ્રમો જ બહાર દ્વૈતના વિભાગોરૂપે દેખાય છે.[૬] જે આ જગત આપણા જોવામાં આવે છે, તેવાં જ સઘળાં જગત પ્રત્યેક જીવના ચિત્તથી જુદાં જુદાં ઉદય પામેલાં છે અને તેઓ મિથ્યા જ ઉદય પામ્યાં છે તથા મિથ્યા અસ્ત પામે છે. પ્રત્યેક જીવનાં જુદાં જુદાં જગત હોવાથી જેટલા જીવો છે, તેટલાં જ જગત છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો કોઈ પણ જગત ઉદય પામતું નથી અને અસ્ત પણ પામતું નથી. જગત, જગતનો ઉદય અને જગતનો અસ્ત-એ સઘળું ભ્રાંતિમાત્ર જ છે; કારણ કે માયા જ ઉન્મત્તની પેઠે એ સઘળા વિલાસો કર્યા કરે છે.[૭,૮] જેમ હમણાં આપણને આ સંસારનો પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ બીજા હજારો જીવોને પણ બીજા હજારો સંસારના પ્રતિભાસો થયાં કરે છે.[૯] જેમ બીજાના સ્વપ્નમાં થયેલા તથા સંકલ્પમાં થયેલા નગરના વ્યવહારો અન્યના જોવામાં આવતા નથી, તેમ પરસ્પરના સંસારોરૂપી ભ્રમો પણ પરસ્પરના જોવામાં આવતા નથી.[૧૦] પ્રત્યેક જીવના મિથ્યા સંકલ્પોમાં અનેક નગરોના મિથ્યા સમૂહો રહેલા છે, પણ તેઓ જ્ઞાન વિના જોવામાં આવતા નથી.[૧૧] પિશાચો, યક્ષો અને રાક્ષસો પણ એવી જ રીતે સંકલ્પ માત્ર શરીરવાળા છે અને તેઓ સંકલ્પમાત્ર સુખ-દુઃખોથી જ ઘેરાયેલા છે.[૧૨] હે રામ! આ આપણે પણ શુકના પ્રતિભાસની પેઠે જ છીએ, એટલે સંકલ્પમાત્ર આકારવાળા જ છીએ; અને તે છતાં ખોટી રીતે દેહાદિકનું સત્યપણું માની લઈએ છીએ.[૧૩] સમષ્ટિરૂપ કહેવાતા હિરણ્યરૂપ ગર્ભમાં પણ, આ રીતે જ ખોટા સંસારોનો સમૂહ રહેલો છે અને તે ખોટા સંસારોનો સમૂહ પોતાની સત્તાથી-નહિ પણ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી જ રહેલો છે; માટે જે અધિષ્ઠાન છે તે જ સત્ય છે.[૧૪] જેમ વસંતઋતુનો એક જ રસ અનેક ઝાડ-પાનરૂપે મિથ્યા જ ઉદય પામે છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપ એક જ બ્રહ્મ પ્રત્યેક જીવના જુદા જુદા જગતરૂપે મિથ્યા જ ઉદય પામેલું છે.[૧૫] 'પોતાનો જે સંકલ્પ છે, તે જ જગતરૂપે વિસ્તાર પામેલો છે.' એ વિષય તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં યથાર્થ જાણવામાં આવે છે.[૧૬]

'અનાદિકાળનું જે અજ્ઞાન છે, તેના પેટમાં રહેલું ચિત્ત જ આ મોટા સમારંભવાળા જગતરૂપે દેખાય છે.' આમ જે જાણે છે તે જ તત્ત્વવેત્તા કહેવાય છે.[૧૭] જગતની સત્તા પ્રતિભાસના સમયમાં જ છે, પણ અધિષ્ઠાન જોવાના સમયમાં નથી. જગતની જાળરૂપ લાંબું સ્વપ્ન ચિત્તરૂપી હાથીને બંધાવાના થાંભલારૂપ છે. માટે જગત ટળી જાય તો ચિત્ત છૂટી ગયા વિના રહેતુ નથી.[૧૮] જે ચિત્ત છે તે જ જગત છે અને જે જગત છે તે જ ચિત્ત છે, માટે એ બેમાંથી એકનો નાશ થાય તો બન્નેનો નાશ થાય છે; પણ એ નાશ અધિષ્ઠાનના વિચારથી થાય છે.[૧૯] શુદ્ધ થયેલાં ચિત્તોનો સંકલ્પ સાચો નીવડે છે, તે ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, ચિત્તની સત્તાથી જ જગતની સત્તા છે. જેમ મલિનપણાવાળા મણિને ઉપાયથી સ્વચ્છ કરવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિ થાય છે, તેમ ચિત્તને તત્ત્વવિચારમાં દઢપણે એકાગ્ર કરી રાખવામાં આવે તો તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે. ચિત્તમાંથી સંકલ્પોનું દબાણ મટી જાય, તો ચિત્તમાં નિર્મળપણાનો ઉદય થાય છે. જેમ મેલા લુગડામાં સારો રંગ બેસતો નથી, તેમ મેલા ચિત્તમાં અદ્વૈતવિદ્યા સ્થિરતા પામતી નથી.[૨૦–૨૨]

રામ બોલ્યાઃ–શુક્રના જોવામાં આવેલું જગત, શુક્રના ચિત્તની પ્રાતિભાસિક કલ્પનારૂપ હતું. તેમાં ઉદય અને અસ્ત સહિત કાળના ક્રમો તથા ક્રિયાઓના ક્રમો થયા, તે કયા કારણથી થયા ?[૨૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–શુક્રે પોતાની ઇન્દ્રિયોથી, પિતાનાં વચનોથી અને શાસ્ત્રોનાં વચનોથી, જેવા પ્રકારના ઉત્પત્તિ–નાશ આદિવાળુ આ લોકસંબંધી તથા પરલોકસંબંધી જગત જાણ્યું હતું, તેવું જ જગત તેમના ચિત્તમાં, મોરના ઈંડામાં રહેલા મોરની પેઠે, સંસ્કારરૂપે રહ્યું હતું. માટે ઉત્પત્તિના તથા નાશના ક્રમનો સંસ્કાર સાક્ષીથી જ સિદ્ધ થાય છે.[૨૪] જેમ [illegible]માંથી અંકુર, પાંદડાં, લતા, ફૂલ તથા ફળ વગેરે અનુક્રમે ઉદય પામે છે, તેમ ચિત્તમાં રહેલું જગત પિતાનાં વચન વગેરે ઉપરથી અનુક્રમે ગોઠવાયુ, એમ સમજવું. જીવ જાગ્રતમાં જ વાસનાથી બંધાયો હોય છે અને તે વાસના પ્રમાણે જ સ્વપ્નમાં જુએ છે. તે રીતે સ્વપ્ન વગરના સમયમાં પણ જીવ જે વાસનાથી બંધાયો હોય છે, તે વાસના પ્રમાણે જ ચિત્તની અંદર જુએ છે. આ જગત એક પ્રકારનું લાંબું સ્વપ્ન જ છે.[૨૫,૨૬] હે રામ ! જેમ સૈન્યમાં રહેલો પ્રત્યેક માણસ સૈન્યની વાસનાથી બંધાયેલો હોવાને લીધે, રાત્રીએ સ્વપ્નમાં પોતપોતાની વાસનાથી કલ્પાયેલું જુદું જુદું સૈન્ય જુએ છે અને તે સૈન્યને એકનું એક માને છે, તેમ જીવો પણ વાસનાથી બંધાયેલા હોવાને લીધે, પ્રત્યેક જીવ જુદા જુદા જગતને જુએ છે અને તે જગતને એક માની લે છે.[૨૭]

રામ બોલ્યાઃ–પ્રત્યેક જીવના સંસારો જુદા જુદા છે, એમ આપે કહ્યું. તો તે વિષયમાં મને જિજ્ઞાસા થાય છે કે, એ જુદા જુદા સંસારોમાં કોઈ સંસાર પરસ્પર મળે છે કે નથી મળતા ? હે નિષ્પાપ ! એ વિષય આપે સંપૂર્ણ રીતે કહેવો જોઈએ. જો કોઈના પણ સંસાર પરસ્પર ન મળતા હોય તો શિષ્યનો અને ગુરુનો સંસાર જુદો જુદો હોવાને લીધે, જેમ સ્વપ્નમાં કરેલો પરોપકાર તે ધણીને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ ગુરુએ કરેલો ઉપદેશ શિષ્યને પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી કોઈને મોક્ષ જ થતો નથી, એમ માનવું પડશે; અને જો પરસ્પરના સંસારો પરસ્પરને મળતા હોય, તો એક એકના જ્ઞાનથી સંસારનો બાધ થઈ શકશે નહિ.[૨૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–મલિન મન સામર્થ્ય વગરનું હોવાને લીધે શુદ્ધ મનની સાથે મળી શકતું નથી, પણ જેમ તપાવેલું લોઢું તપાવેલા લોઢાની સાથે એક થઈ જાય છે, તેમ શુદ્ધ મન શુદ્ધ મનની સાથે એક થઈ જાય છે. (આમ છે, એટલા માટે

શુદ્ધ મનવાળાઓના સંસારો પરસ્પર મળે છે અને અશુદ્ધ મનવાળાઓના સંસારો પરસ્પર મળતા નથી; એટલે તમે કહેલો એક દોષ આ વિષયમાં લાગુ પડતો નથી).[૨૯] જો ચિત્ત શુદ્ધ હોય, તો એક રૂપવાળાં જળની જેમ તે પરસ્પર મળી જાય છે; અને જો ચિત્ત અશુદ્ધ હોય તો મેલાં જળની પેઠે પરસ્પર મળી જતાં નથી.[૩૦] ચિત્તની સાધારણ રીતની શુદ્ધિ એ જુદી વાત છે, પણ પરમ શુદ્ધિ તો અત્યંત રીતે વાસનાઓથી રહિતપણું એટલે કોઈ પણ સંસ્કારનું નહિ રહેવાપણું અને સર્વદા એકરૂપપણું, એ જ છે. આ રીતે ચૈતન્યમાત્રરૂપે સ્થિતિરૂપ એવી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે તે તુરત જ પરમ બોધવાળો થાય છે અને એટલા જ લાભથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૧]

शुद्धिर्हि चित्तस्य विवासनत्वमभूतसंवेदनमेकरूपम् । तस्याशु शुद्धया भवति प्रबुद्धस्तन्मात्रयुक्त्या परसंगमेति ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો ‘મનોરાજ્યસંમેલન’ એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

सर्ग १८ मो

મલિન ચિત્ત સાથે મલિન ચિત્તનો યોગ અને ચિત્તશુદ્ધિથી મોક્ષ

॥वसिष्ठ उवाच॥

सर्वसंसृतिखंडेषु भूतबीजकलात्मनः ।
तन्मात्रप्रतिभासस्य प्रतिभासेन भिन्नता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! આત્મા ગમે તેવી સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કલ્પનાઓને અનુસરનારા સ્વભાવવાળો છે અને ચૈતન્યૈકરસ છે. તેમાં જુદા જુદા આકારોની કલ્પનાને લીધે પ્રત્યેક જીવને જુદા જુદા સંસાર છે.[૧] કારણ કે સઘળા જીવોને સુષુપ્તિ અવસ્થા પછી તુરત જ વ્યવહારને માટે જે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિ થાય છે, તે સઘળી આત્માની વ્યાપ્તિને લીધે જ થાય છે.[૨] વ્યવહાર કરનારા સઘળા જીવોને પદાર્થનું જે કાંઈ દર્શન થાય છે, તે સઘળું આત્માના પ્રકાશથી જ થાય છે. તેમાં જે જે જીવના ચૈતન્યની ઉપાધિઓ મળી જાય છે, તે તે જીવો પરસ્પરના કલ્પેલા સંસારોને જુએ છે.[૩] વિચિત્ર સંસારોરૂપી જળાશયો ઉપાધિઓના મળવારૂપ ધોરિયાથી એકબીજાની સાથે મળે છે અને તેમ મળવાથી સત્યતાની ભ્રાંતિ દૃઢ થતાં ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૪] કેટલાએક સંસારો જુદા જ રહેલા છે, કેટલાએક સંસારો જુદા જ લય પામેલા છે અને કેટલાએક સંસારો પરસ્પરથી મળેલા પણ છે. આવી રીતના અનેક સંસારોરૂપી ચણોઠીઓના વનરૂપ બ્રહ્મ એક જ અને અખંડિત છે. જેના એક એક પરમાણુ જેટલા પ્રદેશમાં સંસારોરૂપી અસંખ્ય ચણોઠીઓ રહેલી છે અને તે વળી પરસ્પરની સાથે સંલગ્ન થયા વગર રહેલી છે, તે ‘બ્રહ્મ’ નામનું વન અતિ અદ્ભુત છે.[૫,૬] તેઓમાં કોઈ કોઈ સંસારોરૂપી ચણોઠીઓ પરસ્પરની સાથે મળવાથી ઘાટાપણાને પામેલી છે. તેમનામાંના સઘળા પદાર્થો સર્વના જોવામાં આવે છે એમ નથી, પણ જે જે પદાર્થો પ્રારબ્ધભોગને અનુકૂળ થઈને જ્યાં રહ્યા હોય, ત્યાં તેટલા પદાર્થો જ જોવામાં આવે છે. બીજા પદાર્થો જોવામાં આવતા નથી.[૭] બીજા મનમાં

× આ અઢારમા સર્ગમાં કામ-કર્માદિકની તુલ્યતા થાય, તો મલિન ચિત્તોનો પણ બીજાં મલિન ચિત્તોની સાથે યોગ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે અને જ્ઞાનીને ચિત્તની શુદ્ધિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાનું કહેવામાં આવશે.

છે.[૮] આવી રીતે જુદાં જુદાં મનોરાજ્યરૂપી સંસારોમાં કેટલાંએક મનોરાજ્યો પરસ્પરથી મળીને ગાઢ થાય છે, એટલે દેહાભિમાન દઢ થઈ જાય છે અને એ મનોરાજ્યોનું વિસ્મરણ થાય, તો સ્વાભાવિક રીતે દેહનો અભાવજ રહે છે.[૯] ચૈતન્યરૂપી સોનું દેહરૂપી મિથ્યા આકારનું અભિમાન ધારણ કરવાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલીને, મિથ્યા રીતે જ કેવળ માયિક દેહાકારપણારૂપ કડાંપણાનો અનુભવ કરે છે.[૧૦] કોઈકોઈનાં કર્મોની તથા વાસના આદિની સમાનતા થતાં તેઓ (કર્મો તથા વાસનાઓ આદિ) જ્યારે એક કાળમાં ફળ આપવાને ઉન્મુખ થાય છે, ત્યારે અશુદ્ધ ચિત્તોનું પણ પરસ્પરના સંસારોરૂપે મળવું થાય છે. જેમ હઠયોગના અભ્યાસથી શુદ્ધ થયેલા યોગીઓનો પ્રાણવાયુ પરાયા દેહમાં પ્રવેશ કરીને તે દેહના પ્રાણાદિકને વશ્ય થયેલા જાણવાને લીધે, તેઓએ જાણવાના શબ્દાદિકને જાણે છે, તેમ શુદ્ધ થયેલું મન પણ પરાયા મનોરાજ્યને જાણી શકે છે.[૧૧] જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થાઓ સ્થૂલ દેહ હોય તો જ થાય છે, એમ સમજવું નહિ; કારણ કે એ ત્રણ અવસ્થાઓનું મૂળ જીવપણું જ છે.[૧૨] આ પ્રમાણે જીવ જ ત્રણ અવસ્થાઓરૂપ છે, એમ વિચાર કરતાં જીવથી ન્યારું દેહનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી. જળના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં, જળથી જુદું તરંગોનું સ્વરૂપ કાંઈ પણ અવશેષ રહે નહિ.[૧૩] તત્ત્વવેત્તા જીવ આ રીતે તુરીયપદમાં (જાગ્રતથી, સ્વપ્નથી અને સુષુપ્તિથી જુદા સ્વરૂપમાં) રહેલા બ્રહ્મભાવને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થઈને, જીવપણાથી નિવૃત્ત થાય છે અને અજ્ઞાની જીવ પોતાની કલ્પનાથી દેહાકાર થઈને વારંવાર સંસારમાં પ્રવર્તે છે. જો કે જ્ઞાની જીવ અને અજ્ઞાની જીવ બન્ને વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મરૂપ હોવાથી બન્નેને મુક્તપણું સરખું જ છે, તો પણ અજ્ઞાની જીવ સૂતેલા જેવો છે અને તે પોતાના સ્વરૂપને નહિ જાણવાથી જન્મ–મરણને પામ્યા કરે છે. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક હોવાને લીધે, કોઈ જીવ બીજા જીવના સંસારમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. એક એક સંસારમાં જુદાં જુદાં રૂપોવાળા બીજા સંસારો પણ છે. જેમ કેળના થાંભલામાં એક છોતરાની અંદર બીજું છોતરું અને બીજા છોતરાની અંદર ત્રીજું છોતરું, એમ છોતરાંના સમૂહો હોય છે, તેમ તે સંસારોની અંદર પણ સંસારોના સમૂહો રહેલા છે. જેમ અનેક છોતરાં છતાં કેળ એકરૂપે છે તેમ અનેક સંસારો છતાં બ્રહ્મ એકરૂપે છે. વિસ્તાર પામેલી કેળની પેઠે બ્રહ્મ સ્વભાવથી શીતળ છે. સેંકડો પ્રકારના અવયવોનો વિસ્તાર થતાં પણ જેમ કેળમાં ભિન્નતા નથી, તેમ સેંકડો સંસારો થતાં પણ બ્રહ્મમાં ભિન્નતા નથી.[૧૪–૧૮] જેમ વડ આદિનું બીજ જળના સંસર્ગથી વડ આદિરૂપ થઈને પાછું બીજરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ બ્રહ્મ પણ વાસના આદિના સંસર્ગથી મનરૂપ થઈને પાછો જ્ઞાનનો ઉદય થતાં બ્રહ્મરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે.[૧૯,૨૦] જેમ રસથી થયેલું બીજ ફળરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, તેમ બ્રહ્મથી થયેલો જીવ જગતરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જેમ 'રસનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું અઘટિત છે, તેમ 'બ્રહ્મનું કારણ શું હશે?' એ પૂછવું પણ અઘટિત છે. 'બ્રહ્મ એ એક જાતનો જગતનો સ્વભાવ જ છે' એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે સ્વભાવ કાર્યની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મ જગતની સાથે ઉત્પન્ન થતું નથી. બ્રહ્મ નિર્વિકાર, અદ્વિતીય અને અસંગ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે કોઈનું કારણ નથી અને આરોપની રીતિથી સઘળા પ્રપંચનું આદિ કારણ છે. તેમાં જગતની વિચિત્રતા થવાનાં બીજાં કાંઈ પણ કારણો નથી. આમ છે, એટલા માટે સારરૂપે બ્રહ્મનો જ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. સાર વગરના બીજા વિચારો કરવાથી કાંઈ પુરુષાર્થ થાય એમ

નથી.[૨૧-૨૩] જે બીજ હોય છે, તે પોતાના આકારને છોડીને, અંકુર આદિરૂપે થયેલું જોવામાં આવે છે, પણ બ્રહ્મ તો પોતાના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં જગતરૂપે જ થયેલુ છે વૃક્ષનુ બીજ ફાટીને તેમાંથી અંકુર નીકળે છે, એટલે બીજ પ્રદેશથી વધારે પ્રદેશમાં વ્યાપે છે, પણ જગત તો બ્રહ્મમાં જ રહેલુ છે, એટલે બ્રહ્મના પ્રદેશથી જરા પણ અધિક પ્રદેશમાં ફેલાયેલું નથી[૨૪] બીજનું સ્વરૂપ અવયવોવાળું છે, માટે તે બીજની સાથે નિરવયવ બ્રહ્મને સમાન ગણવું યોગ્ય નથી. બ્રહ્મને કોઈની પણ ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી જે બ્રહ્મ છે, તે જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જગતરૂપે થયુ જ નથી. જેમ રજ્જુ સર્પરૂપે થયેલી છે અને સર્પરૂપે નથી પણ થયેલી, તેમ બ્રહ્મ જગતરૂપે થયેલુ છે અને જગતરૂપે થયેલુ પણ નથી. પોતે દ્રષ્ટા છતાં પોતાને દશ્યરૂપ માને છે, એટલા માટે ખરા સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. જ્યાં સુધી પોતાનું સ્વરૂપ દશ્ય રૂપ મનાયુ હોય, ત્યાં સુધી પોતાના સ્વરૂપની સાચી સ્થિતિનો કોને અનુભવ થાય? જ્યાં સુધી ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની ભ્રાંતિ હોય, ત્યાં સુધી કશુ સમજુપણુ નથી જો સમજુપણું હોય, તો ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળની ભ્રાંતિ કેમ જ હોય?[૨૮] આત્મા નિર્મળ, સ્વયંપ્રકાશ અને વ્યાપક છે, તો પણ જોવામાં આવતો નથી, માટે બહિર્મુખ લોકોની ભ્રાંતિ ભારે પ્રબળ છે. જેમ નેત્ર બીજા પદાર્થોને જુએ છે, પણ પોતાના દશ્યરૂપ સ્વરૂપને જોતું નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દશ્યને જુએ છે, પણ પોતાના આત્માને જોતા નથી. જો કે દ્રષ્ટા નિર્મળ, સ્વયપ્રકાશ, વ્યાપક અને પોતાનુ સ્વરૂપ જ છે, તો પણ જેમ સઘળી ભ્રાંતિ એથી છૂટેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ દશ્યને જોતો નથી, તેમ બહિર્મુખ લોકો દ્રષ્ટાને જોતા નથી જો કે બ્રહ્મ આકાશની પેઠે વ્યાપક છે, તો પણ યત્ન કરવા છતાં પણ ભાગ્યે જ મળે છે, પરંતુ જે દશ્ય છે, તેને જો દશ્યરૂપે જ જોવામાં આવે, તો બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બહુ જ દૂર છે.[૨૫-૩૧] દશ્ય જગતમાં દશ્યપણાનુ માર્જન કરીને, જો બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવામાં આવે, તો જ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી જગતને બ્રહ્મરૂપે નહિ પણ જગતરૂપે જોવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મનુ જ્ઞાન થવું ઘણું દૂર છે.[૩૨] બહિર્મુખ લોકો દશ્યને જુએ છે, પણ દ્રષ્ટાને જોતા નથી. પરંતુ હે રામ! દશ્ય એ કાંઈ છે જ નહિ, કેવળ દ્રષ્ટા જ છે[૩૩] જેમ સર્વશક્તિમાન રાજા, સઘળુ બનાવીને તેનો અનુભવ કરે છે, તેમ સર્વશક્તિમાન આત્મા સઘળું બનાવીને તેનો અનુભવ કરે છે. એમ માનીએ તો જેમ રાજાને બીજા સાધનોની જરૂર પડે છે, તેમ આત્માને પણ બીજાં સાધનોની જરૂર પડે છે, એમ સ્વીકારવું પડે. એટલા માટે વાસ્તવિક સિદ્ધાંત એ છે કે, નિર્વિકાર આત્મા જ તે તે દશ્યપદાર્થોરૂપે ઉદય પામે છે તેથી આત્મામાં લૌકિક રીતનું દ્રષ્ટાપણું કે દશ્યપણુ કાંઈ નથી જે દ્રષ્ટા છે તે જ સર્વાત્મક હોવાથી દશ્યરૂપ છે, એટલે તેમાં લૌકિક રીતનુ દ્રષ્ટાપણુ કે દશ્યપણું સભવતું નથી જેમ શેરડીનો રસ જ ઘોળી ખાંડરૂપ થાય છે અને વસતનો રસ જ ફળ, પુષ્પ તથા લતારૂપ થાય છે, તેમ બ્રહ્મ જ જીવરૂપ થયેલ છે અને દેહરૂપ પણ થયેલ છે[૩૪-૩૬] જેમ શેરડીનો રસ તથા વસતનો રસ પોતાનુ રસપણું નહિ છોડતાં જ ખાંડરૂપ અને ફળ આદિરૂપ થાય છે, તેમ ચૈતન્ય પોતાના ચૈતન્યપણાને નહિ છોડતાં જ દ્રષ્ટારૂપ અને દશ્યરૂપ થાય છે. અનુભવરૂપ જે આત્મા છે. તે પોતાની અંદર જ જગતરૂપ

ખંડોરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે, તેમ આત્મા જ પોતાનાથી અભિન્ન અનેક દ્વૈત-ખંડોરૂપે ઉદય પામે છે, એ વાત નિઃસંશય છે. આત્માથી આત્મામાં જ પ્રકાશ પામતાં, આત્માના જ વિલાસરૂપ ચિત્ત આદિ વૃક્ષો, દેહ આદિ દશ્યોરૂપી સેંકડો શાખાઓથી સંપન્ન છે અને તેમનો આત્મજ્ઞાન વિના અંત જોવામાં આવતો નથી. જેમ પૃથ્વીનો રસ પ્રત્યેક વનખંડોરૂપ થઈને પોતપોતાના રસોનો ચમત્કાર દેખાડે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રત્યેક બ્રહ્માંડરૂપ થઈને પોતપોતાના જુદા જુદા ભોગોનો ચમત્કાર દેખાડે છે. જે જે જીવનો જે જે સંસ્કાર જે જે રીતે ઉદય પામે છે, તે તે જીવના તે તે સંસ્કારને તે તે રીતે સંસારરૂપ થઈને ચૈતન્ય (બ્રહ્મ) અનુસરે છે. એવા અનેક સંસારોમાં કેટલાએક જીવોના સંસારો પરસ્પર મળે છે અને તેઓમાં જીવો પોતાની મેળે વિહાર કરીને, ઘણે કાળે શાંત થઈ જાય છે. હે રામ! તમે પરમ સૂક્ષ્મ દષ્ટિરૂપ જ્ઞાનચક્ષુ વડે જુઓ તો પરમાણુનાં મધ્યોમાં પણ હજારો સંસારોના સમૂહો છે. જેમ તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ ચિત્તમાં, આકાશમાં, પથરામાં, જ્વાળામાં, વાયુમાં અને જળમાં, લાખો સંસારો રહ્યા છે. આ સઘળા ચિત્તના વિકારો છે; એટલા માટે જ્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.[૨૯-૪૫] એ શુદ્ધચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે; એટલા માટે જેમ કોઈ સમયે આપણાં અને પરાયાં સ્વપ્નો મળી જાય છે, તેમ સંસારો પણ પરસ્પર મળી જાય છે. બ્રહ્મા આદિ પુરુષોને પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ ભ્રાંતિને લીધે આ બ્રહ્માંડરૂપી લાંબું અને મોટું સ્વપ્ન પોતાની અંદર જ ઊઠેલું છે. કેટલાએક જીવો એક સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં અને બીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાંથી ત્રીજા સંસારરૂપી સ્વપ્નમાં જાય છે; એટલે એમ જતાં જતાં વાસનાઓ દૃઢ થવાથી, ચિત્તમાં કલ્પાયેલા ભીંત આદિ પદાર્થો જ બહારના ભીંત આદિ પદાર્થોરૂપે અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જ્યાં જે આકારની ભાવના કરે છે, ત્યાં તુરત તે રૂપ જ થઈ જાય છે. વાસનાના ઉદય પ્રમાણે વિવર્ત પામવાનું ચૈતન્યમાં સામર્થ્ય જ છે.[૪૬-૪૮] એ સામર્થ્યને લીધે સ્વપ્નમાં જે જોવામાં આવે છે, તે પણ સ્વપ્નના સમયમાં સાચું જ જણાય છે. જેમ પાંદડાં, લતાઓ, પુષ્પો તથા ફળો બીજમાં જ રહેલાં છે, તેમ સમસ્ત વાસનાઓ ચૈતન્યમાં જ રહેલી છે.[૪૯] જગતની અંદર જીવરૂપ પરમાણુઓ અને જીવોની અંદર જગતરૂપ પરમાણુઓ પ્રતીત થાય છે, એ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે જીવ અને જગત એ બન્ને બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આકાશમાં આકાશતુલ્ય છે. આમ સમજીને તમે 'જગતોની અને જીવોની પરસ્પરમાં સ્થિતિ કેમ સંભવે?' એ ભ્રાંતિને છોડી દો. ચૈતન્યરૂપ જીવ પોતાના જ અંશરૂપ દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ અને દ્રવ્યો, એઓથી જગતને પોતારૂપ જ જાણે તે જગત બીજાં હોય એમ માની લે છે, પણ તે જગત કોઈ રીતે જીવથી ભિન્ન સંભવતાં નથી. બ્રહ્માથી માંડીને કીડાપર્યંતના જીવોને, સ્વપ્નની પેઠે પોતાની અંદર પોતાની મેળે જ દેખાતું આ ચૈતન્યના અંશરૂપ શરીર, ભ્રાંતિથી સ્થૂલ શરીરરૂપે માની લેવામાં આવ્યું છે. જે કાંઈ આ જગત સ્ફુરેલું છે, તેનું નિરૂપણ કરતાં વાસ્તવિક રીતે તેનો કોઈ પણ અંશ બ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી. ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ અંશોરૂપ જીવો, પોતાનારૂપ જગતને, ભ્રાંતિને લીધે જુદું માનીને તેનો સ્વાદ લીધા કરે છે. અત્યંત વિસ્તીર્ણ આકારવાળો આ બ્રહ્માંડરૂપી વનખંડ, જે ચૈતન્યના એક પરમાણુરૂપ છે અને તે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ પુષ્પોમાંથી જુદાં જુદાં રૂપ આદિનાં જ્ઞાનરૂપ સુગંધોને કાઢ્યા કરે છે, તે અમસ્થો જ જોવામાં આવે છે.[૫૦-૫૪] દશ્યના બીજરૂપ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે અને અવિનાશી

છે, તેથી સઘળાં બ્રહ્માંડને જોવા માટે કોઈ જીવ (અજ્ઞાની જીવ) પોતાથી બહાર જુએ છે અને કોઈ જીવ (જ્ઞાની જીવ) પોતાની અંદર જ જુએ છે. બ્રહ્માંડરૂપ દ્વૈતને જોવાનો ઘણા કાળનો અભ્યાસ થવાને લીધે, જીવ તે બ્રહ્માંડમાં પોતાની અધોગતિ અને ઊર્ધ્વગતિ થયાનું ભ્રાંતિથી જ માની લે છે.[૫૫૫૬] જેમ એક સ્વપ્ન પછી બીજા સ્વપ્નને અને બીજા સ્વપ્ન પછી ત્રીજા સ્વપ્નને, એમ વારંવાર સ્વપ્નોને જોયા કરતો માણસ, શિખર ઉપરથી ખસી પડેલી શિલાની જેમ ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે, તેમ એક સંસાર પછી બીજા સંસારને અને બીજા સંસાર પછી ત્રીજા સંસારને, એમ વારંવાર સંસારોને જોયા કરતો અજ્ઞાની જીવ, જન્મ–મરણરૂપી ખોટા ખાડાઓમાં અથડાયા કરે છે. વાસ્તવિક રીતે અખંડ તત્ત્વથી જુદા નહિ પડતા અને જુદાં જુદાં શરીરોરૂપે સ્ફુરેલા જીવોમાં કેટલાએક જ્ઞાની જીવો ભ્રાંતિરહિત પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યા છે અને કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો દેહાદિકથી મળી ગયેલા છે.[૫૭,૫૮] કેટલાએક જ્ઞાનીઓ બ્રહ્માંડને તથા જીવોને પોતાની અંદર ઊઠેલી ભ્રાંતિરૂપ જ સમજે છે અને તેઓ તો આ જોવામાં આવતા વિશાળ જગતને સ્વપ્ન જેવું મિથ્યા જ માને છે.[૫૯] ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક અને સર્વાત્મક છે, તેથી બ્રહ્માંડનું બહાર જણાવું પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને અંદર જણાવું તે પણ ચૈતન્યની સત્તાથી છે. જ્યાં ચૈતન્ય હોય, ત્યાં તેના વિવર્તનો ઉદય પણ હોય જ, એ સ્વાભાવિક છે.[૬૦] સઘળા જીવો વ્યાપક ચૈતન્યની અંદર પ્રતિભાસરૂપ છે. તેઓની અંદર જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે અને તેમની પણ અંદર વળી જે અન્ય જીવો ઉદય પામે છે, તે સઘળા જીવો પણ, ચૈતન્યની વ્યાપકતાને લીધે ચૈતન્યની અંદર જ પ્રતિભાસરૂપ છે.[૬૧] જીવની અંદર જીવ થાય છે અને વળી તેની અંદર પણ જીવ થાય છે. જેમ કેળના થાંભલામાં એકની અંદર બીજું, બીજાની અંદર ત્રીજું અને ત્રીજાની અંદર ચોથું, એમ અંદર અંદર અનેક છોતરાંઓ હોય છે, તેમ સર્વ સ્થળના જીવોમાં પણ એકની અંદર બીજા, બીજાની અંદર ત્રીજા અને ત્રીજાની અંદર ચોથા, એમ અંદર અંદર અનેક જીવો છે.[૬૨] જેમ જાણવામાં આવે ત્યારે સોનામાં પ્રતીત થયેલું કડાં વગેરેપણું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવે, ત્યારે બહારનું અને અંદરનું સઘળું દ્વૈત નષ્ટ થઈ જાય છે.[૬૩] જે પુરુષને 'હું કોણ છું અને આ જગત શું છે?' એવો પ્રૌઢ વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી, તેના મનમાંથી આ અનાદિકાળનો જીવપણાના દુઃખનો ભ્રમ કદી છૂટતો નથી.[૬૪] વૈરાગ્યપૂર્વક કરવામાં આવેલો વિચાર જ સફળ થાય છે, પણ રાગવાળાએ કરેલો વિચાર સફળ થતો નથી. જે સુબુદ્ધિવાળા પુરુષને દિવસે દિવસે સંસારનાં સુખોની લાલચ પાતળી થતી જતી હોય છે, તે પુરુષનો વિચાર ફળદાયી થાય છે.[૬૫] જેમ ઔષધનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે, તો વિવેક ફળદાયી થાય છે.[૬૬] જે પુરુષને વાતચીત કરવામાં જ વિવેક હોય છે, પણ મનમાં વિવેક હોતો નથી, તેણે અવિવેકીપણું નહિ છોડેલું હોવાથી તેને તે અવિવેકીપણું બહુ દુઃખ આપે છે. ચિત્રમાં આલેખેલો પ્રકાશિત અગ્નિ, જેમ કશું કામ કરતો નથી, તેમ કેવળ વાતચીત કરવામાં જ રાખેલો વિવેક, કશું કામ કરતો નથી.[૬૭] જેમ પવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી પણ સ્પર્શથી જ તેનો અનુભવ થાય છે, તેમ વાત કરવાથી વિવેક થયો જણાતો નથી, પણ ભોગની ઇચ્છા પાતળી પડવાથી જ વિવેક થયો જણાય છે.[૬૮] જેમ ચિત્રમાં આલેખેલું અમૃત ખરું અમૃત નથી, જેમ ચિત્રમાં આલેખેલો અગ્નિ ખરો અગ્નિ નથી અને જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રી ખરી સ્ત્રી નથી તેમ

ચીતમાં દેખાડેલો વિવેક ખરો વિવેક જ નથી, એમ સમજો.[૬૯] પ્રથમ વિવેકથી રાગ અને દ્વેષ ઓછા થાય છે તથા તેનું મૂળ અજ્ઞાન ઓછું થાય છે અને તે પછી ઇષ્ટ વિષયોને મેળવવાનો અને અનિષ્ટ વિષયોને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થયું હોય ત્યારે વિવેક પ્રાપ્ત થયો સમજવો. જેને વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પુરુષ પતિતપાવન છે અને તે જીવન્મુક્તિનું પાત્ર છે.[૭૦]

पूर्वं विवेकेन तनुत्वमेति रागोऽथ वैरं च समूलमेव। पश्चात्परिक्षीयत एव यत्नः स पावनो यत्र विवेकिताऽस्ति ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જીવનખંડકાવતાર' એ નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

सर्ग १९ मो+

જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને તુરીય અવસ્થાનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितम्।
तेन जीवोदरजगत्यपि जीवोऽस्त्यनेकधा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! સઘળા જીવોના બીજરૂપ પરબ્રહ્મ આકાશની જેમ વ્યાપક છે; તેથી તે જીવોની અંદર પણ રહેલા છે. આથી જીવોની અંદરના ભાગમાં જે જગત છે, તેમાં પણ અનેક જીવો રહેલા છે.[૧] ચૈતન્યૈકરસ પરબ્રહ્મથી કોઈ પણ પ્રદેશ ખાલી નથી, એટલા માટે કેળના થાંભલાનાં છોતરાંઓની જેમ એક એક જીવની અંદર અન્ય અન્ય જીવ રહેલા છે. વળી પૃથ્વીના ઉદરમાં કીડાઓની પેઠે એક એક જીવની અંદર બીજા ઘણા ઘણા જીવો પણ રહેલા છે.[૨] જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં દેહની અંદરના મળમાં તથા પસીનામાં જે કીડાઓ રહે છે, તેઓ પણ દેહની અંદર જ રહેલા કહેવાય છે; તેમ જ જીવો પરબ્રહ્મની અંદર રહેનારા જીવોમાં રહે છે, તેઓ પણ પરબ્રહ્મમાં જ રહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મ જ્યાં જ્યાં દશ્યપણે રહેલુ છે, ત્યાં ત્યાં તે તે દશ્યની અંદર તેના ભોક્તા જીવો પણ રહેલા છે.[૩] એ જીવો પોતપોતાના કલ્યાણને માટે વિચિત્ર પ્રકારની ઉપાસનાઓના ક્રમોથી, જે જે રીતે યત્ન કરે છે, તે તે રીતને અનુસરતાં ફળોને તુરત પ્રાપ્ત થાય છે.[૪] એટલે દેવતાઓનું યજન કરનારા જીવો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, યક્ષોનું યજન કરનારા જીવો યક્ષોને પ્રાપ્ત થાય છે, હિરણ્યગર્ભનું યજન કરનારા જીવો હિરણ્યગર્ભને પ્રાપ્ત થાય છે અને પરબ્રહ્મનું યજન કરનારા જીવો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ છે એટલા માટે તુચ્છનો ત્યાગ કરીને અતુચ્છ પુરબ્રહ્મનો જ આશ્રય કરવો યોગ્ય છે.[૫] ભૃગુનો પુત્ર શુક્ર પોતાની જ્ઞાનશક્તિ નિર્મળ હોવાને લીધે મુક્ત હતો, પણ પ્રથમ દેખાયેલા અપ્સરારૂપ દશ્યથી સ્વાભાવિક રીતે તુરત બંધાઈ ગયો.[૬] જગતમાં બાળકની જ્ઞાનશક્તિ પ્રથમ કાચી અને કૂણી હોય છે. જ્યાં સુધી તેને સંસારસંબંધી વ્યસનોના તાપ ન લાગ્યા હોય, ત્યાં સુધી તેને જેવું વલણ આપીએ તેવું આપી શકાય છે. પણ સંસારસંબંધી વ્યસનોના તાપો લાગવાથી જ્ઞાનશક્તિ કઠિન થઈ ગયા પછી, તેને બીજી વ્યુત્પત્તિ આપી શકાતી નથી. એટલા માટે એ જ્ઞાનશક્તિ કૂણી હોય ત્યારે જ તેને બ્રહ્મભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી, પણ જીવપણા આદિ ખોટા ભાવની વ્યુત્પત્તિ આપવી નહિ.[૭]

રામ બોલ્યા:–હે ભગવન્ ! જાગ્રદવસ્થા અને સ્વપ્નાવસ્થા એ બેમાં શો ભેદ છે? તે આપે કહેવો જોઇએ. જાગ્રત પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં

+ આ ઓગણીસમા સર્ગમા ઉપાસના પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ, બોધથી સત્ય આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ, જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ, એઓની સ્થિતિ અને તુરીયની સ્થિતિ કહેવામા આવશે

આવે છે અને સ્વપ્ન પણ અપરોક્ષ અનુભવમાં આવે છે; તે છતાં જાગ્રત સાચી કેમ કહેવાય છે અને 'સ્વપ્ન જાગ્રતના જેવો ભ્રમ છે' એમ કેમ કહેવાય છે?[૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જેના પદાર્થોમાં સ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે જાગ્રત કહેવાય છે અને જેના પદાર્થોમાં અસ્થિરતાની પ્રતીતિ થાય છે, તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. સ્વપ્ન પણ જો કાળાંતરમાં રહે, તો જાગ્રત કહેવાય અને જાગ્રત પણ જો કાળાંતરમાં ન રહે તો તે સ્વપ્ન કહેવાય. આ પ્રમાણે જાગ્રત સ્વપ્નપણાને પામે છે અને સ્વપ્ન જાગ્રતપણાને પામે છે. એ જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના બીજો કશો ભેદ નથી; કારણકે સ્થિરપણા અને અસ્થિરપણા વિના એ બે અવસ્થાઓનો બીજો સઘળો અનુભવ સર્વત્ર અને સર્વદા સરખો જ છે.[૧૦,૧૧] સ્વપ્ન પણ સ્વપ્નના સમયમાં સ્થિરતાથી યુક્ત જણાય, તો જાગ્રતપણાને પામી શકે છે; અને જાગ્રત પણ જો જાગ્રતના સમયમાં અસ્થિર જણાય, તો સ્વપ્નપણાને પામી શકે.[૧૨] સ્વપ્ન પણ પોતાના સમયમાં પોતાની સ્થિરતાથી જાગ્રત કહેવાઈ શકે છે, અને જાગ્રતને પણ અસ્થિરતાથી સ્વપ્ન સમજીએ તો સ્વપ્ન જ છે.[૧૩] જ્યાં સુધી જે સ્થિર જાણવામાં આવે, ત્યાં સુધી તે જાગ્રત જ છે; પણ જો ક્ષણભંગુર સમજવામાં આવે, તો સ્વપ્નરૂપ થઈ જાય છે. આ કેમ થાય છે તે સંબંધમાં હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૧૪] શરીરને વિષે તેજ, વીર્ય અને જીવધાતુ ઇત્યાદિ નામોથી કહેવાતું જીવનતત્ત્વ છે અને તે જીવનતત્ત્વથી જિવાય છે.[૧૫] જ્યારે પ્રાણવાયુની પ્રેરણાથી જીવનતત્ત્વ હૃદયમાંથી શરીરમાં પ્રસરે છે, ત્યારે શરીર મનથી, કર્મથી અને વાણીથી વ્યવહાર કરે છે.[૧૬] એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે અંદરની નાડીઓમાં પ્રસરે છે, ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે જાગ્રતમાં દેખાયેલો જગતરૂપી ભ્રમ જેમાં લીન થઈ રહ્યો હોય છે, એવા ચિત્તમાં જાગ્રતના સરખું સઘળું જ્ઞાન ઉદય પામે છે.[૧૭] એ જીવનતત્ત્વ જ્યારે નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં પ્રસરે છે, ત્યારે અનેક પ્રકારના આકારોથી તથા વિકારોથી ભરપૂર એવા આ પોતામાં જ રહેલા જગતને તે બહાર જુએ છે. એટલે તે જાગ્રદવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. જો કે જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બન્ને અવસ્થાઓના અનુભવમાં અપરોક્ષપણું સરખું જ છે; તો પણ જેના અનુભવમાં સ્થિરપણાની કલ્પના કરી લેવામાં આવે છે, તેને જાગ્રત માની લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મેં સ્વપ્નની અને જાગ્રતની પદ્ધતિ કહી. હવે સુષુપ્તિ આદિની પદ્ધતિ કહું છું, તે સાંભળો.[૧૮,૧૯] કાયિક, વાચિક અને માનસિક એ ત્રણે જાતના વિક્ષેપ હોય, ત્યારે જાગ્રત કહેવાય છે. કાયિક તથા વાચિક વિક્ષેપ મટી જઈને કેવળ માનસિક વિક્ષેપ પ્રવર્તે, ત્યારે સ્વપ્ન કહેવાય છે અને માનસિક વિક્ષેપ મટી જતાં જીવનતત્ત્વ શાંત તથા સ્વસ્થપણાથી રહે, ત્યારે સુષુપ્તિ કહેવાય છે.[૨૦] જેમ વાયુવિહીન ઘરમાં રહેલો દીવો ચલનરહિત થઈને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે, તેમ સુષુપ્તિમાં હૃદયાકાશમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ સમતાને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ ન પામતાં વિક્ષેપરહિત રહીને માત્ર પ્રકાશ જ કરે છે.[૨૧] આ સ્થિતિમાં રહેલું જીવનતત્ત્વ નાડીઓમાં પ્રસરતું નથી, તેથી તે સમયે સ્વપ્ન થતું નથી અને તે નેત્ર આદિ છિદ્રોમાં પ્રસરતું નથી, તેથી જાગ્રતદશા પણ હોતી નથી. તલમાં તેલની પેઠે, હિમમાં શીતની પેઠે અને ઘીમાં ચીકાશની પેઠે જીવનતત્ત્વ સુષુપ્તિદશામાં અંદર જ સ્ફુરે છે.[૨૨,૨૩] સુષુપ્તિદશામાં જીવનતત્ત્વનો અને બ્રહ્મનો અભેદ થઈ જતો નથી, પણ એ 'જીવનતત્ત્વ' નામનો બ્રહ્મનો અંશ ઘણીખરી ઉપાધિનો લય થવાને લીધે વાયુ વગરના પ્રદેશમાં રહેલા દીવાની જેમ માત્ર પ્રકાશ કરવારૂપ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૪] ચિત્તમાંથી

સઘળા વ્યવહારોનો ઉપરામ થતાં, શાસ્ત્ર દ્વારા સર્વમાં ચૈતન્યની એકતા જાણી, વિચાર તથા એકાગ્રતા આદિ પ્રયત્નોથી, જ્યારે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં તથા સુષુપ્તિમાં વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ તુરીય-અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે.[૨૫] પ્રાણવાયુઓ સુષુપ્તિમાં સૌમ્યપણું પામે છે. તેઓ જ્યારે અદૃષ્ટના પરિપાક આદિ કારણોથી વિષમપણું પામીને જીવનતત્ત્વને ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવનતત્ત્વ તે તે ભોગોને આપનારા પૂર્વ-સંસ્કારો જાગ્રત થવાથી ચિત્તરૂપે ઉદય પામે છે. આમ ઉદય પામીને તે પોતાની અંદર રહેલા વિસ્તીર્ણ જગતની ખટપટને જાગ્રતના જેવા ઉત્પત્તિ તથા નાશ આદિ ક્રમોના ભ્રમો સહિત તરત જુદી જુએ છે. આ સ્વપ્ન કહેવાય છે. જેમ યોગી બીજમાં રહેલા ઝાડને યોગશક્તિથી સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળું જુએ છે, તેમ સ્વપ્નમાં જીવનતત્ત્વ પોતામાં જ રહેલા જગતને જાગ્રતના જેવા સંપૂર્ણ વિસ્તારવાળુ જુએ છે.[૨૬,૨૭] પ્રાણવાયુઓ જ્યારે જીવનતત્ત્વને જરાક ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે સૂતેલુ તે જીવનતત્ત્વ માત્ર 'હું છું' એટલું જાણવા લાગે છે અને પ્રાણવાયુઓ જ્યારે એને અત્યંત ચલાયમાન કરે છે, ત્યારે તે જીવન પોતાની આકાશમાં ગતિ થતી દેખે છે.[૨૮] સૂતેલો એ જીવ જ્યારે નાડીઓની અંદર રહેલા કફના દ્રવથી ભીંજાઈ જાય છે, ત્યારે તે પોતાની અંદર જ વરસાદ અથવા જળાશય આદિના સંભ્રમનો અનુભવ કરે છે. જેમ પુષ્પને પોતાની અંદર જ પોતાના સુગધનો અનુભવ થાય છે, તેમ જીવને પોતાને વિષે સ્વપ્નમા વરસાદ આદિનો અનુભવ થાય છે. જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડીઓની અંદર રહેલા પિત્ત આદિથી દબાય છે, ત્યારે પોતાને વિષે થતા ગ્રીષ્મઋતુ આદિના ભારે આડંબરને, જાણે તે સઘળો આડંબર બહાર થતો હોય એવી રીતે અનુભવે છે.[૨૯,૩૦] જ્યારે એ સૂતેલો જીવ નાડીઓની અંદર રહેલા રુધિરથી ભીંજાઈ જાય છે, ત્યારે પોતાની અંદર જ રાતા થઈ ગયેલા દેશકાળોને જાણે બહાર દેખાતા હોય તેમ જુએ છે અને રુધિરમાં જ ડૂબી જાય છે. પોતે અનુભવરૂપ હોવાને લીધે તે સમયે એવા અનુભવો કરે છે.[૩૧] પ્રાણવાયુઓએ ચલાયમાન કરેલો અને નિદ્રા પામેલો એ જીવ, પોતે જ જે વાસનાનું સેવન કરતો હોય છે, તે તે વાસનાને જાણે ઇન્દ્રિયો આદિથી બહાર જોતો હોય તેમ અંદર જ જુએ છે. અંદર દેખાતાં છતાં 'આ સઘળું બહાર છે,' એવી પ્રતીતિ થાય છે.[૩૨] જીવ સ્વપ્નને લીધે ચક્ષુ આદિ છિદ્રોમાં નહિ પહોંચતાં પોતે અંદર જ ક્ષોભ પામે છે; અને તેમ થતાં પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પોતાની અંદર જ તુરત અનુભવ કરે છે. તેથી તેની એ સ્થિતિ સ્વપ્ન કહેવાય છે.[૩૩] એ જીવ જ્યારે પ્રાણવાયુથી ક્ષોભ પામીને ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્રોમાં પ્રસરીને બહાર શબ્દ આદિ વિષયોનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે જાગ્રદવસ્થાવાળો કહેવાય છે, એમ મહાત્મા મુનિઓ કહે છે.[૩૪] હે રામ! હવે તમે આ વાત સમજી ચૂક્યા છો. તમારા મનમાં સદ્વિચાર વિસ્તાર પામી ચૂક્યો છે. માટે હવેથી તમારે કદી પણ મિથ્યારૂપ જગતને સાચું માનવું નહિ. જગતને સાચું માનવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક નિમિત્તોને લીધે, પોતાના મરણની અને પોતાનામાં દોષો પ્રાપ્ત થવાની મિથ્યા સંભાવના થાય છે.[૩૫]

इति विदितवता त्वयाधुनांतः प्रथितमहामतिनेह सत्यतास्या। असति जगति नैव भावनीया मृतिहतिसंहतिदोषभावनीया ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્ત-તુરીય-સ્વરૂપવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

सर्ग २० मो*

જગત મનની ભ્રાંતિરૂપ છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतत्ते कथितं सर्वं मनोरूपनिरूपणम् ।
मया राघव नान्येन केनचिन्नाम हेतुना ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! મનનો સ્વભાવ સમજાવવાને માટે મેં તમને આ સઘળું જાગ્રત આદિ અવસ્થાનું વર્ણન કહ્યું. બીજા કોઈ પ્રયોજનથી કહ્યું નથી.[1] જેમ લોઢાનો ગોળો અગ્નિના સંપર્કથી અગ્નિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દૃઢ નિશ્ચયવાળું ચિત્ત, જે જે પદાર્થની બહુ ભાવના કરે છે, તે તે પદાર્થરૂપપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[2] એક અધિષ્ઠાનમાં સારા પદાર્થો, દુષ્ટ પદાર્થો, છોડવું અને ગ્રહણ કરવું ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ મન વડે જ કરેલી છે; એટલા માટે મનની ચપળતાથી થયેલી એ સઘળી કલ્પનાઓ સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી; તે તો અનિર્વચનીય જ છે.[3] મલિન મન જ મોહને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને તે જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે. મન જ જગતરૂપ હોવાથી જગતને બનાવે છે.[4] જે મન છે તે જ જીવ છે. એટલા માટે મનને જો શુભ માર્ગમાં જોડવામાં આવે, તો જગતમાં જે જે સિદ્ધિઓ છે, તે સઘળી પ્રાપ્ત થાય છે; કારણ કે સઘળી સિદ્ધિ મનનો જય કરવાથી જ મળે છે.[5] જો સ્થૂળદેહ જીવ હોય, તો એનો એ દેહ હોવા છતાં મહાબુદ્ધિમાન શુક્રાચાર્યને સેંકડો જન્માંતરના ભ્રમરૂપ જુદા જુદા દેહો કેમ પ્રાપ્ત થાય?[6] આમ છે, એટલા માટે જે મન છે તે જ જીવ છે અને સ્થૂળ શરીર તો મનને લીધે જ ચેતના પામે એવું છે. એ મન દૃઢ વાસનાથી જેવા આકારની ભાવના કરે છે, તેવા આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કશો સંશય નથી.[7] મન દૃઢ ભાવનાથી સર્વ આકારની પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ છે. એટલા માટે અતુચ્છ, પરિશ્રમરહિત, ઉપાધિ વગરનું અને ભ્રમવગરનું જે બ્રહ્મપદ છે, તેનું જ યત્નપૂર્વક અનુસંધાન કરો, એટલે તમે બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થશો. શરીર મનના ધારેલા પ્રદેશમાં જાય છે, પણ જ્યાં શરીર હોય ત્યાં મનને જવાનો નિયમ નથી. એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! તમારું મન સત્યતત્ત્વની પ્રાપ્તિને માટે જ યત્ન કરો અને દેહ, ઇંદ્રિય આદિરૂપ મિથ્યાદ્વૈતને છોડી દો.[8]

अभिपतति मनः स्थितं शरीरं न तु वपुराचरितं मनः प्रयाति । अभिपततु तवात्र तेन सत्यं सुभग मनः प्रजहात्वसत्यमन्यत् ॥ ९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'મનોરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

× આ વીસમા સર્ગમાં જગત એ મનની ભ્રાંતિ છે અને જો આત્મજ્ઞાન થાય, તો ચિત્ત તથા જગત એઓ આત્મા જ છે, એનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

सर्ग २१ मो*

મનનો નિર્ણય

॥ राम उवाच ॥

भगवन् सर्वधर्मज्ञ संशयो यो महानयम् ।
हृदि व्यावर्तते लोलः कल्लोल इव सागरे ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે સર્વ ધર્મને જાણનારા ભગવન્! સમુદ્રમાં ઊઠતા તરંગોની જેમ મારા મનમાં એક મોટો સંશય ઘોળાયા કરે છે.[1] બ્રહ્મ દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે, વ્યાપક છે, નિત્ય છે અને નિષ્કલંક છે. તેમાં આ 'મન' નામની મલિન વાસના ક્યાંથી આવી અને તે કેમ સંભવે?[2] બ્રહ્મમાં કોઈ બીજો પદાર્થ છે નહિ, હતો નહિ અને થશે પણ નહિ; તેમાં આ મનરૂપ કલંક ક્યાંથી આવ્યું

* આ એકવીસમા સર્ગમાં શુદ્ધબ્રહ્મમાં બીજો કોઈ કલ્પના કરનાર નહિ હોવાથી મનની કલ્પના થવી ઘટતી નથી; એ પ્રશ્નનો નિર્ણય આગળ ઉપર રાખીને મનના નિર્ણય વિષે કહેવામાં આવશે.

અને તે કેવા પ્રકારનું આવ્યું ?[3]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! તમે બહુ સારું પૂછ્યું. જેમ નંદનવનનાં પુષ્પોની મંજરી ઉત્તમ મકરંદવાળી હોય છે, તેમ તમારી બુદ્ધિ અનુભવના ઉત્તમ ચમત્કારવાળી થઈ છે. તમારી બુદ્ધિ મોક્ષના વિષયમાં ઠીક ચોંટી છે.[4] તમારી બુદ્ધિ આગલા–પાછલા સંબંધોનો વિચાર કરવામાં તત્પર થઈ છે. આથી જે ઉત્તમ પદ સદાશિવ આદિ મહાત્માઓને મળ્યું છે, તે તમને આ બુદ્ધિના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થશે.[5] પરંતુ હે રામ ! આ પ્રશ્ન પૂછવાનો હમણાં તમારો સમય નથી. 'શુદ્ધ આત્મામાં મનરૂપ કલંક ઘટતું નથી' એ પૂછવું, તે શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કર્યા પછી ઘટે છે.પણ જેને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય, તેની પાસે અમે મનનું નિરૂપણ જ કરતા નથી કે જેથી તે અમને પૂછે. પોતાને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ નહિ હોવા છતાં વિદ્વાન હોવાનો ડોળ કરીને જે કાંઈ પૂછવા ધારતો હોય, તેણે તો 'આત્મામાં શુદ્ધપણું જ કેમ ઘટે ?' એવી શંકા કરવી જોઈએ, પણ આત્માનું શુદ્ધપણું સ્વીકારીને 'શુદ્ધમાં મલિનતા કેમ ઘટે ?' એવી શંકા કરવી જોઈએ નહિ. આમ છે, એટલા માટે અજ્ઞાની પુરુષે ગુરુની પાસેથી ઉપદેશ લેવાના સમયમાં વિદ્વાનની જેમ પૂછવું યોગ્ય નથી. તમારા અંતઃકરણમાં આત્માનો અનુભવ આરૂઢ થશે, ત્યારે તમારા અનુભવની સાથે મારા અનુભવને મેળવવાને માટે હું જ્યારે બોલવા લાગીશ, ત્યારે તમારા આ પ્રશ્નનું સમાધાન થશે.[6,7] સિદ્ધાંત કહેવાના સમયમાં (નિર્વાણપ્રકરણમાં) તમે મને આ પ્રશ્ન ફરી વાર પૂછજો, એટલે તેનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત તમને હસ્તામલકવત્ થઈ જશે. જેમ વર્ષાઋતુમાં મોરના ટૌકા શોભે અને શરદઋતુમાં હંસના શબ્દો શોભે, તેમ આ તમારું પૂછવું સિદ્ધાંતના સમયમાં શોભે એમ છે; પણ વર્ષાઋતુમાં હંસના શબ્દો અને શરદઋતુમાં મોરના ટૌકા જેમ શોભે નહિ, તેમ હમણાં આ પૂછવું શોભતું નથી. હજી સુધી સઘળા શ્રોતાઓને આત્મતત્ત્વનો બોધ થયો નથી, એટલા માટે હમણાં આ પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જ નથી. શરદઋતુમાં આકાશની સ્વાભાવિક શ્યામતાનું વર્ણન શોભે છે, પણ વર્ષાઋતુમાં તો ભારે આડંબરવાળાં વાદળાંઓથી થયેલી શ્યામતાનું જ વર્ણન શોભે છે; તેમ સિદ્ધાંતને સમયે તમારો એ સુંદર પ્રશ્ન શોભે, પણ હમણાં તો અજ્ઞાનીને લગતો જ પ્રશ્ન શોભે.[8,9] હે રામ ! જેને લીધે લોકોનો જન્મ થાય છે, એવા મનનો જ ઉત્તમ પ્રકારનો નિર્ણય હમણાં ઉપદેશના પ્રકરણમાં આરંભેલો છે. માટે હે સુવ્રત ! તે વિષે જ તમે સાંભળો. 'શુદ્ધબ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ કેમ ઘટે ?' એ વિષયને પાછળ રાખી હમણાં તો હું બ્રહ્મમાં માયાનો સંબંધ સ્વીકારીને ઉપદેશ ચલાવું છું.[10] હે રામ ! બ્રહ્મ જ્યારે અહંકાર આદિરૂપે વિકાર પામે છે, ત્યારે પ્રકૃતિરૂપ થાય છે અને મનન કરે છે ત્યારે મનરૂપ થાય છે; જુએ છે ત્યારે ચક્ષુરૂપ થાય છે, સાંભળે છે ત્યારે શ્રોત્રરૂપ થાય છે અને બોલવા આદિ વ્યાપારોથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોરૂપ થાય છે. સઘળા મુમુક્ષુઓએ શ્રુતિ આદિનાં પ્રમાણોથી આ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો છે.[11] વિચિત્ર પ્રકારનાં પોતપોતાનાં શાસ્ત્રો વિચારીને વિવાદ કરતા મતવાદીઓ મતભેદોને લીધે એ બ્રહ્મમાં જ પોતપોતાને ગમતાં નામ–રૂપો ઠરાવી લે છે.[11,12] મનન સંબંધી ચંચળતાવાળું મન જે જે વાસનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વાસનાને અનુસરતાં રૂપોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ પવન જે ફૂલમાં રહે તે ફૂલના ગંધને ગ્રહણ કરે છે, તેમ મન જે વાસનામાં રહે, તે વાસનાના આકારને ગ્રહણ કરે છે.[13] પોતાની વાસનાથી કલ્પેલા વિષયનો જ યુક્તિઓથી નિર્ણય કરીને, તે 'આ વિષય તો મારો પોતાનો જ' એમ અભિમાન ધરે છે.

તે અભિમાનને તૃપ્ત કરવાં માટે પોતે સ્વીકારેલા તે વિષયની જ તે માથાકૂટ કર્યા કરે છે. મનનો એવો સ્વભાવ છે. મને જે નિશ્ચય પકડ્યો હોય, તેમાં જ તેને સ્વાદ આવે છે અને તે સ્વાદ આરૂઢ થતાં શરીર તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ તન્મય થઈ જાય છે.[૧૪,૧૫] હે રામ! મન વાસનામાં આરૂઢ થાય કે તુરત, તેની પાછળ તેને અધીન રહેનારો દેહ પણ તે વાસનાને અનુસરતો જ પ્રાપ્ત થાય છે. ગંધવાળા પદાર્થની અંદર પેઠેલો પવન જેમ ગંધમય થઈ જાય છે, તેમ વાસનાને અધીન રહેનારો દેહ વાસનામય જ થઈ જાય છે.[૧૬] વાસનાને અનુસરીને પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો પ્રકટ થાય છે અને પોતપોતાના વિષયો પર દોડતાં તે તે વિષયોની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવા માટે કર્મેન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ પોતાની મેળે જ પ્રકટ થાય છે. જેમ પવન ચપળતા પામતાં પૃથ્વીની રજ પણ ચપળ થાય છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વિષયલંપટ થતાં કર્મેન્દ્રિયો પણ પોતપોતાની ક્રિયાઓમાં લંપટ થાય છે.[૧૭] ક્ષોભ પામેલી કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાની ક્રિયાશક્તિને પ્રકટ કરતાં વાયુમાં રજના સમૂહની જેમ ઘણાં ઘણાં કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૮] આ પ્રમાણે મનનું બીજ કર્મ છે અને કર્મનું બીજ મન છે. જેમ પુષ્પની અને પુષ્પના ગંધની સત્તા એક જ છે, તેમ મનની અને કર્મની સત્તા એક જ છે.[૧૯] મન દૃઢ અભ્યાસને લીધે જે જે ભાવનાનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે ભાવનાને અનુસરતી ઇન્દ્રિયોનાં ચલનરૂપ વિસ્તીર્ણ શાખાઓ તેમાંથી નીકળે છે.[૨૦] મન પોતે જે વાસનામાં લંપટ થયું હોય છે, તે વાસનાને અનુસરતી ક્રિયાઓને અને તે વાસનાઓને અનુસરતાં ફળોને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પછી તેવા જ સ્વાદનો અનુભવ કરીને, તે તુરત બંધાઈ જાય છે.[૨૧] મન જે જે વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, તે તે વિષયને સાચો માની લે છે અને તેમ થતાં 'પકડેલો વિષય જ કલ્યાણરૂપ છે, એ સિવાય બીજું કલ્યાણ જ નથી' એવો મનને નિશ્ચય થઈ જાય છે.[૨૨] પોતપોતાના નિશ્ચયો પ્રમાણે જુદાંજુદાં વલણો પામેલાં લોકોનાં મન ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિને માટે પોતપોતાના વલણ પ્રમાણે સર્વદા જુદાજુદા યત્નો કરે છે.[૨૩] સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓનું મન નિર્મળ હોવાથી પ્રથમ આત્માના અસંગપણામાં તથા ચૈતન્યમાત્રપણામાં બરાબર પહોંચ્યું છે, પણ પ્રધાનને જગતનું કારણ ઠરાવવામાં તે ઠગાયું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યસિદ્ધાંતવાળાઓએ એક અંશમાં સાચા અને બીજા અંશમાં ખોટા એવા મનના કાંટાથી પોતાનું ઠરાવેલું જ સત્ય છે, એમ માની લીધું છે અને તે માનવા પ્રમાણે ગ્રંથો બનાવી લીધા છે. 'સાંખ્યસિદ્ધાંતને અનુસર્યા વિના કોઈનો પણ મોક્ષ થવાનો નથી' એવા નિશ્ચયથી પોતે કલ્પેલા નિયમોરૂપ ભ્રમોને પકડી બેઠેલા એ સાંખ્યલોકો, ચાતુરીનો પ્રકાશ કરીને બીજાઓનાં મનમાં પણ પોતાનો સિદ્ધાંત ઠસાવવાનું કરે છે.[૨૪,૨૫] 'આ જગત બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મથી જુદું બીજું અણુમાત્ર પણ નથી' એવા નિશ્ચયરૂપ વલણ ઉપર ચડેલા વેદાંતીલોકોનાં મને 'સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષ છે.' એમ નિર્ણયપૂર્વક ઠરાવેલું છે. જો કે વેદાંતીલોકો મોક્ષના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કાંઈ પણ ભૂલ્યા નથી, તો પણ તે મોક્ષ જેનાથી પ્રાપ્ત થાય એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સાધનોનો નિર્ણય કરવામાં અને તે નિર્ણયનો શાસ્ત્ર દ્વારા ઉપદેશ કરવાની પ્રક્રિયાઓમાં તે લોકોએ પોતપોતાના મનના કાંટા પ્રમાણે ભારે ગોથાં ખાધાં છે.[૨૬,૨૭] વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો પોતાના ભ્રમથી ચકચકિત એવી બુદ્ધિથી નિર્ણય કરી બેઠા છે કે, શમ અને દમ આદિ સાધનોથી મુક્તિ સાધ્ય થાય છે. તેઓ સર્વજ્ઞ બુદ્ધિની ધારામાં પ્રવેશ કરવારૂપ સ્થિતિને મુક્તિ કલ્પે છે.[૨૮] આ

સેવાય બીજી કોઈ રીતે મુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી, એવા નિશ્ચયવાળા તે બૌદ્ધો, પોતાના નિયમોના ક્રમપૂર્વક પોતાની તે દૃષ્ટિને પ્રસિદ્ધ કરે છે.[૨૯] 'લોચ (માથાના વાળ પોતાને હાથે ચૂંપી કાઢવા તે) કરાવવા અને ઉપવાસ કરવા આદિ નિયમો પાળ્યા વિના મુક્તિની પ્રાપ્તિ થવાની જ નથી' એમ ભ્રાંતિને લીધે દૃઢ નિશ્ચયને પામેલા જૈન લોકોએ 'આકાશમાં ઊંચે ઊંચે ચડતું જવું એ જ મુક્તિ છે' એમ પોતાના મનના કાંટાથી અયોગ્ય વિચારો ગ્રંથો દ્વારા પ્રકટ કર્યા છે.[૩૦] વિચિત્ર આચરણો કરનારી બીજા લોકોએ પણ એ જ રીતે પોતપોતાના મનમાં આવ્યા તે પ્રમાણે વિચિત્ર શાસ્ત્રવિચારો કલ્પી કાઢ્યા છે. જાણે નિશ્ચળ પાણીમાં નિમિત્ત વિના જ પરપોટાના સમૂહો ઊઠ્યા હોય એવા સર્વ કોઈના મનના નિરર્થક નિશ્ચયોને લીધે, એ રીતે અનેક પ્રકારના ભારે આડંબરોવાળા સંપ્રદાયો ચાલેલા છે.[૩૧] હે મહાબાહુ! જેમ સઘળા મણિઓનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર છે, તેમ આવી રીતના સઘળા સંપ્રદાયોનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે. સંપ્રદાયો સિવાય પણ સઘળા પ્રકારની વિચિત્રતાઓનું મૂળ, લાંબા કાળના અભ્યાસથી નિરૂઢ થયેલી મનની કલ્પના વિના બીજું કાંઈ નથી.[૩૨] વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો લીમડો કડવો નથી, શેરડી મીઠી નથી, ચંદ્ર શીતળ નથી અને અગ્નિ ગરમ નથી; તે છતાં જે વસ્તુ ઉપર જેવી કલ્પનાનો લાંબો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, તે વસ્તુ તેવા પ્રકારની અનુભવમાં આવે છે. એટલે લીમડો કડવો, શેરડી મીઠી, ચંદ્ર શીતળ અને અગ્નિ ગરમ એમ પ્રતીત થાય છે.[૩૩] મોક્ષ તો અકૃત્રિમ આનંદ છે. સાવધાન મનુષ્યોએ તેને માટે પોતાના મનને તન્મય કરી દેવું જોઈએ; જેથી તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૪] મન તુચ્છ દૃશ્યને છોકરાંની જેમ લઈ લઈને રમાડે છે. તે જો એ દૃશ્યને છોડી દે, તો દૃશ્યના સંસર્ગથી થનારાં સુખ–દુઃખોથી તે ખેંચાતું જ નથી.[૩૫] હે નિર્દોષ રામ! દૃશ્યરૂપ વિસ્તીર્ણ બંધન અપવિત્ર છે, ખોટું છે, મોહ ઉપજાવનારું છે અને પ્રતીતિમાત્ર છે, તેની ભાવના જ કરો નહિ.[૩૬] જે દૃશ્ય છે તે જ માયા છે અને તે જ અવિદ્યા છે; માટે તેની ભાવના બહુ ભયંકર થાય છે. જ્ઞાનશક્તિનું જે દૃશ્યમયપણું રહે છે તે જ બંધન કરનારું કર્મ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે.[૩૭] મનનું દૃશ્યમાં જે એકાગ્રપણું રહે છે, તે જ મનમાં મોહ ઉપજાવવાની શક્તિ છે, એમ સમજો. આમ છે એટલા માટે દૃશ્યરૂપ જે ખોટો અને મહામેલો કાદવ છે, તેને ધોઈ જ નાખો.[૩૮] મનમાં જે સ્વાભાવિક રીતે દૃશ્યપણું જોવામાં આવે છે, એ જ સંસારરૂપી મદિરા છે અને તે જ અવિદ્યા છે, એમ વિદ્વાન લોકો કહે છે.[૩૯] જેમ પડળથી આંખે આંધળો થયેલો મનુષ્ય, પ્રકાશતા સૂર્યના તેજને જોઈ શકતો નથી, તેમ દૃશ્યમયપણારૂપ અવિદ્યાથી હણાયેલો જીવ કલ્યાણને પામતો નથી.[૪૦] હે મહાબુદ્ધિમાન! એ અવિદ્યા આકાશના વૃક્ષની પેઠે સંકલ્પમાંથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ભાવનાનો નાશ કરવાનું સાધન કેવળ સંકલ્પનો ત્યાગ જ છે.[૪૧] દ્વૈતની ભાવના ક્ષીણ થાય છે, તો સદ્વિચાર પોતાની મેળે જ પ્રફુલ્લિત થાય છે અને એ સદ્વિચારથી કોઈ પણ પદાર્થોમાં આસક્તિ રહેતી નથી. અસત્યવિચાર નાશ પામે અને સત્યવિચાર પ્રાપ્ત થાય, તો નિર્વિકલ્પ ચૈતન્ય અને નિર્મળસ્વરૂપ તે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માની અંદર જગત માયા, વિષયજન્ય સુખ કે દુઃખ કાંઈ પણ જોવામાં આવતું નથી, પણ માત્ર કેવળપણું જ અનુભવમાં આવે છે.[૪૨–૪૪] જેમ આકાશ વાદળાંની પંક્તિથી નિઃસંગ છે, તેમ આત્મા પોતાથી અભિન્ન એવાં ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિય આદિથી તેમજ અનંત વાસનાઓથી નિઃસંગ છે. તે આત્મા અનર્થરૂપ દેહાદિકની અહંભાવનાને લીધે જાણવામાં આવતો નથી. બંધરહિત ચૈત-

ન્યરૂપ આત્માથી, સદેહવાળી રજ્જુમાં જેમ સર્પ કલ્પી લેવાય છે, તેમ પોતાનામાં જ તેણે બંધ કલ્પી લીધો છે. જેમ આકાશ દિવસના અને રાત્રિના સંબંધે જાણે અન્ય અન્ય પ્રકારનું હોય એમ ભાસે છે, તેમ આત્મા પોતાનામાંથી થતી તે તે વસ્તુઓની કલ્પનાને લીધે, પ્રત્યેક વસ્તુથી જાણે જુદા જુદા પ્રકારનો હોય એમ ભાસે છે. કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો જે પદ અતુચ્છ છે, પરિશ્રમથી રહિત છે, ઉપાધિથી રહિત છે, ભ્રમથી રહિત છે અને તે તે કલ્પનાઓના સંબંધ વગરનું છે, તે પદ બહુ સુખ આપે જેમ ખાલી કોઠીની અંદર સિંહ હોવાનો ભય મિથ્યા છે, તેમ આ કલ્પિત શરીરની અંદર બંધન થઈ જવાનો ભય પણ મિથ્યા છે. જેમ ખાલી કોઠીમાં નજરે જોતાં સિંહનો પત્તો મળતો નથી, તેમ વિચાર કરતાં આ શૂન્ય શરીરમાં સંસારરૂપી બંધન થયાનો પત્તો પણ મળતો નથી. જેમ બાળકોને મંદ અંધકારના સમયમાં ભૂતની છાયાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવને 'આ જગત છે અને આ હું છું' એ ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. વૈભવ અને દારિદ્રય રૂપ શુભ તથા અશુભ પદાર્થો કલ્પનાથી જ જરાવારમાં જતા રહે છે અને કલ્પનાથી જ જરા વારમાં પાછા પ્રાપ્ત થાય છે. માતા છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી સ્ત્રી સમજીને પકડી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય, તો મૈથુનનો આનંદ આપીને સ્ત્રીનું કામ કરે છે, સ્ત્રી છતાં પણ જો તેને ભ્રાંતિથી માતા સમજીને ગ્રહણ કરી હોય અને ગળામાં લગાવી હોય તો કામદેવનું વિસ્મરણ જ કરાવી દે છે. માટે પદાર્થોમાં જે કામ કરવાની શક્તિ છે, તે કલ્પનાને અનુસરનારી છે. સઘળા પદાર્થો કલ્પના પ્રમાણે જ ફળ આપનારા છે, એમ વિચારીને સમજુ પુરુષો કોઈ પદાર્થમાં એક સ્થિતિ માનતા નથી. ચિત્ત દૃઢ વાસનાથી જેટલા કાળ સુધી જે પદાર્થની જે પ્રકારે અતિશય ભાવના કરે છે. તે પદાર્થમાં તેટલા કાળ સુધી તેવા પ્રકારનું જ તે તે ફળ જોવામાં આવે છે. જે સાચો નથી એવો પણ કોઈ પદાર્થ નથી અને જે ખોટો નથી એવો પણ કોઈ પદાર્થ નથી.[૪૫-૫૭] પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો એમ છે કે, જે માણસ જે પદાર્થને જે પ્રકારનો ધારે છે, તે માણસ તે પદાર્થને તે પ્રકારનો જુએ છે. પોતે આકાશમાં રહેલો હાથી છે એવી ભાવના કરીને મન પોતે આકાશનો હાથી બને છે અને કામાતુર થઈ આકાશમાં રહેલી આકાશના વનની હાથિણીની પાછળ દોડે છે. એટલા માટે હે રામ! તમે સઘળા પદાર્થોરૂપ થનારા સંકલ્પને જ છોડી દો અને સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળાની જેમ પોતાના સ્વરૂપથી જ રહો મણિ પોતાનામાં પડતાં પ્રતિબિંબોને અટકાવવાને પોતે જડ હોવાથી સમર્થ નથી, પણ તમારા જેવો ચેતન પ્રાણી પોતાનામાં પડતાં પ્રતિબિંબોને અટકાવવાને સમર્થ ન હોય એમ ન બને હે રામ! તમારા સ્વરૂપમાં જ આ જગત પ્રતિબિંબિત થાય છે તે મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય કરીને તમે જગતથી રંગાઓ નહિ. અથવા જે જગત છે તે જ બ્રહ્મ છે એમ માનીને, અથવા જે જગત છે તે બ્રહ્મથી અભિન્ન છે એમ માનીને, પોતાનાથી પોતાની અંદર, આદિથી તથા અંતથી રહિત પોતાના સ્વરૂપની ભાવના કરો. હે રામ! તમારા ચિત્તમાં જે જે પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે તે પદાર્થો, જો તમે બ્રહ્મની ભાવના કરશો, તો તમને રંગી દેશે નહિ. જેમ પ્રતિબિંબિત પદાર્થોથી સ્ફટિક રંગાઈ જાય છે, તેમ તમે નહિ રંગાઓ.[૫૮-૬૩] અથવા જેમ સ્ફટિકમાં તે તે પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબો પ્રકટ રીતે પડે છે, તો પણ તે સ્ફટિક પોતાની જડતાને લીધે એ પ્રતિબિંબોનાં અનુસંધાન વિનાનો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે તે તેમના વિચિત્ર રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તે જ પ્રમાણે તમારામાં પણ પ્રારબ્ધના ભોગને લગતી

જગત સંબંધી વ્યવહારોની ઇચ્છાઓ, પ્રકટ રીતે લાગુ પડે તો પણ તમે તત્ત્વબોધને લીધે તે ઇચ્છાઓનું વારંવાર અનુસંધાન કરશો નહિ. એમ કરવાથી તમે તે ઇચ્છાઓથી રંગાઈ જશો નહિ. માટે તેમના અનુસંધાનથી રહિત જ રહેશો.

स्फटिकमननं यथा विशंति प्रकटतया न च रंजना विचित्रा। इह हि विमननं तथा विशंतु प्रकटतयां भुवनैषणा भवंतम् ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો ‘વિજ્ઞાનવાદ’ એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

सर्ग २२ मो×

૩૯ બોધવાળાની દશા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जंतोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः। मननं त्यजतो ज्ञात्वा किंचित्परिणतात्मनः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! જે અધિકારી પુરુષો છે તેઓ તો વિચાર કરનાર હોય, તેમના ચિત્તની વૃત્તિઓ ગળી ગયેલી હોય, તે સમજીને અભ્યાસપૂર્વક વ્યવહારોના અનુસંધાનને છોડતા જતા હોય, અને તેઓ કાંઈક આત્માકારપણાથી ઠરેલા-મનવાળા હોય છે.[1] તેઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય દશ્યને અનુક્રમે છોડતા જતા હોય, જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચઢતા જતા હોય, સઘળા દૃશ્યને ચિન્માત્ર જોયા કરતા હોય અને કોઈ પદાર્થને ચૈતન્યથી જુદો જોતા ન હોય.[2] તેઓ જેમાં નિરંતર જાગ્યા કરવું જોઇએ એવા પરમતત્ત્વમાં વૃત્તિથી જાગ્યા કરતા હોય અને ગાઢ મોહમય સંસારના માર્ગમાં વૃત્તિ નહિ રાખતા હોય.[3] તેઓ ભોગવવાના સમયમાં જ રમણીય પણ પરિણામે નીરસ એવા આ લોકના તથા પરલોકના ઉચ્ચ–નીચ ભોગોમાં પૂર્ણ વૈરાગ્યને લીધે લાલચ નહિ રાખતા હોય અને પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત કરેલા ભોગોમાં પણ આસક્તિ નહિ રાખતા હોય.[4] તડકામાં જેમ હિમના સમૂહ ઓગળી જાય છે, તેમ તે અધિકારી પુરુષનું અનાદિકાળનું અજ્ઞાન છૂટું પડીને પીગળી જાય છે અને આત્મારૂપ જળની સાથે એક થઈ જાય છે.[5] ત્યારે તરંગોવાળી અને મોટા મોટા હિંચોળા ખાતી નદીઓ જેમ શરદ્‌ઋતુમાં શાંત થઈ જાય છે, તેમ તે અધિકારી પુરુષની તરંગોવાળી અને મદભર ઊછળતી સર્વ તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ જાય છે. જેમ ઊંદર પક્ષીઓની જાળને તોડી નાખે છે, તેમ બોધ, સંસારની વાસનાઓને તોડી નાખે છે. વૈરાગ્યના વેગથી જ્યારે દેહાભિમાન પોચું પડી જાય છે, ત્યારે નિર્મળીના ચૂર્ણને પામીને જેમ જળ સ્વચ્છ થઈ જાય છે, તેમ તે પુરુષનું મન વિજ્ઞાનને પામીને સ્વચ્છ થઈ જાય છે.[6-8] ત્યારે, જેમ પંખી પાંજરામાંથી નીકળી જાય છે, તેમ કામના વગરનું, વિષયોમાં ગુણોના અનુસંધાન વગરનું, સ્ત્રી આદિના સાહિત્ય વગરનું અને બંધનથી રહિત થયેલું મન મોહમાંથી નીકળી જાય છે.[9] આમ જ્યારે સંદેહોની ભૂંડાઈ શાંત થાય છે, ત્યારે મન વાસનાઓના વિભ્રમોથી રહિત થાય છે, આત્માનંદથી પૂર્ણ થાય છે અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે શોભી રહે છે.[10] જેમ પવન શાંત થતાં સમુદ્રમાં ઉત્તમ સુંદરતાને પ્રકટ કરનારી ઊંચા પ્રકારની સમતા ઉદય પામે છે, તેમ વાસનાઓ શાંત થતાં જ્ઞાનીના મનમાં ઉત્તમ સુંદરતાને પ્રકટ કરનારી અને વિનાશ નહિ પામનારી ઊંચા પ્રકારની સમતા પ્રાપ્ત થાય છે.[11] જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં ઝાકળની શીતળતાથી ઘેરાયેલી, અંધકારમય અને જેમાં બોલવાનો વ્યવહાર થતો નથી એવી રાત્રી ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ બોધનો

× આ બાવીસમા સર્ગમાં રૂઢ બોધવાળા પુરુષને સઘળા દોષોનો ક્ષય થવાનું, નિર્મળતા પ્રાપ્ત થવાનું અને શુદ્ધ આત્માનો પ્રકાશ થવાનું વર્ણન કરવામા આવશે.

ઉદય થતાં મૂર્ખતાથી ઘેરાયેલી, અજ્ઞાનમય અને જેમાં સત્શાસ્ત્રનો વ્યવહાર થતો નથી એવી સંસારની વાસના ક્ષીણ થઈ જાય છે.[૧૨] પરમાત્મારૂપી સૂર્યનું દર્શન થતાં શ્રવણ આદિના અભ્યાસોરૂપી પલ્લવોવાળી અને નિર્મળ પ્રકાશવાળી વિવેકરૂપ કમલિની પ્રફુલ્લિત થાય છે અને તે પ્રાતઃકાળના આકાશની પેઠે સ્વચ્છતાથી શોભે છે.[૧૩] મનનું આકર્ષણ કરનારી, સર્વ લોકોને આનંદ આપવામાં સામર્થ્યવાળી અને સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલી વિચારશક્તિઓ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ વૃદ્ધિ પામે છે. આ વિષયમાં ઝાઝું શું કહું ? ટૂંકામાં એટલું જ કહું છું કે, જ્ઞેયવસ્તુને જાણી ચૂકેલો મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષ, નિર્મળ આકાશના મંડળની પેઠે ઉદય પામતો નથી અને અસ્ત પણ પામતો નથી. જેણે વિચારથી આત્મતત્ત્વ જાણી લીધું હોય છે, તે મહાત્માપુરુષને સૃષ્ટિ કરવા આદિ ક્લેશોમાં પડેલા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને શંકર પણ રાંક અને દયાપાત્ર જણાય છે.[૧૪–૧૬] જેમ મૃગો ઝાંઝવાનાં પાણીને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ દેહધારી છતાં પણ નિરહંકાર ચિત્તવાળા જ્ઞાનીપુરુષને વિક્ષેપો પ્રાપ્ત થતા નથી.[૧૭] સર્વે લોકો પોતપોતાના ચિત્તની વાસનાને લીધે જ તરંગોની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. એટલા માટે જન્મ અને મરણ માત્ર વાસનાવાળાને લાગુ પડે છે, પણ વાસનાઓથી રહિત થયેલા જ્ઞાનીને લાગુ પડતાં જ નથી.[૧૮] ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપ સંસારો તત્ત્વવેત્તાને લાગુ પડતા જ નથી, એમ સમજનારો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ તો જન્મને તથા મરણને એક જાતના તમાશા જેવાં ગણે છે અને તેમનાથી વિનોદ મળતો માને છે. જે અજ્ઞાની હોય છે તે જ એ જન્મમરણથી બંધાય છે.[૧૯] જેમ ઘડામાં રહેલું ઘટાકાશ જન્મતું પણ નથી અને મરતું પણ નથી, તેમ દેહમાં રહેલો આત્મવેત્તા જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી. દેહને કોઈ શણગારી જાય અથવા કોઈ બગાડી જાય, તો પણ તેથી આત્મવેત્તાને હર્ષ કે શોક થતો નથી.[૨૦] જેમ નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉદય પામેલાં ઝાંઝવાનાં પાણીનો, સાયંકાળે શીતળ ચંદ્રનો ઉદય થતાં નાશ થઈ જાય છે, તેમ મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ઉદય પામેલી વાસનાનો, વિવેકનો ઉદય થતાં નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી 'હું કોણ છું અને આ જગત શું છે' એવી રીતનો વિચાર ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી આ અંધારા જેવો સંસારને આડ બર સ્થિર રહે છે.[૨૧,૨૨] આ શરીર મિથ્યાભ્રમના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને આપત્તિઓના સ્થાનકરૂપ છે. જે પુરુષ તેને તત્ત્વબોધના અનુસંધાનથી બાધિત જુએ છે તેને જ દેખતો સમજવો.[૨૩] દેશ તથા કાળને લીધે જે સુખ–દુઃખ થાય છે તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી, એમ જે પુરુષ ભ્રમરહિતપણાથી જાણે છે, તે પુરુષને જાણનારો સમજવો.[૨૪] જેનો અંત કે પાર નથી એવાં આકાશ, દિશા તથા કાળ આદિ અને તેઓમાં રહેલા જે કોઈ ક્રિયાવાળા પદાર્થો છે તે સઘળાઓમાં હું છું, એમ જે જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો.[૨૫] કેશના અગ્રના લાખમા ભાગના કરોડો કટકા કરતાં, તેઓમાંના એક કટકાની જે સૂક્ષ્મતા થાય, તે કરતાં પણ મારી સૂક્ષ્મતા અધિક છે અને એવી સૂક્ષ્મતા છતાં પણ હું વ્યાપક છું, એમ જે વિચારે છે, તેને જ વિચારવાળો સમજવો.[૨૬]

સમજવો.[૨૯] મારો વિસ્તાર આડે, ઊંચે તથા નીચે વ્યાપક છે અને મારાથી બીજો કોઈ છે જ નહિ, એમ જે જુએ છે, તેને જ દેખતો સમજવો. જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ આ સઘળું જગત મારામાં પરોવાયેલું છે અને હું ચિત્તરૂપ તો નથી જ એમ જે જાણે છે, તેને જ વિચક્ષણ સમજવો.[૩૦-૩૧] હું જીવ કહેવાઉં છું તે પણ નથી અને જે જગત છે તે પણ નથી; પરંતુ વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય, એમની અંદર કેવળ ચેતન્યૈકરસ બ્રહ્મ જ છે, એમ જે જુએ છે તે જ જુએ છે.[૩૨] જેમ તરંગ એ સમુદ્રનો જ અવયવ છે, તેમ જે કાંઈ ત્રૈલોક્ય છે તે મારો જ અવયવ છે, એમ જે પુરુષ અંતઃકરણમાં જાણે છે તે જ દેખતો છે.[૩૩] આ જે ત્રિલોકી છે, તે પોતાની સત્તા વગરની હોવાને લીધે શબ જેવી છે. તે શોક કરવાનું પાત્ર છે. મારે જ પોતાની સત્તા આપીને એને પાળવા જેવી છે. હું જરા કરડી નજર કરું તો તે તુરત જ પીડાઈ જાય એવી છે. આથી, એ મારી નાની બહેન જેવી છે, એમ જે પુરુષ સારી પેઠે જાણે છે, તે જ દેખતો છે.[૩૪] જે મહાત્મા પુરુષનું તુંપણું અને હુંપણું દેહાદિકથી નિવૃત્તિ પામ્યાં હોય છે અને આત્માપણામાં જ લીન થયાં હોય છે, તે જ ઉત્તમ વિચારવાળો છે અને તે જ દેખતો છે.[૩૫] સર્વ જગતને પૂરનારા પોતાના પ્રચંડ ચૈતન્યમય સ્વરૂપને, જે પુરુષ દૃશ્યના મિશ્રણથી રહિત દેખે છે, તે જ દેખતો છે.[૩૬] સુખ, દુઃખ, જન્મ, નિત્યાનિત્ય વિવેક અને વિવેકથી થયેલા આત્મવિચારો એ સઘળું હું જ છું, એમ જે જાણે છે, તે પુરુષ વ્યવહારને જોતો હોય તો પણ કોઈ રીતે સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. જગત મારી સત્તાથી જ ભરપૂર છે અને મેં આપેલા આનંદના લેશથી જ તૃપ્ત છે. તેના એક ભાગમાં રહેનારી આ લોકોની તથા પરલોકની ભોગ્ય વસ્તુઓથી મને શું દુઃખ છે, કે તેનો હું ત્યાગ કરું અને મને શું સુખ છે કે તેનું હું ગ્રહણ કરું ?' એમ જે જાણે છે, તે જ ભ્રાંતિ વગરના જ્ઞાનવાળો છે.[૩૭,૩૮] આ જે સઘળું જગત છે તે તર્કમાં ન આવે એવું અને વિક્ષેપોથી રહિત પરબ્રહ્મ જ છે. એવી દૃઢ ભાવનાથી જેની 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવી વાસના ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય છે, તે જ પુરુષ છે.[૩૯] સઘળું જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે, જે પુરુષ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરતાં છતાં પણ કોઈ પ્રવૃત્તિથી રંગાઈ જતો નથી, તે મહાત્મા સાક્ષાત્ મહેશ્વર જ છે.[૪૦] જે પુરુષ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિથી છૂટ્યો હોય છે, મૃત્યુના પણ આત્મરૂપ થયેલો હોય છે, સૌમ્ય છે, સમતાવાળો છે અને તુરીયપદમાં જ રહેનારો હોય છે, તે પુરુષ ઉત્તમ પદને પામી ચૂક્યો છે અને તેવા પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું.[૪૧] સકલ જગતને વિશે એક બ્રહ્મ જ છે એવી જેને બુદ્ધિ રહી છે અને વિચિત્ર વૈભવોવાળી જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયરૂપ વિચિત્ર દશાઓમાં, જેને સદૈવ અપરિચ્છિન્ન બ્રહ્માકારવૃત્તિ રહી હોય છે, તે સાક્ષાત્ સદાશિવરૂપ જીવન્મુક્ત પુરુષને હું નમસ્કાર કરું છું.[૪૨]

यस्योदयास्तमयसंकलनाकलासु चित्रासु चारुविभवासु जगद्दशासु। वृत्तिः सदैव सकलैकमतेरनन्ता तस्मै नमः परमबोधवते शिवाय ४२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'અનુત્તમપદવિશ્રાંતિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

सर्ग २३ मो

શરીરરૂપી નગરીનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

य उत्तमपदालंबी चक्रभ्रमवदास्थितः ।
शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેમ કુંભારનો ચાકડો, કુંભારે ફેરવવો છોડી દીધા છતાં પણ જ્યાં સુધી વેગનો સંસ્કાર લાગ્યો હોય, ત્યાં સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ એ જીવન્મુક્તનો દેહ પ્રારબ્ધના સંસ્કારને લીધે ક્રિયા કર્યા કરતો હોય છે. આમ બ્રહ્મનું અનુસંધાન રાખ્યા કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ, શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય કરતાં છતાં પણ શરીરાદિકના સાચાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી લેપાતો નથી.[1] ક્રીડાનો વિનોદ આપનારી હોવાને લીધે બગીચા જેવી આ પોતાના શરીરરૂપી મોટી નગરી, આત્માને જાણનારા એ જીવન્મુક્ત પુરુષને, ભોગ પણ આપે છે અને મુક્તિ પણ આપે છે; એટલા માટે તેની દૃષ્ટિમાં તે સુખદાયી જ છે, પણ દુઃખદાયી નથી.[2]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહામુનિ ! શરીરમાં નગરીનું સમાનપણું કયા પ્રકારથી છે ? અને શરીરરૂપી નગરીમાં રહીને તેનું પાલન કરતો યોગી, રાજાની પેઠે સુખને જ કેમ ભોગવે છે ? રાજાને તો સમય પર જરા દુઃખ પણ ભોગવવું પડે છે અને જીવન્મુક્ત તો સુખ જ ભોગવે છે, એ કેમ ?[3]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આત્મજ્ઞાની પુરુષને આત્મપ્રકાશરૂપી સૂર્યે પ્રકાશેલી, અનંત વિલાસોથી સંપન્ન અને સઘળા ગુણોથી ભરેલી આ શરીરરૂપી નગરી રમણીય લાગે છે.[4] આ નગરીમાં નેત્રરૂપી ઝરૂખાઓમાં રહેલા ચક્ષુઓરૂપી બે દીવાઓથી સઘળા વિભાગો પ્રકાશી રહ્યા છે. બે હાથરૂપી રાજમાર્ગો પોતાના વિસ્તારથી ગોઠવણરૂપી છેવટના પ્રદેશ સુધી પહોંચેલા છે.[5] એમાં રુંવાટાંઓની પંક્તિઓરૂપી લતાઓ તથા ગુચ્છો લાગી રહ્યા છે, ચામડીમાં રહેલી નાની શિરાઓરૂપી જાળિયાં લાગી રહ્યાં છે અને પાનીથી તે ફણા સુધીના ભાગરૂપી પાટલી ઉપર પિંડીઓ સહિત સાથળોરૂપી ગોળ સ્થંભ ગોઠવાયેલા છે.[6] થાંભલાઓમાં આધારની પાટલીરૂપ પહેલી શિલા પોતાના નીચલા ભાગ (તળા)માં અનેક રેખાઓની રચનાથી શોભી રહી છે. એમાં ચામડી, મર્મસ્થળો, શિરાઓની શાખાઓ અને અસ્થિઓના સાંધાઓરૂપી સીમાડાઓ ગોઠવાયેલા છે.[7] સાથળોના અને ધડના સાંધાના અગ્રભાગમાં ઉપસ્થરૂપી નહેર રચાયેલી છે, તેમાં માથાના કેશ, દાઢી, મૂછ અને બગલના વાળરૂપી વન છે.[8] ભ્રૂકુટીરૂપી કાળાં પાંદડાં, લલાટરૂપી ધોળું પાંદડું અને હોઠરૂપી લાલ પાંદડાં એનાથી મોઢારૂપી બગીચો શોભી રહ્યો છે. ગાલરૂપી મોટી વિહારની જગાઓમાં કટાક્ષોરૂપી કમળો પથરાયેલાં છે.[9] વક્ષઃસ્થળરૂપી સરોવરમાં સ્તનરૂપી કમળ ઊગેલાં છે અને ખભાઓરૂપી ક્રીડા કરવાના પર્વતો ઘાટી રોમાવલિરૂપ લતાઓથી ઢંકાઈ રહ્યા છે.[10] પેટરૂપી પટારામાં અન્નરૂપી વસ્ત્રાલંકારો ભરી રાખવામાં આવે છે. શ્રોત્ર તથા ઘ્રાણ આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપ શેઠિયાઓ પોતપોતાનાં ગોલકોરૂપ ઝરૂખાઓમાં બેઠા છે. લાંબા કંઠરૂપી ઊઘડેલા દ્વારમાં જતો–આવતો શ્વાસરૂપી પવન ઘોંઘાટ કર્યા કરે છે.[11] હૃદયરૂપી બજારમાં બેઠેલા વિચારોરૂપી ઝવેરીઓ પરીક્ષા કરીકરીને ઇન્દ્રિયોરૂપી વેપારીઓની પાસેથી શબ્દ આદિ વિષયોરૂપી રત્નોને ખરીદે છે. ચક્ષુ આદિરૂપ નવ દરવાજાઓમાંથી પવનરૂપી રહેવાસીઓ નિરંતર આવ–જાવ કર્યા કરે છે ![12] મોઢારૂપી દરવાજ-

* આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તને શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય, આસક્તિ વગર તે રાજ્યના સુખભોગોથી વિનોદ અને મન જીતવાના સુખનો ઉદય, એનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

માં જરા જરા દેખાતા દાંતારૂપી હાથીદાંતના કટકાઓનાં તોરણો ગોઠવાયેલાં છે. મોઢારૂપી દેવળમાં ઘૂમતી જીભરૂપી ચંડિકાદેવી ભોજનોરૂપ બળિદાનને પ્રત્યક્ષ રીતે ચાખ્યા કરે છે.[૧૩] આસપાસ રુંવાટાંઓરૂપી લાંબાં ખડો છવાઈ રહ્યાં છે, કાનનાં છિદ્રોરૂપી બે કૂવા શોભી રહ્યા છે અને નિતંબરૂપી સાંકળની સમીપમાં પીઠરૂપી જંગલ વિસ્તાર પામેલું છે.[૧૪] મૂત્રાશયરૂપી અને ગુદારૂપી રેંટ ફરવાની જગાની સમીપમાંથી વિષ્ટારૂપી ઘણો કાદવ નીકળ્યા કરે છે. ચિત્તરૂપી બગીચાની જગામાં આત્મચિંતારૂપી ઉત્તમ સ્ત્રી સર્વદા ક્રીડા કરે છે.[૧૫] બુદ્ધિરૂપી ચામડાની દોરીથી બંધાયેલા ઇન્દ્રિયોરૂપી ચપળ વાંદરાઓ વધારે ટકી શકતા નથી. મોઢાંરૂપી બગીચામાં હાસ્યરૂપી પુષ્પો ઊઘડી રહ્યાં છે.[૧૬] આવી રીતે સર્વ પ્રકારની શોભાથી ચળકતી શરીરરૂપી મોટી નગરી, શરીરને અને મનને જાણનારા જીવન્મુક્તને પરમ હિતકારી થાય છે અને સુખ જ આપે છે, પણ દુઃખ દેતી નથી.[૧૭] આ શરીરરૂપી નગરી અજ્ઞાનીને અનંત દુઃખોના ભંડારરૂપ છે, પણ જ્ઞાનીને તો તે અનંત સુખોના ભંડારરૂપ છે.[૧૮] હે રામ! આ નગરી નાશ પામે તો જ્ઞાનીને થોડી જ હાનિ છે અને હોય ત્યાં સુધી ભોગ અને મોક્ષ એ બન્નેનું સુખ છે. એટલા માટે જ્ઞાનીને આ નગરી સુખદાયી જ છે.[૧૯] જ્ઞાનીપુરુષ આ નગરીમાં બેસીને સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં ભોગનાં અને મોક્ષનાં સુખો લેવાને માટે સારી પેઠે વિનોદ કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષનો રથ કહેવાય છે.[૨૦] જ્ઞાનીને આ નગરીમાં રહેવાથી જ શબ્દ, રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને ગંધરૂપ બંધુઓની સગવડો મળે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાનીને લાભ આપનારી છે.[૨૧] હે રામ! આ નગરી સુખ–દુઃખ આપનારી ક્રિયાઓના સમૂહને પોતાની મેળે જ ઉઠાવ્યા કરે છે, એટલા માટે આ નગરી જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજાને સઘળી વસ્તુઓનો સંગ્રહ રાખવામાં યોગ્ય છે.[૨૨] આ શરીરરૂપી નગરીમાં રાજ્ય કરતો જ્ઞાનીપુરુષ અમરાવતીમાં ઇન્દ્રની પેઠે સંતાપોથી રહિત થઈને સ્વસ્થપણાથી રહે છે.[૨૩] આ નગરીમાં રહેનારો જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા મનરૂપી મસ્ત ઘોડાને યોનિરૂપ ભયંકર ખાડામાં પીડવા દેતો નથી અને લોભરૂપી અધર્મી રાજાને પોતાની બુદ્ધિરૂપી કુંવરી આપતો નથી.[૨૪] અજ્ઞાનરૂપી શત્રુ, આ જ્ઞાનીરૂપી રાજાના છિદ્રને જોવા પામતો જ નથી. આ નગરીમાં રહેલો જ્ઞાનીરૂપી રાજા, સંસારરૂપી શત્રુનાં ઊંડાં મૂળોને કાપ્યા કરે છે.[૨૫] તૃષ્ણારૂપી પ્રવાહની મોટી ચકરીવાળું તથા કામભોગરૂપી દુષ્ટ સિંહાદિકવાળું સંસારરૂપી વન સુખરૂપી દુઃખોને આપનારું છે. તેમાં જ્ઞાની પુરુષ ભૂલેચૂકે પણ ખૂંચી જતો નથી. બ્રહ્માકારવૃત્તિમાં આરૂઢ થયેલો એ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજા અંદર અને બહાર પરમાત્માનું જ દર્શન કરે છે, તેથી તે ઉપનિષદોરૂપી નદીઓના સંગમરૂપી તીર્થોમાં સર્વદા નાહ્યા કરે છે.[૨૬,૨૭] જેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી સઘળા લોકોની ગતિ પહોંચે છે, એવાં કામભોગાદિક સુખોનો ઉપભોગ લેવા ઉપર તે દષ્ટિ જ રાખતો નથી અને 'ધ્યાન' નામના અલૌકિક અંતઃપુરમાં વિનોદથી નિત્ય રહ્યા કરે છે. જેમ અમરાવતી નગરી ઇન્દ્રને સર્વદા સુખદાયી છે, તેમ ભોગને અને મોક્ષને આપનારી આ શરીરરૂપી નગરી આત્મજ્ઞાની પુરુષરૂપ રાજાને સર્વદા સુખદાયી છે.[૨૮,૨૯] જે નગરી વિદ્યમાન હોય તો સઘળું સુખ રહે અને નષ્ટ થાય તો કશી હાનિ ન થાય, તે નગરી સુખદાયી કેમ ન થાય?[૩૦] જેમ ઘડામાં રહેલા આકાશને ઘડાનો નાશ થતાં કશી હાનિ થતી નથી, તેમ જીવન્મુક્તને દેહરૂપી નગરીનો નાશ થતાં કશી હાનિ થતી નથી.[૩૧] જેમ વાયુ વિદ્યમાન ઘડાનો પણ કાંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિદ્યમાન ઘડાનો તો કાંઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ

વિદ્યમાન શરીરનો પણ કાંઈક સ્પર્શ કરે છે અને અવિદ્યમાન શરીરનો તો કાંઈ પણ સ્પર્શ કરતો નથી.[૩૨] આ શરીરરૂપી નગરીમાં રહેલો જ્ઞાની-પુરુષરૂપી રાજા, પોતે સર્વવ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધે આપેલા ભોગોને ભોગવીને અંતે વિદેહ-મુક્તિરૂપ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૩] જ્ઞાનીપુરુષ, વ્યવહારની દૃષ્ટિથી સઘળાં કાર્યો કરતો છતાં પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી કશું કાર્ય કરતો નથી. એ પુરુષ કોઈ સમયે જોઈએ તેવાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને કોઈ સમયે કાંઈ પણ પ્રતિબંધ નહિ રાખતાં ભોગ ભોગવવાના કૌતુકવાળા પોતાના નિર્મળ અને ચપળ મનને વિનોદ કરાવવા સારુ ભારે મોજ–શોખમાં પણ ચડે છે.[૩૪,૩૫] મોજ–શોખમાં ચડ્યા છતાં પણ તે સર્વદા બ્રહ્માનંદમાં રહે છે અને નિરંતર શીતળ અંગોવાળી તથા લોકોત્તર સૌંદર્યવાળી 'મૈત્રી' નામની પોતાની રાણીની સાથે જ રમે છે.[૩૬] જેમ ચંદ્રનાં પડખાં-ઓમાં ચિત્તને આનંદ આપનારા વિશાખાના બે તારા રહે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષરૂપી રાજાનાં પડ-ખાંઓમાં ચિત્તને આનંદ આપનારી સત્યતા અને એકતારૂપ બે સ્ત્રીઓ સારી રીતે રહ્યા કરે છે.[૩૭] સર્વ લોકો વેલાઓની જેમ પરસ્પરના આશ્રયથી રહે છે, દુઃખોરૂપી કરવતોથી ચિરાયા કરે છે અને મૃતપ્રાય જેવા છે. આકાશમાં રહેલો સૂર્ય જેમ તેમને દૂરથી જોયા કરે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલો પુરુષ પણ દૂરથી જ તેમને જોયા કરે છે. લાંબા કાળ સુધી સઘળા મુમુક્ષુઓની આશાઓને પૂરનારો અને બ્રહ્મભાવની સંપત્તિથી મનોહર થયેલો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ, સઘળી દિશાઓને પૂરનારા અને સર્વ કળાઓની સંપત્તિથી મનોહર થયેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ શોભે છે. પણ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પાછો ખંડિત થઈ જાય છે, જ્યારે જ્ઞાની પુરુષ તો અખંડ રહે છે. એટલા માટે પૂર્ણિ-માના ચંદ્ર કરતાં પણ જ્ઞાનીની અધિકતા છે.[૩૮,૩૯] ભોગોના સમૂહ સેવન કરવામાં આવે તો પણ જ્ઞાનીને તે કલંકિત કરતો નથી, પણ ઊલટો તેને શોભા આપે છે. સદાશિવના ગળામાં જે ઝેર છે તે સદાશિવને કલંકિત કરતું નથી, પણ ઊલટું તેમને શોભા આપે છે.[૪૦] ભોગ પણ જો ભોગનું સ્વરૂપ સમજીને ભોગવવામાં આવે, તો સંતોષ જ આપે છે; કેમકે ઓળખીને સેવેલો ચોર મિત્રતા કરે છે, પણ શત્રુતા કરતો નથી.[૪૧] જ્ઞાની પુરુષ સુંદર ભોગની લક્ષ્મીને યાત્રા (એક જાતનું નાટક) જેવી દેખે છે. એ યાત્રામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો-રૂપી પાત્રો છૂટાં પડ્યા પછી, દૂર દૂર ચાલી જાય છે.[૪૨] જેમ વટેમાર્ગુ લોકો માર્ગમાં પોતાની મેળે આવેલાં તે તે ગામોની સ્થિતિઓને આસક્તિ રાખ્યા વિના જુએ છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષો પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલી વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓને આસક્તિ રાખ્યા વિના જોયા કરે છે.[૪૩] જેમ માણસોની આંખો સહજ જોવામાં આવેલા પદા-ર્થોમાં આસક્તિ વગર જ ગતિ કરે છે, તેમ જ્ઞાની-ની બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં આસક્તિ વગર ગતિ કરે છે.[૪૪] જ્ઞાની પુરુષ પ્રાર-બ્ધથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષયનો કદી પણ ત્યાગ કરતો નથી અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા વિષયને કદી પણ યત્નપૂર્વક મેળવતો નથી, તે તો સંપૂર્ણ-પણાથી જ રહે છે.[૪૫] જેમની ચિંતા કરવામાં આવતી નથી પણ ઉપેક્ષા જ કરવામાં આવે છે, એવા ચપળ વિષયો મોરપીંછના પ્રહારો જેમ પર્વતને કંપાયમાન કરતા નથી, તેમ જ્ઞાનીને કંપાયમાન કરતા નથી.[૪૬] જેના સઘળા સંદેહો તથા સઘળાં કૌતુકો નાશ પામી ગયાં છે અને જેના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મદેહ વાસનાથી રહિત થવાને લીધે ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય છે, તેવા જ્ઞાનીપુરુષો ચક્ર-વર્તીની જેમ શોભે છે. જેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અનંત ક્ષીણસમુદ્ર પોતે પોતાની અંદર જ માતો નથી તેમજ પોતે પોતામાં જ વિલાસ કરે છે, તેમ સંપૂર્ણ, અપાર અને અનંત જ્ઞાની પુરુષ પોતે પોતાની અંદર માતો નથી, તેમજ પોતે

પોતામાં જ વિલાસ કરે છે. જેમ ડાહ્યો માણસ ઘેલાઓને હસે છે, તેમ શાંત ચિત્તવાળો ધીર પુરુષ, ભોગની લાલચથી કંગાળપણું કરતા દીન માણસોને તથા દીન ઇન્દ્રિયોને હસે છે.૪૭-૪૯ જેમ એક તજી દીધેલી સ્ત્રીનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છનારની બીજાં માણસો હાંસી કરે છે, તેમ પોતે તજી દીધેલા ભોગનું ગ્રહણ કરવા ઇચ્છનારી ઇન્દ્રિયોની જ્ઞાની પુરુષ હાંસી કરે છે.૫૦ હે રામ! જેમ મોટા હાથીને અંકુશથી વશ કરવામાં આવે છે, તેમ આત્માના સુખનો ત્યાગ કરતા અને વિષયોમાં દોડતા મનને વિચારથી વશ કરવું જોઇએ.૫૧ તૃષ્ણા મનની વૃત્તિને ભોગોમાં ગતિ આપે છે. તેને પ્રથમથી જ હણી નાખવી જોઇએ. કેમકે ઝેરનો કાંટો ફૂટતાં જ તેને વીંખી નાખવો યોગ્ય છે.૫૨ મનને માર માર્યા પછી તેને થોડુંક રાજી કરવામાં આવે, તો તેટલાથી પણ તે સંતોષ માને છે, કેમકે ગ્રીષ્મઋતુથી બહુ તપેલા ચોખાના છોડને થોડુંક પાણી મળે તો તે પણ તેને અમૃત જેવું લાગે છે.૫૩ જેને પીડવામાં ન આવ્યો હોય તેને ઘણું માન આપીએ, તો પણ તે 'ઘણું છે' એમ સમજે નહિ. આથી મનનો નિગ્રહ કર્યા વિના જો મનને બહુ રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો પણ તે તૃપ્ત થાય નહિ. જે નદીઓ જળથી પૂર્ણ હોય તેમાં વરસાદથી થોડુંક પૂર ચડે તો કાંઈ જણાતું નથી, તેમ જો મનને ભોગોથી બહુ રાજી રાખ્યું હોય તો પછી તેને આપવામાં આવેલું થોડુંક સુખ સંતોષકારક થતું નથી. એટલા માટે પ્રથમ સારી પેઠે મનનો નિગ્રહ કરીને, પછી તેને થોડુંક સુખ આપવું, એટલે તે સંતોષ માનીને સ્થિર રહે.૫૪ સમુદ્ર આખા જગતને બોળી દે તેટલા પાણીથી ભરપૂર છે, તો પણ તે બીજા નદી આદિના પાણીને લીધા કરે છે; તેમ મન ઘણા વૈભવોથી પરિપૂર્ણ છે, તો પણ બીજાં સુખની લાલચ રાખે એવું છે. પોતે પૂર્ણ છતાં પણ બીજા લાભની તૃષ્ણા રાખે, એ પામરનો સ્વભાવ જ છે.૫૫ મનને પ્રથમ નિગ્રહથી બહુ ક્લેશ આપવો, પછી તેને થોડુંક ભોગ સંબંધી સુખ આપવું. આથી મન પ્રથમ દુઃખી થયેલ હોવાને લીધે, તેટલા ભોગસુખને પણ તે ઘણું માને છે.૫૬ જ્યાં સુધી રાજા શત્રુઓથી દબાયે ન હોય અને કેદ થયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજ્યને પણ ઘણું માનતો નથી; પણ તે રાજાને કે કરીને પછી છોડ્યો હોય, તો તે થોડાક ગરાસ મળવાથી પણ સંતોષ પામે છે. તે જ પ્રમાણે મનને જ્યાં સુધી દુઃખ દીધું ન હોય, ત્યાં સુધી તે મન ઘણાં સુખોને પણ થોડાં માને છે; પણ દુઃખ દઈને પછી મુક્ત કર્યું હોય, તો તે થોડું સુખ મળવાથી પણ સંતોષ પકડે છે.૫૭ તે હાથથી હાથ દબાવવા જેવું કરીને, દાંતથી દાં પીસવા જેવું કરીને અને અંગોથી અંગો દબાવવા જેવું કરીને પણ ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ જીતવા.૫૮ જે વિચક્ષણ પુરુષો બીજાને જીતવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેમણે પ્રથમ હૃદયમાં શત્રુઓરૂપ રહેલી ઇન્દ્રિયોને સારી પેઠે જીતવી જોઈએ.૫૯ આવા વિશાળ પૃથ્વીતળમાં તે જ પુરુષો ભાગ્યશાળી છે, તે જ પુરુષો બુદ્ધિશાળી છે અને તે જ પુરુષો ડાહ્યા પુરુષોની ગણનામાં છે, કે જેમને પોતાના ચિત્તે જીતી લીધા નથી.૬૦ હૃદયરૂપી રાફડામાં ગૂંચળું વળી ગર્વ ધારણ કરીને બેઠેલો, જેનો મનરૂપી મહાન સર્પ, નિગ્રહથી અત્યંત નિર્બળ થઈને ઉપશાંત થયો હોય છે, તે ભાગ્યશાળી અને અત્યંત નિર્મળ તત્ત્વવેત્તાને હું પ્રણામ કરું છું.૬૧

हृदयनिले कृतकुंडलकलनाविवशो मनोमहाभुजगः । यस्योपशांतिमागतमलममुदितं तं सुनिर्मलं वंदे ॥६१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'શરીર-નગરવિભૂતિયોગ' એ નામનો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો×

ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતા અને તેમને જીતવાના ઉપાયો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः ।
आशाशरशलाकाढ्या दुर्जया हींद्रियारयः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ જિતાવા મુશ્કેલ છે. મોટાં મોટાં નરકોમાં તેમનું સામ્રાજ્ય છે. તેઓ આશાઓરૂપી બાણોથી વીંધી નાખનારા છે અને દુષ્કર્મોરૂપી મહોન્મત્ત હાથીઓવાળા છે.[1] ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓ કૃતઘ્ન થઈને પ્રથમ પોતાના આશ્રયરૂપ દેહનો જ નાશ કરે છે અને નીચ કર્મોના મોટા ભંડારોરૂપ છે. તેઓ જિતાવા બહુ કઠિન છે.[2] શરીરરૂપી માળામાં રહેનારા, વિષયોરૂપી માંસોની લાલચવાળા અને કાર્ય તથા અકાર્યરૂપી ઉગ્ર પાંખોવાળા ઇન્દ્રિયોરૂપી તે ગીધપક્ષીઓ, બહુ ઉત્પાત કર્યા કરે છે.[3] એ ઇન્દ્રિયોરૂપી નીચ ગીધોને જે પુરુષ વિવેકરૂપ જાળથી પકડી લે છે, તેનાં શાંતિ આદિ અંગોને તે પક્ષીઓ ફાડી શકતાં નથી. જેમ પકડનારા પારધીઓએ નાખેલા પાશો હાથીઓના જથાને બાંધી શકતા નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોએ નાખેલા લાલચોરૂપ પાશો વિવેકીને બાંધી શકતા નથી.[4] ઉપરટપકે જોતાં વિષયો સારા લાગે છે, પણ પરિણામમાં અત્યંત ખરાબ છે. જે પુરુષ તેમાં રમે છે, તે પુરુષ ઇન્દ્રિયોના પાશોથી બંધાઈ જાય છે. જે પુરુષ આ દુષ્ટ દેહરૂપી નગરમાં વિવેકરૂપી ધનનો સંચય રાખે છે, તે પુરુષ કદી પણ પરતંત્ર થતો નથી, અને અંદર રહેનારા ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓથી પરાભવ પામતો નથી. મનને સ્વાધીન રાખનારા પોતાના શરીરરૂપી નગરીના રાજાઓ, જેવા સુખી રહે છે, તેવા મોટી મોટી નગરીઓના રાજાઓ સુખી રહેતા નથી. જેના ચિત્તનો ગર્વ ક્ષીણ થયો હોય છે અને જેણે ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને પકડીને વશ કર્યા હોય છે, તે પુરુષના શુદ્ધ વિચારો વસંતઋતુમાં વધતી જતી પુષ્પોની મંજરીઓની જેમ, વધતા આવે છે, જેમ હેમંતઋતુમાં કમળ ક્ષીણ થાય છે, તેમ તે પુરુષની ભોગવાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી બ્રહ્મતત્ત્વના દૃઢ અભ્યાસથી મન જિતાયું ન હોય, ત્યાં સુધી વાસનાઓરૂપી પિશાચણીઓ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ભરેલી હૃદયરૂપી મધ્યરાત્રીમાં નાચ્યા કરે છે. હું ધારું છું કે, જ્ઞાનીને પોતાના શરીરરૂપી નગરીનું રાજ્ય ચલાવવામાં શુદ્ધ થયેલું મન જ મંત્રી આદિનું કાર્ય કરે છે.[5-10] વિવેકી પુરુષરૂપી રાજાનું મન જ, ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને દબાવવામાં સેનાપતિનું કામ કરે છે, રાજી કરવાથી સ્નેહવાળી સ્ત્રીનું કામ કરે છે, ધારેલું કામ કરી દેવાથી નોકરનું કામ કરે છે, સારાં કાર્યો ગોઠવવાથી મંત્રીનું કામ કરે છે અને પાલન કરવાથી પવિત્ર પિતાનું કામ કરે છે. તે ઉત્તમ વિશ્વાસને પાત્ર હોવાથી મિત્રનું કામ પણ કરે છે. જેમ પૂજ્યબુદ્ધિથી જોયેલો અને પ્રેમબુદ્ધિથી હિતેચ્છુ માનેલો પિતા, પોતે મરણ પામીને પુત્રને ધન આદિ ઉત્તમ પદાર્થ આપે છે, તેમ બ્રહ્મબુદ્ધિથી જોયેલો અને વિવેકબુદ્ધિથી હિતકારી માનેલો મનરૂપી પિતા પોતે નષ્ટ થઈને, જ્ઞાનીને મુક્તિરૂપ પરમ સિદ્ધિ આપે છે. સારી પેઠે જોયેલો, સારી રીતે તપાસેલો, દૃઢતાવાળો અને સારી પેઠે નિર્મળ કરેલો મનરૂપી ઉત્તમ હીરો, બ્રહ્મરૂપી શ્રેષ્ઠ હારમાં જોડાયાથી અત્યંત શોભે છે. હે રામ ! મનરૂપી મણિ વાસનારૂપી ઘણા કાદવથી ખરડાયેલો વિવેકરૂપી જળથી ધોઇને આત્મદર્શ

× આ ચોવીસમા સર્ગમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રબળતાનું, તેઓને જીતી લેવાના ઉપાયનું અને પ્રસાદથી તથા બોધથી વાસનાઓનો ક્ષય થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અન્તઃવાસનાની સહાયતા લો, શુભ ઉદ્યમમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જ્ઞાનરૂપી રાજાને, મનરૂપી મંત્રી એવાં કાર્યોની સહાયતા આપે છે, કે જે કાર્યોથી જન્મોરૂપી વૃક્ષો કપાઈ જાય છે અને પરિણામે નિરતિશય બ્રહ્માનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઘણા ઘણા ઉત્પાતોથી ભરેલી સંસાર સંબંધી ભયંકર ભૂમિકાઓમાં વિવેકરહિત થઈને રહેતા અને વાસનાઓને વશ થયેલો પામર મનુષ્ય જેમ એ ભૂમિકાઓમાં પડે છે, તેમ તમે પડશો નહિ. ઉદય પામેલી આ સંસારરૂપી માયા સેંકડો અનર્થોથી ભરપૂર છે અને મહા મોહરૂપ ઝાકળ વરસાવનારી છે. 'એ મને શું કરનારી છે!' એવી તમે તેની ઉપેક્ષા કરશો નહિ. જે રીતે એ માયાનું વિસર્જન થાય તેમ જ તમે કરો. પરમ વિવેકનો આશ્રય કરીને, બુદ્ધિથી સત્યતત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને અને ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓને સારી પેઠે જીતીને, તમે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાઓ. હે રામ! શરીર મિથ્યા છે અને સંસાર સંબંધી સુખ–દુઃખો પણ મિથ્યા છે. છતાં તેઓમાં દૃઢ વાસના બંધાઈ જાય, તો દામ, વ્યાલ અને કટ એ ત્રણ દૈત્યોની પેઠે, અનર્થોમાં પડવું પડે. એટલા માટે તમે એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી પદ્ધતિ પકડશો નહિ; પણ ભીમ, ભાસ અને દૃઢ, એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિમાં રહેજો. એટલે પછી તમારે કોઈ પ્રકારે

સર્ગ ૨૫ મો

દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની ઉત્પત્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अस्मिन् विहरतो लोके लोकारामस्य धीमतः।
श्रेयसे विप्लुतो यत्नमुत्तमार्याभिधायिनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! તમે લોકોને વિશ્રામ આપનારા છો, બુદ્ધિમાન છો, કલ્યાણને માટે યત્ન કરો છો અને તે યત્નમાં ધ્યાન રાખીને આ જગતમાં વિહાર કરો છો. દામ, વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી તમારી સ્થિતિ થાઓ નહિ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિ પામીને તમારા સઘળા સંતાપોને દૂર કરો.[૧-૨]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! પાપનો નાશ કરનારા આપે મને કહ્યું કે, 'દામ, વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી તમારી સ્થિતિ ન થાઓ. તમે તો ભીમ, ભાસ અને દૃઢ એ ત્રણ દૈત્યોના જેવી સ્થિતિ પામીને તમારા સઘળા સંતાપોને દૂર કરો.' હે પ્રભુ! આપે આ શું કહ્યું? જેમ વર્ષાઋતુમાં મેઘ તાપનું હરણ કરનારી ગર્જનાથી મોરને આનંદિત કરે છે, તેમ મને શુદ્ધ

શંબર નામનો એક દૈત્યરાજ રહેતો હતો. તે અનેક માયાઓરૂપી મણિઓના મહાસાગરરૂપ હતો. એ શંબરાસુરે આકાશમાં કેટલાંએક નગરો રચ્યાં હતાં અને તેમના બગીચાઓમાં દૈત્યોનાં ઘરો બનાવ્યાં હતાં. તેણે ઉત્તમ પ્રકાશવાળા ચંદ્રને અને સૂર્યને રચ્યા હતા અને તેમનાથી પોતાના રાજ્યને શણગાર્યું હતું.[૭,૮] જેમ મેરુ-પર્વતમાં પથરાઓના ટુકડાએને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવે છે, તેમ તેના રાજ્ય-માં પણ પથરાઓના ટુકડાઓને બદલે માણિક્ય આદિ મણિઓ હાથમાં આવતા હતા. એ શંબ-રાસુરે વૈભવોની અનેક સામગ્રીઓ આપીને દાન-વોને પરિપૂર્ણ કરી દીધા હતા.[૯] એનાં ઘરોમાં રત્નો જેવી સ્ત્રીઓ જે ગાયનો કરતી હતી, તે ગાયનોએ દેવાંગનાઓનાં ગાયનોને પણ જીતી લીધાં હતાં. એને ક્રીડા કરવાના બગીચાઓનાં વૃક્ષો, ચંદ્રની કળાઓથી ભરપૂર રહેતાં હતાં.[૧૦] એને રમણ કરવાનાં સ્થાનકો પ્રફુલ્લિત નીલકમ-ળોના સમૂહોથી દબદબાભરેલાં રહેતાં હતાં. એના બગીચાઓમાં હીરાના જેવા વર્ણવાળા હંસ-પક્ષીઓ શબ્દો વડે પોતાને સ્થિતિ કરવાનાં સોનેરી રંગનાં કમળો ઉપર સારસપક્ષીઓને બોલાવતા હતા. એ શંબરાસુરે સોનાનાં વૃક્ષોની શાખાઓનાં અગ્રો ઉપર કમળોની કળીઓ બનાવી હતી. એના રાજ્યમાં કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોનો સમૂહ કરંજના ત્રાકુઓની પેઠે પડતો હતો.[૧૧,૧૨] ત્રાક-થી જેમ દોરાને વીંટી લેવામાં આવે છે, તેમ તેણે પોતાની શક્તિથી દેવતાઓની સેનાને વીંટી લેનારા અનંત દૈત્યો મોકલીને, ઇન્દ્રને જીતી લીધો હતો. તેણે અગ્નિની જ્વાળાઓને હિમના જેવી શીતળ કરી હતી અને તેઓથી બગીચાનો મંડપ બનાવ્યો હતો.[૧૩] એના રાજ્યમાં સઘળાં સ્થળોમાં શોભી રહેલી ફૂલવાડીઓએ આનંદ આપનારા સ્વર્ગલોકના નંદનવનને જીતી લીધું હતું. તેણે પોતાની માયાના પ્રભાવથી સર્પો સહિત સઘળા મલાયાચળનાં ચંદનવૃક્ષો હરી લીધાં હતાં.[૧૪] એના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓએ સોનાની શોભાને અને આખા જગતની શોભાને પણ જીતી લીધી હતી. એના ઘરના આંગણામાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોનો સમૂહ ગોઠણ સુધી ભર્યો રહેતો હતો.[૧૫] તેણે ક્રીડાને સારુ માટીનું શિવ-લિંગ બનાવીને વિષ્ણુને જીતી લીધા હતા. એનું નગરરૂપી આકાશ પતંગિયાંઓની પેઠે નિરંતર ઊડતાં રત્નોના સમૂહોરૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત રહેતું હતું.[૧૬] આખા પાતાળમાં મધ્યરાત્રીના સમયે આકાશમાં સેંકડો ચંદ્રબિંબો પ્રકાશતાં હતાં. એણે રણમાં મેળવેલા મહાન યશનું એણે બનાવેલાં પૂતળાંઓ, ગાયન કરતાં હતાં.[૧૭] એણે માયાથી બનાવેલા ઐરાવત હાથીને જોઈને દેવો-નો સાચો ઐરાવત હાથી નાસી જતો હતો. એણે પોતાના અંતઃપુરમાં ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીનો ઉત્કર્ષ ભરી દીધો હતો.[૧૮] તે સઘળા પ્રકારની સંપત્તિ-ઓથી સુંદર હતો, સર્વ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યોને લીધે સર્વે લોકો એને પ્રણામ કરતા હતા, એનું શાસન ઉગ્ર હતું અને સર્વ દૈત્ય–સામંતો તેની આગળ શિર નમાવતા હતા. સર્વ પ્રકારના બુદ્ધિના ચમ-ત્કારોમાં રહેલાં વિચારોરૂપી રત્નોના સમૂહોથી તે શોભતો હતો અને એના મોટા ભુજોરૂપી વનની છાયામાં દૈત્યોનાં મંડળો વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં. એ શંબરાસુર દેવોને ઉખેડી નાખતો હતો. તેની આકૃતિ કઠિન, ભયંકર અને ઊંચી હતી. એની પાસે દેવતાઓનો નાશ કરનારું ભારે મોટું સૈન્ય હતું. માયાના બળવાળો એ શંબરાસુર સૂઈ રહેતો હતો, ત્યારે તેને પરદેશમાં ગયેલા જેવો ગણીને લાગ મળવાથી દેવો તુરત તેના સૈન્યને મારી નાખતા હતા.[૧૯–૨૨] આ પ્રમાણે થતું જોઈ-ને શંબરાસુરે રક્ષણને માટે પોતાની સેનાઓમાં મુંડી, ક્રોધ અને દ્રુમ આદિ સામંતોને સેનાપતિ કરીને રાખ્યા.[૨૩] આકાશમાં ફરતા શકરા (બાજ) જેમ ચકલાંઓને વ્યાકુળ કરીને મારી ...

તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવો લાગ જોઈને એ સેનાપતિઓને વ્યાકુળ કરી દઈને મારી નાખવા લાગ્યા.[૨૪] જેમ સમુદ્ર પ્રબળ શબ્દ કરનારા બીજા ચપળ તરંગોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સેનાપતિઓને મરણ પામેલા જોઈને દૈત્યોમાં ઉત્તમ એવા શંબરાસુરે, પ્રબળ ગર્જના કરનારા અને ચપળતાવાળા બીજા સેનાપતિઓને ઉત્પન્ન કર્યા. એ સેનાપતિઓને પણ દેવતાઓએ તુરત મારી નાખ્યા એટલે ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલો શંબરાસુર દેવતાઓનો નાશ કરવાને માટે સ્વર્ગલોકમાં ગયો. જેમ પાર્વતીના સિંહથી ભય પામીને મૃગો વનોમાં છુપાઈ જાય, તેમ એ શંબરાસુરની માયાથી ભય પામીને દેવતાઓ મેરુપર્વતના વનોની ઝાડીઓમાં છુપાઈ ગયા. શંબરાસુર જ્યાં સ્વર્ગલોકને જુએ છે, ત્યાં તેમાં ક્ષુદ્ર દેવો ચીસો પાડ્યા કરતા હતા અને અપ્સરાઓનાં મોઢાં આંસુઓથી ભીંજાઈ રહ્યાં હતાં. કલ્પાંતકાળમાં ક્ષીણ થયેલા જગત જેવો શૂન્ય પ્રકાર ત્યાં સ્વર્ગમાં તેના જોવામાં આવ્યો.[૨૫–૨૮] પછી કોપ પામેલો શંબરાસુર સ્વર્ગલોકમાં સારી પેઠે ફર્યો. તેણે જ કાંઈ સારી સારી લૂંટ મળી, તે લઈ લીધી અને પછી સ્વર્ગલોકને બાળી દઇને તે પાછો પોતાના નગરમાં આવ્યો.[૨૯] આ પ્રમાણે દૈત્યોને અને દેવતાઓને અત્યંત દૃઢ દ્વેષ ઉત્પન્ન થયો. એટલે દેવતાઓ સ્વર્ગને છોડી દઇને દિશાઓમાં સંતાઈ ગયા.[૩૦] પછી શંબરાસુરે જેને જેને સેનાપતિ નીમવા માંડ્યા, તે બધાને ઉદ્યમમાં તત્પર થયેલા દેવતાઓ યત્ન કરીને મારી નાખવા લાગ્યા. આમ થવાથી શંબરાસુર ઉદ્વેગ પામ્યો અને અત્યંત કોપ પામ્યો. પછી તે નિઃશ્વાસ મૂકીને ખડના અગ્નિની પેઠે અત્યંત પ્રજ્વલિત થયો. હવે તેણે ભારે પ્રયત્નથી આખા ત્રૈલોક્યમાં દેવતાઓની શોધ કરી, પણ જેમ પાપીને પૃથ્વીમાં રહેલો ભંડાર હાથ આવતો નથી, તેમ તેને દેવતાઓ કોઈ સ્થળે હાથ આવ્યા નહિ. આમ થતાં શંબરાસુરે પોતાના સૈન્યની રક્ષાને માટે પોતાની માયાના પ્રભાવથી મોટા બળવાળા, સજ્જતાવાળા અને જાણે દેહધારી કાળ જ હોય એવા ત્રણ ભયંકર દૈત્યોને ઉત્પન્ન કર્યા.[૩૧–૩૪] ત્ય માયાથી બનેલા, ભયંકર, મોટી માયાવાળા અને સૈન્યને ચલાવનારા એ ત્રણ દૈત્યો પાંખોન સપાટાવાળા પર્વતોની જેમ ઊછળવા લાગ્યા.[૩] એકનું નામ 'દામ' બીજાનું નામ 'વ્યાલ' અને ત્રીજાનું નામ 'કટ' રાખવામાં આવ્યું. તેઓ ઇન્દ્રજાળ સંબંધી પુરુષોની પેઠે સ્વતંત્ર જીવ ના હોવાથી માત્ર જે કામ પ્રાપ્ત થાય તે કામને કરનારા હતા. તેઓ કેવળ ચેતનાવાળા જ હતા પણ વાસનાઓના પ્રાબલ્યવાળા નહોતા. એમને ધર્મ કે અધર્મરૂપ કર્મો નહોતાં. તેથી તેઓ જૂના જીવ નહોતા અને તેમનામાં વાસનાઓનું પ્રાબલ્ય પણ નહોતું. આમ હોવાથી તેઓ ભય શંકા તથા પલાયન આદિ વિકલ્પોથી રહિત હતા અને તેમનાં શરીરોમાં ચૈતન્યની સમીપતાને લીધે કેવળ ચલનરૂપ ક્રિયા હતી.[૩૭] અનંત વાસનાઓવાળા 'શંબરાસુર' નામના જૂના જીવના અંતર્યામીરૂપ નિમિત્તને લીધે, થયેલ ચાતુરીરૂપ મનના સંકલ્પની વૃત્તિ થઈ; તે વૃત્તિ કે જે કામ, કર્મ, વાસના આદિ રહિત માયાના કલ્પનારૂપ અને ભોગશૂન્ય હતી, તેના સંબંધથી જ આ દામ, વ્યાલ, આદિ પ્રકટ થયા હતા. તેઓ 'શંબરાસુર' નામના પ્રાચીન જીવના નાનાનાના અમુક અંશોરૂપ હતા. આમ હોવાને લીધે અત્યંત અલ્પ વાસનાવાળા એ ત્રણ દૈત્યો અંધપરંપરાથી કાકતાલીય ન્યાયની પેઠે લાગુ પડેલી, કેવળ યુદ્ધમાં શત્રુઓને સામે થવારૂપ ક્રિયાને અનુસરતા હતા. જેમ અર્ધા સૂતેલા બાળકો પોતાનાં અંગોથી ચેષ્ટા કરે છે, પણ વાસનાના જાગ્રતપણાથી તથા દેહાભિમાનથી રહિત હોય છે, તે પ્રમાણે જ એ ત્રણ દૈત્યો હતા. એ ત્રણ દૈત્યો શત્રુઓની ઉપર તૂટી પડવાને, શત્રુઓની ગફલતનો લાભ લ

તેમના ઉપર છાપો મારવાને, ભાગી જવાને, જીવવાને, મરવાને, રણને, જયને કે પરાજયને જાણતા ન હતા. તેઓ તો જે શત્રુઓની સેનાવાળાઓ મારવાને સજ્જ થઇને મોઢા આગળ ઊભેલા જોવામાં આવે, તેમની સામે થવાનું જ જાણતા હતા અને પ્રહારોથી પર્વતોને પણ તોડી નાખે એવા હતા. એમને ઉત્પન્ન કરી અત્યંત રાજી થયેલા શંબરાસુરે વિચાર કર્યો કે, 'મારી માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા દૈત્યોએ રક્ષણ કરેલી આ મારી સેના અવશ્ય જય મેળવશે. જેમ ઐરાવત હાથીના દંતૂશળના પ્રહારો વાગવા છતાં પણ મેરુપર્વતની સુવર્ણમય શિલા અત્યંત સ્થિર રહે છે, તેમ અત્યંત બળવાળા આ ત્રણ દૈત્યોના ભુજદંડોથી પાલન પામેલી મારી આ સેના, દેવતાઓના ભારે પ્રહારો પડવા છતાં પણ અત્યંત સ્થિર રહેશે.[૩૮–૪૪]

अतिबलासुरदोर्द्रुमपालिता मम चमूः स्थिरतामलमेष्यति । अमरवारणदंतविघट्टनेष्वमरपर्वतहेमशिला यथा ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટોત્પત્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

सर्ग २६ मो[×]

દેવતાઓની સાથે દામ, વ્યાલ અને કટનો સંગ્રામ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति निर्णीय दैत्येंद्रो दामव्यालकटान्विताम् ।
सेनां संप्रेषयामास भूतलं देवनाशिनीम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! શંબરાસુરે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેણે દામ, વ્યાલ તથા કટને સેનાપતિ બનાવીને દેવોનો નાશ કરવાને માટે દૈત્યોની સેનાને પૃથ્વીમાં મોકલી.[૧] ભયંકર ગર્જના કરતા દૈત્યો, આયુધો લઈને પાંખોવાળા પર્વતોની જેમ સમુદ્રની નિકુંજોમાંથી અને ગુફાઓમાંથી બહાર નીકળ્યા.[૨] દામ, વ્યાલ અને કટની સહાયતાથી દૈત્યોએ સ્વર્ગના તથા પૃથ્વીના મધ્ય ભાગને ભરી દીધું અને હાથના પ્રહારોથી સૂર્યને પણ નિસ્તેજ કરી દીધો.[૩] પ્રલયકાળ જેવા આ સમયમાં અત્યંત કોપ પામેલા ભયંકર દેવતાઓના સમૂહો પણ, યુદ્ધ કરવા માટે મેરુપર્વતની નિકુંજોમાંથી બહાર નીકળ્યા.[૪] એ દેવ અને દૈત્યની બન્ને સેનાઓને ત્રૈલોક્યને વિષે, જાણે અકાળે મહાપ્રલય થતો હોય એવું ભયંકર યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું.[૫] કુંડળોના પ્રકાશોથી અંધકારનો નાશ કરનારાં યોદ્ધાઓનાં માથાંઓ, જાણે પ્રલયકાળમાં ઊથલી ગયેલા ચંદ્ર અને સૂર્ય પડતા હોય તેમ પડવા લાગ્યાં.[૬] યોદ્ધાઓએ કરેલા સિંહનાદોથી ગાજતા પર્વતો, જાણે પ્રલયકાળના પવન ભરાવાથી ગાજતા હોય તેમ ઘુઘવાટી કરવા લાગ્યા.[૭] મોટી મોટી શિલાઓ જેવાં ભારે આયુધો પડવાથી જેમની ભીંતો તૂટી પડતી હતી અને જેમને વિષે બીકને લીધે સિંહોના સમૂહો ભરાઈ બેઠા હતા, તે કુલપર્વતો પણ શબ્દ કરવા લાગ્યા.[૮] એકબીજાની સાથે અથડાતાં શસ્ત્રોમાંથી ઊડેલા અગ્નિના ચપળ તણખાઓ, પ્રલયકાળમાં વીંખાયેલા તારાઓની પેઠે આમતેમ ઊડવા લાગ્યા.[૯] રુધિરના અને માંસના ઓઘથી થયેલા મહાસમુદ્રના કિનારા પર પ્રલયકાળમાં થયેલાં તાડનાં વૃક્ષો જેવાં ઊંચાં ભૂત–પ્રેતો, તાલની રીતિને અનુસરીને નાચવા લાગ્યાં.[૧૦] જેમાં ઊડેલી વાદળાં જેવી ઘાટી ધૂળ, પડી રહેલા રુધિરની અતિવૃષ્ટિથી શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા આકાશમાં હથિયારોથી તૂટેલા અનેક મુકુટો અને કુંડળો સૂર્યની પેઠે શોભવા લાગ્યાં. શત્રુઓને મારવા માટે કલ્પવૃક્ષોને ઉખેડીને હાથમાં ધારણ કરનારા અને પ્રહારોથી મોટા મોટા પર્વતોને પણ તોડી નાખનારા દૈત્યોએ, સઘળી

× આ છવ્વીસમા સર્ગમા પાતાળમાથી નીકળેલા દામ, વ્યાલ અને કટ આદિ દૈત્યોને દેવતાઓની સાથે ભારે સંગ્રામ થયાનું વર્ણન કરવામા આવશે.

દિશાઓને અવકાશ વગરની કરી મૂકી.[૧૧,૧૨] અત્યંત ચળકતી તલવારોની અણીઓરૂપ તોફાની પવનોથી જેમનાં શિખરો તૂટતાં હતાં એવા પર્વતો, જાણે પ્રલયકાળથી વીંખાઈ ગયા હોય તેમ ચૂર્ણોના સમૂહરૂપ થવા લાગ્યા. જેમ વાયુઓ વાદળાંઓને કંપાયમાન કરે, તેમ જાણે અશ્વમેધની આહુતિઓથી બળ પામ્યા હોય તેમ મસ્ત થયેલા દેવો અસ્ત્રોથી રહિત થયેલા દૈત્યોને કંપાવવા લાગ્યા.[૧૩,૧૪] જેમ બિલાડાઓ વૃદ્ધ ઉંદરોને દબાવીને પકડે, તેમ દેવો દૈત્યોને દબાવીને પકડવા લાગ્યા. ત્યારે દૈત્યો પણ જેમ ઝાડ ઉપર ચઢેલા ગાફલ પુરુષોને રીંછો પકડે, તેમ દેવોને પકડવા લાગ્યા.[૧૫] બાહુઓરૂપી શાખાઓમાં અસ્ત્રોરૂપી પુષ્પોથી શોભતા અને શસ્ત્રોરૂપી પલ્લવોવાળા તે દેવતાઓ તેમજ દૈત્યો વનમાં કંપાયમાન થવાથી પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા.[૧૬] જેમ પવનો પુષ્પોના સમૂહોથી મેરુપર્વતના વનોને પૂરી દે છે, તેમ દેવો અને દૈત્યો સામસામાં શસ્ત્રો ફેંકીને દશે દિશાઓને પૂરી દેવા લાગ્યા.[૧૭] દેવતાઓની અને દૈત્યોની બન્ને સેનાઓ અંતરિક્ષરૂપી ઉંબરાના ફળની અંદર રહેલા મોટા મચ્છરોના સમૂહો જેવી હતી. આમ તેમની વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું.[૧૮] ત્યાં અત્યંત ઊંચા લોકપાલોના હાથીઓના સમૂહોથી કચરાઈ જતા લોકોનો, પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના ધડાકા જેવો મહાભયંકર કોલાહલ ઊઠ્યો. એ કોલાહલ અત્યંત ગાઢ થવાને લીધે તે આકાશમાં અતિશય ઊંચે સુધી સંભળાતો હતો. કોઈ સ્થળમાં તે મુઠ્ઠીથી પકડાય એવો જણાવા લાગ્યો અને કોઈ સ્થળમાં તે જળના ભારથી નમેલા પેટવાળાં વાદળાંઓની ગર્જના જેવો જણાવા લાગ્યો.[૧૯,૨૦] એ કોલાહલ રથોના ફરવાથી ભાંગી ગયેલાં શસ્ત્રોના સમૂહોમાં જાણે નટ ગાતો હોય એવો જણાવા લાગ્યો. વળી જેમની છાતીઓ તૂટી જતી હતી એવા નિર્મળ લોકોના પીડાના કઠોર શબ્દોથી તે, જાણે ધુધવાટભર્યો હોય એવો જણાતો હતો. તે પ્રલયકાળમાં અગ્નિ તથા વાયુ આદિએ કરેલા ભયંકર શબ્દના પડછંદા જેવો જણાવા લાગ્યો. તે બારે સૂર્યના બળવાથી પીગળવા માંડેલા મેરુપર્વતના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને બ્રહ્માંડના મંડળમાં પછડાઈને પાછો વળવાને લીધે, તે મગરમચ્છના આઘાતથી પાછા વળેલા મહાપ્રવાહના પાણીના પૂર જેવો જણાવા લાગ્યો.[૨૧-૨૩] તે ઊડતા પાંખોવાળા પર્વતોની પાંખોના ઝપાટાના શબ્દ જેવો જણાવા લાગ્યો. અત્યંત કઠોર રીતે ભરાઇને તે જાણે મોટા મોટા પર્વતોની ગુફાઓને ઉથલાવી નાખતો હોય તથા ફોડી નાખતો હોય એમ જણાતો હતો. મંદરાચળના ફરવાથી ક્ષોભ પામેલા ક્ષીરસાગરના ઘોંઘાટ જેવો તે ઘોંઘાટ જણાવા લાગ્યો. વળી યુદ્ધ કરવાના પ્રેમથી સંભળાતા યોદ્ધાઓના ઘોંઘાટોની તથા હાથ પછાડવાના શબ્દોની સાથે મળીને તે સાતે દ્વીપોમાં વ્યાપ્ત થવા લાગ્યો. આમ ક્ષોભ પામેલી બન્ને સેનાઓ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. તેમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યો ઉદ્ધત થઈને લડવા લાગ્યા અને નગરો, ગામો, પર્વતો, વનો તથા માણસો ચગદાઈ જવા લાગ્યાં.[૨૪-૨૬] ત્યારે મોટાં મોટાં સેંકડો શસ્ત્રોથી કપાયેલા દાનવોરૂપી પર્વતોથી દશે દિશાઓ પૂર્ણ થઈ ગઈ અને એકબીજામાં પછડાવાથી થયેલા શસ્ત્રોના ભૂકાઓથી અંતરિક્ષ પુરાઈ ગયું.[૨૭] ત્યાં 'ભુશુંડી' નામનાં અસ્ત્રોના સપાટાઓથી મેરુપર્વતનાં સેંકડો શિખરો ફાટવા લાગ્યાં અને બાણોરૂપી પવનોથી દૈત્યોનાં તથા દેવતાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળો કપાઈ જવા લાગ્યાં.[૨૮] ત્યારે લોહીરૂપી જળના સેંકડો ચકરીઓમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી મુકાયેલા ખડો ઘૂમવા લાગ્યા અને સેનાઓના પ્રહારોરૂપી કલ્લોલો આકાશને ઘેરી વળવા લાગ્યા.[૨૯] *ત્યાં શસ્ત્રોરૂપી તોફાની પવનોથ*

વિમાનોના સમૂહો ટુકડેટુકડા થઈને પડવા લાગ્યા અને વરુણાસ્ત્ર આદિ અસ્ત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલા સમુદ્રના જળના પ્રવાહોથી સ્વર્ગ આદિ નગરો ડૂબી જવા લાગ્યાં.[30] ત્યાં મોટાં અસ્ત્રો પડવાથી ચાલેલી લોહીની નદીઓમાં તલવારો, ત્રિશૂળો તથા સાગો તણાવા લાગ્યાં. તેમજ પર્વતોનાં પડખાંઓ તૂટવાના ભયંકર શબ્દોથી બ્રહ્માંડનો માંડપ ધ્રૂજવા લાગ્યો[31] ત્યારે દૈત્યોની પાનીઓના પ્રહારોથી લોકપાલોની નગરીઓ પડી જવા લાગી અને ઘરોમાં વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓના રોવાના કોલાહલોની સાથે તેમનાં કંકણો ભાંગવાના શબ્દો થવા લાગ્યા.[32] તે અસ્ત્રોના સમૂહો પૃથ્વી પર કાળા જળના સમૂહો જેવા દેખાવા લાગ્યા અને તેમાં દૈત્યો લોટી રહ્યા હતા. ત્યાં લોહીના પ્રવાહમાં તણાતા લોકોની ચીસો સાંભળીને બીજા લોકો પણ ભયથી નાસવા લાગ્યા.[33] ત્યાં લોકપાલોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવાને માટે, યમરાજ પુષ્પોમાં ભ્રમર ફરે તે રીતે ગુપ્ત રીતે ફરવા લાગ્યો અને દૈત્યોના સેનાપતિઓના પ્રાણ લેવાને માટે યમરાજ પ્રત્યક્ષ રીતે ફરવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રહારના ભયથી નાસેલા કેટલાએક દેવતાઓ તથા દૈત્યો પાછું વાળી વાળીને સૈન્યોની વ્યાકુળતાને જોતા હતા.[34] ત્યાં જાણે પાંખોવાળા પર્વતો હોય એવા દૈત્યોની આવ–જાવથી ઘણા ભયંકર શબ્દો તથા 'શિવ' 'શિવ' શબ્દો થવા લાગ્યા.[35] સઘળી પૃથ્વી, સમુદ્રો તથા પર્વતો આયુધોથી ભેદાયેલા ઉગ્ર દૈત્યોરૂપી પર્વતોમાંથી ઝરતા લોહીના પ્રવાહોથી રાતાં થઈ ગયાં.[36] દેશો, નગરો, ગામો, વનો તથા ગહ્વર વગેરે સ્થળો ઉજ્જડ થઈ ગયાં અને દૈત્યો, હાથીઓ, ઘોડાઓ તથા માણસોના અસંખ્ય શબ્દોના પુંજો પહાડ જેવા દેખાવા લાગ્યા.[37] શરીરમાં ખૂંચી ગયેલાં ઊંચાં બાણોની પંક્તિઓથી હાથીઓ શોભવા લાગ્યા અને દૈત્યોની મુઠ્ઠીઓના પ્રહારોથી મદોન્મત્ત ઐરાવત હાથીની પીઠ ચગદાઈ ગઈ.[38] ત્યાં પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓની જળની વૃષ્ટિની જેમ, શસ્ત્રોની અવિચ્છિન્ન વૃષ્ટિ થઈ રહી અને તેથી પર્વતો દળાઈ જવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા વજ્રપાતોથી ભીંસાઈને કુલપર્વતો ઊડવા લાગ્યા.[39] ત્યારે દેવતાઓ પ્રબળ અગ્નિને પ્રકટ કરીને તેની જ્વાળાઓના સમૂહોથી દૈત્યોને બાળવા લાગ્યા હતા અને દૈત્યો એક અંજલિથી સમુદ્રને લાવીને તે અગ્નિને ઠારતા હતા.[40] હવે પ્રચંડ દૈત્યોએ મોટી તૈયારીથી બરફની શિલાઓ નાખવા માંડી, એટલે દેવો વનના સમૂહોને સળગાવીને તે અગ્નિની જ્વાળાઓથી બરફની શિલાઓને પીગળાવવા લાગ્યા.[41] પછી દેવતાઓએ અસ્ત્રોના બળથી પ્રલયકાળના અંધારા જેવું અપાર અંધારું ઉત્પન્ન કર્યું, એટલે દૈત્યોએ માયાના પ્રભાવથી અનેક સૂર્યોના પ્રકાશોને ઉત્પન્ન કરીને એ ગાઢ અંધકારનો નાશ કર્યો. દેવતાઓએ વાદળાં ઉત્પન્ન કરીને જળની વૃષ્ટિ કરવા માંડી, ત્યાં દૈત્યોએ માયાના અગ્નિનો વરસાદ વરસાવીને જળની વૃષ્ટિને બંધ પાડી દીધી. પછી દૈત્યોએ પર્વતોની ભારે વૃષ્ટિ કરવા માંડી, ત્યાં દેવતાઓએ 'વજ્ર' નામનાં અસ્ત્રો વરસાવીને પર્વતોને તોડી નાખ્યા. અને દૈત્યોને નિદ્રા આવી જાય એવાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ નિદ્રાનો નાશ કરનારા પ્રબોધાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. દૈત્યોએ વારુણાસ્ત્રથી ભારે વૃષ્ટિ કરવા માંડી, એટલે દેવતાઓએ વૃષ્ટિનો પ્રતિબંધ કરનારા અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો.[44] દેવતાઓએ વૃક્ષો ઉત્પન્ન થાય એવા અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો, એટલે દૈત્યોએ કરવતો ઉત્પન્ન થાય એવા અસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. વરસવા માંડેલાં શસ્ત્રો એકબીજા સાથે પછડાવાથી સુસવાટી સહિત અગ્નિ નીકળવા લાગ્યો. જળના અને અગ્નિના વરસાદથી લોકો બે... ...
લાગ્યા, બ્રહ્માસ્ત્રોના પ્રયોગોથી ભારે
થવા લાગી; ઘડીવારમાં અંધકારનાં

વારમાં તેજનાં અસ્ત્રો પડવા લાગ્યાં.[૪૫] અસ્ત્રો-માંથી નીકળતાં મુસળ આદિ અનેક આયુધોથી સઘળું આકાશ અવકાશ વગરનું થઈ ગયું, શિલા-ઓને વરસાવનારા અસ્ત્રથી યોદ્ધાઓ ચગદાઈ જવા લાગ્યા અને અગ્નિને વરસાવનારા અસ્ત્રથી અજવાળું થવા લાગ્યું.[૪૬] પતાકાઓથી ચંદ્રનો સ્પર્શ કરનારા અને પૈડાંઓના ચુંચાટરૂપી ગર્જ-નાવાળા રથો થોડીથોડી વારમાં ઉદયાચળનું અને અસ્તાચળનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા.[૪૭] દેવતાઓએ કરેલા વજ્રોના પ્રહારોથી મોટા મોટા દૈત્યો નિરંતર મરવા લાગ્યા. અને શુક્રાચાર્યે 'સંજીવિની' નામની મહાવિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને તે દૈત્યોને જીવતા કરવા માંડ્યા.[૪૮] કેટલાએક દેવતાઓના સમૂહો નાસવા લાગ્યા અને કેટલા-એક દેવતાઓ જય મેળવીને ફુલાવા લાગ્યા. ત્યાં કલ્યાણની સૂચના આપનારા શુભ ગ્રહો ઊગવા માંડ્યા હતા, તેમજ ઉત્પાતરૂપ ધૂમકે-તુઓ પણ ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા હતા. આથી લોકો પોતાની ડોકો ઊંચી કરી કરી-ને તેમને જોતા હતા. યોદ્ધાઓના પરસ્પરના કટ્ટર વૈરને લીધે પર્વતો, આકાશ, પૃથ્વી તથા સમુદ્રો સાથેનું સઘળું જગત લોહીના સમુદ્ર જેવું તેમજ પ્રફુલ્લિત થયેલા ખાખરાના વન જેવું જણાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં પહાડ જેવાં અસંખ્ય મુડદાંઓથી મહાસમુદ્રો પુરાઈ જવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સઘળાં વૃક્ષોની શાખાઓના અગ્રોમાં લાંબાં લાંબાં મુડદાંઓ લટકવા લાગ્યાં. દીપતાં, પોતાના વેગથી અત્યંત ચંચળતાવાળાં, પીછડાંઓરૂપી પુષ્પોવાળાં, લોઢાનાં ફળાંઓરૂપી ફળોથી શોભતાં અને તાડ કરતાં પણ ઊંચાં એવાં બાણોના સમૂહોરૂપી વનોથી ત્યારે સઘળું આકાશ વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ત્યાં નાચતા પહાડ જેવાં અસંખ્ય કબંધો પોતાના બાહુઓથી વાદળાંઓને, વિમાનોને, દેવતાઓને અને તારાઓને પાડવા લાગ્યાં. વળી, પર્વતો બાણો, સાંગો, ગદાઓ, પ્રાસો ને પટ્ટિશોમાં પરોવાવા લાગ્યા.[૪૯–૫૪] ત્યાં શસ્ત્રોના ઝપાટાથી સાતે લોકોની ભીંતો પડતી હતી અને આકાશ તેના કટકાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું. પ્રલયકાળના મદોન્મત્ત વાદળાંઓની જેમ ત્યાં દુંદુભિઓ નિરંતર ગડગડવા લાગ્યાં. ત્યારે ગણપતિ પોતાની સૂંઢથી લાંબા લાંબા દાનવોરૂપી પર્વતોને ખેંચવા લાગ્યા. આમ ઘણા ઘણા શબ્દો ઊઠવાથી દિશાઓના હાથીઓ ભય પામી ગયા અને ચિચિયારીઓ પાડવા લાગ્યા.[૫૫,૫૬] સૂર્ય, ચંદ્ર તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ એક દિશામાં ભેગા થઈ ગયા અને સિદ્ધો, સાધ્યો તથા મરુદ્-ગણો દૈત્યોના ભયથી સજ્જડ થઈ ગયા.[૫૭] ત્યાં ગંધર્વો, કિન્નરો, દેવતાઓ અને ચારણો નાસવા લાગ્યા.[૫૭] વીજળીઓ પડવાથી પ્રાણી-ઓનાં અંગોને ખંડિત કરનારા, શિલાઓના ટુકડાઓને ભાંગી નાખનારા, દેવતાઓના પ્રલ-યના સમયની સૂચના આપનારા અને કલ્પ-વૃક્ષો પર બેઠેલાં પક્ષીઓના કોલાહલોને અટકાવી દેનારા પ્રલયકાળને સૂચવનારા પવનો તે સમયે સઘળી દિશાઓમાં વાવા લાગ્યા.[૫૮]

वज्राशनिनिपातखंडितांगा दलितशिला-
शकलाः ककुब्मुखेषु । प्रलयसमयसूचकाः सुरा-
णां सुरतरुघर्घरघस्मराः समीराः ॥ ५८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટસંગ્રામવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૭ મો×

હારી ગયેલા દેવતાઓને બ્રહ્માએ જીત-વાનો ઉપાય બતાવ્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे ।
देवासुरशरीरेषु गर्तेष्वभ्रोदरेष्विव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ રીતે યુદ્ધ

× આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં દેવતાઓ હારી ગ

ભયંકર સંગ્રામ ચાલતો હતો. તેમાં દેવતાઓનાં અને અસુરોનાં શરીરોમાં વાદળાંઓના પેટ જેવા ઘાના ઊંડા ખાડા પડ્યા. જેમ આકાશમાંથી ગંગાના પ્રવાહો નીકળવા લાગે, તેમ તે ખાડા-ઓમાંથી લોહીના પ્રવાહો નીકળવા લાગ્યા. ત્યાં, 'દામ' નામનો સેનાપતિ દેવતાઓના સમૂહને વીંટી લઈને મેઘની ગર્જના જેવો સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. એટલે, 'વ્યાલ' નામનો સેનાપતિ સઘળાં દેવતાઓનાં વિમાનોને પોતાના હાથોથી ખેંચીખેંચીને ચૂરો કરવા લાગ્યો. ત્યાં વળી, 'કટ' નામનો સેનાપતિ કઠિન આટોપવાળા યુદ્ધથી દેવતાઓનો નાશ કરવા લાગ્યો. પછી ક્ષીણ વેગવાળો ઐરાવત હાથી નાસી જવા તત્પર થયો અને દાનવોનું સૈન્ય મધ્યાહ્નના સૂર્યની જેમ વૃદ્ધિ પામ્યું. ત્યાં તૂટેલાં અંગોની વ્યથાથી દુઃખી થયેલાં અને લોહી વહેતા દેવતાઓનાં સૈન્યો તૂટી ગયેલી પાળવાળા જળની પેઠે મોટા વેગથી નાઠાં.[૧-૫] પછી જેમ અગ્નિઓ કાષ્ઠોની પછવાડે દોડે, તેમ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ સિંહનાદ કરતા કરતા એ નાઠેલાં દેવોનાં સૈન્યોની પાછળ ઘણી વાર સુધી દોડ્યા.[૬] જેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ સિંહોને ગાઢ ઝાળાંવાળાં વનોમાં ઊંડી પડેલાં નાનાં હરણો હાથ આવે નહિ, તેમ યત્નપૂર્વક શોધ કરવા છતાં પણ તે દૈત્યોને નાસી ગયેલા દેવો હાથ આવ્યા નહિ.[૭] આમ અંતઃકરણમાં અત્યંત રાજી થયેલા દેવતાઓના સમૂહો હાથ આવ્યા નહિ એટલે દામ, વ્યાલ અને કટ નામના સેનાપતિઓ પાતાળમાં રહેલા પોતાના સ્વામી શંબરાસુરની પાસે સૈન્યો સહિત ગયા.[૮] પછી, હારી ગયેલા અને ખેદ પામેલા દેવોએ થોડી વાર સુધી વિશ્રાંતિ લીધી, અને પછી તેઓ જયનો ઉપાય પૂછવા માટે અપારશક્તિવાળા બ્રહ્માની પાસે ગયા. જેમ સાયંકાળથી રાતાં થયેલાં પાણીવાળા સમુદ્રોની પાસે ચંદ્ર પ્રકટ થાય છે, તેમ લોહીથી રાતાં થયેલાં મુખોવાળા તે દેવતા-ઓની પાસે બ્રહ્મા પ્રકટ થયા.[૯-૧૦] દેવતાઓએ તેમને પ્રણામ કર્યા અને તેમને શંબરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલા અનર્થરૂપ દામ, વ્યાલ તથા કટની, પૂરી વાત કહી સંભળાવી.[૧૧] વિચારવેત્તા બ્રહ્માએ એ સઘળી વાત સાંભળીને વિચાર કર્યો અને પછી નીચે પ્રમાણે દેવતાઓના સમૂહને ધીરજ આપ-નારું વચન કહ્યું.[૧૨]

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ–યુદ્ધમાં સર્વોપરીપણું ધરા-વનારા વિષ્ણુના હાથથી એક લાખ વર્ષ પછી શંબરાસુરને મરવાનું છે, માટે ત્યાં સુધી તે સમ-યની રાહ જોયા કરો.[૧૩] હે ઉત્તમ દેવતાઓ! હમણાં તો એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યોની સાથે માયાનું યુદ્ધ કર્યા કરો અને યુદ્ધ કરીકરીને નાસી જતા જાઓ.[૧૪] જેમ અરીસા-ના ઉદરમાં બાહ્ય પદાર્થો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ યુદ્ધના અભ્યાસને લીધે તેઓનાં અંતઃકરણ-માં અહંકારનો ચમત્કાર પ્રતિબિંબિત થશે. પછી

હારી જઈને બ્રહ્માના શરણે ગયા અને બ્રહ્માએ દૈત્યોની વાસનાનો વધારો થાય એ જ દૈત્યોના વધનો ઉપાય છે એમ દેવતાઓને કહ્યું, એટલી કથા કહેવાશે.

જે મનુષ્યના મનમાં વાસનારૂપી દોરીની ગાંઠ બંધાઈ હોય છે, તે માણસ ભલે મોટો હોય અને ભલે ઘણું જાણનારો હોય, છતાં પણ તે બાળકના હાથથી પણ જિતાઈ જાય છે.[૨૦] જેમ સમુદ્ર જળના પાત્રપણાને પામે છે, તેમ 'આ હું છું અને આ મારું છે' એવી રીતની કલ્પનાઓ કરનારો માણસ આપદાઓના પાત્રપણાને પામે છે.[૨૧] હે દેવતાઓ ! જે પુરુષ આત્માને દેહાદિકરૂપ માને છે, તે પુરુષ સર્વજ્ઞ હોય તો પણ સર્વ સ્થળોમાં મોટું કંગાલપણું પામે છે.[૨૨] આત્મા અનંત અને અપરિચ્છિન્ન છે. જે માણસ તેને દેહાદિકરૂપ માને છે, તે માણસ પોતાના હાથથી જ પોતાના આત્માને પરવશ કરે છે.[૨૩] જો ત્રૈલોક્યમાં પણ આત્માથી જુદું કાંઈ હોય, તો તેમાં લેવા–દેવા વગેરેની વાસના બંધાય એ ઠીક કહેવાય; પણ આત્માથી જુદું કાંઈ જ નથી, માટે સઘળી વાસનાઓ વ્યર્થ જ છે.[૨૪] મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા રાખવી, એ જ અનંત દુઃખની એક જાતની ખાણ છે અને મિથ્યા વસ્તુમાં આસ્થા ન રાખવી, એ જ અનંત સુખોની ખાણ છે. જ્યાં સુધી દામ, વ્યાલ અને કટ સંસારની સ્થિતિમાં આસ્થા વગરના છે, ત્યાંસુધી જેમ અગ્નિઓ મચ્છરોથી જિતાતા નથી, તેમ તેઓ તમારાથી જિતાશે નહિ.[૨૫,૨૬] વાસના અવશ્ય દીનતા પમાડનારી છે. એ વાસના જો મનમાં હોય છે, તો તેથી પ્રાણી હારી જાય છે પણ એ વાસના ન હોય તો મચ્છર પણ મેરુ-પર્વત જેવો દૃઢ રહે છે.[૨૭] જે પદાર્થની પ્રથમ વાસના થોડી હોય છે, તે પદાર્થની વાસના પાછળથી પુષ્ટ થતી આવે છે. જે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય તેના અવયવો વધે છે, પણ અવિદ્યમાન પદાર્થના અવયવો વધતા નથી એ નિયમ પ્રમાણે વાસના જો થોડીક પણ હોય તો પાછળથી તેમાં વધારો થયા વગર રહેતો નથી. આથી હે ઇન્દ્ર ! તમે એવું કરો કે જેથી એ દામ આદિ દૈત્યો 'અમે દેહાદિક છીએ અને જય–પરાજય તથા જીવન આદિ અમારાં છે' એવી ભાવના કરે, તેમજ તેમની તે ભાવના દૃઢ થાય. લોકોને જે જે વિપત્તિઓ આવે છે તથા જે જે સારી–નરસી દશાઓ થાય છે, તે સઘળી વિપત્તિઓ અને દશાઓ તૃષ્ણા-રૂપી કાકચના કડવા અને ફૂંણા ત્રોફાઓ જેવાં ફળ છે. લોકો વાસનારૂપી તંતુઓથી બંધાઇને ગોથાં ખાધા કરે છે, તેથી જો વાસના વધી હોય, તો તે મહાદુઃખદાયી થાય છે અને જો તે કપાઈ જાય તો તે સુખદાયી થાય છે.[૨૮–૩૧] જેમ મોટા અને પ્રબળ સિંહ પણ સાંકળથી બંધાય છે, તેમ ધીર, મહાપંડિત, કુલીન અને મોટા પુરુષ પણ તૃષ્ણાથી બંધાય છે.[૩૨] દેહરૂપી ઝાડમાં હૃદયરૂપી માળા-ની અંદર રહેનારાં જીવરૂપી પક્ષીઓ તૃષ્ણારૂપી જાળથી બંધાઈ જાય છે.[૩૩] જેમ બાળક દોરીથી પરવશ થયેલા અને બહુ જ હાંફતા પક્ષીને ખેંચે છે, તેમ કાળ પણ વાસનાથી રાંક થયેલા લોકોને ખેંચે છે.[૩૪] હે ઇન્દ્ર ! દામ, કટ અને વ્યાલને જીતવાને સારુ આયુધો ગોઠવવાની કે યુદ્ધમાં ભ્રમણ કરવાની કશી જરૂર નથી. માત્ર યુક્તિ તથા યત્ન વાપરીને તેમનું અભિમાન વધે તેમ કરો.[૩૫] હે દેવરાજ ! જ્યાંસુધી વાસના વધવાથી શત્રુઓનું ધૈર્ય ઓછું થવા ન લાગ્યું હોય, ત્યાં સુધી તે શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રો, અસ્ત્રો કે નીતિશાસ્ત્રો એમાંનું કોઈ પણ જીત મેળવી શકતું નથી એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના દૈત્યો યુદ્ધના અભ્યાસને લીધે મત્ત થઇને અહંકારમય વાસનાઓનું ગ્રહણ કરશે.[૩૭] શંબરાસુરે બનાવેલા એ મહા અજ્ઞાની પુરુષે જ્યારે વાસનાઓમાં બંધાશે, ત્યારે સહેલાઈથી જિતાય એવા થઈ જશે.[૩૮] એટલા માટે, હે દેવતાઓ ! તેઓ જ્યાં સુધી અભ્યાસને લીધે દૃઢ વાસનાઓવાળા થઈ જાય, ત્યાં સુધી તમો યુક્તિપૂર્વક યુદ્ધ ઉઠાવીને તેમને તમારી સાથે લડાવ્ય કરો.[૩૯] જ્યારે તેઓ દૃઢ વાસનાઓમાં બંધાશે ત્યારે તેઓ તમારે વશ થઈ જશે. જ્યાં સુધ અંતઃકરણો તૃષ્ણાથી પરોવાયેલાં ન હોય, ત્ય

સુધી કોઈ પણ લોકો નરમ થતા નથી.[૪૦] જેમ મહાચપળ તરંગોરૂપી કલ્લોલોનો સમૂહ સમુદ્રની અંદર જ રહેલો છે, તેમ આ સઘળું સમ-વિષમ જગત પોતાની વાસનાની અંદર જ રહેલું છે; એટલા માટે સંસારમાં વાસનાનું જ ઓસડ કરવું યોગ્ય છે.[૪૧]

समविषममिदं जगत्समग्रं समुपनतं स्थिरतां स्ववासनांतः । चलचललहरीमरो यथाब्धावत इह सैव चिकित्स्यतां प्रयाता ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'પિતામહવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

सर्ग २८ मो*

ત્રણ દૈત્યોની સાથે દેવતાઓએ પુનઃ દારુણ યુદ્ધ શરૂ કર્યું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवान् देवांस्तत्रैवांतर्द्धिमाययौ । वेलावनितटे शब्दं कृत्वेवांबुतरंगकः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જેમ સમુદ્રનો તરંગ કિનારાની પૃથ્વી ઉપર શબ્દ કરીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ ભગવાન બ્રહ્મા દેવોને એટલાં વચન કહીને ત્યાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયા.[૧] જેમ પવનો કમળોના સુગંધને લઈને વનોની પંક્તિમાં જાય, તેમ દેવો બ્રહ્માનાં વચનને ગ્રહણ કરીને પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા.[૨] જેમ ભ્રમરો સુશોભિત કમળોમાં વિશ્રામ લે, તેમ દેવતાઓએ સુંદર અને સ્થિર કાન્તિવાળાં પોતાનાં ઘરોમાં કેટલાક દિવસો સુધી વિશ્રામ લીધો.[૩] પછી પોતાના ભાગ્યનો ઉદય કરનારો કોઈ શુભ કાળ પ્રાપ્ત થતાં દેવોએ પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓના નાદ જેવો યુદ્ધનાં દુંદુભિઓનો ડંકો કર્યો.[૪] આ સમયમાં અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવતાઓને પૃથ્વી પર ઊભેલા દૈત્યોની સાથે સમય વિતાવનારું યુદ્ધ ફરી વાર ચાલ્યું. ત્યાં તલવાર બાણ, સાંગ, મુદ્‌ગર, મુસલ, ગદા, ફરસી, ચક્ર,શંખાકાર આયુધો, અશનિ, પર્વતો, શિલાઓ, અગ્નિઓ, વૃક્ષો, સર્પના જેવા મોઢાંવાળાં આયુધો અને ગરુડ આદિના જેવાં મોઢાંવાળાં આયુધોના સમૂહો બન્ને સૈન્યો ઉપર ચાલવા લાગ્યા.[૫,૬] માયાથી બનાવેલાં આયુધોરૂપી અત્યંત ગાઢ પ્રવાહવાળી, પાષાણો, પર્વતો અને લાખો વૃક્ષોના પરસ્પર પછડાવાથી ભારે કોલાહલવાળી અને ચાલાક પુરુષોને પણ તાણી જનારી યુદ્ધરૂપ નદી, તે સમયે સઘળી દિશાઓમાં ભારે વેગથી ચાલવા લાગી.[૭] એ યુદ્ધરૂપ નદીના મધ્ય પ્રવાહમાં ઉલ્મુક, ત્રિશૂળ, પર્વતો, પ્રાસ, તલવાર, ભાલા, બાણો, તોમર અને મુદ્‌ગરો વગેરેના સમૂહો ચાલવા લાગ્યા. ત્યાં સઘળી દિશાઓમાં મેરુપર્વતને આંટો લેનારી 'અશનિ' નામનાં અસ્ત્રોથી વૃષ્ટિથી ફાંટાઓ પડી ગયા અને પર્વતોમાં જુદા જુદા પ્રવાહોથી ચાલનારી ગંગાના જેવી તે નદી દેખાવા લાગી.[૮] ત્યાં માયા પ્રકટ થઈ. તે માયા પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોના ભયંકર આકારોવાળી હતી, અને તેમાં પરસ્પર માર મારતા હતા ને માર ખાતા પણ હતા. તે જાણે વનોના સમૂહોથી જ બનેલી હતી. દેવતાઓ, દૈત્યો અને સિદ્ધલોકોએ કરેલા ઉપાયોથી તે માયા શાંત થઈ જતી હતી. વળી પાછી તેવી જ માયા પ્રકટ થતી હતી અને તેવી જ પ્રકટ થયા છતાં પણ 'એની એ છે કે બીજી છે' એ જાણવું કઠિન થઈ પડતું હતું.[૯] સઘળી દિશાઓમાં પહાડ જેવડાં મોટાં આયુધોથી પર્વતો તૂટી પડવા લાગ્યા ને મહાસાગરો રુધિરના પ્રવાહોથી ભરપૂર થવા લાગ્યા. ત્યાં મોટા મોટા દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં શરીરોમાં ખૂંચેલાં ભાલાંઓ જાણે પર્વતોમાં ઊગેલાં તાડીઓનાં વનો હોય એવાં દેખાવા

* આ અઠ્ઠાવીસમા સર્ગમાં ફરી વાર થયેલું દેવતાઓનું અને દૈત્યોનું યુદ્ધ કે જે દામ આદિ ત્રણ સેનાપતિઓને પ્રબળ વાસના ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી લાબા કાળ સુધી ચાલ્યું,તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

લાગ્યાં. ત્યાં ઘસીને ઊજળા કરેલા કરવતના દાંતાઓ જેવી નખની અણીઓવાળી અને જીવનવાળી લોઢાના સિંહોની સૃષ્ટિ થવા લાગી. તે સિંહો પોતાનાં મોઢાંઓમાંથી ભાલાં, બાણો, સાંગો, ગદાઓ, તલવારો તથા ચક્રો કાઢતા હતા અને દેવોએ તથા દૈત્યોએ નાખેલા પર્વતોને ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ કરતા હતા.[૧૦,૧૧] ત્યાં સર્પોની પંક્તિઓ ઊડી રહી હતી. સર્પોનાં નેત્રોમાંથી જાણે ઊંચી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓ ઝરતા હતા. આથી જાણે તડકાઓથી દિશાઓનો દાહ બતાવતા પ્રલયકાળના બારે સૂર્યો પ્રકટ્યા હોય, તેમ તે જણાતા હતા. તે પંક્તિ સમુદ્રમાં ડૂબેલા, ઊડતા અને લાંબા એવા પર્વતોની પંક્તિ જેવી શોભવા લાગી.[૧૨] ત્યાં ગર્જના કરતાં વજ્રોરૂપી મગરોના સમૂહથી બહુ વિષમતાવાળી વિવિધ શસ્ત્રોના સમૂહરૂપી નદી ચાલવા લાગી. અંદર ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રના તરંગોનાં મંડળો જેવા પહાડોને પણ ઘેરી લેનારા અને વારંવાર આવર્તન પામતા એ નદીના પ્રવાહોથી સઘળું જગત અત્યંત પીડાવા લાગ્યું.[૧૩] દેવો અને દૈત્યોના ફરવાના આંગણારૂપી અંતરિક્ષમાં મોટા મોટા સરપો, પર્વતોથી, અસ્ત્રોથી, શસ્ત્રોથી, માયાના ગરુડોથી, તેમજ વૃક્ષોથી નાસભાગ કરતા હતા. તે અંતરિક્ષ ક્ષણમાત્રમાં સમુદ્રોથી, અગ્નિનાં પૂરોથી, સૂર્યોથી તથા ક્ષણમાં અંધકારોથી પૂર્ણ થવા લાગ્યું.[૧૪] એ અંતરિક્ષ માયિક ગરુડોના ગડગડાટોથી ભરાઈ ગયું હતું. ત્યાં ફેલાયેલાં શસ્ત્રોમાંથી પહાડ જેવા અગ્નિઓ ઊડતા હતા. આથી જેમાં સ્વર્ગનું અને પાતાળનું મધ્ય પ્રજ્વલિત થવા લાગ્યું હતું, એવું જગત, અસહ્ય કલ્પાંતકાળથી ઘેરાયલું હોય એવું જણાવા લાગ્યું. જેમ પક્ષીઓ પર્વતમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય, તેમ દૈત્યો પૃથ્વી પરથી ઊછળીને આકાશમાં જવા લાગ્યા. જેમ પ્રલયકાળે ચલાયમાન કરેલા પર્વતોની શિલાઓ વેગથી આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે, તેમ દેવો પૃથ્વી ઉપર આવવા લાગ્યા.[૧૬] દેવો અને દૈત્યોને શરીરોમાં ખૂંચેલાં ઊંચાં આયુધોરૂપી વૃક્ષોના વનમાં મોટા અગ્નિનો દાહ લાગ્યો હતો અને તેઓ આકાશમાં પ્રલયકાળના પવને ચલાયમાન કરેલા દાવાગ્નિવાળા પર્વતો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા.[૧૭] દેવતાઓનાં અને દૈત્યોનાં શરીરોરૂપી મોટા પહાડોમાંથી લોહીના પ્રવાહો નીકળતા હતા અને ચારે બાજુ ફેલાતા હતા. આથી આકાશ જાણે રાતી ગંગાથી પૂર્ણ થયું હોય, અથવા સંધ્યારૂપ નાયિકાના અંગમાં થયેલા નખક્ષતોથી પૂર્ણ થયું હોય, તેવું સર્વત્ર શોભવા લાગ્યું.[૧૮] યુદ્ધના નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા અને સઘળા મોટા પર્વતોનાં શિખરોને ભાંગી નાખનારા દેવતાઓ અને દૈત્યો જાણે ઉત્સવના સમૂહમાં હાથીઓનાં કુંભસ્થળો ઉપર જુદા જુદા રંગ વરસાવતા હોય તેમ, ચારે બાજુ એકબીજાઓની ઉપર પર્વતોની, જળોની, અનેક પ્રકારનાં ઉગ્ર આયુધોની અને અનેક પ્રકારનાં 'અશનિ' નામનાં શસ્ત્રોની, એકસામટી વૃષ્ટિઓ કરવા લાગ્યા. યુદ્ધના પ્રૌઢ આટોપને નહિ છોડતા વ્યાકુળ થયેલા દેવો તથા દૈત્યોનાં અંગો એકબીજાનાં શસ્ત્રોથી કપાઈ જતાં હતાં અને તેમના હસ્તોમાંથી શસ્ત્રો પડી જતાં હતાં. તેઓ વાદળાં ઉપર ફરતા હતા, તેથી જાણે મોટા હાથીઓનાં બચ્ચાંઓની પીઠો ઉપર ચઢી બેઠા હોય તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યા.[૧૯–૨૧] કપાયેલાં માથાં, હસ્તે ભુજાઓ તથા સાથળોના અત્યંત બીભત્સ સમૂહ ઉગ્ર વાદળાંઓના સમૂહો જેવા લાગતા હત તેમ જ આકાશમાં તથા દિશાઓમાં ઊડતાં તી જેવા લાગતા હતા. તેઓથી જગતની અં સૂર્યમંડળપર્યંત સર્વ દિશાઓ તથા પર્વતો સમૂહો છવાઈ ગયા.[૨૨] ત્યાં નાદ કરતા યોદ્ધાએ એ બળપૂર્વક ફેંકવાને લીધે શસ્ત્રો વચમાં તૂ જતાં હતાં અને પરસ્પરમાં અથડાવાથી ભાં

જતાં હતાં. એ શસ્ત્રો તેમજ યુક્તિપૂર્વક ગોફણ આદિ યંત્રોથી ફેંકાયેલા પથરાઓના સમૂહો, નીચે પડતા હતા, તેથી પૃથ્વી ફાટી જતી હતી અને તે જાણે ટુકડેટુકડા થઈ જતી હોય એવી જણાતી હતી.[૨૩] ત્યાં વરસતાં આયુધો, શિલાઓ, પર્વતો તથા વૃક્ષોના પરસ્પર ઘર્ષણને લીધે તેમજ યોદ્ધાઓનાં મેરુપર્વત જેવાં કઠિન શરીરો પરસ્પર ઘસાવાને લીધે, ઉગ્ર શબ્દો ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેથી અંતરિક્ષમાં તડાકા–ધડાકા થયા હતા. આથી કલ્પનો અંત આવી લાગ્યો હોય એવી રણભૂમિ જણાતી હતી.[૨૪] એ બ્રહ્માંડમાં પ્રચંડ પવનને લીધે, નીચે જળ તથા અગ્નિ ક્ષોભ પામ્યાં હતાં અને ઊંચે સૂર્ય ક્ષોભ પામ્યો હતો. એ બ્રહ્માંડ મહામાયાવી દેવતાઓથી અને દૈત્યોથી વ્યાપ્ત થયું હતું. લોકાલોક પર્વતના વિભાગોરૂપી તેની ભીંતો તથા ખૂણા તૂટી પડતા હતા. આથી તે કલ્પના અંત જેવું ભયંકર દેખાવા લાગ્યું.[૨૫] પહાડ જેવાં મજબૂત શસ્ત્રોથી તૂટીને બહુ જ ઊડતાં શિખરો ગુફાઓમાં ભરાયેલા પ્રચંડ પવનોના શબ્દોથી જાણે દુઃખનો નાદ કરતાં હોય તેમ ખરાડા પાડતાં અને અંદર રહેલા સિંહોના શબ્દોથી જાણે ઘૂઘવતાં હોય એવાં ઘણાં ઘણાં પર્વતોનાં શિખરોથી સઘળી દિશાઓ અત્યંત છવાઈ ગઈ.[૨૬] માયાની નદીઓ, માયાના સમુદ્રો, માયાના યોદ્ધાઓ, માયાનાં વાદળાંઓ, માયાના અગ્નિથી થતા દાહો, માયાનાં વૃક્ષો, દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં શબો, મોટી મોટી શિલાઓવાળા પર્વતો, બાણો, તલવારો, વજવેલી સાંગો, ગદાઓ, અસ્ત્રો અને શસ્ત્રો રણભૂમિની અંદર વાયુએ ઉડાડેલાં પાંદડાંઓના જથાની પેઠે વચ્ચે વચ્ચે ઘૂમતાં હતાં. મોટા મોટા પર્વતોની પાંખ જેવડાં, લોકોની આવ–જાવને રોકનારાં અને કોઈથી ખસેડી શકાય નહિ એવાં હાથીઓનાં સૈન્યનાં બીભત્સ શરીરોથી સઘળી દિશાઓ તુરત વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. પડી જતાં યોદ્ધાઓનાં શરીરોથી, મોટા મોટા પર્વતોથી અને પ્રચંડ વાયુએ પાડી નાખેલાં દેવનગરોથી એ રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ.[૨૭,૨૮] તે સમયે તેમાં બ્રહ્માંડના મધ્યરૂપ ગુફા બહુ જ બીભત્સ દેખાવા લાગી. તેમાં પર્વતો તથા નીચેના ભાગો રુધિરથી ધોવાઈ ગયા. તેનું અંતરિક્ષ ભારે ઘોંઘાટથી ઘેરાઈ ગયું અને રાક્ષસો તથા પિશાચો તેના રુધિરના નદોમાં આહાર–વિહાર કરવા લાગ્યા.[૨૯] તે સમયમાં એ યુદ્ધ અનંત વિચારોથી ફેલાતા ભય આદિ વિકારોને ઉત્પન્ન કરતું હતું. તે જરા વારમાં ઉત્પન્ન થતાં અને જરા વારમાં નાશ પામતાં સુખ–દુઃખોને બતાવતું હતું અને તે સારા–નરસા લોકોની પરસ્પરમાં થતી ભીડથી તે થયું હતું. આમ તે યુદ્ધ ત્યારે સંસાર જેવું દેખાતું હતું.[૩૦]

अनंतदृक्प्रसृतविकारकारिणी क्षयोदयोन्मुखसुखदुःखशंसिनी । रणक्रियासुरसुरघट्टसंकटा तदाभवत्खलु सदृशीह संसृतेः ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટપુનર્યુદ્ધવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

सर्ग २९ मो×

ત્રણે દૈત્યોને દેહાભિમાન થવાથી તેઓની થયેલી હાર

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

**एवं प्रायाकुलारंभैरसुरैरसुहारिभिः ।
सहसा हृतसंरब्धैरारब्धः सुमहान् रणः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ રીતે અસ્થિર આરંભોવાળા, શત્રુઓના પ્રાણોનું હરણ કરનારા અને અત્યંત વેગમાં આવેલા દૈત્યોએ સહસા

× આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં દામ આદિ દૈત્યોને દેહાભિમાન પ્રબળ થવાથી ખેદ ઉત્પન્ન થયાની અને તે પછી તેઓના નાસવાની તથા હારી ગયાની કથા કહેવામાં આવશે.

મોટા સંગ્રામનો આરંભ કર્યો.[1] એ સંગ્રામમાં દેવતાઓએ કેટલાએક દિવસો માયા કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો વચનના વિવાદો કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો સમાધાનની ગોઠવણથી કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો વિગ્રહની ગોઠવણ કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો નાસી જઈને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો ધીરજથી કાઢ્યા અને કેટલાએક દિવસો ગુપ્ત રહીને, પોતાના લોકોનું રક્ષણ કરવામાં કાઢ્યા.[2] તેમણે કેટલાએક દિવસો કંગાલની પેઠે શરણાગત થવાથી પ્રાર્થના કરીને કાઢ્યા, કેટલાએક દિવસો અસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરીને કાઢ્યા અને ઘણા દિવસો અંતર્ધાન થઈને કાઢ્યા. એ રીતે દેવતાઓએ પહેલો સંગ્રામ ત્રીસ વર્ષ સુધી ટકાવી રાખ્યો; તે પછીનો બીજો સંગ્રામ તેમણે પાંચ વર્ષ, આઠ મહિના અને દશ દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો અને તે પછીનો ત્રીજો સંગ્રામ તેમણે બાર દિવસ સુધી ટકાવી રાખ્યો. એટલા કાળ સુધી વૃક્ષોના, અગ્નિઓના, શસ્ત્રોના, મોટાં મોટાં 'અશનિ' નામનાં અસ્ત્રોના અને પર્વતોના વરસાદો એમ ને એમ થયા કર્યા. એટલા સમયથી અહંકારનો દૃઢ અભ્યાસ થવાથી દામ આદિ સેનાપતિઓનાં ચિત્તોને વાસનાએ ઘેરી લીધાં અને તેમણે શરીરમાં 'હું'પણાનો વિશ્વાસ પકડ્યો.[3-5] જેમ દર્પણ બીજા પદાર્થોની વધારે સમીપતાથી પ્રતિબિંબવાળું થાય છે, તેમ એ દૈત્યો યુદ્ધાદિકના અત્યંત અભ્યાસથી અહંકારવાળા થઈ ગયા.[6] જેમ દૂર કાઢેલા પદાર્થને દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ પદાર્થોનો અભ્યાસ છોડી દેવામાં આવે તો તે પદાર્થોની વાસના થતી નથી.[7] જ્યારે એ દામ આદિ દૈત્યોને દેહમાં આત્મભાવની વાસના થઈ, ત્યારે એ દૈત્યો 'અમે જીવીએ તો ઠીક અને અમને ધન મળે તો ઠીક' એવી આશાથી કંગાલપણું પામી ગયા.[8] પ્રથમ તેમને સારાંનરસાં કર્મોમાં પ્રવૃત્તિની વાસનાએ પકડ્યા, પછી 'અમારો દેહ સર્વદા રોગરહિત અને ભોગમાં સમર્થ થાય તો ઠીક' એવી વાસનાએ પકડ્યા અને એમ કરતાં તેઓ આશારૂપી પાશથી બંધાઈને કંગાળ થઈ ગયા.[9] જો કે એ દામ, વ્યાલ અને કટ, પ્રથમ શુદ્ધ અને અહંકાર વગરના હતા, તો પણ જેમ કોઈ રજ્જુમાં સર્પપણું કલ્પી લે, તેમ તેમણે પાછળથી ધન આદિમાં મમત્વ કલ્પી લીધું.[10] 'અમારાં પગથી તે માથા સુધી સઘળાં શરીરો સ્થિર કેમ થાય' એવી રીતની તૃષ્ણાથી કંગાળ થયેલા એ લોકો દીનપણું પામ્યા.[11] 'અમારો દેહ સ્થિર રહે તો ઠીક અને અમને સુખને માટે ધન મળે તો ઠીક' એ રીતની વાસના બંધાતાં તેમની ધીરજ જતી રહી. વાસના વધવાને લીધે તેમનું બળ ઘટી ગયું. એટલે પ્રથમ એ લોકોમાં પ્રહાર કરવાની જ એકાગ્રતા હતી, તે ભૂંસાઈ ગયા જેવી થઈ ગઈ. 'આ જગતમાં અમે અમર શી રીતે થઈએ' એવી ચિંતાથી એ દૈત્યો પરવશ થઈ ગયા અને પાણી વિનાનાં કમળોની જેમ રાંક થઈ ગયા.[12-1] દેહમાં અહંકાર પામેલા એ લોકોને સ્ત્રીઓમાં, અન્નોમાં અને પાનોમાં સારાપણાનો અભિનિવેશ થયો, એટલે તેમને મહાભયંકર અને જન્મ-મરણના પ્રવાહમાં નાખનારી રુચિ ઉત્પન્ન થઈ.[1] આમ થતાં જેમ મહોન્મત્ત હાથીની બીકથી હરિણો વનની ગરજવાળાં થાય, તેમ તેઓ રણમાં મૃત્યુની બીકથી જીવવાની ગરજવાળા થયા.[16] 'રખેને અમે મરી જઇએ, રખેને મરી જઇએ' એવી ચિંતાથી તેમનાં ચિત્ત પરવશ થઈ ગયાં. પછી જે સંગ્રામમાં ઇન્દ્રનો ઐરાવત હાથી કોપ કરીને ફરતો હતો, તેમાં તેઓ મંદ મંદ ફરવા લાગ્યા.[17] મરણથી ભય પામેલા અને શરીરનું રક્ષણ કરવાને ઇચ્છતા એ દૈત્યોનું બળ ઘટી ગયું તેથી દેવોએ તેમને દબાવી દીધા.[1] જેમ અગ્નિઓ કાષ્ઠ ક્ષીણ થઈ જતાં હોમેલ હવિને બાળી શકે નહિ, તેમ તેઓ બળ ક્ષી

થઈ જતાં મોઢા આગળ ઊભેલા શત્રુને પણ મારી શક્યા નહિ.[૧૯] માર મારતા દેવોની આગળ તેઓ મચ્છર જેવા થઈ ગયા. તેઓનાં શરીરો અત્યંત ઘવાઈ ગયાં અને તેઓ બીજા સામાન્ય યોદ્ધાઓ જેવા થઈ ગયા.[૨૦] ઝાઝું શું કહું ? દેવો વેગથી મારવા આવ્યા, ત્યાં મરણની ફાળમાં પડેલા એ ત્રણ સેનાપતિઓ રણભૂમિમાંથી નાસી જ ગયા.[૨૧] દેવલોકમાં પણ પ્રખ્યાતિ પામેલા અને સઘળા દૈત્યોના મુખી એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ દૈત્યો, આમ ભય પામીને નાઠા એટલે નાસવા લાગેલુ તેમનું સૈન્ય પણ પ્રલયકાળના પવને ઉડાડેલા તારાઓના સમૂહની જેમ આકાશમાંથી ચારે બાજુ આમતેમ પડી ગયું.[૨૨,૨૩] એ સઘળા દૈત્યો ચારે બાજુ મેરુ પર્વતની કુંજોમાં, શિખરોની ટેકરીઓમાં, સમુદ્રના કિનારાઓમાં અને વાદળાંઓના સમૂહોમાં પડ્યા.[૨૪] તેઓ સમુદ્રની ચકરીઓના ખાડાઓમાં, ધરતીના ખાડાઓમાં, મગર આદિ ક્રૂર જીવોવાળી નદીઓમાં, જંગલોમાં, દિશાઓના અંતોમાં અને દાવાનળથી સળગતાં વનોમાં પડ્યા.[૨૫] વળી તેઓ બાણોથી કપાઈ ગયેલા પ્રદેશોમાં, ગામોમાં, નગરોમાં, સિંહ આદિ ક્રૂર પ્રાણીઓવાળાં વનોમાં અને નિર્જળ ભૂમિઓના દાવાનળોમાં પડ્યા.[૨૬] તેઓ લોકાલોક પર્વતના છેડાઓમાં, પર્વતોમાં, નદીઓમાં, આંધ્રદેશમાં, દ્રાવિડદેશમાં, કાશ્મીરદેશમાં અને ઇરાનદેશનાં નગરોમાં પડ્યા. વળી તેઓ જમના તરંગો સમુદ્રનાં અનેક સ્થળોમાં ફેલાય છે એવાં ગંગાજળની ધટાઓમાં, સમુદ્રના બીજા બેટોની અંદર નખાયેલી જાળોમાં અને જાંબુની ઝાડીની લતાઓમાં પડ્યા.[૨૭,૨૮] આમ પડેલા તે સર્વ દૈત્યો પહાડ જેવા આકારના હતા. તેમનામાંના કેટલાએકનાં અંગો તથા પગો ફાટી ગયા હતા અને કેટલાએકના હાથ તથા બાહુઓ તૂટી ગયા હતા.[૨૯] કેટલાએકની આંતરડાંરૂપી તાંતો વૃક્ષોની શાખાઓમાં વળગી રહી હતી, કેટલાએકને લોહીના ધોધ નીકળતા હતા, કેટલાએકના મુકુટો ઊંધા થઈ ગયા હતા, કેટલાએકનાં માથાંઓ વિપરીત થઈ ગયાં હતાં, કેટલાએકના પગ છોલાઈ ગયા હતા અને કેટલાએકની આંખો છીર પડવાથી દુખવા લાગી હતી.[૩૦] પડતાં પડતાં પણ જેઓ આયુધોવાળા હતા, તેમનાં આયુધોને અને કવચોને દેવતાઓએ બળથી, માયાથી તથા બાણોથી કાપી નાખ્યાં. ત્યાં દૂરથી પડવાને લીધે, કેટલાએક દૈત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આયુધો અને વસ્ત્રો ઊંધાં થઈ ગયાં તથા નીચે પડી ગયાં.[૩૧] તેમના માથાના ટોપ ગળામાં લટકી રહ્યા હતા અને તેના ચટચટ શબ્દથી ભયંકર ભીતી લાગતી હતી. તેમના શિખાભાગ પર્વતોના શિખરોની ટોચ ઉપર લાગી રહ્યા હતા; તેથી દેહ માત્ર લટકી રહ્યા હતા. કેટલાએક દૈત્યો શીમળાઓનાં દુષ્ટ વૃક્ષોમાં દઢ રીતે પડ્યા, તેથી તેમનાં અંગો શીમળાઓના કાંટાઓથી વીંધાઈ ગયાં. મોટી મોટી શિલાઓની ઉપર પડવાથી કેટલાએકનાં માથાંઓના સેંકડો ટુકડા થઈ ગયા.[૩૨,૩૩] જેમ વરસાદ વરસતાં, રજકણો જળમાં ગુમ થઈ જાય છે, તેમ યુદ્ધમાં દેવતાઓનાં સઘળાં આયુધો અને શસ્ત્રો પોતાની ઉપર પડવા લાગ્યાં કે તુરત જ સઘળા મોટા મોટા દૈત્યો, દિશાઓમાં ગુમ થઈ ગયા.[૩૪]

सर्व एव सकलायुधशस्त्रपातमात्रसमनंतरमेव। दिक्षु नाशमगमन्नसुरेंद्राः पांसवोऽम्बुदनिघोपयसीव ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'અસુરપરિભ્રંશ' એ નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૦ મો*

યમરાજાએ કરેલી શિક્ષાથી ત્રણ દૈત્યો-ના થયેલા અનેક અવતારો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति तुष्टेषु देवेषु दानवेषु हतेषु च ।
दामव्यालकटा दीना बभूवुर्भयविह्वलाः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે દાનવો હણાઈ ગયા અને દેવો રાજી થયા, ત્યારે ભયથી વિહ્વળ થયેલા દામ, વ્યાલ અને કટ રાંક થઈ ગયા.[1] હવે આમ શંબરાસુરનું સૈન્ય નાશ પામ્યું, એટલે તે કોપથી ભડભડી ઊઠ્યો. કલ્પાંતના અગ્નિની જેમ પ્રજ્વલિત થઈને તે દામ, વ્યાલ તથા કટને પૂછવા લાગ્યો કે, 'મારું સૈન્ય ક્યાં ?'[2] એટલે દામ, વ્યાલ અને કટ શંબરાસુરના ભયથી પોતાના દેશને છોડી ગયા અને સાતમા પાતાળમાં જઈને રહ્યા.[3] એ પાતાળમાં કાળની પેઠે બીજાઓને ત્રાસ આપી શકનારા અને નરકરૂપી સમુદ્રોનું પાલન કરનારા યમદૂતો કૌતુકથી રહે છે.[4] કોઇથી પણ ભય પામે નહિ એવા તે યમદૂતોએ ત્યાં આવેલા એ ત્રણ દૈત્યોને અનુક્રમે દેહધારી ચિંતાઓ જેવી ત્રણ કન્યાઓ આપી.[5] દામ આદિ એ ત્રણ દૈત્યોએ અપાર દુષ્ટ વાસનાઓનું ગ્રહણ કર્યું હતું. યમદૂતોની સાથે રહીને તેમણે પાતાળમાં જ દશહજાર વર્ષનું પોતાનું આયુષ્ય વિતાવ્યું.[6] 'આ કન્યા મારી પ્રિય છે અને એનાથી જ મારી પ્રભુતા છે' એવા પ્રકારના દુષ્ટ અને દૃઢ સ્નેહમાં તેઓ બંધાઈ ગયા અને તેમના આયુષ્યનો મોટો ભાગ એમ વ્યતીત થયો. એવામાં એક વાર મોટાં નરકો સંબંધી કામકાજોનો વિચાર કરવાને સારુ યમરાજા પ્રારબ્ધયોગે ત્યાં આવી પહોંચ્યા.[8] ત્યારે તેમને છત્ર–ચામર આદિ ચિહ્નો નહિ હોવાને લીધે, તે અસુરો 'આ યમરાજા છે' એમ જાણી શક્યા નહિ. તેમને એક સામાન્ય ચાકર સમજીને તેમણે પોતાના વિનાશ માટે તેમને વંદન પણ કર્યાં નહિ. આથી કોપ પામેલા યમરાજાએ માત્ર પોતાની ભ્રમરનો ઇસારો કરીને, તેમને અંગારાઓથી ધગધગતી નરકની ભૂમિઓમાં નખાવ્યા. ત્યાં મિત્રોથી, બંધુઓથી અને સ્ત્રીઓથી સંયુક્ત એવા એ ત્રણ દૈત્યો, દયા ઊપજે એ રીતે બરાડા પાડવા લાગ્યા, તેમજ જેમ વનના ઊના પવનોથી નાનાં ઊગવા માંડેલાં વૃક્ષો બળી જાય છે, તેમ તેઓ નરક સંબંધી અગ્નિની ગરમીથી બળી ગયા.[9–11] લાંબા કાળ સુધી યમદૂતોના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રૂર વાસનાને લીધે, તેઓ વધનું તથા બંધનનું કામ કરનારા ભીલ લોકો થયા અને તેવો અવતાર પામીને તેઓ ભીલ લોકોના રાજાને ત્યાં કિંકરો થઈને રહ્યા.[12] પછી એ જન્મને અંતે તેઓ ખાડાઓમાં કાગડા થયા, કાગડાના અવતાર પછી તેઓ ગીધ થયા અને ગીધના અવતાર પછી પોપટ થયા.[13] પોપટના અવતાર પછી તેઓ ત્રિગર્ત દેશમાં સૂવર થયા, સૂવરના અવતાર પછી તેઓ પર્વતોમાં ઘેટા થયા અને ઘેટાના અવતાર પછી તે દુર્બુદ્ધિવાળાઓ મગધદેશમાં કીડા થયા.[14] હે રામ ! દુષ્ટ વાસનાઓથી વ્યાપ્ત થયેલા એ લોકોએ એ રીતે જુદી જુદી વિચિત્ર યોનિઓનો અનુભવ કર્યો અને હમણાં તેઓ કાશ્મીરના વનની અંદર એક ખાબોચિયામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે.[15] જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈને પાછા નષ્ટ થાય છે, તેમ વિચિત્ર અવતારોનો અનુભવ કરી કરીને, વારંવાર મરણ પામેલા એ લોકો હમણાં માછલાના અવતારમાં દાવાનળથી ઊકળેલું કાદવ જેવું થોડું થોડું પાણી પીધા કરે છે, જૂના કાદવની પેઠે શિથિલ થઈ ગયા છે અને મરતા

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં પાતાળની અંદર યમરાજાએ બાળી નાખેલા એ દામ આદિ દૈત્યોને કાશ્મીર દેશમાં માછલાનો અવતાર આવ્યા સુધીના અનેક અવતારો થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

નથી તેમ જીવતા પણ નથી.[૧૬,૧૭] સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલા, વાસનારૂપી તંતુઓથી પ્રેરાયેલા અને શરીરરૂપી તરંગોએ ખડની પેઠે લાંબા કાળ સુધી અનેક પ્રદેશોમાં પહોંચાડેલા એ ત્રણ જીવો, હજી સુધી પણ અવિનાશી ફળ આપનારા ઉપશમને પ્રાપ્ત થયા નથી. તો હે રામ ! વાસનાઓની પ્રબળતા કેવી દારુણ છે, તેનો તમે વિચાર કરો ! ![૧૮]

भवजलधिगतास्ते वासनातंतुनुन्नास्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरंगैः । उपशममुपयाता राम नाद्याप्यनंतं परिकलय महत्त्वं दारुणं वासनायाः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો ‘ દામવ્યાલકટજન્માંતરચિત્રવર્ણન ’ એ નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ३१ मो*

અર્થહાનિ અને અનર્થપ્રાપ્તિ અહંકારથી જ થાય છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अतः प्रबोधाय तव वच्मि राम महामते ।
दामव्यालकटन्यायो मा तेऽस्त्विवति तु लीलया॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! એટલા માટે તમને સાવચેત કરવાને સારુ હું હસતાં હસતાં કહું છું કે, એ દામ, વ્યાલ અને કટ તેઓનું જે થયું, તે તમારું નહિ થવું જોઇએ. વિવેકનું અનુસંધાન નહિ કરવાને લીધે ચિત્ત આવી અભિમાનરૂપ આપત્તિનું ગ્રહણ કરે છે. અને તેથી સહજમાં અનંત જન્મોનાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. દેવતાઓને પીડનારા શંબરાસુરના સૈન્યનું સેનાપતિપણું ક્યાં અને ક્યાં ગરમીથી તપેલા કાદવના સમૂહમાં જર્જરિત માછલાંઓનો અવતાર ![૧–૩] દેવતાઓના સૈન્યને નસાડનારું મોટું ધૈર્ય ક્યાં અને ક્યાં ભીલોના રાજાના દરબારમાં ક્ષુદ્ર કિંકરપણું ! અહંકાર વગર કેવળ ચૈતન્યના પરિસ્પંદને લીધે ઉદારપણું તથા ધીરપણું ક્યાં અને ક્યાં મિથ્યા વાસનાઓના આવેશથી અહંકારની નીચ કલ્પના ! શાખાઓથી તથા વાંકા તાંતણાઓથી ઘાટી સંસારરૂપી આ વિસ્તરેલી ઝેરી વેલો અહંકારરૂપી અંકુરમાંથી ઉદય પામે છે.[૪–૬] આથી હે રામ ! સતત પ્રયત્ન કરીને અંદરથી અહંકારને જ ટાળી નાખો અને ‘જે કાંઈ દેહાદિક છે તે હું નથી’ એવી ભાવના કરીને સુખી થાઓ.[૭] આનંદરૂપ અને પરમ શીતળતાવાળું પરમાત્મારૂપ ચંદ્રમંડળ અહંકારરૂપી વાદળાંથી ઢંકાઈને અદૃશ્ય થઈ ગયું છે.[૮] એ દામ, વ્યાલ અને કટ નામના ત્રણ માયિક દૈત્યો મુદ્દલ હતા જ નહિ, છતાં અસ્તિત્વ (જન્મ–મરણના પ્રવાહમાં સત્તા હોવાપણું) પામ્યા. તેઓ અહંકારરૂપી પિશાચના વળગાડને લીધે હાલ કાશ્મીર દેશના મોટા અરણ્યની અંદર, એક નાના તળાવની પાસેના ખાબોચિયામાં માછલાં થઈને રહ્યા છે અને ત્યાં શેવાળના ટુકડાઓ માટે ટાંપ્યા કરે છે.[૯,૧૦]

રામ બોલ્યા:–જે પદાર્થ મુદ્દલ હોય જ નહિ તેનું હોવું સંભવતું નથી અને જે હોય તેનું ન હોવું સંભવતું નથી, આવો નિયમ છે; હવે એ ત્રણ જણ મુદ્દલ હતા જ નહિ, તો તેઓ જન્મ–મરણના પ્રવાહમાં સ્થિતિને કેમ પ્રાપ્ત થયા ? એ મને કહો.[૧૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે મહાબાહુ ! તમે કહો છો એમ જ છે. જે પદાર્થ કોઈ દિવસે કાંઈ પણ હોય નહિ, તે પદાર્થ સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિને પામતો જ નથી; પણ પ્રથમ સૂક્ષ્મ હોય તે આવિર્ભાવથી મોટો થાય છે.[૧૨] હવે તમે જ કહો કે, ‘કયા પદાર્થ સત્ય છે અને કયા પદાર્થ અસત્ય છે ?’ તમારી વાત સાંભળીને પછી હું

* આ એકત્રીસમા સર્ગમા અહંકારથી જ અર્થની હાનિ અને અનર્થની પ્રાપ્તિ કહેવાશે અને પદાર્થોની સત્તાનો તથા અસત્તાનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.

યોગ્ય દૃષ્ટાંતથી તમને સમજાવીશ.[13]

રામ બોલ્યા:–હે બ્રહ્મન્! આ જે આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ, તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા-જ હતા, છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ પામ્યાનું કેમ કહો છો?[14]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–જેમ દામ આદિ દૈત્યો માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ઝાંઝવાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા લાગ્યા હતા, તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ ચેષ્ટા કરીએ છીએ, જઇએ છીએ અને આવીએ છીએ.[15।16] રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટા છે.[17] જેમ મરી ગયેલો કોઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૂએલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં સાચું દેખાતાં છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું જ છે.[18] અત્યંત મૂઢપુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના, જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં ઊતરે જ નહિ.[19] આ જગતમાં કોઈ પણ માણસને મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ.[20] 'આ જગત ખોટું છે અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને બીજો મૂઢ માણસ ઘેલા જેવો ગણીને હસી કાઢે છે. બાકી, ઘેલો તો પોતે જ છે.[21] આ પ્રમાણે જો કે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ, એ પરસ્પર સરખું છે; તો પણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જેમ મત્ત અને અમત્ત સરખા ગણાય નહિ, અંધકાર અને પ્રકાશ સરખાં ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડકો સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા ગણાય જ નહિ.[22] મૂર્ખ માણસને મોટા પ્રયત્નથી સમજાવવા લાગીએ, તો પણ જેમ શબ પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂર્ખ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગતને મિથ્યા માની શકે જ નહિ.[23] મૂર્ખ માણસની આગળ 'સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે,' એમ કહેવું પણ બંધબેસતું ન થાય; કારણ કે તપનો તથા વિદ્યાનો સંસ્કાર નહિ હોવાને લીધે, અજ્ઞાનીએ બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કર્યો હોય છે.[24] હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞાની ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તેની પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મથી અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. જેની દૃષ્ટિમાં જગત હોય તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પણ જ્ઞાની તો 'આ જે સઘળું છે તે કેવળ શાંત પરબ્રહ્મ જ છે,' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે છે માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કેમ સંભવે?[25,26] 'મારામાં મારા સ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જેમ સોનામાં કડાં આદિ બીજો આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કોઈ બીજો આકાર થયો નથી,' એ રીતે અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ શું કરવો હોય?[27] તેમજ અત્યંત અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પાંચભૌતિકપણા વિના બીજું કાંઈ જાણતો જ નથી, તેથી જેમ વીંટી વગેરેને જોનારા બાળકની દૃષ્ટિમાં સોનું હોતું જ નથી, તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત ...

સંભવતી નથી.[૨૮] મૂઢ માણસ ખોટા અહંકારમય જ હોય છે અને તત્ત્વવેત્તા માણસ સાચા આત્મામય જ હોય છે. માટે તેમની પાસે જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી ઘટે જ નહિ. અત્યંત અજ્ઞાની માણસ પોતાની પેઠે સર્વને દેહમય જ સમજે છે, માટે તેની પાસે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેવા બેસીએ, તો તે આપણા વાક્યને મૂર્ખાઈ ભરેલું જ ગણે. જેમકે કોઈ માણસ કહે કે, 'હું તો ઘડો છું.' તો એ વાક્ય ગાંડાઈભરેલું જ ગણાય.[૨૯,૩૦] વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં જગત ખોટું ઠરે છે; એટલા માટે આ આપણે પણ કદી સાચા નથી અને દામ આદિ દૈત્યો પણ સાચા ન હતા. વિદ્વાનોના અનુભવની રીતે વિચારતાં પણ તેઓ અને આપણે અસત્ય છીએ અને યુક્તિથી વિચાર કરતાં પણ તેમનું અને આપણું હોવાપણું સંભવતું નથી.[૩૧] શુદ્ધ, નિરંજન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને સત્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે, શાંત છે તથા તેનો ઉદય કે અસ્ત કાંઈ પણ નથી.[૩૨] સઘળું જગત શાંત બ્રહ્મ જ છે અને તેમ હોવાને લીધે શૂન્ય નથી, પણ પૂર્ણપણાથી રહેલું છે. હે રામ! એ પૂર્ણબ્રહ્મમાં આ સઘળી સૃષ્ટિઓ કેવળ તેના વિવર્તરૂપ (અન્યરૂપે પ્રતીત થવારૂપ) છે.[૩૩] જેમ 'તિમિર' નામના રોગવાળાની જે પોતાની દૃષ્ટિ છે તે જ આકાશમાં કેશનાં ઝીણાં ચકરડાં આદિરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ જે પૂર્ણસ્વરૂપ છે તે જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે પ્રતીત થાય છે.[૩૪] ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું ધારે છે, તેવા પ્રકારનું જ થોડી વારમાં જુએ છે અને અનુભવે છે. આમ છે એટલા માટે જગત જે અવિદ્યમાન છે, તે પણ ચૈતન્યની દૃષ્ટિથી ક્ષણમાત્રમાં વિદ્યમાન જેવું થઈ જાય છે.[૩૫] જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય નથી અને કોઈ પણ પદાર્થ અસત્ય નથી. પરંતુ આ વાત નિઃસંશય છે કે, ચૈતન્ય પોતાના રૂપને જેવું ધારે છે, તેવા પ્રકારથી જ તે રૂપે ઉદય પામે છે.[૩૬] જે રીતે દામ આદિ ત્રણ દૈત્યો ઉદય પામ્યા હતા, તે રીતે જ આપણે ઉદય પામ્યા છીએ; માટે તેઓ સાચા તો આપણે પણ સાચા અને તેઓ ખોટા તો આપણે પણ ખોટા. હે રામ! તેઓમાં અને આપણામાં શી વિશેષતા છે?[૩૭] આ મહાચૈતન્ય અંત વગરનું છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિરાકાર છે. તેની અંદર જે ભાગ જેવા આકારનું મનન કરે છે, તે ભાગ તેવા આકારથી ઉદય પામે છે.[૩૮] જ્યાં જે ભાગનું ચૈતન્ય દામ આદિ આકારનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તે ભાગનું ચૈતન્ય તેવા આકારના અનુભવને લીધે દામ આદિ રૂપોથી સંપન્ન થયું.[૩૯] જ્યાં એ ચૈતન્ય તમારા તથા મારા વગેરે આકારોનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તેવા આકારોના અનુભવને લીધે તે તેવા આકારોથી સંપન્ન થયું છે.[૪૦] નિરાકાર ચિદાકાશના સ્વપ્નનો જે પ્રતિભાસ છે, તેનું જ 'જગત' એ નામ પડેલું છે. જેમ સૂર્યના તાપના અમુક ભાગનું 'ઝાંઝવાનાં પાણી' એ નામ પાડવામાં આવે છે, તેમ મહાચૈતન્યના અમુક ભાગનું 'જગત' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.[૪૧] એ મહાચૈતન્ય પોતાના જે સ્થળમાં મનન કરે છે, તે સ્થળમાં તે 'દૃશ્ય' કહેવાય છે અને જે સ્થળમાં તે મનન વગરનું હોય છે, તે સ્થળમાં તે 'મોક્ષ' કહેવાય છે.[૪૨] વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ મહાચૈતન્ય સ્થળના વિભાગો વગરનું છે, તેથી તે મનન વગરનું પણ કદી નથી અને મનનવાળું પણ કદી નથી. છતાં 'આ દેખવામાં આવતું જે

યોગ્ય દૃષ્ટાંતથી તમને સમજાવીશ.[૧૩]

રામ બોલ્યા:–હે બ્રહ્મન્! આ જ આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ, તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા-જ હતા, છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ પામ્યાનું કેમ કહો છો?[૧૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–જેમ દામ આદિ દૈત્યો માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ઝાંઝવાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા લાગ્યા હતા, તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ ચેષ્ટા કરીએ છીએ, જઇએ છીએ અને આવીએ છીએ.[૧૫।૧૬] રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટા છે.[૧૭] જેમ મરી ગયેલો કોઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૂએલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળ-માં સાચું દેખાતાં છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું જ છે.[૧૮] અત્યંત મૂઢપુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના, જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં ઊતરે જ નહિ.[૧૯] આ જગતમાં કોઈ પણ માણસને મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ.[૨૦] 'આ જગત ખોટું છે અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને બીજો મૂઢ માણસ ઘેલા જેવો ગણીને હસી કાઢે છે. બાકી, ઘેલો તો પોતે જ છે.[૨૧] આ પ્રમાણે જો કે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ, એ પરસ્પર સરખું છે; તો પણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જેમ મત્ત અને અમત્ત સરખા ગણાય નહિ, અંધકાર અને પ્રકાશ સરખાં ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડકો સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા ગણાય જ નહિ.[૨૨] મૂર્ખ માણસને મોટા પ્રયત્નથી સમજાવવા લાગીએ, તો પણ જેમ શબ પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂર્ખ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગતને મિથ્યા માની શકે જ નહિ.[૨૩] મૂર્ખ માણસની આગળ 'સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે,' એમ કહેવું પણ બંધબેસતું ન થાય; કારણ કે તપનો તથા વિદ્યાનો સંસ્કાર નહિ હોવાને લીધે, અજ્ઞાનીએ બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કર્યો હોય છે.[૨૪] હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞાની ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તેની પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મથી અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવતો નથી. જેની દૃષ્ટિમાં જગત હોય, તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પણ જ્ઞાની તો 'આ જે સઘળું છે તે કેવળ શાંત પર-બ્રહ્મ જ છે,' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો કેમ સંભવે?[૨૫,૨૬] 'મારામાં મારા સ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જેમ સોનામાં કડાં આદિ બીજો આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કોઈ બીજો આકાર થયો નથી,' એ રીતે અત્યંત જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ શું કરવો હોય?[૨૭] તેમજ અત્યંત અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પાંચભૌતિકપણા વિના બીજું કાંઈ જાણતો જ નથી, તેથી જેમ વીંટી વગેરેને જોનારા બાળકની દૃષ્ટિમાં સોનું હોતું જ નથી, તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બ્રહ્મ હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતનો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત કરવી

ભવતી નથી.[૨૮] મૂઢ માણસ ખોટા અહંકાર-
ય જ હોય છે અને તત્ત્વવેત્તા માણસ સાચા
ાત્મામય જ હોય છે. માટે તેમની પાસે જગ-
નો નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત
વી ઘટે જ નહિ. અત્યંત અજ્ઞાની માણસ
ાતાની પેઠે સર્વને દેહમય જ સમજે છે, માટે
ની પાસે 'હું બ્રહ્મ છું' એમ કહેવા બેસીએ, તો
આપણા વાક્યને મૂર્ખાઈ ભરેલું જ ગણે. જેમકે
ાઈ માણસ કહે કે, 'હું તો ઘડો છું.' તો એ
ાક્ય ગાંડાઈભરેલું જ ગણાય.[૨૯,૩૦] વાસ્તવિક
તિ વિચાર કરતાં જગત ખોટું ઠરે છે; એટલા
ાટે આ આપણે પણ કદી સાચા નથી અને
ામ આદિ દૈત્યો પણ સાચા ન હતા. વિદ્વાનો-
ા અનુભવની રીતે વિચારતાં પણ તેઓ અને
ાપણે અસત્ય છીએ અને યુક્તિથી વિચાર
તાં પણ તેમનું અને આપણું હોવાપણું સંભ-
તું નથી.[૩૧] શુદ્ધ, નિરંજન અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જે
્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને સત્ય બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક
, શાંત છે તથા તેનો ઉદય કે અસ્ત કાંઈ પણ
થી.[૩૨] સઘળું જગત શાંત બ્રહ્મ જ છે અને તેમ
ોવાને લીધે શૂન્ય નથી, પણ પૂર્ણપણાથી રહેલું
. હે રામ! એ પૂર્ણબ્રહ્મમાં આ સઘળી સૃષ્ટિ-
ો કેવળ તેના વિવર્તરૂપ (અન્યરૂપે પ્રતીત
વારૂપ) છે.[૩૩] જેમ 'તિમિર' નામના રોગ-
ાળાની જે પોતાની દૃષ્ટિ છે તે જ આકાશમાં
શનાં ઝીણાં ચકરડાં આદિરૂપે પ્રતીત થાય છે,
ેમ જે પૂર્ણસ્વરૂપ છે તે જ આ સૃષ્ટિઓરૂપે
ાતીત થાય છે.[૩૪] ચૈતન્યનો સ્વભાવ જ એવો
 કે, તે પોતાના સ્વરૂપને જેવા પ્રકારનું ધારે છે,
ેવા પ્રકારનું જ થોડી વારમાં જુએ છે અને અનુ-
વે છે. આમ છે એટલા માટે જગત જે અવિદ્ય-
ાન છે, તે પણ ચૈતન્યની દૃષ્ટિથી ક્ષણમાત્રમાં
વિદ્યમાન જેવું થઈ જાય છે.[૩૫] જગતમાં કોઈ
પણ પદાર્થ સત્ય નથી અને કોઈ પણ પદાર્થ
અસત્ય નથી. પરંતુ આ વાત નિઃસંશય છે કે,
ચૈતન્ય પોતાના રૂપને જેવું ધારે છે, તેવા પ્રકાર-
થી જ તે રૂપે ઉદય પામે છે.[૩૬] જે રીતે દામ
આદિ ત્રણ દૈત્યો ઉદય પામ્યા હતા, તે રીતે જ
આપણે ઉદય પામ્યા છીએ; માટે તેઓ સાચા
તો આપણે પણ સાચા અને તેઓ ખોટા તો
આપણે પણ ખોટા. હે રામ! તેઓમાં અને
આપણામાં શી વિશેષતા છે?[૩૭] આ મહાચૈતન્ય
અંત વગરનું છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિરાકાર છે.
તેની અંદર જે ભાગ જેવા આકારનું મનન કરે
છે, તે ભાગ તેવા આકારથી ઉદય પામે છે.[૩૮]
જ્યાં જે ભાગનું ચૈતન્ય દામ આદિ આકારનું
મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં તે ભાગનું ચૈતન્ય તેવા
આકારના અનુભવને લીધે દામ આદિ રૂપોથી
સંપન્ન થયું.[૩૯] જ્યાં એ ચૈતન્ય તમારા તથા
મારા વગેરે આકારોનું મનન કરવા લાગ્યું, ત્યાં
તેવા આકારોના અનુભવને લીધે તે તેવા આકા-
રોથી સંપન્ન થયું છે.[૪૦] નિરાકાર ચિદાકાશના
સ્વપ્નનો જે પ્રતિભાસ છે, તેનું જ 'જગત' એ
નામ પડેલું છે. જેમ સૂર્યના તાપના અમુક
ભાગનું 'ઝાંઝવાનાં પાણી' એ નામ પાડવામાં
આવે છે, તેમ મહાચૈતન્યના અમુક ભાગનું
'જગત' એવું નામ પાડવામાં આવ્યું છે.[૪૧] એ
મહાચૈતન્ય પોતાના જે સ્થળમાં મનન કરે છે,
તે સ્થળમાં તે 'દૃશ્ય' કહેવાય છે અને જે સ્થળ-
માં તે મનન વગરનું હોય છે, તે સ્થળમાં તે
'મોક્ષ' કહેવાય છે.[૪૨] વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ
મહાચૈતન્ય સ્થળના વિભાગો વગરનું છે, તેથી તે
મનન વગરનું પણ કદી નથી અને મનનવાળું
પણ કદી નથી. છતાં 'આ દેખવામાં આવતું જે
જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે;' એમ સમજાવવાને માટે
તમારી પાસે આ વિભાગોની કલ્પના કહી છે.[૪૩]
જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે અને જે જગત છે તે જ
બ્રહ્મ છે. જેમ બે પર્યાય શબ્દોના અર્થમાં ભેદ
હોતો નથી, તેમ બ્રહ્મ અને જગત એ શબ્દોના
અર્થમાં પણ ભેદ નથી.[૪૪] જેમ તિમિરવાળું નેત્ર

ચોગ્ય દૃષ્ટાંતથી તમને સમજાવીશ.[૧૩]

રામ બોલ્યા:–હે બ્રહ્મન્! આ જ આપણે છીએ તે સાચા જ છીએ, તેથી સંસારના પ્રવાહમાં રહ્યા છીએ. પણ દામ આદિ ત્રણ જણા તો ખોટા-જ હતા, છતાં તેમને સંસારના પ્રવાહમાં સ્થિતિ પામ્યાનું કેમ કહો છો?[૧૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–જેમ દામ આદિ દૈત્યો માયામય હોવાને લીધે ખોટા જ હતા છતાં ઝાંઝવાનાં પાણીના પૂરની પેઠે સાચા જેવા લાગ્યા હતા, તેમ સુર, અસુર તથા દાનવો સહિત આપણે પણ ખોટા જ છીએ અને ખોટા છતાં પણ ચેષ્ટા કરીએ છીએ, જઇએ છીએ અને આવીએ છીએ.[૧૫।૧૬] રામપણું પણ ખોટું છે અને વસિષ્ઠપણું પણ ખોટું છે. જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટું છે, તેમ આપણાં શરીરો અનુભવમાં આવવા છતાં પણ ખોટા છે.[૧૭] જેમ મરી ગયેલો કોઈ સંબંધી સ્વપ્નમાં જીવતો દેખાવા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે મૂએલો જ હોય છે, તેમ આ જગત અજ્ઞાનકાળમાં સાચું દેખાતાં છતાં જ્ઞાન થાય ત્યારે ખોટું જ છે.[૧૮] અત્યંત મૂઢપુરુષને 'આ જગત ખોટું છે' એમ કહીએ તો તે પુરુષ એ વાતને ખોટી જ માને; કારણ કે તત્ત્વવિચારનો અભ્યાસ કર્યા વિના, જગતના સત્યપણાના અનુભવનો નિષેધ મનમાં ઊતરે જ નહિ.[૧૯] આ જગતમાં કોઈ પણ માણસને મનમાં જે દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હોય, તે નિશ્ચય તત્ત્વવિચારના અભ્યાસ વિના કદી પણ નાશ પામે નહિ.[૨૦] 'આ જગત ખોટું છે અને બ્રહ્મ જ સાચું છે' એમ જે માણસ વાત કરે છે, તે માણસને બીજો મૂઢ માણસ ઘેલા જેવો ગણીને હસી કાઢે છે. બાકી, ઘેલો તો પોતે જ છે.[૨૧] આ પ્રમાણે જો કે અજ્ઞાનીની વાતને જ્ઞાની માને નહિ અને જ્ઞાનીની વાતને અજ્ઞાની માને નહિ, એ પરસ્પર સરખું છે; તો પણ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની સરખા સંભવે જ નહિ. જેમ મત્ત અને અમત્ત સરખા ગણાય નહિ, અંધકાર અને પ્રકા સરખાં ગણાય નહિ અને છાયા તથા તડ સરખાં ગણાય નહિ, તેમ જ્ઞાની અને અજ્ઞા સરખા ગણાય જ નહિ.[૨૨] મૂર્ખ માણસને મો પ્રયત્નથી સમજાવવા લાગીએ, તો પણ જેમ શ પોતાના પગથી ચાલી શકે નહિ, તેમ મૂ માણસ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતા જગત મિથ્યા માની શકે જ નહિ.[૨૩] મૂર્ખ માણસ આગળ 'સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે,' એમ કહે

: તપનો ત

અજ્ઞાની

બ્રહ્મનો નહિ પણ જગતનો જ અનુભવ કર હોય છે.[૨૪] હે રામ! જે પુરુષ અત્યંત અજ્ઞા ન હોય તથા અત્યંત જ્ઞાની પણ ન હોય, તે પાસે જ જગતના અસત્યપણાની અથવા બ્રહ્મ અભિન્નપણાની વાત કરવી શોભે છે. અત્ય જ્ઞાની પુરુષ પોતાના સ્વરૂપ વિના બીજું ક જોતો જ નથી, તેથી તેની પાસે જગતનો નિષ કરવો સંભવતો નથી. જેની દૃષ્ટિમાં જગત હો તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો સંભવે; પ જ્ઞાની તો 'આ જે સઘળું છે તે કેવળ શાંત પ બ્રહ્મ જ છે,' એવો સર્વદા અનુભવ કર્યા કરે માટે તેની પાસે જગતનો નિષેધ કરવો ક સંભવે?[૨૫,૨૬] 'મારામાં મારા સ્વરૂપ વિ બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જેમ સોનામાં ક આદિ બીજો આકાર થયો છે, તેમ મારામાં કો બીજો આકાર થયો નથી,' એ રીતે અત્યં જ્ઞાની પુરુષ સારી પેઠે સમજે છે; માટે તેની પા જગતનો નિષેધ શું કરવો હોય?[૨૭] તેમજ અત્યં અજ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાનામાં પાંચભૌતિકપણ વિના બીજું કાંઈ જાણતો જ નથી, તેથી જેમ વીં વગેરેને જોનારા બાળકની દૃષ્ટિમાં સોનું હોતું નથી, તેમ અત્યંત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિમાં બ્ર હોતું જ નથી; માટે તેની પાસે પણ જગતને નિષેધ કરીને બ્રહ્મનું સ્થાપન કરવાની વાત

પંક્તિઓમાં, શેવાળના ઉત્તમ વેલાઓમાં, તરંગોના આવર્તનોમાં, તરતાં પુષ્પોરૂપી હિંડોળાઓમાં, નીલકમળોની લતાઓમાં અને શીતળ વલણોવાળા જળકણોના સમૂહોરૂપી વાદળાંઓની પંક્તિઓમાં પ્રેમપૂર્વક ભોગોને ભોગવશે. એમ લાંબો કાળ વિહાર કર્યા પછી તેમને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિચારબુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થશે. એ પછી તેઓ જુદા પડશે અને તે પછીના અવતારમાં મુક્તિ પામશે. જેમ વિવેકદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો જુદા પડી જાય છે, તેમ મુક્તિ પામવાને સારુ પ્રારબ્ધયોગે એ ત્રણ જીવ જુદા પડશે.[૭-૧૦] લક્ષ્મીના ભારે દબદબાવાળા કાશ્મીરદેશમાં, વૃક્ષોથી શોભી રહેલું 'અધિષ્ઠાન' નામનું એક નગર ઉત્પન્ન થશે.[૧૧] જેમ નાના કમળના મધ્યમાં ડોડી થાય છે, તેમ તે નગરના મધ્યમાં 'પ્રદ્યુમ્ન શિખર' નામનું એક શિખર થશે.[૧૨] તે શિખરની ઉપર જાણે બીજું એક શિખર ઉત્પન્ન થયેલું હોય એવું અને વાદળાંઓ સુધી પહોંચેલી મોટી શાળાઓવાળું એક ઉત્તમ ઘર થશે.[૧૩] તે ઘરના ઈશાનખૂણામાં ઉપરની ભીંતમાં એક કોતર હશે અને તેમાં નિરંતર ચાલતા પવનથી તણખલાં હાલ્યાં કરતાં હશે. એ માળામાં એ 'વ્યાલ' નામનો દાનવ 'ચકલા' નામનો પક્ષી થશે. પહેલી વાર જ થોડુંક શાસ્ત્ર સાંભળ્યું હોય એવો બ્રાહ્મણ જેમ અર્થ વિનાનું બોલબોલ કરે છે, તેમ તે પક્ષી અર્થ ન સમજાય એવો 'ચીચી, ચીચી' શબ્દ કર્યા કરશે.[૧૪,૧૫] તેજ સમયમાં અને સ્વર્ગ જેવા તેજ નગરમાં, જાણે બીજો ઇન્દ્ર હોય એવો 'શ્રી યસસ્કરદેવ' નામનો રાજા થશે.[૧૬] ત્યાં તે રાજાના ઘરની અંદર મોટા સ્તંભના પાછળના છિદ્રમાં 'દામ' નામનો દાનવ કૂણા કૂણા ગણગણાટ કરનારો મચ્છર થશે.[૧૭] 'અધિષ્ઠાન' નામના એજ નગરની અંદર તેજ સમયમાં 'રત્નાવલીવિહાર' એ નામનું એક ક્રીડા કરવાનું ઘર થશે. તે વિહારગૃહમાં એ ભૂમિપાલને 'નૃસિંહ' નામનો અમાત્ય હશે. તે મંત્રીને બંધ તથા મોક્ષ હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ હશે.[૧૮,૧૯] તેની બેઠકના ઓરડામાં 'કટ' નામનો દાનવ 'કલકલિયો' નામનો પક્ષી થશે અને તે રૂપાના પાંજરામાં એ મંત્રીને વિનોદ કરવાનું સાધન થઈ રહેશે.[૨૦] હે રામ! એ 'નૃસિંહ' નામનો રાજમંત્રી દામ, વ્યાલ અને કટ આદિ દૈત્યોની આ શ્લોકબદ્ધ રચાયેલી કથાને લોકની પાસે વાંચશે. પછી, કલકલિયો થયેલો તે કટ દાનવ આ કથા સાંભળશે, એટલે તેને પોતાની જૂની સ્થિતિનું સ્મરણ થશે. આમ તેને પોતાના જીવરૂપનો બોધ થશે, એટલે તે પરમ મોક્ષપદને પામશે. પ્રદ્યુમ્નશિખર ઉપરના ઘરની ભીંતની કોતરની અંદર રહેનારો ચકલો પક્ષી પણ ત્યાંના લોકોને મોઢેથી એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. વળી રાજાના ઘરની અંદર થાંભલાની કોતરમાં રહેનારો મચ્છર પણ પ્રસંગોપાત્ત એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે.[૨૧-૨૪] આમ હે રામ! પ્રદ્યુમ્નશિખરમાં રહેનારો ચકલો, રાજાના ઘરમાં રહેનારો મચ્છર અને મંત્રીના ઘરની અંદર રહેનારો કલકલિયો એ ત્રણે જીવ આ રીતે મોક્ષ પામશે.[૨૫] દામ, વ્યાલ અને કટનું આ સંપૂર્ણ આખ્યાન તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રામ! એજ રીતે આ જે સંસાર છે,—તે શૂન્ય છતાં પણ અત્યંત પ્રકાશિત દેખાતી માયા છે. તે માયા ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અજ્ઞાનથીજ લોકોને ભમાવે છે. વાસનાઓથી મોહ પામેલા મૂર્ખલોકો દામ, વ્યાલ અને કટની પેઠે અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી પણ નીચી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. ભ્રમરના ચાળા માત્રથી મેરુપર્વતનાં અને મંદરાચળનાં સ્થાનકોને પણ ચૂર્ણ કરી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને રાજાના ઘરની અંદર લાકડાના થાંભલાની કોતરમાં મચ્છરપણું ક્યાં! હાયની

પોતાના જ પ્રકાશને મોવાળાનાં ઝીણાં ચકરડાં જેવો દેખે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપને જ 'જગત છે' એમ જાણે છે.[૪૫] મોવાળાનું ચકરડું એ કાંઈ જ નથી, પણ દૃષ્ટિ જ મોવાળાના ચકરડારૂપે પ્રતીત થાય છે; તેમ આ દેખવામાં આવતું જગત એ કાંઈ જ નથી, પણ બ્રહ્મ જ જગતરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચિદાકાશનો સ્વભાવ જ એવો છે.[૪૬] આરોપની દૃષ્ટિથી જોતાં વ્યાપક મહાચૈતન્યમાં સર્વના આરોપનો સંભવ છે, તેથી આપણા અનુભવમાં આવે છે, તે સર્વ સર્વત્ર છે. અપવાદની દૃષ્ટિથી જોતાં તેમાં ક્યાંય કાંઈ પણ નથી અને અનુભવમાં પણ આવતું નથી. આથી જે આ જગત છે તે શાંત, ભેદરહિત, સત્ય, એક અને પૂર્ણ જ છે. તો એવો નિશ્ચય રાખીને તમે પણ શોક, ભય અને ભેદનો ત્યાગ કરીને પૂર્ણરૂપે જ રહો.[૪૭] મહાચૈતન્યનું પોતાનું રૂપ અત્યંત શાંત અને સ્વચ્છ છે. તે મોટી શિલાના ગર્ભની પેઠે ઘટ્ટ હોવાથી અંદર બીજો કોઈ પદાર્થનો સમાવેશ હોવાને યોગ્ય નથી. આથી તેની અંદર ક્યાંય જગત છે કે નહિ એવા વિચારો કરવા પણ યોગ્ય નથી. માત્ર એટલું જ સમજવું યોગ્ય છે કે, પ્રતિભાસમાત્રથી જ જગત છે, તે જગતરૂપે ચૈતન્ય જ દેખાય છે.[૪૮]

शिलोदराकारघनं प्रशांतं महाचितं रूपमिदं स्वमच्छम्। नैवास्ति नास्तीति दशौ क्वचित्तु यथास्ति तत् साधु तदेव भाति ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'સદસન્નિરાકરણ' એ નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

દામ, વ્યાલ અને કટનો મોક્ષ

॥ राम उवाच ॥

सतामप्यसतामेव बालयक्षपिशाचवत्।
दामव्यालकटादीनां दुःखस्यांतः कथं भवेत्॥

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિ! બાળકની દૃષ્ટિમાં જેમ યક્ષ તથા પિશાચ હોય છે, તેમ દામ, વ્યાલ અને કટ એ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં જ છે, પણ જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિઓમાં નથી; તેમના દુઃખનો અંત કેમ અને ક્યારે આવશે?[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ જે યમદૂતો દામ, વ્યાલ અને કટના સગા થયા હતા, તેમણે યમરાજને પ્રાર્થના કરી હતી. ત્યારે યમરાજાએ જે કહ્યું હતું, તે તમે સાંભળોઃ 'જ્યારે આ દામ આદિ ત્રણ જીવો પરસ્પરથી જુદા પડે અને પોતાની જૂની સ્થિતિની વાત સાંભળે ત્યારે પોતાના તત્ત્વને જાણીને તેઓ અવશ્ય મુક્ત થશે.'[૨,૩]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! ત્રણ જીવો પોતાના વૃત્તાંતને ક્યાં, ક્યારે, કોની પાસેથી અને શી રીતે સાંભળશે? એ વાત અનુક્રમથી મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–કાશ્મીર દેશની અંદર મોટાં મોટાં કમળોવાળું તળાવ છે. તેને કિનારે એ ખાબોચિયું છે. તેમાં વારંવાર ઘણી ઘણી માછલાંની યોનિઓને ભોગવીને એ ચપળ મત્સ્યો ખાબોચિયાંની ખરાબી થતાં જ્યારે કાળગતિને લીધે પાડા વગેરે પશુઓથી મરણ પામશે, ત્યારે તે જ પદ્મસર (કમળના તળાવ)માં તેઓ સારસોની યોનિને પામશે.[૫,૬] જગતના શણગાર સમ એ સારસ પક્ષીઓ એ તળાવની અંદર રાતાં કમળોની પંક્તિઓમાં, બીજી જાતનાં કમળોના

* આ બત્રીસમા સર્ગમાં દામ, વ્યાલ અને કટ એઓને મચ્છર આદિના અવતારોમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ મોક્ષ મળ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

પંક્તિઓમાં, શેવાળના ઉત્તમ વેલાઓમાં, તરંગોના આવર્તનોમાં, તરતાં પુષ્પોરૂપી હિંડોળાઓમાં, નીલકમળોની લતાઓમાં અને શીતળ વલણોવાળા જળકણોના સમૂહોરૂપી વાદળાંઓની પંક્તિઓમાં પ્રેમપૂર્વક ભોગોને ભોગવશે. એમ લાંબો કાળ વિહાર કર્યા પછી તેમને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિચારબુદ્ધિ સારી રીતે પ્રાપ્ત થશે. એ પછી તેઓ જુદા પડશે અને તે પછીના અવતારમાં મુક્તિ પામશે. જેમ વિવેકદષ્ટિથી વિચાર કરતાં સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો જુદા પડી જાય છે, તેમ મુક્તિ પામવાને સારુ પ્રારબ્ધયોગે એ ત્રણ જીવ જુદા પડશે.[૭-૧૦] લક્ષ્મીના ભારે દબદબાવાળા કાશ્મીરદેશમાં, વૃક્ષોથી શોભી રહેલું 'અધિષ્ઠાન' નામનું એક નગર ઉત્પન્ન થશે.[૧૧] જેમ નાના કમળના મધ્યમાં ડોડી થાય છે, તેમ તે નગરના મધ્યમાં 'પ્રદ્યુમ્ન શિખર' નામનું એક શિખર થશે.[૧૨] તે શિખરની ઉપર જાણે બીજું એક શિખર ઉત્પન્ન થયેલું હોય એવું અને વાદળાંઓ સુધી પહોંચેલી મોટી શાળાઓવાળું એક ઉત્તમ ઘર થશે.[૧૩] તે ઘરના ઈશાનખૂણામાં ઉપરની ભીંતમાં એક કોતર હશે અને તેમાં નિરંતર ચાલતા પવનથી તણખલાં હાલ્યાં કરતાં હશે. એ માળામાં એ 'વ્યાલ' નામનો દાનવ 'ચકલો' નામનો પક્ષી થશે. પહેલી વાર જ થોડુંક શાસ્ત્ર સાંભળ્યું હોય એવો બ્રાહ્મણ જેમ અર્થ વિનાનું બોલબોલ કરે છે, તેમ તે પક્ષી અર્થ ન સમજાય એવો 'ચીચી, ચીચી' શબ્દ કર્યા કરશે.[૧૪,૧૫] તે જ સમયમાં અને સ્વર્ગ જેવાં તેજ નગરમાં, જાણે બીજો ઇન્દ્ર હોય એવો 'શ્રીયસરકરદેવ' નામનો રાજા થશે.[૧૬] ત્યાં તે રાજાના ઘરની અંદર મોટા સ્તંભના પાછળના છિદ્રમાં 'દામ' નામનો દાનવ ફૂણા ફૂણા ગણગણાટ કરનારો મચ્છર થશે.[૧૭] 'અધિષ્ઠાન' નામનાં એજ નગરની અંદર તેજ સમયમાં 'રત્નાવલીવિહાર' એ નામનું એક ક્રીડા કરવાનું ઘર થશે. તે વિહારગૃહમાં એ ભૂમિપાલને 'નૃસિંહ' નામનો અમાત્ય હશે. તે મંત્રીને બંધ તથા મોક્ષ હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ હશે.[૧૮,૧૯] તેની બેઠકના ઓરડામાં 'કટ' નામનો દાનવ 'કલકલિયો' નામનો પક્ષી થશે અને તે રૂપાના પાંજરામાં એ મંત્રીને વિનોદ કરવાનું સાધન થઈ રહેશે.[૨૦] હે રામ! એ 'નૃસિંહ' નામનો રાજમંત્રી દામ, વ્યાલ અને કટ આદિ દૈત્યોની આ શ્લોકબદ્ધ રચાયેલી કથાને લોકની પાસે વાંચશે. પછી, કલકલિયો થયેલો તે કટ દાનવ આ કથા સાંભળશે, એટલે તેને પોતાની જૂની સ્થિતિનું સ્મરણ થશે. આમ તેને પોતાના જીવરૂપનો બોધ થશે, એટલે તે પરમ મોક્ષપદને પામશે. પ્રદ્યુમ્નશિખર ઉપરના ઘરની ભીંતની કોતરની અંદર રહેનારો ચકલો પક્ષી પણ ત્યાંના લોકોને મોઢેથી એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે. વળી રાજાના ઘરની અંદર થાંભલાની કોતરમાં રહેનારો મચ્છર પણ પ્રસંગોપાત્ત એ કથા સાંભળીને પરમ મુક્તિને પ્રાપ્ત થશે.[૨૧-૨૪] આમ હે રામ! પ્રદ્યુમ્નશિખરમાં રહેનારો ચકલો, રાજાના ઘરમાં રહેનારો મચ્છર અને મંત્રીના ઘરની અંદર રહેનારો કલકલિયો એ ત્રણે જીવ આ રીતે મોક્ષ પામશે.[૨૫] દામ, વ્યાલ અને કટનું આ સંપૂર્ણ આખ્યાન તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રામ! એ જ રીતે આ જ સંસાર છે,—તે શૂન્ય છતાં પણ અત્યંત પ્રકાશિત દેખાતી માયા છે. તે માયા ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અજ્ઞાનથીજ લોકોને ભમાવે છે. વાસનાઓથી મોહ પામેલા મૂર્ખલોકો દામ, વ્યાલ અને કટની પેઠે અનેક પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિમાંથી પણ નીચી સ્થિતિમાં આવી પડે છે. ભ્રમરના ચાળા માત્રથી મેરુપર્વતનાં અને મંદરાચળનાં સ્થાનકોને પણ ચૂર્ણ કરી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને રાજાના ઘરની અંદર લાકડાના થાંભલાની કોતરમાં મચ્છરપણું ક્યાં! હાથની

થપ્પડમાત્રથી સૂર્યબિંબને તથા ચંદ્રબિંબને પાડી નાખવાની શક્તિ ક્યાં અને પ્રદ્યુમ્નશિખર ઉપરના ઘરની અંદર ભીંતની કોતરમાં ચકલાપણું ક્યાં! હાથમાં લીલામાત્રથી મેરુપર્વતને તોળી લેવાની શક્તિ ક્યાં અને 'નૃસિંહ' નામના મંત્રીના ઘરમાં કલકલિયાપણું ક્યાં! હે રામ! જે નિરંજન ચૈતન્ય છે, તે જ પોતાના સ્વયંપ્રકાશરૂપપણાનો ત્યાગ નહિ કરતાં રાજસ અહંકારથી રંગાઈ જઇને દેહાદિક ખોટા રૂપને પણ 'હું છું' એમ સમજે છે. જીવ પોતાની જ વાસનારૂપ ભ્રાંતિને લીધે પોતે જાણે ચૈતન્યસ્વરૂપથી ભિન્નપણું પામ્યો હોય એવો થાય છે. એ ભ્રાંતિ ઝાંઝવાના પાણીમાં જળબુદ્ધિની પેઠે અસત્ય છતાં પણ સત્ય જેવી પ્રતીત થાય છે. જેઓ શાસ્ત્રની રીતિ પ્રમાણે 'આ જે દશ્ય છે તે સઘળું મિથ્યા જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને, પોતાની અખંડાકાર બુદ્ધિથી પોતાના શાંતસ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેઓ પરમાત્મામાં નિરંતર રહેલી એ બુદ્ધિ વડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે. જેમ જળ નીચા માર્ગમાં જ જાય છે, તેમ જે પુરુષો નાના પ્રકારનાં દુઃખોના વિકારોને આપનારા શુષ્ક તર્કવાળા મતોનો આશ્રય કરે છે, તેઓ પોતાના જ લાભનો નાશ કરે છે. જેઓ પોતાના અનુભવથી પણ સિદ્ધ થતા શ્રુતિને અનુસરનારા માર્ગથી પરમ પદમાં પહોંચવાને સારુ ચાલે છે, તે પુરુષોનો નાશ થતો નથી. હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જે પુરુષ 'મને અમુક વિષયસુખ મળે તો ઠીક, મને અમુક પરલોક મળે તો ઠીક' એવી તૃષ્ણાઓ રાખ્યા કરે છે, તેને પોતાના દુર્ભાગ્યથી થયેલી દીનતાને લીધે નાશ પામેલા પુરુષાર્થની રાખ પણ હાથ આવતી નથી. જે ઉદાર મનવાળો પુરુષ સર્વદા નિઃસ્પૃહપણાથી ત્રૈલોક્યને પણ તરણા જેવું સમજે છે, તે પુરુષને જેમ સર્પો જૂની કાંચળીને તજી દે છે, તેમ સઘળી આપદાઓને તજી દે છે. જેના મનમાં નિત્ય જ્ઞાનનો ચમત્કાર ચળકતો હોય છે, તે પુરુષને લોકપાલ દેવતાઓ પોતાની જીવિકારૂપ બ્રહ્માંડની પેઠે સર્વદા પાળે છે. ગમે તેવી અપાર વિપત્તિ આવી પડી હોય તો પણ કુમાર્ગે નહિ જ ચાલવું જોઇએ.[૨૬–૩૯] રાહુ કુમાર્ગથી અમૃત પીવા લાગ્યો, તો તેનું પણ મરણ થઈ ગયું હતું. ઉત્તમ શાસ્ત્ર તથા સજ્જનોનો સમાગમ એ બન્ને આત્માના પ્રકાશરૂપ પ્રબળ પ્રકાશને આપનારા સૂર્ય છે. જે પુરુષો તેનો આશ્રય કરે છે, તે પુરુષો ફરી વાર મોહરૂપી અંધકારને વશ થતા નથી. જેઓએ વૈરાગ્ય આદિ સદ્ગુણોથી પોતાની કીર્તિ ફેલાવી હોય છે, તે પુરુષોને અણનમો પણ નમે છે, તેમની સઘળી આપદાઓ ક્ષય પામે છે અને તેમને અક્ષય કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને સદ્ગુણો મેળવવામાં અસંતોષ હોય છે, વેદાંતશાસ્ત્ર સાંભળવામાં રાગ હોય છે અને જેમને સત્ય બોલવાનું તથા બ્રહ્મનું અનુસંધાન કરવાનું વ્યસન હોય છે, તેઓ જ મનુષ્ય છે, બીજાઓ તો પશુ જ છે. જે મહાત્મા પુરુષોરૂપી ક્ષીરસમુદ્રોના યશરૂપી ચંદ્રની ચાંદનીથી લોકોનાં હૃદયોરૂપી કુમુદો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં હોય છે, તેમના શરીરમાં પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ રીતે રહેલા છે, એમ સમજવું. હે શ્રોતાલોકો! તમો અનાદિકાળથી થયેલા અનેક અવતારોમાં જે કાંઈ ભોગવવાનું છે તે સઘળું ભોગવી ચૂક્યા છો અને જે કાંઈ જોવાનું છે, તે સઘળું જોઈ ચૂક્યા છો; તો હવે જન્મ—મરણના પ્રવાહોમાં ગોથાં ખાવાને સારુ ભોગોનો લોભ શા માટે રાખો છો? હવે તો તમે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પ્રમાણે, મહાત્માઓએ ચલાવેલા સંપ્રદાય પ્રમાણે તેમજ જ્ઞાનની સ્થિતિના ક્રમ પ્રમાણે વર્તો અને તમે મનમાંથી ખોટી ભોગજાળની વાસનાને છોડી દો. તમારા સદ્ગુણોને સ્વર્ગલોકપર્યંત પ્રખ્યાત કરો, એટલે તમારી કીર્તિ વધે અને સજ્જનો વાહવાહ કરે.[૪૦–૪૬] કીર્તિ અને સજ્જનોમાં વાહવાહ મૃત્યુમાંથી બચાવે છે, પણ

વિષયો મૃત્યુમાંથી કદી બચાવતા નથી. જે પુરુષોની ચંદ્ર જેવી ધવળ કીર્તિને, સિદ્ધ લોકોની સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત થનારાં ગાયનોથી ગાય છે, તે પુરુષો જ જીવે છે અને બીજા પુરુષો તો જીવતા છતાં મૂએલા સમજવા. પરમ પુરુષાર્થ ઉપર ધ્યાન આપી, ધીરજ રાખી, ઉત્તમ યત્નપૂર્વક શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચરણ કરનારા કયા પુરુષને સિદ્ધિ ન થાય? શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા પુરુષે ફળની સિદ્ધિની ઉતાવળ કરવી જોઇએ નહિ.[૪૭-૪૮] જે ફળ લાંબે કાળે પાકે તે ફળ બહુ પુષ્ટ થાય છે. શોક, ભય, પરિશ્રમ, ગર્વ અને ઉતાવળને છોડી દઇને તમે શાસ્ત્ર પ્રમાણે વ્યવહાર કરો. તમે ઘણા ઘણા સંકટોમાં પડ્યા છો. ઇન્દ્રિયોરૂપી ફાંસીથી મરવા જેવો તમારો જીવ થયો છે, તો તે હવે સંસારરૂપી જૂની ઊંડી ખાડોમાં દુઃખી ન થાય એમ કરો. હવે પછી ફરી વાર એક અધમ યોનિમાંથી બીજી અધમ યોનિમાં જવું પડે અને બીજી અધમ યોનિમાંથી ત્રીજી અધમ યોનિમાં જવું પડે એમ કરો નહિ. સજાવેલાં બાણોની સેંકડો પંક્તિઓથી જેમાં હાથીઓ કપાઈ જતા હોય એવા સંગ્રામમાં પણ આ શાસ્ત્ર આપદાઓનું નિવારણ કરે એવું છે, તેનો તમે અવશ્ય વિચાર કરો.[૫૦-૫૩] આ સંસાર દાવાનળથી તપી ગયેલા દુર્ગંધી કાદવ જેવો છે, તેમાં તમે વારંવાર દુઃખી થતા વૃદ્ધ દેડકાની જેમ તુચ્છ જીવનની આશાને છોડી દો. હૃદયમાંથી ભોગની વાસનાને દૂર કરો. હે આર્યલોકો! ધનની રકમ એકઠી કરવાથી શું વળવાનું છે? ધનની તૃષ્ણાને છોડી દઈને તમે શાસ્ત્રનો વિચાર કરો.[૫૪] સર્વ પદાર્થોમાં 'આ બ્રહ્મ છે, આ બ્રહ્મ છે' એવી ભાવના કરીને બ્રહ્મનો જ વિચાર કરો. પશુઓની પેઠે કોઈ નીચ લોકોની પ્રેરણાથી ચાલો નહિ.[૫૫] ધન આદિની તૃષ્ણારૂપ ગાઢ અને લાંબી એવી મોટી નિદ્રા કંગાળપણું આપનારી છે; પરિણામે તે દુર્ભાગ્યપણું કરનારી છે અને સારાં ફળથી રહિત છે. તેને તમે તજી દો અને જાગ્રત થાઓ.[૫૬] જેમ સુકાતા જતા ખાબોચિયામાં વૃદ્ધ કાચબો આળસુ થઈને પડ્યો રહે છે, તેમ તમે આ સંસારમાં આળસુ થઈને પડ્યા રહો નહિ, પણ જરાની અને મરણની શાંતિને માટે ઉદ્યમમાં મચ્યા રહો.[૫૭] અર્થ (ધન)ની સંપત્તિથી અનર્થ થાય છે, ભોગના સમૂહથી સંસારરૂપી રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને સઘળી સંપત્તિઓ એક જાતની વિપત્તિઓ છે, માટે સંસારના સર્વ પદાર્થોમાં અનાદર કરવો એ જ જય છે.[૫૮] વ્યવહારને જાણનારા પુરુષોનો વિચાર મેળવી લોકોની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નહિ પડતા અને શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરતા ઉદ્યમથી તમે શુભ ફળ મેળવવાની ગોઠવણ કરો.[૫૯] જે પુરુષ સદાચારથી શુદ્ધ રીતે ચાલે છે, વૃત્તિને નિર્મળ રાખે છે અને સંસારનાં સુખરૂપ ફળને આપનારી, પણ પરિણામે દુઃખ આપનારી પદ્ધતિઓની લાલચને રાખતો નથી, તે પુરુષનાં આયુષ્ય, યશ, ગુણો અને લક્ષ્મી, વસંતમાં થયેલી લતાઓની પેઠે સારાં ફળોને સારુ જ પ્રફુલ્લિત થાય છે.[૬૦]

आचारचारुचरितस्य विविक्तवृत्तेः संसारसौख्यफलदुःखदशास्त्रगृघ्नोः आयुर्यशांसि च गुणाश्च सदैव लक्ष्म्या फुल्लंति माधवलता इव सत्फलाय ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સદાચારનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો*

શુભ ઉદ્યોગ વગેરેનું વર્ણન અને અહંકારથી બંધન તથા તેના ત્યાગથી મોક્ષ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सर्वातिशयसाफल्यात् सर्वं सर्वत्र सर्वदा ।
संभवत्येव तस्माच्चं शुभोद्योगं न संत्यज ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જો યોગ્ય સાધનો અત્યંત આગ્રહપૂર્વક સારી પેઠે કરવામાં આવે, તો તેઓ સફળ થયા વિના રહે જ નહિ. આવો નિયમ હોવાને લીધે સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સઘળાં ધારેલાં કાર્યો સફળ થવાં સંભવિત છે. આથી તમે મોક્ષની પ્રાપ્તિને સારુ શુભ ઉદ્યોગને કદી પણ છોડો નહિ.[1] ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષોએ શુભ ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેવાથી અશક્ય કાર્યો પણ કર્યાં છે. મિત્રો, સ્વજનો અને બંધુઓને આનંદ આપનારા નંદીએ× તળાવમાં તપ કરીને મહાદેવના આરાધનરૂપ ઉદ્યોગ કરીને મૃત્યુને પણ જીતી લીધું છે.[2] ઉદ્યોગને લીધે સૈન્યોથી તથા ધનોથી સંપન્ન થયેલા બળિરાજા આદિ દૈત્યોએ જેમ હાથીઓ કમળના સમૂહોને કચરી નાખે છે, તેમ સઘળા ઉત્કર્ષવાળા દેવોને પણ કચરી નાખ્યા હતા.[3] જેમ બ્રહ્મા સૃષ્ટિ કરે છે, તેમ મરુત્તરાજાના× યજ્ઞમાં મહર્ષિ સંવર્તે તપના પ્રભાવથી દેવતાઓ તથા દૈત્યો સહિત નવી સૃષ્ટિ કરી હતી. વિશ્વામિત્રે વારંવાર સઘળાઓના કરતાં અત્યંત અધિક તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપણું પણ મેળવ્યું છે અને તે બીજા ક્ષત્રિયોને મળવું બહુ કઠિન છે.[4,5] દુર્ભાગી ઉપમન્યુને* માંડમાંડ લોટ ભેળવેલું પાણી દૂધના બદલામાં મળ્યું હતું, અને તેને ય તે રસાયન સમજીને પીતા હતા; છતાં, તેમણે તપના પ્રભાવથી ક્ષીરસમુદ્ર મેળવ્યો હતો.[6] ત્રૈલોક્યમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વિષ્ણુ તથા બ્રહ્મા આદિને પણ કાળ તણખલાંની પેઠે ચાવી જાય છે, છતાં 'શ્વેત' નામના મુનિએ તેને ભક્તિથી અને અત્યંત દૃઢતાથી જીતી લીધો હતો.[7] સાવિત્રી સત્યવાન નામના રાજકુમારની સ્ત્રી હતી, યમરાજ તેના પતિને લઈ જતા હતા ત્યારે તે પતિની પાછળ ગઈ અને સ્તુતિ આદિથી તથા યુક્તિભરેલાં વચનોથી યમરાજને વશ કરીને તેણે પોતાના પતિને યમના હાથમાંથી છોડાવીને જીવતો કર્યો હતો.[8] શાસ્ત્રમાં કહેલા શુભ ઉદ્યોગમાંનો એક પણ ઉદ્યોગ એવો નથી કે જેનું ફળ ન મળે. એટલા માટે તમારે અંતઃકરણમાં વિચાર કરીને ઉદ્યોગથી સર્વોત્તમ મુક્તિપદ મેળવવું

---

* આ તેત્રીસમા સર્ગમા શુભ ઉદ્યોગના મહિમાનું, સજ્જનોના મહિમાનું, સારાં શાસ્ત્રોના મહિમાનું, અહંકારથી બંધન થવાનું અને અહંકારનો ત્યાગ કરવાથી મુક્તિ થવાનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

× શિલાદ નામના એક મુનિ હતા. તેમણે પોતાને એક સર્વજ્ઞ પુત્ર થાય, તેટલા સારુ શંકરની આરાધના કરી હતી. એમના તપથી પ્રસન્ન થઈને મહાદેવે એમને વરદાન માગવા કહ્યું: એમણે પોતાને એક સર્વજ્ઞ પુત્ર થાય, એવું વરદાન માગ્યું. આથી શંકરે કહ્યું: 'સર્વજ્ઞ તો એક હું જ છું. એથી તને મારા અંશે કરીને એક પુત્ર થશે અને તે સોળમા વરસે મરણ પામશે.' આમ શિલાદ મુનિને નંદી નામનો પુત્ર થયો. પોતાનું મરણ સોળમે વરસે છે એમ જાણીને, તે નંદીએ પણ શંકરનું પૂજન કરવા માડ્યું. હવે સોળમે વરસે તે શંકરનું પૂજન કરતો હતો, તેવામાં મૃત્યુએ તેને પાશ વડે બાંધવા માંડ્યો. એટલે શંકરે પ્રકટ થઈ મૃત્યુને ડાબે પગે લાત મારી, મૃત્યુપાશો ભેદી નાખ્યા અને નંદીને અજરામર કરી પોતાના સેવક તરીકે સ્થાપ્યો.

× મરુત્તરાજાના યજ્ઞમાં ઇન્દ્રે વિઘ્ન કર્યું હતું તેથી મહર્ષિ સંવર્તે નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તે યજ્ઞ પૂરો કર્યો હતો.

* ઉપમન્યુના પિતાની સ્થિતિ અત્યંત ગરીબ હતી. બીજાં બાળકોને દૂધ પીતા જોઈને ઉપમન્યુએ પણ માની આગળ દૂધ માટે રડવા માંડ્યું. આથી માતાએ એ બાળકને પટાવવા માટે એને લોટ ભેળવેલું પાણી આપ્યું. ઉપમન્યુને આની ખબર પડી એટલે તેણે તપ કર્યું અને શંકરની સ્તુતિ કરી, તેથી શંકર પ્રસન્ન થયા અને તેમણે તેને ક્ષીરસાગરનો નિવાસ આપ્યો.

જોઈએ.[૯] સુખદુઃખ તથા જન્મ-મરણ આદિ દશાઓરૂપ સઘળી ભ્રાંતિઓનું મૂળ કાપી નાખે એવું તો એક આત્મજ્ઞાન જ છે, માટે તેને સારુ તમે પ્રબળ પ્રયત્ન કરો.[૧૦] આપદાઓમાં નાખનારી માગતી ભોગોની લાલચોનો નાશ કરવાને સારુ વિષયોમાં દોષદૃષ્ટિ કરવાની ગોઠવણો જ શોધવી જોઈએ. જો કે વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ તેવું સામાન્ય દુઃખ ભોગવ્યા વિના પરમાનંદ-તત્ત્વનું સુખ મળે એમ નથી. દુઃખ ભોગવ્યા વિના સુખ તે મળે?[૧૧] જો કે બ્રહ્મ નિત્યપ્રાપ્ત જ છે તેથી તેની પ્રાપ્તિને સારુ શમ આદિ સાધનો રાખવાની જરૂર નથી. તો પણ બ્રહ્મનું નિત્ય પ્રાપ્તપણું જાણવામાં આવ્યું ન હોય ત્યાં સુધી એ સાધનો પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે, બહુ કામનાં છે અને પ્રથમ બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સુખને પ્રકટ કરનારાં છે. એમ સમજો.[૧૨] આથી મેં તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં સમજાવ્યું છે, આ પ્રકરણમાં પણ સમજાવતો આવું છું અને હવે પણ જે સર્વ વિદ્વાનોના અનુભવમાં આવેલું છે તે દેખાડીશ.[૧૯] બ્રહ્માંડના સર્વ અનુભવોનું અધિષ્ઠાન 'પરબ્રહ્મ' નામનું મહાચૈતન્ય છે. તે નિર્મળ છે અને શાંત છે. માટે તેમાં આકાશાદિ સત્‌થી ઉત્પન્ન થાય છે? અસત્‌થી ઉત્પન્ન થાય છે? કે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે? જો તે માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનીએ તો માયાથી જ ઉત્પન્ન થાય તે મિથ્યા જ હોય, માટે ઉત્પત્તિ થઈ જ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્મમાં આકાશાદિકનું ઉત્પન્ન થવું જ સંભવતું નથી. બ્રહ્મ છિદ્રોથી રહિત છે, કૂટસ્થ છે અને નિત્ય છે. તેમાં હજારો ટાંકણાંઓથી પણ છિદ્રરૂપ આકાશ ઉત્પન્ન કરવું અશક્ય છે. જળાદિકની ઉત્પત્તિ વિષે પણ આ પ્રમાણે જ સમજવું.[૨૦]

અહંકાર અહંકારરૂપ નથી રહેતો; પણ જેમ પાણી પાણીની સાથે એક થઈ જાય છે, તેમ પરમાત્માની સાથે એક થઈ જાય છે.[૨૨–૨૫] અનુભવમાં આવતું અહંકાર આદિ જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ. અહંકાર એ શું છે, એવો વિચાર કરતાં અહંકારાદિક સઘળું ટળી જઇને અવશ્ય એક ચૈતન્ય જ અવશેષ રહે છે.[૨૬] જેમ પ્રૌઢબુદ્ધિવાળાઓને આ પિશાચ નથી એમ બોધ કરવાથી અપિશાચમાં થયેલી પિશાચની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, પણ થોડી સમજણવાળા બાળકોને તો 'આ પિશાચ નથી' એમ સેંકડોવાર કહેતાં છતાં પણ સંશય જ રહે છે; તેમ અહંકારથી રહિત થયેલાઓને બ્રહ્મમાં થયેલી જગતની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, પણ અહંકારવાળાઓને 'આ જગત નથી પણ બ્રહ્મ છે' એમ સેંકડો વાર કહેવા છતાં પણ સંશય જ રહે છે.[૨૭] જ્યાં સુધી અંદર રહેલી ચૈતન્યરૂપી ચાંદની અહંકારરૂપી વાદળાંથી ઢાંકાયેલી હોય, ત્યાં સુધી તે બોધરૂપી કુમુદિનીને પ્રફુલ્લિત કરતી નથી.[૨૮] હુંપણું ધોવાઈ જાય તો પછી હુંપણાને લીધે કલ્પાયેલાં નરક, સ્વર્ગ અને મોક્ષ આદિ ક્યાંથી જ રહે? અર્થાત્ મોક્ષ આદિની તૃષ્ણા રહેતી જ નથી.[૨૯] જ્યાં સુધી હૃદયમાં હુંપણારૂપ મેઘ વરસ્યા કરતો હોય, ત્યાં સુધી તૃષ્ણારૂપી ઇન્દ્રજવની મંજરી પ્રફુલ્લિત થયા જ કરે છે.[૩૦] નિત્યચૈતન્યને દબાવીને અહંકારરૂપી મેઘ જ્યાં સુધી રહ્યો હોય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનરૂપી અંધારું રહ્યાં જ કરે છે અને કદી પણ પ્રકાશ થતો નથી.[૩૧] આ અહંકાર મુદ્દલ છે જ નહિ અને જીવે પોતે જ તેને મિથ્યા કલ્પી લીધેલો છે. જેમ બાળકે સંભ્રમથી કલ્પી લીધેલો પિશાચ બાળકના દુઃખને માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી; તેમ તે અહંકાર જીવને દુઃખ માટે જ છે પણ હર્ષને માટે નથી. મિથ્યા જ કલ્પાયેલા અહંકારથી કાચી બુદ્ધિવાળા પુરુષને અનંત જન્મ–મરણ આપનારો મોહ થાય છે. જેમકે, દામ આદિ દૈત્યોને થયો હતો. 'આ દેહ હું છું' એવા ભારે મોહથી અધિક બીજું કાંઈ અનર્થભૂત અજ્ઞાન સંસારમાં થયું નથી અને થશે પણ નહિ.[૩૨–૩૪] સંસારમાં જે કાંઈ આ સુખ અને દુઃખ અત્યંત આવ્યા કરે છે, તે સઘળું અહંકારરૂપી ચક્રના મોટા પરિણામરૂપ છે.[૩૫] અહંકારરૂપી અંકુરને વિચારવાળા મનરૂપી હળથી ઉખેડીને નાખી દેવામાં આ તો સંસારનો નાશ કરનારું એવું જ્ઞાનરૂ ધાન્ય કોઈ પણ રીતે છેદાતું નથી; પરંતુ તે હજારો શાખાઓથી વૃદ્ધિ પામીને ફળદાયી થ છે.[૩૬] જે અહંકાર છે તે જ અનંત જ રૂપી વૃક્ષોનો કાંટો છે. તે વૃક્ષોની 'આ મા આ મારું' એવા પ્રકારની મમતાઓરૂપ હજ શાખાઓ ફેલાયેલી છે.[૩૭] વાસના આદિ પદા શીમળાનાં પાકાં ફળોની પેઠે જરાક ઠોકર વા વાથી ફાટી પડે એવા છે અને તે મોટા મો તરંગોની પંક્તિઓની પેઠે જરાક પ્રત્યાઘાત તૂટી જાય એવા છે; માટે તેમને વિચારરૂપી ઠો તથા પ્રત્યાઘાત દેવો જોઇએ. વાસ્તવિક રીતે જે અહંકાર નથી એવો આત્મા પોતાને તિરોહિ કરી દેનારી 'હું છું' એવી ભાવનાથી સંસા રૂપી ચક્રના ભ્રમણ જેવો જણાય છે.[૩૮,૩૯] જ રૂપી અરણ્યમાં જ્યાં સુધી અહંકારરૂપી અં કાર ફેલાયેલો છે, ત્યાં સુધી જ ચિંતારૂપી મ મહોન્મત્ત પિશાચિણીઓ ગર્જના કરે છે.[૪૦] અધમ માણસને અહંકારરૂપી પિશાચ વળગે હોય છે, તે માણસના તે વળગાડને મટાડવા માટે શાસ્ત્રો કે મંત્રો કોઈ પણ સમર્થ નથી.[૪૧]

રામ બોલ્યા:–હે બ્રહ્મન્! એ અહંકાર ક ઉપાયથી ન વધે? એ વિષે મને કહો, એટલે મ સંસારરૂપી ભયની શાંતિ થાય.[૪૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–આત્માનું જે વાસ્ સ્વરૂપ મેં કહ્યું છે, તે સ્વરૂપનું સર્વદા સ્ રાખવામાં આવે અને આત્મા ચૈતન્યમય ર

સા જેવો નિર્મળ રહે, તો અહંકાર વધતો નથી. 'આ સંસારરૂપી ઇન્દ્રજાળ મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં રાગ–દ્વેષ રાખવાથી મારું શું વળે એમ છે?' એ રીતનું મનમાં જો અનુસંધાન રાખવામાં આવે, તો અહંકાર વધતો નથી.[૪૩,૪૪] 'અહંકાર પણ નથી અને દશ્યોના વિલાસો પણ નથી' એવા વિચારની જેના મનમાં સ્થિતિ થઈ હોય, તે પુરુષનો વ્યવહાર શાંત થવાને લીધે અહંકાર વધતો નથી.[૪૫] 'આ હું છું અને આ જગત છે' એવા બે વિચારો શત્રુ–મિત્ર આદિને ઉત્પન્ન કરનારા છે. તેમનો ક્ષય થાય અને સર્વત્ર ચોખ્ખી સમતા પ્રાપ્ત થાય, તો અહંકાર વધતો નથી.[૪૬] દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય ઇત્યાદિક ત્રિપુટીઓ 'આ લેવું અને આ છોડી દેવું' એવા પ્રકારની ભ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમનો ક્ષય થાય અને સર્વત્ર ચોખ્ખી સમતા પ્રાપ્ત થાય તો અહંકાર વધતો નથી.[૪૭]

રામ બોલ્યાઃ–હે પ્રભુ! જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં અને મનોરથમાં જે અહંકાર થાય છે તેનો આકાર કેવો છે? તેનો ત્યાગ શી રીતે થાય? અને ત્યાગ કરવાથી શું થાય?[૪૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ જગતમાં અહંકાર ત્રણ પ્રકારના છે. તેઓમાં બે શ્રેષ્ઠ છે અને એક ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. હું એ વિષયનું વિવેચન કરું છું, તે તમે સાંભળો. 'આ જે સઘળું જગત છે તે હું છું અને જે અવિનાશી પરમાત્મા છે તે પણ હું છું. જગતમાં મારાથી જુદું કાંઈ જ નથી' આવી રીતનો જે અહંકાર થાય તેને ઉત્તમ સમજવો.[૫૦] આ અહંકાર મોક્ષને માટે છે, પણ બંધનને માટે નથી અને તે ચોથી અથવા પાંચમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુક્તને હોય છે. 'હું સર્વ કરતાં અત્યંત સૂક્ષ્મ છું, માટે સર્વથી ન્યારો છું' એવો બીજા પ્રકારનો જે અહંકાર થાય છે, તેને પણ શુભ સમજવો. એ અહંકાર મોક્ષને માટે છે, પણ બંધનને માટે નથી અને તે છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુક્તને હોય છે. સાતમી ભૂમિકામાં રહેલા જીવન્મુક્તને 'અહંકાર છે' એવી જો કલ્પના કરીએ તો તે નામમાત્ર જ રહેલો છે. 'હાથ તથા પગ આદિ અવયવોવાળો જે આ દેહ છે તે હું છું' એવો ત્રીજા પ્રકારનો જે અહંકાર તે લૌકિક છે અને તુચ્છ જ છે. એ ત્રીજો દુરાત્મા અહંકાર એક જાતનો મોટો શત્રુ જ છે, એટલા માટે તેનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.[૫૧-૫૪] અનેક પ્રકારની માનસિક પીડાઓ કરનારો એ ત્રીજો અહંકારરૂપી બળવાન શત્રુ જ જીવને ખરાબ કરી નાખે છે, તે જીવ પાછો ઠેકાણે આવતો નથી.[૫૫] સ્વાભાવિક રીતે અનાદિકાળથી ચોંટેલા એ ત્રીજા દુષ્ટ અહંકારે જેમની બુદ્ધિને ભમાવી નાખી છે, તે લોકો સંકટોમાં જ ડૂબ્યા કરે છે.[૫૬] પહેલા બેમાંના ગમે તે અહંકારવાળો જીવ મહાત્મા કહેવાય છે અને મુક્તિ પામે છે; પણ ત્રીજા લૌકિક અહંકારવાળો જીવ તો દૃઢ રીતે સંસારમાં જ ગોથાં ખાયા કરે છે.[૫૭] પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી 'હું દેહ નથી' એવો નિર્ણય કરીને ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરવો, એમ પૂર્વના વિદ્વાનોનો સિદ્ધાંત છે.[૫૮] એટલા માટે પહેલા બે અહંકારનો અંગીકાર કરી, ત્રીજા દુઃખદાયી લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ જ કરવો યોગ્ય છે.[૫૯] દામ, વ્યાલ અને કટ, એ ત્રણ દૈત્યો ત્રીજા લૌકિક અહંકારથી એવી દશાને પામ્યા હતા કે તે દશાની વાતો કરતાં પણ ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે.[૬૦]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! ચિત્તમાંથી એ ત્રીજા લૌકિક અહંકારનો ત્યાગ કરીને પુરુષ કેવી રીતે વર્તે તો તે પોતાના હિતને પ્રાપ્ત થાય?[૬૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–લૌકિક અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને દુઃખદાયી છે. તેનો ત્યાગ કરીને પુરુષ જેમ જેમ ગુરુસેવા આદિ શુભ સાધનોમાં તત્પર રહે છે, તેમ તેમ તેને પરમપદ સમીપમાં આવતું જાય છે.[૬૨] પુરુષ જો પહેલા

અહંકારની અને બીજા અહંકારની ભાવના કરીને રહે છે, તો ઊંચા પદને પ્રાપ્ત થાય છે અને એમને પણ છોડી દઈ સઘળા અહંકારોથી રહિત રહે છે, તો તે પુરુષ પરમ પદને પામે છે.[૬૩,૬૪] હે રામ! આવા વિચાર રાખી પરમાનંદના બોધને માટે સર્વદા સઘળા યત્નો કરીને છેલ્લા દુષ્ટ લૌકિક અહંકાર (હું દેહ છું એવા અહંકાર) નો તો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ.[૬૫] એ પાપી દુષ્ટ અહંકાર તો શરીરમાં રહેલો એક જાતનો રોગ છે. તેનો ત્યાગ કરવો, એ જ મોટું કલ્યાણ છે અને એ જ પરમપદ પામવાનું સાધન છે.[૬૬] વિચારના બળથી એ લૌકિક સ્થૂળ અહંકારનો ત્યાગ કરીને માણસ બેસી રહે અથવા વ્યવહાર કરે, તો પણ તેનું અધ પતન (નીચ સ્થિતિમાં પડવું) થતું નથી.[૬૭] હે મહાબુદ્ધિમાન! જેમ સારી પેઠે તૃપ્તિ પામેલા પુરુષને ઝેરથી સંયુક્ત થયેલા રસો પ્રિય લાગતા નથી, તેમ જેનો અહંકાર ક્ષીણ થઈ ગયો હોય એવા જીવને રોગ જેવા દુઃખદાયી ભોગો પ્રિય લાગતા નથી.[૬૮] ભોગો ઉપર પ્રેમ ન રહે ત્યારે પુરુષને મોક્ષરૂપ કલ્યાણ સમીપમાં જ આવે છે; કારણ કે મનના અંધકારરૂપ અહંકાર ક્ષીણ થયા પછી બીજું કલ્યાણને રોકે એવું કશું જ પ્રતિબંધક રહેતું નથી કે જેને લીધે શ્રેયનો વિઘાત થાય.[૬૯] હે રામ! અહંકારના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી, ધીરજથી અને શ્રવણાદિકના પ્રયત્નથી સંસારરૂપ સમુદ્ર તરાય છે. જે પુરુષ 'જે સઘળું છે તે હું જ છું અને એમ હોવાથી સઘળું મારું જ છે' એવા વિચારથી 'હું દેહાદિક નથી અને દેહાદિકના સંબંધમાં જે કાંઈ છે તે મારું નથી' એવો નિશ્ચય રાખે છે તથા ઉપર કહેલા આત્માના ઉત્તમ બોધને મનમાં દૃઢ રીતે ઠસાવે છે, તે મહાત્મા પુરુષ અનુક્રમથી સાતમી ભૂમિકામાં સ્થિતિ પામે છે અને અંતે વિદેહકૈવલ્યને પામે છે.[૭૦,૭૧]

नाहं न तेन मम किंचिदपीति मत्वा सर्वं च मे सकलमप्यहमेव चेति। लब्धास्पदं मनसि संविदमेवमीड्यां नीत्वा स्थितिं परमुपैति पदं महात्मा ॥ ७१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'અહંકારવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો×

વિષ્ણુએ શંબરાસુરને માર્યો અને વાસનારહિત ત્રણ દૈત્યોનો મોક્ષ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अत्र ते शृणु वक्ष्यामि दामादिषु गतेष्वथ।
यद्वृत्तं शंबरस्यैव नगरे नगसन्निभे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જેમ શરદઋતુમાં તૂટેલી મર્યાદાવાળું વાદળાંઓનું સઘળું મંડળ આકાશમાંથી ભ્રષ્ટ થઇને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તૂટેલી મર્યાદાવાળું શંબરાસુરનું સઘળું સૈન્ય આકાશમાંથી પડી નષ્ટ થઈ ગયું. પછી દામ આદિ દૈત્યો શંબરાસુરની પાસેથી જતા રહ્યા. એટલે મેરુ પર્વતના જેવી સંપત્તિવાળા શંબરાસુરના નગરમાં જે વૃત્તાંત બન્યું તે હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.[૧,૨] જેના સૈન્યને દેવતાઓએ જીતી લીધેલું એવા શંબરાસુરે કેટલાંએક વર્ષો કાઢી પાછો દેવતાઓના વધનો ઉદ્યોગ કરીને વિચાર કર્યો કે, 'મેં માયાથી દામ આદિ જે અસુરોને બનાવ્યા હતા, તેમણે તો મૂર્ખતાને લીધે યુદ્ધમાં ખોટા દુષ્ટ અહંકારની જ ભાવના કરી, એટલે તેઓ હારી ગયા.[૪] હવે મારે માયાથી બીજા દાનવોને સર્જવા અને તેમને વેદાંતશાસ્ત્ર જાણનારા તથા વિવેકી કરવા. તત્ત્વના પરિજ્ઞાનને લીધે તેઓ મિથ્યા ભાવના વગરના હશે, એટલે તેઓ અહં

× આ ચોત્રીસમા સર્ગમા ભીમ, ભાસ અને દૃ[ઢ] એ નામના દૈત્યોએ પીડેલા દેવતાઓની પ્રાર્થના ઉપરથી વિષ્ણુએ શંબરાસુરને માર્યો, અને વાસના વગરના ભી[મ] આદિ ત્રણે દૈત્યો મુક્ત થયા, એ કથા કહેવામાં આવશે

કારને ધારણ કરશે નહિ અને તેથી દેવતાઓને જીતી લેશે.[૫-૬] આ પ્રમાણે દૈત્યરાજ શંબરાસુરે વિચાર કર્યો. પછી જેમ સમુદ્ર પરપોટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તેણે માયાથી પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ભીમ, ભાસ અને દઢ એ નામના ત્રણ દાનવોને ઉત્પન્ન કર્યા.[૭] આત્મતત્ત્વને જાણનારા હોવાને લીધે સઘળું જાણનારા, રાગરહિત, દોષ વગરના, જે કામ આવી પડે તે જ કામને કરનારા, આત્માનું અનુસંધાન કરનારા, ઉત્તમતાવાળા, નિઃસ્પૃહપણાથી સઘળા જગતને તરણા જેવું જોતા અને પવિત્ર મનવાળા એ ત્રણે દૈત્યોએ ઊંચે આવીને આકાશને ઘેરી લીધું. ચળકતાં શસ્ત્રોવાળા એ દૈત્યો વર્ષાઋતુનાં વીજળીઓવાળાં વાદળાંઓની પેઠે ગર્જના કરતા હતા.[૮-૧૦] તેઓ દેવતાઓની સામે ઘણાં વર્ષો સુધી લડ્યા, પણ વિવેકને લીધે કદી પણ તેમણે અહંકાર ધર્યો નહિ.[૧૧] એ ત્રણ દૈત્યોને મનમાં 'આ અમારું છે' એવી જો વાસના ઉદય પામતી, તો 'આ દેહ છે, તે કોણ છે? અને અમે કોણ છીએ?' એવા વિચારથી તે વાસના તુરત જ પાછી અસ્ત પામતી હતી.[૧૨] 'આ શરીર ખોટું છે અને દેવતાઓ પણ ખોટા છે. તો અમે છીએ તે કોણ છીએ? બ્રહ્મ જ છીએ.' એવા વિચારના પ્રભાવથી એમને ભય આદિનો ઉદય જ થયો નહિ.[૧૩] 'આ શરીર ખોટું છે, આ યુદ્ધાદિક કાંઈ છે જ નહિ, અમારામાં શુદ્ધ ચૈતન્ય વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ અને જે આ અહંકાર થાય છે, તે અમારા સ્વરૂપથી જુદો નથી.' એવો નિશ્ચય રાખીને તે દૈત્યો પ્રવૃત્તિ કરતા હતા.[૧૪] એ ભીમ, ભાસ અને દઢ નામના મુખ્ય દૈત્યો અહંકારથી રહિત હતા, વૃદ્ધાવસ્થાના તથા મરણના ભય વગરના હતા, આવી પડેલા કામને જ કરનારા હતા, ધીર હતા અને વર્તમાન કાળને જ અનુસરનારા હતા. તેઓ સર્વદા આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવાળા હતા, બીજાઓને મારવા છતાં પણ મારનારપણાનું અભિમાન ધરાવતા નહોતા, વાસનાઓના સમૂહોથી રહિત હતા અને કાર્યો કરવા છતાં પણ કર્તાપણાનું અભિમાન કરતા નહોતા. તેઓ ફળની ઇચ્છાથી નહિ પણ 'સ્વામીનું કામ સેવકોએ અવશ્ય કરવું જોઇએ' એવા નિયમને અનુસરીને યુદ્ધમાં તત્પર રહેતા હતા. તેઓ રાગ–દ્વેષથી રહિત હતા અને સર્વદા સમદષ્ટિવાળા હતા. તેમણે પોતાના ખરજની પેઠે દેવતાઓની સેનાને હણી નાખી, વશ કરી, ભોગવી, હરી લીધી અને બાળી નાખી. આમ ભીમ, ભાસ અને દઢ નામના દૈત્યોએ દેવતાઓની સેનાને અત્યંત ત્રાસ પમાડ્યો એટલે તે સેના હિમાલયમાંથી નીકળેલી ગંગાની પેઠે વેગથી નાસી ગઈ. જેમ વાયુઓએ પીડેલી વાદળાંઓની પંક્તિ પર્વતને શરણે જાય, તેમ દૈત્યોએ પીડેલી દેવતાઓની તે સેના ક્ષીરસમુદ્રમાં શયન કરનારા નારાયણને શરણે ગઈ.[૧૫-૨૦] જેમ દુષ્ટ કામીપુરુષોથી બીધેલી સ્ત્રીને તેનો સ્વામી ધીરજ આપે, તેમ દૈત્યોથી બીધેલી દેવતાઓની તે સેનાને શેષશાયી નારાયણે ધીરજ આપી. જ્યાં સુધી નારાયણે શંબરાસુરને મારવાની ગોઠવણ કરી, ત્યાં સુધી એ દેવતાઓની સેના નારાયણના નિવાસરૂપ શ્વેતદ્વીપમાં જ રહી. પછી નારાયણને અને શંબરાસુરને દારુણ યુદ્ધ થયું અને તેમાં આ કાળમાં પણ પ્રલયકાળની પેઠે મોટા મોટા પર્વતો ઊડ્યા.[૨૧-૨૩] એ સંગ્રામમાં સૈન્યો તથા વાહનો સહિત તે શંબરાસુર નારાયણના હાથથી મરણ પામ્યો અને વૈકુંઠપુરીને પ્રાપ્ત થયો. જેમ પવન દીવાઓને હોલવી નાખે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ તે વિષમ સંગ્રામમાં ભીમ, ભાસ અને દઢ નામના એ દૈત્યોને શાંત કરી દીધા. વાસનાઓથી રહિત જ રહેલા એ લોકો જ્યારે શાંત થયા, ત્યારે જેમ હોલવાઈ ગયેલા દીવાઓની ગતિ કોઈના જાણવામાં આવતી નથી, તેમ તેમની ગતિ પણ કોઈના જાણવામાં આવી નહિ. (કર્માદિક કરનારાઓને મરણ પામ્યા પછી તે તે લોકમાં જવું પડે છે, તેથી તે લોકની ગતિ બીજાઓના

જાણવામાં આવે; પણ બ્રહ્મવેત્તાઓને તો મરણ પામ્યા પછી પણ સ્વરૂપમાં જ રહેલું થાય છે, માટે તેમની ગતિ કોઈના જાણવામાં આવે જ નહિ.)[૨૪-૨૬] હે રામ! મન જો વાસનાવાળું હોય, તો બંધાયેલું છે અને વાસના વગરનું હોય તો મુક્ત જ છે; એટલા માટે તમે વિવેકથી વાસના-રહિતપણાનું સંપાદન કરો. સાચા સ્વરૂપ–ચૈતન્યનું સારી પેઠે અવલોકન કરવાથી વાસના ક્ષય પામે છે અને વાસનાનો નાશ થતાં ચિત્ત દીવાની પેઠે નાશ પામે છે.[૨૭-૨૮] 'પરિપૂર્ણ ને વાસ્તવિક સત્ય એવો ચૈતન્યાત્મા આ જે દશ્યની ભાવના કરે છે, તે દશ્ય કાંઈ પણ સાચું નથી અને ભાવના પણ સાચી નથી' એમ વિચાર કરીને ચિન્માત્રનું દર્શન કરવું એ જ યોગ્ય અવલોકન છે.[૨૯] આ જે સઘળું જગત છે, તે આત્મા જ છે; માટે કોણ, ક્યાં અને કોની ભાવના કરે? જે ભાવના કહેવાય છે તે મુદ્દલ છે જ નહિ' એમ જ વિચારવું, તે યોગ્ય અવલોકન છે.[૩૦] વાસનાઓ, વાસનાઓનો અર્થ, ચિત્ત અને ચિત્તનો અર્થ એ સઘળું સત્ય વિચારથી જેમાં લીન થાય છે, તે પરમપદ છે.[૩૧] વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત સંસારમાં રહેલું છે અને તે જ જો વાસનાઓથી રહિત થાય છે, તો જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૩૨] ચિત્ત ખોટા ભૂતની પેઠે ઉદય પામીને ઘટ–પટ આદિ અનેક આકારોનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે, માટે તેને તુરત જ શાંત કરવું જોઇએ.[૩૩] હે રામ! જેમ દામ, વ્યાલ અને કટનું ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિણામ પામ્યું હતું, તેમ તમારું ચિત્ત દેહાત્મભાવે પરિણામ ન પામો, પણ જેમ ભીમ, ભાસ અને દઢનું ચિત્ત બ્રહ્માત્મભાવે પરિણામ પામ્યું હતું, તેમ તમારું ચિત્ત અવિચળ બ્રહ્માત્મભાવે પરિણામ પામો.[૩૪] હે રામ! મારા પિતા બ્રહ્માએ મને પૂર્વે કહ્યું હતું કે, 'તને દામ, વ્યાલ અને કટની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત ન થાઓ.' તમે અત્યંત બુદ્ધિમાન શિષ્ય છો, એટલે તમને પણ હું એ જ ભલામણ કરું છું કે, 'તમે દામ, વ્યાલ અને કટની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત ન થાઓ. પરંતુ હે નિર્દોષ રામ! તમે સર્વદા ભીમ, ભાસ અને દઢની પદ્ધતિને જ ધારણ કરજો હે રામ! એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાથી વ્યવહારોમાં આસક્તિ થતી નથી અને તેથી તત્ત્વબોધરૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે અપાર સુખ–દુઃખોની સાંકળોવાળી અને અનેક જન્મોમાં તાપ આપવાને સારુ જ પ્રાપ્ત થયેલી એવી આ સંસારની પદવીનો પોતાનાં મૂળ અજ્ઞાન સહિત સમૂળો નાશ થઈ જાય છે.[૩૭]

अविरलसुखदुःखसंकटेयं भवपदवी भवतापनोपयाता । व्यवहरणवती विभूतियातौ सततमसक्ततयैव नश्यतीति ॥ ३७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દામવ્યાલકટોપાખ્યાન સમાપ્તિ' એ નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ३५ मो*

વાસનાત્યાગનું નિરૂપણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जयंति ते महाशूराः साधवो यैर्विनिर्जितम् । अविद्यामेदुरोल्लासैः स्वमनो विषयोन्मुखम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જે સાધુપુરુષોએ અવિદ્યાના પ્રબળ વિલાસોથી વિષયોમાં ઉન્મુખ થનારા પોતાના મનને જીત્યુ હોય છે, તેમને મહાશૂર સમજવા અને સઘળા શૂરપુરુષો કરતાં ઉત્કૃષ્ટ સમજવા[૧] આ સંસાર દુઃખરૂપ છે અને સઘળા ઉપદ્રવોને આપનારો છે. તેને ટાળવાને માટે પોતાના મનનો નિગ્રહ કરવો એ જ એક ઉપાય છે.[૨] હે રામ! હવે હું જ્ઞાનનું સર્વસ્વ કહું છું, તે સાંભળો અને તે સાંભળ્યા પછી મનમાં ધૂંટી રાખો ભોગોની ઇચ્છા એ જ બ

* આ પાત્રીસમા સર્ગમા સત્સગ, વિવેક, આત્મબોધ અને સમાધિથી સંયુક્ત વિષયવાસનાના ત્યાગ નિરૂપણ કરવામા આવશે.

છે. અને તે ઇચ્છાનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે, એમ કહેવાય છે.[3] બીજાં શાસ્ત્રોની રચનાઓ જોવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તમે માત્ર એટલું જ કરો કે, આ સંસારમાં જે જે કાંઈ મીઠું લાગે છે તેને ઝેર જેવું અને અગ્નિ જેવું સમજો.[4] વિષયોનો ત્યાગ કરવો બહુ વિષમ છે, તો પણ વારંવાર વિચાર કરીને પ્રથમ તો તેમનો ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. ત્યાગ કરીને સહનશક્તિનો અભ્યાસ કર્યા પછી, અનુક્રમે તેમનું ગ્રહણ કરીએ તો પણ પરિણામ બગડતું નથી.[5] કાંટાવાળાં ઝાડોનાં બીજથી પથરાયેલી પૃથ્વી જેમ કાંટાઓના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વાસનાઓથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિ રાગ-દ્વેષ આદિ ઘણા ઘણા દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે.[6] જેમાં વાસનાઓની જાળ ન લાગી હોય અને જેણે રાગ-દ્વેષ પાછા દીઠા ન હોય એવી બુદ્ધિ, ચંચળપણાથી રહિત થઇને ધીરે ધીરે ઉત્તમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.[7] જેમ શ્રેષ્ઠ બીજવાળી પૃથ્વી કદી પણ ગ્લાનિ નહિ પામનારા, સારા ગુણોવાળા અને ફળ દેનારા સુંદર અંકુરોને સમયસર ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ સારી મતિ કદી પણ ગ્લાનિ નહિ પામનારા, શાંતિ આદિ સારા ગુણોવાળા અને મોક્ષરૂપ ફળ આપતારા સમાધિ આદિ શુભ અંકુરોને સર્વદા ઉત્પન્ન કરે છે.[8] જ્યારે દયા તથા ક્ષમા આદિ સદ્ગુણોના અનુસંધાનથી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, ખોટી સમજણરૂપ ગાઢ મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, શુક્લપક્ષના ચંદ્રની પેઠે સૌજન્ય વૃદ્ધિ પામે છે, આકાશમાં પ્રસરતા સૂર્યના તેજની જેમ જ્યારે હૃદયમાં પવિત્ર વિવેક ફેલાય છે, પોલા વાંસમાં× થતી મોતીની વૃદ્ધિની જેમ ચિત્તમાં જ્યારે ધીરજ વૃદ્ધિ પામે છે, વસંતઋતુમાં કૃતાર્થ થતા ચન્દ્રની જેમ જ્યારે અંદર સારી સ્થિતિ કૃતાર્થ થાય છે, શીતળ છાયાવાળું સત્સંગરૂપી વૃક્ષ ફલિત થાય છે અને આનંદરૂપ રસથી ભરેલું સમાધિરૂપ શશ્નું ઝાડ આનંદનું અખંડ ઝરણ આપે છે, ત્યારે મનમાંથી સુખ-દુઃખ તથા કામ-ક્રોધાદિ દ્વંદ્વો ટળી જાય છે, વાસના જતી રહે છે, ઉપદ્રવો નાશ પામે છે અને ચપળતા, અનર્થ, શોક, મોહ તથા ભયરૂપ રોગો શાંત થઈ જાય છે.[9–13] ત્યારે શાસ્ત્રોના અર્થો સંબંધી સંદેહો ક્ષીણ થઈ જાય છે, વિષયો ભોગવવાની સઘળી ઉત્કંઠાઓ ઓસરી જાય છે, કલ્પનાઓની જાળ દૂર થઈ જાય છે, મોહ ભાગી જાય છે અને લેપ ખસી જાય છે.[14] ત્યારે પ્રવૃત્તિમાં ઉન્મુખપણું ટળી જાય છે, નિંદા આદિ દુર્ગુણો નષ્ટ થાય છે, ચિંતાઓ અસ્ત પામી જાય છે, પ્રવૃત્તિ જતી રહે છે, શોકરૂપી ઝાકળ શાંત થઈ જાય છે, આસક્તિ ઊડી જાય છે અને અભિમાનરૂપી ગાંઠ તૂટી જાય છે.[15] આ સમયમાં મન સંદેહોરૂપી પોતાના કુપુત્રોની સાથે, મનોરથોરૂપી શાખાઓની સાથે, તૃષ્ણારૂપી સ્ત્રીની સાથે અને વાસનારૂપી પાંજરાની સાથે પોતે પણ નષ્ટ થાય છે અને આત્માના જીવન્મુક્તિરૂપ પરમપુરુષાર્થને સાધી આપે છે.[16] મન પ્રથમ પોતાને પુષ્ટિ આપનારી શુભાશુભ અને શત્રુ, મિત્ર આદિ વિકલ્પોવાળી કલ્પનાઓને છોડી દે છે અને તે પછી 'જેમ એ વિકલ્પોને ઉત્પન્ન કરવામાં હું સમર્થ છું. તેમ તેમનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ છું' એમ વિચારીને પોતાના દેહાકારપણાને પણ તરણાની પેઠે છોડી દે છે.[17] મનનો જે ઉદય તે જ જીવની પડતી દશા છે અને મનનો જે નાશ તે જ જીવની ચઢતી દશા છે. જ્ઞાનીનું મન નાશ પામે છે અને અજ્ઞાનીનું મન વધ્યા કરે છે.[18] પર્વતોનું જે મંડળ દેખાય છે તે મન જ છે, જે આકાશ છે તે મન જ છે, જે દેવ છે તે

× રત્નશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, મોટા હાથીઓ, મેઘ, સૂવર, શંખ, છીપ, માછલાં અને પોલા વાંસ એ બધાં મોતીની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનકો છે. એ બધાંમાં પણ વિશેષ ભાગે છીપોની અંદર જ ઝાઝાં મોતી ઉત્પન્ન થાય છે.

મન જ છે, જે મિત્ર છે તે મન જ છે, જે શત્રુ છે તે મન જ છે અને જે કાંઈ આ સઘળું જગત છે તે પણ મન જ છે.[૧૯] ચૈતન્યને પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે, ત્યારે વિકલ્પોથી મેલી અને સંસારમાં લાગુ પડનારી જે વાસના થાય છે, તે જ મનનું સ્વરૂપ છે. એ વાસના જ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવનારી છે.[૨૦] કાંઈક વિકલ્પની વાસનાથી મેલું થયેલું જે બ્રહ્મ તે જ જીવ કહેવાય છે, અથવા વાસનાના પ્રવેશથી પરિચ્છેદ પામેલા ચૈતન્યની જે એક જાતની સ્થિતિ તે જ જીવ કહેવાય છે.[૨૧] દેહમાં પડેલો, દેહને જ આત્મા માનતો અને પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયેલો જે જીવ છે, તે જ જ્યારે હજારો વિકલ્પોથી મોહ પામવાને લીધે પોતાનું સુખ–સ્વભાવપણું હરાઈ જતાં વધારે નિસાર થઈ જાય છે, ત્યારે તેને જ 'અંદર રહેલું મન છે' એમ કલ્પી લેવામાં આવે છે.[૨૨] જે આત્મા છે તે વાસ્તવિક રીતે સંસારી પુરુષ નથી, શરીરરૂપ પણ નથી અને રુધિરરૂપ પણ નથી. શરીર આદિ સઘળું જડ છે અને આત્મા તો આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે. જેમ કેળના સ્તંભને ફાડી જોતાં તેમાં છોતરાંઓ સિવાય બીજું કાંઈ જ દેખાતું નથી, તેમ શરીરના હુકડેહુકડા કરી જોતાં તેમાંથી રુધિર વગેરે સિવાય બીજુ કાંઈ દેખાતું જ નથી. માટે શરીર જડ જ છે.[૨૩,૨૪] જે જીવ છે, તે જ મન છે, અને તે મન જ્યારે દેહાકારને પામે છે, ત્યારે માણસ કહેવાય છે. જે જીવ છે તે પોતાના જ વિકલ્પોથી પોતામાં જ કલ્પાયેલા એ મનનું પોતાથી જ ગ્રહણ કરે છે.[૨૫] જેમ કોશેટાનો જીવડો પોતાની લાળને ફેલાવીને પોતાના બંધનને માટે જ એ જાળને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જીવ મનમાં પોતાના જ વિકલ્પોને બહુ જ ફેલાવીને પોતાના બંધનને માટે જ શરીરને રચી લે છે.[૨૬] જેમ અંકુર બીજા પ્રદેશમાં અને બીજા કાળમાં સાંઠડાપણાનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જીવ આ દેહને છોડીને બીજા પ્રદેશમાં અને બીજા કાળમાં બીજા દેહપણાનું ગ્રહણ કરે છે, માટે જીવ દેહરૂપ નથી.[૨૭] મનમાં જેવી જેવી વાસનાઓ હોય છે, તેવી તેવી વાસનાઓ પ્રમાણે મન બીજા શરીરનું ગ્રહણ કરે છે. જુઓ, એ મન જાગ્રતમાં જે વાસનામય થઈને સૂતું હોય છે, તે વાસનામય અને તે રૂપ જ થઈને તે સ્વપ્નમાં ખડું થાય છે.[૨૮] કોઈ આમલી આદિના ખાટા બીજને મધુર રસનું સિંચન આપીને વાવ્યું હોય, તો તે બીજ અંકુર આદિ ક્રમથી વૃક્ષરૂપ થઈ ફળની ઉત્પત્તિના સમયમાં મીઠાશવાળું જ થાય છે. પણ, તે બીજને કરંજ આદિના રસનું સિંચન આપીને વાવ્યું હોય, તો ફળની ઉત્પત્તિના સમયમાં તે કડવાશવાળું થાય છે. તે જ પ્રમાણે મન જે જે વાસનાઓના સિંચનને પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તે તે વાસનાઓને અનુસરતાં શરીરરૂપ થાય છે. ચિત્ત મોટી વાસનાથી મોટું થાય છે અને ક્ષુદ્ર વાસનાથી ક્ષુદ્ર થાય છે. જુઓ, માણસે ઇન્દ્રના રાજ્ય સંબંધી મનોરાજ્ય કર્યું હોય, તો ઇન્દ્રપણાનું સ્વપ્ન આવે છે અને પિશાચો સંબંધી મનોરાજ્ય કર્યું હોય, તો રાત્રે સ્વપ્નમાં પિશાચો જોવામાં આવે છે.[૨૯–૩૧] તળાવમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં મલિનપણું સ્થિતિ પામતું નથી અને તેમાં અત્યંત મલિનતા હોય તો તેમાં સ્વચ્છપણું સ્થિતિ પામતું નથી. તે જ પ્રમાણે મનમાં અત્યંત નિર્મળતા હોય તો તેમાં દ્વૈત સ્થિતિ પામતું નથી અને તેમાં અત્યંત મલિનતા હોય, તો તેમાં અદ્વૈત સ્થિતિ પામતું નથી. આમ જેવું મન હોય તેવું ફળ થાય છે.[૩૨,૩૩] જેમ ચંદ્ર ક્ષીણ થયા છતાં પણ પોતે પૂર્ણ થવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી, તેમ ઉત્તમ પુરુષ દરિદ્રતા આદિથી હેરાન થવા છતાં પણ સર્વદા ઉદ્યોગી રહીને ચિત્તને નિર્મળ રાખવાની પદ્ધતિને છોડતો નથી. અથવા તત્ત્વબોધથી બાધિત હોવાને લીધે હજા-

રો ઉપદ્રવો થવા છતાં પણ વિદ્વાનનું મન સંસારની વાસનાઓથી મલિન થતું નથી.[34] કારણ કે, વાસ્તવિક રીતે જોતાં બંધન નથી, મોક્ષ નથી, બંધાયેલો નથી અને મુક્ત પણ નથી. જેમ ઇન્દ્રજાળની લતા મિથ્યા જ ઊઠે છે, તેમ બંધન આદિ સઘળી માયા મિથ્યા જ ઊઠેલી છે.[35] આ સઘળી જગતરૂપ માયા ગંધર્વનગરની પેઠે, ઝાંઝવાંનાં પાણીની પેઠે અને નેત્રની પાંપણમાં આંગળી ખુંચાડતાં થતી બે ચંદ્રની ભ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા જ ઊઠેલી છે.[36] આ જે સઘળી જગતની સત્તા દેખાય છે, તે બ્રહ્મની જ સત્તા છે; અને તેમાં બેપણું કે એકપણું એવું કાંઈ જ નથી; એ જ વાસ્તવિક છે. આ સંસાર નિઃસ્સાર છે. તે ખોટો જ છે તે છતાં તે સ્ફુરે છે. 'હું વ્યાપક નથી, પણ ક્ષુદ્ર છું' એવા દુષ્ટ નિશ્ચયથી તે ઊઠ્યો છે. હું 'વ્યાપક છું અને ઈશ્વર છું' એવા નિશ્ચયથી સંસાર લય પામે છે. આત્મા સર્વવ્યાપક છે અને સ્વચ્છ છે. તેમાં 'આ દેહ હું છું' એવી જે ભાવના છે, તે જ બંધન છે અને તે બંધન પોતાના વિકલ્પોથી જ કલ્પાયેલું છે.[37-39] આ સઘળી બ્રહ્મની જ સત્તા છે. તેમાં બંધની કે મોક્ષની દશા જ નથી અને બેપણું કે એકપણું પણ કાંઈ જ નથી.[40] મન જો નિર્મળપણાને લીધે નાશ પામવામાં ઉન્મુખ થયેલું હોય અને સઘળાં દશ્યોમાં લાગણી વગરનું થઈ, નહિ–જેવાપણાને પામેલું હોય, તો જ બ્રહ્મ જોવામાં આવે છે; તેમ થયા વિના બ્રહ્મ જોવામાં જ આવતું નથી.[41] જેમ જળથી નિર્મળ થયેલું ધોળું કપડું રંગને ગ્રહણ કરે છે, તેમ સમાધિના અભ્યાસથી નિર્મળ થયેલું મન સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિને ગ્રહણ કરે છે.[42] હે રામ! જે સઘળું દશ્ય છે તે મારું જ સ્વરૂપ છે' એવી ભાવનાથી 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવી વાસનાના બળને ક્ષીણ કરી નાખો અને એમ બંધને પણ છોડી દો અને મોક્ષને પણ છોડી દો.[43] ગુરુસેવા આદિ સત્કર્મોથી, શાસ્ત્રશ્રવણથી, વૈરાગ્યથી અને બોધથી જો મન શુદ્ધ થાય, તો એવો નિશ્ચય થાય છે કે, જેમ સ્ફટિકમણિમાં જુદા જુદા રંગોનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થાય છે, તેમ સ્વરૂપમાં જગતનો મિથ્યા જ પ્રતિભાસ થયો છે. દ્વૈત દેખાય કે તુરત જ બંધની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આત્મદર્શન થાય કે તુરત જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. કલ્પિત પદાર્થોની સાથે મળી જઇને મનમાં જે વ્યગ્રપણું થાય છે, એ જ ખોટી સમજણરૂપ દ્વૈતદષ્ટિ છે. બોધ થતાં તે જરા વારમાં તૂટી જાય એવી છે, પણ બોધનો ઉદય ન થતાં તે જરા વારમાં ખરાબ કરી નાખે એવી છે, એમ સમજો.[44-45] બહારની તથા અંદરની સઘળી દ્વૈતદષ્ટિને છોડી દઇને મન જ્યારે બોધમાં લીન રહે, ત્યારે બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું એમ સમજવું.[46] આ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતી દ્વૈતદષ્ટિ અવશ્ય ખોટી જ છે, તેથી મનનું જે ઘેરાયેલાપણું છે, એ જ જગતનું સ્વરૂપ છે; બીજું નથી, એમ સમજો.[47] જગત આદિમાં પણ નથી અને અંતમાં પણ નથી, માટે મધ્યમાં પણ ખોટું જ છે. જે આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય, તેનું મધ્યમાં પણ હોવું સંભવતું નથી. એ રીતે જેણે જાણ્યું ન હોય તેને દુઃખિયાપણું હાથમાં જ છે, એમ સમજવું.[48] આ જે જગત છે, તે આત્મા જ છે એમ જો જાણ્યું ન હોય, તો જગતની લીલા દુઃખદાયી થાય છે; અને જાણ્યું હોય તો તે લીલા ભોગ અને મોક્ષ એ બન્ને સંબંધી સુખોને આપે છે. (જ્ઞાનીને મિથ્યા જાણેલા પદાર્થો દુઃખદાયી થતા નથી, માટે ભોગમાં ઉપયોગી છે; તેમનો ભોગ પ્રારબ્ધનો નાશ કરનાર હોવાને લીધે તેઓ મોક્ષમાં પણ ઉપયોગી છે.)[49] જેમ 'જળ અન્ય છે' અને તરંગ અન્ય છે' એમ ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે, અને 'જે જળ છે તે જ તરંગ છે' એમ જાણવું એ સમજુપણું છે, અર્થાત્ જ્ઞાન છે; તેમ 'બ્રહ્મ અન્ય છે અને જગત અન્ય છે' એમ

ભેદબુદ્ધિથી તેમની ભિન્નતા સમજવી એ મૂર્ખતા છે અર્થાત્ અજ્ઞાન છે. અને 'જે બ્રહ્મ છે તે જ જગત છે' એમ જાણવું એ સમજુપણું છે.* અર્થાત્ એ પ્રકારનું અભેદજ્ઞાન એ જ જ્ઞાન છે.[૫૦] આ જગત મુદ્દલ ખોટું જ છે. તેમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિથી 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એમ સમજવામાં આવે, તો દુઃખ આવ્યા કરે છે. જો જગતને ખોટું સમજીને તેમાં 'આ લેવા યોગ્ય છે અને આ છોડવા યોગ્ય છે' એવો ભ્રમ ન રહે, તો તે જગત બ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે.[૫૧] હે રામ! આ જગત સંકલ્પથી જ કલ્પાયેલું હોવાને લીધે મનરૂપ જ છે અને ખોટું છે, માટે મિથ્યા છે, તો તેનો વિનાશ થવાથી શોક શો કરવો? જેમ આપણે પ્રેમ વગરના કોઈ સંબંધીને રાગ–દ્વેષ વગરની દૃષ્ટિથી જોઇએ છીએ, તેમ તમે પંચભૂતમય તમારા શરીરને પણ રાગ-દ્વેષ વગરની દૃષ્ટિથી જુઓ.[૫૨,૫૩] જેમ ઉદાસીનપણે રહેતા કોઈ બંધુથી આપણને સુખ–દુઃખનો લેપ થતો નથી, તેમ યથાર્થ રીતે મિથ્યા જાણેલા આ પંચભૂતમય શરીરથી પણ આપણને સુખ–દુઃખનો લેપ વળગે નહિ.[૫૪] અનાદિ, સત્ય અને પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મ દ્રષ્ટા તથા દૃશ્યના મધ્યમાં છે; એટલે અનુભવરૂપ અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેમાં જ મનની શાંતિ થાય છે. જેમ વાયુ શાંત થતાં રજ શાંત થઈ જાય છે, તેમ મન શાંત થતાં દેહ શાંત થાય છે. હે રામ! વાસનારૂપી વર્ષાઋતુ ક્ષીણ થાય અને સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ શરદઋતુ વિલાસ કરવા લાગે, ત્યારે સંસારરૂપી નગરમાં ફરીવાર મોહરૂપી આકળિયો વરસાદ વરસતો નથી. સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થવાથી જ્યારે જડતારૂપી શીત ધ્રૂજવા લાગે છે, દોષરૂપી કાદવ સુકાઈ જાય છે, તૃષ્ણારૂપી ખાડો સુકાઇને પુરાઈ જાય છે, હૃદયરૂપી વનમાં વિષયોરૂપી પલ્લવોનો ફેલાવ મંદ પડી જાય છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કદંબો ફૂલ વગરનાં થઈ જાય છે અને મિથ્યા સમજણરૂપી મેઘ ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે જેમ પ્રભાતકાળમાં રાત્રી ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ મોહરૂપી વરસાદની ફરફર ક્ષીણ થઈ જાય છે, ત્યારે જડતારૂપી ટાઢ, મંત્રથી હણાયેલા ઝેરની પેઠે ક્યાંય જતી રહે છે.[૫૫–૫૯] ત્યારે દેહરૂપી પર્વતમાં ભયોરૂપી ક્ષુદ્ર નદીઓ અત્યંત બંધ પડી જાય છે અને આશારૂપી પાંખોવાળા સંકલ્પોરૂપી મોટા મયૂરો નાચતા નથી.[૬૦] ત્યારે જ્ઞાનરૂપી આકાશ અત્યંત નિર્મળ થઈ જાય છે અને પ્રબળ ઉદયવાળો જીવરૂપી સૂર્ય પોતાના સાચા સ્વચ્છસ્વરૂપથી અત્યંત શોભે છે.[૬૧] ત્યારે મોહના સમૂહરૂપી વાદળાંઓથી મુક્ત થઇને અત્યંત નકરી થયેલી તેમજ રજ (રજોગુણ અને ધૂળ) ના દોષોથી રહિત થયેલી આશાઓરૂપી મોટી દિશાઓ સમાધિ આદિ સમયમાં અતીવ શોભે છે.[૬૨] ત્યારે નિર્મળ તથા આનંદરૂપ પ્રફુલ્લિતપણું પામેલું ચિત્તરૂપી કાસડાનું ફૂલ અત્યંત શોભે છે અન સઘળી દિશાઓને શીતળ કરનારી વિચારરૂપી ચાંદની હૃદયરૂપી આકાશમાં પ્રકાશી રહે છે.[૬૩] ત્યારે સારી પેઠે સ્વચ્છ થયેલી વિવેકરૂપી પૃથ્વી સર્વ પ્રકારની સગવડોને જણાવનારા તથા પરમ આનંદને આપનારા આત્માના બોધરૂપી ધાન્યથી સફળ થાય છે. ત્યારે પર્વતોના તથા વનોના મોટા વિસ્તારો સહિત સઘળું ત્રૈલોક્ય આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશથી સુંદર, સ્વચ્છ કરતાં પણ સ્વચ્છ અને તાપથી રહિત થયેલી ચિદાભાસરૂપી શીતળ છાયાવાળું થઈ જાય છે. આ સમયમાં રજ (રજોગુણ અને પરાગ) વગરના હૃદયરૂપી કમળવાળા સ્વચ્છ થયેલા મનરૂપી સરોવરનો જો વિસ્તાર કરવામાં આવે, (સર્વ દૃશ્યોમાં બ્રહ્મની ભાવનાવાળું કરવામાં આવે) તો તે વધારે શોભા ધારણ કરે છે, તેને જો વિવેકરૂપી જળથી વધારે પૂર્ણ કરવામાં આવે, તો તે સ્ફટિક જેવું થઈ જાય છે.[૬૪–૬૬] પછી હૃદયરૂપી કમળકોશમાં રજ નહિ રહેવાથી ચપળ થયેલો દેહ

ભિમાનરૂપી મલિન ભ્રમર પાછો ન જ દેખાય એવી રીતે પાછો ક્યાં ય જતો રહે છે. આ પ્રમાણે થાય છે, ત્યારે પોતાના દેહરૂપી નગરનો રાજા એવો તે જ્ઞાની પુરુષ સંકોચ વગરનો, સર્વવ્યાપક, સર્વનો નિયંતા, વાસનાઓથી રહિત અને શાંત મનવાળો થાય છે. આમ દોષોનો ત્યાગ કરી ધીરજભરેલી બુદ્ધિવાળો થયેલો, સંસાર-સંબંધી સઘળી ગતિઓને જન્મ–મરણના પ્રવાહવાળી હોવાને લીધે સ્વાદવગરની જોતો અને વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપી દીવો પામેલો તે પુરુષ પોતાનું મન અત્યંત ગળાઈ જતાં, સઘળા સંતાપોથી રહિત થાય છે અને દેહરૂપી નગરમાં વિલાસ કરે છે.[૬૭–૬૯]

विचारणासमधिगतात्मदीपको मनस्यलं
रिगलितेव धीरधीः । विलोकयन्क्षयमयनीरसा
तीर्गतज्वरा विलसति देहपत्तने ॥ ६९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ઉપશમવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ३६ मो*

ચૈતન્યસ્વરૂપનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

थेदृशं स्थितं विश्वं विश्वातीते चिदात्मनि ।
न्मे कथय हे ब्रह्मन् पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્ ! પરમાત્મા સર્વ ર્થોથી રહિત છે. તેમાં આવું આ જગત જે કારથી રહ્યું છે, તે ફરી વાર પણ મને કહો, ટલે મને બોધની વૃદ્ધિ થાય.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેમ જળમાં ભવિષ્ય-રંગો અસ્ફુટ રીતે રહ્યા છે અને પોતાની જુદી સત્તાથી રહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહ્યા, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ અસ્ફુટ રીતે રહેલી છે અને પોતાની જુદી સત્તાથી રહિત હોવાને લીધે નથી પણ રહી.[૨] જેમ આકાશ સર્વદા રહ્યુ હોવા છતાં પણ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે પ્રતીત થતું નથી, તેમ અંશોથી રહિત ચૈતન્યતત્ત્વ સર્વમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ પ્રતીત થતું નથી.[૩] ઢંકાયેલા અથવા ખુલ્લા સ્ફટિકમાં રહેલું પ્રતિબિંબ જેમ સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય એમ પણ નથી, તેમ આત્મામાં રહેલી આ સૃષ્ટિ સત્ય કહેવાય એમ પણ નથી અને અસત્ય કહેવાય એમ પણ નથી.[૪] આકાશમાં રહેલાં વાદળાંનો આધાર આકાશ જ છે, પણ જેમ તેમનો આકાશને સ્પર્શ નથી, તેમ ચૈતન્યમાં રહેલી સૃષ્ટિઓનો આધાર ચૈતન્ય જ છે, પણ તેમનો ચૈતન્યને સ્પર્શ નથી.[૫] હે રામ ! સૂર્યનાં કિરણો સર્વમાં પહોંચેલાં હોવા છતાં પણ જેમ જળમાં જ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વમાં રહેલું હોવા છતાં પણ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી જ જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ મહાચૈતન્ય સઘળા સંકલ્પોથી રહિત છે, સઘળાં નામોથી રહિત છે અને અવિનાશી છે. જીવ, જગત તથા ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિ નામો તેમાં જ કલ્પેલાં છે.[૭] વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં એ ચૈતન્ય અંશોથી રહિત છે, સઘળા અનિર્વચનીય સંસારના સ્વરૂપભૂત છે અને તેમાં સર્વની એકતા જોવામાં આવે છે.[૮] જેમ સમુદ્રમાં દેખવામાં આવતો અનેક પ્રકારના વિકારોવાળો તરંગાદિરૂપ મોટો ભેદ સમુદ્રથી જુદો પડતો નથી, તેમ બ્રહ્મમાં દેખાતો અનેક પ્રકારોવાળો 'તું–પણું અને હું–પણું' ઇત્યાદિરૂપ મોટો ભેદ બ્રહ્મથી જુદો પડતો જ નથી. 'જો ચૈતન્ય જગતને ઉત્પન્ન કરે છે' એમ માનતા હો તો તે માનવું ફેરવીને એમ જ માનો કે, 'ચૈતન્ય ચૈતન્યને જ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે જગત ચૈતન્યથી જુદું નથી.' આમ માનવાથી એમ જ

* આ છત્રીસમા સર્ગમા 'ચૈતન્ય સર્વમા રહેલું વા છતા પણ કાઇથી સંલગ્ન નથી અને સર્વ પદાર્થોની યતિ ચૈતન્યની સ્થિતિથી જુદી નથી' એમ નિરૂપણ રવામા આવશે.

સિદ્ધ થાય છે કે, 'ચૈતન્યથી ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી, માટે ચૈતન્ય પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, પણ કોઇને ઉત્પન્ન કરતું જ નથી.' આ વાત જ્ઞાનીઓ જ સમજે છે. પણ અજ્ઞાનીઓ તો એમ જ કલ્પના કરે છે કે, 'ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિના સમયમાં કાંઈક કાંઈક જુદું આવી પડે છે અને તેમ હોવાથી જગત ચૈતન્યથી જુદું છે' પણ એ અજ્ઞાન છે, ખરી રીતે ચૈતન્ય સર્વદા એકરૂપ અને અખંડ છે, છતાં પણ અજ્ઞાનીઓને તે દુષ્ટ સ્વભાવવાળા ઉગ્ર સંસારોના સમૂહોવાળું પ્રતીત થાય છે અને જ્ઞાનીઓને તે કેવળ પ્રકાશરૂપ જ પ્રતીત થાય છે.[૯-૧૨] ચૈતન્ય અનુભવસ્વરૂપ છે, તેથી તે સર્વદા સૂર્યાદિકને પણ પ્રકાશ આપનાર છે, સર્વ પ્રાણીઓને વિષયોના સ્વાદમાં નિમિત્તભૂત છે અને જીવોનાં જન્માદિ થવામાં પણ નિમિત્તરૂપ છે.[૧૩] તે કદી પણ અસ્ત પામતું નથી, ઉદય પામતું નથી, ઊઠતું નથી, બેસતું નથી, જતું નથી, આવતું નથી અને કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા કરતું નથી.[૧૪] હે રામ! નિર્મળ આકારવાળું અને પોતે પોતાનામાં જ રહેલુ એવું એ ચૈતન્ય આ 'જગત' નામની ખટપટરૂપે પ્રતીત થાય છે.[૧૫] જેમ તેજ પોતાના જ સમૂહોથી ચલન પામતું હોય એમ જણાય છે અને જળ પોતાના જ સમૂહોથી ચલન પામતું હોય એમ જણાય છે, તેમ ચૈતન્ય પણ પોતાનાથી અભિન્ન સૃષ્ટિના વિભ્રમોથી જ ચલન પામતુ હોય એમ જણાય છે.[૧૬] એ ચૈતન્ય નામનો અનુભવ સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વદા વાસ્તવિક રીતે પ્રકાશરૂપ છે, પણ અજ્ઞાનને લીધે પ્રકાશતો નથી. તે અંશોથી રહિત છે, છતાં પણ કલ્પનાથી અંશોને ધારણ કરે છે. તે પોતે જ સિદ્ધ જ છે. તે અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબરૂપ કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરીને પોતાના અપરિચ્છિન્નસ્વરૂપને ભૂલી જાય છે અને 'હું છું' એવી ભાવનાથી ધીરે ધીરે જીવપણું પામે છે.[૧૭,૧૮] આમ, જીવપણું થવાને લીધે અનેકપણું આરુઢ થઈ જાય છે. પછી અનેક જન્મ-મરણો થવાથી 'આ છે, આ નથી, આ લેવુ અને આ છોડવું' ઇત્યાદિ વ્યવહારોના સ્થાનકરૂપ દેહાત્મભાવ દૃઢ થઈ જાય છે.[૧૯] એ જ ચૈતન્ય દેહનાં સેંકડો ચલનોથી સારાં-નરસાં કર્મો કરીને જગતને બનાવી લે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે બનાવતું જ નથી. પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યની કોતરમાં રહેલું અંકુરોના સમૂહરૂપ એ ચૈતન્ય અંકુર થઈ બહાર નીકળવા ધારે છે, ત્યારે સઘળા સાકાર પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોનો સમાવેશ કરનાર આકાશરૂપ ચૈતન્ય તેને અવકાશ આપે છે, ચલનરૂપ ધર્મવાળું વાયુરૂપ ચૈતન્ય તેનું આકર્ષણ કરે છે, જળરૂપ ચૈતન્ય પોતાના રસથી તેનું પોષણ કરે છે, પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્ય દૃઢતા આપીને તેના પર અનુગ્રહ કરે છે અને તેજરૂપ ચૈતન્ય પોતાનું રૂપ આપીને તેને પ્રકટ કરે છે. આ રીતે કારણપદાર્થરૂપ ચૈતન્યોનો કાર્યપદાર્થરૂપ ચૈતન્યો પર અનુગ્રહ થવાથી સ્થિતિ ચાલ્યા કરે છે. કાળરૂપ ચૈતન્ય અમુક વિરોધી પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોની ઉત્પત્તિને રોકીને અમુક પદાર્થોરૂપી ચૈતન્યોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે અને તેમની ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. (જેમકે-હેમંતઋતુ જવના અંકુરોથી વિરુદ્ધ ખડ આદિની ઉત્પત્તિને રોકી જવના અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાની આજ્ઞા આપે છે સર્વ પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યોમાં ફેરફાર કર્યા કરવો એ જ કાળરૂપ ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે.)[૧૯-૨૨] પુષ્પોરૂપી ચૈતન્યોમાં કેસરારૂપી ચૈતન્યોનો ધીરે ધીરે જમાવ થતાં ગંધ નામનું ચૈતન્ય પ્રકટ થાય છે. માટીરૂપ ચૈતન્યોની અંદર રહેલુ રસરૂપ ચૈતન્ય વૃક્ષોરૂપ ચૈતન્યનો જમાવ થાય, ત્યારે તે વૃક્ષોનાં મૂળિયાંપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૩] મૂળિયાંરૂપ ચૈતન્યમાં રહેલું રસરૂપ પાતળું ચૈતન્ય ફળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે જ રસરૂપ ચૈતન્ય નાની નાની શિરાઓરૂપ થઈને પાંદડાં આદિની રચનાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૪] એ જ ચૈતન્ય

તે સમયમાં ઇન્દ્રધનુષ્યના જેવા જુદા જુદા ગો પકડી, જૂનાં વૃક્ષોમાં નવીનતા સંપાદન રીને અનુગ્રહ કરે છે. નવીનપણાનું સંપાદન રનારો જે જે અનુગ્રહ થાય છે, તે તે અનુગ્રહ . તે પદાર્થોરૂપ ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે અને નરૂપ ચૈતન્યની સ્થિતિ પ્રમાણે થાય છે.[૨૫] ઋતુઓનું રૂપ ધરીને ચૈતન્ય પોતપોતાના સમ- ામાં તે તે કાર્યોરૂપે દેખાવ આપે છે. જેમકે, ાસંતઋતુના સમયમાં પુષ્પોના તથા પલ્લ- ાના સમૂહોનો દેખાવ થાય છે, ગ્રીષ્મઋતુના ામયમાં સૂર્યના તેજની શક્તિઓનો ગરમીરૂપે ખાવ થાય છે, વર્ષાઋતુના સમયમાં શ્યામ ાદળાંઓની પંક્તિઓનો દેખાવ થાય છે, શરદ- ઋતુના સમયમાં સઘળી જાતનાં ધાન્યોનો દેખાવ ાય છે, હેમંતઋતુના સમયમાં દશે દિશાઓમાં હેમનો દેખાવ થાય છે અને શિશિરઋતુના ામયમાં જળને પણ કઠિન બનાવી નાખે એવા ીતળ પવનનો દેખાવ થાય છે.[૨૬–૨૮] આમ ંવત્સરો તથા યુગો આદિરૂપે કાળ પોતાની ાર્યાદાને છોડતો નથી અને તે પણ ચૈતન્યનો જ વેવર્ત છે. જેમ મોટી નદીમાં તરંગોના સમૂહો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેમ ચૈતન્યમાં સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે.[૨૯] કેટલાએક પદાર્થોને સ્થિર ાખવારૂપ ચતુરાઈ કરનારો સૃષ્ટિનો એક જાત- ો નિયમ છે, તેથી સર્વ લોકોના આધારરૂપ પૃથ્વી પ્રલયપર્યંત ધરી ઉપર રહ્યા કરે છે. આ પણ ચૈતન્યનો જ વિવર્ત છે.[૩૦] ચૈતન્યના વિવ- ર્તરૂપ આ બ્રહ્માંડની અંદર પાતાળ આદિ ચૌદે લોકોમાં અનેક પ્રકારના આહાર–વિહારો કરનારાં અને અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં પ્રાણીઓ વારંવાર મરે છે અને વારંવાર જન્મે છે, તે પણ ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે. જેમ પાણીનો અભાવ થાય છે તો પરપોટાઓ જતા રહે છે, તેમ એક અજ્ઞાનનો અભાવ થાય છે તો જન્મ–મરણના પ્રવાહો મટી જાય છે.[૩૧,૩૨] જેમને પૂર્વ પૂર્વ જન્મોની વાસનાને લીધે કામનાઓ ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને મૂર્ખતાને લીધે સ્વરૂપના વિચારની વાતને પણ જેઓ જાણતા નથી, તે કાળથી પર- વશ થયેલા તુચ્છ લોકો ઉન્મત્તોની પેઠે આ લોકમાં આવે છે, પરલોકમાં જાય છે, સ્થાવર થયા હોય તેમ ઊભા જ રહે છે, ભોગો ભોગ- વવાના કૌતુકને લીધે ધર્મ આદિ સ્વાર્થોને અત્યંત મેળવે છે, તેમજ જન્મ–મરણોથી સંસા- રમાં ભમ્યા કરે છે.[૩૩]

आयाति याति परितिष्ठति लीलयाविस्वार्थानुपार्जयति धावति जन्मनाशैः । उन्मत्तवद्विहितभावनमाहितेहा मुग्धा कृतांतविवशा जनता वराकी ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ચિદાદિત્યસ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાસ

सर्ग ३७ मो[×]

બોધ, અકામતા તથા કર્મરહિતતાથી આત્માની સ્વરૂપસ્થિતિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्थं स्थिरतराकाराः संसारावलयोऽमितः ।
स्वभावा ब्रह्मणः सर्वाः पुनरायांति यांति च ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! એ રીતે અજ્ઞાનની સ્થિતિપર્યંત ચારે બાજુ અત્યંત સ્થિર આકારવાળી સંસારોની સઘળી પંક્તિઓ પોતાના સ્વરૂપભૂત બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામે છે અને પાછી તેમાંજ અસ્ત પામે છે.[૧] આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે પોતાના અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતાના અધિષ્ઠાન ચૈતન્યમાં જ લય પામે છે.[૨] તેમાંની સઘળી

× આ સાડત્રીસમા સર્ગમા અવિદ્યા, કામ તથા કર્મો–ત્રણેથી આત્માનું આત્માપણું થયું છે; અને બોધથી, અકામપણાથી તથા કર્મરહિતપણાથી આત્માને સ્વરૂપસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવામા આવશે.

વસ્તુઓ એકએકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને એકએકથી નાશ પામે છે. જેમ અગાધ જળના મધ્યમાં કોઈ પણ પ્રદેશ જળથી ખાલી નહિ હોવાને લીધે, તે પ્રદેશમાં થતું જળનું ચલન પણ વાસ્તવિક રીતે અચલન જ છે, તેમ સર્વવ્યાપક મહાચૈતન્યમાંજ જગતના આકાર થવારૂપ જે ચલન જોવામાં આવે છે, તે પણ વાસ્તવિક રીતે અચલન જ છે. કારણરૂપ કે કાર્યરૂપ જે કાંઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે મહાચૈતન્ય જ જોવામાં આવે છે.[3] જેમ નિરાકાર આકાશમાં સૂર્યની ગરમીને લીધે ઝાંઝવાની નદીઓ જોવામાં આવે છે, તેમજ મહાચૈતન્યમાં સ્વભાવને લીધે આ સઘળી સૃષ્ટિઓ જોવામાં આવે છે.[4] જેમ પોતાના દેહ ઘૂમતો ન હોવા છતાં પણ મદ પીવાથી તે ઘૂમતો હોય તેવો જણાય છે, તેમ જે મહાચૈતન્ય છે તે જ પોતાના સ્વભાવને લીધે જગત જેવું જણાય છે.[5] આ જગત બ્રહ્મના જ વેષાંતર જેવું છે, માટે અસત્ નથી અને તે બાધિત થઈ જાય છે, માટે સત્ પણ નથી. જેમ કડાં વગેરે અલંકારો સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે સુવર્ણરૂપજ છે, પણ નામ–રૂપના ભેદને લીધે સુવર્ણથી ભિન્ન જેવાં જણાય છે, તેમ સઘળું જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે બ્રહ્મરૂપ જ છે; પણ કલ્પિત નામ–રૂપના ભેદને લીધે બ્રહ્મથી ભિન્ન જેવું જણાય છે.[6] હે રામ! જેમ આ જગત બ્રહ્મ છે, તેમ તમે જેથી શબ્દને, રસને, રૂપને તથા ગંધને જાણો છો, તે તમારો આત્મા (જીવ) પણ બ્રહ્મ જ છે અને તે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલો છે.[7] નિર્મળ અને સર્વવ્યાપક પરમાત્મામાં બેપણું કે એક-પણું કાંઈ છેજ નહિ; માટે તેમાં ક્યાંય કોઈ પ્રકારે બીજી કલ્પનાનો અવકાશ જ નથી.[8] હે રામ! અન્ય વસ્તુનું હોવું, નહિ હોવું અને સારી–નરસી સૃષ્ટિઓ એ સઘળું વાસનાથી જ કલ્પાય છે, માટે તે સઘળું માયામાંજ છે અથવા આત્માથી ભિન્ન નહિ હોવાને લીધે આત્મામાંજ છે.[9] આત્માથી ન્યારી કોઈ વસ્તુ જો સિદ્ધ હોય, તો તેને ઉત્પન્ન કરવાની આત્માને ઇચ્છા થવી સંભવે; પણ આત્માથી ન્યારી વસ્તુ છે જ નહિ, એટલે આત્મા કોઈ વસ્તુને ઇચ્છીને અથવા કોઈ વસ્તુનું સ્મરણ કરીને સૃષ્ટિ કરવાને માટે દોડે! અને દોડે તો પણ શું ફળ પામે?[10] એટલા માટે 'આ સૃષ્ટિ આત્માની ઇચ્છાથી થાય છે' એમ કહેવું સંભવતું જ નથી. 'આત્માને અમુક વસ્તુ જોઈએ છે અને અમુક વસ્તુ જોઇતી નથી' એવી રીતના કોઈ પણ વિકલ્પો આત્મામાં લાગુ પડતા નથી. માટે આત્મા ઇચ્છાથી રહિતજ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. કરનાર, કરવાનાં સાધનો અને કરવાનાં કાર્યો એ સઘળું એક જ છે; માટે આત્માને કાંઈ પણ કરવું સંભવતું નથી. વળી આ-ધાર, આધેય અને આધાન એક હોવાથી આધા-ર તથા આધારમાં રહેનાર પણ જુદા નથી; માટે આત્માને ક્યાંય રહેવું પણ સંભવતું નથી. આત્મા ઇચ્છા વગરનો છે, તેને 'મોક્ષ જોઇએ છે' એમ પણ નથી; કારણ કે, આત્મામાં બંધની કે મોક્ષની કલ્પના જ સંભવતી નથી.[11] હે રામ! બ્રહ્મની સ્થિતિ આ પ્રમાણે જ છે, બીજા કોઈ પ્રકારની પણ નથી. છતાં તમારા સમજવામાં બ્રહ્મની કોઈ બીજી સ્થિતિ હોય, તો ભલે તમે સુખી છતાં પણ દુઃખી થાઓ અને કામ–ક્રોધ આદિ સઘળાં દ્વંદ્વોથી રહિત હોવા છતાં પણ તમે કર્તા થાઓ. હાથે કરી પોતાની ભૂલથી જ દુઃખી થશો, તેમાં મારો કોઈ ઉપાય નથી.[12] હે રામ! બીજું પણ કહું છું, તે તમે સાંભળો. તમે પોતા-નામાં કર્તાપણાના અભિનિવેશથી વારંવાર ઘણા પ્રકારનાં કર્મો કરશો, તો પણ વિષયોથી દેહનાં પાંચ ભૂતોને પુષ્ટ કરવા સિવાય તમને બીજું કયું સ્વરૂપોચિત કહેવાય એવું ફળ મળવાનું છે? તમે શાસ્ત્રના અને સદ્ગુરુના સંગવાળા છો, તો તમને અકર્તાપણામાં જ વિશ્વાસ બેસે તો બહુ

સારું; તમે પોતાના અકર્તાપણાનો વિશ્વાસ રાખી વાયુ વગરના સમુદ્રની પેઠે નિશ્ચલ થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ અને સ્વચ્છ થાઓ.[૧૩] 'આ સંસારમાં પૂર્ણકામપણું પ્રાપ્ત કરાવે એવું સાધન ઘણા યત્નથી તથા ઘણા વેગથી દિશાઓના છેડાઓ સુધી ભમતાં પણ મળે એમ નથી. માત્ર પોતાના વિચારથી જ મળે એમ છે.' આવો નિશ્ચય રાખીને તમે મનથી બાહ્ય પદાર્થોના સમૂહોમાં દોડો નહિ; પણ તમે તમારા સ્વરૂપનો જ વિચાર કરો. તમે દેહરૂપ નથી, કારણ કે તમે રામ નથી; પણ વાસ્તવિક રીતે ચિદાનંદરૂપ જ છો.[૧૪]

गत्वा सुदूरमपि यत्नवता जवेन नासाद्यते येन सुपूर्णतैति। मत्वेति मा व्रज पदार्थगणान्धिया त्वं न त्वं त्वमेव परमार्थतया चिदात्मा॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ઉપશમવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

सर्ग ३८ मो

જ્ઞાનીને કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, બંધ કે મોક્ષ નથી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

(गद्यम्) एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत् कर्तृत्वं दृश्यते। सुखदुःखादिषु योगादिषु वा तदसन्न तु मूर्खाणाम्॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે સુખ—દુઃખ આપનારાં કર્મોમાં અથવા સમાધિના અભ્યાસ આદિમાં તત્ત્વવેત્તા પુરુષોનું જ કર્તાપણું જોવામાં આવે છે, તે મુદ્દલ છે નહિ અને મૂર્ખલોકોનું કર્મોમાં જ કર્તાપણું જોવામાં આવે છે તે છે જ. કારણ કે 'અમુક પદાર્થ લેવા યોગ્ય છે' એવી ઇચ્છારૂપ 'વાસના' નામનો અંદર રહેલી મનની વૃત્તિનો જે નિશ્ચય છે, તે જ 'કર્તાપણું' કહેવાય છે.[૧,૨] મનની એવા પ્રકારના નિશ્ચયરૂપ ચેષ્ટાને લીધે જ તેવા પ્રકારનું ફળ ભોગવવું પડે છે. પુરુષ પોતાની વાસના પ્રમાણે ક્રિયા કરે છે અને ક્રિયા કર્યા પ્રમાણે ફળ ભોગવે છે. માટે જો વાસનાથી ક્રિયા કરવામાં આવે, તો જ કર્તાપણું થાય છે અને કર્તાપણું હોય તો જ ભોક્તાપણું થાય છે; એવો સિદ્ધાંત છે.[૩] કહ્યું છે કે, 'પુરુષ શરીરથી ક્રિયા કરતો હોય કે ન કરતો હોય, તો પણ મનમાં જે વાસના હોય તે પ્રમાણે તેને સ્વર્ગમાં કે નરકમાં ફળ ભોગવવું પડે છે.' આમ હોવાથી જેમણે આત્મતત્ત્વ જાણ્યું નથી એવા પુરુષો ક્રિયા કરતા હોય કે ન કરતા હોય, તો પણ તેઓ વાસનાવાળા હોવાને લીધે તેમને કર્તાપણું છે. પણ તત્ત્વવેત્તાઓ તો વાસના વગરના જ હોય છે, તેથી તેમને કર્તાપણું નથી.[૪,૫] જેણે તત્ત્વ જાણ્યું હોય એવા પુરુષની વાસના શિથિલ થઈ ગયેલી હોય છે, એટલા માટે તે પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય તો પણ તે ક્રિયાના ફળનું અનુસંધાન કરતો નથી. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો આસક્તિ વગરની બુદ્ધિવાળો હોવાને લીધે કેવળ શરીરનું ચલનમાત્ર કરે છે અને તેમ કરતાં કદાચ તે ચલનરૂપ કર્મનું ફળ થાય, તો પણ 'આ સઘળું કર્મફળ આત્મા જ છે' એમ સમજીને તેનો અનુભવ કરે છે. માટે એવો પુરુષ ક્રિયા કરતો હોય છતાં પણ અકર્તા છે અને આસક્તિવાળો અજ્ઞાની પુરુષ તો ક્રિયા ન કરતો હોય તો પણ મનમાં વાસનાવાળો હોવાને લીધે કર્તા જ છે. મન જે કામ કરે તે જ કામ કર્યું કહેવાય છે અને મન જે કામ ન કરે તે કામ ન કર્યું જ કહેવાય છે. એટલા માટે મન જ કર્તા છે, દેહ કર્તા નથી.[૬,૭] સંસાર ચિત્તથી જ આવેલો છે, ચિત્તમય જ છે, ચિત્તમાત્ર જ છે અને ચિત્ત-

– આ આડત્રીસમા સર્ગમાં પોતાના અસંગ સ્વરૂપને નહિ જાણનારા પુરુષને કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું છે અને જાણનારા પુરુષને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું નહિ હોવાથી બંધ–મોક્ષ પણ નથી, એમ કહેવામાં આવશે.

માં જ રહ્યો છે. એવા જ્ઞાનથી તત્ત્વવેત્તા પુરુષને વિષયો તથા વાસના એ સઘળું ઉપશાંત થયેલું જ હોય છે. એટલા માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે એકલો જ છે, પણ વાસનાના સંબંધવાળો નથી.[૮] જેમ ઝાંઝવાનું પાણી વર્ષાઋતુમાં લીન થઈ જાય છે અને હિમનો કણ પ્રચંડ તડકામાં લીન થઈ જાય છે, તેમ આત્મવેત્તાઓનું મન પરમ શાંતિ પામીને બ્રહ્મમાં જ લીન થઈ જાય છે અને બ્રહ્મપણાથી જ રહે છે.[૯] જ્ઞાની પુરુષનું સ્થિર થયેલું મન વિષયોના આનંદવાળું હોતું નથી, સ્વરૂપના આનંદથી રહિત હોતું નથી, ચચળ હોતું નથી, પાષાણ આદિની પેઠે જડ પણ હોતું નથી, 'છે' એમ પણ જણાતું નથી, 'નથી' એમ પણ જણાતું નથી અને 'એ સ્થિતિઓમાંની કોઈ સ્થિતિઓની સંધિમાં છે' એમ પણ કહી શકાતું નથી.[૧૦] જેમ હાથી નાના ખાબોચિયામાં ખૂંચી જતો નથી, તેમ જ્ઞાનીનું મન આ વાસનામય તુચ્છ સંસારમાં ખૂંચી જતું નથી. મૂર્ખનું મન તો વિષયોની રચનાને જ દેખે છે, પણ આત્મતત્ત્વને દેખતું જ નથી.[૧૧] આ વિષયમાં એક બીજું દ્રષ્ટાંત કહું છુ તે તમે સાંભળો. જેના મનમાં ખાડામાં પડવાની વાસના લાગી રહી હોય છે, તે માણસ ખાડામાં ન પડ્યા હોય તો પણ અને શયનમાં સૂતો હોય છતાં અથવા આસન પર બેઠો હોય છતાં પણ ખાડમાં પડવાના દુઃખનો અનુભવ કરે છે. જ્ઞાની માણસ સાક્ષાત્ ખાડામાં પડતો હોય, તો પણ પોતાનું મન અત્યંત શાંત હોવાને લીધે શય્યાના તથા આસનના સુખનો અનુભવ કરે છે. આ બે માણસોમાં પહેલો માણસ પોતે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો કર્તા બન્યો છે, ત્યારે બીજો માણસ ખાડામાં પડવાનો કર્તા છે, છતાં પણ મનને લીધે ખાડામાં પડવાનો અકર્તા બન્યો છે. માટે 'પુરુષનું (પોતાનું) મન જેવું હોય તેવો જ તે થઈ જાય છે, એવો સિદ્ધાંત છે.[૧૨] હે રામ! આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તમે કોઈ ક્રિયા કરો કે ન કરો, તો પણ તેમાં તમારા મનને સર્વદા આસક્તિરહિત જ રાખજો. આત્મતત્ત્વથી ન્યારું બીજું કાંઈ છે જ નહિ કે તેમાં આસક્તિ રાખવી સંભવે. તમે તમારા ચિત્તની શુદ્ધિના પ્રભાવથી એમ જ સમજો કે, 'જે કાંઈ આ જગત સંબંધી છે, તે સઘળું આભાસમાત્ર જ છે.[૧૩] તત્ત્વવેત્તા પુરુષને નિશ્ચય થાય છે કે, 'આત્માને સુખ–દુઃખ લાગુ જ પડતાં નથી; આધાર કે તેમાં રહેનાર એ કોઈ આત્માથી જુદાં છે જ નહિ, હું સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો છું, મોવાળાના છેડાના હજારમા ભાગ જેવો સૂક્ષ્મ છું; અકર્તા છું તથા અભોક્તા છુ; અથવા જે કાંઈ આ દૃશ્ય છે તે સઘળું હું જ છું, અથવા સર્વ જગતનો પ્રકાશક તથા સર્વવ્યાપક હું જ છું,' ત્યારે તેને ઇષ્ટની પ્રાપ્તિની અને અનિષ્ટના નાશની ચિંતારૂપી જ્વર શમી જાય છે. તે તત્ત્વવેત્તાના ચિત્તની વૃત્તિ પ્રારબ્ધના ભોગને માટે કેવળ લીલાથી જ વ્યવહારોમાં રહે છે.[૧૪] જ્ઞાની પુરુષના ચિત્તની વૃત્તિ સંકટોના સમયમાં પણ આત્માનંદથી જ ભરપૂર રહે છે. જેમ ચાંદની પોતાના ઉજાસથી જગતને શણગારે છે, તેમ તે ચિત્તની વૃત્તિ બ્રહ્મભાવથી જગતને શણગારે છે. જ્ઞાની પુરુષ મનમાં વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે ક્રિયાઓ કરતો હોય તો પણ અકર્તા જ છે; કારણ કે કર્મોનો લેપ કરવો એ મનની વાસનાઓનું જ કામ છે. જ્ઞાની પુરુષ પોતાના યત્નથી હાથ–પગ આદિ ચલાવવારૂપ કર્મ કરે છે, તો પણ તેનું મન વાસનાઓથી રહિત હોવાને લીધે તે જ્ઞાની કર્મના ફળનો અનુભવ કરતો નથી.[૧૫] આ રીતે મન કે જે સઘળાં કર્મોનું, સઘળી ઇચ્છાઓનું, સઘળા પદાર્થોનું, સઘળા લોકોનું અને સઘળી ગતિઓનું બીજ છે, તેનો જ ત્યાગ કરવામાં આવે તો સઘળાં કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે, સઘળા

દુઃખો ક્ષય પામે છે અને સઘળાં પુણ્ય–પાપો ક્ષય પામે છે. જ્ઞાની પુરુષને પોતાથી જુદું કાંઈ હોતું જ નથી. તેથી તે પુરુષ માનસિક કર્મોમાં કે શારીરિક કર્મોમાં આસક્ત થતો નથી. આમ તે આસક્ત હોતો નથી, તેથી તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી. આ પ્રમાણે તે કર્મોનાં સાધનોને વશ થતો નથી, તેથી તે તે કર્મોના ગુણ–દોષોથી પણ તે દબાતો નથી.[૧૬] કોઈ બાળક મનથી નગરને રચે છે અને તેને શણગારે છે. આમ તે લીલામાત્રથી કાંઈક સુખ પામે છે. છતાં 'જે મને કરેલું છે તે નથી જ કર્યું' અને આ સુખ ખરું બનેલું નથી, માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી' એમ સમજીને તે સુખથી લેપાતો નથી. પછી મનથી જ તે નગરને નષ્ટ કરી નાખે છે અને લીલામાત્રથી કાંઈક દુઃખ પામે છે. છતાં 'મનથી જે થયું તે નથી જ થયું' એમ સમજીને તે દુઃખથી લેપાતો નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યક્ષ રીતે કર્મો કરતો હોય તો પણ 'આ સઘળું સ્વરૂપમાં કલ્પિત જ છે' એવી બુદ્ધિને લીધે તે કર્મોનાં ફળોથી લેપાતો નથી. જગત-સંબંધી સઘળા પદાર્થોમાંના કેટલાક ત્યાજ્યતાથી તેમજ ગ્રાહ્યતાથી વ્યવહારમાં લેવામાં આવે છે, પણ તેઓમાં દુઃખનું કારણ કોઈ પણ નથી. કારણ કે, કોઈ પણ પદાર્થ અવિનાશી અને આત્માથી જુદો સંભવતો નથી. માટે તેઓમાં પણ તજવા યોગ્ય પણ નથી અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પણ નથી. આમ હોવાથી આ આત્મા અકર્તા છે તથા અભોક્તા છે અને તે આત્મામાં આ જે કર્તાપણું જોવામાં આવે છે, તે ખોટી રીતે કેવળ આરોપિત જ છે.[૧૭,૧૮] 'દેહધારીથી સઘળાં કર્મોનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ' એ ન્યાય પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષથી પણ ભોજન આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓનો ત્યાગ બની શકે જ નહિ. પણ આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવને લીધે 'આ ક્રિયાઓ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે. માટે જ્ઞાનીને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. આત્મતત્ત્વનો યથાર્થ વિચાર કરતાં કોઈ ક્રિયાઓ જ નથી. એમ હોવાથી કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું પણ છે જ નહિ. જેમની બુદ્ધિને ઇન્દ્રિયોએ, વિષયોમાં રાગ–દ્વેષ આદિએ અને તેમનાં કારણભૂત પુણ્ય–પાપોએ પરવશ કરી નાખેલી હોય છે, એવા અજ્ઞાનીઓને જ કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સ્વતંત્ર વિચારવાળા જ્ઞાની પુરુષોને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થતાં નથી.[૧૯] જેમનું મન સંસારમાં આસક્ત નથી, તેમને બંધ જ નથી અને બંધ નહિ હોવાથી મોક્ષ પણ નથી. પરંતુ જેમનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય છે, તેમને તો બંધ તથા મોક્ષ આદિ સઘળું છે.[૨૦] જ્ઞાનીપુરુષને યથાર્થ રીતે સઘળું આત્મતત્ત્વરૂપ જ જોવામાં આવે છે, માટે જ્ઞાનીપુરુષ પોતાની દૃષ્ટિથી કોઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ કરતો નથી અને કોઈ પદાર્થમાં બેપણું કે એકપણું ગણતો નથી. તે તો એમ જ સમજે છે કે, આત્મતત્ત્વ સઘળી શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે તે જ આ પ્રવૃત્તિ–નિવૃત્તિ આદિ સઘળું દેખાડે છે.' કોઈ પદાર્થમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ અથવા કોઈ પદાર્થમાં બેપણાની કે એકપણાની બુદ્ધિ, જ્ઞાની પુરુષને સ્વરૂપથી ભિન્ન દૃષ્ટિથી હોતી નથી; પણ બીજાઓને ભ્રાંતિને લીધે જ્ઞાની પુરુષમાં 'તે છે' એમ પ્રતીત થાય છે. બંધ પણ નથી, મોક્ષ પણ નથી, બંધનું સાધન પણ નથી અને મોક્ષનું સાધન પણ નથી; બંધ–મોક્ષ આદિની પ્રતીતિરૂપ દુઃખ અજ્ઞાનને લીધે જ છે, માટે તે જ્ઞાનથી ટળી જાય છે.[૨૧,૨૨] હે રામ! જગતમાં મોક્ષ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા છે અને બંધ પણ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે, અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષ મિથ્યા કલ્પ્યા છે. આથી તમે સર્વ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરી, અહંકારથી રહિત થઈ, ધીર થઈ, વ્યવહાર કરવા છતાં પણ બુદ્ધિથી

આત્મામાં જ નિષ્ઠા રાખીને પૃથ્વીમાં રહો.[૨૩]

संकल्पिता जगति मोक्षमतिर्मुधैव संकल्पिता जगति बंधमतिर्मुधैव । संत्यज्य सर्वमनहंकृतिरात्मनिष्ठो धीरो धिया व्यवहरन्भुवि राम तिष्ठ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'ઉપશમવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ३९ मो*

રામને પ્રબોધ કરવા માટે વસિષ્ઠનો વિચાર

॥ राम उवाच ॥

(गद्यम्) भगवन्नेवंस्थिते परब्रह्मण्येव विद्यमाने कुत एवाभित्तिचित्ररूपायाः सृष्टेरागम इति कथय महात्मन् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! આમ છે, તો એક અને નિર્વિકાર એવા બ્રહ્મમાં ભીંત વગરના ચિત્ર જેવી આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થઈ? હે મહાત્મા! આ મને કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાજકુમાર! જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તે જ આ જગતરૂપે દેખાવ આપે છે. એ બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે; એટલા માટે કાર્યપણું, કારણપણું, એકપણું, અનેકપણું, આદિપણું અને અંતપણુ ઇત્યાદિક સઘળી શક્તિઓ બ્રહ્મમાં દેખાય છે.[૨-૩] જે શક્તિઓ છે તેઓ પણ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ નથી. જેમ સમુદ્રના જળનું પૂર ચંદ્રના ઉદયને લીધે પ્રફુલ્લિત થઈ તરંગોના નાચ આદિ અનેક આકારો દેખાડતું જેવામાં આવે છે, તેમ પરમાત્મા પણ પોતાના ચૈતન્યપણાને લીધે જીવપણાને અને કર્મમય, વાસનામય તથા મનોમય સઘળી શક્તિઓને એકઠી કરે છે, દેખાડે છે, ધારી રાખે છે, ઉત્પન્ન કરે છે અને પાછી તિરોહિત કરી દે છે.[૪-૫] સઘળા જીવોની, સઘળા દેખાવોની અને સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સર્વદા બ્રહ્મથી જ થયા કરે છે.[૬] જેમ સમુદ્રના તરંગો સર્વદા સમુદ્રમય જ છે, સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા સમુદ્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે; તેમ સઘળા પદાર્થો સર્વદા બ્રહ્મમય જ છે, બ્રહ્મમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછા બ્રહ્મમાં જ સમાઈ જાય છે.[૭]

રામ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! આ આપનાં વાક્યોનો સંદર્ભ પરસ્પરથી અસંત વિરુદ્ધ જણાય છે; આથી તેનો અભિપ્રાય મારા સમજવામાં આવતો નથી.[૮] જેને છ યે ઇન્દ્રિયો પહોંચતી નથી, એવું ચૈતન્યાત્મક બ્રહ્મ ક્યાં અને જડરૂપ આ પ્રપંચની રચના ક્યાં! ચૈતન્યમાંથી જડ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું જ સંભવતું નથી. જો આ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો બ્રહ્મ જેવો જ હોવો જોઇએ.[૯] 'જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તે તેવું જ હોવું જોઇએ.' એવો નિયમ દેખાય છે. જેમ કે દીવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો દીવો દીવા જેવો જ હોય છે, પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષ પુરુષ જેવો જ હોય છે અને ધાન્યથી ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય ધાન્ય જેવું જ હોય છે.[૧૧] આમ છે, તેથી પ્રપંચ જો નિર્વિકાર બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો નિર્વિકાર જ હોવો જોઇએ, પણ જડ ન હોવો જોઇએ.[૧૨] હવે જગત બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયું છે, એટલે પ્રપંચ તો જડ જ છે; આમ જ્યારે તે જડ છે, ત્યારે તે પરમાત્માથી જુદો છે. આથી નિષ્કલંક પરમાત્મામાં જડ પદાર્થની ઉત્પત્તિરૂપ કલંક પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જે કાંઈ આ જગત દેખાય છે તે બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મમાં કાંઈ પ્રકારનો મેલ છે જ નહિ. સમુદ્રમાં તરંગોના સમૂહોરૂપે જળ જ સ્ફુરે છે પણ ધૂળ સ્ફુરતી નથી, તેમ બ્રહ્મમાં પ્રપંચરૂપે ચૈતન્ય જ સ્ફુરે છે પણ જડ સ્ફુરતું નથી. હે રઘુવર! જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણપણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં ચૈત

* આ ઓગણચાળીસમા સર્ગમાં, બ્રહ્મનું સર્વશક્તિમાનપણું, રામના મોહનો વિસ્તાર અને રામને સમજાવવા સારુ વસિષ્ઠે કરેલો વિચાર કહેવામાં આવશે.

ન્યપણા વિના બીજી કોઈ કલ્પના જ નથી.[૧૪,૧૫]

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્ ! બ્રહ્મ તો દુઃખરહિત છે ત્યારે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત દુઃખમય જ છે; માટે બ્રહ્મની અને જગતની એકતા ન જ હોવી જોઇએ. આમ છતાં આપ એકતા કહો છો, માટે આપના વચનનો અર્થ મારાથી સમજાતો નથી.[૧૬]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—આ પ્રમાણે રામચંદ્રજીએ શંકા કરી, ત્યારે મુનિવર વસિષ્ઠજીએ રામને ઉપદેશ કરવાના સંબંધમાં વિચાર કર્યો કે, "હજી આ રામની બુદ્ધિ અત્યંત પ્રફુલ્લિત થઈ નથી, પણ કાંઇક નિર્મળ થયેલી છે અને તેથી તે જગત સંબંધી તર્કોમાં તણાતી જાય છે.[૧૭,૧૮] જે પુરુષ બ્રહ્મવિચારમાં પ્રવીણ થયો હોય, જાણવાનું જાણી ચૂકયો હોય અને જે પુરુષ વિવેકના બળથી મોક્ષના ઉપાયરૂપ એવી વાણીના પારને પહોંચ્યો હોય, તે પુરુષની દૃષ્ટિથી તો બ્રહ્મમાં કોઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મમાં ક્યાંય પણ જગતરૂપી મેલ છે જ નહિ. આ વિષય જ્યાં સુધી રામને ચોખ્ખેચોખ્ખો કહેવામાં આવશે નહિ, ત્યાં સુધી રામને વિશ્રાંતિ મળશે નહિ.[૧૯,૨૦] પરંતુ રામની બુદ્ધિ હજી સુધી પૂર્ણ વ્યુત્પન્ન (પ્રવીણ) થઈ નથી. તે અર્ધ વ્યુત્પન્ન થઈ છે. માટે રામની પાસે ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કહી દેવી પણ અનુકૂળ પડે તેમ નથી. રામ હજી સુધી ભોગદૃષ્ટિથી દશ્યોની જ ભાવના કરે છે, એટલે તેમનો બોધમાં પ્રવેશ થતો નથી.[૨૧] જેને બ્રહ્મદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તેને ભોગની ઇચ્છા થાય જ નહિ. જ્યારે ભોગની ઇચ્છા કાંઈ પણ ન રહી હોય, ત્યારે જ સઘળું બ્રહ્મ છે, એવા સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે.[૨૨] પ્રથમ તો ગુરુએ શમદમ આદિ ગુણોથી શિષ્યને શુદ્ધ કરવો જોઇએ અને પછી 'સઘળું બ્રહ્મ છે' અને 'તું પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે' એવો બોધ કરવો જોઇએ.[૨૩] જે શિષ્ય અજ્ઞ હોય અને અધું સમજેલો હોય, તેને જે ગુરુ 'સઘળું બ્રહ્મ છે' એવો બોધ આપે છે, તે ગુરુ શિષ્યને મોટાં નરકોના સમૂહમાં જ નાખે છે.[૨૪] જેને ભોગોની ઇચ્છા ટળી ગઈ હોય, મનોરથો ન રહ્યા હોય અને જેની બુદ્ધિ વ્યુત્પન્ન થઈ હોય એવા મહાત્મા શિષ્યને જ 'બ્રહ્મમાં અવિદ્યારૂપ મેલ છે જ નહિ' એમ ઉપદેશ કરવો યોગ્ય છે.[૨૫] શિષ્યની બુદ્ધિની પરીક્ષા કર્યા વિના જે ગુરુ તેને બોધ આપે છે, તે મૂઢબુદ્ધિવાળો ગુરુ જ જગતનો પ્રલય થતાં સુધી નરકમાં પડ્યો રહે છે." અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને તોડનારા પૃથ્વીના સૂર્યરૂપ મુનિશ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે વિચાર કરીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૬,૨૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે નિષ્પાપ રામ ! બ્રહ્મમાં પ્રપંચની કલ્પનારૂપ કલંક છે કે નહિ ? એ વાત તમે પોતાની મેળે જ સમજશો; અને નહિ સમજો તો તે વિષય સિદ્ધાંતના સમયમાં (નિર્વાણ–પ્રકરણમાં) તમને કહેવામાં આવશે, પણ હમણાં કહેવામાં નહિ આવે.[૨૮] હમણાં તો તમે એટલું જ સમજો કે, 'બ્રહ્મ સઘળી શક્તિઓવાળું છે, સર્વવ્યાપક છે, અપરિચ્છિન્ન છે અને જે સર્વ છે તો હું જ છું'.[૨૯] તમે કેટલાએક ઇન્દ્રજાળ કરનારા લોકોને જુઓ છો. તેઓ માયાથી વિચિત્ર ક્રિયાઓ કરીને સાચાને ખોટું કરી દે છે અને ખોટાને સાચું કરી દે છે. તે જ પ્રમાણે આ આત્મા પણ માયાથી રહિત હોવા છતાં પણ માયાવી જેવો છે, તે મોટી ઇન્દ્રજાળ કરનારો છે, તે ઘડાને લુગડું કરી નાખે છે, લુગડાને ઘડો કરી નાખે છે, પથરામાં લતાને ઉત્પન્ન કરે છે, મેરુપર્વતના સુવર્ણના શિખરમાં નંદનવન બનાવે છે, લતામાં પથરાને ઉત્પન્ન કરે છે, કલ્પવૃક્ષોમાં રત્નોના ગુચ્છો ઉત્પન્ન કરે છે અને ગંધર્વનગરમાં બગીચાની પેઠે આકાશમાં વાડી વાવે છે. તે ભવિષ્યઆકાશમાં કલ્પનાથી નગરપણું કરી દે છે. જેમ ગંધર્વનગરના રાજાના અંતઃપુરમાં તે ઘણી રાણીઓને લાવી મૂકે છે, તેમ આકાશને નીલ-

તાથી રહિત કરીને ધરતી પર લાવી મૂકે છે.[૩૦-૩૨] જગતમાં જે કાંઈ છે, જે કાંઈ થશે અને જે કાંઈ થઈ ગયું છે, તે સઘળું માણિક્યોથી બાંધેલી ભૂમિકાઓમાં પડેલા આકાશના પ્રતિબિંબ જેવું છે. પરમાત્મા પોતે જ માયાથી વિચિત્રતા પામીને સર્વ દશ્યોરૂપે પોતાનો જ દેખાવ આપે છે. એટલા માટે સર્વ સ્થળોમાં સર્વ પ્રકારોથી સઘળું જગત સંપૂર્ણ રીતે સંભવે છે અને વાસ્તવિક રીતે એક જ વસ્તુ છે. તો હે રામ! હવે હર્ષનો, ક્રોધનો કે વિસ્મયનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ? આથી ધીરજવાળા પુરુષે સર્વદા સમતાથી જ રહેવું જોઇએ.[૩૩-૩૬] સમતાથી સંયુક્ત થયેલો જ્ઞાની પુરુષ કદી પણ વિસ્મય, ગર્વ, મોહ, હર્ષ તથા ક્રોધ આદિ વિકારોને પ્રાપ્ત થતો નથી. જો સમતા પ્રાપ્ત ન થાય, તો આ દેશ-કાળવાળા જગતમાં વિચિત્ર રચનાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સમુદ્ર યત્ન વગર જ પોતામાં તરંગોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાનો તે તિરસ્કાર કરતો નથી, તેમ આત્મા યત્ન વગર જ પોતાનામાં આ બ્રહ્માંડોની રચના કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી રચનાનો તિરસ્કાર કરતો નથી.[૩૭,૩૯] આથી સિદ્ધ થયું કે, જેમ દૂધમાં ઘી રહ્યું છે, માટીમાં ઘડો રહ્યો છે, તંતુઓમાં વસ્ત્ર રહ્યું છે અને બીજમાં વડ રહ્યો છે, તેમ આત્મામાં જ સઘળી શક્તિઓ રહેલી છે અને તેઓ પ્રકટતા પામીને વ્યવહારમાં આવે છે. આ જે વ્યવહારદષ્ટિ કહી તે એક જાતની કલ્પના જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જગત તરંગોની પેઠે રચાયેલું જ નથી; માટે જગતમાં કોઈ કર્તા પણ નથી, ભોક્તા પણ નથી અને કોઇનો વિનાશ પણ નથી.[૪૦,૪૧] કેવળ આત્મતત્ત્વ સાક્ષી છે, નિષ્કલંક છે અને સમતાને લીધે કાંઈ પણ ગડબડ નહિ પામતાં સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું છે. એ આત્મતત્ત્વની સત્તાથી જ આ સઘળો પ્રપંચ બને છે. જેમ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ પોતાની મેળે જ થાય છે, જેમ સૂર્યની સત્તાથી દિવસ પોતાની મેળે જ થાય છે અને જેમ પુષ્પની સત્તાથી સુગંધ પોતાની મેળે જ થાય છે, તેમ આત્માની સત્તાથી જગત પોતાની મેળે જ થયું છે.[૪૨,૪૩] આ જગત આભાસમાત્ર જ છે અને દેખાયા કરે છે એટલું જ છે; પણ તે બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળું નથી. જેમ વાયુનું ચલન વાયુથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય (નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું) છે. જગત આત્માના સામીપ્યમાત્રથી પ્રકટ થાય છે અને તેના દોષોનો આત્માને વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ લેપ નથી; તે છતાં આત્મા જાણે જગતનો કર્તાહર્તા હોય, એમ આપણા અજ્ઞાનને લીધે જણાય છે. આમાં કેવળ એટલું સમજવાનું છે કે, જેમ પુષ્પો જેવા તારાઓ આકાશમાં કોઈ સમયે પ્રકટ થાય છે, કોઈ સમયે થોડા પ્રકટ થાય છે અને કોઈ સમયે પ્રકટ થતા જ નથી, તેમ આત્મામાં આ બ્રહ્માંડો અજ્ઞાનના સમયમાં પ્રકટ થાય છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સમયમાં થોડાં પ્રકટ થાય છે અને જ્ઞાનની પાકદશાના સમયમાં પ્રકટ-થતાં જ નથી.[૪૪,૪૫] જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેનો નાશ થવો સંભવે, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય તેનો નાશ થવો કેમ સંભવે ?[૪૬] જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવતી નથી, પણ જે પદાર્થ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય તેની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે છે. માટે જો જગતને ઉત્પન્ન થયેલું માનીએ, તો આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું અને આત્માથી જ સત્તા પામેલું માનવું જોઇએ. વાસ્તવિક રીતે જોતાં જે પદાર્થ જે પદાર્થની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળો ન હોય, તેની ઉત્પત્તિ માનવી પણ અયોગ્ય છે. એટલા માટે જગતની ઉત્પત્તિ જ થઈ નથી અને ઉત્પત્તિ કે નાશ નથી, એટલા માટે જગ-

તાની જુદી સ્થિતિ હોવી એ પણ સંભવિત નથી જ.[૪૭,૪૮] આમ હોવાથી સમજવાનું એ છે કે, બીજી કોઈ સામગ્રીથી નહિ પણ વાસ્તવિક સત્ય ચિત્સ્વરૂપના બળથી જ સર્વ પદાર્થોનો દેખાવ થાય છે.[૪૯] દેખાવ થતાં જ આત્માને તે તે પદાર્થોમાં અભિમાનનો ઉદય થાય છે. તે અભિમાન કાળે કરી દૃઢ થાય છે અને તેનું દૃઢપણું થતાં તુરત જ લાંબા સ્કંધવાળું, વિચિત્ર શુભાશુભરૂપ ફળોના સમૂહવાળું અને ઘણી ઘણી શાખાઓવાળું સંસારરૂપી વૃક્ષ ઘણું વીસ્તીર્ણ તથા ઘણું ઉન્નત થાય છે.[૫૦] હે રામ! આત્માના બંધનરૂપ આ સંસારરૂપી વૃક્ષ આશાઓરૂપી માંજરોવાળું છે, દારુણ દુઃખાદિકરૂપી ફળોવાળું છે, ભોગોરૂપી પલ્લવોવાળું છે, જરારૂપી ધોળાં પુષ્પવાળું છે અને તૃષ્ણાઓરૂપી લતાઓથી શોભી રહ્યું છે. તેને વિવેકરૂપી ખડ્ગથી કાપી નાખીને તમે જીવન્મુક્ત થાઓ અને થાંભલાથી છૂટા થયેલા મોટા હાથીની પેઠે અહીં વિહાર કરો.[૫૧]

आशामंजरिताकृतिं विफलितं दुःखादिभिर्दारुणैर्भोगैः पल्लवितं जराकुसुमितं तृष्णालताभासुरम्। संसाराभिधवृक्षमात्मनिगडं छित्त्वा विवेकासिना मुक्तस्त्वं विहरेह वारणपतिः स्तंभादिवोन्मोचितः ॥५१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'સર્વૈકત્વપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ४० मो*

જીવ અને ઉપાધિનું બ્રહ્મપણું

॥ राम उवाच ॥

उत्पत्तिः कथमेतेषां जीवानां ब्रह्मणः पदात्।
कियती कीदृशी चेति विस्तरेण वद प्रभो ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે પ્રભુ! બ્રહ્મના સ્વરૂપમાંથી આ જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ છે? એ ઉત્પત્તિ કેટલા પ્રમાણવાળી છે અને કેવા પ્રકારની છે, એ આપ વિસ્તારથી કહો.[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે મહાબાહુ! આ વિચિત્ર પ્રાણીઓની જાતિઓ જે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, જે રીતે નાશ પામે છે, જે રીતે મુક્ત થાય છે, જે રીતે વધે છે અને જે રીતે તિરોહિત થઈને રહે છે, તે સંબંધમાં હું સંક્ષેપથી તમારી પાસે કહું છું. હે નિષ્પાપ! તમે તે સાંભળો.[૨,૩] નિર્મળ પરબ્રહ્મ સંબંધી ચૈતન્યશક્તિ પોતાનામાં રહેલી વાસનાઓના અનિયમિત જાગવારૂપ યદૃચ્છાથી કલ્પના કરવા લાગતાં પોતે સર્વશક્તિમાન હોવાને લીધે પ્રથમ, ભવિષ્ય આકારોના સૂક્ષ્મ સ્ફુરણરૂપે ગોઠવાય છે.[૪] એ સૂક્ષ્મ-સ્ફુરણરૂપ ચૈતન્યશક્તિ ઘાટાપણાને પ્રાપ્ત થઈને પાછળથી કાંઈક વધારે કલ્પના કરવા લાગે છે, ત્યારે મનરૂપે ગોઠવાય છે અને તે મન જીવની ઉપાધિરૂપ કહેવાય છે.[૫] એ મન પોતાની બ્રહ્મપણારૂપ સ્થિતિને જાણે છોડી દેતું હોય એવું થઈને પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જરા વારમાં આ ગંધર્વનગર (પ્રાતઃકાળે આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોના સંપર્કથી દેખાતાં હરચંદનાં હાટડાં) જેવાં મિથ્યા દૃશ્યને બનાવે છે.[૬] આ બનાવના આરંભમાં ચૈતન્ય સ્વયંપ્રકાશ હોવા છતાં પણ શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય છે અને તેવી અવસ્થાવાળું જ રહીને અનુભવમાં આવતાં એ જ આકાશ કહેવાય છે. મનરૂપ ચૈતન્ય પોતાની અંદર પોતે જ બનાવેલા એ આકાશમાં બ્રહ્માનો સંકલ્પ કરીને પોતાને જ બ્રહ્મા થયેલું દેખે છે અને તે બ્રહ્મા દક્ષ આદિ

* આ ચાળીસમા સર્ગમા ઉપાધિઓને લીધે જીવોની ઉત્પત્તિ થયાનું અને જીવોના તથા ઉપાધિઓના

ભ્રાંતિમાત્ર જ છે અને અધિષ્ઠાનથી કાંઈ પણ જુદી પડે એમ નથી.[૯,૧૦] આ પ્રપંચમાં પ્રાણીઓની કેટલીક જાતિઓ મોટા મોહમાં જ પડેલી છે, કેટલાએક પ્રાણીઓને જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે અને કેટલાએક પ્રાણીઓ મોક્ષને માટે યત્ન કરવા છતાં પણ વૈરાગ્યની દૃઢતા નહિ હોવાને લીધે વારંવાર વચમાં જ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.[૧૧] પૃથ્વીમાં રહેનારી પ્રાણીઓની સઘળી જાતિઓમાં જે મનુષ્યજાતિ છે, તે બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશનું પાત્ર છે.[૧૨] કારણ કે, એ જાતિ ઘણી ચિંતાવાળી છે, દુઃખોથી ઘેરાયેલી છે અને મોહથી, દ્વેષથી તથા ભયથી આતુર છે. આથી તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. એ મનુષ્યજાતિમાં તમોગુણવાળાં મનુષ્યો તો ઉપદેશને પાત્ર જ નથી, એટલા માટે તેમના નિરૂપણને છોડી દઈને રજોગુણવાળાં તથા સત્ત્વગુણવાળાં મનુષ્યોનું આગળ જતાં નિરૂપણ કરીશ. વળી જે પરબ્રહ્મ આદિથી, અંતથી તથા ભ્રાંતિથી રહિત છે, સર્વવ્યાપક છે અને નિર્દોષ છે. તે જ રીતે જીવરૂપ થયું છે તે પ્રકાર પણ ત્યાં જ કહીશ. જેમ નિશ્ચળ મહાસાગરના એક પ્રદેશમાં તરંગોરૂપે ચંચળતા થાય છે, તેમ અવિચળ સ્વરૂપવાળા સત્તારૂપ પરમાત્માના એક પ્રદેશમાં જીવરૂપે ચંચળતા થાય છે, તે શી રીતે ધાટી થાય છે, તે પણ તે પ્રકરણમાં જ કહેવામાં આવશે.[૧૩–૧૫]

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! પરમાત્મા અખંડ છે અને પૂર્ણ છે, તો તેમાં પ્રદેશનું હોવાપણું સંભવે જ કેમ ? એ પરમાત્મામાં વિકારનો સંભવ અને બીજા પદાર્થનું સંક્રમણ ઘટે જ કેમ ?[૧૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જીવની તથા બ્રહ્મની એકતા વાસ્તવિક છે. તે વિષયમાં શિષ્યોની બુદ્ધિને વ્યુત્પન્ન કરવાને માટે આ એક પ્રદેશમાં ચલન થવા આદિ વ્યવહાર શાસ્ત્રમાં કલ્પેલો છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે કશો વિરોધ છે જ નહિ. 'જગત્ બ્રહ્મરૂપ નિમિત્તથી થયું છે અને બ્રહ્મરૂપ ઉપાદાનથી થયું છે' ઇત્યાદિક વચનોની રચના શાસ્ત્રના વ્યવહારને માટે જ છે, પણ વાસ્તવિક નથી.[૧૭] વિકારીપણું, અવયવોવાળાપણું, દિશાઓ તથા એક પ્રદેશ ઇત્યાદિક પ્રકારો પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવે છે, તો પણ તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં સંભવતા જ નથી. પરમાત્મામાં ચૈતન્યના પ્રકાશ વિના બીજી કોઈ કલ્પના છે નહિ અને થશે પણ નહિ. આમ છે, માટે કાર્ય શબ્દનો અર્થ અને બીજી પણ વ્યવહાર સંબંધી વાતો તથા કલ્પનાઓ તેમાં ક્યાંથી જ આવે ?[૧૮,૧૯] અહીં જે જે કલ્પના, જે જે શબ્દ, જે જે અર્થ અને જે જે વાક્યો છે, તે સઘળાં બ્રહ્મથી થયેલાં છે અને બ્રહ્મમય જ છે; માટે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત (શૂન્ય અથવા ભિન્ન) છે જ નહિ, એમ સમજવું.[૨૦] જેમ અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ અગ્નિ જ છે, તેમ જે પદાર્થ જેથી ઉત્પન્ન થયો હોય તે તે જ હોય છે. 'આ ઉત્પન્ન કરનાર છે અને આ ઉત્પન્ન થયેલો છે' એ બધું તો કેવળ ભેદની કલ્પના કરીને જ કહેવામાં આવે છે.[૨૧] જગતમાં 'અમુક પદાર્થ અમુક પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે' એમ જે વ્યવહાર ચાલે છે, તે તો એક પદાર્થમાં પોતાનાં અનેક રૂપો બનાવવાની જે ક્રિયાશક્તિ છે, તેનો જ એક જાતનો ચમત્કાર છે. માટે જે એક પદાર્થ છે તે જ ઉત્પન્ન કરનાર અને ઉત્પન્ન થયેલો એમ બે પ્રકારે ભાસે છે.[૨૨] 'આ પદાર્થ જુદો છે અને એ પદાર્થ જુદો છે' એ રીતનો નામ—રૂપના વ્યવહારરૂપ શ્રમ તો કેવળ બોલવામાત્રમાં જ છે, પણ પરમાત્મામાં નથી. જો પરમાત્મામાં એ ભેદ હોય, તો પરમાત્માનું અખંડપણું તૂટી જાય.[૨૩] મન ક્રિયાશક્તિથી ઉત્પન્ન થયું છે અને એ મનની શક્તિથી નામોના વ્યવહાર ચાલે છે અને નામોના વ્યવહારમાં દૃઢ અભ્યાસ થવાથી જ બીજો જોઈતો વ્યવહાર નિષ્પન્ન થાય છે.[૨૪] જેમ 'અગ્નિની એક શિખા-

માંથી બીજી શિખા ઉત્પન્ન થઈ' એમ બોલવું, એ એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે, પણ તેના અર્થમાં કાંઈ સત્યતા નથી; તેમ 'પરમાત્માથી અમુક ઉત્પન્ન થયું અને પરમાત્માએ અમુકને ઉત્પન્ન કર્યું' ઇત્યાદિક જે કહેવામાં આવે છે, તે એક જાતની બોલવાની જ વિચિત્રતા છે, પણ તેના અર્થમાં કાંઈ સત્યતા નથી.[૨૫] પરમાત્મામાં જન્ય અને જનકની ઉક્તિઓ સંભવતી જ નથી. પરમાત્મા એક જ છે અને પૂર્ણ છે, માટે કયા પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે અને કેમ ઉત્પન્ન કરે?[૨૬] એકમાંથી બીજાની અને બીજામાંથી ત્રીજાની ઉત્પત્તિ થવાનું કહેવું એ એક જાતનો વાણીનો સ્વભાવ જ છે, પણ તેમ કહેવાથી મૂળતત્ત્વમાં કાંઈ ભેદ કે સંખ્યા આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ.[૨૭] સમુદ્રમાં જોવામાં આવતા કલ્લોલો જેમ સમુદ્ર છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં જે જે નામ–રૂપો જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ જ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે.[૨૮] જીવ બ્રહ્મ છે, મન બ્રહ્મ છે, બુદ્ધિની વૃત્તિઓ બ્રહ્મ છે, સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મ છે, તે તે પદાર્થોનાં નામો બ્રહ્મ છે, ઈશ્વર બ્રહ્મ છે અને અહંકાર તથા પાંચ ભૂત આદિ તત્ત્વો પણ બ્રહ્મ છે.[૨૯] આ સઘળું જગત બ્રહ્મ છે અને તે છતાં, જેમ દોરડી સર્પથી ન્યારી છે, તેમ બ્રહ્મ જગતથી ન્યારું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ જગત છે જ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે.[૩૦] પરમાત્મામાં 'આ પદાર્થ અન્ય છે અને આ પદાર્થ અન્ય છે' એવી રીતના વિભાગોની કલ્પના કરીને બોલવું, એ એક જાતની અજ્ઞાનરૂપ ભ્રાંતિથી જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ બોલવામાં શી સત્યતા છે?[૩૧] જેમ અગ્નિમાંથી શિખા થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાંથી આ જગત થયું છે. તો જેમ અગ્નિમાં અને શિખામાં ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં ભેદ નથી. તે છતાં જે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોની કલ્પના થઈ છે, તે સઘળી મનની ચપળતાથી જ થઈ છે. બ્રહ્મ નિત્યસિદ્ધ છે અને કૂટસ્થ છે, તેમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ સિદ્ધ જ થતો નથી.[૩૨] જેમ વાત–પિત્તાદિક દોષથી ચંદ્રમાં બેપણાનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'બે ચંદ્ર છે' એમ કહેવામાં આવે છે એ મિથ્યા જ છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપ દોષથી આત્મામાં પદાર્થોના ભેદનું જ્ઞાન થાય છે અને તે જ્ઞાનથી 'પદાર્થો જુદા જુદા છે' એમ કહેવામાં આવે છે, એ સઘળું મિથ્યા જ છે. જેમ દૃષ્ટિના દોષવાળાઓને એક ચંદ્ર જ બેરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનના દોષવાળાઓને બ્રહ્મ જ દ્વૈતરૂપે પ્રતીત થાય છે.[૩૩] બ્રહ્મસ્વરૂપ સર્વરૂપ છે, સર્વવ્યાપક છે અને અંત વગરનું છે, તેથી જુદું કંઈ પણ સંભવતું નથી. બ્રહ્મથી જે ઉત્પન્ન થયેલું માનવામાં આવે છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે.[૩૪] બ્રહ્મતત્ત્વ વિના બીજું કાંઈ પણ હોવું સંભવતું નથી. 'જે કાંઈ આ જગત છે, તે સઘળું બ્રહ્મ જ છે' એમ સમજવું એ જ વાસ્તવિક છે.[૩૫] હે મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! ઘણેખરે આવા પ્રકારનો સિદ્ધાંત જ્યારે તમારી બુદ્ધિમાં લાગુ થશે, ત્યારે જ તમારી પાસે સિદ્ધાંત સંબંધી અનેક રહસ્યો કહેવામાં આવશે.[૩૬] જગતમાં માયા આદિ કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન ઉત્પન્ન થયા નથી, તો પણ જ્યારે તમને તે તે વિષયનું અજ્ઞાન મટશે, ત્યારે સઘળાં રહસ્યો સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે.[૩૭] જેમ રાત્રિના અંધારાનો ક્ષય થાય, ત્યારે સ્થાવર–જંગમ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તેમ મિથ્યા પદાર્થોનો બાધ થાય, ત્યારે બ્રહ્મતત્ત્વ યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે છે.[૩૮] હે રામ! જ્યારે અજ્ઞાનથી દૂષિત થયેલી દૃષ્ટિ વડે આ જે સઘળું જગત સઘળી દિશાઓમાં વિસ્તીર્ણ થયેલું જોવામાં આવે છે, તેનો અને અજ્ઞાનનો નાશ (સંપૂર્ણ બાધ) થશે, ત્યારે નિર્મળ દર્પણ જેવા અને વાસ્તવિક સત્યતાવાળા નિર્મળ પરમપદ-

માં તમને અખંડ નિર્મળતા જ જણાશે એ વાતમાં કશો સંશય નથી.[૩૯]

यदिदमखिलमाततं कुदृष्ट्या तदुपशमे तव राम निर्मलाभे। अवितथपदनिर्मले भविष्यत्यवितथमेव न संशयोऽत्र कश्चित् ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ–પ્રકરણનો ‘બ્રહ્મૈવેદં સર્વં જગદિતિ પ્રતિપાદનં’ એ નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ४१ मो+

અનિર્વચનીય માયા અવિચારણીય અને ટાળવા યોગ્ય છે

॥ राम उवाच ॥

क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः। तवोक्तिभिर्विचित्राभिर्गंभीराभिरिवाभितः ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! શીતળ, નિર્મળ, પ્રકાશમાન, અત્યંત ગંભીર અને ક્ષીરસાગરના પેટ જેવી આપની વિચિત્ર ઉક્તિઓથી હું ક્ષણમાત્રમાં અંધારામાં પડેલા જેવો થઈ જાઉં છું અને ક્ષણમાત્રમાં અજવાળામાં આવેલા જેવો થઈ જાઉં છું. જેમ ચોમાસામાં વાદળાંઓ આમતેમ ફરવાથી દિવસ જરા વારમાં અંધારાવાળો અને જરા વારમાં પ્રકાશવાળો થઈ જાય છે, તેમ હું પણ આપનાં વચનોના અભિપ્રાયને કાંઈક સમજું છું, ત્યારે પ્રકાશવાળો થઈ જાઉં છું અને તે વચનોમાં પરસ્પર વિરોધ આવવાને લીધે સંશયમાં પડી જાઉં છું, ત્યારે અંધારાવાળો થઈ જાઉં છું.[૧-૨] પરમાત્મા અનંત છે, કોઈ પ્રમાણોના માપમાં આવે એમ નથી, પૂર્ણ છે, એક છે, સર્વદા સ્વયંપ્રકાશ છે અને તેનો પરમાર્થપ્રકાશ કદી પણ બંધ પડે નહિ એવો છે. તેમાં માપમાં આવે એવા આ જગતની કલ્પનારૂપ વિકાર કેમ આવ્યો? એ સંશયમાં હજુ હું ગૂંચવાયા કરું છું.[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ જે તમને વ્યામોહ થાય છે, તે મારાં વાક્યોમાં દોષ હોવાથી થતો નથી, પણ મારાં વાક્યોનું તાત્પર્ય નહિ સમજવારૂપ તમારા દોષથી જ થાય છે. મારાં સઘળાં વાક્યો યથાર્થ છે, અયોગ્યતા આદિ દોષોવાળાં પણ નથી, મુખ્ય વિષયના સંબંધ વગરનાં નથી અને આગળ–પાછળના વિરોધવાળાં પણ નથી.[૪] જ્યારે તમારાં જ્ઞાનચક્ષુ નિર્મળ થશે અને બોધનો ઉદય વિસ્તીર્ણ થશે, ત્યારે તમે સ્વસ્થપણાથી ‘મારાં વાક્યો તથા મારા વિચારો બીજાઓનાં વાક્યોથી તથા વિચારોથી કેટલાં પ્રબળ છે’ એ સંપૂર્ણ રીતે જાણશો.[૫] ‘બ્રહ્મના એક દેશમાં માયા છે અને તે માયાથી બ્રહ્મમાં આ જગત થયું છે’ ઇત્યાદિ મારાં વાક્યોનો સંદર્ભ સાંભળી તમે ભ્રાંતિમાં પડી જાઓ છો, પણ ભ્રાંતિમાં પડો નહિ; કારણ કે શિષ્યને ખરા શાસ્ત્રાર્થની સમજણના માર્ગે ચડાવવા સારુ કેટલીએક એવી કલ્પિત વાતો પણ કરવી પડે છે. કલ્પિત વાતો, અકલ્પિત સાચો પદાર્થ જણાવવામાં ઉપાયરૂપ થાય છે. એટલા માટે પ્રક્રિયામાં એવી કેટલીએક કલ્પિત વાતોની ગડબડ ચલાવવી પડે છે.[૬] જ્યારે તમે સત્ય તથા અત્યંત નિર્મળ પરબ્રહ્મને જાણશો, ત્યારે તમને માયાની તથા જગતની કાંઈ પણ ગડબડ સ્વરૂપમાં પ્રતીત થશે નહિ. માયા તથા જગત અવિદ્યમાન છતાં પણ હજી સુધી તમારા મનમાં ઘૂમ્યા કરે છે, તો એ ટાળી નાખી તમારા મનમાં સાચી સમજણ ઠસાવવાને માટે માયાનું અને જગતનું સ્વરૂપ કહેવાની જરૂર છે અને તેથી તે કહેવાને માટે જ મારે આ પ્રપંચ કરવો પડે

+ આ એકતાળીસમા સર્ગમાં સ્ફુરણ અથવા કલ્પના આદિ વિશેષોનું મૂળ માયા જ છે અને તે માયા અનિર્વચનીય છે, ટાળી નાખવા યોગ્ય છે અને ક્યાંથી આવી? એમ વિચારવા યોગ્ય નથી, એટલું કહેવામાં આવશે.

છે. તમને બ્રહ્મમાં ભેદ હોવાની શંકા થાય છે. જ્યાં સુધી દ્વૈતનો આધ્યારોપ ન સમજાયો હોય, ત્યાં સુધી તેનો અપવાદ સમજાતો નથી. તો અધ્યારોપ કરવાને માટે જ બ્રહ્મમાં માયા તથા જગત હોવા વિષેનો આ વાક્યરૂપ પ્રપંચ મેં ઉઠાવેલો છે. ઉપદેશના સમયમાં કાચા શિષ્યની પાસે પ્રક્રિયારૂપે આવી કલ્પિત વાતો કર્યા વિના છૂટકો જ નહિ. જો કે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિથી માયા કે જગત કાંઈ છે જ નહિ. આત્મામાં માયા, વાસના, કર્મ કે કલ્પના કાંઈ છે જ નહિ અને અત્યંત શુદ્ધ જે પરબ્રહ્મ છે તે જ આ જગત છે એ વાત વિચિત્ર રૂપોવાળી ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી સિદ્ધાંતના સમયમાં તમને વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની છે. પણ હે નિષ્પાપ! હમણાં તો બ્રહ્મમાં માયા હોવાનો સ્વીકાર કરીને આગળ વાત ચલાવું છું.[૭-૧૧] માયા અને માયાથી થયેલું જગત ખોટાં છે, છતાં પણ પરસ્પરની સહાયતાથી તેઓ બહુ જામી ગયાં છે. તેમને તોડવાનું તથા તોડવાનાં સાધનોમાં યત્ન કરવાનું હમણાં ચલાવેલી પ્રક્રિયા વિના બની શકે એમ નથી.[૧૨] હે રામ! પિશાચની સ્થિતિનું વર્ણન આપીએ ત્યારે જ પિશાચનો અભાવ બાળકના મનમાં ઠસાવી શકાય છે. ખોટા પદાર્થને નષ્ટ કરવામાં ખોટા ઉપાયની જ જરૂર છે. જેમ અસ્ત્રથી અસ્ત્ર શાંત થાય છે, મેલથી મેલ ધોવાય છે, ઝેરથી ઝેર ઊતરી જાય છે અને શત્રુથી શત્રુ હણાય છે, તેમ ખોટાં સાધનોથી જ ખોટી માયા ટળે છે. હે રામ! જો કે કલ્પિત પ્રક્રિયારૂપ ઉપદેશ પણ એક જાતનું માયાનું સ્વરૂપ જ છે, તો પણ એ સ્વરૂપ એવું ઉત્તમ છે કે, તે પોતાના નાશનો ઉદ્યમ કરાવવાની ઇચ્છાથી જ્ઞાનની માગણી કરે છે અને તે જ્ઞાન સઘળા દોષોને હરે છે. હે રામ! આ જગતરૂપે અનુભવમાં આવતી માયા પોતાના નાશથી હર્ષ આપે એવી છે. આ માયાનો સ્વભાવ જાણી શકાતો નથી, કારણકે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોવા લાગીએ ત્યાં તુરત જ એ જતી રહે છે.[૧૩-૧૫] એ જગતરૂપ માયા વિવેકને ઢાંકી દે છે, બીજાં અનેક જગતોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે છતાં 'એ કેવી છે' એમ જણાતી નથી. એ ભારે આશ્ચર્ય તો જુઓ![૧૬] આ માયા પરીક્ષા ન કરીએ ત્યાં સુધી સ્ફુર્યા કરે છે, પરીક્ષા કરીએ કે તુરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે અને જાણી ન હોય ત્યાં સુધી સાચી રહીને મસ્તી કર્યા કરે છે.[૧૭] અહો! સંસારના બંધનરૂપ આ માયા ખોટી હોવા છતાં પણ અત્યંત સાચી હોય એમ લાગે છે અને વળી આપણા જ્ઞાનને તોડી નાખે છે, માટે બહુ વિચિત્ર છે.[૧૮] આ સંસાર સંબંધી માયા જ અત્યંત ભેદ વગરના આત્મસ્વરૂપમાં જીવ તથા દેહ આદિ ભારે ભેદને વિસ્તારી દે છે, એટલે ભેદને લીધે આત્મા પુરુષોત્તમ કહેવાય છે જગતરૂપ ક્ષર પુરુષ તથા જીવરૂપ અક્ષરપુરુષ ન હોય, તો આત્મા પુરુષોત્તમ જ કેમ કહેવાય?[૧૯] 'આ માયા વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એવી ભાવનાને દૃઢ કરી, જ્યારે તમે તત્ત્વવેત્તા થઈને સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થશો, ત્યારે જ આ મારા કહેવાનો આશય તમારા જાણવામાં આવશે.[૨૦] જ્યાં સુધી તમને પાકો બોધ થયો નથી, ત્યાં સુધી તમે મારા વચન ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને 'માયા છે જ નહિ' એવો ભારે તથા અવિચળ નિશ્ચય રાખો.[૨૧] આ જગતરૂપ જે મોટી કલ્પના નજરે આવે છે, તે મિથ્યા જ છે અને તે કેવળ મનની જ લીલારૂપ છે.[૨૨] 'જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે' એવો જેના મનમાં પરોક્ષ નિશ્ચય હોય, તેને પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'આ દેહ આદિ બાહ્ય આકારો છે અને તેઓથી હું બંધાયો છું' એવી જે ભાવના છે, તે જ સર્વ જગતમાં સર્વ જીવોને બાંધવાની જાળરૂપ છે.[૨૩] આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે અથવા 'આ જગત ખોટું જ છે' એ બે નિશ્ચયોમાંથી એક નિશ્ચયને દૃઢ રાખીને આસક્તિરહિત થયેલો જે પુરુષ જગતને સ્વપ્ન જેવું અને ભ્રાંતિમાત્ર જ જાણે

છે, તે પુરુષ દુઃખમાં ડૂબી જતો નથી. આ મિથ્યાભૂત દેહઇન્દ્રિય આદિની ભાવનાઓમાં જેને અહંબુદ્ધિ હોય છે તે પુરુષ વાસ્તવિક રીતે પોતે પરબ્રહ્મ છતાં પણ અવિદ્યામાં ગોથાં ખાયા કરે છે. જેમ મહાસાગરના જળમાં રજના કણો છેજ નહિ, તેમ વ્યાપક પરમાત્મામાં વિકારીપણું આદિ કોઈ દોષો છેજ નહિ. જગતના વિષયમાં જે નામોની તથા રૂપોની ભાવના જોવામાં આવે છે, તે વ્યવહારને માટે જ કલ્પાયેલી છે, માટે આત્માથી જુદી નથી. જેમ તંતુઓ વગર વસ્ત્રોની સ્થિતિ થતી નથી, તેમ નામ–રૂપોના કલ્પિત વ્યવહારવિના ઉપદેશાત્મક શાસ્ત્રોની સ્થિતિ પણ થતી નથી. અવિદ્યામાં તણાતો જતો આત્મા આત્મજ્ઞાન વિના અનુભવમાં આવતો નથી અને તે આત્મજ્ઞાન ઉપદેશાત્મક શાસ્ત્ર વિના મળતું નથી. હે રામ! આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ વિના અવિદ્યારૂપી નદીનો પાર આવતો નથી. તે અવિદ્યારૂપી નદીનો જે પાર છે, તેજ અક્ષયપદ કહેવામાં આવે છે. મલિન કરી દેનારી આ અવિદ્યા ગમે ત્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો પણ તેણે ઉત્પન્ન થઈને એવી સ્થિતિ પકડી છે કે, તેણે આત્મસ્વરૂપને ઢાંકી દીધું છે. હે રામ! તમે 'આ અવિદ્યા ક્યાંથી થઈ છે' એવો વિચાર રાખો નહિ, પણ 'એ અવિદ્યાને હું કયા પ્રકારથી હણું?' એ જ વિચાર રાખો. હે રામ! આ અવિદ્યા ક્ષીણ થઈને અસ્ત પામી જશે, ત્યારે 'એ ક્યાંથી થઈ હતી, શી રીતની હતી અને શી રીતે નષ્ટ થઈ' એ સઘળું સંપૂર્ણ રીતે તમારા જાણવામાં આવશે. આ અવિદ્યા વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ અને આપણે સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોતા નથી ત્યાં સુધીજ તે પ્રતીત થાય છે. માટે એવી ખોટી અને ભ્રાંતિરૂપ અવિદ્યાને સાચી ગણીને 'તે કોના વંશની છે?' એમ જાણવાની કયા સમજુ પુરુષને ઇચ્છા થાય અને તે ઇચ્છા શા કારણથી થાય? અવિદ્યાનાં માવતરની ચિંતા એ તો સ્વપ્નમાં દેખાયેલા પુરુષનાં માવતરની ચિંતા જેવી વૃથા જ છે.[૨૪–૩૫] હમણાં તમે તો 'એ અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ છે, વિસ્તાર પામેલી છે અને વિસ્તાર પામીને બહુ અડચણ કરે છે' એટલો જ નિશ્ચય કરીને બળાત્કારથી તેનો નાશ કરો; એટલે પછી તે શાથી ઉત્પન્ન થઈ હતી અને કેવી હતી? ઇત્યાદિ તમારા જાણવામાં આવશે. ત્રૈલોક્યમાં મહાશૂર અને મહાપંડિત પુરુષો પણ કોઈ એવા નથી, કે જેમને અવિદ્યાએ પરવશ ન કર્યા હોય! આથી હે રઘુવર! મહારોગના જેવા સ્વભાવવાળી એ અવિદ્યાનો નાશ કરવાનો જ યત્ન કરો.[૩૬,૩૭] એટલે પછી એ અવિદ્યા તમને ફરી વાર જન્મ સંબંધી દુઃખોમાં નાખશે નહિ. અવિદ્યા સઘળી આપદાઓની મુખ્ય સખી છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરીરૂપ છે અને અનર્થોના સમૂહોની માતા છે, એટલા માટે તેને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખો.[૩૮] ભય, ખેદ, દુષ્ટ ચિંતાઓ તથા વિપત્તિઓને આપનારી તેમજ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુને મોહરૂપી મોટાં પડળના અંકુર જેવી એ અવિદ્યાને તમે બળપૂર્વક દૂર હઠાવી દો અને સંસારસમુદ્રના પારને પ્રાપ્ત થાઓ.[૩૯]

भयविपाददुराधिविपत्प्रदां हृदयमोहमहापटलांकुराम्। भृशमपास्य कुदृष्टिमिमां बलाद्भव भवार्णवपारमुपागतः ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'અવિદ્યાકથન' એ નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ४२ मो*

વાસનાના પ્રાબલ્યથી જીવોનો ઊતરવાનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

क्षुपितस्यासतोऽप्यस्य प्रेक्षामात्रविनाशिनः ।
अविद्यावितताव्याधेरौषधं शृणु राघव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! અવિદ્યારૂપી મોટો રોગ પરીક્ષા કરવામાત્રથી નાશ પામી જાય એવો છે. તે ખોટો હોવા છતાં પણ અતિ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. તેનું હું પરીક્ષારૂપ ઔષધ કહું છું, તે તમે સાંભળો.[1] હે રામ ! મનના બળનો વિચાર કરાવવા માટે મેં પ્રથમ મનુષ્યોની રાજસ તથા સાત્ત્વિક જાતિઓ કહેવાનું પણ સ્વીકાર્યું છે, તો તે પ્રસંગને લગતોજ આ પ્રસંગ છે.[2] પરમ સુખસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ છે તે સર્વવ્યાપક છે, કલંકથી રહિત છે, અપાર છે, જન્મરહિત છે, પ્રકાશિત ચૈતન્યરૂપ છે અને ભ્રાંતિરહિત છે.[3] જેમ નિશ્ચળ મહાસમુદ્રનો એક પ્રદેશ વાયુરૂપી ઉપાધિથી તરંગરૂપ ઘનતાને પામે છે, તેમ અવિચળ સ્વરૂપવાળા એ મહાચૈતન્યનો એક પ્રદેશ વાસનારૂપ ઉપાધિથી જીવરૂપ ઘનતાને પામે છે.[4] જેમ સમુદ્રનો અંદરનું ભરપૂર જળ એકાદ પ્રદેશમાં નિશ્ચળ રહે છે અને એકાદ પ્રદેશમાં ચલાયમાન થાય છે, તેમ સર્વ શક્તિઓવાળું મહાચૈતન્ય સર્વદા નિશ્ચળ જ રહે છે અને કોઈ પ્રદેશમાં ચલાયમાન પણ થાય છે.[5] જેમ પવન પોતાનાથી જ ભરપૂર રહેલા આકાશની અંદર પોતાની શક્તિથી પોતાના એક પ્રદેશમાં પોતે જ ચલિત થાય છે, તેમ સર્વવ્યાપક મહાચૈતન્ય પોતાની શક્તિથી જ પોતાના એક પ્રદેશમાં પોતેજ ચલિત થાય છે.[6] જેમ નિશ્ચળ દીવો પોતાની શિખાની ક્રિયારૂપ શક્તિને લીધે ઊંચા પ્રદેશમાં આવે છે, તેમ સઘળી શક્તિઓવાળું મહાચૈતન્ય પોતાની માયાશક્તિને લીધે એક પ્રદેશમાં જીવરૂપ થાય છે.[7] જેમ સમુદ્ર તડકા આદિના સંબંધને લીધે ચળકતા પોતાના જળના એક પ્રદેશમાં જ ચંચળ જેવો જણાય છે, તેમ મહાચૈતન્ય વાસનાના સંબંધને લીધે સ્ફુરણ પામેલા પોતાના એક કલ્પિત પ્રદેશમાં, જાણે જીવરૂપે ચલિત થયું હોય એમ જણાય છે.[8] જેમ મહાસમુદ્રનો એક કલ્પિત ભાગ સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રકાશ પડવાથી સુવર્ણમય જેવો જણાય છે. તેમ મહાચૈતન્યનો એક કલ્પિત ભાગ વાસનાઓના સંબંધને લીધે જીવરૂપ થયેલા જેવો જણાય છે.[9] જેમ નિરાકાર આકાશમાં કોઈ સમયે બાળકને તે આકાશનો જ એક પ્રદેશ મોતીરૂપ થયેલો પ્રતીત થાય છે, તેમ નિર્વિકાર મહાચૈતન્યમાં પ્રાચીનવાસનાઓના ઉદ્બોધને સમયે તે મહાચૈતન્યનો જ એક પ્રદેશ જીવરૂપ થયેલા જેવો ભાસે છે. જેમ મહાસમુદ્રમાં કાંઈક ક્ષોભ પામેલો તરંગરૂપ ભાગ મહાસમુદ્રમય જ છે, સ્વચ્છ છે અને મહાસમુદ્રમાં જ સ્ફુરે છે; તેમ મહાચૈતન્યમાં કાંઈક ક્ષોભ પામેલો જીવરૂપ ભાગ મહાચૈતન્યમય જ છે, સ્વચ્છ છે અને મહાચૈતન્યમાં જ સ્ફુરે છે.[10,11] જેમ સોયના નાકામાં આવેલો સૂર્યનો પ્રકાશ મોટા વ્યાપક પ્રકાશથી અભિન્ન છતાં પણ નાકારૂપ ઉપાધિને લીધે ભિન્ન જેવો થઈને રહે છે, તેમ અવિદ્યારૂપી ઉપાધિમાં આવેલો મહાચૈતન્યના એક ભાગરૂપ જીવ મહાચૈતન્યથી અભિન્ન છતાં પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે ભિન્ન જેવો થઈને રહે છે.[12] એ મહાચૈતન્ય સર્વ શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે ક્ષણમાત્રમાં જીવશક્તિરૂપે સ્ફુરે છે અને જેમ ચંદ્રની કળા પોતાના સ્વભાવરૂપ શીતળપણાને જાગ્રત કરે છે, તેમ મહાચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવરૂપ જીવશક્તિને જાગ્રત પણ કરે છે.[13] પરમાત્મામાંથી ઉદય પામેલી એ જીવરૂપ ચૈતન્યશક્તિ પોતાની સખીઓ જેવી દેશ

* આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અનંતશક્તિવાળા પરબ્રહ્મમાંથી વાસનાઓના ઘાટાપણાના ક્રમથી જીવોને ઉત્તરોત્તર ઊતરવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

શક્તિ, કાળશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિને પણ પોતાની સાથેજ ખેંચે છે. દેશશક્તિ, કાળશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ–એઓનો પ્રાદુર્ભાવ પણ જીવશક્તિની સાથેજ થાય છે.[૧૪] એ જીવશક્તિ (જીવ)જો ખરા સ્વરૂપને જાણે, તો 'હું આદિઅંતથી રહિત મહાચૈતન્યમાંજ રહેલી છું' એમ સમજે; પરંતુ તે પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જઈ, કલ્પિત સ્વભાવનું ગ્રહણ કરીને 'હું આટલા પરિમિત પ્રદેશમાંજ રહુ છું અને તુચ્છ છુ' એમ માન્યા કરે છે.[૧૫] જીવશક્તિ સાક્ષાત્ મહાચૈતન્યરૂપ જ છે, છતાં તેણે જ્યારે એવી રીતે પોતાના રૂપને ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન માન્યું, ત્યારે જ નામ, રૂપ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ આદિ સઘળી મિથ્યા કલ્પનાઓ તેને લાગુ થઈ.[૧૬] વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો મહાચૈતન્યમાં જે કાંઈ કલ્પાયું છે, તે સઘળું મહાચૈતન્યરૂપ છે; કારણ કે મહાચૈતન્યથી કોઈના પણ ભિન્નપણાની કલ્પના કરવી એ ખોટીજ છે. મહાસાગરમાં અનંત લહરીઓ ઊઠે છે અને તેઓ મહાસમુદ્રથી ભિન્ન હોવી સંભવે જ નહિ. જેમ કડાં અને બાજુબંધ આદિ આભૂષણો સુવર્ણથી ભિન્ન નહિ હોવા છતાં પણ નામ–રૂપાત્મક કલ્પનાને લીધે ભિન્ન માની લેવામાં આવે છે, તેમ જીવ તથા કાળ આદિ સઘળા પદાર્થો બ્રહ્મથી ભિન્ન નહિ હોવા છતાં પણ સ્વરૂપની ભૂલથી નામ–રૂપાત્મક કલ્પનાને લીધે ભિન્ન માની લેવામાં આવે છે; અર્થાત્ તે કલ્પિત છે.[૧૭,૧૮] એક દીવામાંથી થયેલા બીજા દીવાઓની જે જુદાઈ છે, તે વાટ (દિવેટ) આદિ ઉપાધિઓના દેશની, કાળની તથા અવયવોની જુદાઈને લીધે જ છે, પણ અગ્નિરૂપ સ્વરૂપની જુદાઈથી નથી. તેજ પ્રમાણે જીવમાં બ્રહ્મથી જે જુદાઈ છે, તે પણ ઉપાધિઓના સ્વભાવને લીધેજ છે, પણ સ્વરૂપની જુદાઈથી નથી.[૧૯] દેશશક્તિ, કાળશક્તિ અને ચલનશક્તિથી ઘેરાયેલી એ જીવશક્તિ સંકલ્પોને અનુસરતાં અનુસરતાં, બહુ જ હાંસીનું પાત્ર થઈ જાય છે. હે મહાબાહુ! દેશ, કાળ અને ક્રિયાઓથી ઘેરાયેલું અને કલ્પનાઓને લીધે પોતાના પરિચ્છિન્નપણાને માનતું જે ચૈતન્ય છે, તે જ ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે.[૨૦,૨૧] 'ક્ષેત્ર' એ શરીરનું નામ છે અને તે શરીરને તેની અંદરના તથા બહારના પદાર્થો સહિત તે ચૈતન્ય જાણે છે, એટલા માટે ક્ષેત્રજ્ઞ કહેવાય છે.[૨૨] એ ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ)જ 'હું છું' એવી દૃઢ કલ્પનાથી કલંકિત થઈને અહંકારપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અહંકાર નિશ્ચયાત્મક કલ્પનાઓથી કલંકિત થઈને નિર્ણય કરવા લાગે છે અને બુદ્ધિપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ સંકલ્પ–વિકલ્પોથી કલંકિત થઈને મનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, મન ગાઢ વિકલ્પોવાળું થઈને ધીરેધીરે ઇન્દ્રિયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇન્દ્રિયો વિષયોની દૃઢ લાલચોથી કલંકિત થઈને હાથ–પગવાળા સ્થૂળ દેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થૂળદેહ જગતમાં જન્મે છે, જીવે છે અને જોવામાં આવે છે. આ રીતે વાસનાઓરૂપી રજ્જુઓથી વીંટાયેલો જીવ દુઃખોના સમૂહોથી ઘેરાઇને અનુક્રમે સ્થૂળદેહપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૩–૨૬] જેમ અનુક્રમે પાકતાં પાકતાં પણ ફળની અવસ્થા બદલાઈ જાય છે પણ જાતિ બદલાતી નથી, તેમ વાસનાઓને લીધે આવી હલકી હલકી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ જીવની માત્ર દશા બદલાઈ જાય છે પરંતુ તેથી નિર્વિકાર ચૈતન્ય પણું બદલાઈ જતું નથી. આ રીતે જીવ અહંકારપણાને પામ્યો, અહંકાર બુદ્ધિપણાને પામ્યો અને બુદ્ધિ સંકલ્પોના સમૂહથી ગૂંથાયેલા મનપણાને પામી.[૨૮] સંકલ્પમય આકારવાળું એ મન સાચા–ખોટા મનોરથોથી તુચ્છ વિષયોમાં આસક્ત થાય છે અને સંસ્કારરૂપે સ્ત્રી–પુત્ર આદિના આકારોનું ગ્રહણ કર્યા કરે છે.[૨૯] જેમ ગાયો મદોન્મત્ત આખલાની પછવાડે તેને ખરાબ કરવાને માટે જ દોડે છે અને નદીઓ જેમ સમુદ્રની પછવાડે તેને મલિન કરવાને માટે જ દોડે

છે, તેમ ઇચ્છા આદિ શક્તિઓ મનને ખરાબ કરવાને માટે અને મલિન કરવાને માટે જ મનની પછવાડે દોડે છે.[30] આ રીતે રાગ–દ્વેષ આદિ અનેક શક્તિઓથી વ્યાપ્ત થયેલું મન ઇન્દ્રિયો દ્વારા સ્થૂળ શરીરપણાને ધારણ કરે છે અને કોશેટાના કીડાની પેઠે હાથે કરીને બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે.[31] જેમ ખાવાની લાલચને લીધે મત્સ્ય હાથે-કરીને જાળમાં બંધાય છે, તેજ પ્રમાણે પોતાના સંકલ્પોનાં વારંવાર સ્મરણ કરવાને લીધે મન પણ ભૂંડે હાલે આ સંસારમાં બંધાઇને પરિતાપ પામે છે.[32] હું ખરેખર બંધાવું છું એમ માની, એ મિથ્યા બંધનને સાચું માન્યા કરતું અને ધીરે ધીરે પોતાના બ્રહ્મપણાને છોડી દેતું એ મન પોતાની અંદરના જગતરૂપી જંગલમાં અનેક પ્રકારની ભ્રાંતિરૂપ રાક્ષસીને ઉત્પન્ન કરે છે.[33] પોતે ધારેલા શબ્દસ્પર્શાદિક વિષયોરૂપી અગ્નિઓની રાગ–દ્વેષાદિક જ્વાળાઓની અંદર પડીને તે સાંકળથી બંધાયેલા સિંહની પેઠે અત્યંત પરવશ થાય છે.[34] વાસનાઓને લીધે તે પોતામાં વિચિત્રકાર્યોના કર્તાપણાનું સંપાદન કરે છે અને પોતાની ઇચ્છા માત્રથી રચાયેલી અનેક દશાઓમાં પડ્યા કરે છે.[35] એ જ પદાર્થ શાસ્ત્રના કોઇ સ્થળમાં મન કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં બુદ્ધિ કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં જ્ઞાન કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં ક્રિયા કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં અહંકાર કહેવાય છે અને કોઇ સ્થળમાં લિંગશરીર કહેવાય છે. કોઈ સ્થળમાં તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં તે માયા કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં તે મળ કહેવાય છે અને કોઈ સ્થળમાં તે કર્મ કહેવાય છે.[36,37] તે કોઇ સ્થળમાં બંધ કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં ચિત્ત કહેવાય છે, કોઈ સ્થળમાં અવિદ્યા કહેવાય છે અને કોઈ સ્થળમાં ઇચ્છા કહેવાય છે.[38] હે રામ! તે જ આ મન આ રીતે સંસારમાં બંધાયેલું છે, દુઃખી છે, તૃષ્ણાથી તથા શોકથી ઘેરાયેલું છે અને રાગના વિસ્તીર્ણ સ્થળરૂપ છે.[39] તે સંસારની ભાવનાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં, મરણમાં તથા મોહમાં કુટાયા કરે છે, સંકલ્પ–વિકલ્પોથી વ્યાપ્ત છે અને અવિદ્યાના રંગથી રંગાયેલું છે.[40] ઇચ્છાઓને લીધે તે ક્ષોભ પામ્યા કરે છે, કર્મોરૂપી વૃક્ષોની ઝાડીના અંકુરરૂપ છે, પોતાની જન્મભૂમિને ભૂલી ગયું છે અને કલ્પિત અનર્થોથી સંકુલ છે.[41] કોશેટાના જીવડાની પેઠે તે પોતાની મેળે બંધાયેલું છે, શોકના નિવાસરૂપ થઈ ગયું છે, શબ્દ તથા સ્પર્શ ઇત્યાદિ વિષયોના સમૂહોથી અવયવોવાળું થયેલું છે અને અનંત નરકોની પીડાથી સંતાપ પામ્યા કરે છે.[42] અદૃશ્ય હોવા છતાં પણ તે મોટા પહાડના જેવા બોજાથી ભયંકર થઈ પડ્યું છે અને તે જરા તથા મરણ આદિ અનેક શાખાઓથી સંપન્ન એવા 'સંસાર' નામના ઝેરી ઝાડરૂપ છે.[43] જેમ વડનું બીજ પોતાની અંદર આખા વડને ધારણ કરી રહેલું હોય છે, છતાં પણ અંદર ફળોથી રહિત છે, તેમ આશાઓરૂપી પાશોને બનાવનારા આ સઘળા સંસારને તે પોતામાં ધારણ કરી રહેલું હોવા છતાં પણ તે અંદર ફળોથી રહિત છે.[44] તે ચિંતારૂપી દાવાનળની શિખાઓથી દાઝેલું છે, કોપરૂપી અજગરે ચાવેલું છે, કામનારૂપી મહાસાગરનાં મોજાંઓથી પછડાયેલું છે અને પોતાના દાદાને (મૂળકારણને) ભૂલી ગયું છે.[45] ટોળાંથી વછૂટેલા હરણની પેઠે તે શોકથી બેભાન થઈ ગયું છે અને વિષયોરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓથી તે પતંગિયાની પેઠે બળ્યા કરે છે.[46] કપાઈ ગયેલા મૂળવાળા કમળની પેઠે તે બહુ જ ગ્લાનિ પામેલું છે, મૃત્યુએ તે તે દેહોમાંથી ખેંચીને વારંવાર બીજા દેહોમાં નાખવાને લીધે તેને દુઃખી કરી નાખેલું છે અને વારંવાર બીજા દેહોમાં અભિમાન કરવાની જરૂર પડવાને લીધે તે આકુળવ્યાકુળ થયેલું છે. વિચિત્ર રૂપોથી મારી નાખવાને સજ્જ થઈ ઊભેલા વિષયોરૂપી શત્રુઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તે તેમની મધ્યમાં

રહેલું છે અને એવી એવી દુઃખદાયી અનંત દશાઓમાં તે લોટ્યાં કરે છે.[૪૮] સમુદ્રમાં પડેલા પક્ષીની જેમ તે ઘોર દુઃખમાં પડ્યું છે અને ગંધર્વનગરની પેઠે કેવળ શૂન્યતાવાળા જગતરૂપી જાળમાં બંધાઈને દુઃખ પામવા છતાં પણ તે તેના ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખ્યા કરે છે.[૪૭–૪૯] તે સંસારરૂપી ઊછળતા સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને વિષયો ઉપર દોડ્યા કરે છે. હે દેવતુલ્ય! હાથીને જેમ કાદવમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે, તેમ તમે એને સંસારમાંથી બહાર કાઢો.[૫૦] હે રામ! મન કામદેવરૂપી ખાબોચિયામાં બળદની પેઠે ખૂંચી ગયું છે. પુણ્યોનો ક્ષય થવાથી હવે તેને ઉત્તમ પરલોકમાં જવાનું સાધન રહ્યું નથી. તેથી તે ભાંગેલા અવયવોવાળા જેવું થઈ ગયું છે. તમે તેને બળાત્કારે એ ખાબોચિયામાંથી બહાર કાઢો.[૫૧] હે રામ! આ મન કર્મફળોના જુદા જુદા રસો પડવાથી મેલું થઈ ગયેલું છે અને બળતરા આપનારાં જરા, મરણ તથા ખેદથી મુંઝાઈને મૂર્છિત થઈ ગયું છે. આમ હોવા છતાં પણ જેને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ચિંતા ન થાય, તેને જગતમાં મનુષ્યના આકારવાળો રાક્ષસ જ સમજવો જોઈએ.[૫૨]

शुभाशुभप्रसरपराहताकृतौ ज्वलज्जरामरण-
विषादमूर्च्छिते । न्यथेह यस्य मनसि मो न
जायते नराकृतिर्जगति स राम राक्षसः ॥५२॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જીવાવતરણ' એ નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો×

અવિવેકથી અનેક યોનિઓની પ્રાપ્તિ અને વિવેકથી મુક્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयोहिताः ।
ब्रह्मणः कल्पिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ પ્રમાણે ચૈતન્યની ઉપાધિને લીધે એક જાતના આવિર્ભાવરૂપ જીવો થયા અને તેમનામાં પૂર્વની વાસનાઓને લીધે આકારો કલ્પિત થયા. આ રીતે મહાચૈતન્યમાંથી લાખો અને કરોડો જીવો ઉત્પન્ન થયા છે.[૧] જેમ મોટા ધોધમાંથી અસંખ્યાત જળકણો પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે, હમણાં ઉત્પન્ન થાય છે અને હવે પછી પણ ઉત્પન્ન થશે, તેમ મહ ચૈતન્યમાંથી અસંખ્યાત જીવો પૂર્વે ઉત્પન્ન થ ગયા છે, હમણા ઉત્પન્ન થાય છે અને હવે પછ પણ ઉત્પન્ન થશે.[૨] એ જીવો પોતાની વાસન ઓની દશાઓના આવેશને લીધે આશાઓ વશ થયા છે અને તેમનાં અંતઃકરણો અ વિચિત્ર દશાઓમાં પોતાની મેળે જ બંધાઈ ગ છે.[૩] એ જીવો જળમાંના પરપોટાઓની પે નિરંતર પ્રત્યેક દિશામાં, પ્રત્યેક દેશમાં, પ્રત્યે જળમાં અને પ્રત્યેક સ્થળમાં જન્મ–મર પામ્યા કરે છે.[૪] આ કલ્પમાં કેટલાએક જીવોને પહેલો જ જન્મ થયો છે, કેટલાએકના સો થ વધારે જન્મો થયા છે, કેટલાએકના અસંખ્યા જન્મો થઈ ગયા છે અને કેટલાએકના બે–ત્ર જન્મ થઈ ગયા છે.[૫] કેટલાએક જીવો હમણ જન્મ્યા છે, કેટલાએક આ કલ્પમાં હજી સુધ જન્મ્યા નથી, કેટલાએક જીવન્મુક્ત થયા છે અ

× આ તેતાળીસમા સર્ગમાં વિવેક આદિ અત્યંત દુર્લભપણાને લીધે જુદી જુદી યોનિઓ થવાનું અને વિવેક આદિની પ્રાપ્તિથી કેટલા મુક્તિ થવાનું પણ વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં

કેટલાએક વિદેહમુક્ત પણ થઈ ગયા છે.[૬] કેટલાએક જીવો હજારો કલ્પોમાં વારંવાર જન્મવા છતાં પણ એક યોનિમાં જ રહ્યા છે અને કેટલાએક બીજી યોનિઓમાં પણ ગયા છે. કેટલાએક જીવો મોટાં દુઃખોને વેઠ્યા કરે છે, કેટલાએક થોડા સુખવાળા છે, કેટલાએક અત્યંત આનંદ ભોગવે છે અને કેટલાએક સત્યલોકમાં પણ રહ્યા છે.[૭-૮] કેટલાક જીવો ઇન્દ્ર, કિન્નર, ગંધર્વ, વિદ્યાધર, સૂર્ય અને વરુણરૂપે થયા છે; તો કેટલાએક શિવ, વિષ્ણુ તથા બ્રહ્મા થયા છે.[૯] કેટલાક કૂષ્માંડ, વેતાળ, યક્ષો, રાક્ષસો અને પિશાચો થયા છે, તો કેટલાક બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો થયા છે.[૧૦] કેટલાક અંત્યજ, ચાંડાળ, ભીલ અને ચમાર થયા છે; તો કેટલાક ખડ, ઔષધિઓ, ફળો તથા મૂળિયાંરૂપે તેમજ કેટલાએક પતંગિયાંરૂપે થયા છે.[૧૧] કેટલાએક વિચિત્ર લતાઓ, ગુચ્છો અને પથ્થરોરૂપે રહ્યા છે; તો કેટલાએક કદંબ, લીંબુ, સાલ, તાડ અને તમાલરૂપે રહ્યા છે.[૧૨] કેટલાએક જીવો વૈભવોથી ભટકનારા મંત્રીઓ, સામંતો અને રાજાઓ થયા છે; તો કેટલાએક જીવો ફાટેલાં વસ્ત્રો પહેરનારા મુનિઓ થયા છે.[૧૩] કેટલાએક જીવો સર્પ, અજગર, કીડા, કરમિયા અને કીડીઓરૂપે થયા છે; તો કેટલાએક જીવો સિંહ, પાડા, મૃગ, બકરા, ચમર ગાય અને કાળિયાર રૂપે થયા છે.[૧૪] કેટલાકએક જીવો સારસ, ચક્રવાક, બગલા, બલાકા અને કોયલરૂપે થયા છે; તો કેટલાએક જીવો ધોળાં કમળ, રાતાં કમળ, પોયણાં તથા નીલ કમળરૂપે થયા છે.[૧૫] કેટલાએક જીવો હાથીઓનાં બચ્ચાં, હાથીઓ, સુવર અને ગધેડા પણ થયા છે; તો કેટલાકએક જીવો ભમરા, મચ્છર મીલો અને ડાંસ થયા છે.[૧૬] કેટલાએક જીવો આપદાઓના બળથી દબાઈ ગયા છે, તો કેટલાએક સંપત્તિઓ ભોગવે છે. કેટલાએક સ્વર્ગમાં રહ્યા છે, તો કેટલાએક નરકમાં પડ્યા છે.[૧૭] કેટલાએક જીવો નક્ષત્રોના ચક્રમાં રહ્યા છે, તો કેટલાએક વૃક્ષોનાં છિદ્રોમાં રહ્યા છે. કેટલાએક વાયુભૂત થઈને રહ્યા છે; તો કેટલાએક આકાશમાં રહ્યા છે.[૧૮] કેટલાએક જીવો સૂર્યનાં કિરણોમાં રહ્યા છે, કેટલાએક ચંદ્રનાં કિરણોમાં રહ્યા છે અને કેટલાએક ખડ, લતા તથા ગુચ્છોના મીઠા રસોમાં રહ્યા છે.[૧૯] કેટલાએક જીવો જીવન્મુક્ત થઈને વિચરે છે, તો કેટલાએક કલ્યાણોના પાત્રરૂપ થયા છે. કેટલાએક લાંબા કાળથી વિદેહમુક્તિ પામ્યા છે, તો કેટલાએક હમણાં જ વિદેહમુક્તિ પામ્યા છે. કેટલાએક હજી લાંબે કાળે થવાના છે અને કેટલાએક મુક્તિનો દ્વેષ પણ કર્યા કરે છે. કેટલાએક જીવો મોટી દિશાઓ થયા છે, કેટલાએક મોટા વેગવાળી નદીઓ થયા છે, કેટલાએક સુંદર નેત્રોવાળી સ્ત્રીઓ થયા છે, કેટલાએક અર્ધા નપુંસક થયા છે અને કેટલાક પૂરા નપુંસક થયા છે.[૨૦-૨૨] કેટલાએક જીવો ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા થયા છે, કેટલાએક અત્યંત જડબુદ્ધિવાળા થયા છે, કેટલાએક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા થયા છે અને કેટલાએક સમાધિ ધરીને બેઠા છે.[૨૩] આ રીતે પોતાની વાસનાઓના આવેશથી પરવશ થયેલા જીવો તે તે વાસનાઓથી બંધનમાં આવી પડેલા હોવાને લીધે ઉપર કહેલી તે તે સ્થિતિઓમાં પડ્યા છે.[૨૪] જેમ હાથે પછાડેલા દડાઓ કેટલાએક ધરતીમાં જ ફરે છે, કેટલાએક નીચે પડે છે અને કેટલાએક ઊંચે ઊછળે છે; તેમ નિરંતર જેમને મૃત્યુ પછાડ્યા કરે છે એવા જીવો કેટલાએક પૃથ્વીમાં જ અવતરે છે, કેટલાએક નરકમાં પડે છે અને કેટલાએક સ્વર્ગમાં જાય છે. જેમ પક્ષીઓ એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર જાય છે, તેમ આશાઓરૂપી સેંકડો પાશોથી બંધાયેલા અને વાસનારૂપ દેહાદિકનું ધારણ કરનારા જીવો એક કાયામાંથી બીજી કાયામાં જાય છે. અનંત વિષયોમાં અનંત સંકલ્પોની કલ્પનાને ... કરનારી અવિદ્યાને લીધે આ જગતરૂપ

ઇન્દ્રજાળને વિસ્તીર્ણ કરતા મૂઢ જીવો જ્યાં સુધી પોતાના નિર્દોષ સ્વરૂપને જોતા નથી, ત્યાં સુધી પાણીમાં ચકરીઓની પેઠે સંસારમાં ભમ્યા કરે છે.[૨૫-૨૮] જેઓ પોતાના સ્વરૂપને જોઈ, મિથ્યા પદાર્થોના ત્યાગ કરે છે અને સાચા અનુભવને મેળવીને અનુક્રમે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચડે છે, તેઓ ફરી વાર સંસારમાં જન્મતા નથી.[૨૯] કેટલાએક મૂર્ખ જીવો હજારો જન્મોને ભોગવીને કોઈ સુજનના સમાગમથી વિવેકીપણાને પામે છે, પણ પાછા તેથી ભ્રષ્ટ થઈને વળી સંસારરૂપી સંકટમાં પડે છે.[૩૦] કેટલાએક જીવો બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ તથા સત્સમાગમ આદિ ઊંચી સ્થિતિને પામ્યા છતાં પણ વિષયલંપટ બુદ્ધિને લીધે પશુ–પક્ષીના અવતારને પામે છે અને તે અવતારમાંથી નરકોને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૧] કેટલાએક ઊંચી બુદ્ધિવાળા જીવો પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તે જ જન્મમાં તુરત જ પાછા પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે.[૩૨] કેટલાએક જીવો પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ બ્રહ્માંડામાં તથા અન્ય બ્રહ્માંડામાં બ્રહ્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક વિષ્ણુપણાને પામે છે અને કેટલાએક મહાદેવપણાને પામે છે.[૩૩] કેટલાએક પશુ–પક્ષીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કેટલાએક દેવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કેટલાએક સર્પપણાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાએક જેઓમાં પોતે પ્રથમ હોય તેનાં તે બ્રહ્માંડામાં અને કેટલાએક બીજાં બ્રહ્માંડામાં પણ તે તે અવતારોને પામે છે. હે રામ! બીજાં બ્રહ્માંડાની સ્થિતિ પણ આ બ્રહ્માંડના જેવી છે.[૩૪] જેવું આ વિસ્તીર્ણ બ્રહ્માંડ છે, તેવાં જ કેટલાંએક બીજાં વિસ્તારવાળાં બ્રહ્માંડા હમણાં છે, કેટલાંએક થઈ ગયાં છે અને હજી ઘણાંય થવાનાં છે.[૩૫] જુદાજુદા પ્રકારના વિચિત્ર ક્રમોથી અને જુદાંજુદાં નિમિત્તોથી તે બ્રહ્માંડાની વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ પ્રકટ થાય છે અને ફરી પાછી તિરોહિત પણ થઈ જાય છે.[૩૬] એઓમાં કોઈ જીવ ગંધર્વપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ યક્ષપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈ દેવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ દૈત્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૭] લોકો આ બ્રહ્માંડમાં જેવા વ્યવહારથી રહ્યા છે, તેવા જ વ્યવહારથી બીજાં બ્રહ્માંડામાં પણ રહે છે. માત્ર તેઓના આકારમાં કાંઈક ફેરફાર હોય છે.[૩૮] પોતપોતાના સ્વભાવના આવેશને લીધે અને એકબીજાની સ્થિતિઓની સ્પર્ધા કરીને કર્મો કરવાને લીધે, નદીનાં મોજાંઓની જેમ જીવોની સ્થિતિઓની ઊથલપાથલ થયા કરે છે.[૩૯] નદીનાં મોજાંઓની પેઠે કેટલાએક જીવો પ્રકટ થાય છે, કેટલાએક તિરોહિત થઈ જાય છે, કેટલાએક ઊંચે ચડે છે અને કેટલાએક નીચે ઊતરી જાય છે.[૪૦] સઘળા જીવો પ્રત્યક્ષ રીતે બતાવી શકાય નહિ એવા અને પોતે જ પોતાને જાણે એવા છે. તેઓ નિરંતર મહાચૈતન્યમાંથી પોતાનો દેખાવ આપ્યા કરે છે અને મહાચૈતન્યમાં જ વ્યવહાર કરે છે.[૪૧] જેમ પ્રકાશો દીવામાંથી પ્રકટ થઈ થઈને કેટલીક વાર રહીને પાછા કાળે કરી દીવામાં જ લય પામે છે, જેમ કિરણો સૂર્યમાંથી પ્રકટ થઈથઈને કેટલીક વાર રહીને પાછાં કાળે કરી સૂર્યમાં જ લય પામે છે, જેમ કણો તપાવેલા લોઢામાંથી પ્રકટ થઈથઈ ને કેટલીક વાર રહીને પાછાં લોઢામાં જ લય પામે છે, જેમ તણખાઓ અગ્નિમાંથી પ્રકટ થઈથઈ ને કેટલીક વાર રહીને પાછા અગ્નિમાં જ લય પામે છે, જેમ વિચિત્ર ઋતુઓ કાળમાંથી પ્રકટ થઈથઈ ને કેટલીક વાર રહીને પાછી કાળમાં જ લય પામે છે, જેમ સુગંધો પુષ્પમાંથી પ્રકટ થઈથઈ ને કેટલીક વાર રહીને પાછા પુષ્પમાં જ લય પામે છે, જેમ તુષારો વરસાદમાંથી પ્રકટ થઈથઈ ને કેટલીક વાર રહીને પાછા વરસાદમાં જ લય પામે છે અને જેમ મોજાંઓ સમુદ્રમાંથી પ્રકટ થઈથઇને કેટલીક વાર રહીને પાછાં સમુદ્રમાંજ લય પામે છે, તે જ પ્રમાણે જીવોના દેહો મહાચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થઈથઇને કેટલાક કા

સુધી જુદા જુદા દેહોને ભોગવીને પ્રલયકાળે પાછો મહાચૈતન્યમાં જ લય પામી જાય છે.[૪૨-૪૪] આ બ્રહ્માંડોની રચના નામની, અનાદિ કાળની ભ્રાંતિરૂપ માયા સમુદ્રમાં લહેરની પેઠે પરબ્રહ્મમાં નિરંતર નિરર્થક વિસ્તીર્ણ થાય છે, નિરર્થક વધ્યા કરે છે, નિરર્થક ફેરફાર પામ્યા કરે છે અને નિરર્થક જ પાછી લય પામે છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં લહેર મિથ્યા છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં આ રચના પણ મિથ્યા છે.[૪૫]

अविरतमियमाततवा तथोच्चैर्भवति विनश्यति वर्धते मुधैव । त्रिभुवनरचनादिमोहमाया परमपदे लहरीव वारिराशौ ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'જીવનિશ્ચયસ્થાનોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ४४ मो×

મુક્તિ અને પ્રલયનું અંતર તથા બ્રહ્માનો શરીરગ્રહણનો ક્રમ

॥ राम उवाच ॥

क्रमेणानेन येनात्मा जीवेन स्थितिरात्मनः ।
स कथं भगवन् देहं समाधत्तेऽस्थिपंजरम् ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! આપે કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે જે જીવને પ્રલયમાં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય, તેને સૃષ્ટિમાં પાછો અસ્થિપિંજરરૂપ દેહ ધરવો કેમ ઘટે? પરમ પદમાં પહોંચેલાને પણ જો જન્મ–મરણ પ્રાપ્ત થતાં હોય, તો પછી મુક્ત થયેલાને પણ પાછી જન્મ–મરણની આવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. 'મુક્ત થયેલા જીવનું સંસારમાં પુનરાગમન થતું નથી' એ વિષયમાં શો વિશ્વાસ?[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! મેં તમને પ્રથમ જ કહેલું છે, તે તમે કેમ સમજતા નથી? તમારી બુદ્ધિ આગળપાછળનો વિચાર કરવામાં સમર્થ છે, તો તે ક્યાં ગઈ?[૨] આ શરીર આદિ જે કાંઈ સ્થાવર–જંગમ જગત છે, તે જોવા પુરતું જ છે અને સ્વપ્નની જેમ તે મિથ્યા જ પ્રકટ થયેલું છે.[૩] હે નિષ્પાપ રામ! આ જગત એક જાતનું લાંબું સ્વપ્ન છે, મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે, બે ચંદ્રના વિભ્રમ જેવું છે અને ભ્રાંતિમાં પ્રતીત થયેલા પહાડ જેવું છે.[૪] જેની અજ્ઞાનરૂપ નિદ્રા શાંત થઈ હોય, જેની વાસનાઓ ગળી ગઈ હોય અને જેની ચિત્તવૃત્તિમાં પ્રબોધ ઉત્પન્ન થયો હોય, તે પુરુષ સંસારરૂપી સ્વપ્નને વ્યવહાર–દૃષ્ટિથી જોતો હોવા છતાં પણ જોતો નથી.[૫] હે રામ! જ્યાં સુધી મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યાં સુધી સ્વભાવથી કલ્પાયેલો સંસાર જીવોના મનની અંદર સર્વદા રહે છે.[૬] જેમ પાણીની અંદર ચકરી રહે છે, બીજની અંદર અંકુર રહે છે, અંકુરની અંદર પલ્લવ રહે છે, પલ્લવની અંદર પુષ્પ રહે છે અને પુષ્પની અંદર ફળ રહે છે, તેમ જીવના મનની અંદર દેહ રહે જ છે. મન ઘણા રૂપવાળું હોવાને લીધે મનમાં કલ્પનારૂપ દેહ રહેવાનો સંભવ જ છે.[૭,૮] હે રામ! જોકે મનમાં વાસનાઓરૂપે ઘણા દેહો રહે છે, તો પણ કર્મોના પરિપાકના યોગથી જે સમયે જે દેહ પ્રકટ થવાનો હોય તે સમયે તે દેહનો જ પ્રતિભાસ થાય છે; પણ સઘળા દેહોનો પ્રતિભાસ થતો નથી. જેમ માટીનો પિંડો ઘડારૂપ

× આ ચૂંવાળીસમા સર્ગમાં મુક્તિ અને પ્રલય એ બેઉ સરખા હોવા છતા પણ તેઓમાં જે અંતર છે, તે કહેવામા આવશે; અને બ્રહ્માનો શરીરનું ગ્રહણ કરવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

બીજી માયા પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્માના મોટા સંકલ્પના ક્રમથી આ અપાર દષ્ટિ પ્રકટ થયેલી છે.[૧૧]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! એક જીવ મનરૂપ થઈને જે પ્રકારે બ્રહ્મા થયો હોય, તે પ્રકાર મને વિસ્તારપૂર્વક તુરત કહો.[૧૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! બ્રહ્માએ કેવી રીતે શરીરનું ગ્રહણ કર્યું તે કહું છું, તમે તે સાંભળો. આ એક ઉદાહરણ ઉપરથી સઘળા જગતની સ્થિતિ તમારા જાણવામાં આવશે. દિશા આદિના તથા કાળ આદિના માપ વગરનું બ્રહ્મતત્ત્વ પોતાની શક્તિને લીધે લીલા માત્રથી જ દિશાના તથા કાળના માપવાળા જે આકારને ગ્રહણ કરે છે, તે જીવ કહેવાય છે. વાસનાઓના આવેશથી ઘેરાયેલો એ જીવ જ માયાની ઉપાધિને સ્વીકારીને, સંકલ્પોની કલ્પનાઓમાં તત્પર રહેનારું અને ચપળતાવાળું મન થાય છે. કલ્પનાઓ કરવા લાગતું એ મન પ્રથમ ક્ષણમાત્રમાં પોતાની આકાશરૂપ થવાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના શબ્દના તથા શ્રોત્રના રૂપને પણ લાગુ પડે છે. આકાશની ભાવનાને પામીને ઘાટું થયેલું મન ઘાટા ચલનના ક્રમથી પોતાની વાયુરૂપ થવાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના સ્પર્શના તથા ત્વચાના રૂપને પણ લાગુ પડે છે. શબ્દસ્વરૂપવાળું આકાશ અને સ્પર્શસ્વરૂપવાળો વાયુ, એ બન્ને જીવના જોવામાં આવતાં નથી તેમની ભાવનાને પ્રાપ્ત થઈને ઘાટું થયેલું મન, એમને એકબીજામાં ક્ષોભ પમાડીને અગ્નિની ભાવના કરે છે અને તે ભાવના, રૂપના તથા ચક્ષુના સ્વરૂપને પણ લાગુ પડે છે. મન અગ્નિની ભાવનાથી ઘાટું થઈને ક્ષણમાત્રમાં નિર્મળ પ્રકાશની ભાવના કરે છે, એટલે પ્રકાશ વૃદ્ધિ પામે છે. પછી આકાશ, વાયુ તથા અગ્નિ (તેજ) એ ગુણોથી ઘાટાપણાને પામેલું મન જળના શીતળપણાની ભાવના કરે છે અને તે ભાવનાથી તુરત અર્ધ ક્ષણમાં જ રસને તથા જિહ્વાને લાગુ પડતી જળની પ્રતીતિ થાય છે. પછી આકાશના, વાયુના, તેજના તથા જળના ગુણોને પામીને વધારે ઘાટું થયેલું મન પૃથ્વીના ઘાટા સ્વરૂપની ભાવના કરે છે અને તે ભાવનાથી ક્ષણમાત્રમાં જ ગંધને તથા પ્રાણને લાગુ પડતી પૃથ્વી બની જાય છે પછી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધથી વીંટાયેલું મન પોતાના પાતળાપણાને છોડી દેતાં અગ્નિના કણ જેવા અને આકાશમાં સ્ફુરેલા જે રૂપને દેખે છે, તે રૂપ લિંગશરીર અથવા પુર્યષ્ટક કહેવાય છે. તેમાં કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચભૂત, પ્રાણ, મન, અવિદ્યા, કામના તથા કર્મો રહેલાં છે. તેમાં અહંકારનો તથા બુદ્ધિનો પણ સમાવેશ છે. તે લિંગ શરીર પોતાના અંશોથી સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદય કમળમાં ભ્રમરની પેઠે રહેલું માનવામાં આવે છે. એ લિંગદેહમાં મન તીવ્ર ઉત્કંઠાથી પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે એવા સ્થૂલ દેહની ભાવના કરવ લાગે છે, એટલે તે પાકમાં આવેલા બીલાન જેમ જાડું થઈ જાય છે. આમ જાડું થતાં જ પોતાના સ્વભાવને લીધે આકાશમાં સ્ફુરેલા તેમ મૂસમાં રહેલા અને પીગળેલા સોના જેવા એ આકારને ગ્રહણ કરી લે છે. પછી મન એ તેજન પુંજ જેવા પોતાના આકારમાં ઊંચે માથાવાળી નીચે પગવાળી, પડખાંઓમાં બે હાથવાળી અ મધ્યમાં પેટવાળી એક જાતની ભારે ચોકસ ભાવના કરે છે અને તેને લીધે પ્રકટ થયેલા અવ યવોવાળા તેમજ જ્વાળાઓની પંક્તિઓના જેવ આકારવાળા એક બાળકનો દેખાવ થાય છે તેના શરીરની રચના મનોયોગમાં બની ગ છે આમ પોતાની વાસનાઓના આવેશથી એ મનોમય બાળકનાં અંગો રચાયાં છે.[૧૩–૨૯] જેમ ઋતુ પોતાના સ્વભાવને વધાર્યા કરે છે તેમ તે વાસનાઓથી પોતાના શરીરને વધાર્ય કરે છે અને કાળે કરીને સ્પષ્ટ રીતે જોવામ આવે એવા દેહવાળો થાય છે.[૩૦] પછી તે બુદ્ધિ

ધૈર્ય, બળ, ઉત્સાહ, વિજ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યવાળો થાય છે અને તે સર્વ લોકોનો પિતામહ મહાત્મા બ્રહ્મા કહેવાય છે.[31] પીગળતા સોના જેવી કાન્તિવાળા અને મહાચૈતન્યમાંથી પ્રકટ થયેલા એ બ્રહ્મા મહાચૈતન્યમાં જ સત્તાથી રહ્યા છે, તે જ સત્તાથી પોતામાં પોતાના અજ્ઞાનને જ આકાશ આદિ પંચીકૃત સ્થૂળભૂતોરૂપે બનાવે છે. તે એક સમયે અપાર, આદિ, મધ્ય તથા અંત વગરના મોટા આકાશને બનાવે છે, એક સમયે પ્રબળ ગતિવાળા વાયુને બનાવે છે, એક સમયે પ્રલયકાળના દાવાનળના જેવી જ્વાળાઓથી દીપતા તેજને બનાવે છે, એક સમયે નિર્મળ જળને બનાવે છે અને એક સમયે ઘણા વિસ્તારવાળી પૃથ્વીને બનાવે છે. એ પાંચ ભૂતોમાંથી કાળા વિષ્ણુને બનાવી લઈ, તેની નાભિમાં એક કમળ બનાવીને, તે કમળમાં પોતે રહે છે અને પ્રકટ થાય છે; ત્યારથી તે પોતાની વાસનાઓના સામર્થ્યને લીધે બીજા પણ એવા પ્રકારના સમુદ્રો, ભુવનો, વૃક્ષો, પર્વતો તથા પ્રાણીઓ આદિ પદાર્થોને બનાવ્યા કરે છે.[32–35] અનેક રૂપોવાળા વિચિત્ર પદાર્થોને કલ્પનાથી જ બનાવ્યા કરતા એ બ્રહ્મા લીલામાત્રમાં કલ્પનાથી જ પાલક આકારોને બનાવે છે અને તે પદાર્થોનું પાલન કરે છે. પોતે પ્રકટ થયા ત્યારથી જ એ બ્રહ્મા આવી ખટપટમાં લાગી ગયા. એક સમયે તે અજ્ઞાનના પ્રાબલ્યથી પોતાના દેહને તથા વ્યવહાર આદિને ભૂલીને સૂઈ ગયા. પછી એ નિદ્રા જતી રહી ત્યારે, એટલે સૃષ્ટિના સમયરૂપ બીજો દિવસ પ્રાપ્ત થયો તે વખતે, વળી તે પોતાના કલ્પનામય પ્રકાશિત શરીરને જોવા લાગ્યા.[36,37] તે શરીર પ્રાણના તથા અપાનના પ્રવાહોવાળું, જાણે પદાર્થો ગોઠવાઈને બન્યું હોય એવું, કરોડો રૂંવાડાંઓથી વ્યાપ્ત અને બત્રીસ દાંતવાળું હતું.[38] તે બે સાથળનાં અસ્થિઓ તથા એક બરડાનું અસ્થિ મળીને ત્રણ મોટા સ્તંભોવાળું, પ્રાણરૂપ પાંચ દેવતાઓવાળું, નીચે બે પગવાળું, હાથ, પગ, માથું, છાતી તથા પેટ એ પાંચ ભાગોવાળું, મુખ આદિ નવ છિદ્રોવાળું અને ઉપર ચામડીરૂપ લેપને લીધે કૂણાશવાળું હતું.[39] વળી તે વીસ આંગળીઓવાળું, વીસ નખોવાળું, બે હાથવાળું, બે સ્તનવાળું, બે નેત્રવાળું અને ઇચ્છા થાય તો જેમાં ઘણાં નેત્ર તથા ઘણા હાથ આદિ પણ કરી શકાય એવું હતું.[40] તે ચિત્તરૂપી પક્ષીના માળારૂપ હતું, કામદેવરૂપી સર્પના રાફડારૂપ હતું, તૃષ્ણારૂપી પિશાચણીના નિવાસરૂપ હતું અને જીવરૂપ કેસરીને રહેવાની ગુફારૂપ હતું.[41] તે અભિમાનરૂપી હાથીને બંધાવાના ખીલારૂપ હતું, હૃદયરૂપી કમળથી શોભીતું હતું અને અત્યંત સુંદરતાવાળું હતું. પોતાના આવા ઉત્તમ શરીરને જોઇને ત્રિકાલજ્ઞાની ભગવાન બ્રહ્મા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, 'આ શ્યામતાવાળા, અપાર અને અનંત એવા આકાશમાં પહેલાં શું હતું?' આમ વિચારતાં જ બ્રહ્માને તુરત તે વિષયનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું.[42–44] તે પ્રાપ્ત થતાં જ આગળ થઈ ગયેલી અનેક સૃષ્ટિઓ તેમના ધ્યાનમાં આવી અને તેમને અનુક્રમે સઘળા જીવોનાં પુણ્ય—પાપોનું પણ સ્મરણ થયું.[45] પછી જેમ વસંતઋતુ પુષ્પોને પ્રકટ કરે છે, તેમ બ્રહ્માએ જાણવામાં આવેલા વેદોના આધારથી વિચિત્ર પ્રકારના સંકલ્પો વારંવાર કરીને લીલામાત્રમાં પ્રજાઓને પ્રકટ કરી.[46] જેમ અનેક આચાર—વિચારોવાળા ગંધર્વનગરને ઉત્પન્ન કરે, તેમ બ્રહ્માએ પ્રજાઓને ઉત્પન્ન કરી અને તે પ્રજાઓને સ્વર્ગ, મોક્ષ, ધર્મ, અર્થ તથા કામની સિદ્ધિને માટે વિચિત્ર પ્રકારનાં અનંત શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં. હે રામ! આ રીતે જેમ વસંતઋતુમાંથી પુષ્પોની શોભા પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્મારૂપ મનમાંથી આ સઘળી સૃષ્ટિ પ્રકટ થયેલી છે.[47,48] હે રામ! આ જગતમાં બ્રહ્માનું રૂપ ધરનારું એ મન જ છે. વળી એ મને

જ કલ્પનામાત્રથી જ અનેક પ્રકારની રચનાઓ-વાળા ક્રિયાઓના વિલાસો ઉત્પન્ન કરીને સૃષ્ટિની શોભાને વિલક્ષણ સ્થિતિ આપી છે.[૪૯]

विविधविरचनैः क्रियाविलासैः कमलजरूपधरेण चेतसैव । रघुसुत परिकल्पनेन नीता स्थितिमतुलां जगतीह सर्गलक्ष्मीः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'સંસારાવતરણ પ્રતિપાદનોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ४५ मो×

જગત સ્વસત્તાથી નથી પણ બ્રહ્મની સત્તાથી છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जगत्संपन्नमेवेदं संपन्नं किंचिदेव न । शून्यमेव च भामात्रं मनोविलसितं स्थितम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આ જગત થયું પણ છે અને કાંઈ પણ થયું નથી; કારણ કે તે શૂન્ય જ છે, દેખાવમાત્ર જ છે અને માત્ર મનના વિલાસરૂપ જ છે.[૧] આ બ્રહ્માંડ મોટા રૂપવાળું છે, છતાં પણ આકાશની પેઠે તે શૂન્ય છે. આથી તેણે કોઈ પ્રદેશને કે કોઈ કાળને કાંઈ પણ રોક્યો નથી.[૨] આ બ્રહ્માંડ માત્ર સંકલ્પના સ્વરૂપવાળું છે અને સ્વપ્નમાં દેખાયેલા નગર જેવું મિથ્યા છે. જે દેશમાં અને જે કાળમાં તે જોવામાં આવે છે, તે દેશમાં અને તે કાળમાં, બ્રહ્માંડ વગરનું કેવળ બ્રહ્મ જ છે, બીજું કાંઈ જ નથી. આકાશમાં ભીંત વગર અને રંગ વગર કલ્પાયેલા વિચિત્ર ચિત્ર જેવું આ જગત છે. તે જોવામાં આવે છે છતાં પણ તે ખોટું છે અને કોઈએ ન બનાવ્યા છતાં ભ્રાંતિથી જ બનેલું છે.[૩,૪] જેમ ચક્ષુ જોવામાત્રમાં કારણરૂપ છે, તેમ મન સ્મરણમાત્રમાં કારણરૂપ છે. તેમને દેહ આદિ સઘળા બ્રહ્માંડને સ્મરણ માત્રથી જ પ્રતીત થતું કલ્પી લીધું છે.[૫] જગત આભાસમાત્ર જ છે અને તે ઘડા, ખાડા તથા વસ્ત્રો આદિરૂપે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. ભીંત વગેરે જે પદાર્થો પ્રતીત થાય છે, તેઓ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નથી.[૬] જેમ કોશેટાનો કીડો પોતે જ પોતાના બંધનને માટે જાળ બનાવી લે છે, તેમ મને પોતે જ પોતાના બંધનને માટે આ શરીર કલ્પી લીધું છે.[૭] ચિત્ત જેને મિથ્યા સંકલ્પરૂપે ન કરી શકે અથવા ચિત્ત જેમાં મિથ્યા સંકલ્પરૂપે ગતિ ન કરી શકે એવો કોઈ દુષ્કર કે અગમ્ય પદાર્થ જ નથી.[૮] મનરૂપ ગુફાઓની અંદર ન ભરાય એવી કઈ શક્તિએ સર્વ શક્તિઓવાળા જગદીશ્વરમાં નહિ સંભવે અર્થાત્ એવી કોઈ શક્તિ નથી કે જે મનમાં હોય ને જગદીશ્વરમાં હોય.[૯] હે મહાબાહુ ! સર્વ શક્તિઓવાળું મહાચૈતન્ય સર્વદા વિદ્યમાન છે તેને લીધે સર્વ પદાર્થોમાં સર્વદા સાચાપણું પણ સંભવે છે અને સર્વદા ખોટાપણું પણ સંભવે છે. સર્વ પદાર્થો મહાચૈતન્યમાં કલ્પિત હોવાને લીધે, મહાચૈતન્યની સત્તાથી સાચા અને પોતપોતાની સત્તાથી ખોટા છે. હે રામ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં વાસનાથી જ બીજા શરીર ગ્રહણ કરી લે છે, તો તેવી રીતે આ શરીર પણ તેણે જ ગ્રહણ કરેલું છે એમ વિચારો. મન સઘળી શક્તિઓવાળું હોવાને લીધે સઘળા જગતની કલ્પના તેણે જ કરી છે એમ વિદ્વાનો સમજે છે.[૧૦,૧૧] દેવ, અસુર અને નર આ સઘળા પદાર્થો સંકલ્પથી જ બનેલા છે અને સંકલ્પ શાંત થાય, તો તેઓ તેલ વગરના દીવાઓની પેઠે શાંત થઈ જાય છે.[૧૨] હે મહાબુદ્ધિમાન ! આ સઘળું જગત આકાશ જેવું શૂન્ય છે, કલ્પનામાત્રથી ઉદય પામેલું છે અને એક જાતનું બહુ લાંબુ સ્વપ્ન જ પ્રતીત થયું છે, એમ સમજો

× આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં જગત બ્રહ્મની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી નથી, એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

હે સુવિચારવાન! વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગતમાં કોઈ પદાર્થ કદી પણ જન્મતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી; જન્મ—મરણ આદિ સઘળું મિથ્યા જ છે.[૧૩,૧૪] જગત બ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે કદી કાંઈ પણ વધતું નથી અને કદી કાંઈ પણ ઓછું થતું નથી; તેમાં કયું છોલાઈ જાય એમ છે અને કયું તૂટી જાય એમ છે, કે તેને માટે શોક કરવો પડે?[૧૫] હે રામ! સૂક્ષ્મ વિચારથી આત્માને કલ્પિત જગતથી અત્યંત ન્યારો નહિ સમજતાં તેને દેહરૂપ સમજીને મૂર્ખની પેઠે તેમાં શા માટે મૂઝાયા કરો છો? જેમ સૂર્યના તાપને લીધે ઝાંઝવાંનાં પાણી ખોટાં હોવા છતાં પણ દેખાય છે, તેમ મનની કલ્પનાથી આ સઘળા દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા હોવા છતાં પણ દેખાય છે.[૧૬,૧૭] જગતમાં સઘળા દૃશ્ય પદાર્થો બે ચંદ્રના ભ્રમ જેવા છે, મનોરથની પેઠે ઊઠેલા છે અને કેવળ અજ્ઞાનથી ઘડાયેલા છે.[૧૮] જેમ વહાણથી જનારાને વૃક્ષો ચાલતાં હોવાની મિથ્યા બુદ્ધિ ઉદય પામે છે, તેમ સર્વ જીવોને આ સઘળાં દૃશ્યોની પરંપરા પણ મિથ્યા જ ઉદય પામેલી છે.[૧૯] આ જગત એક જાતની ઇન્દ્રજાળ છે, માયાએ રચેલા પિંજરારૂપ છે, મનની કલ્પનાથી જ બનેલું છે અને ખોટું હોવા છતાં સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે, એમ સમજો.[૨૦] આ જે સઘળું જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે; માટે તેમાં ભેદનો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? ભેદ જ કેવો હોય? અને તે ભેદ ક્યાં રહે?[૨૧] 'આ પર્વત છે અને આ વૃક્ષ છે' એવી રીતે ભારે આડંબરવાળો આ વિભ્રમ ખોટો હોવા છતાં પણ મનની ભાવનાની દૃઢતાને લીધે સાચા જેવો જણાય છે.[૨૨] હે રામ! આ જગત વિચાર વગરના પુરુષને અનેક જન્મોમાં ભમાવે એવું છે, માટે મનના સહિત, તૃષ્ણા સહિત અને કલ્પના સહિત એ જગતની ભાવનાને છોડી દઈને નિષ્પ્રપંચ આત્મસ્વરૂપની જ ભાવના કરો.[૨૩] જેમ સ્વપ્ન મોટા આડંબરવાળું હોવા છતાં પણ માત્ર ભ્રાંતિ જ હોય છે અને વાસ્તવિક નથી, તેમ ચિત્તે પ્રાપ્ત કરેલું આ જગત પણ ભ્રાંતિ જ છે અને વાસ્તવિક નથી. માટે હે રામ આ જગત પણ એક જાતનું લાંબું સ્વપ્ન જ છે, એમ સમજો.[૨૪] આ સંસારનો આડંબર માત્ર દેખાવામાં જ રમણીય છે, તે મિથ્યા છતાં જ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને આશાઓરૂપી ઝેરી નાગણીઓના રાફડારૂપ છે, માટે તેને છોડી દો.[૨૫] આ જગત મિથ્યા જ છે, એમ જાણીને તેમાં રુચિ જ રાખો નહિ. સમજુ પુરુષ ઝાંઝવાનાં પાણીને જાણ્યા પછી તે માટે દોડતો જ નથી.[૨૬] જે મૂઢબુદ્ધિવાળો પુરુષ પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલી મનોરાજ્યની લક્ષ્મીને સાચી માનીને તેને અનુસર્યા કરે છે, તે પુરુષ દુઃખોનું પાત્ર જ બને છે.[૨૭] સાચી વસ્તુ ન હોય તો લોકો ભલે ખોટી વસ્તુ ઉપર દોડ કરે, પરંતુ જે પુરુષ સાચી વસ્તને તજી દઈને ખોટી વસ્તુ ઉપર દોડ કરે છે તે નાશ જ પામે છે. જેમ રજ્જુમાં સર્પનો ભય મનના વ્યામોહરૂપ જ છે, તેમ આ જગત પણ મનના વ્યામોહરૂપ જ છે. કેવળ વાસનાઓની વિચિત્રતાને લીધે લાંબા કાળથી જગત દેખાયા કરે છે.[૨૮] જગતના પદાર્થો જળની અંદરના ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે મિથ્યા ઉદય પામેલા છે. તેઓ ચંચળ છે. મૂર્ખ જ તેનાથી ઠગાય, પણ તમારા જેવા તત્ત્વવેત્તાએ તેનાથી ઠગાવું જોઈએ નહિ.[૩૦] જે પુરુષ આ સંસારની ભાવનાથી સુખ મળવાનું માનતો હોય, તે પુરુષને માત્ર અગ્નિની ભાવનાથી જ ટાઢ મટ્યાનું માનનારા જેવો મૂર્ખ જ સમજવો જોઈએ. જેમ મનની કલ્પનાને લીધે હૃદયમાં ખોટું નગર પણ જોવામાં આવે છે, તેમ આ વિસ્તીર્ણ જગતરૂપી ખોટું જડ—પંજર પણ મનની કલ્પનાથી જ જોવામાં આવે છે. આ જગત મનના રાગથી ઉદય પામે છે અને મનના રાગનો નાશ થતાં જ તે નાશ પામે છે. આ જગત ગંધર્વનગરની જેમ ખોટી રીતે વૃદ્ધિ પામેલું પ્રતીત થાય છે.

હે રામ! આ જગતનો નાશ થઈ જાય, તો કશી હાનિ થવાની નથી અને આ જગત વૃદ્ધિ પામે, તો તેથી કશો લાભ પણ થવાનો નથી. હૃદયમાં મનની કલ્પનાથી ઉદ્ભવેલું મોટું નગર ભાંગી જાય, તો કોનું શું ઘટી જાય છે? અને વૃદ્ધિ પામે તો કોનું શું વધી જાય છે?[૩૨–૩૫] જેમ બાળકો રમકડાંઓમાં પુત્ર આદિની કલ્પના કરી લે છે, તેમ મહાચૈતન્યમાં આ જગતના પ્રવાહની કલ્પનાં મન વડે જ કલ્પાયલી છે.[૩૬] જેમ ઇંદ્રજાળનું જળ ભ્રષ્ટ થઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તો કોઇનું કાંઈ જતું નથી, તેમ આખો સંસાર પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય તો પણ કોઇનું કાંઈ જતું નથી. જે ખોટું હોય તે નષ્ટ થઈ જાય તો તેથી કોઇને કશી હાનિ થતી નથી, તો આ સંસાર પણ ખોટો છે, માટે તેના નાશથી કશી હાનિ માનવી નહિ. આ સંસાર એ રીતે મિથ્યા જ છે, માટે તેમાં કોઈ પણ પદાર્થને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી.[૩૭,૩૮] હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જે પદાર્થ અત્યંત ખોટો જ છે, તેમાંથી શું જતું રહેવાનું છે? આમ જ્યારે કશી જ હાનિ થવાની નથી ત્યારે દુઃખ આવવાનો પણ શો પ્રસંગ છે?[૩૯] સઘળા જગતને બ્રહ્મરૂપે ગણીને અત્યંત સત્ય માનીએ, તો પણ જે વસ્તુ અત્યંત સત્ય છે તેમાંથી કશું જતું નથી કે તેમાં કશું આવતું નથી; તો જગતના પદાર્થોને સારૂ શા માટે સુખ–દુઃખ ધરવાં જોઈએ?[૪૦] અથવા હે મહામતિ! નામ–રૂપોને લઇને જગતને અત્યંત અસત્ય માનીએ, તો જે વસ્તુ અત્યંત અસત્ય છે, તેમાં કશો અંશ વધવાનો સંભવ નથી; માટે જગત સંબંધી સુખોની વૃદ્ધિથી હર્ષ ધરવાનો શો પ્રસંગ છે?[૪૧] મોટી ખટપટ કરાવનારો આ સંસાર અત્યંત ખોટો જ છે. તેમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવી શી વસ્તુ છે, કે જ્ઞાની પુરુષને તેની ઇચ્છા થાય?[૪૨] તેમજ બ્રહ્મમાં કલ્પિત હોવાને લીધે કેવળ બ્રહ્મમય જ હોવાથી સંસાર અત્યંત સત્ય પણ છે, તો અત્યંત સત્ય પદાર્થમાં એવું શું તજી દેવા યોગ્ય હોય, કે જ્ઞાની પુરુષો તેને તજી દે?[૪૩] મિથ્યા સંસારમાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કે તજી દેવા યોગ્ય કાંઈ છે જ નહિ. જગત અત્યંત અસત્ય છે, તો પણ તેમાં કશાને માટે સુખ–દુઃખ ધરવાનો અવકાશ નથી, અને જગત અત્યંત સત્ય છે, તો પણ તેમાં કશાને માટે સુખ–દુઃખ ધરવાનો અવકાશ નથી. જ્ઞાની પુરુષને દુઃખો પહોંચતાં જ નથી, પણ મૂર્ખ તે જગત સંબંધી ઇષ્ટ પદાર્થના વિનાશથી બહુ દુઃખ પામે છે.[૪૪] હે રામ! 'જે પદાર્થ આદિમાં પણ ન હોય તથા અંતમાં પણ ન હોય, તે પદાર્થ મધ્યમાં પણ હોતો નથી.' એ નિયમ પ્રમાણે જે પુરુષ જગતને ખોટું ધારે છે, તેને જગત ખોટું જ જોવામાં આવે છે. જગત પોતાના નામ–રૂપાત્મ અંશોથી આદિમાં તથા અંતમાં નહિ હોવાથી મધ્યમાં પણ નથી જ. 'જે પદાર્થ આદિમાં પ[ણ] સત્ય હોય તથા અંતમાં પણ સત્ય હોય, [તે] પદાર્થ મધ્યમાં પણ સત્ય હોય છે.' એ નિય[મ] પ્રમાણે જે પુરુષ સર્વ જગતને સાચું ધારે છે તે[ને] જગત સાચું જ જોવામાં આવે છે કલ્પિત જગ[ત] પોતાના અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મરૂપે સર્વદા સત્ય જ છે. હે રામ! જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે જે ચંદ્ર તથ[ા] આકાશ આદિ જોવામાં આવે છે, તેને મૂઢપણા વાળા બાળકો જ લેવાની ઇચ્છા કરે છે; પ[ણ] સમજુ મનુષ્યો કદી પણ તેને લેવાની ઇચ્છા કરત[ા] નથી. તેમ બ્રહ્મમાં જે આ મિથ્યાભૂત જગ[ત] જોવામાં આવે છે, તે જગતનું ગ્રહણ કરવાન[ી] અજ્ઞાનીઓ જ ઇચ્છા કરે છે, પણ જ્ઞાનીઓ ક[દી] કરતા નથી. દેખવામાં મોટા આકારવાળાં પ[ણ] સત્યતા વગરનાં પ્રયોજનોથી બાળક સંતોષ પા[મે] છે, પણ તે સંતોષ પરિણામે દુઃખને અર્થે જ થા[ય] છે અને સુખને માટે થતો નથી. આથી [હે] કમલલોચન રામ! તમે મિથ્યાભૂત જગતન[ા] પદાર્થોથી સંતોષ પામવામાં બાળક સમાન થા[ઓ]

નહિ; પણ અવિનાશી પદને જોઇને નિત્ય તથા સ્થિર સુખનો જ આશ્રય કરો.[૪૫-૪૯] 'મારા દેહ સહિત આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ' એવો નિશ્ચય રાખીને તમે દેહાદિના વિનાશ માટે કશો શોક રાખો નહિ; તેમજ 'મારા દેહ સહિત આ સઘળું જગત વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળું નથી અને જે બ્રહ્મ છે તે હું જ છું' એવો નિશ્ચય રાખીને તમે ફરી વાર જન્મ-મરણની ચિંતા પણ રાખો નહિ.[૫૦]

વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્યાસ્ત થયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રી વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિમુનિની પાસે આવી.[૫૧]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ५१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'યથાભૂતાર્થયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો નવમો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग ४६ मो[+]

જીવન્મુક્તના ગુણોનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

रम्ये धनेषु दारादौ शोकस्यावसरो हि कः ।
इंद्रजाले क्षणादृष्टे नष्टे का परिदेवना ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! પ્રિય ધન કે પ્રિય સ્ત્રી-પુત્ર આદિ પ્રાપ્ત થાય, તો હર્ષનો શો અવસર છે અને તેઓ નાશ પામે તો શોક શા માટે કરવો ? ઇન્દ્રજાળ ક્ષણમાં જોવામાં આવે અથવા નષ્ટ થઈ જાય, તો તેને માટે હર્ષ કે વિલાપ શો કરવો ?[૧] જેમ ગંધર્વનગરનું કોઈ ઘર પડી જાય કે, શણગારાય તો તેથી દુઃખ કે સુખ ધરવું યોગ્ય નથી, તેમ મિથ્યા એવા પુત્રાદિકનું કાંઈ માઠું કે સારું થાય, તો પણ દુઃખ કે સુખ ધરવું યોગ્ય નથી.[૨] પ્રિય ધન કે પ્રિય સ્ત્રી-પુત્રાદિક વૃદ્ધિ પામે તો તેમાં હર્ષનો શો પ્રસંગ છે ? ઝાંઝવાનાં પાણી વૃદ્ધિ પામવાથી જળની ઇચ્છાવાળાઓને શો આનંદ થાય ?[૩] ધન કે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધિ પામે તો દુઃખ માનવું યોગ્ય છે, પણ સુખ માનવું યોગ્ય નથી. મોહરૂપી માયાની વૃદ્ધિ થતાં કોણ પ્રસન્ન થાય ?[૪] જે ભોગો વધવાથી મૂર્ખને રાગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ ભોગો વધવાથી સમજુને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.[૫] ધનનો કે સ્ત્રી આદિનો નાશ થાય તો જેમ શોક કરવો યોગ્ય નથી, તેમ હર્ષ કરવો પણ યોગ્ય નથી; કારણ કે એમના નાશથી કલ્યાણ થતું નથી, પણ એમનામાં આસક્તિ નહિ રાખવાથી કલ્યાણ થાય છે. ધન, આદિ વિદ્યમાન હોવા છતાં તેને વિનાશી જાણવાવાળા વિવેકી સાધુપુરુષો તો તે પદાર્થો વડે વૈરાગ્ય પામે છે.[૬] આથી હે રામ ! તત્ત્વ સમજીને તમે સંસાર સંબંધી વ્યવહારોમાં જે જે નષ્ટ થાય તેની ઉપેક્ષા કરો અને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનો આસક્તિ નહિ રાખતાં ઉપયોગ કરો.[૭] નહિ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની અંતઃકરણથી ઇચ્છા જ કરવી-નહિ અને આવેલા ભોગોનો આસક્તિ રાખ્યા વગર ઉપયોગ કરવો, એ જ પંડિતનું લક્ષણ છે.[૮] કામદેવરૂપી શત્રુ મારી નાખવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થઈને ગુપ્ત રીતે ઊભેલો છે. આથી તમે ચેતીને વિહાર કરો; એટલે તમે કોઈ જાતની મૂર્ખતા કરી કહેવાય નહિ.[૯] પરમ-પદને જાણવા છતાં પણ સમજણની ભૂલને લ

+ આ છેંતાળીસમા સર્ગમાં સંસારમાં વિહાર કરતાં પણ જે ગુણો રાખવાથી સંસારમાં ડૂબી જવાતું નથી અને જે ગુણો જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં રહે છે, તે ગુણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

આ સંસારના આડંબરમાં એક જાતની ઠગાઈ રહી છે એમ જેઓ સારી પેઠે જાણતા નથી, તેઓ માર્યા જ જાય છે.[૧૦] ગમે તે યુક્તિથી દશ્યોના અનર્થપણાને સિદ્ધ કરનારી જે પુરુષની બુદ્ધિ, દશ્યોમાંથી નિવૃત્ત થઈ હોય, તે નિર્મળ બુદ્ધિવાળો પુરુષ પરમાર્થના આગ્રહવાળો હોવાને લીધે મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી.[૧૧] 'આ સઘળું જગત ખોટું છે' એવા નિશ્ચયને લીધે, જેને જગત સંબંધી કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્તિ હોય નહિ, તે સર્વજ્ઞ પુરુષને ખોટી અવિદ્યા પોતાની બાથમાં લઈ શકતી નથી.[૧૨] જગતમાં રુચિ અને અરુચિ એ બન્નેને છોડી દઇને જેની બુદ્ધિ 'હું અને આ સઘળું જગત એક જ છે' એવા વિચારમાં રહે છે, તે પુરુષ મોહરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી.[૧૩] 'કાર્યોમાં તથા કારણોમાં વ્યાપ્ત થઇને રહેલું જે સત્તા માત્ર પદ છે,' તે હું છું' એમ બુદ્ધિથી નિશ્ચયપૂર્વક સમજીને તમે બહારના તથા અંદરના સઘળા દશ્યને તજો પણ નહિ અને ગ્રહણ પણ કરો નહિ.[૧૪] હે રામ! તમે સઘળાં કામો કરવા છતાં પણ અત્યંત વૈરાગ્યવાળા, સ્વસ્થ, સઘળા નિવાસોથી રહિત અને આકાશની જેમ નિર્લેપ રહો.[૧૫] જે વિદ્વાનને પ્રવૃત્તિ કરવા છતાં પણ જેમ ઇચ્છા પણ ન હોય અને અનિચ્છા પણ ન હોય, તેની બુદ્ધિ, કમળપત્ર જળથી લેપાતું નથી, તેમ કોઈ વિષયોથી લેપાતી નથી.[૧૬] હે રામ! તમે આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને આસક્તિથી રહિત થઈ જાઓ. પછી તમારાં પાતળાં થઈ ગયેલાં મન અને ઇન્દ્રિયો, ભલે પોતાની ક્રિયાઓ કરે અથવા ન કરે તેની કંઈ ચિંતા નથી.[૧૭] 'આ મારું છે, આ મારું છે' એમ કરીને વિષયોમાં દોડતા તમારા મિથ્યાભૂત મનને તમે મૂર્ખ થઈને વિષયોમાં ડુબાડો નહિ. પછી એ મન ભલે દર્શન આદિ ક્રિયાઓ કરે કે ન કરે.[૧૮] હે રામ! જ્યારે આ વિષયોની શોભા તમારા હૃદયમાં તમને પોતાને જ રુચશે નહિ, ત્યારે તમે જાણવાનું જાણી ચૂકેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ગયેલા (જીવન્મુક્ત) થશો.[૧૯] તમને વિષયોની રુચિ ટળી જશે, એટલે પછી તમે સમાધિ કરો કે ન કરો, તો પણ તમને અનાયાસે મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વગર રહેશે નહિ.[૨૦] હે રામ! જેમ પુષ્પમાંથી ગંધને જુદો કરવામાં આવે, તેમ જીવન્મુક્તનું પદ પામવાને માટે તમારા વિવેકી મનને ઉત્તમ વિચારો ગોઠવી, વાસનાઓના સમૂહમાંથી જુદું પાડો.[૨૧] વાસનાઓરૂપી જળથી ભરેલા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં જેઓ વિચારરૂપી વહાણમાં ચડે છે, તેઓ તરે છે અને બીજા લોકો ડૂબી જાય છે.[૨૨] વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી તીક્ષ્ણ કરેલી અને સુખ–દુઃખાદિકનું સહન કરવામાં ધીરજવાળી બુદ્ધિથી, તમે આત્માના તત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરો અને પછી પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરો.[૨૩] હે રામ! તત્ત્વને જાણનારા અને જ્ઞાનથી સંપન્ન ચિત્તવાળા વિદ્વાન પુરુષો જેમ વિહાર કરે છે, તેમ વિહાર કરવો યોગ્ય છે, પણ મૂઢ પુરુષોની જેમ વિહાર કરવો યોગ્ય નથી.[૨૪] નિરંતર તૃપ્ત રહેનારા અને મહાન બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓએ જીવન્મુક્ત પુરુષોના આચારોને અનુસરવું જોઈએ, પણ ભોગો ભોગવવાની લંપટતા ધરાવનારા બીજા પામરોના આચારોને અનુસરવું જોઈએ નહિ.[૨૫] બ્રહ્મના અને જગતના તત્ત્વને જાણનારા મહાત્મા પુરુષો જગતના સઘળા વ્યવહારો કરે છે, તેમ છતાં કશું છોડતા પણ નથી અને કશું ઇચ્છતા પણ નથી.[૨૬] તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે સંસારનાં સઘળાં સુખોને અપુરુષાર્થ સમજનારા મહાત્મા પુરુષો કદી ક્યાંય પણ પરાક્રમ આદિના ઉત્કર્ષને માટે, અભિમાનને માટે ગુણોને અર્થે કે લક્ષ્મીને અર્થે કંગાળપણું કરતા નથી.[૨૭] મહાત્માપુરુષો સૂર્યની પેઠે શૂન્યમાં પણ મૂંઝાતા નથી, દેવતાઓના બગીચામાં પણ આસક્ત થતા નથી અને પોતાની મર્યાદાને પણ

કદી છોડતા નથી.[૨૮] ઇચ્છાઓથી રહિત થયેલા, આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરનારા, શાસ્ત્રોક્ત વૈરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિવાળા અને સ્વસ્થ રહેનારા મહાત્માઓ, આ દેહરૂપી રથમાં બેસીને આનંદથી વિચરે છે.[૨૯] હે સુંદર રામ! તમે પણ આ વિસ્તીર્ણ વિવેકને પ્રાપ્ત થયા છો અને આ બુદ્ધિના બળથી જ્ઞાનમાં સ્થિતિ પામેલા છો.[૩૦] આ ચોખ્ખા વિચારનો આશ્રય કરીને તમે માન તથા મત્સરથી રહિત રહીને આ પૃથ્વીની પીઠ પર વિહાર કરો. એમ કરવાથી તમને જીવન્મુક્તિરૂપ પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.[૩૧] હે નિષ્પાપ! સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને, વિષયોનું કૌતક જોવાની ઇચ્છાને પણ દૂર કરી અને મનમાં પરમ શીતળતાનું ગ્રહણ કરીને, તમે સ્વસ્થપણે રહીને વિહાર કરો.[૩૨]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણેના નિર્મળ અભિપ્રાયવાળા વસિષ્ઠમુનિની નિર્મળ વાણી સાંભળીને રામ તુરત સાફ કરાયેલા દર્પણની જેમ શોભવા લાગ્યા, અને જ્ઞાનરૂપી મધુર અમૃતથી અંદર ભરપૂર થઈને તે પૂનમના ચંદ્રની જેમ શીતળતાને પામ્યા.[૩૩]

इत्थं गिरा विमलया विमलाशयस्य रामो मुनेः सपदि मृष्ट इवावभासे। ज्ञानामृतेन मधुरेण-विराजितांतः पूर्णः शशांक इव शीतलतां जगाम।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જીવનમુક્ત-સ્થિતિ-ગુણ-વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

અનિયમિત ક્રમવાળાં ત્રૈકાલિક કરોડો બ્રહ્માંડો વગેરેનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्ववेदांगपारग।
आश्वस्त इव तिष्ठामि शुद्धाभिर्भवदुक्तिभिः ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા અને સકળ વેદોના તથા શાસ્ત્રોના પારને પહોંચેલા ભગવન્! આ આપનાં પવિત્ર વચનોથી મને કેટલીક ધીરજ મળવા જેવું થયું છે.[૧] ઘણાં ઘણાં ઉત્તમ અર્થોવાળાં, સ્વચ્છતાથી ભરેલાં વિચિત્ર યુક્તિઓવાળાં અને આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ કરવા સારુ ઉદય પામેલાં આપનાં વચનો સાંભળતાં હું તૃપ્ત થતો નથી.[૨] જીવોની રાજસ અને સાત્ત્વિક જાતિઓ કહેવાના પ્રસંગમાં આપે જ પ્રમાણસિદ્ધ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી છે, તે ઉત્પત્તિ વિષે હવે આપ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરો.[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! લાખો બ્રહ્માઓ, લાખો શંકરો, લાખો ઇન્દ્રો અને લાખો નારાયણો થઈ ગયા છે. આ બ્રહ્માંડમાં તથા બીજા વિચિત્ર બ્રહ્માંડોમાં પણ જુદા જુદા આચારોવાળા અને જુદા જુદા વિહારોવાળા બ્રહ્માઓ, શંકરો, ઇન્દ્રો, નારાયણો અને બીજા પણ દેવો તથા મનુષ્યો આદિ પ્રાણીઓ અસંખ્યાત છે. ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલાં, વર્તમાનમાં રહેલા અને હવે પછી થવાનાં અનંત બ્રહ્માંડોમાં એકીવખતે ઘણા ઘણા જીવો થઈ ગયા છે, ઘણા ઘણા જીવો છે અને બીજા ઘણા ઘણા જીવો ઉત્પન્ન થશે.[૪–૬] હે મહાબાહુ! બ્રહ્માંડોમાં એ બ્રહ્માદિક દેવતાઓની ઉત્પત્તિઓ જાણે ઇન્દ્રજાળમાં થતી હોય એવી થાય છે.[૭] કોઈ સમયે બ્રહ્માથી સૃષ્ટિઓ થાય

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમા અનિયમિત ક્રમોવાળા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનાં કરોડો બ્રહ્માંડો, બ્રહ્માઓ અને દેવતાઓ આદિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે, કોઈ સમયે શિવથી સૃષ્ટિઓ થાય છે, કોઈ સમયે વિષ્ણુથી સૃષ્ટિઓ થાય છે અને કોઈ સમયે બીજા મુનિઓથી પણ સૃષ્ટિઓ થાય છે.[૮] બ્રહ્મા કોઈ સમયે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સમયે પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સમયે ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ સમયે આકાશમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે.[૯] કોઈ બ્રહ્માંડમાં શિવ જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં ઇન્દ્ર જ સર્વના અધિપતિ છે, કોઈ બ્રહ્માંડમાં વિષ્ણુ જ સર્વના અધિપતિ છે અને કોઈ બ્રહ્માંડમાં એક એક દેવજ સર્વમય છે.[૧૦] કોઈ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી પ્રથમ ગીચ ઝાડોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ મનુષ્યોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી અને કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત થઈ હતી.[૧૧] કોઈ સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી માટીમય થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં પથરામય થઈ હતી, કોઈ સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય થઈ હતી અને કોઈ સૃષ્ટિમાં તાંબામય થઈ હતી.[૧૨] આ બ્રહ્માંડમાં પણ ઘણા વિચિત્ર પદાર્થો છે અને બીજા બ્રહ્માંડોમાં પણ જુદા જુદા પ્રકારના વિચિત્ર પદાર્થો છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો એક એક પ્રકાશનાળાં છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો પ્રકાશ વગરનાં પણ છે.[૧૩] જેમ મહાસાગરમાં અનંત તરંગો પ્રકટ થાય છે અને અનંત તરંગો તિરોહિત થઈ જાય છે, તેમ આ બ્રહ્મતત્ત્વરૂપી મોટા આકાશમાં અનંત બ્રહ્માંડો પ્રકટ થાય છે અને અનંત બ્રહ્માંડો તિરોહિત થઈ જાય છે.[૧૪] જેમ સમુદ્રમાં તરંગો થાય છે, નિર્જળપ્રદેશમાં ઝાંઝવાનાં પાણી થાય છે અને આંબામાં મોર થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્માંડો થાય છે.[૧૫] સૂર્યનાં કિરણોમાં દેખાતાં ઝીણાં ઝીણાં રજકણો કોઈ કાળે ગણી પણ શકાય, પરંતુ બ્રહ્મતત્ત્વમાં જે ચપળ આકારવાળા બ્રહ્માંડોના સમૂહો પ્રકટ થાય છે, તેમની કોઈ કાળે પણ ગણના થઈ શકે નહિ.[૧૬] જેમ વર્ષા આદિ ઋતુઓમાં આકુળ–વ્યાકુળ મચ્છરોના સમૂહો ઉત્પન્ન થઈથઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં આકુળ–વ્યાકુળ બ્રહ્માંડોના સમૂહો વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે.[૧૭] જેમના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નિરંતર થયા કરે છે, એવી આ સૃષ્ટિઓની પરંપરાઓ કયા કાળથી આરંભાયેલી છે, એ જાણવામાં આવતું નથી.[૧૮] જેમના પ્રથમ આરંભનો કાળ જ ધારી શકાતો નથી એવી આ સૃષ્ટિઓ, સમુદ્રમાં તરંગોની જેમ પરબ્રહ્મમાં સ્ફુરે છે. હમણાંની સૃષ્ટિઓથી પહેલાં બીજી સૃષ્ટિઓ હતી, બીજી સૃષ્ટિઓથી પહેલાં ત્રીજી સૃષ્ટિઓ હતી અને ત્રીજી સૃષ્ટિઓથી પહેલાં ચોથી સૃષ્ટિઓ હતી. એવં રીતે સૃષ્ટિઓ કેટલી થઈ તથા તેઓમાં પહેલાં કઈ થઈ હતી, એ વિશે કોઈ જાતનો નિર્ણય ન નથી.[૧૯] જેમ નદીમાં તરંગો થઈથઈને લી થઈ જાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં સુર, અસુર તથ મનુષ્ય સહિત સઘળી પ્રાણીઓની જાતિઓ થ થઈને પાછી લીન થઈ જાય છે.[૨૦] જેવું અ બ્રહ્માંડ છે, તેવાં જ હજારો બ્રહ્માંડોની હજારે પંક્તિઓ, જેમ વર્ષોમાં ઘડીઓ ક્ષય પામી જાય છે, તેમ ક્ષય પામી ગયેલી છે. આ વિસ્તીર્ણ હૃદયાકાશમાં રહેલા બ્રહ્મમાં વર્તમાનકાળમાં પણ બીજાં ઘણાં ઘણાં બ્રહ્માંડો છે, જેમ આકાશમ ધ્વનિઓ થઈથઈને પાછા નષ્ટ થઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મમાં અનેક બ્રહ્માંડો થઈથઈને પાછ નષ્ટ થઈ જાય છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો હવે પછ પણ ઉત્પન્ન થશે અને તેઓ પાછાં એમ જ નઃ થઈ જશે.[૨૧–૨૩] જેમ માટીના સમૂહમાં ભવિષ્યમાં બનનાર ઘડાઓ રહ્યા છે અને અંકુરમ ભવિષ્યમાં થનાર પલ્લવો રહ્યાં છે, તેમ બ્રહ્મમ અનેકાનેક ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનારાં બ્રહ્માંડો પણ રહ્યાં છે.[૨૪] જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરીને 'આ સઘળું કાંઈ જ નથી' એમ બાધ કર વામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ

ાં મોટા આકારોવાળાં તથા મોટા વિકારોવાળાં બ્રહ્માંડો થયા-કરશે.[૨૫] આ સઘળી સૃષ્ટિઓને અજ્ઞાનીઓએ કલ્પી કાઢી છે, તે આકાશની વેલની જેમ વિસ્તાર પામે છે, તે ઊગે છે અને આથમે છે. ા સાચી પણ નથી તેમ ખોટી પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય છે.[૨૬] આ સઘળી સૃષ્ટિઓ તરંગોની પેઠે વારંવાર દેખાઈને તુરત નાશ પામતી જાય છે. સર્વ બ્રહ્માંડોની સૃષ્ટિઓ વિચિત્ર આકારોવાળી છે, પ્રાણીઓની વિચિત્ર ચેષ્ટાઓવાળી છે, વિચિત્ર વિકારોવાળી છે અને વિચિત્ર રૂપોવાળી છે; પણ તેમ છતાં જેમ વૃષ્ટિઓ પાણીથી જુદી નથી, તેમ સઘળાં બ્રહ્માંડોની સઘળી સૃષ્ટિઓ આત્મતત્ત્વથી જુદી નથી, એમ તત્ત્વવેત્તાઓનો સિદ્ધાંત છે. મૂર્ખ લોકો તો 'જેમ વાદળાંમાંથી વૃષ્ટિઓ આવે છે, તેમ ઈશ્વરમાંથી આ સૃષ્ટિઓ આવે છે' એમ માને છે. જેમ 'શીમળા' નામના ઝાડની શિરાઓ, શાખાઓ, પાંદડાઓ અને ગાંઠો શીમળાથી ભિન્ન નથી, તેમ વિદ્વાનોના જોવામાં આવતી તથા અવિદ્વાનોના જોવામાં આવતી સઘળી સૃષ્ટિઓ પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં આત્મતત્ત્વથી ભિન્ન નથી.[૨૭-૩૦] હે રામ! જેમ માળાના મણકાઓમાં દોરો એક જ હોય છે, તેમ સ્થૂલભૂતોથી થયેલી દેહાદિકની સૃષ્ટિઓમાં તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોથી થયેલી ઇન્દ્રિયાદિકની સૃષ્ટિઓમાં, મેલરૂપ માયા એક જ છે અને તે માયા આત્મતત્ત્વમાં કલ્પાયેલી છે.[૩૧] કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ આકાશ સ્થૂળ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી બ્રહ્મા આકાશમાંથી થયેલા કહેવાય છે.[૩૨] કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ વાયુ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા વાયુમાંથી થયેલા કહેવાય છે.[૩૩] કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ તેજ સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા તૈજસ કહેવાય છે.[૩૪] કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ જળ સ્થૂળ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા જળમાંથી થયેલા કહેવાય છે.[૩૫] કોઈ સૃષ્ટિમાં પ્રથમ પૃથ્વી સ્થૂલ થાય છે અને તેમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે બ્રહ્મા પ્રાર્થિવ કહેવાય છે.[૩૬] આકાશ આદિ પાંચ ભૂતોમાં જ્યારે જે એક ભૂત બીજાં ચારને દબાવીને અધિક વધે છે, ત્યારે બ્રહ્મા તે વધેલા ભૂતમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થઇને તે પછીથી જગતની રચના કરે છે.[૩૭] પૂર્વકલ્પની વાસનાઓના સંસ્કારવાળો બ્રહ્મા, કોઈ સમયે જળ વધે તો તેમાંથી, કોઈ સમયે વાયુ વધે તો તેમાંથી, કોઈ સમયે તેજ વધ્યું હોય તો તેમાંથી, કોઈ સમયે આકાશ વધ્યું હોય તો તેમાંથી અને કોઈ સમે પૃથ્વી વધી હોય તો તેમાંથી, પોતાની મેળે જ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૮] બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા પછી કોઈ સમયે તેના મોઢામાંથી, કોઈ સમયે તેના પગમાંથી, કોઈ સમયે તેના આગલા ભાગમાંથી, કોઈ સમયે તેના પાછલા ભાગમાંથી, કોઈ સમયે તેના નેત્રમાંથી અને કોઈ સમયે તેના હાથમાંથી પ્રાણીઓ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૯] કોઈ સૃષ્ટિમાં વિષ્ણુની નાભિમાં કમળ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કમળમાં બ્રહ્મા વૃદ્ધિ પામે છે; તેથી બ્રહ્મા કમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પણ કહેવાય છે.[૪૦] પાણીની ચપળ ચકરીને પેઠે શોભતી આ સૃષ્ટિ માયા છે, સ્વપ્નના જેવી ભ્રાંતિ છે, ભ્રમથી રચાયેલી ફૂદડી જેવી છે અને મનોરાજ્યની જેમ કલ્પિત છે.[૪૧] આવી આ સૃષ્ટિમાં 'અંદર શું તત્ત્વ છે અને તે થવી કેમ સંભવે' એ કાંઈ પૂછવા જેવું છે? 'બાળકે મનથી કલ્પેલા રાજ્યમાં અંદર શું તત્ત્વ છે અને તેનું રાજ્ય થવું કેમ સંભવે' એ તે ક્યાંય પુછાય?[૪૨] કોઈ સમયે શુદ્ધ પરમાત્મામાં મનનો રંગ લાગવાથી સુવર્ણમય જેવું અને જેની અંદર બ્રહ્મા હોય છે એવું ઈંડું પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે.[૪૩] કોઈ સમયે માયાથી કલ્પાયેલો પુરુષ, માયાથી કલ્પાયેલા પાણીમાં પોતાનું વીર્ય નાખે છે અને વીર્ય નાખવાને

લીધે પાણીમાંથી કમળ અથવા મોટું બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે.[૪૪] કોઈ સમયે પૂર્વકલ્પનો સૂર્ય આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે, કોઈ સમયે પૂર્વકલ્પનો વરુણ આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે અને કોઈ સમયે પૂર્વકલ્પનો વાયુ આ કલ્પમાં બ્રહ્મા થાય છે.[૪૫] હે રામ! આ પ્રમાણે આ વિચિત્ર પ્રકારની અનેક સૃષ્ટિઓમાં બ્રહ્માની ઘણી ઘણી વિચિત્ર ઉત્પત્તિઓ થઈ ગઈ છે. બાકી પરમાર્થતઃ એ સૃષ્ટિઓ અસત્ જ છે.[૪૬] આ સઘળી સૃષ્ટિ કેવી છે, તેના ઉદાહરણને માટે મેં તમારી પાસે એક બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી અને તેમાં કાંઈ નિયમ જ નથી. આ પ્રમાણે જ સઘળી સૃષ્ટિઓની સ્થિતિ વિષે સમજી લેવું.[૪૭] 'આ જે સંસાર છે તે મનનો જ વિલાસ છે' એમ તમને સમજાવવાને માટે મેં તમારી પાસે સૃષ્ટિ થવાની પદ્ધતિ કહી.[૪૮] જીવોની સાત્ત્વિક આદિ જે જાતિઓ છે તેઓ પણ આ રીતે જ થયેલી છે એમ સમજવાને સારુ પણ તમારી પાસે સૃષ્ટિની એ પદ્ધતિ કહી.[૪૯] વારંવાર સૃષ્ટિ થયા કરે છે, વારંવાર નાશ થયા કરે છે, વારંવાર દુઃખ થયા કરે છે, વારંવાર સુખ થયા કરે છે, વારંવાર જ્ઞાનીઓ થયા કરે છે, વારંવાર અજ્ઞાનીઓ થયા કરે છે, વારંવાર બંધ હોવાની કલ્પનાઓ થાય છે અને વારંવાર મોક્ષ હોવાની કલ્પનાઓ થાય છે.[૫૦] વળી વારંવાર સૃષ્ટિ સંબંધી ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન પદાર્થોમાં સ્નેહદૃષ્ટિઓ થાય છે. જેમ પ્રકાશ કરનારા દીવાઓ વારંવાર ઠરી જાય છે અને વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તેમ બ્રહ્માદિકનાં શરીરો પણ વારંવાર મટી જાય છે અને વારંવાર પ્રકટ થાય છે.[૫૧] દીવાઓની ઉત્પત્તિમાં તથા બ્રહ્માનાં શરીરોની ઉત્પત્તિમાં અને દીવાઓના વિનાશમાં તથા બ્રહ્માનાં શરીરોના વિનાશમાં કાળની અધિકતા વિના બીજું કશું અંતર નથી. (દીવાઓ થોડી વાર રહે છે અને થોડી વારમાં નાશ પામે છે અને બ્રહ્માનાં શરીરો ઘણા કાળ સુધી રહે છે અને ઘણે કાળે નાશ પામે છે.)[૫૨] ફરી ફરી સત્યયુગ થાય છે, ત્રેતાયુગ થાય છે, દ્વાપરયુગ થાય છે અને કળિયુગ થાય છે. આ ચક્રની પેઠે જગત વારંવાર આવર્તન પામ્યા જ કરે છે.[૫૩] જેમ પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે વળી દિવસ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક સૃષ્ટિમાં વળી મન્વંતરોના આરંભ થાય છે; વળી કલ્પોની પરંપરાઓ થાય છે, તથા તે તે કાર્યોના આરંભાદિક થાય છે.[૫૪] કાળના દિવસ, રાત્રી, પહોર અને ઘડી આદિ અંશોના સપાટામાં આવતું–જતું આ સઘળું જગત વારંવાર થાય છે અને તે છતાં કાંઈ પણ વારંવાર થતું નથી.[૫૫]

જે પ્રમાણે પથરા× આદિના પછાડ વગરના અત્યંત તપેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિના કણો સ્વાભાવિક રીતે રહે છે, તે પ્રમાણે પરબ્રહ્મમાં આ સઘળા પદાર્થો સ્વાભાવિક રીતે સર્વદા રહેલા છે.[૫૬] જેમ વૃક્ષમાં ફળ તથા પુષ્પ આદિ સઘળું કોઈ સમયે ગુપ્ત અને કોઈ સમયે દેખાય એવું રહે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં આ સઘળું જગત કોઈ સમયે ગુપ્ત અને કોઈ સમયે દેખાય એવું રહ્યું છે.[૫૭] આ સઘળું જગત ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ છે અને તે વિવર્ત સર્વદા આવા જ આકારવાળો છે. જેમ નેત્રના ઊંચકવાથી ચંદ્રમાં બેપણું પ્રતીત થાય છે, તેમ માયાના સંબંધથી પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી પ્રતીત થાય છે. જેમ ચંદ્રમાંથી વિસ્તીર્ણ કિરણો પ્રકટ થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાંથી આ વિસ્તીર્ણ દેખવા માત્ર સૃષ્ટિઓ પ્રકટ થાય છે. આ સૃષ્ટિઓ પરબ્રહ્મથી જુદી નથી, તે છતાં અજ્ઞાનને લીધે ન્યારી હોય એવી લાગે છે. હે રામ! સર્વ શક્તિઓવાળા પરબ્રહ્મમાં વાસ્તવિક રીતે અસંગપણું અને અદ્વિતીયપણું છે, એટલા માટે તે પરબ્રહ્મમાં આ સંસાર

× આ જગતના વારંવાર થવારૂપ જે વાત ચાલે છે તેને વચમાં છોડી દઈને, હવે પ્રાસંગિક વાત ચલાવે છે.

કદી પણ છે જ નહિ.[૮૫-૬૦] તેમજ હે રામ! પરબ્રહ્મમાં જગત કદી પણ આવા આકારના અસંભવવાળું હોય એમ નથી; કારણ કે સર્વ શક્તિઓવાળા પરબ્રહ્મમાં જગતનું બીજપણું સર્વદા છે. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યની સત્તાથી જ પ્રકાશતો આ સંસાર જ્યાં સુધી તેનું અધિષ્ઠાન નહિ જણાય ત્યાં સુધી રહેશે અને અધિષ્ઠાન જણાશે ત્યારે નહિ રહે; એમ હમણાં કહી શકાય છે અને તેમ કહેવું યોગ્ય છે.[૬૧,૬૨] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી આ સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે, એટલા માટે સંસાર છે જ નહિ, એમ કહેવું ઘટે છે, અને અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી આ સંસાર કદી પણ વિચ્છિન્ન થતો નથી, એટલા માટે સંસાર ખોટો છતાં પણ સર્વદા છે, એમ કહેવું પણ ઘટે છે.[૬૩,૬૪] હે રઘુનંદન! આ જગત વારંવાર થયા કરે છે, માટે 'આ જગત કદી પણ આવું ન હોય એમ હતું નથી' એમ મીમાંસક લોકોનું નિત્યપ્રવાહરૂપે માનવું પણ ખોટું કહેવાય એમ નથી.[૬૫] જગતના સર્વ પ્રદેશોમાં સર્વ પદાર્થો વીજળીની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા જોવામાં આવે છે, એટલા માટે 'આ સઘળું જગત ક્ષણિક છે' એમ બૌદ્ધલોકોનું કહેવું પણ અઘટિત કહી શકાય એમ નથી.[૬૬] ચંદ્ર તથા સૂર્ય આદિના પ્રકાશવાળી સઘળી દિશાઓમાં પર્વતો, પૃથ્વી તથા સમુદ્રો આદિ સ્થિર જોવામાં આવે છે, એટલા માટે 'આ સઘળું જગત પોતાની જુદી સત્તાવાળું છે' એમ સાંખ્યલોકોનું માનવું પણ સાચા જેવું છે.[૬૭] પરમવ્યાપક પરબ્રહ્મની અંદર તે તે વાદીઓના સંકલ્પોની જાળમાં કલ્પવામાં આવેલા તે તે પ્રકારોમાં ન સંભવે એવો એકે પ્રકાર નથી, પરંતુ એટલું છે કે અસંગ અને અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં સંકલ્પોની જાળ ઊઠવી એ જ અસંભવિત છે.*[૬૮]

* પ્રાસંગિક વાતને પૂરી કરી હવે ચાલતી વાત લે છે

આ સઘળું જગત અને જન્મમરણ વારંવાર થયા કરે છે, સુખ-દુઃખો વારંવાર થયા કરે છે, સાધનો તથા કર્મો વારંવાર થયા કરે છે, દિશાઓ વારંવાર થયા કરે છે, આકાશ વારંવાર થયા કરે છે, સમુદ્રો વારંવાર થયા કરે છે અને પર્વતો પણ વારંવાર થયા કરે છે. જેમ અનેક છિદ્રોવાળાં ઘરોમાં એક જ સૂર્યની પ્રભા અનેકરૂપે ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાં વારંવાર અનેકરૂપે સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે.[૬૯,૭૦] વળી તે દૈત્યો થાય છે, વળી દેવો થાય છે, વળી લોકાંતરોની રચનાઓ થાય છે, વળી સ્વર્ગની તથા મોક્ષની ઇચ્છાઓ થાય છે, વળી ઇન્દ્ર થાય છે અને ચંદ્ર પણ થાય છે.[૭૧] વળી નારાયણદેવ થાય છે, દાનવો આદિ થાય છે, દિશાઓ થાય છે, અને વળી તે દિશાઓમાં સુંદર ચંદ્ર, સૂર્ય, વરુણ તથા પવન ચાલવા માંડે છે.[૭૨] વળી મેરુપર્વતરૂપી ડોડીવાળી, સહ્યાદ્રિરૂપી કેસરાવાળી અને અદૃષ્ટોરૂપી મકરંદોથી ભરપૂર રહેનારી આ ઉભય લોકરૂપ (પૃથ્વી તથા આકાશરૂપ) કમલિની પ્રફુલ્લિત થાય છે.[૭૩] વળી સૂર્યરૂપી કેસરી સિંહ આકાશરૂપી વનને દબાવે છે અને પોતાનાં કિરણોરૂપી નખોના સમૂહોથી અંધકારોરૂપી હાથીઓની ઘટાઓને ભેદી નાખવા સારુ છલંગ મારે છે.[૭૪] વળી ચંદ્ર ચલાયમાન થતી સ્વચ્છ મંજરીના જેવી સુંદરતા ધરાવનારાં પોતાનાં કિરણો પ્રસારે છે અને દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓનાં મુખોને શોભાવનારાં સુખદાયી અમૃતને વધારવા માંડે છે.[૭૫] વળી સ્વર્ગરૂપી વૃક્ષમાંથી પુણ્યોના ક્ષયરૂપી પવને છૂટા પાડેલા દેવતાઓરૂપી પુષ્પોના સમૂહો વારંવાર વીંખાઇને ધરતી પર પડવા લાગે છે.[૭૬] વળી કાળરૂપી તેતર પક્ષી કર્મોરૂપી પાંખોથી સંસારના આરંભરૂપી કાંઈક ફડફડાટ કરીને ચાલવા લાગે છે.[૭૭] એક ઇન્દ્રરૂપી ભ્રમર જતો રહ્યા પછી, વળી બીજા ઇન્દ્રરૂપી ભ્રમરો નવી સામગ્રીઓ ગોઠવીને સ્વર્ગરૂપી કમળમાં

આવે છે.[૭૮] વળી જેમ પ્રલયકાળનો પવન વિષ્ણુ સહિત સમુદ્રને મેલો કરી નાખે છે, તેમ સત્યયુગે પવિત્ર કરેલા કાળને કળિયુગ મેલો કરી નાખે છે[૭૯] વળી કાળરૂપી કુંભાર અનેક પ્રાણીઓરૂપી શરાવડાં બનાવે છે અને કલ્પરૂપી ચાકડાને વેગથી નિરંતર ફેરવવા માંડે છે.[૮૦] વળી જેમાં પૂર્વના અભ્યાસ પ્રમાણે સંકલ્પો થાય છે, એવું જગત સુકાઈ જતા વનની પેઠે, સારી સ્થિતિ વિનાનું થઈને રસરહિત થઈ જાય છે[૮૧] વળી સૂર્યોના તથા અગ્નિઓના સમૂહોથી બળી ગયેલાં અનંત શરીરોવાળું અને સર્વ પ્રાણીઓનાં અસ્થિઓથી ભરેલું જગત સ્મશાન જેવું થઈ જાય છે.[૮૨] વળી મેરુ આદિ પર્વતોના જેવાં મોટાં પ્રલયનાં વાદળાંઓના વરસાદોથી જગત સમુદ્રમય થઈ જાય છે અને તે જળમાં નાચતા, ધોળી કાન્તિવાળા મહારુદ્ર, તે જળના ફીણના મોટા પુંજ જેવા લાગે છે. વળી વાયુ વિનાનું, જળ વગરનું અને સઘળી વસ્તુઓથી ખાલી થયેલું બ્રહ્માંડ, આકાશની પેઠે અપૂર્વ જેવા શૂન્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી કેટલાંક વર્ષો સુધી અધિકાર ભોગવીને કાળે કરીને જેનું શરીર જીર્ણ થઈ ગયું હોય છે, એવો બ્રહ્મા જીવિતનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મામાં લીન થાય છે[૮૩-૮૫] હે રામ! આ પ્રમાણે બ્રહ્માંડનો પ્રલય થયા પછી, વળી મન બીજા કાળમાં પરબ્રહ્મની અંદર જ તેવાં ને તેવાં બીજાં અનેક બ્રહ્માંડોને સર્જે છે. જે જે બ્રહ્માંડો સર્જાય છે, તે સઘળાં ગંધર્વનગરો જેવાંજ સર્જાય છે.[૮૬] હે રામ! ફરી સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે, વળી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને ફરી પાછો પ્રલય થતાં સર્વનો નાશ થાય છે. એ રીતે આ સઘળું ચક્રની પેઠે ફર્યા કરે છે.[૮૭] હે રામ! આ લાંબા ભ્રમરૂપ મહામાયાના આડંબરમાં 'આ સાચું અને આ ખોટું' એમ કયો નિર્ણય કરવાનો હોય અને નિર્ણય કરીને શું કહી શકાય? હે રામ! આ સંસારરૂપી ચક્ર 'દાશૂર' નામના બ્રાહ્મણે કહેલી રાજાની આખ્યાયિકાની પેઠે કલ્પનાથી જ રચાયેલા આકારવાળું છે, વસ્તુ વગરનું છે અને વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ.[૮૮,૮૯] આ જગત અજ્ઞાનથી ઉદય પામેલા બે ચંદ્રના ભ્રમ સમાન વિકલ્પોથી અવિચ્છિન્ન પ્રવાહની જેમ વિસ્તીર્ણ થયેલું છે. જે કર્તા વિદ્યમાન જ નથી તેણે તે બનાવેલું છે. અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મની સત્તાથી જ તે રહેલું છે, તો હવે તમને શા કારણથી મોહ રહે છે? તમે જે મોહનું કારણ ધારો છો તે છે જ નહિ, અને જે છે તે અખંડ બ્રહ્મ જ છે માટે કારણ વગરનો આ તમારો મોહ યોગ્ય નથી

अविरलमिदमाततं विकल्पैरसदुदितैरपि तैर्द्विचन्द्रकल्पैः। विरचितमसतानुपन्नसत्यं जगदिह तेन विमूढता किमुत्था ॥ ९० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'ઉપદેશકરણ' એ નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

सर्ग ४८ मो ×

દાશૂરાખ્યાન–અગ્નિએ દાશૂરને વરદાન આપ્યું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यहृताशयाः।
नापेक्षंते यदा सत्यं न पश्यंति शठास्तदा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પોતાને તથા બીજાઓને પણ ઠગનારા પામર લોકો અનેક પ્રકારનાં કર્મો કર્યા કરે છે, ભોગોની તથા ઐશ્વર્યની તૃષ્ણાને પરવશ થયેલા હોય છે અને સત્ય વસ્તુને જાણવાની અપેક્ષા જ રાખતા નથી, તથી તેઓ સત્યને જાણી શકતા નથી.[૧] જેઓ બુદ્ધિનો પાર પામેલા હોય છે અને જિતેન્દ્રિય

× આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ભોગ આદિની તૃષ્ણાઓની નિંદા કરવામાં આવશે, દાશૂરની ઉત્પત્તિ કહેવાશે અને તે દાશૂરને પ્રસન્ન થયેલા અગ્નિદેવની પાસેથી વરદાન મળ્યાનું કહેવાશે

ાય છે, તેઓ જગતની માયાને તુચ્છ ગણીને રમ તત્ત્વને હસ્તામલકની પેઠે જુએ છે.[2] જેમ પ કાંચળીને તજી દે છે, તેમ વિચારવાળો ્વ જગતની માયાને તુચ્છ જોઈને મમતાને થા અહંતાને તજી દે છે.[3] હે રામ! અહંતાને થા મમતાને તજી દઈને આસક્તિથી રહિત યેલો જીવ, લાંબા કાળ સુધી વ્યવહારોમાં રહે ્ પણ અગ્નિથી શેકાયેલા બીજની જેમ તે પુન-ર્જન્મ પામતો નથી.[4] આ શરીર આધિઓથી થા વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલું રહે છે અને આવતી લ સુધી કે આજે પણ તેના જીવવાનો વિશ્વાસ થી; છતાં અજ્ઞાની લોકો એ શરીરનું જ હિત વાનો યત્ન કરે છે, પણ આત્માનું હિત કરવાનો ત્ન કરતા નથી.[5] હે રામ! તમે પણ અજ્ઞાનીની કે આ શરીરે ઇચ્છેલા વિષયોનું સંપાદન કરો હિ. એ પ્રકારના વિષયોનું સંપાદન તો પરિણામે ખદાયી જ છે. તમે તો કેવળ આત્મામાં જ ાષ્ઠા રાખો.[6]

રામ બોલ્યાઃ–હે પ્રભુ! આપ કહી ગયા 'આ સંસારરૂપી ચક્ર 'દાશૂર' નામના ાહ્મણે કહેલી આખ્યાયિકાની જેમ કલ્પનાથી યાયેલા આકારવાળું છે અને વસ્તુ વગરનું છે.' ્ તે દાશૂરે કઈ આખ્યાયિકા કહી હતી, એ ાપ મને કહો.[7]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જગતના મિથ્યા-ણાના એક ઉદાહરણરૂપે હું હવે દાશૂરે કહે-ી આખ્યાયિકા કહું છું, તે તમે સાંભળો.[8] આ થ્વી ઉપર વિચિત્ર ફૂલઝાડવાળો અને લક્ષ્મી-ળો 'માગધ' નામનો એક વિખ્યાત દેશ છે.[9] ્ દેશમાં કદંબોનાં વનોના વિસ્તારની લીલા-ી જંગલો વ્યાપ્ત છે અને પક્ષીઓના સમૂહો ાતાની વિચિત્રતારૂપ આશ્ચર્યોથી સઘળાઓનાં નનું આકર્ષણ કરે છે.[10] તેની સીમમાં અપાર ાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સોહામણાં ઉપવ-ન છે અને તેની સઘળી નદીઓના કિનારાઓ કમળોથી, ઉત્પલોથી તથા 'કહ્લાર' નામનાં સૌગંધિક કમળોથી વ્યાપ્ત રહે છે.[11] તેના બગી-ચાઓમાં હિંડોળાઓ ઉપર હીંચકતી સુંદર સ્ત્રીઓ ગાયનોના ધ્વનિઓની ભારે છત બાંધી દે છે અને કામીજનોએ રાત્રીમાં ભોગવેલાં કામદેવનાં બાણ જેવાં પુષ્પોથી પ્રાતઃકાળે પૃથ્વી વ્યાપ્ત થઇને રહે છે.[12] એ દેશમાં એક ગિરિવર છે. તે કણેરનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત છે, કેળનાં વનોથી પરિપૂર્ણ છે, ગીચ કદંબોથી ઘેરાયેલો છે અને ગુચ્છોથી સુશોભિત છે. તેમાં પુષ્પોના સમૂહોથી ઘેરાયેલા પવનો વાય છે અને તે કેસરના જેવી રાતી ધૂળવાળો છે. તેમાં બતકોના કોલાહલ છે અને પ્રેમ ભરેલાં સારસપક્ષીઓના કલરવ બોલ્યા કરે છે.[13,14] તેમાં વિચિત્ર પક્ષીઓ અને વૃક્ષો છે. એ પવિત્ર પર્વતમાં મહાતપસ્વી, મહાધર્મા-ત્મા, વિષયોની આસક્તિથી રહિત, તપની સાથે ઉત્તમ યોગ કરનારો અને ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો એવો એક 'દાશૂર' નામનો મુનિ કદંબના ઝાડના અગ્ર-ભાગ ઉપર નિવાસ કરીને રહ્યો હતો.[15,16]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! એ 'દાશૂર' નામનો તપસ્વી એ વનમાં શા માટે રહ્યો હતો! વળી તે 'કદંબ' નામના મોટા ઝાડની ટોચ ઉપર કેમ રહ્યો હતો?[17]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એનો પિતા પ્રસિદ્ધ 'શરલોમા' એ જ પર્વતમાં રહેતો હતો. તે જાણે બીજો બ્રહ્મા હોય એવો જણાતો હતો.[18] જેમ બૃહસ્પતિને 'કચ' નામનો પુત્ર થયો હતો, તેમ એ શરલોમાનને 'દાશૂર' નામનો એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો. શરલોમાએ એ સુપુત્રની સાથે વનમાં રહીને પોતાના જીવિતનો સમય કાઢ્યો. હવે જેમ પક્ષી એક માળાને તજીને બીજા માળામાં જાય છે તેમ એ શરલોમાએ ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી સુખ–દુઃખો ભોગવ્યાં અને પછી મનુષ્યદેહનો ત્યાગ કરીને દેવલોકમાં ગયો. તેની સ્ત્રી પણ તેની પાછળ સતી થઈ.[19,20] આમ ભાગ્યના યોગ-

થી પિતા તથા માતા એ બન્નેનું મરણ થયું, એટલે એ દાશૂર વનમાં એકલો પડ્યો અને ટિટોડાની પેઠે દીનતાભરેલી રીતે રોવા લાગ્યો.[21] માબાપના થયેલા વિયોગના શોકને લીધે તેનું અંતઃકરણ અત્યંત સંતાપ પામ્યું અને તે હેમંતઋતુમાંના કમળની પેઠે કરમાઈ ગયો.[22] હે રામ ! એ બાળક અત્યંત રાંક થઈ ગયો, ત્યારે તે વનના એક દેવતાએ પોતાના શરીરને અદશ્ય રાખીને તેને આ વચનથી આશ્વાસન આપ્યું કે,[23] 'હે ઋષિપુત્ર ! હે મહાવિચક્ષણ ! તું અજ્ઞાનીની પેઠે કેમ રડે છે ? સંસારનું સ્વરૂપ જ ચંચળ છે, એ તું કેમ જાણતો નથી ?[24] હે સાધુ ! પ્રાણીઓ જન્મે છે, જીવે છે અને પછી અવશ્ય મરે છે; આ સંસારની એવી રીતની સર્વદા ચંચળ સ્થિતિ જ છે.[25] હે મુનિ ! બ્રહ્માના શરીર આદિ જે જે દશ્યપદાર્થો છે, તે તે સઘળા પદાર્થોના પણ વિનાશ થવાનો છે, એમાં સંશય નથી[26] આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે તું પિતાના મરણનો વ્યર્થ ખેદ કર નહિ. જેમ સૂર્ય ઊગે છે તો તેનો અસ્ત પણ અવશ્ય થાય છે, તે પ્રમાણે જે જન્મે છે તેનું મરણ પણ અવશ્ય થાય છે.'[27] જેમ મયૂરને મેઘની ગર્જનાથી ધીરજ મળે, તેમ રોઈરોઈને રાતાં થયેલાં નેત્રોવાળા એ દાશૂરને, એ આકાશવાણી સાંભળવાથી ધીરજ મળી.[28] પછી એ દાશૂરે ઊઠીને ભક્તિભાવથી પિતાની આવશ્યક ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા કરી અને પછી ઉત્તમ સિદ્ધિ મેળવવાને માટે તપ કરવાનો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.[29] વનમાં બ્રાહ્મણ જાતિને યોગ્ય એવી તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં તે દાશૂરને શ્રોત્રિય (વેદિયા) પણું પ્રાપ્ત થયું. એ વેદિયાપણામાં જ તે પદાર્થોમાં શુદ્ધાશુદ્ધપણું કલ્પવાની ભારે પંચાત (અડીશ-આભડીશ વગેરે છોછ) રાખવી પડે છે.[30] જેણે પરમતત્ત્વ જાણ્યું ન હતું, એવા એ વેદિયાની બુદ્ધિ, સઘળી પૃથ્વી પવિત્ર છતાં પણ તે તે પ્રકારના શુદ્ધાશુદ્ધપણાના વહેમને લીધે ક્યાંય વિશ્રાંતિ પામી નહિ.[31] આ સઘળું પૃથ્વીતળ શુદ્ધ જ છે, છતાં વેદિયો દાશૂર વહેમને લીધે તેને અશુદ્ધ જેવું ગણતો અને કો[ઈ] સ્થળે પ્રસન્ન થતો નહિ.[32] પછી તેણે પોતાની કલ્પનાથી જ વિચાર ગોઠવ્યો કે, 'શુદ્ધ તો કેવ[ળ] ઝાડની ટોચ જ છે, એટલા માટે મારે તેની ઉપ[ર] રહેવું જ યોગ્ય છે.[33] હવે હું એવું તપ આરં[ભું] કે જેથી મને પક્ષીઓની જેમ વૃક્ષોની શાખાઓ ઉપર અને પાંદડાંઓ ઉપર રહેવાની શક્તિ મળે.'[34] આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે[ણે] લાંબા કાળ સુધી તપ કર્યું; પણ ધારેલો મનોર[થ] પાર પડયો નહિ; એટલે તેણે છેવટે અગ્નિને પ્રજ્વ[]લિત કર્યો અને પોતાની કાંધમાંથી માંસ કાપી કાપીને તે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં હોમવા માંડ્યું.[3] તેણે આ પ્રમાણે કરવા માંડયું, એટલે અગ્નિદેવ[ને] વિચાર થયો કે, 'હું સઘળા દેવતાઓના મુખ રૂપ છું. તેમાં બ્રાહ્મણનું માંસ પડવાથી સઘળ[ા] દેવતાઓનાં ગળાં બળીને ભસ્મ થઈ જવાનો સંભ[વ] છે; તો હવે તેમ થવા દેવું એ યોગ્ય નથી.'[3] આવા વિચારથી ઝળહળતી ઝાળવાળા ભગવા[ન] અગ્નિદેવે તે બ્રાહ્મણને પ્રત્યક્ષ રૂપથી દર્શન દીધું માનો, ઝળહળતાં કિરણોવાળા સૂર્યદેવે બૃહસ્પતિને દર્શન આપ્યાં. આમ દર્શન આપીને તેમણે કહ્યું કે, 'હે ધીર ! હે બાળક ! જેમ માણસ ભંડારમાંથી પોતે રાખેલા મણિને લઈ લે, તેમ તું મારી પાસેથી જે જોઈતું હોય તે વરદાન માગી લે.'[37,38] અગ્નિદેવ આ પ્રમાણે બોલ્યા, એટલે દાશૂર બ્રાહ્મણે સુંદર અર્ધ્યપુષ્પોથી તથા સ્તુતિવાક્યોથી તેમનું પૂજન કર્યું અને પછી માગ્યું કે 'હે ભગવન્ ! આ સઘળી પૃથ્વી શૂદ્રોથી, ચાંડાળોથી, કૂતરાંઓથી તથા બિલાડાં આદિ પ્રાણીઓથી ભરપૂર છે; તેથી મને તેમાં ક્યાંય રહેવાનું પવિત્ર સ્થળ મળતું નથી. માટે મને વૃક્ષોની ઉપર સ્થિતિ કરવાની શક્તિ આપો.'[40] આ પ્રમાણે મુનિપુત્ર દાશૂરે વિનંતિ કરી, એટલે સર્વ

તાઓના મુખરૂપ એવા મહાસમર્થ અગ્નિદેવ થાસ્તુ' કહીને અંતર્હિત થઈ ગયા.[41] આમ ·પ્રાતઃકાળના કમળ જેવા રાતા અગ્નિદેવ ક્ષણ-ત્રમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા અને સિદ્ધ થયેલા ।રથવાળો એ દાશૂર પૂનમના ચંદ્રની જેમ ભવા લાગ્યો.[42] સંતોષ પામેલો એ દાશૂર ચ્છિત વરદાન મળવાને લીધે અત્યંત વૃદ્ધિ મેલી અને સ્વચ્છ મંદહાસ્યથી શોભતી મુખ-ડળની કાન્તિથી સઘળી કળાઓવાળા ચંદ્રને । પ્રફુલ્લિત થયેલા કમળને પણ હસવા ાયો. (અર્થાત્ તેના મુખની શોભા પૂર્ણચંદ્ર-શોભાથી તથા પ્રફુલ્લિત કમળની શોભાથી । અધિક થઈ ગઈ.)[43]

अधिगताभिमताननमंडलद्युतिभरेण जहास तुष्टिमान् । शशिनमाप्तकलाकुलमंबुजं विकतं च सितस्मितशोभिना ॥ ४३ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'દાશૂરવરપ્રદાનવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ४९ मो×

કદંબવૃક્ષનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

। काननमध्यस्थं चुंबितांबुदमंडलम् ।
याह्नखिन्नसूर्याश्वसेवितस्कंधमंडलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પછી દાશૂરે એક બ જોયો. તે કદંબ વનની મધ્યમાં ઊગ્યો ।, વાદળાંના મંડળને ચુંબન કરતો ઊભો હતો । તેના શાખા–સમૂહમાં જાણે મધ્યાહ્નકાળે 'ના થાકેલા ઘોડાઓ વિસામો લેતા હતા.–[1]

એ કદંબ જાણે લાંબી લાંબી શાખાઓરૂપી હાથોથી દિશાઓના મધ્યમાં વિસ્તીર્ણ ચંદરવો બાંધ્યો હોય એવો જણાતો હતો. પ્રફુલ્લિત થયેલાં પુષ્પોરૂપી નેત્રોથી તે જાણે દિશાઓને જોતો હોય એવો જણાતો હતો.[2] વાયુએ રજ-વગરના કરેલા ઘણા ઘણા ભ્રમરાઓ, તેના ઉપર ફરતા હતા; તેથી તે જાણે કાળા કેશવાળો હોય એવો જણાતો હતો. હાલતાં પાંદડાંરૂપી હસ્તો-થી, તે જાણે દિશાઓરૂપી પોતાની સ્ત્રીઓનાં મુખને લૂછતો હોય એવો જણાતો હતો.[3] તેનાં રાતાં પલ્લવો દાંતની પંક્તિ જેવી લાગતી અનેક લતાઓની સ્વચ્છ મંજરીઓના પુંજોથી શોભી રહ્યાં હતાં; આથી તે જાણે પાન ચાવવાથી રાતા થયેલા હોઠોથી વનની પંક્તિઓરૂપી સ્ત્રીઓની સામે મંદહાસ્ય કરતો હોય એવો જણાતો હતો. ચારે બાજુ લતાઓની ઉપર પડેલાં પુષ્પોના કેસરાઓના પરાગોને લીધે, તેની ચારે બાજુ મંડ-ળ બંધાઈ ગયું હતું; આથી તે જાણે ઉદયના સમયમાં કિરણોના મંડળવાળો પૂનમનો ચંદ્ર હોય એવો લાગતો હતો.[4,5] એની શાખાઓની પંક્તિઓનાં પલ્લવોની કુંજોમાં ચકોરપક્ષીઓ શબ્દ કરતાં હતાં અને એ શાખાપંક્તિઓથી તે ઢંકાઈ ગયો હતો. આથી તે જાણે વેદાદિકનું અધ્યયન કરનારા સિદ્ધલોકોના નિવાસોથી વ્યાપ્ત થયેલો ઊંચો સત્યલોક હોય એવો જણાતો હતો.[6] તેની મોટી મોટી શાખાઓનાં પીઠો ઉપર મયૂરો બેઠા હતા અને તેમનાં વિચિત્ર લાંબાં પિચ્છો લટકી રહ્યાં હતાં. આથી તે જાણે વાદળાંઓની નીચે ખેંચાયેલાં ઇન્દ્રધનુષ્યોની પંક્તિવાળું આકાશ હોય એવો શોભતો હતો.[7] તેની ધરતી પર ઝૂકી રહેલી ડાળડાળનાં પલ્લવો-માં 'ચમર' નામનાં ધોળાં હરણાં ભરાઈ બેઠાં હતાં;

× આ ઓગણપચાસમા સર્ગમા શાખાઓ આદિ-અત્યંત શોભી રહેલા એક કદંબનું અનેક અલં-। આપીને વર્ણન કરવામાં આવશે.

÷ આ સર્ગમાં ચોત્રીસ શ્લોક છે. જેમાં 'દાશૂરે વૃક્ષ જોયું' એવું એક જ વાક્ય છે અને તેનું ક્રિયાપદ છેલ્લા ચોત્રીસમા શ્લોકમા છે, તેથી શ્લોકના અંકો છેવટે જ ભેગા મૂકવા જોઇએ; પરંતુ વાચકવર્ગને અગવડ પડે નહિ, એ હેતુથી અંકો છૂટક મૂકેલા છે.

તે હરણાં અર્ધાં દેખાતાં નહોતાં ને વળી દેખાઈ-દેખાઈને વારંવાર અદશ્ય થઈ જતાં હતાં. આ હરણોથી પૂર્ણ હોવાને લીધે, તે જાણે અર્ધા દેખાતા, અર્ધા નહિ દેખાતા અને વળી પ્રત્યેક દિવસે દેખાઈ દેખાઇને અસ્ત પામતા ચંદ્રો વડે વર્ષ જેમ શોભે તેમ શોભતો હતો.[૮] 'કપિંજલ' નામનાં પક્ષીઓના, મધુર કોકિલાઓના અને ચક્રવાક પક્ષીઓના ઉત્તમ શબ્દો વડે તે જાણે ગાયન કરતો હોય એમ લાગતો હતો.[૯] હંસોના સમૂહો શાખાઓની ઉપર કરેલા માળાઓમાં વિનોદ કરતા હતા, તેથી તે જાણે ઊંચે જુદા જુદા નિવાસોમાં રહેલા સિદ્ધલોકોથી ઘેરાયેલું બ્રહ્માંડ હોય એવો લાગતો હતો.[૧૦] કૂંપળિયાંરૂપી ચંચળ હસ્તોવાળી અને ભ્રમરોરૂપી નેત્રોવાળી પુષ્પોની મંજરીઓરૂપ અપ્સરાઓથી તે જાણે સ્વર્ગલોક હોય એવો દેખાતો હતો.[૧૧] પોતાનાં શ્યામ પત્રોથી, પીંગળાં પુષ્પોથી અને બીજી લતાઓનાં પુષ્પોના જુદા જુદા રંગવાળા પરાગોથી, તે જાણે વીજળીઓવાળો અને ઇન્દ્ર ધનુષ્યવાળો મેઘ હોય એવો લાગતો હતો.[૧૨] તેને શાખાઓરૂપી હજારો ભુજાઓ હતી, તે આકાશને પણ અવકાશ વગરનું કરતો હતો અને તેણે ચંદ્ર તથા સૂર્યને પણ પોતાના કુંડળરૂપ કર્યા હતા. આથી તે જાણે વિશ્વરૂપ ધરણ કરીને નાચવા ઊભેલા નારાયણ હોય, એવો લાગતો હતો.[૧૩] નીચેના ભાગમાં મોટા સર્પો હોવાથી અને ઉપરના ભાગમાં તારાઓ સરખાં લતાઓનાં અસંખ્યાત પુષ્પો હોવાથી તે જાણે બીજું નીચે નાગલોકવાળું અને ઉપર તારામંડળવાળું ભૂગોળથી સંયુક્ત ખગોળ હોય એવો લાગતો હતો.[૧૪] પોતાની આસપાસ પર્વતનાં સઘળાં વનો હોવાને લીધે તે જાણે પ્રજાઓથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા હોય એવો જણાતો હતો. પૃથ્વી ઉપર ફળોનો, પલ્લવોનો તથા પુષ્પોનો જાણે તે એક મોટો ભંડાર હોય એવો જણુતો હતો.[૧૫] તેની અપાર કળીઓ પુષ્પોના પરાગોથી ઢંકાઈ ગઈ હતી; આથી તે જાણે સૂર્યનાં કિરણોથી ઢંકાયેલા તારાઓના સમૂહવાળું આકાશ હોય એવો લાગતો હતો.[૧૬] તેની મોટી મોટી ડાળો ઉપર ઘણા ઘણા માળાઓમાં ચપળ પક્ષીઓ બેઠાં હતાં, એથી તે જાણે અનેક માણસોથી વ્યાપ્ત થયેલા દેશોવાળું ભૂતળ હોય એવો લાગતો હતો.[૧૭] તે જાણે સર્વ વનદેવીઓનું ઉત્તમ અંતઃપુર હતો એ અંતઃપુરમાં મંજરીઓરૂપી સુંદર પતાકા હતી, લતાઓનાં મંડળોરૂપી શણગાર હતો પુષ્પોરૂપી કળીચૂનાનો લેપ હતો અને પુષ્પોના સમૂહોથી તે ભરપૂર હતો. ચકોર, ભ્રમર, પોપટ તથા કોયલ વગેરેના કોમળ શબ્દોથી તે મનોહર લાગતો હતો અને તે મોટાં મોટાં છિદ્રોરૂપી ગોખેમાં ગીચોગીચ ગુચ્છોથી ઢંકાયેલો હતો. તે ઉત્તમ પક્ષીઓના સંચારવાળો હતો અને તે સેવન કરનારા લોકોની આવ—જાવાળો હતો.[૧૮-૨૦] કદંબમાં ભ્રમરોના શબ્દોવાળી પુષ્પોના કેસરોની પંક્તિઓ, ચારે બાજુથી પડતી હતી આથી તે જાણે તરંગોના શબ્દોવાળી અને ચારે બાજુથી ધોધરૂપે પડતી નદીઓવાળો પર્વત હોય એવો જણાતો હતો.[૨૧] મંદવાયુથી ચલાયમાન થતાં, દિવસે દિવસે ખીલતાં અને જથાબંધ એવાં પુષ્પોથી તેમજ પત્રોથી વીંટાયેલ શાખાઓવાળો હોવાને લીધે તે ધોળાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલાં શિખરોવાળા પહાડ જેવો લાગતો હતો.[૨૨] ઊંચાઈને લીધે હાથીઓનાં ગંડસ્થળોથી ઘસાયેલા ઊભા ગોઠણની પેઠે અક્કડ રહેનારા, 'પાટલાની પેઠે પ્રસરેલા અને મોટા વિસ્તારવાળા બોથાને લીધે તે નીચેના ભાગમાં વૃક્ષોના વૃંદવાળા મોટા પર્વત જેવો લાગતો હતો.[૨૩] વિચિત્ર વર્ણોવાળી પાંખોવાળાં અને મોટી શાખાઓની કોટરોમાં રહેનારાં પક્ષીઓના સમૂહથી વીંટાયેલો હોવાને લીધે તે પાર્ષદોથી વીંટાયેલા વિષ્ણુ જેવો લાગતો હતો.[૨

ગુચ્છોરૂપી આંગળીઓના સમૂહને હલાવીને, તે જાણે વનના પવનોથી નાચ કરતી લતાઓને બતાવા–કરવાની ક્રિયા શીખવતો હોય એવો જણાતો હતો.[25] 'મારી પાસે જે કોઈ અર્થી-ઓ આવે, તેમને રાખવાનાં ઠેકાણાં મારી પાસે થોડાં નથી પણ ઘણાં છે' એવા સંતોષને લીધે, તે જાણે લતાઓનાં મંડળોરૂપી હસ્તોના ચાળા કરીને નાચતો હોય એવો જણાતો હતો.[26] મદોન્મત્ત ભ્રમરાઓના ગુંજારવવાળો હોવાને લીધે, પોતે જાણે લતાઓરૂપી સઘળી સ્ત્રીઓના પ્રેમનું પાત્ર હોય એવો ગર્વ ધરીને અને શૃંગારરસમાં મગ્ન થઈને સુંદર રાગથી ગાતો હોય એવો દેખાતો હતો.[27] પુષ્પોને ફેંકતો અને કોયલોના તથા ભ્રમરોના સુંદર શબ્દોવાળો હોવાને લીધે, તે જાણે આકાશમાંથી આવતા સિદ્ધલોકોને પ્રેમપૂર્વક પુષ્પોથી વધાવીને આવકાર આપતો હોય એવો જણાતો હતો.[28] પુષ્પોની કળીઓની સ્વચ્છ પ્રભા દાંતની પ્રભા જેવી લાગતી હતી, તેથી તે જાણે દૂર રહેલાં પાંચ કલ્પવૃક્ષોની લતાઓને, પુષ્પોને અને ફળોને હસી કાઢતો હોય એવો જણાતો હતો.[29] એની ઉપરનાં પક્ષીઓનાં મંડળો આકાશમાં ઊંચે જતાં હતાં; તેથી તે જાણે પારિજાતને જીતવાને માટે ઊંચી ડોક કરીને આકાશની અંદર દોડતો હોય એવો જણાતો હતો. મધ્યભાગોમાં ચળકતા ભ્રમરોવાળા અને ઘાટી પંક્તિઓવાળા ઉત્તમ ગુચ્છોથી સહસ્રાક્ષપણું (હજારો નેત્રવાળાપણું) પામીને, તે જાણે હજાર નેત્રવાળા ઇન્દ્રને જીતી લેવાને સજ્જ થયો હોય એવો જણાતો હતો.[30][31] કોઈ સ્થળમાં નાગલોકોની ફેણો ઉપરના સ્વચ્છ મણિઓના જેવા દેખાતા પુષ્પોના ગુચ્છોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, તે જાણે આકાશને જોવા સારુ પાતાળમાંથી શેષનાગ નીકળ્યા હોય એવો દેખાતો હતો.[32] પુષ્પોના ધોળા પરાગથી ખરડાયેલો હોવાને લીધે, તે જાણે ભસ્મ ચોળેલા બીજા સદાશિવ હોય એવો જણાતો હતો. છાયાથી અને લતાઓનાં ફળોથી સર્વ લોકોને સુખદાયી હોવાથી તે જાણે કેવળ ભક્તજનોને જ સુખ આપનારા સદાશિવથી પણ અધિક હોય એવો જણાતો હતો.[33] એ કદંબને ઘેરી કુસુમલતાઓરૂપી નવા માંડવાઓ હતા અને એ લતાઓનાં ઘાટાં પાંદડાંઓના સમૂહોમાં પુષ્પોની કળીઓ ખીલી હતી. એ કદંબ પક્ષીઓરૂપી વતનીઓથી ગીચોગીચ ભરેલો હતો. આ રીતે તે જાણે આકાશમાં રહેલું કોઈ મોટું નગર હોય એવો જણાતો હતો.[34]

निबिडदलनिवाहभिन्नकोशैः कुसुममलतानवमंडपैरुपेतम् । पुरमिव गगने कदंबवृक्षं खगकुलनागरसंकुलं ददर्श ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દાશૂરકદંબવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ५० मो×

કદંબવૃક્ષ પર બેઠેલા દાશૂરે દશે દિશાઓને દીઠી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

तमथासौ तथाबुद्धिः फलपल्लवशालिनम् ।
आनंदमंथरमनाः पुष्परूपाचलोपमम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! પછી પૃથ્વીનાં સર્વ સ્થળોમાં જેને અપવિત્રપણાની શંકા હતી એવો એ દાશૂર, ફળોથી તથા પલ્લવોથી શોભી રહેલા અને જાણે પુષ્પોનો પહાડ હોય એવા એ કદંબને જોઈને મનમાં બહુ જ આનંદ પામ્યો અને તેના ઉપર ચડ્યો. વનમાં જાણે આકાશને અને પૃથ્વીને સ્થિર રાખવાનો થાંભલો ઊભો કર્યો હોય એવો એ કદંબ ઊંચો હતો. જેમ વિષ્ણુ પ્રલયના સમુદ્રમાં રહેલા વડ ઉપર ચડે

× આ પચાસમા સર્ગમા કદબના અગ્ર ઉપર ચડે- દાશૂરના જોવામા આવેલી દિશાઓનું અ- કથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે, તેમ દાશૂર તે કદંબ ઉપર ચઢ્યો. તે એ કદંબની આકાશપર્યંત પહોંચેલી એક શાખાના છેલ્લા પાંદડાં ઉપર બેઠો અને ત્યાં તેણે અપવિત્રપણાની શંકા નહિ રાખતાં એકાગ્રપણાથી તપ આરંભ્યું.[૧-૩] એક દિવસે તે દાશૂર નવાં પલ્લવોથી બનાવેલા કોમળ આસન પર બેઠો હતો, ત્યાં તેણે કૌતુકથી ચપળ થયેલાં નેત્રો વડે, જરા વાર સઘળી દિશાઓને જોઈ.[૪] તે દિશાઓ નદીઓરૂપ એકસરા હારોથી રમણીય હતી અને તેઓ ગિરિરાજરૂપ ગોળ સ્તનવાળી હતી. તેને નિર્મળ આકાશરૂપ કેશપાશ હતા અને કાળાં વાદળાંઓરૂપ ઝૂલતાં જુલફાં હતાં. તેમને નીલ પલ્લવોરૂપી વસ્ત્રો હતાં, પુષ્પોના સમૂહોરૂપી મસ્તકનાં ભરણો હતાં અને તેમણે સમુદ્રોરૂપી મહામૂલ્યવાન પૂર્ણ કળશો ધારણ કર્યા હતા.[૫-૬] તેમણે પ્રફુલ્લિત કમળને ધારણ કર્યાં હતાં, તેમનાં મુખમાંથી સુગંધયુક્ત વાયુઓ વહેતા હતા. તેમાં કોયલ આદિના શબ્દોરૂપ ગાયનો ચાલતાં હતાં અને ઝરણાંઓરૂપી ઝાંઝરો ઝળકતાં હતાં. તેમને સ્વર્ગ આદિ લોકોરૂપી મસ્તકો હતાં, પૃથ્વીના પ્રદેશોરૂપી પગો હતા, વનોની પંક્તિઓરૂપી રૂંવાડાંની પંક્તિઓ હતી, જંગલોરૂપી મોટાં નિતંબો હતાં અને ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપ કુંડલો હતાં. તેમને શાળ આદિ અન્નના ક્યારાઓરૂપ ચપળ અંગો હતાં, ચંદનનાં વૃક્ષોરૂપ રકાબીઓ હતી અને શિખરોરૂપી સ્તનોમાં લાગેલાં બરફ જેવાં ઊજળાં વાદળાંઓરૂપી વસ્ત્રો હતાં. તેમને મહાસાગરોના જળપૂરોરૂપી નવીન શણગાર ધરવાનાં દર્પણો હતાં, તારાઓના સમૂહોરૂપી પરસેવાનાં બિંદુઓ હતાં, સુગંધી પવનોરૂપી નિઃશ્વાસ હતો અને ભુવનોરૂપી રહેવાનાં અંતઃપુરો હતાં.[૭-૧૦] તેમને તે તે ઋતુઓમાં ઉત્પન્ન થતાં પાંદડાં આદિરૂપ કાંચળીઓ હતી, પોતામાં લાગેલાં સૂર્યનાં રાતાં કિરણોરૂપ કેસરો હતાં, વિચિત્ર પુષ્પોરૂપી ફૂલમાળાઓ હતી અને ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી સુખડનાં લેપનો હતાં.[૧૧] આમ વિસ્તીર્ણ વનોવાળી, વિસ્તીર્ણ પ્રદેશોવાળી, વિસ્તીર્ણ વાદળાંરૂપી વિચિત્ર વેષોને ધારણ કરનારી અને પુષ્પોથી નિરંતર શણગારાયેલી ત્રૈલોક્યને ભોગવનારની વનિતાઓ સમી એ દશે દિશાઓને, ગગનમાં ગયેલી કદંબલતાના દલ ઉપર બેઠેલા દાશૂરે હર્ષપૂર્વક જોઈ.[૧૨]

गगनगतलतादलोपविष्टः प्रसृतवनावनिवारिवाहवेषाः । त्रिभुवनवनिता ददर्श हृष्टः कुसुमनिरंतरमंडिता दशाशाः ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'દાશૂર-દિગવલોકન' એ નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ५१ मो×

દાશૂરે વનદેવીને પુત્ર આપ્યો અને તે પુત્રને જ્ઞાન આપ્યું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ततः प्रभृति तत्रासौ प्रसिद्धस्तापसाश्रमे । कदंबदाशूर इति शूरस्तपसि दारुणे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! કદંબની ઉપર રહેલો અને દારુણ તપ કરવામાં શૂરતા ધરાવનારો એ દાશૂર ત્યારથી તપસ્વીઓના આશ્રમોમાં 'કદંબદાશૂર' એ નામથી કહેવાવા લાગ્યો. એ શાખાનાં પલ્લવો ઉપર બેસીને, જરા વાર દિશાઓને જોઈને તેણે તુરત અંતઃકરણને તેમાંથી પાછું વાળી લીધું અને પછી પદ્માસન વાળીને બેઠો.[૨] પછી પરમાર્થથી અજાણ્યા, માત્ર ક્રિયાઓમાં જ તત્પર રહેલા અને તે તે સંસાર સંબંધી કુળીન સંકલ્પરૂપ કંગાલપણાથી ભરેલા મનથી તે યજ્ઞ કરવા લાગ્યો.[૩] આકાશપર્યંત પહોંચેલી કદંબની શાખાના પત્ર ઉપર બેઠેલા અને કર્મોમાં એકાગ્ર

× આ એકાવનમા સર્ગમાં દાશૂરને માનસિક યજ્ઞોથી આત્મબોધ ઉત્પન્ન થવાની, વનદેવીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થવાની અને દાશૂરે તે પુત્રને જ્ઞાન આપ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

ચિત્તવાળા તે દાશૂરે અનુક્રમે આધાનથી માંડીને અશ્વમેધપર્યંત યજ્ઞો સંબંધી સઘળી ક્રિયાઓ પોતાના મનથી જ કરી.[૪] કદંબની શાખા ઉપર બેઠાં બેઠાં, તેણે ગોમેધ અને નરમેધ આદિ ઘણી ઘણી દક્ષિણાવાળા માનસિક યજ્ઞોથી જ દશ વર્ષ સુધી દેવતાઓનું યજન કર્યું.[૫] એટલા કાળ સુધી વૈદિક્ત કર્મો કરવાને લીધે તેનું મન રાગ–દ્વેષાદિક મળોથી રહિત થયું. આમ મળો ટળી જવાને લીધે એનું મન અવકાશવાળું થયું, એટલે આત્મપ્રસાદરૂપ જ્ઞાન, બળાત્કારથી તે મનની અંદર પ્રાપ્ત થયું.[૬] આમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેનું અજ્ઞાનરૂપી આવરણ વીંખાઈ ગયું અને તેનો વાસનારૂપી મળ ધોવાઈ ગયો. એવા એ દાશૂરે એક દિવસે એ શાખા ઉપર મોઢા આગળ એક વનદેવીને બેઠેલી જોઈ. તે વિશાળ નેત્રોવાળી હતી, અત્યંત દીપતાં પુષ્પોનાં વસ્ત્રોવાળી હતી, કામનાથી ભરેલી હતી, સુશોભિત મુખવાળી હતી અને મદથી ઘૂમતાં નેત્રોવાળી હતી.[૭,૮] તે નીલકમળના જેવા સુગંધવાળી હતી અને મનનું અત્યંત આકર્ષણ કરનારી હતી. નિર્દોષ અંગોવાળી, ઢળેલા મુખવાળી અને કોયલો તથા કુસુમના સમૂહોથી લચી ગયેલી વનલતા સમાન એ વનદેવીને દાશૂરે પૂછ્યું કે, હે કમલપત્ર સમાન નેત્રોવાળી! કાન્તિની છટાને લીધે બીજાઓનાં મનમાં કામદેવને ઉત્પન્ન કરનારી તું કોણ છે?[૯,૧૦] જેમ કોઈ સ્ત્રી સખીનો ટેકો લઇને બેસે, તેમ તું આ પુષ્પોવાળી લતાનો ટેકો લઇને શા માટે બેઠી છે?' દાશૂરે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મૃગના બચ્ચાના સરખાં નેત્રોવાળી અને પુષ્ટ ગૌર સ્તનોવાળી એ વનદેવીએ કોમળ વચનોથી મનનું આકર્ષણ કરનારું આ વચન કહ્યું કે, 'આ પૃથ્વીતળમાં જે જે મનોરથો અતિદુર્લભ હોય છે, તે તે મનોરથો પણ મહાત્મા પુરુષોની પ્રાર્થના કરવાથી તુરત મળે છે. હે બ્રહ્મન્! લતાઓથી વ્યાપ્ત રહેનારા અને તમારા કદંબે શોભાવેલા આ વનમાં હું લતાઓરૂપી ક્રીડાનાં ઘરોની અંદર રહેનારી વનદેવી છું. ગયા ચૈત્રમાસના શુક્લપક્ષની તેરસને દિવસે કામદેવના આરાધન સંબંધી ગાયન તથા ભોજન આદિ કરવાનો ઉત્સવ હતો.[૧૧–૧૪] તે પ્રસંગમાં નંદનવનની અંદર વનદેવીઓનો સમાજ એકઠો થયો હતો. હે નાથ! એ સઘળી વનદેવીઓના સમાજમાં હું પણ ગઈ હતી.[૧૫] એ કામદેવના ઉત્સવમાં એ મારી સઘળી સખીઓને મેં પુત્રોવાળી દીઠી અને 'હું એક જ વાંઝણી છું' એમ મારા જાણવામાં આવ્યું; તેથી હું બહુ જ ખેદ પામી છું.[૧૬] સઘળા મનોરથોના સમૂહને પૂર્ણ કરવામાં મોટા કલ્પવૃક્ષ સમાન આપ વિદ્યમાન છતાં, હું વાંઝણી રહીને અનાથની પેઠે શોક કરું એ યોગ્ય કહેવાય?[૧૭] હે ભગવન્! મને પુત્ર આપો. જો નહિ આપો તો વાંઝણીપણાના દુઃખ સંબંધી બળતરાને શાંત કરવા સારું, હું મારા દેહને અહીં અગ્નિમાં આહુતિરૂપ કરી દઉં છું.'[૧૮] હે રામ! એ સુંદરીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે ધૈર્યથી ભ્રષ્ટ નહિ થયેલા પણ દયાથી ઘેરાયેલા એ મહાત્મા દાશૂરમુનિ જરા હસ્યા. પછી પોતાના હાથમાં રહેલું ફૂલ તેને આપીને તેમણે કહ્યું કે,[૧૯] 'હે સુંદરી! આ પુષ્પ લઈને તું જા, એથી જેમ ઉત્તમ લતા પુષ્પને જન્મ આપે છે, તેમ તું એક મહિને ભ્રમર સરખાં નેત્રોવાળા અને જગતમાં પૂજ્ય એવા એક સ્વરૂપવાન પુત્રને જન્મ આપીશ.[૨૦] પરંતુ તેં કષ્ટ પામીને અને આત્મઘાતના સંકલ્પ ઉપર આવીને મારી પાસેથી પુત્ર માગ્યો છે, એટલા માટે એ પુત્ર બીજી વનદેવીઓના પુત્રોની જેમ વિષયોમાં લંપટ નહિ થાય પણ તત્ત્વને જાણનારો થશે.'[૨૧] એટલે હે રામ! એ સ્વરૂપવાળી વનદેવી પ્રસન્ન મુખમંડળવાળી થઈ અને 'હું તમારી અંગસેવા કરીશ' એમ પ્રાર્થના કરવાને ઉત્સુક થઈ. દાશૂરમુનિએ તેને આટલાં વચન કહીને વિદાય કરી.[૨૨] પછી એ વનદેવી પોતાના સ્થાનમાં ગઈ અને

પોતે એકલો જ કદંબ ઉપર રહ્યો. વચમાં ઋતુઓથી તથા સંવત્સરોથી અનુક્રમે ચાલ્યા કરતો કેટલોક કાળ વ્યતીત થયો.[23] પછી લાંબે કાળે કમળસમાન નેત્રોવાળી એ જ વનદેવી બાર વર્ષના પુત્રને સાથે લઇને તે મુનિની પાસે આવી.[24] એ વનદેવી પ્રણામ કરીને આગળ બેઠી. જેમ આંબાના ઝાડની પાસે ભ્રમરી ગુંજારવ કરે તેમ ચંદ્રસરખા મુખવાળા તે દાશૂર મુનિની પાસે તે મધુર વચનોથી બોલી કે, 'હે ભગવન્! આ સ્વરૂપવાન કુમાર આપણા બન્નેનો પુત્ર છે અને તેને મેં સઘળી વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણ કર્યો છે.[25,26] પરંતુ હે પ્રભુ! કેવળ આને બ્રહ્મવિદ્યા મળી નથી, અને એ વિદ્યાથી જ આ સંસારરૂપી ઘાણીમાં ફરી વાર પિલાવું પડતું નથી. હે કૃપાનાથ! હવે આપ જ કૃપા કરીને આ પુત્રને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. સારા કુળમાં જન્મેલા પુત્રને મૂર્ખ રાખવાનું કોણ ઇચ્છે?'[27,28] વનદેવીએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દાશૂર મુનિએ તેને કહ્યું કે 'હે અબળા! આ પુત્રરૂપ ઉત્તમ શિષ્યને તું અહીં જ રાખી જા.' એમ કહીને તેણે તેને વિદાય કરી. વનદેવીના ગયા પછી, તે પુત્ર પોતાના પિતાની પાસે શિષ્ય થઇને રહ્યો. જેમ ધીમાન અરુણ, સૂર્યની પાસે રહે છે, તેમ તે ત્યાં સેવામાં પરાયણ થઇને રહ્યો. તેને બ્રહ્મચર્ય આદિ ક્લેશો ભોગવતાં પરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે એમ જાણીને, દાશૂરમુનિએ તેને લાંબા કાળ સુધી વિચિત્ર ઉક્તિઓથી બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો.[29–31] તેણે તેને સેંકડો આખ્યાયિકાઓથી, આખ્યાનોથી, જોઈજોઇને કલ્પેલાં દૃષ્ટાંતોથી, ઇતિહાસોનાં વૃત્તાંતોથી, વેદોના તથા વેદાંતોના નિશ્ચયોથી અને વિસ્તારપૂર્વક કથનના ક્રમોથી, જે રીતે તેમના અર્થોનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય અને આત્મવિદ્યામાં દૃઢ વ્યુત્પત્તિ થાય, તે રીતે ધીરે ધીરે બોધ આપ્યો.[32,33] જેમ મેઘ પોતાની 'ગર્જ'-નાથી મોરને જાગ્રત કરે છે, તેમ ઘણે ઊંચે રહેલા મહર્ષિ દાશૂરમુનિએ આત્મબોધના ચમત્કારને લીધે સર્વોત્તમ રસવાળાં અને અત્યંત યોગ્ય અર્થોવાળાં વાક્યોના સમૂહોથી પોતાની પાસે રહેલા તે પુત્રને આત્મવિચારમાં જાગ્રત કર્યો.[34]

अनुभववशतो रसातिरिक्तैरलमुचितार्थवचोगणैर्महात्मा । जलद इव शिखंडिनं पुरःस्थं तनयमबोधयदंबरे महर्षिः ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'દાશૂરસુતાનુબોધન' એ નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ५२ मो*

'જગત મનઃકલ્પિત છે' એ સમજાવવા માટે ખોત્થરાજાનું ચરિત્ર

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

कदाचिदथ मार्गेण तेन कैलासवासिनीम् । अहं स्नातुमदृश्यात्मा व्योमवीथीगतोऽगमम् ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! હું આકાશ જ્યોતિશ્ચક્રની અંદર સપ્તર્ષિઓના મંડળ રહું છું. એક દિવસ હું એ મંડળમાંથી અદૃશ રૂપે બહાર નીકળ્યો, આકાશમાંથી નીચે ઊતર્યો અને જે માર્ગે એ દાશૂરમુનિનો કદંબ હતો માર્ગે થઇને, કૈલાસ પર્વતમાં વહેતી 'મંદાકિની નામની નદીમાં નાહવાને માટે ગયો. ત્યાં રાત્રના સમયે એ ઉત્તમ કદંબની પાસે પહોંચ્યો.[1] હું ત્યાં પહોંચ્યો એટલામાં તો, જેમ કમળની કળીમાં લાગેલા ભ્રમરનો ગુંજારવ સંભળાય, તેમ વનમાં શાખાઓના અવકાશમાંથી તે દાશૂરમુનિના ભાષણનો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો તે ભાષણ વનદેવીના પુત્રને બોધ આપવા મા ચાલતું હતું. એ સમયે દાશૂર પોતાના પુત્ર નીચે પ્રમાણે કહેતો હતો.[3]

* આ બાવનમા સર્ગમાં 'સઘળું જગત મન જ કલ્પેલું છે તથા મિથ્યા છે' એમ કહેવા સારુ ખો નામના રાજાનું કલ્પિત ચરિત્ર કહેવામા આવશે.

દાશૂર બોલ્યો:–હે મહાબુદ્ધિમાન પુત્ર! વાસ્તવિક રીતે આ સંસારના જેવી મોટું આશ્ચર્ય આપનારી એક આખ્યાયિકા તારી પાસે કહું છું, તે તું સાંભળ.[૪] મોટાં બળવાળો, ત્રૈલોક્યમાં વિખ્યાત, સંપત્તિવાળો અને આખા જગતને સ્વતંત્ર રાખવાની શક્તિવાળો એક 'ખોત્થ' નામનો રાજા છે.[૫] જેમ ધનવાન લોકો મસ્તકો ઉપર ચૂડામણિને ધારણ કરે છે, તેમ સઘળા ભુવનોના અધિપતિઓ પણ એ રાજાની આજ્ઞાને મસ્તકો ઉપર ધારણ કરે છે.[૬] સાહસો કરવામાં જ રુચિ ધરાવનારો અને અનેક આશ્ચર્યો ઉપજાવનારા વિહારો કરનારો એ મહાત્મા રાજા ત્રણે લોકમાં કોઈથી પણ વશ કરી શકાયો નથી.[૭] બહુ જ સુખ તથા દુઃખ આપનારી એ રાજાની હજારો ક્રિયાઓ, સમુદ્રના અસંખ્ય તરંગોની જેમ કોઈથી ગણી શકાય એમ નથી. જેમ આકાશ મૂઠીથી દબાવી શકાતું નથી, તેમ એ પ્રબળ રાજાનું બળ જગતમાં શસ્ત્રોથી, અગ્નિઓથી કે કોઇથી પણ દબાવી શકાતું નથી.[૮,૯] રચનાથી શોભતી અને મોટા આરંભવાળી એ રાજાની લીલાની થોડી ઘણી નકલ કરવાને ઇન્દ્ર, વિષ્ણુ કે સદાશિવ જેવા પણ સમર્થ નથી. હે મહાબાહુ! એ રાજાના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ, એમ ત્રણ દેહો છે, અને તે દેહો સઘળા વ્યવહારો કરવામાં સમર્થ છે, તથા સઘળા જગતમાં વ્યાપીને રહ્યા છે.[૧૦,૧૧] એ ત્રણ દેહવાળો ખોત્થરાજા ઘણા વિસ્તારવાળા આકાશમાં ઉત્પન્ન થયો છે, આકાશમાં જ રહ્યો છે અને પક્ષીની જેમ આકાશમાં જ ફર્યા કરે છે.[૧૧,૧૨] એ રાજાએ તે જ અપાર આકાશમાં એક નગર બનાવ્યું છે અને તેમાં ચૌદ મોટા રાજમાર્ગો છે. એ માર્ગો ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલા છે.[૧૩] તેમાં વનો, ઉપવનો તથા ક્રીડા કરવાના પર્વતોની પંક્તિઓ શોભી રહી છે. તેમાં મોતીની લતાઓના સંગમવાળી સાત વાવો બનાવવામાં આવી છે.[૧૪] એક ઠંડો અને એક ગરમ એવા બે તેજસ્વી અક્ષય દીવાઓ ત્યાં પ્રકાશ કર્યા કરે છે. ત્યાં ઊંચે જવાનો તથા નીચે જવાનો ખરીદવારૂપ વેપાર ધમધોકાર ચાલ્યા કરે છે.[૧૫] એ જ મોટા નગરમાં એ રાજાએ જંગમપણાવાળાં અને નવી નવી શોભાથી ભરેલાં કેટલાએક માટીનાં ભોંયરાં બનાવ્યાં છે.[૧૬] એ ભોંયરાઓમાંનાં કેટલાંએક ભોંયરાંઓને ઊંચે રાખ્યાં છે, કેટલાંએકને નીચે રાખ્યાં છે અને કેટલાંએકને મધ્યમાં રાખ્યાં છે. એમાંના કેટલાંએક લાંબા કાળે નાશ પામે છે અને કેટલાંએક શીઘ્ર નાશ પામે છે. સઘળાં ભોંયરાંઓ કાળા ખડનાં છાજોથી ઢાંકેલાં છે, નવ દ્વારોથી શણગારેલાં છે, નિરંતર ચાલતા પવનોથી ઠંડાં અને ઊનાં થયાં કરે છે અને તેઓ ઘણા ગોખોવાળાં છે.[૧૮] તેઓ પાંચ દુષ્ટ દીવાઓના અજવાળાંવાળાં છે, ત્રણ ત્રણ થાંભલાઓવાળાં છે અને ધોળાં કાષ્ઠોથી જડાયેલાં છે તેમને લીસા લેપથી કોમળ કરવામાં આવ્યાં છે અને તેઓ પડખાંઓમાં બબ્બે ગલીઓવાળાં છે.[૧૯] એ મહાત્મા રાજાએ માયાથી તે ભોંયરાંઓમાં રક્ષણ કરનારા મોટા યક્ષો બનાવ્યા છે અને તે યક્ષો સર્વદા પ્રકાશથી ભય પામે છે.[૨૦] જેમ પક્ષી માળાઓમાં ક્રીડા કરે, તેમ એ ચાલનારાં અનેક ભોંયરાઓમાં તે રાજા અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે.[૨૧] હે પુત્ર! ત્રણ શરીરવાળો એ રાજા એ ભોંયરાઓમાં તે યક્ષોની સાથે લીલામાં મગ્ન થઈ, નિવાસ કરીને પાછો બીજા ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે[૨૨] ચપળતાવાળા એ રાજાને કોઈ સમયે જ્યારે 'ભવિષ્ય રચનાવાળા કોઈ નગરમાં જાઉં' એવો દૃઢ વિચાર થાય છે, ત્યારે તે રાજા જાણે ભૂતના વળગાડવાળો હોય તેમ પૂર્વના નગરમાંથી ઊઠીને દોડે છે અને દોડીને ગંધર્વનગર જેવા નગરને પ્રાપ્ત થાય છે. હે પુત્ર! બહુ ચપતાવાળા એ રાજાને કોઈ સમયે 'હું નહિ જેવો થઈ જાઉં' એવી ઇચ્છા થાય

છે. એ જ મનરૂપી મોટા રાજાની ક્રીડા સમજવી[24] એ મનરૂપી રાજા જાગ્રતમાં નવા બ્રહ્માંડરૂપી જ નગરને નિર્માણ કરે છે, તેને જ સ્વપ્નાવસ્થામાં સંકલ્પને લીધે તે ક્ષણમાત્રમાં જુએ છે. એ તેનું 'પૂર્વ (જાગ્રત)ના નગરમાંથી ઊઠીને ગંધર્વનગર જેવા બીજા નગરમાં જવું' સમજવું.[25] એ મનરૂપી રાજા જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં ભમીને, તે ભમવાના પરિશ્રમને મટાડવા સારુ સુષુપ્તિમાં તુરત અવિદ્યારૂપ થઈ જાય છે, તેથી નહિ જેવો થઈ જાય છે. પણ તે પાછો બાળકે કલ્પેલા પિશાચની જેમ માત્ર સંકલ્પરૂપ પોતાના પૂર્વસ્વભાવ વડે જ પ્રકટ થાય છે અને પ્રકટ થઇને મોટા મોટા આરંભોવાળો વ્યવહાર કરવા માંડે છે. એ વ્યવહાર તેના પોતાના અનંત દુઃખને માટે જ થાય છે પણ આનંદને માટે કદી થતો નથી.[26,27] એ મનરૂપી રાજા ગાઢ અંધારાના જેવી અંધતા આપનારા આ જગતરૂપી મોટા દુઃખને પોતે જ પ્રકટ થઈને બનાવે છે અને પોતે જ નષ્ટ થઈને નષ્ટ કરી નાખે છે.[28] જેમ એક વાંદરાએ અર્ધાં વહેરાયેલાં લાકડાંઓની વચ્ચે નાખેલા ખીલાને, પોતાના જ અટકચાળાપણાથી કાઢી લીધો અને પછી તે અર્ધાં વહેરાયલાં લાકડાં ભેગાં થઈ જવાને લીધે વૃષણો ચગદાઈ જતાં તે દુઃખી થયો હતો, તેમ મનરૂપી રાજા પણ પોતાના જ અટકચાળાપણાથી દુઃખી થાય છે અને તેથી તેને રોવું પડે છે.[29] જેમ અકસ્માત્ ટપકતાં મધનાં બિંદુઓ ચાટવાનાં મળવાથી ગધેડો ઊંચી ડોક કરીને આનંદ માની લે છે, તેમ મનરૂપી રાજા કોઈ સમયે પોતે જ સંકલ્પથી બનાવેલા વિષયસુખને અંશ મળતાં, પ્રફુલ્લિત થઈને આનંદ માની લે છે.[30] એ મનરૂપી રાજા બાળકની જેમ પોતે પોતાના સંકલ્પથી જ ક્ષણમાત્રમાં આસક્ત બની જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં વૈરાગ્ય પામી જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં વિકાર પામી જાય છે.[31] આથી હે પુત્ર! એ મનને સઘળા બાહ્યપદાર્થોમાંથી પાછું વાળી દે અને તેને તત્ત્વજ્ઞાનથી નિર્મૂળ કરી નાખીને, જે રીતે તારી બુદ્ધિ તારા આત્મતત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ લે, તેમ તું કર.[32] એ મનરૂપી દુષ્ટ રાજાના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ સંકલ્પોરૂપી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એવા ત્રણ દેહો જ જગતની સ્થિતિના કારણરૂપ છે. મન જો તામસ સંકલ્પરૂપી અધમ દેહવાળું હોય, તો તે નિરંતર દુષ્ટ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને નરકમાં પડવારૂપ મોટું કંગાળપણું પામીને છેવટે કીટ–પતંગની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે મન જો સાત્ત્વિક સંકલ્પરૂપ ઉત્તમ દેહવાળું હોય, તો તે ધર્મમાં તથા ઉપાસનામાં તત્પર રહે છે અને મોક્ષપદથી દૂર નહિ એવી દેવ આદિની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.[33-35] જો મન રાજસ સંકલ્પરૂપ મધ્યમ દેહવાળું હોય, તો તે સ્ત્રી–પુત્ર–આદિની વાસનાઓથી રંગાઈ રહી સંસારમાં મનુષ્યની યોનિને પ્રાપ્ત થાય– પણ હે મહામતિ! જો એ ત્રણે દેહને છોડી તો પોતે જ ક્ષીણ થઇને પરમપદને પામે છે.[36,37] હે પુત્ર! આમ છે એટલા માટે તું વૈરાગ્ય વડે સઘળી ઇન્દ્રિયોને બાહ્યવિષયોમાં જતી રોકી તથા મન વડે જ મનને નિયમિત કરીને બહાર તથા અંદરના વિષયો સહિત સંકલ્પનો નાશ કર.[38] જો તું હજારો વર્ષ સુધી દારુણ તપશ્ચર્યા કરીશ, અથવા તારા અવિનાશી દેહને શિલા પર પછાડીને ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ, અથવા અગ્નિમાં કે તેથી મોટા વડવાગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ, અથવા ખાડામાં કે ખડ્ગની ધારાના વેગમાં પડીશ અથવા તને વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, દત્તાત્રેય, દુર્વાસા કે બીજો કોઈ તપસ્વી અત્યંત કરુણાથી ઉપદેશ આપશે, અથવા તું પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં કે સ્વર્ગમાં જઈને રહીશ, તો પણ સંકલ્પોનો નાશ કર્યા વિના તારે સંસારમાંથી તરવાનો બીજો કોઈ જ ઉપાય નથી.[38-42] માટે હે પુત્ર! સંકલ્પોનો ક્ષય કે જે બાધરહિત છે, નિર્વિકાર છે

પ્રપંચાકાર બનાવી દે છે. આત્મતત્ત્વરૂપી ચૈતન્ય એક અંશમાં માયાને લીધે, પોતાથી જુદા જેવા જગતને ધારવા લાગતાં (મનરૂપ થતાં) જેમ બીજ અંકુરપણાને પામે છે, તેમ સંકલ્પપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંકલ્પથી બીજો સંકલ્પ પોતાની મેળે જ તુરત થાય છે અને પોતાની મેળે જ તુરત વધે છે. એથી દુઃખ જ થાય છે, પણ સુખ થતું નથી. જેમ સમુદ્ર જળમાત્ર જ છે, તેમ જગત સંકલ્પ માત્ર જ છે. તને સંકલ્પ વિના બીજું કાંઈ પણ સંસારરૂપી દુઃખ નથી. જે સંકલ્પ છે તે જ સંસાર છે.[૩–૬] એ સંકલ્પ ખોટી રીતે જ કાકતાલીયના જેવા યોગથી તે ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ અને ચંદ્રમાં બેપણાની ભ્રાંતિની પેઠે ઉત્પન્ન થયો છે અને ખોટો હોવા છતાં તે વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ ખિજોરાંના ફળને ગળી જનારા માણસને ધોળા પદાર્થમાં સોનાની ખોટી પ્રતીતિ થાય છે, તેમ તારા સ્વરૂપમાં ખોટો સંકલ્પ પોતાની મેળે જ ઉદય પામ્યો છે.[૭–૮] તારો જન્મ થયો છે, એ પણ ખોટું છે અને તારું દેહરૂપે વર્તમાનપણું છે એ પણ ખોટું છે. જો મારો ઉપદેશ યથાર્થ રીતે ઠસી જાય તો સઘળું અસત્ય નાશ પામી જાય. જે અજ્ઞાનને લીધે 'જે પૂર્ણાત્મા છે તે હું જ છું અને આ સુખદુઃખમય જન્મ આદિ ભાવો મને મિથ્યા જ છે' એવો વિશ્વાસ તને થતો નથી, તે જ અજ્ઞાનને લીધે તું પરિતાપ પામે છે.[૧૦] તને જન્મ આદિનો સંબંધ નહિ હોવા છતાં પણ તું ભ્રાંતિથી જન્મ્યો છે. પૂર્ણ બ્રહ્મનો જન્મ થવો સંભવે જ કેમ? તું પોતાની મેળે સંકલ્પને લીધે જ નિરર્થક જડરૂપ થઈ ગયો છે.[૧૧] તું કલ્પના જ કર નહિ અને આ સ્થિતિમાં પૂર્વનાં સુખ–દુઃખાદિકનું સ્મરણ જ તજી દે સંકલ્પને અને પૂર્વના સુખ દુઃખાદિકના સ્મરણને છોડી દે, એટલે તેટલું કરવાથી જ બ્રહ્મપદને પામવાની યોગ્યતા આવે છે. સંકલ્પનો ક્ષય થવાથી સંસાર સંબંધી ભયો પ્રાપ્ત થતા નથી અને તે સંકલ્પ પૂર્વનાં સુખ–દુઃખાદિકનું સ્મરણ નહિ કરવ પોતાની મેળે જ નાશ પામે છે.[૧૩] પુષ્પની ખડી હાથ વડે ચોળી નાખવામાં કાંઈક પ્ર[illegible] કરવાની જરૂર પડે છે; પણ સંકલ્પનો નાશ[illegible] સ્મરણ છોડી દેવાથી જ થાય છે, તેમાં તે પ્રયત્ન કરવાની પણ જરૂર પડે એમ નથી. [illegible] પુત્ર! ફૂલને ચોળી નાખવામાં હાથ ચલાવવ[illegible] સહેજ પરિશ્રમ કરવો પડે છે, પરંતુ સંકલ્પનો [illegible]કરવામાં એટલો પરિશ્રમ પણ કરવો પડે એ[illegible][૧૫] જેને સંકલ્પનો નાશ કરવાની ઇચ્છા છે તેણે પૂર્વના સુખદુઃખાદિકનું સ્મરણ કર[illegible]હિ, એટલે લીલામાત્રથી અર્ધા નિમેષમાં જ [illegible] હણાઈ જાય છે.[૧૬] પોતામાં પૂર્ણાનં[illegible]ના ચિંતનમાત્રથી પોતાનું ભુલાઈ ગયેલું [illegible] ઉપસ્થિત થાય છે. હે પુત્ર! જે વસ્તુ ક[illegible] હોય તેને પણ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી લેવામાં[illegible] છે, ત્યારે તારું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કરી લેવું[illegible] બહુ મોટી વાત નથી. એ સ્વરૂપ કોઈનું થ[illegible] નથી અને એ કોઈ જાતની વિકૃતિને [illegible] નથી.[૧૭] હે મુનિ! સંકલ્પને છોડી દેવાના સં[illegible]થી સંકલ્પને અને સ્વરૂપના મનનથી મનને [illegible] નાખીને, તું પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે. એટ[illegible]વામાં શી અશક્યતા છે?[૧૮] હે મોટી બુદ્ધિવા[illegible] સંકલ્પ ઉપશાંત થઈ જાય, તો આ સઘળું સ[illegible]રૂપી દુઃખ મૂળસહિત ઉપશાંત થઈ જાય છે[illegible] જે સંકલ્પ છે તે જ મન છે, તે જ જીવ છે, [illegible] ચિત્ત છે, તે જ બુદ્ધિ છે અને તે જ વાસના છે[illegible] ઉત્તમ અર્થવેત્તા! મન, જીવ, ચિત્ત, બુદ્ધિ [illegible] વાસના એમાં નામથી જ જુદાઈ છે, પણ અ[illegible] જુદાઈ નથી.[૨૦] અહીં સંકલ્પ વિના બીજું [illegible] કાંઈ પણ નથી, એટલા માટે હૃદયમાંથી સં[illegible]ને જ કાપી નાખ બીજી ચિંતા તું શા માટે[illegible] છે?[૨૧] જેમ નિર્જળ ભૂમિ વાસ્તવિક રીતે [illegible]વાનાં પાણીથી રહિત જ છે, તેમ તારું [illegible] જગતથી રહિત જ છે; કારણ કે ઝાંઝવાનાં

અને જગત એ બન્ને મિથ્યા આરોપથી જ વિસ્તાર પામે છે.[૨૨] આ સઘળું જગત પોતે ખોટું છે અને ખોટા સંકલ્પે જ કરેલું છે; માટે ખોટું જણાયા પછી તેમાં પ્રીતિ રહેવાનો અવકાશજ નથી. 'જગત સાચું છે' એવી વાસના ન રહે, તો પછી જગતમાં પ્રીતિ કેમ જ રહે?[૨૩] વાસનાના ક્ષયથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કાંઈ પણ પામવાનું અવશેષ રહેતું નથી. આમ છે, એટલા માટે ક્રમે ક્રમે જગત ઉપર અનાદરને વધારીને સઘળા જગતને ખોટું જ જાણવું.[૨૪] દશ્યોનો અનાદર થાય, તો પછી 'હું દેહ છું' એવું અનુસંધાન છૂટી જાય, અને દેહના સુખ–દુઃખથી પોતાને લેપ થાય નહિ. એમ દેહના સંબંધવાળાં સ્ત્રી–પુત્રાદિક પણ મિથ્યા જ છે, એવો નિર્ણય થવાથી તેમની ઉપર સ્નેહની પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી.[૨૫] આમ આસ્થા નીકળી જાય, એટલે હર્ષ, ક્રોધ, જન્મ કે મરણ થતાંજ નથી. મન જ પોતે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબથી જીવ થઈને આ સઘળા ખોટા માનસિક નગર જેવા ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જગતને સુખ–દુઃખ આદિના વિભ્રમોથી પરિવર્તન પમાડે છે અને ભારે ધામધૂમ કર્યા કરે છે.[૨૬,૨૭] લોકમાં વાસનાઓથી ઘેરાયેલું જીવનું મન અનેક શક્તિઓથી ચળક્યા કરે છે, તેથી જીવ મલિન અને ચંચળ થઈને કામનાને લીધે જાતજાતની વ્યવસ્થા કર્યા કરે છે.[૨૮] હૃદયરૂપી વનમાં રહેનારો જીવરૂપી વાંદરો વાંદરાપણાને લાયક લીલાઓ કર્યા કરે છે. લાંબો આકાર લઈને તે વળી થોડીવારમાં ટૂંકો આકાર લે છે.[૨૯] સંકલ્પરૂપી જળના તરંગો કોઈ રીતે નિયમિત કરી શકતા નથી. જરાક વિષયનું સ્મરણ કરવામાં આવતાં તે વધી જાય છે અને વિષયના સ્મરણનો ત્યાગ કરવામાં આવતાં તે પોતાના પરિવારો સહિત ટૂંકા થઈ જાય છે.[૩૦] જેમ અગ્નિના તણખા એક તૃણમાત્રથી પણ પ્રદીપ્ત થાય છે, તેમ સંકલ્પો અલ્પ વિષયથી પણ પ્રદીપ્ત થાય છે. હે પુત્ર! વીજળીના અગ્નિઓ જગતમાં અપ્રકટ આકારવાળા છે, પ્રદીપ્ત છે, ક્ષણભંગુર છે, ભ્રાંતિ આપનારા છે અને જડ-(જળ)થી જ સ્થિતિ પામનારા છે, તેમ સંકલ્પો પણ જગતમાં અપ્રકટ આકારવાળા છે, પ્રદીપ્ત છે, ક્ષણભંગુર છે, ભ્રાંતિ આપનારા છે અને જડથી જ સ્થિતિ પામનારા છે. હે પુત્ર! જે પદાર્થ ખોટા હોય, તેને ટાળવાનો ઉપાય તુરત થઈ શકે છે અને તેથી તે તુરત ટાળી શકાય છે, એમાં કશો સંદેહ નથી, કેમકે ખોટો પદાર્થ કદી પણ સાચો હોતો નથી. જો સંકલ્પ સાચો પદાર્થ હોય, તો ટાળવો અશક્ય થઈ પડે.[૩૧-૩૩] પણ તે સાચો નથી અને અત્યંત ખોટો જ છે; અને તેથી જ તે સહેજે ટાળી શકાય એમ છે. હે પુત્ર! જો કોલસાની કાળાશની પેઠે સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક હોય, તો તેને ધોઈ નાખવામાં કોણ પ્રવૃત્તિ કરે? છતાં જે એવી પ્રવૃત્તિ કરે, તે મૂર્ખ કહેવાયા વગર કેમ રહે? સંસારરૂપી મેલ સ્વાભાવિક નથી. એ તો ચોખામાં રહેલા ફોતરા જેવો છે.[૩૪,૩૫] આથી પુરુષપ્રયત્નથી તે ટળી જાય છે. હે પુત્ર! જો કે સંસારરૂપી મેલ અનાદિકાળનો છે, તો પણ તેને જ્ઞાની પુરુષ અનાયાસથી જ ટાળી શકે છે. જેમ ચોખાનું ફોતરું અને ત્રાંબાની કાળાશ ક્રિયાથી નષ્ટ થાય છે, તે જીવનો સંસારરૂપી મેલ જ્ઞાનથી નષ્ટ થઈ જાય છે, એમાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી. એટલા માટે તું જ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉદ્યમવાળો થા.[૩૬-૩..] ખોટા વિકલ્પોથી ઊઠેલા આ સંસારને તેં આટલા કાળ સુધી જીત્યો નથી એ બહુ ભૂલ કરી છે એ તો થોડા પ્રયત્નથી જ અને થોડી વારમાં જ નષ્ટ થઈ જાય એમ છે. ખોટી વસ્તુ લાંબા કાળ સુધી ક્યાંય રહે કે?[૩૯] જેમ સારી પેઠે જોવાથી ચંદ્રના બેપણાનો વિભ્રમ ખોટો પડી જાય છે અને માણસને અંધારાને લીધે થયેલી પોતાના

આંધળાપણાની ભ્રાંતિ દીવાના પ્રકાશથી ખોટી પડી જાય છે, તેમ આ સંસાર વિચારથી ખોટો પડી જાય છે.[૪૦] હે પુત્ર! આ સંસાર તારો નથી અને તું સંસારનો નથી. તું એવી ખોટી ભ્રાંતિને તજી દે. આ સંસાર ખોટો છે, છતાં સાચા જેવો દેખાય છે. તારે તેનું વારંવાર સ્મરણ કરવું જ યોગ્ય નથી.[૪૧] મોટી સંપત્તિથી દીપતા 'મારા આ ભોગવિલાસો સાચા છે અને વિનાશ નહિ પામે' એવો તારે મનમાં વૃથા વિભ્રમ રાખવો જ નહિ. તું, તારા વિસ્તાર પામેલા વિલાસો અને બીજું પણ જે કાંઈ દશ્ય છે, તે સઘળું આત્મતત્ત્વ જ છે. કાંઈ પણ આત્મતત્ત્વથી જુદી સત્તાવાળું નથી.[૪૨]

मम गुरुविभवोज्वला विलासा इति तव मास्तु वृथैव विभ्रमोऽन्तः । त्वमपि च विततास्च ते विलासा विलसति सर्वमिदं तदात्मतत्त्वम् ॥४२

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'સંકલ્પચિકિત્સા' એ નામનો સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો×

દાશૂર અને વસિષ્ઠનો સમાગમ તથા દાશૂરાખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्याकर्ण्य तदा तत्र रात्रावालपनं द्वयोः ।
अहं रघुकुलाकाशशशांक रघुनंदन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્રરૂપ રામચંદ્રજી! એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિના સમયે તે કદંબના ઝાડમાં એ બે બાપદીકરાનું ભાષણ સાંભળીને હું, જેમ વરસીને છૂટું થયેલું વાદળું પર્વતના શિખર ઉપર ગુપચુપ ઊતરે, તેમ પત્રોથી, પુષ્પોથી તથા ફળોથી ઘેરાયેલા એક કદંબની ટોચ ઉપર આકાશમાંથી ગુપચુપ ઊતર્યો. ત્યાં ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં શૂરપણું ધરાવનારો, મોટા તપને લીધે અગ્નિના જેવો તપસ્વી થયેલો, પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા તેજથી પૃથ્વીને સુવર્ણમય જેવી કરી મૂકતો અને જગતને પ્રકાશિત કરતા સૂર્યની જેમ તે પ્રદેશને અજવાળતો, તે દાશૂર મારા જોવામાં આવ્યો. દાશૂરે પણ મને આવેલો જોઈ, આસન આપીને અર્ઘ્યથી તથા પત્ર–પુષ્પાદિ આપવાથી મારું સન્માન કર્યું.[૧–૫] પછી મેં એ દાશૂરમુનિની સાથે સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારી બ્રહ્મચર્ચા જ કરી. એ ચર્ચા તેણે પોતાના પુત્રને બોધ આપવાને માટે પ્રથમથી જ ચલાવી હતી. પછી મેં દાશૂરની ઇચ્છાથી તે કદંબને જોયો. તે કદંબ પોતાના સર્વ પ્રદેશોમાં કળીઓથી વ્યાપ્ત હતો અને કોઈને પણ વ્યાકુળ નહિ કરનારાં મૃગોના સર્વ સમૂહ વડે સેવાતો હતો. તે લતાઓનાં મંડળથી શણગારેલો હતો, તેથી વન જેવો લાગતો હતો. એ કદંબ મંદમંદ પવનથી ચલાયમાન થતાં પલ્લવોરૂપી મંદ હાસ્ય કરી રહ્યો હતો. ઝૂકી રહેલી શાખાઓની ટોચોમાં નૃત્ય કરતાં ચંદ્ર જેવાં સુંદર ચમરોનાં પૂંછડાંઓથી તે ધોળાં વાદળાંઓના ટુકડાઓએ ઘેરી લીધેલા શરદઋતુના આકાશ જેવો શોભતો હતો. ઝાકળબિંદુની કણીઓરૂપ મોતીના હારથી તે શણગારેલો હતો અને સ્વચ્છ પુષ્પોના સમૂહોથી સઘળા અવયવોમાં ભરપૂર હતો.[૭–૧૦] તે પોતાનાં પરાગરૂપી ચંદનોનાં લેપનોથી સંપૂર્ણ ખરડાયેલો હતો અને પોતાનાં પાંદડાંઓરૂપી મોટાં રાતાં વસ્ત્રોથી સુશોભિત હતો.[૧૧] પુષ્પોના બહુ ભારથી નમી રહેવાને લીધે અને લતારૂપી સ્ત્રીના સંબંધવાળો હોવાને લીધે, તે તુરતના પરણેલા મોટા ઘરના વરરાજા જેવો લાગતો હતો.[૧] મુનિઓએ બાંધેલી પર્ણશાળાઓ જેવી લતા-

× આ પંચાવનમા સર્ગમાં દાશૂરે વસિષ્ઠની પૂજા કરી, દાશૂરે તથા વસિષ્ઠે પરસ્પર વાતો કરી, વસિષ્ઠે કદંબની શોભા જોઈ અને પ્રાતઃકાળે વસિષ્ઠ ત્યાંથી ગયા, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

ઓથી અને મંજરીઓથી સંયુક્ત હોવાને લીધે, તે મહોત્સવના સમયમાં મંડપોથી તથા પતાકાઓથી શણગારેલા મોટા નગર જેવો લાગતો હતો.[૧૩] મૃગોએ ખંજવાળવા માટે પોતાનાં શરીરો ઘસવાથી ત્યાં પુષ્પો ખર્યાં હતાં અને તેમના પરાગોથી તે ભૂખરો થયો હતો. આથી તે જાણે પાસેના વનમાં ખરતાલ કરી હોય એવા મોટા આખલા જેવો લાગતો હતો.[૧૪] પુષ્પોમાંથી ખરેલા પરાગો વડે રાતા થયેલા મયૂરોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે તે જાણે પર્વતોએ થાપણરૂપે મૂકેલાં સંધ્યાકળનાં નાનાં વાદળાંઓથી સંયુક્ત હોય એવો લાગતો હતો.[૧૫] એ કદંબમાં મૂળથી તે છેક ટોચપર્યંત ઘણી ઘણી વનદેવીઓ ચારે બાજુ નિવાસ કરીને રહી હતી. એ વનદેવીઓ કૂંપળિયાં જેવા રાતા હસ્તોવાળી હતી, પુષ્પો જેવાં સ્વચ્છ મંદ હાસ્યોથી શોભતી હતી, મધના મદથી આમતેમ હાલ્યા કરતી હતી, પુષ્પોના કેસરાઓ પોતાની ઉપર પડવાથી રોમાંચિત થતી હતી, ઘેરાં પુષ્પોથી ભરપૂર હતી, વનના પવનની લહેરો લેતી હતી, કળીઓ જેવી દૃષ્ટિઓમાં નિદ્રાથી ઘેરાયેલી હતી, ગુચ્છો જેવાં સ્તનોવાળી હતી, પુષ્પોમાંથી ખરતા પરાગના સમૂહરૂપી કેસરથી રાતાં થયેલાં વસ્ત્રોવાળી હતી અને લતાઓના વિસ્તારથી રચવામાં આવેલા નિવાસોના ઝરૂખાઓમાં બેઠી હતી. તેઓ હરિતવર્ણાં સ્નિગ્ધ પુષ્પોવાળી લતાઓરૂપી હીંડોળાઓમાં લીલાથી હીંચકવાનો વિલાસ કરતી હતી, કોયલના જેવા સ્વરોથી ગાયનના આલાપ કરતી હતી અને ભ્રમર સરખાં નેત્રોવાળી હતી. એ કદંબમાં પુષ્પોની મંજરીઓની સમીપમાં મંજરીઓ સરખી જ કેટલીક વનદેવીઓ બેઠેલી હોવાને લીધે 'આમાં મંજરીઓ કઈ અને વનદેવીઓ કઈ' એવો સંદેહ ઉત્પન્ન થતો હતો. મદને લીધે આલસ્યવાળાં, પુષ્પોના પરાગથી ખરડાયેલાં, પરસ્પર અંગોનો અત્યંત મિલાપ કરીને બેઠેલાં, પુષ્પોના ગર્ભોરૂપી અંતઃપુરોમાં રહેલાં અને જેઓનો રતિસંબંધી પરિશ્રમ, તુષારની કળીઓથી શાંત થતો હતો, એવાં મદોન્મત્ત ભ્રમરોનાં જોડાં, ચારે બાજુ પરસ્પરના સ્નેહને ઘટે એવો ગુંજારવ કરી રહ્યાં હતાં.[૧૬-૨૨] એ કદંબ જાણે ચારે બાજુ ફરી ફરીને આવેલી નીલમક્ષિકાઓરૂપી ગુપ્તચરોનાં મધુર ગણગણાટરૂપી રહસ્યભાષણોથી પાસેની વનરૂપી નગરીની ગુપ્ત ખબરો સાંભળવા સારુ જરા વાર ઊંચા કાન કરીને બેઠો હોય એવો લાગતો હતો.[૨૩] જરા વાર ધરતી પર ઝૂકી રહેલાં પલ્લવોરૂપી ગાલમશૂરિયાં ઉપર પોતાનાં અતિ સુંદર માથાંઓ રાખીને વાંદરાઓ ચંદ્રનાં કિરણોરૂપી ધોળાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા અવયવોવાળી પૃથ્વીને જોયા કરતા હતા. વનસ્થલીઓનાં સંતાનો જેવાં જાણે પોતે દેહધારી વિવેક જ હોય એવાં નિર્દોષ અને ઝૂકી રહેલાં પાંદડાંઓના જથામાં ભરાઇને બેઠેલાં, સુંદર હરણનાં બચ્ચાંઓથી એ કદંબની નીચેનો પૃથ્વીનો ભાગ બહુ શોભી રહ્યો હતો.[૨૪,૨૫] માળાઓમાં અત્યંત નિર્ભયપણાથી નિશ્ચળ થઈને સૂતેલાં પક્ષીઓ, કેવળ તેઓના શ્વાસના શબ્દ ઉપરથી જાણવામાં આવતાં હતાં. પાકવાથી ધરતી પર પડી ગયેલાં ફળોની અંદર રહી ગયેલા ભ્રમરો, તે ફળોને ખાવાને માટે આસપાસ ભેગાં થયેલાં બીજાં પ્રાણીઓના સમૂહથી ભય પામીને મૂંગા થઈ રહ્યા હતા. એ કદંબે તે વનને જપ કરવાની માળાઓની પેઠે લટકતા લતાઓના ગુચ્છોથી સુગંધિત કરી મૂક્યું હતું. પલ્લવોમાં શોભી રહેલા પક્ષીઓના માળાઓથી તે કદંબના સઘળા ઉપરના ભાગો શ્યામ થઈ રહ્યા હતા. એ કદંબની નીચે ચારે બાજુ ધરતી પર પડેલાં ફળો અતિશય ધૂળથી ખરડાઈ રહ્યાં હતાં.[૨૬-૨૮] હે રામ! હું ઝાઝું શું કહું? એ વૃક્ષમાં બીજાં પ્રાણીઓને રહેવામાં કામ ન આવે કે ભક્ષણ આદિ બીજા ઉપયોગમાં ન લાગે એવું કોઈ પાંદડું પણ ન હતું.

એ વૃક્ષોના રાજા જેવા કદંબનાં નીચે, ધરતી પર ઝૂકી રહેલાં પાંદડાંઓમાં મૃગો ક્ષણે ક્ષણે વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં તથા સૂઈ રહેતાં હતાં અને ઊંચે રહેલાં પ્રત્યેક પાંદડાંઓમાં પક્ષીઓ ભરાઈ બેઠાં હતાં.[૩૦] હે રામ! આવા આવા અનેક ગુણોવાળા એ કદંબને જોતાં જોતાં મને એ રાત્રી એક જાતના મહોત્સવ જેવી લાગી.[૩૧] પછી એ દાશૂરમુનિના પુત્રને મેં પણ અનુભવના પ્રકાશથી રમણીયતાવાળી અનેક ઉત્તમ કથાઓથી ફરી વાર પરમ બોધ આપ્યો.[૩૨] જેમ બે કામી પુરુષોને શૃંગાર સંબંધી વાતો કરતાં કરતાં આખી રાત્રી બે ઘડીની પેઠે વ્યતીત થઈ જાય, તેમ હું અને દાશૂર એ બન્નેને પરસ્પરમાં બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી વાતો કરતાં કરતાં તે આખી રાત્રી બે ઘડીની પેઠે વ્યતીત થઈ ગઈ.[૩૩] પ્રાતઃકાળમાં ધાટાં પુષ્પોના જેવા આકારવાળા અને જાણે રતિમાં તૂટી ગયેલાં દેવાંગનાઓનાં મોતીઓ હોય એવા તારાઓ ધીરે ધીરે ઝાંખા પડવા લાગ્યા; એટલે છેક કદંબના છેડા સુધી પોતાના પુત્ર સહિત વળાવવા આવેલા તે દાશૂરમુનિને ત્યાંથી પાછા વાળીને હું મંદાકિનીમાં નાહવા ગયો.[૩૪,૩૫] મંદાકિનીમાં યોગ્ય રીતે સ્નાન કરીને ત્યાંથી પાછો આકાશમાં જઈ, સપ્તર્ષિઓના મંડળમાં પ્રવેશ કરીને, હું સ્વસ્થ થઈને રહ્યો.[૩૬] હે રામ! દાશૂરમુનિએ કહેલી ખોત્થરાજાની આખ્યાયિકા જગતના પ્રતિબિંબ જેવી છે અને ખોટી છતાં પણ સાંભળનારાઓને સાચાં પાત્રોવાળી લાગે એવી છે. તે મેં તમારી પાસે કહી. તમને બોધને માટે જગતનું સ્વરૂપ સમજાવવાના વિષયમાં હું કહી ગયો છું કે, 'આ જગત દાશૂરે કહેલી રાજાની આખ્યાયિકા જેવું છે.' તમે દાશૂરે કહેલા સિદ્ધાંત ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આ દશ્યપદાર્થોરૂપી લેપને છોડી દઈ, ધીર બનીને મહાત્મા થાઓ. એ લેપ તો ખોટો છતાં સાચો હોય એવો લાગે છે.[૩૭–૩૯] હે રામ! સઘળા સંકલ્પો ખોટા છે. એટલા માટે સંકલ્પોને, સંકલ્પો કરનારા મનને અને મનના હેતુરૂપ અજ્ઞાનને તોડી નાખીને, તમે નિર્મળ આત્મતત્ત્વને જ જોયા કરો. એટલે પછી તમે થોડા કાળમાં જીવન્મુક્તિને પ્રાપ્ત થશો અને લોકોમાં પૂજ્ય થશો.[૪૦]

तस्माद्विकल्पं मलमात्मनस्त्वं निर्धूय पश्यामलमात्मतत्त्वम् । आसादयिष्यसाचिरात्पदं तद्वि ष्यसीज्यो भुवनेषु येन ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'વસિષ્ઠદાશૂરવિયોગ' એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ५६ मो×

જગતની સત્તા અને અસત્તા તથા ચૈતન્યનું કર્તૃત્વ અને અકર્તૃત્વ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

नास्तीदमिति निर्णीय सर्वं तस्त्यज रंजनाम् । यन्नास्ति तत्प्रति किल केवास्थेह विचारिणाम् ।

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ જડ જગત છે જ નહિ, એવો નિર્ણય કરીને સર્વમાંથી અહંતા–મમતાનો ત્યાગ કરો. જે વસ્તુ મુદ્દલ હોય નહિ, તે વસ્તુમાં વિવેકી પુરુષોને શી આસ્થા હોય?[૧] આ દેખાતું જગત જો હોય તો ભલે રહ્યું. તમે તો એથી ન્યારા છો. તે છતાં તમે તેમાં અહંતા–મમતા શા માટે બાંધો છો? જગત જડ છે અને તમે અસંગ ચૈતન્ય છો; માટે તમારે અને જગતને સંબંધ થવો ઘટતો જ નથી.[૨] જો તમે 'જગત છે પણ ખરું અને નથી પણ ખરું' એમ માનતા હો, તો પણ જે વસ્તુ હોવારૂપ તથા ન હોવારૂપ, પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી હોવાથી અનિત્ય છે; તેમાં અહંતા–મમતા

× આ છપ્પનમા સર્ગમાં જગતની સત્તાનો તથા અસત્તાનો અને ચૈતન્યના કર્તાપણાનો તથા અકર્તાપણાનો વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરાવીને દશ્યોની ઉપર આસ્થાનું નિવારણ કરવામાં આવશે.

રાખવી કેમ યોગ્ય કહેવાય ?[૩] હે રામ ! જો આ જગત છે જ નહિ તો તમારે બંધન જ નથી. એટલે તમે કેવળ સ્વચ્છ અને વ્યાપક આત્મ-તત્ત્વ જ છો. માટે તમારે બીજા પદાર્થમાં અહંતા–મમતાનો અવકાશ જ રહેતો નથી.[૪] આ જગત કોઈએ કરેલુ હોય અથવા કોઇએ ન કરેલું હોય અથવા આત્માના સામીપ્યમાત્રને લીધે ભાસમાન થયું હોય, તો પણ તમારે તેમાં અહંતા–મમતા કરવી યોગ્ય નથી.[૫] વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ જગત કોઈ કર્તાએ કરેલું છે, એમ નથી; તેમ કર્તા વગર થયેલું છે, એમ પણ નથી; પરંતુ એમ છે કે, જે અકર્તા છતાં પણ માયાને લીધે કર્તા જેવો છે, તેની સત્તાથી થયું છે. આ જગત-રૂપી જાળ કર્તા વગરની હોય અથવા કર્તાવાળી હોય, તો પણ તમે તેનાથી એક થઈને બેસો નહિ.[૬] આત્મા સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. તેને કર્તાપણું ઘટતું નથી. તો પણ જો કર્તાપણું માની-

અનુમાન થાય છે. આ પ્રમાણે જગત અનિર્વચનીય જ ઠરે છે. માટે તમારા જેવા સમજુ પુરુષે તેમાં અહંતા–મમતા કરવી યોગ્ય નથી.[૧૦] સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત શાંત આત્મા, જો પોતાના સામીપ્ય માત્રથી સર્વદા જગતને કર્યા કરતો હોય, તો પણ એવી રીતે થતા જગતમાં અભિમાન ધરીને મૂંઝાવું યોગ્ય નથી.[૧૧] જન્મ–મરણ આદિ દિશાઓથી ઘેરાયેલું આ વિસ્તીર્ણ જગત, સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા સ્થિતિવાળું જ છે અને ખોટી રીતે થયેલું છતાં પણ સ્થિર તથા લાંબું જોવામાં આવે છે.[૧૨] કાળ અનાદિ અને અનંત છે. તેનો 'સો વર્ષ' એ તો બહુ જ નાનો ભાગ છે. તો એટલા ભાગમાં પ્રાપ્ત થયેલા આ મોટા આશ્ચર્યરૂપ મનુષ્યદેહમાં આત્માએ અહંતા શા માટે ધરવી જોઈએ ?[૧૩] જગતના પદાર્થો સ્થિર હોય તો પણ સ્થિરપણાને લીધે જ લેવા યોગ્ય કે છોડી દેવા યોગ્ય ઘટતા નથી. માટે

છે, પરંતુ છતાં તે કશું કરતો નથી, તેમ આત્મા સર્વ વ્યવહારનો નિર્વાહ કરે છે, પણ તે છતાં કશું કરતો નથી. જેમ સૂર્ય ચાલતો પ્રતીત થાય છે પણ તે પોતાના ઠેકાણામાં જ રહેલો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ચાલતો નથી, તેમ આત્મા સર્વને બનાવતો પ્રતીત થાય છે, પણ પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહેલો હોવાથી કશું બનાવતો નથી. હે રામ! 'આ જગત ગમે ત્યાંથી પણ આસ્કસ્મિક થયેલા જેવું જણાય છે. જેમ અરુણા નદીના કિનારામાં અમસ્થી અમસ્થી જળની ચકરી વિસ્તીર્ણ થાય છે, તેમ જગત વિસ્તીર્ણ થયું છે.' એમ જો તમે ડહાપણથી ધાર્યું હોય અને પ્રામાણિક રીતે શુદ્ધ ચિત્તથી વિચાર્યું હોય, તો પછી તમારે દેહાદિકમાં અહંતા–મમતા કરવી યોગ્ય નથી. હે રામ! ઊંબાડિયું ફેરવતાં પ્રતીત થયેલા ચક્રમાં, સ્વપ્નમાં અને ભ્રાંતિમાં ભરોસો રાખવો, એ કેવી વાત કહેવાય? તેઓમાં તે શો ભરોસો હોય?[૧૮–૨૧] જેમ કોઈ અકસ્માત્ આવેલો માણસ મૈત્રીનું પાત્ર હોતો નથી, તેમ ભ્રાંતિથી જ ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત વિશ્વાસ રાખવાને પાત્ર નથી.[૨૨] જેમ તમે ચંદ્રમાં ઊનાપણાની ભાવના કરતા નથી, સૂર્યમાં શીતળપણાની ભાવના કરતા નથી અને ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળપણાની ભાવના કરતા નથી, તેમ જગતની સ્થિતિમાં સત્યપણાની ભાવના કરો નહિ.[૨૩] તમે સંકલ્પના પુરુષને, સ્વપ્નના માણસને અને ચંદ્રમાં દેખાયેલા બેપણાને જેવાં ગણો છો, તેવું જ આ જગતને ગણો.[૨૪] હે નિર્દોષ રામ! તમે જે છો તેજ છો. આથી મનમાંથી સંસારની શોભાના સત્યપણા વિષેની ભાવનાને છોડી દો અને આ સંસારમાં લીલામાત્રથી જ વિહાર કરો.[૨૫] અકર્તાપણાને તેમજ અકર્તાપણાની ઇચ્છાને અને કર્તાપણાને તથા કર્તાપણાની ઇચ્છાને છોડી દઈને, તમે આ સંસારમાં લીલા માત્રથી જ વિહાર કરો. આત્મા સર્વવ્યાપક છે છતાં સર્વથી રહિત છે. તેના સામીપ્ય માત્રથી જગતનો નિયમ ચાલ્યા કરે છે. જેમ દીવાની ઇચ્છા વિના પણ દીવાના સામીપ્ય માત્રથી પદાર્થો પ્રકાશે છે અને જેમ વાદળાંઓની ઇચ્છા વિના પણ વાદળાંઓના સામીપ્ય માત્રથી ઇન્દ્રજવનાં ઝાડ પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ આત્માની ઇચ્છા વિના પણ આત્માના સામીપ્ય માત્રથી બ્રહ્માંડો પોતાની મેળે પ્રકાશે છે.[૨૬–૨૮] જેમ સઘળી ઇચ્છાઓથી રહિત એવો સૂર્ય આકાશમાં રહેવાથી તેના સાન્નિધ્યથી વ્યવહાર થયા કરે છે, તેમ આત્માની સત્તારૂપ સાન્નિધ્યથી સઘળી ક્રિયાઓ થયા કરે છે.[૨૯] જેમ ઇચ્છા વિનાના રત્નનો કેવળ સ્થિતિમાત્રથી પ્રકાશ થયા કરે છે, તેમ ઇચ્છા વિનાના આત્માની સત્તામાત્રથી જગતનો સમૂહ થયા કરે છે.[૩૦] આ પ્રમાણે આત્મામાં કર્તાપણું અને અકર્તાપણું બન્ને રહ્યાં છે. આત્મા ઇચ્છા વિનાનો છે, એટલા માટે અકર્તા છે અને તેના સત્તારૂપ સાન્નિધ્ય માત્રથી જગત થાય છે, એટલા માટે કર્તા પણ છે.[૩૧] આત્મા સઘળા ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થોથી રહિત છે, એટલા માટે અકર્તા છે તથા અભોક્તા છે અને તે આત્મા ઇન્દ્રિય આદિમાં વ્યાપક છે, એટલા માટે કર્તા પણ છે તથા ભોક્તા પણ છે.[૩૨] હે રામ! આત્મામાં કર્તાપણું અને અકર્તાપણું એ બન્ને છે, તો હવે તેઓમાંથી જે સ્વીકારવાથી કલ્યાણ ધારતા હો તે સ્વીકારીને સ્થિર થાઓ.[૩૩] 'હું સર્વમાં રહેલો છું અને અકર્તા છું' એવી જો દૃઢ ભાવના રાખવામાં આવે, તો સંસારમાં આવી પડેલાં કાર્યોને કરવા છતાં પણ તેમનામાં અહંતા–મમતા થતી નથી.[૩૪] કારણ કે, અંતઃકરણપૂર્વક પ્રવૃત્તિ નહિ કરવાથી માણસને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જે પુરુષને 'હું કાંઈ પણ કરતો નથી' એવો નિશ્ચય હોય, તે પુરુષ ભોગોના સમૂહની કામનાથી કાંઈ કરે કે કાંઈ તજી

એવો સંભવ જ નથી. આથી 'હું સર્વદા અકર્તા જ છું' એવી ભાવનાના દઢપણાથી 'પરમ સુખ' નામની સમતા જ અવશેષ રહે છે. અથવા હે રામ! 'હું સઘળા જગતનો કર્તા છું' એમ પોતામાં મોટા કર્તાપણાની ભાવનાથી રહેવાની જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તેમ રહેવું એ પણ ઉત્તમ કહેવાય છે. 'અહો! હું આ સઘળા જગતરૂપ ભ્રમને કરતો જ નથી અને આ ભ્રમ જેથી થાય એવો મારાથી જુદો કોઈ સંભવતો જ નથી' એમ જો નિશ્ચય થાય, તો પછી કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ થવાનો અવકાશ જ નથી. અથવા 'સર્વનો કર્તા હું જ છું' એવો નિશ્ચય રાખવામાં આવે, તો પણ કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ થવાનો સંભવ નથી. કેમકે આ શરીરને કોઈ ડામ દે અથવા કોઈ લાડ કરાવે, તો પણ તે મેં જ ડામ દીધો અને મેં જ લાડ કરાવ્યું એવો પાકો નિશ્ચય હોય, એટલે પછી કોઈના ઉપર રાગ કે દ્વેષ કેમ જ થાય?[૩૫-૩૯] 'જગતરૂપી જાળનો ક્ષય મને સુખના વિસ્તારરૂપ છે અને જગતરૂપી જાળનો ઉદય મને દુઃખના વિસ્તારરૂપ છે. તેનો કર્તા હું જ છું.' એમ જો માનવામાં આવ્યું, તો પછી અંતઃકરણમાં દુઃખનો કે હર્ષનો પ્રસંગ જ ક્યાંથી આવે?[૪૦] 'ખેદને ઉત્પન્ન કરનારો પણ હું છું અને હર્ષને ઉત્પન્ન કરનારો પણ હું છું' એવી રીતે પોતામાં સર્વનું કર્તાપણું માનવામાં આવે, તો ખેદ અને હર્ષ પોતાની મેળે જ ક્ષય પામી જાય છે અને સમતા જ અવશેષ રહે છે. સર્વ પદાર્થોની સમતા તે જ સાચી ઉત્તમ સ્થિતિ છે.[૪૧,૪૨] તે સમતાની સ્થિતિમાં રહેલા ચિત્તને કદી પણ પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. અથવા હે રામ! તમે સર્વના કર્તાપણાને પણ છોડી દો, અકર્તાપણાને પણ છોડી દો, મનને જ નષ્ટ કરી નાખો અને જેવા છો તેવા અખંડ પૂર્ણાનંદ બ્રહ્મરૂપ જ રહો. કર્તાપણાના નિશ્ચયથી રહેવા કરતાં તથા અકર્તાપણાના નિશ્ચયથી રહેવા કરતાં પણ હું તમને મનનો નાશ કરી અખંડ પૂર્ણાનંદ, બ્રહ્મરૂપે રહેવાની વિશેષ ભલામણ કરું છું. તેનું કારણ એ છે કે, 'હું સર્વનો કર્તા છું અને સર્વનો કર્તા હોવાથી સર્વરૂપ છું' એવો નિશ્ચય રાખવામાં કર્તાપણાના અભિમાનરૂપ તથા સઘળા બ્રહ્માંડથી પોતાના સ્વરૂપનું માપ થવારૂપ કાંઈક કલંક રહી જાય છે અને હું કોઈનો કર્તા નથી અને કર્તા નહિ હોવાથી હું દેહાદિકરૂપ પણ નથી' એવો નિશ્ચય રાખવામાં જીવનું સ્વરૂપ શુદ્ધ થાય છે; પણ 'જે જીવ છે તે બ્રહ્મ છે' એવી નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ થતી નથી; એટલું કલંક રહી જાય છે. જો કે આ પ્રમાણે એ બન્ને નિશ્ચયોમાં કલંક છે, તો પણ તેઓમાંથી ગમે તે એક નિશ્ચય રાખવાનું પ્રથમ હું તમને કહી ગયો; તેનું કારણ એ છે કે, તેઓમાંના ગમે તે એક નિશ્ચયથી સઘળા અનર્થોનો મૂળભૂત એવો દેહમાંનો અહંભાવ છૂટી જાય છે. દેહનો અહંભાવ એટલે દેહ હું છું. એવી જે સ્થિતિ (અભિમાન) તે 'કાલસૂત્ર' નામના નરકની પ્રાપ્તિરૂપ છે, મોટા 'અવીચિ' નામના નરકમાં બંધાવા જેવી છે અને 'અસિપત્રવન' નામના નરકોની પંક્તિ જેવી છે. પ્રાણ તથા ધન આદિ સઘળું નષ્ટ થઈ જતું હોય, તો પણ સર્વ પ્રકારના યત્નથી 'દેહ હું છું' એ સ્થિતિને છોડી જ દેવી જોઇએ.[૪૩-૪૬] જેમ કૂતરાના માંસને રાખનારી ચાંડાલીનો સ્પર્શ જ ન કરવો જોઇએ, તેમ કામ-ક્રોધ આદિ અપવિત્ર પદાર્થોને રાખનારી એ સ્થિતિનો પણ સ્પર્શ જ નહિ કરવો જોઇએ. હે રામ! જેમ વાદળાં દૂર થવાથી ઉત્તમ ચાંદનીનો પ્રકાશ થાય છે, તેમ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપી દષ્ટિમાં આડા મોટા પડળરૂપ એવી 'દેહ હું છું' એ સ્થિતિને અત્યંત દૂર કરી દેવાથી, શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન-દષ્ટિ પ્રકાશિત થાય છે; અને એ આત્મજ્ઞાન-દષ્ટિ સારી પેઠે

પ્રકાશિત થવાથી સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવાય છે.[૪૭,૪૮] હે રામ! તમે 'હું કર્તા નથી અને તે કારણથી કર્તાપણું થાય છે એવું દેહાદિક પણ હું નથી' એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય રાખો અથવા 'સર્વ બ્રહ્માંડનો કર્તા હું છું અને જે સર્વ બ્રહ્માંડ છે તે પણ હું છું' એવો સ્પષ્ટ નિશ્ચય રાખો અથવા 'આ જે દૃશ્ય છે તે હું નથી, પણ હું તો પૂર્ણાનંદ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ છું' એવો નિર્ણય કરો; અને એમ કરીને તમે પોતાના સર્વોત્તમ પદ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) માં રહો. તત્ત્વને જાણનારા ઉત્તમ સત્પુરુષો એ પદમાં જ રહે છે. (પહેલા બે નિશ્ચયો પણ આ ત્રીજો નિર્ણય પ્રાપ્ત થવાને માટે જ છે એમ સમજવું.)[૪૯]

कर्ता नास्मि न चाहमस्मि स इति ज्ञात्वैवमंतःस्फुटं कर्ता चास्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञात्वाथवा निश्चयम्। कोऽप्येवास्मि न किंचिदेवमिति वा निर्णीय सर्वोत्तमे तिष्ठ त्वं स्वपदे स्थितः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ–પ્રકરણનો 'કર્તૃત્વવિચારયોગોપદેશકરણ' એ નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

सर्ग ५७ मो[×]

વાસનાત્યાગનો ક્રમ અને વાસનારહિતની પ્રશંસા

॥ राम उवाच ॥

सत्यमेतत्त्वया ब्रह्मन् यदुक्तं सूक्तिसुंदरम्।
अकर्तैव हि कर्तात्मा भोक्ताऽभोक्तैव भूतकृत्॥

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! આપે સુંદર અને પૂર્વાપર સંબંધથી જે કહ્યું છે તે સાચું છે. સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મા કર્તા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અકર્તા છે, ભોક્તા છતાં પણ વાસ્તવિક રીતે અભોક્તા છે.[૧] તે સર્વનો ઈશ્વર છે, સર્વમાં વ્યાપક છે, ચૈતન્યમાત્ર છે અને નિર્મળ પદરૂપ છે. જેમ પૃથ્વી જરાયુજ આદિ પ્રાણીઓનાં મૂળતત્ત્વરૂપ છે, તેમ તે સર્વ પદાર્થોના મૂળતત્ત્વરૂપ છે. તે પ્રકાશમાન છે અને સર્વ પ્રાણીઓની અંદર પણ રહેલો છે.[૨] હમણાં એ બ્રહ્મનો મારા હૃદયમાં અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે. જેમ પર્વત વરસાદની ધારાઓથી ગરમી રહિત થાય છે, તેમ હું આપની વાણીથી સંતાપરહિત થયો છું.[૩] આત્મા ઉદાસીન છે તથા ઇચ્છાથી રહિત છે; માટે કશું ભોગવતો નથી તથા કશું કરતો નથી; તેમ સર્વને પ્રકાશ આપનાર હોવાને લીધે ભોગવે છે પણ ખરો અને કરે છે પણ ખરો.[૪] પણ હે ભગવન્! મારા હૃદયમાં હજી એક મોટો સંદેહ રહ્યો છે. હે બ્રહ્મન્! જેમ ચંદ્ર પોતાના પ્રકાશથી અંધકારને કાપી નાખે છે, તેમ આપ તેને વાણીથી કાપી નાખો.[૫] 'આ જગત સાચું પણ છે તથા ખોટું પણ છે, હું સર્વરૂપ છું તથા સર્વથી ન્યારો પણ છું અને જીવ બ્રહ્મથી એક છે તથા બીજો પણ છે' ઇત્યાદિ ઘણી ઘણી અનિયમિત કલ્પનાઓના મૂળરૂપી માયા બ્રહ્મમાં હોવી કેમ સંભવે?[૬] જેમ સૂર્યમાં અંધારું હોવું સંભવતું નથી, તેમ સ્વયંપ્રકાશ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનરૂપી માયા હોવી સંભવતી નથી. તે છતાં એ માયા પ્રથમ અતિ નિર્મળ બ્રહ્મમાં હોય જ કેમ?[૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ પ્રશ્નનો સ્થિર ઉત્તર સિદ્ધાંતના સમયમાં (નિર્વાણ પ્રકરણના ઉત્તરાર્ધમાં–પાષાણની આખ્યાયિકા આદિ સ્થળમાં) કહેવામાં આવશે. એટલે તમે તે બરાબર સમજશો.[૮] હે રામ! મોક્ષના ઉપાયનો જે છેવટનો સિદ્ધાંત છે, તેને જાણ્યા વિના તમે આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરો ખુલ્લી રીતે સાંભળવાને યોગ્ય નથી. જ્યારે તે સિદ્ધાંતને પહોંચશો, ત્યારે આવા

× આ સત્તાવનમા સર્ગમાં માયાના સંભવ વિષેના પ્રશ્નના ઉત્તરનો હમણાં સમય નથી, એમ કહેવામાં આવશે, વાસના છોડી દેવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે અને વાસનાથી રહિત થયેલાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવશે.

પ્રશ્નોના ઉત્તરો સાંભળવાને યોગ્ય થશો.[૯] હે રામ! જેમ યુવાન પુરુષ જ સુંદર સ્ત્રીઓનાં ગાયનો સાંભળવાનું પાત્ર છે, તેમ આત્મજ્ઞાનમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા પામેલો પુરુષ જ આવા પ્રશ્નોના ગંભીર ઉત્તરો સાંભળવાને યોગ્ય છે.[૧૦] જેમ બાળકોની પાસે રાગવાળી કથા વ્યર્થ જ થાય છે, તેમ અલ્પ બોધવાળા પુરુષોની પાસે ગંભીર અર્થવાળી વાત વ્યર્થ થાય છે.[૧૧] કોઈ વાત એવી પણ હોય છે કે, જે કોઈ સમયે જ મનુષ્યની પાસે કહેવાથી શોભા પામે. નારંગી આદિ વૃક્ષનું ફળ શરદઋતુમાં જ શોભે, પણ વૈશાખમાસમાં શોભે નહિ.[૧૨] જેમ રંગ નિર્મળ વસ્ત્રમાં જ લાગુ પડે છે, તેમ સિદ્ધાંતની વાતો પૂર્ણ વિવેકવાળા પુરુષોના મનમાં જ લાગુ પડે છે. ગંભીર જ્ઞાનની વાત પૂર્ણ વિવેકથી આત્માને જાણનારાની પાસે જ કહેવાય અને તેને જ ઠસે.[૧૩] પ્રથમ પણ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં સક્ષેપમાં કહ્યો જ છે. પણ ત્યાં મેં વિસ્તાર કર્યો નથી, તેથી તે સ્પષ્ટ રીતે તમારા સમજવામાં આવ્યો નથી.[૧૪] હે રામ! જો તમે પોતાથી જ પોતાના આત્માને જાણશો, તો આ પ્રશ્નના ઉત્તરને પોતાની મેળે જ સારી રીતે જાણી લેશો એમાં સંશય નથી.[૧૫] હે રામ! તમે જ્યારે પૂર્ણબોધને પ્રાપ્ત થઇને રહેશો, ત્યારે સિદ્ધાંતના સમયમાં મારે તમારી પાસે વિસ્તારથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાનો છે.[૧૬] પોતાની ભૂલથી જ સંસારી થયેલો આત્મા, પોતાને સંસારી જાણે છે, પણ તે ભૂલ જ્યારે ટળી જાય છે, ત્યારે તે આત્મા નિર્મળ થઇને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૭] હે રામ! મેં જે તમને આત્માના કર્તાપણાનો તથા અકર્તાપણાનો વિચાર કહ્યો, તે પૂર્ણસ્વરૂપ સમજાવવાના ઉદ્દેશથી જ કહ્યો છે; પણ તે પૂર્ણસ્વરૂપ તમારા સમજવામાં આવ્યું નહિ, માટે હું ધારું છું કે હજી તમારી વાસના ક્ષીણ થઈ નથી.[૧૮] વાસનાઓની સ્થિતિ એ જ બંધ છે અને વાસનાઓનો ક્ષય એ જ મોક્ષ છે; તમે વાસનાઓને તજી દઇને છેવટ મોક્ષની ઇચ્છારૂપ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરજો.[૧૯] પ્રથમ વિષયોની તામસ વાસનાઓને છોડી દઇને મૈત્રી (સમાન પુરુષોની સાથે મિત્રતા), કરુણા (નિકૃષ્ટ પુરુષોની ઉપર દયા) મુદિતા (ઉત્કૃષ્ટ પુરુષોને જોઇને હર્ષ) ને ઉપેક્ષા (દુર્જનોની ઉપેક્ષા) નામની નિર્મળ વાસનાનું ગ્રહણ કરો. પછી એ વાસનાથી વ્યવહાર કરતાં પણ અંતઃકરણથી તે વાસનાને પણ છોડી દઈને, સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થઇને બ્રહ્મભાવની જ વાસના રાખજો. છેવટે, મન તથા બુદ્ધિ સહિત એ વાસનાને પણ છોડી દઈને, પૂર્ણસ્વરૂપમાં વિશ્રાંત થઈને, જે અહંકારથી (હું બ્રહ્મ છું એવા અહંકારથી) એ વાસનાઓને છોડી દેવામાં આવી હોય, તે અહંકારને પણ છોડી દેજો. સર્વમાં અહંતા—મમતાનો ત્યાગ એ જ સર્વનો ત્યાગ છે.[૨૦-૨૨] કેવળ પ્રાણની ગતિને જ રાખતાં કલ્પના, કાળ, પ્રકાશ, અંધકાર, વાસના તથા વિષય ઇત્યાદિકને અને મૂળ સહિત અહંકારને પણ ઉખેડી નાખીને આકાશના જેવી વિક્ષેપરહિત નિર્મળ બ્રહ્માકાર બુદ્ધિવાળા થઇને, જેવા છો તેવા જ પરબ્રહ્મમય થજો; એટલે તમે પૂજ્યપણાને પણ પ્રાપ્ત થશો.[૨૩-૨૪] જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો પુરુષ હૃદયમાંથી સઘળી વાસનાઓને તજી દઈને, અભિમાનથી રહિત થઇને રહે છે, તે જ મુક્ત છે અને તે જ પરમેશ્વર છે,[૨૫] જે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા પુરુષે હૃદયમાંથી સઘળી વાસનાઓને તજી દીધી હોય, તે પુરુષ સમાધિ ન કરે અને કર્મો કર્યા કરે, તો પણ મુક્ત જ છે.[૨૬] જેનું મન વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયું હોય છે, તે પુરુષને કર્મો છોડી દેવાનું પણ પ્રયોજન નથી, કર્મો કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી, સમાધિ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી અને જપ કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી.[૨૭] મેં શાસ્ત્રોનો અત્યંત વિચાર કરીને તથા તે વિચારને લાંબા કાળસુધી બીજા મહાત્માઓના વિચારની સાથે મેળવીને એ જ નિર્ણય કર્યો છે

કે, 'બુદ્ધિપૂર્વક સઘળી વાસનાઓને છોડી દેવારૂપ મુનિપદથી બીજું કોઈ પણ ઉત્તમ પદ નથી.' દશે દિશાઓમાં ભમીભમીને સઘળું જોવાનું જોઈ લીધું છે; પણ તેમાં એમ જાણવામાં આવ્યું છે કે, ખરા તત્ત્વને જાણનારા લોકો બહુ થોડા જ છે.[૨૮,૨૯] જે જે કાંઈ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું ત્યાજ્યની તથા ગ્રાહ્યની પંક્તિથી જુદું નથી અને જે ત્યાજ્યથી તથા ગ્રાહ્યથી જુદું છે, તેને પામવાને કોઈ પણ યત્ન કરતો નથી.[૩૦] જે જે લૌકિક ક્રિયાઓ કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તે સઘળી દેહને માટે જ કરવામાં આવે છે, પણ આત્માને માટે તેઓમાં કાંઈ નથી.[૩૧] પાતાળમાં, બ્રહ્મલોકમાં, સ્વર્ગમાં, પૃથ્વીમાં તથા અંતરિક્ષમાં પણ એવા થોડા જ પુરુષો જોવામાં આવે છે કે, જેમણે બ્રહ્મનો યથાર્થ અનુભવ કર્યો હોય. આત્માના અજ્ઞાનથી ઊડેલા 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા બે નિશ્ચયો જેના ગલિત થયા હોય, એવો જ્ઞાની પુરુષ અત્યંત દુર્લભ છે.[૩૨,૩૩] પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે, વરુણલોકનું રાજ્ય મળે કે ઇન્દ્રનું રાજ્ય મળે, તો પણ આત્માની પ્રાપ્તિ વિના કોઈ જીવ વિશ્રાંતિ પામે એમ સમજવું નહિ.[૩૪] ઇન્દ્રિયોરૂપી શત્રુઓની ઉપર જ શૂરતા કરનારા હોય અને આત્મતત્ત્વને સમજનારા હોય, તે મહાત્માઓની જ જન્મરૂપ જ્વરનો નાશ કરવાને માટે સેવા કરવી જોઇએ.[૩૫] પાતાળમાં, ભૂલોકમાં અને સ્વર્ગમાં સર્વત્ર પંચમહાભૂત જ છે, પણ છઠ્ઠું કાંઈ નથી; અને તે પંચમહાભૂતો પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં મિથ્યા છે; માટે આત્મવેત્તા પુરુષને આત્મા વિના બીજા કયા પદાર્થમાં રુચિ થાય ?[૩૬] આત્માનું અનુસંધાન રાખીને વ્યવહાર કરનારા જ્ઞાનીપુરુષને સંસાર ગાયના પગલાના ખાબોચિયા જેવો લાગે છે અને આત્માનું અનુસંધાન રાખ્યા વિના વ્યવહાર કરનારા પુરુષને સંસાર મોટા તોફાની સમુદ્ર જેવો લાગે છે.[૩૭] ઉદાર ચિત્તવાળા જ્ઞાની પુરુષને આખું બ્રહ્માંડ પણ કદંબના ફૂલના ગોટાની પેઠે અત્યંત અલ્પ અને તુચ્છ લાગે છે; માટે જ્ઞાની પુરુષ પોતાને સઘળા બ્રહ્માંડનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં દાન–ભોગાદિકની વાસના રાખે જ નહિ. હે રામ! મૂઢ બુદ્ધિવાળા પુરુષો રાજ્યને માટે જ મોટાં મોટાં યુદ્ધો કરે છે, માટે જેમાં લાખો યોદ્ધાઓનો ક્ષય થઈ જાય છે, એવું રાજ્ય ધિક્કારવા યોગ્ય જ છે એમ હું માનું છું. બ્રહ્માનું પદ પણ એક કલ્પમાત્ર કાળ જતાં કુમળા ફૂલની પેઠે ચીમળાઈ જાય છે અને તેમાં વળી વિનાશની ચિંતાથી અનેક પીડાઓ રહ્યા કરે છે. માટે તત્ત્વવેત્તાઓ બ્રહ્માના પદની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી.[૩૮–૪૦] તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિથી માંડીને સઘળા બ્રહ્માંડમાંનો કોઈ પદાર્થ જરા પણ ઉત્પન્ન જ થયો નથી. તો તેવો તુચ્છ પદાર્થ મળતાં આત્મા શાનો બળવાન થાય ?[૪૧] પૃથ્વીના ઘણા ભાગો સેંકડો પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે અને ઘણા ભાગો સમુદ્રોથી વ્યાપ્ત છે; તો હવે તેમાં રાજ્ય થઈ શકે એવો કેટલો ભાગ અવશેષ રહે છે, કે જ્ઞાનીને તેની ઇચ્છા થાય ? પાતાળો સહિત તથા દેવલોકો સહિત આ સઘળા જગતમાં કોઈ પણ કામ એવું નથી કે, ઉદાર મનવાળા જ્ઞાની પુરુષને તે અવશ્ય કરવું પડે છે.[૪૨] એ જ્ઞાની પુરુષ કૃતાર્થ જ હોય છે. ઝાંઝવાનું પાણી સૂર્યના પ્રકાશની અપેક્ષા કરીને સિદ્ધ થાય છે, માટે તે સૂર્યની અપેક્ષા રાખે છે; પણ સૂર્ય તો ઝાંઝવાનાં પાણીનો નિમિત્તભૂત છતાં પણ ઝાંઝવાનાં પાણીની અપેક્ષા રાખતો નથી. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તાના ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખીને સિદ્ધ થતું જગત જ તત્ત્વેત્તાની અપેક્ષા કરે છે. પણ તત્ત્વવેત્તા તો પૂર્ણાનંદમાં મગ્ન હોવાને લીધે કટાક્ષમાત્રથી પણ જગતને જોતો નથી, તો તેને જગતની અપેક્ષા તો ક્યાંથી જ હોય ?[૪૩] એકતાને પ્રાપ્ત થયેલા, સ્વરૂપના બોધને લીધે આકાશની પેઠે વ્યાપક થયેલા, સ્વસ્થપણાવાળા, સંતો-

પથી ભરેલા અને મનથી રહિત થઇને આત્મામાં જ રહેનારા જ્ઞાની પુરુષને, શરીરોના સમૂહોરૂપી ઝાકળથી ભરી લાગતી આ બ્રહ્માંડરૂપી ઝાંઝવાનાં જળની નદી, સઘળા સંસારથી–રહિત હોવાને લીધે આકાશના ઉદર જેવી શૂન્ય જ પ્રતીત થાય છે.[૪૪,૪૫] તેને મેરુ આદિ મોટા મોટા પર્વતો વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મરૂપી નિર્મળ મહાસાગરના ફીણરૂપ લાગે છે અને સમુદ્રો પરબ્રહ્મરૂપી સૂર્યથી થયેલાં ઝાંઝવાનાં પાણીરૂપ લાગે છે.[૪૬] તેને સૃષ્ટિઓની પંક્તિઓ આત્મતત્ત્વરૂપી મહાસાગરના તરંગોરૂપ લાગે છે અને સઘળાં વૃત્તિજ્ઞાનો બ્રહ્મપદરૂપી ઉત્તમ મેઘમાંથી થતી વૃષ્ટિઓરૂપ લાગે છે.[૪૭] વળી તેને ચૈતન્યના પ્રકાશથી સિદ્ધ થતા ચંદ્રના, અગ્નિના તથા સૂર્યના પ્રકાશો ચૈતન્યની પ્રભાઓરૂપ લાગે છે. જ્ઞાનીપુરુષ સોના, રૂપા આદિ ધાતુઓને ધડા જેવી તથા લાકડાં આદિ જેવી જ ગણે છે.[૪૮] સુર, અસુર તથા મનુષ્યો સંસારરૂપી વનમાં ફરનારાં તેમજ કામભોગોરૂપી ખડને ખાનારાં પશુઓ જ છે, અને તેઓ જ્ઞાનીપુરુષને સ્વપ્નના પદાર્થો જેવા લાગે છે. લોહીથી તથા માંસથી ભરેલાં હાડકાંઓના ટુકડાઓરૂપી આંગળીઓવાળા, માથાંઓરૂપી ઢાંકણાંઓવાળા અને નસોરૂપી સાંકળોવાળા, આ શરીરોરૂપી પિંજરોમાં જીવોરૂપી કીડાઓ ખદબદ થયા કરે છે.[૪૯,૫૦] વિધાતારૂપી મદારી જુદીજુદી બુદ્ધિઓરૂપી છોકરીઓને વિનોદ આપવાને માટે ચામડાંનાં પૂતળાંઓ જેવા મૂઢ પ્રાણીઓરૂપી જંગલી મૃગોને આ સંસારરૂપી નગરીની ગલીઓમાં ફેરવ્યા કરે છે.[૫૧] સર્વનો ત્યાગ કરનારો જ્ઞાનીપુરુષ તો જરા પણ એ જંગલી મૃગોની પંક્તિમાં ગણાય નહિ; કેમકે જેમ મંદ પવનોથી પર્વત ચલાયમાન થાય નહિ, તેમ ભોગોના સમૂહોથી જ્ઞાનીપુરુષ ચલાયમાન થાય નહિ. હે રામ! જ્ઞાનીપુરુષ તો સર્વોત્તમ પદમાં રહે છે અને તેમાં ચંદ્રને તથા સૂર્યને ફરવાનું આકાશ પણ એક ગુફા જેવડું લાગે છે.[૫૨,૫૩] બ્રહ્મવિદ્યાના આનંદમાં મગ્ન રહેનારા જ્ઞાનીપુરુષને તો સમજુ છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં મગ્ન રહેનાર અને મૂઢલોકોની પેઠે પોતપોતાના શરીરનું પાલન કર્યા કરતા લોકપાલ દેવતાઓ પણ, સંસારરૂપી અંધકારમય સમુદ્રમાં દેખવા છતાં ભૂલ કરતા જોવામાં આવે છે. જેમ વાદળાંઓ સમીપમાં રહેતાં હોવા છતાં પણ આકાશને રંગી દેતાં નથી, તેમ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો ઉદાર હૃદયવાળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને રંગી દેતા નથી. (આસક્ત કરી દેતા નથી.)[૫૪,૫૫] જેમ પાર્વતીના નૃત્યને જોનારા મહાદેવને વાંદરાંઓના નાચમાં રુચિ થતી નથી, તેમ તત્ત્વના આનંદમાં મગ્ન રહેનારા જ્ઞાની પુરુષને આ જગત સંબંધી કોઈ પદાર્થોમાં રુચિ થતી નથી.[૫૬] જેમ ઘડામાં પડેલા રત્નને, તે રત્ન જ્યારે બહાર હતું ત્યારે તેમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો રંગી શકતાં નથી, તેમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષને આ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો રંગી શકતા નથી.[૫૭] જેમ રાજહંસ સડેલા શેવાળના ટુકડાઓમાં જરા પણ રુચિ ધારણ કરતો નથી, તે જ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ અજ્ઞાનીઓને વજ્રપંજર જેવા લાગતા આ સંસારને, હાલતા પાણીમાં તરંગોએ આગળ કરી દેખાડેલા પ્રતિબિંબ જેવો ખોટો સમજે છે; અને તેઓ સંસારની લીલા સંબંધી સુખોમાં જરા પણ રુચિ ધારણ કરતો નથી.[૫૮]

वज्रार्पितोपममतन्मयमंबुमंगतुगं तरंगकृतबिंबमिवावलोक्य। लीलां तदीहितसुखेषु रतिं न याति तज्ज्ञः कुशैवललवेष्विव राजहंसः ॥५८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'પૂર્ણાશયસ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો+

બાર્હસ્પત્ય કચે ગાયેલી ગાથા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अत्रैव वस्तुन्युदिताः शृणु राघव पूर्वजाः ।
कचेन गाथा या गीता बार्हस्पत्येन पावनाः ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આ વિષયમાં જ બૃહસ્પતિના પુત્ર કચે ગાયેલી પુરાતન પવિત્ર ગાથાએ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. મેરુ પર્વતના કોઈ વનમાં રહેતો બૃહસ્પતિનો પુત્ર કચ કોઈ સમયે બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસના પરિપાકને લીધે, આત્મામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો. યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી અમૃતથી ભરાયેલી તેની બુદ્ધિ, પંચભૂતમય તુરત નષ્ટ થનારા અને અનાદર કરવાને યોગ્ય એવા આ દશ્યમાં ક્યાંય પણ રુચિ કરતી ન હતી. આત્મા વિના બીજું કાંઈ પણ નહિ જોતો એ કચ, એકલો રહેવાને લીધે જાણે અલગ પડી ગયો હોય તેમ હર્ષથી ગદ્‌ગદ વાણી વડે, નીચે પ્રમાણે ગાથા બોલ્યો હતો.[૧-૪] 'આ સઘળું જગત જેમ પ્રલયકાળના જળથી ભરપૂર થઈ જાય છે, તેમ મારા આત્માથી જ ભરપૂર છે. તો હવે આ જગતમાં હું શું કરું ? ક્યાં જાઉં ? શું લઉં ? અને શું છોડી દઉં ?[૫] દુઃખ, દુઃખને ભોગવનારો જીવ અને જીવે ઇચ્છેલું સુખ–એ સઘળું દિશાઓથી પણ મોટા આત્મારૂપ થઈ ગયું છે. અહો ! આ સઘળું આત્મામય છે એમ જાણવામાં આવ્યું, એટલે મારાં કષ્ટો પોતાની મેળે જ ટળી ગયાં. હવેથી મારે કાંઈ છોડવાનું કે લેવાનું રહ્યું નથી.[૬] બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત દેહમાં, ઊંચે, નીચે અને દિશાઓમાં જ્યાં જોઉં ત્યાં આત્મા જ છે, આત્માથી ન્યારું કંઈ પણ નથી.[૭] સર્વમાં આત્મા રહેલો છે અને આત્મામાં સર્વ રહ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ જે કાંઈ દશ્ય છે, તે આત્મા જ છે. હું પણ આત્મામાં જ રહ્યો છું અને આત્મા જ છું.[૮] જે કાંઈ ચેતન કે અચેતન છે, તે સર્વમાં હું છું અને તે સઘળું હું છું. ચૈતન્યમય એવો હું અપાર આકાશને પણ ભરપૂર કરી દઇને સર્વત્ર રહ્યો છું.[૯] જેને એક અખંડ મહાસાગરની ઉપમા આપવામાં આવે છે, એવો હું પૂર્ણ અને પરમાનંદરૂપે રહ્યો છું.' હે રામ ! મેરુપર્વતની કુંજમાં રહેલો એ કચ એ પ્રમાણે ગાથા ગાઇને એવી જ ભાવના કર્યા કરતો હતો.[૧૦] અનુક્રમે ૐકારનું ઘંટાના શબ્દ જેવું ઉચ્ચારણ કરતો અને ૐકારના માથે રહેલી ૐકારની પાછલી તુરીયપદને જણાવનારી કોમળ અર્ધમાત્રાને શુદ્ધ હૃદયમાં ચિંતવતો એ કચ કારણોમાં કે કાર્યોમાં નહિ રહેતાં, તુરીયપદ (બ્રહ્મસ્વરૂપ)માં જ રહ્યો હતો.[૧૧] હે રામ ! કલ્પનારૂપી કલંક ટળી જવાને લીધે એ કચ શુદ્ધ થયો હતો, એના પ્રાણવાયુનું ચલન નિરંતર હૃદયમાં જ લીન રહેતું હતું અને તેથી તે વાદળાં વિનાના શરદઋતુના આકાશ જેવો થઈ રહ્યો હતો, એવો એ કચ ઉપર કહેલી ગાથા ગાયા કરતો હતો.[૧૨]

व्यपगतकलनाकलंकशुद्धो हृदयनिरंतरलीनवातवृत्तिः । गतघनशरदाशयोपमानः स्थित इति राम कचः स गायमानः ॥ १२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'કચ–ગાથા' એ નામનો સર્ગ ૫૮ સમાપ્ત

+ આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં પૂર્ણપદમાં આરૂઢ થયેલાની સર્વાત્મકપણાથી જે સ્થિતિ થાય છે, તેને જણાવનારી કચે ગાયેલી ગાથા કહેવામા આવશે.

સર્ગ ૫૯ મો*

બ્રહ્માના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના અને શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अन्नपानांगनासंगादते नास्तीह किंचन ।
शुभमस्त्विति संवादि महान् किमिव वांछतु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! આ સંસારમાં અન્ન-પાનોના અને સ્ત્રીઓના ઉપભોગથી બીજું કાંઈ પણ વધારે સારું નથી, એમ નિશ્ચય કરીને, મહાત્મા પુરુષ અન્નપાનોની અને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા કરે કે ? એવી ઇચ્છા કરવી એ શાસ્ત્રોના સંપ્રદાયથી મળતી આવે કે ? નીચ પુરુષો જેનાથી સંતુષ્ટ થાય છે તેનાથી તો પક્ષીઓ અને પશુઓ આદિ મૂઢ પ્રાણીઓ પણ સંતુષ્ટ થાય છે. ભોગો કંગાલ પ્રાણીઓના સર્વસ્વરૂપ છે અને આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં ખોટા જ છે. તે ભોગો ઉપર જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે, તેમને મનુષ્ય શરીરવાળા ગધેડા જ સમજવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ. સ્ત્રીનું શરીર રુવાટાં, રુધિર અને માંસ આદિ અનેક બીભત્સ પદાર્થોથી ભરેલું છે. જેઓ તેથી રાજી થાય છે તેમને કૂતરા જ સમજવા, માણસ સમજવા નહિ. પૃથ્વી માટી જ છે, વૃક્ષો લાકડાં જ છે, શરીરો માંસમય જ છે, નીચે પૃથ્વી છે અને ઉપર આકાશ છે, તો તેઓમાં સારભૂત પદાર્થ કયો છે, કે તેનાથી સુખ પ્રાપ્ત થાય ? ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શોને અનુસરનારા, વિવેકથી ક્ષણમાત્રમાં બાધ પામી જનારા અને જ્યાં સુધી વિચાર ન કરીએ ત્યાં સુધી જ સારા લાગે એવા આ જગત સંબંધી સઘળા વ્યવહારો, મોહને માટે જ છે. જેમ જ્વાળાને છેડે મેશ જ રહે છે, તેમ સઘળી સુખની આશાઓને અંતે દુઃખ તથા મલિનપણું જ રહેલું છે. મનથી અને ઇન્દ્રિયોથી જે જે વિષયો ભોગવાય છે, તેઓ જવા-આવવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી અનિત્ય જ છે.[२–७] જેમ મોટા હાથીએ કચરી નાખેલી લતાઓ નભતી નથી, તેમ સંપત્તિઓ પણ નભતી નથી. હાડકાંના ઢગલારૂપ દેહમાં પોતાપણાનું અભિમાન રાખનારો પુરુષ રુધિરની તથા માંસની પૂતળીને 'આ મારી પ્રિયા છે' એમ માનીને પ્રેમથી તેનું આલિંગન કરે છે, પણ એ કેવળ દુષ્ટ કામનો જ મહિમા છે. હે રામ! અજ્ઞાની પુરુષને આ સઘળું જગત સત્ય અને સ્થિર લાગવાથી સંતોષ આપે છે, પણ વિવેકી પુરુષને તો તે સઘળું અસ્થિર અને અસત્ય જ જણાય છે, તેથી સંતોષ આપતું નથી. હે રામ ! ભોગ નહિ ભોગવ્યાં છતાં પણ ભોગોની તૃષ્ણા રાખવામાં આવે, તો તે ઝેરની જેમ મૂર્ચ્છા આપે છે, ત્યારે ભોગ ભોગવવા મળતાં, એ તૃષ્ણા ઝેરની જેમ મૂર્ચ્છા આપે તેમાં શું કહેવું ?[८–१०] એટલા માટે હે રામ ! એ ભોગની આસ્થાને છોડી દઈને તમે આત્માની એકતાની નિષ્ઠાને ભજો. ચિત્ત જ્યારે દેહાદિક અનાત્મપદાર્થોની ભાવનામાં લાગ્યું, ત્યારે જ આ જગતરૂપી મિથ્યા જાળ પ્રકટ થઈ છે.[११] જેમ સૂર્ય આદિનું તેજ, સોના આદિની ભીંત ઉપર લાગીને તેને અનુસરતો પોતાનો આકાર કરી લે છે, તેમ બ્રહ્માના મને આપણી વાસનાઓને અનુસરીને સંકલ્પથી જ આ જગતરૂપી શરીર કલ્પી લીધું છે.[१२]

રામ બોલ્યા:–હે મહાબુદ્ધિમાન મુનિ ! પૂર્વકલ્પના કોઈ જીવનું મન, આ કલ્પમાં બ્રહ્માની પદવી મેળવીને, આ જગતને કેવી રીતે પ્રાણીઓથી અત્યંત ધાટું બનાવે છે ?[१३]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–કમળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પહેલા બાળક બ્રહ્માએ કમળરૂપી શયનમાંથી ઊઠીને પ્રથમ 'બ્રહ્મ બ્રહ્મ' એવો શબ્દ

* આ ઓગણસાઠમા સર્ગમા વિષયોનું અસારપણું, બ્રહ્માના સંકલ્પથી જગતની કલ્પના, વૈરાગ્યથી બ્રહ્માનો વિશ્રામ અને શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવશે.

તે બ્રહ્મા કહેવાય છે.[૧૪] સંકલ્પોના સમૂહરૂપ અને મનથી જ જેનો આકાર કલ્પાયો છે, એવા એ બ્રહ્મના સંકલ્પે પાછળની સૃષ્ટિ કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો.[૧૫] તેમાં પ્રથમ તેજનો સંકલ્પ થયો. તે મોટી પ્રભાવાળું હતું અને શરદઋતુના અંતમાં લતાઓ પીળી થઈ જાય છે, તેવી પીળી ચકરીઓથી તે દિશાઓને ભરી દેતું હતું.[૧૬] પક્ષી (પોતા)ની પાંખોને પસારતાં, તેનામાં જેવી નસો દેખાય છે, એવા તંતુઓથી તે આકાશમાં વ્યાપ્ત થયું હતું, સઘળા પ્રદેશોમાં પીળાશના સમૂહવાળું હતું અને આકાશમાં સુવર્ણમયપણાની ભ્રાંતિ કરી દેતું હતું;[૧૭] ઘરના ગોખોમાં નખાયલી સોનાની જાળીઓની પેઠે તે ચકચકતાં કિરણોથી બ્રહ્માના રહેવાના કમળને પણ ચકચકિત કરી દેતું હતું અને ફેલાતાં સુંદર ખગીચાના જેવાં કિરણોનાં આવર્તનોથી તે શોભી રહ્યું હતું.[૧૮] પછી મનરૂપી શરીરવાળા બ્રહ્માએ એ પ્રકાશિત તેજમાં અત્યંત પ્રદીપ્ત પોતાના આકાર જેવો એક આકાર કલ્પ્યો અને તે સૂર્યરૂપે તેમાંથી ઉદય પામ્યો.[૧૯] એ આકાર જ જ્વાળાઓના મંડળના મધ્યમાં રહેનારો, સોનાનાં ચકચકતાં કુંડળોવાળો, આસપાસ મોટી મોટી જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓથી વીંટાયેલો, જ્વાળાઓથી વિશાળ અવયવોવાળો અને આકાશના મંડળને પ્રભાથી વ્યાપ્ત કરી દેનારો સૂર્ય, કહેવાય છે.[૨૦,૨૧] પછી જેમ સમુદ્ર તરંગોને ઉછાળે છે, તેમ મહાબુદ્ધિમાન બ્રહ્માએ તે તેજના અવશેષ રહેલા ભાગને વિભાગો પાડીને, ઉછાળ્યા અને તેમાંથી બ્રહ્માના જેવી જ શક્તિઓવાળા તેમજ સંકલ્પમાત્રથી ઐશ્વર્યોને પામેલા મરીચિ આદિ પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયા.[૨૨] પછી એ પ્રજાપતિઓ જે જે વસ્તુઓને જે જે રીતે સંકલ્પવા લાગ્યા, તે તે વસ્તુઓને તે તે રીતે તેઓ પોતાની આગળ ખડી થયેલી જોવા લાગ્યા; તેમજ તે તે વસ્તુઓને પામવા લાગ્યા.[૨૩] એ પ્રજાપતિઓએ જે જે ઘણા ઘણા પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સંકલ્પો કર્યા, તે તે પ્રાણીઓ તુરત તેમના જોવામાં આવ્યાં તથા તેમને પ્રાપ્ત થયાં. એ પ્રજાપતિઓમાં આગળ જતાં મૈથુનની ક્રિયા ચાલી; એટલે એકમાંથી બીજા, બીજામાંથી ત્રીજા અને ત્રીજામાંથી ચોથા, એમ ઘણાં ઘણાં વિવિધ પ્રાણીઓ પ્રકટ થયાં.[૨૪] પછી બ્રહ્માએ વેદોનું સ્મરણ કરીને, ઘણા ઘણા યજ્ઞોના પ્રકારો કલ્પ્યા અને પોતાને રહેવાના કમળમાંથી ચૌદ લોકોની સ્થિતિઓ કલ્પી.[૨૫] હે રામ! આ રીતે મન જ મોટા શરીરવાળું બ્રહ્માનું રૂપ લઇને, આ ત્રણ ગુણમય સ્વરૂપવાળી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સૃષ્ટિ પ્રાણીઓના સમૂહોથી વ્યાપ્ત છે; સમુદ્રોથી, પર્વતોથી તથા વૃક્ષોથી ભરપૂર છે, ચડતાઊતરતા લોકોની રચનાવાળી છે અને મધ્યભાગમાં મેરુથી, પૃથ્વીની પીઠથી, દિશાઓથી તેમજ કુંજોથી ઘેરાયેલી છે. વળી તે સુખ, દુઃખ, જરા, જન્મ અને મરણથી તેમજ ઘણી ઘણી ચિંતાઓથી સમજુ મનુષ્યને બોધ આપનારી છે અને રાગ, દ્વેષ તથા ભયના ઉદ્વેગવાળી છે.[૨૬-૨૮] બ્રહ્માના મનમાંથી ઊઠેલા સંકલ્પોરૂપી હાથીએ, આરંભના સમયમાં જે જે પદાર્થને જે જે રીતે જોઈ શકાય અને પામી શકાય એવો કલ્પેલો છે, તે તે પદાર્થ અદ્યાપિ સુધી તે તે રીતે જ જોઈ શકાય છે અને પામી શકાય છે. બ્રહ્માની કલ્પના અનુસાર જ બીજાઓની કલ્પનાઓ પ્રવર્તે, એવો માયાનો સંપ્રદાય છે. જેમ બ્રહ્મામાં સમષ્ટિ મન રહ્યું છે, તેમ બીજાં પ્રાણીઓમાં વ્યષ્ટિ મન રહ્યું છે. એ મન સઘળાં પ્રાણીઓમાં રહીને સંસારની જ કલ્પના કર્યા કરે છે અને કોઈક વિરલ પ્રાણીઓમાં રહેલું મન, બ્રહ્મની ભાવના પણ કરે છે.[૨૯,૩૦] આ રીતે મને સંકલ્પમાત્રથી તુરત જ કલ્પી લીધેલો જગતરૂપ મિથ્યા ભ્રમ, અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં સ્થિરપણાને પ્રાપ્ત થયો છે.[૩૧] જગતની સઘળી-ક્રિયાઓ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થાય છે

અને ક્રિયાઓના નિયમને અનુસરનારા દેવતાઓ પણ સંકલ્પથી જ પ્રકટ થાય છે.[૩૨] પછી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર થતાં, ઇન્દ્ર અને વિરોચન આદિ કેટલાએક રાજાઓ પરસ્પરની શત્રુતા કરનારા ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ પોતપોતાના ઉત્કર્ષને માટે ધર્મની તથા અધર્મની વૃદ્ધિ કરવાને યત્ન કરવા માંડે છે; એટલે પ્રજાઓમાં વધ, બંધન તથા રાગ આદિ ક્લેશોની ભારે પીડા થાય છે. એ જોઈને કાયર થયેલા ભગવાન બ્રહ્મા કમળ ઉપર બેસીને વિચાર કરે છે. 'મનમાં સંકલ્પમાત્રથી જ આ સૃષ્ટિરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર ઉત્પન્ન થયું છે. મોટા વિસ્તારવાળી, તે તે વ્યવહારોના વિકારવાળી, રુદ્ર, વિષ્ણુ તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓવાળી અને પર્વતોથી, સમુદ્રોથી, પાતાળોથી, પૃથ્વીથી, અંતરિક્ષથી, દિશાઓથી તથા સ્વર્ગ આદિ ભુવનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રદેશોવાળી, આ સૃષ્ટિ મેં કેવળ ભારે ભારે સંકલ્પોની જાળથી જ ચારે બાજુ ફેલાવી છે. હવે તો હું આ સંકલ્પોને ઉછાળવાની પદ્ધતિથી કાયર થઈ ગયો છું.'[૩૩–૩૬] આવો નિશ્ચય કરીને કલ્પનાઓરૂપી અનર્થોના સંકટમાંથી વિરામ પામી (સંકલ્પો કરવા છોડી દઇને), તે બ્રહ્મા પોતાના મનથી પોતાના સ્વરૂપભૂત અનાદિ પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન કરવા માંડે છે.[૩૭] આમ અનુસંધાનના પ્રભાવથી બ્રહ્મા શાંત થાય છે, તેમનું મન ગળાઈ જાય છે અને જેમ થાકેલો પુરુષ ગુપ્ત સ્થળમાં કરેલા શયનમાં વિશ્રાંતિ ભોગવે છે, તેમ તે કેવળ પરબ્રહ્મના જ પ્રકાશવાળા ધ્યાનમાં વિશ્રાંતિ ભોગવે છે.[૩૮] મમતાથી તથા અહંતાથી રહિત થયેલા અને ધ્યાનથી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલા તે બ્રહ્મા પવન વિનાના સમુદ્રની જેમ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.[૩૯] પછી જેમ સમુદ્ર પાણીના ચલનથી પોતાના નિશ્ચળપણાથી વિરામ પામે છે (નિશ્ચળપણું છોડી દે છે), તેમ કોઈ સમયે બ્રહ્મા, વૃત્તિના ચલનને લીધે એકાગ્રતારૂપી ધ્યાનથી વિરામ પામે છે. (ધ્યાન કરવું છોડી દે છે).[૪૦] ધ્યાન છોડીને બ્રહ્મા અનેક સુખ–દુઃખોથી ઘેરાયેલા, સેંકડો આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલા અને રાગ-દ્વેષ તથા ભયથી આતુર થયેલા સંસારનો વિચાર કરવા લાગે છે.[૪૧] આમ વિચાર કરી અને પ્રાણીઓની કષ્ટમય સ્થિતિ જોઈને બ્રહ્માનું મન દયાથી ઊભરાઈ જાય છે, એટલે તે પ્રાણીઓનું કલ્યાણ કરવાને માટે અને મુક્તિનો માર્ગ દેખાડવાને માટે ગંભીર અર્થોવાળાં તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભરેલાં અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રો રચે છે, તે વેદોનો તથા વેદોનાં અંગોનો સંગ્રહ કરે છે અને પુરાણ આદિ બીજાં શાસ્ત્રોને પણ રચે છે. જગતની ચેષ્ટા જોઈને એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોરૂપી મર્યાદાનું સ્થાપન કર્યા પછી, બ્રહ્મા વળી તે આપદાઓમાંથી નીકળી, કમળની ઉપર સ્થિરતાથી બેસે છે અને આગળ પ્રમાણે ધ્યાનનો આશ્રય કરીને મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસાગરની જેમ શાંતપણાથી તથા સ્વસ્થપણાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.[૪૨–૪૫] કોઈ સમયે એ બ્રહ્મા પોતાની વૃત્તિ સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થયા છતાં પણ યદૃચ્છાથી કેવળ લોકોના ઉપર અનુગ્રહ કરવા સારુ વ્યવહારની રીતિને અનુસરે છે.[૪૬] હે રામ! એ પ્રમાણે વ્યવહારને અનુસરવાના સમયમાં પણ બ્રહ્મા અંતઃકરણથી કોઈને મિત્ર ગણીને તેના પર પ્રેમ કરતા નથી, કોઈને શત્રુ ગણીને અંતઃકરણપૂર્વક તેનો ત્યાગ કરતા નથી, શરીરનું અભિમાન ધરતા નથી, કોઈ જાતનો વિક્ષેપ પામતા નથી, વિષયોના અનુભવની લાલચ રાખતા નથી, અહંકારના આવેશપૂર્વક કોઈનું પાલન કરતા નથી અને અહંકારના આવેશપૂર્વક કોઈનો નાશ પણ કરતા નથી; તે તો સર્વ પદાર્થોમાં અને સર્વ વૃત્તિઓમાં સમતા રાખે છે. ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે ગંભીર રહે છે અને જીવન્મુક્ત સ્થિતિ રહે છે.[૪૭-૪૮] કોઈ સમયે સઘળા સં

રહિત કેવળ ધ્યાનમાં લાગ્યા હોવા છતાં પણ તે યદચ્છાથી લોકોની ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે જાગ્રત થાય છે.[૪૯] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! બ્રહ્માની આ પવિત્ર સ્થિતિ મેં તમારી પાસે કહી. પ્રજાપતિઓ અને દેવવર્ગના લોકો (દેવ, ગંધર્વ તથા યક્ષ આદિ) પણ સત્ત્વગુણની અધિકતા-વાળા હોવાને લીધે, આ બ્રહ્માના જેવા જીવન્મુ-ક્તપણાને પામવાને યોગ્ય છે.[૫૦] સર્વ સૃષ્ટિઓના ઉપરામરૂપ પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્માના મનની પ્રથમ કલ્પનાથી પ્રજાપતિઓ ઉત્પન્ન થયા છે અને પ્રજાપતિઓની પદવી ઉપાસનાઓના ફળરૂપ છે; એટલા માટે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા હોવાને લીધે, પ્રજાપતિઓ થોડાજ પ્રયત્નથી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. તેથી તેઓ દેવવર્ગના લોકો કરતાં પણ વહેલા જીવન્મુક્તપણું પામવા-ને યોગ્ય છે.[૫૧] પ્રજાપતિઓની સૃષ્ટિ સ્થિર થયા પછી, બ્રહ્માના મનની બીજી જે કલ્પના ઉદય પામે છે, તે ચંદ્રની કળાઓ દ્વારા આકાશ તથા વાયુનો આશ્રય કરીને ઔષધિઓ તથા પાંદડાં-માં પ્રવેશે છે. પછી સોમ, ઘી અને દૂધરૂપે તે અગ્નિમાં હોમાય છે, તેમજ અમૃતરૂપે પરિણામ પામીને પ્રજાપતિઓના ભોજનમાં આવે છે. આમ પ્રજાપતિઓનાં વીર્યરૂપ થઈને કોઈ દેવરૂપે, તો કોઈ યક્ષરૂપે જન્મે છે. આ દેવવર્ગની પદવી 'યજ્ઞો' નામનાં કર્મોનાં ફળરૂપ છે; એટલા માટે એ દેવવર્ગના લોકો કાંઈક મલિન અંતઃકરણ-વાળા હોવાને લીધે, પ્રજાપતિઓના કરતાં થોડા વધારે પ્રયત્નથી જ્ઞાનને પામી શકે એમ છે; તેથી તેઓ મોડા જીવન્મુક્તપણું પામવાને યોગ્ય છે. મનુષ્યો તો પાપ–પુણ્યના મિશ્રપણાથી ઉત્પન્ન થયા છે, માટે તેઓ વધારે મલિન અંતઃકરણ-વાળા છે. તેઓ જો બહુ પ્રયત્નથી સત્સંગ, ઇન્દ્રિ-યોનો જય તથા શ્રવણ–મનનાદિકનો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિપર્યંત અભ્યાસ કર્યા કરે, તો જ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. આમ તેઓ માંડ માંડ જીવન્મુક્તપણું પામે છે. પ્રજાપતિઓની, દે-વર્ગની તથા મનુષ્યની યોનિમાં પણ જે જી-અવતર્યો હોય, તેને સજ્જનનો સંગ મળે, તે તેજ જન્મમાં સજ્જનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને દુર્જનનો સંગ મળે, તો તેજ જન્મમ દુર્જનના ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે સ-ળાએ દુર્જનના સંગથી દૂર રહી સજ્જનન સંગમાં તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.[૫૨–૫૪] હે રામ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ એ પ્રમાણે છે. પ્રજાપતિઓન સૃષ્ટિ ઉપાસનાઓના ફળરૂપ છે, દેવવર્ગની સૃ યજ્ઞ આદિ કર્મોનાં ફળરૂપ છે અને મનુષ્યોન સૃષ્ટિ પાપ–પુણ્યોનાં મિશ્રિત ફળરૂપ છે. અને પ્રકારના પ્રારબ્ધોના વેગોથી, વિલાસોનાં કૌત કોથી અને ક્રોધ આદિથી ભરેલા વ્યવહારોથ ટકી પામેલી આ સઘળી સૃષ્ટિ પરબ્રહ્મમાં સં કલ્પોની કલ્પના ઊઠવાથીજ પ્રકટ થાય છે.[૫૫]

इत्थं गता स्थितिरियं किल रामभद्र सृष्टि
स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्धा। आविर्भवे द्विविधवे
विहारभारसंरंभगर्भविधृता कलनापदे सा ॥५५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ પ્રકરણનો 'કમલજવ્યવહારવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ६० मो*

શરીરગ્રહણનો ક્રમ અને તત્ત્વજ્ઞપ્રશંસા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अस्मिन् भगवति ब्रह्मंश्वपलं पदमाश्रिते।
पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थितौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! સર્વ લોકો પિતામહ ભગવાન બ્રહ્મા મોટા મનરૂપ છે. જ્યારે સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવા લાગે છે, ત્યા આ જગતરૂપી જૂનો રેંટ, જીવિત આદિ

* આ સાઠમા સર્ગમાં બ્રહ્મમાંથી ઊઠેલા જીવો શરીરોનું ગ્રહણ કરવાનો જે ક્રમ છે, તે કહેવા આવશે અને તત્ત્વવેત્તાઓની પ્રશંસા કરવામાં આવ

તૃષ્ણારૂપી રજ્જુથી પોતાની રીતિ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે. એ રજ્જુમાં અનેક પ્રાણીઓરૂપી ઘડાઓ પરોવાયેલા છે.[૧-૨] બ્રહ્માથી પ્રકટ થયેલાં કેટલાંએક વ્યષ્ટિમનો સ્થૂળશરીરોરૂપી પાંજરાંઓમાં પ્રવેશ કરે છે, કેટલીએક વ્યષ્ટિ મનોરૂપી ચકરીઓ વાયુથી ઊડેલા અગ્નિના ચપળ તણખાઓની જેમ માયાના સંબંધવાળા આત્મામાંથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આકાશમાંજ ભ્રમણ કર્યા કરે છે; અને કેટલાએક જીવો ઉપાધિના લયને લીધે અંદર પેસી જાય છે.[૩-૪] હે રામ! જેમ સમુદ્રમાં તરંગો બહાર આવે છે અને અંદર પેસી જાય છે, તેમ આદિથી તથા અંતથી રહિત પરબ્રહ્મમાંથી સંકલ્પને લીધે ઉત્પન્ન થતા જીવો તેમાં બહાર આવે છે અને વળી અંદર પેસી જાય છે.[૫] જેમ ધુમાડાઓ વાદળાંઓમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ બહાર આવેલા જીવો બ્રહ્મમાં કલ્પિત થયેલા આકાશમાં પ્રવેશ કરીને તે આકાશથી તથા તેવાંજ સૂક્ષ્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા પ્રાણથી એકતા (લિંગશરીરોના અધ્યાસ)ને પામે છે. જેમ પ્રચંડ દૈત્યોનો સમૂહ દેવતાઓને વશ કરી લે છે, તેમ લિંગશરીરો જીવોને વશ કરી લે છે.[૬-૭] આ પ્રમાણે લિંગશરીરોના અધ્યાસને પામેલા જીવોમાં, કેટલાએક જીવો મિશ્રિત કર્મોવાળા હોય છે. તેઓ અન્ન–પાનાદિક દ્વારા મનુષ્યોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને વીર્યરૂપ થઈ, તે રૂપે માતાઓના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને જગતમાં જન્મ ધરે છે. તેઓ દેવ આદિના કરતાં, થોડા જ્ઞાનવાળા મનુષ્યો કહેવાય છે. જેઓએ પૂર્વજન્મમાં મુખ્યત્વે કરીને યજ્ઞાદિક કર્મોજ કરેલાં હોય, તે જીવો લિંગશરીરોનો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અધ્યાસ પામ્યા પછી, ચંદ્રનાં કિરણોથી ક્ષીરસાગરના જેવા લાગતા આકાશમાં પ્રથમ રહે છે. પૂર્ણમંડળવાળો ચંદ્ર, જેટલાં શ્વેત અને ચપળ કિરણોથી જગતને પ્રકાશિત કરતો ઉદય પામે છે, તેટલાં કિરણોથી પૂર્ણ રહેનારા આકાશના ભાગમાં રહ્યા પછી, તે જીવો નંદન આદિ વનોમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ ચંદ્રનાં અતિ રમણીય કિરણોની સાથે, પોતે પણ દાસોની પેઠે વ્યગ્ર થઈને ચપળ પક્ષીઓની પેઠે તે વનોમાં પ્રવેશ કરે છે. પછી સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોના સંસર્ગને લીધે પોતાની મેળે રસથી પુષ્ટ થતાં આવતાં તે વનોનાં ફળોમાં તે જીવો, જેમ બાળકો દૂધથી પૂર્ણ થયેલાં માતાઓનાં સ્તનોમાં સ્થિતિ બાંધે છે, તેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી અળગા પડીને પોતાની સ્થિતિ બાંધે છે.[૮-૧૩] પછી સૂર્યનાં કિરણોથી પરિપક્વ થયેલાં તે ફળોનું કશ્યપ આદિ પ્રજાપતિઓ ભક્ષણ કરે છે, એટલે તે ફળોની સાથે એ પ્રજાપતિઓના પેટમાં જાય છે. આમ મૂર્ચ્છિત જેવા થયેલા એ જીવો, વીર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે અને વીર્યપણાને પ્રાપ્ત થઈને તેઓ અદિતિ આદિ માતાઓના ગર્ભપંજરમાં પ્રવેશ કરીને જન્મ ધારણ કરે છે. તેઓ મનુષ્યોના કરતાં અધિક જ્ઞાનવાળા દેવો, ગંધર્વો તથા યક્ષો આદિ કહેવાય છે.[૧૪] જેમનામાં અંકુરો, શાખાઓ કે પાંદડાંઓ પ્રકટ ન થયાં હોય એવાં બીજો જેમ અંકુરોની, શાખાઓ તથા પાંદડાંઓની પ્રકટતાવાળા પડમાં રહે છે, તેમ જેમની વાસનાઓ સ્પષ્ટ થયેલી ન હોય એવા જીવો સ્પષ્ટ વાસનાઓવાળી માતાઓના ગર્ભપિંજરમાં રહે છે.[૧૫] જેમ કાષ્ઠમાં અગ્નિ રહે છે અને માટીમાં ઘડો રહે છે, તેમ માયાના સંબંધવાળા બ્રહ્મમાંથી નીકળેલા જીવો બીજા જીવોમાં રહે છે.[૧૬] જે જીવ પૂર્વજન્મમાં અત્યંત વૈરાગ્યવાળો હોય, એટલે જેણે સ્ત્રીઓ આદિનાં શરીરોની શોભા જોવાની લાલચ જ ન કરી હોય અને બીજાઓ પ્રેરણા કરેલી હોવા છતાં પણ જેણે આ લોક સંબંધી અથવા પરલોક સંબંધી કર્મોમાં સકામપ્રવૃત્તિ ન કરી હોય, તે જીવ તો દેવયોનિમાં અવતરીને પણ અત્યંત સાત્ત્વિકજ થાય છે. ત્યાં જ્ઞાન પામીને તે જીવન્મુક્તના વ્યવહારવાળો થાય છે અને તે તે

માં વિદેહમુક્તિને પામે છે. પણ જે જીવ સકામ-કર્મો કરીને ભોગ ભોગવવાને માટે જ દેવયોનિમાં અવતર્યો હોય, તેને અત્યંત સાત્ત્વિક નહિ પણ તમોગુણવાળો રાજસ સાત્ત્વિક સમજવો અને તે જીવને બીજી યોનિઓમાં પણ ફેરા ફરવા પડે છે. એ ફેરાઓ જ્ઞાન મેળવીને અવશ્ય અટકાવવા યોગ્ય છે. હે રામ! હવે આ સંસારમાં જેનો છેલ્લો જન્મ જ હોય એવા અત્યંત સાત્ત્વિક મનુષ્ય વિષે હું કહું છું, તે સાંભળો.[૧૭–૧૯] અત્યંત સાત્ત્વિક પુરુષ તો મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિબંધનો નાશ કરવાને માટે જ જન્મેલો હોય છે; માટે તેવા કોઈ પુરુષને કદી પણ પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી.[૨૦] હે રામ! જેઓ રાજસ કે સાત્ત્વિક હોય છે તેઓ ફરી વાર જન્મ ધરે છે, પણ અત્યંત સાત્ત્વિક પુરુષોને ફરી વાર અવતાર લેવા પડતા નથી. તેઓ તો શ્રવણાદિક ઉપાયોથી આત્મતત્ત્વનો સારી પેઠે વિચાર કરીને કેવળ પ્રતિબંધના નાશને માટે જ અવતરેલા હોય છે અને આત્મતત્ત્વનું જ બુદ્ધિથી મનન કર્યા કરે છે. હે રામ! આવી રીતે અત્યંત સદ્ગુણોવાળા અને મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિબંધનો નાશ કરવાને માટે જ અવતરેલા અત્યંત સાત્ત્વિક આત્મવેત્તા પુરુષો બહુ દુર્લભ છે.[૨૧,૨૨] હે રામ! આ રીતે આત્મવિચારના અધિકારી એવા રાજસ તથા સાત્ત્વિક જીવોના જન્મ વિષે તમારી પાસે કહ્યું. પણ જે રાક્ષસ તથા મૂગા પશુ આદિ અનેક પ્રકારના જીવો તામસ જાતિવાળા છે, તેઓ તો સ્થાવર જેવા જ છે. માટે આ જ્ઞાનના અધિકારની વાતમાં તેઓનો વિચાર કરવો જ યોગ્ય નહિ હોવાથી તેમના જન્મ વિષે હું આ સ્થળે કહેતો નથી.[૨૩] હે રામ! ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ થોડા જ મનુષ્યો અને થોડા જ દેવતાઓ સંસાર સંબંધી ભોગોમાં રુચિ પામ્યા નથી; માટે વૈરાગ્ય અત્યંત દુર્લભ છે એમ જણાય છે. જુઓ, હું પણ આત્મવિચારની પૂર્ણ યોગ્યતાને પામ્યો છું, તો પણ સત્ત્વગુણમાં કાંઈક રજોગુણનું મિશ્રણ હોવાને લીધે પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, હું પુરોહિતપણું કર્યા કરું છું.[૨૪] હે રામ! તમે વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી સંપન્ન છો, તો પણ પરમાત્માના પદનો વિચાર કરતા નથી; તેથી જ તમને આ સંસારની ભ્રાંતિ વધી છે, માટે તમે અહીં હમણાં જ આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરો. વિચાર કરશો, તો જે પરબ્રહ્મ છે, તે તમે જ છો; એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવશે. તમે વિચાર કર્યા વગર રહ્યા છો તેથી તમને આ સંસારરૂપી મોટી આપદા વિસ્તાર પામેલી જણાય છે. વિચાર કરશો તો આ સંસાર કાંઈ છે જ નહિ અને તમે પરબ્રહ્મ છો એમ સહેજે જણાશે.[૨૫]

स्थितस्य ते महापदा विचार्यैवमायता।
विचारय त्वमंजसा तदद्य चेह न द्वयम् ॥२५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જીવાવતાર' એ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો*

સત્પુરુષોની પ્રશંસા અને વિવેક તથા વૈરાગ્યનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ये हि राजससात्त्विक्या जाता भुवि महागुणाः।
ते नित्यमेव मुदिताः प्रकाशाः ख इवेंदवः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા–હે રામ! જે પુરુષો નિષ્કામ કર્મો કરીને અથવા ઉપાસના કરીને પૃથ્વીમાં જન્મેલા હોય છે, તે મોટા સદ્ગુણવાળા પુરુષો સર્વદા આનંદયુક્ત જ રહે છે. જેમ આકાશમાં ચંદ્ર પ્રકાશે છે, તેમ તેઓ પૃથ્વીમાં પ્રકાશે છે.[૧] જેમ આકાશ મેલને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ તેઓ

* આ એકસઠમા સર્ગમા મહાત્માઓની પ્રશંસા કરવામા આવશે અને વિવેકનો તથા વૈરાગ્યનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

ખેદને પ્રાપ્ત થતા નથી. જેમ સોનાનું કમળ રાત્રીએ પણ કરમાતું નથી, તેમ તેઓ કદી પણ શરીરમાં કરમાતા નથી. જેમ સ્થાવરો પોતાના પ્રારબ્ધના ભોગ વિના બીજું કશું કરતા નથી, તેમ તેઓ જ્ઞાનનાં સાધનો વિના બીજું કશું કરતા નથી. જેમ વૃક્ષો પોતાનાં ફળાદિકથી બીજાઓને આનંદ આપે છે, તેમ તેઓ પોતાના સદાચારોથી બીજાઓને આનંદ આપે છે.[૨,૩] હે રામ! એવા મહાત્માપુરુષની શુક્લપક્ષના ચંદ્ર જેવી સુંદર બુદ્ધિ શાંતિરૂપી અમૃતથી નિત્ય પુષ્ટ થતી જાય છે અને તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ ચંદ્ર કૃષ્ણપક્ષમાં પણ પોતાની શીતળતાને તજતો નથી, તેમ મહાત્મા પુરુષો આપત્તિકાળમાં પણ સૌમ્યતાને તજતા નથી. જેમ વનનાં વૃક્ષો નવા ગુચ્છોવાળી લતાથી શોભે છે, તેમ મહાત્માપુરુષો મૈત્રી આદિ ગુણોવાળી પોતાની પ્રકૃતિથી શોભે છે. હે રામ! એ ઉત્તમ મહાત્માપુરુષો સર્વદા તમારી પેઠે સમબુદ્ધિવાળા હોય છે, સંપૂર્ણ શાંતરસમય જ હોય છે, સૌમ્યવૃત્તિવાળા હોય છે અને તેઓ સમુદ્રની જેમ કદી પણ મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા નથી. આથી વાસનાઓને ટાળનારી એ લોકોની પદ્ધતિને નિરંતર અનુસરવું જોઈએ અને આપદાના સમુદ્રરૂપી સંસારની ખટપટમાં પડવું જોઈએ નહિ. જે જે રીતે રજોગુણનો ક્ષય થાય અને પોતાના આનંદ આપનારા સત્ત્વગુણનો ઉદયો વધે, તે તે રીતે શાંત મનથી જગતમાં વિહાર કરવો. જેમનું મૂઢ લોકો વારંવાર ચિંતવન કર્યા કરે છે એવી વિષયોની ગતિઓનો ત્યાગ કરીને, વારંવાર જ્ઞાનશાસ્ત્રનો વિચાર કરવો અને તુરત મનમાં પૂરી કાળજી રાખીને, જુદાજુદા પ્રકારોથી પદાર્થોના અનિત્યપણાનો વિચાર કરવો. આ લોકના ભોગોને માટે તથા પરલોકના ભોગોને માટે જગતમાં જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, તેઓ તેમજ તે તે ક્રિયાઓના ફળરૂપ પશુ, પુત્ર, ધન તથા અપ્સરા આદિ પદાર્થો એક જાતની આપદા જ છે પણ સંપત્તિરૂપ નથી, એમ સમજુ પુરુષે ભાવના કર્યા કરવી. હે રામ! અજ્ઞાનના વિસ્તારરૂપ મિથ્યા વિષયોના વ્યર્થ ચિંતનને છોડી દેવું અને અવિનાશી પદાર્થરૂપ પોતાના સ્વરૂપનું સારી રીતે અનુસંધાન કર્યા કરવું. સદ્ગુરુના ઉપદેશથી અને સજ્જનોના સમાગમથી 'હું કોણ છું અને આ સંસારનો આડંબર કેમ થયો છે' એ વિષે પ્રયત્નપૂર્વક વિચાર કરવો, કર્મોમાં ડૂબવું નહિ અને દુષ્ટની સાથે સહવાસ કરવો નહિ.[૪-૧૩] 'સંસારમાં સઘળા પ્રિય પદાર્થોનો નાશ અવશ્ય થવાનો છે' એમ જોયા કરવું અને જેમ મયૂર મેઘને અનુસરે છે, તેમ સજ્જનને જ અનુસરવું.[૧૪] અહંકાર, દેહ અને પુત્રાદિક સંસાર, એ ત્રણ વહાણ વિનાના સમુદ્રસમાન છે. તેમની વાસનાને છોડી દઈને સત્ય પરબ્રહ્મનું જ અવલોકન કરવું.[૧૫] પુત્રાદિકની વાસનાને તજી દેવી; તેમજ અસ્થિર શરીરની વાસનાને પણ તજી દેવી અને મોતીઓમાં તંતુની પેઠે સઘળા દેહોમાં પરોવાયેલા અત્યંત શુભ સાક્ષી પરમ ચૈતન્યનું અવલોકન કરવું.[૧૬] જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ નિત્ય વિસ્તીર્ણ, સર્વમાં રહેલા અને સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત મહામંગલ પરબ્રહ્મમાં આ સઘળું બ્રહ્માંડ પરોવાયેલું છે.[૧૭] આકાશના શણગારરૂપ અને અત્યંત મોટા વિસ્તારવાળા સૂર્યમાં જે ચૈતન્ય છે, તે જ ચૈતન્ય ધરતીના ઝીણા દરની અંદર રહેલા કીડામાં છે.[૧૮] જેમ વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઘટાકાશોનો મહાકાશથી કશો ભેદ નથી, તેમ શરીરોમાં રહેલા જીવોનો પરમાત્માથી કશો ભેદ નથી.[૧૯] જેમ સર્વ પ્રાણીઓના અનુભવમાં આવતા પદાર્થો અનેક છે, પણ તે પદાર્થોમાં મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુ, કષાય અને તિક્ત એ નામના રસો છ જ છે, તેમ પ્રાણીઓ અનેક છે, પણ તેઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. જે

અનુભવ છે તે જ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને તે એક જ છે.[20] સર્વદા એક પરમ સત્ય પરબ્રહ્મ વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ; માટે 'આ જન્મ્યો અને આ નાશ પામ્યો' એવી તમને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ખોટી જ છે.[21] હે રામ! ઉત્પન્ન થઇને નાશ પામે એવી કોઈ વસ્તુ સાચી છે જ નહિ. આ જગત આભાસમાત્ર (દેખાવમાત્ર) જ છે, માટે ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય (નિરૂપણ કરવાને અશક્ય) જ છે.[22] જ્યાં સુધી મોક્ષ ન થયો હોય ત્યાંસુધી અશાંત ચિત્તથી સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરવામાં આવતું હોવાથી, આ જગત પોતાના કાળમાં છે જ, એટલા માટે અસત્ નથી અને મોક્ષના કાળમાં હોતું નથી એટલા માટે સત્ પણ નથી. આ જગત મોહની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ રહેતું નથી, ત્યારે મોક્ષના કાળમાં તો ક્યાંથી જ રહે?[23] હે રામ! જગતરૂપી મોહજાળ અત્યંત અસત્ હોય તો છોડી દેવાનું કાંઈ રહ્યું જ નહિ. માટે જ્ઞાનથી કોને છોડી દેવાય? અને જગતરૂપી મોહજાળ અત્યંત સત્ હોય, તો સત્પદાર્થ જ્ઞાનથી ટળતો નથી. માટે જ્ઞાનથી કોને ટાળી શકાય? જગત જો સત્ પણ હોય અને અસત્ પણ હોય, તો જ જ્ઞાનની સફળતા થાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જગત રજ્જુ–સર્પાદિકની જેમ અનિર્વચનીય અધ્યાસરૂપી સંગતિથી જ મોહમાં કારણરૂપ થાય છે.[24] હે રામ! જો 'જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એમ માનો તો મોહ એ કશો પદાર્થ જ નથી. હવે 'જગત છે' એમ માનો, તો પણ તેમાં મોહ પામવા જેવી કશી યોગ્યતા નથી. એટલા માટે તમે આકાશની પેઠે દેહાદિકની જન્મમરણ આદિ સ્થિતિઓમાં સર્વદા અત્યંત સમાન અને નિર્વિકાર જ રહો.[25]

असति जगति किं किलेह मोहः सति च किमङ्ग विमोहकारणं तत्। जननमरणसंस्थितिष्वतस्त्वं भव खमिवातिसमः सदोपशान्तः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિ-પ્રકરણનો 'જનનમરણસંસ્થિતિ' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો*

સત્સંગથી તથા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

धीरो विचारवान् साक्षाददावेव महाधिया।
शास्त्रेण विदुषा शास्त्रं सुजनेन विचारयेत्॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! મોટી બુદ્ધિવાળા પુરુષે વિચાર કરવાની ચાતુરી મેળવીને, તેમજ દુઃખોને સહન કરવાની ટેવ પાડીને, શાસ્ત્રમાં કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે સુજનતાવાળા વિદ્વાન ગુરુની સાથે, પ્રથમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. શાસ્ત્રના અર્થના અભ્યાસથી, સુજનોના સંગના અભ્યાસથી અને વૈરાગ્યાદિના અભ્યાસથી સંસ્કાર પામેલો પુરુષ, સ્વરૂપના જ્ઞાનને પાત્ર થઈ તમારી જેમ શોભે છે. તમે ઉદાર આચારવાળા છો, ધીર છો, ગુણોના સમૂહના ભંડારરૂપ છો અને મનના સૃષ્ટિરૂપી મેલથી રહિત થઇને, દુઃખથી મુક્ત થયા છો. તમે સંસારની વાસનાથી મુક્ત થઇને અને ઉત્તમ જ્ઞાનથી યુક્ત થઇને, વાદળાં વિનાના શરદઋતુના આકાશની જેમ સ્વચ્છ થયા છો, એમ હું ધારું છું. તમે ઉત્તમ પદ્ધતિવાળા થયા છો. તમારી પદ્ધતિને પૃથ્વીમાં હવે બીજા પુરુષો પણ રાગ–દ્વેષ વિનાની વૃત્તિથી અનુસરશે. મન જો બાહ્ય પદાર્થોની ચિંતાથી રહિત થયેલું હોય, બ્રહ્માકારે પરિણામ પામવારૂપ ચાતુરીથી યુક્ત થયેલું હોય અને મુક્તપુરુષો ધારે તે પ્રમાણે

* આ બાસઠમા સર્ગમાં રામમા શાસ્ત્રોક્ત સઘળા ગુણોની સંપત્તિ થયાનું અને બીજા સાધારણ પુરુષને પણ સત્સંગથી તથા પ્રયત્નથી ઉત્તમ સ્થિતિ મળવાનું કહેવામા આવશે.

દ્વૈતના વિભાગોથી રહિત થયેલું હોય, તો તે મુક્ત જ છે, એમાં સંશય નથી. બહારથી લોકોને અનુસરતા આચારવાળા પણ મનમાં, રાગ–દ્વેષ વિનાના જે બુદ્ધિમાન લોકો જ્ઞાનરૂપી વહાણ લઇને ફરશે, તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જશે.[૧-૮] જે પુરુષ તમારા જેવી બુદ્ધિવાળો, સમદૃષ્ટિવાળો, સુજન અને સદ્વિચારવાળો હોય, તે પુરુષ મારા કહેલા જ્ઞાન સબંધી વિચારોને યોગ્ય છે.[૯] તમે બહારથી લોકોના વ્યવહારને અનુસરો અને અંદરથી સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને દેહના જીવનપર્યંત રાગ–દ્વેષ વગરની વૃત્તિથી રહો.[૧૦] જેમ બીજા ગુણવાન પુરુષો પરમ શાંતિ પામ્યા છે, તેમ તમે પરમ શાંતિ પામો. જેઓ શિયાળવાંની પેઠે સ્વાર્થ સાધવાના ડહાપણથી બીજાઓને ઠગનારા છે અને જેઓ બાળકની પેઠે ઇચ્છવામાં આવે એવું આચરણ કરનારા છે, તેમનો મનમાં વિચાર જ કરવો નહિ.[૧૧] જે પુરુષ શુદ્ધ સાત્ત્વિક જન્મવાળા જીવન્મુક્તના ખરેખરા સ્વભાવોને સંપાદન કરે છે, તે જીવન્મુક્તપણાને પામે છે અને ફરીવાર જન્મ ધારણ કરતો નથી. તેનું આ શરીર છેલ્લું જ છે.[૧૨] પુરુષ પોતે બીજી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય, છતાં તે સર્વદા જે જાતિના ગુણોનું સેવન કરે છે, તે જાતિને તે ક્ષણમાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે તે રાજસ કે તામસ જાતિવાળો હોય તો પણ સાત્ત્વિક જાતિવાળાઓના ગુણોનું જો સર્વદા સેવન કરે છે, તો તે સાત્ત્વિક થઈ જાય છે.[૧૩] જો કે કર્મોને વશ રહેનારાં મનુષ્યો સઘળા પૂર્વજન્મના સંસ્કારોને જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ મોક્ષ પામવાનો પુરુષાર્થ કરવાનું મૂકી દેવું નહિ; કેમકે મોટા મોટા ગજઓનાં સૈન્યો પણ પુરુષાર્થથી જિતાય છે.[૧૪] જેમ બિચારી ગાયને કાદવમાંથી કાઢવામાં આવે છે, તેમ તમોગુણવાળી કે રજોગુણવાળી બીજી જાતિમાં જન્મ આવ્યો હોય, તો પણ ધીરજ રાખીને, બુદ્ધિને વિષયોરૂપી કાદવમાંથી કાઢવી. સત્પુરુષો પોતાના વિવેકને લીધે સાત્ત્વિક જાતિને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. હે રામ! ચિત્તરૂપી સ્ફટિકમણિમાં, જેવો રંગ લગાવીએ તેવો રંગ લાગી જાય છે. એટલા માટે પુરુષાર્થ કરવો સફળ જ છે. અતિ ઉત્તમ ગુણોનું ધારણ કરનારા મુમુક્ષુ પુરુષો પુરુષાર્થથી જ જીવન્મુક્તપણાને મેળવીને છેલ્લા શરીરવાળા થયા છે. પૃથ્વીમાં, અંતરિક્ષમાં કે સ્વર્ગલોકમાં એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ગુણવાન પુરુષ પુરુષાર્થથી ન મેળવી શકે. બ્રહ્મચર્ય, ધીરજ અને વૈરાગ્યરૂપી બળનો વેગ, એ સર્વને યુક્તિથી ગોઠવ્યા વિના તમે ધારેલું પામી શકશો નહિ. હે રામ! સત્ત્વગુણને વધારવાના ઉપાયોમાં એકાગ્રતાવાળી બુદ્ધિ વડે, તમે આ અત્યંત હિતરૂપ એવા આત્મજ્ઞાનને સ્થિર કરીને, શોકરહિત થાઓ. તમારી પદ્ધતિને અનુસરવાથી બીજા અધિકારી લોકો પણ શોકરહિત થશે તથા મુક્ત થશે.[૧૫-૨૦] હે રામ! તમને વિવેકના મોટા મહિમાવાળો અને વિસ્તાર પામેલા સઘળા સદ્ગુણોથી શોભતો આ છેલ્લો જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તેમાં તમે જીવન્મુક્તની પદ્ધતિમાં સ્થિતિ કરો. આ સંસારના સંગરૂપ મોહથી થયેલી ચિંતા, તમારા મનમાં સ્થિતિ કરો નહિ.[૨૧]

पाश्चात्यजन्मनि विवेकमहामहिम्ना युक्ते त्वयि प्रसृतसर्वगुणाभिरामे । सत्त्वस्थकर्मणि पदं कुरु रामभद्र मैषा करोतु भवसंगविमोहचिंता ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સ્થિતિપ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રશંસા' એ નામનો સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

स्थिति–प्रकरण समाप्त

स्थिति-प्रकरण समाप्त

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महारामायण

५-उपशम-प्रकरण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महारामायण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

५-उपशम-प्रकरण

सर्ग १ लो*

મધ્યાહ્નનો શંખનાદ અને આહ્નિકવર્ણન

वसिष्ठ उवाच—अथ स्थितिप्रकरणादनंतरमिदं शृणु ।
उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી! હવે સ્થિતિ-પ્રકરણ પછીનું આ ઉપશમ-પ્રકરણ સાંભળો, એ જાણવાથી મુક્તિ આપનારું છે.[1]

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—વસિષ્ઠમુનિ એ પ્રમાણે પરમ સુખ આપનારો ઉપદેશનો પ્રવાહ ચલાવતા હતા, ત્યારે શરદઋતુમાં ચળકતા તારાઓવાળા આકાશની જેમ સઘળી સભા નિશ્ચળ થઈ ગઈ હતી.[2] જેમ વાયુ વિનાના કમળવનમાં કમળો સ્થિર દેખાય, તેમ સભાની અંદર સઘળા રાજાઓ શ્રવણની ઇચ્છાથી મૌન ધારણ કરીને સ્થિર થયેલા દેખાતા

* આ પહેલા સર્ગમા મધ્યાહ્નનો શંખનાદ સાભળી, વસિષ્ઠે સંધ્યા આદિ આહ્નિક કર્મ કર્યાની અને રાત્રિએ વિશ્વામિત્ર વસિષ્ઠની સાથે રહ્યાની કથા કહેવામા આવશે.

હતા.[3] જેમના મદનું તથા મોહનું બળ સારી રીતે ઓછું થઈ ગયું હતું, એવી ચામર ઢોળનારી સુંદરીઓ જાણે લાંબા સમય જાગણ થયેલી હોય, તેમ અંતઃકરણમાં વધારે વધારે શાંતિ પામતી જતી હતી.[4] જેમ પક્ષીઓ પોતાનો ફડફડાટ છોડી દઈને, વૃક્ષોમાં ચુપચુપ રહે છે, તેમ એ સુંદરીઓના હસ્તરૂપી કમળોમાં રહેલા ચામરરૂપી હંસો, પોતાના ચલનના શબ્દોને તજી દઇને જાણે શ્રવણમાં એકાગ્રતાથી ચુપચુપ થઈ રહ્યા હોય એવા લાગતા હતા.[5] વિચારની પદ્ધતિને જાણનારા રાજાઓ, પોતપોતાનાં નાકની અણીઓ ઉપર તર્જનીની આંગળીની અણીઓ ધરીને, જ્ઞાનના વિષયનો વિચાર કરતા હતા.[6] જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં આકાશ અંધકારને છોડી દે છે, તેમ ઉપદેશનો ઉદય થતાં રામે અજ્ઞાન છોડી દીધું હતું અને તે પ્રભાતકાળના કમળની જેમ પ્રફુલ્લિત થયા હતા.[7] જેમ મોર વૃષ્ટિથી ભીંજાઇને મેઘની ગર્જના સાંભળ્યા કરે છે, તેમ દશરથરાજા પ્રેમથી ભીંજાઈને વસિષ્ઠમુનિની વાતો સાંભળતા હતા.[8] 'સારણ' નામનો મંત્રી વાંદરા જેવા પોતાના ચંચળ મનને, યત્નપૂર્વક સર્વ ભોગોમાંથી પાછું વાળીને ઉપદેશનું શ્રવણ કરતો હતો.[9] ચંદ્રની કળા જેવા નિર્મળ અને વિચારની પદ્ધતિમાં ભારે વિચક્ષણતા ધરાવનારા લક્ષ્મણજી, વસિષ્ઠનાં વચનોથી આત્મતત્ત્વ પોતાના જાણવામાં આવતાં, હૃદયમાં તેનો અનુભવ કરવા લાગ્યા હતા.[10] શત્રુઓને હણનારા શત્રુઘ્ન ચિત્તથી પૂર્ણ થઈને તથા અત્યંત આનંદ પામીને પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા શોભતા હતા.[11] 'સુમિત્ર' નામનો મંત્રી ઘણી ખટપટોના અભ્યાસવાળું પોતાનું મન ઉપદેશના બળથી પોતાને વશ થતાં, પ્રભાતકાળના કમળની પેઠે પ્રફુલ્લિત હૃદયવાળો થઈ ગયો હતો.[12] તે સભામાં બેઠેલા બીજા લોકો, મુનિઓ તથા બીજા રાજાઓ પણ પોતાનાં ચિત્તરૂપી રત્નો સારી પેઠે ધોવાયાને લીધે પ્રફુલ્લિત જેવા થઈ ગયા હતા.[13] આ સમય[illegible] મધ્યાહ્નકાળ થતાં, તે સમયને સૂચવનારા શ[illegible] ને સઘળી દિશાઓને પૂરનારો અને પ્રલયકાળ[illegible] વાદળાંઓ તથા સમુદ્રોની ગર્જના જેવો ગંભી[illegible] ભારે પ્રબળ શબ્દ ઊઠ્યો.[14] મેઘના નાદથી કોય[illegible] પક્ષીના શબ્દો જેમ ઢંકાઈ જાય છે, તેમ [illegible] શંખોના મોટા નાદથી વસિષ્ઠમુનિની વાણી[illegible] ઢંકાઈ ગઈ.[15] પછી વસિષ્ઠમુનિએ સભામાં પોત[illegible] ના વ્યાખ્યાનને બંધ પાડ્યું. પોતાના ગુણ[illegible] ચમત્કારની બીજાઓનાં મનમાં છાપ ન [illegible] એવા સમયમાં કયો મહાત્મા પુરુષ પોતાના ગુ[illegible] ને પ્રકટ કરે ?[16] મધ્યાહ્નકાળનો શંખનાદ સાં[illegible] ળી, જરા વાર વિસામો લઈને વસિષ્ઠમુનિએ મો[illegible] કોલાહલ શાંત થયા પછી રામચંદ્રજીને કહ્યું [illegible] 'હે રામ ! હે શત્રુઓનું મર્દન કરનારા ! આજ [illegible] આટલે સુધી જ વ્યાખ્યાન કહેવાનું હતું, તે [illegible] તમને કહ્યું. હવે બીજું જે કહેવાનું છે તે સવ[illegible] કહીશ.[17,18] મધ્યાહ્નકાળમાં બ્રાહ્મણોને સ્ના[illegible] સંધ્યાદિક જે કર્મો શાસ્ત્રના નિયમથી પ્રાપ્ત [illegible] તેમાં સમય ગુમાવવો યોગ્ય નથી, એટલા મ[illegible] મારે પણ આ સમયમાં તે કર્મો કરવાં છે.[19] સદાચારમાં વિચક્ષણ રામ ! તમે પણ ઊઠો [illegible] આચારથી પ્રાપ્ત થયેલી તે સ્નાન, દાન [illegible] દેવાર્ચન આદિ શુભ ક્રિયાઓ કરો.[20] [illegible] પ્રમાણે વસિષ્ઠમુનિ બોલ્યા, એટલે જેમ સૂર્યના [illegible] પણ ચંદ્રની સાથે તથા નક્ષત્રોની સાથે ઉદ[illegible] ચળના શિખરમાંથી ઊઠે, તેમ મહારાજા દશ[illegible] વસિષ્ઠમુનિની સાથે તથા બીજા સભાસદોની સ[illegible] સભામાંથી ઊઠ્યા.[21] આમ તેઓ ઊઠ્યા, એ[illegible] જેમ નેત્રો સરખા ભ્રમરોવાળી કમલિની, મંદ[illegible] નનો સ્પર્શ થવાથી ચલાયમાન થાય, તેમ ભ્ર[illegible] સરખાં નેત્રોવાળી તે સઘળી સભા સમય [illegible] થવાથી ઊઠવા માટે ચલાયમાન થઈ. જેમ ચ[illegible] મૂંડોનાં મંડળથી શોભતી હાથીઓની [illegible] અસ્તાચળમાંથી ઊઠે, તેમ પુષ્પોના મુકુટોમ[illegible]

ઊડતા ભ્રમરોનાં મંડળથી શોભી રહેલી એ સભા એ સ્થાનમાંથી ઊઠી.[૨૨,૨૩] ઊઠવાના સંભ્રમને લીધે પરસ્પરનાં અંગો ભીંસાયાં, તેથી બાજુબંધો ઘસાયા અને માણિક્યોની કાન્તિ ચારે બાજુ ફેલાઈ રહી. આથી ત્યાં રાતાં વાદળાંવાળા સંધ્યાકાળના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો.[૨૪] ત્યાં પુષ્પોના આભૂષણોમાંથી નીકળીને ભમવા લાગેલા ભ્રમરો ગુંજારવ મચાવી રહ્યા અને મુકુટોમાં જડેલા મોટા પ્રકાશવાળાં રત્નોની પ્રભાથી સર્વનાં વસ્ત્રો ઇન્દ્રધનુષ જેવાં વિચિત્ર રંગોવાળાં દેખાવા લાગ્યાં.[૨૫] જેમ લતાઓનાં દાંડાંઓમાં સુંદર મંજરીઓવાળી વનોની પંક્તિ પોતામાં રહેલા મોટા મોટા હાથીઓના મંડળના ઊઠવાના સંભ્રમથી શોભે, તેમ સ્ત્રીઓના હસ્તોમાં શોભતા સુંદર ચામરોવાળી એ સભા મોટા મોટા સભાસદોના ઊઠવાના સંભ્રમથી શોભવા લાગી. કડાંઓની ચળકતી કાન્તિઓથી સભાસદોનાં વસ્ત્રો પરસ્પર રાતાં થઈ ગયાં હતાં, તેથી એ સભા પવનથી ઊડેલાં પુષ્પોવાળી મંદારની વનરાજીની જેમ શોભતી હતી. સઘળી દિશાઓમાં હિમકણ જેવી કપૂરની કણીઓ ઘાટી રીતે ફેલાઈ હતી, તેથી એ સભા જાણે ધોળાં વાદળાંવાળી શરદઋતુ સર્વત્ર ફેલાયેલી હોય એવી જણાતી હતી.[૨૬-૨૮] સભાસદોના મુકુટોમાં જડેલા ચકચકિત ઇન્દ્રનીલમણિઓની કાન્તિથી આકાશભાગ શ્યામ થઈ ગયો હતો અને સઘળાં કાર્યો સમેટાઈ ગયાં હતાં; તેથી તે સભા પ્રફુલ્લિત નીલકમળોવાળા અને જેમાં સઘળાં કાર્યો આટોપી લેવામાં આવે છે, એવા સંધ્યાકાળ જેવી જણાતી હતી.[૨૯] રત્નોનાં કિરણોથી વ્યાપ્ત થયેલાં મુખોવાળી અને સારસપક્ષીઓના જેવા સ્ત્રીઓનાં નૂપુરોના શબ્દોવાળી એ સભા, ત્યારે જળથી વ્યાપ્ત થયેલાં કમળોવાળી અને ભ્રમરોના ગુંજારોવાળી કમલિનીની જેમ શોભતી હતી.[૩૦] સેંકડો રાજાઓના ઊઠવાના સંભ્રમોથી વ્યાકુળ થયેલી એ મોટી સભા, અનેક પ્રાણીઓના સંભ્રમથી વ્યાકુળ થયેલી નવી સૃષ્ટિની જેમ ઊઠી હતી. જેમ રત્નોની પ્રભા વડે ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવા કરેલા તરંગો સમુદ્રમાંથી નીકળે, તેમ રત્નોના જુદા જુદા રંગના પ્રકાશોએ ઇન્દ્રધનુષ જેવા કરેલા તે રાજાઓ, દશરથરાજાને પ્રણામ કરીને, રાજમંદિરમાંથી નીકળ્યા.[૩૧,૩૨] ઉપદેશના રસને જાણવામાં બહુ વિચક્ષણતાવાળા સુમંત્ર અને બીજા મંત્રીઓ વસિષ્ઠમુનિને તથા દશરથરાજાને પ્રણામ કરીને નાહવાને માટે ગયા. વામદેવ આદિ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ કેટલાએક ઋષિઓ વસિષ્ઠને અગ્રણી કરીને, રાજાની આજ્ઞા લેવા માટે ઊભા રહ્યા.[૩૩,૩૪] શત્રુદમન દશરથરાજા એ મુનિવૃંદનો સત્કાર કર્યો અને પછી તેમની આજ્ઞા લઇને તે પોતાનાં નિયમિત કાર્યો કરવાને માટે ત્યાંથી પધારી ગયા.[૩૫] સવારે વહેલા આવવાનો નિશ્ચય કરીને વનવાસીઓ વનમાં ગયા, આકાશનિવાસીઓ આકાશમાં ગયા અને નગરજનો નગરમાં ગયા.[૩૬] દશરથરાજાએ અને વસિષ્ઠમુનિએ પ્રેમપૂર્વક પ્રાર્થના કરવાને લીધે, મહાત્મા વિશ્વામિત્રમુનિએ તો વસિષ્ઠના ઘરમાં જ રાત્રિ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.[૩૭] જેમ દેવતાઓ વડે અનુસરાતા બ્રહ્મા બ્રહ્મલોકમાં પધારે, તેમ શ્રીમાન વસિષ્ઠમુનિ પોતાના આશ્રમમાં પધાર્યા. મોટા મોટા બ્રાહ્મણો, રાજાઓ, મુનિઓ તથા દશરથરાજાના રામ આદિ સઘળા કુમારો તેમની પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા અને સર્વ લોકો તેમને પ્રણામ કરતા હતા.[૩૮,૩૯] પછી ત્યાં આવી વસિષ્ઠમુનિએ, ચરણની સમીપમાં પ્રણામ કરતા રામ આદિ સઘળા રાજકુમારોને ત્યાંથી પાછા વિદાય કર્યા.[૪૦] ઉદાર ધૈર્યવાળા વસિષ્ઠમુનિએ ઉત્તમ ગુણોવાળા દેવલોકોને, મનુષ્ય લોકોને તથા નાગલોકોને અનુક્રમે ત્યાંથી વિદાય કર્યા. પછી પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરીને, તેમણે બ્રાહ્મણોએ અવશ્ય કરવા

યોગ્ય એવી નિત્યની દૈનિક ક્રિયા કરી.[૪૧]

नमश्चरान्धरणिचरानधश्चरान्विसृज्य संस्तुतगुणगोचरांश्च तान् । यथाक्रमं स्वगृहमुदारसत्त्ववांश्चकार तां द्विजजनवासरक्रियाम् ॥४१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'આહ્નિકવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો*

રામચંદ્રજીએ રાત્રિમાં કરેલો વિચાર

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

ते समेत्य गृहं गत्वा राजपुत्राः शशित्विषः । चक्रुः सर्वमशेषेण स्वसद्मसु दिनक्रमम् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:–ચંદ્રના જેવી કાન્તિવાળા એ રાજકુમારો એક સાથે થઈને ઘેર ગયા અને ત્યાં પોતપોતાનાં ઘરોમાં અનુક્રમથી સઘળું નિત્યકર્મ કર્યું.[૧] વસિષ્ઠે, રામચંદ્રજીએ, રાજાઓએ, મુનિઓએ અને બીજા બ્રાહ્મણોએ પણ પોતપોતાનાં ઘરોમાં તથા ઘરોની બહાર પણ આ પ્રમાણે પોતાનાં કાર્યો કર્યાં.[૨] તેમણે કમળોથી, કલ્હારોથી, કુમુદોથી, ઉત્પલોથી, ચક્રવાકપક્ષીઓથી, હંસોથી તથા સારસોથી મનનું આકર્ષણ કરનારાં જળાશયોમાં સ્નાન કર્યાં.[૩] તેમણે બ્રાહ્મણોને ગાયોનાં, પૃથ્વીનાં, તલનાં, સુવર્ણનાં, શયનોનાં, આસનોનાં પાત્રોનાં અને વસ્ત્રોનાં દાન દીધાં.[૪] તેમણે સુવર્ણોથી તથા રત્નોથી વિચિત્રતાવાળાં દેવાલયોમાં અને પોતાનાં ઘરોમાં વિષ્ણુ, શિવ, અગ્નિ અને સૂર્ય ઇત્યાદિક દેવતાઓનાં પૂજન કર્યાં.[૫] પછી તેમણે પુત્રો, પૌત્રો, સંબંધીઓ જાતિઓ, બંધુઓ અને મિત્રો –એ સર્વની સાથે યોગ્ય રીતે સુંદર ભોજન કર્યાં.[૬] એ નગરમાં સભાસદો એટલી ક્રિયાઓને પહોંચ્યા, તેટલામાં દિવસ કેવળ આઠમા ભાગે જ બાકી રહ્યો. આથી તે આંખો અને જોતાં ગમે નહિ એવો થયો. હવે તેમણે સાયંકાળ સુધીમાં જે જે કાર્યો કરવાં જોઇએ તે તે કાર્યો કર્યાં; તેટલામાં તો સૂર્ય પોતાનાં કિરણોની સાથે અસ્ત પામ્યો.[૭-૮] સૂર્ય અસ્ત પામતાં, સર્વે લોકોએ સંધ્યાવંદન કર્યાં, અઘમર્ષણ મંત્રોના સારી રીતે જપ કર્યા, પવિત્ર સ્તોત્રોના પાઠ કર્યા અને મનોહર ગાથાઓનાં ગાયન કર્યાં.[૯] પછી જેમ પૂર્વદિશાના તાપને હરનારી ચાંદની સમુદ્રમાંથી ઉદય પામે છે, તેમ સ્ત્રીઓના શોકને હરનારી રાત્રિ સાયંકાળમાંથી ઉદય પામી.[૧૦] પછી રઘુવંશી રાજકુમારો ધીરે ધીરે શયનોમાં પોઢ્યા. તે શયનોમાં પુષ્પો બિછાવ્યાં હતાં, કપૂરનાં ચૂર્ણો ભભરાવ્યાં હતાં અને તે લાંબાં થયેલાં ચંદ્રનાં કિરણોની જેમ રમણીય હતાં.[૧૧] એક રા[મ] સિવાય બીજા લોકોને તે સુંદર રાત્રિ તે તે નિદ્ર[ા] આદિ વ્યવહારો કરવાથી બે ઘડીની પેઠે વહ[ી] ગઈ.[૧૨] જેમ હાથીનું બચ્ચું પોતાની માતાનું ચિંતવન કરતું રહે, તેમ રામ તો વસિષ્ઠમુનિન[ા] તે મધુર અને ઉદાર વચનોની પંક્તિનું ની[ચે] પ્રમાણે ચિંતવન કરતા જ શયનમાં બેઠા રહ્યા.[૧૩] 'આ સંસારનું ભ્રમણ જોવામાં આવે છે એ [શું] શું? આ સઘળા લોકો કેમ થયા છે? વિચિ[ત્ર] પ્રાણીઓ જન્મ–મરણ કેમ પામ્યા કરે છે?[૧૪] મનનું રૂપ કેવું છે? મન શી રીતે શાંત થાય? આ માયા શાથી ઊઠી છે તથા તે કેમ બંધ પડે છે?[૧૫] માયાની નિવૃત્તિ થાય તો તેથી શો લાભ છે અથવા શી અડચણ છે? વ્યાપક આત્મામાં આ જગતરૂપી સંકોચ કેમ આવ્યો?[૧૬] મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ મનના ક્ષય વિષે, ઇન્દ્રિયોને જીતવા વિષે અને આત્મા વિષે શું કહ્યું હતું?[૧૭] આત્મા જ જીવ, ચિત્ત, મન તથા માયા આદિ વિસ્તારવાળાં રૂપોથી આ ખોટા સંસારને બનાવે

* આ બીજા સર્ગમાં આહ્નિકની ક્રિયા, રામચંદ્રજીએ કરેલો વિચાર અને સાંભળેલા વિચારમાં સ્થિરતાને માટે કરેલી બુદ્ધિની પ્રાર્થના એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

છે.[૧૮] કેવળ સંકલ્પરૂપી તાંતણાથી જ બંધાયેલા એ ચિત્ત આદિ પદાર્થો ક્ષય પામે તો જ દુઃખની શાંતિ થાય, પણ એમનો સારી પેઠે ક્ષય કરવાને મારે શો ઉપાય કરવો ?[૧૯] જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધને પાછું વાળી લે છે, તેમ હું ભોગોરૂપી વાદળાંઓની પંક્તિમાં ફરનારી આ બુદ્ધિરૂપી બગલીને એ ભોગોમાંથી શી રીતે પાછી વાળું ?[૨૦] ભોગો છોડી શકાતા નથી અને તેમને છોડ્યા વિના હું વિપત્તિઓને અટાડવામાં સમર્થ થાઉં એમ નથી. અહો ! આ તો મહાસંકટ આવી પડયું છે.[૨૧] મારે બ્રહ્મને પામવાનું છે. તે બ્રહ્મ મનનો ક્ષય થવાથી જ મળે એમ છે. પણ એ મન તો વિષયોમાં લાગનારું છે. જેમ મૂર્ખતાને લીધે બાળકને પિચાશ કરતાં પણ પહાડ વધારે દઢ થઈ પડે છે, તેમ અજ્ઞાનને લીધે એ મન પહાડ કરતાં પણ દઢ થઈ પડ્યું છે.[૨૨] જેમ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમને પામ્યા પછી કોઈનું સ્મરણ કરતી નથી, તેમ મારી બુદ્ધિ સંસારના સંભ્રમને છોડી દઈને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે બીજા કોઈનું પણ સ્મરણ કરશે નહિ.[૨૩] સઘળા વેગોને તથા વિષયો સબંધી સઘળાં કૌતુકોને છોડી દઈને મારું પવિત્ર મન નિર્દોષ આત્મપદમાં ક્યારે વિશ્રાંતિ લેશે ?[૨૪] જીવન્મુક્તિનું પદ સઘળી કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રમા કરતાં પણ વધારે શીતળ છે. તેમાં અત્યંત દઢ સ્થિતિ પામીને હું ક્યારે જગતમાં ફરીશ ?[૨૫] જેમ તરંગ પોતાના કલ્પિત રૂપને છોડી દઈ જળમાં લીન થઈને શાંત થાય છે, તેમ મારું મન પોતાના કલ્પિત રૂપને છોડી દઈ આત્મામાં લીન થઈને ક્યારે શાંત થશે ?[૨૬] તૃષ્ણારૂપી તરંગોએ વ્યાકુળ કરેલા અને આશાઓરૂપી મગરોના સમૂહવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રને તરીને હું ક્યારે સંતાપથી રહિત થઈશ ?[૨૭] આત્મજ્ઞાનમાં વિચક્ષણતા પામીને, અને સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખીને, ઉપમશથી શુદ્ધપણાવાળી જીવન્મુક્તની સ્થિતિમાં મને ક્યારે શોકરહિતપણે રહેવાનું મળશે ?[૨૮] સઘળાં અંગોને તપાવનારો અને સઘળી ધાતુઓમાં (રુધિર આદિ ધાતુઓમાં અને સુવર્ણ આદિ ધાતુઓમાં) લાગુ થવાથી ભારે ત્રાસ આપનારો આ મોહરૂપી જીર્ણજ્વર ક્યારે નાશ પામશે ?[૨૯] મારું મન વાયુ વગરના સ્થળમાં રહેલા દીવાની શિખાની પેઠે ભ્રમણને તજી દઈને અને અત્યંત પ્રકાશમય થઈને, ક્યારે સ્થિરતા પામશે ?[૩૦] જેમ ગરુડ પક્ષીઓ સમુદ્રોને લીલામાત્રમાં તરી જાય છે, તેમ દુષ્ટ વિષયોથી શરીરને બાળનારી મારી ઇન્દ્રિયો ક્યારે દુ ઓને લીલામાત્રમાં તરી જશે ? જેમ શરદઋતુમાં કાળો મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ 'આ દેહ હું છું, હું રંક છું અને હું મૂઢ છું' એવા પ્રકારનો આ વ્યર્થ ભ્રમ ક્યારે નાશ પામશે ?[૩૧,૩૨] જે આત્મપદ મળવાથી બુદ્ધિ સ્વર્ગ આદિનાં સુખોને તરણાં જેવાં તુચ્છ ગણે છે, તે પદની હું માગણી કરું છું. મને એ પદ ક્યારે મળશે ? હે મન ! સંસારમાં રાગ વિનાના વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓએ નિર્મળ બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી કહેલા વિચારો તારામાં સ્થિતિ કરશે કે ? એ તું મને કહે.[૩૩,૩૪] હે ચિત્ત ! હું ફરી વાર દુઃખોરૂપી અજગરોના ઝપાટામાં આવીને 'હાય બાપ, હાય મા અને હાય દીકરા !' ઇત્યાદિ વિલાપોનું પાત્ર ન બનું તો ઠીક[૩૫] હે બહેન× બુદ્ધિ ! હું તારો ભાઈ છું. તું મારી આ માગણીને તુરત પૂરી કર. તું વસિષ્ઠ મુનિનાં વચનોનો વિચાર કર, એટલે આપણે દુઃખોમાંથી છૂટી જઈએ.[૩૬] હે દીકરી* સુબુદ્ધિ ! હું તારા પગમાં પડીને હું પ્રાર્થના કરું છું કે હું

સંસારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય એવી પૂર્ણતારૂપ સંપત્તિ અર્થે સ્થિર થા.[37] હે સુબુદ્ધિ ! વસિષ્ઠ-મુનિએ પ્રથમ વૈરાગ્યનાં વચનો કહ્યાં, તે પછી મુમુક્ષુજનનો વ્યવહાર કહ્યો, તે પછી જગતની ઉત્પત્તિઓનો ક્રમ કહ્યો અને તે પછી દૃષ્ટાંતાથી સુંદર લાગે એવું, તથા બ્રહ્મવિદ્યાવાળાં આખ્યાનોથી તુરત સમજાય એવું સઘળું સ્થિતિપ્રકરણ કહ્યું. તું તેનું સંપૂર્ણ રીતે સ્મરણ કર.[38,39] જે વસ્તુનો મને સારી પેઠે સેંકડો વાર વિચાર કરી મૂક્યો હોય, તે વસ્તુને જો બુદ્ધિ સ્વીકારે નહિ તો સઘળો વિચાર શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે નિષ્ફળ જ થાય છે. આથી સઘળાં કાર્યોમાં બુદ્ધિ જ મુખ્ય છે.[40]

कृतमतिशतशो विचारितं यद्यदि तदुपैति न मानसस्य बुद्धिः। भवति तदफलं शरद्घनाभं सततमतो मतिरेव कार्यसारः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઉપદેશાનુવર્ણન' એ નામ-નો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો*

વસિષ્ઠાદિ સર્વનું સભાસ્થાનમાં આગમન

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

तस्यैवं प्राययया तत्र ततयोदारचिंतया।
सा व्यतीयाय रजनी पद्मस्येवार्ककांक्षिणः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા–જેમ કમળને સૂર્યની ચિંતા કરતાં કરતાં રાત્રિ વ્યતીત થઈ જાય, તેમ રામને એવા પ્રકારની મોટી વિસ્તીર્ણ ચિંતા કરતાં કરતાં તે રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ.[1] પછી જાણે કોઈએ વાળી નાખ્યા હોય તેમ આકાશમાં તારાએ ઝાંખા પડી ગયા અને દિશાઓ અંધારાની થોડી થોડી શ્યામતામાં કાંઈક રત શથી મિશ્રિત થઈ ગઈ.[2] ત્યારે જેમ કમ પદ્માકરમાંથી ઊડે, તેમ ચંદ્રસરખા મુખવાળ રામચંદ્રજી પ્રભાતકાળનાં વાદળાંઓના શબ્દ સાથે શયનમાંથી ઊઠ્યા.[3] હવે પ્રાતકાળ કરવાના સ્નાનવિધિને તથા સંધ્યાવંદન આ વિધિને પૂર્ણ કરી, તે ભાઈઓની સાથે ત થોડાક પરિવારની સાથે વસિષ્ઠ મુનિને ઘે પધાર્યા.[4] ત્યાં બ્રહ્મના નિદિધ્યાસરૂપ સમાધિ ધર ને એકાંતમાં બેઠેલા વસિષ્ઠ મુનિને જોઈને રા ચંદ્રજી માથું નમાવીને દૂરથી જ તેમને પ લાગ્યા.[5] વિનયવાળા એ લોકો વસિષ્ઠ મુનિ પ્રણામ કરીને, જ્યાં સુધી અંધકાર ટળી જઈ સઘળી દિશાઓ સ્વચ્છ થઈ ત્યાં સુધી એમન આંગણામાં જ ઊભા રહ્યા.[6] પછી જેમ દેવતાએ બ્રહ્મલોકમાં આવે, તેમ બીજા રાજાઓ, રાજ કુમારો, ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો પણ વસિ મુનિને ઘેર આવ્યા.[7] ત્યાં ઘણાં માણસોથી વ્યા થયેલું તથા હાથીઓની, ઘોડાઓની અને રથે ની ભીડવાળું વસિષ્ઠ મુનિનું ઘર રાજદ્વાર જે શોભવા લાગ્યું.[8] પછી મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ જરા વારમાં સમાધિ છોડી દીધી અને વિનય આદિ આચારથી તેમજ પ્રિય વચનો આદિ ઉપચારથી તે લોકોને માન આપ્યું.[9] પછી બ્રહ્મા જેમ કમળ ઉપર બિરાજે, તેમ શ્રીમાન વસિષ્ઠમુનિ વિશ્વામિત્રની સાથે રથમાં બિરાજ્યા અને બીજા મુનિઓ તેમની પાછળ ચાલ્યા.[10] હવે જેમ સઘળા દેવતાઓથી વીંટાયેલા બ્રહ્મા ઇન્દ્રને ઘેર પધારે, તેમ મોટા સૈન્યથી વીંટાયેલા મુનિ દશરથરાજાને ઘેર પધાર્યા.[11] જેમ હંસોના ટોળાંથી વીંટાયેલો રાજહંસ કમલિનીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ લોકોથી વીંટાયેલા વસિષ્ઠમુનિએ નમ્ર માણસોવાળી દશરાજાની રમણીય સભામાં પ્રવેશ કર્યો.[12] ત્યારે મહાવીર દશરથરાજ તુરત સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને ત્રણ પગલાં તેમની સામે

* આ ત્રીજા સર્ગમાં પોતાને ઘેર આવેલા રામ આદિ લોકોને સાથે લઈ, વસિષ્ઠમુનિ સભામાં પધાર્યાની અને વ્યાખ્યાનની સઘળી સગવડ થયાની કથા કહેવામાં આવશે.

ા઼વ્યા. પછી દશરથ આદિ રાજાઓ, વસિષ્ઠ ાદિ મુનિઓ, ઋષિઓ, બ્રાહ્મણો, સુમંત્ર ાદિ મંત્રીઓ, સૌમ્ય આદિ વિદ્વાનો, રામ ાદિ રાજકુમારો, શુભ આદિ મંત્રીપુત્રો, પ્રતિ- ાધિ આદિ રાજ્યનાં માણસો, સુહોત્ર આદિ ઠિયાઓ, માલવ આદિ રાજ્યના સેવકો અને ોજા પણ કેટલાએક સદ્ગૃહસ્થો સભામાં યોગ્ય .તે બેઠા.[૧૩-૧૬] આમ સર્વે લોકો પોતપોતાનાં ાસનો પર બેઠા અને તે સઘળાઓની દૃષ્ટિઓ સિષ્ઠ મુનિના મુખ ઉપર લાગી.[૧૭] હવે સભાનો ાલાહલ શાંત થઈ ગયો, બંદીજનો ચૂપ થઈ ગયા, ત્રે આરામ મળવા આદિની પરસ્પરને પૂછવા- ો સઘળી વાતો પુછાઈ રહી અને સઘળી સભા ાશ્ચળ થઈ ગઈ.[૧૮] ત્યાં પવનની સુંદર લહેરો ાલવા લાગી અને પવનને લીધે કમળોના ોમાંથી નીકળતા પરાગો ઊડીઊડીને લોકો- ા પહેરેલી મોતીની માળાઓની ઉપર પડવા ાગ્યા.[૧૯] ત્યારે ચારે બાજુ ગોઠવવામાં આવેલા ષ્પોના મોટા મોટા હીંડોળાઓમાંથી ભારે ાંધ લઈને મીઠો મીઠો પવન વાવા લાગ્યો.[૨૦] ાં પુષ્પોથી બિછાવેલી ભૂમિકાઓના કોમળ રૂખાઓમાં રાખેલા પલંગો ઉપર બેસીને સઘળી ાણીઓ જોવા લાગી.[૨૧] જાળિયાંઓમાં આવેલાં ૂર્યનાં કિરણોના પ્રતિબિંબથી ચપળ થતાં ત્રોવાળી, રત્નોના પ્રકાશો પડવાથી કોમળ રીતે ંગળાં લાગતાં શરીરોવાળી અને ધોળા ચામ- ને ધારણ કરનારી ચપળ સ્ત્રીઓ, ત્યાં કાંઈ પણ ાપળતા નહિ કરતાં ગુપચુપ થઈને ઊભી રહી. ાતીઓમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં સૂર્યનાં રાતાં કેરણોએ કરીને આંગણાંઓમાં બિછાવેલો પુષ્પો- ા સમૂહ પણ રંગાઈ ગયો હતો. આથી ભમ- ાઓ તેને ભ્રાંતિથી પ્રભાતકાળના તડકાના બિંબરૂપ સમજતા હતા અને તેના ઉપર આવતા ાહોતા. જેમ આકાશમાં કાળાં વાદળાંઓ ભમે, ામ તે ભમરાઓ ઉપર ને ઉપર ભમવા લાગ્યા.

પુણ્યોના પ્રભાવને લીધે વસિષ્ઠમુનિના મુખથી જે ઉપદેશ સાંભળવામાં આવ્યો હતો, તેનો હૃદયમાં વિસ્તાર થતાં સઘળા સજ્જન સભાસદો આશ્ચર્ય- પૂર્વક પોતાના મનમાં ઊભરાઈ રહ્યા અને તેઓ પરસ્પરમાં ઘણા ઘણા ગુણોવાળી, કોમળ પદો- વાળી તેમજ કોમળ અક્ષરોવાળી મધુર મધુર વાતો કરવા લાગ્યા.[૨૨-૨૪] દિશાઓમાંથી, નગર- માંથી, આકાશમાંથી અને વનોમાંથી આવતા સિદ્ધલોકો, વિદ્યાધરલોકો, આર્યલોકો, મુનિ- ઓ અને બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠમુનિને મૂંગામૂંગા પ્રણામ કરીને કાંઈ પણ શબ્દ નહિ કરતાં, સભામાં પેસવા લાગ્યા. સભામાં આવીને જે મહાત્માઓની સાથે સંભાષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ; તેમની સાથે પણ લોકો અત્યંત મંદ- સ્વરથી વાતચીત કરવા લાગ્યા.[૨૫] પવને પોતે જ કમળોના પોટાઓ ઉઘાડી નાખ્યા હતા અને તેમાંથી નીકળતા ભ્રમરો, મકરંદો તથા પરાગોના રંગે કરીને તે કાંઈક પીળો થઈ ગયો હતો. એ પવન પોતાના સ્પર્શથી ચંદરવા આદિમાં બાંધેલી નાની નાની ઘંટાઓને બજાવવા લાગ્યો; એટલે તે ઘંટાઓના રણકારાઓથી મેડીઓમાં થતાં પ્રભાત સમયનાં ગાયનો બંધ પડી ગયાં.[૨૬] ચંદ- નના સુગંધી ચૂર્ણથી તથા પુષ્પોના ચપળ પરા- ગોથી મિશ્રિત થયેલા અગરુના અને તગરના ધૂપનો ધુમાડો ચંદરવામાં બાંધેલાં કમળોના મંદમંદ સુગંધોની સાથે જ્યારે રસભરેલાં પુષ્પો- ની મોટી મોટી સુગંધી માળાઓવાળા સભાના આકાશભાગમાં ચાલવા લાગ્યો, ત્યારે તેની કાળાશથી જુદા નહિ દેખાતા ભ્રમરો કેવળ પોતાના ગુંજારવથી જ ઓળખાવા લાગ્યા.[૨૭]

अगुरुतगरधूमे चंदनामोदमिश्रे सरसकुसुम- दामोद्दामगंधांकिताभ्रे। सरति सति वितानां- भोरुहामोदलेशैश्चलकुसुमरजोंके शब्दविज्ञातभृंगम्

સર્ગ ૩ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો*

દશરથરાજાએ વસિષ્ઠઋષિનાં વાક્યોની પ્રશંસા કરી

॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥

मेघगंभीरया वाचा विश्रब्धपदसुंदरम् ।
इदं दशरथो वाक्यमुवाच मुनिनायकम् ॥ १ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:–આ સમયમાં દશરથરાજાએ મેઘના નાદ જેવી ગંભીર વાણીથી મુનિવર વસિષ્ઠને આ પ્રમાણે વિશ્વાસભરેલાં પદોથી શોભતું વચન કહ્યું:[૧] ‘હે ભગવન્! ગઈ કાલના વ્યાખ્યાનની રચનાથી આપને થયેલો પરિશ્રમ આપના શરીરમાં તપથી થયેલી કૃશતા કરતાં ય વધારે હતો. તે તો મટી ગયો છે ને ?[૨] ગઈ કાલે આપે પરમ આનંદ આપનારાં જે પવિત્ર વચનો કહ્યાં હતાં, તે વડે અમને અમૃતનો વરસાદ થયાના જેવો સંતોષ મળ્યો છે.[૩] જેમ નિર્મળતાવાળાં ચંદ્રનાં અમૃતમય કિરણો અંધકારને દૂર કરીને બહાર શીતળતા આપે છે, તેમ મહાત્માઓની નિર્મળતાવાળી અમૃતમય વાણીઓ અજ્ઞાનને દૂર કરીને મનમાં શીતળતા આપે છે.[૪] બ્રહ્મતત્ત્વના વિચારથી ભરેલી મહાત્માઓની સુંદર વાણીઓ મોહને અત્યંત હરી લે છે અને અપૂર્વ આનંદ આપે છે. સુજનરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષ છે. તેમાંથી આત્મતત્ત્વરૂપી રત્નનો પ્રકાશ કરવામાં મુખ્ય દીવીરૂપ અને રસમય સ્વરૂપવાળી યુક્તિરૂપી લતા ઉદય પામે છે, તેને સઘળા લોકોએ વંદન કરવું યોગ્ય છે.[૫,૬] જેમ ચંદ્રનાં કિરણો અંધકારના સમૂહને દૂર કરી નાખે છે, તેમ સજ્જનોનાં સુંદર વચનો શારીરિક અને માનસિક એવા સઘળા દોષોને દૂર કરી નાખે છે.[૭] હે મુનિ! જેમ શરદઋતુમાં કાળાં વાદળાંઓ પાતળાં પડી જાય છે, તેમ આપનાં વચનોથી અમારાં તૃષ્ણા તથા લોભ આદિ સાંસારિક બંધનો પાતળાં પડી ગયાં છે.[૮] જેમ જન્માંધ લોકો પણ સિદ્ધરસરૂપ અંજન મળવાથી દૃષ્ટિ પામીને સુવર્ણને જોવા લાગે છે, તેમ જન્મના અજ્ઞાની અમે પણ આપના ઉપદેશરૂપી અંજન મળવાથી જ્ઞાનદૃષ્ટિ પામીને, નિર્દોષ આત્માને જોવા લાગ્યા છીએ.[૯] અમારા હૃદયરૂપી આકાશમાં સંસારની વાસનારૂપી વૃષ્ટિની જે ગ્રાકળ હતી, તે આપની વાણીરૂપી શરદઋતુ પ્રાપ્ત થવાને લીધે પાતળી પડવા લાગી હોય એમ જણાય છે.[૧૦] હે મુનિ! આપના જેવા મહાત્માઓની વાણીઓથી જેવો આનંદ મળે, તેવો કલ્પવૃક્ષની મંજરીઓથી કે અમૃતના સમુદ્રની લહેરોથી પણ મળે નહિ.[૧૧] હે રામ! જે દિવસ મહાત્માઓની સેવામાં જાય, તે દિવસ જ પ્રકાશવાળો છે. બીજા સઘળા દિવસોને અંધકારથી જ ઘેરાયેલા સમજવા.[૧૨] હે કમળપત્રસરખાં નેત્રોવાળા રામ! હવે તું પ્રસન્ન થઈને બિરાજેલા આ વસિષ્ઠમુનિને સંપૂર્ણ રીતે ચાલતો વિષય પૂછ.’ દશરથરાજાએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સન્મુખ બેઠેલા ઉદારચિત્ત મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ રામને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧૩,૧૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રઘુકુળમાં મુખ્ય ચંદ્રરૂપ! હે મહાબુદ્ધિમાન! હે રામ! મારાં કહેલાં વાક્યોનો અર્થ તમારા સ્મરણમાં છે ને? એ વાક્યોના અર્થનો તમે પૂર્વાપર વિચાર કર્યો છે ને?[૧૫] હે શત્રુઓને હણનારા! સત્ત્વ આદિ ગુણોના ભેદથી મેં જીવોની જે સર્વ પ્રકારની વિચિત્ર ઉત્પત્તિઓ કહી, તેમના વિભાગોનું તમને સ્મરણ છે ને?[૧૬] બ્રહ્મનું સર્વ જગતરૂપપણું તથા સર્વ જગતથી રહિતપણું મેં જે તમને કહ્યું છે, તે તમારા સ્મરણમાં છે ને? તમે તે પ્રમાણે બ્રહ્મસ્વરૂપ વિષે ચોખ્ખી રીતે સમજ્યા છો કે?[૧૭] આ અનિર્વચનીય જગત જે રીતે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ છે, તે તમારા

* આ ચોથા સર્ગમાં રાજાએ વસિષ્ઠના વાક્યોની પ્રશંસા કર્યાની અને વસિષ્ઠના કહેવાથી રામે પોતાના જ્ઞાનનો અનુવાદ કરવાની કથા કહેવામા આવશે.

માં છે ને ? હે સારા ઉપદેશોના મુખ્ય પાત્ર-
રામ ! આ જગત જે પ્રકારે સર્વ શક્તિઓ-
। પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રકાર
મેં કહ્યો છે, તેનું તમને સ્મરણ છે ને ?[૧૮]
ત્તમ બુદ્ધિવાળા ! અવિદ્યાનું વિસ્તીર્ણ રૂપ
યાથી અંત વગરનું છે, બ્રહ્મના એક દેશમાં રહેલું
મને જ્ઞાનના બળથી નષ્ટ થઈ જાય એવું છે; તે
મેં તમને જે કહ્યું છે, તેનું તમને સંપૂર્ણ
સ્મરણ છે કે ? જીવ કાંઈ કોઈ બીજો પદાર્થ
, પણ જે ચિત્ત છે તે જ જીવ છે, એ વિષય
શું આદિના વિચારથી મેં પ્રતિપાદિત કરેલો
નું તમને સારી રીતે સ્મરણ છે ને ? હે રામ ! ગઈ
ના વિચારનો સઘળો વાક્યાર્થ તમે રાત્રે વિચા-
છે અને હૃદયમાં રાખ્યો છે ને ? ઉપદેશ જો
વાર વિચારવામાં આવે અને હૃદયમાં સારી
સ્થાપવામાં આવે, તો જ ઉત્તમ ફળ આપે
જે પુરુષ અનાદરથી ઉપદેશના અર્થને મનમાં
શું કરે નહિ, તેને તે ઉપદેશ કાંઈ પણ ફળ
તો નથી. હે રામ ! જેમ તમે મોટા હૃદય-
। હોવાથી મોતીઓને કંઠમાં રાખવાને યોગ્ય
તેમ તમે શુદ્ધિ આપનારાં મારાં સ્પષ્ટ
નોને પણ હૃદયમાં રાખવાને યોગ્ય છો.[૧૯–૨૩]
વાલ્મીકિ બોલ્યા:–એ પ્રમાણે બ્રહ્માના
મહાત્મા વસિષ્ઠમુનિએ બોલવાનો અવસર
-યો, એટલે, રામચંદ્રજી તેમને નીચે પ્રમા
કહેવા લાગ્યા.[૨૪]
રામ બોલ્યા:–હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા
ાત્મા મુનિ ! હું વિસ્તીર્ણ બુદ્ધિવાળો થઈને
પનાં વચનોના અભિપ્રાયને સમજ્યો, એ
પનો જ પ્રભાવ છે.[૨૫] આપ જે કહો છો તે
શું તે પ્રમાણે જ છે. આપના કહેવામાં કાંઈ
ફેરફાર નથી. મેં નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને આપ-
વાક્યોના અભિપ્રાયનું હૃદયમાં ચિંતવન કર્યું
[૨૬] હે મહારાજ ! ગઈ કાલે આપ સૂર્યે સંસાર-
। અંધકારનો નાશ કરવાને માટે વાણીરૂપી
કિરણોનું જે મંડળ ફેલાવ્યું હતું, તેથી બહુ
આનંદ થયો છે.[૨૭] હે ઉદાર મનવાળા ! રત્નના
સમૂહની પેઠે અનુક્રમથી ગોઠવાયેલું અને તેથી
અત્યંત પ્રિય લાગે એવું આપનું ગઈ કાલનું સઘળું
પવિત્ર ભાષણ મેં હૃદયમાં બરાબર રાખ્યું છે. આપ-
નો ઉપદેશ પરિણામે સુખ આપનાર છે, મનને
ગમે એવો છે, પવિત્ર છે અને વર્તમાનકાળમાં
પણ આનંદનો સાધનરૂપ છે, કયા પુરુષો તેને
માથે ન ચડાવે ? સિદ્ધ લોકો પણ આપના ઉપ-
દેશને માથે ચડાવે છે.[૨૮,૨૯] જેમ શરદઋતુમાં
વરસાદના ઝાકળને તોડી નાખતાં દિવસો નિર્મળ
થાય છે, તેમ આપની કૃપાથી સંસારરૂપી આવ-
રણને તોડી નાખતા અમે નિર્મળ થયા છીએ.[૩૦]
આપનો પવિત્ર ઉપદેશ શ્રવણના કાળમાં પણ
મધુર આરંભવાળો છે, મધ્યકાળમાં એટલે મન-
નના તથા નિદિધ્યાસનના કાળમાં પણ શાંતિ
આદિ સુખને વધારનારો છે અને અંતે પણ
મોક્ષરૂપ ફળને આપનારો છે.[૩૧] આપના વચન-
રૂપી કલ્પવૃક્ષનું પુષ્પ વિકાસ પામેલું છે, સ્વચ્છ
છે, કદી પણ કરમાય નહિ એવું છે અને સારા–
નરસા સર્વ લોકોને આનંદ આપે એવું છે. તે
અમને સર્વદા ઉત્તમ ફળ આપશે.[૩૨] હે સઘળાં
શાસ્ત્રોના વિચારમાં વિચક્ષણ ! હે સદાચારોરૂપી
પવિત્ર જળોના મુખ્ય સમુદ્રરૂપ ! હે મોટા મોટા
ઉત્તમ નિયમોને પાળનારા ! હે વસિષ્ઠ મુનિ !
હવે પાપોના સમૂહનો નાશ કરનારી ઉપદેશની
વાણીને આપ અત્યંત ફેલાવો. (ખૂબ ઉપદેશ
કરવાનો આરંભ કરો.)[૩૩]

सकलशास्त्रविचारविशारद प्रसृतपुण्यजलैकमहाहृद । भज भृशं विततव्रत संप्रति प्रसृततां हतकिल्बिषसंततिम् ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ–પ્રકરણનો 'રાઘવપ્રશ્ન' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો*

મનોમય જગતની સ્થિતિને શાંત કરવાનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इदमुत्तमसिद्धांतं सुंदरं सुंदराकृते।
उपशांतिप्रकरणं शृणुष्वावहितो हितम्॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે સુંદરવર રામ! ઉત્તમ સિદ્ધાંતોથી રમણીય લાગે એવું અને મુક્તિ આપનારું આ ઉપશમ–પ્રકરણ હું કહું છું, તે તમે એકાગ્રચિત્તથી સાંભળો.[1] હે રામ! જેમ સારા થાંભલાઓથી માંડવો ટકી રહે છે, તેમ રજોગુણી અને તમોગુણી જીવોથી જ આ સંસારરૂપી લાંબી માયા ટકી રહી છે.[2] સાત્વિક જન્મવાળા અને ઉત્તમ ગુણોવાળા તમારા જેવા ધીર પુરુષો તો, જેમ સર્પો જૂની કાંચળીને છોડી દે છે, તેમ આ અનાદિકાળની માયાને લીલામાત્રમાં છોડી દે છે.[3] હે રામ! શુદ્ધ સાત્વિક જન્મવાળા અથવા રજોગુણથી મિશ્રિત એવા સાત્વિક જન્મવાળા જે સમજુ પુરુષો હોય છે, તેઓ જગતનાં કારણોની પરંપરાનો વિચાર કરે છે.[4] શાસ્ત્રોના, સજ્જનોના અને શુભ કાર્યોના સંગથી જેમનાં પાપ ટળી ગયાં હોય છે, તે પુરુષોની બુદ્ધિ સત્યપદાર્થનું અવલોકન કરવામાં દીવા જેવી થાય છે.[5] પોતાની રુચિ વડે અને પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કરીને જ્યાં સુધી જાણવા યોગ્ય વસ્તુ જાણી ન હોય, ત્યાં સુધી તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી.[6] હે રામ! બુદ્ધિવાળા, નીતિવાળા, ધીર અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા રજોગુણથી મિશ્રિત એવા સાત્વિક જાતિવાળાઓમાં તમે મુખ્ય છો.[7] તમે આ જોવામાં આવતા સંસારના આરંભોમાં 'શું સાચું છે અને શું ખોટું છે?' એ પોતાની મેળે જ વિચારો અને વિચારીને જે સત્ય હોય તેમાં તત્પર થાઓ. જે વસ્તુ આદિમાં પણ ન હોય અને અંતમાં ન હોય, તેની સત્યતા કેવી હોય? જે આદિમાં પણ અવિચળ હોય અને અંતમાં પણ અવિચ[ળ] હોય, તે જ સત્ય કહેવાય, બીજું સત્ય ન કહેવાય.[8] જે વસ્તુ આદિમાં તથા અંતમાં ન રહેનાર હોય, તે વસ્તુમાં જેનું મન આસક્ત થા[ય] છે તે પશુ જેવો મૂઢ છે, તે માણસને વિવેક શા[નો] થાય?[10] આ સંસારમાં મન જ જન્મે છે, મન જ વધે છે અને બ્રહ્મવિચારરૂપી ઉત્તમ [ઉપાયથી] મન જ મોક્ષ પામે છે.[11]

રામ બોલ્યાઃ–હે બ્રહ્મન્! આ જગતમાં મન જ સંસારી છે અને જરાનું તથા મરણનું પાત્ર પણ એ જ છે, એ મારા જાણવામાં આ[વ્યું] છે.[12] હવે એ મનનો ઉદ્ધાર કરવાનો જે ઉપા[ય] હોય તે મને કહો. જેમ સૂર્ય બહારના અંધા[રા]નો નાશ કરે છે, તેમ આપ જ રઘુવંશ[ીઓના] હૃદયના અંધારાનો નાશ કરતા આવ્યા છો.[13]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પ્રથમ શાસ્ત્રથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી અને સજ્જનોના સંગ[થી] મનને પવિત્ર કરો.[14] મન જ્યારે અભિમાન[]થી રહિત થઈને વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યા[રે] શાસ્ત્રના રહસ્યના જ્ઞાનથી તથા બ્રહ્મતત્ત્વના અનુ[]ભવથી પણ સારી પેઠે સમજાવવામાં સમર્થ એવા ગુરુઓને શરણે જવું.[15] ગુરુએ બતાવેલા માર્ગ[]થી સગુણ ઈશ્વરનું ધ્યાન તથા પૂજન [] કરીને પુરુષ અનુક્રમે પરમપાવન પદને [પ્રાપ્ત] થાય છે.[16] જેમ પૂર્ણિમાને દિવસે સઘળું આ[કાશ] ચંદ્રના શીતળ તેજથી પૂર્ણ થયેલું જો[વામાં] આવે છે, તેમ મન વડે નિર્મળ વિચાર કર[વામાં] આવે, તો સઘળું જગત આત્માથી જ [ભરેલું] જોવામાં આવે છે.[17] માણસ જ્યાં સુધી વિચ[ારરૂપી] વહાણ વડે વિચારરૂપી તટમાં વિશ્રાંતિ પામે [નહિ,] ત્યાં સુધી તે સંસારરૂપી મહાસાગરમાં [] પેઠે તણાતો જાય છે.[18] જેમ નીચા પ્રવાહ

* આ પાચમા સર્ગમા અવિવેકથી જ વૃદ્ધિ પામેલી મનોમય જગતની સ્થિતિને ઉપશાંત કરવાનો ક્રમ સારી રીતે કહેવામાં આવશે.

ાર્મળ પાણી સઘળી રેતીને દૂર કરી નાખે છે,
મ વિચારથી સત્ય વસ્તુને જાણનારા પુરુષની
દ્ધિ સઘળાં માનસિક દુઃખોને દૂર કરી નાખે
.[19] સોનું અને ભસ્મ મિશ્રિત થઈ ગયેલાં
ાય છે, તેમાં 'આ સોનું છે અને આ ભસ્મ છે'
.વું જ્ઞાન શોધન કરનારા સોનીને જ પ્રાપ્ત થાય
, પણ બીજાને તે પ્રાપ્ત થતું નથી. તેજ પ્રમાણે
ક અને આત્મા મિશ્રિત થઈ ગયેલા છે. તેમાં
મા આત્મા છે અને આ દેહ છે' એવું જ્ઞાન, વિવે-
ન કરનારા વિચક્ષણ પુરુષને જ પ્રાપ્ત થાય છે,
ણ બીજાને પ્રાપ્ત થતું નથી.[20] આ જીવ દે-
દિકના પરિચ્છેદવાળો જણાય છે. તેનું લાંબા
ળના વિચારથી વિવેચન કરીને મનમાં ખરું
રૂપ સમજવામાં આવે, તો જે જીવ છે તે જ
ાખી રીતે પરબ્રહ્મ થઈ રહે છે, તો પછી મોહ-
અવસર જ ક્યાંથી રહે ?[21] જ્યાં સુધી તત્ત્વ
મજવામાં ન આવ્યું હોય, ત્યાં સુધી મન મોહ-
ણું રહે તો ભલે રહે; પણ જ્યારે તત્ત્વ સમ-
વામાં આવે, ત્યારે મોહ લેશમાત્ર પણ રહેતો
ી, એ વાત નિઃસંશય છે.[22] હે શ્રોતાજનો!
ાત્માને ન જાણ્યો હોય ત્યાં સુધીજ તમને
ખ છે અને તેને જાણ્યા પછીથી અનંત સુખ
ને પરમ શાંતિ જ છે, એમ તમે સમજો. તમા-
આત્મા આ ક્ષણભંગુર દેહની સાથે મિશ્રિત
ેા થઈ ગયો છે, તેને તમે દેહથી જુદો પાડી-
સ્વસ્થ થાઓ; વિલંબ કરો નહિ.[23,24] જેમ
ાનું કાદવમાં પડ્યું હોય તે છતાં પણ તેને કાદ-
ા કાંઈ સંબંધ નથી, તે પ્રમાણે નિર્મળ
ાત્મા દેહમાં રહ્યો હોય, તે છતાં પણ તેને દેહ-
જરા પણ સંબંધ નથી.[25] જેમ કમળના
ાધારરૂપ જળ અને કમળની ઉપર રહેલું
ળ એ બન્ને ઉપાધિથી જ જુદાં જોવામાં આવે
પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી, તે પ્રમાણે
ન અને જીવ એ બન્ને ઉપાધિથી જ જુદાં
ણાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી. મારું

કોઈ સાંભળતું નથી, પણ હું ઊંચા હાથ કરીને
પોકારું છું કે, 'આત્માના વિચારને ભૂલી ગયે-
લું મૂઢ મન જ્યાં સુધી દુષ્ટ વાસનાઓરૂપી કાદ-
વથી ભરેલા ખાડામાં કાચબાની પેઠે પડ્યું રહેશે
અને ઇન્દ્રિયોથી ભોગવવાના વિષયોમાં અત્યંત
આસક્ત રહેશે, ત્યાં સુધી સંસારરૂપી અંધારું
ચંદ્રથી, અગ્નિથી કે બારે સૂર્યોથી પણ જરા પ
ભેદાવાતું નથી.[26-28] મન જાગ્રત થઈને પોતા-
ની ખરી સ્થિતિનું વિવેચન કરવા લાગે તો જેમ
સૂર્યનો ઉદય થતાં રાત્રીનું અંધારું નષ્ટ થઈ
જાય છે, તેમ હૃદયનું અંધારું નષ્ટ થઈ જાય છે.[29]
દેહાદિકના અધ્યાસરૂપ શયનમાં સૂતેલા મનને
ઉત્તમ બોધને માટે નિત્ય જાગ્રત કરવું જોઇએ,
જેથી સંસારનું ભેદન થઈ જાય. સંસાર અસંત
દુઃખ દેનારો છે. જેમ ચોતરફ રહેલી રજથી આકા-
શ લેપાતું નથી અને ચોતરફ રહેલા જળથી કમ-
ળ લેપાતું નથી, તેમ ચોતરફ રહેલા દેહોથી
આત્મા લેપાતો નથી.[30,31] જેમ કાદવ આદિ
પદાર્થો સોનાની સાથે સંબંધ પામ્યા છતાં પણ
જુદા જ રહે છે અને સોનારૂપે પરિણામ પામતા
નથી, તેમ જડ દેહ અત્માની સાથે સંબંધ પામ્યા
છતાં પણ જુદો જ રહે છે અને આત્મારૂપે પરિ-
ણામ પામતો નથી.[32] 'સુખ—દુઃખોનો અનુભવ
કર્નાર આત્મા છે' એમ સમજવું એ તો મૂઢ-
પણું જ છે. જેમ આકાશમાં બિંદુના જેવું આકા-
રપણું કે શ્યામપણું છેજ નહિ, તેમ આત્મામાં
સુખ—દુઃખાદિકનો સંબંધ છેજ નહિ.[33] સુખ
તથા દુઃખ દેહને પણ નથી અને સર્વથી ન્યારા
આત્માને પણ નથી; પરંતુ અજ્ઞાનને જ છે.
જો અજ્ઞાન નાશ પામે તો સુખ કે દુઃખ કોઈને
નથી.[34] હે રામ! કોઈને કાંઈ સુખ પણ નથી
અને કોઈને કાંઈ દુઃખ પણ નથી. સઘળું
આત્માના જ વિવર્તરૂપ છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે
શાંત છે તથા અનંત છે, એમ જુઓ.[35] આ જે
વિસ્તીર્ણ સૃષ્ટિઓના દેખાવો જોવામાં આવે છે,

તેઓ જેમ પાણીમાં તરંગો રહે છે તેમ આત્મામાં રહ્યા છે. જેમ અધીં આંખો મીંચી સૂર્યની સામે સૂઈ રહેતાં, આકાશમાં ભ્રાંતિથી પિચ્છો દેખાય છે, તેમ આત્મામાં તે ભ્રાંતિથીજ પ્રતીત થાય છે.[૩૬] જેમ મણિ પોતે કાંઈ પણ વ્યાપાર નહિ કરતાં પોતાની તેજોમય કાન્તિઓને ફેલાવે છે, તેમ આ આત્મા પોતે કાંઈ પણ વ્યાપાર નહિ કરતાંજ સૃષ્ટિઓને ફેલાવે છે.[૩૭] હે સુબુદ્ધિવાળા રામ! જેમ રજ્જુ અને સર્પ એક પણ નથી અને જુદાં પણ નથી, પરંતુ તેમનામાં સર્પ ખોટોજ છે; તેમ આત્મા અને જગત એક પણ નથી અને જુદાં પણ નથી, પરંતુ તેમનામાં જગત ખોટું જ છે. આ જગત કેવળ આભાસમાત્ર જ છે. તે હમણાં અજ્ઞાનના કાળમાં જ આવા આડંબરવાળુ જોવામાં આવે છે.[૩૮] આ સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે અને જે બ્રહ્મ છે, તેજ વિસ્તીર્ણ જગતરૂપે દેખાય છે. માટે 'હું જુદો છું અને જગત જુદું છે' એવી ભ્રાંતિને તમે છોડી દો.[૩૯] હે રામ! જેમ વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં તરંગ આદિ વિભાગો સાચા સંભવતા નથી, તેમ દેશના, કાળના તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત પરબ્રહ્મમાં જગત આદિ કલ્પનાઓ સાચી સંભવતી જ નથી.[૪૦] જેમ અગ્નિમાં હિમનો કણ હોતો જ નથી, તેમ સર્વમય અને એક એવા પરમાત્મામાં બીજી કલ્પના છે જ નહિ. જીવ જો તદાકાર મનથી પોતે જ પોતાના ચૈતન્યમય સ્વરૂપની ભાવના કરે છે, તો પોતે મલિનતા વિનાના તથા માયાની કુટિલતા વિનાના પોતાના જ સ્વરૂપમાં આનંદ કરે છે.[૪૨] હે રામ! આ સંસારમાં શોક પણ નથી, મોહ પણ નથી, જન્મ પણ નથી અને 'જન્મવાળાં પણ નથી; પણ જે સર્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે તેજ છે. માટે તમે સંતાપ કરવો છોડી દો.[૪૩] હે રામ! તમે શીત–ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વોથી રહિત થાઓ, સર્વદા સત્ત્વગુણમાં રહીને માનસિક વિક્ષેપોથી રહિત થાઓ, શરીરના યોગક્ષેમની ચિન્તાને છોડી દો, ધીરજ ધરો, દ્વૈતની આસક્તિથી મુક્ત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૪૪] હે રામ! તમે સમબુદ્ધિવાળા થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ, સ્થિર મતિવાળા થાઓ, શોકરહિત મનવાળા થાઓ, મનન કરનારા થાઓ, ઉત્તમ મણિની પેઠે સ્વચ્છ થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૪૫] હે રામ! તમે દેહાદિકમાં અહંતા-મમતાથી રહિત થાઓ, સંકલ્પોથી રહિત થાઓ, ધીર બુદ્ધિવાળા થાઓ, અંતઃકરણને જીતો, આવી પડેલા વ્યવહારને અનુસરો અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૪૬] હે રામ! તમે આસક્તિથી રહિત થાઓ, પરિશ્રમથી રહિત થાઓ, મળોથી તથા પાપોથી રહિત થાઓ, આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ત્યાજ્ય છે, એવા આગ્રહથી રહિત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૪૭] હે રામ! તમે જગતથી ન્યારા પદમાં રહો, પામવા યોગ્ય વસ્તુને પામીને પૂર્ણ થાઓ, ભરપૂર સમુદ્રની પેઠે ક્ષોભરહિત થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૪૮] હે રામ! તમે વિકલ્પોના સમૂહથી છૂટા થાઓ, માયારૂપી લેપથી રહિત થાઓ, પોતાથી જ પોતામાં તૃપ્ત રહો અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૪૯] હે આત્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! તમે પારથી તથા અંતથી રહિત સ્વરૂપવાળા થાઓ, મનમાં મેરુપર્વતના જેવી ધીરજરૂપ દઢતાવાળા થાઓ અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૫૦] હે રામ! તમે આપમેળે આવી મળે તે સુખોનો અનુભવ કરો, કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા ન રાખો; આ ગ્રાહ્ય છે તથા આ ત્યાજ્ય છે એવો આગ્રહ છોડી દો અને સંતાપથી રહિત થાઓ.[૫૧] હે રામ! તમે પૂર્ણ મહાસાગરની જેમ પોતામાં પોતાથી જ મોટાઈ પામો અને પૂર્ણચંદ્રના બિંબની જેમ પોતામાં પોતાથીજ શીતળતા પામો.[૫૨] હે સુંદર રામ! જગતની આ સઘળી રચના મિથ્યા જ છે. જ્ઞાની પુરુષ મિથ્યાપદાર્થ ઉપર દોડ કરે જ નહિ. તમે આત્માવેત્તા છો, કલ્પનાઓથી રહિત છો, દુઃખો

। રહિત છો અને સર્વદા પ્રકાશમાન છો; આથી મે શોકથી રહિત થાઓ.[૫૩] તમારા પિતા જ્યારે મને પૃથ્વીનું ચક્રવર્તી રાજ્ય આપે, ત્યારે તમે ધળા ગુણોથી રાજાઓને રાજી રાખજો અને મદષ્ટિથી લાંબા કાળ સુધી પ્રજાઓનું સારી રીતે ાલન કરજો. આત્મવેત્તાએ કર્મોનો ત્યાગ કરવો ણ યોગ્ય નથી અને કર્મોમાં આસક્તિ રાખવી ણ યોગ્ય નથી.[૫૪]

एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं सम्यक्सु- ालय चिरं समयेह दृष्ट्वा । राज्यं समस्तगुण- जितराजलोकस्त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि ागः ॥ ५४ ॥

ીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પ્રથમોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ઠ્ઠો*

છેલ્લા જન્મવાળા જ્ઞાનીને જીવન્મુક્તિ માટે ગુણપ્રાપ્તિનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

मं निश्वपरिस्पंदं करोमीत्यस्तवासनम् ।
ावर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! 'આ સઘળો વ્યવહારને હું કરતો નથી, પણ મારા સાંનિધ્ય-ાત્રથી તે ચાલ્યા કરે છે' એવી રીતે કર્તાપણાના ભિમાનથી રહિત થઈને જે પુરુષ વ્યવહારમાં વર્તે છે તે પુરુષ મુક્ત જ છે, એમ મારો નિશ્ચય .[૧] જે પુરુષો જ્ઞાનને યોગ્ય મનુષ્યના અવતા-ને પ્રાપ્ત થઈને 'અમે કર્તા છીએ' એવો આગ્રહ ાખીને કર્મો કરે છે, તેઓ સ્વર્ગમાંથી નરકમાં ાય છે અને નરકમાંથી પાછા સ્વર્ગમાં જાય છે.[૨] ટલાએક પુરુષો સત્કર્મો નહિ કરતાં, નિષિદ્ધ કર્મો-માં જ તત્પર રહે છે, તેઓ એક નરકમાંથી બીજા નરકને, એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખને અને એક ભયમાંથી બીજા ભયને પ્રાપ્ત થયા કરે છે. પોતાની વાસનાઓરૂપી તંતુઓથી બંધાયેલા કેટલાએક જીવો અનુક્રમે દુષ્ટ કર્મોનાં ફળ ભોગવતાં ભોગ-વતાં પશુ—પક્ષીની યોનિમાં અવતરેલા હોય છે. તેઓ પશુ—પક્ષીના અવતારમાંથી સ્થાવરના અવતારને અને સ્થાવરના અવતારમાંથી પાછા પશુ—પક્ષીના અવતારને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩,૪] સત્ના સાક્ષીનો વિચાર કરનારા કેટલાએક ભાગ્યશાળી આત્મવેત્તા પુરુષો તો તૃષ્ણારૂપી બેડીને તોડી નાખીને, પરમ કેવલસ્વરૂપ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ ! પ્રથમ કેટલાએક બીજા અવતારોને ભોગ-વીને જ પુરુષ અહીં રજોગુણમિશ્રિત સાત્ત્વિક જન્મવાળો થયો હોય, તે પુરુષ સત્સંગ આદિના પ્રભાવથી બ્રહ્મવિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે અને આ જન્મમાં જ મુક્ત થાય છે.[૫,૬] રજોગુણમિશ્રિત સાત્ત્વિક જન્મવાળો પુરુષ જન્મે ત્યાંથી જ પૂર્ણિ-માના ચંદ્રની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ વર્ષાઋતુ-માં ઇન્દ્રજવના છોડને પુષ્પોની શોભા પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ એ પુરુષને એ જન્મમાં વૈરાગ્ય આદિ સાધનોની સંપત્તિ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે.[૭] હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ ! જેમ

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં કર્મની ગતિઓ કહ્યા પછી, ેલ્લા જન્મવાળાઓને જીવન્મુક્તિને વાસ્તે ગુણોની પ્રાપ્તિ થવાનો સામાન્ય ક્રમ કહેવામાં આવશે.

તેમ તેના શ્રદ્ધા આદિ ગુણો શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૦,૧૧] જેમ વનમાં વનના મૃગો મધુર શબ્દવાળી વાંસળીને ઇચ્છે છે, તેમ સંસારમાં સર્વે લોકો ઉત્તમ આચારવાળા તે મધુર પુરુષને ઇચ્છે છે.[૧૨] જેમ બગલીઓ મેઘને તરત જ અનુસરે છે, તેમ છેલ્લા જન્મવાળા એ પુરુષને ઉપર કહેલા ગુણોની શોભાઓ તુરત જ અનુસરે છે.[૧૩] ગુણોથી પૂર્ણ થયેલો એ પુરુષ પછી ગુરુનેજ અનુસરે છે, અને તે ગુરુ તેને વિવેકના ઉપાયોનો ઉપદેશ કરીને મનન કરવામાં જોડે છે.[૧૪] એ પુરુષ વિચારથી તથા વૈરાગ્યથી સંપન્ન થયેલા પોતાના સદ્‌ગુણી ચિત્તથી નિર્વિઘ્ન રીતે પરમાત્માને તથા પોતાને એકરૂપ દેખે છે.[૧૫] એ પુરુષ વિચારથી સુંદર થયેલા શાંત ચિત્ત વડે અનુભવને અર્થે પ્રથમ મનની અંદર મનન કરે છે. છેલ્લા જન્મવાળા મહાત્મા પુરુષો તૃષ્ણાઓથી રહિત થયેલા મનરૂપી મૃગને પ્રથમ તે મન રૂપી મૃગ જે રીતે નિર્ગુણ બ્રહ્માકાર થઈ જાય, તે રીતે સમજાવે છે. એ પુરુષો જીવન્મુક્તનાં પ્રખ્યાત લક્ષણોવાળા સદ્‌ગુરુઓનું યત્નપૂર્વક સેવન કરે છે, નિર્મળ બુદ્ધિ વડે ચિત્તની અંદર રત્નની પેઠે પ્રકાશતા જીવના સ્વરૂપની લાંબા કાળ સુધી પરીક્ષા કરે છે, તે 'જીવનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ જ છે' એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે છે અને પોતાના સ્થાનમાં બેઠા બેઠા જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ સર્વોત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. (એઓને ઉપાસક લોકોની જેમ પરલોકમાં જવું પડતું નથી.)[૧૬–૧૮]

प्रथितगुणान्सुगुरून्निषेव्य यत्नादमलधिया प्रविचार्य चित्तरत्नम्। गतिममलामुपयांति मानवास्ते परमावलोक्य चिरं प्रकाशमंतः ॥ १८॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પ્રથમોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૬ ઠ્ઠો સમાપ્ત

સર્ગ ૭ મો*

વ્યુત્પન્ન ચિત્તવાળાને અચાનક જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एष तावत् क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वदेहिनाम्। इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ! લાંબા કાળ સુધી ગુરુનું સેવન કરીને તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાનો આ ક્રમ સર્વ મનુષ્યોને વાસ્તે સાધારણ છે. હવે એક બીજો વિશેષ ક્રમ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૧] આ સંસારની મોટી ગરખડમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રાણીઓને મોક્ષ આપે એવા બે જ ઉત્તમ ક્રમ છે.[૨] ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી તથા ચાલવાથી ધીરે ધીરે એક જ જન્મમાં અથવા ઘણા જન્મોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, એ પહેલો ક્રમ છે.[૩] પોતાના વિચારથી કાંઈક વ્યુત્પન્ન થયેલા ચિત્તવાળાઓ સમય પર આકાશમાંથી પડેલા ફળની પ્રાપ્તિ જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, એ બીજો ક્રમ છે.[૪] આકાશમાંથી પડેલા ફળની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના વિષયમાં એક જૂનું વૃત્તાંત કહું છું, તે સાંભળો.[૫] હે રામ! છેલ્લા જન્મવાળા અને જેમના પૂર્વકૃત પાપ–પુણ્યરૂપી પ્રતિબંધો ટળી ગયા હોય એવા ભાગ્યશાળી લોકો, આકાશમાંથી આવી પડેલા ફળના લાભ જેવો ઉત્તમ વિવેકનો લાભ મેળવી લે છે એ વિષે હું એક કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો.

शृणु सुभग कथां महानुभावा व्यपगतपूर्वशुभाशुभार्गलौघाः। खपतितफलवत्परं विवेकं चरमभवा विमलं समश्नुवंति ॥ ६ ॥

સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

* આ સાતમા સર્ગમાં પોતાના જ વિચારથી કાંઈક વ્યુત્પન્ન થયેલા ચિત્તવાળાઓને આકાશમાંથી પડેલા ફળની જેમ અચાનક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કહેવાને

सर्ग ८ मो

સિદ્ધગીતા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

त्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः ।
देहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! વિદેહ દેશનો જનક ને રાજા છે. તેની સઘળી વિપત્તિઓ નાશ પામી અને સર્વ સંપત્તિઓ નિત્ય વધતી રહી છે. ઉદાર બુદ્ધિનો છે અને વીર્યવાન છે.[૧] એ રાજા નકલોકોને કલ્પવૃક્ષ સમાન છે, મિત્રોરૂપી કમ સૂર્ય સમાન છે, બંધુઓરૂપી પુષ્પોને વસં માન છે અને સ્ત્રીઓને કામદેવ સમાન છે. તે બ્રાહ્મણોરૂપી કુમુદોને ચંદ્ર સમાન છે, શત્રુરૂપી અંધકારોને સૂર્ય સમાન છે, સૌજન્ય રત્નોને સમુદ્ર સમાન છે અને પૃથ્વીનું ન કરવાને માટે જાણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ જ તરેલા હોય એવો છે.[૨-૩] હવે, નવી પ્રફુલ્લિત ઓવાળો, મંજરીઓના સમૂહોથી પીળો તો અને કોયલપક્ષીઓના ટૌકારાઓથી પંત પ્રિય લાગતો વસંત આવ્યો, ત્યારે જેમ નંદનવનમાં જાય, તેમ એ જનકરાજા એક સે વિહાર કરવા સારુ એક સુંદર બગીચામાં . તે બગીચામાં વૃક્ષોનાં વિસ્તીર્ણ મંડળો થી ભરપૂર થઈ રહ્યાં હતાં અને તેમાં લતારૂપી લલનાઓ મનોહર રીતે નાચતી હતી. ં શીત, મંદ અને સુગંધવાળો પવન વાતો હતો. સુંદર બગીચામાં જઈ રાજાએ પોતાના અનુ ને દૂર કર્યાં અને પોતે ક્રીડા કરવાને માટે જ વેલા પર્વતોની કુંજોમાં ફરવા લાગ્યો.[૪-૬] ાં ફરતાં તે કોઈ તમાલવનની કુંજમાં ગયો. ત્યાં હે કમલલોચન! નિત્ય એકાંતમાં જ રહેનારા અને પર્વતોની ગુફાઓમાં ફરનારા કોઈ અદૃશ્ય સિદ્ધલોકો પોતાના (જનકના) જ ઉદ્દેશથી નીચે પ્રમાણે શ્રવણમાત્રથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દે, એવી ગીતાઓ બોલ્યા, તે તેના સાંભળવામાં આવી.[૭-૮]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ–જે આત્મા દ્રષ્ટાપણાના તથા દૃશ્યોના અધ્યાસને લીધે તુચ્છ વિષયોના આનંદને જ પુરુષાર્થ માની લઈને જન્મ–મરણ પામ્યા કરે છે, તે જ આત્માને અમે શ્રવણાદિકથી થયેલી અખંડાકાર વૃત્તિ વડે પરબ્રહ્મ સમજીએ છીએ અને નિરંતર તેનું જ અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.[૯]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ–દર્શનને, દર્શનોને, દૃશ્યોને અને તેમની વાસનાઓને પણ છોડી દઈને, અમે એ સર્વની ઉત્પત્તિના સાક્ષીરૂપે એ સર્વથી પ્રથમ જ સિદ્ધ થતા આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.[૧૦]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ–જે આત્મા 'જગત છે અને જગત નથી' એ બન્ને પક્ષોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સઘળા ભાવોનો તથા અભાવોનો પ્રકાશક છે, તેનું જ અમે નિરંતર અનુસંધાન કર્યા કરીએ છીએ.[૧૧]

× આ આઠમા સર્ગમાં વસંતઋતુમાં કોઈ બગીચી અંદર વિહાર કરતા જનકરાજાએ સિદ્ધોનાં માંથી નીકળેલા શુભ શ્લોકો સાંભળ્યાની કથા માં આવશે.

હૃદયરૂપી ગુફાના સ્વામી અ તર્યામી દેવને છોડી દઇને બીજા દેવની પાસે જાય છે, તેઓ પોતાના હાથમાં રહેલા કૌસ્તુભમણિને છોડી દઈને બીજા રત્નની ઇચ્છા કરે છે.[૧૪]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ-સઘળી આશાઓને છોડી દેવાથી એવું ફળ મળે છે, કે, તે ફળથી આશાઓરૂપી ઝેરી લતાઓના મૂળની પંક્તિ જ કપાઈ જાય છે.[૧૫]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ-જે પુરુષ ભોગ્ય પદાર્થોમાં અત્ય ત વિરસ(રસરહિત)પણું જાણ્યા છતાં પણ તે પદાર્થોમાં પાછી વાસના બાંધે છે, તે દુર્મતિવાળા પુરુષને માણસ નહિ પણ ગધેડો જ સમજવો.[૧૬]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ-જેમ સુરપતિ ઇન્દ્ર વજ્રથી પર્વતોને તોડી નાખે છે, તેમ આ ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પો જેમ જેમ ઊઠતા જાય, તેમ તેમ તેમને વારંવાર વિવેકરૂપી ઘોકાથી તોડી નાખવા જોઇએ.[૧૭]

કેટલાએક સિદ્ધો બોલ્યાઃ-ઇન્દ્રિયોના ઉપશમરૂપ (નિવૃત્તિરૂપ) પવિત્ર સુખ મેળવવુ જોઇએ. તે સુખથી ચિત્ત સારી રીતે પ્રશાંત થાય છે. જેનું ચિત્ત પ્રશાંત થાય છે, તે પુરુષને પરમ સુખરૂપ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં અખંડ અને ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૮]

उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं सुशमवतः शममेति साधुचेतः। प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સિદ્ધગીતા' એ નામનો સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

જનકરાજાએ પોતાની સ્થિતિનો દૃઢ વિચાર કર્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति सिद्धगणोद्गीता गीताः श्रुत्वा महीपतिः विषादमाजगामाशु भीरू रणरवादिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! જેમ બીક માણસ યુદ્ધનો શબ્દ સાંભળીને તુરત ખેદ પા છે, તેમ જનકરાજા એ પ્રમાણે સિદ્ધ લોકો કહેલી ગીતાઓ સાંભળીને તુરત ખેદ પામ્યો પછી જેમ નદીનો પ્રવાહ પોતાના કાંઠાનાં વૃક્ષ ને વેગથી સાથે લઈને સમુદ્રમાં જાય છે, તેમ રાજા પોતાના અનુચરોને વેગથી સાથે લ પોતાને ઘેર ગયો.[૨] ત્યાં જઈ રાજાએ સઘ અનુચરોને પોતપોતાને ઘેર મોકલી દીધા ઞ પછી જેમ સૂર્ય ઉદયાચળ પર ચડે, તેમ એકલો જ ઊંચા મહેલ ઉપર ચડ્યો.[૩] અ મહેલમાં ગયેલો એ રાજા દેહ આદિની સ્થિ ઓને ઊડતાં પક્ષીઓની પાંખો જેવી ચ ચળ વાળી જોઈને અત્ય ત વ્યાકુળ થયો અને પ્રમાણે વિલાપ કરવા લાગ્યો[૪] 'હાય હા જેમ પથરાઓમાં પથરો જોરથી અથડાય તેમ હું જગતની મહાદુ ખદાયી ચપળ દશા માં જોરથી અથડાયા કરું છું.[૫] આ કાળ વિનાનો છે, તેના એક અલ્પ ભાગ સુધી જ જીવી શકુ એમ છું. તે છતાં હું તેવા જીવ મૂર્ખતાથી વિશ્વાસ રાખી બેઠો છું; માટે, ધિક્કાર છે.[૬] આ રાજ્ય જીવનપર્ય ત જ રહે છે, તે શું માત્ર છે? તે છતાં તેટલાથી જ સ પામીને હું મૂર્ખની પેઠે ભાવિ દુ ખો સં

* આ નવમા સર્ગમા સિદ્ધલોકોના વચનો સાં વૈરાગ્યથી ઘેર આવેલા જનકરાજાએ અનર્થના મૂ વિચાર કરીને, પોતાની સ્થિતિનો એક પાકો વિ ગોઠવ્યાની કથા કહેવામાં આવશે

ેચાર કર્યા વિના કેમ બેઠો રહું છું?[7] આ દેહ
ારંભમાં નહોતો અને અંતમાં પણ નહિ હોય,
ણ કેવળ મધ્યમાં જ થોડાક જીવનવાળો દેખાય
. તો જેમ બાળક ચિત્રમાં આલેખેલા ચંદ્રને
ાચો સમજીને ખોટી ધીરજ ધરીને બેસે છે, તેમ
, એવા ખોટા દેહને સાચો સમજીને કેમ ખોટી
ીરજ ધરી બેઠો છું?[8] આ મોટા પ્રપંચરૂપ
મોટી ઇન્દ્રજાળથી હું અત્યંત મોહ પામ્યો છું,
ને બહુ ભૂંડું થયું છે. મને તે કોણે મોહિત
ર્યો હશે?[9] આ સંસારમાં જેને સાચી, રમ-
ીય, અખંડિત કે બનાવ્યા વગર થયેલી કહીએ
ેવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી; માટે મારી બુદ્ધિને
ઈ વસ્તુમાં વિશ્રાંતિ મળે એમ છે?[10] 'જે
સ્તુઓને હું દૂર રહેલી માનું છું, તે વસ્તુઓ
ણ મારા મનમાં જ છે!' એવો નિશ્ચય રાખીને
ેથી મારે બહારના પદાર્થોની વાસના જ છોડી
વી.[11] ભોગો ભોગવવાને માટે લોકોની ધન
ાદિ મેળવવાની જે પ્રવૃત્તિ છે, તે પાણીની
કરીની જેમ ગોથાં ખવરાવનારી અને પરિણામે
ણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી જ જોવામાં આવે છે.
તાં હું એવી પ્રવૃત્તિથી સુખ મળવાનો વિશ્વાસ
મ રાખી બેઠો છું?[12] સુખમિશ્રિત દુઃખો તો
ઈ સમયે જ આવે છે, પણ એકલાં દુઃખો તો
ત્યેક વર્ષે, પ્રત્યેક મહિને, પ્રત્યેક દિવસે અને
ત્યેક ક્ષણે વારંવાર આવ્યા કરે છે.[13] આ
ાજ્ય આદિનું સુખ તો થોડા સમયમાં જ
ખાઈને નષ્ટ થઈ જવાનું છે. માટે તેની વાસ-
ા છોડી દઈને, હું ઇન્દ્રપદ આદિનાં ઉત્કૃષ્ટ
ુખોની ઉત્કંઠા કરું, તો તે સુખોમાં પણ વિચાર
રતાં જેમાં વિવેકી પુરુષોને વિશ્રાંતિ મળે એવું
ોઈ પણ સુખ જોવામાં આવતું નથી.[14] અરે
ભાગિયા મન! જે પુરુષો આજ મોટાઓને
ણ માથે રહ્યા છે, તેઓ પણ દિવસો જતાં
ીચે પડવાના છે; તો તું આ રાજ્ય આદિની
૨૭ મોટાઈમાં કેમ ભરોસો રાખે છે?[15] હાય

હાય! હું રજ્જુ વિના જ બંધાયો છું, કાદવ વિના
જ ખરડાયો છું અને ઉપર રહેલો હોવા છતાં પણ
નીચે પડ્યો છું. હાય હાય! મારી સ્વ-સ્વરૂપમાં
સ્થિતિ રહી નથી.[16] જેમ પ્રકાશને રોકનારું કાળું
વાદળું અકસ્માત્ સૂર્યની આગળ પણ આવે છે,
તેમ આ મોટો મોહ, હું સમજું છું તે છતાં અક-
સ્માત્ મારી આગળ શા માટે આવ્યો હશે?[17]
આ મોટા મોટા વૈભવોની સાથે મારે શો સંબંધ
છે અને આ બાંધવોની સાથે પણ મારે શો
સંબંધ છે? આમ છતાં, જેમ બાળક પોતે જ
કલ્પી લીધેલા પિશાચથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે,
તેમ હું પોતે જ કલ્પી લીધેલા મમતારૂપ સંબં-
ધથી વ્યાકુળ થયા કરું છું.[18] અરે! હું હાથે
કરીને આ સંસારના ભોગોમાં જરાને તથા મર-
ણને લાવી દેનારી અને ઉદ્વેગ આપનારી આ
આસ્થા શા માટે બાંધું છું?[19] આ ભોગ આદિ-
ની સંપત્તિ જાય તો ભલે જાય અને રહે તો ભલે
રહે; પણ એના ઉપર હું આટલો બધો આગ્રહ
શા માટે રાખું છું? આ સંપત્તિ તો પાણીના
પરપોટાની પેઠે ખોટી જ ઊભી થયેલી જોવામાં
આવે છે.[20] જે પૃથુ તથા મરુત્ત આદિ મોટા
વૈભવોવાળા ચક્રવર્તી રાજાઓ અને સારા સારા
ગુણોવાળા સ્નેહીઓ તથા બાંધવો પૂર્વકાળમાં
હતા, તેઓ આજે સ્મરણમાત્રમાં જ રહ્યા છે. તો
તેવું જોવા છતાં આ વર્તમાન સુખોનો શો
ભરોસો રાખવો?[21] પૂર્વના રાજાઓનાં જૂનાં
ધનો ક્યાં ગયાં અને પૂર્વના બ્રહ્માઓનાં જૂનાં
બ્રહ્માંડો ક્યાં ગયાં? તો હું આ મારાં ધનાદિક
ઉપર વિશ્વાસ રાખું છું, એ કેવું કહેવાય?[22] લાખો
ઇન્દ્રો પણ પાણીમાં પરપોટાઓની પેઠે કાળમાં
ગળી ગયા છે, તો આ હું જીવવા ઉપર આસ્થા
બાંધી બેઠો છું, તેની મહાત્મા પુરુષો હાંસી કર્યા
વિના કેમ રહેશે?[23] કરોડો બ્રહ્માઓ મરી ગયા
છે, કરોડો સૃષ્ટિઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને કરોડો
રાજાઓ ધૂળમાં મળી ગયા છે. તો મને આ

જીવિત ઉપર શો વિશ્વાસ?[24] આ સંસારરૂપી રાત્રીમાં થયેલી દેહાદિકની પ્રતીતિરૂપ સ્વપ્નમાં જો હું આસ્થા બાંધું, તો એ મારા અવિવેકને ધિક્કાર છે.[25] 'આ દેહ હું છું' એવી જ કલ્પના થઈ છે, એ ખોટી જ છે; તે છતાં હું અહંકારરૂપી પિશાચના વળગાડવાળો થઈને મૂર્ખની પેઠે કેમ બેઠો છું?[26] નિરાકાર છતાં પણ બહુ વિસ્તારવાળી આ કાળની ગતિથી મારું આયુષ્ય ક્ષણે ક્ષણે તૂટતું રહે છે. હાય! આ હું જોઉં છું, છતાં પણ હું શા માટે વિચાર કરતો નથી?[27] હે જીવિતની આશા! બ્રહ્માદિકને પોતાના પગની નીચે દાબી દેનારા અને જાણે દડાઓથી રમતા હોય, તેમ વિષ્ણુ આદિના દેહોથી રમનારા હજારો રુદ્રોને પણ કાળ ખાઈ ગયો છે, તો તું શા માટે મારામાં નાચ્યા કરે છે?[28] મારી આટલી અવસ્થા સુધીમાં અસંખ્યાત દિવસો આવ્યા અને અસંખ્યાત દિવસો ગયા; પણ તે દિવસોમાં આજ સુધી કોઈ એવો દિવસ જોવામાં આવ્યો નથી કે જેમાં કોઈ એકાદ પણ અવિનાશી વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હોય.[29] જેમ તળાવમાં સારસ પક્ષીઓ સ્ફુરે છે, તેમ સર્વ લોકોના ચિત્તમાં ભોગો જ સ્ફુરે છે, પણ આત્મવિચારો સ્ફુરતા નથી.[30] હું આજ સુધી વિરક્ત થયો નથી, માટે કષ્ટથી પણ અતિકષ્ટને પ્રાપ્ત થયો છું અને દુઃખથી પણ અતિ દુઃખને પ્રાપ્ત થયો છું. મને અધમ મનવાળાને ધિક્કાર હો.[31] જે જે વસ્તુઓને રમણીય જાણીને મેં તેઓમાં દૃઢ ભાવના બાંધી, તે તે સઘળી વસ્તુઓ નષ્ટ થઈ ગઈ. માટે આ સંસારમાં સારું શું છે?[32] મધ્યમાં મનોહર લાગતી જુવાની, અંતમાં મનોહર લાગતો ધર્મ અને પ્રાપ્તિસમયે મનોહર લાગતા વિષયો, એ સઘળું વિનાશરૂપી ચંડાળથી દૂષિત છે અને અપવિત્ર જ છે.[33] માણસ જે જે પદાર્થોમાં આસ્થા બાંધે છે, તે તે પદાર્થોમાં તેને અત્યંત દુઃખનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જ જોવામાં આવે છે.[34]

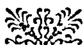
આ સંસારમાં અવિવેકી માણસો દિવસે દિવસે અધિક પાપિષ્ઠ, અધિક ક્રૂર અને અધિક ખેદ આપનારી દશાને પ્રાપ્ત થતાં જાય છે.[35] મૂર્ખ મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં અજ્ઞાનથી ખરાબ થાય છે, જુવાનીમાં કામદેવથી ખરાબ થાય છે અને બાકીની અવસ્થામાં સ્ત્રીની ચિંતાથી ખરાબ થાય છે; તો પછી પોતાના ઉદ્ધારનું કાંઈ સાધન કરવું એ ક્યારે બને?[36] આ સંસાર આરંભમાં તથા અંતમાં હોતો નથી, રસ વગરનો છે, દરિદ્રતા તથા રોગ આદિ દશાઓના ફેરફારોથી દૂષિત છે અને તેમાં સારરૂપ સમજાયેલી ધનાદિક વસ્તુઓ પણ સાર વિનાની છે. દુર્મતિપુરુષ એ સંસારને આસક્તિથી જોયા કરે છે, એ કેવું ગણાય?[37] રાજસૂય અને અશ્વમેધ આદિ સેંકડો યજ્ઞો વડે યજન કરવાથી પણ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિથી વધારે ફળ મળે એમ નથી; અને એ બ્રહ્મલોક પણ મહાકાળના એક નાના સરખા ભાગમાં જ નાશ પામે છે.[38] પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં કે સ્વર્ગમાં પણ એવો કયો પ્રદેશ છે કે, જેમાં આ આપદાઓરૂપી ઝેરી ભ્રમરીઓ કરડી ખાય નહિ?[39] આધિઓ ચિત્તરૂપી રાફડામાં રહેનારા સર્પોરૂપ છે અને વ્યાધિઓ શરીરરૂપી વૃક્ષના પલ્લવોરૂપ છે. તેમનું નિવારણ કેમ થાય?[40] વિદ્યમાન પદાર્થોને માથે નાશ રહ્યો જ છે, પ્રિય પદાર્થોને માથે અપ્રિયતા રહી જ છે અને સુખોને માથે દુઃખો રહ્યાં જ છે. તો હવે એમાં હું કોનો આશ્રય કરું?[41] અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા પામર માણસો વૃથા જ જન્મે છે અને વૃથા જ મરે છે. સઘળી પૃથ્વી તેમનાથી વ્યાપ્ત છે અને સાચા સાધુપુરુષો તો બહુ દુર્લભ છે.[42] નીલકમળો સરખાં તથા ભ્રમરો સરખાં નેત્રોવાળી અને ઉચ્ચ પ્રેમથી તથા ઉત્તમ અલંકારોથી શોભતી સ્ત્રીઓ પણ ક્ષણભંગુર છે; એટલા માટે તેઓ હસી કાઢવાને જ યોગ્ય છે. જેમની આંખો મીંચાવાથી બ્રહ્માંડનો પ્રલય થાય છે અને જેમની આંખો ઉઘડવાથી બ્રહ્માં-

ડોનો ઉદય થાય છે, એવા પુરુષો પણ ઘણા પડ્યા છે. ત્યાં મારા જેવાઓની તો ગણતરી શી હોય ?[૪૩,૪૪] એક રમણીય પદાર્થ મળ્યો, તો તેના કરતાં વધારે રમણીય બીજા ઘણા પદાર્થો રહી જાય છે અને એક સ્થિર પદાર્થ મળ્યો, તો તેના કરતાં વધારે સ્થિરતાવાળા બીજા ઘણા પદાર્થો રહી જાય છે. માટે પદાર્થો મળવાથી જે પ્રસન્ન થવાય છે, તેને અંતે ચિંતા જ રહે છે. આમ હોવાથી પદાર્થોની ઇચ્છા કરવી કે, મેળવીને રાજી થવું, એ પણ વ્યર્થ જ છે.[૪૫] જો વિચિત્ર સંપત્તિઓને મેળવીને ચિત્ત બહુ રાજી થતું હોય, તો હું તો એમ જ ધારું છું કે, તે સંપત્તિઓ પણ ઘણાં કષ્ટો વેઠવાથી મળે છે. વળી તેમનું રક્ષણ કરવામાં પણ બહુ કષ્ટ છે અને રક્ષણ કરવા છતાં પણ તે અવશ્ય જતી રહે છે; માટે તેઓ સંપત્તિઓ નથી પણ એક જાતની મોટી આપદાઓ જ છે.[૪૬] વિચિત્ર પ્રકારની આપદાઓ પણ જો સત્સંગ તથા તીર્થયાત્રા આદિ સુમાર્ગે ચડાવનારી હોવાને લીધે મનમાં સારી માનવામાં આવે, તો તેઓ પણ વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ મોટાં ફળો આપે છે. માટે એ આપદાઓ એક જાતની સંપત્તિઓરૂપ જ છે એમ હું ધારું છું.[૪૭] આ જગત કેવળ મનના જ વિલાસરૂપ છે અને સમુદ્રમાં દેખાતા ચંદ્રના પ્રતિબિંબની પેઠે ચંચળ છે. તેમાં 'આ મારું છે' એ ચાર અપૂર્વ અક્ષરો શાથી પ્રાપ્ત થયા છે? આ જગતની સ્થિતિ કાકતાલીય ન્યાયની જેમ અકસ્માત (સંબંધ વિના જ) બનેલી છે. તેમાં મનરૂપી ધુતારાએ 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી ભાવના વ્યર્થ જ કરી લીધી છે. જેમ પતંગિયું અગ્નિની શિખાઓમાં આસક્ત થાય છે, તેમ હું આ દેશકાળના વિભાગવાળી અને ધગધગતી 'વિષયસુખ' નામની જ્વાળાઓમાં આસક્ત થયો છું, પણ તેમનું પરિણામ કેવું છે એ હું વિચારતો નથી.[૪૮-૫૦] નિરંતર ભડભડ બળતા રૌરવ નરકના અગ્નિઓમાં લોટવું સારું છે, પણ આ ઘડી વારમાં બળતરા આપનારી અને ઘડી વારમાં ઠંડક આપનારી સંસારની વૃત્તિઓમાં લોટવું સારું નથી. કેમકે નિરંતર થતો દુઃખનો ભોગ અભ્યાસ પડી રહેવાને લીધે સહેવાઈ શકે છે, પણ વચમાં થોડી વાર જેનો અભ્યાસ તૂટી જાય, એવો દુઃખનો ભોગ સહન થઈ શકે નહિ.[૫૧] આ સઘળો સંસાર જ દુઃખભોગોની પરાકાષ્ઠારૂપ કહેવાય છે; તો તેના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા દેહમાં સુખ તે કેમ જ મળે ?[૫૨] જેને ખડ્ગનો પ્રહાર થયો હોય, તે માણસ જેમ ચાબખાના પ્રહારને મધુર માને છે, તેમ મોટા સ્વાભાવિક દુઃખરૂપ સંસારમાં પડેલા લોકો ધન આદિની ખટપટોનાં દુઃખોને મધુર માની લે છે.[૫૩] કાષ્ઠની તથા ઢેફાંની સ્થિતિ જેવી સ્થિતિવાળા દેહમાં હું ઉત્તમ અધમપણાની કલ્પના કર્યા કરું છું તેથી હું પણ અત્યંત વિચાર વિનાના મૂર્ખ લોકોમાં ગણવા યોગ્ય જ થઈ ગયો છું.[૫૪] આ સંસારરૂપી વૃક્ષ સંકલ્પોરૂપી હજારો અંકુરોવાળું છે, શરીરો તથા ભુવનો આદિરૂપી હજારો શાખાઓવાળું છે, સુખદુઃખોરૂપી ફળોવાળું છે અને રાગદ્વેષાદિકરૂપી અનેક પલ્લવોવાળું છે. મન જ તેનું મોટું મૂળ છે.[૫૫] હું ધારું છું કે, સંકલ્પોનો ઉપશમ કરીને, એ મનને જ સૂકવી નાખું તો આ સંસારરૂપી વૃક્ષ પણ સુકાઈ જ જાય.[૫૬] મનરૂપી વાંદરાની લીલાઓ દેખવામાત્રમાં જ રમણીય છે, પણ પરિણામે વિનાશ ઉપજાવનારી છે, એમ મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તો હવે પછી હું એમાં રમીશ જ નહિ.[૫૭] આશાઓરૂપી સેંકડો પાશોમાં પરોવાયેલી અને ચઢતીપડતી દશાઓરૂપી અનેક સંતાપો આપનારી સંસારની આ સ્થિતિઓને મેં ભોગવી લીધી છે. હવે તો હું વિશ્રામ જ લઈશ.[૫૮] 'હાય હું માર્યો ગયો! હાય હું ખરાબ થયો! અને હાય હું મરી ગયો!' એવી રીતે શોક કરવાનો

કાળ જતો રહ્યો છે. હવે હું ખેદ કરીશ નહિ.[૫૯] હવે તો હું જાગ્યો છું અને પ્રસન્ન થયો છું. કારણ કે, આ મનરૂપી મારો ચોર મારી નજરે પડ્યો છે. આ મનરૂપી ચોરે મને લાંબા કાળ સુધી હેરાન કર્યો છે, તો હવે એ ચોરને હું મારી નાખીશ. મારું મનરૂપી મુક્તાફળ આટલા કાળ સુધી વીંધાયું ન હતું, પણ હમણાં વીંધાઈ ગયું છે. માટે હવે તેને શમદમાદિક ગુણ (દોરો) નો સંયોગ આપવો યોગ્ય છે.[૬૦,૬૧] હું ધારું છું કે, મારા મનરૂપી હિમની કણી વિવેકરૂપી સૂર્યના તડકાથી તુરત પીગળી જશે અને તે કદી પણ પાછી જામશે જ નહિ.[૬૨] મહાત્મા સિદ્ધલોકોએ મને અનેક પ્રકારનાં વાક્યોથી ઉપદેશ આપ્યો, એ બહુ સારું થયું. એથી તો હું આનંદની પ્રાપ્તિને અર્થે આત્માને અનુસર્યો છું.[૬૩] મને હમણાં આત્મારૂપી મણિ મળ્યો છે, માટે હવે હું બીજી તૃષ્ણાઓને તજી દઈને એકાંતમાં બેસીને, સુખથી એ મણિને જ જોયા કરીશ. જેમ શરદઋતુમાં પણ મેઘ હિમાલય આદિ પર્વતમાં સ્થિર રહે છે, તેમ હું રાજ્યની ખટપટમાં પણ સ્થિર રહીશ. 'આ દેહ હું છું અને આ રાજ્ય તથા આ ધન આદિ મારું છે' એ રીતના મારા મનમાં સ્ફુરેલા અસત્યને અભ્યાસ આદિના બળથી અત્યંત દૂર કરી નાખીને તેમજ અત્યંત બળવાળા આ મનરૂપી શત્રુને મારી નાખીને, હવે હું શાંતિ પામું છું. હે વિવેક! આ સુખ મને તારા પ્રભાવથી જ મળ્યું છે; માટે હું તને પ્રણામ કરું છું.[૬૪,૬૫]

अयमहमिदमाततं ममेति स्फुरितमपास्य बलादसत्यमन्तः। रिपुमविचलितं मनो निहत्य प्रशममुपैमि नमोस्तु ते विवेक ॥ ६५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'જનકવિતર્ક' એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ १० मो

જનકરાજાએ કરેલો અંતિમ નિશ્ચય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति चिंतयतस्तस्य पुरस्संप्रविवेशह। प्रतीहारः परो भानोः स्यंदनाग्र इवारुणः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જનકરાજા એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, ત્યાં જેમ સૂર્યના રથની આગળ અરુણ આવે, તેમ તેની આગળ એક દ્વારપાળ આવ્યો.[૧]

દ્વારપાળ બોલ્યોઃ–સઘળી પૃથ્વીને પોતાના હાથ ઉપર વિશ્રાંતિ આપનારા હે મહારાજ! આપ ઊઠો અને રાજરીતિ પ્રમાણે દિવસનાં કરવાનાં કાર્યો કરો.[૨] આપને સ્નાન કરવાનારી સ્ત્રીઓ ઘડાઓમાં પુષ્પોથી, કપૂરથી તથા કેસરથી સુવાસિત કરેલું જળ ભરીને સ્નાનભૂમિમાં તૈયાર થઈને ઊભી છે અને તેઓ જળના સંબંધને લીધે દેહધારી નદીઓ હોય એવી શોભે છે. આપની સ્નાનભૂમિના તળાવના કિનારાઓમાં કમળોનાં તથા કલ્હારોનાં વનોની અંદર ભ્રમરો ભમ્યા કરે છે અને તેમની પાસે કમળોનાં નાળોરૂપી રજ્જુઓથી બાંધીને વસ્ત્રોના મંડપો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.[૪] સ્નાનને સમયે આપની સેવા કરનારા રાજાઓનાં ચામરોથી, રથોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી અને છત્રોથી એ તળાવના કિનારાઓ ભરાઈ ગયા છે.[૫] આપના દેવપૂજાના મંદિરમાં સઘળાં પુષ્પોથી ભરપૂર અને અન્નોથી તથા જવારા આદિ ઔષધિઓથી સુશોભિત એવા થાળો નિયમ પ્રમાણે ગોઠવીને રાખવામાં આવ્યા છે. હે દેવ! જેમને નિત્ય દક્ષિણા આપવામાં આવે છે, એવા બ્રાહ્મણો સ્નાન કરીને તથા

* આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાળે મધ્યાહ્નનાં કાર્યો કરવાની વિજ્ઞપ્તિ કર્યા છતાં પણ, જનકરાજાએ ચૂપ રહીને પાછો એનો એ વિચાર કર્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

પવિત્રીઓ પહેરીને, સ્નાનના સમયમાં અઘમર્ષણ મંત્રોનો જપ કરવા માટે તૈયાર થઈ રહ્યા છે અને ત્યાં આપના પધારવાની જ રાહ જુએ છે.[૬,૭] હે પરમેશ્વર! આપની રાણીઓએ ભોજનશાળાને ચંદન આદિનાં લેપનોથી શીતળ કરી છે અને તેઓ સજ્જ થઈ હાથમાં સુંદર ચામર લઇને આપની રાહ જુએ છે.[૮] આપનું મંગલ હો! આપ તુરત ઊઠો અને નિત્યનું નિયમિત કાર્ય કરો. મહાત્માઓ પોતાનાં કાર્યોમાં સમય વિતાવે નહિ.[૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! એ મોટા દ્વારપાળે એ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી, છતાં જનકરાજા તો સંસારની વિચિત્ર સ્થિતિનું આ પ્રમાણે ચિંતવન જ કરી રહ્યો:[૧૦] 'આ રાજ્યને સુખરૂપ માનવામાં આવે છે, પણ તે કેટલુંક છે? હવે મારે આ ક્ષણભંગુર રાજ્યનું પ્રયોજન જ નથી.[૧૧] આ સઘળું માયાના આડંબર જેવું મિથ્યા છે. મારે તો તેને છોડી દઈને વાયુ વિનાના સમુદ્રની જેમ શાંત થઈને એકલું જ રહેવું.[૧૨] આ મારા ખોટા ભોગ સંબંધી વિલાસોથી હવે બસ છે. હું સઘળાં કાર્યોને તજી દઇને કેવળ સુખમાં જ રહું.[૧૩] હે ચિત્ત! તું આ ભોગોના અભ્યાસરૂપી દુષ્ટ સંભ્રમને છોડી દે, એટલે જન્મને અને જરાને આપનારું જડતારૂપી કાદવનું જળ શાંત થાય. હવે ભોગો ભોગવવામાં નહિ, પણ ભોગોનો ત્યાગ કરવામાં જ તારે ચાતુરી રાખવી જોઈએ.[૧૪] હે ચિત્ત! વિષયોના અભિલાષ તથા વિષયોના ભોગ આદિ જે જે દશાઓમાં તું ઉત્સાહ ધરે છે, તે તે દશાઓમાંથી મોટું દુઃખ જ તારે ભોગવવું પડશે.[૧૫] હે દુષ્ટ ચિત્ત! તું વારંવાર ઘણા ઘણા સંકલ્પ–વિકલ્પો કરીને ભોગોના સર્વ પ્રકારોમાં ઘણા લાંબાકાળ સુધી રહ્યું છે; તે છતાં હજી તને તૃપ્તિ થતી નથી; તો હવે તું એ સર્વ તુચ્છ ભોગોની ચિંતા કરવાનું બંધ રાખ અને અવિનાશી તૃપ્તિ મળે એવા આત્માનું જ તું ચિંતવન કર.'[૧૬,૧૭]

જનક રાજા એ પ્રમાણે ચિંતવન કરીને ચૂપ જ રહ્યો; પછી ચિત્તની ચપળતા શાંત થવાને લીધે જાણે ચિત્રમાં આલેખેલો હોય તેમ નિશ્ચળ બેઠો રહ્યો.[૧૮] રાજાઓના મનની વૃત્તિને અનુસરવામાં કેળવાયેલો દ્વારપાળ પણ, રાજાની મોટાઈને લીધે અને ભયને લીધે ફરી વાર કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ.[૧૯] પછી થોડી વાર સ્થિર રહીને, જનકરાજા શાંતિયુક્ત મનથી પ્રાણીજીવન વિશે વળી આમ વિચાર કરવા લાગ્યો: 'આ સંસારમાં કઈ વસ્તુ સારી છે, કે તેનું હું પ્રયત્નથી સંપાદન કરું? અને કઈ વસ્તુ નાશ વિનાની છે, કે તેમાં હું વિશ્વાસ બાંધું? આ જગતમાં જે જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાંની કોઈ પણ વિનાશ વિનાની નથી; માટે ક્રિયાઓ કરવાથી કે ક્રિયાઓ છોડી દેવાથી કઈ સાચી વસ્તુ મળે એમ છે?[૨૦–૨૨] આ મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયેલો દેહ ક્રિયાઓ કરે તો પણ ભલે અને ક્રિયાઓ ન કરે તો પણ ભલે; હું તો સર્વદા એક સ્થિતિવાળા શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું. મને ક્રિયા કરવાથી, કશી હાનિ થવાની નથી અને ક્રિયાઓ ન કરવાથી કશો લાભ થવાનો નથી.[૨૩] હું નહિ મળેલી વસ્તુની ઇચ્છા નહિ કરું અને મળેલી વસ્તુનો ત્યાગ નહિ કરું; કેવળ મારા સ્વરૂપમાં જ સ્વસ્થપણાથી રહીશ.[૨૪] મારે કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી, કાંઈ પણ હાનિ કે લાભ નથી. કરવાથી કે ન કરવાથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, તે દુઃખમય જ છે અને મિથ્યા જ હોય છે.[૨૫] શાસ્ત્રથી તથા લોકાચારથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરું અથવા ન કરું, તોપણ મને એવી કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા નથી કે તે વસ્તુને લેવાને માટે હું પ્રયત્ન કરું. આથી આ દેહ ભલે વ્યવહારના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલી ચાલતી ક્રિયા કરે. કાંઈ પણ ચલન નહિ મળવાથી દેહ સુકાઈ જવાનો સંભવ જ છે, તો દેહને સુકાવી નાખવાનું પણ મારે આવશ્યક નથી.[૨૬,૨૭] સમતા પામેલું અને નિષ્કામ થયેલું મન વાસનાઓથી રહિત રહે, તો પ્રારબ્ધકર્મ વડે.

પ્રાપ્ત કરેલાં દેહનાં ચલન અને અચલન, એ બન્ને ફળમાં સરખાં જ છે. કોઈથી પણ પુણ્યનો કે પાપનો ઉદય થાય એમ નથી.[૨૮] કર્મોથી થયેલાં ફળોમાં જ કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું થાય છે, તે મનને લીધે જ છે; માટે મન જો શાંત થયું હોય, તો કરેલું પણ ન કરેલું થાય છે અને ભોગવેલું પણ નહિ ભોગવેલું થાય છે.[૨૯] જો પુરુષને મનમાં કર્તા–ભોક્તાપણાનો અભિનિવેશ હોય, તો જ કર્મો કરતા પુરુષને કર્તા–ભોક્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. મારું મન તો કર્તા–ભોક્તાપણાના અતિ આગ્રહરૂપી રોગથી રહિત થયું છે અને બુદ્ધિ આત્મપદના દૃઢ નિશ્ચયવાળી થઈ છે. માટે હું પાપ–પુણ્યોનાં ફળ મળવાની શંકાથી થતી તમામ અધીરતાને તજી જ દઉં છું.[૩૦]

यो निश्चयोन्तः पुरुषस्य रूढः क्रियास्वसौ तन्मयतामुपैति । अनामयं मे पदमाहताधीरधीरतामंतरलं त्यजामि ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'જનકનિશ્ચય' એ નામનો સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ११ मो×

જનકરાજાએ ચિત્તને આપેલો બોધ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिंत्य जनको यथाप्राप्तां क्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! તે જનકરાજાએ આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને જેમ સૂર્ય અભિમાનથી રહિત રહીને, દિવસ કરવાને માટે જ સમુદ્રમાંથી ઊઠે છે, તેમ તે અભિમાનથી રહિત રહીને જ રાજરીતિથી પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરવાને માટે મહેલમાંથી ઊઠ્યો.[૧] એ રાજાએ 'આ મારું ઇષ્ટ છે અને આ મારું અનિષ્ટ છે' એવી કલ્પનાઓ કરાવનારી વાસનાઓને ચિત્તમાંથી તજી દીધી અને જાગ્રત અવસ્થામાં પણ સુષુપ્તિવાળા જેવો નિરભિમાન રહીને, તેણે પ્રાપ્ત થયેલી ક્રિયાઓ કરી.[૨] પૂજ્યલોકો રાજી રહે એ રીતે એ દિવસની સઘળી ક્રિયાઓને પહોંચી વળીને, એ રાજાએ એવી ને એવી જ ધ્યાનની લીલાથી પોતે એકલાએ તે રાત્રી વિતાવી. એના મનમાંથી વિષયો સંબંધી ભ્રમણ શાંત થઈ ગયું હતું અને મનને સમાહિત કરીને તે રહ્યો હતો. પછી એ રાત્રી વીતી જવા આવી, તે સમયે તેણે પોતાના ચિત્તને આ પ્રમાણે સમજાવ્યું કે,[૩,૪] 'હે ચંચળ ચિત્ત! આ સંસાર તારા સુખને માટે નથી પણ દુઃખને માટે જ છે. એટલા માટે તું સંસારની ખટપટને તજી દઈને ઉપશમને ધારણ કર. ઉપશમ ધારણ કરવાથી તને વિક્ષેપો વિનાનું સાચું સુખ મળશે.[૫] જેમ તું રમત કરતાં કરતાં સંકલ્પોને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તારી ખટપટને લીધે સંસાર મોટો થતો ચાલે છે.[૬] જેમ પાણીના સિંચનથી વૃક્ષ સેંકડો શાખાઓવાળું થઈ જાય છે, તેમ તે સંસાર સેંકડો શાખાઓવાળો થાય છે. અરે શઠ ચિત્ત! જેમ જેમ તું ભોગોની ઇચ્છા કરતું જાય છે, તેમ તેમ તને અસંખ્ય વ્યથાઓ ઉત્પન્ન થતી આવે છે; કારણ કે જન્મ–મરણ આદિ સંસારની સૃષ્ટિઓ વાસનાઓની જાળના વિલાસથી જ થાય છે. આથી તું વિચિત્ર ચિંતાઓને તજી દઈને ઉપશમ પામ.[૭,૮] તું વિવેક રાખીને આ ચપળ સંસારની સૃષ્ટિને અને ઉપશમના સુખને કાંટામાં નાખીને તોળી જો. પછી જો તને સંસારની સૃષ્ટિમાં સાર જોવામાં આવે, તો તેને જ વળગી રહેજે.[૯] સંસારમાં આસ્થા રાખવી એ નિસ્સાર જ છે, એટલા માટે તે આસ્થાને છોડી દે. 'આ પ્રિય છે' એમ સમજીને કોઈ વસ્તુનું ગ્રહણ કર

× આ અગિયારમા સર્ગમાં જનકરાજાએ દિવસનું કાર્ય કરી લીધું અને પાછો રાત્રી વ્યતીત થવાના સમયમાં ઘણા ઘણા વિચિત્ર વિવેકથી ચિત્તને બોધ આપ્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

નહિ અને 'આ અપ્રિય છે' એમ સમજીને કોઈ વસ્તુનો ત્યાગ કર નહિ; પણ કેવળ સાક્ષીને પામવાની ઇચ્છાથી તું સ્વતંત્ર રીતે મોજ કર.[૧૦] હે ભલા ચિત્ત! કોઈ પદાર્થ પ્રથમ ન હોય અને પાછળથી તને મળે અથવા કોઈ પદાર્થ પ્રથમ મળ્યો હોય અને પાછળથી જતો રહે, તો તેના ગુણ-દોષોથી તારે કોઈ જાતની હર્ષ-શોક આદિરૂપ વિષમતા ધરવી નહિ.[૧૧] તારે દશ્ય વસ્તુની સાથે લેશમાત્ર સંબંધ નથી; કારણ કે દશ્ય વસ્તુ મુદ્દલ છે જ નહિ. જે વસ્તુ મુદ્દલ ન જ હોય, તેની સાથે વળી સંબંધ કેવો હોય! તું પણ મિથ્યા છે અને દશ્ય વસ્તુ પણ મિથ્યા છે. માટે તારે અને દશ્ય વસ્તુને સંબંધ છે જ નહિ. વાંઝણીના પુત્રને અને આકાશના ફૂલને સંબંધ છે, એમ જ બોલવું એ તો વિચિત્ર અને અપૂર્વ અક્ષરો જ કહેવાય. હે સુંદર ચિત્ત! કદાચ દશ્ય વસ્તુ મિથ્યા હોય અને તું સાચું હોય, તો પણ તારે અને દશ્ય વસ્તુને સંબંધ ઘટતો નથી. સાચાને અને ખોટાને સંબંધ કેમ ઘટે? મૂએલાને અને જીવતાને સંબંધ તે હોય? એ તું જ કહે. હે ચિત્ત! કદાચ તું પણ સર્વદા હોય અને દશ્ય વસ્તુ પણ સર્વદા હોય, તો કદી પણ ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થવો ઘટતો નથી. માટે હર્ષ કે શોક કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં છે?[૧૨-૧૫] આથી હે ચિત્ત! તું વિષયોના ચિંતવનરૂપી મોટી ચિંતાને છોડી દે અને મૌન રહીને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવાનો જ ઉત્સાહ ધારણ કર. આ વિક્ષેપરૂપી સમુદ્રમાં પડીને હાલકડોલક થવારૂપી ભૂંડી સ્થિતિને તું છોડી દે.[૧૬] હે સમજુ ચિત્ત! તું રમતને માટે કરેલા દારૂના દડાની જેમ સળગીને પોતાની મેળે જ નિરર્થક ઊછળ્યા કરે છે, તો હવે તેમ કરવું છોડી દે; તું મોહરૂપી મેલને પ્રાપ્ત થઈને અભાગિયું થા નહિ.[૧૭] હે શઠ મન! આ દશ્યવર્ગમાં કોઈ પણ એવી સર્વોત્તમ વસ્તુ નથી, કે તે મળવાથી તને અત્યંત પરિપૂર્ણતા મળે. આથી વૈરાગ્ય આદિના બળથી ઘણી ધીરજ રાખીને અને પરબ્રહ્મનો આશ્રય કરીને તું તારી ચંચળતાને તજી દે.[૧૮]

न तदिहास्ति समुन्नतमुत्तमं व्रजसि येन परां परिपूर्णताम्। तदवलंब्य बलादतिधीरतां जहिहि चंचलतां शठ रे मनः ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ચિત્તાનુશાસન' એ નામનો સર્ગ ૧૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨ મો×

જનકરાજાની સ્થિતિ, વિચાર તથા બુદ્ધિનું માહાત્મ્ય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जनको नृपः। चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ રીતે વિચાર કરતો જનકરાજા, પોતાના રાજ્યમાં સઘળાં કાર્યો કરવા લાગ્યો અને ધીરતાને લીધે આગળની પેઠે મોહ પામવા લાગ્યો નહિ.[૧] એનું મન વિષયોના આનંદમાં ઉલ્લાસ પામવા ન લાગ્યું, પણ સુષુપ્તિમાં રહેલાની જેમ વિક્ષેપથી રહિત જ રહેવા લાગ્યું.[૨] ત્યારથી માંડીને એ રાજા દશ્યનું ગ્રહણ પણ કરવા ન લાગ્યો અને દશ્યનો ત્યાગ પણ કરવા ન લાગ્યો; પરંતુ કેવળ નિઃશંકપણાથી વર્તમાનમાં જ સંતોષ માનીને રહેવા લાગ્યો.[૩] તે સદા આત્મવિચારમાં રહેતો હતો. જેમ આકાશને ધૂળરૂપ કલંક લાગતું નથી, તેમ તેના મનને અનાદિકાળથી ચાલી આવેલી અહંતામમતારૂપી મલિનતા લાગતી નહોતી.[૪] એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપના વિવેકનું અનુસંધાન કરવાને લીધે તે રાજાનું અખંડ બ્રહ્માકાર યથાર્થ જ્ઞાન

× આ બારમા સર્ગમાં જનકરાજાની જીવન્મુક્તપણાની સ્થિતિ અને વિચારનું તથા બુદ્ધિનું વિચિત્ર માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

અત્યંત નિર્મળ થયું.[5] જેમ આકાશમાં વાદળાંઓથી નહિ ઢંકાયેલાં કિરણોવાળો અને ગ્રહણ આદિના સંબંધ વિનાનો નિર્મળ સૂર્ય ઉદય પામે છે, તેમ તે રાજાના હૃદયમાં વિક્ષેપોથી નહિ ઢંકાયેલા પ્રકાશવાળો અને અજ્ઞાનના સંબંધ વિનાનો પ્રબોધ ઉદય પામ્યો.[6] બ્રહ્માકાર મનથી રહેતો અને સર્વ પદાર્થોના મૂળતત્ત્વને જાણતો એ રાજા, સઘળા પદાર્થોને આત્મામાં જ રહેલા અને આત્માથી અભિન્ન જ જોવા લાગ્યો. 'સઘળો વ્યવહાર માયાનું જ સ્વરૂપ છે અને તેમ હોવાથી આત્માને તેની સાથે કશો સંબંધ નથી' એમ સમજવાથી તેનું મન સમતામાં જ રહ્યું હતું. એ રાજા કોઈ પણ પ્રસંગમાં પ્રસન્ન થતો નહોતો અને કોઈ પણ પ્રસંગમાં ખેદ પામતો ન હતો.[7,8] સૌને માન દેનારો અને જગતના પરમતત્ત્વને જાણતો એ જૂનો જ્ઞાની જનકરાજા, ત્યારથી માંડીને જીવન્મુક્ત થયો છે.[9] મનુષ્યોને પોતાના પ્રાણ જેવો વહાલો એ જનકરાજા, વિદેહ દેશનું રાજ્ય કરે છે, તો પણ દેહાભિમાનને અધીન થઈને તે કોઈ પણ સમયે હર્ષથી કે શોકથી વિહ્વળ થતો નથી.[10] તેમ તે કાંઈ અવળું થઈ જવાથી ગ્લાનિ પામતો નથી અને સવળું થવાથી પ્રફુલ્લિત થતો નથી. રાજ્યમાં કોઈ અનર્થ ઊઠવાથી કચવાતો નથી અને અર્થો પ્રાપ્ત થવાથી રાજી થતો નથી.[11] એ રાજા સઘળા વ્યવહારોને કરવા છતાં પણ કોઈ સ્થળે કાંઈ પણ કરતો નથી; પરંતુ સર્વદા કેવળ ચૈતન્યની અંદર જ રહ્યા કરે છે.[12] જેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં રહેલા માણસને, સઘળા પદાર્થોમાંથી ભાવનાઓ સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી હોય છે, તેમ જનકરાજાને પણ સઘળા પદાર્થોમાંથી વાસનાઓ સર્વથા નિવૃત્ત થયેલી છે.[13] એ રાજા ભવિષ્યની ચિંતા કરતો નથી અને ગઈ વાતનું અનુસંધાન કરતો નથી; કેવળ વર્તમાન કાળના વિષયને મનથી હસતો હસતો અનુસરે છે.[14] હે કમળ સરખાં નેત્રોવાળા રામ! એ રાજાને પોતાના વિચારને લીધે જ બ્રહ્મવિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ છે; પણ તે ગુરુનું સેવન કરવા આદિ બીજા પ્રકારથી પ્રાપ્ત થઈ નથી.[15] જ્યાં સુધી વિચારોનો અંત (એટલે સંપૂર્ણ બ્રહ્મવિદ્યા) પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી પોતાના મનથી જ વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ. સજ્જનના સમાગમને લીધે ઉદય પામેલા વિચાર વડે, સ્વચ્છ થયેલા હૃદયથી જેવું ફળ તુરત મળે છે, તેવું પુણ્યોથી, શાસ્ત્રોથી કે ગુરુથી પણ તુરત મળતું નથી.[16,17] હે રામ! વિચાર વગેરે ભૂષણોથી શણગારેલી પોતાની બુદ્ધિરૂપી સખીની સહાયતાથી જ બ્રહ્મપદ મળે છે, બીજી કોઈ ક્રિયાથી મળતું નથી.[18] જે પુરુષની પાસે તીક્ષ્ણ અગ્રવાળી અને પૂર્વાપરનો વિચાર કરવામાં સમર્થતાવાળી બુદ્ધિરૂપી દીવાની જ્યોત હોય છે, તે પુરુષને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નડતો જ નથી.[19] હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ! જે આપદાઓ દુઃખોરૂપી કલ્લોલોથી વ્યાપ્ત હોય અને ઊતરવાને અશક્ય હોય, તેઓમાં પણ બુદ્ધિરૂપી વહાણથી ઊતરી શકાય છે.[20] જેમ અત્યંત નબળા 'ઉલપ' નામના ખડને, મંદ મંદ પવનની લહેરો પણ કંપાયમાન કરે છે, તેમ બુદ્ધિ વિનાના મૂઢ મનુષ્યોને નાની આપત્તિઓ પણ કંપાયમાન કરી નાખે છે.[21] હે શત્રુમર્દન રામ! બુદ્ધિમાન પુરુષ સહાય વિનાનો હોય અને શાસ્ત્ર વિનાનો હોય, તો પણ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી ઊતરે છે; કેમકે સંસારરૂપી સમુદ્ર કેવળ જ્ઞાનમાત્રથી બાધિત થઈ જાય છે.[22] બુદ્ધિમાન પુરુષ સહાય વિનાનો હોય, તો પણ કાર્યના છેડાને પહોંચે છે અને મૂર્ખ પુરુષ સહાય આદિની સંપત્તિથી કાર્યના છેડાને પહોંચીને પણ પાછો ભ્રષ્ટ થાય છે.[23] જેમ ફળની પ્રાપ્તિને માટે, જળના સિંચનથી તથા સંરક્ષણથી લતાને પ્રથમ વધારવી જોઈએ, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિને માટે પ્રથમ શાસ્ત્રોના

અને સજ્જનોના સંગોથી બુદ્ધિને વધારવી જોઈએ.[૨૪] જેમ ચંદ્રનું બિંબ સમયસર ઉત્તમ પ્રકાશ આપે છે, તેમ બુદ્ધિના બળરૂપી મોટાં મૂળવાળું શુભ ઉદયરૂપી વૃક્ષ, સમયસર અત્યંત મીઠું ફળ આપે છે.[૨૫] બાહ્ય ધન આદિ પદાર્થોને મેળવવામાં જેવો યત્ન કરવામાં આવે છે, તેવો જ યત્ન પ્રથમ બુદ્ધિને વધારવામાં કરવો જોઈએ.[૨૬] બુદ્ધિનું મંદપણું સઘળાં દુઃખોની પરાકાષ્ઠારૂપ છે, આપદાઓના મોટા ખજાનારૂપ છે અને સંસારરૂપી વૃક્ષોના બીજરૂપ છે, તેનો વિનાશ જ કરવો જોઈએ.[૨૭] પૃથ્વીના રાજ્યમાંથી, પાતાળના રાજ્યમાંથી તથા સ્વર્ગના રાજ્યમાંથી જે સુખ મળે છે, તે સઘળું સુખ મહાત્મા પુરુષને બુદ્ધિરૂપી ખજાનામાંથી મળે છે.[૨૮] હે રામ! સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્રમાંથી બુદ્ધિ વડે જ ઉતરાય છે; પણ દાન કરવાથી, તીર્થો કરવાથી કે તપ કરવાથી ઉતરાતું નથી.[૨૯] કેટલાએક પૃથ્વીમાં ફરનારા મનુષ્યો પણ દેવતાઓની સંપત્તિને પામ્યા છે; તો એ સઘળું બુદ્ધિરૂપી પવિત્ર લતામાંથી મીઠું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે, એમ સમજવું. જે સિંહો નખોથી મોટા મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ ફાડી નાખે છે, તેમને પણ શિયાળવાંઓએ બુદ્ધિથી જ જીતી લીધા છે. માનો સિંહે હરણાંને જીતી લીધાં છે![૩૦,૩૧] સામાન્ય માણસોએ પણ બુદ્ધિના પ્રભાવથી રાજાઓની પદવીઓ મેળવી છે. બુદ્ધિમાન માણસને જ સ્વર્ગની તથા મોક્ષની પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થયેલી જોવામાં આવે છે.[૩૨] કેટલાએક વાદીઓ પોતે અત્યંત બીકણ હોવા છતાં પણ બુદ્ધિને લીધે જ શાસ્ત્રાર્થમાં અનેક વિકલ્પો પૂછીને મોટા યોદ્ધાઓ જેવા સામા વાદીઓને પણ જીતી લે છે.[૩૩] વિવેકી પુરુષને હૃદયરૂપી ભંડારમાં બુદ્ધિરૂપ ચિંતામણિ ઇચ્છેલું ફળ આપે છે. હૃદયરૂપી નંદનવનમાં રહેલી બુદ્ધિરૂપી કલ્પવૃક્ષની લતા ધારેલા ફળને આપ્યા વિના રહે જ નહિ.[૩૪] બુદ્ધિની યોજના કરી જાણનારો પુરુષ બુદ્ધિથી સંસારના પારને પહોંચે છે, પણ મૂર્ખ માણસ પોતાની પાસે બુદ્ધિ હોવા છતાં તેની યોજના કરી જાણતો નથી, તેથી તે સંસારના પારને પહોંચતો નથી. વહાણની યોજના કરી જાણનારો વહાણવાળો મનુષ્ય સમુદ્રના પારને પામે છે; પણ જે મનુષ્ય પોતાની પાસે વહાણ હોવા છતાં પણ વહાણની યોજના કરી જાણતો ન હોય, તે મનુષ્ય સમુદ્રના પારને પામતો નથી.[૩૫] જેમ સમુદ્રમાં ભમતું વહાણ યોગ્ય રસ્તે યોજવામાં આવે તો પાર ઉતારે છે અને અયોગ્ય રસ્તે યોજવામાં આવે તો ડુબાડી દે છે, તેમ સંસારમાં ભમતી બુદ્ધિ પણ જો વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિરૂપ યોગ્ય માર્ગે યોજવામાં આવે, તો સંસારના પારને પમાડે છે અને રાગ–દ્વેષ આદિ અયોગ્ય માર્ગે યોજવામાં આવે છે, તો સંસારમાં ડુબાડી દે છે.[૩૬] જેમ કવચવાળા માણસને શસ્ત્રો અડચણ કરી શકતાં નથી, તેમ મોહ વિનાના વિવેકી પુરુષને આશાઓના સમૂહોમાંથી ઊઠનારા રાગ–દ્વેષાદિક દોષો અડચણ કરી શકતા નથી.[૩૭] હે રામ! બુદ્ધિથી આ સઘળું જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જ જોવામાં આવે છે અને જેને સઘળું જગત બ્રહ્મસ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, તેને વિપત્તિઓથી ખેદ કે સંપત્તિઓથી આનંદ પ્રાપ્ત થતો જ નથી. અહંકારરૂપી પ્રચંડ કાળો મેઘ આત્મારૂપી સૂર્યને ઢાંકી દેનારો છે, જડ સ્વભાવવાળો છે ને વિસ્તીર્ણ છે, તેને બુદ્ધિરૂપી વાયુ ઉડાવી દે છે.[૩૮,૩૯] જેમ ફળને ઇચ્છતો ખેડૂત સૌથી પ્રથમ ખેડ કરીને પૃથ્વીને જ સારી કરે છે, તેમ સર્વોત્તમ બ્રહ્મપદને પામવાને ઇચ્છતા પુરુષે, સૌથી પ્રથમ વિવેક શીખીને બુદ્ધિને જ નિર્મળ કરવી જોઇએ.

पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः प्रथममियं मतिरेव लालनीया। फलमभिलषता कृषीवलेन प्रथमतरं ननु कृष्यते धरैव ॥ ४० ॥

સર્ગ ૧૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૩ મો+

ચિત્તને શાંત કરવાના ઉપાયો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं जनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना।
पदं विदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छसि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! જેમ જનકરાજા પોતાથી જ પોતાના આત્માનો વિચાર કરીને, નિર્વિઘ્ન રીતે બ્રહ્મવેત્તાઓની પદવીને પામ્યા છે, તેમ તમે પણ જો પોતાથી જ પોતાના આત્માનો વિચાર કરશો, તો નિર્વિઘ્ન રીતે બ્રહ્મવેત્તાઓની પદવીને પામશો.[1] જેઓ છેલ્લા જન્મવાળા રાજસ-સાત્ત્વિક જાતિવાળા સમજુ પુરુષો હોય છે, તેઓ જનકરાજાની જેમ પોતાની મેળે જ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે.[2] 'ઇન્દ્રિયો' નામના શત્રુઓને ત્યાંસુધી વારંવાર જીત્યા જ કરવા જોઈએ કે, જ્યાં સુધી આ આત્મા પોતાની મેળે જ પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્મળ થઇને રહે. સર્વ ઇન્દ્રિયોના નિયંતા અને સર્વવ્યાપક આત્મારૂપી નિર્મળ દેવ પોતાથી જ જોવામાં આવે, ત્યારે સઘળાં દુખોના દેખાવો નાશ પામે છે. અહંતા-મમતા આદિ હૃદયગ્રંથિઓ મોહરૂપી બીજોની ઓરણીઓ રૂપ છે અને તેઓ વિવિધ પ્રકારની આપદાઓની વૃષ્ટિ કરે છે. તેઓ આત્માનું દર્શન થતાં તુરત જ નષ્ટ થઈ જાય છે.[3-5] હે રામ! તમે વિવેકવાળી બુદ્ધિથી જનકરાજાની જેમ પોતાના આત્માને, સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્મ જાણીને અને સાક્ષાત્ અનુભવીને, સર્વોત્તમ પરમ પુરુષાર્થરૂપી લક્ષ્મીવાળા થાઓ. જે પુરુષ મનમાં નિત્ય આત્મવિચાર કર્યા કરતો હોય અને જગતને અનિત્ય તથા ભ્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળું જોયા કરતો હોય, તેનું ચિત્ત જનકરાજાના ચિત્તની જેમ પોતાની મેળે જ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. સંસારથી ભય પામેલા લોકોને પ્રયત્ન કર્યા વિના દૈવ, કર્મો, ધનો કે બાંધવો કોઈ પણ રક્ષક થાય એમ નથી.[6] જેઓ પ્રયત્ન કરવામાં તથા વિવેક આદિનું સંપાદન કરવામાં કેવળ દૈવ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને જેઓ 'દૈવ પ્રતિકૂળ હશે, તો હજારો યત્નો કરવાથી પણ શું થવાનું છે' ઇત્યાદિક દુષ્ટ કલ્પનાઓ કર્યા કરે છે, તેમની એ વિનાશ આપનારી અભાગણી મતિને અનુસરવું નહિ.[9] હે રામ! પરમ વિવેકનો આશ્રય લઈને, પોતાથી જ પોતાને જોઈ અને વૈરાગ્યથી સંપન્ન થયેલી બુદ્ધિ વડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો જોઇએ. હે રામ! જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુખ આપનારી છે અને અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને કાપી નાખનારી છે. તે આકાશમાંથી પડેલા ફળની પ્રાપ્તિની જેમ અચાનક થાય છે. તે વિષે મે તમને ઉદાહરણરૂપે આ જનકરાજાની આખ્યાયિકા કહી. જે પુરુષ જનકરાજાની જેમ સારી બુદ્ધિવાળો હોય અને પોતાની મેળે જ વિચાર કરનારો હોય, તેના હૃદયમાં રહેલો આત્મા પ્રાતઃકાળના કમળની જેમ પોતાની મેળે જ પ્રકાશિત થાય છે.[10-12] જેમ તડકાથી ટાઢ હરાઈ જાય છે અને હિમ પીગળી જઇને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ વિચારથી અહંતા-મમતા હરાઈ જાય છે અને વિચિત્ર પ્રકારની સંસારની કલ્પના ગળી જઇને નષ્ટ થઈ જાય છે.[13] 'આ દેહ જ હું છું' એવી ખોટી સમજણરૂપી રાત્રીનો નાશ થાય છે, ત્યારે સર્વવ્યાપક અને મોટા વિસ્તારવાળો સ્વરૂપરૂપી સૂર્યનો પ્રકાશ પોતાની મેળે જ પ્રવર્તે છે. 'આ દેહ જ હું છું' એવી ટૂંકી સમજણરૂપી સંકોચ નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાનો અનંત ભુવનોમાં વ્યાપ્ત થનારો ભારે વિસ્તાર થાય છે.[15] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! જેમ જનકરાજાએ મનમાં વિચાર કરીને અહંકારની વાસનાને તજી દીધી, તેમ તમે પણ મનમાં વિચાર કરીને અહંકારની વાસનાને તજી દો.[14-16] અહંકારરૂપી

+ આ તેરમા સર્ગમા જનકરાજાના વિચારને દષ્ટાંતરૂપ કરીને ચિત્તને શાંત કરવાના ઉપાયો વિસ્તારથી યુક્તિપૂર્વક કહેવામા આવશે.

વાદળાંનો નાશ થાય છે, ત્યારે નિર્મળ થયેલા વિસ્તીર્ણ ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં સ્વરૂપદર્શનરૂપી સૂર્ય અત્યંત પ્રકાશે છે.[૧૭] 'જે દેહ છે, તે હું છું' એવી જે ભાવના કરવી એ જ મોટું અંધારું છે. એને શાંત કરવામાં આવે, ત્યારે જ આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ થાય છે.[૧૮] 'અહંતાના વિષયરૂપ દેહાદિક પણ નથી અને મમતાના વિષયભૂત સ્ત્રી-પુત્રાદિક પણ નથી; પણ એમનો જે સાક્ષી છે તે નથી, એવું નથી' એવી ભાવનાથી જ્યારે મન પ્રશાન્ત થાય છે, ત્યારે પછી તે વિષયોમાં ગળકાં ખાતું નથી.[૧૯] હે રામ! મનને ગ્રાહ્ય સમજાયેલા પદાર્થોમાં જે અત્યંત રાગ છે અને ત્યાજ્ય સમજાયેલા પદાર્થોમાં જે અત્યંત દ્વેષ છે, તે જ બંધન છે એમ સમજો; બીજું કાંઈ જ બંધન નથી.[૨૦] તમે ત્યાજ્ય પદાર્થો ઉપર દ્વેષ રાખો નહિ અને ગ્રાહ્ય પદાર્થો ઉપર રાગ રાખો નહિ. 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી રીતના બન્ને વિચારોને તજી દઈને, તમે આત્મામાં જ રહો અને વિક્ષેપરૂપી મેલથી રહિત થાઓ.[૨૧] જેમની 'આ ગ્રાહ્ય છે અને આ ત્યાજ્ય છે' એવી ભેદબુદ્ધિ નષ્ટ થઈ હોય છે, તેઓ કોઈ વસ્તુને ઇચ્છતા પણ નથી અને કોઈ વસ્તુને તજી દેતા પણ નથી.[૨૨] જ્યાં સુધી ચિત્તમાંથી 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી બે કલ્પનાઓ ક્ષીણ ન થઈ હોય, ત્યાં સુધી જેમ વાદળાંવાળા આકાશમાં ચાંદની પ્રકાશતી નથી, તેમ તેમાં સમતા (બ્રહ્માત્મકપણું) પ્રકાશતી નથી.[૨૩] જેનું મન 'આ પદાર્થ સારો છે માટે ગ્રાહ્ય છે અને આ પદાર્થ ખરાબ છે માટે ત્યાજ્ય છે' એવી રીતની ચપળતા કર્યા કરતું હોય, તે પુરુષમાં જેમ સાગના ઝાડમાં મંજરી ઉદય પામતી નથી, તેમ સમતા ઉદય પામતી નથી.[૨૪] આ વસ્તુ અનુકૂળ છે, માટે મળે તો ઠીક અને આ વસ્તુ પ્રતિકૂળ છે, માટે તે મને કદી પણ પ્રાપ્ત ન થાય તો ઠીક' એવી રીતની જેનામાં ભેદબુદ્ધિ છે, તે પુરુષમાં વૈરાગ્યથી પ્રકાશ પામનારી સમતા અને સ્વચ્છતા ક્યાંથી હોય?[૨૫] 'આનંદૈકરસ બ્રહ્મતત્ત્વ એક જ છે, તેનાથી કોઈ પદાર્થો ભિન્ન નથી' એમ વિચારવામાં આવે, તો સઘળા પદાર્થો પોતાનું સ્વરૂપ જ હોવાથી અનુકૂળ છે, એટલે કોઈ પણ અયોગ્ય નથી. હવે તે પદાર્થોને ભિન્ન વિચારવામાં આવે, તો પણ આત્મા અસંગ છે, તેથી કોઈ પદાર્થનો તેને સ્પર્શ નથી. એટલે કોઈ પદાર્થ અનુકૂળ પણ ઠરતો નથી અને કોઈ પદાર્થ પ્રતિકૂળ પણ ઠરતો નથી. આમ, ત્યાં યોગ્ય-અયોગ્યપણું છે જ ક્યાં?[૨૬] ચિત્તરૂપી ઝાડમાં જ્યાં સુધી ઇષ્ટની આશંકારૂપી અને અનિષ્ટની આશંકારૂપી બે ચંચળ વાંદરીઓ કૂદ્યા કરતી હોય, ત્યાં સુધી તે ઝાડ કંપાયમાન થયા વગર કેમ જ રહે?[૨૭] જે મનુષ્યની ત્યાજ્યપણાની અને ગ્રાહ્યપણાની ભેદબુદ્ધિ ટળી હોય, તે વિચક્ષણ મનુષ્યમાં આશાઓથી રહિતપણું, ભયથી રહિતપણું, સ્થિરપણું, સમપણું, જ્ઞાનીપણું, મનની ચંચળતાથી રહિતપણું, શરીરની ચેષ્ટાઓમાં કર્તાપણાના અભિનિવેશનો અભાવ, ધીરજ, સર્વની સાથે મિત્રભાવ, મનન કરનારપણું, સંતોષ, કોમળપણું અને કોમળ બોલવાપણું એટલા ગુણો અવશ્ય રહે છે. આમ તે ગુણો તેનામાં રહે છે, છતાં પણ તેના ચિત્તમાં તેમની વાસના બંધાઈ જતી નથી.[૨૮,૨૯] જેમ નીચા પ્રદેશમાં વહ્યા જતા પાણીને, પાળથી રોકી લેવામાં આવે છે, તેમ વિષયોમાં દોડતા ચિત્તને પ્રત્યાહારથી (વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોનું પરાવર્તન કરીને) બળાત્કારે રોકી લેવું.[૩૦] એ રીતે બાહ્ય વિષયોમાં થતા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો અને તે પછી ચિત્તની અંદર સ્ફુરતી તે વિષયોની વાસનાઓને પણ તજી દેવી. ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, સૂતાં અને શ્વાસ લેતાં પણ સર્વ કાળમાં સઘળી રીતે તે તે વિષયોના મિથ્યાપણાનો વિચાર કર્યા કરવો, એ ચિત્તની અંદર સ્ફુરતી તે વિષયોની વાસનાઓને છોડી દેવાનો ઉપાય છે.[૩૧] વાસનાઓરૂપી

જાળ તૃષ્ણાઓરૂપી માછલીઓને પકડ્યા કરે છે, મોહરૂપી શેવાળોથી મલિન છે, સંસારરૂપી જળમાં પ્રસરેલી છે અને ચિંતાઓરૂપી દોરાઓથી રચાયેલી છે.[૩૨] હે તાત! તેને ઉપર કહેલી સુબુદ્ધિરૂપી તીક્ષ્ણ કાતરથી કાપી નાખો. જેમ વિસ્તીર્ણ આકાશમાં સમયસર ચાલવા લાગેલા વંટોળિયાથી વાદળાં કપાઈ જાય છે, તેમ અતિ વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મપદમાં સમયસર પ્રવર્તવા લાગેલી બુદ્ધિથી વાસનાઓ કપાઈ જાય છે.[૩૩] હે રામ! આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું અજ્ઞાનરૂપી મૂળ, હજારો દોષોરૂપી અંકુરોને ઉત્પન્ન થવાના સ્થાનરૂપ છે, તેને બ્રહ્મભાવમાં સ્થિરતા રાખવારૂપી ધીરજથી સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે કાપી નાખો.[૩૪] જેમ ઝાડમાંથી બનેલા કુહાડાથી ઝાડને કાપી નાખવામાં આવે છે, તેમ મનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકથી મનને કાપી નાખો અને તુરત જ પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થઈને, તેમાં જ સ્થિર રહો.[૩૫] મનથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકથી મનની ભૂતકાળની વૃત્તિઓને, ભવિષ્યનું ચિંતન કરવાના ત્યાગથી મનની વર્તમાન કાળની વૃત્તિઓને અને વાસનાઓના ઉચ્છેદથી મનની ભવિષ્યકાળની વૃત્તિઓને કાપી નાખો, એટલે તમારો સંસાર જ કપાઈ જશે.[૩૬] સંસારનું વિસ્મરણ કરવામાં આવે, તો મોહ ફરી વાર અંકુરિત થતો નથી અને ચિત્તનું વિસ્મરણ કરવામાં આવે, તો સંસાર ફરી વાર અંકુરિત થતો નથી.[૩૭] માટે હે રામ! ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, સૂતાં, જાગતાં, રહેતાં, ઊંચે જતાં અને પડતાં પણ તમે 'આ સંસાર અનિત્ય જ છે,' એવો નિશ્ચય કરીને, જગતની સત્યતાના વિશ્વાસનો ત્યાગ કરો.[૩૮] હે રાઘવ! એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ રીતે સમાનબુદ્ધિનો આશ્રય કરીને, તમે ઉપસ્થિત થયેલાં કાર્યોને કરો અને અપ્રાપ્ત કાર્યોની ચિંતા નહિ કરતાં, આ સંસારમાં વિચરો.[૩૯] જેમ પૃથ્વી આદિ આઠ મૂર્તિઓવાળા કહેવાતા સદાશિવ ચૈતન્યરૂપે એકે મૂર્તિને ધારણ કરતા નથી અને અધિષ્ઠાનરૂપે સઘળી મૂર્તિઓને ધારણ કરે છે, તેમ તમે પણ સ્વરૂપથી એકે કાર્ય કરો નહિ અને સામીપ્યમાત્રથી સઘળાં કાર્ય કરો.[૪૦] તમે જ વાસ્તવિક સત્ય છો, અજન્મા છો, આત્મા છો અને મહેશ્વર છો; તમે પોતાના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થયા વિના કેવળ પોતાની ભૂલથી આ આવડા બધા જગતને વિસ્તારી દીધું છે.[૪૧] જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વ દૃશ્યોમાં આત્માપણાની જ ભાવના રાખે છે અને અન્યપણાની ભાવના છોડી દે છે, તેને હર્ષ, ક્રોધ તથા ખેદથી થતા વિકારો વળગતા નથી.[૪૨] જે પુરુષ રાગદ્વેષથી રહિત હોય, ઢેફાને, પથરાને તથા સોનાને પણ સમાન ગણતો હોય અને સંસારની વાસનાઓથી પણ રહિત હોય, તે પુરુષ 'યુક્ત યોગી' કહેવાય છે.[૪૩] એ પુરુષ કાંઈ કરે, કાંઈ ભોગવે, કાંઈ આપે અને કોઈને મારી નાખે, તો પણ તેની બુદ્ધિ તે તે કાર્યોમાં અભિમાન વિનાની હોય છે; એટલા માટે તે પુરુષને સુખ–દુઃખમાં સમતા જ રહે છે.[૪૪] 'આ સારું છે અને આ નરસું છે, આ પ્રિય છે ને આ અપ્રિય છે' એવી ભાવનાઓને તજી દઈને, જે પુરુષ 'પ્રાપ્ત થયેલું કામ કરવું' એટલી જ સમજણથી કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે, તે પુરુષ ક્યાંય આસક્ત થતો નથી.[૪૫] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! મન જો 'આ સઘળું ચૈતન્યની સત્તામાત્ર જ છે' એવો નિશ્ચય રાખીને, ભોગોના ચિંતવનનો ત્યાગ કરે, તો શાંતિ પામે છે.[૪૬] જેમ વનમાં માંસને નહિ મેળવી શકતો બિલાડો પોતાના જીવનને માટે અને પોતાનાં બચ્ચાંઓના પોષણને માટે, માંસની લાલચથી સિંહને અનુસરે છે, તેમ પોતે સિદ્ધ થવાને તથા જગતને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નહિ થઈ શકતું મન, પોતાની સિદ્ધિને માટે તથા જગતની સિદ્ધિને અર્થે પોતાના સાક્ષીભૂત ચૈતન્યને અનુસરે છે. મન પોતે પણ સાક્ષીચૈતન્યના અનુગ્રહ વિના સિદ્ધ થઈ શકતું નથી તથા જગતને પણ સિદ્ધ કરી-

શકતું નથી.[૪૭] જેમ સિંહને અનુસરનારો બિલાડો સિંહના પરાક્રમથી મળેલા માંસનો ઉપભોગ કરે છે, તેમ મન ચૈતન્યની શક્તિથી મળેલા જગતનો ઉપભોગ કરે છે.[૪૮] આમ મન મિથ્યાભૂત જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ મન ચૈતન્યના અનુગ્રહથી જીવે છે તથા ચૈતન્યના અનુગ્રહથી ચૈતન્યમાં જગતની ભાવના કરીને, પોતે જગતરૂપ થાય છે. તેજ મન જો પાછું પોતાના સ્વરૂપના સ્મરણને પ્રાપ્ત થાય, તો મનપણાને છોડી દઈને, ચૈતન્યપણાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.[૪૯] મન ચૈતન્યરૂપી પ્રકાશ વિના અને ચૈતન્યરૂપી બળ વિના શબ જેવું જડ જ છે. તે ચૈતન્યના અનુગ્રહ વિના ગતિ જ કેમ કરી શકે ![૫૦] ચૈતન્યના સ્વભાવને લીધે જ ચૈતન્યમાં ચલન થયાની જે ખોટી કલ્પના થાય છે, તેજ મન છે અને તે મનરૂપી સર્પનો જે ફૂંફાડો છે તેજ આ જગત છે, એમ શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. જે બ્રહ્મ છે તેજ કાંઈક પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી, જ્યારે સર્વદા 'અમુક પદાર્થ છે, અમુક પદાર્થ છે' એવા પ્રકારની સત્ય જેવી કલ્પનારૂપ થઈને હૃદયમાં સ્થિર થાય છે, ત્યારે મન કહેવાય છે. ઉદય પામેલી એ કલ્પના જ્યારે 'આ મન છે' એમ સમજાઈને જામી ગઈ, ત્યારેજ પોતાના ચૈતન્યપણાને ભૂલી જઈ જડ જેવી થઈને રહી.[૫૧-૫૫] વ્યાપકપણામાંથી ભ્રષ્ટ થઈ મનપણાને પામેલી એ પહેલી કલ્પના, સંકલ્પ–વિકલ્પોને અનુસરીને 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે' એવી ગરબડ કર્યા કરે છે.[૫૬] એ રીતે જગતનું જે ચૈતન્ય છે, તેજ પોતાની માયાશક્તિને લીધે મનરૂપ થયું છે. એટલે જો કે જે મન છે તે ચૈતન્યજ છે, તોપણ જ્યાં સુધી તેને શાસ્ત્રાદિકથી સમજાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે પોતાના ચૈતન્યપણાને સમજતું નથી.[૫૭] આમ છે એટલા માટે શાસ્ત્રના વિચારથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહથી મનનું વલણ પોતાના સ્વરૂપ તરફ કરાવવું જોઈએ.[૫૮] સર્વ પ્રાણીઓની એ મનરૂપી કલ્પના જો વિજ્ઞાનથી તથા ઉપશમથી પોતાના સ્વરૂપને સમજે, તો બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; અને ન સમજે તો જગતની ભાવના કરીને જગતમાં ભમ્યા કરે છે.[૫૯] મનરૂપી કલ્પના મોહરૂપી મદિરાથી મત્ત થયેલી છે, વિષયોરૂપી ખાડાઓમાં લોટ્યા કરે છે અને પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ જડ થઈ ગયેલી છે; તેને સમજાવવી જોઈએ.[૬૦] એ મનરૂપી કલ્પના હૃદયની અંદર દેખાયા છતાં પણ સંકલ્પથી રચાયેલા પ્રાસાદની જેમ ખોટી જ છે. તેને જ્યાં સુધી સમજાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તે કાંઈ સમજતી નથી.[૬૧] એ મનરૂપી કલ્પના બીજા બાહ્યપદાર્થોને જાણે છે, તે પણ પોતાના પ્રભાવથી જાણતી નથી, પણ મંજરીમાં ગંધની પેઠે પોતાની અંદર રહેલા સાક્ષીચૈતન્યના પ્રભાવથી જ જાણે છે.[૬૨] એ મનરૂપી કલ્પના જો કે તેના અસલ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તો પણ શરીરાદિકથી મર્યાદિત દશાને પામીને તે ટૂંકી થઈ જાય છે અને તેથી તે જગતમાંથી પણ થોડુંક જ જાણી શકે છે. તેટલું પણ તે સાક્ષીચૈતન્યના પ્રભાવથીજ જાણી શકે છે.[૬૩] હે રામ! જેમ સૂર્ય કમલિનીને પ્રફુલ્લિત થવાની શક્તિ આપે છે, તેમ સાક્ષીચૈતન્ય જ એ પથરા જેવી જડ 'મન' નામની કલ્પનાને જગતના પદાર્થો જાણવાની શક્તિ આપે છે.[૬૪] જેમ પથરાની પૂતળી મદારીની પ્રેરણા વિના નાચતી નથી, તેમ શરીરમાં રહેલી મનરૂપી કલ્પના ચૈતન્યની પ્રેરણા વિના કશું જાણી શકતી નથી.[૬૫] ચિત્રમાં આલેખેલા રાજાઓએ ક્યાં ય મોટી ગર્જનાવાળું યુદ્ધ કર્યું છે? ચિત્રમાં આલેખેલા ચંદ્રનાં કિરણોએ ક્યાં ય ઔષધિઓને તૃપ્ત કરી છે?[૬૬] શબો લોહીથી ખરડાઇને ક્યાંય દોડ્યાં છે? વગડામાં રહેલા પથરાઓએ ક્યાં ય મધુર ધ્વનિવાળું ગાયન કર્યું છે?[૬૭] માણસે બનાવેલા પથ્થર આદિના સૂર્યોએ

ક્યાં ય રાત્રીના અંધારાને મટાડ્યું છે ? અને સંકલ્પથી રચાયેલા આકાશનાં વનોએ ક્યાં ય છાયા કરી છે ? આ સઘળું અસંભવિત છે, તેમ સાક્ષીચૈતન્યની પ્રેરણા વિના એકલા મનથી ક્રિયા થવી પણ અસંભવિત છે.[૬૮] મન પથરા જેવું જડ છે, મિથ્યાભ્રાંતિના સમૂહથી જ ઊઠેલું છે અને ઝાંઝવાના પાણી જેવું છે. તેમાંથી તે કાંઈ ક્રિયા બને?[૬૯] જેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ અખંડ તડકો હોય તો જ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સ્ફુરે છે, તેમ અખંડ આત્મતત્ત્વ વિદ્યમાન છે, તો જ આ મનરૂપી કલ્પના સ્ફુરે છે.[૭૦] હે રામ ! પરમાત્મામાં જે ચલનરૂપી કલ્પના થઈ, તેને ઠગારાઓએ પરમાત્માથી ભિન્ન માની 'મન' એ નામ આપીને કાગનો વાઘ બનાવી દીધો છે. હવે મનનું પૃથક્કરણ કરી જોતાં, તેમાં જે ચૈતન્યાંશ છે, તે આત્માજ છે અને બાકીના જડાંશરૂપ જે ચલન છે, તે પ્રાણનો જ ધર્મ છે. એ પ્રાણ એક જાતનો વાયુ છે અને એને શરીરમાં પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે. આમ હોવાને લીધે યોગીઓને પ્રાણવાયુનો નિરોધ કર્યા પછી મનનો જુદો નિરોધ કરવો રહેતો નથી.[૭૧] જેમની જ્ઞાનશક્તિ જુદાજુદા પ્રકારના સંકલ્પોના નિશ્ચયોથી દબાયેલી હોતી નથી, તેઓ મનને જેમાં કોઈ પણ વિષયોના આકારોનું ગ્રહણ થયું નથી, એવી પરમાત્માની શુદ્ધ પ્રભારૂપ જ જુએ છે.[૭૨] 'આ દેહ હું છું અને આ મારું છે' એવા અધ્યાસથી મેલી થયેલી જે મનરૂપી કલ્પના છે, તેનું 'જીવ' એવું નામ કહેવામાં આવે છે. મનમાં જે ચલનભાગ છે તે પ્રાણનોજ ધર્મ છે. તે ઉપરથી એમ પણ કહી શકાય છે કે, મન આત્મતત્ત્વના અને પ્રાણના મિશ્રણરૂપ છે.[૭૩] હે રામ! બુદ્ધિ, ચિત્ત અને જીવ એ નામો ખોટા મનનાંજ છે. તેઓ પણ વિદ્વાનોએ પ્રક્રિયાને માટે કલ્પેલાં છે, પણ વાસ્તવિક નથી.[૭૪] વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોતાં, મન પણ નથી, બુદ્ધિ પણ નથી, જીવ પણ નથી અને શરીર પણ નથી; પરંતુ જે કાંઈ છે તે અખંડ આત્મા જ છે.[૭૫] આ સઘળું જગત આત્માજ છે. જે કાળ છે તે પણ આત્મા જ છે, તે નિર્મળ આત્મા આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને ઇન્દ્રિય આદિ સાધનોથી જાણવામાં આવતો નથી; તેથી તે અસત્ જેવો જણાતાં છતાં પણ સઘળી કલ્પનાઓમાં અધિષ્ઠાનરૂપ હોવાથી સત્ય જ છે. સઘળા કલ્પિત પદાર્થોથી ન્યારો એવો એ આત્મા, બીજાં કોઈ સાધનોથી નહિ, પણ પોતાના જ પ્રકાશથી અનુભવમાં આવે છે. મન જો આત્માને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો જોવાના સમયમાં પોતે જ નાશ પામી જાય છે. જેમકે, અંધકાર પ્રકાશને જોવાની પ્રવૃત્તિ કરે, તો જોવાના સમયમાં તેનો (અંધકાર) પોતાનો જ નાશ થયા વિના રહે નહિ.[૭૬-૭૮] મન આત્માને જોવામાં સમર્થ થતું નથી પણ અત્યંત સ્વચ્છ અનુભવરૂપ આત્મામાંથી સંકલ્પને લીધે ઊઠેલા અનાત્મ પદાર્થોને જોવામાંજ આત્માનુંજ વિસ્મરણ કરીને પ્રવર્તે છે.[૭૯] આત્માનું જે સંકલ્પમયપણું છે તેજ મન કહેવાય છે અને આત્માનું જે સંકલ્પોથી રહિતપણું—અર્થાત્ મનરહિતપણું છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે.[૮૦] આમ હોવાથી આત્મદર્શન મોક્ષજ છે. તેમાં મન કેમ પ્રવર્તી શકે? સંકલ્પોમાં ઉન્મુખ થતા આત્માનો નિર્વિકલ્પકપણામાં જે કાંઈ ફેરફાર થાય છે, એ જ મનનો જન્મ છે અને એથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે.[૮૧] જેમ પુરુષનું મન સ્ત્રીના સંકલ્પથી કલંકિત થાય છે ત્યારે પુરુષના લિંગનું ઉત્થાન થાય છે, તેમ ચૈતન્યની સત્તા નિર્વિકલ્પપણામાંથી ભ્રષ્ટ થઈને સંકલ્પથી કલંકિત થાય છે, ત્યારે કલ્પના ઊઠે છે અને તે કલ્પના મન કહેવાય છે.[૮૨] હે રામ! જેમ પદાર્થ લીન થાય છે, ત્યારે પદાર્થની છાયા પણ લીન થાય છે, તેમ પ્રાણનો નિરોધ થાય છે ત્યારે મનનો નિરોધ પણ પોતાની મેળે જ થઈ જાય છે; કારણ કે મન પ્રાણરૂપ છે. જીવતો પુરુષ

દૂર દેશાંતરના અનુભવને પોતાના મનમાં રહેલો જાણે છે તેથી 'તે દેશનો અનુભવ મારા મનમાં રહેલો છે' એમ તે કહે છે. હવે એ જ દેશાંતરનો સંબંધ થયો, તે ચલન વિના ઘટતો નથી. એ ચલન પ્રાણનો ધર્મ છે, એટલા માટે મન પ્રાણરૂપ છે. વૈરાગ્યથી, પ્રાણાયામના અભ્યાસથી, સમાધિથી, વિષયોમાં મનના જવારૂપ દુષ્ટ અભ્યાસનો નાશ કરવાથી અને આત્મતત્ત્વના જ્ઞાનથી પ્રાણનો નિરોધ કરી શકાય છે.[૮૩-૮૫] મનમાં જે ચલનશક્તિ છે, તે પ્રાણની છે અને જે જ્ઞાનશક્તિ છે તે ચૈતન્યની છે. એ શક્તિઓ જો ન હોય, તો કદાચ શિલા ચાલી શકે કે જાણી શકે, પણ મન તો કદી પણ ચાલી શકે કે જાણી શકે એમ નથી.[૮૬] જે ચલન છે, તે અનિત્ય છે તથા જડ છે; અને જે જ્ઞાન છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ જ હોવાથી સર્વદા સ્વચ્છ છે તથા સર્વવ્યાપક છે.[૮૭] આમ હોવાથી જ્ઞાનનું અને ચલનનું મિશ્રણ થવું એ વાસ્તવિક રીતે સંભવતું જ નથી; પણ કલ્પનાથી જે માની લેવામાં આવ્યું છે, તે મન કહેવાય છે. આ રીતે મન મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયું છે અને ખોટી સમજણરૂપ જ છે.[૮૮] તે જ અવિદ્યા કહેવાય છે, તે જ વિક્ષેપશક્તિ કહેવાય છે અને અજ્ઞાનના સર્વસ્વનો નિર્વાહ કરનાર હોવાથી તેને જ અજ્ઞાન પણ કહી શકાય છે. એ અજ્ઞાન સંસાર આદિરૂપ ઝેરને આપનારું છે.[૮૯] જ્ઞાનશક્તિના અને ચલનશક્તિના સંબંધને અર્થે સંકલ્પની કલ્પના જ કરવામાં આવે નહિ તો મન જ રહેતું નથી. એમ એ મન રહેતું નથી તો સંસારના સંબંધવાળા સઘળા ભયોનો નાશ થઈ જાય છે. વાયુની ચલનશક્તિને જ્યારે ચૈતન્ય સ્ફુરિત કરે છે, ત્યારે જ ચૈતન્ય ચલનશક્તિવાળું થઈને સંકલ્પ કરે છે અને તેથી મનપણાને પામે છે.[૯૦-૯૧] આ રીતે બાળકે કલ્પેલા યક્ષની પેઠે ચૈતન્યમાં મનપણું માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભું થયું છે અને તેથી તે મિથ્યા જ છે. કારણ કે, વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યમાં કોઈ પ્રકારનો આકાર કે ચલન છે જ નહિ. ચૈતન્ય તો અખંડ પૂર્ણતાવાળું છે અને તેમાં કોઈ કલ્પિત પદાર્થથી ખંડિતપણું કે અપૂર્ણપણું થવાનો સંભવ જ નથી.[૯૨] અખંડ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ એ ચૈતન્ય કોની સાથે અથડાવું સંભવે કે તેથી તે ખંડિત થઈ જાય![૯૩] ચૈતન્ય અખંડ અને પૂર્ણ હોવાને લીધે 'ચલન' નામની કોઈ ક્રિયા જ હોવી સંભવતી નથી અને તે નહિ હોવાને લીધે, ચૈતન્યમાં તેનો સંબંધ પણ નથી જ. તો હવે ચલનના સંબંધ વિના કોનું મન સિદ્ધ થાય અને તે મન કેવું સિદ્ધ થાય?[૯૪] 'ચલન ચૈતન્યથી જુદું છે જ નહિ' એ પક્ષ લઈએ, તો પણ પછી મન કોને કહી શકાય? હાથીઓની અને ઘોડાઓની ગિરદી વિના સેના કોને કહી શકાય![૯૫] આથી હે રામ! ત્રૈલોક્યમાં પણ 'મન' નામનો દુષ્ટ પદાર્થ મુદ્દલ છે જ નહિ. આવી રીતે બરાબર સમજીને 'મન છે જ નહિ' એવો જે નિશ્ચય થાય, તે જ મનનો નાશ થયો સમજવો.[૯૬] હે રામ! 'મન છે' એવી વ્યર્થ અને અનર્થ આપનારી કલ્પના તમે કરો જ નહિ; કેમકે આ મન મિથ્યા જ ઉદય પામેલું હોવાને લીધે વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ.[૯૭] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! સંકલ્પો કરનારું મન આખા બ્રહ્માંડમાં ક્યાંય નથી, એટલા માટે તમે તમારી અંદર ક્યાંય કાંઈ પણ કલ્પના કરો નહિ.[૯૮] હે આત્મતત્ત્વનું મનન કરી જાણનારા રામ! તમારા હૃદયરૂપ નિર્જળ દેશમાં અયથાર્થ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી કલ્પનારૂપ ઝાંઝવાનાં જળની નદી, યથાર્થ જ્ઞાનથી અત્યંત શાંત થઈ ગઈ છે.[૯૯] મન તો જડ છે અને સ્વરૂપ વિનાનું છે. તેથી તે સર્વદા મુએલું જ છે. તો મુએલા મનથી લોકો માર્યા જવાનું સમજવું, એ તો વિચિત્ર મૂર્ખતાની જ પરંપરા છે.[૧૦૦] જેનું સ્વરૂપ પણ નથી, જેનો દેહ પણ નથી, જેનો કોઈ આધાર પણ નથી અને જેની કોઈ

જાતિ પણ નથી, તે મન સર્વ લોકોને દુઃખી કરે છે, એમ સમજવું એ તો એક જાતની મૂર્ખપણાની જ જાળ છે.[101] મન તો સ્વરૂપ તથા શરીર આદિ સઘળી સામગ્રીઓ વિનાનું છે. તે જો કોઈને દુઃખી કરતું હોય, તો હું ધારું છું કે, તે દુઃખી થનારનું માથું નીલકમળની પાંખડી વાગવાથી ફાટી પડતું હશે![102] મન જડ છે, મૂંગું છે અને આંધળું છે. તેણે પણ જો કોઈને માર્યો હોય, તો હું ધારું છું કે, તે મૂઢપુરુષ પૂર્ણિમાના ચંદ્રનાં કિરણોથી બળતો હશે![103] શત્રુને જીતવાની સઘળી સામગ્રીવાળા લોકોને સઘળી સામગ્રી વિનાનું મન હરાવી દે છે, એ વાત કેટલી મૂર્ખાઈથી ભરેલી છે![104] મન બિલકુલ વિદ્યમાન જ નથી. તેને વિવેકી લોકો વૈરાગ્ય આદિ મોટા પ્રયત્નોથી હણી નાખે છે, એ વાત પણ કેટલી મૂર્ખાઈથી ભરેલી છે! મન મિથ્યા સંકલ્પથી જ ગોઠવાયું છે, મિથ્યા સ્થિતિને જ પામેલું છે અને પાછી શોધ કરતાં તો ક્યાંય જોવામાં જ આવતું નથી. તેમાં લોકોનો પરાભવ કરવાની શક્તિ જ શી રીતે સંભવે?[105] અહો! વિચાર કરી જોતાં મન જરા પણ ટકી શકે એમ નથી. તે પણ જો લોકોને સંકટમાં નાખતું હોય, તો એ એક જાતની વિચિત્ર માયા જ હોવી જોઈએ અને એ માયા મહામાયાવી મયદાનવને પણ બનાવતી હશે![106] જ્યારે મૂર્ખતા હોય છે, ત્યારે લોકોને સઘળી આપદાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂર્ખને કઈ આપદા ન હોય? જુઓ, અજ્ઞાની માણસ પોતાની મૂર્ખતાથી જ આ આપદારૂપી સૃષ્ટિને બનાવી લે છે![107] હાય! હાય! ભારે ખેદની વાત છે કે, મૂર્ખ લોકો પોતાની મૂર્ખાઈથી જ સૃષ્ટિને બનાવી લે છે અને વળી આ પોતાના ખોટા મનને કુમાર્ગમાં પ્રવર્તાવીને તે સૃષ્ટિને વધાર્યા કરે છે.[108] હું ધારું છું કે, આ સૃષ્ટિ કેવળ મૂર્ખતાથી જ બનેલી હોવાને લીધે વિચારમાત્રથી ટળી જાય એવી બહુ કૂણી છે. જેમ પાણી તરંગોની ભીંસ લાગવાથી કણી કણી થઈને વીંખાઈ જાય છે એમ માનવું એ ભ્રાંતિ છે, તેમ 'સૃષ્ટિથી આત્માને દુઃખ થાય છે' એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.[109] જેમ પાણીની ચકરીમાં દેખાતા કાજળ જેવા કાળા વર્તુળરૂપી ઘંટીથી પાણી દળાઈ જાય છે. એમ માનવું ભ્રાંતિ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્માને દુઃખ થાય છે, એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જેમ પાણી પૂનમના ચંદ્રનાં કિરણોના ટાઢા સ્પર્શથી મૂંઝાય છે એમ માનવું એ ભ્રાંતિ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્માને દુઃખ થાય છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.[110] જેમ શત્રુઓની દૃષ્ટિ પડતાં જ શત્રુઓનાં નેત્રોમાંથી નીકળેલી ક્રોધ–દૃષ્ટિરૂપી રજ્જુઓથી પુરુષ બંધાઈ જાય છે એમ માનવું ભ્રાંતિ જ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્મા બંધાઈ જાય છે એમ માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે. જેમ સંકલ્પે કરેલી સેનાથી શૂરપુરુષનો પરાભવ થયાનું માનવું એ ભ્રાંતિ જ છે, તેમ સૃષ્ટિથી આત્માનો પરાભવ થવાનું માનવું એ પણ ભ્રાંતિ જ છે.[111] કંગાલ અને જડ એવું મન કોઈ પણ સ્થળમાં છે જ નહિ અને તેમ છતાં મિથ્યા જ કલ્પાયેલું છે. તેને ખોટું નહિ સમજવાથી જ આ લોકમય મૂર્ખ સૃષ્ટિ નાશ પામતી હોય એવું ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે. હે રામ! મન મિથ્યા જ ઊઠેલું છે. જે પુરુષ તેને વશ કરવાને સમર્થ ન હોય, તે ઉપદેશને પાત્ર જ નથી.[112-113] એ પુરુષની બુદ્ધિ બાહ્યવિષયોમાં જ લાગેલી હોય છે, વિષયો મળવાથી જ પૂર્ણપણું માની લે છે, આત્મતત્ત્વમાં વલણ પામેલી હોતી નથી અને તેથી જ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં અશક્ત હોય છે. માટે તે બુદ્ધિ ઉપદેશનાં વચનોને યોગ્ય જ નથી.[114] એ બુદ્ધિ વેવલી છે, તેથી વીણાના તારના ઝીણા શબ્દથી પણ ભડકે એવી હોય છે અને ઊંઘી ગયેલા મિત્રની કાન્તિથી પણ ભય પામે એવી હોય છે.[115]

કોઈ શત્રુનું ઊંચા સ્વરથી ખોટું નામ લેવામાં આવે, તો પણ તે ભય પામીને નાસે એવી હોય છે અને મનના બિવરાવવાથી પણ પરવશ થઈ જાય એવી હોય છે.[૧૧૬] વિષયસુખના લેશને માટે પણ પરવશ થઈ જનારી અને પોતાની પાસે રહેલા તુચ્છ મનથી શત્રુની જેમ ભય પામતી એ અભાગણી બુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ વિચાર જાણતી નથી. આમ છતાં પુરુષ પોતે એ બુદ્ધિને વિષયસુખથી રાજી રાખવાનો નિરર્થક મોહ શા માટે રાખે છે ? (પોતાની બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિચારમાં પહોંચી શકતી ન હોય, તો પણ તેને વિષયસુખોથી તો દૂર જ રાખવી જોઇએ, કે જેથી કોઈ દિવસે પણ તે સૂક્ષ્મ વિચારમાં પહોંચવાને સમર્થ થાય.)[૧૧૭]

सुखलवविवशा द्विपेव तप्ता हृदयगतेन निजेन चेतसैव । विधुरितधिपणा न वेत्ति सत्यं तदपि कथं परिमोहितो मुधैव ॥ ११७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'મનોવિનિવારણ' એ નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

सर्ग १४ मो*

ઉપદેશને અયોગ્ય જીવોની ઉપેક્ષા ને યોગ્ય જીવો માટે મનને ટાળવાના ઉપાય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

संसारसागरासारकल्लोलैरुह्यमानया ।
मतेर्मौनदमूकत्वं यथा जनतयार्जितम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! સંસારરૂપી સમુદ્રના વિષયોની ઇચ્છાઓરૂપી તરંગોથી જેઓ તણાઈ રહ્યા છે, અને વિદ્વાનો મળ્યા છતાં પણ જેઓ વૈરાગ્યાદિકની ઉપેક્ષાને લીધે તેઓને પૂછવું જ બંધ રાખીને, પોતાની બુદ્ધિને મૂંગી જ રાખી રહ્યા છે, તે લોકોને હું આ શાસ્ત્રમાં કહેલાં આત્મપ્રાપ્તિ કરવાના ઉત્તમ ઉપાયરૂપ વિચારનાં વચનોથી ઉપદેશ આપતો નથી.[૧-૨] જે મુદ્દલ દેખતો જ ન હોય તે પુરુષને કયો હૈયાફૂટ્યો વિચિત્ર મંજરીઓથી શોભી રહેલું વન દેખાડે ?[૩] જેનું નાક કોઢના રોગથી ધૂંધવ્યા કરતું હોય, તે માણસને કયો મૂરખો અનેક પ્રકારના સુગંધોની પરીક્ષા કરવાનું કામ સોંપે ?[૪] મદિરાથી ઘૂમતાં નેત્રોવાળા અને ભાન વિનાની ઇન્દ્રિયોવાળા મત્ત પુરુષને ધર્મનો નિર્ણય સંભળાવવામાં અધિકારી ગણે એવો દુર્બુદ્ધિ કોણ હોય ?[૫] સ્મશાનમાં પડેલા શબને લોકચર્ચામાં ચાલતી સેંકડો વાતોના સંદેહનું કોણ નિરાકરણ કરી આપે ? મૂર્ખને કોણ શિખામણ આપે ?[૬] મનરૂપી સર્પ પોતાના હૃદયરૂપી રાફડામાં રહેલો છે, મૂંગો છે અને આંધળો છે, છતાં જેણે તેને જીત્યો ન હોય તે દુર્બુદ્ધિ પુરુષને કોણ ઉપદેશ આપે ?[૭] હે રામ ! મન જિતાયેલું જ છે એમ સમજો; કારણ કે વાસ્તવિક રીતે જોતાં મન મુદ્દલ છે જ નહિ. જે શિલા મુદ્દલ હોય જ નહિ, તે શિલા લાંબો કાળ થયાં દૂર ફેંકાઈ જ ગઈ છે.[૮] હે રામ ! મન મિથ્યા જ છે. જે મૂર્ખે તેને પણ જીત્યું ન હોય, તે મૂર્ખ પુરુષ ઝેર ખાધા વિના પણ ઝેરની મૂર્ચ્છાથી મરી જાય છે.[૯] વિષયોનો પ્રકાશ સર્વદા જ્ઞાનરૂપ આત્માથી થાય છે, ચલન પ્રાણવાયુથી થાય છે અને વિષયોનું ગ્રહણ તે તે ઇન્દ્રિયોથી થાય છે; તો પછી આપણને મનની શી જરૂર પડે છે, કે તેથી 'મન છે' એમ સ્વીકારીએ ?[૧૦] ચલનશક્તિ પ્રાણવાયુની છે, જ્ઞાનશક્તિ આત્માની છે અને વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઇન્દ્રિયોની છે; તો હવે એ સઘળી શક્તિઓવાળો 'મન' નામનો કોઈ પદાર્થ છે એમ માનવાની આપણને શી જરૂર છે ?[૧૧] વ્યવહાર સંબંધી જે જે શક્તિઓ છે, તે સઘળાં

* આ ચૌદમા સર્ગમા ઉપદેશને માટે અયોગ્ય જીવો કે જેઓ અનેક યોનિઓમા દુઃખ પામ્યા કરે છે, તેમની ઉપેક્ષા કરીને ઉપદેશને યોગ્ય લોકોને માટે મનને ટાળી નાખવાનો ઉપાય કહેવામાં આવશે.

પરમાત્માનાં જ કિરણો છે; માટે તમે તે તે શક્તિઓનું જુદાપણું અને તે તે શક્તિઓનાં મન આદિ જુદાં જુદાં નામો શા માટે સ્વીકારો છો ?[૧૨] મન એવો શો પદાર્થ છે, કે તેણે જગતને આંધળું બનાવી દીધું છે ? મન એ કશું છે જ નહિ. તો પછી તેમાં શક્તિપણું તે શું જ હોય ?[૧૩] હે રામ ! જે લોકો મન વડે આંધળા થઈ ગયા છે, તેમનાં અપાર દુઃખોને જોઈને મારી બુદ્ધિ કરુણાથી દબાઈ ગઈ છે અને એ લોકોનાં દુઃખોને મટાડવાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ મળવાથી, તે જાણે મૂંઝાઈ ગઈ હોય એમ પરિતાપ પામ્યા કરે છે.[૧૪] (પણ 'જે દુઃખ કોઈ કારણથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તે દુઃખને તે કારણનું નિવારણ કરવાથી ટાળી શકાય; પરંતુ મૂર્ખલોકોનું દુઃખ તો કારણ વિના જ ઉત્પન્ન થયું છે, માટે તે કેવી રીતે ટળે ?' એમ વિચાર કરી હું મારી બુદ્ધિના તે પરિતાપને શાંત કરું છું.) મૂર્ખ માણસ કોઈ સાચા કારણથી નહિ પણ ખોટા કારણથી જ દુઃખ પામ્યા કરે છે. તેમાં આપણે શો ખેદ રાખવો અને શા કારણથી રાખવો ! ગધેડાઓ અને મૂર્ખલોકો દુઃખને માટે જ જન્મે છે, તેમાં આપણે શું કરીએ ?[૧૫] જેમ સમુદ્રમાં નિરંતર ઊઠતા અનેક તરંગો વિનાશ પામવાને માટે જ ઊઠે છે, તેમ સંસારમાં સર્વદા અવતર્યા કરતા પાપી લોકો મરવાને માટે જ અવતર્યા કરે છે.[૧૬] જુઓ, પ્રત્યેક દેશમાં પ્રત્યેક દિવસે ખાટકીઓના હાથથી કેટલાં કેટલાં પશુઓ કપાય છે ! તો હવે તેમને માટે આપણે શું રોવું ?[૧૭] પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થતા જીવોમાં પવન પ્રત્યેક દિવસે અસંખ્યાત ડાંસોને અને અસંખ્યાત મચ્છરોને મારી નાખે છે, તો તેમને માટે શું રોવું ?[૧૮] પ્રત્યેક દિશામાં, પ્રત્યેક પર્વતમાં અને પ્રત્યેક વનમાં ભીલ આદિ લોકો લાખો મૃગોનો ઘાણ કાઢી નાખે છે, તો તેમને માટે આપણે શું રોવું ?[૧૯] મોટા મત્સ્ય નિર્દય થઇને પાણીમાં ઝીણાં ઝીણાં કરોડો જળજંતુઓને ખાવાને માટે મારી નાખે છે, તો તેમાં આપણે શી વેદના કરવી ?[૨૦] માખી ઝીણા કણ જેવી પાતળી જૂને ખાઈ જાય છે, કરોળિયો માખીને ખાઈ જાય છે અને ડાંસ કરોળિયાને ખાઈ જાય છે.[૨૧] ડાંસને દેડકા ખાઈ જાય છે, દેડકાને સર્પ ખાઈ જાય છે અને સર્પને ગરુડ અથવા નોળિયો કાપી નાખે છે.[૨૨] નોળિયાને બિલાડો મારી નાખે છે, બિલાડાને કૂતરો મારી નાખે છે, કૂતરાને રીંછ મારી નાખે છે અને રીંછને વાઘ મારી નાખે છે.[૨૩] વાઘને સિંહ મારી નાખે છે, સિંહને શરભ મારી નાખે છે અને શરભ ગાજતાં વાદળાંની અસહનતાને લીધે પોતે જ ઊછળી શિલા પર પડીને ફાટી પડે છે. તો આવી રીતની ઘટમાળમાં કોને વાસ્તે શોક કરીએ ?[૨૪] વાદળાંઓને વાયુઓ દૂર કરી નાખે છે, વાયુઓને પર્વતો જીતી લે છે, પર્વતોને વજ્ર ચૂર્ણ કરી નાખે છે અને વજ્રને ઇન્દ્ર હસ્તગત રાખે છે.[૨૫] ઇન્દ્રને વિષ્ણુ વશ રાખે છે અને તે વિષ્ણુ માછલાં આદિના અવતારોને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે અવતારોમાં તેને સુખ–દુઃખની અનેક દશાઓ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં વૃદ્ધાવસ્થાની અને મરણની રાહ જ જોવાયા કરે છે. વિદ્યાઓથી તથા આયુધોથી સંપન્ન એવાં મોટી કાયાવાળાં પ્રાણીઓને પણ, તેમનાં અંગોમાં લાગેલી લીખો કરડી ખાય છે. આ પ્રમાણે પ્રાણીઓરૂપી જગત અત્યંત મોહને લીધે પરસ્પરથી નિરંતર છેદાયા કરે છે, વીંખાયા કરે છે, ખવાયા કરે છે અને વળી પછીના સમયમાં ખાવા સારુ રાખી મુકાયા પણ કરે છે.[૨૬] લીખ, જૂ અને કીડી આદિ અનેક પ્રાણીઓની જાતિઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નિરંતર મરણ પામ્યા કરે છે. જળાશયોમાં માછલાં, હાથી આકારનાં જીવડાં ને મગર આદિ અનેક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીમાં વીંછી આદિ અનેક કીડાઓ ઉત્પન્ન

થાય છે.[૨૯,૩૦] અંતરિક્ષમાં કેટલાંએક ક્ષુદ્ર પક્ષીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેઓ અંતરિક્ષમાં જ ભમ્યા કરે છે. તેમણે મૂકેલાં ઈંડાં ધરતી પર પડ્યાં ન હોય, ત્યાં તો તુરત જ તે ઈંડાંઓમાંથી તેમનાં બચ્ચાંઓ પણ નીકળે છે અને તેઓ અંતરિક્ષમાં ભમ્યા કરે છે. વનોની ઝાડીઓમાં સિંહ, દીપડા અને મૃગ આદિ અનેક પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૧] પ્રત્યેક સ્થળમાં, પ્રાણીઓનાં અંગોમાં પણ અનેક કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વૃક્ષ આદિ સ્થાવરોમાં પણ ઘુણ* અને ભ્રમરીઓ આદિ જીવો ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૨] શિલાઓની મધ્યમાં પણ કીડા, દેડકા અને ઘુણ આદિ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિષ્ઠામાં પણ અનેક જાતના કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૩] આ રીતે અસંખ્યાત પ્રાણીઓ જન્મ્યા કરે છે અને મરણ પામ્યા કરે છે. તો તેમને માટે દયાળુ લોકોએ રાજી થવું પણ યોગ્ય નથી અને રોવું પણ યોગ્ય નથી, પણ ઉપેક્ષા કરવી જ યોગ્ય છે.[૩૪] જેમાં નિરંતર મરણો થયા કરે છે અને નિરંતર જન્મો થયા કરે છે, એવી આ સંસારની ગરબડમાં રાજી થવું પણ યોગ્ય નથી અને કચવાવું પણ યોગ્ય નથી.[૩૫] પ્રાણીઓની અનેક પ્રકારના જન્મોવાળી આ પંક્તિઓ વૃક્ષોનાં અનંત પાંદડાંઓની પેઠે ઉત્પન્ન થઈથઈને નાશ પામી જાય છે.[૩૬] જે પુરુષ દયાથી દુર્બુદ્ધિમાનોનાં દુઃખો ટાળવામાં પ્રવર્તે છે, તે પુરુષ પોતાના હાથમાં રહેલા એક છત્રથી સઘળા આકાશને તડકા વિનાનું કરવાનો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરે છે.[૩૭] પૃથ્વીમાં પશુપક્ષીઓ જેવાં મૂઢ માણસોને, ઉપદેશ દેવો જ નહિ. વનમાં ઠૂંઠાની પાસે કથા વાંચવાથી શું વળે? વિષયોમાં લંપટ રહેનારાં માણસો અને પશુઓ એ બેમાં શું અંતર છે? પશુઓ દોરડાથી ખેંચાય છે અને વિષયોમાં લંપટ રહેનારાં માણસો મનથી ખેંચાય છે[૩૮,૩૯] પોતાના મનરૂપી કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા અને પોતાના નાશને માટેજ કાર્યો કર્યા કરતા મૂર્ખ લોકોની વિપત્તિઓ જોઈને પથરાઓને પણ રડવું આવે.[૪૦] જેમણે પોતાના મનને જ જીત્યું ન હોય, તે લોકોને ચારે બાજુથી દુઃખદાયી દશાઓ જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સમજુ માણસ તે દશાઓને ટાળી નાખવાનું માથે લેજ નહિ.[૪૧] હે રામ! જેમણે પોતાના મનને જીત્યું હોય, તે લોકોનાં દુઃખો સહેજે ટાળી શકાય-એવાં હોય છે; માટે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમનેજ ટાળવાની પ્રવૃત્તિ કરે.[૪૨] હે મહાવીર રામ! મન મુદ્દલ છે જ નહિ, તે છતાં તેને અમસ્થું અમસ્થું કલ્પો નહિ. જેમ બાળક કલ્પિત પિશાચથી દુઃખી થાય છે, તેમ તમે એ કલ્પિત મનથી દુઃખી થાઓ છો.[૪૩] જ્યાં સુધી તમે આત્મતત્ત્વના વિસ્મરણને લીધે મૂઢ હતા, ત્યાં સુધી તમારો મનરૂપી-સર્પ જોર કર્યા કરતો હતો.[૪૪] હે રામ! હમણાં તો તમે જેવું છે તેવું જાણી ચૂક્યા છો કે, 'સંકલ્પથી જ મન વધ્યા કરે છે.' માટે તમે તુરત સંલ્પનો જ ત્યાગ કરો, એટલે પછી મનનો નાશ થઈ જાય. તમે જો આ દશ્યનો આશ્રય કરતા હો તો, મનવાળા છો તથા બંધાયેલા છો અને જો આ દશ્યને છોડી દેતા હો, તો મનથી રહિત છો અને મુક્ત છો. આ માયામય સંસાર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો તો બંધને માટેજ છે અને તે છોડી દેવામાં આવ્યો તો મોક્ષને માટે જ છે. હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. 'આ મન આદિ કે દેહ આદિ કાંઈ છે જ નહિ' એવો વિચાર કર્યા કરો અને તેથી પર્વતની પેઠે સ્થિર રહો. તમે પરમાત્મા છો, જેની અંદર અનંત બ્રહ્માંડો સમાઈ જાય છે.[૪૫-૪૮] હે રામ! 'આ હું છું અને આ જગત છે' એવી બેપણાવાળી કલ્પનાને છોડી દો અને અખંડપણારૂપ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહીને તમે અત્યંત સ્થિર થાઓ.[૪૯] તમારી દ્રષ્ટાપણાની સ્થિતિ અને જગતની દશ્યપણાની સ્થિતિ, એ

* કાષ્ઠને કોતરી ખાનારો એક જાતનો કીડો.

બેની મધ્યમાં એ બન્ને સ્થિતિઓમાં 'અનુસ્યૂત જે અનુભવરૂપ સાક્ષીનો સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવમાંજ તમારા આત્માની સર્વદા સ્થિતિ છે, એમ તમે ભાવના કર્યા કરો.[૫૦] સ્વાદ લેનાર અને સ્વાદ લેવાના પદાર્થો, તેઓથી રહિત અને એ બન્નેમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો જે કેવળ અનુભવ છે, તેની જ તમે ભાવના કર્યા કરો અને નિરંતર તે મય જ રહો; એ અનુભવજ તમારું સ્વરૂપ છે.[૫૧] હે રામ! અનુભવ કરવાનો પદાર્થ અને અનુભવ કરનાર એઓથી રહિત અને બન્નેમાં અનુસ્યૂત થઈને રહેલો જે કેવળ નિરુપાધિક અનુભવ છે, તેનો જ હૃદયમાં આશ્રય કરીને સ્થિર થાઓ.[૫૨] 'હું સંસારની ભાવનાથી રહિત છું અને જાગ્રત આદિ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત છું' એ રીતે તમે પોતાના સ્વરૂપની ભાવના કર્યા કરો અને સર્વદા તે સ્વભાવમાં જ રહો.[૫૩] હે રામ! જ્યારે તમે પ્રમાદને લીધે તમારા શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રપણાને છોડી દો છો અને તમારાથી જુદા દશ્યનો સંકલ્પ કરો છો, ત્યારે તમે અત્યંત દુઃખ દેનારા મનપણાને પ્રાપ્ત થાઓ છો.[૫૪] હે મહાવીર રામ! આ મનપણારૂપી સાંકળને તમે સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપી યુક્તિથી તોડી નાખો અને તમારા આત્મારૂપી સિંહને મનરૂપી પિંજરામાંથી છોડાવો.[૫૫] તમે જ્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યપણાને તજી દો છો, વિષયો પર અત્યંત ધસી પડો છો અને સંકલ્પ કરવા લાગો છો, ત્યારેજ તમે વિષયોને દેખવા લાગો છો.[૫૬] 'મન આત્માથી જુદું છે' એવી સમજણથી મન દુઃખી થઈ જાય છે. એવી સમજણ જો છોડી દેવામાં આવે તો મન ક્ષીણ થઈ જાય છે.[૫૭] જો 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એવું જ્ઞાન ઉદય પામે, તો દ્રષ્ટા, દશ્ય, ચિત્ત અને ચિત્તની વૃત્તિ એમાંનું કાંઈ પણ અવશેષ રહેશે નહિ.[૫૮] હે રામ! 'હું જીવ છું' એમ સમજવું એ જ મન છે. એમ કહેવામાં આવે છે એ મનથી જ આ રીતે આદિ–અંત વિનાના દુઃખનો વિસ્તાર થાય છે.[૫૯] હું બ્રહ્મ જ છું અને જીવ કહેવાતી બીજી સત્તાઓ કદી પણ સાચી નથી' એમ જો પાકું સમજાય, તો એ જ મનનો ઉપશમ છે અને એ જ પરમ સુખ છે, એમ કહેવાય છે.[૬૦] હે રામ! 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એવો નિશ્ચય થાય તો મનનો અભાવ જ થઈ જાય છે, એમાં સંશય નથી.[૬૧] આ રીતના સાચા જ્ઞાનથી 'આ સઘળું આત્મા જ છે' એવો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે અને તેથી જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી અંધકારનો નાશ થાય છે, તેમ મનનો નાશ થઈ જાય છે, એમ સમજો. જ્યાં સુધી મનરૂપી સર્પ શરીરમાં હોય ત્યાં સુધી મોટો ત્રાસ છે. એ સર્પને યોગ્ય ઉપાયથી દૂર કરવામાં આવે, તો ત્રાસ થવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં રહે?[૬૨,૬૩] હે રામ! આ ભ્રાંતિમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા મહાબળવાન ચિત્તરૂપી વેતાલને, યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી મંત્રથી બળાત્કારે નષ્ટ કરી નાખો.[૬૪] અતિ બલિષ્ઠ એવો આ મનરૂપી યક્ષ દેહરૂપ ઘરમાંથી દૂર થાય, તો પછી તમે સઘળાં દુઃખોથી તથા વ્યાકુળતાથી રહિત જ રહો. તમને કોઈ જાતનો ભય નથી.[૬૫] ('હું પૂર્ણકામ હોવાને લીધે રાગરહિત જ છું અને વ્યાપક હોવાને લીધે મારે કોઈ વસ્તુને સંપાદન કરવાની જરૂર નથી, એટલુ જ સમજવામાં આવ્યું તો તમારું મન જતું રહ્યું છે, તમારી સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ ગઈ છે અને તમે દુઃખરહિત સર્વોત્તમ પદને પામી ચૂક્યાછો. તો હવે તે પદમાં જ રહો.))

नीराग एव निरुपार्जन एव चास्मीत्येतावत्तैव गलिता तव चित्तसत्ता। निर्दुःखमुत्तमपदं परमं गतोऽसि तिष्ठोपशांतपरमैपण एवमंतः ॥६६

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ પ્રકરણનો 'સ્વચિત્તનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

सर्ग १५ मो*

સર્વ અનર્થનું બીજ તૃષ્ણા છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एतामनुसरन् राम चित्तसत्तामपावनीम् ।
संसारबीजकणिकां जीवबंधनवागुराम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! આ મનની સત્તા સંસારના સૂક્ષ્મ બીજરૂપ છે, અપવિત્ર છે અને જીવને બાંધનારી જાળરૂપ છે; તેને અનુસરવાથી આત્મા પોતાના બ્રહ્મરૂપપણાને ભૂલીને મલિનજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો છે. તે મનથી કલ્પાયેલા દેહને 'હું છું' એમ માને છે અને અનેક વિષયોની કલ્પનાથી થતા રાગ–દ્વેષાદિરૂપી મેલને ધારણ કરે છે.[૧,૨] નિરંતર વધતા જતા મહામોહને ઉત્પન્ન કરનારી અને ત્રાસ આપનારી તૃષ્ણારૂપી ઝેરી લતા રાગ–દ્વેષાદિરૂપી મેલવાળા પુરુષને મૂર્ચ્છિત જ કરી નાખે છે.[૩] આત્મારૂપી આકાશમાં અનેક વિકારોને ઉત્પન્ન કરનારી તૃષ્ણારૂપી કાળી રાત્રી જ્યારે જ્યારે ઉદય પામે છે, ત્યારે ત્યારે મહામોહ આપ્યા વિના રહેતી નથી.[૪] પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાની બળતરાને સહન કરી શકે એવા સદાશિવ આદિ કેટલાએક મહાત્માઓ છે, પણ તૃષ્ણારૂપી અગ્નિની જ્વાળાની બળતરાને સહન કરી શકે એવા કોઈ પણ નથી.[૫] તીક્ષ્ણ, કાળી, અત્યંત લાંબી અને શીતળ છતાં પણ ખરાબ પરિણામ આપનારી તૃષ્ણારૂપી તલવાર માનરૂપી અંગને કાપી નાખે છે. હે રામ ! સંસારમાં જે જે અંત વિનાનાં, નહિ અટકાવી શકાય એવાં અને અત્યંત વધારાવાળાં દુઃખો છે, તે સઘળાં તૃષ્ણારૂપી લતાનાં ફળ છે.[૬,૭] માણસોનાં મનરૂપી ગુફામાં રહેનારી આ તૃષ્ણા અદૃશ્ય રહીને જ માણસોનાં શરીરોમાંથી માંસને, અસ્થિઓને તથા રુધિર આદિને ખાયા કરે છે. માટે એ વરુના જેવી છે.[૮] તૃષ્ણારૂપી મેલી ચોમાસાની નદી ક્ષણમાત્રમાં વધી જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં શૂન્ય થઈ જાય છે અને પોતામાં પડેલા માણસને તુરત તાણી પછાડીને ફાડી નાખે છે.[૯] તૃષ્ણારૂપી વાઈથી પછડાયેલો પુરુષ રાંક થઈ જાય છે, ભોંઠો પડી જાય છે, શક્તિ વિનાનો થઈ જાય છે, નીચપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ભાવ વિનાનો થઈ જાય છે, રડે છે અને પડી જાય છે.[૧૦] જેના હૃદયરૂપી દરમાં તૃષ્ણારૂપી કાળોતરી નાગણ ન રહી હોય, તે પુરુષનો જ પ્રાણવાયુ સ્વસ્થ રહે છે.[૧૧] જ્યારે તૃષ્ણાઓરૂપી કાળી રાત્રીઓ જતી રહે છે, ત્યારે ઉપશમરૂપી શુક્લપક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યોરૂપી ચંદ્રો વૃદ્ધિ પામે છે.[૧૨] જે પુરુષરૂપી વૃક્ષ, તૃષ્ણારૂપી ઘુણોની પંક્તિથી ઘવાયેલું ન હોય, તે સર્વદા પુણ્યોરૂપી પુષ્પોથી પ્રફુલ્લિત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૩] વિવેકરૂપી ચક્ષુ વિનાનાં માણસોના હૃદયરૂપી અરણ્યમાં વ્યાકુળપણારૂપી અનંત કલ્લોલોવાળી અને ભ્રાંતિઓરૂપી ચકરીઓવાળી તૃષ્ણારૂપી નદી અખંડ રીતે વહી જાય છે.[૧૪] તૃષ્ણારૂપી હિંસક ભીલડી, આ સર્વે લોકોને દોરાઓથી બાંધેલાં પક્ષીઓની જેમ ભ્રમણ કરાવે છે, વીંખી નાખે છે અને અંતે ઘણું કરીને મારી પણ નાખે છે.[૧૫] બહુ જ કઠિનપણાવાળી તૃષ્ણારૂપી કુહાડાની ધાર, પોતે પ્રવર્તી–પ્રવર્તીને જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષનાં વિવેક આદિ ઊગતાં મૂળોને પણ કાપી નાખે છે.[૧૬] જેમ મૃગ ખાડામાં ઊગેલા ખડની લીલી સળીને અનુસરીને ખાડામાં પડે છે, તેમ મૂઢ માણસ તૃષ્ણાને અનુસરીને નરકરૂપી ઊંડા ખાડામાં પડે છે.[૧૭] વૃદ્ધિ પામેલી જરાવસ્થા પણ આંખને એવી આંધળી કરતી નથી, જેવી તેમને અત્યંત ભૂખી તૃષ્ણારૂપી ચુડેલ ક્ષણમાત્રમાં આંધળી કરી નાખે છે.[૧૮] મનરૂપી માળામાં રહેનારી તૃષ્ણારૂપી ઘુવડ પક્ષિણી, માથે ચઢી બેસવારૂપ અપશુકન થવાથી,

* આ ૫ દરમા સર્ગમા મનપણાને પામેલો આત્મા તૃષ્ણાથી જ બધાય છે, એટલા માટે સઘળા અનર્થોના બીજરૂપ તૃષ્ણાનુ જ વિચિત્ર વર્ણન કરવામા આવશે.

ભગવાન વિષ્ણુને પણ વામનપણું પ્રાપ્ત થયું હતું અને ભીખ માગવી પડી હતી.[૧૯] હૃદયમાં ગૂંથાઈ ગયેલી સ્વર્ગલોકનાં સુખ ભોગવવાની તૃષ્ણા વડે સૂર્ય પણ જાણે દોરડાથી બંધાઈને નિત્ય આકાશમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે.[૨૦] તેથી સઘળાં દુઃખોને આપનારા આકારવાળી અને લોકોનાં જીવનને છેદી નાખનારી તૃષ્ણારૂપી ક્રૂર નાગણને દૂર રહીને દૂર જ મૂકી દેવી જોઈએ.[૨૧] વાયુઓ પણ તૃષ્ણાથી વાય છે, પર્વતો પણ તૃષ્ણાથી સ્થિર રહે છે અને ધરતી પણ તૃષ્ણાથી જ પ્રાણીઓને ધારણ કરીને રહી છે આમ સઘળું ત્રૈલોક્ય તૃષ્ણાથી જ ટકી રહ્યું છે.[૨૨] લોકોની વ્યવહાર સંબંધી -સઘળી સ્થિતિ તૃષ્ણારૂપી ચામડાની દોરીમાં પરોવાઈને રહી છે. દોરડાના બંધનમાંથી કોઈ પણ છૂટી શકે છે, પરંતુ તૃષ્ણાના બંધનમાંથી કોઈ છૂટી શકતું નથી.[૨૩] આથી હે રામ! તમે એ સંકલ્પોને તજી દેવારૂપ ઉપાયથી તૃષ્ણાને તજી દો; કારણ કે સંકલ્પ વિનાનું મન હોતું નથી અને મન વિના તૃષ્ણા હોતી નથી, એવો યુક્તિપૂર્વક નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.[૨૪] હે રામ! પ્રથમ તો તમે 'દેહ હું છું' એવા અભિમાનનો મનમાં સંકલ્પ જ કરો નહિ. એ સંકલ્પ જ સઘળી અજ્ઞાનમય દુષ્ટ તૃષ્ણાઓનું મૂળ છે.[૨૫] દેહમાં 'હું છું' એ ભાવના સઘળાં દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનારી છે. તમે તે ભાવના નહિ કરો, તો તત્ત્વવેત્તાઓમાં ગણાશો.[૨૬] હે રામ! દેહમાં 'હું છું' એવી આત્માભિમાનની ભાવના અત્યંત અપવિત્ર છે. તમે તેને અહંકારના ત્યાગરૂપી છરીથી કાપી નાખો અને સંસારની નિવૃત્તિની ભૂમિકામાં સઘળી રીતે નિર્ભયપણાથી રહો.[૨૭]

एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वानहंभावशलाकयैव। स्वभावनां भव्य भवांतभूमौ भवाभि भूताखिलभूतभीतिः ॥ २७ ॥

સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૬ મો×

વાસનાક્ષયના 'ધ્યેય'–'જ્ઞેય' એ બે ભેદ અને જીવન્મુક્ત તથા વિદેહમુક્તનું લક્ષણ

॥ राम उवाच ॥

स्वभावगंभीरमेतद्भगवन् वचनं तव।
यदहंकारतृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम् ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે ભગવન્! આપ મને કહો છો કે, 'તમે અહંકાર–તૃષ્ણાને તજી દો' તો આપનું એ વચન સ્વાભાવિક રીતે ગંભીર લાગે છે.[૧] હું જો દેહના અભિમાનરૂપી અહંકારને તજી દઉં, તો પછી મારે આ 'દેહ' નામનો બાંધો સંપૂર્ણ રીતે તજી જ દેવો પડે.[૨] અહંકાર ન હોય તો શરીર જીવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. જેમ મૂળમાં બાંધેલો મોટો ઓટલો ઝાડને ધારણ કરી રાખે છે, તેમ અહંકાર જ દેહને ધારણ કરી રાખે છે.[૩] જેમ કરવતથી મૂળ કપાઈ જાય, તો મોટાં વૃક્ષ પણ વિનાશ પામે છે, તેમ અહંકારનો નાશ થાય તો દેહ પણ અવશ્ય વિનાશ પામે.[૪] હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠમુનિ! આ અહંકાર મારે કેવી રીતે છોડવો? અને છોડ્યા પછી હું કેવી રીતે જીવું? એ વિષયનું આપ નિશ્ચયપૂર્વક મારી પાસે નિરૂપણ કરો.[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ! હે માનદાતા! વિદ્વાન લોકોએ સર્વ શાસ્ત્રોમાં 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞેય' એમ બે પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કહેલો છે. હે રામ! 'આ દેહ અન્નાદિકનો છે અને અન્નાદિક આ દેહનું જીવન છે. અન્નાદિક વિના આ દેહ કાંઈ પણ નથી અને

× આ સોળમા સર્ગમા ધ્યેય અને જ્ઞેય એમ બે પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કહેવામા આવશે અને તે કહેવાના સંબંધમા જીવન્મુક્તોનુ તથા વિદેહમુક્તોનું લક્ષણ કહેવામાં આવશે.

આ દેહ વિના અન્નાદિક કશા ઉપયોગનાં નથી.' એમ નિશ્ચય કર્યા પછી, મનની સાથે પોતાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં 'હું દેહાદિકનો નથી અને દેહાદિક મારાં નથી' એવી દૃઢ ભાવના રાખવામાં આવે અને અંદર શીતળતાવાળી (અભિનિવેશ વિનાની) બુદ્ધિથી, લીલામાત્ર જેવી ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, એ 'ધ્યેય' નામનો વાસનાનો ત્યાગ કહેવાય છે.[૧-૯] સર્વ જગતને બ્રહ્મરૂપ સમજવામાં આવે અને ભૂમિકાઓના અભ્યાસના ક્રમથી મમતાનો, અહંતાનો તથા વાસનાનો પણ નાશ કરીને પ્રારબ્ધની સમાપ્તિના સમયમાં દેહને તજી દેવામાં આવે, એ 'જ્ઞેય' નામનો વાસનાક્ષય કહેવાય છે.[૧૦] જે પુરુષ દેહમાં હુંપણારૂપી વાસનાને તજી દઈને લોકસંગ્રહને માટે યોગ્ય વ્યવહાર કરતો હોય, એટલે જેણે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૧૧] હે રઘુનંદન ! જે પુરુષ મૂલાજ્ઞાનની સાથે સઘળી કલ્પનારૂપી વાસનાને તજી દઈને (તમામ વ્યવહારાદિકથી રહિત થઈને) શાંતિ પામ્યો હોય, અર્થાત્ જેણે જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તેને વિદેહમુક્ત જાણવો.[૧૨] હે રામ ! જનકરાજા આદિ સુજન મહાત્માઓ 'ધ્યેય' નામનો પહેલો વાસનાત્યાગ કરીને જીવન્મુક્ત થયા છે અને લોકસંગ્રહને માટે યોગ્ય વ્યવહારથી જગતમાં વર્તે છે.[૧૩] 'જ્ઞેય' નામનો બીજા પ્રકારનો વાસનાનો ત્યાગ કરી શાંત થયેલા વિદેહમુક્ત પુરુષો તો અખંડ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરબ્રહ્મમાં જ રહે છે.[૧૪] હે રામ ! 'ધ્યેય' અને 'જ્ઞેય' એ બન્ને ત્યાગો મુક્તિના વિષયમાં સરખા જ છે. એક પુરુષે ધ્યેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય અને બીજા પુરુષે જ્ઞેયવાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, તો પણ તે બન્ને પુરુષો, બ્રહ્મભાવરૂપી મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં અને સંતાપોથી રહિતપણામાં સમાન જ છે.[૧૫] એક વ્યવહારમાં રહે છે અને બીજો સમાધિમાં રહે છે, તો પણ તે બન્ને મહાત્માઓને પરમ વિશ્રાંતિરૂપ નિર્મળ પરબ્રહ્મમાં જ રહેલા સમજવા. તેઓ વચ્ચે અંતર એટલું જ છે કે, પહેલાને દેહ સ્ફુરે છે અને બીજાને દેહ સ્ફુરતો જ નથી.[૧૬] પહેલો દેહના સ્ફુરણવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ સંતાપોથી રહિત રહીને, વ્યવહાર કરે છે અને બીજો દેહના ભાવ વિનાનો વિદેહમુક્ત પુરુષ કાંઈ પણ વ્યવહાર કરતો નથી. વ્યવહારને લઈને કાળના નિયમ પ્રમાણે નિરંતર આવી પડતાં, સુખ–દુઃખોમાં જેને હર્ષ પણ થતો ન હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૧૭,૧૮] ઇચ્છાથી તથા દ્વેષથી રહિત થયેલો જે પુરુષ પ્રિય વસ્તુઓમાં અને અપ્રિય વસ્તુઓમાં કોઈ જાતની આસક્તિ પામ્યા વિના જ વ્યવહાર કરે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૧૯] જેના મનમાંથી 'આ ગ્રાહ્ય છે અને ત્યાજ્ય છે' એવી કલ્પનાઓ તથા 'હું છું અને આ મારું છે' એવી કલ્પનાઓ જેની નાશ પામેલી હોય છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૨૦] જેના મનમાં હર્ષનો, ઈર્ષ્યાનો, ભયનો, ક્રોધનો, કામનો કે દીનતાનો અભિનિવેશ જ થતો ન હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૨૧] જે પુરુષ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ મનની સુષુપ્તિવાળાની પેઠે પદાર્થોની સઘળી આસક્તિઓને શાંત કરીને વર્તે છે, તેમજ જે સ્વચ્છતાથી ભરપૂર એવા સઘળી કળાઓવાળા પૂર્ણચંદ્રની જેમ, સર્વદા સ્વાભાવિક હર્ષથી ભરપૂર રહે છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૨૨] વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી એટલામાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને, સાયંકાળનાં નિત્યકર્મો કરવાને માટે ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રી વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી.[૨૩]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं समाकृत-

नमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'તૃષ્ણાચિકિત્સા' એ નામનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો અગિયારમો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग १७ मो*

બંધ કરનારા અને બંધ નહિ કરનારા નિશ્ચયોનું વિવેચન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

विदेहमुक्ता ये राम ते गिरामिह गोचरे। नैव तिष्ठंति तस्मात्त्वं जीवन्मुक्तिमिमां शृणु ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! વિદેહમુક્ત લોકો તો બ્રહ્મરૂપ જ હોય છે, એટલા માટે તેમની સ્થિતિનું વર્ણન વાણીથી કહી શકાય જ નહિ આમ હોવાથી હું કેવળ જીવન્મુક્તની સ્થિતિનું જ વર્ણન આપું છુ, તે તમે સાંભળો.[1] તે તે કર્મોનાં ફળોની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કેવળ લોકસંગ્રહ કરવાની શુદ્ધ તૃષ્ણાથી જ તે તે વર્ણાશ્રમોને અનુસરતાં કર્મો કરવામાં આવે, એ જીવન્મુક્તપણુ કહેવાય છે.[2] સંસારને સાચો સમજી ભોગ ભોગવવામાં ઉત્સાહ બંધાવનારી તૃષ્ણાથી, કર્મોમાં પ્રવર્તવુ એ જ–બંધ છે અને એ જ સંસારની દૃઢ બેડી છે, એમ આચાર્યો કહે છે.[3] મનમાંથી સંકલ્પોનો ત્યાગ કરીને, લોકસંગ્રહ કરવાના પ્રયોજનને લીધે બહારથી જ કર્મ કરવાની તૃષ્ણા રાખવામાં આવે, એ જીવન્મુક્તનું લક્ષણ છે.[4] હે રામ ! વિષયોમાં જ લપટતા અને તૃષ્ણા વધતી જતી હોય, તે બંધનરૂપ છે. ત્યારે સઘળા વિષયોમાં લપટતા વિનાની અને કેવળ લોકોમાં સમાધાન રાખવાને માટે વ્યવહારને અનુસરવાની જ તૃષ્ણા હોય, તે જીવન્મુક્તિનુ અંગ છે, એમ સમજવુ.[5] જે તૃષ્ણા રાખવામાં વિષયોની પ્રાપ્તિમાંથી પહેલાં પણ રાગ આદિ દુ ખો ઉત્પન્ન થાય નહિ અને વિષયોની પ્રાપ્તિના સમયમાં પણ હર્ષાદિક ઉત્પન્ન થાય નહિ, તે તૃષ્ણા બંધન કરનારી થતી નથી.[6] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! 'અમુક વસ્તુ મળે તો ઠીક' એવી મનમાં ભાવનારૂપી જે તૃષ્ણા થાય, તે તૃષ્ણાને સંસારની સાંકળરૂપી અને દુષ્ટ કલ્પનારૂપી સમજો.[7] એ બંધનરૂપી તૃષ્ણા મળી શકે અને ન મળી શકે એવા પદાર્થોમાં પણ સર્વદા થાય છે. તેને છોડી દઇને અત્યત પ્રૌઢ થયેલો મોટા મનવાળો પુરુષ, જીવન્મુક્તિના પદને પ્રાપ્ત થાય છે.[8] હે રામ ! તમે દેહની આશાને, મોક્ષની આશાને, સુખ–દુ ખોની આશાને અને બીજી પણ એવી નાની–મોટી આશાઓને તજી દઈને, તોફાન વિનાના સમુદ્રની જેમ સ્થિર રહો.[9] હે બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં ઉત્તમ ! આત્મા જરાથી તથા મરણથી રહિત છે, એવો નિશ્ચય કરીને, તમે મનને જરાની તથા મરણની શંકાઓથી મેલું કરો નહિ.[10] આ જે દૃશ્ય પદાર્થો છે, તેમને તમારો સંબંધ નથી અને તમને દૃશ્ય પદાર્થોનો સંબંધ નથી; કારણ કે દૃશ્ય પદાર્થો રજ્જુમાં કલ્પાયેલા સર્પની જેમ તુચ્છ છે અને તમે સર્વથી ન્યારા અસંગ પરમાત્મા છો.[11] અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલુ જગત મિથ્યા છે, છતાં સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે તેમાં તમે બ્રહ્મબુદ્ધિ રાખશો, તો પછી તૃષ્ણા રહેવાનો સંભવ જ નથી.[12] હે રામ ! બીજુ પણ આ પ્રસંગને લગતું કહું છું તે સાંભળો વિચાર કરનાર પુરુષના મનમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તીર્ણ આકારવાળા ચાર પ્રકારના નિશ્ચયો થાય છે.[13] 'હું પગથી તે માથાપર્યંત, માતા-પિતાનો જ બનાવેલો છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને પહેલો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય ખોટો

* આ સત્તરમા સર્ગમા જે નિશ્ચયોથી જીવન્મુક્ત બધાતો નથી અને જે નિશ્ચયથી અજ્ઞાની બંધાય છે, તે નિશ્ચયોનુ વિવેચન કરવામા આવશે.

વિચારથી થયેલો હોવાને લીધે પુરુષને બંધન જ આપે છે. 'દેહ–ઇન્દ્રિય આદિ સઘળા પદાર્થોથી હું ન્યારો છું અને સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને બીજો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય જીવના સ્વરૂપને શુદ્ધ જણાવનારો હોવાથી મોક્ષ આપનારો છે અને તે સુજનોને થાય છે.[૧૫] 'હું જ આ અનંત પદાર્થોથી ભરેલા જગતરૂપ છું અને અવિનાશી છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે તેને ત્રીજો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય શરીરમાં આત્માપણાની ભ્રાંતિને છોડાવી, આત્માના વ્યાપકપણાને સિદ્ધ કરનારો હોવાને લીધે મોક્ષ આપનારો જ છે.[૧૬] 'આ દેહાદિક અને સઘળું જગત, એ કાંઈ છે જ નહિ, પણ તેઓથી રહિત જે અખંડ સત્તારૂપી પરબ્રહ્મ છે, તે હું છું' એવો જે નિશ્ચય થાય છે, તેને ચોથો નિશ્ચય સમજો. આ નિશ્ચય સર્વ દશ્યોના બાધપૂર્વક પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જણાવનારો હોવાથી મોક્ષની સિદ્ધિને માટે જ છે.[૧૭] હે રામ ! એ ચાર નિશ્ચયોમાં જે પહેલો નિશ્ચય કહ્યો, તે મલિન ભાવનાવાળો છે, તેથી તે બંધ આપનારો થાય છે. તે પછી બીજા જે ત્રણ નિશ્ચયો કહ્યા છે, તે શુદ્ધ ભાવનાવાળા હોવાને લીધે મોક્ષ આપનારા થાય છે.[૧૮] પહેલો નિશ્ચય બંધન આપનારી તૃષ્ણાના સંબંધવાળો છે, તેથી મલિન છે. બાકીના ત્રણ નિશ્ચયો શુદ્ધ તૃષ્ણાના સંબંધવાળા છે, તેથી સ્વચ્છ છે. છેલ્લા ત્રણ નિશ્ચયો જીવન્મુક્ત પુરુષોમાં જ હોય છે.[૧૯] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ ! 'જે સઘળું જગત છે, તે હું જ છું' એવો જે ત્રીજા પ્રકારનો નિશ્ચય કહ્યો, તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો બુદ્ધિ કદી પણ ફરી વાર ઉદ્વેગ પામતી નથી. આડે, ઊંચે અને નીચે બધે આત્માનું સ્વરૂપ જ વ્યાપક છે અને તેથી જે કાંઈ છે, તે સઘળું આત્મા જ છે, એવો નિશ્ચય પ્રાપ્ત થયો હોય, તો બંધન થતું જ નથી. ચોથા પ્રકારના નિશ્ચયમાં સર્વથી રહિત જે પરતત્ત્વ અવશેષ રહે છે, તેને જ જુદાજુદા વાદીઓએ શૂન્ય, પ્રકૃતિ, માયા, બ્રહ્મ, વિજ્ઞાન, શિવ, પુરુષ, ઈશાન, નિત્ય અને આત્મા ઇત્યાદિ નામો આપેલાં છે.[૨૦–૨૨] 'આ જે સઘળું જગત છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મમાં બેપણું કે એકપણું ક્યાંય નથી' એમ જો નિશ્ચય રાખવામાં આવે, તો સઘળું જગત અનુભવમય જ થઈ જાય છે અને લેશમાત્ર પણ ભ્રાંતિ રહેતી નથી.[૨૩] જેમ અતિ વિસ્તીર્ણ આકારવાળો સમુદ્ર પાતાળપર્યંત જળથી જ ભરપૂર છે, તેમ બ્રહ્માથી તે થૂંબડાસુધીનું જગત આત્માથી જ ભરપૂર છે.[૨૪] જે બ્રહ્મ છે, તે જ સત્ય છે અને નિત્ય છે. બ્રહ્મથી જુદું જગતનું રૂપ ક્યાંય નથી જ. જેમ જળ જ સઘળા સમુદ્રોરૂપે છે, માટે તેમાં તરંગાદિક જળથી જુદા હોવાનો ક્યાંય પણ સંભવ નથી, તેમ બ્રહ્મ જ સઘળા જગતરૂપે છે, માટે તેમાં કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી જુદા હોવાનો ક્યાંય પણ સંભવ નથી.[૨૫] જેમ કડાં, બાજુબંધ અને ઝાંઝર આદિ પદાર્થો સુવર્ણથી જુદા નથી અને જેમ ઝાડ તથા ખડ આદિ કરોડો પદાર્થો પૃથ્વીમાં જુદા નથી, તેમ જગત સંબંધી કોઈ પણ પદાર્થો બ્રહ્મથી જુદા નથી.[૨૬] દ્વૈતરહિત એક પરમાત્મા જ માયાની લીલાથી, જગતરૂપે બનીને એકપણા તથા બેપણા આદિ ભેદોથી પ્રતીત થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો બ્રહ્મમાં જેમ બેપણું નથી, તેમ એકપણું પણ નથી; કારણ કે એકપણું પણ બેપણાના નિષેધને માટે કલ્પાયેલું હોવાથી મિથ્યા જ છે.[૨૭] પોતાનાં ને પરાયાં પુત્રાદિક, અથવા આ સઘળું જગત અથવા કોઈ કાર્ય નષ્ટ થઈ જાય અથવા વૃદ્ધિ પામે, તો પણ તમે તેમાં સુખ–દુઃખનું ગ્રહણ કરો નહિ. તમે બ્રહ્મરૂપ જ છો. તમે તમારા મનમાં 'સઘળું જગત બ્રહ્મ જ છે' એવી દૃઢ અદ્વૈતની ભાવના રાખો અને બહાર વ્યવહારમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મોની વ્યવસ્થાને માટે લોકરીતિને અનુસરીને અદ્વૈતનો

અનાદર પણ કરો—એટલે એ રીતે દ્વૈતાદ્વૈતમય થઈને રહો.[૨૮,૨૯] ભયંકર સંસારની ભૂમિકાઓ (જુદી જુદી યોનિઓ) ઉત્પાતોથી જ ભરપૂર છે. જેમ ઊંડી ખાડામાં હાથી પડે છે, તેમ તમે તેમાં પડો નહિ જેમ હાથી વટોળિયાના વાયુથી પરવશ થઈને ઊંડી ખાડામાં પડે છે, તેમ જીવ સંસારની ભાવનાથી પરવશ થઈને જુદીજુદી યોનિઓમાં પડે છે.[૩૦] હે મહાત્મા રામ! આત્મામાં દ્વૈત સાચું સંભવતું નથી, કેમકે તે મનથી જ કલ્પાયેલું છે, તેમ આત્મામાં એકપણારૂપી સંખ્યા પણ સાચી સંભવતી નથી; કેમકે તે પણ બેપણાનો નિષેધ કરવાને માટે જ કલ્પાયેલી હોવાથી દ્વૈતરૂપ જ છે. જેને પોતાની સિદ્ધિમાં કોઈની પણ અપેક્ષા નથી, એવું સર્વદા સત્ય સ્વયંપ્રકાશ આત્માનું સ્વરૂપ એકતાથી રહિત છે, માટે સર્વરૂપ પણ છે અને દ્વૈત (બેપણા)થી રહિત છે, માટે કોઈરૂપ પણ નથી; એમ કહેવાય છે.[૩૧] આ દેહાદિક પણ નથી જ અને જગત પણ નથી જ; પરંતુ જે કાંઈ છે, તે સઘળું નિર્વિકાર જ્ઞાનમાત્ર બ્રહ્મ જ છે. આ જગત જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે તો બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર માત્રથી શાંત થઈ જનારું છે; માટે તે સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી; પરંતુ તે અનિર્વચનીય છે, એમ તમે જાણો. સર્વથી પર, મરણથી રહિત, જન્મથી રહિત, સૂર્ય આદિ સઘળા પ્રકાશકોનું પણ પ્રકાશક, જરાથી રહિત, પરમ આનંદસ્વરૂપ, જેને મન પહોંચતું નથી એવું, વિભાગો વિનાનું, વિકારોથી રહિત, ઇન્દ્રિયોના સમૂહથી રહિત, સર્વને જીવન આપનારા પ્રાણને પણ જીવન આપનારું, સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત, કારણોનું પણ કારણ, નિરંતર સ્વયંપ્રકાશ, સર્વનું અધિષ્ઠાન, અતિ વિસ્તીર્ણ ચૈતન્યરૂપમાં જ રહેલું, સઘળા અનુભવોના મૂળરૂપ, 'તે તું છે' એવી રીતે અપરોક્ષપણાથી ઉપદેશ કરવા યોગ્ય, ત્રણે કાળમાં અબાધિત અને અનુભવરૂપ જે બ્રહ્મ છે, તે જ તમે છો, તે જ હું છું અને તે જ આ સઘળું જગત છે, એથી જુદું કાંઈ પણ નથી. હે રામ! આવી રીતનો નિશ્ચય તમારા અંતઃકરણમાં સર્વદા વૃદ્ધિ પામેલો રહેજો.[૩૨-૩૪]

सततमुदितमीशं व्याततं चित्प्रकाशे स्थितमनुभवबीजं स्वात्मभावोपदेश्यम्। स्वदनमनुचितोंऽतर्ब्रह्म सर्वं सदैव त्वमहमपि जगच्चेत्यस्तु ते निश्चयोंतः ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'તૃષ્ણાવિચ્છેદોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

सर्ग १८ मो×

સંસારમાં રહેતો જ્ઞાની, સંસારનાં દુઃખોથી પીડાતો નથી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

युक्ताशयानां महतामहतानां कुदृष्टिभिः।
स्वभावोऽयं महाबाहो लीलया चरतामिह ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! સમાહિત મનવાળા અને કામ–લોભ આદિ કુદૃષ્ટિઓથી દૂષિત નહિ થયેલા જીવન્મુક્ત લોકો આ સંસારમાં લીલાથી વિચરે છે. તેમનો સ્વભાવ નીચે પ્રમાણે હોય છે.[૧] જીવન્મુક્ત થયેલો પુરુષ સંસારમાં વ્યવહાર કરવા છતાં પણ આદિમાં જન્માદિક દુઃખોથી, મધ્યમાં રોગ આદિ દુઃખોથી અને અંતમાં મરણ આદિ દુઃખોથી અત્યંત નિસ્સારપણાવાળી જગત સંબંધી ગતિઓને હસવા યોગ્ય ગણે છે. જીવન્મુક્ત પુરુષ પ્રાપ્ત થયેલાં સર્વ ઉચિત કાર્યો કર્યા કરતો હોય છે, શત્રુ–મિત્ર આદિમાં સમદૃષ્ટિવાળો હોય છે અને 'ધ્યેય' નામના વાસનાત્યાગનો આશ્રય કરીને રહેલો હોય છે.[૨,૩] તે સઘળી ચિંતાઓથી રહિત હોય છે,

× આ અઢારમા સર્ગમા જે સ્થિતિથી રહેનારો વિદ્વાન સસારમા પીડાય નહિ, તે સ્થિતિ વિસ્તારથી કહેવામા આવશે.

કોઈનું પણ અપ્રિય કરતો નથી, વિવેકરૂપી પ્રકાશથી આત્મસ્વરૂપને જોયા કરે છે અને પ્રબોધરૂપી ઉપવનમાં રહે છે. તે સર્વથી ન્યારા પરબ્રહ્મરૂપી પદને અવલંબે છે, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવા શીતળ અંતઃકરણવાળો હોય છે, દુઃખથી ખેદ પામતો નથી અને સુખથી પ્રસન્ન થતો નથી. તે જીવન્મુક્ત પુરુષ સંસારમાં સિદાતો* નથી.[૪,૫] સઘળા શત્રુઓમાં મધ્યસ્થ રીતે રહેનારો, દયાવાળો, ચાતુરીવાળો અને પૂજ્યલોકોનાં સમયોચિત કાર્ય કરી આપનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ, સંસારમાં સિદાતો નથી. જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈની પ્રશંસા કરતો નથી, કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, કોઇનો શોક કરતો નથી, કશું ઇચ્છતો નથી, થોડું બોલે છે, આવશ્યક કામમાં આળસુ રહેતો નથી અને સંસારમાં કોઈ રીતે સિદાતો નથી.[૬,૭] જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ પૂછે, તો ચાલતા પ્રકરણની યોગ્ય વાત કરે છે અને ન પૂછે તો ઠૂંઠની જેમ બેસી રહે છે. તે ઉદ્યમ કરતો નથી, ઉદ્યમને તજી પણ દેતો નથી અને સંસારમાં કોઈ રીતે સિદાતો નથી.[૮] જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વને પ્રિય લાગે એવું બોલે છે, કોઈ પણ આક્ષેપ કરે તો તેનું તે ચાતુરીથી સમાધાન કરે છે. તે સર્વ લોકોના અભિપ્રાયને સમજી જાય છે અને સંસારમાં કોઈ રીતે સિદાતો નથી.[૯] જેમ માણસ પોતાના હાથમાં રાખેલાં બીલાંને સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ જગતને 'આ યોગ્ય છે અને આ અયોગ્ય છે' એવી વિષમ દૃષ્ટિથી ઘેરાયેલું અને આશાઓને લીધે દીનતા ભરેલી ચેષ્ટાઓવાળું સ્પષ્ટ રીતે જાણે છે. પરમપદમાં અરૂઢ થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ જગતની ક્ષણભંગુર સ્થિતિને અંદર શીતળતાવાળી બુદ્ધિથી, જાણે હસતો હોય તેમ જોયા કરે છે.[૧૦,૧૧] હે રામ! મનને જીતનારા અને વ્યવહારમાં રહેવા છતાં આત્માનું અનુસંધાન કર્યા કરતા મહાત્માઓનો સ્વભાવ આવો હોય છે, એ મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. પોતાના મનને નહિ જીતનારા અને ભોગરૂપી કાદવમાં ખૂંચી રહેલા મૂર્ખ લોકોના સ્વભાવો તો બહુ વિચિત્ર હોય છે. માટે તે સ્વભાવોનું અમે પૂરેપૂરું વર્ણન કરી શકીએ એમ નથી; અને એ સ્વભાવો પૂરેપૂરા અમારા જાણવામાં પણ નથી. મૂર્ખલોકોને ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ ઉપર અને ધન ઉપર વધારે પ્રેમ હોય છે; માટે સ્ત્રીઓની અને ધનની દુષ્ટતા વિષે કહું છું તે તમે સાંભળો. વિવેકના અભાવને લીધે, પૂર્વજન્મનાં પુણ્યનો નાશ થવાને લીધે અને ભવિષ્યનાં પુણ્યોમાં પ્રતિબંધ આવવાને લીધે જ સ્ત્રીઓ રૂપાળી અને શણગારેલી લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો, એ સ્ત્રીઓ નરકના અગ્નિઓની સુવર્ણ જેવી જ્વાળાઓ જ છે.[૧૨-૧૪] ધન પણ પોતાના સંપાદનમાં, રક્ષણમાં, ખરચમાં તથા નાશમાં અપાર પરિશ્રમ આપે છે, અધર્મોના સમૂહોને ઉત્પન્ન કરાવે છે, કજિયા આદિ અનેક અનર્થોથી ખરાબ કરે છે, દુઃખના વેગને જ આપે છે અને ચારે બાજુથી વિપત્તિઓને જ મોકલ્યા કરે છે.[૧૫] મૂર્ખલોકો જે જે યજ્ઞ આદિ કર્મો કરે છે, તે કર્મો પણ સકામ જ હોય છે, દંભ આદિથી તથા અનેક પ્રકારના દુરાચારોથી ભરેલાં હોય છે અને તેથી વારંવાર પુનર્જન્મ આદિનાં સુખ-દુઃખો ભોગવાવ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે મૂર્ખ લોકોના સ્વભાવો બહુ વિચિત્ર હોય છે, એટલા માટે અમે તેમનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપી શકતા નથી.[૧૬] હે રામ! તમે 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગથી વિલાસ પામનારી પૂર્ણદૃષ્ટિનો આશ્રય લો અને જીવન્મુક્તપણાથી સ્વસ્થ રહીને લોકમાં વિહાર કરો. હે રામ! તમે મનમાંથી સઘળી આશાઓને, રાગ-દ્વેષને તથા વાસનાઓને તજી દો અને બહારથી સઘળાં વ્યવહારને યોગ્ય આચરણો કરતા રહી લોકમાં વિહાર કરો.[૧૭,૧૮] હે રામ! તમે મનથી સર્વનો

* પીડાતો નથી અથવા દુઃખી થતો નથી.

ત્યાગ કરી, પ્રૌઢ થઇને બહારથી વર્ણાશ્રમના સદાચારો પાળો. લોકોને સંતોષ આપવા માટે તેમની પદ્ધતિને પણ યોગ્ય રીતે અનુસરો અને નિર્લેપ રહીને જગતમાં વિહાર કરો.[૧૯] હે રામ! સંસારની દશાઓનો તથા જ્ઞાનની ભૂમિકાઓનો સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરીને, જે ઉત્તમપદ છે તેનું જ તમે ભાવનાથી અવલંબન કરો અને જગતમાં વિહાર કરો. હે રામ! તમે મનમાં આશાઓથી રહિત રહો અને બહારથી આશાવાળાના જેવી ચેષ્ટાઓ કરો; તમે મનમાં અત્યંત શીતળ રહો અને બહાર જાણે ધનાદિકના નાશથી તપતા હો એવો દેખાવ આપો. આમ તમે જગતમાં નિર્લેપપણાથી વિહાર કરો.[૨૦,૨૧] હે રામ! તમે મનમાં કોઈ જાતનો ક્રોધ આદિનો વેગ રાખો નહિ; પણ બહારથી ક્રોધ આદિનો કૃત્રિમ વેગ દેખાડો. તમે મનમાં અકર્તા રહો, બહાર કર્તા રહો અને નિર્લેપ રહીને જગતમાં વ્યવહાર કરો.[૨૨] હે રામ! તમે વ્યવહારદષ્ટિથી તથા પરમાર્થદષ્ટિથી સર્વ પદાર્થોમાં જે કાંઈ સાર–અસારપણાનો ફેરફાર છે, તેને જાણી ચૂક્યા છો. માટે હવે જેમ તમને યોગ્ય લાગે તેમ જગતમાં સારા વ્યવહારથી વર્તો. હે રામ! તમે મનમાં વ્યવહારના અભિનિવેશથી અત્યંત રહિત રહીને, બહારથી કૃત્રિમ-શોકને, કૃત્રિમ ઉદ્વેગને, કૃત્રિમ નિંદાને અને બીજાં કાર્યોના પણ તે તે કૃત્રિમ વેગોને દેખાડતા રહી, જગતમાં નિર્લેપપણાથી વિહાર કરો.[૨૩,૨૪] હે રામ! તમે અહંકારનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધિને અત્યંત ધીરજ ભરેલી રાખી અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહીને, કોઈ પણ જાતના કલંકનો ડાઘ ન લાગે એવી રીતે જગતમાં વ્યવહાર કરો.[૨૫] હે રામ! તમે મનમાં સઘળી આશાઓરૂપી પાસોથી છૂટા રહી, સર્વ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં સમાન બુદ્ધિ રાખી અને બહારથી વર્ણાશ્રમ સંબંધી તથા રાજ્ય સંબંધી ચાલતાં કાર્યોમાં તત્પર રહીને, નિર્લેપપણાથી જગતમાં વિહાર કરો.[૨૬] વાસ્તવિક વિચાર કરતાં, કોઈ પ્રાણીને બંધન પણ થયું નથી અને બંધન નહિ હોવાને લીધે મોક્ષ પણ થતો નથી. આ સંસારની સઘળી સ્થિતિ ઇન્દ્રજાળની શોભાની પેઠે મિથ્યા જ છે. હે રામ! જેમ તીવ્ર તડકામાં મોટા પૂરવાળું ઝાંઝવાનું જળ મોહથી જ જોવામાં આવે છે, તેમ આ સઘળું જગત મોહથી જ દેખાય છે. જેમ ઝાંઝવાનું પાણી ભ્રાંતિમાત્ર જ છે, તેમ આ જગત પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ છે.[૨૭,૨૮] આત્મા બંધનના સંભવ વિનાનો છે, એકરૂપ છે અને સર્વમાં વ્યાપક છે. તેને બંધ થવો કેમ સંભવે? આમ બંધ સંભવતો નથી, તો મોક્ષ પણ કોનો કરવામાં આવે? જેમ રજ્જુમાં અજ્ઞાનથી થયેલી સર્પરૂપી ભ્રાંતિ, રજ્જુના જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે, તેમ આત્મામાં અજ્ઞાનથી થયેલી આ સંસારરૂપી મોટી ભ્રાંતિ પણ આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી નાશ પામી જાય છે. તમે એકાગ્રતાવાળી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી પોતાનું તત્ત્વ જાણી ચૂક્યા છો અને અહંકારથી રહિત થયા છો, માટે આકાશની જેમ નિર્મળ રહો. તમે પૂર્ણ રીતે સમજી ચૂક્યા છો, માટે મિત્રોની તથા બાંધવો આદિની સઘળી વાસનાઓને તજી દો. શા માટે ખોટા પદાર્થોની વાસના રાખવી?[૨૯–૩૨] તમે વાસનાઓથી અલગ રહીને ધૈર્યવાન થયા છો એમ અનુમાન થાય છે, માટે હવે તમારે બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારને માટે સૌથી પહેલાં જીવન્મુક્તના વ્યવહારથી વર્તવું ઘટે છે[૩૩] ભોગોથી, બંધુઓથી, બીજા પણ જગત સંબંધી પદાર્થોથી અને શુભાશુભ કર્મોથી આત્માને સંબંધ છે જ નહિ, છતાં તમે એ ભોગ આદિને માટે શા માટે શોક કરો છો? 'હું કેવળ આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મ જ છું' એવી જો ભાવના થઈ, તો પછી તમને ભયની સાથે સંબંધ જ નહિ રહે હે રામ! તમે જગતરૂપી ભ્રમથી શા માટે ભય પામો છો?[૩૪,૩૫] હે રામ! તમારા બંધુઓ મિથ્યા હોવાને લીધે સુદ્દલ ઉત્પન્ન થયા નથી, તેઓનાં

સુખ–દુઃખો સાથે તમને શો સંબંધ છે કે, તમે એ બંધુઓની ચિંતા રાખો છો ?[36] 'તમે પૂર્વ જન્મોમાં પણ એના એ હતા, ભવિષ્યના જન્મોમાં પણ એના એ હશો અને આ વર્તમાન જન્મમાં પણ એના એ છો' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય તો જેમ હમણાં આ જન્મના નિકટના બંધુઓને પ્રાણ સમાન ગણીને તેમનો શોક કરો છો, તેમ તમે પૂર્વજન્મના ઘણા ઘણા બંધુઓનો શોક કેમ કરતા નથી ? સર્વનો શોક કરવો એ બની શકે એમ નથી, માટે કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. હે રામ ! 'તમે પૂર્વજન્મમાં અન્ય હતા, આ જન્મમાં અન્ય છો અને વળી ભવિષ્યજન્મમાં અન્ય થશો' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય, તો પણ જેમ તમે બદલાતા આવ્યા, તેમ સંસાર બદલાતો જ આવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે તમે કયા પદાર્થને સાચો ગણીને શોક કરો છો ? કદાચ 'તમે આગળ પણ જન્મ્યા હતા, હમણાં પણ જન્મ્યા છો, પરંતુ હવે પછી જન્મવાના નથી' એવો જો તમને નિશ્ચય હોય, તો પછી તમારો સંસાર ક્ષીણ થવા આવ્યો છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી તમે શા માટે શોક કરો છો ? ઉપર કહેલા કોઈ પણ પક્ષમાં શોક કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી.[37–40] આમ હે રામ! જગત સંબંધી ચાલતા ક્રમમાં દુઃખ ધરવું પણ યોગ્ય નથી અને પ્રસન્ન થવું પણ યોગ્ય નથી; પરંતુ આવી પડેલા કાર્યને અનુસરવું એટલું જ યોગ્ય છે.[41] હે રામ ! તમે મનમાં દુઃખને પણ માનો નહિ અને સુખને પણ માનો નહિ, પરંતુ સર્વમાં સમતા જ ધારણ કરો; કેમકે પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. તમે અંત વિનાના છો, સાચા સ્વરૂપવાળા છો, આકાશની પેઠે વ્યાપક છો, પ્રકાશરૂપ છો અને નિત્ય શુદ્ધ છો. જેમ જ્વાળાઓના સમૂહમાં અંધકારનો આવકાશ નથી, તેમ તમારા સ્વરૂપમાં અજ્ઞાનનો કે દુઃખાદિકનો અવકાશ નથી. તમે અદૃશ્ય છો, છતાં પણ જેમ હારના મુક્તાફળોમાં એક જ ઝીણો દોરો રહેલો હોય છે, તેમ તમે જગતના સર્વ પદાર્થો વિષે રહેલા છો.[42–44] એક જન્મ ધારણ કરીને બીજો જન્મ ધરવો અને બીજો જન્મ ધારણ કર્યા પછી ત્રીજો જન્મ ધરવો, એમ વારંવાર જન્મ્યા કરવું, એ સંસારની પદ્ધતિ જ છે. પરંતુ તે અજ્ઞાનીને માટે છે, જ્ઞાનીને માટે નથી. હે રામ ! તમે તો જ્ઞાની છો, માટે નિશ્ચિંત રહો.[45] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! જેમાં નિરંતર દુઃખો જ પ્રાપ્ત થયા કરે છે, એવું આ સંસારનું સ્વરૂપ અજ્ઞાનથી વધી જાય છે, પણ તમે તો જ્ઞાની છો માટે તમને શી ચિંતા છે ? સંસારના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ સાચું નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સ્વપ્ન વિના બીજો કશો પદાર્થ નથી, તેમ ભ્રમમાં ભ્રમ વિના બીજું શું રૂપ હોય ?[46,47] હે રામ ! આ જગતનું સ્વરૂપ ભ્રાંતિમાત્ર છે, છતાં પણ અત્યંત સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. એ સર્વ શક્તિઓવાળા પરમાત્માની એક જાતની શક્તિ જ છે.[48] જગતમાં નિયમિત રીતે કોઈ કોઈનો મિત્ર પણ રહેતો નથી અને કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ રહેતો નથી; પરંતુ સર્વદા સર્વેશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વે સર્વના મિત્રો થાય છે અને સર્વે સર્વના શત્રુઓ થાય છે.[49] જેમ છેદાઈ જતો, વીંખાઈ જતો અને પરસ્પરના આશ્રયથી રહેતો જળના તરંગોનો સમૂહ, નિરંતર ચાલ્યો જ જાય છે, તેમ છેદાઈ જતું, વીંખાઈ જતું અને પરસ્પરના આશ્રયથી રહેતું આ જગત, નિરંતર ચાલ્યું જ જાય છે.[50] જેમ પેંડાનો પાટો ઊંચે હોય તે નીચે આવે છે અને નીચે હોય તે ઊંચે

રહેલા લોકો બીજા દ્વીપમાં જાય છે.[૫૨] વળી નહિ માગનારા પુરુષો માગનારા થઈ જાય છે અને માગવાની ટેવવાળા પુરુષો ન માગે એવા થઈ જાય છે. આમ ચડતી–ઊતરતી સેંકડો દશાઓરૂપી ભ્રાંતિઓમાં સઘળાં પ્રાણીઓ ગોથાં ખાયા કરે છે.[૫૩] જેમ અગ્નિમાં ક્યાંય હિમનો કણ મળતો નથી, તેમ આ સંસારમાં એક રૂપથી સ્થિર રહેનારો, સ્વચ્છ અને સંતાપ વિનાનો કોઈ પદાર્થ ક્યાંય મળતો નથી.[૫૪] જે જે મોટા ભાગ્યશાળી અને ઘણા ઘણા બંધુઓવાળા લોકો હોય છે, તેઓ પણ કેટલેક દિવસે નષ્ટ થઈ ગયેલા જોવામાં આવે છે.[૫૫] હે રામ! જેમ ચંદ્રમાં બેપણાનું દર્શન સાચું નથી, તેમ આ સંસારમાં પરાયાપણું, અન્યપણું, તુંપણું અને હુંપણું ઇત્યાદિ વાસનાઓ સાચી નથી.[૫૬] હે રામ! હવે તમારી 'આ બંધુ છે, આ ઘર છે, આ હું છું અને આ તું છે' ઇત્યાદિક મિથ્યા.દષ્ટિઓ ગલિત થઈ જાઓ.[૫૭] તમે કશો પણ અભિનિવેશ રાખો નહિ અને કેવળ ક્રીડાને માટે વ્યવહારમાં રહો તમે શત્રુ–મિત્ર આદિની મિથ્યા વાસનાઓને અંતઃકરણમાંથી મૂળ સહિત કાપી નાખો અને બહાર તેવા પ્રકારની કૃત્રિમ વાસનાઓ દેખાડતાં લીલાથી વિહાર કરો.[૫૮] હે ઉત્તમ નિયમોવાળા રામ! આ સંસારની પદ્ધતિમાં એવી રીતે વિહાર કરો કે, તમે અજ્ઞાની માણસની જેમ વાસનાઓના બોજાથી થાકી જાઓ નહિ.[૫૯] જેમ જેમ વાસનાઓનો ક્ષય કરનારો તમારો આ વિચાર વધતો આવશે, તેમ તેમ વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો શાંત થતાં જશે.[૬૦] જેઓ હલકા ચિત્તવાળા હોય છે, તેઓ જ 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી એવા ભેદવાળી દષ્ટિ રાખે છે' ઉદાર ચિત્તવાળા પુરુષો તો પોતાની બુદ્ધિ આવરણથી રહિત થયેલી હોવાને લીધે, સર્વમાં સમદષ્ટિ જ રાખે છે.[૬૧] 'જેમાં હું નથી એવું કાંઈ પણ નથી અને જે મારું નથી એવું પણ કાંઈ નથી' એવી રીતે પાકો નિશ્ચય કરી લઈને, મહાત્માઓ સર્વત્ર સમદષ્ટિથી જ વર્તે છે.[૬૨] જ્ઞાની પુરુષ સ્વરૂપના જ્ઞાનથી આકાશના જેવો વ્યાપક હોવાને લીધે અસ્ત પામતો નથી અને ઉદય પણ પામતો નથી. જેમ આકાશમાં રહેલો સૂર્ય હર્ષ તથા શોકના અભિનિવેશથી રહિત રહીને, પૃથ્વીને જોયા કરે છે, તેમ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલો પુરુષ, હર્ષ–શોકના અભિનિવેશથી રહિત રહીને સર્વ જગતને જોયા કરે છે.[૬૩] હે રામ! આ અનાદિ સંસારમાં તમારા અનેક યોનિઓમાં અનેક જન્મો થઈ જવાને લીધે સઘળા પ્રકારની જાતિઓ તમારા બંધુપણાના સંબંધમાં આવી ગયેલી છે. અનુક્રમથી સર્વની સાથે તમારે બંધુપણાનો સંબંધ થઈ ગયો છે. આમ તમારી સાથે બંધુપણાથી જોડાયા વિનાની કોઈ પણ જાતિ નથી.[૬૪] આ જગતમાં વિચિત્ર પ્રકારના કરોડો જન્મોની ગરબડ થયા કરે છે. એમાં 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી' એવી જે ભેદદષ્ટિ થાય છે, તે કેવળ ભ્રાંતિની દશાનો જ ચમત્કાર છે. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો, સઘળું ત્રૈલોક્ય લાંબા કાળથી બંધુ પણ છે અને બંધુ પણ નથી. (જીવપણાની દષ્ટિથી બંધુ છે અને બ્રહ્મપણાની દષ્ટિથી બંધુ નથી.)[૬૫]

विविधजन्मशताहितसंभ्रमे जगति बन्धुरबन्धुरितीक्षणम् । भ्रमदशैव विवल्गति वस्तुतस्त्रिभुवनं चिरबन्धुरबन्ध्वपि ॥ ६५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'જીવન્મુક્તવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો×

પુણ્ય અને પાવન નામના બે ભાઈઓનું આખ્યાન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
भ्रात्रोस्त्रिपथगातीरे संवादं मुनिपुत्रयोः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ પ્રસંગમાં ગંગાના કિનારે રહેનારા પરસ્પર ભાઈઓ એવા બે મુનિપુત્રો વચ્ચેના સંવાદરૂપે એક જૂનો ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.[1] હે રામ! 'આ બંધુ છે અને આ બંધુ નથી' એ વાતના પ્રસંગથી મારા સ્મરણમાં આવેલો આ આશ્ચર્યકારક પવિત્ર ઇતિહાસ તમે સાંભળો.[2] આ જંબૂદ્વીપના કોઈ ગિરિકુંજમાં મહેન્દ્ર નામનો એક પર્વત છે. તે ઊંચા ઊંચા વનોના સમૂહોથી સુશોભિત છે અને તેના કલ્પવૃક્ષોનાં વનોની છાયામાં મુનિઓ તથા કિન્નરો વિશ્રાંતિ લે છે. એનાં શિખરો અત્યંત ઊંચાં છે અને તેથી તેણે જાણે મોટા વિસ્તારવાળા સઘળા આકાશને પણ વશ કરી લીધું છે.[3,4] એ પર્વત, બ્રહ્મલોકના મધ્યમાંથી શિખરોની ગુફાઓમાં આવેલા સામવેદના ધ્વનિઓના પડછંદાના ઘોંઘાટોથી, જાણે તે ગાયન કરતો હોય એવો લાગે છે.[5] એ પર્વતનાં શિખરોની અણીઓ પર વીજળીઓથી શોભતાં અને જળથી અત્યંત ભરેલાં કાળાં વાદળાંઓ, જાણે લતાઓનાં પુષ્પોથી ગૂંથાયેલા તે પર્વતના કેશ હોય એવાં લાગે છે.[6] એ પર્વત વાદળાંઓનો આડંબર થતાં, કેકવાને તૈયાર થયેલાં 'શરભ' નામનાં પશુઓની ગર્જનાઓથી જાણે પોતે ગર્જના કરતો હોય અને ગુફાઓનાં મોઢાંઓથી જાણે પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓને હસતો હોય એવો લાગે છે.[7] એ પર્વતે ગુફાઓની અંદર થતા જળના ધોધોના શબ્દોના પડછંદાઓથી સમુદ્રના જળના તરંગોના ઘોંઘાટને પણ સંપૂર્ણ રીતે જીતી લીધો છે.[8] એ મહેંદ્રાચળના એક મનોહર અને રત્નમય વિસ્તીર્ણ શિખર ઉપર મુનિઓએ સ્નાન–પાનને માટે આકાશગંગાને ઉતારી છે.[9] પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોવાળા અને ચળકતા સોનાની પીળાશને લીધે મેરુના શિખર જેવા લાગતા એ ગંગાના તીર ઉપર એક 'દીર્ઘતપા' નામનો મુનિ રહેતો હતો. તે ઉદાર બુદ્ધિવાળો હતો, જ્ઞાનના ઉદયને પ્રાપ્ત થયો હતો, તપના ભંડારરૂપ હતો અને જાણે દેહધારી સાક્ષાત્ તપ જ હતો.[10,11] જાણે બૃહસ્પતિને 'કચ' નામના બે પુત્રો થયા હોય, તેમ એ મુનિને બે પુત્રો થયા હતા. ચંદ્ર જેવા સ્વરૂપવાન એ બે પુત્રોમાં મોટાનું નામ 'પુણ્ય' રાખવામાં આવ્યું હતું અને નાનાનું નામ 'પાવન' રાખવામાં આવ્યું હતું.[12] એ દીર્ઘતપા મુનિ ફલિત વૃક્ષોવાળા ગંગાજીને તીરે એક સ્ત્રીની સાથે અને તે બે પુત્રોની સાથે રહેતો હતો.[13] પછી હે રામ! સમય જતાં, એ બે પુત્રોમાં મોટો જે 'પુણ્ય' નામનો પુત્ર હતો, તે ગુણોથી પણ મોટો થયો અને જ્ઞાનવાન પણ થયો.[14] નાનો 'પાવન' નામનો પુત્ર પરોઢિયાના કમળની જેમ અર્ધો જાગ્રત થયો હતો, એટલે મૂર્ખતામાંથી નીકળ્યો હતો; પણ પરમ પદને પહોંચ્યો ન હતો. આથી તે જાણે અધવચ હિલોળા લેતો હોય એવી સ્થિતિમાં હતો. પછી પ્રાણીઓના જોવામાં નહિ આવતો, દેહના કારણરૂપ પંચભૂતોને શિથિલ કરી દેનારો અને દેહરૂપી લતાને તથા આયુષ્યને જીર્ણ કરી દેનારો સો વર્ષરૂપી કાળ વીતી ગયો, એટલે વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જરિત થયેલા જીવિતવાળા દીર્ઘતપા મુનિએ ક્ષણભંગુર પદાર્થોવાળા તથા સેંકડો ભયંકર વૃત્તાંતોવાળા આ સંસારમાંથી આસક્તિ કાઢી નાખી. જેમ કાદવ ઉપાડનારો

× આ ઓગણીસમા સર્ગમાં પુણ્ય અને પાવન નામના બે ભાઈઓનું આખ્યાન કહેવાશે કે, જેમાં પુણ્યે પિતાના શોકથી પીડાયેલા પાવનને બોધ આપ્યો છે.

કાવડને છોડી દે, તેમ તેણે કલ્પનારૂપી પંખણી-ના માળારૂપ પોતાના દેહને પર્વતની ગુફારૂપ ઘરમાં છોડી દીધો.[૧૫-૧૮] જેમ પુષ્પની ગંધ આકાશને પ્રાપ્ત થાય, તેમ એ દીર્ઘતપામુનિ દેહાભિમાનથી રહિત થયેલા જીવોનાં સ્થાનરૂપ અને જેમાં કાંઈ પણ કલ્પનાનો આરંભજ નથી એવા નિર્લેપપદ (બ્રહ્મપદ)ને પ્રાપ્ત થયો.[૧૯] પછી એ મુનિની પત્નીએ પોતાના પતિના દેહને પ્રાણ-વાયુથી તથા અપાનવાયુથી રહિત થયેલો તેમજ નાળ વિનાના કમળની જેમ પૃથ્વી પર શિથિલ થઈ-ને પડેલો જોયો. એ મુનિપત્નીનો દેહ રોગથી કે જરા આદિથી ગ્લાનિ પામેલો નહોતો, તો પણ જેમ ભ્રમરી કમળને છોડી દે, તેમ તેણે પતિએ જ શીખવેલી અને લાંબા કાળથી અભ્યાસમાં લીધેલી યોગની યુક્તિથી તેને છોડી દીધો.[૨૦,૨૧] જેમ અસ્ત પામીને આકાશના બીજા ભાગમાં ગયેલા ચંદ્રને, તેની પ્રભા આ ભાગમાંથી અદશ્ય થઈને અનુસરે છે, તેમ એ ઋષિપત્ની મરણ પામીને, બ્રહ્મપદમાં ગયેલા પોતાના પતિને, આ લોકમાંથી અદશ્ય થઈને અનુસરી. (પોતે પણ બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત થઈ.)[૨૨] આમ માતા–પિતા મરણ પામતાં, પુણ્ય તો શોકથી રહિત રહીને, તેમનાં ઔર્ધ્વદેહિક (મરવા પછી કરવાનાં) કર્મો કરવામાં લાગી ગયો અને પાવન માતાપિતાના મરણનું બહુ દુઃખ ધરવા લાગ્યો.[૨૩] શોકથી દૂષિત થયેલા ચિત્તવાળો પાવન, પોતાના મોટા ભાઈની ધીરજ સામે જોતો નહોતો અને વિલાપ કરતો કરતો વનની ઝાડીઓમાં ફરવા લાગ્યો.[૨૪] પછી ઉદાર બુદ્ધિવાળા પુણ્યે, માતા–પિતાની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયાઓને પતાવી અને શોકમાંજ તત્પર થયેલા પોતાના ભાઈ પાવનને વનમાં મળીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૫]

પુણ્ય બોલ્યોઃ–હે ભાઈ! તું શા માટે આવો ગાઢ શોક કરે છે? આ શોક તો આંસુની ધારા-ઓને વરસાવનાર છે, ભયંકર છે અને કેવળ આંધળાપણું જ આપનાર છે. જેમ વર્ષાઋતુમ કમળ પોતામાંથી પાણીનાં ટીપાં પાડે છે, તે તું શા માટે તારાં નેત્રમાંથી આંસુનાં ટીપાં પા છે?[૨૬] હે સમજુ ભાઈ! તારો પિતા તારી માતા ની સાથે 'મોક્ષ' નામની પરમાત્મારૂપી પોતાન પદવીમાંજ ગયેલો છે. એ પદવી સર્વ પ્રાણી ઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને બ્રહ્મવેત્તાઓન સ્વરૂપભૂત છે. તારો પિતા પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો છે. તો તું તેનો શોક શા માટે ક છે?[૨૭,૨૮] તેં આ સંસારમાં મોહથી ઉત્પ થયેલી એવી ભાવના બાંધી છે કે, તે ભાવનાથ તું અશોચ્ય (શોક કરવા યોગ્ય નહિ એવા) પિતા નો પણ શોક કરે છે.[૨૯] અનેક જન્મોમાં તાર અનેક માબાપ થઈ ગયાં છે. માટે તારી એ મા હતી અને એ જ પિતા હતો, એમ નથી તેમજ તેઓને પણ અનેક જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે; માટે તેમના આપણે બે પુત્ર છીએ એમ પણ નથી.[૩૦] હે ભાઈ! જેમ અનેક વનોમાં જળના પ્રવાહની અનેક ગતિએ થઈ ગયેલી હોય છે, તેમ અનેક જન્મોમાં તાર માબાપ પણ લાખ્ખો થઈ ગયાં છે.[૩૧] આપણ માબાપને અસંખ્ય જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે; માટે આપણે બેજ એમના પુત્ર છીએ એમ નથી. હે ભાઈ! નદીના તરંગોની જેમ માણ સોને અસંખ્ય જન્મોમાં અસંખ્ય પુત્રો થઈ ગયા છે.[૩૨] જેમ વૃક્ષને અને લતાને પાંદડાં કળીઓ તથા ફળો અનેક લાખ થઈ જાય છે તેમ આપણાં માતા–પિતાને અનેક લાખ પુત્રો થઈ ગયા છે.[૩૩] જેમ મોટા વૃક્ષને તે તે ઋતુમ અનેક ફળો પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તેમ જીવને તે તે જન્મમાં, મિત્રો તથા બાંધવો અનેક પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.[૩૪] હે ભાઈ! જો માતા, પિતા અને પુત્રોના સ્નેહને લીધે નિરંતર શોક કરવો યોગ્ય હોય, તો જે માતાપિતા અને પુત્રો પૂર્વજન્મો માં લાખ્ખો વ્યતીત થઈ ગયાં છે, તેમનો નિરંતર

શોક શા માટે કરવો નહિ?[35] આ જગતરૂપી ભ્રમમાં 'આ મા છે, આ બાપ છે અને આ પુત્ર આદિ છે' એવી ખોટી ખટપટ જ ઊભી થયેલી જોવામાં આવે છે. હે ડાહ્યા ભાઈ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તારા કોઈ મિત્રો કે બાંધવો મુદ્દલ છે જ નહિ.[36] જેમ બહુ જ તપી રહેલા મોટા નિર્જળ દેશમાં પાણીનો છાંટો હોવાનો પણ સંભવ નથી, તેમ અદ્વૈત પરબ્રહ્મમાં નાશનો અંશ પણ હોવાનો સંભવ નથી.[37] હે મોટી બુદ્ધિવાળા ભાઈ! છત્રોથી અને ચામરોથી ચળકતી આ જે રાજ્યાદિકની લક્ષ્મીઓ તારા જોવામાં આવે છે, તેઓ એક જાતનું સ્વપ્ન જ છે અને તે ત્રણ દિવસ કે પાંચ દિવસ જ રહેનારી છે.[38] હે ભાઈ! તું પરમાર્થદૃષ્ટિથી સત્ય વસ્તુનો વિચાર કર. વાસ્તવિક રીતે જોતાં તું પણ નથી અને અમે પણ નથી. તું તથા અમે હોવાની તારા મનમાં જે ભ્રાંતિ છે, તેને તું છોડી દે.[39] 'આ જીવતો રહ્યો અને આ મરી ગયો' એવા ખોટા વિચારો પોતાના સંકલ્પરૂપી સન્નિપાતમાંથી જ ઊઠીને આગળ ખડા થયેલા જોવામાં આવે છે. એ વિચારોમાં કાંઈ પણ સત્યતા નથી.[40] અજ્ઞાનરૂપી તડકાથી છવાયેલા આત્મારૂપી મરુદેશમાં આ ચપળ અને અનંતરૂપોવાળું પોતાના સંકલ્પરૂપી 'વાસના' નામનું ઝાંઝવાનું પાણી, શુભાશુભ યોનિઓરૂપી તરંગોથી નાચ્યા કરે છે.[41]

अज्ञानविस्तीर्णमरौ विलोलं शुभाशुभस्यंदमयैस्तरंगैः। स्ववासनानाम मरीचिवारि परिस्फुरत्येतदनंतरूपम् ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પાવનબોધન' એ નામનો સર્ગ ૧૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૦ મો*

પુણ્યે પાવનને અનેક જન્મોની વાત કહી

॥ पुण्य उवाच ॥

कः पिता किं च वा मित्रं का माता के च बांधवाः स्वबुद्ध्यैवावधूयंते वात्यया जनपांसवः ॥ १ ॥

પુણ્ય બોલ્યો:–હે ભાઈ! પિતા કોણ છે, માતા કોણ છે, મિત્ર કોણ છે અને બાંધવો કોણ છે? પિતા, માતા, મિત્ર, શત્રુ તથા બાંધવો આદિ માણસોરૂપી રજની કણીઓ, કેવળ ભ્રાંતિરૂપી વંટોળિયાથી જ ઊડ્યા કરે છે.[1] બંધુઓ, મિત્રો, પુત્રો, સ્નેહની દશા, દ્વેષની દશા તથા મોહની દશા ઇત્યાદિક આ મોટી ખટપટ પોતે કરેલી ભાવનાથી જ વિસ્તારવાળી થાય છે. જેમાં બંધુપણાની ભાવના કરીએ તે બંધુ થાય છે અને જેમાં શત્રુપણાની ભાવના કરીએ તે શત્રુ થાય છે. ઝેરના કીડાઓ ઝેરમાં અમૃતની ભાવના કરે છે, તો તેઓને ઝેર અમૃત થાય છે; માટે સિદ્ધ થાય છે કે, ભાવના જ જગતની સ્થિતિનું કારણ છે.[2,3] આત્મા એક જ છે અને સર્વવ્યાપક છે. તેમાં 'આ બંધુ છે અને આ બીજો છે' એવી કલ્પના ભ્રાંતિ વિના ક્યાંથી આવવી ઘટે?[4] હે ભાઈ! લોહી, માંસ અને હાડકાંના સમૂહમય આ જડ દેહરૂપી અસ્થિપિંજરથી જુદો ચેતનાવાળો હું કોણ છું? એમ તું પોતે પોતાના ચિત્તથી જ વિચાર કરી જો.[5] વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તું પણ કોઈ નથી અને હું પણ કોઈ નથી. આ પુણ્ય છે અને આ પાવન છે, ઇત્યાદિરૂપે મિથ્યાજ્ઞાન જ રૂઢ થાય છે.[6] તું અનંત વિસ્તારવાળું વ્યાપક બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે. તારો પિતા કોણ હોય, માતા કોણ હોય, બંધુ કોણ હોય અને શત્રુ કોણ હોય? તારે પોતાનું શું હોય અને પરાયું શું હોય? એ

* આ વીસમા સર્ગમાં પુણ્ય શોકને તથા મોહને મટાડવા માટે, પાવનની પાસે તેના તથા પોતાના અનેક જન્મો થઈ ગયાની વાત કહેશે.

તું જ કહે. તારા આ જન્મ ઉપરાંત બીજા ઘણા ઘણા જન્મો થઈ ગયા છે. તેમાં પણ તું એનો એ હતો. તો પછી જે બંધુઓ અને જે વૈભવો તે જન્મોમાં હતા, તે સર્વનો પણ તું શા માટે શોક કરતો નથી?[7,8] તું જ્યારે સુંદર પુષ્પોવાળી વનની જગ્યાઓમાં મૃગના જન્મને ભોગવતો હતો, ત્યારે તારા મૃગની જાતિવાળા ઘણા બંધુઓ હતા, તેમને તું શા માટે રોતો નથી?[9] તું જ્યારે હંસની યોનિમાં હતો, ત્યારે તને કમળોવાળી નદીઓના કિનારાઓમાં ફરનારા ઘણા ઘણા હંસો બંધુઓ હતા. તેમને તું શા માટે રોતો નથી?[10] તું જ્યારે વિચિત્ર વનરાજિઓમાં વૃક્ષના અવતારને ભોગવતો હતો, ત્યારે તારે ઘણાં ઘણાં વૃક્ષો અત્યંત બંધુઓ હતાં; તેમને તું શા માટે રોતો નથી?[11] તું જ્યારે સિંહની યોનિમાં હતો, ત્યારે તને પર્વતોનાં ભારે ઉગ્ર શિખરોમાં ઘણા ઘણા સિંહો બંધુઓ હતા; તેમને તું શા માટે રોતો નથી?[12] તું જ્યારે માછલાના જન્મને ભોગવતો હતો, ત્યારે તને કમળોવાળી નદીઓમાં અને સરોવરોમાં ઘણાં ઘણાં મત્સ્યો બંધુઓ હતાં; તેમને તું શા માટે રોતો નથી?[13] તું દશાર્ણ દેશમાં ભૂરા રંગનો જંગલી વાંદરો થયો હતો, તુષાર દેશમાં રાજકુમાર થયો હતો અને પુંડ્રદેશમાં જંગલી કાગડો થયો હતો.[14] હૈહય દેશમાં તું હાથી થયો હતો, ત્રિગર્ત દેશમાં તું ગધેડો થયો હતો, શાલ્વ દેશમાં તું કૂતરો થયો હતો અને ત્યાં દેવદારના ઝાડમાં તું પક્ષી થયો હતો.[15] તું વિંધ્યાચળમાં પીપળો થયો હતો અને ત્યાં મોટા વડમાં કોતરી ખાનાર ભ્રમર થયો હતો. તું મંદરાચળમાં કૂકડો થયો હતો અને મંદરાચળની ગુફામાં બ્રાહ્મણ થયો હતો. અયોધ્યા પ્રાંતમાં પણ તું બ્રાહ્મણ થયો હતો, બંગાળામાં તું તેતર થયો હતો, હિમાલયના પ્રાંતમાં તું ઘોડો થયો હતો અને બ્રહ્માના યજ્ઞમાં તું પશુ થયો હતો.[16,17] તું તાડના ઝાડના મૂળમાં કીડો થયો હતો, ઉંબરાના ઝાડમાં મચ્છર થયો હતે અને વિંધ્યાચળના વનમાં બગલો થયો હતે તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થયો છે.[1] તું હિમાલયની ગુફામાં ભોજપત્રના ઝાડ છાલની ગાંઠમાં છ મહિના સુધી કીડો થઈને રહ હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભા થયો છે.[19] તું આ સીમાડાની પાસેના કુગ્રા માં છાણના ઢગલાની અંદર દોઢ વર્ષ સુ વીંછી થઈને રહ્યો હતો અને તે જ તું હમણાં મા નાનો ભાઈ થયો છે.[20] વનમાં જેમ ભ્રમર ક ળમાં ચોંટી રહે છે, તેમ તું ભીલડીના સ્તન ચોંટી રહ્યો હતો (ભીલનો છોકરો થયો હતો અને તે જ તું હમણાં મારો નાનો ભાઈ થ છે.[21] આમ હે ભાઈ! આ જંબૂદ્વીપમાં તું પૂ આ અને બીજી ઘણી ઘણી યોનિઓમાં સેંકડો હજારો વાર જન્મ્યો હતો.[22] આ પ્રમાણે પૂ થઈ ગયેલા તારા વાસનાઓના ક્રમરૂપ અવત રોને, હું યોગમાર્ગથી શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિ વ જાણું છું.[23] તારી પેઠે મારી પણ અજ્ઞાન જડતાવાળી ઘણા પ્રકારની જે જે યોનિઓ થ ગઈ છે, તેમનું પણ હું હમણાં જ્ઞાનથી પ્રા થયેલાં ચક્ષુ વડે દર્શન કરું છું.[24] હું ત્રિગ દેશમાં પોપટ થયો હતો, નદીના કાંઠામાં દેડ થયો હતો અને જંગલોમાં 'લાવા' નામનો પક્ષ થયો હતો. તે જ હું હમણાં આ વનમાં બ્રાહ્મ થયો છું.[25] હું વિંધ્યાચળમાં ભીલ થયો હતે બંગાળામાં વૃક્ષ થયો હતો અને વળી વિંધ્ય ચળમાં ઊંટ થયો હતો. તે જ હું હમણાં આ વનમાં બ્રાહ્મણ થયો છું.[26] હું હિમાલયમાં બપૈ થયો હતો, પૌંડ્રપ્રાંતમાં રાજા થયો હતો અ સહ્યાદ્રિની કુંજોમાં વાઘ થયો હતો. તે જ હમણાં તારો મોટો ભાઈ થયો છું.[27] હું દશ વ સુધી ગીધ રહ્યો હતો, પાંચ મહિના સુધી ગ્ર રહ્યો હતો અને સો વર્ષ સુધી સિંહ રહ્યો હતે તે જ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થયો છું.[2

હું આંધ્રદેશના ગામડામાં ચકોર થયો હતો, હિમાલયના પ્રાંતમાં માંડલિક રાજા થયો હતો અને 'શ્રીશૈલ' નામના પર્વતમાં એક આચાર્યનો પુત્ર થયો હતો. તે જ હું હમણાં તારો મોટો ભાઈ થઈને તારી પાસે આ વાત કરું છું.[૨૯] વિવિધ આચારોવાળા તથા વિવિધ ચેષ્ટાઓવાળા, વિવિધ પ્રકારના પૂર્વના સઘળા સંસારો જન્મની ભ્રાંતિના જ વિલાસો હતા અને તેમનું મને સ્મરણ છે.[૩૦] હે ભાઈ! જગતની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. આ રીતે જગતમાં થયેલા સેંકડો બાંધવો, સેંકડો પિતાઓ, સેંકડો માતાઓ, સેંકડો ભાઈઓ અને સેંકડો મિત્રો વ્યતીત થઈ ગયા છે.[૩૧] તો તેઓમાંથી કોનો શોક કરીએ અને કોનો ન કરીએ? જગતની ગતિ જ એવી છે. માટે બંધુઓનો અત્યંત શોક શા માટે કરવો જોઈએ?[૩૨] આ સંસારમાં અવતરતાં માણસોને જંગલી ઝાડનાં પાંદડાંની જેમ પિતાઓ અનંત થઈ જાય છે અને માતાઓ પણ અનંત થઈ જાય છે.[૩૩] હે ભાઈ! આમ છે, તો આ સંસારમાં દુઃખનું અને સુખનું શું પ્રમાણ છે? તો હવે આપણે સઘળા શોકને છોડી દઈને સ્વસ્થપણાથી રહીએ.[૩૪] મનમાં 'હું' એવા આકારથી રહેલી સંસારની ભાવનાને છોડી દઈને, આત્મવેત્તા પુરુષો જે ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગતિને તું પણ પ્રાપ્ત થા. તારું ભલું થાઓ.[૩૫] બુદ્ધિમાન પુરુષો આ સંસારમાં ચડતી—ઊતરતી સ્થિતિઓરૂપી અવિચ્છિન્ન ભ્રમણને મિથ્યા સમજે છે અને મનમાં તેની કાંઈ પણ ખટપટ રાખતા નથી; તેઓ તો કેવળ નિરભિમાનપણાથી વ્યવહાર કરે છે.[૩૬] તારો આત્મા સુખ—દુઃખોથી રહિત છે અને જરાથી તથા મરણથી પણ રહિત છે; તું એકાગ્ર થઈને તેનું જ સ્મરણ કર અને મૂઢ મનવાળો થા નહિ.[૩૭] હે સારી બુદ્ધિવાળા! તુને દુઃખ પણ નથી, જન્મ પણ નથી, માતા પણ નથી અને પિતા પણ નથી. તું કોઈ દેહાદિકરૂપ તુચ્છ પદાર્થ નથી, તું તો આત્મા જ છે.[૩૮] આ સંસારરૂપી નાટકમાં અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરનારા મૂર્ખ લોકોરૂપી પાત્રો જ દેહાદિકરૂપી વેષના રસથી સંયુક્ત થઈ જાય છે.[૩૯] પણ મધ્યસ્થદૃષ્ટિવાળા, આત્મસ્વરૂપના અનુસંધાનથી રહેનારા અને આવી પડેલાં કાર્યોને જ કરનારા મહાત્માઓરૂપી જોનારાઓ તો સાક્ષીપણાની પદ્ધતિથી જ રહ્યા કરે છે.[૪૦] જેમ સાયંકાળના દીવાઓ માત્ર સામીપ્યને લીધે જ પ્રકાશના કર્તા છતાં પણ વ્યાપારથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા જ છે, તેમ આત્મવેત્તા લોકો શરીરથી વ્યવહારના કર્તા છતાં પણ, મનમાં અભિનિવેશથી રહિત હોવાને લીધે અકર્તા જ છે.[૪૧] જેમ દર્પણ અને રત્ન આદિ પદાર્થો પોતામાં સઘળા પદાર્થોનાં પ્રતિબિંબોનું ગ્રહણ કરવા છતાં પણ પોતે, પોતામાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી, તેમ આત્મવેત્તા પુરુષો શરીરથી સઘળાં કાર્યોને કરવા છતાં પણ શરીરમાં આસક્તિ રાખતા નથી.[૪૨] હે ભાઈ! તું મનને સઘળી તૃષ્ણાઓરૂપી કલંકોથી રહિત કરી દે, તેને આત્મમનન કરવાની બહુ ટેવ પાડ અને એને હૃદયકમળમાં આત્માથી જુદી સત્તા વિનાનું ધાર. આમ સઘળા સંભ્રમને સંપૂર્ણ રીતે તજી દઈને તું પોતામાં જ સંતોષ ધારણ કર.[૪૩]

सर्वैषणामयकलंकविवर्जितेन स्वस्थात्मभावकलितेन हृदब्जमध्ये। पुत्रात्मनात्मनि महामुनिनामुनैव संत्यज्य संभ्रममलं परितोषमेहि ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પાવનબોધ' એ નામનો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૧ મો×

તૃષ્ણા–આશાનો ક્ષય થાય એ જ મોક્ષ છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं प्रबोधितस्तेन तदा पुण्येन पावनः ।
प्रबोधमाप प्राकाश्यं प्रभात इव भूतलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! તે સમયે પુણ્યે પાવનને આમ સમજાવ્યો, એટલે જેમ પ્રભાતમાં પૃથ્વી પ્રકાશયુક્ત થાય છે, તેમ તે જ્ઞાનયુક્ત થયો.[1] પછી કોઈ જાતની નિંદાનાપાત્રરૂપ નહિ થયેલા એ બન્ને ભાઇઓ, જ્ઞાનના તથા અનુભવના પારને પહોંચ્યા અને શરીરનાં પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવા સુધી, તેઓ જીવન્મુક્તપણાથી તે વનમાં ફર્યા.[2] પછી કેટલાય સમય પછી કાળે પ્રારબ્ધનો સંપૂર્ણ ક્ષય થયો, ત્યારે જેમ તેલથી રહિત થયેલા દીવાઓ શાંત થઈ જાય, તેમ દેહોથી રહિત થયેલા એ બન્ને ભાઇઓ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા. હે રામ! આ પ્રમાણે પૂર્વે ભોગવેલા દેહોનાં સંબંધીઓ આદિ અસંખ્ય હોય છે, તો તેઓમાંથી કોનો શોક કરવો અને કોનો શોક ન કરવો?[3,4] આથી હે રઘુનંદન! આ અનંત તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરવો, એ જ સુખનો ઉપાય છે. તૃષ્ણાઓને વિષયોનાં સંપાદનથી વધારવી એ સુખનો ઉપાય નથી.[5] જેમ લાકડાં પડવાથી અગ્નિ વધતો જાય છે, તેમ ચિંતવન કરવાથી ચિંતા વધતી જાય છે. જેમ લાકડાં નહિ પડવાથી અગ્નિ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ ચિંતવન નહિ કરવાથી જ ચિંતા નષ્ટ થઈ જાય છે.[6] હે રામ! તમે (આ પ્રકારના સોળમા સર્ગમાં કહેલા) ધ્યેય નામના વાસનાના ત્યાગરૂપી રથમાં બેસીને અને કરુણાથી ભરેલી ઉદાર દૃષ્ટિથી દીનલોકોની સામે જોઈને, ચાલતો વ્યવહાર કરવાને માટે સજ્જ થાઓ.[7] હે રામ! જીવન્મુક્ત સંબંધી આ સ્વચ્છ અને નિષ્કામ પદ્ધતિ મેં તમારી પાસે કહી. જે પુરુષ વ્યવહારમાં વિચક્ષણ હોય નહિ, તે પણ જો આ પદ્ધતિથી ચાલે, તો તે કોઈ રીતે મૂંઝાય જ નહિ.[8] જે પુરુષ વિવેકરૂપી એક મિત્રને અને પ્રૌઢબુદ્ધિરૂપી એક સખીને સાથે રાખીને, વ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષ સંકટોમાં પણ મૂંઝાતો નથી.[9] સઘળી તૃષ્ણાઓનું નિવારણ કરનારા અને બાંધવોમાં થતી મમતાને ગળચી પકડીને કાઢી મૂકનારા પોતાના ધૈર્ય વિના, બીજું કોઈ પણ સંકટમાંથી ઉગારે એમ નથી.[10] આપત્તિઓનો વિનાશ કરવાને માટે વૈરાગ્ય રાખીને, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને અને પ્રૌઢતા આદિ ગુણોનું સંપાદન કરીને પણ, મનને પ્રયત્નપૂર્વક પોતાના હાથથી જ વિષયોરૂપી ખાડમાંથી કાઢવું.[11] વિષયોની તૃષ્ણાના ત્યાગરૂપી મહત્તાને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ ત્રૈલોક્યના રાજ્યથી પણ મળતું નથી અને રત્નોથી ભરપૂર રહેનારા ભંડારથી પણ મળતું નથી.[12] જેમનું મન સંતાપોથી રહિત થઈ ગયુ હોય, તે પુરુષો સારી–નરસી આશાઓરૂપી ધક્કાઓથી આ જગતરૂપી ખાડના પેટમાં પડતા નથી.[13] જેણે પગરખાં પહેર્યાં હોય, તે પુરુષને સઘળી પૃથ્વી ચામડાંથી મઢાયેલી જણાય છે, તેમ જેનું મન બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતના ઝરાઓથી ભરપૂર થયું હોય, તે પુરુષને સઘળું જગત બ્રહ્માનંદરૂપી અમૃતના ઝરાઓથી ભરપૂર જણાય છે.[14] વૈરાગ્યથી મન પૂર્ણપણાને પામે છે, પણ આશાઓને વશ રહેવાથી તે પૂર્ણપણાને પામતું નથી. જેમ તળાવનો કાદવ શરદઋતુને લીધે ઊંડી ખાડ જેવો થઈ જાય છે, તેમ મન આશાને લીધે ઊંડી ખાડ જેવું થઈ જાય છે.[15] જેમ અગસ્ત્યમુનિએ પાન કર્યાથી સમુદ્ર ઊંડી ખાડ જેવો થઈ ગયો અને તેમાં રહેલાં મગર તથા ઝૂડ આદિ પ્રાણીઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યાં, તેમ

× આ એકવીસમા સર્ગમાં તૃષ્ણાના પાશનો ક્ષય થાય એ જ મોક્ષ છે, ચિત્તની વૃત્તિઓ આશાથી જ પ્રવર્તે છે અને આશાઓથી રહિત થયેલા આત્મપૂર્ણ પુરુષને પોતાની મેળે જ મુક્તિ થાય છે, એટલું કહેવામાં આવશે.

આશાથી મન ઊંડી ખાડ જેવું થઈ જાય છે અને તેના કામ–ક્રોધ આદિ દુર્ગુણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.[૧૬] જેના ચિત્તરૂપી મોટા ઝાડમાં તૃષ્ણારૂપી ચપળ વાંદરી કૂદ્યા કરતી નથી, તે હૃદયરૂપી વિસ્તીર્ણ વન અત્યંત શોભે છે.[૧૭] નિસ્પૃહ ચિત્તવાળા મહાત્મા પુરુષોને, ત્રૈલોક્ય એ કમળ-કાકડીના ગોટા જેવું લાગે છે, યોજનોનો સમૂહ એ ગાયના પગલા જેવડો લાગે છે અને મહાકલ્પ એ અર્ધા નિમેષ જેવડો લાગે છે.[૧૮] સ્પૃહાથી રહિત થયેલા મનમાં જેવી શીતળતા થાય છે, તેવી શીતળતા ચંદ્રમાં પણ નથી, હિમાલયની ગુફામાં પણ નથી, કેળમાં પણ નથી અને ચંદનોના વનમાં પણ નથી.[૧૯] સ્પૃહાથી રહિત થયેલું મન જેવું શોભે છે, તેવો પૂર્ણચંદ્ર પણ શોભતો નથી, તેવો ભરપૂર ક્ષીરસાગર પણ શોભતો નથી અને તેવું લક્ષ્મીનું મોઢું પણ શોભતું નથી.[૨૦] જેમ વાદળાંની પંક્તિ ચંદ્રને મલિન કરી દે છે અને જેમ આંજણની લીટી કળીચૂનાના લેપને મલિન કરી દે છે, તેમ આશારૂપી પિશાચણી મનુષ્યના મનને મલિન કરી દે છે.[૨૧] ચિત્તરૂપી મોટા વૃક્ષની 'આશાઓ' નામની શાખાઓ સઘળી દિશાઓને ઢાંકી દેનારી છે. જો તેઓ કપાઈ જાય, તો ચિત્તરૂપી મોટું વૃક્ષ ઠૂંઠાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૨] તૃષ્ણાઓરૂપી મોટી શાખાઓ કપાઈ જાય અને ચિત્તરૂપી વૃક્ષ સુકાઈ જાય, તો ધીરજરૂપી વૃક્ષ એકસરખી રીતે સેંકડો શાખાઓથી ભરપૂર થાય છે. જો અતુટ ધીરજથી ચિત્તરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરવામાં આવે તો નાશરહિત પદની પ્રાપ્તિ થાય.[૨૩,૨૪] હે રામ! તમે ઉત્તમ ધૈર્ય રાખીને, ચિત્તની વૃત્તિઓરૂપી આશાઓને ઊગવા જ દો, નહિ તો તમને સંસારનો ભય છે જ નહિ.[૨૫] તમારું ચિત્ત જ્યારે વૃત્તિઓથી રહિત થઈને અચિત્તપણાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તમે પોતામાં જ મોક્ષમય વિસ્તીર્ણ સત્તાને પ્રાપ્ત થશો. હે રામ! ચિત્તરૂપી ઘરમાં જો તૃષ્ણારૂપી ઘુવડની માદા ગરબડ કર્યા કરતી હોય, તો સઘળાં અમંગલો અત્યંત વિસ્તાર પામે છે.[૨૬,૨૭] જે ચિંતવન છે, તે જ ચિત્તની વૃત્તિ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. એ ચિંતવન આશાથી જુદું નથી; તેથી તમે ચિત્તની વૃત્તિરૂપી આશાનો ત્યાગ કરીને નિશ્ચિંત થાઓ. જેની જે વૃત્તિ હોય તેની તે વૃત્તિનો અભાવ થાય, તો તેનો ક્ષય જ થાય છે. એટલા માટે ચિત્તનો ક્ષય કરવાને માટે ચિત્તની વૃત્તિનો ક્ષય કરો.[૨૮] હે મહાત્મા રામ! તમે સઘળી તૃષ્ણાઓને શાંત કરીને, એટલે કે, 'આશા' નામના ભવબંધનને તોડી નાખીને, જીવન્મુક્ત થાઓ. મનમાં રહેનારી નીચ આશાઓ જ આત્માને બેડીની જેમ અને દોરડાઓની પેઠે બંધનના કારણરૂપ થાય છે. જો આશાઓ ગલિત થઈ જાય, તો કોણ મુક્ત ન થાય?[૩૦]

प्रशमितसकलैषणो महात्मन्भव भवबन्धमपास्य मुक्तचित्तः। मनसि निगडरज्जवः कदाशाः परिगलितासु च तासु को न मुक्तः॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'તૃષ્ણાવિચિકિત્સાયોગોત્પત્તિ' એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

सर्ग २२ मो*

બળિરાજાનું આખ્યાન–બળિરાજાએ કરેલો વિચાર

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथवा रघुवंशाख्यनभःपूर्णनिशाकर।
बलिवद्बुद्धिभेदेन ज्ञानमासादयामलम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–અથવા હે રઘુવંશરૂપી આકાશમાં પૂર્ણચંદ્રરૂપી રામ! તમે બળિરાજા-

* આ બાવીસમા સર્ગમાં બળિરાજાના આખ્યાનનો આરંભ કરીને, પાતાળનું વર્ણન કરવામાં આવશે, બળિરાજાના રાજ્યનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને બળિરાજાએ વૈરાગ્યથી મેરુપર્વતના શિખર ઉપર કરેલો વિચાર કહેવામાં આવશે.

ની પેઠે અકસ્માત્ વિચારના ઉદયથી નિર્મળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાઓ.[1]

રામ બોલ્યા:–હે સર્વ ધર્મોના વેત્તા! હે ભગવન્! તમારી કૃપાથી હું હૃદયમાં સર્વાત્મક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છું અને મને એ બ્રહ્મરૂપી નિર્મળપદમાં વિશ્રાંતિ મળી છે.[2] હે વિભુ! જેમ શરદઋતુમાં આકાશમાંથી મોટા વાદળરૂપી સઘળો અંધકાર જતો રહે છે, તેમ મારા મનમાંથી તૃષ્ણારૂપી સઘળો મોટો અંધકાર જતો રહ્યો છે.[3] હું હવે સાયંકાળના પૂર્ણચંદ્રની જેમ અમૃત (અમૃત અને જ્ઞાન)થી ભરપૂર, સ્વસ્થ, શીતળતાવાળો, મોટા પ્રકાશવાળો અને આનંદ (આહ્‌લાદકપણું અને બ્રહ્માનંદ)વાળો થઈને સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છું.[4] આમ છતાં હે સઘળા સંશયોરૂપી વાદળાંઓને ટાળવામાં શરદઋતુના સમય જેવા ગુરુમહારાજ! આપનાં આ વચનો સાંભળતાં હું તૃપ્ત જ થતો નથી.[5] હે વિભુ! હજી પણ મારા જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે આપ બળિરાજાને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તે પ્રકાર મને કહી સંભળાવો. સદ્‌ગુરુઓ નમ્ર શિષ્યને બોધ આપવામાં પરિશ્રમને ગણકારતા નથી.[6]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! તમને હું બળિરાજાનું ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે સાંભળવાથી તમે અખંડ આત્મસ્વરૂપના બોધને પ્રાપ્ત થશો. આ બ્રહ્માંડની અંદર કોઈ દિશારૂપી નાની કુંજમાં, પૃથ્વીની નીચે 'પાતાળ' નામનો એક પ્રખ્યાત લોક છે.[7,8] એ પાતાળલોક કોઈ સ્થળમાં ક્ષીરસાગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી અને જાણે અમૃતનાં કિરણોથી આચ્છાદિત થયેલી રૂપવતી દાનવ કન્યાઓથી ભરપૂર છે.[9] કોઈ સ્થળમાં તે સેંકડો તથા હજારો મસ્તકોવાળા, એક એક મોઢામાં બબ્બે ચપળ જીભોવાળા અને જીભોના સમૂહોથી શાસ્ત્ર આદિનાં ભારે વ્યાખ્યાનો કરનારા વાસુકિ આદિ નાગોથી પૂર્ણ છે.[10] કોઈ સ્થળમાં તે પહાડ જેવાં શરીરોથી જગતને ઘેરી લે એવા, યજ્ઞોનાં હવિષ્યોનું બળાત્કારથી ભક્ષણ કરનારા અને જાણે ચાલતા મેરુ પર્વતો હોય એવા દાનવોથી વ્યાપ્ત છે.[11] કોઈ સ્થળમાં તે મોટા મોટા દાંતરૂપી વૃક્ષોથી પહાડ જેવા ભયંકર લાગતા અને જેમના કુંભસ્થળોરૂપી શિખરોનાં અગ્રોમાં ભૂમંડળના મધ્યને વિશ્રામ મળ્યો છે એવા દિશાઓરૂપી હાથીઓથી સંયુક્ત છે.[12] કોઈ નીચા ભાગમાં તે ઊકળવાની ભારે કડકડાટીથી સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રાસ આપનારાં અને દુર્ગંધમય દેખાવવાળાં નરકોનાં મંડળોથી સંયુક્ત છે.[13] કોઈ સ્થળમાં તે પૃથ્વીથી તે છેક સાતમા પાતાળ સુધી ઊંડા ગયેલા હોવાથી, જાણે સાતે પાતાળોને પરોવીને ઊભા હોય એવા મેરુ આદિ પર્વતોના પાયાઓથી વ્યાપ્ત છે. કોઈ સ્થળમાં તે ગુફાઓના જેવા ટૂંકા ટૂંકા પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત છે.[14] કોઈ પ્રદેશમાં તેને જેમનાં ચરણકમળની રજને દેવતાઓ તથા દૈત્યો માથે ચઢાવે છે, એવા કપિલ ભગવાને પોતાના નિવાસથી પવિત્ર કરેલો છે. કોઈ સ્થળમાં તેને દૈત્યોની સ્ત્રીઓએ ભેગી કરેલી અનંત પૂજનોની સામગ્રીઓથી વિનોદને ઇચ્છતા 'હાટકેશ્વરે' (સદાશિવે) પાળેલો છે.[15,16] એ પાતાળલોકમાં દૈત્યોના હાથથી મોટા રાજ્યકારભાર ચાલ્યા કરે છે. એમાં વિરોચનનો પુત્ર 'બળિ' નામનો દાનવ રાજ્ય કરતો હતો.[17] સઘળા દેવતાઓ, વિદ્યાધરો અને સર્પોની સાથે દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ રોતો રોતો એ બળિરાજના પગ ચાંપવાની ઇચ્છા કરતો હતો.[18] બ્રહ્માંડોરૂપી રત્નોના ભંડારરૂપ, સર્વ પ્રાણીઓના રક્ષક અને ત્રૈલોક્યના પાલકોના પણ પાલક એ ઉપેન્દ્ર (વામનજી) ભગવાન, એ બળિરાજાનું પાલન કરતા હતા.[19] જેમ મોરના ટૌકાને સાંભળવાથી સર્પોની છાતીની નાડીઓ સુકાઈ જાય છે અને પીડિત થઈ જાય છે, તેમ એ બળિરાજાનું નામ સાંભળવાથી ઐરાવત હાથીના ગંડસ્થળના પ્રદેશો સુકાઈ જતા હતા તથા પીડિત થઈ જતા હતા.

એ બળિરાજા કોપ કરતો હતો, ત્યારે તેના પ્રતાપની ઉગ્ર ગરમીથી સાતે સમુદ્રો પ્રલયકાળની જેમ સુકાઈ જઈને કેવળ સાત ખાડાઓ જેવા થઈ રહેતા હતા.[૨૦,૨૧] બળિરાજાએ કરેલા ઘણા ઘણા ઉત્તમ યજ્ઞોના ધુમાડાઓ વાદળાંરૂપે ગોઠવાઈને સમુદ્રને ઘેરી રહ્યા હતા અને તે વાદળાંઓ તેમાંથી જળ ભરીને આ બ્રહ્માંડનું વૃષ્ટિથી રક્ષણ કરતા હતા.[૨૨] એ બળિરાજા જ્યારે ક્રોધથી કરડી દૃષ્ટિ કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વીને ધારણ કરનારા મેરુ આદિ પર્વતો નમવા લાગતા હતા. આથી સઘળી દિશાઓ નમી પડતી હતી અને તેઓ ફળોથી નમી રહેલી લતાઓ જેવી લાગતી હતી.' એ બળિરાજે સઘળા લોકોના અલંકારરૂપ ઇન્દ્ર આદિ લોકપાલોને, રમત માત્રમાં જીતી લીધા હતા અને એણે દશ કરોડ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી જળની ચકરીઓની પેઠે આવર્તન પામનારા અનેક યુગો વીતી ગયા. કેટલાએક દેવતાઓના તથા દૈત્યોના સમૂહો કાળગતિથી મરણ પામ્યા, કેટલાએક દેવતાઓના તથા દૈત્યોના સમૂહો કાળગતિથી નવા ઉત્પન્ન થયા અને ત્રૈલોક્યમાં સર્વોત્તમ કહેવાતા ભોગો નિરંતર અત્યંત ભોગવવામાં આવ્યા; ત્યારે દાનવોના અધિપતિ એ બળિરાજાને ભોગોમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ.[૨૩–૨૬] આમ થતાં, તે બળિરાજાએ એક દિવસે મેરુ પર્વતના અગ્રભાગમાં રત્નોથી બનાવેલા મહેલના ગોખમાં બેઠાં બેઠાં પોતાની મેળે સંસારની સ્થિતિનો નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.[૨૭]

'મારી શક્તિ શત્રુઓથી કુંઠિત જ થતી નથી. મારે આ ચક્રવર્તી રાજ્ય કેટલા દિવસ સુધી કરવું? ત્રૈલોક્યમાં કેટલાક દિવસ સુધી મારે વિહાર કરવો?[૨૮] ત્રૈલોક્યને આશ્ચર્ય આપનારો અને ઘણા ઘણા ભોગોથી મનનું આકાર્ષણ કરનારો આ મારો મોટો દેશ ભોગવવાથી મને શું ફળ પ્રાપ્ત થશે?[૨૯] ભોગોનો આ સંપૂર્ણ ઉપભોગ ઉપરઉપરથી મીઠો લાગે એવો છે, પણ અંતે નાશ પામીને મહા દુઃખ આપે એવો છે. તે મને શું સુખ આપે છે? વળી પાછો દિવસ ઊગે છે, વળી પાછી રાત્રિ પડે છે અને વળી પાછાં એનાં એ કાર્ય કરવામાં આવે છે; તો વારંવાર એનાં એ કાર્યો કરવાથી તો લજ્જા પામવી જ યોગ્ય છે, રાજી થવું યોગ્ય નથી.[૩૦,૩૧] ફરીફરીને કાન્તાને આલિંગવી અને વળી પાછી તેને ભોગવવી, એ તો બાળકના જેવી રમત જ કહેવાય. માટે મહાત્મા પુરુષોએ તો એથી લજાવું જોઈએ.[૩૨] ભોગવાઈ ભોગવાઈને તુરત સ્વાદરહિત થઈ જતાં, તેના તે ભોગોને દિવસે દિવસે વારંવાર ભોગવવાથી સમજુ પુરુષ શા માટે લજવાય નહિ?[૩૩] વળી દિવસ આવે છે, વળી રાત્રિ આવે છે અને વળી દિવસે તથા રાત્રે એનાં એ કાર્યો કરવામાં આવે છે. તો હું ધારું છું કે, એ રીતે વારંવાર ચૂંથણાં કરવાં એ તો સમજુ પુરુષને ઉપહાસ કરાવનાર છે.[૩૪] જેમ જળ એક વાર તરંગરૂપ થઈને પુનઃ પણ તરંગરૂપ જ થાય છે, તેમ પ્રાણીઓ પણ તેનાં તે જ કાર્યોને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૫] ઉન્મત્તની ચેષ્ટાસમાન અને બાળકની રમત જેવી આ જગતની ક્રિયાઓ સમજુ મનુષ્યને હસાવે છે.[૩૬] નિત્ય વારંવાર એનાં એ કાર્યો કરવામાં આવે છે, છતાં પણ તેઓથી એવું કયું ફળ પ્રાપ્ત થાય એમ છે કે, તે પ્રાપ્ત થયા પછી બીજી કાંઈ કડાકૂટ કરવી જ ન પડે?[૩૭] આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખને માટે કર્મોની આ મોટી ખટપટ અમારે કેટલા કાળ સુધી કર્યા કરવી અને એ કરવાથી કયું અવિનાશી ફળ મળે એમ છે?[૩૮] આ તો એક જાતની અંત વિનાની છોકરાંની રમત જણાય છે. પરિણામ જોતાં તેમાં કાંઈ પણ સાર નથી. જેમને દુઃખોના સમૂહોમાં પડવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ જ આ વ્યર્થ રમતની વારંવાર પુનરાવૃત્તિ કર્યા કરે છે.[૩૯] આ કડાકૂટમાં મને કોઈ પણ એક અતિ ઉત્તમ ફળ જોવામાં આવતું નથી, કે તે ફળ પ્રાપ્ત થયા પછી બીજું કાંઈ કરવું જ ન

રહે.[૪૦] આ કડાકૂટમાં કેવળ ભોગ ભોગવવાનું જ સુખ મળે છે. તે સુખ તો ક્ષણિક છે અને તુચ્છ છે. એથી કાંઈ બીજા પ્રકારનું અવિનાશી સુખ મળે એમ નથી. હવે હું વિચાર કરી જોઉં કે, અવિનાશી સુખ શું છે અને તે કેમ મળે?'[૪૧]

હે રામ! આમ વિચારીને, બળિરાજા તુરત એકાગ્ર થઈને ચિંતવન કરવા લાગ્યો. જરા વાર ભમરાના ચાળા કરીકરીને, મનમાં વિચાર કરતાં, સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી, બળિરાજા પોતામાં જ બોલ્યો કે, 'હા મને યાદ આવ્યું![૪૨] જગતની પૂર્વાપર પદ્ધતિને જોઈ લેનારા અને આત્મતત્ત્વ-ને જાણનારા મારા મહાત્મા પિતા વિરોચનને મેં પૂર્વે પૂછ્યુ હતું કે, 'હે મહાબુદ્ધિમાન! જેમાં સંસાર સંબંધી સઘળાં દુઃખોની અને સુખોની સઘળી ખોટી કડાકૂટો શાંત થઈ જાય, એવો સંસારનો અંત કયો કહેવાય છે?[૪૩,૪૪] હે પિતા! મનનો મોહ કયા સ્થળમાં શાંત થાય છે? સઘળી તૃષ્ણાઓ કયા સ્થળમાં ટળી જાય છે? અને પુનરાવૃત્તિ વિનાની અખંડ વિશ્રાંતિ કયા સ્થળમાં મળે છે? કયું સ્થળ પ્રાપ્ત થાય તો આ સંસાર સંબંધી વિષયોમાંથી મળવાના સુખમાં તૃપ્તિ (આશાનો વિરામ) થઈ જાય? અને કયું સ્થળ જોવામાં આવે, તો બીજું કાંઈ પણ જોવાની જરૂર રહે નહિ? આ સંસાર સંબંધી ભોગો તો અનેકાનેક છે, પણ તે સુખ આપતા નથી. એટલું જ નહિ, તેઓ તો સત્પુરુષોના મનને પણ ખળભળાવી દે છે અને તેને મોહમાં પાડી દે છે.[૪૫-૪૭] હે પિતાજી! આમ છે, એટલા માટે અખંડ આનંદથી પ્રિય લાગે એવું કોઈ સ્થળ મને બતાવો કે, તેમાં રહીને હું લાંબી વિ-શ્રાંતિ પામું.'[૪૮] તે વખતે મારા પિતાજી કલ્પ-વૃક્ષની નીચે બિરાજ્યા હતા. એ કલ્પવૃક્ષ સ્વર્ગ-માંથી' બળાત્કારે હરી લાવવામાં આવ્યું હતું અને આંગણામાં રોપવામાં આવ્યુ હતું. એનું મૂળ પુષ્પોના સમૂહોથી ઢંકાઈ ગયું હતુ અને એ પુષ્પો ચંદ્રકિરણ સમાન ગુચ્છોમાંથી પડત હતાં. મારું એ પ્રકારનું પૂછવું સાંભળીને મારા મોહને શાંત કરવા માટે મારા પિતાજીએ કલ્પ વૃક્ષના વિસ્તીર્ણ રસાયનોરૂપ મકરંદો જેવુ આ પ્રમાણે મધુર વચન કહ્યું હતું.[૪૯]

इत्याकर्ण्य पुरा निशाकरकरस्पर्द्धालुगुच्छ-स्खलत्पुष्पापूरकृतावगुंठनपदस्योक्तं तले तेन मे। पित्रा स्वर्गहृतस्य सागरतरोः संरोपितस्याजिरे स्फाराकाररसायनासवसमं संमोहशांत्यै वचः ॥१

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વિરોચનસ્મરણ' એ નામનો સર્ગ ૨૨ મો સમાપ્ત

सर्ग २३ मो×

ચિત્તને જીતવાને માટે રાજા તથા મંત્રીનું ઉપાખ્યાન

॥ विरोचन उवाच ॥

अस्ति पुत्रातिविततो देशो विपुलकोटरः।
त्रैलोक्यानां सहस्राणि यत्र मांति बहून्यपि ॥१॥

વિરોચન બોલ્યોઃ–હે પુત્ર! અત્યંત વિસ્તા-રવાળો અને મોટા અવકાશવાળો એક દેશ* છે, અને તેમાં ઘણાં ઘણાં હજારો ત્રૈલોક્યો સમાઈ જાય છે.[૧] એ દેશમાં સમુદ્રો નથી, અખાતો નથી, પર્વતો નથી, વનો નથી, તીર્થો નથી, નદી-ઓ નથી અને સરોવરો નથી.[૨] તેમાં પૃથ્વી નથી, આકાશ નથી, સ્વર્ગ નથી, વાયુ આદિ નથી, ચંદ્ર નથી, સૂર્ય નથી, લોકપાલો નથી, દેવતાઓ નથી અને દાનવો નથી.[૩] તેમાં ભૂતો નથી, યક્ષો નથી, રાક્ષસો નથી, જાળાંઓ નથી, વનની શોભાઓ નથી, કાષ્ઠો નથી, ખડ નથી, સ્થાવર નથી અને જંગમ નથી.[૪] તેમાં જળ

× આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં ચિત્તને જીતવાનું કહે-વાને માટે રાજાનું અને મંત્રીનું ઉપાખ્યાન કહેવામા આવશે અને તેમા મંત્રીના અદ્ભુત બળનું વર્ણન-કરવામાં આવશે.

* મોક્ષ.

નથી, અગ્નિ નથી, દિશાઓ નથી, ઊંચો લોક નથી, નીચો લોક નથી, ઊંચો ભાગ નથી, નીચો ભાગ નથી, છાયા નથી, તડકો નથી, હું નથી અને વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર કે સદાશિવ આદિ પણ નથી.[૫] એ દેશમાં મોટા પ્રકાશવાળો, સઘળું કરનારો, સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વરૂપ એક જ ભારે મોટો રાજા÷ છે અને તે સર્વદા ચુપ જ રહે છે.[૬] એ રાજાએ સઘળા વિચારોમાં તત્પર રહેનારો એક-મંત્રી+ કલ્પેલો છે અને તે મંત્રી અઘટિત વાતને× તુરત ઘટિત જેવી કરી દે છે તથા ઘટિત વાતને* અત્યંત અઘટિત જેવી કરી દે છે.[૭] એ મંત્રી કાંઈ ભોગવી શકતો નથી અને કાંઈ જાણતો પણ નથી. તે જડ છે, છતાં પણ કેવળ રાજાને માટેજ સર્વદા સઘળું કર્યા કરે છે.[૮] એ મંત્રી પોતે એકલો જ તે રાજાનાં સઘળાં કાર્યો કરે છે અને રાજા તો કેવળ સ્વસ્થપણાથી§ એકાંતમાં જ રહે છે.[૯]

બળિ બોલ્યોઃ–હે મોટી બુદ્ધિવાળા સમર્થ પિતાજી! આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવો એ કયો દેશ છે? એ દેશ કેમ પ્રાપ્ત થાય? એ દેશ કોઈને મળ્યો છે?[૧૦] એવો એ મંત્રી કોણ છે અને એવો મહબળવાન એ રાજા કોણ છે, કે લીલામાત્રથી સઘળા લોકોનું ઉચ્છેદન કરવાની શક્તિ ધરાવનારા આપણે પણ તેમને આજ દિવસ સુધી જીત્યા નથી.[૧૧] હે દેવતાઓને ભય આપનારા પિતાજી! આ આખ્યાન મને અપૂર્વ લાગે છે. માટે કહો કે, આપણે એમને શા માટે હરાવ્યા નથી? તમે મારા હૃદયરૂપી આકાશમાં રહેલા આ સંશયરૂપી વાદળને દૂર કરો.

વિરોચન બોલ્યોઃ–હે પુત્ર! ત્યાં મંત્રી એવો બળવાન છે કે, આપણે તો શું પણ લાખ-ગણા દૈત્યો અને લાખગણા દેવતાઓ ભેગા મળી-ને તેને દબાવવા જાય, તો પણ તે જરા ય દબાય એવો નથી.[૧૨,૧૩] એ મંત્રી ઇન્દ્ર પણ નથી, યમ પણ નથી, કુબેર પણ નથી, દેવ પણ નથી અને દૈત્ય પણ નથી. જો તે તેઓમાંનો કોઈ પણ હોય, તો તો આપણે તેને જીતી શકીએ.[૧૪] હે પુત્ર! જેમ કમળ પથરાને તોડી શકે નહિ, તેમ એ મંત્રીને તલવાર, મુસલ, પ્રાસ, વજ્ર, ચક્ર કે ગદા આદિ કોઈ પણ શસ્ત્રો તોડી શકે એમ નથી. એટલું જ નહિ પણ કોઈ શસ્ત્રો, અસ્ત્રો કે યોદ્ધા-ઓએ કરેલી ક્રિયાઓ તેને મુદ્દલ લાગુ પડે એમ જ નથી. એ મંત્રીએ સઘળા દેવતાઓને અને સઘળા દૈત્યોને સર્વદા વશ કરેલા છે. એ મંત્રી જો કે વિષ્ણુ નથી, તો પણ જેમ પ્રલયકાળનો પવન મેરુપર્વત ઉપરનાં કલ્પવૃક્ષોને અસ્તવ્યસ્ત ફેંકી દે છે, તેમ તેણે હિરણ્યાક્ષ આદિ આપણા પૂર્વજોને પણ અસ્તવ્યસ્ત કરી દીધા હતા.[૧૫-૧૭] સર્વને બોધ આપનારા નારાયણ આદિ દેવોને પણ એ મંત્રીએ દબાવીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ખાડાઓમાં+ નાખી દીધા હતા. કેવળ પાંચ જ બાણવાળો કામદેવ પણ એ મંત્રીની કૃપાથી જ આ સમગ્ર ત્રૈલોક્યને દબાવીને ચક્રવર્તી રાજા જેવો થઈ પડ્યો છે.[૧૮,૧૯] ક્રોધ જો કે દુષ્ટ આકારવાળો છે, સદ્‌ગુણોથી રહિત છે, દુર્મતિ છે અને દેવ-તાઓમાં તથા દૈત્યોમાં પરસ્પર વિરોધ ઉપજાવ-નારો છે, તો પણ એ મંત્રીની કૃપાથી જ તે ઉદ્ધત થઈ પડે છે.[૨૦] હે પુત્ર! હજારો દેવતા-ઓને અને હજારો દૈત્યોને વારંવાર જે સંગ્રામ થાય છે, તે સંગ્રામનો વિચારો કરનારા એ મંત્રીને મૂળ માત્ર એક જાતની ક્રીડા છે.[૨૧] હે પુત્ર! એ મંત્રીને જો તેનો ધણી રાજા જીતે, તો તે જિતાય એમ છે, પણ તે વિના તો એ પહાડ જેવો અચળ જ છે.[૨૨] જો કોઈ સમયમાં તેના ધણીને એ મંત્રીનો પરાજય કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તો તેથી એ મંત્રી સહેજે જિતાઈ જાય છે.[૨૩] હે પુત્ર! ત્રૈલોક્યમાં જે જે બળવત્તર પુરુષો છે, તે સઘળાઓમાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવનારા અને ત્રૈલોક્યને

÷ આત્મા. + મન. × આત્માનું સંસારીપણું.
* આત્માનું પૂર્ણાનંદપણું. § અદ્વિતીયપણામાં.

+ તે તે યોનિઓમાં.

હંફાવનારા એ મંત્રીને, જો તારામાં હરાવવાની શક્તિ હોય, તો હું તને પરાક્રમી ગણું.[૨૪] એ મંત્રીરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્માંડોરૂપી કમળનાં વનો પ્રફુલ્લિત થાય છે; એ મંત્રીરૂપી સૂર્ય અસ્ત પામે છે, ત્યારે આ બ્રહ્માંડોરૂપી કમળવનો નષ્ટ થઈ જાય છે.[૨૫] હે સારા નિયમોવાળા પુત્ર! જો તું નિશ્ચયવાળી અને મોહમાંથી જન્મેલા અજ્ઞાન વિનાની બુદ્ધિથી એ એકને જ જીતવાને સમર્થ થાય, તો હું તને ધીર માનું.[૨૬] એ એક મંત્રી જિતાય, તો જે જે લોકો તારાથી નથી જિતાયા, તેઓ પણ જિતાયેલા થઈ જશે. એ એક મંત્રી જ્યાં સુધી નથી જિતાયો, ત્યાં સુધી તેં જે જે લોકને લાંબા કાળથી જીતી મૂક્યા છે, તેમને નહિ જિતાયેલા જ સમજવા. આથી હે પુત્ર! અનંત સિદ્ધિઓને અર્થે તથા અવિનાશી સુખને માટે, ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ તું એ મંત્રીને જીતવાનો યત્ન કર.[૨૭,૨૮] દેવ, દૈત્ય, નાગ, યક્ષ, મનુષ્ય, મોટા સર્પો અને કિન્નરો સાથેના સઘળા ત્રૈલોક્યને પણ એ મહાબળવાન મંત્રીએ લીલામાત્રથી જ સંપૂર્ણ રીતે વશ કરેલું છે.[૨૯]

ससुरदनुजनागयक्षसंघं सनरमहोरगकिंनरं समेतम् । त्रिजगदपि वशीकृतं समंतादतिबलिना ननु हेलयैव तेन ॥ २९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વિરોચનવચન' એ નામ-નો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો*

મંત્રીને વશ કરીને રાજાનું દર્શન કરવાનો ઉપાય

॥ बलिरुवाच ॥

केनोपायेन बलवान् स तात परिजीयते । कोऽसावतिमहावीर्यः सर्वं प्रकथयाशु मे ॥ १ ॥

બળિ બોલ્યો:-હે પિતાજી! એ બળવાન મંત્રીને કયા ઉપાયથી જીતી શકાય? અને એ મહાપ્રબળ મંત્રી કોણ છે? એ સઘળું તમે મને તુરત કહો.[૧]

વિરોચન બોલ્યો:-હે પુત્ર! એ મંત્રી કદી પણ જીતી શકાય નહિ એવી સ્થિતિવાળો છે; તો પણ જે ઉપાયથી તેને સહેજે જીતી શકાય એમ છે, તે ઉપાય હું તને કહું છું, તું તે સાંભળ. હે પુત્ર! જો એ મંત્રીને યુક્તિથી પકડવામાં આવે, તો તે ક્ષણમાત્રમાં વશ થઈ જાય છે; પરંતુ તેને યુક્તિ વિના પકડવામાં આવે, તો એ કાળોતરા નાગની પેઠે પકડનારને બાળી જ નાખે છે.[૨,૩] જેઓ એ મંત્રીને બાળકની પેઠે રમાડી રમાડીને× યુક્તિથી વશ કરે છે, તેઓ તે રાજાનું દર્શન કરીને રાજપદને પ્રાપ્ત થાય છે.[૪] એ રાજાનું દર્શન થાય, તો તે મંત્રી વશ થઈ જાય છે અને જો તે મંત્રી વશ થાય, તો રાજાનું દર્શન થાય છે.[૫] જ્યાંસુધી રાજાનું દર્શન થયું હોય નહિ, ત્યાં સુધી મંત્રી જિતાતો નથી અને જ્યાં સુધી મંત્રી જિતાયો ન હોય, ત્યાં સુધી રાજાનું દર્શન થતું નથી.[૬] રાજાનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી, એ મંત્રી ઘણાં દુઃખો આપ્યા કરે છે અને મંત્રી જિતાયો ન હોય ત્યાં સુધી, રાજા અત્યંત અદૃશ્ય થઇને રહે છે.[૭] આથી અભ્યાસ કરીને

* આ ચોવીસમા સર્ગમાં દુષ્ટ મંત્રીને જીતી લેવાનો ઉપાય, રાજાના દર્શનના ઉપાયની સાથે અને વૈરાગ્યાદિકની સાથે કહેવામા આવશે.

× થોડા થોડા વિષયો દેતાં, વારંવાર તે વિષયોમાં દોષ દેખાડી, છેતરીને.

-રાજાનું દર્શન અને મંત્રીનો પરાજય એ બન્નેનો એક સાથે આરંભ કરવો જોઇએ.[૮] હે પુત્ર! તું ધીરે ધીરે દૃઢ અભ્યાસરૂપી પુરુષપ્રયત્ન કરીને, -રાજાનું દર્શન અને મંત્રીનો પરાજય એ બન્નેને -સંપાદન કરીશ, તો યત્નના મહિમાને લીધે તું તે શુભ દેશને પ્રાપ્ત થઈશ.[૯] હે દૈત્યોના રાજા! અભ્યાસ સફળ થતાં, તું તે દેશને પ્રાપ્ત થઈશ, તો ફરી વાર તારે જરા પણ શોક કરવાનો રહેશે નહિ.[૧૦] જેમના સંપૂર્ણ સાંસારિક પરિશ્રમો શાંત થયા છે, જેમનું અંતઃકરણ નિત્ય પ્રફુલ્લિત રહે છે અને જેમના સમગ્ર સંશયો ટળી ગયા છે, એવા સત્પુરુષો જ તે દેશમાં સ્થિતિ કરે છે.[૧૧] હે પુત્ર! એ કયો દેશ છે, એ કયો રાજા છે અને એ કયો મંત્રી છે, તે વિષે હું સઘળું સ્પષ્ટ ફોડ પાડીને તારી પાસે કહું છું, તે તું સાંભળ. મેં તને જે દેશ કહ્યો, તે સઘળાં દુઃખોનો નાશ કરનારો મોક્ષ સમજવો.[૧૨] હે મહામતિમાન! મેં તે દેશમાં જે રાજા કહ્યો, તે મન આદિથી જાણવામાં નહિ આવતો, મોટા ઐશ્વર્યવાળો આત્મા સમજવો. તેણે જે એક ચતુર મંત્રી કલ્પ્યો છે, તે બીજો કોઈ નહિ પણ મન છે, એમ સમજવું.[૧૩] જેમ માટીનો પિંડો ઘડારૂપે પરિણામ પામે છે અને ધુમાડો વાદળાંરૂપે પરિણામ પામે છે, તેમ મન જ આ જગતરૂપે પરિણામ પામ્યું છે. જેમ માટીના પિંડામાં ઘડો સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે અને ધુમાડામાં વાદળું સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેમ મનમાં આ જગત સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે.[૧૪] એ મન જિતાય, તો સઘળું જિતાઈ જાય છે અને સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે; પણ એ મન જિતાવું બહુ કઠિન છે. તે તો યુક્તિથી જ જિતાય છે.[૧૫]

બળિ બોલ્યોઃ—હે પિતાજી! એ મનને દબાવવાની જે યુક્તિ હોય, તે જ પ્રથમ સ્પષ્ટ રીતે આપ મારી પાસે કહો. એટલે તે યુક્તિથી હું એ દારુણ મનને જીતી શકું.[૧૬]

વિરોચન બોલ્યોઃ—હે પુત્ર! સઘળા વિષયો ઉપર સર્વથા સ્પૃહા રાખવી નહિ, મનને જીતી લેવાની એ ઉત્તમ યુક્તિ છે. એ યુક્તિ જેવી બીજી કોઈ જ યુક્તિ નથી. અત્યંત મદોન્મત્ત એવા પોતાના મનરૂપી હાથીને આ યુક્તિથી જ તુરત પકડીને વશ કરી શકાય છે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! આ યુક્તિ અત્યંત દુર્લભ પણ છે અને અત્યંત સુલભ પણ છે. એ યુક્તિનો જો અભ્યાસ કરવામાં ન આવ્યો હોય, તો તે અતિ દુર્લભ છે અને જો સારી પેઠે એનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે યુક્તિ અતિ સુલભ છે. જેમ પાણીથી સિંચાતી લતા શાખાઓના વિસ્તારથી સઘળી રીતે પ્રફુલ્લિત થઈ રહે છે, તેમ અનુક્રમે અભ્યાસ કરવામાં આવતી આ વિષયો ઉપરની અરુચિરૂપી યુક્તિ, શાંતિ આદિના વિસ્તારથી સઘળી રીતે સ્પષ્ટ થઈ રહે છે.[૧૮-૨૦] હે પુત્ર! જેમ કોઈ માણસ ડાંગરને ઇચ્છતો હોય, પણ લોભને લીધે તેને વાવે નહિ, તો તે ડાંગર પ્રાપ્ત થતી નથી; તે જ પ્રમાણે જે માણસ આ યુક્તિને ઇચ્છતો હોય, પણ ભોગોની લાલચને લીધે તેનો અભ્યાસ કરે નહિ, તેને આ યુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આથી તું પ્રયત્નપૂર્વક અભ્યાસથી એ યુક્તિને સ્થિર કર.[૨૧] સંસારરૂપી ખાડામાં પડેલાં પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી વિષયોમાં નિઃસ્પૃહપણાને પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાં સુધી દુઃખોમાં જ ભમ્યા કરે છે.[૨૨] જેમ અત્યંત બળવાન માણસ પણ જો ચાલવા ન લાગે, તો દેશાંતરને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ સમજુ માણસ પણ જો આ યુક્તિનો અભ્યાસ કરે નહિ, તો આ યુક્તિને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૨૩] આથી જેમ જળના સિંચનથી લતાની વૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તેમ 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગને ઇચ્છતા પુરુષે નિરંતર અભ્યાસથી ભોગો ઉપરથી અરુચિની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.[૨૪] હે પુત્ર! ક્રિયાના અનુકૂળ ફળને પામવા માટે, હર્ષને તથા ક્રોધને તજી દઈને પુરુષાર્થ કરવા વિના બીજું કોઈ ઉત્ત-

મ સાધન નથી.[૨૫] જગતમાં 'દૈવ, દૈવ' એમ કહેવામાં આવે છે, પણ દૈવનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ નથી. પોતાના ઉદ્યમથી નિયમિત રીતે થવાનું જ ફળ માનવામાં આવે છે, તેજ દૈવ કહેવાય છે.[૨૬] 'દૈવ' એ શબ્દ પામર લોકોનો જ છે, પણ વિદ્વાનોનો નથી. જ્યારે કોઈ માણસને કોઈ કામની સ્પર્ધા આવી જાય છે, ત્યારે તેના શત્રુઓ પોતાની અસહનતાને શાંત કરવા સારુ અને તે માણસ પોતાના હર્ષને શાંત કરવા સારુ 'દૈવ' એ શબ્દ વાપરે છે. જેમ નિર્જળ ભૂમિના જ્ઞાનથી ઝાંઝવાનાં પાણીનો ભ્રમ જિતાઈ જાય છે, તેમ નિયતિરૂપ દૈવ બીજા પ્રબળ ઉદ્યમથી જિતાઈ જાય છે. જે જે કાંઈ સફળ થયેલું કે નિષ્ફળ થયેલું માનવામાં આવે છે, તે સઘળું મનથી જ થાય છે; માટે પુરુષાર્થ કરીને જો તેમાં સફળ થવાનું માનવામાં આવે, તો તે સફળ-પણાના સુખને આપે છે. અમારા સિદ્ધાંતમાં જે મન છે તેજ કર્તા છે; એટલા માટે એ મન જે પ્રકારના નિયમિત ફળનો સંકલ્પ કરે છે, તેવું જ નિયમિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૭–૩૦] મન જે રીતે દૈવની કલ્પના કરે છે, તે રીતે દૈવ કલ્પાઈ જાય છે. મન કેટલાંએક કાર્યોને નિયમિત ફળ આપ-નારાં કલ્પી લે છે, કેટલાંએક કાર્યોને ફળ આપે કે ન આપે એવાં લટકતાં કલ્પી લે છે અને કેટલાં-એક કાર્યોને ફળ નહિ આપનારાં જ કલ્પી લે છે. માટે દૈવની યોજના કરનાર મન જ છે. એ મન જો કદાચ સર્વદા એકસરખા સ્વભાવવાળા પરમા-ત્માના અનુસંધાનની ધારા ચલાવ્યે જાય, તો જેમ આકાશમાં પવન અસંગ રહે છે, તેમ પોતે પણ આ બ્રહ્માંડના વિષયોમાં અસંગ રહે છે. જો કદાચ એ મન શાસ્ત્રોમાં જણાવેલા નિયમ પ્રમા-ણે વિહિત કર્મોની પદ્ધતિમાં જ ચાલ્યું જાય, તો તે, તે તે કર્મોને અનુસરતાં ફળોને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૧–૩૩] હે પુત્ર ! એક જાતના સંકેતને માટે કલ્પાયેલો 'દૈવ' એ રૂઢ શબ્દ પામર લોકોને પહાડ જેવો લાગે છે. આથી જ્યાં સુધી મન છે, ત્યાં સુધી દૈવ પણ નથી અને કોઈ પ્રકારનો નિયમ પણ નથી જ. મન નષ્ટ થયા પછી જો કાંઈ દૈવ કે નિયમ થતાં હોય તો ભલે થાય. જીવ જો પોતે કાયરપણારૂપી નપુંસકનો સ્વભાવ છોડી દઈ, પુરુષ બનીને પુરુષાર્થ કરવા લાગે, તો તે આ લોકમાં ઇચ્છિત ફળને પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થ કરવા લાગીએ, તો જે ધાર્યું હોય તે થવામાં કાંઈ પણ ફેરફાર પડતો નથી. હે પુત્ર ! પુરુષાર્થ વિના આ લોકમાં બીજું કાંઈ ઉત્તમ નથી.[૩૪–૩૬] આથી અત્યંત પુરુષાર્થ કરીને ભોગો ઉપર અરુચિનું સંપાદન કરવું, જ્યાં સુધી સંસારનો નાશ કરનાર ભોગો ઉપર અરુચિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી સર્વોત્કૃષ્ટપણાને આપનારું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી વિષયો ઉપર અત્યંત મોહ આપનારી રુચિ હોય, ત્યાં સુધી ભોગોરૂપી સર્પોના ભારાઓથી ગૂંથાયેલી, દુઃખ આપનારી અને ચપળ રીતે આમ–તેમ હિલોળા ખાતી દુષ્ટ 'આશા' નામની સંસારની હિંચ-કતી દશા, કદી પણ નિવૃત્તિ પામતી નથી. વૈરા-ગ્યના અભ્યાસ વિના એ આશાને દૂર કરવાનો બીજો કોઈ યોગ્ય ઉપાય નથી.[૩૭–૪૦]

બળિ બોલ્યોઃ—હે સર્વ અસુરોના સ્વામી ! ભોગો ઉપરની અરુચિ જીવને બ્રહ્મભાવરૂપ સ્થિતિ આપનારી છે એ સાચી વાત છે. પરંતુ એ અરુચિ કયા ઉપાયથી મનમાં સ્થિર થાય છે ?[૪૧]

વિરોચન બોલ્યોઃ—જેમ શરદઋતુમાં દ્રાક્ષ આદિની મોટી લતા ફળ આપે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન જીવને સ્પષ્ટ રીતે ભોગોમાં અરુચિરૂપી ફળ આપે છે. જેમ લતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કાચા ફળમાંથી પાકું ફળ થાય છે, તેમ ભોગો ઉપર અરુચિ રાખવાથી મોક્ષરૂપી સર્વોત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કમળના ગર્ભ-માં લક્ષ્મી સ્થિતિ કરે છે, તેમ આત્માનું અવ-લોકન કરવાથી ભોગોની ઉત્તમ પ્રકારની અરુચિ

હૃદયમાં સ્થિતિ કરે છે.[૪૨,૪૩] આથી અતિ સુંદર વિચાર બુદ્ધિરૂપી મણિની સરાણરૂપ છે. તેથી આત્માનું અવલોકન અને ભોગો ઉપર અરુચિ એ બન્નેને એકીવખતે સંપાદન કરવાં.[૪૪] જ્યાં સુધી ચિત્ત, જ્ઞાનના માર્ગમાં કાંઈ પણ પ્રવીણ થયું ન હોય, ત્યાં સુધી તેને સુમાર્ગે ચઢાવવાના આરંભમાં દિવસના બે ભાગોને અવિરુદ્ધ આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવા, એક ભાગને શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવામાં કાઢવો અને એક ભાગને ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવો.[૪૫] જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં કાંઈક સાધિત થાય, ત્યારે દિવસના એક ભાગને આવશ્યક ભોગો ભોગવવામાં કાઢવો, બે ભાગને ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવા અને એક ભાગને શાસ્ત્રાર્થના ચિંતવનમાં કાઢવો.[૪૬] જ્યારે ચિત્ત જ્ઞાનના માર્ગમાં બરાબર પ્રવીણ થાય, ત્યારે દિવસના બે ભાગને શાસ્ત્રના તથા વૈરાગ્યના ચિંતવનમાં કાઢવા અને બે ભાગને ધ્યાન કરવામાં તથા ગુરુની સેવા કરવામાં કાઢવા.[૪૭] જેનું ચિત્ત શુદ્ધ થયું હોય, તે જ જીવ જ્ઞાનની કથાના ક્રમમાં યોગ્ય થાય છે, કેમકે જે વસ્ત્ર સ્વચ્છ હોય છે, તેને જ ઉત્તમ પ્રકારનો રંગ લાગે છે.[૪૮] ચિત્તરૂપી બાળકને ધીરે ધીરે યુક્તિઓથી તથા શાસ્ત્રાદિનાં પવિત્ર વચનોથી રમાડવું; અને શાસ્ત્રાર્થના અભ્યાસરૂપી મધુર પાનક (શરબત) થી ઉછેરવું.[૪૯] જ્યારે અહંતા—મમતારૂપી દુષ્ટ પકડ શિથિલ થાય અને ચિત્તને બ્રહ્માકારપણું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે શીતળ થયેલું તે ચિત્ત, ચળકતી કાન્તિવાળા સ્ફટિકમણિની જેમ શોભે છે.[૫૦] ભેદના અહણરૂપી કુટિલતા વિનાની સરળ બુદ્ધિથી તુરત વિષયોના, ઇન્દ્રિયોના, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓના, જીવનના અને દેહના અધિષ્ઠાનરૂપ(બ્રહ્મરૂપ)પણાનું અવલોકન કરવું. (વિષયો આદિ સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ અવલોકન કરવું).[૫૧] હે પુત્ર! બુદ્ધિથી વિચાર કરીને, સર્વદા આત્માનું અવલોકન અને તૃષ્ણાનો સંપૂર્ણ ત્યાગ, એ બન્નેને એકસાથે સંપાદન કરવાં જોઈએ.[૫૨] જેમ પ્રભા અને દીવાનો આકાર એ બન્ને સાથે જ રહે છે, તેમ આત્માનું અવલોકન અને તૃષ્ણાથી રહિતપણું એ બન્ને એકસાથે જ રહે છે. આત્માના અવલોકનની સાથે તૃષ્ણારહિતપણું રહે છે અને તૃષ્ણારહિતપણાની સાથે આત્માનું અવલોકન રહે છે.[૫૩] જ્યારે ભોગોનો સમૂહ સ્વાદ વિનાનો થઈ જાય અને સર્વવ્યાપક આત્મા જોવામાં આવે, ત્યારે પરબ્રહ્મમાં અનંત અને અવિચળ વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૪] જે જીવો વિષયોમાં જ પરમ આનંદ માની લે છે, તેમને આત્માના સંપૂર્ણ શ્રવણ વિના કદી પણ નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી.[૫૫] યજ્ઞોથી, દાનોથી, તપોથી અને તીર્થોના સેવનોથી વિષયોનું સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ભોગોમાં અરુચિ પ્રાપ્ત થતી નથી. જીવને ભોગોમાં અરુચિ તો આત્માના અવલોકનથી જ થાય છે, પણ તપોથી, દાનોથી કે તીર્થોથી થતી નથી. પુરુષની બુદ્ધિ પોતાના પ્રયત્ન વિના બીજી કોઈ પણ યુક્તિથી, આત્માના અવલોકનરૂપી મહાકલ્યાણમાં પ્રવર્તતી નથી.[૫૬,૫૭] હે પુત્ર! આત્માનું અવલોકન તૃષ્ણાના ત્યાગની સાથે પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિના બ્રહ્મપદમાં વિશ્રાંતિરૂપી પરમ સુખ મળતું નથી.[૫૮] જ્યારે પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મ પોતાના આત્માપણાથી પ્રકાશે છે, ત્યારે જેવો વિશ્રામ મળે છે, તેવો વિશ્રામ બ્રહ્માથી માંડીને થુંબડા સુધીના આ જગતમાં ક્યાંય મળતો નથી. પ્રથમ સમજુ પુરુષે પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને અને દૈવને અત્યંત દૂર કરીને, ભોગોને ધિક્કારવા જોઈએ. એ ભોગો તો કલ્યાણના દ્વારની આડે દૃઢ પ્રતિબંધરૂપ છે. જેમ વર્ષાઋતુ પરિપાકની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે નિર્મળ અને સુશોભિત શરદનો સમય પ્રકટ થાય છે, તેમ ભોગોનો ધિક્કાર પરિપાકની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિચાર પ્રકટ થાય છે. જેમ સમુદ્રથી મેઘ વૃદ્ધિ પામે છે અને મેઘથી સમુદ્ર વૃદ્ધિ

પામે છે, તેમ વિચારથી ભોગોનો ધિક્કાર વૃદ્ધિ પામે છે અને ભોગોના ધિક્કારથી વિચાર વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ સ્નેહવાળા સંબંધીઓ પરસ્પરની સહાયતાથી મોટા કાર્યને સિદ્ધ કરે છે, તેમ ભોગોનો ધિક્કાર, વિચાર અને આત્માનું અખંડ અવલોકન-તેઓ પરસ્પરની સહાયતાથી મોક્ષને સિદ્ધ કરે છે. પહેલાં દૈવનો અનાદર કરીને અને પુરુષપ્રયત્ન વડે દાંતોથી દાંતોને પીસીને, ભોગો ઉપર અરુચિ ઉત્પન્ન કરવી જોઇએ. પ્રથમ તો બાંધવોની જેમાં સંમતિ હોય એવા અને દેશાચારથી વિરુદ્ધ ન પડે એવા ઉદ્યમથી, અનુક્રમે ધનનું સંપાદન કરવું અને તે ધનથી સારા ગુણોવાળા સુજન મહાત્માઓનું આરાધન કરીને તેમને વશ કરવા.[૫૯-૬૬] આમ મહાત્માઓના સમાગમથી ભોગોમાં અરુચિ થાય છે, ભોગોમાં અરુચિ થવાથી વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, વિચાર પ્રાપ્ત થવાથી મહાવાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, મહાવાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવાથી 'સર્વ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જ છે' એવો નિશ્ચય થાય છે અને તે નિશ્ચય થયા પછી, મનન આદિના અનુક્રમે પરમ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે તું વિષયોમાંથી વિરામ પામીશ, ત્યારે જ તું વિચાર વડે પરમપદને પ્રાપ્ત થઇશ. (છેલ્લી વારે પણ વિષયોના ઉપરામની આવશ્યકતા છે, માટે વિચારને પાછળ રાખવા કરતાં, હમણાં જ વિષયોનો ત્યાગ કરીને તારે વિચાર કરવો યોગ્ય છે.) તું જો વિચારના બળથી અત્યંત પવિત્ર આત્મામાં સારી પેઠે વિશ્રાંતિ પામીશ, તો તું ફરીવાર દુઃખો ભોગવવાને માટે કલ્પનારૂપી કાદવમાં પડીશ નહિ. હું ધારું છું કે, તને વિષયો ઉપર રુચિ રહી જ નથી અને તે નહિ રહેવાથી તું શુદ્ધ પરબ્રહ્મરૂપ જ થયો છે. હે શુદ્ધ પરમાત્મા! હું તને પ્રણામ કરું છું. (જો કે દેહદૃષ્ટિથી મારે તને પ્રણામ કરવા યોગ્ય નથી, તો પણ આત્મદૃષ્ટિથી આ પ્રણામ કરું છું.) હે પુત્ર! તું પ્રથમ દેશાચારને અનુસરીને ધનનું સંપાદન કર કે જેમાં નિંદા થવાનો થોડો સંભવ છે. પછી તું તે ધનથી બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોનું માનપૂર્વક અન્ન-વસ્ત્રાદિથી આરાધન કરીને તેમને વશ કર. પછી એમના સમાગમથી વિષય આદિનો તિરસ્કાર કરીને અને વૈરાગ્ય આદિ સાધનોને મેળવીને, તું સારી પેઠે આત્માનો વિચાર કર. એ રીતે આત્મવિચારના વૈભવથી તને અનાદિકાળથી ભુલાઈ ગયેલા સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે.

देशक्रमेण धनमल्पविगर्हणेन तेनांग साधुजनमर्जय मानपूर्वम् । तत्संगमोत्थविषयाद्यवहेलनेन सम्यग्विचारविभवेन तवात्मलाभः ॥७१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ચિત્તવિચિકિત્સાયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

सर्ग २५ मो*

બળિરાજાના મનમાં વિવેકનો ઉદય અને ગુરુના સમાગમની ઇચ્છા

॥ बलिरुवाच ॥

एतन्मे कथितं पूर्वं पित्रा चारुविचारिणा ।
इदानीं संस्मृतं दिष्टया संप्रबोधमहं गतः ॥१॥

બળિ બોલ્યો:-(સ્વગત) ઉત્તમ વિચારવાળા મારા પિતાએ પૂર્વે મારી પાસે જે કહ્યું હતું, તે હમણાં મારા સ્મરણમાં આવ્યું અને તેથી હું જાગ્રત થયો, એ બહુ સારું થયું.[૧] આજ મને ભોગો ઉપર સ્પષ્ટ અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ એ પણ સારું થયું. હવે હું અમૃત જેવા શીતળ શાંતિરૂપી સ્વચ્છ સુખમાં પ્રવેશ કરું છું.[૨] વારંવાર આશાને પૂર્ણ કર્યા કરતો, વારંવાર ધનને મેળવ્યા કરતો અને વારંવાર પ્રાર્થના આદિથી સ્ત્રીને અનુકૂળ કર્યા કરતો હું, આ વૈભવ આદિ સંસારની સ્થિતિમાં બહુ પરિતાપ પામ્યો છું.[૩] અહો!

* આ પચીસમા સર્ગમાં બળિરાજાના મનમાં વિવેકનો ઉદય થવાની અને શુક્રાચાર્યનો સમાગમ કરવાની ઇચ્છા થવાની કથા કહેવામાં આવશે.

આ શીતળતાથી ભરેલી શાંતિરૂપી ભૂમિ બહુ રમણીય છે. શાંતિ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સઘળી સુખ-દુઃખની દૃષ્ટિઓ શાંત થઈ જાય છે.[૪] હું શાંતિમાં સ્થિરતા પામ્યો છું, તેથી મારા સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે. જાણે હું ચંદ્રબિંબમાં નંખાયેલો હોઉં, તેમ હમણાં સર્વોત્તમ સુખને વશ થયો છું, સુખરૂપે જ રહ્યો છું અને અંદર પ્રફુલ્લિત થઈ જાઉં છું.[૫] હાય! હાય! ભોગોની ઉત્કંઠાથી નાચ્યા કરતા મનના વેગથી, શરીર અત્યંત બળી જતું હતું તથા મને નિરંતર ક્ષોભ થતો હતો. એ વૈભવપ્રાપ્તિ તો દુઃખરૂપ જ હતી.[૬] હું પૂર્વે મારા અંગથી સ્ત્રીના અંગને અને મારા માંસથી સ્ત્રીના માંસને દબાવીને (આલિંગન કરીને) પ્રસન્ન થતો હતો, એ તો કેવળ મોહનો જ વિલાસ હતો.[૭] બીજા લોકો જેમનાં દૃષ્ટાંતો આપે એવા મોટા મોટા વૈભવો જોયા, જે રાજ્યાદિક ભોગવવા યોગ્ય કહેવાય છે, તે નિર્વિઘ્ન રીતે ભોગવ્યું અને પ્રતાપથી સઘળાં પ્રાણીઓને નમાવ્યાં; તો પણ અવિનાશી સુખ ક્યું મળ્યું? પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં જ્યાં જોયું ત્યાં, ચારેબાજુ એની એ વસ્તુઓ વારંવાર જોવામાં આવી, પણ બીજું કાંઈ નવા ચમત્કારવાળું જોવામાં આવ્યું નથી. હવે સઘળા વિષયોને તજી દઈને તથા તેમની વાસનાઓને પણ બુદ્ધિથી દૂર કરી નાખીને, હું પૂર્ણચંદ્રનાં કિરણોથી ભરપૂર થયેલા ક્ષીરસાગરની જેમ પૂર્ણ અને સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું.[૮–૧૦] પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં અને સ્વર્ગમાં જે કોઈ સ્ત્રીઓ અને જે કોઈ રત્ન આદિ પદાર્થો અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી સારરૂપ ગણવામાં આવે છે, તેમને પણ આ તુચ્છ કાળ તુરત ગળી જાય છે.[૧૧] હું આટલા સમય સુધી જગતના વિષયોની તુચ્છ ઇચ્છાથી દેવતાઓની સાથે વૈર કર્યા કરતો હતો, માટે અત્યંત બાળક જ હતો.[૧૨] આ જગત મોટી પીડારૂપ છે અને તે કેવળ મનની કલ્પનાઓનથી રચાયેલું છે; તેનો ત્યાગ નહિ કરવાથી શો લાભ થવાનો છે? મહાત્મા પુરુષને સંસાર ઉપર રુચિ જ કેમ ઘટે? મેં અજ્ઞાનરૂપી મદથી મત્ત થઈને, પોતે જ પોતાને જ ખરાબ કર્યો અને લાંબામાં લાંબા કાળ સુધી અનર્થને અર્થરૂપ સમજીને સેવ્યો, એ બહુ ભૂંડું કર્યું.[૧૩,૧૪] મેં મૂર્ખ બનીને જાગતી ચપળ તૃષ્ણા વડે આ ત્રૈલોક્યમાં માત્ર પશ્ચાત્તાપની જ વૃદ્ધિ થાય એવું શું નથી કર્યું? હવે આ ગઈ વાતની તુચ્છ ચિંતા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. વર્તમાન કાળના મોહને મટાડીને મનુષ્યજન્મનું સફળપણું થાય એવો ઉપાય ગોઠવવો એ જ યોગ્ય છે. જેમ ક્ષીરસમુદ્રમાં ચારે બાજુથી અમૃતનો જ પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, તેમ અખંડ બ્રહ્મથી એકતા પામીને રહેવાય તો ચારેબાજુ સુખનો જ પ્રાદુર્ભાવ થાય.[૧૭] અજ્ઞાનની શાંતિને માટે અમારા કુળગુરુ શુક્રાચાર્યને 'આ સંસાર કોણ છે? જીવ એ શું છે? અને જીવ પરબ્રહ્મરૂપે કેમ થાય?' એવા પ્રકારથી આત્માના અવલોકન વિષે હું પૂછું.[૧૮] સેવકજન ઉપર તુરત પ્રસન્ન થનારા અને યોગૈશ્વર્યવાળા શુક્રાચાર્યનું ચિંતવન કરું, એટલે તે તુરત પધારશે. શુક્રાચાર્ય પધારીને પોતાની વાણીથી અનંત શક્તિવાળા આત્માનો ઉપદેશ કરશે, એટલે હું પોતે તે અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં જ રહીશ. મહાત્માઓની ઉપદેશ સંબંધી વાણી અક્ષય ફળને આપે છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતી નથી.[૧૯]

संचिंतयामि परमेश्वरमाशु शुक्रमुद्यत्प्रसादमथ तेन गिरोपदिष्टे। तिष्ठाम्यनंतविभवे स्वपमात्मनात्मन्यक्षीणमर्थमुपदेशगिरः फलन्ति ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બલિચિંતાસિદ્ધાંતયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો*

ગુરુનું આગમન અને તેમનો સંક્ષિપ્ત ઉપદેશ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

**इति संचिंत्य बलवान् बलिरामीलितेक्षणः ।
दध्यौ कमलपत्राक्षं शुक्रमाकाशमंदिरम् ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! બળવાન બળિરાજાએ એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો અને તેણે નેત્રો મીચીને કમળપત્રસમાન નેત્રોવાળા તથા પરબ્રહ્મ જ જેમનું વિશ્રાંતિનું સ્થાન છે એવા શુક્રાચાર્યનું ધ્યાન કર્યું.[1] શુક્રાચાર્ય બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વવ્યાપક છે. બળિરાજાએ તેમનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું, એટલે નિરંતર ધ્યાનમાં જ તત્પર રહેનારા એ શુક્રાચાર્યે જાણ્યું કે, 'મારા જ ચિત્તમાં રહેલો મારો શિષ્ય બળિરાજા આ સમયે પોતાના નગરમાં તત્ત્વને જાણવા સારુ મારા દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે.'[2] પછી સર્વવ્યાપક અનેઅખંડ ચૈતન્યરૂપ શુક્રાચાર્યે પોતાના યોગના સામર્થ્યથી પોતાના શરીરને બળિરાજાના રત્નમય ગોખમાં આણ્યું. (શુક્રાચાર્ય બળિરાજાની પાસે આવ્યા.)[3] ત્યાં શુક્રાચાર્યના શરીરની કાન્તિની જાળનો પોતાના શરીરને સ્પર્શ થયો, એટલે જેમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં કમળ પ્રફુલ્લિત થાય, તેમ બળિરાજા પણ પ્રફુલ્લિત થયો.[4] હવે બળિરાજાએ રત્નમય અર્ધ્ય આપીને, કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોના સમૂહોથી વધાવીને અને ચરણમાં પ્રણામ કરીને શુક્રાચાર્યનો સત્કાર કર્યો.[5] પછી રત્નોના અર્ધ્યથી પરિપૂર્ણ અંગવાળા થયેલા, કલ્પવૃક્ષના પુષ્પોનો મુકુટ ધરેલા અને અમૂલ્ય આસન પર બિરાજેલા એ ગુરુ શુક્રાચાર્યને બળિરાજાએ નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.[6]

બળિ બોલ્યોઃ–હે ભગવન્ ! જેમ પ્રાતઃકાળમાં ઉદય પામેલી સૂર્યની કાન્તિ લોકોને સંધ્યાવદન આદિ કાર્યો કરવા માટે પ્રેરે છે, તેમ આપની કૃપાથી ઉદય પામેલી બુદ્ધિ, મને આપની પાસે બોલવાને પ્રેરે છે.[7] મહાન મોહ આપનારા ભોગો ઉપર મને અરુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એટલા માટે હું એ મહાન મોહનું હરણ કરનારા તત્ત્વને જાણવા ઇચ્છું છું.[8] આ વિષયસુખની પરાકાષ્ઠ ક્યાં સુધી છે ? વિષયસુખ કયા પદાર્થમય છે ? હું કોણ છું ? આપ કોણ છો ? અને સઘળા લોક કોણ છે ? આ મને આપ શીઘ્ર કહો.[9]

શુક્રાચાર્ય બોલ્યાઃ–હે સર્વ દાનવોના ચક્રવર્તી ! મને આકાશમાર્ગમાં જવાની ઉતાવળ છે અને આ વિષયમાં વધારે કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજન પણ નથી. માટે સંક્ષેપથી સઘળા પ્રશ્નોનો સાર હું કહું છું તે તમે સાંભળો.[10] આ સઘળું જગત ચૈતન્યનું જ દશ્ય છે અને તેની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્યને જ અધીન છે. આથી વિષયસુખની પરાકાષ્ઠા ચૈતન્ય સુધી જ છે. વિષયસુખ ચૈતન્યમાં કલ્પિત હોવાને લીધે ચૈતન્યમય જ છે. તું ચૈતન્ય છો, હું ચૈતન્ય છું અને સઘળા લોક પણ ચૈતન્ય જ છે. આ મેં તમને સઘળા પ્રશ્નોનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર કહ્યો.[11] જો તમે વિવેકી હશો, તો આટલા ઉત્તરમાંથી સઘળું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી શકશો, પણ તમે જો અવિવેકી હશો, તો તમને ઘણું સમજાવવામાં આવશે, તો પણ રાખમાં હોમેલા હુતદ્રવ્યની પેઠે તે સૌ વ્યર્થ જશે.[1] ' ચૈતન્યમાં–દશ્યોની કલ્પના થઈ છે, એ જ બંધ કહેવાય છે; ચૈતન્યમાંથી એ કલ્પનાઓ છૂટી જવી, એ જ મુક્તિ કહેવાય છે અને દશ્યો વગરનું જે ચૈતન્ય છે, તે જ પૂર્ણ આત્મા છે એટલો જ સઘળા સિદ્ધાંતનો સાર છે. આ નિશ્ચયને સ્વીકારીને જો તમે અવલોકન કરશો, તો તમે પોતે પોતાની મેળે પોતાથી જ અનંત પદરૂ

* આ છવ્વીસમા સર્ગમાં સ્મરણમાત્રથી આવેલા શુક્રાચાર્ય બળિરાજાને સંક્ષેપથી તત્ત્વના સારનો ઉપદેશ આપીને પાછા આકાશમાં ગયા, એ કથા કહેવામાં આવશે.

પરમાત્માને પ્રાપ્ત થશો.[૧૩,૧૪] હું હવે દેવલોકમાં જાઉં છું. ત્યાં સપ્તર્ષિઓ ભેગા થયા છે અને મારે પણ દેવતાઓના કોઈ કાર્યને માટે ત્યાં અવશ્ય જવું પડે એમ છે.[૧૫] હે રાજન્! જ્યાં સુધી આ દેહ હોય, ત્યાં સુધી મુક્તબુદ્ધિવાળા પુરુષોને પણ આવી પડેલી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો ગમે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. (માટે મને ત્યાં જવાનું બંધ રાખવું ગમતું નથી).[૧૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! શુક્રાચાર્ય એટલું બોલીને તુરત જ વાદળાંઓની સ્પષ્ટ કેડીએ ગયા અને ગ્રહોના સમૂહોથી ભરપૂર તથા ભ્રમરના જેવા શ્યામ દેખાવવાળા આકાશની મધ્યમાં ચપળ તરંગની જેમ અદૃશ્ય થઈ ગયા.[૧૭]

इति कथितवताथ भार्गवेण स्फुटजलराशिपथा महाजवेन। प्लुतमलिशबले नभोंतराले तरलतरंगवदाकुले ग्रहौघैः ॥ १७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બલ્યુપદેશયોગ' એ નામનો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

सर्ग २७ मो*

બળિરાજાને પૂર્ણાનંદ ચૈતન્ય-સ્વરૂપે વિશ્રાંતિ મળી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सुरासुरसभाज्येष्ठे तस्मिन् भृगुसुते गते। मनसा चिंतयामास बलिर्बुद्धिमतां वरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–આમ હે રામ! દેવો અને દૈત્યોની સભાઓમાં અત્યંત વખણાયેલા એ શુક્રાચાર્યના ગયા પછી, બુદ્ધિમાન પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા બળિરાજાએ મનથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યોઃ[૧] 'સદ્ગુરુ શુક્રાચાર્યે સાચું જ કહ્યું છે. આ જે સઘળું બ્રહ્માંડ છે તે ચૈતન્ય જ છે. હું ચૈતન્ય છું, આ સઘળા લોકો ચૈતન્ય છે, દિશાઓ ચૈતન્ય છે અને આ સઘળી ક્રિયાઓ પણ ચૈતન્ય છે.[૨] બહારના તથા અંદરના સઘળા પદાર્થો સહિત સઘળું બ્રહ્માંડ વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્ય જ છે. બ્રહ્માંડમાં ચૈતન્યથી જુદું કોઈ સ્થળમાં કાંઈ પણ નથી.[૩] જો ચૈતન્ય છે તે સૂર્યને 'આ સૂર્ય છે' એમ જાણે નહિ, તો પછી સૂર્યને અને અંધકારને પરસ્પર શો ભેદ રહે?[૪] ચૈતન્ય જો પૃથ્વીને 'આ પૃથ્વી છે' એમ જાણે નહિ, તો પછી પૃથ્વીને અને જળ આદિને પરસ્પર શો ભેદ રહે, કે તેથી પૃથ્વીમાં પૃથ્વીપણું અવિચળ રહે?[૫] ચૈતન્ય જો દિશાઓને 'આ દિશાઓ છે' એમ જાણે નહિ, તો દિશાઓમાં દિશાઓપણું શું રહે? ચૈતન્ય જો પર્વતોને 'આ પર્વતો છે' એમ જાણે નહિ, તો પર્વતોમાં પર્વતોપણું શું રહે?[૬] ચૈતન્ય જો જગતને 'આ જગત છે' એમ જાણે નહિ, તો જગતમાં જગતપણું શું રહે? ચૈતન્ય જો આકાશને 'આ આકાશ છે' એમ જાણે નહિ, તો આકાશમાં આકાશપણું શું રહે?[૭] ચૈતન્ય જો સ્થૂળ શરીરને 'આ સ્થૂળ શરીર છે' એમ જાણે નહિ, તો પ્રાણીઓના સ્થૂળ શરીરમાં સ્થૂળ શરીરપણું શું રહે? ચૈતન્ય વિના કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી, એટલા માટે જે કાંઈ છે તે ચૈતન્ય જ છે.[૮] ઇન્દ્રિયો પણ ચૈતન્ય છે, શરીર પણ ચૈતન્ય છે, મન પણ ચૈતન્ય છે, મનની તૃષ્ણાઓ પણ ચૈતન્ય છે, અંદર પણ ચૈતન્ય છે, બહાર પણ ચૈતન્ય છે, અસત્ પદાર્થ પણ ચૈતન્ય છે અને જે રજ્જુ–સર્પાદિ અનિર્વચનીય પદાર્થો થાય છે, તેઓ પણ ચૈતન્ય જ છે.[૯] હું ભોગોની ઇચ્છાપૂર્વક તે તે વિષયોનો આ સઘળો ભોગ કરું છું, તે પણ ચૈતન્યથી જ કરું છું; શરીરથી કાંઈ કરતો નથી.[૧૦] આ મારું શરીર તો લાકડાં જેવું અને ઢેફાં જેવું છે. તેથી શું થઈ શકે એમ છે! સઘળા જગતના એક આત્મારૂપ જે ચૈતન્ય છે તે જ હું છું. મારું સ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે.[૧૧]

* આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં બળિરાજાને શુક્રાચાર્યે કહેલા માર્ગથી સઘળો વિચાર કરતાં પૂર્ણાનંદ ચૈતન્યરૂપે વિશ્રાંતિ મળી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

આકાશમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, સૂર્યમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, પૃથ્વીમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, જળમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, વાયુમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, દેવતાઓમાં તથા દૈત્યોમાં જે ચૈતન્ય છે તે હું છું, અને સ્થાવરોમાં તથા જંગમોમાં જે ચૈતન્ય છે તે પણ હું જ છું.[૧૨] ચૈતન્યમાં બીજાપણાની કલ્પના સંભવતી જ નથી. એ કલ્પના અસંભવિત છે; તેથી જગતમાં શત્રુ પણ કોણ સંભવે અને મિત્ર પણ કોણ સંભવે?[૧૩] આ 'બળિ' નામનું જે શરીર છે, તેનું સુશોભિત માથું કપાઈ જાય, તો પણ હું જે સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય છું, તેનું શું કપાઈ જાય?[૧૪] ચૈતન્ય જો 'આ દ્વેષ છે' એમ જાણે નહિ, તો દ્વેષ પણ શો પદાર્થ છે? દ્વેષની સિદ્ધિ પણ ચૈતન્ય વિના થતી નથી. આમ છે, એટલા માટે સઘળા દ્વેષ આદિ ભાવો તથા જે કોઈ અભાવો છે, તેઓ પણ ચૈતન્યરૂપ જ છે.[૧૫] અત્યંત વિચાર કરી જોતાં પણ આ મોટા બ્રહ્માંડમાંથી ચૈતન્ય વિના બીજું કાંઈ પણ હાથ લાગે એમ નથી. જે કાંઈ છે, તે સઘળું ચૈતન્ય જ છે.[૧૬] એટલા માટે દ્વેષ પણ નથી, રાગ પણ નથી, મન પણ નથી અને મનની વૃત્તિઓ પણ નથી. અતિ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રમાં ભેદોની કલ્પના ઘટે જ કેમ?[૧૭] ચૈતન્યરૂપ હું સર્વમાં વ્યાપક છું અને સર્વરૂપ છું. ચૈતન્યથી પ્રતિકૂળ કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી; માટે હું અખંડ આનંદસ્વરૂપ છું. હું ભેદોની કલ્પનાથી રહિત છું અને મારામાં કોઈ બીજો ભાગ જ નથી.[૧૮] નામ વિનાના ચૈતન્યનું 'ચૈતન્ય' એ જે નામ કહેવાય છે, તે નામ નથી, પરંતુ સઘળા પ્રકારની નામ-રૂપોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ જે 'ચૈતન્ય' છે, તે જ ચૈતન્ય, એ કલ્પિત શબ્દરૂપે સ્ફુરે છે. હું દશ્યોથી તથા દર્શનોથી રહિત એવા કેવળ નિર્મળ સ્વરૂપવાળો છું, સર્વદા પ્રકાશમાન છું, જીવપણાથી રહિત છું, દ્રષ્ટા છું અને પરમેશ્વર છું.[૧૯,૨૦] હું કેવળ પ્રકાશસ્વરૂપ છું અને સર્વદા દ્વૈતથી રહિત છું; તેની અંદર કેશના અગ્રમાં અથવા જળમાં પડેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબ જેવો કલ્પનારૂપ અતિ મર્યાદિત જે જીવભાવ ઉદય પામ્યો છે, તે પણ ભ્રાંતિ જ છે, વાસ્તવિક નથી.[૨૧] હું મારા સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી જીવભાવનો પરાભવ કરી દઉં છું. મારો સ્વરૂપભૂત આત્મા દેહાદિ આકારોથી રંગાયો જ નથી અને નિત્યમુક્ત છે. તે સર્વમાં વ્યાપક છે અને કલ્પનામાત્રથી જીવભાવવાળો કહેવાય છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. ચૈતન્યરૂપ, દશ્યોથી રહિત, સઘળી કલ્પનાઓને અનુસરતા સ્વરૂપવાળું અને દીવાની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનારું જે પરબ્રહ્મ છે તે હું પોતે જ છું; હું તેને પ્રણામ કરું છું. દશ્યોથી રહિત, કેવળ ચૈતન્યરૂપ, એકીવખતે સર્વમાં ભરપૂર થઈને રહેલું અને જેમાં મનની વૃત્તિઓથી જાણી શકાય એવા સઘળા પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ એવું, જે સર્વથી મોટું સદા આનંદસ્વરૂપ છે તે હું છું. હું આકાશની પેઠે અંતથી રહિત છું, વ્યાપક છતાં પણ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છું અને આ સુખ-દુઃખોની દશાઓના કોઈ પણ દેખાવો મને પ્રાપ્ત થતા નથી. હું અનુભવરૂપ છું, સર્વ જ્ઞેય-પદાર્થોથી ભિન્ન છું, દશ્યોથી રહિત છું, વ્યાપક છું અને સર્વને પ્રકાશિત કરનાર છું. મારામાં કેવળ કલ્પનાથી પ્રતીત થયેલા જગતસંબંધી સાચા-ખોટા કોઈ પણ પદાર્થો વિભાગ પાડી દેવાને સમર્થ નથી. કદાચ જગત સંબંધી પદાર્થોથી મારામાં વિભાગ પડી જતા હોય, તો પણ એ પદાર્થો મારાથી જુદી સત્તાવાળા નથી; માટે તેમણે પાડેલા વિભાગોને હું સ્વીકારી લઉં છું. એવા કલ્પિત વિભાગો પડવાથી મને કશી હાનિ નથી. પોતાના સ્વભાવરૂપ એવી કોઈ વસ્તુ જો, એવી જ બીજી કોઈ વસ્તુને લઈ જાય, હરી જાય કે આપી દે, તો તેમાં કોઈનું શું જાય છે! જેમ એક માણસના ડાબા હાથમાં રહેલા ધનને

ાજ માણસનો જમણો હાથ લઈ લે, હરી લે ફરીને પાછું આપે, તો પણ તે માણસને કશી ાનિ નથી; તેમ મારામાં કલ્પાયેલા પદાર્થોમાં ારસ્પર ગમે તેવી ગરબડ થાય તો પણ તેથી મને શી હાનિ થતી નથી. હું તો સર્વકાળમાં અખંડિત રહેનાર છું, સર્વરૂપ છું, સર્વનો કરનાર છું અને સર્વમાં રહેલો છું.[૨૨-૨૯] જે કાંઈ આ શ્ય છે તે હું જ છું, એટલે મારામાં બીજું કાંઈ ાવું થયું જ નથી. હું એક અખંડ ચૈતન્ય છું, ાટે સંકલ્પ-વિકલ્પોથી મારામાં કાંઈ વધી જાય ેમ નથી અને કાંઈ ઘટી જાય એમ પણ નથી. ; જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે ક્ષોભ પામું છું અને ; જ તત્ત્વબોધથી શાંત થઈ જાઉં છું.[૧૩૦]

મહાવિદ્વાન બળિરાજાએ આ પ્રમાણે વિચાર ર્યો અને ૐકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાના અર્થ-ૂપ તુરીયપદનો પોતાના આત્મારૂપે અનુભવ રતાં કરતાં તે સમાધિસ્થ થઈ ગયો. તેના ાર્વ સંકલ્પો શાંત થઈ ગયા અને દ્વૈતના અનેક ેલાગોનો દેખાવ બંધ પડી ગયો.[૩૧,૩૨] નિઃશંક-ાતે તેની ધ્યાતા, ધ્યેય તથા ધ્યાન આદિ સઘળી ત્રેપુટીઓ દૂર ફેંકાઈ ગઈ, તેની વાસનાઓ શાંત ાઈ અને તે નિર્મળ થઈ ગયો. એ બળિરાજને ારમપદનો સાક્ષાત્કાર થયો અને વાયુ વિનાના થાનમાં રહેલા દીવાની જેમ તે નિશ્ચળ થયો. તેનું ાન સારી રીતે શાંત થઈ ગયું. એ બળિરાજા ાથરામાં કોતરાયેલા પુરુષની જેમ તે રત્નમય ોખમાં ઘણા કાળ સુધી સ્થિર રહ્યો.[૩૩,૩૪] ેમ વાદળાંઓથી રહિત થયેલું શરદઋતુનું ાકાશ સ્વચ્છતાથી શોભે, તેમ દ્વૈતના વિભા-ાથી રહિત થયેલો બળિરાજા, સઘળી તૃષ્ણાઓ ાાંત થવાને લીધે, પરિપૂર્ણતાવાળી અને વિપ-ાોના મનનરૂપી દોષોથી રહિત થયેલી એવી નેર્મળ બ્રહ્મસત્તાથી, શોભવા લાગ્યો.[૩૫]

प्रशमितैषणया परिपूर्णया मननदोषदशो-ज्झितयैतया । वलिरराजत निर्मलसत्तया विघ-नमच्छतयेव शरन्नमः ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બલિવિશ્રાંતિ' એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

બળિરાજાની સમાધિદશા અને શુક્રગુરુએ દૈત્યોનું કરેલું સાંત્વન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ ते दानवास्तत्र बलेरनुचरास्तदा ।
तद्देहं स्फाटिकं सौधमुच्चैरारुरुहुः क्षणात् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે બળિરાજા રત્નમય ગોખમાં જ બેસી રહ્યો, ત્યારે તેના અનુચર દાનવો તુરત એ ગોખવાળા સ્ફટિકમણિના ઊંચા મહેલ ઉપર ચઢ્યા.[૧] ડિંભ આદિ ધીર મંત્રીઓ, કુમુદ આદિ સામંતો, સુર આદિ રાજાઓ, વૃત્ત આદિ સેનાપતિઓ, હયગ્રીવ આદિ સુભટો, ચાક્રાજ આદિ બાંધવો, લડુક આદિ મિત્રો અને વલ્લુક આદિ વિનોદ કરાવનારાઓ ત્યાં આવ્યા. વળી ત્યાં હાથમાં ભેટોના સામાનવાળા કુબેર, યમ તથા ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ, સેવાના અવસરને ઇચ્છનારા યક્ષો, વિદ્યાધરો તથા નાગલોકો, ચામર ઢોળનારી રંભા તેમજ તિલોત્તમા આદિ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ, સમુદ્રોના રહેવાસીઓ, નદીઓના રહેવાસીઓ, પર્વતોના રહેવાસીઓ, દિશાઓના પાલકો, ખૂણાઓના પાલકો અને બીજા પણ ત્રૈલોક્યમાં રહેનારા ઘણા ઘણા સિદ્ધ લોકો સેવા કરવાને માટે બળિરાજાના તે સ્થાનક ઉપર આવ્યા.[૨-૬] એ લોકો પ્રણામ કરતા હતા, તેથી તેમના મુકુટોની પંક્તિઓ નમી જતી હતી. ત્યારે બળિરાજા ધ્યાન દ્વારા તથા મૌન દ્વારા સમાધિમાં રહ્યો હતો, તેથી તે

ચિત્રમાં આલેખેલા જેવો નિશ્ચળ થઈ રહ્યો હતો. તેને એ લોકોએ પ્રયત્નપૂર્વક જોયો.[૭] તે લોકોએ નિત્યની ચાલુ રીતિ પ્રમાણે પ્રણામ કર્યો. એ લોકોમાં જે મિત્રો હતા, તેઓ બળિરાજાની એ સ્થિતિ જોઈને મનમાં ખેદ પામ્યા; જેઓ ત્રાહિત હતા, તેઓ વિસ્મય પામ્યા; જેઓ તત્ત્વવેત્તાઓ હતા, તેઓ આનંદ પામ્યા અને જેઓ મૂર્ખ સેવકો હતા, તેઓ ભય પામ્યા. અનુચર લોકોને બળિરાજાના પ્રાણનો સંશય પ્રાપ્ત થવાથી ખેદ થયો. બળિરાજાનું મુખ પ્રસન્ન જોઈને તેમને વિસ્મય થયો, તેના શરીરમાં રોમાંચ આદિ ચિહ્નો જોવામાં આવવાથી તેમને આનંદ થયો અને તે ઘણી વાર સુધી ન ઊઠવાથી 'હવે આપણું રક્ષણ કોણ કરશે?' એવી ચિંતાને લીધે તેમને ભય પણ થયો. દાનવ મંત્રીઓએ 'હવે અહીં શું કરવું પ્રાપ્ત છે?' એમ સારી પેઠે વિચાર કર્યો અને સર્વ વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ તથા દૈત્ય–દાનવોના કુળગુરુ એવા શુક્રાચાર્યનું ચિંતવન કર્યું.[૯] આમ દૈત્યોએ ચિંતવન કર્યું, એટલે તુરત જ જાણે ગંધર્વનગર આવ્યું હોય, તેમ અત્યંત તેજવાળું શુક્રાચાર્યનું કલ્પિત શરીર ત્યાં આવી પહોંચેલું તેમના જોવામાં આવ્યું. (સપ્તર્ષિઓની સભામાં બેઠેલા શુક્રાચાર્યે, યોગના બળથી પોતાના શરીરને બળિરાજાના મહેલમાં પ્રાપ્ત થયેલું કલ્પ્યું હતું.)[૧૦] દૈત્યોના સમૂહોએ શુક્રાચાર્યનું પૂજન કર્યું. પછી શુક્રભાર્ગવે મોટા આસન પર બેસીને સમાધિમાં રહેલા બળિરાજાને જોયો.[૧૧] થોડી વાર વિસામો લઈને અને પ્રેમભરેલી દૃષ્ટિથી બળિરાજાને જોઈને, 'તેનો સંસારરૂપી ભ્રમ નાશ પામી ગયો છે' એમ તેમણે વિચારપૂર્વક જોયું અને તેથી તે પ્રફુલ્લિત થયા. પછી જાણે પોતાના દેહનાં હજારો ઉજ્જ્વળ કિરણોથી ક્ષીરસાગરને ફેલાવતા હોય એવા શુક્રાચાર્યે, હસીને સભાને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.[૧૨,૧૩] 'હે દૈત્યો! આ મહાત્મા બળિરાજા પોતાના આત્મવિચારથી જ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને સિદ્ધ થયેલો છે અને તેથી એને નિરતિશય સુખ મળ્યું છે.[૧૪] આથી હે ઉત્તમ દૈત્યો! આ બળિરાજા ભલે હમણાં આ પ્રમાણે જ રહીને પોતાના સ્વરૂપમાં ચિરકાલ પર્યંત પરમાનંદરૂપ પરમપદમાં વિશ્રાંતિ લે.[૧૫] આ બળિરાજા સંસારના પરિશ્રમથી થાકીને હમણાં વિશ્રાંતિ પામ્યો છે, એના ચિત્તમાંથી સંસારની ભ્રાંતિ ટળી ગઈ છે અને સંસારની ખટપટરૂપી એની ગ્રાકળ શાંત થઈ ગઈ છે; તો હમણાં તમારે એને બોલાવવો નહિ.[૧૬] જેમ રાત્રીની ખટપટ શાંત થતાં દિવસ સૂર્યનાં કિરણોના સમૂહને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી સંકટ શાંત થતાં, આ બળિરાજા પોતાના પ્રકાશને જ પ્રાપ્ત થયેલો છે.[૧૭] જેમ મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં રહેલો અંકુર કાળે કરીને તે અવસ્થાને છોડીને બીજમાંથી પોતાની મેળે જ જાગ્રત થાય છે, તેમ આ બળિરાજા કાળે કરીને પોતાની મેળે જ જાગ્રત થશે.[૧૮] હે સર્વ દાનવોના નાયકો! તમે પોતાના સ્વામીના કાર્યોને નિશ્ચિંત થઈને કર્યા કરો. આ બળિરાજા એક હજાર વર્ષે સમાધિમાંથી જાગ્રત થશે.'[૧૯] હે રામ! દૈત્યોએ શુક્રાચાર્યનાં એ પ્રમાણે વચન સાંભળ્યાં એટલે જેમ વૃક્ષો સુકાયેલી મંજરીને તજે છે, તેમ તેમણે હર્ષથી થયેલી, દ્વેષથી થયેલી અને ખેદથી થયેલી ચિંતાને તજી દીધી.[૨૦] પછી સઘળા દૈત્યો આગળથી બંધાયેલી રાજ્યરીતિ પ્રમાણે બળિરાજાની સભાનું કામ આટોપી લઇને, પોતપોતાનાં કાર્યો કરવા લાગી ગયા.[૨૧] પછી મનુષ્યો પૃથ્વીમાં ગયા, સર્પોના રાજાઓ રસાતળમાં ગયા, ગ્રહો તથા આકાશવાસી લોકો આકાશમાં ગયા, દેવતાઓ સ્વર્ગમાં ગયા, પર્વતો તથા દિક્પાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં ગયા, વનમાં રહેનારા લોકો ગુફાઓમાં ગયા અને આકાશમાં ફરનારા આકાશ તરફ ગયા.[૨૨]

नरा महीमहिपतयो रसातलं ग्रहा नभस्त्रि·

दशगणान्त्रिविष्टपम्। दिशोऽद्रयो दिक्पतयश्च कंदरान्वनेचरा गगनचराश्च खं ययुः ॥ २२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બલિસમાધાનવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

सर्ग २९ मो*

બળિરાજાની જીવન્મુક્તદશા અને રામને જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેવાની ભલામણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ वर्षसहस्रेण दिव्येनासुरपुंगवः।
देवदुंदुभिनिर्घोषैर्बुबुधे भगवान् बलिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! સમાધિમાં રહ્યાને દેવતાઓનાં પૂરાં હજાર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં. પછી દેવતાઓના દુંદુભિઓના શબ્દો કાને પડવાથી મહાત્મા બળિરાજા જાગ્રત થયો.[1] જેમ આકાશમાં સૂર્યનાં કિરણોનો સમૂહ ઉદય પામતાં કમળોનું વન પ્રફુલ્લિત થાય છે, તેમ બળિરાજા જાગ્રત થતાં તેનું નગર આનંદિત થયું.[2] જાગ્રત થયેલા બળિરાજાએ હજી પોતાની પાસે દાનવો આવ્યા ન હતા, તેટલામાં એ સમાધિના સ્થાનકરૂપ ગોખમાં જ થોડી વાર આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો:—[3] 'અહો! બ્રહ્માકારપણે રહેવારૂપ વાસ્તવિક પદવી બહુ શીતળ અને બહુ રમણીય છે. હું એ પદવીમાં પરમ વિશ્રાંતિ પામ્યો હતો; તેથી દેવતાઓનાં હજાર વર્ષ પણ મને એક ક્ષણ જેવાં લાગ્યાં.[4] હવે હું એ જ પદવીનો આશ્રય કરીને વિશ્રાંતિ કરું. આ સંસારમાં વિષયોની વિભૂતિઓ ભોગવવાથી મારું શું વળે એમ છે?[5] મારા મનમાં સમાધિના પરિપાકથી થયેલા આનંદની લહેરોથી જેવો સંતોષ થયો છે, તેવો સંતોષ ચંદ્રના બિંબમાં રહેવાના આનંદની લહેરોથી પણ મળે નહિ.'[6] હે રામ! બળિરાજા એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ફરી પણ વિશ્રાંતિને માટે પોતાના મનને ગલિત કરવા લાગ્યો; એટલામાં જેમ વાદળાંઓ ચંદ્રને વીંટી વળે તેમ દૈત્યો તેને વીંટી વળ્યા.[7] મેરુ આદિ મોટા પર્વતો જેવા તે દૈત્યોથી વીંટાયેલા અને તેમના પ્રણામોને સ્વીકારવામાં આકુળ થયેલાં નેત્રોવાળા તે બળિરાજાએ, એ દૈત્યોને જોઈ લીધા. ત્યારપછી વળી તેણે આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'હું નિર્વિકલ્પ ચૈતન્યરૂપ છું. મારે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કયો પદાર્થ છે? જો 'આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવી આસક્તિથી મન કોઈ પદાર્થ ઉપર ઝડપ કરે, તો તે રાગરૂપ મલિનતાને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ પદાર્થોને માત્ર જોવાથી મન તેવા મળને પ્રાપ્ત થતું નથી.[8] હું મોક્ષને શા માટે ઇચ્છું છું? પ્રથમ મને બાંધ્યો છે જ કોણે? હું મુદ્દલ બંધાયેલો જ નથી, છતાં મોક્ષને ઇચ્છું છું. આ તો કેવળ છોકરાની રમત જેવું થાય છે, એ તે કેવી વાત![10] મને બંધન પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી. મારી મૂર્ખતા ટળી ગઈ છે. હવે મારે ધ્યાનના વિલાસથી કે સમાધિથી શું મેળવવાનું છે?[11] ધ્યાન અને ધ્યાનના અભાવની ભ્રાંતિને તજી દઈને મારું આત્મતત્ત્વ પોતાના સ્વભાવને લીધે ઉદાસીનપણાથી જોયા કરે છે. તો તે જોવામાં કોઈ વસ્તુ તેની સામે સ્ફુરે તો ભલે સ્ફુરે; પણ એમ થવાથી મને કાંઈ હાનિ કે વૃદ્ધિ થવાનાં નથી.[12] હું ધ્યાનને ઇચ્છતો નથી, તેમ ધ્યાનના અભાવને પણ ઇચ્છતો નથી. હું ભોગોને ઇચ્છતો નથી, તેમ ભોગોના ત્યાગને પણ ઇચ્છતો નથી. હું તો સઘળા સંતાપોથી રહિત છું અને સર્વમાં સમભાવે જ રહ્યો છું.[13] મને સમાધિના આનંદની પણ ઇચ્છા નથી અને જગતની સ્થિતિની પણ ઇચ્છા નથી. મારે ધ્યાનનું પણ શું કામ છે અને વૈભવનું પણ શું કામ છે?[14]

* આ ઓગણત્રીસમા સર્ગમાં બળિરાજાએ જીવન્મુક્તપણાથી રાજ્ય કર્યાની, પાતાળમાં બળિરાજાનું રોધન થયાની અને રામને વસિષ્ઠે બળિરાજાના જેવી પૂર્ણસ્થિતિથી રહેવાની ભલામણ કર્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

મને દેહનો સંબંધ નહિ હોવાથી હું મર્યો પણ નથી અને મને પ્રાણનો સંબંધ નહિ હોવાથી હું જીવતો પણ નથી. હું સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી અને કોઇનો વિકાર પણ નથી. આ દેહ કે રાજ્ય વગેરે મારાં નથી, તેમ બીજો દેહ કે બીજાં રાજ્ય વગેરે પણ મારાં નથી. હું મને જ પ્રણામ કરું છું. હું તો બ્રહ્મ છું.[૧૫] આ જગતનું રાજ્ય રહે તો ભલે રહે અને જાય તો પણ ભલે જાય. રાજ્ય રહેશે કે નહિ રહે, તો પણ હું તો શાંતપણે મારા સ્વરૂપમાં જ રહીશ.[૧૬] મારે ધ્યાન કરીને શું કરવાનું છે અને રાજ્યના વૈભવ ભોગવીને પણ શું કરવાનું છે ? જે આવતું હોય તે ભલે આવે અને જતું હોય તે ભલે જાય. હું કોઇનો નથી અને મારું કાંઈ નથી.[૧૭] મારે જો હવે કર્તાપણાના અભિમાનપૂર્વક કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, તો હું આ કાંઈક ચાલતું રાજ્યાદિકનું કામ આસક્તિ વિના શા માટે કરું નહિ ?[૧૮] હે રામ ! જ્ઞાનીમાં ઉત્તમ અને પૂર્ણતાવાળા એ બળિરાજાએ એ પ્રમાણે નિર્ણય કર્યો અને જેમ સૂર્ય કમળોને જુએ છે, તેમ તેણે દૈત્યોને જોયા.[૧૯] જેમ પવન પુષ્પોના સુગંધોનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ બળિરાજાએ સૌના ઉપર જુદી જુદી દૃષ્ટિ કરવાની વિચિત્રતાથી સઘળા દૈત્યોના દંડવત્ પ્રણામોને સ્વીકાર્યા.[૨૦] પછી તે બળિરાજા 'ધ્યેય' નામના વાસનાના ત્યાગવાળા મનથી સઘળાં રાજકાર્યોને કરવા લાગ્યો.[૨૧] તે બ્રાહ્મણોને, દેવતાઓને તથા ગુરુઓને અર્ધ્યાદિકથી પૂજવા લાગ્યો અને મિત્રોને, બંધુઓને, સામંતોને તથા સજ્જનોને સન્માન આપવા લાગ્યો.[૨૨] નોકરવર્ગને તથા અર્થી લોકોને તે ધનથી તૃપ્ત કરવા લાગ્યો અને સ્ત્રીઓને તે અનેક પ્રકારના વૈભવો આપીને રાજી રાખવા લાગ્યો.[૨૩] હે રામ! બળિરાજાના રાજ્યની આણ, સઘળા લોકો ઉપર ચાલતી હતી અને એ રાજ્યમાં બળિરાજા આ પ્રમાણે દિવસે દિવસે ચઢતી દશાને પામતો ગયો. હવે, કોઈ સમયે તેને યજ્ઞ કરવાની બુદ્ધિ થઈ.[૨૪] એટલે તેણે શુક્રાચાર્ય આદિ મુખ્ય બ્રાહ્મણોને સાથે રાખી 'અશ્વમેધ' નામનો મોટો યજ્ઞ કર્યો. એ યજ્ઞમાં સઘળા લોકોને તૃપ્ત કરવામાં આવ્યા અને દેવતાઓએ તથા ઋષિઓએ ઘણી ઘણી પ્રશંસા કરી.[૨૫] 'બળિરાજા ભોગોના સમૂહની ઇચ્છાવાળે નથી' એમ નિશ્ચય કરીને સિદ્ધિદાતા વિષ્ણુ બળિરાજાને ધાર્યા પુરુષાર્થની સિદ્ધિ આપવાને અર્થે વામનરૂપ ધારણ કરીને તેના યજ્ઞમાં પધાર્યા. માગવાની ચાતુરીને જાણનારા એ વિષ્ણુએ વયમાં પોતાથી મોટા, ભોગોમાં જ આસક્ત થઈને દીન… તા સેવતા અને તેથી શોકપાત્ર એવા ઇન્દ્રને જગત્‌રૂપી જંગલનો એક ત્રૈલોક્યરૂપી ટુકડો દેવા સા… માયાના બળથી બળિરાજાને છેતર્યો. ત્રણ પગલાંમાં ત્રણ લોકોને ભરી લઈને, જેમ વાંદરાને ભોં… રામાં બાંધે, તેમ તેમણે બળિરાજાને પાતાળ… ચાંપ્યો.[૨૭,૨૮] હે રામ ! જીવન્મુક્ત થયેલો… બળિરાજા પાછી ઇન્દ્રની પદવીને ભોગવવા… પોતાનું પ્રારબ્ધ હોવાને લીધે અદ્યાપિ સુ… સ્વસ્થપણાથી પાતાળમાં રહ્યો છે અને તેની બુ… નિત્ય નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં ગલિત થયા… છે.[૨૯] પાતાળરૂપી ખાડામાં રહેલો એ જીવન્મુક્તદશાવાળો બળિરાજા વિપત્તિને તથા સંપત્તિ… સમદૃષ્ટિથી જ જોયા કરે છે.[૩૦] જેમ ચિત્ર… આલેખેલી સ્થિર કિરણોવાળી સૂર્યની પ… અસ્ત પણ પામે નહિ અને ઉદય પણ પામે ન… તેમ સમતા પામેલી બળિરાજાની બુદ્ધિ દુઃખ… અસ્ત પામતી નથી અને સુખમાં ઉદય પામ… નથી.[૩૧] આ જગતમાં પ્રાણીઓના અને વૈભ… ના હજારો આવિર્ભાવ અને હજારો તિરોભ… થયા કરે છે. તેમને લાંબા કાળ સુધી જોઈ, બ… રાજાનું મન ભોગોમાં વૈરાગ્ય પામેલું છે. બ… રાજાનું મન દશ કરોડ વર્ષો સુધી ત્રૈલોક્યનું રા… કરીને, અંતે વિરક્ત થઈ સારી રીતે શાંત થયું… બળિરાજાએ સુખદુઃખોનાં જવાં—આવવાં હજા…

વાર જોયેલાં છે અને હજારો સંપત્તિઓ તથા હજારો વિપત્તિઓ પણ જોયેલી છે. માટે હવે બળિરાજા કયા પદાર્થને સ્થિર ગણીને તેની સ્પૃહા રાખે ?[34] બ્રહ્માકારપણાથી ભરપૂર થયેલા મનવાળો એ બળિરાજા ભોગોની અભિલાષાને તજી દઈને, સર્વદા આત્મારામપણાથી પાતાળના પ્રદેશમાં રહ્યો છે.[35] હે રામ! ફરી એક વાર એ બળિરાજા ઇન્દ્રપણું પામીને ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી આ સઘળા ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય કરનાર છે.[36] એ બળિરાજાને ફરી ઇન્દ્રના પદની પ્રાપ્તિથી મનમાં હર્ષ થતો નથી અને હમણાં તે પદમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ બેઠો છે, તેથી તેના મનમાં શોક પણ થતો નથી.[37] તે સઘળા પદાર્થોમાં સમાન બુદ્ધિ રાખે છે, સર્વદા સંતુષ્ટ ચિત્તવાળો છે, પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને ભોગવે છે અને પ્રાપ્ત નહિ થયેલા ભોગોની ઇચ્છા કરતો નથી. એ બળિરાજા આકાશની પેઠે નિર્લેપપણાથી રહે છે.[38] હે રામ! બળિરાજાને જે પ્રકારથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, તે પ્રકાર મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. તમે પણ એવા જ વિચારો રાખીને જીવન્મુક્તિરૂપી ચઢતી દશાને પામો.[39] હે રામ! તમે પણ બળિરાજાની જેમ વિવેકથી 'હું અવિનાશી પરમાત્મા છું' એવો નિશ્ચય રાખીને પુરુષપ્રયત્નથી જ અદ્વૈતપદને પ્રાપ્ત થાઓ.[40] દૈત્યશ્રેષ્ઠ બળિરાજાને પણ દશ કરોડ વર્ષો સુધી ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય ભોગવ્યા પછી, અંતે ભોગોમાં અરુચિ પ્રાપ્ત થઈ હતી.[41] આથી હે રામ! તમે પણ અંતે અવશ્ય દુઃખ આપનારા ભોગોના સમૂહને તજી દો અને જેમાં દુઃખોનો સંભવ જ નથી એવા પરમ આનંદરૂપ સત્યપદને પ્રાપ્ત થાઓ. હે રામ! અનેક પ્રકારના રાગ-દ્વેષાદિક વિકારો આપનારા આ દૃશ્ય પદાર્થોને રમણીય સમજવા નહિ. જેમ ડુંગરાઓ દૂરથી રળિયામણા લાગે છે પણ પાસે જતાં બિહામણા જણાય છે, તેમ સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો પણ પ્રાપ્તિના સમયમાં જ મીઠા લાગે છે, પણ અંતે બહુ દુઃખ આપનારા છે.[42,43] આ મન આ લોકના અને પરલોકના ભોગોમાં દોડ્યા કરે છે અને પામરોની ચેષ્ટાઓમાં લોટ્યા કરે છે. તમે તેને બાંધી લઈને હૃદયરૂપી ગુફામાં જ રાખી મૂકો.[44] સૂર્યની જેમ સઘળાં દૃશ્યોને પ્રકાશ આપનારા તમે જ સઘળા જગતમાં રહ્યા છો, માટે તમારે શત્રુ કોણ છે અને મિત્ર કોણ છે? તમે આ શત્રુ છે અને આ મિત્ર છે, એવી ભેદદૃષ્ટિરૂપી વૃથા ભૂલ શા માટે કરો છો?[45] હે મહાબાહુ! તમે અંતથી રહિત છો, તમે જ આદિ પુરુષોત્તમ છો, તમે જ ચૈતન્ય છો અને તમે જ આ જગતના અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે સ્ફુરો છો.[46] જેમ દોરામાં મણિઓનો સમૂહ પરોવાયેલો હોય છે, તેમ નિત્યપ્રકાશ શુદ્ધ જ્ઞાનરૂપ એવા તમારામાં આ સઘળું સ્થાવર-જંગમ જગત પરોવાયેલું છે.[47] તમે જન્મતા પણ નથી અને મરતા પણ નથી; તમે તો સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ અજન્મા પુરુષ છો. તમને જન્મવાની અને મરવાની ભ્રાંતિઓ રહો નહિ.[48] તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થાય, તો જન્મ આદિ રોગો પ્રબળ થાય છે અને તૃષ્ણાનો ક્ષય થાય, તો જન્મ આદિ રોગો નિર્બળ થઈ જાય છે. એમ બળાબળનો સારી પેઠે વિચાર કરીને તથા ભોગોની તૃષ્ણાને તજી દઈને, તમે ભોગોના કેવળ સાક્ષી જ થાઓ.[49] સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનારા અને સર્વ જગતના નાથ એવા તમે જ સર્વદા પ્રકાશો છો અને તેથી જ આ સઘળું સંસારરૂપી સ્વપ્નનું મંડળ પ્રકાશે છે. (પ્રતીત થાય છે.)[50] તમે વ્યર્થ ખેદ રાખો નહિ. તમને સુખ-દુઃખોનો સંબંધ છે જ નહિ. તમે પરિપૂર્ણ રીતે પોતાના સ્વરૂપને સમજ્યા છો; માટે તમે સર્વના આત્મા છો અને સર્વ જગતના પ્રકાશક છો. પ્રથમ તો, જે જે વિષયસુખ મનને પ્રિય લાગે, તે તે સુખને અનર્થના સાધનરૂપ સમજો અને ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ આદિ જે જે નિયમ મનને

અપ્રિય લાગે, તેને કલ્યાણના સાધનરૂપ સમજો. પછી જ્યારે તેનો અભ્યાસ પાકો થાય, ત્યારે તે કલ્પનાને પણ તજી દો.[૫૧,૫૨] 'આ ઇષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે' એ દૃષ્ટિઓનો ત્યાગ કરવામાં આવે, ત્યારે સાચેસાચી સમતાનો ઉદય થાય છે. તે સમતા જો હૃદયમાં સ્થિર રહે, તો જીવને ફરી વાર જન્મ લેવો પડતો નથી.[૫૩] બાળકની જેમ મન જે જે વિષયોમાં ડૂબી જાય, તે તે વિષયોમાંથી તેને બહાર કાઢી લઇને અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાં જોડી દેવું.[૫૪] જ્યારે મનરૂપી મહોન્મત્ત હાથીને વિષયોમાંથી નીકળીને ચૈતન્યમાં ચોંટવાનો અભ્યાસ પડી રહે, ત્યારે તેને સઘળી રીતે રોકી દેવું, એટલે પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય.[૫૫] હે રામ! તમે શરીરને સાચુ માનનારા, મિથ્યા વિચારોથી દૂષિત ચિત્તવાળા, મૂઢ અને જાણે સંકલ્પોના હાથમાં વેચાયા હોય તેમ સંકલ્પોને અધીન રહેનારા ધુતારાઓની સમાન પંક્તિમાં રહો નહિ.[૫૬] મૂર્ખપણું, આત્મતત્ત્વના નિર્ણયમાં વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિ ઉપાયોથી દૂર રાખનાર છે અને શાસ્ત્ર આદિનાં ઉત્તમ વચનોમાં પ્રવેશ કરવામાં બહુ વિલંબ કરાવનાર છે. જગતમાં મૂર્ખપણાથી બીજો કોઈ પણ અધિક દુઃખદાયી શત્રુ નથી.[૫૭] હે મહાબુદ્ધિમાન રામ! તમે હૃદયરૂપી આકાશમાં ઉદય પામેલા આ અવિવેકરૂપી વાદળને, વિવેકરૂપી પવનના ઝપાટાથી તુરત દૂર કરી નાખો.[૫૮] જ્યાં સુધી આત્માના અવલોકન માટે પોતાના જ પ્રયત્નથી સગવડ કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી વિચારનો ઉદય થાય નહિ. જ્યાં સુધી અંતર્દૃષ્ટિ કરીને પોતાના સ્વરૂપનું અવલોકન કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી વેદના વિચારોથી, વેદાંતોના વિચારોથી, શાસ્ત્રાર્થના વિચારોથી અને અનુમાનો કરવાથી પણ આત્માનો પ્રકટ અનુભવ થાય નહિ.[૫૯,૬૦] હે રામ! તમે પોતામાં પોતાની મેળે જ સ્વચ્છ થયા છો અને વિસ્તીર્ણ બોધને પ્રાપ્ત થયા છો, તો પણ તમે મારાં વચનોથી જ પોતાની સમજણમાં વિશ્વાસ પામીને નિઃસંદેહ બોધવાળા થાઓ છો.[૬૧] સૂર્યની પેઠે સર્વને પ્રકાશ આપનાર અને ભેદના અંશથી પણ રહિત એવા પરમાત્માનું દેશ અને કાળના પરિચ્છેદથી તથા વસ્તુપરિચ્છેદથી રહિત પણું મારાં વચનથી જ તમારા સમજવામાં આવ્યુ છે.[૬૨] મારા કહેવાથી જ તમારા સઘળા સંકલ્પો લય પામી ગયા છે, સંદેહોરૂપી વિભ્રમો શાંત થઈ ગયા છે, વિષયોને જોવાની ઉત્કંઠારૂપી વ્યાકુળતા શાંત થઈ ગઈ છે અને સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે.[૬૩] હે મનન કરનારા રામ! તમને જ્યારે આત્મબોધમાં આવરણ અને વિક્ષેપ ટળી જશે, ત્યારે તમે જે જ્ઞાનને તથા જ્ઞાનનાં સાધનોને મોક્ષને અર્થે સ્વીકારો છો, તે સ્વીકારવું પણ નહિ રહે; જે વિવેક તથા વૈરાગ્ય આદિનું યત્નપૂર્વક પાલન કરો છો, તે પાલન કરવાનું પણ રહેશે નહિ; જે આલસ્ય તથા પ્રમાદ આદિ દોષોને હણો છો, તે હણવું પણ નહિ રહે; જે સમાધિના સુખરૂપી અમૃતને પીઓ છો, તે પીવાનું પણ નહિ રહે, જે ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાઓમાં ચઢીને પ્રસન્ન થાઓ છો, તે પ્રસન્ન થવુ પણ નહિ રહે ને જે ભૂમિકામાં વિશ્રાંત થઈને સુખના અધિક ઉત્કર્ષથી પ્રફુલ્લિત થઈ જાઓ છો, તે પ્રફુલ્લિત થઈ જવું પણ નહિ રહે

यदुपगच्छसि पासि निहंसि वा पिबसि विस्मयसे च विवर्धसे। तदपि तेन तदास्तु यदा मुने विगतबोधकलंकविशंकितः ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બલિવિજ્ઞાનપ્રાપ્તિ' એ નામનો સર્ગ ૨૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ३० मो*

હિરણ્યકશિપુએ અનેક પરાક્રમો કર્યાં અને તેને નૃસિંહે માર્યો

॥वसिष्ठ उवाच॥

अथेमं परमं राम विज्ञानाभिगमे क्रमम् ।
शृणु दैत्येश्वरः सिद्धः प्रह्लादः स्वात्मना यथा ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા–હે રામ! હવે હું જ્ઞાનના ઉદયનો ઉત્તમ પ્રકાર કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે પ્રકારથી દૈત્યોનો રાજા પ્રહ્લાદ પોતાની મેળે જીવન્મુક્ત થયો હતો. વિરુદ્ધપક્ષના દેવતાઓને અને દૈત્યોને યુદ્ધમાં ત્રાસ આપીને નસાડનારો અને નારાયણના જેવા પરાક્રમવાળો એક 'હિરણ્યકશિપુ' નામનો મોટો દૈત્ય પાતાળમાં રાજ્ય કરતો હતો. પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગ એ ત્રણે લોકને દબાવનારા એ દૈત્યે, જેમ રાજહંસ ભ્રમરના રાજ્યરૂપી મોટી પાંખડીઓવાળા કમળને હરી લે છે, તેમ ઇન્દ્રના રાજ્યરૂપી ત્રૈલોક્યને હરી લીધું હતું.[૧-૩] જેમ હાથી હંસોને અને ભ્રમરોને દૂર કરી નાખીને કમળવનમાં રાજ્ય કરે છે, તેમ હિરણ્યકશિપુએ દેવતાઓને તથા દૈત્યોને જીતીને જગતનું રાજ્ય કરવા માંડ્યું હતું.[૪] જેમ વસંતઋતુ કાળે કરીને અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ત્રૈલોક્યના અધિપતિ એ હિરણ્યકશિપુએ કાળે કરીને દશ પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા હતા.[૫] જેમ આકાશના પરાભવથી શોભનારા સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો, થોડા સમયમાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ દેવલોકના પરાભવથી શોભનારા એ હિરણ્યકશિપુના દશ તેજસ્વી પુત્રો થોડા સમયમાં જ વૃદ્ધિ પામ્યા.[૬] જેમ સધળા અમૂલ્ય મણિઓમાં કૌસ્તુભમણિ પ્રધાન છે, તેમ એ સધળા તેજસ્વી પુત્રોમાં બળવાન 'પ્રહ્લાદ' નામનો પુત્ર મુખ્ય (યુવરાજ) હતો.[૭] જેમ વર્ષ સધળી સુંદરતાવાળા વસંતથી અત્યંત શોભે છે, તેમ હિરણ્યકશિપુ સધળી સુંદરતાવાળા 'એ પ્રહ્લાદ' નામના પુત્રથી અત્યંત શોભવા લાગ્યો.[૮] પછી પુત્રોની સહાયતાવાળો અને સેનાની તથા ભંડારની પ્રબળ સંપત્તિવાળો એ હિરણ્યકશિપુ, ત્રણ સ્થળેથી મદઝરતા હાથીની જેમ મદોન્મત્ત થયો હતો.[૯] તેનો પ્રતાપ પ્રલયકાળના સૂર્યોના સમૂહની જેમ અત્યંત તીવ્ર લાગતો હતો અને તેણે નવા નવા કરો નાખ્યા હતા. આથી બહુ પીડા થવાને લીધે ત્રણે લોક ખેદ પામતા હતા. જેમ દુષ્ટ કાર્યોમાં ચપળતાથી લંપટ થયેલા છોકરાની દુષ્ટતાથી, તે છોકરનાં સંબંધીઓ પરિતાપ કરે છે, તેમ દુષ્ટ કાર્યોમાં તત્પર થયેલા હિરણ્યકશિપુની દુષ્ટતાથી સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ દેવતાઓ પરિતાપ કરવા લાગ્યા.[૧૦,૧૧] આથી સધળા દેવોએ તે હિરણ્યકશિપુરૂપી મોટા હાથીનો વધ કરવાને વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરી. મહાત્માપુરુષો પણ વારંવાર કરવામાં આવતા અપરાધોને સહન કરે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે.[૧૨] એ પ્રાર્થના ઉપરથી વિષ્ણુએ હિરણ્યકશિપુને મારવા માટે નૃસિંહનું સ્વરૂપ ધર્યું. એ સ્વરૂપની પ્રબળ ગર્જના જાણે પ્રલયકાળમાં ઊંધાં વળી જતાં બ્રહ્માંડોનો ધુધવાટ થતો હોય એવી લાગતી હતી. ઐરાવતના દાંતો જેવા તેના મોટા નખો વજ્રાદિ પ્રબળ શસ્ત્રો જેવા દેખાતા હતા.[૧૩] તેના દાંતોનું મંડળ સ્થિર થયેલી વીજળીઓના સમૂહની જેમ ચમકતું હતું અને અગ્નિઓ જેવાં તેનાં પ્રદીપ્ત કુંડળો માથું હલાવવાને લીધે દશે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતાં હતાં. તેનું પેટ જાણે સધળા મોટા પર્વતોનો એકઠો થયેલો ગોળો હોય એવું વિકટ

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં હિરણ્યકશિપુનું પરાક્રમ, પ્રહ્લાદ આદિ પુત્રોની ઉત્પત્તિ, નૃસિંહના હાથથી હિરણ્યકશિપુનો વધ અને પ્રહ્લાદના હાથથી તેની ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયા, એટલી કથાઓ કહેવામાં આવશે.

એવું જણાતું હતું. મોઢામાંથી નીકળતા તેના શ્વાસના પવનોથી પર્વત પણ ઊડી જતા હતા. તેનો કોપ, જાણે ત્રૈલોક્યને બાળી નાખવા સારુ પ્રલયકાળનો અગ્નિ તૈયાર થયો હોય, એવો જણાતો હતો.[૧૪-૧૬] કેશવાળીથી વિકટ લાગતા તેના પુષ્ટ ખભાઓનાં ચલનોથી સૂર્ય પણ ભડકીને દૂર થઈ જતો હતો. તેનાં રૂંવાડાંઓનાં છિદ્રોમાંથી ઊઠતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી સઘળા પર્વતો પીળા થઈ ગયા હતા.[૧૭] તેના સઘળા અવયવોમાંથી પટ્ટિશ, પ્રાસ અને તોમર આદિ શસ્ત્રો નીકળ્યા કરતાં હતાં અને એ રૂપના આડંબરથી ઊથલપાથલ થઈ જતી સઘળી દિશાઓ જાણે મોટા મોટા પર્વતોને ઉખેડીને મોટી ભીંત બનાવવાને તૈયાર થઈ હોય એવી જણાતી હતી. હે રામ! વિષ્ણુએ એવું ભયંકર નૃસિંહરૂપ ધારણ કરીને કડકડાટી કરી અને હાથી જેમ યુદ્ધમાં ઘોડાને મારી નાખે, તેમ તેમણે એ મોટા દૈત્ય હિરણ્યકશિપુને મારી નાખ્યો. જેમ મહાકલ્પના અંતના સમયે અગ્નિ વિશ્વોના સમૂહને બાળી નાખે છે, તેમ એ નૃસિંહભગવાને પોતાનાં નેત્રોમાંથી નીકળતા અગ્નિઓથી દૈત્યોના નગરને બાળી નાખ્યું. એ નૃસિંહરૂપી પવન અત્યંત પ્રચંડ થયો અને તેમના હસ્તોના ફડાકાઓરૂપી વાદળાંઓ ગડગડ્યાં તથા ઝબૂક્યાં, તેથી હિરણ્યકશિપુનું નગર પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે વ્યાકુળ થયું, દાનવો અગ્નિથી બળવા માંડેલા મચ્છરોની પેઠે નાસી ગયા અને તેઓ પ્રકાશ વિનાના દિવાઓની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયા. આમ પાતાળમાંથી મોટા મોટા દૈત્યો નાસી ગયા, તેનાં અંતઃપુરોનું મંડળ બળી ગયું અને તે પ્રલયથી છિન્નભિન્ન થયેલા જગત જેવું જણાવા લાગ્યું. સમય વિનાના પ્રલયકાળ જેવા અને દેવતાઓએ આદરથી પૂજેલા નૃસિંહભગવાન હિરણ્યકશિપુને મારીને ક્યાંય જતા રહ્યા, એટલે જેમ સુકાયેલા તળાવમાં પક્ષીઓ આવે, તેમ મરવાથી બચી ગયેલા અને પ્રહ્લાદે પાળેલા દૈત્યો તે બળી ગયેલા પ્રદેશમાં આવ્યા.[૨૦,૨૫] ત્યાં સઘળા દૈત્યોએ તે સમયમાં ઘટે તેવો બંધુઓના નાશનો વિલાપ કર્યો અને મરી ગયેલા પોતપોતાના બંધુઓની સઘળી ઔર્ધ્વદેહિક ક્રિયાઓ કરી.[૨૬] જેમના કેટલાએક બંધુઓ હણાઈ ગયા હતા તથા જેમના કેટલાએક બંધુઓ નૃસિંહનાં નેત્રોની જ્વાળાઓથી દાઝી ગયા હતા અને જેઓ મરવાથી બચી ગયા હતા, એવા પોતપોતાના બંધુઓની ધીરે ધીરે તેમણે આશ્વાસના કરી. ત્યાં ચિત્રમાં આલેખેલા જેવાં શરીરોવાળા, ચેષ્ટાઓથી રહિત થયેલા, રાંક અંતઃકરણોવાળા, હિમથી બળી ગયેલાં કમળો જેવા લાગતા અને શોકથી સળગી રહેલાં મનવાળા તે મોટા મોટા દૈત્યો, બળી ગયેલાં પાંદડાં તથા શાખાઓવાળા વૃક્ષોની જેમ નિશ્ચેષ્ટ અને જડ થઈ રહ્યા.[૨૭,૨૮]

चित्रार्पितोपमदुराकृतयो निरीहा दीनाशया हि महतांबुरुहोपमानाः। शोकोपतप्तमनसोऽसुरनायकास्ते दग्धद्रुमा इव निरस्तविकारमासन्॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'હિરણ્યકશિપુવધ' એ નામનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો×

પ્રહ્લાદે ખેદપૂર્વક વિચાર કરીને વિષ્ણુની ભક્તિથી વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત કર્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ दुःखपरीतात्मा हरिणा हतदानवे।
प्रह्लादश्चिंतयामास मौनी पातालकोटरे॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આમ વિષ્ણુએ પાતાળની ગુફામાં ઘણા ઘણા દાનવોને મારી નાખ્યા હતા,

× આ એકત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદને વિષ્ણુના પરાક્રમની ચિંતા થયાનું, પ્રહ્લાદે સ્વજનના રક્ષણનો વિચાર કર્યાનું અને તેને વિષ્ણુની ભક્તિને લીધે વિષ્ણુભાવ પ્રાપ્ત થયાનું કહેવામાં આવશે.

ત્યારે દુઃખોથી ઘેરાયેલા મનવાળો પ્રહ્લાદ આ પ્રમાણે વિચારવા લાગ્યો:[1] 'હવે આપણો શો ઉપાય ચાલે ? પતાળમાં અસુરરૂપી જે જે અંકુર કાંઈક ચમત્કારી ઉત્પન્ન થાય, તેને વિષ્ણુરૂપી મૃગ ખાઈ ગયા વિના રહેતો નથી.[2] જેમ હિમાલયમાં અંકુરિત થયેલાં કમળો કદી પણ સ્થિર રહી શકતાં નથી, તેમ પાતાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા બળવાન દૈત્યો, કદી પણ સ્થિર રહી શક્યા નથી.[3] પ્રકાશિત આકાશોવાળા, ભારે ધુધવાટી કરનારા અને જેમનો ઉદય થતાં સાથે જ નાશનો આરંભ થાય છે, એવા દૈત્યો સમુદ્રના તરંગોની પેઠે ...પન્ન થઈથઇને નષ્ટ થઈ જાય છે.[4] હાય! હાય!! ...હારના તથા અંદરના અમારા સઘળા પ્રકાશને ...રાજ્યને તથા ઉત્સાહ આદિને) હરી લેનારા ...મારા શત્રુઓ (દેવો) અપૂર્વ અંધકારોની ...ે વૃદ્ધિ પામ્યા છે.[5] જેમ મધ્યરાત્રિના સમ...માં અંધકારથી પૂર્ણ થયેલાં અને સંકોચાતી ...ખડીઓવાળાં કમળો ખેદ પામે છે, તેમ આ ...મયમાં દુઃખથી પૂર્ણ થયેલા અને સંકો...ાતી સંપત્તિઓવાળા આ અમારા બંધુઓ ...દ પામે છે.[6] દ્વેષથી મેલા થયેલા આ દેવો ...ર્વે પ્રણામ કરવાને સમયે પોતાના મુકુટોથી ...ારા પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરતા હતા, ...ઓ આજ જેમ મૃગો મોટા વનને દબાવી બેસે, ...મ મારા પિતાના દેશને દબાવી બેઠા છે.[7] ઉદ્...ાથી તથા લક્ષ્મીથી રહિત થયેલા, રાંક થઈ ...ેલા અને પોતાના મનમાં દુઃખોને ચારે બાજુ ...ાયા કરતા અમારા બાંધવો, બળી ગયેલી પાંખ...ીઓવાળાં કમળોની જેમ શોભા વિનાના થઈ ...યા છે.[8] નિરંતર ચાલ્યા કરતા ઉત્પાત...બંધી પવનોએ મોટા મોટા દૈત્યોનાં ઘરો...ાં ભૂરા રંગવાળી ભસ્મોરૂપી ઝાકળો નાખી ... અને તે ધૂપના ધુમાડા જેવી જણાય છે.[9] ...ત્યોનાં અંતઃપુરોનાં દ્વારો અને કમાડો હરાઈ ...યાં છે અને તેમની ભીંતોમાં મરકતમણિ જેવાં કાળાં નવાં નવાં ખડ ઊગી ગયાં છે. જેમ મારા પિતાના સમયમાં દેવતાઓ દીન થઈ ગયા હતા, તેમ ત્રૈલોક્યરૂપી મોટાં સરોવરોને ડહોળી નાખવામાં મદોન્મત્ત હાથીઓ જેવા પ્રબળ દૈત્યો પણ આજે દીન થઈ ગયા છે. અહો! દૈવને શું અસાધ્ય છે![10,11] જેમણે શત્રુઓના ભયોને જોયા છે એવી દુઃખી થઈ ગયેલી દૈત્યોની સ્ત્રીઓ, ગામમાં આવેલી મૃગલીઓની પેઠે એક પાંદડું જરાક હાલતાં પણ ત્રાસ પામે છે.[12] જેમના પ્રફુલ્લિત રત્નમય ગુચ્છો દૈત્યોની સ્ત્રીઓને કાનના આભૂષણના કામમાં ઉપયોગી થતા હતા, તે દિવ્ય વૃક્ષો નૃસિંહના હાથથી, પાંદડાંઓ વિનાનાં તથા શાખાઓ વિનાનાં થઇને ઠૂંઠાપણાને પ્રાપ્ત થયાં છે.[13] દેવતાઓનાં નંદનવનમાંથી હરીને અહીં આણેલાં અને રત્નગુચ્છોથી ઉન્નતિ પામેલાં જે કલ્પવૃક્ષોના પાંદડાંઓમાંથી તથા લતાઓમાંથી રત્નો તથા દિવ્ય વસ્ત્રો નીપજતાં હતાં, તે કલ્પવૃક્ષો હમણાં પાછાં નંદનવનમાં રોપાયાં છે.[14] પૂર્વે બંદીવાન થયેલી દેવાંગનાઓનાં વદનોને દૈત્યો જોતા હતા અને આજ બંદીવાન થયેલી દૈત્યસ્ત્રીઓનાં મુખોને દેવતાઓ જુએ છે.[15] હું ધારું છું કે, જેમ પર્વતોનાં શિખરોમાં નદીઓ વહે છે, તેમ હમણાં દેવોના હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં મદની મોટી મોટી ધારાઓ વહેતી હશે.[16] અમારા હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં તો બળી ગયેલા મદની ભસ્મો સૂકા નિર્જળ પ્રદેશોમાં પડેલી ધૂળ જેવી લાગે છે.[17] જેમનાં અંગોનો સ્પર્શ કરનારા પવનો કલ્પવૃક્ષનાં પ્રફુલ્લિત થયેલાં નિર્મળ પુષ્પોના પરાગોથી રાતા થઈ જતા હતા અને જેઓ મેરુપર્વતનાં શિખરો જેવા લાગતા હતા, એ દૈત્યો, આજ દુર્લભ થઈ ગયા છે.[18] દેવતાઓની અને ગંધર્વોની જે સ્ત્રીઓ લાંબા કાળ સુધી દાનવોનાં અંતઃપુરોમાં રહી હતી, તેઓ હમણાં જેમ વૃક્ષોમાં મંજરીઓ સ્થિતિ પામે

છે, તેમ પાછી સ્વર્ગલોકમાં સ્થિતિ પામી છે.[19] હાય હાય! મારા પિતાની સ્ત્રીઓના વિલાસો આજે સુકાયેલાં કમળો જેવા નીરસ થઈ ગયા છે અને અપ્સરાઓ તેમને પોતાનાં નૃત્યોની લીલામાં ચાળારૂપે દેખાડીને ધિક્કારે છે.[20] હાય! હાય!! જેઓ પૂર્વે મારા પિતાને ચામર ઢોળતા હતા, તેઓ જ હમણાં સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રને ચામર ઢોળે છે.[21] ભૂંડાં કામ કરનારા એક વિષ્ણુની જ દેવતાઓ ઉપર કૃપા થઈ અને તેથી, અમને આ દીનતા આપનારી વિપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે.[22] દેવતાઓ વિષ્ણુની ભુજાઓરૂપી વનની ઘાટી છાયામાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે અને તેઓ હિમાલયનાં શિખરોની જેમ કદી પણ તપતા નથી.[23] જેમ પર્વતોનાં શિખરોનો આશ્રય મળવાથી ઊંચાઈ પામેલા વાંદરાઓ કૂતરાઓને ગુફામાં રોકી દે છે, તેમ વિષ્ણુના પરાક્રમનો આશ્રય મળવાથી ઊંચાઈ પામેલા દેવતાઓએ અમને પાતાળમાં રોકી દીધા છે.[24] જેમ કમલિનીઓનાં કમળો ઉપર હિમનાં બિંદુઓ જોવામાં આવે છે, તેમ હમણાં અલંકારોને પણ શોભા આપનારાં દૈત્યોની સ્ત્રીઓનાં મુખો ઉપર આંસુઓનાં ટીપાં જોવામાં આવે છે.[25] આ જગતરૂપી જૂના મંડપની ભીંતો દૈત્યોનાં પરાક્રમોથી વીંખાઈ ગઈ હતી, ભેદાઈ ગઈ હતી અને પડી જતી હતી, તે જ મંડપ આજે ઇન્દ્રનીલમણિઓના થાંભલાઓ જેવી વિષ્ણુની ભુજાઓથી જ ટકી રહ્યો છે.[26] જેમ કાચબાએ ક્ષીરસાગરની અંદર ડૂબી ગયેલા મંદરાચળને બહાર કાઢીને ધારણ કરી રાખ્યો હતો, તેમ વિષ્ણુએ વિપત્તિમાં ડૂબી ગયેલા દેવતાઓના સૈન્યને હમણાં બહાર કાઢીને ધારણ કરી રાખ્યું છે.[27] જેમ પ્રલયકાળનો પવન મેરુ આદિ મોટા મોટા પર્વતોને પાડી દે છે, તેમ વિષ્ણુએ જ મારા પિતા આદિ સઘળા મોટા મોટા દૈત્યોને પાડી દીધા છે.[28] દેવતાઓના સમૂહને આશ્રય આપનારો અને જેની ભુજાઓનો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ, સઘળા જગતનો સંહાર કરવામાં પણ સમર્થ છે, એવો એક વિષ્ણુ જ અમને વિષમ થઈ પડ્યો છે.[29] દૈત્યોના હસ્ત સમૂહરૂપી વનને કાપી નાખવામાં કુહાડાની ઉપમા ધરાવનારા એ વિષ્ણુના પરાક્રમથી ઇન્દ્ર પરાક્રમશાળી થયો છે અને જેમ વાંદરો બાળકોને કનડગત કરે છે, તેમ તે દાનવોને કનડગત કરે છે.[30] એ વિષ્ણુ આયુધો વિનાનો હોય તો પણ જીતી શકાય એવો નથી; કારણ કે એ વજ્ર જેવો દૃઢ હોવાને લીધે, શસ્ત્રોથી કે અસ્ત્રોથી કપાય એવો નથી.[31] વિષ્ણુએ અમારા પૂર્વજોની સાથે ઘણા ઘણા ભયંકર સંગ્રામો કર્યા છે અને તેમાં પરસ્પરની ઉપર પર્વતો ફેંકવામાં આવ્યા હતા. તે વિષ્ણુ તે તે અત્યંત ભયંકર મોટા મોટા અને સંગ્રામોમાં પણ ડર્યો નથી, તે આજ અમારાથી ડરે એ તો વાત જ શી?[32,33] હું ધારું છું કે, વિષ્ણુને ખુલ્લી રીતે વશ કરવાનો એક જ ઉપાય છે. એ વિના બીજો એક ઉપાય નથી.[34] સઘળા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી, સઘળા પ્રકારની સમજણથી અને સઘળી ક્રિયાઓના ઉદ્યોગથી વિષ્ણુનો જ આશ્રય લેવો. વિષ્ણુનો આશ્રય લીધા વિના બીજી એક ગતિ નથી.[35] વિષ્ણુ જગતની ઉત્પત્તિનું, સ્થિતિનું અને પ્રલયનું પણ કારણ છે. તેનાથી અધિક આખા બ્રહ્માંડમાં બીજો કોઈ પણ નથી.[36] આ ક્ષણથી માંડીને હું હવે એ અજન્મા નારાયણને જ શરણે જાઉં છું. હું પોતે સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં અને સર્વ વસ્તુઓમાં નારાયણરૂપ જ છું.[37] જેમ પવન આકાશમાંથી કદી પણ દૂર થતો નથી, તેમ સઘળા મનોરથોને સિદ્ધ કરનારો 'नमो नारायणाय' એ મંત્ર મારા હૃદયમાંથી કદી પણ દૂર થશે નહિ.[38] દિશાઓ પણ વિષ્ણુ છે, આકાશ પણ વિષ્ણુ છે, પૃથ્વી પણ વિષ્ણુ છે અને સઘળું જગત વિષ્ણુ છે; તેથી હું પણ અપ્રમેય સ્વરૂપવાળો વિષ્ણુ છું. હું વિષ્ણુરૂપ જ થઈ ગયો

છું.[૩૯] વિષ્ણુ થઇને વિષ્ણુનું પૂજન કરવું, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; માટે વિષ્ણુ થયા વિના જો કોઈ વિષ્ણુનું પૂજન કરે, તો પૂજનનું ફળ પ્રાપ્ત થાય નહિ. આ હું પોતે વિષ્ણુ છું.[૪૦] જે વિષ્ણુ છે, તે પ્રહ્લાદ છે અને જે પ્રહ્લાદ છે, તે વિષ્ણુ છે. 'મારાથી જુદો બીજો કોઈ વિષ્ણુ નથી' એવો મારા મનમાં નિશ્ચય થવાને લીધે, હું સર્વવ્યાપક છું.[૪૧] આ અનંત આકાશમાં મોટા ઘેરાવથી રહેલો અને સુવર્ણ સરખાં અંગોવાળો આ ગરુડ મારા આસનરૂપ થયેલો છે.[૪૨] આંગળીઓરૂપી શાખાઓમાં સઘળાં શસ્ત્રોરૂપી પક્ષીઓ રહેવાને લીધે અને નખોનાં કિરણોરૂપી મંજરીઓથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, મોટા મરકતમણિનાં વૃક્ષો જેવા લાગતા કોમળ કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળાઓથી ઘેરાયેલા ભાઓવાળા અને સમુદ્રમથનના સમયમાં મના બાજુબંધો મંદરાચળથી ઘસાયા હતા, વા આ મારા ચાર બાહુઓ છે.[૪૩,૪૪] ક્ષાયમાન થતા ચંદ્રની કળાઓના સમૂહ જેવા દર ચામરને ધારણ કરનારી અને ક્ષીરસાગરના ર્મમાંથી નીકળેલી આ લક્ષ્મી મારા પડખામાં [૪૫] યત્ન વિના જ પોતાના શ્રવણમાં ત્રૈલોક્યને ચાવનારી, જાણે ત્રૈલોક્યરૂપી વૃક્ષની મંજરી ાય એવી અને નિર્મળ પ્રકાશવાળી આ કીર્તિ ારા પડખામાં છે.[૪૬] પોતાની ઇન્દ્રજાળોથી લાસ કરનારી અને તેથી નિરંતર નવાં નવાં ્માંડોનુ નિર્માણ કર્યા કરતી આ માયા ારા પડખામાં છે.[૪૭] લક્ષ્મીની સખી, કલ્પક્ષની લતા જેવી શોભતી અને લીલામાત્રથી ોક્યરૂપી ઝાડીને વશ કરનારી આ જયા ારા પડખે શોભે છે. સંસારમાં અજવાળું નારા આ ઉષ્ણ સૂર્યદેવ અને શીતળ ચંદ્રદેવ ારાં નેત્રરૂપ છે. 'ઇંદીવર' નામના કમળના વી શ્યામ, જળથી ભરેલા મેઘ જેવી સુંદર ને સઘળી દિશાઓને શ્યામતાથી સંયુક્ત કરનારી આ મારા શરીરની કાન્તિ ફેલાયેલી છે. ધ્વનિવાળો હોવાને લીધે, દેહધારી આકાશ જેવો લાગતો અને ક્ષીરસાગર જેવો ધોળો આ 'પાંચજન્ય' નામનો શંખ મારા હાથમાં રહેલો છે. નાભિરૂપી ખાડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને જેની કર્ણિકામાં બ્રહ્મારૂપી ભ્રમર રહેલો છે, એવું આ સુશોભિત કમળ મારા હાથમાં છે.[૪૮–૫૨] રત્નોથી વિચિત્ર લાગતાં અંગોવાળી, મેરુપર્વતના શિખર જેવી અને દૈત્યોનું તથા દાનવોનું નિકંદન કરનારી આ 'કૌમોદકી' નામની મોટી ગદા મારા હાથમાં છે.[૫૩] સૂર્યના જેવા આકારવાળું, ચમકતાં કિરણોવાળું, જ્વાળાઓથી આસપાસના ભાગોને વ્યાપ્ત કરનારું અને શત્રુઓનાં રુધિરથી ખરડાયેલું હોવાને લીધે સઘળી દિશાઓને રાતા દેખાવવાળી કરનારું આ 'સુદર્શન' ચક્ર મારા હાથમાં છે.[૫૪] ધુમાડાની રેખાઓવાળા અગ્નિ જેવું સુંદર લાગતું, પ્રજ્વલિત, શ્યામ કાન્તિવાળું, દૈત્યરૂપી વૃક્ષોને કુહાડા સમાન થયેલુ અને ભક્તજનોને આનંદ આપનારું આ 'નંદક' નામનું ખડ્ગ મારા હાથમાં છે.[૫૫] જેમ પ્રલયકાળનો 'પુષ્કરાવર્તક' નામનો મેઘ જળની ધારાઓને વરસાવે છે, તેમ બાણોની ધારાઓને વરસાવનારું, શેષનાગ જેવું લાંબું અને ઇન્દ્રના ધનુષ્યની પેઠે વિચિત્ર લાગતું આ 'શાર્ઙ્ગ' નામનું ધનુષ્ય મારી પાસે છે.[૫૬] આ પાર વિનાનાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનાં અનેક બ્રહ્માંડોને હું મારા ઉદરમાં અનાદિકાળથી ધારણ કરી રહ્યો છું.[૫૭] આ પૃથ્વી મારા પગરૂપ છે, આ આકાશ મારા મસ્તકરૂપ છે, આ બ્રહ્માંડ મારા શરીરરૂપ છે અને આ દિશાઓ મારી કૂખરૂપ છે.[૫૮] મેઘના ગર્ભના જેવી શ્યામ કાન્તિવાળો, પહાડ જેવા ગરુડ ઉપર બિરાજેલો અને શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારો સાક્ષાત્ વિષ્ણુ આ હું છું. જેમ ચંચળ સંચારવાળા ખડના સમૂહો પવનથી ભાગી જાય છે, તેમ

આ સઘળા દુષ્ટ ચિત્તવાળા શત્રુઓ મારાથી નાસી જાય છે.[૫૯,૬૦] નીલકમળના જેવો શ્યામ, પીળાં વસ્ત્રોવાળો, ગદાને ધારણ કરનારો, વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મીવાળો અને ગરુડ પર આરૂઢ થયેલો આ હું પોતે જ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું. હું ત્રૈલોક્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ છું. મારી સામે કયો શત્રુ આવી શકે એમ છે! જેમ પ્રચંડ પ્રલયકાળના અગ્નિની સામે પતંગિયું આવે તો તે મરણ પામવાને માટે જ આવે, તેમ મારી સામે કોઈ શત્રુ આવે તો તે મરણ પામવાને માટે જ આવે. જેમ મંદ પ્રભાઓ ચક્ષુને રોકી શકે નહિ, તેમ મારી આગળ ઊભેલા આ દેવતાઓ અને દૈત્યો મારા તેજના પ્રસારને રોકી શકતા નથી.[૬૧–૬૩] હું સર્વ લોકોનો ઈશ્વર સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છું. આ બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, અગ્નિ તથા રુદ્ર આદિ દેવતાઓ ઘણાં મુખોમાંથી નીકળતાં અનંત વચનોથી મારી સ્તુતિ કરે છે.[૬૪] અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા ઐશ્વર્યવાળો હું સાક્ષાત્ વિષ્ણુરૂપ થયો છું. હું મારા વાસ્તવિક સ્વભાવથી તો સુખ–દુઃખ આદિ સઘળાં દ્વંદ્વોથી રહિત છું.[૬૫] આ જે મારું વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તેના ઉદરની અંદર સઘળું બ્રહ્માંડ રહ્યું છે. બળાત્કારથી તે સઘળાં દુષ્ટ પ્રાણીઓને તોડી નાખનારું છે. વાદળાં, પર્વતો, ખડ તથા વન આદિ સઘળા પદાર્થોમાં તે વ્યાપક થઈને રહે છે અને તે સઘળા પ્રકારના ભયોને મટાડનારું છે.[૬૬]

त्रिभुवनभवनोदरैकमूर्ति प्रसभविभिन्नसमस्तदुष्टसत्त्वम्। घनगिरितृणकाननांतरस्थं सकलभयापहरं वपुः प्रणौमि ॥ ६६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદનારાયણીભાવ' એ નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ જો*

પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુપૂજા અને તેથી દેવોને થયેલું આશ્ચર્ય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

प्रह्लाद इति संचिंत्य कृत्वा नारायणीं तनुम्। पुनः संचिंतयामास पूजार्थमसुरद्विषः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદે પોતાના શરીરને ભાવનાથી નારાયણરૂપ કર્યું અને પછી તે નારાયણનું પૂજન કરવાને માટે તેણે નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કર્યું. 'આ મેં કલ્પેલુ વિષ્ણુનું જે રૂપ છે તેથી જુદું કોઈ સમષ્ટિરૂપ કે વ્યષ્ટિરૂપ નહિ હો પણ મેં હુંરૂપ જ કલ્પેલું જે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે, તેનું હું હૃદયમાંથી પ્રાણવાયુના પ્રવાહને માર્ગે બહાર આવાહન કરું છું અને પૂજાની સમાપ્તિપર્યંત, એ વિષ્ણુ જાણે બહાર બિરાજ્યા હોય, એમ કલ્પના કરી લઉં છું.[૨] એ ગરુડ ઉપર બિરાજેલા છે, ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને અનુગ્રહશક્તિ એ ચારે શક્તિઓથી સંપન્ન છે, શંખ, ચક્ર, ગદા તથા કમળને ધારણ કરનારા છે, શ્યામ શરીરવાળા છે, અને ચાર ભુજાઓવાળા છે.[૩] એ ચંદ્ર તથા સૂર્યરૂપી બે નેત્રોવાળા છે, વક્ષઃસ્થળમાં લક્ષ્મીને ધારણ કરનારા છે, સુશોભિત 'નંદક' નામના ખડ્ગથી ભક્તજનોને આનંદ આપનારા છે, વિશાળ નેત્રવાળા છે, 'શાર્ઙ્ગ' નામના ધનુષ્યને ધારણ કરનારા છે અને મહાકાન્તિમાન છે.[૪] પ્રથમ હું સઘળી સામગ્રીઓથી રમણીયતાવાળી માનસિક પૂજાથી, એ વિષ્ણુનું એમના પરિવારોસહિત શીઘ્ર પૂજન કરીશ.[૫] તે પછી ફરી વાર બહારના વૈભ-

* આ બત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે કરેલી વિષ્ણુની માનસિક પૂજા, તે પછી દૈત્યોની સાથે કરેલી બાહ્ય પૂજા અને તે પછી એ વાત સાંભળીને દેવતાઓએ નારાયણને કરેલો પ્રશ્ન કહેવામાં આવશે.

વોથી ભરપૂર એવી ઘણાં રત્નોવાળી બાહ્યપૂજાથી એ મોટા દેવ (વિષ્ણુ)નું હું પૂજન કરીશ.[૬]

હે રામ! એ પ્રમાણે ચિંતવન કરીને પ્રહ્લાદ ઘણી સામગ્રીઓથી ભરપૂર કરેલી માનસિક પૂજાથી લક્ષ્મી—પતિ ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન કરવા લાગ્યો.[૭] તેણે મનથી જ રત્નોના સમૂહોથી જડેલાં પાત્રો વડે અભિષેક કર્યો, ચંદન આદિનાં લેપનો કર્યાં, ધૂપો કર્યા, દીવાઓ કર્યા અને અનેક વૈભવોવાળા વિચિત્ર અલંકારો ધરાવ્યા.[૮] તેણે 'મંદાર' નામનાં કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોની માળાઓ ધરાવી અને સુવર્ણનાં કમળોનો સમૂહ સમર્પણ કર્યો. તેણે કલ્પવૃક્ષોની લતાઓના ગુચ્છોથી અને રત્નમય ગુચ્છોનાં મંડળોથી તેમનું પૂજનું કર્યું.[૯] દિવ્ય વૃક્ષોનાં પલ્લવોથી, અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોની માળાઓથી પીળા કાંટાસરિયાનાં પુષ્પોથી, બોરસલીનાં પુષ્પોથી, મોગરાનાં પુષ્પોથી, ચંપકનાં પુષ્પોથી અને નીલકમળોથી, તેણે તેમની પૂજા કરી.[૧૦] તેણે રાતાં 'સૌગંધિક' નામનાં કમળોથી, રાત્રે પ્રફુલ્લિત થનારાં 'કુમદ' નામનાં કમળોથી, કાસડાનાં પુષ્પોથી, ખજૂરીનાં ફૂલોથી, આંબાના મોરથી, કેસૂડાંઓથી, આસોપાલવનાં પુષ્પોથી, ધોળા ધંતૂરાનાં પુષ્પોથી, કરેણનાં પુષ્પોથી, બીલીપત્રોથી અને કિરાતકનાં પુષ્પોથી પૂજન કર્યું.[૧૧] કદંબનાં પુષ્પોથી, નાની બોરસલીનાં પુષ્પોથી, લીમડાનાં પુષ્પોથી, નગોડનાં પુષ્પોથી, જૂઈનાં પુષ્પોથી અને કઠનાં પુષ્પોથી, તેણે તેમની પૂજા કરી.[૧૨] તેણે ગૂગળનાં પલ્લવોથી, ભોરીંગણીનાં પુષ્પોથી, ધઉલાનાં પુષ્પોથી, રાતી કરેણનાં પુષ્પોથી, ધાતુઓથી રંગેલાં પુન્નાગનાં પુષ્પોથી, આંબાઓથી, જંગલી આંબાઓથી, ગોરોચનથી, હરડેનાં પુષ્પોથી અને બહેડાંનાં પુષ્પોથી પૂજન કર્યું.[૧૩] સાલિયા તાડ તથા તમાલનાં પલ્લવોથી, પુષ્પોથી તથા લતાઓથી, કોમળ કળીઓના સમૂહોથી અને કેસરથી રંગેલા આંબાના મોરોથી તેણે તેમની પૂજા કરી. તેણે કેવડાનાં પુષ્પોથી, સો પાંખડીઓવાળાં કમળોથી, એલચીઓની મંજરીઓથી, ઘણી સુંદરતાવાળા સઘળા નૈવેદ્યાદિક ઉપચારોથી અને પોતાના શરીરનાં અર્પણોથી તેમનું પૂજન કર્યું. આમ જગતમાં જેટલા જેટલા પ્રસિદ્ધ વૈભવો છે, તે સઘળા વૈભવો વડે અને પરમ ભક્તિપૂર્વક પ્રહ્લાદે પોતાના અંતઃપુરમાં, પોતાના સ્વામી ભગવાન વિષ્ણુનું માનસિક પૂજન કર્યું. માનસિક પૂજન પછી તે દાનવરાજ પ્રહ્લાદે તે જ અંતઃપુરમાં રહેલા દેવાલયમાં, બહારના પ્રત્યક્ષ ચંદન—પુષ્પાદિક ઉપહારોથી સંપન્ન કરેલી બાહ્યપૂજાથી જનાર્દનનું પૂજન કરવાનો આરંભ કર્યો.[૧૪-૧૭] જે ક્રમથી તેણે માનસિક પૂજન કર્યું હતું, તે જ ક્રમથી બહારના પદાર્થોથી પણ વારંવાર વિષ્ણુનું પૂજન કરીને, પ્રહ્લાદ બહુ પ્રસન્ન થયો.[૧૮] પછી પ્રહ્લાદે ત્યારથી માંડીને પૂર્ણ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય તે પ્રમાણે જ વિષ્ણુનું પૂજન કરવા માંડ્યું. પ્રહ્લાદની એ પદ્ધતિ જોઈને તે નગરમાં બીજા સઘળા દૈત્યો પણ ઉત્તમ વૈષ્ણવો થયા. રાજા સદાચારથી વર્તે તો સઘળી પ્રજા પણ સદાચારથી વર્તે, એ સ્વાભાવિક જ છે.[૧૯-૨૦] હે રામ! 'સઘળા દૈત્યો વિષ્ણુના દ્વેષને તજી દઈને વિષ્ણુના ભક્ત થયા છે' એ વાત અંતરિક્ષમાં પહોંચી અને સ્વર્ગલોકમાં પણ પહોંચી ગઈ.[૨૧] હે રામ! મરુદ્‌ગણો સહિત ઇન્દ્ર આદિ દેવો એ વાતથી વિસ્મય પામ્યા કે, 'દૈત્યોએ તે વળી વિષ્ણુની ભક્તિ કેમ સ્વીકારી હશે?'[૨૨] આમ વિસ્મયથી આકુળ થયેલા તે દેવો સ્વર્ગલોકમાંથી નીકળ્યા અને ક્ષીરસાગરમાં શેષનાગના શરીર પર બિરાજેલા તે સમરવિજયી શ્રીવિષ્ણુ પાસે ગયા.[૨૩] ત્યાં જઈ તેમણે વિષ્ણુને દૈત્યોનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને પછી એમને નીચે પ્રમાણે અપૂર્વ વિસ્મયની વાત પૂછી.[૨૪]

દેવતાઓ બોલ્યાઃ—હે ભગવન્! દૈત્યો તો

સર્વદા આપના દ્વેષી જ હતા. તેઓ હમણાં આપના અત્યંત ભક્ત થઈ ગયા છે, એ શું? આ તો આપની માયા હોય એમ જણાય છે.[૨૫] અત્યંત દુરાચારવાળા અને ધર્મના દઢ માર્ગોને પણ તોડી નાખનારા દૈત્યો ક્યાં અને ક્યાં છેલ્લા ઉત્તમ જન્મમાંમાં જ મળે એવી જનાર્દનની ભક્તિ![૨૬] હે ભગવન્! 'પામર પુરુષ ગુણવાન થયો' એ વાત, ઉત્પાતરૂપે સમય વિના થયેલી પુષ્પોની પંક્તિની પેઠે સુખદાયી પણ થાય છે અને દુઃખદાયી પણ થાય છે.[૨૭] જ્યાં જે યોગ્ય ન હોય ત્યાં તે શોભતું નથી; જેમકે કાચના સમૂહની મધ્યમાં મહામૂલ્યવાન મણિ શોભે નહિ.[૨૮] જે જે જીવ જે જે પંક્તિનો હોય, તે તે જીવ તે તે પંક્તિમાં જ શોભે. જો કે, કૂતરાં અને બકરાં સમાન કદનાં હોય છે તો પણ બકરાંઓની પંક્તિમાં કૂતરો શોભે જ નહિ.[૨૯] અનુચિત છતાં પરસ્પર સંબંધ પામેલી વસ્તુઓને જોવાથી જેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું દુઃખ શરીરમાં વજ્ર જેવી તીખી સોયો ભોંકાવાથી પણ થતું નથી.[૩૦] જે પદાર્થ જ્યાં યોગ્યતાથી રહેવો ઘટતો હોય, તે પદાર્થ ત્યાં જ શોભે અને ત્યાં જ તે નિંદાને પાત્ર થાય નહિ. કમળ તો જળમાં જ શોભે પણ જમીન પર શોભે નહિ. જો કમળ સ્થળમાં ઊગે તો તે નિંદાને જ પાત્ર થાય.[૩૧] અધમ–પામરની રીતભાતવાળો, સર્વદા નીચ કાર્યોમાં રુચિ રાખનારો અને હીનજાતિવાળો તુચ્છ દાનવ ક્યાં અને ક્યાં આપની ભક્તિ! દાનવનું અને આપની ભક્તિનું પરસ્પર ચોકઠું બેસે જ કેવી રીતે?[૩૨] હે પ્રભુ! જેમ 'કઠિન તથા તપેલી ખારી ધરતીમાં કમલિની ઊગી છે' એ વાત અયોગ્ય ઘટનાવાળી હોવાને લીધે, સાંભળનારાઓને સુખ આપતી નથી; તેમ 'દૈત્ય વિષ્ણુનો ભક્ત થયો છે' એ વાત પણ અમને સુખ આપતી નથી.[૩૨,૩૩]

कमलिनी परुषोपरभूगवा सुखयतीह यथा न दुराश्रया। दितिसुतोऽपि हि माधवभक्तिमानिति कथा न तथेश सुखाय नः ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વિષ્ણુવાક્ય' એ નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

सर्ग ३३ मो×

પ્રહ્‌લાદે વિષ્ણુભગવાનની સ્તુતિ કરી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

गर्जंतमतिसंरब्धं सुरलोकमथारिहा।
उवाच माधवो वाक्यं शिखिवृंदमिवांबुदः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–પછી હે રામ! જેમ અત્યંત વેગથી ટહુકાર કરતા મયૂરોના સમૂહને, મે(ઘ) (વર્ષાદ્વારા) પ્રત્યુત્તર આપે, તેમ અત્યંત કોપથી બૂમો પાડીને પૂછતા દેવતાઓના તે સમૂહને, શ્રીવિષ્ણુએ નીચે પ્રમાણે (સાન્ત્વનાયુક્ત) પ્રત્યુત્તર આપ્યો.[૧]

ભગવાન બોલ્યાઃ–હે દેવતાઓ! પ્રહ્‌લા(દ) ભક્તિવાળો થયો છે, એ વિષયમાં તમે ખેદ પામ(ો) નહિ; કેમકે તે અરિદમન પ્રહ્‌લાદ મોક્ષને (જ) યોગ્ય છે અને તેનો આ છેલ્લો જ જન્મ છે. જેમ બળી ગયેલું બીજ ફરી અંકુરરૂપ સ્થિતિ ધારણ કરતું જ નથી, તેમ એ પ્રહ્‌લાદ હવે પ(ણ) ગર્ભવાસમાં જવાનો જ નથી.[૩] સદ્‌ગુણોવા(ળો) પુરુષ સદ્‌ગુણોથી રહિત થઈ જાય, તો એ અ(ન)ર્થની વાત કહેવાય છે, પણ દુર્ગુણોવાળો પુર(ુષ) સદ્‌ગુણોવાળો થાય, તો એ વાત ઉત્તમ ગણ(વા)માં આવે છે. હે દેવો! તમે પોતપોતાનાં વિ(વિધ) સ્થાનોમાં જાઓ. પ્રહ્‌લાદમાં જે ગુણવાનપ(ણું) થયું છે, તેથી તમને દુઃખ થવાનું નથી.[૪,૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જેમ જળા(શય)

× આ તેત્રીસમા સર્ગમાં ભગવદ્‌ભક્તિને લ(ઈને) પ્રહ્‌લાદને વિવેક આદિ ગુણોનો ઉદય થયાની (અને) ભગવાનને પ્રસન્ન થયેલા જોઈ પ્રહ્‌લાદે તેમની સ્તુ(તિ) કર્યાની કથા કહેવામા આવશે.

યના કિનારે ઉત્પન્ન થયેલા તમાલનો નીલગુચ્છ જળાશયના તરંગોમાં અંતર્ધાન થઈ જાય છે, તેમ વિષ્ણુ ભગવાન, દેવતાઓને આટલાં વચન કહીને ક્ષીરસાગરના તરંગોમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા.[૬] જેમ મંદરાચળે ઉછાળેલા ક્ષીરસમુદ્રમાંથી ઊડીને જળકણો પાછાં ક્ષીરસાગરમાં જાય, તેમ વિષ્ણુને પૂછવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગમાંથી સમુદ્રમાં ગયેલા દેવતાઓ, વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પાછા સ્વર્ગમાં ગયા.[૭] ત્યાર પછી દેવતાઓ પ્રહ્‌લાદના સ્નેહી-મિત્રો થઈ ગયા; કેમકે મોટા પુરુષોનો જેના ઉપર વિશ્વાસ હોય, તેના ઉપર બાળકોનું મન પણ વિશ્વાસ રાખે એ સ્વાભાવિક જ છે.[૮] અત્યંત ભક્તિવાળો પ્રહ્‌લાદ તો એ જ રીતે મનથી, ક્રિયાથી તથા વચનથી દેવાધિદેવ શ્રીવિષ્ણુનું પૂજન કરવામાં જ તત્પર રહેવા લાગ્યો.[૯] પૂજનમાં તત્પર રહેનારા એ પ્રહ્‌લાદના વિવેક, સંતોષ, વૈરાગ્ય અને વૈભવ આદિ સદ્‌ગુણો કાળે કરીને વૃદ્ધિ પામ્યા. માણસ જેમ સુકાયેલા ઝાડને જોઈને રાજી થાય નહિ, તેમ એ પ્રહ્‌લાદ ભોગોના સમૂહને જોઈને રાજી થતો નહોતો. જેમ મૃગ માણસોની ભીડવાળી ભૂમિઓમાં રુચિ રાખે નહિ, તેમ એ પ્રહ્‌લાદ સ્ત્રીઓમાં રુચિ રાખતો નહોતો. એ પ્રહ્‌લાદને લોકચર્યામાં જરા પણ રુચિ રહી નહિ. તેને કેવળ શાસ્ત્રાર્થના કથનમાં જ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ. જેમ કમલિની સ્થળમાં રુચિ કરે નહિ, તેમ પ્રહ્‌લાદ ઉત્સવ આદિના કૌતુકોમાં રુચિ કરતો નહોતો. જેમ વીંધ્યા વિનાનું નિર્મળ મોતી, બીજાં મોતીઓની સાથે પરોવી શકાય નહિ, તેમ પ્રહ્‌લાદનું ચિત્ત ભોગોરૂપી રોગોના સંબંધમાં લગ્ન પરોવાયું નહોતું.[૧૦-૧૩] ભોગાદિની કલ્પનાઓથી રહિત થયેલું પણ બ્રહ્મવિચારરૂપિ વિશ્રાંતિમાં નહિ પહોંચેલું પ્રહ્‌લાદનું ચિત્ત, વચમાં રહેવાને લીધે જાણે હીંડોળામાં હીંચકતું હોય એવી સ્થિતિમાં રહ્યું હતું.[૧૪] ક્ષીરસમુદ્રરૂપી મંદિરમાં રહેલા ભગવાન વિષ્ણુ પોતાની સર્વવ્યાપક અને શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક જ્ઞાનશક્તિથી પ્રહ્‌લાદની એ સ્થિતિને જાણતા હતા.[૧૫] પછી ભક્તલોકોને આનંદ આપનારા શ્રીવિષ્ણુ પાતાળના માર્ગમાંથી પ્રહ્‌લાદના પૂજન કરવાના દેવાલયમાં પ્રહ્‌લાદના આવ્યા પહેલાં જ પધાર્યા. દૈત્યોના મોટા રાજા પ્રહ્‌લાદે કમળસમાન નેત્રોવાળા એ વિષ્ણુ ભગવાનને પધારેલા જાણીને, બમણા ઉપચારોથી સમૃદ્ધ કરેલી પૂજા વડે પ્રેમપૂર્વક તેમનું પૂજન કર્યું.[૧૬,૧૭] પૂજાના ઘરમાં પધારીને પ્રત્યક્ષ રીતે બિરાજેલા એ વિષ્ણુ ભગવાનને જોઈને પ્રહ્‌લાદ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને ભક્તિભરી વાણીથી નીચે પ્રમાણે તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યો.[૧૮]

પ્રહ્‌લાદ બોલ્યોઃ–આપ ત્રૈલોક્યની સ્થિતિના સુંદર ભંડારરૂપ છો, સઘળા દોષોને હરનાર છો, સ્વયંપ્રકાશ છો, અનાથના નાથ છો, શરણાગતનું અત્યંત રક્ષણ કરનારા છો, સઘળી શક્તિઓથી સંપન્ન છો, દુઃખોને ટાળનારા છો, અજન્મા છો, સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેલા છો અને સર્વ લોકોના ઈશ્વર છો; હું આપને શરણે આવું છું.[૧૯] આપ 'કુવલય' નામના કમળ જેવા તથા નીલમણિ જેવા શ્યામ છો; શરદૃઋતુથી નિર્મળ થયેલા આકાશના ગર્ભ જેવા શ્યામ છો, ભ્રમરોની, અંધકારની તથા કાજળની કાન્તિ જેવા કાન્તિવાળા છો અને કમળને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારા છો. હું આપને શરણે આવું છું.[૨૦] આપ નિર્મળ છો, ભ્રમરના સમૂહ જેવા શ્યામ તથા સુકોમળ અંગોવાળા છો, ધોળી પાંખડીઓવાળા કમળની કળી જેવા શંખને ધારણ કરનારા છો, નાભિકમળમાં વેદરૂપી ગુંજારવ કરનારા બ્રહ્મારૂપી ભ્રમરને ધરનારા છો અને ભક્તજનોનાં હૃદયકમળોની પાંખડીઓમાં રહેનાર છો. હું આપને શરણે આવું છું.[૨૧] આપ શરદ ઋતુનું આકાશ છો. તે ધોળા નખોના સમૂહરૂપ તારાઓથી સંયુક્ત છે, મંદ હાસ્યથી શ્વેત લાગતા મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રના બિંબવાળું છે અને

હૃદયમાં રહેલા કૌસ્તુભમણિનાં કિરણોના સમૂહરૂપી મંદાકિની (આકાશગંગા)વાળું છે. હું આપને શરણે આવું છું.[22] સર્જાયેલી સઘળી ગાઢ સૃષ્ટિ પણ આપનામાં મુક્તપણે જ રહે છે. આપ કદી પણ જન્મતા નથી અને કદી પણ વૃદ્ધિ પામતા નથી. આપ સર્વવ્યાપક છો, અનંત છો અને ઉત્તમ ગુણોથી આપ અનાદિ શરીરવાળા સુશોભિત છો અને પ્રલયકાળમાં વડના પાંદડામાં શયન કરનારા બાલમુકુંદ છો, હું આપને શરણે આવું છું.[23] નવા પ્રફુલ્લિત થયેલા નાભિકમળના પરાગોથી પીળા શરીરવાળા, લક્ષ્મીના પ્રકાશતા શરીરથી શણગારેલા વક્ષઃસ્થળવાળા, સાયંકાળ જેવા, રાતા કેસરી ચંદનના લેપનવાળા અને સુવર્ણ જેવાં પીળાં વસ્ત્રોથી શોભી રહેલા આપ પ્રભુને હું શરણે આવું છું.[24] દૈત્યોરૂપી કમલિનીઓને આપ હિમપાત છો, દેવતાઓરૂપી કમલિનીઓને આપ સર્વદા ઉદય પામેલા સૂર્યબિંબરૂપ છો, બ્રહ્માને રહેવાની કમલિનીના તળાવરૂપ છો અને હૃદયરૂપી કમલિનીમાં બિરાજનારા પ્રભુ છો. હું આપને શરણે આવું છું.[25] આપ ત્રૈલોક્યરૂપી કમલિનીના ધોળા કમળ જેવા પૂર્ણચંદ્રની જેમ શીતળ છો. આપ અંધકાર સમાન મોહને મટાડવામાં મોટા દીવા સમાન છો. આપ નિત્યસ્વયંપ્રકાશ છો, જડતાથી રહિત છો, જીવોના મૂળતત્ત્વરૂપ છો અને જગતની સઘળી પીડાઓને હરનારા પ્રભુ છો. હું આપને શરણે આવું છું.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આમ હે રામ! દૈત્યોનો વિનાશ કરનારા, લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ વક્ષઃસ્થળવાળા અને 'કુવલય' નામના કમળની પાંખડીના જેવી શ્યામતાવાળા તે વિષ્ણુનું પ્રહ્લાદે ઘણા ઘણા ગુણોવાળી વાણીઓથી પૂજન કર્યું. એટલે, જેમ રાજી થતા મયૂરને મેઘ પ્રત્યુત્તર આપે છે, તેમ રાજી થતા એ અસુરેશ પ્રહ્લાદને ભગવાન વિષ્ણુએ નીચે પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.[26,27]

इति गुणबहुलाभिर्वाग्भिरभ्यार्चितोऽसौ हरिरसुरविनाशः श्रीनिषण्णांसदेशः। जलद इव मयूरं प्रीतिमान्प्रीयमाणं कुवलयदलनीलः प्रत्युवाचासुरेंद्रम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'નારાયણાગમન' એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ३४ मो*

પ્રહ્લાદે પોતાનું સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ જોયું

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

वरं गुणनिधे दैत्यकुलचूडामहामणे ।
गृहाणाभिमतं भूयो जन्मदुःखोपशांतये ॥ १ ॥

ભગવાન બોલ્યાઃ—હે ગુણોના ભંડારરૂપ! હે દૈત્યકુળના મોટા શિરોમણિરૂપ! તું મારી પાસેથી જોઈતું વરદાન માગી લે, એટલે ફરી જન્મો થવાનું દુઃખ શાંત જ થઈ જાય.[1]

પ્રહ્લાદ બોલ્યોઃ—હે સઘળા સંકલ્પોનાં ફળોને આપનારા! હે સઘળા લોકોના અંતર્યામી પ્રભુ! આપના ધારવામાં જે વરદાન સઘળી દીનતાઓનું નિવારણ કરનારું હોય, તે જ વરદાન આપ મને આપો.[2]

ભગવાન બોલ્યાઃ—હે નિર્દોષ પ્રહ્લાદ! બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારરૂપ વિશ્રાંતિ મળવા સુધીનો વિચાર કરવાથી જ, અનર્થોની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે તેવો વિચાર તને પ્રાપ્ત થાઓ.[3]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જેમ સમુદ્રનો તરંગ ઘુઘવાટ કરીને પાછો અંદર સમાઈ જાય છે, તેમ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રહ્લાદને એટલાં વચન કહીને પાછા અંતર્ધાન થઈ ગયા. આમ વિષ્ણુદેવ અંતર્ધાન થઈ ગયા પછી, પ્રહ્લાદે

* આ ચોત્રીસમા સર્ગમા પ્રહ્લાદે વિષ્ણુના વરદાનથી સદ્વિચારને પ્રાપ્ત થઈ, અનાત્મવર્ગનો નિરાસ કરીને પોતાનું સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ જોયું, એ કથા કહેવામાં આવશે.

પૂજામાં મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલી છેલ્લી પુષ્પાંજલિ આપી.[૫] પછી પ્રેમથી ઉત્તમ આસન પર પદ્માસન વાળીને પ્રહ્‌લાદે સ્તોત્રનો પાઠ કરવાના સમયમાં, ચિત્તથી આ પ્રમાણે ચિંતવન કર્યું:[૬] 'સંસારનું નિવારણ કરનારા વિષ્ણુભગવાને મને કહ્યું કે, 'તું વિચારવાળો જ થા.' એટલા માટે હવે હું મનમાં આત્માનો વિચાર કરું.[૭] હું જે આ સંસારરૂપી આડંબરમાં બોલું છું, ચાલું છું, ઊભો રહું છું અને પ્રયત્નથી વિષયોનો ઉપભોગ કરું છું, તે હું પોતે કોણ છું ?[૮] આ જગત જે વૃક્ષોથી, તૃણોથી તથા પર્વતોથી યુક્ત છે, તે તો હું નથી. જે જગતરૂપ વસ્તુ અત્યંત બાહ્ય છે, તે રૂપ તો હું કેમ જ હોઉં ?[૯] આ દેહ તો ખોટો જ ઉદય પામેલો છે, બોલવાને પણ સમર્થ નથી, પ્રાણવાયુની પ્રેરણાથી જ થોડાક કાળ સુધી ચાલનારો છે, અલ્પકાળમાં જ પાછો નષ્ટ થનાર છે અને જડ છે, હું તે પણ નથી.[૧૦] શબ્દ કે જે કાનની જડતાવાળી પૂતળીથી જ 'આ ઊંચો છે, નીચો છે, પદરૂપ છે અને વાક્યરૂપ છે' ઇત્યાદિ ભેદો પાડીને કલ્પી લેવામાં આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં ક્ષય પામનાર છે, ક્ષય પામનાર હોવાને લીધે શૂન્ય આકારવાળો છે, આકાશથી ઉત્પન્ન થાય છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.[૧૧] સ્પર્શ કે જે ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થનારી ત્વચાથી જ પમાય છે, સમય પર નથી પણ પમાતો અને ચૈતન્યની સિદ્ધિથી જ સિદ્ધ થાય એવો છે તથા જડ છે, તે પણ હું નથી.[૧૨] રસ જે ચપળ સત્તાવાળી અનિત્ય જીભથી જ સંબંધ ધરાવનારો છે, તુચ્છ છે, જીભની અણીથી તે કંઠ સુધી જ સ્વાદમાં આવે એવો છે, અન્નાદિક પદાર્થોમાં રહેલો છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.[૧૩] રૂપ કે જે ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જનારાં દ્રવ્ય અને ચક્ષુને જ અધીન છે, ક્ષય પામનાર છે, કેવળ દ્રષ્ટાના જ ઉપભોગને માટે હોવાથી ગૌણ છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.[૧૪] ગંધ કે જે પ્રકાશ વિનાની તથા ક્ષય પામનારી નાસિકાથી જ કલ્પાય છે, ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થનાર છે, ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર પામનાર છે અને જડ છે, તે પણ હું નથી.[૧૫] એવી જ રીતે કર્મેન્દ્રિયોનાં કર્મો, અહંકાર, મન, બુદ્ધિ કે ચિત્ત એમની ત્રિપુટિઓમાંનો પણ હું નથી; કારણ કે એ સઘળી ત્રિપુટીઓ જડ છે હું તો મમતા વિનાનો, ચિંતન વિનાનો, શાંત પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિભ્રમોથી રહિત અને જેમ કાંઈ પણ સંકલ્પ નથી એવો શુદ્ધ ચેતન જ છું.[૧૬] હું તો દૃશ્યોથી રહિત કેવળ ચૈતન્ય જ છું, સર્વ દૃશ્યોને પ્રકાશ આપનાર છું, બહાર તથા અંદર વ્યાપક છું, અંશોથી રહિત છું, નિર્મળ છું અને સત્તામાત્ર જ છું. ઘડાથી માંડીને સૂર્યપર્યંત આ સઘળા પદાર્થો ઉત્તમ તેજવાળા આ ચૈતન્યરૂપ દીવાથી જ પ્રકાશિત થાય છે. હા ! હવે આ સાચું અને સંપૂર્ણ સ્મરણ મને પ્રાપ્ત થયું. સર્વવ્યાપક, નિર્વિકલ્પક, ચૈતન્યરૂપ અને સર્વને સ્ફુરણ આપનારો આ હું આત્મા છું.[૧૭–૧૯] જેમ અંદર રહેલા પ્રકાશરૂપ તેજથી, અંગારાઓના કણોની પંક્તિઓ સ્ફુરે છે, તેમ આ સંસારમાં આ ચૈતન્યથી જ વિચિત્ર પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે.[૨૦] જેમ વ્યાપ્ત થયેલા સૂર્યના તાપથી ઝાંઝવાનાં પાણી સ્ફુરે છે, તેમ સર્વવ્યાપક આ ચૈતન્યથી જ વિચિત્ર પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની પંક્તિઓ સ્ફુરે છે.[૨૧] જેમ વસ્ત્રોનું શ્વેત આદિ રૂપો હોવાનું દીવાથી સિદ્ધ થાય છે; તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થોનું પદાર્થપણું આ ચૈતન્યથી જ સિદ્ધ થાય છે.[૨૨] જેમ અરીસો સઘળી વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોનું સ્થળ છે, તેમ આ આત્મા જ સઘળા પ્રાણીઓના દેહ-ઇન્દ્રિય આદિ અનુભવોનું સ્થળ છે.[૨૩] આ એક નિર્વિકલ્પક ચૈતન્યરૂપી દીવાના અનુગ્રહથી જ સૂર્ય ઉષ્ણ છે, ચંદ્ર શીતળ છે, પર્વત ઘનરૂપ છે અને જળ દ્રવરૂપ છે.[૨૪] 'આકાશમાંથી વાયુ

થયો, વાયુમાંથી તેજ થયું, તેજમાંથી જળ થયું અને જળમાંથી પૃથ્વી થઈ' ઇત્યાદિ ક્રમથી અનુભવમાં આવેલા સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સંબંધી વ્યવસ્થાનું મુખ્ય કારણ એ વ્યાપક ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્યનું કારણ બીજું કોઈ પણ નથી.[૨૫] જેમ પૃથ્વી આદિનું તપ્તપણું, સૂર્યના તાપથી જ ઉદય પામે છે, તેમ ક્રમથી અનુભવમાં આવતા સઘળા પદાર્થોનું પદાર્થપણું આ આત્માથી જ ઉદય પામે છે.[૨૬] જેમ હિમથી જ શીતળપણું ઉત્પન્ન થયું છે, તેમ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર અને અવિદ્યાથી સઘળાં કારણોનાં કારણરૂપ આ આત્માથી આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.[૨૭] બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને રુદ્ર આદિ, આ જગતની સ્થિતિનાં કારણોરૂપ છે, પણ તેમનું પણ આદિકારણ આ ચૈતન્ય જ છે. ચૈતન્યનું કારણ બીજું કોઈ નથી. આ હું સાક્ષીથી પ્રકાશતાં દ્રષ્ટા અને દશ્ય ઇત્યાદિ નામોથી રહિત છું; અને નિત્ય સ્વયંપ્રકાશ છું. હું તેને જ પ્રણામ કરું છું.[૨૮,૨૯] આત્માથી જુદી સત્તા વિનાના આ સઘળા પદાર્થો એ સર્વના અધિષ્ઠાનભૂત નિર્વિકલ્પક ચિદાત્મામાં જ ઉત્પન્ન થયા છે, રહે છે અને પાછા લીન થાય છે.[૩૦] આ ચૈતન્યરૂપ જે અંતરાત્મા છે, તે જે જે વસ્તુનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે વસ્તુ જ સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. એ વસ્તુ સૂક્ષ્મરૂપથી કારણમાં રહેલી હોય, તો પણ આત્માના સંકલ્પ વિના પ્રકટ થાય નહિ.[૩૧] ચૈતન્ય જે વસ્તુને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપીને સંકલ્પથી પ્રકટ કરે છે, તે જ વસ્તુ વ્યવહારના વિષયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ચૈતન્ય જે વસ્તુને સ્ફુરણ તથા સત્તા આપીને સંકલ્પથી પ્રકટ કરતું નથી, તે વસ્તુ કદાચ હોય તો પણ નષ્ટ જ છે.[૩૨] આ ઘટપટ આદિ આકારોવાળી જગત સંબંધી અનેક પદાર્થોની પંક્તિઓ આ ચિદાકાશરૂપી મોટા અરીસામાં સંકલ્પથી જ જોવામાં આવે છે.[૩૩] સંકલ્પ વૃદ્ધિ પામે, તો એ વસ્તુઓ વૃદ્ધિ પામે છે અને સંકલ્પ ક્ષય પામે, તો એ વસ્તુઓ ક્ષય પામે છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ અનિર્વચનીય છે, તેમ આત્મામાં રહેલું આ કાર્ય–કારણરૂપ જગત પણ અનિર્વચનીય છે.[૩૪] આ ચૈતન્ય જો કે સઘળાં પ્રાણીઓને અદૃશ્ય છે, તો પણ જેમનું ચિત્ત ગલિત થયેલું હોય છે, તેમને તે દૃશ્ય છે. મહાત્મા પુરુષો જ આ અતિ નિર્મળ પરમ ચિદાકાશને જુએ છે.[૩૫] વ્યવહારોરૂપી ભ્રમરોવાળી અનેક દશ્યોરૂપી આ સુંદર મંજરી, આ આત્મારૂપી વૃક્ષમાંથી ઉદય પામે છે.[૩૬] જેમ વિચિત્ર પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા જાળાંઓવાળી વનોની પંક્તિ પર્વતમાંથી ઉદય પામે છે, તેમ આ સંસારરૂપી ચપળ રચના આ ચૈતન્યમાંથી જ ઉદય પામે છે.[૩૭] બ્રહ્માંડમાં રહેનારા બ્રહ્માથી માંડીને, તે તૃણપર્યંતના પદાર્થોમાં જે સત્તા અને સ્ફુરણ છે, તે આત્માનાં જ છે; માટે સર્વમાં આ એક જ ચિદાત્મા પ્રકાશે છે.[૩૮] આ હું એક જ છું, સર્વમાં વ્યાપક છું અને સઘળાં સ્થાવર–જંગમોની અંદર અનુભવરૂપે રહ્યો છું.[૩૯] હું જે ચૈતન્ય જ છું, તેનાં જ આ સંખ્યા આદિથી રહિત એવાં 'સ્થાવર–જંગમ' નામનાં ઘણાં ઘણાં શરીરો છે.[૪૦] મારાથી અન્ય કોઈ અનુભવ ઘટતો નથી, એથી આ હું એક જ સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ છું. દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય આદિ સઘળી ત્રિપુટીઓ મારાથી જ પ્રકાશે છે. માટે સર્વના હસ્તોથી હું હજારો હસ્તોવાળો છું અને સર્વનાં નેત્રોથી હું હજારો નેત્રોવાળો છું. સર્વના હસ્તો એ જ મારા હસ્તો છે અને સર્વનાં નેત્રો એ જ મારાં નેત્રો છે.[૪૧] આ હું જ આકાશમાં સુંદર સૂર્યરૂપે વિહાર કરું છું અને હું જ આકાશમાં વાયુરૂપે વિહાર કરું છું.[૪૨] સર્વ અવયવોમાં શ્યામતાવાળા, શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સંપૂર્ણતાવાળાં સઘળાં સૌભાગ્યની પરાકાષ્ઠારૂપ આ વિષ્ણુસ્વરૂપે હું જ જગતમાં વ્યવહાર કરું છું.[૪૩] કમળરૂપી આસન પર બેસનારા,

નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહેનારા અને પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રહ્મારૂપે હું જ એ વિષ્ણુની નાભિમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું.[૪૪] હું જ ત્રિનેત્રમૂર્તિથી ગૌરીના મુખકમળનું ચુંબન કરતો ભ્રમર છું. જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને સમેટી લે છે, તેમ હું જ સૃષ્ટિના અંત સમયે આ જગતને સમેટી લઉં છું.[૪૫] જેમ તપસ્વી પૂર્વના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા મઠને પાળે છે, તેમ હું જ મન્વંતરના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા આ ત્રૈલોક્યના સઘળા રાજ્યને ઇન્દ્રરૂપે પાળું છું.[૪૬] સઘળા દેહોને ધારણ કરનારો હોવાને લીધે, સ્ત્રી પણ હું છું, પુરુષ પણ હું છું અને વૃદ્ધ પણ હું છું. હું જ સર્વસ્વરૂપે થયેલો છું.[૪૭] જેમ ,કૂવો પોતાની ભૂમિમાંથી લતાને પ્રકટ કરે છે, તેમ રસરૂપે રહેલો હું જ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યરૂપી ભૂમિમાંથી ખડ, લતાઓ અને જાળાંને પ્રકટ કરું છું.[૪૮] જેમ બાળક પોતાની રમતને માટે કાદવનું રમકડું બનાવે છે, તેમ મેં મારી લીલાને માટે આ જગતના આડંબરરૂપી રમકડું બનાવ્યું છે.[૪૯] આ સર્વ દશ્યોમાં હું જ વ્યાપક છું. મને પ્રાપ્ત થઈને દશ્યોની સત્તા અદશ્ય થઈ જાય છે. મેં પોતાના તત્ત્વને સમજીને છોડી દીધેલું આ જગત, વ્યવહારમાં રહે છે તો પણ કાંઈ જ નથી.[૫૦] હું રૂપી મોટા ચૈતન્યમય અરીસામાં જે જે પ્રતિબિંબિત થયું છે, તે સઘળું મારાથી જુદું છે જ નહિ. કાંઈ પણ મારાથી જુદું હોવાનો સંભવ જ નથી.[૫૧] હું જ પુષ્પોમાં સુગંધરૂપ છું અને પુષ્પોમાં તથા પાંદડાંઓમાં કાન્તિરૂપ હું જ છું. કાન્તિમાં જે રૂપ છે તે હું છું અને રૂપમાં પણ જે અનુભવ છે તે હું જ છું[૫૨] આ સ્થાવર–જંગમ જગતરૂપ જે કાંઈ દશ્ય છે, તે સઘળાના અધિષ્ઠાનરૂપ અને સઘળા સંકલ્પોથી રહિત પરમચૈતન્યતત્ત્વ હું જ છું.[૫૩] જે પહેલી રસશક્તિ છે, તે જ જળના સમૂહરૂપ થાય છે. પછી જળના સમૂહરૂપ થયેલી એ જ શક્તિ વૃક્ષોમાં શાખાઓ આદિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે તથા ભીંતોમાં ખડ આદિની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે ફેલાયેલી છે. તે જ પ્રમાણે હું સઘળા પદાર્થોમાં, તે તે કાર્યોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે ફેલાયેલો છું.[૫૪] હું સર્વ પદાર્થોની અંદર ઉત્કૃષ્ટ સત્તારૂપે રહેલો છું અને પોતાના સંકલ્પથી શરીરોમાં પ્રવેશ કરીને જુદા જુદા જીવોરૂપે દેખાવ આપું છું.[૫૫] જેમ દૂધની અંદર ઘી રહેલું છે અને જળની અંદર રસ રહેલો છે, તેમ સઘળા પદાર્થોની અંદર હું જ સત્તારૂપે અને સ્ફુરણરૂપે રહેલો છું.[૫૬] જેમ ખડ, કાષ્ઠ તથા ઢેફાં આદિ સઘળું પૃથ્વીમાં રહેલું છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળનું આ જડ જગત મારા સ્વરૂપમાં જ એક ભાગમાં રહેલું છે.[૫૭] સઘળી દિશાઓના અવકાશોમાં ભરપૂર રહેલો, જરા પણ સંકોચરૂપી વિભ્રમથી રહિત, સર્વમાં રહેલો અને સર્વનો કર્તા હું જ વ્યષ્ટિરૂપે તથા સમષ્ટિરૂપે રહેલો છું.[૫૮] અહો! શસ્ત્રોથી દેવોનો નાશ કર્યા વિના જ અને ઇન્દ્રને બાંધી લીધા વિના જ, આ જગતનું અપૂર્વ અને વિસ્તીર્ણ રાજ્ય વગરમાગ્યે મને મળી ચૂક્યું.[૫૯] અહો! હું અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપવાળો છું. જેમ કલ્પના અંતે પવને ચલાયમાન કરેલો પ્રલયસાગર પોતાનામાં સમાય નહિ, તેમ હું પણ પોતાથી પોતામાં સમાતો નથી.[૬૦] જેમ ક્ષીરસાગરમાં ફરનારો અલ્પ ગતિવાળો સર્પ, ક્ષીરસાગરના અંતને પામે નહિ, તેમ સ્વસ્થ અને અંદર પોતાની મેળે જ નિરતિશય આનંદરૂપે અનુભવમાં આવેલા માગ સ્વરૂપમાં રહેલો હું, મારા સ્વરૂપના અંતને પામતો નથી.[૬૧] આ મારા સ્વરૂપમાં કલ્પાયેલી બ્રહ્માંડરૂપી ગુફા તો બહુ જ નાની અને સાંકડી છે, કારણ કે જેમ હાથી બીલામાં સમાય નહિ, તેમ મારું વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપ આ બ્રહ્માંડમાં સમાતું નથી.[૬૨] મારું રૂપ બ્રહ્મલોકથી પેલી પાર અને બ્રહ્મલોકની પણ ઉપર રહેલાં સઘળાં

ની પણ પેલી પાર આગળ વધતું જાય છે, તે હજુ-સુધી પાછું વળતું નથી. (વાસ્તવિક વિસ્તારની-જ આ આગળ વધતા જવારૂપે કલ્પના છે એમ સમજવું)[૬૩] આટલા કાળ સુધી, 'આ દેહાદિ હું છું' એવી ખોટી કલ્પના મને કયાંથી થઈ હતી! હું કે જે છેડા વિનાના આકારવાળો છું, તેનું એ કલ્પનાથી તો સ્વલ્પપણું થઈ ગયું હતુ[૬૪] 'આ તું છે' અને 'આ હું છું' એ તો ખોટી ભ્રાંતિ જ છે. દેહ કોણ છે? અદેહ કોણ છે? મૂવો કોણ છે? અને જીવતો પણ કોણ છે? કશું નથી. જો દેહ તથા પ્રાણ સિદ્ધ થાય, તો જ એ સઘળું સંભવિત છે; પણ દેહ તથા પ્રાણ પોતે મુદ્દલ સિદ્ધ જ થતા નથી.[૬૫] બિચારા મારા બાપ—દાદાઓ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળા જ હતા; કે જેઓ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ચક્રવર્તીપ-ણાને તજીને સંસારની ભૂમિકાઓમાં જ રમ્યા હતા.[૬૬] બ્રહ્મપણાથી ઉન્નતિ પામેલો અને ભર-પૂરપણાવાળો આ મોટો વિચાર ક્યાં અને ભયં-કર આશાઓને લીધે સર્પો જેવા ભયંકર રાજ્ય-ના વૈભવો ક્યાં![૬૭] અનંત આનંદનો ઉપભોગ આપનારો અને પરમ ઉપશમથી શોભનારો આ શુદ્ધ ચૈતન્યમય વિચાર સઘળા વિચારોથી ઉત્કૃ-ષ્ટ છે.[૬૮] હું સઘળા પદાર્થોની અંદર સત્તારૂપે રહેલો છું, દશ્યોથી રહિત ચૈતન્યરૂપ છું અને સઘળા જીવોના સ્વરૂપભૂત છું; માટે હું મનેજ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૬૯] જેમ ખાધેલા અન્ન-ને પચાવી દેવામાં આવે, તેમ જેણે સંસારને પચાવી દીધો છે, એવો હું જન્મરહિત થયો છું, સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિને પ્રાપ્ત થયો છું, જે પામવાનું છે તેને પામી ચૂક્યો છું, જીવનને સફળ કરી ચૂક્યો છું, મહાત્મા થયો છું અને સર્વથી ઉત્તમ થયો છું.[૭૦] આ બોધરૂપી અવિચળ અને ઉત્તમ સામ્રાજ્યને (સર્વ બ્રહ્માં-ડોના અધિપતિપણાને) તજીને હું હવે રમ-ણીયતા વિનાની અને મહાદુઃખરૂપી રાજ્યની વિભૂતિઓમાં રમીશ નહિ. મારો પિતા કે જે પોતાના આત્માને નહિ સમજેલો હોવાને લીધે લાકડાં, જળ કે પથ્થરના બનાવેલા કિલ્લાઓ-નો આશ્રય લઈને પૃથ્વીતળમાં સ્વામીપણાના અભિમાનથી રોળાયા કરતો હતો અને તેથી જ એક નીચ દાનવરૂપ તુચ્છ કીડા જેવો જ રહ્યો હતો, તેને ધિક્કાર છે![૭૧,૭૨] મારા પિતાએ મોટી ભૂલ કરીને જીવતાં સુધી અવિદ્યામય શરીરને અવિદ્યામય પદાર્થોથી જ તૃપ્ત કર્યા કર્યું; એ તે શું કર્યું?[૭૩] મારો પિતા હિરણ્યકશિપુ કેટલાંએક વર્ષો સુધી આ ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીરૂપી નાની ઝૂંપડીને ભોગવીને, એવું કયું યોગ્ય ફળ પામ્યો, કે જેથી સઘળા અનર્થોની નિવૃત્તિ થાય! મારા પિતાએ આ આનંદનો સ્વાદ નહિ લેતાં, જગતનાં સેંકડો રાજ્યોનો સ્વાદ લીધો, તો પણ કશો સ્વાદ લીધો નથી.[૭૪,૭૫] જે પુરુષ આ બ્રહ્મવિદ્યારૂપી પરમ અમૃતને પ્રાપ્ત થઈને અંદર ભરપૂર થયો હોય, તે પુરુષ સંસાર સંબધી કોઈ પણ સુખને પામ્યો ન હોય તો પણ, સંપૂર્ણ અખંડિત સુખને પામ્યો છે.[૭૬] જે પુરુષ આ ઉત્તમ પદનો ત્યાગ કરીને, સંસાર સંબંધી અલ્પ-સુખમાં રુચિ કરે, તે મૂર્ખ કહેવાય, પંડિત કહે-વાય નહિ. ઊંટ જ દ્રાક્ષના સુંદર વેલાને તજીને કાંટાઓમાં આસક્ત થાય; બીજો કોઈ આસક્ત થાય નહિ.[૭૭] આ સર્વોત્તમ વિચાર તજીને, ક્ષુદ્ર રાજ્યમાં તે કોણ રમે? કયો સમજુ પુરુષ શેરડી-ના રસને છોડીને કડવા લીમડાનો રસ પીએ! મારા સઘળા બાપ—દાદાઓ મૂર્ખ જ હતા; કાર-ણકે તેઓ આ વિચારને તજીને રાજ્યના સંકટ-માં જ રમ્યા હતા.[૭૮,૭૯] આ જ્ઞાન સંબંધી શીત-ળ વિચારો ક્યાં અને દેહાદિક ભોગ્ય પદાર્થોમાં અહંતા—મમતાઓ ક્યાં! પ્રફુલ્લિત નંદનવનના પ્રદેશો ક્યાં અને સૂર્યનાં કિરણોથી બળેલા નિર્જ-ળ દેશના પ્રદેશો ક્યાં! જેથી રાજ્યની ઇચ્છા પણ કાંઈ રહે નહિ એવું સઘળું સંપૂર્ણ સુખ આ

ચૈતન્યમાં છે, તો એ ચૈતન્યતત્ત્વનો અનુભવ શા માટે કરવો નહિ? ચૈતન્ય જ, કે જે સર્વમાં રહેલું છે, સ્વસ્થ છે, સમ છે, નિર્વિકાર છે અને સર્વરૂપ છે; તેથી જ સર્વકાળમાં સઘળી રીતનું સંપૂર્ણ સુખ સારી પેઠે મળે છે; કારણ કે સ્વસ્થ, સમ અને નિર્વિકાર એવું એ પરમ ચૈતન્ય જ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી જ સૂર્યના પ્રકાશની શક્તિને, ચંદ્રની અમૃતમય શક્તિને, બ્રહ્માની મહત્તા–શક્તિને, ઇન્દ્રની ત્રૈલોક્યની સત્તાશક્તિને,[૮૦,૮૩] સદાશિવની આનંદપૂર્ણ શક્તિને, વિષ્ણુની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિને, મનની શીઘ્ર ગતિવાળી શક્તિને, વાયુની બળવાન શક્તિને,[૮૪] અગ્નિની દાહક શક્તિને, જળની તૃપ્ત કરનારી શક્તિને, મુનિઓની મોટા તપની સિદ્ધિશક્તિને, બૃહસ્પતિની વિદ્યાશક્તિને,[૮૫] દેવોની આકાશગતિની શક્તિને, પર્વતોની સ્થિર શક્તિને, સમુદ્રની ગંભીર શક્તિને, મેરુની અત્યંત ઊંચાપણારૂપી શક્તિને,[૮૬] બૌદ્ધોની શાંતિપૂર્વક દયાળુ શક્તિને, મદિરાના મદથી ચપળતા કરનારી શક્તિને, વસંતઋતુની પુષ્પમય શક્તિને, વર્ષાઋતુની વાદળાંના ગડગડાટવાળી શક્તિને,[૮૭] યક્ષોની માયાવી શક્તિને, આકાશની નિર્લેપ શક્તિને, હિમની શીતળ શક્તિને અને ઉનાળાની તપ્ત શક્તિને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એવી જ રીતે, બીજી પણ ઘણી ઘણી દેશ, કાળ-તથા ક્રિયાઓને લગતી અને અનેક આકારોવાળા પદાર્થોથી ઊઠતી, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન શક્તિઓ એ ચૈતન્યથી જ છે.[૮૮–૯૦] જેમ સૂર્યની પ્રભા વાંકાચૂકા પદાર્થોમાં પડીને વાંકીચૂકી દેખાતાં છતાં પણ, વાસ્તવિક રીતે વાંકા–ચૂકાપણા વિનાની જ છે અને એકરૂપ જ છે, તેમ ચૈતન્ય સઘળી શક્તિઓરૂપે ગોઠવાઇને ભેદવાળું દેખાતાં છતાં પણ, ભેદથી રહિત છે અને એકરૂપ જ છે.[૯૧] જેમ સઘળી દિશાઓમાં રહેનારા તે તે કાળ સંબંધી ઘણા ઘણા પદાર્થોનો પ્રકાશ સૂર્યની પ્રભાથી જ થયો હતો, થાય છે અને થશે, તેમ સંસારમાં રહેલી તે તે કાળ સંબંધી દશ્યોની સઘળી દશાઓનો દેખાવ, એ નિર્મળ અને વ્યાપક ચૈતન્યથી જ થયો હતો, થાય છે અને થશે.[૯૨,૯૩] ત્રણે કાળના પદાર્થોની સેંકડો કલ્પનાઓને કરનારુ છતાં પણ જેમાં કાળનો કોઈ પ્રકારનો ભેદ લાગુ પડતો નથી, એવું અને સંકલ્પોને લીધે અનંત બ્રહ્માંડોરૂપે ફેલાયેલુ એ વ્યાપક શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિપૂર્ણ જ છે.[૯૪] ત્રણે ય કાળમાં અનંત દશ્યોના અનુભવરૂપે જણાતા એ ચૈતન્યમાંથી ત્રણે કાળનાં કલ્પિત દશ્યોને દૂર કરી નાખતાં અખંડ અનુભવ જ અવશેષ રહે છે, કે જે સમતા કહેવાય છે અને પૂર્ણતા પણ કહેવાય છે. મીઠા રસનો અને કડવા રસનો એક કાળમાં અનુભવ કરવામાં આવતાં, 'મીઠા રસનો પણ અનુભવ થયો અને કડવા રસનો પણ અનુભવ થયો' એમ કહેવાય છે, તો હવે એમાંથી અનુભવની ઉપાધિઓરૂપ એ બન્ને રસનો ત્યાગ કરતાં, એકલો અનુભવ જ અવશેષ રહે છે, કે જે અનુભવ ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને બન્ને રસને સરખી રીતે લાગુ પડે છે. જેમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, મધના મીઠા રસને અને લીમડાના કડવા રસને અનુભવરૂપ ચૈતન્ય સરખી રીતે જ લાગુ પડ્યું, તેમ સઘળા પદાર્થોને પણ એ અનુભવરૂપ ચૈતન્ય સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે; કેમકે તે તે ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં એકલો અનુભવ જ અવશેષ રહે છે. ચૈતન્ય કે જે સૂક્ષ્મ છે, સર્વ પદાર્થોમાં ગુંથાયેલું છે, સત્તારૂપ છે અને મુખ્ય અદ્વૈતરૂપ છે, તે જો પદાર્થોને પરસ્પરથી જુદા પાડનારા ભેદોના સંકલ્પોને તજી દઇને એક જ કાળમાં સઘળા પદાર્થોને જુએ, તો એકબીજાની સાથે સંબંધ ધરાવતારા પદાર્થો વિચિત્ર છતાં પણ એકરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે. હવે ભેદોના સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય હું કહું છું, તે સાંભળો. 'કોઈ પણ દશ્ય છે જ નહિ' એમ દશ્યમાત્રના અભાવનો આશ્રય કરવાથી

ચિત્ત તુરત જ શોક તથા મોહ આદિ પરિણામોને તજી દે છે અને એવી રીતે દશ્યમાત્રને મિથ્યા સમજીને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ, સચ્ચિદાનંદ આત્માને જોવાથી ચિત્ત, રાગ આદિ દોષોને પણ તજી દે છે. આ રીતે રાગ આદિ છૂટી જવાથી ભેદોના સંકલ્પોનો ત્યાગ થાય છે.[૯૫–૯૯] ચૈતન્ય જો વર્તમાન દશ્યોની ઉપેક્ષા કરે અને ભૂત તથા ભવિષ્ય, દશ્યોની વાસનાઓરૂપ બંધનોથી રહિત થાય, એટલે ત્રણે કાળ ઉપર ધ્યાન આપે નહિ, તો તે ચૈતન્યની સમતા જ અવશેષ રહે છે.[૧૦૦] ચૈતન્ય જો એ પોતાની સત્ય સમતારૂપી સ્થિતિમાં રહે તો વાણીથી ન સમજવાને લીધે જાણે સર્વદા અસત્ હોય એવું થઈ જાય છે અને જાણે શૂન્યપણાને પામ્યું હોય એવું થઇને રહે છે.[૧૦૧] એ જ ચૈતન્ય આત્મા કહેવાય છે તથા બ્રહ્મ પણ કહેવાય છે. અપવાદદષ્ટિથી જોતાં, એ ચૈતન્ય કોઈ રૂપ નથી અને આરોપદષ્ટિથી જોતાં, એ ચૈતન્ય સર્વરૂપ પણ છે. સઘળાં દશ્યોનો અત્યંત બાધ થઈ જતાં, અખંડરૂપે અવશેષ રહેનારું એ જ પરમ ચૈતન્ય છે, તેજ 'મોક્ષ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે.[૧૦૨] જેમ પડળવાળું નેત્ર મંદ પ્રકાશવાળું હોવાને લીધે, કોઈ પદાર્થના સ્વરૂપને બરાબર જોઈ શકતું નથી, તેમ એ આત્મા જો સંકલ્પોથી યુક્ત હોય, તો મંદ પ્રકાશવાળો થવાને લીધે, આ જગતના પોતાથી અભિન્નપણાને જોઈ શકતો નથી.[૧૦૩] જે આત્મા પોતામાં સારા અને નરસા સંકલ્પોરૂપી મેલોવાળો હોય, તે આત્મા જેમ પાશથી બંધાયેલો પક્ષી આકાશમાં ચઢી શકતો નથી, તેમ બ્રહ્મવિદ્યામાં ચઢી શકતો નથી.[૧૦૪] આ જે લોકો છે, તેઓ જેમ આંધળાં પક્ષીઓ જાળોમાં પડે છે, તેમ સંકલ્પોની ભાંજગડને લીધે જ મોહરૂપી જાળોમાં પડેલા છે.[૧૦૫] મારા બાપદાદાઓ સંકલ્પોરૂપી જાળોમાં વીંટાઇને વિષયોરૂપી ખાડાઓમાં જ પડ્યા હતા, તેથી તેઓએ આ ઉપદ્રવો વિનાનો માર્ગ જોયો જ નહતો.[૧૦૬] જેમ કેટલાક દિવસો સુધી દેખવામાં આવેલાં મચ્છરો ખાડાઓમાં જ નાશ પામે છે, તેમ કેટલાક દિવસો સુધી લોકોના જોવામાં આવેલા એ મારા બિચારા બાપ-દાદાઓ પૃથ્વી ઉપર જ નષ્ટ થઈ ગયા છે. ભોગોરૂપી દુઃખોને જ માગનારા એ દુર્બુદ્ધિવાળા લોકો જો આ તત્ત્વને સમજ્યા હોત તો જન્મ–મરણોરૂપી ઊંડી ખાડીઓમાં પડત નહિ. સર્વ લોકો રાગ-દ્વેષથી ઊઠેલા સુખ-દુઃખાદિના ભ્રમથી, ધરતીનાં દરોમાં રહેનારા કીડાઓ જેવા થઈ ગયા છે.[૧૦૭–૧૦૯] જે પુરુષના 'આ સારું છે અને આ ખરાબ છે' એવા આકારોવાળા સંકલ્પોરૂપી ઝાંઝવાનાં જળ, સત્ય જ્ઞાનરૂપી વરસાદથી શાંત થઈ ગયાં હોય, તે પુરુષનું જ જીવવું સફળ છે. 'આ શુદ્ધ અને અખંડ નિર્મળ સ્વરૂપવાળા ચૈતન્યમાં સંકલ્પો સંભવે જ કેમ ! નિર્મળ ચાંદનીમાં જરા પણ ગરમ પ્રકાશ સંભવે જ કેવી જ રીતે ? મુદ્દલ સંભવે જ નહિ; માટે 'છે જ નહિ' એવી રીતનો સત્ય બોધ પ્રાપ્ત થવાથી સંકલ્પો શાંત થઈ જાય છે.[૧૧૦,૧૧૧] હુંરૂપ આત્મા કે જે અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેને હું પ્રણામ કરું છું. જગતને પ્રકાશ આપવામાં મણિની ઉપમા ધરાવનારા હે દેવ આત્મા ! અહો ! તમે ઘણે કાળે જાણવામાં આવ્યા છો.[૧૧૨] હે આત્મા ! તમે ઘણે સમયે જણાયા છો, મળ્યા છો, ઉદય પામ્યા છો અને વિકલ્પોમાંથી દૂર કાઢવામાં આવ્યા છો. હવે તમે જ છો તે જ છો. હું તમને પ્રણામ કરું છું.[૧૧૩] હે આત્મા ! હુંરૂપ તમે, કે જે અંત વિનાના છો; હુંરૂપ તમે, કે જે આનંદરસથી ભરપૂર છો, હુંરૂપ તમે, કે જે બ્રહ્માદિના પણ પ્રકાશક છો અને હુંરૂપ તમે કે જે સર્વથી ન્યારા પરમાત્મા છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું.[૧૧૪] મારું પોતાનું જ સ્વરૂપ કે જે સંકલ્પોરૂપી આવરણ ટળી જવાને લીધે, વાદળાંઓરૂપી આવરણ વિનાના પૂર્ણચંદ્ર જેવું થયું છે, પોતાના જ આનંદરસથી

ભરપૂર, બીજા કોઈના પણ આધાર વિના પોતાથી જ રહેલું છે, સ્વયંપ્રકાશ છે અને સ્વતંત્ર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.[૧૧૫]

गतघनपरिपूर्णमिन्दुबिंबं गतकलनावरणं स्वमेव रूपम्। स्ववपुषि मुदिते स्वयं स्वसंस्थं स्थं स्वयमुदितं स्ववशं स्वयं नमामि ॥११५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉશપમપ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદાત્મોપદેશયોગ' એ નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ३५ मो*

પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તથા સંસારના બંધોને ધિક્કાર્યા

॥ प्रह्लाद उवाच ॥

ओमित्येकोचिताकारो विकारपरिवर्जितः ।
आत्मैवायमिदं सर्वं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥१॥

પ્રહ્લાદ બોલ્યો:–(સ્વગત) જગતમાં જે કંઈ છે, તે સઘળું આ આત્મા જ છે; કે જે આત્મા વિકારોથી રહિત છે; અને સર્વરૂપપણાનો તથા સર્વનો અપવાદ થતાં, બાકી રહેનારું જેનું, 'ઓમ્' એ એક જ નામ યોગ્ય છે.[૧] આ ચૈતન્યરૂપ આત્મા દેહમાં રહેલો હોવા છતાં મેદ અસ્થિઓ, માંસ, મજ્જા તથા રુધિર વગેરેથી ન્યારો છે, સૂર્યાદિની અંદર પણ રહેલો છે, સૂર્ય વગેરેને પણ પ્રકાશ આપે છે અને પોતે પ્રકાશમય છે. આ આત્મા પોતાની સત્તાથી જ અગ્નિને ઉષ્ણ કરે છે અને અમૃતને તથા જળને પોતાની સત્તાથી જ શીતળ કરે છે. જેમ રાજા ભોગોને મનાવીને તેઓને ભોગવે છે, તેમ આ આત્મા પોતાની સત્તાથી જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને બનાવીને તેઓને ભોગવે છે.[૨,૩] આત્મા સર્વદા નિષ્ક્રિય છે, તો પણ વાયુ આદિરૂપે તે સર્વદા દોડ્યા કરે છે, કાળરૂપે ચાલ્યો જાય છે, તો પણ કુંભારના ચાકડાની પેઠે પોતાને ઠેકાણેથી ખસતો નથી, શાંત છે તો પણ સર્વ વ્યવહારો કરે છે અને સઘળા વ્યવહારો કરવા છતાં પણ લેપાતો નથી.[૪] આત્મા પૂર્વે કરેલાં કર્મોનાં ફળોથી હમણાં લેપાતો નથી અને હમણાં કરવામાં આવતાં કર્મોનાં ફળોથી હવે લેપાવાનો નથી. આ લોકમાં, પરલોકમાં તથા બન્ને લોકની સંધિમાં આત્મા શુભાશુભ કર્મોનાં ફળોને ભોગવે છે, તો પણ વાસ્તવિક રીતે સઘળી વૃત્તિઓનો સાક્ષી હોવાથી, કશું ભોગવતો નથી.[૫] આત્મા પોતે જ સઘળાં બ્રહ્માંડોરૂપે તથા બ્રહ્માથી માંડીને તરણા સુધીના સઘળા પદાર્થોરૂપે થાય છે અને થઈને નિર્ભય રીતે જ પોતે સર્વ બ્રહ્માંડોને તથા બ્રહ્મા આદિ સઘળા પદાર્થોને વીંટીને રહેલો છે.[૬] આ આત્મા વાયુદેવ કરતાં પણ સર્વદા અત્યંત ગતિવાળો છે, ઝાડના ઠૂંઠા કરતાં પણ અત્યંત નિષ્ક્રિય છે અને આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્લેપ છે.[૭] જેમ પવન પાંદડાંને ડોલાવે છે, તેમ આ આત્મા મનને વેગ આપે છે. જેમ સારથિ ઘોડાઓના સમૂહને ચલાવે છે, તેમ આ આત્મા પોતાની ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ચલાવે છે.[૮] આ આત્મા દેહ તથા ઘર સંબંધી કાર્યોમાં તત્પર રહેવાને લીધે, સર્વદા અત્યંત દુર્દશાવાળા જેવો પણ જણાય છે અને પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવિચળપણાથી સ્વસ્થ રહીને, પોતાના સામર્થ્યથી સઘળા ભોગોને ભોગવે છે, માટે ચક્રવર્તી જેવો પણ છે.[૯] આ આત્માનું જ સર્વદા શોધન કરવું, સ્તવન કરવું અને ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે. આત્મામાં જ શોધન, સ્તવન અને ધ્યાન કરવાથી, જરાના તથા મરણના મોહમાંથી નીકળી જવાય છે. સઘળાઓનાં શરીરોરૂપી કમળોનાં છિદ્રમાં, ભ્રમરની પેઠે રહેલો આ આત્મા, વિશ્વાસુ બંધુની પેઠે સહેજમાં મળે એવો છે અને સહેજ-

* આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે સાક્ષાત્કાર કરેલા આત્માનું નિરૂપણ કરી, અંદર પ્રણામ કરીને આત્માના સાક્ષાત્કારના બળથી જિતાયેલા બંધોને સંભારીને ધિક્કાર્યા, એ કથા કહેવામાં આવશે.

માં વશ કરી શકાય એવો છે; કારણ કે તે જ્ઞાનમાત્રથી જ મળે છે અને સ્મરણમાત્રથી જ વશ થાય છે.[૧૦,૧૧] આ આત્મા જરા પણ બોલાવ્યા છતાં ક્ષણમાત્રમાં જ સન્મુખ થાય છે. ધનવાન પુરુષ તો પોતાનું સેવન કરનારાઓની પાસે ગર્વ કરે છે અને તેઓનું અપમાન પણ કરે છે; પરંતુ આ આત્મા તો સઘળી સંપત્તિઓવાળો હોવા છતાં પોતાનું સેવન કરનારા પાસે કદી પણ ગર્વ કરતો નથી અને કદી પણ તેમનું અપમાન પણ કરતો નથી.[૧૨,૧૩] જેમ પુષ્પોમાં સુગંધ રહેલી છે, તલમાં તેલ રહેલું છે અને મધુર પદાર્થોમાં મીઠાશ રહેલી છે, તેમ આ આત્મા સઘળા પદાર્થોમાં રહેલો છે.[૧૪] જેમ ઘણા દિવસથી નહિ જોયેલો બંધુ પાસે આવ્યા છતાં પણ ઓળખાતો નથી, તેમ આ આત્મા હૃદયમાં રહેલો હોવા છતાં અજ્ઞાનને લીધે ઓળખાતો નથી.[૧૫] જેમ વહાલો બંધુ મળતાં આનંદ થાય છે, તેમ આ પરમાત્મા વિચારથી જાણવામાં આવતાં, પરમ આનંદ થાય છે.[૧૬] ઉત્કૃષ્ટ આનંદ આપનારો આત્મારૂપી ઉત્તમ બંધુ જોવામાં આવતાં એવા એવા વિચારો પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે વિચારોથી મરણ આદિ વિઘ્નો ટળી જાય છે.[૧૭] સ્નેહ આદિ સઘળા પાશો તૂટી જાય છે, કામ આદિ સઘળા શત્રુઓ નાશ પામી જાય છે અને ઘરમાં દરો કરતા ઊંદરોની જેમ દુષ્ટ આશાઓ મનમાં ત્રાસ આપતી નથી. આ આત્મા જોવામાં આવતાં, સઘળું જગત જોવામાં આવે છે, સાંભળવામાં આવતાં, સઘળું જગત સાંભળવામાં આવે છે, સ્પર્શ (સાક્ષાત્કાર) કરવામાં આવતાં, સઘળું જગત સ્પર્શ કરવામાં આવે છે અને એના રહેવાથી જ સઘળું જગત રહે છે. આ આત્મા સઘળાં પ્રાણીઓ સૂતાં છતાં જાગ્યા કરે છે, અવિવેકીઓને માર્યા કરે છે, શરણાગત થયેલા દુઃખી લોકોની આપદાઓને હરે છે અને દેહનું અભિમાન ધરાવનારાઓને આપદાઓ આપે છે.[૧૮-૨૦] આ આત્મા જગતની સ્થિતિમાં જીવ થઇને વિચરે છે, ભોગોમાં વિલાસ પામે છે અને સઘળી વસ્તુઓમાં સ્ફુર્યા જ કરે છે.[૨૧] આ આત્મા સંસારમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પોતાના શાંત સ્વરૂપથી પોતાના શાંત સ્વરૂપનો જ અનુભવ કર્યા કરે છે અને જેમ મરીના સઘળા અવયવોમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આ આત્મા સઘળા પદાર્થોમાં રહ્યો છે. આ આત્મા ભૂત–ભવિષ્ય પદાર્થોના ગાઢ સંબંધરૂપે તથા વર્તમાન પદાર્થોના દર્શનરૂપે સઘળા જીવોમાં રહ્યો છે અને જગતના સર્વ જડ પદાર્થોમાં સામાન્ય સત્તારૂપે રહેલો છે.[૨૨,૨૩] આ આત્મા જ આકાશમાં શૂન્યપણારૂપે રહેલો છે, વાયુમાં ગતિરૂપે રહેલો છે, તેજમાં પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, જળમાં રસરૂપે રહેલો છે;[૨૪] પૃથ્વીમાં કઠિનપણારૂપે રહેલો છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણપણારૂપે રહેલો છે, ચંદ્રમાં શીતળપણારૂપે રહેલો છે અને સઘળાં બ્રહ્માંડોમાં સત્તારૂપે રહેલો છે.[૨૫] જેમ આંજણના પિંડમાં કાળાપણું રહેલું છે, હિમના કણમાં શીતપણું રહેલુ છે અને પુષ્પોમાં સુગંધપણું રહેલું છે, તેમ સઘળા દેહોમાં આત્મા રહેલો છે.[૨૬] જેમ સત્તા સર્વમાં વ્યાપક છે, જેમ કાળ સર્વમાં વ્યાપક છે અને રાજાની શક્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપક હોય છે, તેમ આત્મા સઘળી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારોમાં તથા મનના વ્યાપારોમાં વ્યાપક છે.[૨૭] બહાર તથા અંદર ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વ્યાપારોથી, જે કાંઈ પ્રકાશે છે તે સઘળું આત્માનું જ કાર્ય છે. આ અવિનાશી અને દેવોને પણ સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારો મોટો દેવ આત્મા હું જ છું. મારામાં બીજી કોઈ કલ્પના છે જ નહિ. જેમ રજની કણીઓથી આકાશને સંબંધ થતો નથી, જળની કણીઓથી કમળપત્રને સંબંધ થતો નથી અને ભય આદિ ભ્રમથી પથ્થરને સંબંધ થતો નથી, તેમ મને બીજા કોઈથી સંબંધ થતો નથી. સુખો તથા દુઃખો શરીરને પડો કે ન પડો પણ તેનાથી મને શી

હાનિ પ્રાપ્ત થાય છે? કશી હાનિ (વિકાર) થતી નથી.[૨૮-૩૦] તૂંબડાંની ઉપર પાણીની ધારાઓ પડવાથી કે ન પડવાથી તૂંબડાના પોલાણને શી ક્ષતિ છે? જેમ તેલને, દિવેટને તથા કોડિયાને ઓળંગીને પર રહેલો દીવાનો પ્રકાશ દોરીથી બંધાતો નથી, તેમ સઘળા પદાર્થોને ઓળંગીને પર રહેલો હું, કોઈથી પણ બંધાતો નથી. અમારે વળી વિષયોની સાથે, જન્મ–મરણોની સાથે તથા ઇન્દ્રિયોની સાથે શો સંબંધ હોય? જેમ આકાશ નિરાકાર હોવાથી તેને કોઈનો સંબંધ થતો નથી અને મન પર કોઈનો પ્રહાર થતો નથી, તેમ મને કોઈનો સંબંધ થતો નથી અને કોઈનો પ્રહાર પણ થતો નથી.[૩૧-૩૩] શરીરના સેંકડો ટુકડા થઈ જાય તો પણ આત્માનું કશું ખંડન થતું નથી. ઘડો ભાંગી જાય, છિદ્રવાળો થઈ જાય અને નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ તે ઘડાના આકાશને શી હાનિ છે? જેમ પિશાચ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં ખોટી ભ્રાંતિથી ઉદય પામે છે, તેમ જડ મન કે જે મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં ખોટી ભ્રાંતિથી જ ઉદય પામ્યું છે, તે જ્ઞાનના પ્રભાવથી હમણાં નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ અમને શી હાનિ થાય એમ છે? સુખ–દુઃખમય વાસનાઓથી ભરપૂર રહેનારું મારું મન પ્રથમ અજ્ઞાનની દશામાં હતું, પણ હવે નથી. હમણાં તો મને દેશ, કાળ આદિની મર્યાદા વિનાની મુખ્ય શાંતિ મળી છે. એક ભોગવતો હોય, બીજો લેતો હોય, ત્રીજો અનર્થ સંબંધી ક્લેશોને પામતો હોય અને ચોથો જોયા કરતો હોય, તેમાં ચોથો ભોગવવાને, લેવાને અને ક્લેશોને પોતામાં માની લે એ કેવી મૂર્ખતા ગણાય? પ્રકૃતિ ભોગવે છે, મન લે છે, દેહ ક્લેશોને પામે છે અને આત્મા જોયા કરે છે; તેમ છતાં આત્મા એ ભોગવવાને, લેવાને તથા ક્લેશોને પોતામાં માની લે છે, એ તો મૂર્ખતા જ ગણાય. અહો! આ મૂર્ખતારૂપી ચકરી કોણે નાખી હશે? ના, ના, વિચાર કરી જોતાં એવા પ્રકારની મૂર્ખતા કાંઈ છે જ નહિ, તેથી આત્માને કશી ક્ષતિ થઈ જ નથી. મને ભોગો મળે તેની પણ ઇચ્છા નથી અને ભોગોના ત્યાગની પણ ઇચ્છા નથી.[૩૪-૩૮] જે આવતું હોય તે ભલે આવે અને જતું હોય તે ભલે જાય. મને સુખ ઉપર રાગ નથી અને દુઃખ ઉપર દ્વેષ નથી.[૩૯] સુખ–દુઃખો આવતાં હોય તો ભલે આવે અને જતાં હોય તો ભલે જાય; પણ મને એની સાથે શો સંબંધ છે? શરીરમાં અનેક પ્રકારની વાસનાઓ ઉદય પામો કે અસ્ત પામો; મારે એ સાથે કશો સંબંધ નથી. અહો! આટલા કાળ સુધી અજ્ઞાનરૂપી શત્રુએ મારા વિવેકરૂપી સર્વસ્વને હરી લઈને, મને કચરી નાખ્યો હતો અને વિવેકરૂપી સર્વસ્વને પણ અત્યંત તોડી નાખ્યું હતું. હમણાં મારા સ્વરૂપમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી વિષ્ણુની અનહદ કૃપાથી, એ સઘળું સમજવામાં આવતાં, તે શત્રુને મેં તોડી નાખ્યો છે અને સઘળું સર્વસ્વ પાછું મેળવીને ઠીક કરી લીધું છે. મેં હમણાં મારા શરીરરૂપી ઝાડની બખોલમાંથી - બ્રહ્મવિદ્યારૂપી મંત્ર વડે અહંકારરૂપી પિશાચને કાઢી મૂક્યો છે. અહંકારરૂપી પિશાચથી રહિત થયેલો, આ મારા શરીરરૂપી મોટો બગીચો, અત્યંત પવિત્ર થયો છે અને જાણે ખૂબ ખીલ્યો હોય તેમ શોભે છે. દુષ્ટ આશાઓરૂપી દોષોનો નાશ થવાને લીધે, જેનું મોહરૂપી દારિદ્રય શાંત થઈ ગયું, એવો હું વિવેકરૂપી ધનના સમૂહને પ્રાપ્ત કરીને મહાસમર્થ થયો છું. જે જાણવાનું હતું તે સર્વ જાણી લીધું અને જે કાંઈ જોવાનું હતું તે સર્વ જોઈ લીધું. હમણાં મને એવો પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થયો છે, કે જે પછી બીજું કાંઈ પણ પામવાનું અવશેષ રહેતું નથી. હું હવે રજ (રજોગુણ અને ધૂળ)થી રહિત થયેલી સઘળી આશાઓ (દિશાઓ અને તૃષ્ણાઓ) વાળી, ઉપશમોરૂપી શીતળ વૃક્ષોવાળી અને જેમાંથી અનર્થો દૂર જ થઈ ગયા છે, વિષયોરૂપી સર્પો નાસી ગયા છે, મોહરૂપી ઝાકળ ટળી ગયું છે અને વાસનારૂપી ઝાંઝવાનાં પાણી શાંત થઈ

ગયાં છે; એવી પરમાત્મારૂપી ઊંચી વિશાળ ભૂમિને પ્રાપ્ત થયો છું. વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવાથી, વિષ્ણુને પ્રણામ કરવાથી, વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરવાથી, શમના પ્રભાવથી અને નિયમના પ્રભાવથી મને આ મહાસમર્થ આત્મા મળ્યો છે, જોવામાં આવ્યો છે અને સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવ્યો છે. અહંકારના પદને ઓળંગીને રહેલો અને સનાતન બ્રહ્મરૂપ આ સમર્થ આત્મા, ઘણા સમયે વિષ્ણુની કૃપાથી મારા સ્મરણમાં આવ્યો છે. જેમ મૂર્ખ માણસને રાત્રે જંગલમાં પિશાચ હેરાન કરે છે, તેમ લાંબા સમયથી મને અહંકારરૂપી શત્રુએ ઘણો જ હેરાન કર્યો છે. જેને ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોનાં દરો છે, મરણોરૂપી ખાડાઓ છે, તૃષ્ણાઓ રૂપી કરંજના છોડ છે, જ્યાં કામદેવરૂપી દુષ્ટ પક્ષીના કોલાહલ છે, જન્મોરૂપી ઊંડા કૂવાઓ છે, દુઃખોરૂપી બળતા દાવાનળો છે અને વિષયોરૂપી ભયંકર ચોરો છે; તેમજ વાસનાઓરૂપી વનોમાં વિપત્તિઓની તથા સંપત્તિઓની લાખો દશાઓથી, ઊંચી–નીચી ગતિઓના ભ્રમોથી, અનંત જન્મ–મરણોથી અને આશાઓરૂપી પાશોથી મને બાંધ્યો હતો, પણ હમણાં મારા આત્માએ પોતાની જ ચતુરાઈથી શ્રીવિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કરીને, મારા વિવેકની સંપત્તિને જાગ્રત કરી છે. જેમ આકાશમાં સૂર્યનો પ્રકાશ થતાં અંધકાર જોવામાં આવે નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં, એ અહંકારરૂપી રાક્ષસ મારા જોવામાં આવતો નથી. જેમ દીવો ઠરી જતાં, પાછો તે દીવાનો પત્તો મળતો નથી તેમ મનરૂપી ગુફામાં રહેનારો અહંકારરૂપી યક્ષ શાંત થતાં, હવે મને તેનો પત્તો મળતો નથી. હે આત્મા! જેમ સૂર્ય જોવામાં આવતાં જ ચોર નાસી જાય, તેમ મહાશક્તિશાળી તું જોવામાં આવતાં જ મારો અહંકાર નાસી ગયો છે. મિથ્યા જ ઉત્પન્ન થયેલો એ અહંકાર પિશાચની પેઠે નાસી જતાં હું, જેમાંથી અજગર જતો રહ્યો હોય એવા બગીચાની પેઠે સ્વસ્થ થઈને રહ્યો છું. આ જગતમાં જ્ઞાનને પામેલો હું શાંત થાઉં છું અને પરમ સુખમાં રહું છું.[૪૦–૧૦] મને અહંકારરૂપી ચોરે છોડી દીધો છે તેથી હું અખંડ સુખને પ્રાપ્ત થયો છું. જેમ વરસાદના જળના સમૂહથી ભીંજાયેલો પર્વત, દાવાનળથી તથા ઝાંઝવાનાં જળથી રહિત થઈને અંદર શીતળપણું પામે, તેમ બોધના સમૂહથી ભીંજાયેલો હું અહંકારથી તથા આશાઓથી રહિત થવાને લીધે અંદર શીતળપણું પામ્યો છું. સ્વરૂપના વિચારને લીધે અહંપદ (અહંકાર) શાંત થઈ ગયું, તો હવે મોહ પણ કોણ છે, દુઃખો પણ કોણ છે, દુષ્ટ આશાઓ પણ કોણ છે અને ચિંતા પણ કોણ છે? કશું નથી. જો અહંકાર હોય તો જ નરકના, સ્વર્ગના તથા મોક્ષ આદિના ભ્રમો પ્રવર્તે છે; કેમકે ભીંત હોય તો જ ચિત્રો થાય, પણ આકાશમાં ચિત્રો થાય નહિ. જેમ મેલા વસ્ત્રમાં કેસરનો રંગ લાગુ પડે નહિ, તેમ અહંકારરૂપી (ઘેલાપણાથી) ઘેરાયલા ચિત્તમાં જ્ઞાનનો ચમત્કાર લાગુ પડે નહિ. જ્યારે ચિત્તરૂપી આકાશ અહંકારરૂપી વાદળથી તથા તૃષ્ણારૂપી વરસાદથી રહિત થાય, ત્યારે તેમાં આત્મારૂપી ચંદ્રના પ્રકાશવાળી સ્વચ્છતા શોભી નીકળે છે. હે આત્મા! હુંરૂપી તું, કે જે અહંકારરૂપી કાદવથી રહિત થયેલા અને અંદર સ્વચ્છતાવાળા આનંદના સરોવરરૂપ છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૧૧–૧૬] હે આત્મા! હુંરૂપ તું, કે જે ઇન્દ્રિયોરૂપી ઉગ્ર ગ્રૂડાથી તથા ચિત્તરૂપી વડવાનળથી રહિત થયેલો આનંદનો સમુદ્ર છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૧૭] જેમાંથી અહંકારરૂપી વાદળાં જતાં રહ્યાં છે અને આશારૂપી દાવાનળ શાંત થયો છે, એવા હુંરૂપ આનંદના અવિચળ પર્વતને, વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૧૮] હે આત્મા! હું રૂપ તું, કે જ્યાં આનંદરૂપી કમળ ખીલ્યું અને જ્યાં ચિંતારૂપી મોજાંઓ શાંત છે, એવા 'પરબ્રહ્મ' નામના માનસસરોવર-

રૂપ છે, તેને હું મારી અંદર જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૬૯] બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં આવેલું ચૈતન્ય–એ બે પાંખોવાળા અને હૃદયરૂપી કમળની અંદર નિવાસ કરનારા પોતાના આત્મારૂપી હંસને, હું અંદર જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે પૂર્ણ આત્મા! પ્રાણ તથા મન આદિ સોળ કળાઓવાળા, કળાઓથી ન્યારા રૂપવાળા, આનંદરૂપ અમૃતમય સ્વરૂપવાળા અને સર્વદા પ્રકાશતા તુરૂપ ચંદ્રને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. સર્વદા ઉદય પામેલા, હૃદયમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપી મોટા અંધકારને હરનારા અને સર્વમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ જોવામાં નહિ આવતા ચૈતન્યરૂપી શીતળ સૂર્યને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. વૈરાગ્યરૂપી તેલથી પ્રકાશતા, ચિત્તની વૃત્તિરૂપી વાટથી બહાર નીકળતા અને પોતાના સ્વરૂપરૂપી આધારમાં રહેનારા ચૈતન્યરૂપી અવિચળ દીવાને, હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૭૦–૭૩] જેમ અગ્નિથી તપેલા લોઢાને ટાઢા લોઢાથી બળાત્કારે ભાંગી નાખવામાં આવે છે, તેમ મેં કામદેવરૂપી અગ્નિથી તપેલા મનને, ઉપશમવાળા મનથી બળાત્કારે ભાંગી નાખ્યું છે.[૭૪] શુદ્ધ ઇન્દ્રિયથી મલિન ઇન્દ્રિયને કાપી નાખીને, શુદ્ધ મનથી મલિન મનને કાપી નાખીને અને શુદ્ધ અહંકારથી મલિન અહંકારને કાપી નાખીને, કેવળ ચૈતન્યરૂપે રહેલો હું જય પામું છું. હે આત્મા! શ્રદ્ધાથી અશ્રદ્ધાને કાપી નાખીને, અતૃષ્ણાથી તૃષ્ણાને કાપી નાખીને અને વિચારવાળી બુદ્ધિથી સંદેહવાળી બુદ્ધિને કાપી નાખીને, જ્ઞાતાપણાના અભિમાનથી રહિત એવા કેવળ સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપે તું જ અવશેષ રહ્યો છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.[૭૫,૭૬] શુદ્ધ મનથી મલિન મન કપાઈ જતાં અને 'હું બ્રહ્મ છું' એ અહંકારથી 'હું દેહ છું' એ અહંકાર કપાઈ જતાં, અહંકારથી રહિત થયેલો હું, કેવળ સ્વચ્છરૂપે રહ્યો છું.[૭૭] ભાવનાઓ કરાવનારી બુદ્ધિથી રહિત થયેલું, અહંકારથી રહિત થયેલું મનથી રહિત થયેલું અને ઇચ્છાઓથી રહિત થયેલું, આ મારું શરીર કેવળ પ્રાણવાયુને લીધે જ ગતિ કરે છે અને આત્મામાં જ રહેલું છે.[૭૮] લીલામાત્રથી અનંત લોકપાલો ઉપર કૃપા કરનારા અને મારા સ્વરૂપથી અભિન્ન વિષ્ણુ ભગવાનની કૃપાથી મને આ પરમ ઉપશમવાળી સર્વોત્તમ શાંતિ મળી છે.[૭૯] મોહરૂપી વેતાલ શાંત થવાથી, અહંકારરૂપી રાક્ષસ જતો રહેવાથી અને દુષ્ટ આશારૂપી ચુડેલનો વળગાડ મટી જવાથી, હું સઘળા સંતાપોથી રહિત થયો છું. દુષ્ટ અહંકારરૂપી પક્ષિણી, તૃષ્ણારૂપી દોરીને કાપી નાખીને મારા શરીરરૂપી પિંજરામાંથી ઊડીને કયાં ગઈ, એ જાણવામાં પણ આવતું નથી.[૮૦,૮૧] ગાઢ અજ્ઞાનરૂપી માળો વીંખાઈ જતાં, અહંકારરૂપી પક્ષી કાયારૂપી ઝાડમાંથી ઊડીને કયાં ગયું, એ જાણવામાં પણ આવતું નથી.[૮૨] લાંબી લાંબી આશાઓથી તથા દેહ વગેરેનાં લાંબાં લાંબાં અભિમાનોથી મલિન થયેલી અને ભયરૂપી સર્પોનું હિત કરનારી ઘણી ઘણી વાસનાઓ સમાધિથી કપાઈ ગઈ, એ બહુ સારું થયું.[૮૩] આટલા સમય સુધી હું કોણ હતો? હું ખોટી રીતે જ દેહાદિકમાં દૃઢ અભિમાન ધરાવતો હતો, એ તો ભારે આશ્ચર્ય થયું! આજે જ મારો જન્મ સફળ થયો અને આજે જ હું મોટી બુદ્ધિવાળો થયો; કેમકે આ અહંકારરૂપી કાળા વાદળાએ, મને આજે જ સંપૂર્ણ રીતે છોડ્યો છે.[૮૪,૮૫] આ મોટા ઐશ્વર્યવાળો આત્મા મારા જોવામાં આવ્યો છે, જાણવામાં આવ્યો છે, સમાધિમાં મનથી આલિંગન કરવામાં આવ્યો છે અને આલિંગન કરીને જાગ્રતમાં પણ 'એ હું જ છું' એમ અનુભવમાં જોડવામાં આવ્યો છે. જેમ પ્રથમ હું 'જે શરીર છે તે હું છું' એમ માની બેઠો હતો, તેમ હમણાં 'જે આત્મા છે તે હું છું' એમ સમજ્યો છું. વિષયોથી રહિત થયેલું, વિષયોના મનનથી પણ રહિત થયેલું,

વાસનાઓથી રહિત થયેલું, અહંકારના ભ્રમોએ અત્યંત છોડી દીધેલું, ચેષ્ટા વિનાનું, કોઈ વિષયમાં રાગથી નહિ રંગાઈ જતું.અને ભોગોની ઉત્કંઠાથી રહિત થયેલું આ મન, કાષ્ઠ વિનાના અગ્નિની પેઠે શાંતિ પામ્યું છે.[૮૬,૮૭] ઊતરવાને અશક્ય, સહન થઈ શકે નહિ એવી, અનેક જન્મોને તથા લાંબા લાંબા લોભ આદિ દોષોને આપનારી, કોઈ સમયે લાંબા કાળ સુધી એકરૂપે જ રહેનારી અને કોઈ સમયે ક્ષણે ક્ષણે વિચિત્રતા પામનારી મોટી મોટી વિપત્તિઓ નાશ પામી ગઈ છે, જીવમાં જે અજ્ઞાનરૂપી જડતા હતી, તે જતી રહી છે અને અદ્વિતીય ચૈતન્યરૂપ પૂર્ણાનંદ પરમાત્મા પ્રાપ્ત થયા છે.[૮૮]

दुरुत्तराः समविषमा महापदः सुदुःसहाः प्रभवनदीर्घदोपदाः । गताःक्षयं समधिगतो महेश्वरश्चिदद्वयोपगतमचित्वमन्तरे ॥ ८८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'બ્રહ્માત્મલાભચિંતા' એ નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ३६ मो*

પ્રહ્લાદને દુર્લભ આત્મપદની પ્રાપ્તિ

॥ प्रह्लाद उवाच ॥

आत्मा सर्वपदातीतश्चिरात् संस्मृतिमागतः । दिष्ट्या लब्धोसि भगवन्नमस्तेस्तु महात्मने ॥१॥

પ્રહ્લાદ બોલ્યોઃ–(સ્વગત) સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો આત્મા ઘણા કાળે મારા સ્મરણમાં આવ્યો છે. હે આત્મા! તું મને મળ્યો એ બહુ સારું થયું. તું કે જે સઘળી સીમાઓથી રહિત છે, તેને મારા પ્રણામ હો.[૧] હે આત્મા! તને જોઈને તથા અભિવંદન કરીને હું તારું સમાધિમાં લાંબા કાળ સુધી આલિંગન કરું છું. હે મહારાજ! તારા વિના ત્રૈલોક્યમાં અત્યંત પ્યારો બીજો બંધુ કોણ છે? કોઈ નથી.[૨] તું સર્વરૂપ હોવાને લીધે મારનાર પણ છે, રક્ષણ કરનાર પણ છે, આપનાર પણ છે, સ્તુતિ કરનાર પણ છે, જનાર પણ છે અને ગતિ કરનાર પણ છે; પરંતુ હવે તું મને અપરોક્ષ રીતે જોવામાં આવ્યો અને પ્રાપ્ત પણ થયો; તો હવે તારાથી બીજું કાંઈ થઈ શકે એમ પણ નથી અને ક્યાંય જતું રહેવાય એમ પણ નથી.[૩] પોતાની સત્તાથી સર્વ બ્રહ્માંડને પૂરનારા હે આત્મા! હે સર્વનું હિત કરનારા! તું સર્વ સ્થળોમાં સર્વદા જોવામાં આવે છે, તો હવે તું ક્યાં નાસી શકે એમ છે?[૪] હે બાંધવ! તારા–મારા વચ્ચે ઘણા ઘણા જન્મોથી બહુ અંતર પડી ગયું હતું, તે હવે ટળી જઈને આજે તું બહુ જ પાસે આવ્યો છે. (તું) ભલે જોવામાં આવ્યો.[૫] તું કે જે કૃતાર્થ છે સર્વ જગતનો કર્તા છે અને સર્વનો પાલક છે તેને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. તું કે જે સંસારરૂપી પાંદડાંના ડીંટિયારૂપ છે, નિત્ય છે અને શુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.[૬] (તું) કે જે ચક્રને તથા કમળને હસ્તોમાં ધારણ કરનારો વિષ્ણુ છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું. તું કે જે અર્ધ ચંદ્રને ધારણ કરનારો સદાશિવ છે, તેને પ્રણામ કરું છું. તું કે જે દેવોનો અધિપતિ ઇન્દ્ર છે, તેને પ્રણામ કરું છું. તું કે જે કમળમાંથી જન્મેલો બ્રહ્મા છે તેને હું પ્રણામ કરું છું. જેમ તરંગના અને જળના ભેદની કલ્પના કેવળ વ્યવહારદષ્ટિથી જ છે અને ખોટી છે, તેમ તારા અને મારા ભેદની કલ્પના પણ કેવળ વ્યવહારદષ્ટિથી છે અને તે ખોટી જ છે.[૮] તું જ સુખ–દુઃખોના ફેરફારોવાળી અને પાર વિનાની આ અનંત વસ્તુઓની વિચિત્રતાવાળી, અનાદિ 'સંસાર' નામની ખટપટરૂપે દેખાયા કરે છે.[૯] તું કે જે સઘળા પદાર્થોનો સંકલ્પ કરનાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં પ્રહ્લાદે દુર્લભ આત્માને પામીને વારવાર પ્રણામ કર્યા, સ્તુતિ કરી, અભિવંદન કર્યું અને આત્માની સાથે જ રમણ કર્યું, એ કથા કહેવામાં આવશે.

તું કે જે સંકલ્પોથી જ સઘળા પદાર્થોનો સર્જનહાર છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું; તું કે જે સરજીને અનંત રૂપોથી વિકાસ પામનાર છે તેને હું પ્રણામ કરું છું; તું કે જે સઘળા પદાર્થોની કલ્પનાને અનુસરતા સ્વભાવવાળો છે તેને પ્રણામ કરું છું; તું કે જે અધિષ્ઠાનપણાથી સર્વમાં વ્યાપક છે તેને પ્રણામ કરું છું.[૧૦] હું રૂપ તું આજ દિવસ સુધી મારા કહેવા પ્રમાણે વિષયોના માર્ગમાં ચાલ્યો; તેથી તું લાંબા લાંબા દુઃખોવાળો થયો, દુઃખોથી બળી ગયા જેવો થઈ ગયો અને તારે લાંબા કાળ સુધી જન્મોજન્મમાં ઘણા ઘણા ઊંચી–નીચી ગતિઓમાં જવારૂપી ભ્રમો જોવા પડ્યા તથા ઘણાં ઘણાં વિપત્તિઓનાં દષ્ટાંતો જોવાં પડ્યાં. આજ સુધી બહિર્દષ્ટિને લીધે, તારું સાચું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થયું ન હતું તેથી તું જરા પણ પુરુષાર્થ મેળવી શક્યો નથી.[૧૧,૧૨] માટી, લાકડાં, પથરા અને પાણી એ સર્વથી જ ગોઠવાયેલું આ સઘળું જગત તારા વિના છે જ નહિ અને તેમ છતાં પણ તારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય, તો જ પુરુષાર્થ પરિપૂર્ણ થાય એમ છે. હે દેવ! આજે તું મળ્યો છે, જોવામાં આવ્યો છે, જણાયો છે, બાથમાં લેવાયો છે અને પકડાયો છે. હું તને પ્રણામ કરું છું. આવી રીતે પકડાયાથી તું મૂંઝાઈશ નહિ.[૧૪] જે દેવ ચક્ષુરૂપે આંખની કીકીઓના કિરણોના સમૂહમાં પરોવાઈને સઘળા પદાર્થોને જુએ છે અને જોઇને પોતામાં તેઓનો પ્રકાશ કરે છે, તે દેવ જોવામાં કેમ ન આવે? જે દેવ ચામડીમાં તથા સ્પર્શમાં વ્યાપીને, જેમ તલમાં રહેલું તેલ તલની સાથે જ પુષ્પોના સુગંધને પોતામાં લે, તેમ શીત આદિ સ્પર્શને પોતામાં લે છે, તે દેવ અનુભવમાં કેમ ન આવે?[૧૫,૧૬] જે દેવ શબ્દને સાંભળીને, તે શબ્દના ચમત્કારનો પ્રકાશ કરતાં, શરીરમાં રોમાંચને ઉત્પન્ન કરે છે, તે દેવ દૂર કેમ હોય?[૧૭] જે દેવ પ્રથમથી જ સર્વના સ્વાભાવિક પ્રેમના વિષયરૂપ છે અને જેને જીભની અણી ઉપર રહેતી સઘળી વસ્તુઓનો સ્વાદ આવે છે, તે દેવ કોને સુખરૂપ ન જણાય?[૧૮] જે દેવ શરીર પર ધારણ કરેલાં પુષ્પોના સુગંધને નાકની ઇન્દ્રિયરૂપી હાથથી ગ્રહણ કરીને, પુષ્પોથી શણગારેલા પોતાના શરીરને પ્રેમથી જુએ છે, તે દેવ કોને મળતો નથી?[૧૯] જે દેવ વેદનાં તથા વેદાંતનાં વચનો વડે ગવાયો છે અને તે વચનોથી જણાયો પણ છે, તે 'આત્મા' નામનો દેવ કેમ. ભૂલી જવાય?[૨૦] હે આત્મા! આ મારા શરીર સંબંધી ભોગોનો સમૂહ એનો એ છે અને એવો ને એવો સુંદર છે, તો પણ સ્વચ્છ અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ તું જોવામાં આવતાં, હવે મારા મનમાં એ ગમતો નથી. તું વિમલ દીવાથી જ સૂર્યરૂપે પ્રકટ થયો છે, તું શીતળ હિમથી જ ચંદ્રરૂપે શીતળ થયો છે.[૨૧,૨૨] તેં જ આ ભારે ભારે પર્વતોને ધારણ કર્યા છે, તેં જ આ વાયુ આદિને તથા ગ્રહોને ધારણ કર્યા છે, તારાથી આ પૃથ્વી અવિચળ રહે છે અને આ આકાશ તારી સત્તાથી જ સર્વને અવકાશ આપે છે.[૨૩] હે દેવ! તું હુંપણાને પ્રાપ્ત થયો એ સારું થયું, હું, તુંપણાને પ્રાપ્ત થયો એ સારું થયું અને હું તથા તું એક થઈ ગયા એ પણ સારું થયું. આપણા વચ્ચે ભેદ નથી, એ બહુ સારું છે.[૨૪] તારી ઉપાધિરૂપ 'તું' એ શબ્દ અને મારી ઉપાધિરૂપ 'હું' એ શબ્દ, કે જેઓ લક્ષ્યરૂપ પરમાત્માના પર્યાય શબ્દો છે, તેઓને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૨૫] હું કે જે અંત વિનાનો છું અને અહંકાર વિનાના રૂપવાળો છું, તેને હું પ્રણામ કરું છું. હું કે જે આકારથી રહિત છું અને સર્વમાં સમાન રીતે રહેલો છું, તેને હું પ્રણામ કરું છું.[૨૬] હે આત્મા! હું કે જે સમ, સ્વચ્છ, નિરાકાર, સાક્ષીભૂત અને દેશ તથા કાળ આદિના પાપથી રહિત તારું સ્વરૂપ જ છું, તેમાં જ તું રહ્યો છે.[૨૭] મન સંકલ્પો–વિકલ્પો

કર્યા કરે છે, ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્ફુરે છે, પ્રાણવાયુનો તથા અપાનવાયુનો ભારે પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે અને આશારૂપી દોરીથી ખેંચાતાં, મનરૂપી સારથિવાળાં અને ચર્મથી, માંસથી તથા અસ્થિઓથી ગોઠવાયેલાં શરીરોરૂપી યંત્રો ચાલ્યા કરે છે; એ સઘળું મારી પ્રેરણાથી જ થાય છે.[૨૮,૨૯] હું કોઈ શક્તિરૂપ પણ નથી અને દેહમાં રહેનારા અહંકારાદિરૂપ પણ નથી. હું તો કેવળ અખંડ અનુભવરૂપ છું. દેહ નજરમાં આવે તો પડી જાઓ અને નજરમાં આવે તો સ્થિર રહો, પણ તેની સાથે મારે કશો સંબંધ નથી. ઘણા કાળે મારા જન્મનું સાફલ્ય થયું અને ઘણા કાળે મને આ પોતાના સ્વરૂપનો લાભ થયો. જેમ કલ્પરૂપ ઘણા કાળને અંતે જગત નાશ પામે છે, તેમ ઘણા કાળને અંતે મારો ભ્રમ દૂર થયો છે.[૩૦,૩૧] આ સંસારરૂપ લાંબા માર્ગમાં લાંબા કાળથી ભટકયા કરતો હું, લાંબા કાળથી થાકી ગયો હતો, તે આજ જેમ કલ્પને અંતે અગ્નિ શાંતિ પામે, તેમ શાંતિ પામ્યો છું.[૩૨] હે આત્મા ! હુંરૂપ તું કે જે સર્વરૂપ પણ છે અને સર્વથી ન્યારો પણ છે, તેને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું; અને જેઓ મને તુંરૂપ જ કહે છે, તેઓને પણ હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૩૩] સઘળા સંભોગોનો પ્રકાશ કરનારું, છતાં પણ જેને દોષોની વૃત્તિઓનો સ્પર્શ જ થયો નથી એવું અને જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો આગ્રહ થતો નથી એવું પરમાત્માનું સાક્ષીપણું ભારે ચમત્કારવાળું છે.[૩૪] હે આત્મા ! જેમ પુષ્પમાં સુગંધ રહે છે, ધમણમાં પવન રહે છે અને તલમાં તેલ રહે છે, તેમ તું આ સઘળા બ્રહ્માંડમાં રહ્યો છે.[૩૫] હે આત્મા ! તું અહંકારથી રહિત હોવા છતાં પણ મારે છે, રક્ષણ કરે છે, ગડગડાટ કરે છે અને સઘળો વ્યવહાર કરે છે; માટે આ તારું માયાવીપણું બહુ જ વિચિત્ર છે.[૩૬] સર્વદા પ્રકાશતો હું, કાંઈ પણ વ્યાપાર નહિ કરતાં જ સર્વ જગતને પ્રકટ કરું છું, અને કર્યા પછી વશ કરીને પાળું છું અને પાળીને પાછો તેનો લય કરી દઉં છું; માટે સર્વોત્તમ છું.[૩૭] હે આત્મા ! જેમ વડ બીજમાં જ હતો, બીજમાં જ છે અને બીજમાં જ રહેશે, તેમ તું કે જે પરમાણુ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તેમાં જ આ સઘળો બ્રહ્માંડનો ગોળો હતો, છે અને રહેશે.[૩૮] જેમ આકાશમાં મેઘ હાથીના, ઘોડાના અને રથોના વિચિત્ર આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ આ સંસારમાં અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે દેખાય છે. હે આત્મા ! તું અસંખ્ય વિકારોવાળા સંસારનો બાધ કરવાને માટે અને સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદનો આવિર્ભાવ કરવાને માટે સુખ-દુઃખોથી રહિત થા અને સુખ-દુઃખોનાં સ્મરણોથી પણ રહિત થા.[૩૯,૪૦] અભિમાનને, કોપને, મલિનપણાને, અને ક્રૂરપણાને તજી દે; કેમકે જે મહાત્માઓ હોય, તેઓ દુર્ગુણોના સંકટમાં પડે જ નહિ.[૪૧] તારી પૂર્વે જે લાંબી દેહાભિમાનરૂપી દુર્દશા થઈ હતી, તેને વારંવાર સંભારીને 'હું કોણ છું અને કેવો થઈ ગયો હતો' એમ વિચારીને મોતીની છટા જેવું સ્વચ્છ હાસ્ય કરતાં કરતાં, સઘળા આગ્રહોને છોડી દે.[૪૨] જે કાર્યોમાં અને જે દિવસોમાં તું ચિંતારૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓના સમૂહોથી ઘેરાયેલો રહેતો હતો, તે તાપથી તપતાં કાર્યો અને ઉગ્ર દિવસો જતાં રહ્યાં છે.[૪૩] તું કે જે આ દેહરૂપી નગરમાં ઘણા ઘણા સંકલ્પોથી વિષયોની રચના કરીને રાજ્ય કરે છે તેને, જેમ મુઠીઓ આકાશને પકડી શકતી નથી, તેમ સુખો કે દુઃખો પકડી શકતાં નથી.[૪૪] હવે તો તું ઇન્દ્રિયોરૂપી દુષ્ટ ઘોડાઓને તથા મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથીને જીતીને તથા ભોગરૂપી શત્રુને ચારે બાજુથી ભાંગી નાખીને, ચક્રવર્તીપણું કરે છે.[૪૫] જેમ સૂર્ય અપાર આકાશમાં માર્ગ કર્યા કરે છે, તેમ હવે તું પોતાના

અપાર સ્વરૂપમાં જ ગતિ કર્યા કરે છે અને જેમ સૂર્ય નિત્ય અસ્ત પામે છે તથા નિત્ય ઉદય પામે છે, તેમ તું જગતરૂપે નિત્ય અસ્ત પામે છે, તથા નિત્ય ઉદય પામે છે; પરંતુ સૂર્ય તો બહાર જ પ્રકાશ કરે છે અને તું તો બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે અને અંદર પણ પ્રકાશ કરે છે[૪૬] જેમ સૂતેલા પતિને કામનાવાળી સ્ત્રી ભોગની લીલાઓ કરવા માટે જગાડે છે, તેમ તું, કે જે સર્વદા સૂતેલો જ છે, (સંકલ્પોથી રહિત છે) તેને જીવોનાં અદષ્ટોરૂપી કામનાવાળી શક્તિ ભોગની લીલાઓ કરવા માટે જગાડે છે. (સંકલ્પ કરાવે છે.)[૪૭] ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓરૂપી મધમાખીઓએ આણેલા વિષયોરૂપી મધને, તું ઇન્દ્રિયોનાં ગોલકોરૂપી ગોખોમાં રહેલી ચૈતન્યશક્તિથી સ્વીકારીને દૂરથી જ પીએ છે.[૪૮] પ્રાણવાયુને તથા અપાનવાયુને રોકવાના અભ્યાસમાં તત્પર રહેનારા યોગીઓ, દેહમાં ક્ષણે ક્ષણે અનેક પ્રકારની નાડીઓમાં જવા-આવવાના અભ્યાસો કરીને, તે અભ્યાસોને લીધે બીજાં બ્રહ્માંડોરૂપી કોતરોમાં જાય છે. તે સમયમાં ત્યાં જવાના સુષુમ્ણા આદિ માર્ગો તેઓના જોવામાં આવે છે, તે પણ તારા પ્રકાશથી જ જોવામાં આવે છે.[૪૯] તું પુષ્પમાં સુગંધની પેઠે દેહમાં રહ્યો છે, ચંદ્રમાં ઉત્તમ અમૃતની જેમ દેહમાં રહ્યો છે, શાખામાં રસની જેમ દેહમાં રહ્યો છે અને હિમમાં શીતળપણાની જેમ દેહમાં રહ્યો છે.[૫૦] સર્વ પ્રાણીઓના શરીરમાં ગર્વના નિમિત્તરૂપી જે રસ છે, તે રસ, તું કે જે શરીરરૂપી દૂધના ઘીરૂપ છે, તેમાં રહ્યો જ છે; કારણ કે તું જો શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ કરે, તો એ રસ રહેતો જ નથી. જેમ કાષ્ઠની અંદર અગ્નિ રહ્યો છે, તેમ તું આ શરીરની અંદર રહ્યો છે.[૫૧] તું જ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપ છે, તું જ સૂર્ય આદિ તેજોના પ્રકાશનું નિમિત્ત છે, તું જ સઘળા પદાર્થોને જાણનાર છે અને તું જ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો પ્રકાશક છે. તું જ સઘળા વાયુઓની ગતિરૂપે છે, તું જ મનરૂપી હાથીને મદની પેઠે ભ્રાંતિનું નિમિત્ત છે અને તું જ બુદ્ધિરૂપી અગ્નિની જ્વાળાની તીક્ષ્ણતાનું તથા પ્રકાશનું નિમિત્ત છે.[૫૨,૫૩] મરણમાં, મૂર્ચ્છામાં તથા સ્વપ્નમાં વાણી બંધ પડી જાય, તે પણ તું બંધ પાડે છે તેથી જ બંધ પડે છે અને બીજી અવસ્થામાં વાણી ક્યાંયથી દીવાની પેઠે ઉદય પામે છે, તે પણ તું ઉદય આપે છે, તેથી જ ઉદય પામે છે[૫૪] જેમ સોનામાં કડાં, બાજુબંધ અને કેયૂર વગેરેની રચનાઓ ઉદય પામે છે, તેમ તારામાં સંસાર સંબંધી સઘળા પદાર્થોની પંક્તિઓ ઉદય પામે છે.[૫૫] 'આ તું અને આ હું' ઇત્યાદિ શબ્દોથી તું જ લીલા કરવા પોતે પોતાથી પોતાને જ કહે છે અને તું જ કોઈનાં વખાણ કરે છે, તે પણ લીલા કરવા પોતે પોતાનાં જ વખાણ કરે છે.[૫૬] જેમ આકાશમાં મંદ પવનથી ચલાયમાન કરેલો મેઘ હાથીઓના, ઘોડાઓના અને માણસોના આકારોથી દેખાય છે, તેમ તુ જ પોતાના સ્વરૂપમાં સંકલ્પોને લીધે જુદા જુદા પદાર્થોના આકારોથી દેખાય છે.[૫૭] જેમ અગ્નિની જ્વાળા પોતાથી અભિન્ન હાથીઓના અને ઘોડાઓના આકારોથી દેખાય છે, તેમ તું જ પોતાથી અભિન્ન એવા સૃષ્ટિ સંબંધી સઘળા પદાર્થોના આકારોથી દેખાય છે. તું જ બ્રહ્માંડોરૂપી મોતીઓમાં એકરૂપે વ્યાપક દોરારૂપ છે, તું જ સર્વ પદાર્થોરૂપી ધાન્યોનું ચૈતન્યરૂપી રસાયનથી સિંચાયેલુ ખેતર છે[૫૮,૫૯] જેમ રસોઈ કરનાર માંસોના અંદર રહેલા સ્વાદને પાકથી પ્રકટ કરે છે, તેમ તું પોતામાં રહેલા પદાર્થોને સૃષ્ટિથી પ્રકટ કરે છે[૬૦] જેમ પતિનાં નેત્રો ન હોય તો સ્ત્રીનાં રૂપ તથા લાવણ્ય હોય તો પણ ન હોવા જેવાં છે, તેમ તું ન હોય તો પદાર્થોની શોભા કદાચ હોય તો પણ ન હોવા જેવી જ છે.[૬૧] જેમ અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલુ પતિનું મુખ, સ્ત્રીઓને ચુંબન આદિથી તૃપ્તિ આપવામાં સમર્થ થતું

તેમ પદાર્થો દેખાતા હોય તો પણ જ્યાં સુધી તેં તેઓને ક્રિયાશક્તિ આપી ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓ કશું કામ કરવામાં સમર્થ થતા નથી. જેમ રાત્રીમાં ઝાડની ઊંચાઈ હોવા છતાં પણ, સૂર્યનો પ્રકાશ નહિ આવવાથી નહિ જેવી જ છે; તેમ દેહ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તારા વિના તે પૃથ્વીમાં કાષ્ઠ અને ઢેફાંની પેઠે અથડાયા કરે છે. જેમ અંધકાર, નક્ષત્રોની પ્રભા અને હિમ, સૂર્યના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઇને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સુખદુઃખોનો ક્રમ તને પ્રાપ્ત થઇને નષ્ટ થઈ જાય છે.[૬૨–૬૪] જેમ પ્રાતઃકાળે સૂર્યના પ્રકાશથી જ ધોળા–પીળા આદિ વર્ણો દેખાય છે, તેમ તારી સત્તાથી જ આ સુખ આદિ પદાર્થો રહેલા છે.[૬૫] જેમ અંધકાર દીવાનો સંબંધ થતાં જ જોતજોતામાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તારો સંબંધ થતાં જ તારી સત્તાથી જ રહેલા સુખ–દુઃખ આદિ પદાર્થો, જોતજોતામાં નષ્ટ થઈ જાય છે.[૬૬] જેમ દીવો દૂર થવાથી દેખાતું અંધારું દીવાનો સંબંધ થતાં જ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તારા સ્વરૂપનું ભાન ચૂકી જવાતાં, ઉત્પન્ન થતાં સુખ–દુઃખો, તારા અખંડ સ્વરૂપનું ભાન થતાં, તુરત જ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થઈ જાય છે.[૬૭] જેમ એક નિમેષના લાખમા ભાગનો સૂક્ષ્મ કાળ, જરા વાર પણ ટકી શકતો નથી, તેમ સુખ–દુઃખોની ભાવના ક્ષણભંગુર હોવાને લીધે, જરા વાર પણ તારા સ્વરૂપમાં ટકી શકતી નથી. ગંધર્વનગરના જેવી મિથ્યા અને ક્ષણભંગુર સુખ–દુઃખ આદિની ભાવના, તારા જોવાથી જ સ્ફુરે છે અને તું જોવામાં આવતાં તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે.[૬૮–૭૦] તારા જોવાથી ઉત્પન્ન થતી અને તું જોવામાં આવતાં તુરત નષ્ટ થઈ જતી સુખ–દુઃખ આદિની ભાવના, કે જે જાણે મૂએલી જ જન્મતી હોય અથવા જન્મીને તુરત જ મરી જતી હોય એવી છે; તે હર્ષ અને શોક આપનારી છે એમ કયો સમજુ પુરુષ માને ?[૭૧] જે વસ્તુ ક્ષણમાત્ર પણ સ્થિર રહે નહિ, તે વસ્તુ કામ કરનારી કેમ થાય ? તરંગોને કમળો કલ્પીને તેઓની માળા કરવાનું ધારીએ, તો તે માળા નજરે જ કેમ આવે ?[૭૨] જો ઉત્પન્ન થતાં જ નષ્ટ થઈ જનારી કોઈ વસ્તુ કામ કરતી હોય, તો માણસ વીજળીના ઝબકારાઓની માળા બનાવીને તેનાથી ક્રીડા કરે.[૭૩] હે અનંત પદાર્થોના અધિષ્ઠાનભૂત આત્મા ! તું વિવેકી પુરુષોના ચિત્તમાં રહીને આ સુખ–દુઃખાદિનું ગ્રહણ કરે છે ખરો, પરંતુ ગ્રહણ કરવા છતાં પણ તું સમતાને છોડતો નથી.[૭૪] અવિવેકી પુરુષોનાં ચિત્તમાં તો અનંત અને અનિયત વાસનાઓ હોય છે; માટે તે ચિત્તમાં તારી કેવા પ્રકારની સ્થિતિ થાય છે, તેનું વર્ણન આપવામાં મારી વાણી સમર્થ નથી. તું કે જે વ્યાપારથી રહિત છે, અંશોથી રહિત છે અને અહંકારથી પણ રહિત છે, તેણે જાગ્રતમાં અને સ્વપ્નમાં નકામું કર્તાપણું સ્વીકારી લીધું છે. અવિવેકની દૃષ્ટિથી બ્રહ્માંડ આદિ ઘણા ફેલાયેલા આકારે જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી સઘળા દ્વૈત વિનાના શાંત જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. અવિવેક દૃષ્ટિથી સઘળાં પ્રમાણોના વિષયભૂત જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી કોઈ પણ પ્રમાણના વિષયરૂપ નહિ દેખાતા હે આત્મા તારો જય હો.[૭૫–૭૭] અવિવેકદૃષ્ટિથી જન્મવાળા જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી જન્મરહિત જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી ખંડિત જણાતા હે આત્મા તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી અખંડિત જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. અવિવેકદૃષ્ટિથી સંકલ્પોવાળા જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી સંકલ્પરહિત જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો. વિવેકદૃષ્ટિથી મનન અવિષયરૂપ જ જણાતા હે આત્મા ! તારો જય હો.[૭૮] હું તારાં દર્શનથી પ્રફુલ્લિત થાઉં છું શાંત થાઉં છું, સ્થિર થાઉં છું અને જ્ઞાનસ્વરૂ

થાઉં છું. જીવન્મુક્તિરૂપી જયને પ્રાપ્ત થયેલો હું બાકી રહેલા પ્રારબ્ધને જીતી લેવાને માટે જીવું છું. હું કે જે તુંરૂપ છું, તેને પ્રણામ કરું છું અને તું કે, જે હુંરૂપ છું, તેને પણ હું પ્રણામ કરું છું.[૭૯] વિષયોરૂપી રોગોથી રહિત થઈને, વિષયોની વાસનાના રંગથી પણ રહિત થઈ અને સ્વસ્થ થઇને હું તારામાં જ રહ્યો છું; માટે મને બંધન ક્યાં છે? વિપત્તિઓ પણ ક્યાં છે? સંપત્તિઓ પણ ક્યાં છે? અને જન્મ–મરણ પણ ક્યાં છે? કશું નથી. હવે હું અવિચળ શાંતિને પ્રાપ્ત થાઉં છું.[૮૦]

त्वयि स्थिते मयि विगतामयात्मनि स्वसंस्थितौ व्यपगतरागरंजने। क्व बन्धनं क्व च विपदः क्व संपदो भवाभवौ क्व शममुपैमि शाश्वतम्

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'આત્મસ્તવન' એ નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

सर्ग ३७ मो*

પ્રહ્‌લાદની સમાધિદશા અને રાજા વિનાના થયેલા દેશની દુર્દશા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचितयन्नेव प्रह्रादः परवीरहा।
निर्विकल्पपरानंदसमाधिं समुपाययौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! શત્રુવીરોને હણનારો પ્રહ્‌લાદ એ પ્રમાણે ચિંતવન કરતાં કરતાં પરમ આનંદરૂપ નિર્વિકલ્પક સમાધિને પ્રાપ્ત થયો.[૧] નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં રહેલો અને પોતાના સ્વરૂપરૂપી સામ્રાજ્યપદવીને પ્રાપ્ત થયેલો પ્રહ્‌લાદ, જાણે ચિત્રમાં આલેખાયેલો હોય અને પર્વતમાં કોતરાયેલો હોય, એવો સ્તબ્ધ જણાવા લાગ્યો. એ રીતે પ્રહ્‌લાદને પોતાના ઘરમાં સમાધિમાં રહેતાં, જેમ પૃથ્વીના મધ્યમાં રહેલા મેરુ પર્વતને ઘણો કાળ વીતી જાય છે, તેમ તેનો લાંબો કાળ પસાર થઈ ગયો.[૨-૩] જેમ બીજમાં રહેલા અંકુરને પાણી ઘણું રેડવા છતાં પણ તેને સમય વિના અંકુર ફૂટતો નથી, તેમ સમાધિમાં રહેલા પ્રહ્‌લાદને મોટા મોટા દૈત્યો જગાડે છે તે છતાં પ્રહ્‌લાદ જાગ્યો નહિ. બાહ્યદૃષ્ટિથી રહિત થયેલો અને બ્રહ્મરૂપ થયેલો તે પ્રહ્‌લાદ અસુરોના નગરમાં એ રીતે હજારો વર્ષ સુધી પથરામાં કોતરાયેલા સૂર્યની જેમ નિશ્ચળ જ રહ્યો.[૪-૫] એ પ્રહ્‌લાદ પરમ આનંદરૂપી દશામાં એકરસપણાથી પરિણામ પામેલો હોવાને લીધે, જાણે મરી ગયો હોય એવો દેખાવા લાગ્યો.[૬] એટલા કાળ સુધી એ પાતાળનું રાજ્ય રાજા વિનાનું રહેવાને લીધે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું અને જેમ બલવત્તર મત્સ્યો નાનાં મત્સ્યોને પીડે છે, તેમ તેમાં બલવત્તર દૈત્યો દુર્બળ દૈત્યોને પીડવા લાગ્યા.[૭] હિરણ્યકશિપુ મરી જતાં અને તેનો પુત્ર પ્રહ્‌લાદ સમાધિમાં રહેતાં, દૈત્યોના નગરમાં બીજો કોઈ પણ રાજા થયો નહિ.[૮] પોતાની જાતિના સ્વામીને ઇચ્છનારા દૈત્યલોકોએ ઘણો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો તો પણ પ્રહ્‌લાદ સમાધિમાંથી જાગ્યો નહિ. જેમ રાત્રે ભ્રમરોને પાંખડીઓના સમૂહવાળું ખીલેલું કમળ જોવામાં આવે નહિ, તેમ દૈત્યોને પોતાનો રાજા પ્રહ્‌લાદ જાગ્રત થયેલો જોવામાં જ આવ્યો નહિ.[૯-૧૦] જેમ સૂર્યનો અસ્ત થતાં, રાત્રે માણસોની સ્નાન–દાન આદિ ક્રિયાઓ બંધ પડી જાય છે, તેમ ગલિત ચિત્તવાળા એ પ્રહ્‌લાદની જાગવાની વાત બંધ પડી ગઈ.[૧૧] આમ થવાથી ઉદ્વેગ પામેલા કેટલાએક દૈત્યો, જે જે દિશાઓમાં જવું યોગ્ય જણાયું, તે તે દિશાઓમાં જતા રહેતાં અને બળવાન દૈત્યોએ રાજા વિનાના નગરમાં યથેષ્ટ રીતે અન્યાયથી વ્યવહારો કરવા લાગતાં, એ પાતાળ ઘણા દિવસથી રાજા વિનાનું હોવાને લીધે, સારા ગુણોથી રહિત થઈ ગયું. જેમ પ્રબળ મત્સ્યો નાનાં મત્સ્યોને મારી નાખે છે, તેમ પ્રબ-

* આ સાડત્રીસમા સર્ગમા પ્રહ્‌લાદ સમાધિમાં રહેતાં, રાજા વિનાનું દૈત્યોનું નગર બહુ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થયું, એ કથા કહેવામાં આવશે.

જ દૈત્યો નબળા દૈત્યોને મારી નાખવા લાગ્યા. બળવાન લોકો નબળાઓનાં ઘરોને લઈલઈને ભોગવવા લાગ્યા, સઘળી સ્ત્રીઓ સઘળા પુરુષોથી પીડાવા લાગી, એક-બીજા લોકો પરસ્પરનાં વસ્ત્રોને પણ હરી જવા લાગ્યા.[૧૨-૧૪] સર્વે લોકો વિલાપ કરીકરીને ચીસો પાડવા લાગ્યા, નગરના વિભાગોની સઘળી રચનાઓ તૂટી ગઈ, બગીચાઓનાં વૃક્ષો ભાંગી ગયાં, નગરના લોકો નાસવા લાગ્યા અને નકામા અનર્થો તથા પીડાઓ વધી ગઈ.[૧૫] દૈત્યો ચિંતા કરવા લાગ્યા, લોકોને અન્નો કે ફળો પણ મળવા લાગ્યાં નહિ, સમય વિનાના ઉત્પાતોથી લોકો પરવશ થઈ જવા લાગ્યા અને સઘળી દિશાઓનાં મંડળો ધૂળથી ઘેરાઈ ગયાં.[૧૬] દેવતાઓના પુત્રો પણ દૈત્યોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, કૂતરાંઓની, શિયાળવાંઓની તથા પિશાચ આદિની બહુ ભરતી થઈ ગઈ; કોઈ સારાં પ્રાણીઓ રહ્યાં નહિ, લક્ષ્મી જતી રહી, ઘરો તથા સ્થાનકો ઘણાખરાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં; સ્ત્રીઓની, ધનોની, વિચારોની કે યુદ્ધોની કશી વ્યવસ્થા રહી નહિ; સ્ત્રીઓનાં તથા મિલકતોનાં હરણ થવાને લીધે ચારેબાજુ પોકાર ઊઠી રહ્યો; કળિયુગના સમયમાં જેવા દુષ્ટ ચોરો થાય છે, તેવા જ વિકટ ચોરો ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા અને તેમ થવાથી દૈત્યોનો સઘળો દેશ વ્યાકુળ થઈ ગયો.[૧૭,૧૮]

अनियतवनितार्थमंत्रयुद्धं हृतधनदारविरावितं समंतात् । कलियुगसमयोद्भटोत्कटाभं तदसुरमंडलमाकुलं बभूव ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'અસુરમંડલવ્યાકુલીભવન' એ નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો×

જગતનું દુઃખ મટાડવાને વિષ્ણુભગવાને ચિંતા કરી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः ।
क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! પછી ક્ષીરસાગરના અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શય્યા ઉપર પોઢેલા અને જેની સઘળાં બ્રહ્માંડોના ચાલતા ક્રમનું પાલન કરવું એ જ ક્રીડા છે, એવા વિષ્ણુભગવાન ચાતુર્માસ ગયા પછી, દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી જાગ્યા અને તે સમયમાં ચાલતી જગતની સ્થિતિનો પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમ પોતાના મનથી સ્વર્ગલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો તથા ભૂલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો વિચાર કર્યો અને તે પછી તુરત પાતાળમાં ચાલતી પદ્ધતિના વિચાર ઉપર તે ઊતર્યા. વિચાર કરતાં, પાતાળમાં 'પ્રહ્લાદ' નામનો દાનવ સ્થિર સમાધિમાં રહેલો જોવામાં આવ્યો અને ઇન્દ્રના નગરમાં સંપત્તિ બહુ જ વધી ગયેલી જોવામાં આવી.[૪] ક્ષીરસાગરની અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શયન પર, પદ્માસન વાળીને બિરાજેલા, હસ્તોમાં શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સર્વના અંતર્યામી એ વિષ્ણુભગવાને, પાતાળની એ સ્થિતિ જોઇને, ત્રૈલોક્યરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જેમ ફરનારા અને અત્યંત જ્ઞાનવાળા પોતાના મનરૂપી શરીરથી, આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો.[૫,૬] 'પ્રહ્લાદ સમાધિમાં શાંત થતાં, પાતાળ રાજા વિનાનું થઈ જવાને લીધે, આ સૃષ્ટિ ઘણું કરીને દૈત્યો વિનાની થઈ ગઈ છે, એ બહુ ભૂંડું થયું છે.[૭]

× આ આડત્રીસમાં સર્ગમાં જગતની વ્યવસ્થા રાખવા માટે દૈત્યોનું રક્ષણ કરવાની અને પ્રહ્લાદને સમાધિમાંથી જગાડવાની વિષ્ણુએ ચિંતા કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

દૈત્યોનો અભાવ થઈ જતાં, વૃષ્ટિ વિનાના સમયોમાં નદી મલિનતાથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જેમ કોઈ શત્રુ નહિ રહેવાને લીધે દેવતાઓની પંક્તિ, રાગ–દ્વેષથી રહિત થઈ જશે. જો શત્રુઓ હોય તો જ દેવતાઓને સ્વર્ગનાં સુખો દુર્લભ જણાયાથી તેઓના ઉપર રાગ રહે અને તે સુખોમાં વિઘ્ન પાડનારા દૈત્યો ઉપર દ્વેષ રહે.[૮] દેવતાઓની જાતિ રાગ–દ્વેષથી રહિત થઈ જશે, તો જેમ લતા રસથી રહિત થઈને શુષ્કપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે જાતિ–અભિમાનથી રહિત થઈને સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિનાના 'મોક્ષ' નામના પદને પ્રાપ્ત થઈ જશે.[૯] દેવતાઓ જો મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે, તો મનુષ્યોને દેવાતાઓનાં સ્વર્ગલોક સંબંધી સુખો મેળવવાની ઇચ્છા રહેશે નહિ અને તેથી ભૂલોકમાં યજ્ઞોની તથા તપની સઘળી ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, એ નિઃસંશય છે.[૧૦] હવે જો યજ્ઞોની તથા તપની ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, તો 'ભૂલોક કર્મભૂમિ છે' એમ કોઈના પણ સમજવામાં રહેશે નહિ અને તેમ થશે, તો આખો સંસાર કે જે કર્મોને લીધે જ પ્રવર્ત્યા કરે છે, તેનો નાશ થઈ જશે.[૧૧] કલ્પના આરંભથી માંડીને મેં જે આ ત્રૈલોક્ય રચેલું છે, તે તાપથી જેમ હિમનો કણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સમય વિના જ નષ્ટ થઈ જશે, એ બહુ ખોટું થશે.[૧૨] હું ઉપેક્ષા રાખીને આ સંસારરૂપી મોટા આડંબરનો નાશ થવા દઉં, તો મેં હાથે કરીને પોતાની લીલાનો જ નાશ આરંભ્યો કહેવાય, એ શું યોગ્ય છે?[૧૩] ચંદ્ર, સૂર્ય તથા તારાઓસહિત આ જગત શૂન્ય થઈ જાય, તો મારે પણ મારા આ શરીરનો સંહાર કરીને પૂર્ણસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરવી પડે.[૧૪] જો કે આ રીતે સમય વિના જ જગત શાંત થઈ જાય, તો પણ જીવોને તો સઘળા ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જાય એમ છે; પરંતુ એ જે શાંતિ થાય તે સુષુપ્તિ અવસ્થાના જેવી જ થાય; મુક્તિરૂપ ન જ થાય. હું ઉપેક્ષા નહિ કરતાં, જગતની સ્થિતિને યોગ્ય રીતે ચલાવું, તો સત્કર્મોની મર્યાદાનો ભંગ ન થતાં, કર્મોથી ચિત્ત શુદ્ધ થવાને લીધે અનુક્રમે સઘળા જીવોને મુક્તિનો લાભ મળે. એટલા માટે હું ધારું છું કે, હમણાં દૈત્યોને ઉત્તેજન આપવું, તે સારું છે.[૧૫] દૈત્યો ઉદ્યોગી થાય, તો દેવતાઓને રાગ–દ્વેષપૂર્વક સ્વર્ગલોકનાં સુખો જાળવવાની કાળજી રહે, અને જો દેવતાઓને કાળજી રહે, તો દેવતાઓનાં સુખો મેળવવાની ઇચ્છાથી માણસો યજ્ઞ સંબંધી ક્રિયાઓ કરે અને એ ક્રિયાઓ ચાલતી રહે, તો સંસારની સ્થિતિ બરાબર ચાલ્યા કરે. કદી પણ એ સ્થિતિનો ક્રમ ફરે નહિ.[૧૬] માટે હું રસાતળમાં જઈને, જેમ વસંતઋતુ બીજી ઋતુમાં બગડી ગયેલા ઝાડને પાછું તેના પોતાના ક્રમમાં સ્થાપે છે, તેમ હું પ્રહ્‌લાદને પાછો તેના પોતાના ક્રમમાં સ્થાપું.[૧૭] પ્રહ્‌લાદ વિના બીજા કોઈ દૈત્યને હું દૈત્યોનો રાજા કરીશ, તો હું ધારું છું કે, એ રાજા દેવોને મારી નાખ્યા વિના રહેશે જ નહિ અને પ્રહ્‌લાદનો જે આ દેહ છે તે પવિત્ર છે, મહાત્મા છે તથા છેલ્લો જ છે; માટે તેના હાથે દેવો માર્યા જવાનો સંભવ નથી. પ્રહ્‌લાદનો આ દેહ આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી જીવતો રહે એ યોગ્ય છે. 'પ્રહ્‌લાદે આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી દેહધારીપણાથી જ રહેવું' એવો દૈવ સંબંધી નિયમ પણ થઈ ચૂક્યો છે. એ મારા ધારવામાં છે. માટે હું પાતાળમાં જઈને, જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પહાડની ક્ષુદ્ર નદીમાં સૂતેલા મોરને જગાડે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદને જગાડું.[૧૮–૨૧] જેમ મણિ મનમાં ભાવના રાખ્યા વિના જ વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોને ધારણ કરે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદ જીવન્મુક્ત લોકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે મનમાં રાજ્યની આસક્તિ નહિ રાખતાં જ દૈત્યોનું રાજ્ય કરો. 'આસક્તિ નહિ રાખતાં સઘળો યોગ્ય વ્યવહાર કરવો' એ જ જીવન્મુક્ત લોકોની સમાધિ છે.[૨૨] હું આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરીશ, તો આ

ળ દૈત્યો નબળા દૈત્યોને મારી નાખવા લાગ્યા. બળવાન લોકો નબળાઓનાં ઘરોને લઈલઈને ભોગવવા લાગ્યા, સઘળી સ્ત્રીઓ સઘળા પુરુષોથી પીડાવા લાગી, એક–બીજા લોકો પરસ્પરનાં વસ્ત્રોને પણ હરી જવા લાગ્યા.[૧૨–૧૪] સર્વે લોકો વિલાપ કરીકરીને ચીસો પાડવા લાગ્યા, નગરના વિભાગોની સઘળી રચનાઓ તૂટી ગઈ, બગીચાઓનાં વૃક્ષો ભાંગી ગયાં, નગરના લોકો નાસવા લાગ્યા અને નકામા અનર્થો તથા પીડાઓ વધી ગઈ.[૧૫] દૈત્યો ચિંતા કરવા લાગ્યા, લોકોને અન્નો કે ફળો પણ મળવા લાગ્યાં નહિ, સમય વિનાના ઉત્પાતોથી લોકો પરવશ થઈ જવા લાગ્યા અને સઘળી દિશાઓનાં મંડળો ધૂળથી ઘેરાઈ ગયાં.[૧૬] દેવતાઓના પુત્રો પણ દૈત્યોનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા, કૂતરાંઓની, શિયાળવાંઓની તથા પિશાચ આદિની બહુ ભગતી થઈ ગઈ; કોઈ સારાં પ્રાણીઓ રહ્યાં નહિ, લક્ષ્મી જતી રહી, ઘરો તથા સ્થાનકો ઘણાખરાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં; સ્ત્રીઓની, ધનોની, વિચારોની કે યુદ્ધોની કશી વ્યવસ્થા રહી નહિ; સ્ત્રીઓનાં તથા મિલકતોનાં હરણ થવાને લીધે ચારેબાજુ પોકાર ઊઠી રહ્યો; કળિયુગના સમયમાં જેવા દુષ્ટ ચોરો થાય છે, તેવા જ વિકટ ચોરો ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા અને તેમ થવાથી દૈત્યોનો સઘળો દેશ વ્યાકુળ થઈ ગયો.[૧૭,૧૮]

अनियतवनितार्थमंत्रयुद्धं हृतधनदारविरावितं समंतात्। कलियुगसमयोद्भटोत्कटामं तदसुरमंडलमाकुलं वभूव ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'અસુરમંડલવ્યાકુલીક્ષવન' એ નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો[×]

જગતનું દુઃખ મટાડવાને વિષ્ણુ-ભગવાને ચિંતા કરી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथाखिलजगज्जालक्रमपालनदेवनः। क्षीरोदनगरे शेषशय्यासनगतो हरिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પછી ક્ષીરસાગરની અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શય્યા ઉપર પોઢેલા અને જેની સઘળાં બ્રહ્માંડોના ચાલતા ક્રમનું પાલન કરવું એ જ ક્રીડા છે, એવા વિષ્ણુ ભગવાન ચાતુર્માસ ગયા પછી, દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી જાગ્યા અને તે સમયમાં ચાલતી જગતની સ્થિતિનો પોતાની બુદ્ધિથી વિચાર કરવા લાગ્યા. પ્રથમ પોતાના મનથી સ્વર્ગલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો તથા ભૂલોકમાં ચાલતી પદ્ધતિનો વિચાર કર્યો અને તે પછી તુરત પાતાળમાં ચાલતી પદ્ધતિના વિચાર ઉપર તે ઊતર્યા. વિચાર કરતાં, પાતાળમાં 'પ્રહ્‌લાદ' નામનો દાનવ સ્થિર સમાધિમાં રહેલો જેવામાં આવ્યો અને ઇન્દ્રના નગરમાં સંપત્તિ બહુ જ વધી ગયેલી જેવામાં આવી. ક્ષીરસાગરની અંદરના શ્વેતદ્વીપમાં શેષનાગરૂપી શયન પર, પદ્માસન વાળીને બિરાજેલા, હસ્તોમાં શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધારણ કરનારા અને સર્વના અંતર્યામી એ વિષ્ણુભગવાને, પાતાળની એ સ્થિતિ જેઇને, ત્રૈલોક્યરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જેમ ફરનારા અને અસંત જ્ઞાનવાળા પોતાના મનરૂપી શરીરથી, આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો.[૫] 'પ્રહ્‌લાદ સમાધિમાં શાંત થતાં, પાતાળ રાજા વિનાનું થઈ જવાને લીધે, આ સૃષ્ટિ ઘણું કરીને દૈત્યો વિનાની થઈ ગઈ છે, એ બહુ ભૂંડું થયું છે.'

× આ આડત્રીસમાં સર્ગમાં જગતની વ્યવસ્થા રાખવા સારુ દૈત્યોનું રક્ષણ કરવાની અને પ્રહ્‌લાદને સમાધિમાથી જગાડવાની વિષ્ણુએ ચિંતા કરી, એ કથા કહેવામા આવશે.

દૈત્યોનો અભાવ થઈ જતાં, વૃષ્ટિ વિનાના સમયોમાં નદી મલિનતાથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જેમ કાઈ શત્રુ નહિ રહેવાને લીધે દેવતાઓની પંક્તિ, રાગ–દ્વેષથી રહિત થઈ જશે. જો શત્રુઓ હોય તો જ દેવતાઓને સ્વર્ગનાં સુખો દુર્લભ જણાવાથી તેઓના ઉપર રાગ રહે અને તે સુખોમાં વિઘ્ન પાડનારા દૈત્યો ઉપર દ્વેષ રહે.[૮] દેવતાઓની જાતિ રાગ–દ્વેષથી રહિત થઈ જશે, તો જેમ લતા રસથી રહિત થઈને શુષ્કપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તે જાતિ–અભિમાનથી રહિત થઈને સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વો વિનાના 'મોક્ષ' નામના પદને પ્રાપ્ત થઈ જશે.[૯] દેવતાઓ જો મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થશે, તો મનુષ્યોને દેવાતાઓનાં સ્વર્ગલોક સંબંધી સુખો મેળવવાની ઇચ્છા રહેશે નહિ અને તેથી ભૂલોકમાં યજ્ઞોની તથા તપની સઘળી ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, એ નિઃસંશય છે.[૧૦] હવે જો યજ્ઞોની તથા તપની ક્રિયાઓ બંધ પડી જશે, તો 'ભૂલોક કર્મભૂમિ છે' એમ કોઈના પણ સમજવામાં રહેશે નહિ અને તેમ થશે, તો આખો સંસાર કે જે કર્મોને લીધે જ પ્રવર્ત્યા કરે છે, તેનો નાશ થઈ જશે.[૧૧] કલ્પના આરંભથી માંડીને મેં જે આ ત્રૈલોક્ય રચેલું છે, તે તાપથી જેમ હિમનો કણ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ સમય વિના જ નષ્ટ થઈ જશે, એ બહુ ખોટું થશે.[૧૨] હું ઉપેક્ષા રાખીને આ સંસારરૂપી મોટા આડંબરનો નાશ થવા દઉં, તો મેં હાથે કરીને પોતાની લીલાનો જ નાશ આરંભ્યો કહેવાય, એ શું યોગ્ય છે ?[૧૩] ચંદ્ર, સૂર્ય તથા તારાઓસહિત આ જગત શૂન્ય થઈ જાય, તો મારે પણ મારા આ શરીરનો સંહાર કરીને પૂર્ણસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરવી પડે.[૧૪] જો કે આ રીતે સમય વિના જ જગત શાંત થઈ જાય, તો પણ જીવોને તો સઘળા ઉપદ્રવોની શાંતિ થઈ જાય એમ છે; પરંતુ એ જે શાંતિ થાય તે સુષુપ્તિ અવસ્થાના જેવી જ થાય; મુક્તિરૂપ ન જ થાય. હું ઉપેક્ષા નહિ કરતાં, જગતની સ્થિતિને યોગ્ય રીતે ચલાવું, તો સત્કર્મોની મર્યાદાનો ભંગ ન થતાં, કર્મોથી ચિત્ત શુદ્ધ થવાને લીધે અનુક્રમે સઘળા જીવોને મુક્તિનો લાભ મળે. એટલા માટે હું ધારું છું કે, હમણાં દૈત્યોને ઉત્તેજન આપવું, તે સારું છે.[૧૫] દૈત્યો ઉદ્યોગી થાય, તો દેવતાઓને રાગ–દ્વેષપૂર્વક સ્વર્ગલોકનાં સુખો જાળવવાની કાળજી રહે, અને જો દેવતાઓને કાળજી રહે, તો દેવતાઓનાં સુખો મેળવવાની ઇચ્છાથી માણસો યજ્ઞ સંબંધી ક્રિયાઓ કરે અને એ ક્રિયાઓ ચાલતી રહે, તો સંસારની સ્થિતિ બરાબર ચાલ્યા કરે. કદી પણ એ સ્થિતિનો ક્રમ ફરે નહિ.[૧૬] માટે હું રસાતળમાં જઈને, જેમ વસંતઋતુ બીજી ઋતુમાં બગડી ગયેલા ઝાડને પાછું તેના પોતાના ક્રમમાં સ્થાપે છે, તેમ હું પ્રહ્‌લાદને પાછો તેના પોતાના ક્રમમાં સ્થાપું.[૧૭] પ્રહ્‌લાદ વિના બીજા કોઈ દૈત્યને હું દૈત્યોનો રાજા કરીશ, તો હું ધારું છું કે, એ રાજા દેવોને મારી નાખ્યા વિના રહેશે જ નહિ અને પ્રહ્‌લાદનો જે આ દેહ છે તે પવિત્ર છે, મહાત્મા છે તથા છેલ્લો જ છે; માટે તેના હાથે દેવો માર્યા જવાનો સંભવ નથી. પ્રહ્‌લાદનો આ દેહ આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી જીવતો રહે એ યોગ્ય છે. 'પ્રહ્‌લાદે આ કલ્પ પૂરો થતાં સુધી દેહધારીપણાથી જ રહેવું' એવો દૈવ સંબંધી નિયમ પણ થઈ ચૂક્યો છે. એ મારા ધારવામાં છે. માટે હું પાતાળમાં જઈને, જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પહાડની ક્ષુદ્ર નદીમાં સૂતેલા મોરને જગાડે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદને જગાડું.[૧૮–૨૧] જેમ મણિ મનમાં ભાવના રાખ્યા વિના જ વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબોને ધારણ કરે છે, તેમ પ્રહ્‌લાદ જીવન્મુક્ત લોકોની પદ્ધતિ પ્રમાણે મનમાં રાજ્યની આસક્તિ નહિ રાખતાં જ દૈત્યોનું રાજ્ય કરો. 'આસક્તિ નહિ રાખતાં સઘળો યોગ્ય વ્યવહાર કરવો' એ જ જીવન્મુક્ત લોકોની સમાધિ છે.[૨૨] હું આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરીશ, તો આ

શંખ વગાડ્યો.[૬-૭] વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એ શંખનાદ, કે જે પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે ક્ષોભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના ધ્વનિ જેવો જણાયો, તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જેમ મદોન્મત્ત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજહંસોની મંડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મંડળી પડી ગઈ અને જેને કાંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, એવી વિષ્ણુના પાર્ષદોની મંડળી જેમ મેઘના નાદથી ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે, તેમ ખીલી ઊઠી.[૮-૧૦] દાનવોનો રાજા પ્રહ્લાદ જેમ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય, તેમ ધીરે ધીરે જાગ્રત થવા લાગ્યો.[૧૧] જેમ ગંગાજીએ ઘણા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઊઠેલી પ્રાણશક્તિએ પ્રહ્લાદના દેહને પૂરી દીધો.[૧૨] જેમ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તુરત જ ચારેબાજુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં, તુરત જ ચારેબાજુથી પ્રહ્લાદના શરીરમાં પ્રાણશક્તિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.[૧૩] ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં નવે ગોલકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લિંગશરીરરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દશ્યગામી બન્યું.[૧૪] હે રામ! જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું મુખ બેપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દશ્યગામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું.[૧૫] જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અંકુરિત થતાં, તે કાળાં કમળોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અંકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરે ધીરે ખૂલવા લાગ્યાં.[૧૬] પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જેમ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ.[૧૭] જેમ પાણીથી પાણી પૂર્ણ તુરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણપૂર્ણ થતાં, પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષમાત્રમાં થયું.[૧૮] જેમ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં, ખીલેલાં કમળોવાળું સરોવર શોભવા લાગે, તેમ જેનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યાં, એવો પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો.[૧૯] આ અવસરમાં વિષ્ણુએ 'જાગ્રત થા' એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જેમ વાદળાંની ગર્જનાથી મોર જાગ્રત થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાગ્રત થયો.[૨૦] પ્રફુલ્લિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જેને દશ્યોનું મનન પ્રાપ્ત થયું છે એવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોક્યના નાથ વિષ્ણુભગવાને, જેમ પોતે પૂર્વે નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૧]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:—હે મહાત્મા! મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહનો અંત શા માટે કરે છે?[૨૨] તું કે જે 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી કે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ [૨૩] આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દૈવના યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ.[૨૪] તું કે જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાંસુધી કાંઈ ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં, તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે.[૨૫] કલ્પને અંતે આ શરીર વીંખાઈ જશે, ત્યારે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય, તેમ તારે સ્વરૂપભૂત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે.[૨૬] કલ્પના અંત સુધી રહેનારું અને જેણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, એવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાળું થયું છે. હજી જગતનો પ્રલય થવાને ઘણી જ વાર છે.[૨૭] હે સૌમ્ય! હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી, તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે? હજી ત્રૈલોક્યની

સૃષ્ટિનો નાશ થશે નહિ અને દેવતાઓને તથા દૈત્યોને નાનાં નાનાં યુદ્ધો થયા કરશે, તેથી મને પણ વિનોદ મળ્યા કરશે.[૨૩] જો કે મારે તો સૃષ્ટિનો ઉદય અને સૃષ્ટિનો નાશ એ બન્ને સમાન છે, તો પણ આ જગત પોતાની જૂની પદ્ધતિથી ભલે ચાલ્યા કરે. મારે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવા દેવાનું શું પ્રયોજન છે?[૨૪] કર્તાભોક્તાપણાનો આગ્રહ નહિ હોવાને લીધે, કોઈ પણ વસ્તુના નાશથી દુઃખ નહિ ધરતાં અને તે વસ્તુની સ્થિતિથી સુખ નહિ માનતાં, વ્યવહારને અનુસરતી તે વસ્તુની ગોઠવણ કરવી એ એક જાતની યોગની જ પદ્ધતિ છે. હું પાતાળમાં જઈશ અને પ્રહ્લાદને જગાડીશ, તો પણ આગ્રહથી રહિત હોવાને લીધે, સ્થિર જ રહીશ. હું કાંઈ પામર જીવોની જેમ સંસારની લીલા કરતો નથી. ચાલો, હવે દુષ્ટ લોકોનાં આચરણોથી ભયંકર થઈ ગયેલા અસુરના નગરમાં જઈને, જેમ સૂર્ય કમળને જાગ્રત કરે છે, તેમ પ્રહ્લાદને જાગ્રત કરીએ અને જેમ વર્ષાઋતુ ચંચળ વાદળાંઓના સમૂહને હિમાલયમાં સ્થિર કરે છે, તેમ અસ્ત-વ્યસ્ત થયેલા આ સઘળા જગતને સ્થિર કરીએ.[૨૫-૨૭]

असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं कमलमिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः। जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमस्यानयामो घनविधिरिव शैले चंचलं मेघजालम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પરમેશ્વરવિતર્ક' એ નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

વિષ્ણુભગવાને પ્રહ્લાદને ઉપદેશ દીધો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिंत्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात् पुरात्। चचाल परिवारेण सहसानुरिवाचलः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! સર્વના આત્મા વિષ્ણુભગવાન એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ક્ષીરસાગરની અંદરના પોતાના સ્થાનકમાંથી, જેમ શિખરોસહિત પર્વત ચાલે, તેમ પોતાના પાર્ષદો સહિત ચાલ્યા.[૧] ક્ષીરસાગરના તળિયામાં રહેલો માર્ગ, કે જેમાં મોટું છિદ્ર છતાં પણ ઈશ્વરના સંકલ્પને લીધે ક્ષીરસાગરનું દૂધ પેસી શકતું ન હતું. તે માર્ગથી વિષ્ણુભગવાન. જાણે સ્વર્ગલોક હોય, એવા પ્રહ્લાદ[illegible] ત્યાં સુવર્ણમય ઘરની [illegible] થયેલો પ્રહ્લાદ, કે જે મે[illegible] ધિમાં સ્થિર થયેલા [illegible] તેને વિષ્ણુએ દીઠો.[૩] એ[illegible] તે સર્વે વિષ્ણુના તેજ[illegible] નાં કિરણોથી ત્રાસ [illegible] થઈ જાય, તેમ ત્યાંથી [illegible] તારાઓની સાથે આ [illegible] વિષ્ણુએ બે-ત્રણ મુ[illegible] પોતાના પાર્ષદોની [illegible] પ્રવેશ કર્યો.[૫] ગરુડની [illegible] આયુધોથી અને પાર્ષ[illegible] એ તથા મુનિઓએ અ[illegible] લક્ષ્મી ચામર ઢોળતાં હતાં 'હે મહાત્મા! જાગ્રત થા[illegible] દિશાઓને ગજવી મૂકનારે[illegible]

* આ ઓગણચાળીસમા [illegible] નગરમાં જઈને શંખના [illegible] અને તેને કલ્પ પૂરો થતાં [illegible] કરી, એ કથા કહેવામાં [illegible]

શંખ વગાડ્યો.[૬,૭] વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એ શંખનાદ, કે જે પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે ક્ષોભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના ધ્વનિ જેવો જણાયો, તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જેમ મદોન્મત્ત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજહંસોની મંડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મંડળી પડી ગઈ અને જેને કાંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, એવી વિષ્ણુના પાર્ષદોની મંડળી જેમ મેઘના નાદથી ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે, તેમ ખીલી ઊઠી.[૮-૧૦] દાનવોનો રાજા પ્રહ્લાદ જેમ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય, તેમ ધીરે ધીરે જાગ્રત થવા લાગ્યો.[૧૧] જેમ ગંગાજીએ સઘળા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઊઠેલી પ્રાણશક્તિએ પ્રહ્લાદના દેહને પૂરી દીધો.[૧૨] જેમ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તુરત જ ચારેબાજુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં, તુરત જ ચારેબાજુથી પ્રહ્લાદના શરીરમાં પ્રાણશક્તિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.[૧૩] ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં નવે ગોલકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લિંગશરીરરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દશ્યગામી બન્યું.[૧૪] હે રામ! જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું મુખ બેપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દશ્યગામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું.[૧૫] જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અંકુરિત થતાં, તે કાળાં કમળોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અંકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરે ધીરે ખૂલવા લાગ્યાં.[૧૬] પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જેમ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ.[૧૭] જેમ પાણીથી પાણી પૂર્ણ થતાં તુરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણથી પૂર્ણ થતાં, પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષમાત્રમાં પુષ્ટ થયું.[૧૮] જેમ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં, ખીલેલાં કમળોવાળું સરોવર શોભવા લાગે, તેમ જેનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યાં, એવો પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો.[૧૯] આ અવસરમાં વિષ્ણુએ 'જાગ્રત થા' એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જેમ વાદળાંની ગર્જનાથી મોર જાગ્રત થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાગ્રત થયો.[૨૦] પ્રફુલ્લિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જેને દશ્યોનું મનન પ્રાપ્ત થયું છે એવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોક્યના નાથ વિષ્ણુભગવાને, જેમ પોતે પૂર્વે નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૧]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે મહાત્મા! મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહનો અંત શા માટે કરે છે?[૨૨] તું કે જે 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી કે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ.[૨૩] આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દૈવના યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ.[૨૪] તું કે જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાંસુધી કાંઈ ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં, તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે.[૨૫] કલ્પને અંતે આ શરીર વીંખાઈ જશે, ત્યારે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય, તેમ તારે સ્વરૂપભૂત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે.[૨૬] કલ્પના અંત સુધી રહેનારું અને જેણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, એવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાળું થયું છે. હજી જગતનો પ્રલય થવાને ઘણી જ વાર છે.[૨૭] હે સૌમ્ય! હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી, તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે? હજી ત્રૈલોક્યની

સૃષ્ટિનો નાશ થશે નહિ અને દેવતાઓને તથા દૈત્યોને નાનાં નાનાં યુદ્ધો થયા કરશે, તેથી મને પણ વિનોદ મળ્યા કરશે.[૨૩] જો કે મારે તો સૃષ્ટિનો ઉદય અને સૃષ્ટિનો નાશ એ બન્ને સમાન છે, તો પણ આ જગત પોતાની જૂની પદ્ધતિથી ભલે ચાલ્યા કરે. મારે પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવા દેવાનું શું પ્રયોજન છે?[૨૪] કર્તાભોક્તાપણાનો આગ્રહ નહિ હોવાને લીધે, કોઈ પણ વસ્તુના નાશથી દુઃખ નહિ ધરતાં અને તે વસ્તુની સ્થિતિથી સુખ નહિ માનતાં, વ્યવહારને અનુસરતી તે વસ્તુની ગોઠવણ કરવી એ એક જાતની યોગની જ પદ્ધતિ છે. હું પાતાળમાં જઈશ અને પ્રહ્લાદને જગાડીશ, તો પણ આગ્રહથી રહિત હોવાને લીધે, સ્થિર જ રહીશ. હું કાંઈ પામર જીવોની જેમ સંસારની લીલા કરતો નથી. ચાલો, હવે દુષ્ટ લોકોનાં આચરણોથી ભયંકર થઈ ગયેલા અસુરના નગરમાં જઈને, જેમ સૂર્ય કમળને જાગ્રત કરે છે, તેમ પ્રહ્લાદને જાગ્રત કરીએ અને જેમ વર્ષાઋતુ ચંચળ વાદળાંઓના સમૂહને હિમાલયમાં સ્થિર કરે છે, તેમ અસ્ત–વ્યસ્ત થયેલા આ સઘળા જગતને સ્થિર કરીએ.[૨૫-૨૭]

असुरपुरमवाप्य प्रोद्धताचारघोरं कमलमिव विवस्वान्दैत्यमुद्बोधयामः। जगदिदमखिलं स्वस्थैर्यमम्पानयामो घनविधिरिव शैले चंचलं मेघजालम् ॥ २७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો ‘પરમેશ્વરવિતર્ક’ એ નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

વિષ્ણુભગવાને પ્રહ્લાદને ઉપદેશ દીધો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति संचिंत्य सर्वात्मा क्षीरोदादात्मकात् पुरात्। चचाल परिवारेण सहसानुरिवाचलः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! સર્વના આત્મા વિષ્ણુભગવાન એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, ક્ષીરસાગરની અંદરના પોતાના સ્થાનકમાંથી, જેમ શિખરોસહિત પર્વત ચાલે, તેમ પોતાના પાર્ષદો સહિત ચાલ્યા.[૧] ક્ષીરસાગરના તળિયામાં રહેલો માર્ગ, કે જેમાં મોટું છિદ્ર છતાં પણ ઈશ્વરના સંકલ્પને લીધે ક્ષીરસાગરનું દૂધ પેસી શકતું ન હતું. તે માર્ગથી વિષ્ણુભગવાન, જાણે સ્વર્ગલોક હોય, એવા પ્રહ્લાદના નગરમાં પધાર્યા.[૨] ત્યાં સુવર્ણમય ઘરની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયેલો પ્રહ્લાદ, કે જે મેરુપર્વતની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયેલા બ્રહ્મા જેવો શોભતો હતો, તેને વિષ્ણુએ દીઠો.[૩] એ સ્થળમાં જે દૈત્યો હતા તે સર્વે વિષ્ણુના તેજથી ત્રાસ પામીને, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી ત્રાસ પામીને ઘુવડ પક્ષીઓ દૂર થઈ જાય, તેમ ત્યાંથી દૂર થઈ ગયા.[૪] જેમ ચંદ્ર તારાઓની સાથે આકાશમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ વિષ્ણુએ બે–ત્રણ મુખ્ય અસુરોની સાથે અને પોતાના પાર્ષદોની સાથે પ્રહ્લાદના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.[૫] ગરુડની ઉપર બિરાજેલા, પોતાનાં આયુધોથી અને પાર્ષદોથી શોભતા, દેવર્ષિઓએ તથા મુનિઓએ અભિવંદન કરેલા અને જેને લક્ષ્મી ચામર ઢોળતાં હતાં એવા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાને ‘હે મહાત્મા! જાગ્રત થા’ એમ બોલતાં બોલતાં, દિશાઓને ગજવી મૂકનારો ‘પાંચજન્ય’ નામનો

* આ ઓગણચાળીસમા સર્ગમાં વિષ્ણુએ દૈત્યોના નગરમાં જઈને શંખના નાદથી પ્રહ્લાદને જાગ્રત કર્યો અને તેને કલ્પ પૂરો થતાં સુધી રાજ્ય કરવાની આજ્ઞા કરી, એ કથા કહેવામાં આવશે.

શંખ વગાડ્યો.[૭] વિષ્ણુના બળથી ઉત્પન્ન થયેલો એ શંખનાદ, કે જે પ્રલયકાળમાં સામટી રીતે ક્ષોભ પામેલાં વાદળાંઓના અને સમુદ્રોના ધ્વનિ જેવો જણાયો, તેનાથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાને લીધે જેમ મદોન્મત્ત વાદળાંઓની ગર્જનાથી રાજહંસોની મંડળી પડી જાય, તેમ દૈત્યોની મંડળી પડી ગઈ અને જેને કાંઈ પણ ભ્રમ નહિ થતાં આનંદ ઉત્પન્ન થયો, એવી વિષ્ણુના પાર્ષદોની મંડળી જેમ મેઘના નાદથી ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષોની પંક્તિ ખીલે, તેમ ખીલી ઊઠી.[૮-૧૦] દાનવોનો રાજા પ્રહ્લાદ જેમ વરસાદના સમયમાં વનની અંદર કદંબ ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય, તેમ ધીરે ધીરે જાગ્રત થવા લાગ્યો.[૧૧] જેમ ગંગાજીએ સઘળા સમુદ્રને પૂરી દીધો હતો, તેમ બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ઊઠેલી પ્રાણશક્તિએ પ્રહ્લાદના દેહને પૂરી દીધો.[૧૨] જેમ સૂર્યની પ્રભા ઉદય પામ્યા પછી તુરત જ ચારેબાજુ જગતમાં ફેલાય છે, તેમ પ્રાણની શોભા પ્રકટ થતાં, તુરત જ ચારેબાજુથી પ્રહ્લાદના શરીરમાં પ્રાણશક્તિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ.[૧૩] ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં નવે ગોલકોમાં પ્રવૃત્ત થતાં લિંગશરીરરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય દશ્યગામી બન્યું.[૧૪] હે રામ! જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું મુખ બેપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દશ્યગામી થયેલું પ્રહ્લાદનું ચૈતન્ય મનપણાને પ્રાપ્ત થયું.[૧૫] જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યની પ્રભા કાંઈક અંકુરિત થતાં, તે કાળાં કમળોને જગાડે, તેમ ચિત્ત કાંઈક અંકુરિત થતાં, પ્રહ્લાદનાં બે નેત્રો ધીરે ધીરે ખૂલવા લાગ્યાં.[૧૬] પ્રાણવાયુએ તથા અપાનવાયુએ નાડીઓનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા માંડતાં, જેમ વાયુની પ્રેરણાથી કમળમાં ગતિ થાય, તેમ પ્રહ્લાદના શરીરમાં ગતિ થઈ.[૧૭] જેમ પાણીથી પાણી પૂર્ણ થતાં તુરત જ તરંગ પુષ્ટ થાય, તેમ શરીર પ્રાણથી પૂર્ણ થતાં, પ્રહ્લાદનું મન એક નિમેષમાત્રમાં પુષ્ટ થયું.[૧૮] જેમ સૂર્ય અર્ધો ઉદય પામતાં, ખીલેલાં કમળોવાળું સરોવર શોભવા લાગે, તેમ જેનાં નેત્ર, મન, પ્રાણ અને શરીર પ્રફુલ્લિત થવા લાગ્યાં, એવો પ્રહ્લાદ શોભવા લાગ્યો.[૧૯] આ અવસરમાં વિષ્ણુએ 'જાગ્રત થા' એમ કહ્યું, એટલે તરત જ જેમ વાદળાંની ગર્જનાથી મોર જાગ્રત થાય, તેમ એ પ્રહ્લાદ જાગ્રત થયો.[૨૦] પ્રફુલ્લિત નેત્રોવાળા, પુષ્ટ થયેલી સ્મૃતિવાળા અને જેને દશ્યોનું મનન પ્રાપ્ત થયું છે એવા એ પ્રહ્લાદને ત્રૈલોક્યના નાથ વિષ્ણુભગવાને, જેમ પોતે પૂર્વે નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માને કહ્યું હતું, તેમ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૨૧]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ—હે મહાત્મા! મારી રાજ્યલક્ષ્મીનું સ્મરણ કર અને તારા દેહનું પણ સ્મરણ કર. તું સમય વિના જ દેહનો અંત શા માટે કરે છે?[૨૨] તું કે જે 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવા સંકલ્પોથી રહિત છે, તેને શરીર છતાં પણ પ્રિય પદાર્થોથી કે અપ્રિય પદાર્થોથી શી આસક્તિ થવાની છે? માટે હવે ઊઠ, ઊઠ.[૨૩] આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાં સુધી તારે આ દેહથી જ જગતમાં રહેવાનું છે. દૈવના યોગને અને યથાર્થ નિયમને અમે સંપૂર્ણ રીતે જાણીએ છીએ.[૨૪] તું કે જે જીવન્મુક્ત છે, તેણે રાજ્યમાં જ રહીને આ કલ્પ પૂરો થાય ત્યાંસુધી કાંઈ ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં, તારા આ શરીરને વ્યવહારમાં લગાવવાનું છે.[૨૫] કલ્પને અંતે આ શરીર વીંખાઈ જશે, ત્યારે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય, તેમ તારે સ્વરૂપભૂત વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં નિવાસ કરવાનો છે.[૨૬] કલ્પના અંત સુધી રહેનારું અને જેણે જગતના સર્વ વ્યવહારોની પદ્ધતિ જાણેલી છે, એવું આ તારું શુદ્ધ શરીર જીવન્મુક્તના વિલાસોવાળું થયું છે. હજી જગતનો પ્રલય થવાને ઘણી જ વાર છે.[૨૭] હે સૌમ્ય! હજી બારે સૂર્યો ઊગ્યા નથી, પર્વતો પીગળી ગયા નથી અને જગત બળવા લાગ્યું નથી, તે છતાં તું શરીરનો નકામો ત્યાગ શા માટે કરે છે! હજી ત્રૈલોક્યની

ભસ્મથી ભૂરા થયેલો અને લોકપાલોની ઊડતી ખોપરીઓરૂપી ચિહ્નોવાળો ઉન્મત્ત પવન વાતો નથી, તે છતાં તું શરીરને વિનાકારણ કેમ તજી દે છે?[૨૮,૨૯] હજી આસોપાલવની મંજરીઓ જેવી 'પુષ્કરાવર્ત' નામના પ્રલયના મેઘોની વીજળીઓ બ્રહ્માંડમાં ચમકવા લાગી નથી; તે છતાં તું શરીરનો વૃથા ત્યાગ કેમ કરે છે?[૩૦] હજી બ્રહ્માંડની ભીંતો પૃથ્વીના કંપથી કડાકા કરતા પર્વતોવાળી અને બળતા અગ્નિથી ધગધગતી થઈને તૂટવા માંડી નથી; તે છતાં તું શરીરને પ્રયોજન વિના શા માટે છોડી દે છે?[૩૧] હજી જગત વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના વરસાદોવાળું અને જેમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર નામના ત્રણજ દેવ અવશેષ રહ્યા હોય એવું થયું નથી; તે છતાં તું શરીરને અમસ્થું શું કામ છોડી દે છે?[૩૨] હજી સૂર્યાદિનો નાશ થઈને દિશાઓ, જેઓના વિભાગો લોકાલોક પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી જ જાણી શકાય એવી જર્જરિત થયેલી નથી; તે છતાં તું શરીરને વૃથા શા માટે છોડી દે છે?[૩૩] હજી પર્વતોને ફાડી નાખીને તેઓના ધડાકાઓ કરાવનારાં સૂર્યનાં કિરણો આકાશમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યાં નથી અને પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓ ગાજતાં નથી; તે છતાં તું શરીરને કેમ છોડી દે છે?[૩૪] હજી હું પોતે જરાયુજ આદિ પ્રાણીઓથી ભરપૂર રહેલી અને સૂર્ય આદિના પ્રકાશવાળી દશે દિશાઓમાં ગરુડની ઉપર બેસીને વિહાર કર્યા કરું છું; તે છતાં તું શરીરને કેમ છોડી દે છે?[૩૫] હજી અમે સઘળા વિદ્યમાન છીએ, આ પર્વતો વિદ્યમાન છે, આ પ્રાણીઓ વિદ્યમાન છે, આ જગત વિદ્યમાન છે, આ આકાશ વિદ્યમાન છે અને તું પણ સ્વસ્થ છે; માટે હમણાં તું દેહને તજી દે નહિ. પ્રબળ અજ્ઞાનના યોગથી વ્યાકુળ થયેલા જેના મનને, સંસારનાં દુઃખો પીડા કરતાં હોય, તે પુરુષેજ મરવું શોભે છે.[૩૬,૩૭] 'હું દૂબળો છું, અત્યંત દુઃખી છું અને મૂઢ છું' એ ભાવનાઓ અને એવા જ પ્રકારની બીજી ભાવનાઓ, જેની મતિને લૂંટી લેતી હોય, તે પુરુષેજ મરવું શોભે છે.[૩૮] જેને મનની ચપળ વૃત્તિ આશાઓરૂપી પાશો વડે બાંધીને આમતેમ રઝળાવ્યા કરતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે.[૩૯] જેમ દુષ્ટ પુરુષો પશુઓને માટે ધાન્યના છોડવાઓને ભાંગી નાખે છે, તેમ વિવેકને હરનારી તૃષ્ણાઓ, જેના હૃદયને ભાંગી નાખતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે.[૪૦] તાડના ઝાડ જેવા ઊંચા ઊંચા રાગ–દ્વેષાદિવાળા જેના મનરૂપી વનમાં, મનની વૃત્તિઓરૂપી લતાઓ સુખ–દુઃખોરૂપી ફળોથી ફાલતી હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે. જેનાં રુવાટાંઓની પંક્તિઓરૂપી અનેક લતાઓવાળા આ દેહરૂપી ઝેરી વૃક્ષને કામક્રોધ આદિ અનર્થરૂપી પ્રચંડ પવનનો વેગ હરણ કરી જતો હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે.[૪૧,૪૨] અંગોરૂપી ચપળ લતાઓવાળા જેના દેહરૂપી વનને આધિઓ તથા વ્યાધિઓરૂપ દાવાનળો બાળી નાખતા હોય, તે પુરુષનું મરવું શોભે છે.[૪૩] જેમ સુકાયલા વૃક્ષમાં અજગરો ફૂંફાડા મારે છે, તેમ જેના શરીરમાં કામ તથા ક્રોધ વગેરે દુર્ગુણો ફૂંફાડા મારતા હોય, તે પુરુષનું મરણ શોભે છે. મરણના સ્વરૂપનો વિચાર કરી જોતાં પણ તત્ત્વવેત્તાએ મરવું સંભવતું નથી. આ દેહનો જ ત્યાગ કરવો તેજ લોકોમાં મરણ કહેવાય છે; પરંતુ દેહ, કે જે તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિમાં સાચો પણ નથી અને ખોટો પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય જ છે, તેનો સુદ્દલ સંબંધ જ થવો ઘટતો નથી; એટલે પછી સંબંધ વિનાના દેહનો ત્યાગ જ કેમ થાય? આત્મજ્ઞાન થયું કે, તે જ સમયે દેહનો સંબંધ ટળી જાય છે, તો પછી લોકોનો ત્યાગ કેમ કરવો?[૪૪,૪૫] યથાર્થ રીતે આત્મતત્ત્વને જોનારા જે જ્ઞાનીની મતિ આત્મતત્ત્વના અનુસંધાનમાંથી ખસતી ન હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.[૪૬] જેના મનમાં અહંકાર જ ન આવતો

હોય, જેની બુદ્ધિ વિષયોથી લેપાતી હોય નહિ અને જે સઘળા પદાર્થોમાં સમતા જ રાખતો હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.[૪૭] જે પુરુષ રાગ–દ્વેષથી રહિત થયેલી અને અંદર અત્યંત શીતળતાવાળી બુદ્ધિથી સાક્ષીની પેઠે આ જગતને જોયા કરતો હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે. જેણે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે સમજી, 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે, એવી ભેદબુદ્ધિને તજી દઈને, પોતાના ચિત્તને સાક્ષીમાં જ લગાવી દીધું હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.[૪૮,૪૯] મલિન કલ્પનારૂપી વિષયો, કે જેઓ રજ્જુસર્પાદિ જેવા હોવા છતાં સાચા જેવા લાગે છે, તેઓમાં આસક્તિ નહિ રાખતાં, જેણે પોતાના ચિત્તને બ્રહ્મમાં જ લીન કર્યું હોય, તે પુરુષનું જ જીવન શોભે છે.[૫૦] જે પુરુષ સર્વમાં આત્મદૃષ્ટિ રાખી વાસનાઓથી રહિત થઈને, લીલામાત્રથી આ જગતનાં કામકાજ કરતો હોય તેનું જીવન શોભે છે.[૫૧] જે પુરુષ વ્યવહાર કરવા છતાં પણ સુખનાં કારણની પ્રાપ્તિથી મનમાં રાજી થાય નહિ અને દુઃખના કારણની પ્રાપ્તિથી મનમાં કચવાય નહિ, તેનું જીવન શોભે છે.[૫૨] જેમ મીઠા જળવાળા નિર્મળ સરોવરમાંથી હંસો નીકળ્યા કરે છે, તેમ જ સુજનોના સમાગમવાળા નિર્મળ પુરુષમાંથી સદ્‌ગુણો જ નીકળ્યા કરતા હોય, તેનું જીવન શોભે છે.[૫૩] જેનું નામ સાંભળવાથી, જેને જોવાથી અને જેનું સ્મરણ આવવાથી પણ સર્વે લોકો આનંદ પામતા હોય, તે પુરુષનું જીવન શોભે છે.[૫૪] હે દૈત્યોના રાજા પ્રહ્‌લાદ ! જે પુરુષના ઉદયથી જીવોરૂપી ભ્રમરોવાળાં સઘળાં પ્રાણીઓરૂપી કુમુદો પ્રફુલ્લિત થતાં હોય, તે પુરુષનું જીવન જ અક્ષયચંદ્રની પૂર્ણતાની જેમ શોભે છે, બીજાનું નહિ.[૫૫]

यस्योदयेषु हृदयेन जनांबुजानि जीवालिमंति सकलानि विलासवंति। तस्यैव भाति परिजीवितमक्षयेंदोरापूर्णतेव दनुजेश्वर नेतरस्य॥

સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો×

વિષ્ણુભગવાને પ્રહ્‌લાદને જ્ઞાનીનો વ્યવહાર કહ્યો

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

स्थैर्यं देहस्य दृष्टस्य जीवितं प्रोच्यते जनैः। देहांतरार्थं देहस्य संत्यागो मरणं स्मृतम् ॥१॥

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે પ્રહ્‌લાદ ! આ જોવામાં આવતા દેહની જે સ્થિરતા, તેને લોકો જીવન કહે છે અને બીજો દેહ લેવાને માટે એક દેહનો જે ત્યાગ, તેને લોકો મરણ કહે છે.[૧] હે મહાબુદ્ધિમાન પ્રહ્‌લાદ ! તું તો જીવનથી પણ રહિત છે અને મરણથી પણ રહિત છે. તને મુદ્દલ દેહનો સંબંધ જ નથી; માટે તને મરણ પણ શું છે અને જીવન પણ શું છે ? કાંઈ નથી.[૨] હે પ્રહ્‌લાદ ! 'આવા પુરુષનું જીવવું શોભે છે અને આવા પુરુષનું મરવું શોભે છે, એમ જે મેં તને કહ્યું, એ તો જ્ઞાનના અને અજ્ઞાનના ગુણ–દોષ જણાવવાને માટે કહ્યું છે. હે બ્રહ્મવેત્તા ! તું કદી પણ જીવતો નથી અને કદી પણ મરતો નથી.[૩] તું દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ દેહદૃષ્ટિથી રહિત છે, માટે જેમ વાયુ આકાશમાં રહેલો છતાં પણ આકાશના સંબંધ વિનાનો હોવાને લીધે આકાશથી અલગ જ છે, તેમ તું દેહથી અલગ જ છે. જેમ આકાશ ઝાડની ઊંચાઈને રોકતું નથી, તેથી ઝાડની ઊંચાઈના કારણરૂપ કહેવાય છે, તેમ તું દેહાદિકને કાંઈ અડચણ કરતો નથી, તેથી દેહના કારણરૂપ કહેવાય છે.[૪,૫] દેહમાં થતા શીત–ઉષ્ણ આદિ સ્પર્શો તારી સત્તાથી જ જણાય છે, માટે તું દેહમાં છે પણ ખરો અને દેહનો તને કાંઈ સંબંધ નથી, માટે તું દેહમાં નથી પણ ખરો.

× આ ચાળીસમા સર્ગમાં જ્ઞાની કે જે દેહવાળો છતાં પણ દેહથી રહિત છે અને નિર્વિકાર છતાં પણ ક્રિયા કરે છે, તે જે રીતે વ્યવહાર કરે છે, તે રીતિ કહેવામાં આવશે.

આત્મતત્ત્વ જાણવામાં આવતાં દેહ મિથ્યા જ થઈ જાય છે, માટે જ્ઞાનીઓનો દેહ છે જ ક્યાં ! સ્વપ્ન દૂર થઇ ગયા પછી, સ્વપ્ન સંબંધી દેહનું રહેવું સંભવતું જ નથી. આ એક જ તારું દેશ-કાળાદિથી માપવામાં આવેલું શરીર છે, તે તો અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી જ છે, જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી નથી.[૬] જેની બુદ્ધિ બ્રહ્માકાર થઈ ગઈ છે એવો તું, સર્વદા સર્વરૂપ છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ ચૈતન્ય જ છે; માટે કયો પદાર્થ તારો દેહરૂપ નથી અને કયો પદાર્થ તારા દેહરૂપ છે, કે જેને તું તજી દે કે ગ્રહણ કરે ? સર્વે પદાર્થો તારા દેહરૂપ છે અને કોઈ પણ પદાર્થ તારા દેહરૂપ નથી, માટે કોઇનો સ્વીકાર કે કોઈનો ત્યાગ તારાથી થાય એમ છે જ નહિ.[૭] મલયાચળનો પવન વાય કે પ્રલયકાળનો પવન વાય, પણ આત્મા કે જે પ્રિયથી તથા અપ્રિયથી રહિત છે, તેને તેઓથી સુખ કે દુઃખ શું પ્રાપ્ત થાય એમ છે ?[૮] પર્વતો ઊથલી પડવા લાગ્યા હોય, પ્રલયકાળના અગ્નિઓ બાળવા લાગ્યા હોય અને ઉત્પાતના પવનો વાતા હોય, તો પણ જ્ઞાની પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે.[૯] સઘળા પદાર્થો વિદ્યમાન હોય, અથવા સઘળા પદાર્થો જતા રહે, અથવા સઘળા પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય અથવા સઘળા પદાર્થો વધે, તો પણ તેથી જ્ઞાનીને શું થઈ જાય એમ છે ? કશું થાય એમ નથી; કેમકે જ્ઞાની તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. આ દેહ નાશ પામે તો પણ આત્મા નાશ પામતો નથી. આ દેહ વૃદ્ધિ પામે તો, પણ આત્મા વૃદ્ધિ પામતો નથી અને આ દેહની ગતિ થતાં પણ આત્મા ગતિ કરતો નથી[૧૧] 'હું દેહનો છું અને દેહ મારો છે' એવા પ્રકારનો ચિત્તનો ભ્રમ નષ્ટ થઈ ગયા પછી, 'હું ત્યાગ કરું છું અને હું ત્યાગ કરતો નથી' એવી ખોટી કલ્પના ઉદય પામે કે ?[૧૨] હે પ્રહ્લાદ ! 'હું આ કામ કરીને આ કામ કરીશ અને આ વસ્તુને તજી દઈને આ વસ્તુને તજી દઈશ' એવી રીતના સંકલ્પો તત્ત્વવેત્તાઓને હોતા જ નથી.[૧૩] અકર્તાપણાને પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ સઘળું કરતા હોય તો પણ કશું કરતા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનીને 'હું અકર્તા છું' એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે; તેથી તેઓને કદી પણ કર્તાપણાનો સંબંધ હોતો નથી.[૧૪] અકર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, એટલે અભોક્તાપણું પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થયું સમજવું; કેમકે આ સઘળા ત્રૈલોક્યમાં વાવ્યા વિના કોણે લણ્યું છે ?[૧૫] કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું શાંત થઈ જતાં, શાંતિ જ અવશેષ રહે છે અને એ શાંતિ પ્રૌઢપણું પામે, ત્યારે વિદ્વાન લોકો તેને જ મુક્તિ કહે છે.[૧૬] સ્વરૂપના પ્રગટ થવાથી, સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા ચૈતન્યમય અને શુદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓ નહિ પ્રાપ્ત થયેલા કયા પદાર્થનું ગ્રહણ કરે અને પ્રાપ્ત થયેલા કયા પદાર્થને તજી દે ? પોતે વ્યાપક હોવાને લીધે તેઓને કાંઈ પણ ત્યાજ્ય કે ગ્રાહ્ય લાગતું નથી.[૧૭] અવયવીપણું અને અવયવપણું કે જેઓ ગ્રાહ્ય તથા ગ્રાહકના સંબંધોને કરાવનારાં છે તથા અલ્પ છે, તેઓ આત્મામાં છે જ નહિ, માટે આત્મા કોનું ગ્રહણ કરે અને કોને તજી દે ! 'આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે અને હું તેનો ગ્રાહક છું' એવા પ્રકારનો આગ્રહ દૂર થાય, ત્યારે સારી પેઠે શાંતિ ઉદય પામે છે અને સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી તે શાંતિ જ 'મોક્ષ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે. સર્વદા એવી શાંતિમાં રહેલા તારા જેવા શાંત જીવન્મુક્ત પુરુષો, જેમ સુષુપ્તિમાં રહેલા પુરુષો શરીરની આસક્તિથી રહિત છતાં, શરીરનું ચલન કરવારૂપ ક્રિયા કરે છે, તેમ શરીર આદિ સઘળા દ્વૈતની આસક્તિથી રહિત થઈને વ્યવહાર કરે છે.[૧૮-૨૦] હે પ્રહ્લાદ ! તારી સઘળી વાસનાઓ પરમાત્માના જ્ઞાનથી શાંત થઈ ગઈ છે, માટે તું સ્વરૂપમાં જ રહેલી બુદ્ધિથી, જાગ્રતની અને સુષુપ્તિની સંધિમાં રહેલાની જેમ, આ જગતની સ્થિતિને જોયા કર.[૨૧] જેઓનું ચિત્ત આત્મામાં જ રહેલું હોય છે એવા અને આત્મામાં રસાયનના

જેવી તૃપ્તિને પામેલા છે, તે પુરુષો અવિચારથી રમણીય લાગતા અનાત્મ પદાર્થોમાં રુચિ કરતા નથી અને દુઃખો, કે જેઓ કદી પણ આત્માનો સ્પર્શ કરતાં નથી તેઓથી ઉદ્વેગ પામતા નથી.[૨૨] જેમ દર્પણો આવી પડેલાં પ્રતિબિંબોને કોઈ જાતની સ્પૃહા વિના જ સ્વીકારી લે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષો, આવી પડેલાં વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોને આસક્તિ વિના જ સ્વીકારી લે છે.[૨૩] સ્વસ્થ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સ્થિતિમાં જાગનારા અને સંસારની સ્થિતિમાં સૂતેલા જ્ઞાની પુરુષો, જેમ ભરઊંઘમાં સૂતેલાં બાળકો હાથ-પગ હલાવે છે, તેમ સંસાર સંબંધી ક્રિયાઓ કરે છે.[૨૪] હે મહાત્મા! પોતાની અંદર પરમાત્માના પદને પામેલો તું બ્રહ્માનો આ એક દિવસ પૂરો થતાં સુધી અહીં જ ગુણોવાળી રાજ્યલક્ષ્મીને ભોગવીને પછી અખંડપદને પ્રાપ્ત કર.[૨૫]

त्वमजितपदवीमुपागतोऽतः कमलजवासरमेकमेव भुक्त्वा। गुणगणकलितामिहैकलक्ष्मीं व्रज परमास्पदमच्युतं महात्मन् ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પ્રહ્‌લાદબોધન' એ નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ४१ मो*

પ્રહ્‌લાદે વિષ્ણુની આજ્ઞા સ્વીકારી અને વિષ્ણુએ પ્રહ્‌લાદનો અભિષેક કર્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जगद्रत्नसमुद्रेन त्रैलोक्याद्भुतदर्शिना ।
इत्युक्ते पद्मनाभेन ज्योत्स्नाशीतलया धिया ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! સૃષ્ટિના સમયમાં ત્રૈલોક્યરૂપી અદ્‌ભુત પદાર્થને બતાવનારા અને જગતોરૂપી રત્નોના નિવાસરૂપ વિષ્ણુએ ચાંદની જેવી શીતળ વાણીથી એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરતાં, આનંદવાળાં નેત્રોવાળા એ ધીર પ્રહ્‌લાદે વિષ્ણુનો સઘળો અભિપ્રાય મનમાં લઈને, આનંદથી નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું.[૧,૨]

પ્રહ્‌લાદ બોલ્યોઃ–હે દેવ! રાજ્ય સંબંધી હિત-અહિતોના વિચારથી અને સેંકડો કાર્યોથી થાકી ગયેલો હું ક્ષણમાત્ર શાંતિ પામ્યો હતો.[૩] હે મહારાજ! આપની કૃપાથી મને સારી પેઠે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. હું મારા સ્વરૂપે કરી સમાધિમાં અને અસમાધિમાં પણ સર્વદા સમાન છું.[૪] હે મોટા દેવ! આપને મેં અખંડાકાર વૃત્તિથી હૃદયાકાશની અંદર ઘણી વાર સુધી જોયા છે અને આપે મારા ઉત્તમ ભાગ્યને લીધે પાછું આ બહાર પણ દર્શન દીધું.[૫] હે પ્રભુ! જેમ આકાશ નિર્મળ આકાશમાં જ રહે, તેમ સઘળા સંકલ્પોથી રહિત અને અંત વિનાની બ્રહ્મદૃષ્ટિમાં હું રહ્યો હતો. હું કાંઈ શોકથી, મોહથી, વૈરાગ્યના ચિંતવનથી, દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી કે સંસારના ભયથી સમાધિમાં રહ્યો હતો એમ નથી; પણ હું તો કેવળ પોતાની મેળે ઊઠેલા નિર્મળ વિચારથી જ વિસ્તીર્ણ પવિત્ર પદમાં રહ્યો હતો.[૬,૭] એ નિર્મળ પદ એક જ છે, માટે તેમાં શોક પણ ક્યાંથી હોય, હાનિ પણ ક્યાંથી હોય, દેહ પણ ક્યાંથી હોય, સંસાર પણ ક્યાંથી હોય, ભય પણ ક્યાંથી હોય અને ભય જ નહિ હોવાને લીધે ભયથી રક્ષણ પણ ક્યાંથી જ હોય! એ નિર્મળ પદમાં મારી સ્થિતિ થઈ હતી એ પણ કહેવામાત્ર જ છે, કારણ કે હું તેથી ભિન્ન જ નથી.[૮] હે ઈશ્વર! 'હાય, હું સંસારની ખટપટથી કાયર થઈ ગયો છું, માટે સંસારનો ત્યાગ કરું' એવી ચિંતા, કે જે હર્ષને, શોકને તથા બીજા પણ ભય આદિ વિકારોને આપનારી છે, તે તો અજ્ઞાનીઓને જ થવી સંભવે.[૧૦] 'દેહ ન હોય તો કોઈ પણ દુઃખ ન હોય, જે જે દુઃખો છે, તે દેહના હોવાથી જ

* આ એકતાળીસમા સર્ગમા પ્રહ્‌લાદે વિષ્ણુની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરીને વિષ્ણુની પૂજા કરી અને તે પછી વિષ્ણુએ પ્રહ્‌લાદનો રાજ્યાભિષેક કરીને વરદાન આપ્યા, એ કથા કહેવામાં આવશે.

છે' એવી ચિંતારૂપી ઝેરી નાગણ પણ મૂર્ખને જ કરડે, એમ હું ધારું છું.[૧૧] 'આ સુખ છે, આ દુ:ખ છે, આ વસ્તુ મને નથી અને આ વસ્તુ મને છે' એવી રીતે હીલોળા લેતું ચિત્ત, મૂઢ પુરુષને જ દુ:ખી કરે છે; પણ પંડિતને દુ:ખી કરતું નથી. જેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનને દૂર જ રાખેલું હોય છે, એવા મૂઢ પ્રાણીઓને જ 'હું જુદો છું અને આ જુદો છે' એવી વાસના રહ્યા કરે છે. 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી રીતની મિથ્યા મનની ભ્રાંતિ, જેમ મૂર્ખને ઘેલો કરી દે છે, તેમ જ્ઞાનીને કદી પણ ઘેલો કરી દે નહિ. હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા પ્રભુ ! સર્વ જગતમાં તમે જ અખંડરૂપે વ્યાપક છો; માટે જગતમાં 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે' એવી દ્વૈતપક્ષની કલ્પના ઘટે જ કેમ ?[૧૨-૧૫] આ સઘળું જગત રજ્જુ–સર્પાદિની જેમ અનિર્વચનીય જ ઊઠેલું છે, માટે તેમાં શું ત્યાજ્ય હોય અને શું ગ્રાહ્ય હોય, કે જેને છોડી દઈએ કે સ્વીકારીએ ?[૧૬] હું તો કેવળ મારા સ્વભાવથી જ દ્રષ્ટાનો અને દશ્યોનો વિચાર કરતાં કરતાં, ક્ષણમાત્ર પોતાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ શાંત થયો હતો.[૧૭] હું એ શાંતિના સમયમાં પ્રિયથી, અપ્રિયથી, ત્યાજ્યથી અને ગ્રાહ્યથી રહિત હતો અને હમણાં પણ તેઓથી રહિત જ છું;[૧૮] હે મોટા દેવ ! જે મારું સ્વરૂપ છે, તે જ મને પ્રાપ્ત થયું છે અને હું સંપૂર્ણ રીતે મારા પોતાના જ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છું; તો પણ આપને જે ગમતું હોય તે કરવા તૈયાર છું.[૧૯] આપ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ત્રૈલોક્યમાં પૂજ્ય છો, એટલા માટે મારી પાસેથી પ્રથમ શાસ્ત્રના નિયમથી પ્રાપ્ત થયેલી પૂજા આપે સ્વીકારવી જોઈએ.[૨૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! દાનવોના રાજા પ્રહ્લાદે એટલાં વચન કહીને, જેમ ઉદયાચળ પૂર્ણ ચંદ્રને ઊંચો કરે, તેમ ક્ષીરસાગરમાં સૂનારા વિષ્ણુની પાસે અર્ઘ્યપાત્ર ઊંચું કર્યું. પ્રહ્લાદે પોતાની પાસે બિરાજેલા વિષ્ણુની, વિષ્ણુનાં આયુધોની, અપ્સરાઓના સમૂહની, દેવતાઓની, ગરુડની અને વિષ્ણુમાં રહેલા ત્રૈલોક્યની પણ પૂજા કરી. જેના શરીરની અંદર તથા શરીરની બહારનાં રૂવાડાંઓમાં પણ અનેક બ્રહ્માંડો ફર્યા કરે છે, એવા વિષ્ણુનું પૂજન કરીને પ્રહ્લાદ ઊભો રહેતાં, વિષ્ણુએ તેને નીચે પ્રમાણે આજ્ઞા કરી.[૨૧-૨૩]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે દાનવોના રાજા ! ઊઠ, સિંહાસન ઉપર બેસ; પ્રથમ હું મારા હાથથી તારો રાજ્યાભિષેક કરું.[૨૪] હું તારો અભિષેક કરીને 'પાંચજન્ય' નામના મારા શંખનો નાદ કરીશ. એટલે તે નાદ સાંભળ્યા પછી, આ સિદ્ધલોકો, સાધ્યો તથા દેવતાઓ, કે જેઓ અહીં આવ્યા છે, તેઓ પણ તારો મંગલાભિષેક કરશે.[૨૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–વિષ્ણુએ એટલાં વચન કહીને, જેમ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર મેઘ બેસે, તેમ તે યોગ્યતાવાળા પ્રહ્લાદને સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો.[૨૬] પછી વિષ્ણુએ પોતે બોલાવેલા ક્ષીરસાગર આદિ મહાસમુદ્રોનાં જળોથી, ગંગા આદિ નદીઓનાં જળોથી તથા બીજાં પણ સઘળાં તીર્થોનાં જળોથી, પ્રહ્લાદનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે પછી સઘળા બ્રહ્મર્ષિઓને, સઘળા સિદ્ધલોકોના સમૂહોને, વિદ્યાધરોને તથા લોકપાલોને પોતાની સાથે રાખીને, પ્રહ્લાદનો ફરી વાર પણ અભિષેક કર્યો.[૨૭,૨૮] જેમ પૂર્વે સ્વર્ગમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરી હતી, તેમ 'મરુત' નામના દેવોના ગણોએ પ્રહ્લાદની સ્તુતિ કરી.[૨૯] દૈત્યો તથા દેવો પણ પ્રહ્લાદની અને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અભિષેકની ક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી, વિષ્ણુએ પ્રહ્લાદને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૩૦]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે નિર્દોષ પ્રહ્લાદ ! જ્યાં સુધી મેરુપર્વત રહે, જ્યાં સુધી પૃથ્વી રહે અને જ્યાં સુધી ચંદ્રનાં તથા સૂર્યનાં મંડળો

રહે, ત્યાં સુધી તું અખંડિત ગુણોથી પ્રશંસા પામતાં રાજ્ય કર.[૩૧] રાગને, ભયને તથા ક્રોધને તજી દઈને અને સમબુદ્ધિથી અનિષ્ટ ફળોમાં તથા ઇષ્ટ ફળોમાં પણ કોઈ જાતનો આગ્રહ નહિ રાખતાં, તું રાજ્યનું પાલન કર.[૩૨] તેં બ્રહ્માનંદનું સુખ જોયેલું છે, તો પણ આ વૈભવોથી ભરપૂર રાજ્યમાં, કોઈ પ્રકારની અરુચિ કરવી નહિ અને સ્વર્ગલોકમાં તથા મનુષ્યલોકમાં પણ કોઈ જાતની ખટપટ ઊઠે એમ કરવું નહિ.[૩૩] હે પ્રહ્લાદ ! અપરાધીઓનો નિગ્રહ તથા સુજનોનો સંગ્રહ વગેરે રાજ્ય સંબંધી વિચારો જ જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં દેશને, કાળને તથા ક્રિયાઓને અનુસરીને વધ, બંધ તથા દંડ આદિ કાર્યો કરજે અને મનમાં રાગ–દ્વેષાદિ વિષમતા નહિ રાખતાં સ્થિરતાથી રહેજે.[૩૪] આત્માને દેહાદિથી ન્યારો સમજી, અહંતાને તથા મમતાને તજી દઈને અને લાભમાં તથા હાનિમાં સમાનબુદ્ધિ રાખીને તું વ્યવહાર સંબંધી કાર્ય કર્યા કરીશ, તો તેઓથી લેપાઈશ નહિ.[૩૫] તેં સંસારની સઘળી પદ્ધતિઓને જોયેલી છે અને પરમ પદનો પણ તોલ કરેલો છે; માટે તું જે કાંઈ જાણવાનું છે, તેને જાણી ચૂક્યો છે, તો હવે બીજો તને શો ઉપદેશ કરવો હોય ?[૩૬] રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત થયેલો તું રાજ્ય કરીશ, એટલે હવે દૈત્યોને દેવોની ઉપર દ્વેષરૂપી દુષ્ટ ગાંઠ રહેશે નહિ અને દેવતાઓને દૈત્યોની ઉપર દ્વેષરૂપી દુષ્ટ ગાંઠ રહેશે નહિ.[૩૭] જેમ વર્ષાઋતુને લીધે પૂર આવેલી મોટા મોટા તરંગોવાળી નદી, વનોની પંક્તિને ભીંજવી દે છે, તેમ હવે અશ્રુઓની ધારા દૈત્યોની સ્ત્રીઓના કાનોમાં લગાવેલી પુષ્પોની મંજરીઓને ભીંજવી દેશે નહિ. આજથી માંડીને દૈત્યોની અને દેવતાઓની વચ્ચે લડાઈઓ નહિ થવાને લીધે, સઘળું જગત મંદરાચળથી રહિત થયેલા ક્ષીરસાગરની પેઠે સ્વસ્થ થઈને રહેશે.[૩૮,૩૯] દેવોની સ્ત્રીઓને દૈત્યો હરી જશે નહિ અને દૈત્યોની સ્ત્રીઓને દેવો હરી જશે નહિ; તેથી દૈત્યોની અને દેવોની સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓની ઉપર તથા પોતપોતાનાં અંતઃપુરોની ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરીને રહેશે.[૪૦] હે પ્રહ્લાદ ! તું કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિમાં ખૂબ જ આવેલી નિદ્રા જેવા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી નાખીને, સર્વદા ઉદય પામેલા બ્રહ્માનંદથી અંતઃકરણને શોભતું રાખીને, સ્ત્રીઓના વિલાસોથી રમણીયતાવાળી અને શત્રુઓથી જિતાય નહિ એવી, રાજ્યલક્ષ્મીને લાંબા કાળ સુધી ભોગવ.[૪૧]

भव बहुलनिशानितान्तनिद्रातिमिरमपास्य सदोदिताशयश्रीः । दनुसुत वनिताविलासरम्यां चिरमजितामुपभुंक्ष्व राज्यलक्ष्मीम् ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદાભિષેક' એ નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ४२ मो*

સમાધિમાં રહેલા જીવનું જાગ્રત થવાનું કારણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा पुंडरीकाक्षः सनरामरकिन्नरः ।
द्वितीय इव संसारश्चचालासुरमंदिरात् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! મનુષ્યોથી, દેવતાઓથી તથા કિન્નરોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે, જાણે બીજો સંસાર હોય એવા જણાતા વિષ્ણુભગવાન એટલાં વચન કહીને પ્રહ્લાદના ઘરમાંથી પધારી ગયા.[૧] પ્રહ્લાદ આદિ લોકોએ પુષ્પો વડે તેમને વધાવ્યા. એ પુષ્પોના ઢગલાઓથી અને ગરુડે ઊંચાં કરેલાં પોતાનાં પાછલાં પીછાંથી

* આ બેંતાળીસમા સર્ગમાં વિષ્ણુનું ક્ષીરસાગરમાં પધારવું, પ્રહ્લાદના આખ્યાનનું ઉત્તમ ફળ અને સમાધિમાં રહેલા પુરુષને જાગ્રત થવાનું કારણ, એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

ઢંકાઈ જતા એ વિષ્ણુભગવાન, અનુક્રમે ક્ષીર-સાગરમાં આવી દેવોની સેનાને રજા આપીને, જેમ ભ્રમર ધોળા કમળ ઉપર બેસે, તેમ શેષનાગના શરીરરૂપી આસન પર બિરાજ્યા.[२,३] વિષ્ણુભગવાન શેષનાગના શરીરરૂપી આસન પર શાંતપણાથી રહ્યા. દેવતાઓની સાથે શાંત થઈને ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં રહ્યો અને દાનવોનો રાજા પ્રહ્લાદ પાતાળમાં શાંત થઈને રહ્યો.[४] હે રામ! સઘળા મળોનો નાશ કરનારી અને ચંદ્રથી ઝરતા અમૃતના જેવી શીતળતાવાળી, પ્રહ્લાદને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા વિષેની આ કથા મેં તમને કહી સંભળાવી.[५] જે મનુષ્યો બુદ્ધિથી આ કથાનો વિચાર કરશે, તેઓ બહુ જ પાપી હશે, તો પણ થોડા જ કાળમાં પરમ પદને પામશે.[६] સામાન્ય રીતનો શુભ વિચાર કરવાથી પણ પાપનો નાશ થાય છે, ત્યારે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી વચનોનો વિચાર કરવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થયા વિના કેમ રહે?[७] જે અજ્ઞાન છે, તે જ મોટું પાપ કહેવાય છે અને તે વિચારથી જ નષ્ટ થાય એવું છે; એટલા માટે અજ્ઞાનરૂપી પાપના મૂળને કાપી નાખનારા વિચારને કદી પણ તજવો નહિ.[८] પ્રહ્લાદને જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થયા વિષેની આ કથાનો જે મનુષ્યો વિચાર કરશે, તેઓનાં સાત જન્મોમાં કરેલાં પાપો નષ્ટ થશે અને તેઓને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે, એમાં સંશય નથી.[९]

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ! પરમપદમાં પરિણામ પામેલું (બ્રહ્માકાર થયેલું) મહાત્મા પ્રહ્લાદનું મન, વિષ્ણુએ કરેલા શંખના શબ્દોથી કેમ જાગ્રત થયું? મનનો લય થઈ ગયો હોય તો શંખના શબ્દનું શ્રવણ થવાનો જ સંભવ નથી.[१०]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે નિર્દોષ રામ! જગતમાં જ્ઞાનીઓની મુક્તિ બે પ્રકારની થાય છે. એક સંદેહમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. એમ મુક્તિના બે પ્રકાર છે, તેનાં હું લક્ષણો કહું છું, તે તમે સાંભળો.[११] આસક્તિથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા જે પુરુષને કર્મોના ત્યાગમાં કે કર્મોના ગ્રહણમાં ઇચ્છા જ ન હોય, તે પુરુષની તે સ્થિતિ સંદેહ-મુક્તિ, અથવા જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. ભોગથી પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થતાં, જીવન્મુક્ત પુરુષનું શરીર પડી જઇને, પુનર્જન્મથી રહિત જે બ્રહ્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. વિદેહ-મુક્તિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો કોઈના જોવામાં આવતા નથી.[१२,१३] જીવન્મુક્ત પુરુષોના હૃદયમાં પુનર્જન્મના અંકુરથી રહિત અને શેકેલા બીજ જેવી શુદ્ધ વાસના રહે છે.[१४] જેમ સુષુપ્તિને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષના હૃદયમાં સૂક્ષ્મ વાસના રહે છે, તેમ જીવન્મુક્તના હૃદયમાં પવિત્ર, પરમ ઉદાર અને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારી આત્માના અનુસંધાનમય વાસના રહે છે.[१५] હે રામ! પ્રારબ્ધકર્મ ભોગવવાં અવશેષ હોય તો જીવન્મુક્ત પુરુષો અંદર રહેલી તે વાસનાને લીધે હજાર વર્ષોના અંતે પણ સમાધિમાંથી જાગ્રત થાય છે. પ્રહ્લાદ પણ અંદર રહેલી એ પોતાની શુદ્ધ સાત્ત્વિક વાસના, વિષ્ણુએ કરેલા શંખના શબ્દથી પ્રકટ થવાને લીધે સમાધિમાંથી જાગ્રત થયો હતો.[१६,१७] જો કે શ્રોત્રઇન્દ્રિય લીન થવાને લીધે, શંખના શબ્દનું ગ્રહણ થવાનો સંભવ ન હતો, તો પણ વિષ્ણુના સંકલ્પને લીધે તે પ્રમાણે થયું.[१८] વિષ્ણુભગવાન પોતે સત્યસંકલ્પ છે, એટલા માટે તે જેમ ધારે તેમ પ્રાણીઓને માટે તુરત જ થાય છે. એમનો સંકલ્પ જ સર્વ જગતના કારણરૂપ છે.[१९] વિષ્ણુએ 'પ્રહ્લાદ સમાધિમાંથી જાગ્રત થાઓ' એમ જ્યારે સંકલ્પ કર્યો, ત્યારે પળ વારમાં જ વાસના જાગ્રત થઇને પ્રહ્લાદને ઇન્દ્રિયાદિની સગવડ થઈ ગઈ. શુદ્ધ આત્માએ જ, માયાથી અને જીવોનાં અદૃષ્ટરૂપ નિમિત્તથી, પોતામાં જ જગતની સૃષ્ટિને માટે 'વિષ્ણુ' નામના શરીરનું ગ્રહણ કર્યું છે.[२०] એટલા માટે આત્માનું અવલોકન કરવાથી તુરત જ વિષ્ણુનું દર્શન થાય છે અને વિષ્ણુનું આરા-

ધન કરવાથી તુરત જ આત્માનું અવલોકન થાય છે.[૨૧] હે રામ! તમે આ વિચારને જ દઢ રાખીને, આત્માના અવલોકનનો યત્ન કરો. વિચાર કરવાથી જ તમને તુરત અવિનાશીપદની પ્રાપ્તિ થશે.[૨૨] જેમાં દુઃખોરૂપી જળની ધારાઓ નિરંતર પડ્યા કરે છે, એવી સંસારરૂપી લાંબી વર્ષાઋતુ, વિચારરૂપી સૂર્યને નહિ જોનારા લોકોને અત્યંત જડ (માંદા અને મૂર્ખ) કરી નાખે છે.[૨૩] જેમ ડાકણ મંત્ર જાણનારાઓને નડતર કરી શકતી નથી, તેમ દેખવામાં આવતી આ પ્રબળ માયા સર્વના આત્મારૂપ વિષ્ણુની કૃપાથી ધીર થયેલા પુરુષોને, નડતર કરી શકતી નથી.[૨૪] જેમ અગ્નિની જ્વાળા વાયુના મંડળને લીધે જ ઘાટી થાય છે અને પાછી વાયુના મંડળને લીધે જ પાતળી થઈ જાય છે, તેમ સંસારજાળની રચનારૂપી આ અપાર માયા, સર્વના આત્મારૂપ વિષ્ણુની ઇચ્છાથી જ ઘાટી થાય છે અને પાછી સમય પ્રાપ્ત થતાં વિષ્ણુની ઇચ્છાથી જ પાતળી થઈ જાય છે.[૨૫]

आत्मेच्छयैव घनतां समुपागतांतरात्मेच्छयैव तनुतामुपयाति काले। संसारजालरचनेयमनंतमाया ज्वालेह वातवलयादिव पावकस्य ॥२५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદવ્યવસ્થા' એ નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો×

જ્ઞાન મેળવવામાં પુરુષાર્થ જ મુખ્ય છે

॥ राम उवाच ॥

भगवन् सर्वधर्मज्ञ शुद्धैस्त्वद्वचनांशुभिः ।
निर्वृताः स्मः शशांकस्य करैरोपधयो यथा ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ—હે સઘળા ધર્મોને જાણનાર ગુરુ મહારાજ! જેમ ઔષધિઓ ચંદ્રનાં કિરણોથી ખીલે છે, તેમ આપની વાણીઓરૂપી શુદ્ધ કિરણોથી, અમને આનંદ થાય છે.[૧] જેમ શોભાને માટે કાનમાં પહેરેલાં પવિત્ર અને કોમળ પુષ્પો ગ્રહણ કરનારાઓને સુખ આપે છે, તેમ શ્રવણને માટે કાનમાં ગયેલાં આપનાં પવિત્ર અને કોમળ વચનો ગ્રહણ કરનારાઓને સુખ આપે છે.[૨] આપ પ્રથમ કહી ગયા છો કે, 'સર્વત્ર પોતાના પુરુષાર્થથી જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.' જો એ પ્રમાણે જ હોય તો વિષ્ણુએ 'તને વિચાર પ્રાપ્ત થાઓ' એવો વર આપ્યા વિના પ્રહ્લાદને જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત ન થયું?[૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! મહાત્મા પ્રહ્લાદે જે જે કાંઈ મેળવ્યું, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ મેળવ્યું હતું, બીજા કશાથી મેળવ્યું ન હતું.[૪] જેમ તલની અંદર રહેલું તેલ અને તલમાંથી બહાર કાઢેલું તેલ જુદું નથી અને જેમ વસ્ત્ર અને વસ્ત્રનું રૂપ જુદું નથી, તેમ આત્મા અને વિષ્ણુ જુદા નથી. જેમ સુગંધ જ પુષ્પોના સારરૂપ છે, તેમ વિષ્ણુ જ સઘળા જીવોના સારરૂપ છે.[૫] ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરીને જોતાં જે વિષ્ણુ છે, તે જ આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ વિષ્ણુ છે. જેમ વૃક્ષ અને ઝાડ, એ બે પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો છે, તેમ વિષ્ણુ અને આત્મા એ બે શબ્દો પણ પરસ્પરના પર્યાય શબ્દો છે.[૬] પ્રહ્લાદને પ્રહ્લાદના આત્માએ પોતે પોતાની મેળે, પોતાની જ ઉત્તમ શક્તિથી વિષ્ણુની ભક્તિમાં જોડ્યો હતો.[૭] પ્રહ્લાદે વિષ્ણુરૂપ પોતાના આત્માની પ્રેરણાથી પોતાના મનને પોતાની મેળે જ વિચારમાં લગાવીને, પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યું હતું. જેની પાસેથી પ્રહ્લાદે વરદાન મેળવ્યું, તે વિષ્ણુ પ્રહ્લાદના આત્માથી જુદા ન હતા.[૮] આત્મા કોઈ સમયે પોતે પોતાના પ્રયત્નથી કરેલા વિચારના બળથી પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે અને કોઈ સમયે ભક્તિરૂપ પ્રય-

× આ તેંતાળીસમા સર્ગમાં, જો કે જ્ઞાન ઈશ્વરના પ્રસાદથી મળે છે, તો પણ ઈશ્વરની ઉપર ભાર નહિ મૂકતાં, પોતાના પ્રયત્નથી ઇન્દ્રિયોને દબાવીને જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવું એમ કહેવામાં આવશે.

ત્નથી વિષ્ણુના દેહને મેળવીને તે દ્વારા પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે. વિષ્ણુને લાંબા કાળ સુધી આરાધવામાં આવ્યા હોય અને તે બહુ જ પ્રસન્ન થયા હોય તો પણ વિચાર વિનાના પુરુષને તે જ્ઞાન આપી શકતા નથી.[૧૦] હે રામ! પોતાના પુરુષપ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલો વિચાર, આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય ઉપાયરૂપ છે અને જે વર આદિ છે, તે આત્માના અવલોકનમાં ગૌણ ઉપાયરૂપ છે; એટલા માટે તમે મુખ્ય ઉપાય કરવામાં જ તત્પર રહો.[૧૧] આત્માના અવલોકનમાં વિચાર જ મુખ્ય ઉપાય છે, એટલા માટે તમે પ્રથમ બળાત્કારથી સઘળી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને, સર્વ પ્રકારના યત્નથી અભ્યાસમાં લાગીને ચિત્તને વિચારવાળું કરો.[૧૨] જે કોઈ પુરુષ જે કોઈ સ્થળમાં જે જે કાંઈ મેળવે છે, તે સઘળું તે પુરુષને પોતાના પ્રયત્નથી થયેલા શુભ આચરણથી જ મળે છે, કયાંય બીજા કશાથી મળે છે એમ નથી. તમે પ્રયત્નનો આશ્રય કરીને, ઇન્દ્રિયોરૂપી પહાડનું ઉલ્લંઘન કરી અને સંસારરૂપી સમુદ્રને તરીને, એ સમુદ્રના પારરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાઓ. જો પુરુષના યત્ન વિના વિષ્ણુ પુરુષનો ઉદ્ધાર કરતા હોય, તો એ વિષ્ણુ મૃગોના અને પક્ષીઓના સમૂહનો શા માટે ઉદ્ધાર કરતા નથી?[૧૪,૧૫] જો ગુરુ, શિષ્યના પ્રયત્ન વિના તે મૂર્ખ શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરી શકતો હોય, તો એ ગુરુ પોતાના ગરીબ ઊંટનો અને બળદનો ઉદ્ધાર કેમ કરતો નથી?[૧૬] પરમ પુરુષાર્થરૂપી આત્મજ્ઞાન કાંઈ વિષ્ણુથી, ગુરુથી કે ધનથી મળતું નથી. જે કાંઈ આત્મજ્ઞાન મળે છે, તે પોતાના યત્ન વડે પોતાના મનને દબાવવાથી મળે છે; એટલે પોતાના આત્માથી જ મળે છે એમ સમજો.[૧૭] ઇન્દ્રિયોરૂપી સર્પોને દબાવીને અભ્યાસથી તથા વૈરાગ્યથી યુક્ત કરેલા પોતાના આત્માથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ફળ ત્રૈલોક્યમાં રખડવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.[૧૮] તમે પોતે પોતાનું જ આરાધન કરો, પોતાનું જ પૂજન કરો અને પોતાથી પોતાનું અવલોકન કરીને પોતે પોતાનામાં જ રહો.[૧૯] વિષ્ણુની ભક્તિ તો વેદાંતશાસ્ત્રોથી, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવા આદિ પ્રયત્નથી અને વિચારોથી દૂર નાસનારા લોકોને, સારા માર્ગમાં લઈ જવા માટે કલ્પેલી છે. અભ્યાસ કરવો અને યત્ન કર્યા કરવો, એ જ આત્માના અવલોકનનો મુખ્ય ઉપાય કહેવામાં આવે છે. એ મુખ્ય ઉપાય ન બની શકે, તો પછી ઇષ્ટદેવના પૂજનરૂપ ગૌણ ઉપાય પકડવો. જો ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ ગયો હોય, તો પછી પૂજનોથી કયું ફળ મેળવવાનું છે? અને જો ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ ન જ થાય, તો પણ પૂજનોથી કયું ફળ મેળવવાનું છે? કશું નથી. વિચાર અને ઉપશમ વિના, પૂર્ણાનંદ આત્મા પ્રાપ્ત થતો નથી અને જેને વિચાર તથા ઉપશમ ન હોય તેનું ઈશ્વરથી પણ હિત કરી શકાતું નથી.[૨૦-૨૩] હે રામ! તમે વિચારથી તથા ઉપશમથી યુક્ત રહીને, પોતાના ચિત્તનું જ આરાધન કરો. જો ચિત્ત નિર્મળ થયું હોય, તો તમે નિર્મળ દશાવાળા છો અને જો ચિત્ત નિર્મળ ન થયું હોય તો તમે જંગલી ગધેડા જેવી દશાવાળા છો.[૨૪] જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓની નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તેમ પોતાના ચિત્તની જ નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના શા માટે કરવામાં આવતી નથી?[૨૫] સર્વ લોકોની અંદર રહેલો જે આત્મા છે, તે જ વિષ્ણુ છે; માટે તેને છોડી દઈને, જેઓ બહારના વિષ્ણુને માટે દોડે છે, તેઓ અધમ મનુષ્યો જ કહેવાય છે.[૨૬] હૃદયરૂપી ગુફામાં રહેનારું જે ચૈતન્યતત્ત્વ છે, એ જ વિષ્ણુનું અનાદિસિદ્ધ મુખ્ય સ્વરૂપ છે અને હાથમાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારો જે આકાર છે તે તો વિષ્ણુનું ગૌણ (માયાના ગુણોથી કલ્પાયેલું નવીન) સ્વરૂપ છે.[૨૭] જે પુરુષ મુખ્યનો ત્યાગ કરીને, ગૌણને અનુસરે છે, તે પુરુષ સિદ્ધ અમૃતનો ત્યાગ કરીને દાળ–ભાત રાંધવા બેસે

છે એમ સમજવું.[૨૮] હે રામ ! પ્રમત્ત મનવાળો, આત્મવિવેકને નહિ પ્રાપ્ત થયેલો અને મૂર્ખ ચિત્તે વશ કરેલો જે પુરુષ આ આત્મતત્ત્વના ચમત્કારમાં સ્થિતિ નહિ પામતાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધરનારા વિષ્ણુનું પૂજન કર્યા કરે, તેનું ચિત્ત વૈરાગ્યને આપનારા પૂજનરૂપ તીવ્ર તપથી કેટલેક કાળે નિર્મળ થાય છે.[૨૯-૩૧] જેમ નાનો આંબો ધીરે ધીરે ફળોથી ઝૂકી રહેલા મોટા આંબાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પૂજનના માર્ગે ચડેલું ચિત્ત, ધીરે ધીરે નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાના નિરંતર અભ્યાસથી અને વિવેકથી તો, ચિત્ત તુરત જ નિર્મળ થાય છે.[૩૨] હે રામ ! વિષ્ણુનું પૂજન કરવારૂપી નિમિત્તથી જે ફળ થવાનું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, તે ફળ પણ બીજા કોઈથી મળે છે એમ નથી; પણ પોતાના સંકલ્પથી જ મળે છે.[૩૩] ભક્તને અપાર તેજવાળા વિષ્ણુની પાસેથી જે વરદાન મળે છે, તે વરદાન પણ તેના પોતાના પૂજનના અભ્યાસરૂપ ઝાડનું જ ફળ મળે છે, એમ સમજવું.[૩૪] જેમ પૃથ્વી જ ધાન્યોની શોભાઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમ પોતાના મનનો નિગ્રહ જ, લાંબા કાળ સુધી ભોગવવામાં આવે એવી સંપત્તિઓનું તથા બીજી પણ સઘળી ઉત્તમ સ્થિતિઓનું, ઉત્પત્તિસ્થાન છે.[૩૫] જે પુરુષ સઘળી પૃથ્વીને ખોદી નાખવાનો મનોરથ સેવતો હોય, કે પર્વતને ઉથલાવી નાખવા તૈયાર થયો હોય, તેને પણ તે કાર્યો સિદ્ધ કરવાનો પોતાના મનના નિગ્રહ વિના બીજો કોઈ ઉપાય નથી. મનની એકાગ્રતા વિના મોટાં કાર્યો કદી સિદ્ધ થાય નહિ.[૩૬] જ્યાં સુધી મનરૂપી છકેલો મહાસાગર શાંત થાય નહિ ત્યાં સુધી જગતમાં માણસો હજારો યોનિઓમાં ભમ્યા કરે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર તથા રુદ્ર ઇત્યાદિ દેવતાઓ લાંબા કાળ સુધી પૂજન ઇત્યાદિથી આરાધવામાં આવે તો પણ અને જો કે તેઓ બહુ દયાવાળા છે તો પણ, તેઓ મનના રોગરૂપી મોટા ઉપદ્રવમાંથી બચાવી શકતા નથી. મનનો રોગ તો પોતાના પ્રયત્નથી જ મટે.[૩૭,૩૮] આ વિષયો, કે જેઓ કેવળ દેખાવ માત્ર જ છે, તેઓને તમે બહારથી તથા મનમાંથી પણ તજી દઈને પુનર્જન્મના નાશને માટે તુરત નિર્વિકાર ચૈતન્ય માત્રનું અખંડ ચિંતવન કરો.[૩૯] સત્તા માત્ર ચૈતન્ય કે જે બહારના તથા અંદરના વિષયોથી રહિત છે, નિર્દોષ અખંડ જ્ઞાનરૂપે સ્ફુરે છે, સઘળાં રૂપોની કલ્પનાઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને સર્વના સારરૂપ છે, તેનો જ તમે તદાકાર વૃત્તિથી સ્વાદ લો. એમ કરવાથી જ તમે જન્મરૂપી નદીના પારને પ્રાપ્ત થશો.[૪૦]

संवेद्यनिर्मुक्तनिरामयैकसंविन्मयास्वादमनंतरूपम् । सन्मात्रमास्वादय सर्वसारं पारं परं प्राप्स्यसि जन्मनद्याः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'પ્રહ્લાદવિશ્રાંતિ' એ નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ४४ मो×

ગાધિબ્રાહ્મણનું આખ્યાન–વિષ્ણુના વરદાનથી માયાનું દર્શન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

रामापर्यवसानेयं माया संसृतिनामिका ।
आत्मचित्तजयेनैव क्षयमायाति नान्यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! અપાર ભ્રાંતિઓને ઉત્પન્ન કરનારી આ 'સંસાર' નામની માયા પોતાના ચિત્તને જીતવાથી જ નાશ પામે છે, બીજા કોઈ પ્રકારથી નાશ પામે એમ નથી.[૧] આ જગતરૂપી માયાના પ્રપંચની વિચિત્રતા સમજાવવાને માટે હું એક ઇતિહાસ કહું છું, તે

× આ ચુંવાળીસમા સર્ગમાં 'ગાધિ' નામના બ્રાહ્મણને વિષ્ણુની માયાથી જળમાં પોતાનું ઘર જોવામાં આવ્યું, અને તેમાં પોતે મરી જતાં, બંધુઓએ સ્મશાનમાં લઈ જઈને દાહ કર્યાનું જોવામાં આવ્યું, એ કથા કહેવામાં આવશે.

તમે સાવધાન મનથી સાંભળો. જેમ મેરુ પર્વતની ઉપર રત્નોના સમૂહના સ્થાનરૂપ કલ્પવૃક્ષોનું વન છે, તેમ આ પૃથ્વી પર રત્નોના સમૂહના સ્થાનરૂપ એક 'કોસલ' નામનો દેશ છે.[૨,૩] એ દેશમાં વેદવિદ્યામાં અત્યંત નિપુણ, બુદ્ધિમાન અને જાણે બીજું ધર્મનું જ શરીર હોય એવો ગુણવાન 'ગાધિ' નામનો કોઈ બ્રાહ્મણ હતો. જેમ વાદળાં આદિના લેપ વિનાના નિર્મળ આકાશથી ભુવન શોભે છે, તેમ બાલ્યાવસ્થાથી માંડીને વૈરાગ્ય વડેજ જોડાયેલા ચિત્તથી, તે બ્રાહ્મણ શોભતો હતો.[૪,૫] એ ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાના ચિત્તમાં કોઈ ઇષ્ટ કાર્યનો નિશ્ચય કરી, બંધુઓના સમૂહમાંથી નીકળીને તપ કરવા સારુ વનમાં ગયો.[૬] જેમ ચંદ્ર ચળકતા તારાઓવાળા નિર્મળ આકાશને પ્રાપ્ત થાય, તેમ તે બ્રાહ્મણ પ્રફુલ્લિત કમળોવાળા એક નિર્મળ સરોવર પર ગયો. વિષ્ણુનું પ્રત્યક્ષ દર્શન મળે નહિ ત્યાં સુધી તપ કરવાનો સંકલ્પ કરીને, એ બ્રાહ્મણ વર્ષાઋતુના કમળની જેમ, તે તળાવના જળમાં કંઠ સુધી ડૂબીને બેઠો.[૭,૮] તળાવના જળમાં કંઠ સુધી ડૂબીને રહેલા અને સાયંકાળે સહવાસી કમળોનો સંકોચ થયેલો જોવામાં આવતાં, ખેદને લીધે જેના મુખની કાન્તિ કાંઈક મલિન થતી હતી, એવા એ બ્રાહ્મણને તપ કરતાં કરતાં આઠ મહિના વીતી ગયા.[૯] જેમ વર્ષાઋતુમાં ગરમીથી તપેલી પૃથ્વીની પાસે શ્યામ મેઘ આવે, તેમ એક દિવસે તપથી ખેદ પામેલા એ બ્રાહ્મણની પાસે, શ્યામસુંદર વિષ્ણુભગવાન્ પધાર્યા. (પધારીને તેમણે તે બ્રાહ્મણને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.)[૧૦]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે બ્રાહ્મણ ! જળમાંથી ઊઠ અને મારી પાસેથી જે વર જોઈતો હોય તે તું માગી લે. તારા નિયમ (તપ) રૂપી વૃક્ષને ઇષ્ટ ફળ થઈ ચૂક્યું છે.[૧૧]

બ્રાહ્મણ બોલ્યોઃ–આપ વિષ્ણુ, કે જે જગત સંબંધી અસંખ્ય પ્રાણીઓનાં હૃદયરૂપી કમળમાં ભ્રમરની જેમ રહેનારા છો અને જગત્રૂપી કમલિનીને ઉત્પન્ન થવાના સરોવર સમાન છો, તેમને હું પ્રણામ કરું છું.[૧૨] હે મહારાજ! તમે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રચેલી અને મોહને જ આપનારી આ 'સંસાર' નામની માયાને હું જોવા ઇચ્છું છું.[૧૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! પછી વિષ્ણુભગવાન એ ગાધિ બ્રાહ્મણને 'તું એ માયાને જોઇશ અને પછી તજી દઈશ' એટલાં વચન કહીને ગંધર્વનગરની જેમ અંતર્ધાન થઈ ગયા. વિષ્ણુભગવાન અંતર્ધાન થયા પછી, જેમ શીતળ ને નિર્મળ બિંબવાળો ચંદ્ર ક્ષીરસાગરમાંથી ઊઠે, તેમ શીતળ અને નિર્મળ શરીરવાળો એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ગાધિ તળાવમાંથી ઊઠ્યો. જેમ ચંદ્રના દર્શનથી અને સ્પર્શથી 'કૈરવ' નામનું કમળ ખીલે છે, તેમ વિષ્ણુના દર્શનથી અને સ્પર્શથી, ગાધિ પોતાના મનમાં આનંદ પામતો હતો.[૧૧] વિષ્ણુના દર્શનથી આનંદ પામેલા એ બ્રાહ્મણને, તે પછી તપ તથા વેદાધ્યયન આદિ બ્રાહ્મણ જાતિનાં કર્મો કરતાં કરતાં, તે વનમાં કેટલાએક દિવસો વ્યતીત થઈ ગયા.[૧૭] જેમ બ્રહ્મા વિષ્ણુના વચનનું મનમાં ચિંતવન કર્યા કરે છે, તેમ વિષ્ણુનાં વચનનું મનમાં ચિંતવન કરતો એ બ્રાહ્મણ એક દિવસે પ્રફુલ્લિત કમળોવાળા એ સરોવરમાં સ્નાન કરવા લાગ્યો. સ્નાનવિધિ કરતાં, તેણે સઘળાં પાપોનો વિનાશ કરવાને માટે (અઘમર્ષણ કરવાને માટે) જળમાં દર્ભ વડે કૂંડાળું કર્યું.[૧૮,૧૯] હવે, જળની અંદર ડુબકી દઈ, ધ્યાનના મંત્રોનું સ્મરણ કરવાના સમયમાં તે મંત્રોને ભૂલી જઈ, બુદ્ધિનો પ્રસાર વિપરીત થઈ જતાં, તે બ્રાહ્મણે જળમાં પોતાનું ઘર દીઠું અને તે ઘરમાં પોતાના શરીરને મૂએલું તથા જેને માટે સંબંધીઓ શોક કરવા લાગ્યાં હતાં એવું દીઠું. એ શરીર, જેમ વાયુના વેગથી ગુફાની અંદર ઝાડ પડેલું હોય, તેમ તે ઘરની

અંદર પડ્યું હતું.[૨૦,૨૧] વળી તે મરણ થવાને લીધે પ્રાણવાયુના તથા અપાનવાયુના પ્રવાહથી રહિત થયું હતું. જેમ પવન વિનાના સમયમાં કેળનું વન, પાંદડાંઓ આદિની ગતિ વિનાનું થઈ જાય છે, તેમ એ શરીર અવયવોની ગતિ વિનાનું થઈ ગયું હતું.[૨૨] સુકાયેલાં પાંદડાંની જેમ તે ફિક્કા મુખવાળું તથા કરમાયેલું થઈ ગયું હતું. જેની નાળ કપાઈ ગઈ હોય એવા કમળની જેમ તે વ્યથા પામ્યું હતું. જેમ પ્રભાતમાં તારાઓ ઊંડા ઊતરી જાય છે, તેમ તે શબની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી. જેમ વૃષ્ટિ રોકાઈ જતાં, ગામડું ચારે બાજુ ધૂળથી ધૂસર થઈ જાય છે, તેમ એ શબ ચારેબાજુ ઊડેલી ધૂળથી ખરડાઈ રહ્યું હતું.[૨૪] જેમ આંસુઓથી ભીંજાયેલાં મુખવાળાં, રાંક અને દયામણી ચીસો પાડતાં 'ટિટોડાં' નામનાં પક્ષીઓ, ઝાડની ચારે બાજુ વીંટાઇને બેસે છે, તેમ આંસુઓથી ભીંજાયેલાં મુખવાળાં, રાંક અને દયામણી ચીસો પાડતાં સ્વજનો એ શબની ચારેબાજુ બેઠાં હતાં. સૌભાગ્ય તૂટવાને લીધે વહ્યાં જતાં આંસુઓથી વિકળ મુખવાળી અને તેથી જાણે પાળ તૂટવાને લીધે વહ્યાં જતાં પાણીથી તણાઈ જતાં કમળવાળી કમલિની હોય એવી લાગતી સ્ત્રી, એ શબના પગમાં પડી હતી.[૨૫,૨૬] બૂમો પાડીને 'હાય રે, હાય રે!' કરતી અને લાંબા સ્વરથી વિલાપો કરવા લાગેલી મા, એ શબની નવા વાળવાળી દાઢીને પકડી બેઠી હતી.[૨૭] જેમ ઝરતાં તુષારનાં બિંદુઓવાળાં સુકાયેલાં પાંદડાંઓ ઝાડને વીંટાઈ વળ્યાં હોય, તેમ જેમનાં મુખો અશ્રુબિંદુઓથી વ્યાપ્ત થયાં હતાં, એવાં બીજાં પણ કેટલાંક રાંક સંબંધીઓ, એ શબની આસપાસ વીંટાઈ વળ્યાં હતાં.[૨૮] લાંબાં થઈને પડેલાં તે શબનાં હાથ–પગ આદિ અંગો જાણે વિયોગના ભયને લીધે સંયોગને જ દૂર રાખવા ઇચ્છતાં હોય અને જાણે તે પોતાનાં જ ન હોય એવાં દેખાતાં હતાં.[૨૯] એ શબ પરસ્પરની સાથે નહિ મળેલા (ઉઘાડા) બે હોઠોથી અને ગ્લાનિ નહિ પામેલા ધોળા દાંતોથી, જાણે એટલા કાળ સુધી વૃથા ગયેલા પોતાના જીવનને, વૈરાગ્યને લીધે હસતું હોય એવું દેખાતું હતું. એ શબ જાણે મૌનને તથા ધ્યાનને પ્રાપ્ત થયું હોય, જાણે કાદવથી જ બનાવવામાં આવ્યું હોય, જાણે ફરી વાર નહિ જાગવાને સૂઈ ગયું હોય અને જાણે લાંબો વિસામો લેતું હોય એવું લાગતું હતું.[૩૦,૩૧] એ શબ બાંધવોની બૂમોને, રડા–પીટને તથા કોલાહલવાળી વાણીને, જાણે તેઓમાં કયા કયા બાંધવોનો સ્નેહ અધિક છે અને કયા કયા બાંધવોનો સ્નેહ અલ્પ છે, તેનો વિચાર કરવાને માટે ચૂપ રહીને એકાગ્ર મનથી સાંભળ્યા કરતું હોય એવું જણાતું હતું.[૩૨] તે પછી, એ સમયના તરંગોની પેઠે ઊછળતા વિલાપોથી વ્યાકુળ ચેષ્ટાઓવાળા, છાતીઓ કૂટવાથી મૂર્ચ્છિત થઈ જતા, આંસુઓના સમૂહોથી ભીંજાઈ ગયેલા, ક્ષોભ પામેલા અને ઊંચી ઊંચી બૂમોની તથા રડા–પીટની ધુધવાટીઓ કરતા સંબંધીઓ એ શબને પાછું નહિ જોવાને ઘરમાંથી કાઢીને શ્મશાનમાં લઈ ગયા; કે જે શ્મશાન માંસોના, આંતરડાંઓના અને ચરબીના કચરાવાળું હતું, મુડદાંઓના સુકાયેલા અને નહિ સુકાયેલા રસોથી ખરડાયેલું હતું અને લાખો હાડકાંઓની ભારે ભીડવાળું હતું.[૩૩–૩૫] તે ઊડતાં ગીધ પક્ષીઓની પાંખોને લીધે છાયાવાળું હતું, ચિતાઓના અગ્નિઓના પ્રકાશને લીધે અંધારા વિનાનું હતું, શિયાળીઓનાં ભૂંડાં મોઢાંઓમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓથી છવાઈ ગયું હતું,[૩૬] વહ્યા કરતી લોહીની નદીઓમાં નાહતાં તથા ડૂબકીઓ મારતાં કંક પક્ષીઓથી તથા કાગડાઓથી ભયંકર લાગતું હતું અને જેમાં લોહીથી ભીંજાયેલાં આંતરડાંઓના સમૂહરૂપી જાળોમાં વૃદ્ધ પક્ષીઓ ફસાઈ જતાં હતાં એવું હતું.[૩૭] એ શ્મશાનમાં, જેમ સમુદ્રો પોતાના જળના પૂરને વડવાનળમાં

ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ સંબંધીઓએ તે શબને બળતા અગ્નિમાં ભસ્મ કરી નાખ્યું.[૩૮] જેની જ્વાળાઓરૂપી જટાઓની પંક્તિ, સૂકાં લાકડાંઓને લીધે બહુ વૃદ્ધિ પામી હતી એવી ચિતાએ ચડચડાટ કરતાં કરતાં, તે શબને તુરત બાળી નાખ્યું. અત્યંત ઊઠતી કડકડાટીઓથી અને દુર્ગંધોથી વાદળાંઓના સમૂહને પણ વ્યાપ્ત કરી દેનારા અગ્નિએ, જેમાંથી જાડા જાડા માંસના રસો ઝર્યા કરતા હતા એવાં હાડકાંઓને, જેમ હાથી પોલા વાંસોને ચૂર્ણ કરી નાખે, તેમ ચારેબાજુથી ચૂર્ણ કરી નાખ્યાં.[૩૯,૪૦]

अम्युछसत्कटकटारवमुक्तगंधव्याप्तांबुवाहपटलोऽस्थिचयं हुताशः । दंती सरंभ्रमिव वेणुवनं समंताद्बुद्धांतमेदुररसं दलयांचकार ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ગાધિવિનાશ એ નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ४५ मो*

ગાધિનો ચાંડાળજન્મ, તેની શિકારીવૃત્તિ અને પછી થયેલો રાજ્યલાભ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथापश्यदसौ गाधिः स्वाधिपीवरया धिया ।
अंतर्जलस्थ एवांतरात्मनात्मनि निर्मले ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! નિર્મળ સરોવરના જળમાં જ સમાધિમાં રહેલો એ ગાધિ, કે જેની બુદ્ધિ શબપણા આદિ વિચિત્ર દેખાવોની પીડાથી ભરપૂર થઈ ગઈ હતી, તેને ફરીથી પોતામાં જ એમ દેખાયું કે, પોતાને 'ભૂતમંડળ' નામના કોઈ દેશના સીમાડાના ગામડાની પાસે રહેનારો કોઈ ચાંડાળ હતો, તેની સ્ત્રીના ગર્ભમાં અત્યંત વ્યાકુળપણાથી રહેલો દીઠો.[૧,૨] ગર્ભવાસનાં દુઃખોથી દબાયેલો, પીડાયેલો, કૂણાં કૂણાં અંગોવાળો, ચાંડાળીના પેટમાં સૂતેલો અને જાણે કૂતરાંઓની વિષ્ઠામાં પડ્યો હોય તેમ વ્યાકુળ થયેલો એ ગાધિ, ધીરે ધીરે ગર્ભમાં પાક્યો.[૩] જેમ વર્ષાઋતુ કાળાં વાદળાંને જન્મ આપે છે, તેમ પૂરા મહિના થતાં, ચાંડાલીએ કાજળ જેવી કાન્તિવાળા અને મળ-મૂત્રાદિથી ખરડાયેલા બાળકને જન્મ આપ્યો.[૪] ચાંડાળના ઘરમાં ઊછરેલો અને ચાંડાળોને પ્યારો લાગતો એ ગાધિ, યમુનાના પ્રવાહમાં પડેલા ફૂલના ગુચ્છાની જેમ આમતેમ કૂદકા મારતાં શીખ્યો. એમ કરતાં કરતાં બાર વર્ષનો થયો અને પછી ધીરધીરે સોળ વર્ષનો થયો. પુષ્ટ ખભાઓવાળો, દઢ અંગોવાળો અને ઘાટા મેઘ જેવો શ્યામ એ ચાંડાલ (ગાધિ) પોતાની સાથે કૂતરાંઓનું ટોળું લઈને, એક વનથી બીજા વનમાં અને બીજા વનથી ત્રીજા વનમાં વિહાર કરવા લાગ્યો, શિકારથી પોતાની આજીવિકા ચલાવવા લાગ્યો ને લાખો મૃગોને મારવા લાગ્યો.[૫-૭] પછી અત્યંત શ્યામપણાવાળી, ગુચ્છો સરખા સ્તનોવાળી અને નવાં પાંદડાં જેવા હસ્તોવાળી હોવાને લીધે, તમાલની લતાના જેવી લાગતી એક ચાંડાળીને તે પરણ્યો. જેમ શ્યામ ભ્રમર શ્યામ ભ્રમરીની સાથે પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓવાળાં વનોમાં વિહાર કરે, તેમ અત્યંત શ્યામ અંગોવાળો એ ચાંડાળ શ્યામ અંગોવાળી, સ્વાભાવિક રીતે ધોળા છતાં પણ દાતણ નહિ કરવાને લીધે કાળા થયેલા દાંતોવાળી અને વનનાં પાંદડાંઓને લેવાને માટે કરવામાં આવતા ઘણા ઘણા વિલાસોથી લચકતી કેડવાળી એ નવી પ્રિયાની સાથે તે વનોમાં વિહાર કરવા લાગ્યો.[૮-૧૦] જાણે વિંધ્યાચળનું કોઈ મોટું વન પુરુષનો વેષ લઈને ફરતું હોય એવો એ ચાંડાલ, કામભોગના વ્યસનથી આતુર થઈને પોતાની પ્યારી ચાંડાલીની સાથે વૃક્ષોની અને લતાઓની કુંજોમાં વસવા લાગ્યો, વનોની કુંજે-

* આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમા ગાધિનો ચાંડાળીની કૂખમા જન્મ, શિકારની વૃત્તિ અને બધુઓ મરી ગયા પછી તેને 'કીરપુર' નામના નગરમા થયેલી રાજ્યની પ્રાપ્તિ એ કથા કહેવામાં આવશે.

માં આરામ લેવા લાગ્યો, પર્વતોની ગુફાઓમાં સૂવા લાગ્યો, પાંદડાંઓના ઢગોમાં છુપાઈ રહેવા લાગ્યો, વૃક્ષોનાં જાળાંઓમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો; બાવળનાં પુષ્પોની, જૂઇનાં પુષ્પોની અને આંબાના મોરોની માળાઓ પહેરીને ફરવા લાગ્યો અને કાનો ઉપર કેવડાઓનાં પુષ્પો ધારણ કરીને વિનોદ કરવા લાગ્યો. તે પુષ્પોની શય્યાઓમાં લોટવા લાગ્યો અને પર્વતોના પ્રાંતોની ભૂમિકાઓમાં ફરવા લાગ્યો. વનોના સઘળા પ્રદેશોને જાણનારા અને મૃગોને મારાવામાં ચતુર એવા એ ચાંડાળે, પર્વતોમાં જેમ ખેર અત્યંત વિષમપણાવાળા કાંટાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અત્યંત વિષમ ચરિત્રોવાળા પુત્રોને ઉત્પન્ન કર્યા.[૧૧-૧૫] જેને ફૂલના અંકુર જેવા પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા એવો, સ્ત્રીવાળો, ધનવાન અને જેનું યૌવન ક્ષીણ થવા માંડ્યું હતું એવો એ ચાંડાળ (ગાધિ), વૃષ્ટિ વિનાના દેશની જેમ ધીરે ધીરે ઘરડો થયો. ત્યારે પાછો પોતાની જન્મભૂમિરૂપ ભૂતમંડળ દેશના ગામમાં આવીને ગામથી દૂર પાંદડાંઓની એક ઝૂંપડી બનાવીને તેમાં મોટા મુનિની જેમ રહ્યો. એ રીતે વિપરીત જ્ઞાનને લીધે પોતાને ચાંડાળ માનતો અને બીજા ચાંડાળોથી પણ વૃદ્ધ થયેલો માનતો એ ગાધિ પોતાને ઘડપણથી ખોખરો થયેલો, પુત્રોને પ્રાણસમાન ગણતો, ખાડામાં ઊગેલા જૂના તમાલના વૃક્ષ જેવો, ચાંડળોની મોટી પટલાઈ કરતો, ઘણાં બાંધવોવાળો, ક્રૂર નામવાળો, ક્રૂર કાર્યો કરનારો, ક્રૂર વચનો બોલનારો અને અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલો જુએ છે, તેટલામાં જેમ પવનવાળો ભારે વરસાદ વનનાં પાંદડાંઓના સમૂહને ઘેરીને નિ:શેષ રીતે ખેંચી જાય, તેમ તેનું સઘળું કુટુંબ મૃત્યુને વશ થયું. (સ્ત્રી, પુત્ર બધાં મરી ગયાં.) હવે ભ્રાંતિથી થયેલા ચાંડાળપણામાં 'કટંજ' એ નામથી ઓળખાતો એ ગાધિ ટોળાંથી વછૂટેલા હરણની જેમ દુઃખોથી દૂબળો થઈ સુખની આશાને છોડી દઈને, રોતો રોતો વનમાં જ ભટકવા લાગ્યો અને વિલાપ કરવા લાગ્યો.[૨૨] શોકથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા ગાધિએ, એ વનમાં કેટલાક દિવસો કાઢીને પછી, જેમ સુકાઈ ગયેલાં કમળોવાળા તળાવને હંસ તજી દે છે, તેમ પોતાના દેશને છોડી દીધો.[૨૩] સુખની આશાવિનાનો અને ચિંતાથી ઘેરાયેલો એ ગાધિ, વાયુએ ખેંચેલા મેઘની જેમ પરાધીન જેવો થઈને ઘણા દેશોમાં ફરવા લાગ્યો.[૨૪] ફરતાં ફરતાં એક દિવસે, જેમ શૂન્ય આકાશમાં ફરતાં કોઈ પ્રાણીને આકાશમાં સારું વિમાન જોવામાં આવે છે, તેમ એ ગાધિને 'કીર' નામના દેશની એક સુંદર રાજધાની જોવામાં આવી.[૨૫] એ ગાધિ તે રાજધાનીના રાજમાર્ગમાં ગયો, કે જે રાજમાર્ગ ઉપર પગની ઘૂંટીડૂબ પુષ્પો પાથરવામાં આવ્યાં હતાં, વૃક્ષો, લતાઓ તથા સ્ત્રીઓ ચળકતાં રત્નોથી અને વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં હતાં, ચંદનની તથા અગરુની ધામધૂમ જામી રહી હતી, સામતોની, સ્ત્રીઓની તથા પુરુષોની ભીડ થઈ રહી હતી અને સ્વર્ગના રાજમાર્ગના જેવી શોભા દેખાતી હતી.[૨૬,૨૭] એ રાજમાર્ગમાં તે ચાંડાળ થયેલા ગાધિને ઉત્સવના સંબંધથી છૂટો મૂકેલો એક હાથી જોવામાં આવ્યો, કે જે હાથી મણિઓથી તથા રત્નોથી શણગારેલો હતો. જાણે જંગમ થઇને મેરુપર્વત ફરતો હોય એવો તે હાથી દેખાતો હતો.[૨૮] અને જેમ ચિંતામણિની પરીક્ષા કરીને તેને શોધી લેવાની ઇચ્છાથી, કોઈ ઝવેરી ચારેબાજુ ફરતો હોય, તેમ એ રાજધાનીનો રાજા મરી ગયા પછી, રાજ્યને યોગ્ય બીજા કોઈ ભાગ્યશાળી પુરુષની પરીક્ષા કરીને, તેને શોધી લેવાની ઇચ્છાથી ચારે બાજુ ફરતો હતો.[૨૯] જંગમ થયેલા પહાડ જેવા એ હાથીને, પેલા ચાંડાળે (ગાધિએ) કૌતુકથી ખેંચાયેલી દૃષ્ટિ વડે ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યો. એ હાથીએ પોતાની સામે એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલા તે ચાંડાળને પ્રેમપૂર્વક સૂંઢ વડે ઉપાડી લઇને, જેમ મેરુપર્વત

પોતાના ઉપર સૂર્યને સ્થાપે છે, તેમ પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડ્યો. હાથીએ તેને પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડ્યો. તે સમયે જેમ પ્રલયકાળનો મેઘ આકાશ પર ચડતાં મહાસમુદ્રો ગર્જના કરવા લાગે, તેમ ચારે બાજુ જયસૂચક દુંદુભિઓ ગડગડવા લાગ્યાં.[૩૨] જેમ જાગ્રત થયેલાં પક્ષીઓનો દિશાઓને પૂરી દેનારો સામટો શબ્દ પ્રકટ થાય, તેમ લોકોનો દિશાઓને પૂરનારો 'જય મહારાજ ! જય મહારાજ !' એવો શબ્દ પ્રકટ થયો. પછી જેમ કિનારાઓની ઉપર મોજાંઓ પછડાતાં સમુદ્રોનો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, તેમ બંદીજનોનો ઘાટો કોલાહલ ઉત્પન્ન થયો.[૩૪] જેમ ક્ષીરસાગરના મથનથી ભ્રમણ પામેલી લહરીઓએ મંદરાચળને વીંટી લીધો હતો, તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓએ તે ગાધિને શણગારવાને માટે વીંટી લીધો.[૩૫] જેમ સમુદ્રના કિનારાઓ સૂર્યનાં કિરણોથી ચળકતાં રત્નો વડે, પાસે રહેલા પર્વતને વધાવે છે, તેમ સુંદર સ્ત્રીઓએ દોરાઓમાં પરોવેલાં અનેક રત્નોથી તે ગાધિને વધાવ્યો.[૩૬] જેમ વર્ષાઋતુ વનની નદીઓનાં પૂરોથી પર્વતના ઉત્તમ શિખરને શણગારે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ હિમના જેવા ટાઢા સ્પર્શવાળા હારોથી તેને શણગાર્યો.[૩૭] જેમ ચપળ પલ્લવોવાળી વસંતની શોભાઓ પુષ્પોથી વનને ઘેરી લે છે, તેમ ચપળ હસ્તોવાળી તે સ્ત્રીઓએ વિચિત્ર વર્ણોવાળાં સુગંધી પુષ્પોથી તેને ઘેરી લીધો.[૩૮] જેમ પર્વત જુદા જુદા ધાતુઓની પ્રભાઓથી આકાશને રંગે છે, તેમ તે સ્ત્રીઓએ અનેક વર્ણોવાળાં, અનેક રસોવાળાં અને અનેક પ્રકારના સુગંધીવાળાં લેપનોથી તેને રંગ્યો.[૩૯] જેમ સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓથી, તારાઓથી, ચંદ્રથી તથા નદીઓથી શોભી રહેલો મેરુપર્વત વિસ્તીર્ણ આકાશનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ રત્નોથી તથા સુવર્ણોથી શોભી રહેલા એ ગાધિએ, એ સ્ત્રીઓનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કર્યું.[૪૦] વિલાસવાળી કીરપુરની સ્ત્રીઓએ શણગારેલો તે રાજા, રત્નોરૂપી પુષ્પો તથા વસ્ત્રો વડે વ્યાપ્ત અને કોમળ લતાઓ વડે વીંટાયેલા કલ્પવૃક્ષની જેમ શોભવા લાગ્યો.[૪૧] જેમ માર્ગમાં રહેલા ખીલેલા વૃક્ષની પાસે સઘળા પ્રવાસી લોકો આવે, તેમ એ રાજાની પાસે પોતપોતાના પરિવારો સહિત મંત્રીઓ આદિ સઘળા લોકો આવ્યા.[૪૨] એ લોકોએ તે ગાધિને સિંહાસન પર બેસાડીને અનુક્રમથી તેનો અભિષેક કર્યો અને પછી તેને તે જ હાથી ઉપર બેસાડીને તેની પાછળ, જેમ ઐરાવતની ઉપર બેઠેલા ઇન્દ્રની પાછળ દેવતાઓ ચાલે, તેમ સર્વે લોકો ચાલ્યા.[૪૩] એ પ્રમાણે જેમ કાગડાને મરી ગયેલો જાડો જંગલી હરણ મળે, તેમ એ ચાંડાળને કીરપુરનું રાજ્ય મળ્યું.[૪૪] કીરદેશની સ્ત્રીઓ પોતાના હસ્તોથી જેના ચરણકમળને સ્વચ્છ કરવા લાગી, એવો સર્વ અંગોમાં કરેલાં કેસરનાં લેપનોથી સંધ્યાકાળના મેઘની જેમ શોભતો અને સ્ત્રીઓના સમૂહોથી વીંટાયેલો એ રાજા, જેમ સિંહણોના સમૂહોથી વીંટાયેલો સિંહ પ્રફુલ્લિત વનમાં શોભે, તેમ કીરપુરમાં શોભવા લાગ્યો.[૪૫,૪૬] સિંહોએ મારી નાખેલા હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી નીકળેલાં મોતીઓથી શણગારેલા શરીરવાળો અને જેનાં ચિંતા તથા ખેદ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો એ રાજા, તે નગરીમાં સારા સારા ઇષ્ટમિત્રોની સાથે, જેમ સૂર્યનાં કિરણોથી અને મદથી તપેલો હાથી તળાવમાં જળના સમૂહોની સાથે રમે, તેમ રમવા લાગ્યો. ફેલાયેલી રાજશક્તિવાળો, સઘળી દિશાઓમાં અખંડિત આજ્ઞાવાળો, જેના દેશની વ્યવસ્થા કેટલેક દિવસે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ સિદ્ધ થઈ ગઈ અને જેનો સઘળો રાજકાજ સંબંધી બોજો મંત્રીઓએ પોતાને માથે સારી પેઠે ઉઠાવી લીધો, એવો એ ચાંડળ કીરપુરમાં 'ગવલ' એ નામથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.[૪૭,૪૮]

परिविसृतनृपौजाः सर्वदिक्संस्थिताज्ञः कतिपयदिवसेहासिद्धदेशव्यवस्थः । प्रकृतिभिरलम्-

ढाशेपराजन्यभारः स गवल इति नाम्ना तत्र राजा बभूव ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો ' શ્વપચરાજ્યલાભ ' એ નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ४६ मो×

ગાધિની ચાંડાળતા જણાયાથી પ્રજાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યભ્રંશ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

विलासिनीभिर्वलितौ मंत्रिमंडलपूजितः ।
वंदितः सर्वसामंतैश्छत्रचामरलालितः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! વિલાસ કરનારી સ્ત્રીઓએ સ્વીકારેલો, મંત્રીઓના મંડળે પૂજેલો, કાર્યસાધક આજ્ઞાવાળો, સઘળા સામંતોએ વંદન કરાયેલો, છત્રથી અને ચામરોથી માન પામતો, સર્વત્ર પ્રસરેલી આજ્ઞાવાળો, રૂપાળો થઈ ગયેલો, રાજ્યપાલનના ક્રમને જેણે જાણ્યો છે એવો અને જેની પ્રજાઓને શોક, ભય કે શ્રમ રહ્યા જ ન હતા, એવો એ ગવલરાજા નિરંતર થતી સ્તુતિઓથી અને નિરંતર થતાં મંગળોથી, પોતાની મનોવૃત્તિ આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે, જેમ મદિરાથી અત્યંત મત્ત થયેલો પુરુષ, પોતાના મૂળ સ્વભાવને ભૂલી જાય, તે પ્રમાણે તે પોતાના જૂના સ્વભાવને ભૂલી જ ગયો.[૨-૩] એ ચાંડાળરાજાએ આઠ વર્ષ સુધી તે કીરદેશમાં રાજ્ય કર્યું અને તેટલા સમયમાં તેણે સંપૂર્ણ રીતે સદાચાર જ પાળ્યો.[૪] એક દિવસે એ ગવલ રાજા સઘળાં આભરણો ઉતારી નાખીને ઊભો, કે જેથી અંધકાર, તારાઓ, સૂર્યનું તેજ, ચંદ્રનું તેજ અને વાદળાં ઇત્યાદિથી રહિત થયેલા આકાશની જેમ તે સ્વાભાવિક શ્યામતાવાળો દેખાવા લાગ્યો. એ રાજા હાર, બાજુબંધ કે કડાં આદિના આભૂષણોને શોભા આપનારાં માનતો ન હતો; કેમકે પ્રભુતાથી પૂર્ણ થયેલું ચિત્ત, કૃત્રિમ શોભાને ઇચ્છે નહિ એ સ્વાભાવિક છે.[૬] આભૂષણો આદિ શણગારોથી રહિત વેષવાળો એ ગવલરાજા, જેમ સૂર્ય અસ્ત પામવાના સમયમાં આકાશના મુખ્ય ભાગને મૂકીને છેડાના ભાગમાં જાય છે, તેમ મુખ્ય બેસવાના સ્થાનને મૂકીને એકલોજ બહારના આંગણામાં ગયો.[૭] ત્યાં કેટલાએક બીજા ચાંડાળો બેઠા હતા, તે તેના જોવામાં આવ્યા. એ સઘળા ચાંડાળો અત્યંત શ્યામ હતા, પુષ્ટ હતા, કોયલોની જેમ વસંતઋતુ સંબંધી કોમળ ગાયન કરતા હતા; અને જેમ ભ્રમરાઓ પાંખોથી લતાને ડોલાવે છે, તેમ મધુર સ્વર કરવાને માટે આંગળીઓની લીલાથી સારંગીના તારને ડોલાવતા હતા.[૮-૯] ગવલને જોઈ, એ ચાંડાળોમાંથી રાતી આંખોવાળો અને જાણે બરફથી ભરેલું કાચનું શિંગડું હોય એવો લાગતો એક બુઢ્ઢો પટેલ ઊભો થયો.[૧૦] એ ચાંડાળોના પટેલે ઊભા થઇને, સહસા કીરદેશના રાજા ગવલને 'હે કટંજ!' એમ તેના પૂર્વના નામથી બોલાવીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું: 'તું કે જે ગાયનના કામમાં વિચક્ષણ છે અને મધુર કંઠવાળો છે, તેને આ ગામનો રાજા, જેમ રાગ જાણનારો પુરુષ મધુર કંઠવાળા કોયલ પક્ષીને માન આપે, તેમ માન આપે છે? અને જેમ વસંત ઋતુ ફળોના તથા મોરોના સમૂહો આપીને આંબાને પ્રસન્ન કરે, તેમ આ ગામનો રાજા તને ઘર, વસ્ત્રો તથા આસનો આદિ આપીને રાજી રાખે છે? જેમ સૂર્યના દર્શનથી કમળ અત્યંત આનંદ પામે છે અને ચંદ્રના દર્શનથી ઔષધિ અત્યંત આનંદ પામે છે, તેમ આજ તારા દર્શનથી હું અત્યંત આનંદ પામ્યો છું. બંધુનું દર્શન એ સઘળા

× આ છેતાળીસમા સર્ગમાં બીજા ચાંડાળના બોલવાથી એ રાજાનું ચાંડાલપણું જાણવામાં આવતાં સઘળા લોકોએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જોઇને એ રાજાએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને પછી જળની અંદર રહેલો ગાધિ જાગ્રત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

આનંદોની, મોટા મોટા લાભોની અને અનંત આરામની પરાકાષ્ઠારૂપ છે.[૧૧-૧૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ પ્રમાણે એ ચાંડાળોનો બુઢ્ઢો પટેલ પૂછવા લાગ્યો, તેમ તેમ તેટલી વાર સુધી ગવલરાજાએ તે વાત કોઈના જાણવામાં ન આવવા દેવા સારુ, તે સમયમાં ઘટે એવી તે તે ચેષ્ટાથી તેનો અનાદર જ કર્યા કર્યો; પણ એ વાત ગોખમાં બેઠેલી રાણીઓના અને મંત્રીઓના સાંભળવામાં આવી ગઈ. તેથી તે રાણીઓ અને મંત્રીઓ 'આ અમારો રાજા ચાંડાળ છે' એમ જાણીને અત્યંત દુઃખી થયાં.[૧૫,૧૬] આ વાત ગામના લોકોના જાણવામાં આવતાં, તેઓ હિમથી પીડાયેલાં કમળોની જેમ, વૃષ્ટિના અભાવથી પીડાયેલી ગાયોની જેમ અને જેમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય એવા પર્વતોની જેમ, શોભા વિનાના થઈ ગયા.[૧૭] જેમ સિંહ ઝાડની ટોચ ઉપર બેઠેલા બિલાડાના ફૂંફાડાનો તિરસ્કાર કરે, તેમ ચાંડાળની તે તે વાતનો રાજાએ તો તિરસ્કાર જ કર્યો હતો.[૧૮] પછી જેમ અનાવૃષ્ટિના સમયમાં કરમાઈ જતાં કમળોવાળા તળાવમાં રાજહંસ પ્રવેશ કરે, તેમ જેમાં સઘળાં માણસો દુઃખી થયાં હતાં એવા અંતઃપુરમાં રાજાએ તુરત પ્રવેશ કર્યો.[૧૯] જે મૂળના મોટા છિદ્રમાં અગ્નિ લાગ્યો હોય એવું ખરાબ ઝાડ જેમ સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામે, તેમ જેને મનમાં ભારે સંકટ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ રાજા, સઘળા અવયવોમાં ગ્લાનિ પામ્યો. દીન થયેલા મુખવાળા સર્વે લોકો, કે જેઓ ઉંદરે કરડેલાં મૂળોવાળાં કેસરનાં પુષ્પો જેવા લાગતા હતા, તેઓ એ રાજાના જોવામાં આવ્યા. જેમ ઘરનાં માણસો પણ ઘરમાં રહેલા શબનો સ્પર્શ ન કરે, તેમ મંત્રીઓ, નગરના લોકો તથા સ્ત્રીઓ ત્યારથી અંતઃપુરમાં રહેલા એ રાજાનો સ્પર્શ ન કરવા લાગ્યાં. રાજાની ઉપર ઘાટા સ્નેહવાળા છતાં પણ વટલાવાના દુઃખને પ્રાપ્ત થયેલા નોકર લોકો, જેમ બાળકો શબથી દૂર જ રહે, તેમ એ રાજાથી દૂર જ રહેવા લાગ્યા અને તેનો સત્કાર કરવા લાગ્યા નહિ.[૨૨-૨૩] આનંદ વિનાના મુખવાળા, કાળ અને શરીરની શોભાથી રહિત થયેલા એ રાજાને, વ્યાકુળ થયેલા લોકો મસાણ જેવો સમજીને માન આપવા લાગ્યા નહિ. જેમ દાવાનળ પર્વતની કાળી શિલાના પડખે પણ ચઢે નહિ તેમ, દુઃખી થયેલા લોકો, ધુમાડા જેવા શરીરવાળા એ રાજાના પડખે પણ ન ચઢવા લાગ્યા.[૨૪,૨૫] જેમ પાણીનાં બિંદુઓ ભસ્મમાં ક્યાંય સ્થિર રહે નહિ, તેમ સભાસદ આદિ સર્વે લોકોએ નહિ ગણકારેલી અને મંદ પડી ગયેલી તે રાજાની આજ્ઞાઓ ક્યાંય ચાલતી નહોતી.[૨૬] ક્રૂર કર્મો કરનારના જેવો જેનો આકાર છે, એવો અને સમાગમમાત્રથી પણ અશુભ કરનાર, એ રાજાથી સર્વે લોકો, જેમ રાક્ષસથી દૂર નાસી જાય તેમ દૂર નાસી જવા લાગ્યા.[૨૭] જેમ ધન આદિ ગુણોથી રહિત થયેલો દરિદ્ર પ્રવાસી, પરદેશમાં લોકોના મંડળમાં પેસવા લાગે તો પણ પાછો એકલો જ થઈ રહે, તેમ માનથી રહિત થયલો એ રાજા લોકના સમુદાયમાં જવા લાગ્યો, તો પણ પાછો એકલો જ થઈ રહેવા લાગ્યો.[૨૮] જેમ પોલો વાંસ મોતીઓના સમૂહથી યુક્ત હોવા છતાં પણ તે બોલવા લાગે તો તેને કોઈ વટેમાર્ગુઓ પ્રત્યુત્તર આપે નહિ, તેમ એ ગાધિ રાજા હતો તો પણ તે બોલવા લાગતાં, કોઈ લોકો તેને જવાબ આપતા નહિ. એ ઘણું ઘણું બોલાવવા લાગે તો પણ લોકોએ તેને જવાબ આપવો જ છોડી દીધો. પછી સર્વે લોકોએ ભેગા થઈને નિર્ણય કર્યો કે, 'આપણે લાંબા દિવસો થયા ચાંડાળના સમાગમથી વટલાયલા હોઈ, હવે કોઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્તોથી શુદ્ધ થઈ શકીએ એમ નથી; એટલા માટે આપણે સઘળાઓએ અગ્નિમાં જ પ્રવેશ કરવો યોગ્ય છે.' એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને તે નગરના સર્વે લોકોએ તથા મંત્રીઓએ ચારેબાજુ

સૂકાં લાકડાંઓની ચિતાઓ ખડકીને તેને નગરમાં સળગાવી.[૨૯-૩૧] જેમ આકાશમાં તારાઓ ઝબકવા લાગે, તેમ ચારેબાજુએ ચિતાઓ ભડકાઓથી ઝબકવા લાગતાં, નગરનાં સઘળાં માણસો મોટી મોટી બૂમો પાડવા લાગ્યાં. દયામણી રીતે વિલાપો કરવા લાગેલી અને આંસુઓનો વરસાદ વરસાવતી સ્ત્રીઓ, પોતપોતાના પતિઓના અને પુત્રોના હાથ પકડવા લાગી અને મૂઢ થઈ ગયેલી સઘળી પ્રજા બળતા અગ્નિના કુંડોની પાસે બેસીને રોવા લાગી.[૩૨,૩૩] મંત્રીઓ અગ્નિના કુંડોમાં પ્રવેશ કરતાં, તેમના નોકરોનાં રુદનોથી, પવનોની સુસવાટીથી અરણ્યનો જેવો દેખાવ થાય, તેવો એ નગરનો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉત્પાત સંબંધી વંટોળિયો પવન, કે જેમાં ચિતાઓમાં સળગી ગયેલા સારા સારા બ્રાહ્મણોના માંસનો ઉગ્ર ગંધ વ્યાપી રહ્યો હતો, તેણે ઉડાવેલી ઉકરડાઓની ધૂળોથી, જાણે ચારેબાજુ ઝાકળ ફેલાયેલું હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. આકાશમાં સૂર્ય જેમ વાદળાઓથી ઢંકાઈ જાય, તેમ પવને ફેલાવેલા ચરબીના ગંધને લીધે દૂર દૂરથી આવી પહોંચેલાં ગીધ આદિ પક્ષીઓનાં મંડળોથી તે ઢંકાઈ ગયો. પવને ઉડાવેલા ચિતાઓના અગ્નિઓના તણખાઓથી સઘળું આકાશનું મંડળ પ્રકાશવાળું દેખાવા લાગ્યું. સઘળી દિશાઓમાં ઊડતા તણખાઓને લીધે, જાણે તારાઓનો વરસાદ થતો હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ઉદ્ધત થયેલા ચોર લોકો લૂંટ પાડવા લાગતાં, નાનાંમોટાં બાળકો ધ્રૂજવા લાગ્યાં તથા ચીસો પાડવા લાગ્યાં. ત્રાસ પામેલા લોકોનાં જીવનોની સાથે નામો પણ જતાં રહ્યાં. કોઈ પ્રકારની મર્યાદા રહી નહિ. ઘરો એવાં ધૂળધાણી થઈ ગયાં કે, જેમનો પાછો પત્તો જ મળે નહિ. ધન આદિના સઘળા સંચયોને ચોરો લૂંટી ગયા અને સર્વે લોકો પુત્રોને તથા સ્ત્રીઓને તજી દઇને મરવાની ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે દૈવની મહાદુઃખદાયી અવ્યવસ્થા ચાલવા લાગતાં અને સઘળા લોકોની સ્થિતિ કલ્પાંત જેવી થઈ જતાં, જેની બુદ્ધિ રાજ્યના કેટલાએક સજ્જનોના સંગથી પવિત્ર થઈ હતી, એવા ગવલરાજાએ શોકથી વ્યાકુળ થઈને નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો.[૩૪-૪૧]

ગવલરાજા બોલ્યોઃ–(સ્વગત) આ દેશમાં સમય વિનાના થયેલા કલ્પાંત જેવો અને સઘળા મોટા મોટાઓનો નાશ કરનારો આ અનર્થ કેવળ મારા કારણથી જ પ્રાપ્ત થયો છે. હવે મારે દુઃખ ભરેલું જીવન રાખીને શું કરવાનું છે? મારે તો મરવું એ જ મહોત્સવ છે. જગતમાં નિંદાના પાત્રરૂપ થયેલા અભાગિયા જીવને તો જીવવા કરતાં મરવું જ ઉત્તમ છે.[૪૨,૪૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! ગવલરાજાએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને મનમાં કાંઈ પણ ભય નહિ રાખતાં, જેમ પતંગિયું પોતાના શરીરને બળતા દીવામાં આહુતિરૂપ કરે છે, તેમ પોતાના શરીરને બળતા અગ્નિમાં હોમી દીધું.[૪૪] 'ગવલ' નામનો પોતાનો દેહ, વૈરાગ્યના બળને લીધે અગ્નિના પુંજમાં પડી દાહને લીધે વ્યાકુળ અવયવોવાળો થઈ જતાં, જળમાં અઘમર્ષણ કરતો ગાધિ બ્રાહ્મણ પોતાનાં અંગોમાં દાહથી ચલિત થયાનું સ્ફુરણ થતાં, તુરત જાગ્રત થયો. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલા સુધી કથા કહી ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિ મુનિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્ય કર્મો કરવાને માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ મુનિની પાસે આવી.[૪૫,૪૬]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ४६ ॥

સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો બારમો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग ४७ मो×

ગાધિ અને અતિથિનો સમાગમ તથા પ્રત્યક્ષ અનુભવ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

मुहूर्तद्वितयेनाथ गाधिराधिमवभ्रमात् ।
प्रशशामाकुलीभावो वेलावर्त इवांबुधेः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જેમ સમુદ્રના કિનારાની સમીપમાં થતી ભરતીની પ્રબળ ચકરી બે ઘડીવારે ભ્રમણથી શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ ગાધિ બ્રાહ્મણ, મહાપીડાકરી ચિત્તના ભ્રમણથી બે ઘડી વારે શાંત થયો.[૧] જેમ કલ્પાંતના સમયમાં બ્રહ્મા જગતની રચનાથી વિરામ પામે, તેમ એ ગાધિ મનની કલ્પનારૂપ મોહથી વિરામ પામ્યો.[૨] જેમ ઊંઘેલો માણસ નિદ્રા શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થાય અને જેણે મદિરા પીધી હોય તે માણસ મદ શાંત થયા પછી ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થાય, તેમ એ ગાધિ પોતાનો ભ્રમ શાંત થયા પછી, ધીરે ધીરે જાગ્રત થયો અને સ્વસ્થ થયો. જેમ માણસ પ્રભાતે અંધકારરૂપી પડદો દૂર થઈ જતાં 'આ હું છુ, આ મારે કરવાનું છે અને આ મારે કરવાનું નથી' એમ જુએ છે, તેમ ગાધિ ચિત્તના ભ્રમરૂપ પડદો દૂર થઈ જતાં, હું 'નાહવા સારુ તળાવમાં ઊતરેલો ગાધિ છું, આ તર્પણાદિક મારે કરવાનું છે અને રાજ્ય કરવાનું નથી' એમ જોવા લાગ્યો.[૩,૪] જેમ શિશિરઋતુના અંતે કળીરૂપ થયેલા કમળને વસંતઋતુ જળમાંથી બહાર કાઢે છે, તેમ જેને પોતાના ગાધિપણાનું સ્મરણ થયું હતું એવા એ બ્રાહ્મણે પોતાના પગને જળમાંથી બહાર કાઢ્યા.[૫] આ જળને, આ દિશાઓને, આ આકાશને અને આ પૃથ્વીને, જાણે સઘળાં બીજાં હોય એમ દેખતો એ ગાધિ પરમ વિસ્મય પામ્યો.[૫,૬] 'હું કોણ છું, આ શું દેખું છું અને હું શું કરતો હતો?' એ રીતે તેણે ક્ષણમાત્ર તો પોતાના હૃદયમાં વિચિત્ર વિચારો જ કર્યા.[૭] 'હું થાકી રહ્યો હતો, તેને લીધે ક્ષણમાત્રમાં આ મોટો ભ્રમ મારા જોવામાં આવ્યો' એમ જાણીને, તે ગાધિ જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય નીકળે, તેમ જળમાંથી નીકળ્યો.[૮] પછી તે કાંઠે આવ્યો અને નીચે પ્રમાણે ચિંતવન કરવા લાગ્યો.

ગાધિ બોલ્યોઃ–(સ્વગત) મારી તે માતા અને મારી તે સ્ત્રી ક્યાં ગયાં, કે જેમની મધ્યમાં હું મરણ પામ્યો હતો.[૯] જેમ વાયુથી તુરત હરાઈ જાય એવાં કૂણાં પાંદડાંવાળાં માતા–પિતારૂપી લતા અને વૃક્ષ તલવારથી નષ્ટ થઈ જાય, તેમ હું બુદ્ધિ વિનાનો બાળક હતો, ત્યારે જ મારાં માબાપ મરી ગયાં છે. હું મુદ્દલ પરણ્યોજ નથી. જેમ બ્રાહ્મણ દુષ્ટ અને ક્ષોભ કરનારી મદિરાના સ્વરૂપને પણ જાણે નહિ, તેમ હું દુષ્ટ અને ક્ષોભ ઉપજાવનારી સ્ત્રીના સ્વરૂપને પણ જાણતો નથી.[૧૦,૧૧] મારા સ્વદેશના બાંધવો તો અહીંથી અત્યંત દૂર છે, તે છતાં હું જેઓના મધ્યમાં મરી ગયો હતો તેઓની સાથે મારે શો સંબંધ હતો અને તેઓને મારી સાથે શો સંબંધ હતો?[૧૨] જેમ ગંધર્વનગર જોવામાં આવે, તેમ અનેક પદાર્થોવાળું અને જન્મ આદિની આસક્તિવાળું એ મેં શું દીઠું અને તે શાથી ઉત્પન્ન થયું હતું?[૧૩] એ જે જોવામાં આવ્યું તે ભલે, પણ હવે તેનો વિચાર કરવાની મારે જરૂર નથી. હું બંધુઓના મધ્યમાં મરણ પામીને પડ્યો હતો, એ તો એક જાતની સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિ હતી. આ મોહમાં જરા પણ સાચું હોય એમ ધારવામાં આવતું નથી.[૧૪] જેમ મદોન્મત્ત સિંહ વનોની પંક્તિઓમાં નિરંતર ભમ્યા જ કરે છે,

× આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિ કોઈ અતિથિના મુખથી કીરદેશનું રાજ્યાદિક કરવારૂપ પોતાની ચેષ્ટાની વાત સાંભળી તે દેશમાં જઈ, સઘળું નજરે જોઈ, વારવાર પૂછીને વિસ્મય પામ્યો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

તેમ પ્રાણીઓનું ચિત્ત, નિત્ય એ જ રીતે અનંત ભ્રાંતિઓના દેખાવોમાં ભમ્યા કરે છે.[૧૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ ગાધિબ્રાહ્મણે ચિત્તમાં મોહ થવા વિષે એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને તે પછી પોતાના આશ્રમમાંજ કેટલાએક દિવસો કાઢ્યા.[૧૬] એક દિવસે, જેમ બ્રહ્માની પાસે દુર્વાસા આવે, તેમ એ ગાધિની પાસે કોઈ પ્રિય અતિથિ આવ્યો અને તે થાકેલો હોવાથી ગાધિના આશ્રમમાં જ રાત્રી રહ્યો.[૧૭] જેમ વસંત વૃક્ષને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસોથી અત્યંત તૃપ્ત કરે છે, તેમ ગાધિએ એ અતિથિને ફળોથી, પુષ્પોથી અને રસવાળાં ભોજનોથી અત્યંત તૃપ્ત કર્યો.[૧૮] એ બન્ને જણ, સાથે સંધ્યાવંદન તથા જપ કરીને, અનુક્રમે કોમળ પાંદડાંવાળી શય્યાઓ પર આવીને બેઠા.[૧૯] પછી જેમ વસંતઋતુમાં પુષ્પોની શોભા પ્રવર્તે, તેમ એ બે તપસ્વીઓ વચ્ચે પોતપોતાનાં તપ તથા ધ્યાન આદિ કાર્યોને યોગ્ય અને શાંતિથી ભરેલી વાતો પરસ્પરમાં ચાલી.[૨૦] પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, ગાધિએ તે અતિથિને પૂછ્યું કે, 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! તમારું શરીર બહુ જ દૂબળું કેમ થઈ ગયું છે અને તમે થાકી ગયા છો, તેનું કારણ શું છે?'[૨૧]

અતિથિ બોલ્યોઃ–હે મહારાજ! મારા અત્યંત દૂબળાપણાનું અને પરિશ્રમનું સાચેસાચું કારણ હું કહું છું તે તમે સાંભળો. આપણે કદી પણ મિથ્યા વાત કરીએ જ નહિ. આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર ઉત્તરદિશાની ઝાડીમાં એક મોટો સમૃદ્ધિવાળો અને અત્યંત પ્રખ્યાતિ પામેલો 'કીર' નામનો દેશ છે. ચિત્તરૂપી પિશાચે મોહ પમાડેલો અને અનેક પ્રકારનાં ભોજનોના સ્વાદમાં લંપટ થયેલો હું, એ દેશમાં એક મહિના સુધી રહ્યો હતો અને ત્યાંની રાજધાનીમાં લોકો મારું સારી રીતે સન્માન કરતા હતા.[૨૨–૨૪] એક દિવસે તે નગરમાં વાતના પ્રસંગને લીધે એક માણસે મને કહ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણ! આ નગરમાં એક ચાંડાળે આઠ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.' પછી એ વાતનો નિશ્ચય કરવા સારુ તે દેશમાં કેટલાંએક ગામોમાં મેં જે જે માણસને પૂછ્યું તે સઘળાંઓએ મને એમ કહ્યું કે, 'સાચી વાત છે. આ દેશમાં આઠ વર્ષ સુધી એક ચાંડાળે રાજ્ય કર્યું હતું.'[૨૫,૨૬] અંતે એ રાજા જાતિનો ચાંડાળ છે, એમ લોકોના જાણવામાં આવતાં, તે રાજાએ તુરત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે આભડછેટને લીધે સેંકડો બ્રાહ્મણોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. હે ગાધિ! હું એ લોકોનાં મુખેથી એ પ્રમાણે સાંભળી, તે દેશમાંથી નીકળીને પ્રયાગમાં ગયો હતો અને ત્યાં મેં શુદ્ધિને અર્થે ત્રણ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. ત્રીજું ચાંદ્રાયણ વ્રત સમાપ્ત થતાં, આજે પારણું કરીને હું અહીં આવ્યો છું. આ કારણને લીધે હું થાકી રહ્યો છું અને શરીરમાં અત્યંત દૂબળો થઈ ગયો છું.[૨૭–૨૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ અતિથિના મુખેથી એ પ્રમાણે વાત સાંભળીને, તે ગાધિએ ફરી વાર પણ તે અતિથિને પૂછ્યું, તો તે વખતે પણ તેણે એવી ને એવી જ વાત કરી; અને જ્યારે તેમાં જરા પણ ફેરફાર જણાયો નહિ, ત્યારે ગાધિ બહુ જ વિસ્મય પામ્યો. રાત્રી વીતી જતાં, જગતરૂપી ઘરના મોટા દીવારૂપ સૂર્ય ઉદય પામ્યો, ત્યારે પ્રાતઃસ્નાન કરીને આજ્ઞા લઈને, તે અતિથિ ત્યાંથી ગયા પછી, પેલા ગાધિ બ્રાહ્મણે અત્યંત વિસ્મય પામેલી બુદ્ધિથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો કે, 'મેં જે ભ્રાંતિમાં જોયેલું હતું તેને આ બ્રાહ્મણે મારી પાસે સાચું બનેલું કહ્યું! રખેને આ વાત શંબરાસુરે બનાવેલી માયાઓમાંની કોઈ માયા હોય.[૩૦–૩૩] બંધુઓના મધ્યમાં મારું પોતાનું મરણ મેં પોતે દીઠું, એ તો ભ્રાંતિ જ છે; તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી; પરંતુ જેને લીધે એ અતિથિને ચાંદ્રાયણ વ્રત કરવાં પડ્યાં, તે ચાંડાળના વૃત્તાંતનો મારે નિશ્ચય

કરવો જોઈએ, તો હવે હું મનમાં મૂંઝવણ નહિ રાખતાં, તે વૃત્તાંતનો નિશ્ચય કરવાને માટે તુરત ભૂતમંડળ દેશના સીમાડાના ગામમાં જાઉં.' હે રામ! એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક બીજા દેશમાં જવાનો વિચાર ગોઠવતો એ ગાધિબ્રાહ્મણ, જેમ મેરુપર્વતનાં પડખાંને જોવા માટે સૂર્ય ચાલે, તેમ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશના સીમાડાના ગામને જોવા સારુ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલતો થયો.[૩૪-૩૬] વિચક્ષણ પુરુષો ઉદ્યોગમાં મંડ્યા રહેવાથી મનમાં કલ્પેલા રાજ્યને પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. ગાધિએ જે સ્વપ્ન જેવું જોયું હતું, તે 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં જવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું.[૩૭] સઘળી દુર્લભ વસ્તુઓ પણ દૃઢ ઉદ્યોગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પોતે જોયેલા વૃત્તાંતને માયારૂપ જાણતા એ ગાધિએ અતિથિના કહેવાથી તેને પ્રત્યક્ષ જોવાનો ઉદ્યમ કર્યો અને પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળીને, વર્ષાઋતુમાં ચાલતા જળના પૂરના જેવા વેગથી માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. જેમ વાદળું વેગથી ઘણા દેશો વટાવે છે, તેમ તેણે વેગથી ઘણા ઘણા દેશો વટાવી દીધા. ચાલતાં ચાલતાં, જેમ કાંટાઓને ઇચ્છનારો ઊંટ એકલો જ કરંજના વનમાં પહોંચે, તેમ એ ગાધિ એકલો જ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં પહોંચ્યો, કે જે દેશમાં સઘળો ભ્રાંતિમાં જોયેલો આચાર જાગ્રતમાં પણ જોવામાં આવ્યો.[૩૮-૪૦] એ દેશમાં ગાધિના મનમાં, જેવી રચનાનું સ્મરણ હતું તેવી જ રચનાવાળું ગંધર્વનગર જેવું એક ગામ, તે ગાધિના જોવામાં આવ્યું.[૪૧] એ ગામડાની પાસેના બહારના ભાગમાં જાણે પૃથ્વીની નીચે પાતાળમાં રહેલો નરકોનો સમૂહ હોય, એવું એનું એ ચાંડાળોનું ફળિયું જોવામાં આવ્યું.[૪૨] જેવો પોતાના ચિત્તમાં તે ફળિયાનો વિસ્તાર તથા આકાર હતો, તેવા જ વિસ્તાર અને આકારવાળું એ ગંધર્વનગરના જેવું ફળિયું જોવામાં આવતાં, ગાધિએ ત્યાં ભૂતકાળમાં પોતે ચાંડાળ હોવાનું પાકું અનુમાન કરી લીધું.[૪૩] જેવી મનમાં રચના હતી, તેવી જ રચનાવાળા એ આંગણાએ ગાધિના મનમાં કોઈ વિલક્ષણ રીતની વૈરાગ્યવાળી દશા ઉત્પન્ન કરી. એ ફળિયામાં પોતાને રહેવાનું ઘર પણ અગાઉ જેવું જોયું હતું તેવા જ ઘણાખરા આકારોવાળું તે જણાયું એ ઘર ચોમાસાની ઝડીથી કેટલુંક વીખાઈ ગયું હતું, ભીંતોમાં ખડ ઊગી ગયાં હતાં, અર્ધું છાપરું ઊંધું વળી ગયું હતું, ખાટલાઓના તથા સાદડીઓના કટકા એના એ છે, એમ કાંઈક ઓળખી શકાતા હતા. એ ઘર જાણે દૃઢપણાને પામેલું દારિદ્ર્ય હોય, જાણે ભીંતોવાળું દુર્ભાગ્ય હોય, જાણે કાંઈક શિથિલ થયેલું દુષ્ટપણું હોય, જાણે કાંઈક ખંડિત થયેલી દુર્દશા હોય અને દાંતોથી ભાંગી નાખેલાં ગાયોનાં, ઘોડાઓનાં તથા પાડાઓનાં હાડકાંઓથી આસપાસ ઘેરાયેલું હોવાને લીધે, તે જાણે જૂના સમયની સાક્ષી પૂરતું હોય એવું લાગતું હતું.[૪૪-૪૭] જે ખપ્પરોમાં પૂર્વે ગાધિએ ખાધું–પીધું હતું, તેનાં તે ખપ્પરો ઘણા દિવસો સુધી ચોમાસાના પાણીથી ભરાયેલાં રહેવાને લીધે, તે જાણે મદિરાથી ભરાયેલાં હોય એવાં લાગતાં હતાં.[૪૮] જાણે લાંબી લાંબી તૃષ્ણાઓ હોય એવી સુકાયેલી તેની તે આંતરડાંઓની તાંતોથી, એ ઘર, જેમ લતાઓથી વાડ વીંટાયેલી હોય તેમ, ચારે બાજુ વીંટાયેલું હતું.[૪૯] ધીરજવાળા ગાધિએ, જાણે પોતાનો પૂર્વનો દેહ સુકાયેલા શબપણાને પામેલો હોય એવા દેખાતા તે પોતાના ઘરને ઘણી વાર સુધી જોયા કર્યું.[૫૦] જોવાથી અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિ, જેમ પ્રવાસી મનુષ્ય, મ્લેચ્છના નગરને મૂકીને આર્યોના દેશમાં આવે, તેમ એ સ્થળને તજીને તેની પાસેના ગામડામાં આવ્યો.[૫૧] ત્યાં આવીને તેણે માણસોને નીચે પ્રમાણે જુદું જુદું પૂછ્યું.

ગાધિ બોલ્યો:–આ ગામની પાસેના બહા-

રના ભાગમાં પૂર્વે એક ચાંડાળ રહેતો હતો, તેના વૃત્તાંતનું તને સ્મરણ છે કે? મેં વિચક્ષણ મનુષ્યના મુખેથી સાંભળ્યું છે કે, 'સઘળા બુદ્ધિમાન માણસો લાંબા દિવસોની વાતને પણ સ્પષ્ટ રીતે હસ્તગત જેવી જુએ છે.' એ એકાંત સ્થળમાં જાણે દુઃખોનો જ દેહ હોય એવો બુઢ્ઢો, એક મોટા કુટુંબવાળો ચાંડાળ રહેતો હતો, તે તને સાંભરે છે? ભલા માણસ! જો એનું વૃત્તાંત તારા જાણવામાં હોય, તો તે તું મને ખરેખરી રીતે કહે. પ્રવાસીજનના સંશયનું નિવારણ કરવાથી મોટું પુણ્ય થાય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.[૫૨–૫૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જેમ રોગી માણસ ઘણી ઘણી કાળજીથી વૈદ્યોને પૂછે, તેમ તે ગાધિબ્રાહ્મણ, ઘણા વિસ્મયને લીધે ઘણી ઘણી કાળજીથી પૂછવા લાગ્યો, એટલે તે ગામડાના લોકોએ તેને વારંવાર નીચે પ્રમાણે જ કહ્યું.[૫૬]

ગામડાના લોકો બોલ્યાઃ—હે મહારાજ! જેમ તું કહે છે, તે પ્રમાણે જ હતું, એમાં કાંઈ સંશય નથી. એ સ્થળમાં દારુણ આકારવાળો એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ રહેતો હતો. જેમ વૃક્ષનાં પાંદડાંઓનો સમૂહ ખૂબ ફેલાય છે, તેમ એ ચાંડાળનું દીકરાઓ, પૌત્રો, મિત્રો, નોકરો તથા બંધુઓ આદિ કુટુંબ બહુ જ ફેલાયેલું હતું. એ ચાંડાળ વૃદ્ધ થયો ત્યારે જેમ પર્વતના પુષ્પોવાળા તથા ફળોવાળા વનને દાવાગ્નિ નષ્ટ કરી નાખે છે, તેમ એ ચાંડાળના સઘળા કુટુંબને મૃત્યુએ નષ્ટ કરી નાખ્યું. પછી એ દેશને છોડી દઈ તે કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો હતો અને ત્યાં તેણે આઠ વર્ષ સુધી નિશ્ચિંતપણાથી રાજ્ય કર્યું હતું. પછી ત્યાંના લોકોને ખરી વાત જાણવામાં આવતાં તેઓએ, જેમ અનર્થના સમૂહને દૂર કરી નાખવામાં આવે અને જેમ ગામમાં ઊગેલા ઝેરી ઝાડને દૂર કરી નાખવામાં આવે, તેમ રાજા થયેલા એ કટંજને દૂર કરી નાખ્યો હતો.[૬૧] કટંજને દૂર કરીને વટલાવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને તે નગરીના લોકોએ પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. લોકો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા લાગતાં, સારા સારા માણસોના સમાગમથી સારાપણાને પામેલો એ કટંજ પણ પોતાની મેળે અગ્નિમાં પડ્યો હતો.[૬૨] હે બ્રાહ્મણ! તમે આ આટલી બધી કાળજી રાખીને એ ચાંડાળની વાત પૂછો છો તેનું શું કારણ છે? શું એ ચાંડાળ તમારો મિત્ર થતો હતો તેથી તમે પૂછો છો અથવા તમે વૃત્તાંત જાણવા સારુ સહેજ પૂછો છો?[૬૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! આ પ્રમાણે કહેતા એ લોકોને વારંવાર પૂછ્યા કરતો એ ગાધિ તે ગામડાનાં સઘળાં સ્થળોમાં એક મહિના સુધી એમ ને એમ ફર્યા કર્યો. પોતે તળાવમાં અઘમર્ષણ કરતાં, ચાંડાળપણાના જે વૃત્તાંતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે વૃત્તાંત તે જ પ્રમાણે સઘળા ગામડાના લોકોનાં મુખેથી તેવી જ રીતનું તેના સાંભળવામાં આવ્યું. પોતે જેવો અનુભવ કર્યો હતો તે પ્રમાણે જ સઘળા લોકોનાં મુખોદ્વારા સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સાંભળી અને પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે તે વૃત્તાંતને લગતા કેટલાએક પદાર્થોને સારી પેઠે ઓળખીને અત્યંત લજ્જા પામેલો અને લાજને લીધે મનની વાતને મનમાં જ છૂપી રાખતો એ ગાધિબ્રાહ્મણ અત્યંત વિસ્મયને પ્રાપ્ત થયો, કે જે વિસ્મય ચંદ્રના મધ્યમાં કલંકની પેઠે તેના હૃદયમાં અત્યંત ઠસી રહ્યું.[૬૪–૬૬]

अन्याहतं सकलभूतमुखादथैतदाकर्ण्य सम्यगवलोक्य यथानुभूतम्। गाधिः शशांकमलवद् हृदयेऽधिरूढं गूढाकृतिः परमविस्मयमाजगाम॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ગાધિપ્રત્યક્ષાવલોકન' એ નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

सर्ग ४८ मो*

ગાધિએ ફરીને પણ તપાસ કરી અને વિષ્ણુએ 'સઘળી માયા છે' એવો નિશ્ચય કરાવ્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

लुठितः श्वपचागारे पुनर्विस्मयमाययौ ।
गाधेर्मनो हि नायाति तृप्तिमाश्चर्यदर્शने ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! વિસ્મય પામેલો એ ગાધિબ્રાહ્મણ તે ગામડામાંથી વળી પેલા ચાંડાળના ફળિયામાં ગયો; કેમકે એનું મન આશ્ચર્યોને જોવાથી તૃપ્ત જ થતું ન હતું. જેમ પ્રલયના ક્ષોભમાં ભાંગીતૂટી ગયેલાં જગતોને બ્રહ્મ જુએ, તેમ એ ગાધિ તે ફળિયામાં ભાંગી–તૂટી ગયેલાં સ્થાનોને અને ઘરોને જોવા લાગ્યો.[૧।૨] તૂટી ગયેલાં ઘરોવાળા અને સુકાયેલાં અસ્થિઓના પુંજોથી ભરેલા તે વગડા જેવા ફળિયામાં બેઠેલો ગાધિ જેમ પિશાચ ઝાડમાં બેઠો બેઠો પોતાના મનમાં વાતો કર્યા કરે, તેમ આ પ્રમાણે પોતાના મનનાં વાતો કરવા લાગ્યો.[૩]

ગાધિ બોલ્યોઃ–(સ્વગત) જેમ જગતના અંત સુધી મેરુપર્વતનાં શિખરો એનાં એ રહે છે, તેમ મેં વાડની અંદર નાખેલા આ મૂવેલા હાથીઓના દાંતોના અનેક ખીલાઓ હજુ સુધી એના એ રહ્યા છે.[૪] મદ્ય પીવાથી ઉન્મત્ત થયેલા મારા બંધુ ચાંડાળોની સાથે બેસીને મેં આ સ્થળમાં પાકેલા વાંસના અંકુરોના અથાણાની સાથે વાંદરીનું માંસ ખાધું હતું. હાથીના મહાવત પાસેથી ખરીદેલું અને હાથીનો મદ નાખવાથી વધારે આકરું થયેલું મદ્ય પીને હું આ ઠેકાણે સિંહના ચામડા ઉપર ચાંડાળીનું આલિંગન કરીને સૂતો હતો. ખોળથી અને માંસથી ઉછેરેલી કૂતરીઓને મેં આ ઠેકાણે, ભરેલા હાથીના દાંતરૂપી લાકડામાં ચામડાંની દોરીઓથી બાંધેલી હતી. ગજમોતીઓ ભરી રાખવાના હાથીદાંતના ત્રણ ડાબલા આ ઠેકાણે મેં કાળા મેઘ જેવા પાડાના જાડા ચામડાથી મઢ્યા હતા.[૫–૮] જેમ કોયલનું બચ્ચું બીજાં બચ્ચાંઓની સાથે આંબાનાં પાંદડાંઓમાં રમે, તેમ આ ફળિયામાં આ જગ્યાઓમાં જ હું ચાંડાળોના છોકરાઓની સાથે ઘણી વાર સુધી ધૂળમાં રમ્યો હતો.[૯] આ ઠેકાણે છોકરાઓના શ્વાસોથી વાગતી વાંસળીઓના સ્વરોને અનુસરીને મેં ગાયું હતું. આ ઠેકાણે મેં કૂતરીનું લોહી પીધું હતું. આ ઠેકાણે મેં શબોના શણગારોથી મારા મિત્રોને શણગાર્યા હતા.[૧૦] આ ઠેકાણે વિવાહ સંબંધી ઉત્સવોમાં મેં અને મારા કુટુંબે, જેમ સમુદ્રમાં મોટો નાદ કરીને કલ્લોલો નાચ કરે છે, તેમ મોટો શબ્દ કરીને નાચ કર્યો હતો. બીજે દિવસે ખાઈ જવાને પકડેલાં અને ઊડી જવાને ચપળ થયેલાં કાગડા તથા ચાસ આદિ પક્ષીઓને રાખી મૂકવાને મેં આ ઠેકાણે વાંસનું પાંજરું ગૂંથ્યું હતું.[૧૧।૧૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એવી રીતની પૂર્વની ચાંડાળપણાની અનેક ક્રિયાઓને સંભારતો અને વિસ્મયથી માથું હલાવ્યા કરતો, એ ગાધિ દૈવની ગતિને અદ્ભુત માનવા લાગ્યો.[૧૩] પછી કાર્યોના ક્રમને જાણનારો એ ગાધિ લાંબે કાળે એ 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાંથી ચાલ્યો અને અનુક્રમે બીજા દેશોમાં ગયો.[૧૪] કેટલીએક નદીઓનું, કેટલાએક પર્વતોનું, કેટલાએક દેશોનું અને કેટલાંએક અરણ્યોનું ઉલ્લંઘન કરીને, હિમાલયના ભાગમાં રત્ન જેવા ગણાતા અને પોતે અઘમર્ષણ કરતાં દીઠેલા તે કીરદેશમાં પહોંચ્યો. જેમ જગતમાં ફરવાથી ખેદ પામેલા નારદમુનિ સ્વર્ગલોકમાં જાય, તેમ ઘણા દેશોમાં ફરવાથી

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં ગાધિએ કીરદેશના નગરમાં જઈ તે નગરને જોયું, તેથી ગાધિને આશ્ચર્ય થયું અને ગાધિએ તપથી પ્રસન્ન કરેલા વિષ્ણુએ 'સઘળું માયા છે' એમ કહ્યું, એટલી કથા કહેવામાં આવશે.

ખેદ પામેલો એ ગાધિ પહાડ જેવાં ઊંચાં ઘરોવાળી કીરદેશની રાજધાનીમાં ગયો. ત્યાં જઈ એ નગરીમાં પોતે અનુભવેલાં, પોતે જોયેલાં અને પોતે સેવેલાં સ્થાનકોને જોયા કરતો એ ગાધિ ત્યાંના એક એક માણસને કાળજીથી નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યો.[૧૫-૧૭]

ગાધિ બોલ્યોઃ-હે ભાઈ! આ નગરીમાં એક ચાંડાળ રાજા થયો હતો તે તને સાંભરે છે? જો એ વાત તારા જાણવામાં હોય, તો અનુક્રમથી સાચેસાચી મને કહી સંભળાવ.[૧૮]

નાગરિકો બોલ્યાઃ-હે બ્રાહ્મણ! આ રાજધાનીમાં એક ચાંડાળ આઠ વર્ષ સુધી રાજા થયો હતો કે જેને માંગલિક હાથીએ સૂંઢથી પોતાની કાંધ ઉપર બેસાડીને રાજપણું આપ્યું હતું. અંતે એ ચાંડાળ, લોકોના જાણવામાં આવી જતાં અગ્નિમાં પેઠો હતો. હે તપસ્વી! એ વાતને આજ બાર વર્ષ વીતી ગયાં છે.[૧૯,૨૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! જેને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું હતું એવો એ ગાધિ, એ રીતે જે જે માણસને પૂછવા લાગ્યો, તે તે માણસને મોઢે એકસરખી જ વાત સાંભળવા લાગ્યો અને સાંભળી સાંભળીને મનમાં તે વાતનો રસ લેવા લાગ્યો.[૨૧] આ સમયમાં ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુભગવાન કે જે એ રાજધાનીના રાજા થયા હતા, તે પોતાનાં સૈન્યોની સાથે અને વાહનોની સાથે દરબારમાંથી બહાર પધારતા ગાધિના જોવામાં આવ્યા.[૨૨] જેની રજરૂપી વાદળાંઓથી સઘળું આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું એવા એ સૈન્યને જોઈને પોતાનું પૂર્વનું રાજપણું સંભારીને અત્યંત વિસ્મય પામેલો એ ગાધિબ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે બોલ્યો.[૨૩]

ગાધિ બોલ્યોઃ-(સ્વગત) કમળોના* ગર્ભોના જેવી કોમળ ચામડીવાળી, પીગળેલા સોનાના જેવા વર્ણોવાળી અને ચંચળ નીલકમળોના જેવાં સુંદર નેત્રોવાળી આ દેશની વેશ્યાઓ પણ એની એ જ છે.[૨૪] ચંદ્રનાં કિરણોના પિંડા જેવા ધોળા અને જળના સ્થિર ધોધોના જેવા તથા કાસડાઓનાં પુષ્પોના સમૂહ જેવા લાગતા આ એના એ ચામરો છે.[૨૫] જેમ વનની લતાઓ પોતાનાં પુષ્પોની સમૃદ્ધિઓને આમતેમ ડોલાવ્યા કરે, તેમ આ સ્ત્રીઓ રાજાની ઉપર ચામરોને આમતેમ ડોલાવે છે. પોતાના દંતૂશળોથી, દિશાઓની ભીંતોને પણ તોડી શકે એવા અને જાણે સંકલ્પને અનુસારે ફળો આપનારાં વૃક્ષોવાળાં મેરુપર્વતનાં શિખરો હોય એવા આ મહોન્મત્ત હાથીઓ પણ એના એ જ છે.[૨૬,૨૭] જેમ ઇન્દ્રની આસપાસ યમ, કુબેર તથા વરુણ આદિ લોકપાલો ચાલતા જાય, તેમ આ રાજાની આસપાસ દેવતાઓના જેવી શક્તિવાળા આ સામંતો ચાલ્યા જાય છે, કે જેઓ મારી આગળ પણ ચાલતા હતા.[૨૮] સઘળી વસ્તુઓના સમૂહોથી ભરેલી, કલ્પવૃક્ષોની લતાઓની કુંજો જેવી રમણીય અને ધારેલાં સઘળાં સુખોને આપનારી આ એની એ જ ઘરોની હારો છે. આ કીરદેશનું રાજ્ય કે જે મેં પૂર્વે ભોગવ્યું હતું તે આજ બીજા જન્મના ચરિત્રની પેઠે ન સંભવે તેવી રીતે મને પ્રત્યક્ષ થયેલું છે.[૨૯,૩૦] ખરી વાત છે, પૂર્વે જે મને સ્વપ્ન જેવું જોવામાં આવ્યું હતું, તે આજ જાગ્રતના પદાર્થરૂપ થઈને મારી આગળ ખડું થયું છે. સમજી શકાતું નથી કે, આ માયા શા કારણથી પ્રકટ થઈને આ રીતે દેખાય છે![૩૧] અહો! જેમ જાળ પક્ષીને પરવશ કરી નાખે છે, તેમ મને આ મનના લાંબા અને વધતા જતા મોહે પરવશ કરી નાખ્યો છે. હાય! ધિક્કાર છે! બહુ ભૂંડું થાય છે. જેમ વાસનાથી પરવશ થયેલું બાળકનું મન મોટા મોટા ભ્રમોના સમૂહને દેખે, તેમ વાસનાથી ખરાબ થયેલું મારું મૂઢ મન પણ મોટા

* બાહ્યવસ્તુઓના દર્શનથી મોહ પામેલા એ ગાધિને ભગવન્મૂર્તિનું દર્શન થતાં પણ તે ઉપર પ્રેમ ન થયો અને કોઈ જાતનો યોગ્ય વિચાર પણ ન આવ્યો, પરંતુ પોતે અનુભવેલા સ્ત્રીઆદિ પદાર્થોમા જ તેનું ચિત્ત ભમ્યું તેથી મનમા બોલે છે.

મોટા ભ્રમોના સમૂહોને દેખે છે.[૩૨,૩૩] હા ! હવે મને સંપૂર્ણ સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું અને પ્રાપ્ત થયું તે બહુ સારું થયું. આ મોટી માયા મને એ ચક્રને ધરનારા વિષ્ણુભગવાને જ દેખાડી છે. હવે હું પર્વતની ગુફામાં રહીને એવો યત્ન કરીશ, કે જેથી આ દુષ્ટ ભ્રમના કારણને જાણીશ.[૩૪,૩૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! ગાધિબ્રાહ્મણ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે નગરમાંથી નીકળ્યો અને એક પર્વતની ગુફામાં જઈને ત્યાં શાંતિ પામેલા સિંહની જેમ રહ્યો.[૩૬] ત્યાં રહી વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા સારુ એ મહાતેજસ્વી ગાધિએ દોઢ વર્ષ સુધી તપ કર્યું અને તેટલા સમયમાં તે નિત્ય એક અંજલિમાત્ર પાણી પીને જ રહ્યો. એ બ્રાહ્મણે એ પ્રમાણે તપ કરતાં જળના જેવી નિર્મળ મૂર્તિવાળા અને નીલકમળના જેવા શ્યામસુંદર વિષ્ણુભગવાન, જેમ શરદઋતુમાં મોટો હ્રદ (પાણીનો ધરો) પ્રસન્ન (નિર્મળ) થાય છે, તેમ તેના ઉપર પ્રસન્ન (સંતુષ્ટ) થયા. પછી મેઘના જેવી શ્યામસુંદર કાન્તિવાળા વિષ્ણુભગવાન એ ગાધિને રહેવાની ગુફામાં પધાર્યા. પછી ત્યાં પધારીને અને અંતરિક્ષમાં ઊભા રહીને શ્રીવિષ્ણુભગવાને ગાધિને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૩૭–૩૯]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે ગાધિ ! તેં મારી મોટામાં મોટી માયા જોઈ ને ? આ જગતરૂપી જાળની લીલા કે જે કેવળ દેખાવ પૂરતી જ છે તે તારા જોવામાં આવીને ?[૪૦] તને મારી માયા જોવાની ચિત્તમાં જે ઇચ્છા હતી, તે તો સારી પેઠે પૂર્ણ થઈ, તો હવે આ ગિરિતટમાં ફરી વાર તપ કરીને તું બીજું શું ઇચ્છે છે ?[૪૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે બોલતા વિષ્ણુભગવાનને જોઈને બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ ગાધિએ પુષ્પોના સમૂહથી તેમનાં ચરણારવિંદોનું પૂજન કર્યું.[૪૨] અર્ઘ્ય દઈ, પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી તથા પ્રણામ કરીને તુરત એ બ્રાહ્મણે, જેમ બપૈયો મેઘની પ્રાર્થના કરે, તેમ શ્રીવિષ્ણુભગવાનની આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.[૪૩]

ગાધિ બોલ્યોઃ–હે દેવ ! આપે જે અત્યંત અંધકાર (અજ્ઞાન)મય આ માયા દેખાડી તેને, જેમ પ્રભાતે સૂર્ય પૃથ્વીને પ્રકટ કરે છે, તેમ આપ પ્રકટ કરો. (મને એ માયાની સમજણ પાડો.)[૪૪] વાસનાઓરૂપી મેલોથી ઘેરાયેલું મન સ્વપ્નની પેઠે જે જે મિથ્યાપદાર્થોરૂપ ભ્રમને દેખે, તે ભ્રમ જાગ્રતમાં પણ કેમ જોવામાં આવે ?[૪૫] હે નિર્મળ સ્વરૂપમાં રહેનારા પ્રભુ ! મને જળની અંદર સ્વપ્ન જેવો જે ભ્રમ બે ઘડી વાર જોવામાં આવ્યો, તે ભ્રમ પાછો પ્રત્યક્ષપણાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ?[૪૬] મને જે ચાંડાળપણાની ભ્રાંતિ થઈ હતી, તે ભ્રાંતિએ કરેલા કાળની લંબાઈ–ટૂંકાઈ અને શરીરનાં જન્મ–મરણો મારા મનની અંદર જ નહિ રહેતાં બહાર પણ કેમ થયાં ?[૪૭]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે ગાધિ ! તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને પોતાનામાં રહેલી વાસનાઓરૂપી રોગોથી પકડાયેલા ચિત્તનું જ એ રૂપ છે, કે જે મોટા જગતના ભ્રમરૂપે તારા જોવામાં આવે છે. એ સઘળું ચિત્તનું જ રૂપ છે, માટે બહાર પણ નથી, અંદર પણ નથી, લાંબું પણ નથી અને ટૂંકું પણ નથી.[૪૮] આ આકાશ, પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી તથા દિશાઓ આદિ જે જગત જોવામાં આવે છે, તે કાંઈ પણ બહાર નથી; પરંતુ જેમ અંકુરમાં જ પાંદડાંઓનો સમૂહ હોય છે, તેમ સઘળું ચિત્તમાં જ છે.[૪૯] જેમ ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તમાંથી જ બહાર પ્રકટ થાય છે.[૫૦] જેમ વાસ્તવિક રીતે પાંદડાં અને ફળ આદિ પદાર્થો અંકુરમાં જ છે પણ અંકુરથી બહાર કદી નથી, તેમ વાસ્તવિક રીતે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો ચિત્તમાં જ છે, પણ ચિત્તથી બહાર કદી નથી.[૫૧] જેમ કુંભાર ઘડાને બનાવે છે અને ફોડી પણ નાખે છે, તેમ ચિત્ત જ આ જગતને બનાવે છે અને નષ્ટ પણ કરી

નાખે છે. વર્તમાન પદાર્થોનું ઇન્દ્રિયોથી અવલોકન, ભવિષ્ય પદાર્થોનું મનથી મનન, ભૂત પદાર્થોનું મનથી સ્મરણ, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળ અને તે તે કાળને જણાવનારી સૂર્ય આદિની ક્રિયાઓ, વગેરે વિવિધતા બતાવતા આ જગતને ચિત્ત જ બનાવે છે અને ચિત્ત જ પાછું પોતામાં સમેટી લે છે.[૫૨] સ્વપ્નથી થયેલા ભ્રમોમાં, મદના વેગથી થયેલા ભ્રમોમાં, રાગ (પ્રેમ)થી થયેલા ભ્રમોમાં અને રોગ આદિથી થયેલા ભ્રમોમાં સઘળા પદાર્થોને ચિત્ત જ બનાવે છે અને ચિત્ત જ પાછું સમેટી લે છે; અને એ વાત બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનાં સઘળાં માણસોના અનુભવમાં પણ છે.[૫૩] જેમ મૂળથી પૃથ્વીનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ઝાડમાં લાખો ફળો અને લાખો પુષ્પો રહે છે, તેમ વાસનાઓનું ગ્રહણ કરીને રહેલા ચિત્તમાં લાખો વૃત્તાંતો રહે છે.[૫૪] જેમ પૃથ્વીમાંથી ઊખડી ગયેલા ઝાડમાં ફરી વાર પાંદડાં થતાં નથી, તેમ વાસનાઓથી રહિત થયેલા ચિત્તમાં ફરી વાર જન્મ–મરણ આદિ થતાં નથી. જેમાં અનંત બ્રહ્માંડોની જાળ રહેલી છે, એવા તે ચિત્તે પોતાની અનંત વાસનાઓના એકદેશરૂપ ચાંડાળપણાને પ્રકટ કર્યું; તો તેમાં વિસ્મય પામવા જેવું શું છે![૫૫,૫૬] જે રીતે ઘણા આડંબરવાળું અને વિચિત્ર ચિંતાઓરૂપી વિકારોને દેનારું ચાંડાળપણું ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું, તેજ રીતે 'અતિથિ બ્રાહ્મણ આવ્યો, જમ્યો, સૂતો અને તેણે વાત કરી' એ પણ ભ્રાંતિથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે.[૫૭,૫૮] 'હું મારા સ્થાનમાંથી ઊઠીને માર્ગમાં ચાલ્યો જાઉં છું, હું 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં આવ્યો છું, આ ભૂતમંડળ દેશનાં માણસો છે અને આ ભૂતમંડળ દેશનાં ગામો છે.' એ ભ્રમ પણ તેજ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે.[૫૯] આ 'કટંજ' નામના ચાંડાળનું જૂનું તૂટી ગયેલું ઘર છે અને લોકો 'આ કટંજનું ઘર છે' એમ કહે છે, એ ભ્રમ પણ તેજ રીતે તારા જોવામાં આવ્યો છે.[૬૦] 'હું કીરદેશની રાજધાનીમાં આવ્યો છું અને કીરદેશના લોકોએ રાજા થયેલા ચાંડાળનું વૃત્તાંત મારી પાસે કહ્યું' એ ભ્રમ પણ તેજ રીતે (ભ્રાંતિથી જ) તારા જોવામાં આવ્યો છે.[૬૧] હે બ્રાહ્મણોમાં ઉત્તમ! જેને તું સાચું ગણે છે અને જેને તું ખોટું ગણે છે, તે પણ સઘળી મોહજાળ જ તારા જોવામાં આવી છે. વાસનાઓથી ઘેરાયેલું ચિત્ત પોતાની અંદર શું ન દેખે, એ કાંઈ કહી શકાતું નથી; કેમકે એક વર્ષે કરી શકાય એવું કામ પણ સ્વપ્નમાં ક્ષણમાત્રથી સિદ્ધ થયેલું ચિત્તના જોવામાં આવે છે.[૬૨,૬૩] હે મહાબુદ્ધિમાન ગાધિ! અતિથિ પણ ન હતો, 'ભૂતમંડળ' નામનો દેશ પણ ન હતો, 'કીર' નામનો દેશ પણ ન હતો અને કીરદેશની તે રાજધાની પણ ન હતી. એ સઘળું કેવળ મોહથી જ તારા જોવામાં આવ્યું છે.[૬૪] તું ભૂતમંડળ દેશમાં જતાં, માર્ગમાં થાકી રહ્યો હતો તેથી, જેમ મૃગ વનમાં આરામ લે, તેમ તેં એક પર્વતની ગુફામાં આરામ લીધો હતો અને ત્યાંજ શ્રમથી મૂઢપણાને લીધે 'આ ભૂતમંડળ દેશ છે અને આ તે ચાંડાળનું ઘર છે' એમ તારા જોવામાં આવ્યું હતું, સાચું કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નથી.[૬૫,૬૬] એ સમયમાં જ કીરદેશની રાજધાની જે જોવામાં આવી અને અઘમર્ષણના સમયમાં પણ જે કાંઈ જોવામાં આવ્યું, તે સઘળું માયામય જ જોવામાં આવ્યું છે.[૬૭] હે મુનિ! તું ઉન્મત્તની જેમ મનથી જ સર્વદા સઘળી દિશાઓમાં ફર્યો છે અને તે તે દિશાઓમાં જે જે કાંઈ તારા જોવામાં આવ્યું છે, તે સઘળો મનનો જ ભ્રમ જોવામાં આવ્યો છે.[૬૮] હવે તારા બ્રહ્મચર્યઆશ્રમમાં ઘટે એવાં વેદાધ્યયન આદિ કર્મો કરવામાં તું તત્પર થા અને તે પોતાનાં કર્મો કરતાં, શાંત બુદ્ધિવાળો થઈને રહેજે. વર્ણાશ્રમના સંપ્ર-

દાયથી પ્રાપ્ત થયેલાં પોતાનાં કર્મો કર્યા વિના માણસોને આ જગતમાં કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી.[૬૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–પછી હે રામ ! ત્રૈલોક્યમાં રહેનારા એવા સર્વ તપસ્વી લોકોથી પૂજાતા શ્રીવિષ્ણુભગવાન, ગાધિબ્રાહ્મણને એટલાં વચનો કહી, સેવાથી પવિત્ર હસ્તોવાળા દેવતાઓના અને મુનિઓના સમૂહોથી વીંટાઈને પોતાના સ્થાનરૂપ ક્ષીરસાગરમાં પધાર્યા.[૭૦]

इति निगदितवान्स पद्मनाभो भुवनगतापसवृंदपूज्यमानः । विबुधमुनिगणैः पवित्रहस्तैर्वृत उदधिं निजमास्पदं जगाम ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'માયામહત્ત્વકથન' એ નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

ગાધિબ્રાહ્મણ જીવન્મુક્ત થયો–આખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथ गाधिर्गते विष्णौ पुनर्भूतादिकं क्रमात् ।
स्वयं मोहं विचारार्थं बभ्रामाभ्रमिवांबरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! વિષ્ણુભગવાન પધારી ગયા પછી, જેમ આકાશમાં વાદળું ફરે, તેમ ગાધિબ્રાહ્મણ પોતાના મોહનો વિચાર કરવાને માટે (મેં જોયું હતું તે સાચું જોયું હતું કે વિષ્ણુના કહેવા પ્રમાણે સ્વપ્ન જેવું જ જોયું હતું ! જો સ્વપ્ન જેવું દીઠું હશે તો હવે ફરીવાર જોતાં નહિ દેખાય એવો નિશ્ચય કરવાને માટે) ફરી વાર અનુક્રમથી ભૂતમંડળ આદિ દેશોમાં ફરવા લાગ્યો.[૧] ફરીફરીને જોતાં ભૂતમંડળ આદિ દેશોનાં માણસોને મોઢેથી પોતાના ચાંડાળપણા આદિનું એ જ વૃત્તાંત સાંભળવામાં આવતાં અને કેટલાંએક ચિહ્નો ઉપરથી આગળની પેઠે જ જાણવામાં આવતાં, મૂંઝાયેલો તે ગાધિબ્રાહ્મણ વિષ્ણુનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજવા સારુ ફરી વાર પર્વતની ગુફામાં રહીને વિષ્ણુનું આરાધન કરવા લાગ્યો.[૨] થોડો કાળ જતાં જ શ્રીવિષ્ણુભગવાન તેની પાસે પધાર્યા; કેમકે એક વાર આરાધન કરવાથી જ પ્રભુ મિત્ર જેવા થઈ જાય છે.[૩] જેમ મેઘ મોરને દર્શન દે, તેમ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વિષ્ણુએ ગાધિને દર્શન દઈને કહ્યું કે, 'વળી તું તપ કરીને શું માગે છે?'[૪] એ પ્રમાણે વિષ્ણુનાં વચન સાંભળીને ગાધિએ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું.

ગાધિ બોલ્યો:–હે પ્રભુ ! હું છ મહિના સુધી ફરી વાર પણ ભૂતમંડળ દેશમાં અને કીર દેશમાં ફર્યો, તો તેમ કરતાં પણ લોકોની વાતોમાં કે બીજાં ચિહ્નોમાં પણ મારા વૃત્તાંત સંબંધી કશો ફેરફાર જેવામાં આવ્યો નહિ. આમ છતાં પણ આપે કહ્યું હતું કે, 'ભૂતમંડળ દેશ આદિ સઘળું ભ્રાંતિથી જ તારા જેવામાં આવ્યું હતું' તો એ શી રીતે મનાય? ભ્રાંતિથી જેવામાં આવેલા પદાર્થો અવશ્ય બીજા કાળે ફેરફાર પામી જાય અને મારા જેયેલા પદાર્થો તો બીજા કાળે પણ ફેરફાર પામ્યા નહિ; માટે એ ભ્રાંતિ થઈ હતી, એમ કેમ ધારી શકાય? મહાત્માઓનાં વચનોથી તો મોહનો નાશ જ થવો જોઈએ, પણ મોહની વૃદ્ધિ નહિ થવી જોઈએ; પરંતુ આપના વચનથી તો ઊલટી મારા મોહની વૃદ્ધિ થઈ છે![૫]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:–જેમ તારા ચિત્તમાં ચાંડાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે તેમ જ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે ભૂતમંડળ દેશ તથા કીરદેશનાં સઘળાં માણસોનાં મનમાં ચાંડાળની સ્થિતિ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે; તેથી તેઓ તારા વૃત્તાંતને બરાબર રીતે કહે છે. જે મિથ્યા

× આ ઓગણપચાસમા સર્ગમાં ગાધિ બ્રાહ્મણ ભૂતમંડળ દેશમાં તથા કીરદેશમાં ફરવા ગયો, ત્યાં પણ બધું એમ ને એમ જેવામાં આવતાં વારંવાર વિષ્ણુને પૂછી 'સઘળું માયામય છે' એવો નિશ્ચય કરીને, અનુક્રમે જીવન્મુક્ત થયો; એ કથા કહેવામાં આવશે.

આભાસ થયો હોય, તેનો જ્ઞાનથી બાધ થયા વિના નાશ થતો નથી.[૭,૮] કોઈ ચાંડાળે ગામના સીમાડામાં ઘર રચ્યું હતું અને તે ભાંગી–તૂટી ગયું હતું, કે જે તારા જોવામાં આવ્યું અને જેમાં તેં પ્રવેશ કર્યો.[૯] કોઈ સમયે કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે ઘણાં માણસોને એક પ્રકારનો આભાસ પણ થાય છે; કેમકે કે મનની ગતિ વિચિત્ર છે.[૧૦] જેમ નિદ્રાની પેઠે ભ્રાંતિ આપનારા મદ્યપાનથી બગડી ગયેલા ચિત્તવાળાઓને સઘળી રીતે સઘળી દિશાઓ ઘૂમતી જોવામાં આવે છે, તેમ ઘણાં માણસો કોઈ સમયે એક પ્રકારના જ સ્વપ્નને દેખે છે, એ વાત આપણા જોવામાં આવે છે.[૧૧] જેમ વનની લીલા ખડવાળી એક જ જગ્યામાં ઘણા મૃગો રમે છે, તેમ રેતી આદિથી બનાવેલા ઢગલાને ઘર માનવારૂપી એક જ ભ્રાંતિમાં ઘણાં બાળકો રમે છે, એ વાત પણ આપણા જોવામાં આવે છે.[૧૨] વધ, બંધ, પરાજય તથા પલાયન આદિ ઘણા પ્રકારના પ્રારબ્ધનાં ફળો સૌ સૌને મળવાનાં હોય, ત્યારે યોદ્ધાઓ આદિ ઘણા લોકો એકીવખતે જય, લાભ તથા ભોગ આદિ તુલ્ય પ્રયોજનોની ભ્રાંતિથી યુદ્ધાદિમાં યત્ન કરે છે; એ પણ આપણા જોવામાં છે.[૧૩] હે ગાધિ! 'જો જગત એ એક જાતની મનની જ કલ્પના હોય, તો કોઈ કાળમાં અમુક ધાન્યના છોડવાઓનો નાશ થાય છે અને અમુક ધાન્યના છોડવાઓ નો ઉદય થાય છે, એવી કાળની વ્યવસ્થા રહેવી જોઇએ નહિ, પણ મનની કલ્પનાથી સર્વ કાળમાં સર્વ થવુ જોઈએ' એવી શંકા પણ તારે રાખવી નહિ; કારણ કે એ કાળ પણ એક જાત નો મનથી જ કલ્પાયેલો પદાર્થ છે. સૂર્યની ક્રિયાને જોઈને મનથી જ ઋતુ તથા મહિના આદિની દૃઢ કલ્પના કરી લેવામાં આવી છે. કલ્પિત કાળના અધિષ્ઠાનભૂત જે આત્મા છે, તે તો સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, એટલે તે કોઈનો પ્રતિબંધ પણ કરતો નથી અને કોઈનો ઉદય પણ કરતો નથી.[૧૪] જે વાસ્તવિક અખંડ કાળ છે, તે આત્મા જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને તે આત્મા કદી કોઈનુ કાંઈ લેતો પણ નથી અને મૂકતો પણ નથી. વર્ષો, કલ્પો અને યુગો ઇત્યાદિરૂપ જે આ લૌકિક કાળ છે, તે તો સૂર્ય આદિ ગ્રહોની ગતિઓ ઉપરથી કલ્પાયેલો છે અને તે ઉપરથી પદાર્થોના પ્રતિબંધો અને ઉદયો કલ્પાયેલા છે.[૧૫,૧૬] જેઓનાં ચિત્તોને ભ્રાંતિ થઈ હતી એવાં ભૂતમંડળદેશનાં તથા કીરદેશનાં માણસોએ સૌને સમાન (એક પ્રકારનો જ) પ્રતિભાસ થવાથી તારો ચાંડાળપણા આદિનો આડંબર પણ જોયો છે અને તે આડંબરનો છેડો પણ જોયો છે.[૧૭] હે ગાધિ! હવે તું વર્ણાશ્રમ સંબંધી પોતાનાં કર્મોમાં તત્પર રહીને, બુદ્ધિથી આત્માનો વિચાર કરજે અને મનના મોહને તજી દઈને અહીં જ રહેજે; હું જાઉં છું.[૧૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! મહાસમર્થ વિષ્ણુભગવાન એટલાં વચન કહીને અંતર્ધાન થઈ ગયા અને ગાધિબ્રાહ્મણ ઘણી ઘણી ચિંતાઓવાળી બુદ્ધિથી તે પર્વતની ગુફામાં જ રહ્યો. તે પર્વતની ગુફામાં જ કેટલાએક મહિનાઓ વીતી જતાં, વળી એ ગાધિબ્રાહ્મણ વિષ્ણુનું આરાધન કરવા લાગ્યો. એક દિવસે તેને પોતાના સ્વામી વિષ્ણુએ પધારીને દર્શન દેતાં ગાધિએ પ્રણામ કર્યા તથા માનસિક પૂજન કરી, તેમની આજ્ઞા લઈને તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.[૧૯–૨૧]

ગાધિ બોલ્યોઃ—હે મહારાજ! મારી ચાંડાળપણાની સ્થિતિનું તથા જન્મ—મરણ આદિ ઘણા ઘણા અનર્થોવાળી આ સંસારરૂપી માયાનું સ્મરણ કર્યા કરતો હું ચિત્તમાં મૂંઝાયા કરું છુ, માટે મારા મોહની નિવૃત્તિને માટે ઉપાય કહીને આપે તુરત જતું રહેવું નહિ, પણ સઘળો મોહ ટળી જાય ત્યાં સુધી અહીં જ બિરાજવું. આપ મને કોઈ નિર્મળપણાવાળું એક કાર્ય

કરવામાં જોડો.[૨૨,૨૩]

વિષ્ણુભગવાન બોલ્યાઃ–હે ગાધિ! આ જગત શંબરાસુરે ઉત્પન્ન કરેલી ઇન્દ્રજાળોની જેમ માયાના આડંબરરૂપ છે અને આ જગતમાં સ્વરૂપના વિસ્મરણ (અજ્ઞાન)ને લીધે સઘળા પ્રકારોનાં આશ્ચર્યોની કલ્પનાઓ થવી સંભવે છે.[૨૪] 'ભૂતમંડળ' નામના દેશમાં અને કીરદેશની રાજધાનીમાં તેં જ જોયું, તે સઘળું અજ્ઞાનરૂપ નિમિત્તથી સંભવે જ છે. નિદ્રા આદિમાં અજ્ઞાનને લીધે કદી નહિ જોયેલા પદાર્થોનો જ ભ્રમ થાય છે, તે સર્વ લોકોના અનુભવમાં છે.[૨૫] જેમ તેં પોતે ખોટો ચાંડાળપણા આદિનો ભ્રમ સાચા જેવો જોયો, તેમ ભૂતમંડળના અને કીરદેશના લોકોએ પણ એ જ કાળમાં તે ભ્રમ સાચા જેવો જોયો. આમ સંકલ્પોની સમાનતા થવાને લીધે કાળ આદિની સમાનતા થવી પણ સંભવે છે. હવે હું મનથી થયેલા ધિક્કારનું નિવારણ કરનારી ખરી વાત કહું છું તે તું સાંભળ. જેમ માગશર મહિનાના પ્રભાવથી લતા ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેમ આ વાતના પ્રભાવથી તારી ચિંતા ક્ષીણ થઈ જશે. ભૂતમંડળદેશમાં પૂર્વે એક 'કટંજ' નામનો ચાંડાળ હતો, તે તારા જોવામાં આવેલા જેવા જ સઘળા આકારવાળો હતો. એ ચાંડાળ તેં જોયેલી રીતિ પ્રમાણે જ કુટુંબથી રહિત થઇને કીરદેશમાં ગયો હતો, કીરદેશનો રાજા થયો હતો અને પછી તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વળી, તું જળની અંદર ડૂબ્યો હતો ત્યારે તારા ચિત્તમાં જ એ કટંજરૂપે રહેવાનો ભ્રાંતિરૂપ આભાસ થયો હતો, તે કેવળ મારા સંકલ્પને લીધે જ થયો હતો.[૨૬–૩૦] ચિત્ત જેમ કોઈ સમયે જોયેલા અને અનુભવેલા પદાર્થને બિલકુલ ભૂલી જાય છે, તેમ કોઈ સમયે નહિ જોયેલા પદાર્થની ભ્રાંતિને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.સ્વપ્ન સંબંધી, મનની કલ્પના સંબંધી અને સન્નિપાત સંબંધી સ્થિતિઓમાં મન જેમ અનેક પ્રકારના સંભ્રમોને દેખે છે, તેમ જાગ્રતની સ્થિતિમાં પણ અનેક પ્રકારના ભ્રમોને દેખે છે.[૩૧,૩૨] હે ગાધિ! જેમ ત્રિકાળદર્શી યોગીને ભવિષ્યકાળના અને ભૂતકાળના પણ પદાર્થનો દેખાવ નજરે પડે છે, તેમ તને ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલું કટંજનું આચરણ વર્તમાન કાળમાં ભ્રાંતિથી દેખાયું.[૩૩] 'કટંજ કે જે હું નહિ હતો અને તેનાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ કે જે મારાં નહિ હતાં તેઓમાં હું જ કટંજ છું અને તે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિ મારાં જ છે, એટલી બધી ભ્રાંતિ કેમ થઈ ગઈ?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે આત્મજ્ઞાન વિનાના સર્વે લોકોને પોતારૂપ નહિ એવા દેહમાં 'હું છું' એવી અને પોતાનાં નથી એવાં સ્ત્રી, પુત્ર તથા ઘર આદિમાં 'મારાં છે' એવા જ મહાપ્રબળ ખોટા ભ્રમો થયા કરે છે, તેઓની આગળ અલ્પ કાળની આ તારી ભ્રાંતિ કોણમાત્ર છે! જે આત્મવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે જ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી–પુત્રાદિ મારાં છે' એવી મિથ્યા ભ્રાંતિમાં ડૂબતો નથી; બાકી સઘળાં પ્રાણીઓ 'આ દેહ હું છું અને આ સ્ત્રી–પુત્રાદિ મારાં છે,' એવી ભ્રાંતિમાં ડૂબી ગયાં છે. જો કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચડતા વિદ્વાનને પણ 'સર્વ જગત હું છું' એવો અહંકાર રહે છે, તો પણ તેવા અહંકારથી તેની ખરાબી થતી નથી; કારણ કે એ વિદ્વાન પદાર્થોના ભિન્નભિન્નપણારૂપ અનર્થની ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. જો કે એ વિદ્વાન પણ એક જાતના અહંકારવાળો છે, તો પણ પદાર્થોના વિભાગોરૂપી દુષ્ટ ભાવનાને સ્વીકારતો નથી. તેથી, જેમ તૂંબડું પાણીમાં ડૂબતું નથી, તેમ સુખ–દુઃખોના વિલાસોવાળા ભ્રમોના પ્રકારોમાં ડૂબી જતો નથી. હે ગાધિ! તું તો હજુ સુધી વાસનાઓની જાળથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળો છે અને યોગ્ય સમજણ વિનાનો છે. તેથી, જેમ કાંઈક અવશેષ રહેલા મોટા રોગવાળો પુરુષ સ્વસ્થ થયેલો ન કહેવાય, તેમ તું સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો છે એમ કહી શકાય

હે.[૩૪-૩૭] તને હજુ સુધી પૂર્ણ જ્ઞાન થયું નથી
ી, જેમ અધૂરું ઘર રચનારો પુરુષ વરસાદના
ખનું નિવારણ કરી શકતો નથી, તેમ તું તારા
નના ભ્રમનું નિવારણ કરી શકતો નથી.[૩૮] જેમ
ંચા માણસ આગળ ઝાડનું કંઈ ચાલતું નથી,
મ જ્યારે તારા મનમાં ભ્રમનો આભાસ ખડો
ય છે, ત્યારે તે આભાસ આગળ તારું કંઈ જ
ાલતું નથી.[૩૯] જે ચિત્ત છે, તે જ આ માયા-
પી ચક્રના મધ્યરૂપ છે અને તે મધ્યબિંદુને લીધે
ા માયારૂપી ચક્ર સર્વત્ર ફર્યા કરે છે; માટે તે
ત્તને દબાવીને રહેવામાં આવે, તો માયારૂપી
ક્ર કાંઈ પણ અડચણ કરી શકતું નથી.[૪૦] હે
ાધિ! તું હવે તપ કરવાને સજ્જ થા અને મન-
ં કાંઈ પણ ખેદ નહિ રાખતાં, પર્વતની કુંજો-
ં દશ વર્ષ સુધી ચિત્તના નિરોધનો અભ્યાસ
, એટલે તેમ કરવાથી તને અપરિચ્છિન્ન જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિ થશે.[૪૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! વિષ્ણુભગવાન એ
ાધિબ્રાહ્મણને એટલાં વચન કહીને વાયુમંડળમાં
હેલા વાદળની જેમ શાંત થયેલા દીવાની જેમ
ને યમુનાના તરંગની જેમ ક્ષણમાત્રમાં ત્યાં જ
તર્ધાન થઈ ગયા. જેમ શરદઋતુના અંતમાં
ડ વિરસપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગાધિ વિવે-
ને લીધે વૈરાગ્યની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો.[૪૨,૪૩]
મણ કર્યા કરતા ભ્રમના બોજાથી રહિત થયેલી
ુદ્ધિવાળો એ ગાધિ પોતાને પૂર્વે જોવામાં આવેલી
ારબ્ધના ફળરૂપી અયોગ્ય ચાંડાળપણા આદિની
ૈચિત્ર ચેષ્ટાને ધીરે ધીરે ધિક્કારવા લાગ્યો. જેમ
ાધ આરામ લેવા પર્વતમાં જાય, તેમ કરુણાથી
ીંજાયેલા મનવાળો એ ગાધિ ચિત્તના નિગ્રહનો
ત્તમ રીતે અભ્યાસ કરવા સારુ 'ઋષ્યમૂક'
ામના પર્વતમાં ગયો. ત્યાં જઈ, સઘળા સંકલ્પો-
ા ત્યાગ કરીને તેણે દશ વર્ષ સુધી તપ કર્યું
મને તેથી તેને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ.[૪૪-૪૬] આમ
ાનની પ્રાપ્તિ થવાને લીધે પોતાની બ્રહ્મરૂપ
સત્તાને પામી, ભયથી તથા શોકથી રહિત થયેલો,
નિરંતર ઉદય પામેલા જીવન્મુક્ત સ્વરૂપવાળો,
ભોગોના વિસ્તારોની સ્થિતિઓમાં આસક્તિ
વિનાનો અને સ્વરૂપાનંદથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્ત-
વાળો એ ગાધિ, જેમ સોળે કળાઓથી સંપૂર્ણ
ચંદ્ર આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ પોતાની
પરબ્રહ્મસત્તામાં વિશ્રાંતિ પામ્યો.[૪૭]

अमरत तदनु स्वां प्राप्तसत्तां महात्मा ह्यपगतभयशोको योगभूमावनीपु । सततमुदितजीवन्मुक्तरूपः प्रशान्तः सकल इव शशांको घूर्णितापूर्णचेताः ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ગાધિને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ' એ નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

ચિત્તજયોપાય, જ્ઞાનમાહાત્મ્ય અને ચિત્તની ચંચળતાથી થતા દોષોનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

**एवमेपातिविततता दुर्ज्ञाना रघुनंदन ।
महामोहमयी माया विषमा पारमात्मिकी ॥१॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રઘુનંદન! આ રીતે
પરમાત્મામાં રહેલી આ માયા અત્યંત વિસ્તીર્ણ
છે, માંડ જાણી શકાય એવી છે અને મહા મોહ-
મય છે.[૧] ચાર ઘડી વાર થયેલા સ્વપ્ન જેવા ભ્રમ-
થી જોવાપણું ક્યાં અને અનેક વર્ષો સુધી ચાંડા-
ળપણાથી ભોગવાયેલા રાજ્યનો ભ્રમ ક્યાં![૨]
ભ્રમથી દેખાવું તે ક્યાં અને પ્રત્યક્ષ દેખાવું તે
ક્યાં! અસત્યપણું ક્યાં અને તેનું પાછું સાચું
પરિણામ થવું એ ક્યાં![૩] હે રામ! માટે
હું કહું છું કે, આ વિષમ માયા અસાવધાન
મનવાળા પુરુષને નિઃસંશય નિત્ય (પ્રત્યેક દિવ-

*આ પચાસમા સર્ગમા ચિત્તને દબાવવાના ઉપાયો, જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય અને ચિત્તની પુષ્ટતાથી થતા દોષો કહેવામા આવશે.

સે) સંકટમાં જોડી દે છે.[૪]

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે આ માયારૂપી ચક્ર કે જે મોટા વેગથી ચાલ્યા કરે છે અને જેમ અવયવો છેદાવાથી શરીરને દુઃખ થાય, તેમ પરમાત્માને આ માયાચક્ર મર્યાદામાં મૂકી દેતું હોવાથી તેને દુઃખ થયા કરે છે, તેને રોકવાનો કયો ઉપાય છે ?[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જે આ ચિત્ત છે તેને જ આધારે સર્વદા ફર્યા કરતા અને ભ્રમ આપનારા 'સંસાર' નામના માયારૂપી ચક્રનું કેન્દ્ર પણ તે ચિત્ત જ છે એમ સમજો. પુરુષપ્રયત્ન કરીને બુદ્ધિ વડે એ ચિત્તરૂપી કેન્દ્રને તુરત રોકી લેવામાં આવે, તો માયારૂપી ચક્ર પોતાનું કેન્દ્ર અટકી જવાને લીધે ભ્રમણ કરતું અટકી જાય છે.[૬,૭] જેમ દોરાથી વીંટાયેલા કેન્દ્રવાળું ચક્ર તર્જની આંગળીથી દોરો પકડાવાથી કેન્દ્ર રોકાઈ જતાં ભ્રમણ કરતું નથી, તેમ ચિત્તરૂપી કેન્દ્રવાળું આ સંસારરૂપી ચક્ર ચિત્ત રોકાઈ જતાં ભ્રમણ કરતું નથી.[૮] હે રામ ! તમે ચક્રથી યુદ્ધ કરવામાં એક્કા છો, માટે કેમ નહિ સમજો કે, 'કેન્દ્રને રોકી દેવાથી જ ચક્ર વશ થાય છે, કેન્દ્રને રોક્યા વિના વશ થતું નથી.[૯] માટે ચિત્તરૂપી કેંદ્રને યત્નથી થોભાવી રાખીને આ સંસારરૂપી ચક્રને ભમતું અટકાવી દો. સંસારરૂપી ચક્ર જ ભ્રમણ કરીને આત્માને તે તે યોનિઓમાં નાખી દે છે.[૧૦] આ ચિત્તનો નિરોધ કરવારૂપી યુક્તિ નહિ કરવાથી આત્માને અનંત દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને આ યુક્તિ કરવામાં આવે, તો સઘળું દુઃખ ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ જ થઈ જાય છે; એમ નિઃસંશય સમજો.[૧૧] કેવળ ચિત્તને દબાવવારૂપ મહાન ઔષધ વિના બીજો ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પણ સંસારરૂપી મહા રોગ શાંત થાય એમ નથી.[૧૨] હે રામ ! માટે તીર્થ, દાન તથા તપ ઇત્યાદિ ક્રિયાઓને છોડી દઇને, પરમ કલ્યાણની પ્રાપ્તિને અર્થે ચિત્તને જ વશ કરો.[૧૩] જેમ ઘડાનું આકાશ ઘડાની અંદર જ રહે છે, તેમ સંસાર ચિત્તની અંદર જ રહે છે. જેમ ઘડાનો નાશ થઈ જાય તો ઘડાનું આકાશ રહેતું નથી, તેમ ચિત્તનો નાશ થઈ જાય તો સંસાર રહેતો નથી.[૧૪] ચિત્તરૂપી ઘડાની અંદર જ રહેલું અનેક જન્મ-મરણોથી ભરેલું અને અનાદિ આ સંસારરૂપી જે આકાશ છે, તેનો ચિત્તના નાશથી નાશ કરી નાખીને, તમારા સ્વરૂપભૂત અતુલ બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં પ્રવેશ કરો.[૧૫] ચિત્ત જો ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના વિષયોના પણ અનુસધાન ને તજી દઈને, વર્તમાનકાળના બાહ્યવિષયોને પણ આસક્તિથી રહિત થઈ, થોડી વાર જ સેવવાનો અભ્યાસ રાખે, તો અચિત્તપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.[૧૬] જો તમે ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પનું અને સંકલ્પના અંશોનું અનુસંધાન તજી દેતા જશો, તો પરમ પવિત્ર બ્રહ્મપણું તમને મળી ચૂક્યું જ છે, એમાં સંશય નથી.[૧૭] જ્યાં સુધી સંકલ્પોની કલ્પના હોય, ત્યાં સુધી જ ચિત્તની વિભૂતિઓ રહે છે. વાદળાંનો વિસ્તાર ટળી ગયા પછી આકાશમાં જળનાં બિંદુઓ રહે જ નહિ. જ્યાં સુધી જગતને ચંદ્રનાં કિરણોનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જ જેમ તુષારની કણીઓ રહે છે, તેમ જ્યાં સુધી આત્માને ચિત્તનો સંબંધ હોય ત્યાં-સુધી જ સંકલ્પોની કલ્પના રહે છે. જો આત્મતત્ત્વને ચિત્તથી જુદું પાડીને તેની ભાવના કરવામાં આવે, તો પોતાના સંસારનાં કામ, કર્મ તથા વાસના આદિ મૂળિયાં, મૂળ અજ્ઞાનની સાથે બળી જ ગયાં છે એમ સમજો. ચિત્તના સંબંધથી રહિત થયેલું જે આત્મતત્ત્વ છે, તે જ પ્રત્યક્ષ ચેતન કહેવાય છે. એ પ્રત્યક્ષ ચેતન ચિત્તથી રહિત જ રહેનાર છે; માટે તેમાં કલ્પનારૂપી મેલ ઉત્પન્ન થવાનો ભય જ નથી.[૧૮-૨૧] જે સ્થિતિમાં આ અભાગિયું મન રહે નહિ, તે જ સ્થિતિ ખરી સાચી છે, તે જ સ્થિતિ પરમાનંદ છે; તે જ સ્થિતિ પરમાત્માની સ્વભાવભૂત અવસ્થા છે, તે જ સ્થિતિ

સર્વને પ્રકાશ આપનારા ચૈતન્યરૂપ છે અને તેજ સ્થિતિ પરમાર્થદૃષ્ટિરૂપ છે.[૨૨] જ્યાં સ્મશાન હોય ત્યાં કાગડાઓ જેમ સર્વદા હાજર જ રહે છે, તેમ જ્યાં ચિત્ત હોય, ત્યાં આશાઓ અને સુખ–દુઃખો સર્વદા હાજર જ રહે છે. આશા આદિ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનારી, સંસારરૂપી લતાનું વાસનારૂપી બીજ તત્ત્વના બોધથી નાશ પામેલું હોવાથી જ્ઞાનીઓના સંકલ્પમાં ઉત્પન્ન જ થતું નથી. શાસ્ત્રોના અને સજ્જનોના સમાગમોનો નિરંતર અભ્યાસ રાખવાથી જગતના પદાર્થોનું મિથ્યાપણું સમજવામાં આવે છે.[૨૩–૨૫] ચિત્તને બળાત્કારથી અવિવેકમાંથી ખેંચી લઈને પુરુષપ્રયત્નથી તથા 'આ જન્મમાં જ્ઞાન સિદ્ધ કર્યા વિના રહેવું જ નહિ' એવા દૃઢ નિશ્ચયોથી શાસ્ત્રોમાં અને સજ્જનોના સમાગમોમાં જોડી દેવું.[૨૬] પરમાત્માના અવલોકનમાં આત્મા જ મુખ્ય કારણરૂપ છે; કેમકે ઊંડી અંધારી ખાડમાં પડેલું રત્ન પોતે ,પોતાના પ્રકાશથી જ જોવામાં આવે છે.[૨૭] આત્મા જ પોતે અનુભવેલાં દશ્યોરૂપી દુઃખોને છોડી દેવા ઇચ્છે છે; એટલા માટે આત્મા જ આત્માના અવલોકનમાં મુખ્ય કારણરૂપ કહેવાય છે.[૨૮] તમે ગમે તે વાતચીત કરતાં, કોઈ પદાર્થને છોડી દેતાં, કોઈ પદાર્થનું ગ્રહણ કરતાં, આંખો ઉઘાડતાં અને આંખો મીંચતાં પણ, જેમાં કોઈ પ્રકારની કલ્પના નથી એવા પોતાના મર્યાદારહિત સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહો.[૨૯] તમે જન્મતાં, મરતાં, જીવતાં અને ક્રિયાઓ કરતાં નિર્મળ અને પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યના અનુસંધાનમાં જ સ્થિર થાઓ. 'આ પાસેનાં સંબંધીઓ તથા દૂરનાં બીજાં સંબંધીઓ મારાં છે અને આ દેહ હું છું' એવી વાસનાઓને તજી દઈને અને એકનિષ્ઠા રાખીને પોતાની અંદર રહેલા કેવળ અખંડ જ્ઞાનરૂપ ચૈતન્યમાં જ તત્પર રહો.[૩૦,૩૧] દેહ પડતાં સુધી એકનિષ્ઠા રાખીને વર્તમાન સ્થિતિમાં તથા ભવિષ્ય સ્થિતિમાં પણ પોતાના અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપના અનુસંધાનમાં અને તેના જ નિદિધ્યાસમાં તત્પર રહો. બાલ્યમાં, યૌવનમાં, વૃદ્ધપણામાં, દુઃખોમાં, સુખોમાં, જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં અને સુષુપ્તિ જેવા સમયમાં પણ સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહો. બાહ્યવિષયોરૂપી મેલનો ત્યાગ કરી, મનનો અત્યંત નાશ કરી નાખી અને આશાઓરૂપી પાશોને અત્યંત કાપી નાખીને સ્વરૂપના ધ્યાનમાં જ તત્પર રહો.[૩૨–૩૪] પોતાના સંકલ્પોથી જ માની લીધેલાં શુભાશુભોની આશારૂપી વિષૂચિકાને શાંત કરી નાખી અને 'આ ઇષ્ટ છે તથા આ અનિષ્ટ છે' એવી ભેદદૃષ્ટિને દૂર કરીને સારભૂત સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જ તત્પર રહો.[૩૫] બુદ્ધિ, બહારના વિષયો તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો, કે જેઓ કદી પણ તમારા સ્વરૂપનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, તેઓનો કાંઈ પણ આગ્રહ નહિ રાખતાં, દ્વૈતથી અને સંકલ્પોથી રહિત થઈને, પોતાના ચૈતન્યમાત્રમાં જ તત્પર રહો.[૩૬] જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિના જેવી નિર્વિકલ્પ સ્થિર સ્થિતિની ભાવના રાખી 'જે કાંઈ છે તે સઘળું હું છું' એમ વિચાર કરીને, કેવળ સત્તારૂપે રહો. જન્મ–મરણ આદિ દશાઓથી રહિત થઈ, સર્વત્ર મુક્તપણાથી યુક્ત થઈ અને 'બુદ્ધિની સઘળી વૃત્તિઓનો હું જ પ્રકાશક છું,' એવો નિશ્ચય કરી પોતાના ચૈતન્યમાત્રમાં જ તત્પર રહો. 'આ હું છું અને આ બીજો છે' એવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, જગતની સ્થિતિમાં દેખાતા સઘળા વિભાગોને મિથ્યા સમજી અને જેમ વજ્રના થાંભલાનું અવલંબન કરવામાં આવે, તેમ આત્માનું અવલંબન કરીને સ્થિર થાઓ.[૩૭–૩૯] કેવળ ધૈર્યને જ ધરનારી ઉદાર બુદ્ધિથી મનના આશાઓરૂપી પાશોને કાપી નાખી, ધર્મ અને અધર્મ એ બન્નેથી રહિત થાઓ.[૪૦] તમે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપે જ રહી તે સ્વરૂપનો જ સ્વાદ લીધા કરશો, તો 'હલાહલ' નામનું ઝેર પણ અમૃત થઈ

બ્રહ્મવિદ્યાથી સર્વ અમૃત થઈ જાય છે, એટલે બ્રહ્મવેત્તાની દૃષ્ટિમાં વિષ પણ અમૃત થઈ જાય છે. અંશોથી રહિત અને નિર્મળ એવું પોતાનું સ્વરૂપ જ્યારે ભુલાઈ જાય છે, ત્યારે જ સંસારરૂપી ભ્રમના કારણરૂપ મોટો મોહ ઉદય પામે છે.[૪૧,૪૨] જ્યારે અંશોથી રહિત અને નિર્મળ એવા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે જ સંસારરૂપી ભ્રમના કારણરૂપ મોટો મોહ નાશ પામે છે.[૪૩] તમે જ્યારે આશાઓરૂપી મહાસાગરને તરીને સ્વરૂપને આત્મ અનુસરશો, ત્યારે જેમ સૂર્યનું તેજ ચારેબાજુ ફેલાય છે, તેમ તમારું અખંડ જ્ઞાન ચારેબાજુ ફેલાશે.[૪૪] હે રામ ! સ્વરૂપનું અવલોકન કરતા અને અદ્વૈત આનંદમાં રહેલા પુરુષને આત્માનંદના સ્વાદમાં વિઘ્નરૂપ હોવાને લીધે, દેવલોકનું અમૃત પણ ઝેર જેવું લાગે છે.[૪૫] હે રામ ! જેઓ અમારા સ્વભાવ (બ્રહ્મભાવ)ને પામેલા જીવન્મુક્ત લોકો છે, તેઓની સાથે જ અમે મૈત્રી કરીએ છીએ. દેહાદિમાં અહંભાવ રાખનારા જે બાકીના લોકો છે, તેઓ તો 'પુરુષ' એ નામને ખોટી રીતે ધરાવનારા, લાંબા હાથવાળા ગધેડાઓ જ છે.[૪૬] મોટા ઉત્કર્ષને પામેલા અને પોતાના અખંડસ્વરૂપના જ્ઞાનને લીધે, સર્વથી ઉન્નત થયેલા તત્ત્વવેત્તાની આગળ, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને અર્થે તે તે મહાત્માઓની પાસે જતા યોગીઓ પણ જાણે સર્વથી ઊંચા મેરુ-પર્વતની આગળ એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં જતા હાથીઓ હોય એવા લાગે છે. જેના પારને કોઈએ જોયો પણ નથી તથા કોઈ જોઈ શકશે પણ નહિ એવા અને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ દિવ્ય ચક્ષુવાળા તત્ત્વવેત્તાને સૂર્ય આદિ બીજાં સઘળાં તેજો નકામાં જ લાગે છે. બ્રહ્મવિદ્યાથી સ્વરૂપના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વવેત્તાને સૂર્ય આદિ મોટા મોટા પ્રકાશો પણ મધ્યાહ્નકાળના દીવાઓની પેઠે નિસ્તેજ અને તુચ્છ જ લાગે છે. સઘળા તેજસ્વી પુરુષોમાં, સિદ્ધિઓવાળા પુરુષોમાં, બળવાન પુરુષોમાં, મોટા પુરુષોમાં અને ઉન્નતિઓવાળા પુરુષોમાં પણ તત્ત્વવેત્તા અત્યંત ઉત્તમ છે.[૪૭-૫૦] બ્રહ્મને જાણનારા ઉત્તમ પુરુષો જગતમાં જેમના પ્રકાશથી સૂર્ય, અગ્નિ, મણિઓ તથા તારાઓ પ્રકાશે છે, તેમના (ઈશ્વરના) જેવા શોભે છે.[૫૧] હે રામ ! જેઓને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય એવા મનુષ્યો પૃથ્વીનાં દરોમાં રહેનારા કીડાઓથી, ગધેડાઓથી અને કાગડા આદિ પક્ષીઓથી પણ ખૂબ જ હલકા છે.[૫૨] જે પુરુષ મોહરૂપી ભૂતના વળગાડવાળો હોવાને લીધે આત્મજ્ઞાનથી રહિત હોય તે મૂવેલો જ છે અને જેને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પુરુષ જ જીવતો છે, એમ મહાત્મા પુરુષો કહે છે. સંસાર સંબંધી અનેક દુઃખદાયી કટાકૂટા કર્યો કરતો આત્મજ્ઞાન વિનાનો પુરુષ, ધરતી ઉપર ધામધૂમથી ફરતો હોય તો પણ તે શબ જ ફરે છે એમ સમજવું. જીવતો તો કેવળ આત્મવેત્તા પુરુષને જ સમજવો. જેમ મહામેઘ ફેલાતાં ચારે બાજુથી પ્રકાશની શોભા દૂર જતી રહે છે, તેમ ચિત્તની ચંચળતા વધી જતાં આત્મવેત્તાપણું દૂર જતું રહે છે.[૫૩-૫૫] પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોના ભોગોના તિરસ્કારથી અને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોની તૃષ્ણાઓના ત્યાગથી સમજુ પુરુષે મનને ધીરે ધીરે, કાળે કરીને સુકાઈ ગયેલા પાંદડાંના જેવું દુર્બળ કરી નાખવું. ઇન્દ્રિય તથા દેહ આદિ અનાત્મપદાર્થોમાં 'હું છું' એવી ભાવના રાખવાથી, દેહના પોષણની અત્યંત ઇચ્છા રાખવાથી અને પુત્રોમાં, સ્ત્રીઓમાં તથા કુટુંબોમાં મમતા રાખવાથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે.[૫૬,૫૭] અહંકાર વધવાથી, સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિ પદાર્થોમાં આસક્તિરૂપ મેલ રાખવાથી અને 'જે શરીર છે તે જ હું છું' એવી ભાવના રાખવાથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે.[૫૮] દેહમાં અહંભાવ કે જે જરા તથા મરણ આદિ અનેક દુઃખોને દેનાર છે, જે નકામો જ વધ્યા કરે છે અને કામ–ક્રોધ આદિ

દોષોરૂપી સર્પોના કરંડિયારૂપ છે તેથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે[૫૯] તે સંસાર ચિંતા અને રોગને વધારનારો હોવા છતાં, સંસાર સ્થિર અને મનોહર છે એમ વિશ્વાસ થતાં તેમજ અમુકથી લાભ છે અને અમુકથી હાનિ છે એવો વિશ્વાસ થતાં, ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે.[૬૦] સ્નેહ, ધનનો લોભ અને મણિઓનો તથા સ્ત્રીઓ આદિનો લાભ કે જેઓ ઉપરટપકે જોતાં રમણીય લાગે છે પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે, તેથી ચિત્તની ચંચળતા વધી જાય છે.[૬૧] ચિત્તરૂપી સર્પ દુષ્ટ આશાઓરૂપી દૂધ પીને ભોગોરૂપી પવનના બળથી, આશાની સગવડરૂપી સાંત્વના મળવાથી અને વિષયોરૂપી ઊંદરોનો ચારો મળવાથી વધારે ચંચળ બની જાય છે.[૬૨] ચિત્તરૂપી સર્પ જવા–આવવાના સ્વભાવવાળો અને તૃષ્ણારૂપી ઝેરથી દાહ તથા મૂર્છા આદિ કષ્ટોને જ આપનારા ભોગોના સેવનરૂપી પોતાના ભયંકર શરીરથી વધારે ચંચળ બની જાય છે.[૬૩] હે રામ! ચિત્તરૂપી ઝેરી ઝાડ પર્વત જેવડું મોટું છે. તે શરીરરૂપી ઊંડા ખાડામાં લાંબા કાળથી ઊગીને જામેલું છે, તે ચિંતાઓના સમૂહોરૂપી ઊંચી ઊંચી મંજરીઓવાળું છે, તે જરા–મરણ તથા વ્યાધિઓરૂપી ફળોના સમૂહોથી નમી રહેલું છે, તે વિષયોના ઉપભોગોરૂપી અનેક ખીલેલાં ફૂલોવાળું છે, તે આશાઓરૂપી મોટી મોટી શાખાઓવાળું છે અને કલ્પનાઓરૂપી પાંદડાંઓવાળુ છે. તેને યત્ન કરી વિચારરૂપી દૃઢ કરવત વડે કાપી નાખો.[૬૪,૬૫] હે ક્ષત્રિયોમાં સિંહતુલ્ય રામ! શરીરરૂપી દુષ્ટ વનમાં રહેલો ચિત્તરૂપી ઉગ્ર હાથી, કે જે સંસારરૂપી પહાડના બહારના વિષયોરૂપી એક શિખર ઉપર જ બેસનારો છે, એ પહાડની અંદરના સંકલ્પોરૂપી ગુફામાં પેસીને આરામ લઈ શકતો નથી, શમ–દમ આદિ કમળવનોને કચરી નાખવાને માટે તાકી રહ્યો છે, તે અત્યંત પ્રચંડ છે, સુખ–દુઃખોરૂપી બે ગંડસ્થળોવાળો છે, વિકારોરૂપી લાંબા લાંબા દાંતોવાળો છે, ધૈર્ય આદિ માટીના પિંડાઓને ઉખેડીઉખેડીને ફેંકી નાખવારૂપી ખરતાળવાની ક્રિયા કર્યા કરે છે અને જેનાં શાસ્ત્ર તથા અનુમાનરૂપી બે નેત્રો અવિવેકરૂપી મદથી ચકચૂર થઈ ગયાં છે, તેને વિચારશક્તિરૂપી નખોની અણીઓની અત્યંત તીક્ષ્ણ પંક્તિથી ચીરી નાખો.[૬૬,૬૭] હે રામ! આ પોતાનો ચિત્તરૂપી કાગડો કે જે સ્ત્રીઓના ગુપ્ત ભાગો આદિ સ્મશાનોમાંજ સર્વદા આસક્ત રહેનારો છે, શરીરનું માંસ ખાઈખાઈને જ જાડો થયેલો છે, દુષ્ટ ક્રિયારૂપી લાંબી તથા કઠોર ચાંચવાળો છે, સ્વાર્થરૂપી એક જ આંખવાળો છે, પ્રબળ થયેલા અંધારા જેવો મલિન છે, બોજારૂપજ છે, ભૂંડાં કામ કરનારો છે, કઠોર શબ્દો કાઢનારો છે અને લાલચોરૂપી વિષ્ઠાઓનો ગંધ આવતાંજ તેઓના ઉપર ઝડપ મારનારો છે, તેને શરીરરૂપી માળામાંથી દૂર કાઢી મૂકો કે જેથી સઘળા દોષોની શાંતિ થાય. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી પિશાચ કે જે અજ્ઞાનોરૂપી મોટા મોટા વડોમાં આરામ લે છે, સંસારરૂપી વગડામાં પ્રત્યક્ષ જડતાવાળાં સેંકડો શરીરમાં લાંબા કાળથી ભમ્યા કરે છે અને તૃષ્ણારૂપી પિશાચણી જેને સેવ્યા કરે છે, તેને જ્યાં સુધી વિવેક, વૈરાગ્ય અને ભગીરથ પ્રયત્નરૂપી સ્વતંત્ર મંત્રોથી આત્માના ઘરરૂપી હૃદયમાંથી કાઢી મૂકવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી આત્માને સુખ ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત થાય? હે રામ! આ ચિત્તરૂપી મોટા સર્પ કે જે શુભ તથા અશુભ વૃત્તિઓરૂપી બે દાઢોવાળો છે, મનુષ્યોના સમૂહોને મારી નાખનારો છે, ચિંતારૂપી ઝેરવાળો છે, કાયારૂપી દુષ્ટ કાંચળીવાળો છે, નિરંતર પ્રાણરૂપી સ્વચ્છ પવનનું ભક્ષણ કર્યા કરે છે, અનેક પ્રકારના ભયોને તથા મરણને આપનાર છે અને હૃદયરૂપી ખરાબ શીમળાના ઝાડની બખોલમાં રહેનાર છે, તેને આત્મારૂપી ગરુડના મંત્રોની અમોઘ શક્તિથી શાંત ...ની

નાખી, સઘળા ભયને અત્યંત તજી દઈને, સંસારથી રહિત થાઓ. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી ગીધપક્ષી કે જે અમંગળ આકારવાળો છે, શરીરોરૂપી શબોના સમૂહનું નિરંતર સેવન કરનાર છે, દિશાઓમાં ભમીભમીને રાત્રે થાકી જાય છે, તૃષ્ણાઓરૂપી મસાણોમાં વિહાર કરનાર છે, અપમાન, ભય તથા શોક આદિ કાગડાઓની ચાંચોના પ્રહારોથી વારંવાર ધવાયા કરે છે, ભોગોરૂપી માંસોની લાલચથી ચારે બાજુ ઝડપો માર્યા કરે છે, અધીર છે અને વધતી જતી તૃષ્ણાથી પોતાની ડોકને ઊંચી ને ઊંચી રાખ્યા કરે છે, તે જો તમારા શરીરરૂપી ઝાડમાંથી ઊડી જાય, તો તમને અવશ્ય જય મળે એમાં લેશ પણ સંશય નથી.[૬૮–૭૫] હે રામ! આ મનરૂપી મોટો વાંદરો કે જે આંખ તથા નાકરૂપી પુષ્પોવાળા, ભુજાઓરૂપી શાખાઓવાળા અને ચપળ આંગળીઓરૂપી પાંદડાંઓવાળા દેહરૂપી ઝાડ ઉપર કૂદાકૂદ કરે છે, વગડાઓમાં તથા દેશેદેશમાં ભમ્યા કરે છે, વ્યાકુળ તથા ચંચળ અંગોવાળો છે, ફળોની લાલચ રાખ્યા કરે છે, એક જન્મભૂમિમાંથી બીજી જન્મભૂમિમાં જાય છે અને લોકોને સંસારરૂપી ગુફામાં પૂરી મૂકીને નાચ્યા કરે છે, તેને અંદર ને અંદર મારી નાખો કે જેથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય.[૭૬,૭૭] હે રામ! આ ચિત્તરૂપી અકાળ મેઘ કે જે સારાં ફળોરૂપી ધાન્યોના ક્ષયને વાસ્તે જ પડ્યા કરે છે, પોતાના બહિર્મુખ વૃત્તિરૂપી મોઢાના અગ્રમાં ચિદાભાસના પ્રકાશરૂપી વીજળીના ઝબકારાવાળો છે, અનર્થોના સમૂહોરૂપી ધારાઓને વરસાવ્યા કરે છે, વાસનારૂપી વંટોળિયાથી ખેંચાયા કરે છે અને હૃદયરૂપી આકાશમાં રહેલો છે, તેને સંકલ્પોની કલ્પનાઓના ત્યાગરૂપી ઉગ્રમંત્રના પ્રભાવથી ઉત્સાહ રાખીને દૂર કરી નાખો અને જીવન્મુક્તિરૂપ મોટા ફળને પ્રાપ્ત થઈને સારી પેઠે સ્ફુટ થયેલા બ્રહ્મપણાવાળા થાઓ.[૭૮,૭૯] હે રામ! આ ચિત્તરૂપી પાશ કે જે સૃષ્ટિથી માંડીને આજ સુધીનાં પુણ્ય અને પાપોથી ગાંઠો દેવાઈને દઢ થયેલો છે મંત્રોથી ભેદાય એવો નથી, અગ્નિઓથી બળે એવો નથી, આત્મામાં અત્યંત પીડાને દેખાડનાર છે, અનુક્રમથી અનેક અવતારોને બાંધવાને માટે જાણે એક જાતની લાંબી દોરી હોય એવો છે અને જેમાં અસંખ્ય શરીરોની માળાઓ પરોવાયેલી છે, તેને બળાત્કારથી સંકલ્પોના ત્યાગોરૂપી શસ્ત્રોથી કાપી નાખી, નિર્ભય થઈને તમે પોતે અનુકૂળ જણાય તેમ વિહાર કરો.[૮૦] હે રામ! વિષયના માર્ગને મૂકીને, બીજા માર્ગમાં જવાના આળસવાળો અને દેહરૂપી ગુફામાં ગુપ્ત રીતે રહેલો, આ સંકલ્પરૂપી ભયંકર અજગર કે જે ક્રોધ આદિરૂપ ઝેરી ફૂંફાડાઓથી સંસારરૂપી અરણ્યમાં ચાલનારા સઘળા લોકોને બાળી નાખે છે, જેને સારી સમજણ કેમે કરી ન મળે એવો છે, અપાર ઝેરને ધરનાર છે, ભુવનોને સંતાપ આપનાર છે અને વિષયોરૂપી માંસને માટે તૃષ્ણારૂપી મોઢું ફાડીને પોતાના શરીરને ઉછાળ્યા કરે છે, તેને 'કામનાઓના ત્યાગ' નામના મોટા અગ્નિથી બળાત્કારે બાળી નાખીને તમે સંસારથી રહિત થાઓ.[૮૧–૮૩] હે રામ! જેમ અસ્ત્રની યુક્તિથી ભયંકર અસ્ત્રને પણ શમાવવામાં આવે છે, તેમ શુદ્ધ ચિત્તથી મલિન ચિત્તને તુરત શમાવી નાખી, વાંદરા વિનાના ઝાડની પેઠે અખંડ શોભાવાળા થઈને તમે લાંબા દિવસો સુધી ચંચળપણાનો (વિષયોમાં ઉન્મુખ થવાનો) ત્યાગ કરી દો.[૮૪] આ પ્રકારથી અને આગળ કહેલા તત્ત્વબોધના પ્રકારથી અંદર શાંત કરેલા મનને નિર્મળ કરી, તે નિર્મળ મન વડે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ–દેહપર્યંત સઘળા દશ્યને 'આ ત્યાજ્ય જ છે' એવી દૃષ્ટિથી ખડનાં તણખલાં જેવું હલકું (તુચ્છ) જોતાં, સંસારનો પાર પામીને તમે લીલામાત્રથી ખાન–પાન કરો, શાસ્ત્રોક્ત કાર્યોમાં પણ વિહાર કરો અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ

લૌકિક કાર્યોમાં પણ રમણ કરો.[૮૫]

अमलमिति च कृत्वा चेतसा वीतशंकमुपशमितमनोंतःसर्वमादेहमेव। तृणलवलघुपश्यंल्लीलया हेयदृष्ट्यापिव विहर रमस्व प्राप्तसंसारपारः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'રાઘવાશયવિનિયોગ' એ નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ५१ मो*

શાંતપદમાં શાંતિ ઇચ્છનાર ઋષિ ઉદ્દાલક

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

परिदीर्घासु तन्वीषु सुतीक्ष्णासु सितासु च।
क्षुरधारोपमानासु चित्तवृत्तिषु तिष्ठ मा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! ચિત્તની વૃત્તિઓ કે જેઓ પરલોકના વિષયો સુધી પણ પહોંચી શકે એવી લાંબી લાંબી છે, વાસનામય હોવાને લીધે સૂક્ષ્મ છે, જો જરાક પ્રમાદ થઈ જાય તો તુરત સમાધિના સુખને કાપી નાખે એવી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે, આત્માના પ્રતિબિંબનું ગ્રહણ કરનારી હોવાને લીધે નિર્મળ છે અને તેથી જ અસ્ત્રાની ધાર જેવી છે, તેમાં પ્રમાદથી વિશ્વાસ રાખી બેસશો નહિ. હે નીતિના વિષયમાં પ્રવીણ રામ ! ઉત્તમ કુળરૂપ સારા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી તમારા શરીરરૂપી લતામાં આત્માના પરિચયવાળી આ બુદ્ધિરૂપી નવી ડાંખળી ઘણે કાળે ઉત્પન્ન થઈ છે; માટે તેને વિવેકરૂપ અમૃતના જળથી પોષણ આપજો.[૧,૨] આ શરીરરૂપી લતા કાળરૂપી સૂર્યથી કરમાઈને ધરતી પર પડી ન જાય તે પહેલાં તેને ઊંચી સ્થિતિમાં રાખીને તેની ડાંખળીનું રક્ષણ કરજો.[૩] હે મારાં વાક્યોના મુખ્ય તત્ત્વને જાણનારા રામ ! જેમ મોર મેઘના શબ્દની ભાવના કરવાથી સુખ પામે છે, તેમ તમે મારા વાક્યના અર્થની જ ભાવના કરવાથી સુખ પામશો.[૪] તમે સઘળા પ્રપંચને ઉત્પન્ન કરનારાં પૃથ્વી આદિ પાંચે ભૂતોને કાપી નાખીને તથા વીંધી નાખીને 'ઉદ્દાલક' નામના મુનિની પેઠે અત્યંત ધીરબુદ્ધિથી અંદર વિચાર કરો.[૫]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! ઉદ્દાલક મુનિએ કયા ક્રમથી પાંચે ભૂતોને કાપી નાખીને તથા વીંધી નાખીને અંદર વિચાર કર્યો હતો?[૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! પૂર્વે ઉદ્દાલકમુનિને જે રીતે ભૂતોના સમૂહનો વિચાર કરવાથી અખંડિત પરમદૃષ્ટિ (બ્રહ્મવિદ્યા) પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે રીતિ હું કહું છુ, તે તમે સાંભળો.[૭] આ જગતરૂપી જૂના ઘરનો 'વાયવ્યદિશા' નામનો કોઈ ખૂણો કે જે પર્વતોરૂપી ઊંધાં વાળેલાં વાસણોથી ઘેરાયેલો છે, તેમાં 'ગંધમાદન' નામના મોટા પર્વતમાં પથરાયેલાં પુષ્પોવાળી, કપૂર જેવા પરાગોથી તથા કેસરાઓથી ભરપૂર વૃક્ષોવાળી, વિચિત્ર રંગનાં પક્ષીઓવાળી, અનેક પ્રકારની લતાઓથી શોભી રહેલી, વનચર લોકો જેના સીમાડામાં રહેલા છે એવી, પુષ્પોના કેસરાઓથી દીપતી, કોઈ સ્થળમાં અનેક મોટાં મોટાં રત્નો-

* આ એકાવનમા સર્ગમાં શાંત પરમપદમાં શાંતિને ઇચ્છનારા ઉદ્દાલકમુનિને મનના દોષોને લીધે ઘણી રીતનો વિક્ષેપ થવાનુ કહેવામાં આવશે.

જ્યુ, સારી વાસનાઓથી ભરેલા અંતઃકરણવાળો અને જેને બ્રહ્મપદમાં શાંતિ મળી ન હતી એવો હતો.[૯-૧૪] પછી એ મુનિને અનુક્રમે તપથી, શાસ્ત્રોમાં કહેલા નિયમો પાળવાથી અને સદાચરણોથી, પૃથ્વીને જેમ નવી ઋતુ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ નવો વિવેકનો ઉદય થયો.[૧૫] સંસારરૂપી રોગથી ભય પામેલા અને એકાંતમાં જ રહેનારા એ શુભ ચિત્તવાળા ઉદ્દાલકને કોઈ સમયે આ પ્રમાણે વિચાર ઉત્પન્ન થયોઃ 'મુખ્યત્વે કરીને પામવા જેવો કયો પદાર્થ છે, કે જેમાં શાંતિ મળવાથી કદી પણ શોક કરવો ન પડે અને જેને પામીને ફરી વાર જન્મનો જ સંબંધ થાય નહિ?[૧૬,૧૭] જેમ મેઘ મેરુપર્વતના શિખરમાં શાંતિ પામે છે, તેમ હું જેમાં મનના વ્યાપારો જ ન હોય એવા પરમપવિત્ર પદમાં ક્યારે લાંબી શાંતિ પામીશ?[૧૮] જેમ ઘોંઘાટ કરનારાં ચપળ મોજાંઓ સમુદ્રની અંદર શાંત થઈ જાય છે, તેમ ભોગોની તૃષ્ણાઓ મારી અંદર ક્યારે શાંત થઈ જશે?[૧૯] 'આ કામને પહોંચી વળીને પછી આ કામ કરવું છે' એવી જાતની કલ્પનાને હું ઉત્તમ પદમાં શાંત થયેલી બુદ્ધિ વડે ક્યારે હસી કાઢીશ?[૨૦] જેમ જળ કમળના પાંદડા ઉપર રહેલું હોવા છતાં પણ તેને વળગી જતું નથી, તેમ જગતરૂપી જાળ મારા ચિત્તમાં આભાસમાત્રથી રહેલી હોવા છતાં પણ ચિત્તને વળગે નહિ એવો સમય ક્યારે આવશે?[૨૧] ઘણા ઘણા તરંગોવાળી અને અવિવેકથી જેમાં પૂર આવ્યું છે એવી તૃષ્ણારૂપી નદીને હું ઉત્તમ બુદ્ધિરૂપી વહાણથી ક્યારે તરી જઈશ? જગતનાં પ્રાણીઓ આ જે ગરબડભરેલી ખોટી ખોટી ક્રિયાઓ કરે છે, તે ક્રિયાઓને હું જેમ છોકરાંઓની રમતને હસી કાઢું, તેમ ક્યારે હસી કાઢીશ?[૨૨,૨૩] વિકલ્પોથી વિક્ષેપ પામેલું અને હીંડોળાની પેઠે ઝૂલ્યા કરતું મારું મન, જેમ 'ઉન્માદ' નામના રોગથી રહિત થયેલાનો ભય શાંત થાય છે, તેમ ક્યારે શાંત થશે?[૨૪] હું ક્યારે બ્રહ્મા જેવો પૂર્ણ બુદ્ધિવાળો થઇને ઉદય પામેલા સ્વરૂપના પ્રકાશના સ્ફુરણથી જગતની સ્થિતિઓની હાંસી કરતો કરતો પોતામાં જ સંતોષ પામીશ?[૨૫] હું અંદર એકરસ સ્વરૂપવાળો, સૌમ્ય અને સઘળી વસ્તુઓમાં સ્પૃહા વિનાનો થઈને મથનથી મુક્ત થયેલા ક્ષીરસાગરની પેઠે ક્યારે શાંત થઈશ?[૨૬] હું અત્યંત દઢ લાગતી અને સેંકડો આશાઓથી જ રચાયેલી આ સઘળી દશ્યોની શોભાને બ્રહ્મરૂપ જોતો અને અંદર અત્યંત વ્યાપકતાને પ્રાપ્ત થયેલો ક્યારે થઈશ?[૨૭] હું સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે બહારના તથા અંદરના વિષયો સહિત આ સઘળા જગતને ચૈતન્યરૂપ જોઇને તે જ ભાવનાથી ક્યારે સ્થિર થઈશ?[૨૮] હું શાંત ચિત્તવાળો અને સર્વોત્તમ ચૈતન્યના રસનો અનુભવ કરનારો થઈ, જેમ જન્માંધ માણસ જન્માંધપણું મટી જવાથી બીજા પુરુષને દેખે છે, તેમ પરમાત્માને ક્યારે દેખીશ?[૨૯] અભ્યાસથી મળે એવા અતિ સુંદર ચૈતન્યના પ્રકાશને પ્રાપ્ત થઈને હું આ કાળની કલ્પનારૂપ તુચ્છ જગતની સ્થિતિને દૂર ઊભો રહી (આસક્તિથી રહિત થઇને) ક્યારે જોયા કરીશ?[૩૦] હું ઇષ્ટથી તથા અનિષ્ટથી રહિત થઈને 'આ ત્યાજ્ય છે અને આ ગ્રાહ્ય છે' એવી બુદ્ધિથી રહિત થઈ, સ્વયંપ્રકાશ પદમાં રહીને મારામાં જ ક્યારે સંતોષ પામીશ?[૩૧] આ મારી અવિદ્યારૂપી કાળી રાત્રિ, કે જે દુષ્ટ આશાઓરૂપી ઘુવડપક્ષિણીઓથી ઘેરાયેલી છે અને હૃદયરૂપી કમળને જડતાથી (મૂર્ખતાથી અને હિમથી) બાળી નાખનાર છે, તે ક્યારે ક્ષય પામશે?[૩૨] હું પર્વતની ગુફાની અંદર નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે બ્રહ્માકાર મનવાળો થઇને, સંસારનું અનુસંધાન નહિ રહેવાથી પથ્થરના જેવી સ્થિરતાને ક્યારે મેળવીશ?[૩૩] જેને પોતાની 'અભિમાન' નામની વૃત્તિઓરૂપી મોટા મોટા મદના પ્રવાહ

ચાલ્યા જાય છે, એવો મારો અહંકારરૂપી હાથી તત્ત્વના બોધરૂપી સિંહના પંજાથી હણાઈને ક્યારે નાશ પામશે? હું નિર્વિકલ્પ કસમાધિમાં શાંત થઈ, બોલ્યાચાલ્યા વિના બેસી રહું અને વનનાં પક્ષીઓ મારા માથા ઉપર ખડનો માળો બાંધે, એવો સમય ક્યારે આવશે? હું મારી બુદ્ધિને ધ્યાનથી ધીર કરી, પર્વતની પેઠે તથા ઠૂંઠાની જેમ અવિચળ થઈ બેસું અને પક્ષીઓ મારી છાતી પર પડેલી જટામાં આરામ લે, એવો દિવસ ક્યારે આવશે? આ સંસારરૂપી વગડો કે જે તૃષ્ણાઓરૂપી કરંજ નામનાં ઝાડથી ઘેરાયેલો અને જન્મોરૂપી જૂની ઝાડીઓવાળો છે, તેનો ત્યાગ કરીને હું ક્યારે નીકળીશ?[૩૫-૩૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ પ્રમાણે વનમાં ચિંતાને પરવશ થયેલો ઉદ્દાલક બ્રાહ્મણ વારંવાર બેસીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.[૩૮] અભ્યાસ કરવા છતાં પણ વાંદરાની જેમ ચંચળ મન વિષયોથી ખેંચાવાને લીધે, તે બ્રાહ્મણને પ્રીતિ આપનારી સમાધિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ.[૩૯] કોઈ સમયે બહારના વિષયોના સ્પર્શોનો ત્યાગ થયા પછી, સમાધિમાં પ્રવેશ કરવાના સમયમાં તે ઉદ્દાલકનો ચિત્તરૂપી વાંદરો રજોગુણથી ક્ષોભ પામીને, અરુચિ તથા આલસ્ય આદિ ઉદ્વેગોને પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો.[૪૦] કોઈ સમયે તેનો ચિત્તરૂપી વાંદરો સમાધિનાં સુખોના સ્પર્શોનો ત્યાગ કરીને ચપળપણાથી, જેમ ઝેરથી મરી ગયેલો પ્રાણી દેહની ગરમીનો ત્યાગ કરીને પરલોકમાં જાય, તેમ વિષયોમાં જવા લાગ્યો.[૪૧] હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ! કોઈ સમયે તેનું ચિત્ત હૃદયાકાશમાં ઊગેલા સૂર્ય જેવા તેજને જોઈને પાછું તુરત જ વિષયોમાં દોડી જવા લાગ્યું.[૪૨] કોઈ સમયે તેનું ચિત્ત અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો સહેજ ત્યાગ કરીને, વળી પાછું તુરત જ વિષયોની વાસના જાગ્રત થવાને લીધે વિષયોમાં લંપટ થઈને, ત્રાસ પામેલા પક્ષીની જેમ છટકી જવા લાગ્યું.[૪૩] કોઈ સમયે તેનું ચિત્ત બહારના વિષયોનો તથા સમાધિનાં સુખોનો પણ ત્યાગ કરી અજ્ઞાનની સ્થિતિને તથા આત્મપ્રકાશના સંધિમાં લીન થઈને લાંબા કાળ સુધી નિદ્રારૂપી સ્થિતિને જ પામવા લાગ્યું. આ પ્રમાણે ધ્યાનના આનંદો લેવાને માટે નિત્ય ઉગ્ર ગુફાઓમાં રહેતો અને જેના વિચાર ધ્યાનમાં જ લાગેલા રહેતા હતા એવો એ ઉદ્દાલક, તુચ્છ તૃષ્ણાના તરંગોથી ચલાયમાન થવાને લીધે વ્યાકુળ થઈને, વાયુએ જળમાં નાખી દીધેલું વૃક્ષ જેમ જળના તરંગોથી કંપાયમાન થઈ સંકટમાં રહ્યા કરે, તેમ સંકટમાં રહેવા લાગ્યો.[૪૪-૪૬] પછી જેનું મન વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું એવો એ ઉદ્દાલક મુનિ, જેમ સૂર્ય નિત્ય મેરુ પર્વતમાં એકાએક ફરે છે, તેમ નિત્ય પર્વતમાં ફરવા લાગ્યો.[૪૭] ફરતાં ફરતાં એક દિવસે તેને એક ગુફા જોવામાં આવી કે જે ગુફા કોઈ પણ પ્રાણીઓથી ન પહોંચાય એવી હોવાને લીધે, જાણે ઇન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોના સંચાર વિનાની મોક્ષદશા હોય એવી લાગતી હતી. તે પવનોની અડચણ વિનાની હતી, મૃગોથી તથા પક્ષીઓથી રહિત હતી, દેવતાઓએ તથા ગંધર્વોએ પણ જોયેલી ન હતી, તેમજ પરબ્રહ્મની પેઠે શોભતી હતી.[૪૮,૪૯] પુષ્પોના સમૂહોથી તે ઢંકાયેલી હતી, કૂણાં કૂણાં લીલાં ખડવાળી હતી, જાણે ચંદ્રકાંતમણિઓથી અને મરકતમણિઓથી બનાવેલી હોય એવી હતી, ઘાટી, શીતળ છાયાવાળી હતી, રત્નોરૂપી દીવાઓથી સ્પષ્ટ દેખાતી હતી અને સારી રીતનાં રક્ષણોવાળી હોવાને લીધે જાણે વનદેવીઓના અંતઃપુરનો કોઈ ખંડ હોય એવી તે લાગતી હતી. વળી તે ધરતી પર ફેલાયેલા તથા માત્ર ટાઢને મટાડે એવા પ્રકાશોવાળી હતી, અતિ ઉષ્ણ પણ ન હતી, તેમજ અતિ શીતળ પણ ન હતી અને જાણે શરદઋતુના ઊગતા સૂર્યની સોના જેવી પીળી પ્રભા હોય એવી તે લાગતી હતી. પ્રભાતકાળમાં સૂર્યના ઉદયનો તડકો અંદર

આવવાને લીધે તે આગળના ભાગમાં સુકાયેલી હતી, પશ્ચિમભાગમાં પણ ગોખોવાળી હોવાને લીધે, મંદ તથા શબ્દ વિનાના પવનની સગવડવાળી હતી અને મંજરીઓવાળાં વૃક્ષોથી શોભતી હોવાને લીધે તે જાણે સ્વયંવરમાં હાથમાં માળા લઇને તૈયાર થયેલી રાજકન્યા હોય એવી જણાતી હતી. જાણે સાક્ષાત્ ઉપશમની જ પદ્ધતિ હોય તેમ આશ્રય કરવાને તે યોગ્ય હતી, કમળના કેશ જેવી કોમળ હોવાને લીધે બ્રહ્માને પણ વિશ્રામ લેવાને માટે તે યોગ્ય જણાય એવી હતી અને ચારે બાજુ પુષ્પોના સમૂહોથી તે સુંદર તથા કોમળ દેખાવવાળી હતી.[૫૦–૫૪]

उपशमपदवीमिवानुरूपां कमलजविश्रमणाय योग्यरूपाम् । कुसुमनिकरकोमलाभिरामां सरसिजकोटरकोमलां समंतात् ॥ ५४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ–પ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકમનોરથ' એ નામનો સર્ગ ૫૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ५२ मो×

ઉદ્દાલકે પોતાના મનને અનેક પ્રકારો વડે સમજાવ્યું

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

स तां विवेश धर्मात्मा गंधमादनकंदराम् । चित्रश्रमणसंप्राप्तामलिः पद्मकुटीमिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! પછી જેમ ભ્રમર ઘણા ભ્રમણથી મળેલી કમળરૂપી કોટડીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે ધર્માત્મા ઉદ્દાલકે ઘણા ભ્રમણથી મળેલી એ ગંધમાદન પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ સૃષ્ટિ સંબંધી ઉદ્યોગની સમાપ્તિ થતાં, નારાયણના નાભિકમળમાં પ્રવેશતા બ્રહ્મા શોભે તેમ સમાધિ માટે તૈયાર થઈને એ ગુફામાં પ્રવેશતો તે ઉદ્દાલક, શોભવા લાગ્યો.[૨] જેમ ઇન્દ્ર કોમળ વાદળાંઓના સમૂહને બનાવે છે, તેમ એ ઉદ્દાલકે તે ગુફામાં નહિ કરમાયેલાં પાંદડાંઓથી કોમળ આસન બનાવ્યું કે જેની ઉપર પોતાનું શરીર ગુચ્છની પેઠે શોભે.[૩] જેમ મેરુપર્વત નીલમણિના શિખર ઉપર રત્ન જેવા તારાઓવાળા આકાશને બિછાવે છે, તેમ એ ઉદ્દાલકે તે આસનની ઉપર સુંદર બિંદુઓવાળું મૃગચર્મ બિછાવ્યું.[૪] જેમ મેઘ વરસી રહી, શુદ્ધ થઈને કાંઈ પણ ગર્જના નહિ કરતાં, શિખર ઉપર બેસે છે, તેમ એ ઉદ્દાલક ચિત્તની વૃત્તિઓને પાતળી પાડી, શુદ્ધ થઈ, મૌનવ્રત ધારણ કરીને તે આસન ઉપર બેઠો. પછી ઉત્તરદિશામાં મુખ રાખી, કપિલ આદિ મહાત્માઓની પેઠે અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાસન વાળી, પગની પાનીઓ વડે વૃષણોને દબાવીને તેણે મહાત્મા ગુરુઓને પ્રણામો કર્યા.[૫,૬] વિષયોમાં દોડ્યા કરતા મનરૂપી મૃગને વાસનાઓથી ખેંચી લઈને, નિર્વિકલ્પક સમાધિને માટે તેણે નીચે પ્રમાણે મનને સમજાવવારૂપ વિચાર કર્યો.[૭]

ઉદ્દાલક બોલ્યોઃ–(સ્વગત) હે મૂર્ખ મન ! તને સંસારની વૃત્તિઓનું શું પ્રયોજન છે ? જે સમજુ હોય તે પરિણામે દુઃખ દેનારી ક્રિયાનું સેવન કરે જ નહિ. જે મનુષ્ય ઉપશમરૂપી રસાયનને તજીને ભોગો ઉપર દોડે, તે મનુષ્ય કલ્પવૃક્ષોના વનને તજીને ઝેરી જંગલમાં જાય છે, એમ સમજવું. હે ચિત્ત ! તું પાતાળમાં જઈશ અથવા બ્રહ્મલોકમાં જઈશ, તો પણ ઉપશમરૂપી અમૃત વિના તને પરમ શાંતિ મળશે નહિ. હે ચિત્ત ! તું જ સેંકડો આશાઓથી ભરપૂર રહીને સઘળાં દુઃખો દીધા કરે છે, એટલા માટે હવે તું ભોગોની આશાઓને તજી દઈને, અત્યંત સુંદર અને પરમ કલ્યાણરૂપી નિર્વાણપદમાં જા. હે ચિત્ત ! આ સારા પદાર્થો મેળવવા અને ખરાબ પદાર્થો તજી દેવા વગેરે વિચિત્ર કલ્પનાઓ તને દુઃખ દેનારી

× આ બાવનમા સર્ગમાં ઉદ્દાલકે ગુફામાં આસન પર બેસી, સમાધિમાં પ્રવેશ કરવા સારુ પોતાના મનને અનેક પ્રકારોથી સમજાવ્યાની કથા કહેવામાં આવશે.

ય છે, સુખ દેનારી કદી પણ નથી.[૮–૧૨] હે મૂર્ખ ચિત્ત ! જેમ વરસાદની દેડકી વ્યર્થ જ ભમ્યા કરે છે, તેમ તું આ શબ્દ–સ્પર્શાદિ નીચ વૃત્તિઓથી નિરંતર વ્યર્થ શા માટે ભમ્યા કરે છે ?[૧૩] હે મનરૂપી દેડકી ! તેં અંધ થઈને આટલા કાળસુધી ભુવનોમાં અત્યંત ભ્રમણ કરીને કયું ફળ મેળવ્યું ?[૧૪] હે મૂર્ખ ચિત્ત ! સઘળી વૃત્તિઓના ઉપરામરૂપ સમાધિ કે જેમાંથી વિદેહકૈવલ્યરૂપ સુખ મળવાનો તથા જીવન્મુક્તિરૂપ આરામ મળવાનો સંભવ છે, તેમાં તું દઢ ઉદ્યોગ શા માટે કરતું નથી ?[૧૫] હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું બહાર રહેલી વૃત્તિથી કાન સુધી પહોંચીને, જેમ મૃગ પારધીના ગાયન આદિ શબ્દોથી મોહિત થઈને દુ:ખી થાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિના શબ્દોમાં મોહિત થઈને દુ:ખી થા નહિ.[૧૬] હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું કેવળ દુ:ખ ભોગવવાને માટે જ ચામડી સુધી જઈને, જેમ હાથી હાથણીના સ્પર્શની લાલચથી બંધાઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિના સ્પર્શની લાલચથી બંધાઈ જા નહિ.[૧૭] હે આંધળા ચિત્ત ! તું જીભપણાને પામી, જેમ માછલું પકડવાના ચીપિયા પર રાખેલા માંસના પિંડની લાલચથી દુ:ખી થાય છે, તેમ દુષ્ટ અન્નોની લાલચથી દુ:ખી થઈ જા નહિ.[૧૮] હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું ચક્ષુપણાને પામી, જેમ પતંગિયું દીવાના રૂપની લાલચથી દગ્ધ થઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીઓ આદિનાં સારાં સારાં રૂપોની લાલચથી દગ્ધ થઈ જા નહિ.[૧૯] હે મૂર્ખ ચિત્ત ! તું નાકને પામી, જેમ ભ્રમર સુગંધની લાલચથી કમળની અંદર બંધાઈ જાય છે, તેમ સુગંધોની લાલચથી સ્ત્રીઓ આદિનાં શરીરોની અંદર બંધાઈ જા નહિ.[૨૦] હે મૂર્ખ મન ! મૃગ, ભ્રમર, પતંગિયું, હાથી અને મત્સ્ય આદિ તો એક એક વિષયોની લાલચરૂપી અનર્થથી માર્યા જાય છે, ત્યારે તું કે જે સઘળા વિષયોની લાલચોરૂપી સર્વ અનર્થોથી વ્યાપ્ત છે, તેને તો કેમ જ સુખ મળે ?[૨૧] હે ચિત્ત ! જેમ કોશેટાનો કીડો પોતાની લાળને પોતાના બંધનને માટે જ ફેલાવે છે, તેમ તેં વાસનાઓની જાળને તારા પોતાના જ બંધનને માટે ફેલાવેલી છે.[૨૨] હે ચિત્ત ! તું જો સંસારરૂપી રોગને તજી દઈ, શરદઋતુનાં વાદળાં જેવું શુદ્ધ થઈને નિર્મૂળ (સંપૂર્ણ રીતે) શાંત થઈ જાય, તો તને અનંત વિજય મળ્યો કહેવાય.[૨૩] હે ચિત્ત ! તું આ જગતસંબંધી પ્રવૃત્તિને, જન્મ–મરણ તથા દુ:ખ–દારિદ્રય આદિ અનેક દશાઓને આપનારી અને પરિણામે પણ પરિતાપોને જ ઉત્પન્ન કરનારી જાણવા છતાં પણ તેને નહિ તજી દે, તો દુ:ખી જ થઈશ એમાં સંશય નથી.[૨૪] અથવા હે ચિત્ત ! તું કે જે મારા અહિતરૂપ છે, તેને આ હિતનો ઉપદેશ હું શા માટે આપું છું ? તને બળાત્કારથી વશ કરીને વિચારથી તારો નાશ કરવો જ યોગ્ય છે. વિચારવાળા પુરુષને તું (મન) રહેતું જ નથી, અથવા ચિત્તનો નાશ કરવામાં જુદો યત્ન કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી; કેમકે મૂળ અજ્ઞાનનો નાશ કરવાથી જ ચિત્તનો નાશ થઈ જાય એમ છે. જેમ વરસાદનું ધાટાપણું જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જ ઝાકળનું ધાટાપણું હોય છે, તેમ જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનું ધાટાપણું હોય ત્યાં સુધી જ ચિત્તનું ધાટાપણું રહે છે.[૨૬] જેમ વરસાદનો નાશ થાય ત્યારે ઝાકળનો નાશ થાય જ છે, તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે ચિત્તનો નાશ થયા વિના રહે જ નહિ.[૨૭] જેમ શરદઋતુનું વાદળું શુદ્ધ થઈને પાતળું પડ્યું કે ક્ષીણ થયું એમ જ ધારવામાં આવે છે, તેમ જ ચિત્ત શુદ્ધ થઈને પાતળું પડ્યું કે ક્ષીણ થઈ જ ગયું એમ હું માનું છું.[૨૮] ચિત્ત કે જે સુદલ છે જ નહિ અથવા જો છે, તો વિચારમાત્રથી નષ્ટ થઈ જાય એવું છે, તેને જ આવી શિખામણ દેવી એ તો આકાશને, જળને અને પવનને પ્રહાર દેવાની પેઠે નકામી જ છે.[૨૯] હે ચિત્ત ! હું તને શિખામણ નહિ દેતાં, તારો ત્યાગ જ કરું છું; કેમકે

જેનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય હોય તેને શિખામણ દેવી એ મોટી મૂર્ખતા જ કહેવાય છે. હે મિથ્યાભૂત ચિત્ત ! હું તો વિકલ્પોથી રહિત છું, સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું તથા અહંકારની વાસના વિનાનો છું; માટે તું કે જે અહંકારના બીજરૂપ છે, તેની સાથે મારે સંબંધ જ નથી.[૩૦,૩૧] 'આ દેહ હું છું' એવું વ્યર્થ અને દુષ્ટ અભિમાન તેં જ કરાવી દીધું છે એ તારો મોટો અપરાધ છે. જો કે એ દુષ્ટ અભિમાન શંકાથી ખવાયેલા ઝેરથી થયેલા વિષૂચિકાની પેઠે ખોટા કારણથી જ થાય છે, તો પણ મૂઢ લોકોની મોટી ખરાબી કરનાર થાય છે.[૩૨] જેમ હાથણી અને હાથીના જોડાની સ્થિતિ બીલાની અંદર થવી સંભવતી નથી, તેમ દેશ–કાળ આદિના માપમાં નહિ રહેનાર આત્માની તારામાં મર્યાદિત સ્થિતિ (દેહાદિના અહંભાવની સ્થિતિ) થવી સંભવતી જ નથી. માટે એ દુષ્ટ અભિમાન ખોટા કારણથી થયેલું છે. અરે ચિત્ત ! આ ઊંડી ખાડના જેવી અદશ્યતાળવાળી અને અનેક દુઃખોને આપનારી વાસનાને અનુસરનાર તું જ છે, એટલા માટે હું તારો ત્યાગ કરું છું; હું કદી પણ એ વાસનાને અનુસરનાર નથી.[૩૩,૩૪] 'આ દેહ હું છું' એવી ભ્રાંતિ તો તેં જ અહંતાથી કલ્પી લીધી છે; માટે જે પુરુષ બાળક જેવો અવિચારી હોય, તેને જ તે સંબંધી મોહ હોવો સંભવે; પણ હું કે જે વિચારવાળો છું તેને એ મિથ્યામોહ શો પદાર્થ છે ? કાંઈ નથી.[૩૫] પગના અંગૂઠાથી માંડીને માથા સુધીના સઘળા અવયવોનું મેં કણ કણ જેટલા વિભાગો પાડીને વિવેચન કરી જોયું, પણ તેમાં જ 'હું' કહેવાય છે તે કોણ છે ? તેનો પત્તો મળતો નથી. 'હું છું' એમ માની બેઠેલો તે કોણ હશે ?[૩૬] હું પોતે તો સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર દેશના, કાળના તથા વસ્તુના માપથી રહિત, કોઈ બીજાથી જણાય નહિ એવું અને વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ અનાત્મવસ્તુરૂપે ગોઠવાય નહિ એવું જે ત્રૈલોક્યમાં એક જ અનુભવાત્મક ચૈતન્ય છે તે છું; માટે મને દેહાદિ મર્યાદિત વસ્તુમાં અભિમાન થવું સંભવતું નથી.[૩૭] જેનું દેશ–કાળાદિથી માપ જ નથી, જેમાં કોઈ પ્રકારની કલ્પના જ નથી અને જેમાં એકપણું, અનેકપણું, મોટાપણું કે નાનાપણું છે જ નહિ, એવો હું, દેહાદિમાં અભિમાન ધરી બેસું એ સંભવતું જ નથી.[૩૮] હે ચિત્ત ! હું પોતે અનુભવરૂપ છું, એટલા માટે મારા સાક્ષીસ્વરૂપથી તને મારા જ્ઞેયપદાર્થરૂપ અને મોટાં મોટાં અહંતા આદિ દુઃખોના કારણરૂપ જાણું છું; માટે હવે હું વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધરૂપી શસ્ત્રનું ગ્રહણ કરીને તને મારી નાખું છું.[૩૯] દેહમાં આ માંસ છે આ રુધિર છે, આ અસ્થિઓ છે અને આ શ્વાસના પવનો છે, તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે ?[૪૦] જે ગતિરૂપ અંશ છે તે પ્રાણોનો છે, જે બોધરૂપ અંશ છે તે મહાચૈતન્યનો છે અને જે જરા તથા મરણરૂપ અંશ છે તેઓ શરીરના છે, તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે ?[૪૧] હે ચિત્ત ! જે માંસ છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી, જે રુધિર છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી, જે અસ્થિઓ છે તેઓ પણ અહંપદનો અર્થ નથી, જે બોધ છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી અને જે ગતિ છે તે પણ અહંપદનો અર્થ નથી, ત્યાં અહંપદના અર્થરૂપ તે કોણ છે ?[૪૨] આ નાક છે, આ જીભ છે, આ ચામડી છે, આ બે કાન છે, આ ચક્ષુ છે અને આ સ્પર્શ છે; તો તેઓમાં 'હું, હું' એમ માની બેસનાર તે કોણ છે ?[૪૩] વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરી જોતાં જે મન છે, તે પણ અહંપદનો અર્થ હોવો સંભવતો નથી, જે તું (ચિત્ત) છે તે પણ અહંપદના અર્થરૂપ હોવું સંભવતું નથી, જે વાસના છે તે પણ અહંપદના અર્થરૂપ હોવી સંભવતી નથી અને આત્મા છે તેને તો અહંપણાનો સ્પર્શ પણ હોવો સંભ-

વર્તો નથી. આત્મા કેવળ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે જ પ્રકાશે છે, માટે તેને 'અહં' એ પદ કોઈ પણ રીતે લાગુ પડે જ નહિ.[૪૪] કાં તો 'હું સર્વનું અધિષ્ઠાન છું માટે સર્વરૂપ છું' અને કાં તો જે સર્વ છે તે કાંઈ પણ હું નથી એમ માનવું યથાર્થ છે; પરંતુ 'જે મર્યાદિત દેહ છે તે હું છું' એમ માનવું તો ભૂલભરેલું છે અને તે સંભવતું નથી. જેમ વગડામાં મળેલો મદોન્મત્ત નઠાર હરણનાં બચ્ચાંને ઠગીને હેરાન કરે છે, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ધૂતારાએ મને ઘણા દિવસ થયાં અહંતાથી ઠગીને હેરાન કર્યો છે.[૪૫/૪૬] હમણાં મેં જ એ અજ્ઞાનરૂપી ચોરને ઓળખી લીધો એ બહુ સારું થયું છે. મારા સ્વરૂપરૂપી ધનનું હરણ કરનારા એ ચોરનો હું હવે કદી પણ ફરી વિશ્વાસ કરીશ નહિ.[૪૭] હું સર્વ દુઃખોથી રહિત છું અને એ અજ્ઞાનરૂપી ચોર સર્વદા દુઃખમય જ છે; માટે હું તેનો નથી અને તે મારો નથી. જેમ મેઘ પર્વતમાં રહેવા છતાં પણ તે મેઘ–પર્વતનો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, તેમ અજ્ઞાનરૂપી ચોર મારા એક દેશમાં રહેતો હોવા છતાં પણ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી.[૪૮] જો કે મારે સર્વથા અહંકારાદિ છે જ નહિ, તો પણ જેમ નટ તાત્કાળિક વેષથી બીજારૂપ થાય છે, તેમ હું તાત્કાળિક કલ્પનાથી અહંકારરૂપ થઇને બોલુ છું, જાણું છું, રહું છું અને ચાલું છું. હું પોતાના આત્માના અવલોકનને લીધે અહંકારથી રહિતપણાને પ્રાપ્ત થયો છું.[૪૯] હું નિશ્ચયથી માનું છું કે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો વાસ્તવિક રીતે હું જ છું. જો એ ઇન્દ્રિયો મારાથી જુદી હોય તો જડ જ છે, એટલે તેઓ દેહમાંથી જતી રહે અથવા દેહમાં રહે તો પણ એમને અને મને કાંઈ પણ લાગતું–વળગતું નથી.[૫૦] હાય હાય ! જગતરૂપી બાળકને ભૂતની પેઠે નડનારો અને તાડ જેવા અતુલ ઊંચા આકારવાળો આ અહંકાર કોણ છે, શી રીતે છે અને કોણે કલ્પેલો છે ?[૫૧] જેમ મૃગ ખડ વિનાના દુષ્ટ પર્વતમાં નકામો જ અથડાયા કરે, તેમ આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી હું નકામો જ આ અહંકારરૂપી ખાડામાં અથડાયો છું.[૫૨] જો ચક્ષુ દર્શનરૂપ પોતાના વિષયમાં જતું હોય તો ભલે જાય, પણ તે કામમાં હું દેખું છું એમ માનનારો કોણ, કે જે તે દેખવાના કામમાં દુઃખી થાય છે ?[૫૩] જો ત્વચા સ્પર્શરૂપ પોતાના વિષયોમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તે સ્પર્શ કરવાના કામમાં દુષ્ટ પિશાચની પેઠે ઉદય પામતો અહંકાર કોણ ?[૫૪] જો જીભ રસરૂપ પોતાના વિષયમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તે રસનું ગ્રહણ કરવાના કામમાં 'હું રસ લઉં છું' એમ માનનારો દુષ્ટ અહંકાર કોણ અને ક્યાંથી આવ્યો ? અહંકાર એ તો એક જાતનો ભ્રમ જ જણાય છે.[૫૫] જો બિચારો કાન શ્રવણની તૃષ્ણાને વશ થઈને શબ્દરૂપ પોતાના વિષયમાં જતો હોય તો ભલે જાય, પણ તે કામમાં મિથ્યા અહંકારરૂપી દુઃખનો શો પ્રસંગ છે ?[૫૬] જો ઘ્રાણ તૃષ્ણાથી ઘેરાઈને ગંધરૂપ વિષયમાં જતી હોય તો ભલે જાય, પણ તેમાં 'હું સૂંઘું છું' એમ માની લેનારો જે ચોર છે, તેને હું જાણતો જ નથી.[૫૭] ઉપર કહેલાં સ્થળોમાં (ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યોમાં) 'હું કરું છું' એવી જે કલ્પના થાય છે, એ તો ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે એક જાતનું નકામું તૂત જ છે. એ કલ્પના એક જાતના તૂતરૂપ છે, માટે તેના હોવાથી 'આ દેહ હું છું' એવી જે આસક્તિ થાય છે, તે પણ એક જાતની ભ્રાંતિ જ છે. દેહમાં જે અહંભાવરૂપ વાસના છે, તે ટળી જશે, તો દેહનું જીવન જ નહિ રહે એમ નથી; કેમકે વાસના વિનાનો દેહ પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને લીધે પોતાની મેળે પોતાનાં જીવનરૂપ બહારનાં કાર્યોમાં વ્યવહાર કરી શકે એમ છે. દેહની પ્રવૃત્તિમાં વાસના કારણરૂપ છે જ નહિ. હે ચિત્ત ! જો વાસના વિનાનું કામ કરવામાં આવે, તો તાત્કાળિક ભોગના આભાસમાં

છું કે દુઃખી છું' એવું અભિમાન થાય જ નહિ અને ભવિષ્યમાં પણ સુખ–દુઃખોનો અનુભવ સુધ્ધાં થાય જ નહિ; એટલે શોક, મોહ, ભય, ઉદ્વેગ તથા ચિંતા આદિ સઘળા તાપોની શાંતિ જ થાય એ મોટો ગુણ છે.[૫૮–૬૦] હે મૂર્ખ ઇન્દ્રિયો! માટે અંદરથી પોતપોતાની વાસનાને છોડી દઇને પછી સઘળાં કામ કરો, કે જેથી તમને કોઈ દુઃખ જ પ્રાપ્ત થશે નહિ.[૬૧] જેમ બાળકો પ્રથમ કાદવનાં રમકડાં બનાવી લે છે અને પછી તેઓના વિનાશથી ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તમે જ વિષયોની અને વિષયોના નાશથી દુઃખની આ ખોટી વાસના ઉત્પન્ન કરી છે.[૬૨] જેમ તરંગ આદિ પદાર્થો જળથી જુદા નથી, તેમ વાસના આદિ સઘળા પદાર્થો આત્માથી જુદા નથી એવો નિશ્ચય જ્ઞાનીને જ હોય છે, અજ્ઞાનીને હોતો નથી. હે ઇન્દ્રિયોરૂપી બાળકો! જેમ કોશેટાના મૂઢ કીડાઓ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા તંતુથી ખરાબ થાય છે, તેમ તમે પણ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલી તૃષ્ણાથી ખરાબ થાઓ છો. હે ઇન્દ્રિયો! જેમ પર્વતના શિખરની ઉપર ચડતાં માણસો પિત્તથી ભમતી પોતાની દૃષ્ટિને લીધે જ નીચે પડી જઈને ઊંડી ખાડોમાં લોટે છે, તેમ તમે પોતાની તૃષ્ણાને લીધે જ અવળા માર્ગોમાં પડીને જરા તથા મરણનાં સંકટોમાં લોટો છો.[૬૩–૬૫] જેમ છિદ્રોમાં પરોવાયેલી લાંબી દોરી જ મોતીઓને એકઠાં બાંધવાના કારણરૂપ થાય છે, તેમ વાસના જ તમને એકત્ર બંધાવામાં કારણરૂપ થયેલી છે.[૬૬] આ વાસના કેવળ ભ્રાંતિથી જ થયેલી છે, માટે વાસ્તવિક રીતે સાચી છે જ નહિ અને તે વાસના, જેમ દાતરડાથી ખડ કપાઈ જાય, તેમ સંકલ્પના ત્યાગમાત્રથી જ કપાઇ જાય છે.[૬૭] જેમ પવનોની હાર દીવાઓને તથા બીજાં ચકચકિત તેજોને પણ મૂંઝાવી દેવાને માટે તથા નષ્ટ કરી દેવાને માટે કારણરૂપ થાય છે, તેમ આ વાસના જ તમને મોહ પામતા કરી દેવાને માટે તથા મરણ આદિનાં દુઃખો દેવાને માટે કારણરૂપ થયેલી છે.[૬૮] હે સઘળી ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ ચિત્ત! માટે તું સઘળી ઇન્દ્રિયોની સાથે એકમત થઈ પોતાના મિથ્યારૂપપણાનો નિશ્ચય કરી નિર્મળ અને પરમ શાંત બ્રહ્મરૂપ થઈને રહે. હે ચિત્ત! તું પ્યારા વિષયોનો ત્યાગ કરવા રૂપ મંત્રની યુક્તિથી આ છેડા વિનાની અને અજ્ઞાનરૂપ વિષમ વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલી 'અહંતા' નામની વાસનારૂપી વિષૂચિકાને (કૉલેરાને) સારી પેઠે દૂર કરી નાખીને સંસારથી રહિત એવા પૂર્ણાનંદરૂપ અને જેને મરણ આદિ ભયો પહોંચી શકતા નથી એવા પરમાત્મારૂપ થઈ જા.[૬૯,૭૦]

विषयविषविषूचिकामनंतां निपुणमहंस्थितिवासनामपास्य । अभिमतपरिहारमंत्रयुक्त्या भवविभवो भगवान् भियामभूमिः ॥ ७० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

सर्ग ५३ मो×

આત્મા વાસના ને અહંકારથી નિર્લેપ છે તથા મન અને શરીર પરસ્પર વૈરી છે

॥ उद्दालक उवाच ॥

अपारपर्यंतवपुः परमाण्वणुरेव च । चिद्वेल्या तदाक्रांतौ शक्ता वासनादयः ॥ १ ॥

ઉદ્દાલક બોલ્યોઃ—જે ચૈતન્ય છે; તે અપાર છે, અવધિઓથી રહિત છે, પરમાણુ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને વિષયોથી રહિત છે, માટે વાસના આદિ પદાર્થો એ ચૈતન્યનો જરા પણ સ્પર્શ કરવાને સમર્થ નથી.[૧] બુદ્ધિમાં તથા અહંકારમાં ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબો પડવાને લીધે જડ ઇન્દ્રિયોએ વિસ્તારેલી અને મિથ્યા છતાં પણ

× આ ત્રેપનમા સર્ગમા આત્માને વાસનાઓના તથા અહંકારના લેપથી રહિતપણું અને શરીરને તથા મનને વૈર હોવાનું કહેવામા આવશે.

પિશાચણીઓની જેમ ત્રાસ આપવામાં તૈયાર રહેનારી એ વાસનાઓનો મન જ અનુભવ કરે છે.[૨] જાગ્રતમાં કરવામાં આવેલા ઘણા ઘણા વિષયોના વિચારોથી અને અનુભવેલા વિષયોથી ફરી વાર પણ મન જ સ્વપ્નમાં નાડીના છિદ્રની અંદર વાસનામય વિષયોનો અનુભવ કરે છે. હું તો નિર્લેપ ચૈતન્યરૂપ છું, માટે મને તે વાસનાઓનો કે વિષયોનો લેપ થતો નથી. ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, માટે તેને જન્મ કે મરણ છે જ નહિ. જીવને જો પોતાના અવિનાશી અદ્વિતીય સ્વરૂપનું દર્શન થાય, તો મરવું કે કોઈના હાથથી મરાવું કાંઈ પણ રહે નહિ.[૩–૫] જેને જીવનનું પ્રયોજન હોય, તેને જ મરણનો ભય લાગે છે; પણ ચૈતન્યને જીવનનું પ્રયોજન નથી, માટે તેને મરણનો ભય કેમ હોય ? ચૈતન્ય જ સર્વના આત્મારૂપ છે અને સર્વના જીવનરૂપ છે. સર્વના જીવનરૂપ એ આત્મચૈતન્ય સર્વમાં ભરપૂર ભર્યું છે, માટે તેને કઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ત છે કે જેની તે ઇચ્છા કરે ?[૬] અનેક દુષ્ટ વિકલ્પોની પંક્તિઓથી ભરેલી જીવવાની અને મરવાની કલ્પના મનને જ થાય છે, પણ આત્મા કે જે નિર્મળ છે તેને થતી નથી.[૭] જેને દેહાદિમાં અહંભાવ થયો હોય, તેને જ જન્મ–મરણો પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માને દેહાદિમાં અહંભાવ થયો જ નથી, માટે તેને જન્મ–મરણોની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી જ હોય ?[૮] અહંકાર એ એક જાતના મિથ્યા મોહરૂપ જ છે, મન પણ ઝાંઝવાનાં પાણી જેવું છે અને પદાર્થોનો સમૂહ જડ છે; તેથી એમાં કોને દેહાભિમાન થયું ગણી શકાય ? માટે દેહનું અભિમાન નિર્મૂળ જ છે.[૯] દેહ તો માંસમય તથા રુધિરમય છે, મન તો વિચારમાત્રથી જ નષ્ટ થઈ જાય એવું છે અને ચિત્ત આદિ સઘળા પદાર્થો તો જડ છે; તેથી એમાં 'હું દેહ છું' એવું અભિમાન ધરવાને યોગ્ય કોણ છે ? કોઈ પણ નથી.[૧૦] ઇન્દ્રિયો સર્વદા પોતાને અર્થે જ પોતપોતાના વિષયોની લાલચથી કામ કર્યા કરે છે અને વિષયો પોતાના સ્વરૂપથી જ રહ્યા છે; તો તેઓમાં દેહાભિમાનને પોષણ આપીને તેનો ઉપકાર કરે એવું કોણ છે ? કોઈ પણ નથી.[૧૧] સત્ત્વગુણ પ્રકાશ આપવારૂપી પોતાનું કામ કર્યા કરે છે, રજોગુણ પ્રવૃત્તિ આપવારૂપી પોતાના કામમાં જ તત્પર રહે છે, તમોગુણ મોહ આપવાનું જ કામ કર્યા કરે છે, માયા ત્રણે ગુણોના સામ્યરૂપ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહી છે અને બ્રહ્મ પણ સત્તારૂપ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહ્યું છે; તો હવે એમાંથી 'હું દેહ છું' એવું અભિમાન ધરનાર કોણ ઘટે છે ? કોઈ પણ ઘટતું નથી.[૧૨] આ દેહમાં જે આત્મા છે તે તો સર્વમાં વ્યાપક, સઘળા દેહોમાં રહેનાર, સર્વકાળમય અને સર્વથી મહાન કેવળ પરમાત્મા જ છે; તેથી તેને પણ અહંકારનું પાત્ર ગણી શકાય એમ નથી.[૧૩] માટે અહંકાર એ તે કઈ જાતનો છે, કેવા આકારવાળો છે, કોણ છે, કેવો કહી શકાય એમ છે, કોણે કરેલો છે, શા કારણથી થયેલો છે, કેવા વર્ણવાળો છે, કોના વિકારરૂપ છે અને શી ચીજ છે ? એમ કોઈ પણ રીતે તેનું વર્ણન કરી શકાતું જ નથી, માટે તે મિથ્યા જ છે. આવા મિથ્યાભૂત અહંકારની ભાવના રાખીને હું શું લઉં અને શું છોડી દઉં ?[૧૪] 'અહંકાર' નામનો કોઈ પદાર્થ જ વિચારમાં ટકી શકતો નથી; કેમકે તેને 'છે' એમ કહેવામાં પણ કોઈ યોગ્ય યુક્તિ નથી અને 'નથી' એમ કહેવામાં પણ કોઈ યોગ્ય યુક્તિ નથી; માટે રજ્જુમાં દેખાતા સર્પની જેમ તે અનિર્વચનીય જ છે. આ પ્રમાણે અહંકાર અનિર્વચનીય છે અને હું તો સર્વદા સત્તારૂપ જ છું; માટે મને અહંકારનો સંબંધ શા કારણથી ઘટે અને કયા પ્રકારથી ઘટે ? અહંકારનું હોવું મુદ્દલ સંભવતું જ નથી, તો પછી તેની સાથે કોને સંબંધ ઘટે, શાથી સંબંધ ઘટે અને કેવો સંબંધ ઘટે ? આ પ્રમાણે એ અહંકારનો સંબંધ જ સિદ્ધ થતો નથી; માટે તેનાથી થતી 'હું

અને હું' એ કલ્પના પણ ઊડી જ જાય છે. બ્રહ્મથી જુદા પદાર્થની શોધ કરવા બેસતાં, કોઈ જુદો પદાર્થ મળતો જ નથી, તેથી જગતમાં જે કાંઈ આ છે તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ છે અને હું પણ સત્તારૂપ છું, માટે બ્રહ્મ જ છું; તો હવે વૃથા શોક શા માટે કરું છું ?[૧૫-૧૭] એક જ નિર્મળ સ્વરૂપ સર્વમાં વ્યાપક અને સર્વરૂપ થઇને રહેલું છે, તો હવે તેમાં અહંકારરૂપી કલંકનો ઉદય કેમ થવો સંભવે અને શાથી થવો સંભવે ?[૧૮] આ જે જુદા જુદા પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેઓ મુદ્દલ છે જ નહિ; કેમકે જે કાંઈ છે તે આત્મા જ છે. કદાચ એ પદાર્થો હોય તો પણ આત્માને તેમાંથી કોઈનો સંબંધ નથી.[૧૯] જેમ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતે પોતામાં જ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને લીલા કરે છે, તેમ જાગ્રતમાં પણ મન જ પોતે પોતામાં જ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયો આદિ સઘળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરીને લીલા કરે છે. આત્મા તો અસંગ છે, માટે તેને કોનો સંબંધ હોય, શા કારણથી સંબંધ હોય અને કેમ સંબંધ હોય ?[૨૦] જેમ પથરો, લોઢું અને સળી એ બધાં એક સ્થળમાં પડ્યાં હોય તો પણ તેઓને એકબીજાની સાથે કશું લાગતું-વળગતું નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન અને ચૈતન્ય એ સઘળાં એક સ્થળમાં જોવામાં આવે છે તો પણ તેઓને એકબીજાની સાથે કશું લાગતું-વળગતું નથી.[૨૧] આ અહંકારરૂપી મોટો ભ્રમ અજ્ઞાનથી જ ઊઠેલો છે, માટે 'આ મારું છે અને આ અમુકનું છે' એમ માનીને રંગની પેઠે મિથ્યા જ દેખાય છે, તેનું પાછું કદી પણ સ્મરણ ન થાય એવી રીતે તેને ભૂલી જવું યોગ્ય છે, એમ હું માનું છું.[૨૫] જેમ શરદઋતુનું આકાશ પોતાના સ્વભાવમાં જ રહે છે તેમ અનાદિ કાળથી થયેલા આ અહંકારરૂપી બ્રહ્મને તેના મૂળરૂપ અજ્ઞાનની સાથે તજી દઈ, શાંત થઈને હું પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહું.[૨૬] ભાવના કરવામાં આવેલો દેહાદિમાં અહંભાવ (હુંપણું) અનર્થોના સમૂહને આપે છે, પાપને ફેલાવે છે અને સંતાપને જ ફેલાવે છે.[૨૭] હૃદયરૂપી આકાશમાં દુષ્ટ વાસનાઓરૂપી જળવાળો અહંકારરૂપી મેઘ રહેલો હોય, ત્યાં સુધી શરીરરૂપી કેળના વનમાં ચારે બાજુ દોષોરૂપી મંજરીઓ ખીલ્યા કરે છે.[૨૮] જન્મને અંતે મરણ છે, મરણને અંતે જન્મ છે અને સઘળા ભોગ્ય પદાર્થો નાશથી ખંડિત થઈ જાય છે, માટે આ સંસારરૂપી વેદના બહુ ભૂંડી છે. જેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યકાંતમણિનો અગ્નિ શાંત જ થતો નથી, તેમ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓની 'આ મળ્યું અને આ હવે મળશે' એવા પ્રકારની બળતરા આપનારી પીડા શાંત જ થતી નથી.[૨૯,૩૦] જેમ જડ વાદળાંઓની પંક્તિ જડ પર્વતોની પંક્તિને અનુસરે છે, તેમ 'મને આ વસ્તુ છે અને આ વસ્તુ નથી' એવી ચિંતા અહંકારને જ અનુસરે છે. અહંકાર જો ક્ષીણ થઈ જાય, તો સંસારરૂપી વૃક્ષ રસ વિનાનું થઈ સુકાઇને પથરા જેવું થઈ જવાને લીધે ફરી વાર અંકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતું

થી પ્રયોજન વિનાનું જ આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે; તો જે વસ્તુ કારણપણાને યોગ્ય નહિ એવા પદાર્થમાંથી મફત જ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેને સાચી કેમ કહી શકાય ?[35] જેમ ઘડો અનાદિકાળથી માટીમાં જ હતો, હમણાં પણ માટીમાં જ છે અને હવે પછી પણ માટીમાં જ રહેશે; તેમ દેહ અનાદિકાળથી બ્રહ્મમાં જ હતો, હમણાં પણ બ્રહ્મમાં જ છે અને હવે પછી પણ બ્રહ્મમાં જ રહેશે.[36] જેમ પૂર્વકાળમાં અને ઉત્તરકાળમાં કેવળ જળરૂપે જ રહેનારું જળ મધ્યકાળમાં થોડીક વાર ચંચળ થઈ, આદિની તથા અંતની સૌમ્યતાનો ત્યાગ કરીને તરંગરૂપે રહે છે તો પણ તે જળ જ છે, પણ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, તેમ પૂર્વકાળમાં અને ઉત્તરકાળમાં કેવળ બ્રહ્મરૂપે જ રહેનારું આ દેહાદિ મધ્યકાળમાં થોડીક વાર જડરૂપે વ્યવહાર કરતું જોવામાં આવે છે તો પણ તે બ્રહ્મ છે, પણ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.[37] આ ક્ષણભંગુર દેહમાં અને તુરત જ નષ્ટ થઈ જનારા તરંગમાં જેઓ સ્થિરપણાનો વિશ્વાસ રાખી બેસે છે, તે કુબુદ્ધિ લોકોને દુઃખી થનારા જ સમજવા.[38] આ સઘળાં નામ–રૂપો પ્રથમ પણ ન હતાં, પછી પણ નહિ હોય અને કેવળ મધ્યમાં જ દેખાય છે, તો હવે એવા પદાર્થોમાં વિશ્વાસ રાખવો એ કેવું અભાગિયાપણું છે ![39] જેને સત્ કે અસત્ કહી શકાતું જ નથી અને જે વિચાર કરતાંની સાથે છુપાઈ જાય છે એવું ચિત્ત, આદિમાં તથા અંતમાં તો શાંત બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે; આદિમાં તથા અંતમાં શાંત થઈ જઇને બ્રહ્મરૂપે રહેનારું આ ચિત્ત મધ્યકાળમાં કાંઈ અન્યરૂપે ઉદય પામે છે એમ કહી શકાય કે ?[40] જેમ સ્વપ્નોના દેખાવોમાં, ચારે બાજુથી લાગેલા સિંહ આદિના ભયોમાં, મદ્ય આદિનો મદ ચડવાની દશાઓમાં, વહાણમાં બેસવાથી ફેર આવવાના સમયમાં,[41] વાયુ આદિ દોષોથી થયેલા સન્નિપાતોમાં, ચક્ષુ આદિના દોષથી થયેલા બે ચંદ્ર આદિના દેખાવોમાં, બહુ જ પ્રિય પદાર્થના લાભથી થયેલા આનંદના સમયમાં અને કામ તથા ક્રોધ આદિ દોષોના અત્યંત આવેશના સમયોમાં ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ પદાર્થોનું ચંચળરૂપ જોવામાં આવે છે અને પાછું મિથ્યા સમજાયાથી તુરત જ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ અમુક સમયમાં જોવામાં આવે છે અને પાછી બાધથી મિથ્યા સમજાતાં, તુરત ક્ષીણ થઈ જાય છે. હે ચિત્ત ! સ્વપ્ન વગેરેમાં દેખાયેલા પદાર્થો થોડા કાળ સુધી જ રહે છે અને આ જગતરૂપી ભ્રમ મોક્ષ થતાં સુધી રહે છે, એટલી જો કે કાળમાં ઓછાવત્તાપણરૂપ વિશેષતા છે, તો પણ એ કાળનું ઓછાવત્તાપણું તેં જ કલ્પી લીધેલું છે, માટે કલ્પના વિના તેમાં બીજી કાંઈ વિશેષતા નથી. તેં જ કલ્પી લીધેલું કાળનું ઓછાવત્તાપણું વ્યવહાર-સંબંધી વસ્તુઓમાં સર્વદા સત્યપણાની ભ્રાંતિ ઉપજાવી સુખ–દુઃખોના નિમિત્તરૂપ થઇને તને જ પીડે છે. જેમ સ્ત્રી કે પુત્ર આદિનું મરણ નહિ થયા છતાં પણ કોઈ ઠગારાના વચનથી થયેલી તેઓનાં મરણની ભ્રાંતિ અને ભ્રાંતિથી કલ્પાયેલી વિયોગની રાત્રિઓ સંસારમાં રાગવાળા પુરુષને પીડે છે, તેમ વ્યવહારના પદાર્થોમાં તેં જ કલ્પેલી સત્યપણાની ભ્રાંતિ અને તે ભ્રાંતિથી તેં જ કલ્પેલું કાળનું ઓછાવત્તાપણું તને જ પીડે છે, અથવા એ તારો અપરાધ નથી, પણ હું કે જે તારામાં હુંપણાનો મિથ્યા અભ્યાસ કરનાર છું તેનો જ અપરાધ છે, કે જે અપરાધને લીધે તું ઝાંઝવાનાં જળની જેમ મિથ્યા હોવા છતાં પણ સાચા જેવું દેખાય છે અને જે તારું કરેલું હોય તે મારા કરેલા જેવું થઈ જાય છે. આ જે કાંઈ અત્યંત પથરાયેલા દશ્યોનું મંડળ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું મિથ્યા જ છે એમ જો નિર્ણય કરવામાં આવે, તો મન મનપણાને તજી દઈને બ્રહ્માકાર થઈ જાય છે.[42–46] આ દશ્યોનું

સઘળું મંડળ મિથ્યા છે, એવો દઢ નિશ્ચય મનમાં આરૂઢ થાય તો, જેમ હેમંતઋતુમાં મંજરીઓ ક્ષીણ થાય છે, તેમ ભોગોની સઘળી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે.[૪૭] મન જો રાગથી રહિત થઈને અને વિષયોના મનરૂપી વ્યસનને તજી દઈને આત્માનું અવલોકન કરે, તો પોતાની મેળે જ શાંતિના સુખને પ્રાપ્ત થાય.[૪૮] ચિત્ત જો પોતાના ઇન્દ્રિયો આદિ અવયવોનો સંકોચ કરીને પરમાત્મારૂપી અગ્નિમાં પડે, તો પોતાના ચિત્તપણાને બાળી નાખીને અત્યંત અવિચળ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. જેમ વીરપુરુષ દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને છોડી દઈ, મરવું સ્વીકારીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ જયને મેળવે છે, તેમ મન જો દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને તજી દઈ પોતાના નાશને સ્વીકારે, તો બ્રહ્માકારપણારૂપ જયને મેળવે છે.[૪૯,૫૦] મન શરીરને દુઃખ દેનાર હોવાથી શરીરનો શત્રુ છે અને શરીર મનને દુઃખ દેનાર હોવાથી મનનો શત્રુ છે; પણ જેમ ઘડો જળથી ભરાતાં થયેલો ઘડાનો અને જળનો સંયોગ એ બન્નેમાંથી એકનો નાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મન અને શરીર પોતામાંના એકની વાસના નષ્ટ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનની વાસના નષ્ટ થાય તો શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે અને શરીરની વાસના નષ્ટ થઈ જાય તો મન નષ્ટ થઈ જાય છે.[૫૧] મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં શત્રુ પણ છે અને પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં મિત્ર પણ છે, તેઓનો મૂળસહિત નાશ થાય તો જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એમ છે.[૫૨] શરીરનું મરણ થતાં પણ જો મન જીવતું રહ્યું હોય, તો બીજા શરીરની કલ્પના થાય છે; માટે એકલા શરીરના મરણથી સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે એમ સમજવું નહિ. શરીરનો નાશ થવાથી સઘળાં દુઃખો ટળી ગયાનું જે કહેવામાં આવે છે, તે વાત તો લોઢાની પૂતળી આકાશમાં રહીને પૃથ્વીને ખાઈ ગઈ એ વાતની જેમ સંભવ વિનાની જ છે.[૫૩] સ્વાભાવિક વિરોધવાળાં મન અને શરીર એ બન્ને જ્યાં ભેગાં થાય, ત્યાં તો અનર્થોના સમૂહો ધારાઓની પેઠે પડે છે.[૫૪] મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરનાં વિરોધી છે, તેઓના સમાગમમાં (વિષય સંબંધી સુખભોગમાં) જે પુરુષ રુચિ રાખતો હોય, તેને તો સમુદ્રનાં જળો જેમાં પડ્યાં જ કરે છે એવા ખુલ્લા વડવાગ્નિમાં જ નાખી દેવો જોઈએ.[૫૫] જેમ બાળક યક્ષને કલ્પી લે છે, તેમ મન શરીરને કલ્પી લઈ જીવતાં સુધી ખાવાનું આપતાં, તે શરીરને પોતાની (મનની) આસક્તિથી થતાં સઘળાં દુઃખો આપે છે; માટે મન શરીરનો શત્રુ છે.[૫૬] મને દુઃખો આપીને તપાવેલું શરીર અનેક પ્રકારના રોગ આદિને ઉત્પન્ન કરીને મનને પીડવા ઇચ્છે છે, માટે શરીર મનનો શત્રુ છે. જો કે શરીર પુત્રને ઠેકાણે છે અને મન બાપને ઠેકાણે છે, તો પણ બાપ જ્યારે પુત્રને અત્યંત દુઃખ દેવા લાગે, ત્યારે પુત્ર પણ તેને દુઃખ દેવા તૈયાર થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.[૫૭] સ્વભાવથી કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ નથી તેમજ મિત્ર પણ નથી, પરંતુ જે સુખ આપે તે મિત્ર કહેવાય છે અને જે દુઃખ આપે તે શત્રુ કહેવાય છે.[૫૮] શરીર રોગ આદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણમાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે અને મન રાગ–દ્વેષાદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણમાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં છે અને પરસ્પરનાં અત્યંત વિરોધી છે, તેઓનો પરસ્પર સમાગમ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થવાની શી આશા રાખવી? મન જ જો ક્ષીણ થઈ જાય, તો શરીરને દુઃખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ જ નથી અને શરીરે પણ મનનો ક્ષય કરવાની ઉત્કંઠા રાખીને જ્ઞાનનાં સાધનોમાં યત્ન કરવો યોગ્ય છે.[૫૯–૬૧] મનને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તેને જીવતું શરીર પણ

અનેક અનર્થો આપે છે અને મરતું શરીર પણ અનેક અનર્થો આપતું જાય છે; માટે શરીરના નાશથી મનનું ઇષ્ટ થાય એમ નથી.[૬૨] જેમ મન અને શરીર એ બન્ને પરસ્પરના શત્રુ છે, તેમ પરસ્પરના મિત્ર પણ છે, કેમકે મનની કૃપાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. જેમ જડ મેઘ પોતાના જળથી તળાવને વધારે છે અને જડ તળાવ ઉનાળામાં પોતાની વરાળ આપવાથી મેઘને પોષણ આપે છે, તેમ જડ મન પોતાના સંતોષથી શરીરને પોષણ આપે છે અને જડ શરીર પોતાનાં ખાન–પાનથી મનને પોષણ આપે છે.[૬૩] આ મન અને શરીર જો કે એક રીતે પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાને લીધે, પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તો પણ, જેમ લોકમાં જળ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવા છતાં પણ માણસને રસોઈના કામમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે, તેમ લોકોને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે. મન નાશ પામે તો શરીર નાશ પામી જાય છે અને મન વધતું જાય તો શરીર વૃક્ષની જેમ ખીલતી શાખાઓવાળું થઇને વૃદ્ધિ પામે છે.[૬૪,૬૫] મન ક્ષીણ થાય તો વાસનાઓ ક્ષીણ થવાને લીધે શરીર ક્ષીણ થાય છે, પણ શરીર ક્ષીણ થાય તો મન ક્ષીણ થતું નથી. એટલા માટે મનને ક્ષીણ કરવાના ઉપાય કરવા જોઇએ. માટે સંકલ્પોરૂપી વૃક્ષોવાળા અને તૃષ્ણાઓરૂપી લતાઓવાળા મનરૂપી વનને કાપી નાખી, આત્માનંદરૂપી મોટા મેદાનમાં જઈને હું મોજથી વિહાર કરું.[૬૬,૬૭] આ મન જો ક્ષય પામતું જાય તો પોતાના સ્વભાવમાં નહિ રહેતાં, વાસનાઓની જાળથી રહિત થતાં થતાં જેમ વર્ષાઋતુને અંતે મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ નષ્ટ થઈ જશે[૬૮] ત્વચા, રુધિર તથા માંસ આદિ ધાતુઓની એક જાતની એકઠી ગોઠવણરૂપી આ 'શરીર' નામનો મારો શત્રુ, મન નાશ પામતાં ભલે નાશ પામે કે ભલે રહે, તો પણ મને તેથી કાંઈ હાનિ નથી. ભોગોની સંપત્તિ જે મનને સુખ દેવાને માટે જ શરીરની અપેક્ષા રાખે છે, તે મન મારું નથી અને હું મનનો નથી. મારે સુખના અંશનું પણ શું પ્રયોજન છે?[૬૯,૭૦] 'જે આ શરીર છે તે હું નથી' એમ સમજવામાં જે યુક્તિ છે તે આ પ્રમાણે છે. સઘળાં અંગો હોવા છતાં પણ શબ કાંઈ ક્રિયા કરી શકતું નથી, માટે આત્મા જુદો છે. શરીરથી જુદો, નિત્ય અને જેનો પ્રકાશ કદી પણ બંધ પડતો નથી એવો આત્મા હું છું, હું વ્યાપક હોવાને લીધે સૂર્યના મંડળમાં પણ રહ્યો છું અને સૂર્યથી સમાગમ પામીને આકાશમાં સૂર્યને પણ જાણું છું.[૭૧,૭૨] મને અજ્ઞાન નથી, મને દુઃખ નથી, મને અનર્થ નથી અને મને કાંઈ અડચણ પણ નથી. શરીર રહે તો પણ ભલે અને પડી જાય તો પણ ભલે. હું તો પરમ ધીર થઇને રહ્યો છું.[૭૩] જ્યાં આત્માનું જ્ઞાન છે ત્યાં મન પણ નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. જેમ રાજાની પાસે પામર લોકો રહે જ નહિ, તેમ આત્માના પ્રકાશની પાસે મનની, ઇન્દ્રિયોની કે વાસનાઓની સ્થિતિ સંભવે જ નહિ. હું એ બ્રહ્મપદને પામ્યો છું, કેવળ છું, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું, શાંત છું, અંશોથી રહિત છું, ક્રિયાઓથી રહિત છું અને ઇચ્છાથી પણ રહિત છું. જેમ તલમાંથી જુદા પાડેલા તેલને તલના કૂચાથી સંબંધ રહેતો નથી, તેમ હમણાં મને મનથી, ઇન્દ્રિયોથી કે દેહ આદિથી સંબંધ રહ્યો નથી.[૭૪–૭૬] હું જ્યારે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગ ભોગવવારૂપી લીલા કરવા સારુ સમાધિરૂપ ઉત્તમ પદમાંથી ચલિત થઈશ અને પૂર્વની વાસના મારી બુદ્ધિને બ્રહ્માકારપણામાંથી કાંઈક જુદી પાડશે, ત્યારે આ દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો મારા પરિવારની પેઠે મને વિનોદ આપશે.[૭૭] હું કે જે સર્વમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળો છું, તે એ રીતે વ્યવહારના આભાસમાં આવીશ, ત્યારે સ્વચ્છતા, પૂર્ણકામતા,

સઘળું મંડળ મિથ્યા છે, એવો દઢ નિશ્ચય મનમાં આરૂઢ થાય તો, જેમ હેમંતઋતુમાં મંજરીઓ ક્ષીણ થાય છે, તેમ ભોગોની સઘળી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે.[૪૭] મન જો રાગથી રહિત થઈને અને વિષયોના મનરૂપી વ્યસનને તજી દઈને આત્માનું અવલોકન કરે, તો પોતાની મેળે જ શાંતિના સુખને પ્રાપ્ત થાય.[૪૮] ચિત્ત જો પોતાના ઇન્દ્રિયો આદિ અવયવોનો સંકોચ કરીને પરમાત્મારૂપી અગ્નિમાં પડે, તો પોતાના ચિત્તપણાને બાળી નાખીને અત્યંત અવિચળ શુદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય. જેમ વીરપુરુષ દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને છોડી દઈ, મરવું સ્વીકારીને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ જયને મેળવે છે, તેમ મન જો દેહને તુચ્છ ગણી, ઘર આદિ વિષયોની વાસનાને તજી દઈ પોતાના નાશને સ્વીકારે, તો બ્રહ્માકારપણારૂપ જયને મેળવે છે.[૪૯,૫૦] મન શરીરને દુઃખ દેનાર હોવાથી શરીરનો શત્રુ છે અને શરીર મનને દુઃખ દેનાર હોવાથી મનનો શત્રુ છે; પણ જેમ ઘડો જળથી ભરાતાં થયેલો ઘડાનો અને જળનો સંયોગ એ બન્નેમાંથી એકનો નાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ મન અને શરીર પોતામાંના એકની વાસના નષ્ટ થવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. મનની વાસના નષ્ટ થાય તો શરીર નષ્ટ થઈ જાય છે અને શરીરની વાસના નષ્ટ થઈ જાય તો મન નષ્ટ થઈ જાય છે.[૫૧] મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં શત્રુ પણ છે અને પરસ્પરને આશ્રય આપનારાં હોવાથી પરસ્પરનાં મિત્ર પણ છે, તેઓનો મૂળ સહિત નાશ થાય તો જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય એમ છે.[૫૨] શરીરનું મરણ થતાં પણ જો મન જીવતું રહ્યું હોય, તો બીજા શરીરની કલ્પના થાય છે; માટે એકલા શરીરના મરણથી સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે એમ સમજવું નહિ. શરીરનો નાશ થવાથી સઘળાં દુઃખો ટળી ગયાનું જે કહેવામાં આવે છે, તે વાત તો લોઢાની પૂતળી આકાશમાં રહીને પૃથ્વીને ખાઈ ગઈ એ વાતની જેમ સંભવ વિનાની જ છે.[૫૩] સ્વાભાવિક વિરોધવાળાં મન અને શરીર એ બન્ને જ્યાં ભેગાં થાય, ત્યાં તો અનર્થોના સમૂહો ધારાઓની પેઠે પડે છે.[૫૪] મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરનાં વિરોધી છે, તેઓના સમાગમમાં (વિષય સંબંધી સુખભોગમાં) જે પુરુષ રુચિ રાખતો હોય, તેને તો સમુદ્રનાં જળો જેમાં પડ્યાં જ કરે છે એવા ખુલ્લા વડવાગ્નિમાં જ નાખી દેવો જોઇએ.[૫૫] જેમ બાળક યક્ષને કલ્પી લે છે, તેમ મન શરીરને કલ્પી લઈ જીવતાં સુધી ખાવાનું આપતાં, તે શરીરને પોતાની (મનની) આસક્તિથી થતાં સઘળાં દુઃખો આપે છે; માટે મન શરીરનો શત્રુ છે.[૫૬] મને દુઃખો આપીને તપાવેલું શરીર અનેક પ્રકારના રોગ આદિને ઉત્પન્ન કરીને મનને પીડવા ઇચ્છે છે, માટે શરીર મનનો શત્રુ છે. જો કે શરીર પુત્રને ઠેકાણે છે અને મન બાપને ઠેકાણે છે, તો પણ બાપ જ્યારે પુત્રને અત્યંત દુઃખ દેવા લાગે, ત્યારે પુત્ર પણ તેને દુઃખ દેવા તૈયાર થાય એ સ્વાભાવિક જ છે.[૫૭] સ્વભાવથી કોઈ કોઈનો શત્રુ પણ નથી તેમજ મિત્ર પણ નથી, પરંતુ જે સુખ આપે તે મિત્ર કહેવાય છે અને જે દુઃખ આપે તે શત્રુ કહેવાય છે.[૫૮] શરીર રોગ આદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણમાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે અને મન રાગ–દ્વેષાદિ દુઃખોનો અનુભવ કરીને ક્ષણમાત્રમાં મનને પીડવા ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે મન અને શરીર કે જેઓ પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં છે અને પરસ્પરનાં અત્યંત વિરોધી છે, તેઓનો પરસ્પર સમાગમ થવાથી સુખ પ્રાપ્ત થવાની શી આશા રાખવી? મન જ જો ક્ષીણ થઈ જાય, તો શરીરને દુઃખો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ જ નથી અને શરીરે પણ મનનો ક્ષય કરવાની ઉત્કંઠા રાખીને જ્ઞાનનાં સાધનોમાં યત્ન કરવો યોગ્ય છે.[૫૯–૬૧] મનને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થયું હોય, ત્યાં સુધી તેને જીવતું શરીર પણ

અનેક અનર્થો આપે છે અને મરતું શરીર પણ અનેક અનર્થો આપતું જાય છે; માટે શરીરના નાશથી મનનું ઇષ્ટ થાય એમ નથી.[૬૨] જેમ મન અને શરીર એ બન્ને પરસ્પરના શત્રુ છે, તેમ પરસ્પરના મિત્ર પણ છે; કેમકે મનની કૃપાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. જેમ જડ મેઘ પોતાના જળથી તળાવને વધારે છે અને જડ તળાવ ઉનાળામાં પોતાની વરાળ આપવાથી મેઘને પોષણ આપે છે, તેમ જડ મન પોતાના સંતોષથી શરીરને પોષણ આપે છે અને જડ શરીર પોતાનાં ખાન—પાનથી મનને પોષણ આપે છે.[૬૩] આ મન અને શરીર જો કે એક રીતે પરસ્પરને દુઃખ દેનારાં હોવાને લીધે, પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે તો પણ, જેમ લોકમાં જળ અને અગ્નિ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં હોવા છતાં પણ માણસને રસોઈના કામમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે, તેમ લોકોને વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં ભેગાં રહીને ઉપયોગી થાય છે. મન નાશ પામે તો શરીર નાશ પામી જાય છે અને મન વધતું જાય તો શરીર વૃક્ષની જેમ ખીલતી શાખાઓવાળું થઇને વૃદ્ધિ પામે છે.[૬૪,૬૫] મન ક્ષીણ થાય તો વાસનાઓ ક્ષીણ થવાને લીધે શરીર ક્ષીણ થાય છે, પણ શરીર ક્ષીણ થાય તો મન ક્ષીણ થતું નથી. એટલા માટે મનને ક્ષીણ કરવાના ઉપાય કરવા જોઇએ. માટે સંકલ્પોરૂપી વૃક્ષોવાળા અને તૃષ્ણાઓરૂપી લતાઓવાળા મનરૂપી વનને કાપી નાખી, આત્માનંદરૂપી મોટા મેદાનમાં જઈને હું મોજથી વિહાર કરું.[૬૬,૬૭] આ મન જો ક્ષય પામતું જાય તો પોતાના સ્વભાવમાં નહિ રહેતાં, વાસનાઓની જાળથી રહિત થતાં થતાં જેમ વર્ષાઋતુને અંતે મેઘ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ નષ્ટ થઈ જશે.[૬૮] ત્વચા, રુધિર તથા માંસ આદિ ધાતુઓની એક જાતની એકઠી ગોઠવણરૂપી આ 'શરીર' નામનો મારો શત્રુ, મન નાશ પામતાં ભલે નાશ પામે કે ભલે રહે, તો પણ મને તેથી કાંઈ હાનિ નથી. ભોગોની સંપત્તિ જે મનને સુખ દેવાને માટે જ શરીરની અપેક્ષા રાખે છે, તે મન મારું નથી અને હું મનનો નથી. મારે સુખના અંશનું પણ શું પ્રયોજન છે?[૬૯,૭૦] 'જે આ શરીર છે તે હું નથી' એમ સમજવામાં જે યુક્તિ છે તે આ પ્રમાણે છે. સઘળાં અંગો હોવા છતાં પણ શબ કાંઈ ક્રિયા કરી શકતું નથી, માટે આત્મા જુદો છે. શરીરથી જુદો, નિત્ય અને જેનો પ્રકાશ કદી પણ બંધ પડતો નથી એવો આત્મા હું છું, હું વ્યાપક હોવાને લીધે સૂર્યના મંડળમાં પણ રહ્યો છું અને સૂર્યથી સમાગમ પામીને આકાશમાં સૂર્યને પણ જાણું છું.[૭૧,૭૨] મને અજ્ઞાન નથી, મને દુઃખ નથી, મને અનર્થ નથી અને મને કાંઈ અડચણ પણ નથી. શરીર રહે તો પણ ભલે અને પડી જાય તો પણ ભલે. હું તો પરમ ધીર થઇને રહ્યો છું.[૭૩] જ્યાં આત્માનું જ્ઞાન છે ત્યાં મન પણ નથી, ઇન્દ્રિયો પણ નથી અને વાસનાઓ પણ નથી. જેમ રાજાની પાસે પામર લોકો રહે જ નહિ, તેમ આત્માના પ્રકાશની પાસે મનની, ઇન્દ્રિયોની કે વાસનાઓની સ્થિતિ સંભવે જ નહિ. હું એ બ્રહ્મપદને પામ્યો છું, કેવળ છું, સર્વથી શ્રેષ્ઠ છું, શાંત છું, અંશોથી રહિત છું, ક્રિયાઓથી રહિત છું અને ઇચ્છાથી પણ રહિત છું. જેમ તલમાંથી જુદા પાડેલા તેલને તલના કૂચાથી સંબંધ રહેતો નથી, તેમ હમણાં મને મનથી, ઇન્દ્રિયોથી કે દેહ આદિથી સંબંધ રહ્યો નથી.[૭૪-૭૬] હું જ્યારે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધના ભોગ ભોગવવારૂપી લીલા કરવા સારુ સમાધિરૂપ ઉત્તમ પદમાંથી ચલિત થઈશ અને પૂર્વની વાસના મારી બુદ્ધિને બ્રહ્માકારપણામાંથી કાંઈક જુદી પાડશે, ત્યારે આ દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિ પદાર્થો મારા પરિવારની પેઠે મને વિનોદ આપશે.[૭૭] હું કે જે સર્વમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિવાળો છું, તે એ રીતે વ્યવહારના આભાસમાં આવીશ, ત્યારે સ્વચ્છતા, પૂર્ણકામતા,

આત્મસત્તા, પ્રિયતા, સત્યતા, વિદ્વત્તા, આનંદની છટા, ઉપશાંતિ, સર્વદા કોમળ વાણી, પૂર્ણતા, ઉદારતા, સ્વભાવની અબાધિત સ્થિતિ, કાન્તિ, એકાગ્રતા, સર્વમાં એકતા, નિર્ભયતા અને દ્વૈતરૂપ વિકલ્પની ક્ષીણતા વગેરે મનગમતી સ્ત્રીઓની પેઠે મારી સેવા કરશે કે જેઓ સમતાવાળી છે, સ્વસ્થ છે, સુંદર છે, ચડતી કળાઓવાળી છે અને ભાગ્યશાળી દેખાવવાળી છે.[૭૮-૮૦] સર્વ કાળમાં, સર્વ દેશમાં અને સર્વ પ્રકારે સઘળું દ્વૈત કલ્પનાથી જ થાય છે, માટે હું કલ્પનાને જ તજી દઈશ. મારાથી સઘળા વિષયોની ઉપર રાગ–દ્વેષ તથા તેઓથી થતાં સુખ–દુઃખો દૂર જ થઈ ગયાં છે.[૮૧] મારો મોહ ટળી ગયો છે, મન નાશ પામ્યું છે; અને ચિત્ત સંબંધી વિકલ્પો દેખીતી રીતે જતા રહ્યા છે, માટે જેમ નાનું વાદળું દશ્યપણાને તજી દઇને શરદ ઋતુના આકાશમાં વિશ્રાંતિ લે, તેમ હું દશ્યપણાને તજી દઇને શીતળ પરમાત્મામાં શાંત થાઉં છું.[૮૨]

विगतमोहतया विमनस्तया गतविकल्पनचित्ततया स्फुटम् । उपरमाम्यहमात्मनि शीतले घनलवः शरदीव नमस्तले ॥ ८२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો ‘ ઉદ્દાલકવિચારવિલાસ ’ એ નામનો સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ५४ मो*

ઉદ્દાલક છેવટે સમાધિમાં જ શાંત થયો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति निर्णीयत तया धिया धवलया मुनिः ।
बद्धपद्मासनस्तस्थावर्द्धोन्मीलितलोचनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ ઉદ્દાલકમુનિ પ્રૌઢતાવાળી શુદ્ધ બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે નિર્ણય કરી, પદ્માસન વાળી, નેત્રોને અર્ધા ઉઘાડાં રાખીને બેઠો.[૧] ‘ ૐકાર પરબ્રહ્મનું નામ છે તથા સ્વરૂપ છે અને જે ૐકારનું ઉચ્ચારણ કરે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે ’ એમ નિર્ણય કરીને, જેમ ઘંટનું મુખ લોલકરૂપી જીભ વડે મોટો નાદ કરે, તેમ ધ્વનિ ઊંચો પહોંચે એવી રીતે ઊંચા સ્વરથી એ મુનિ ૐકારનું ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યો.[૨] એ ઉદ્દાલકનું ૐકારાકાર વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું ચૈતન્ય અને કૂટસ્થ જીવચૈતન્ય, ૐકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાની ઉપર પ્રકટ થયેલા નિર્મળ પરબ્રહ્મમાં જ્યાં સુધી તલ્લીન થયાં, ત્યાં સુધી તે ઉદ્દાલકે ૐકારનું જ ઉચ્ચસ્વરે ઉચ્ચારણ કર્યા કર્યું. ૐકાર કે જે અકાર, ઉકાર, મકાર અને છેલ્લી અર્ધમાત્રા એ રીતે સાડાત્રણ અવયવોવાળો છે, તેનો પહેલો ભાગ અકાર બહુ જ ઉચ્ચ સ્વરથી બોલતાં અને તેથી પ્રાણોની બહાર નીકળવાની તૈયારી થવાથી મૂલાધારથી (ગુદાથી) માંડીને હોઠ સુધી સઘળા શરીરમાં રણકારો વ્યાપ્ત થઈ રહેતાં, જેમ અગસ્ત્યમુનિએ સઘળું જળ પીજઇને સમુદ્રને ખાલી કરી મૂક્યો હતો, તેમ એ પ્રાણના બહાર નીકળવાના ‘ રેચક ’ નામના ક્રમે ઉદ્દાલકના સઘળા શરીરને ખાલી કરી મૂક્યું.[૩-૬] જેમ પક્ષી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીને આકાશમાં જઈ રહે, તેમ ઉદ્દાલકનો પ્રાણવાયુ તેના શરીરનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્યરૂપી રસથી ભરપૂર થયેલા બહારના આકાશમાં જઈ રહ્યો.[૭] આ સમયમાં, જેમ ઉત્પાતના પવને ઉછાળેલો દાવાનળ સુકાયેલા ઝાડને બાળી નાખે છે, તેમ પ્રાણના બહાર નીકળવાના સંઘર્ષણથી હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રજ્વલિત જ્વાળાઓવાળા અગ્નિએ ઉદ્દાલકના સઘળા શરીરને બાળી નાખ્યું.[૮] હે રામ ! ૐકારના પહેલા ભાગનું ઉચ્ચારણ થતાં, શરીરના શોષણ (ખાલી થવા)રૂપ પ્રાણની આકાશમાં સ્થિતિરૂપ, હૃદયમાંથી અગ્નિની ઉત્પત્તિરૂપ અને તે અગ્નિથી શરીરના બળી જવારૂ

* આ ચોપનમા સર્ગમા દહન આદિની ભાવનાઓથી પોતાના શરીરને વિષ્ણુનો આકાર પ્રાપ્ત થયાની ભાવના કરતો ઉદ્દાલક, સઘળા વિકલ્પોને ફેંકી દઇને સમાધિમાં વિશ્રાંત થયો, એ કથા કહેવામાં આવશે.

સઘળી દશાઓ ઉદ્દાલકે સમાધિના નિયમ પ્રમાણે ભાવનાથી માની લીધી હતી એમ સમજવું, પણ હઠયોગથી કરી હતી એમ સમજવું નહિ; કેમકે હઠયોગથી પ્રાણને બહાર કાઢવામાં આવે, તો મૂર્ચ્છા તથા મરણ આદિ દુઃખો થવાનો પ્રસંગ થાય છે.[૯] પછી ૐકારનો બીજો ભાગ ઉકાર અનુદાત્ત સ્વરથી બોલતાં, પ્રાણવાયુનો નિશ્ચય તથા ભરપૂર રહેવાંરૂપ 'કુંભક' નામનો બીજો ક્રમ થયો કે જે ક્રમમાં પ્રાણવાયુ કુંભમાં મોઢા સુધી ભરેલા જળની પેઠે બહાર, વચમાં, ઊંચે, નીચે કે બીજા ભાગોમાં કાંઈ પણ ક્ષોભ પામતો નથી.[૧૦,૧૧] એ ક્રમમાં જણે શરીરને બાળી નાખ્યું, તે અગ્નિ વીજળીના અગ્નિની પેઠે ક્ષણમાત્રમાં શાંત થઈ ગયો; અને સઘળા શરીરની હિમના જેવી ધોળી સ્વચ્છ ભસ્મ દેખાવા લાગી.[૧૨] આ સ્થિતિમાં શરીરનાં અસ્થિઓ, જાણે કપૂરના ચૂર્ણથી બનાવેલી શય્યામાં સુખથી સૂતાં હોય એવાં ધોળાં અને ગતિ વિનાનાં જોવામાં આવ્યાં.[૧૩] વંટોળિયાએ ઊંચી આણેલી તે હાડકાંવાળી ભસ્મને, જાણે હાડકાંનું અને ભસ્મનું ધારણ કરવાના નિયમવાળો રુદ્રનો કોઈ ભક્ત હોય એવા ઊંચે ચાલેલા પ્રચંડ વાયુએ, જાણે તપથી અત્યંત કૃશ થયેલો હોય એવા પોતાના અવશ્ય આકારમાં જોડી દીધી.[૧૪] પ્રચંડ પવને ઉડાડેલી એ હાડકાંવાળી ભસ્મ આકાશને ઘેરી લઇને ક્ષણ માત્રમાં, જેમ શરદઋતુના મેઘનું ઝાકળ ક્યાં ય જતું રહે છે, તેમ ક્યાં ય જતી રહી.[૧૫] હે રામ! ૐકારના બીજા ભાગના ક્રમમાં અગ્નિના શાંત થવારૂપ, ભસ્મના દેખાવરૂપ અને વાયુથી ભસ્મના ઊંચે ચડવારૂપ તથા ઊડી જવારૂપ સઘળી દશાઓ ઉદ્દાલક મુનિએ સમાધિના નિયમ પ્રમાણે ભાવનાથી જ માની લીધેલી હતી એમ સમજવું, પરંતુ હઠયોગથી કરી હતી, એ પ્રમાણે સમજવું નહિ; કારણ કે હઠયોગ અત્યંત દુઃખદાયી છે.

પછી ૐકારના× ત્રીજા ભાગરૂપ મકારના ઉચ્ચારણનો સમય કે જે શાંતિ આપનાર છે, તેમાં પ્રાણવાયુઓનો 'પૂરક' નામનો ત્રીજો ક્રમ થયો. એ ક્રમમાં પ્રાણવાયુઓનું પૂરણ (પુરાવું, પાછું પેસવું) થાય છે, માટે તે ક્રમ પૂરક કહેવાય છે.[૧૬,૧૭] એ અવસરે જીવચૈતન્યમાં ભાવનાથી ધારેલા અમૃતના મધ્યમાં રહેલા પ્રાણવાયુઓ બહારના આકાશમાં હિમના દર્શન જેવી સુંદર શીતળતાને પ્રાપ્ત થયા.[૧૮] જેમ આકાશના મધ્યમાં રહેલી વરાળો અનુક્રમથી શીતળ મેઘપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આકાશના મધ્યમાં રહેલા તે પ્રાણવાયુઓ અનુક્રમે ચંદ્રના મંડળપણાને પ્રાપ્ત થયા.[૧૯] અમૃતમય કળાઓના સમૂહોથી સંપૂર્ણ થયેલા, જાણે રસાયનનો જ મહાસમુદ્ર હોય એવા અને જાણે 'ધર્મમેઘ' નામની સમાધિ હોય તેમ હર્ષથી ભરપૂર થયેલા તે ચંદ્રમંડળમાં, જેમ ચંદ્રનાં કિરણો જાળિયાંઓમાં સ્ફટિકની લાકડીઓ જેવાં થઈ જાય છે, તેમ તે પ્રાણવાયુઓ અમૃતમય કિરણોની ધારારૂપ થઈ ગયા.[૨૦,૨૧] જેમ ગંગા આકાશમાંથી સદાશિવના મસ્તક ઉપર પડી હતી, તેમ તે અમૃતમય ધારા આકાશમાં શરીરની અવશેષ રહેલી ભસ્મની ઉપર પડી.[૨૨] એ ધારા પડવાથી જેમ ફરતા મંદરાચળવાળા સમુદ્રમાંથી 'પારિજાત' નામનું વૃક્ષ પ્રકટ થયું હતું, તેમ ચંદ્રના બિંબસરખી શોભાવાળું, ચાર હાથવાળું શરીર પ્રકટ થયું.[૨૩] નારાયણના શરીરરૂપે ઉદય પામેલું, પ્રફુલ્લિત નેત્રકમળોવાળું, પ્રસન્ન મુખકમળવાળું અને સુંદર કાન્તિવાળું એ ઉદ્દાલકનું શરીર શોભવા

× જો કે રેચક, કુંભક અને પૂરક એ ત્રણે ક્રમોમાં સઘળા ૐકારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પણ તેના જુદા જુદા ભાગોનો જુદો જુદો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી; તો પણ રેચકમાં તેનો પહેલો ભાગ જ લંબાવાય છે, કુંભકમાં વચલો ભાગ જ લંબાવાય છે અને પૂરકમાં છેલ્લો ભાગ જ લંબાવાય છે; માટે આ વિભાગો કહ્યા છે.

લાગ્યું.[૨૪] જેમ જળનાં સમૂહો સરોવરને પૂર્ણ કરે છે અને જેમ વસંતના રસો વૃક્ષને પૂર્ણ કરે છે, તેમ અમૃતમય પ્રાણવાયુઓએ તે શરીરને પૂર્ણ કરી દીધું.[૨૫] જેમ જળ, ફેલાયેલી ચકરીઓવાળી ગંગા નદીને પૂર્ણ કરે છે, તેમ લાગુ થયેલા પ્રાણવાયુઓએ ચકરીઓના આકારવાળી અને અંદર રહેનારી 'કુંડલિની' નામની શક્તિને પૂર્ણ કરી.[૨૬] જેમ શરદઋતુમાં છેલ્લી વૃષ્ટિથી ધોવાયેલું અને તુરત સુકાયેલું પૃથ્વીનું તળ પોતામાં લાગેલો વર્ષાઋતુનો કાદવ આદિ મેલ ટળી જવાથી નિર્મળ થઈને લોકોને પરદેશ જવા આદિના કાર્યમાં યોગ્ય થાય છે, તેમ દાહ થયાની તથા અમૃતથી ભીંજવા આદિની ભાવનાઓથી ધોવાયેલું એ ઉદ્દાલકનું શરીર નિર્મળ (નારાયણના શરીરરૂપ) થઈને સમાધિના કામમાં યોગ્ય થયું.[૨૭] પછી ઉદ્દાલકે પદ્માસનથી દેહની દૃઢ સ્થિતિ કરી. જેમ હાથીને ખીલામાં બાંધી મૂકવામાં આવે છે, તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોને દેહમાં બાંધી મૂકીને, જેમ શરદઋતુનો સમય દિશાઓ આદિમાં ફેલાયેલા પોતાના સ્વભાવને કાદવ આદિ મળોથી રહિત અને જેમાં 'વાતપ્રમી' નામના મૃગો શાંત થઈ ગયા હોય એવો કરીને સ્વચ્છ કરવા માટે ઉદ્યોગ કરે છે, તેમ આશાઓ આદિમાં ફેલાયેલા પોતાના મનને દૃશ્યોનાં દર્શન આદિ મળોથી રહિત અને વાયુરૂપી મૃગથી થતી ગતિ વિનાનું કરીને, સ્વચ્છ કરવા માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાના સમયમાં, જેમ બરાબર ઠોકીને ધરતીમાં નહિ ઉતારેલા ખીલામાં બાંધેલી ઘોડાની સાંકળ પોતે ખેંચાતાં ખીલાને પણ ઉખેડીને ખેંચી જાય છે, તેમ ઘર તથા મિત્ર આદિની ચિંતા ઉદ્દાલકના મનને ખેંચી જવા લાગી.[૨૮-૩૦] એ સમયે જેમ વહી જતા જળને સેતુ (પાળ) બળાત્કારથી રોકી દે છે, તેમ ઉદ્દાલકે વિષયોમાં દોડતા અને વ્યાકુળ થયેલા પોતાના પ્રમત્ત ચિત્તને નિર્મળ રાખવારૂપ બળાત્કારથી રોકી દીધું.[૩૧] જેમ સંધ્યાકાળ નિશ્ચળ અને આંખની કીકીઓ જેવાં કાળાં ભ્રમરોવાળાં કમળોને અર્ધાં નિમીલિત (બિડાયેલાં) કરે છે, તેમ ઉદ્દાલકે અવિચળ કીકીઓથી સુંદર લાગતાં પોતાનાં બન્ને નેત્રોને, ઉપર તથા નીચેની બન્ને પાંપણો સ્થિર રાખીને અર્ધાં મીંચી દીધાં. જેમ કોઈ મહાપુરુષનાં જન્મનો સમય પવનના વેગને ક્ષોભથી રહિત કરે છે, તેમ ઉદ્દાલકે પ્રથમ પ્રાણના તથા અપાનના વેગને ક્ષોભથી રહિત કર્યો.[૩૨,૩૩] જેમ કાચબો પોતાનાં અંગોને પોતાની અંદર જ સંતાડે છે, તેમ ઉદ્દાલક પોતાની ઇન્દ્રિયોને (વિષયોમાં નહિ જવા દેતાં) અંદર જ રાખવા લાગ્યો અને તેમ કરવાથી તેણે, જેમ તલથી તેલ જુદું કરવામાં આવે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી જુદી કરી.[૩૪] જેમ કોડિયાથી ઢાંકી દીધેલો મણિ પોતાનાં દૂર ફેલાયેલાં કિરણોને તુરત સંકોચી લે છે, તેમ ધીર બુદ્ધિવાળા એ ઉદ્દાલકે બાહ્ય વિષયોમાં અત્યંત દૂર દૂર દોડી જતી સઘળી વૃત્તિઓને સંકોચી લીધી. જેમ વૃક્ષ માગશર મહિનામાં શાખાઓની અંદર રહેલા રસોને લીન કરી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે મનની વાસનાઓરૂપી અંદરના વિષયોને અધિષ્ઠાનમાં ખેંચી લઈને તેને દૂર કરી નાખ્યા.[૩૫,૩૬] જેમ પાણીથી ભરેલા ઘડાના મોઢાને ક્યાંયથી પવનનો સંચાર ન થાય એવી રીતે રોકી દેવાથી તે ઘડાનાં બીજાં છિદ્રોમાંથી જળ ઝરતું રોકાઈ જાય છે, તેમ ઉદ્દાલકે પાનીઓ વડે ગુદાને દબાવી દીધી તેથી શરીરનાં નવે દ્વારના પવનો રોકાઈ ગયા.[૩૭] જેમ મેરુપર્વત પોતાના તથા રત્નોના પ્રકાશવાળી, આવરણ વિનાની અને કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોથી શોભાયમાન લાગતી પોતાના શિખરની ધારને અક્કડ રાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે આત્માના (પોતાના) પ્રકાશવાળી, વસ્ત્રાદિનાં આવરણ વિનાની અને સુખરૂપી કમ-

ળથી શોભાયમાન લાગતી ડોકને અક્કડ રાખી. જેમ ઉપાયોથી વશ કરેલા ઉન્મત્ત હાથીને વિંધ્યાચળના ખાડામાં પૂરી રાખવામાં આવે છે, તેમ ઉદ્દાલકે ધ્યાન આદિથી વશ કરેલા મનને પોતાના હૃદયમાં જ પૂરી રાખ્યું.[૩૮,૩૯] શરદઋતુના આકાશની પેઠે અત્યંત નિર્મળ સૌમ્યપણાને પામેલા એ ઉદ્દાલકે વાયુ વિનાના પૂર્ણસમુદ્રની અવિચળ શોભાને હરી લીધી. (વાયુ વિનાના પૂર્ણસમુદ્ર જેવો જણાવા લાગ્યો.) જેમ પવન પોતાની આગળ ઊડતાં મચ્છરોને દૂર કરી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે વચમાં વચમાં પ્રતિભાસરૂપે દેખાતા વિપરીત ભાવનાઓરૂપી ઘણા ઘણા વિકલ્પોને દૂર કરી નાખ્યા.[૪૦,૪૧] જેમ વીરપુરુષ રણમાં વારંવાર સામા ધસી આવતા શત્રુઓને ખડ્ગથી કાપી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે વારંવાર સામા ધસી આવતા પ્રતિભાસોને મનથી પૂરી રીતે કાપી નાખ્યા.[૪૨] આમ વિષયોનો સમૂહ કપાઈ જતાં, ઉદ્દાલકે પોતાના હૃદયાકાશમાં વિવેકરૂપી સૂર્યને ઢાંકી દેનારું અને ચપળ આંજણના જેવું કાળું, તમોગુણના વધારાથી થયેલું અંધારું જોયું. જેમ પવનથી કાજળને ઉરાડી મૂકવામાં આવે છે, તેમ ઉદ્દાલકે સત્ત્વગુણની ભાવનાને લીધે સારી પેઠે પ્રકાશિત કરેલા મનરૂપી સૂર્યથી તે અંધારાને ઉરાડી મૂક્યું.[૪૩,૪૪] કમળ જેમ રાત્રિનું અંધારું શાંત થતાં પ્રાતઃકાળના પ્રકાશને દેખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે અંધારું શાંત થતાં, સત્ત્વગુણના વધારાથી થયેલો તેજનો પુંજ જોયો.[૪૫] જેમ હાથીનું બચ્ચું સૂંઢથી કમળોનાં વનને કાપી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે તેજના પુંજને રજોગુણના વધારાથી કાપી નાખ્યો. પછી જેમ વેતાલ લોહીના પ્રવાહને વેગથી પી જાય છે, તેમ તે તેજના પુંજને વેગથી પી ગયો. આમ તેજનો પુંજ વિરામ પામી જતાં, રજોગુણના વધારાથી ઘૂમવા લાગેલું તેનું ચપળ મન, પોતાને કોઈ પણ વિષય નહિ મળવાને લીધે રાત્રિના કમળની પેઠે અને મદથી ઘેરાયેલા માણસની પેઠે નિદ્રાને પ્રાપ્ત થયું.[૪૭] જેમ વાયુ વાદળાંઓની ઘટાને કાપી નાખે છે, મદોન્મત્ત હાથી નીલકમલિનીને કાપી નાખે છે અને સૂર્ય રાત્રિને કાપી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે તે નિદ્રાને પણ તુરત કાપી નાખી. આમ નિદ્રા જતી રહ્યા પછી જેમ માણસને સૂર્યના તડકાની સામે આકાશમાં દૃષ્ટિ ફેંકતાં અનેક આકારોવાળાં કૂંડાળાં દેખાય છે, તેમ ઉદ્દાલકના મનને વાસનાથી કલ્પાયેલા રૂપવાળું આકાશ દેખાવા લાગ્યું.[૪૮–૪૯] જેમ મેઘ તમાલના પુષ્પને દૂર કરી નાખે છે, પવન ઝાકળને દૂર કરી નાખે છે અને દીવો અંધારાને દૂર કરી નાખે છે, તેમ ઉદ્દાલકે તુરત તે સ્વચ્છ આકાશને પણ દૂર કરી નાખ્યું.[૫૦] જેમ નિદ્રા જતી રહેતાં, મદિરાના મદવાળો માણસ મૂઢ થઈ જાય છે, તેમ આકાશ જતું રહેતાં, ઉદ્દાલકનું મન મૂઢ થઈ ગયું.[૫૧] જેમ સૂર્ય રાત્રિએ ઉત્પન્ન કરેલી ઠંડીને લોકમાંથી દૂર કરી નાખે છે, તેમ પ્રૌઢ વિચારવાળા એ ઉદ્દાલકે તે મનના મૂઢપણાને પણ દૂર કરી નાખ્યું.[૫૨] પછી અંધકાર, તેજ, નિદ્રા તથા મૂઢપણું ઇત્યાદિથી રહિત થયેલું ઉદ્દાલકનું મન, વાણીથી વર્ણવી શકાય નહિ એવી નિર્વિકલ્પસમાધિને પ્રાપ્ત થઇને, થોડીક વાર શાંત થયું. હે રામ ! જેમ પાળથી રોકાયેલું તળાવનું પાણી પાછું વળીને પોતાના ઠેકાણે જાય, તેમ ઉદ્દાલકનું મન નિર્વિકલ્પસમાધિમાં થોડીવાર શાંત થઈ, પાછું વિક્ષેપના સંસ્કારોની પ્રબળતાને લીધે તુરત જ જગતના દેખાવવાળી વૃત્તિને પ્રાપ્ત થયું. ધ્યાનાદિના લાંબા અનુસંધાનને લીધે અને નિર્વિકલ્પસમાધિમાં મળેલા આનંદના અનુભવના સંસ્કારને લીધે, જગતના દેખાવવાળી વૃત્તિમાંથી પાછું નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ખેંચાવા લાગેલું એ ઉદ્દાલકનું મન, વચમાં જેમ સોનું નૂપુરપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ઇષ્ટદેવ આદિ ચેતનપદાર્થોના દેખાવવાળી સવિકલ્પસમાધિને પ્રાપ્ત થયું. પછી જેમ ઘડામાં રહેલા મલિન જળનો મેલ

સુકાઈ જતાં ઘડામાં ચોપડાઈ જઇને ઘડાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સવિકલ્પસમાધિના પ્રભાવથી અનુક્રમે ક્ષીણ થતું જતું ઉદ્દાલકનું મન, મનપણાને છોડી દઈને ચૈતન્યપણારૂપી બીજી અવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થયું.[૫૩-૫૬] તરંગ આદિ ભેદો ટળી જતાં જેમ સમુદ્રનું જળ એકરૂપ બની જાય છે, તેમ ઉદ્દાલકનું ચૈતન્ય પોતાનો મનરૂપી ભેદ ટળી જતાં, શુદ્ધ થઈને સાક્ષીચૈતન્ય (પરબ્રહ્મ) પણાને પ્રાપ્ત થયું.[૫૭] જેમ ઘટાકાશ ઘડારૂપી ઉપાધિ ટળી જતાં, મહાકાશની સાથે એકરસ થઈ જાય છે, તેમ જીવચૈતન્ય મનરૂપી ઉપાધિ ટળી જતાં, મહાચૈતન્યની સાથે એકરસ થઈ જાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. એ રીતે તત્ત્વના સાક્ષાત્કારને પામેલો એ ઉદ્દાલક સર્વ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ અને દ્વૈતના પ્રતિભાસથી રહિત શુદ્ધ મહાચૈતન્યરૂપ થઈ ગયો.[૫૮] એ સ્થિતિમાં તેને દશ્યોનાં દર્શનથી રહિત, જાણે અમૃતનો સમુદ્ર હોય એવો અને બ્રહ્માદિ મહાત્માઓ જેનો સ્વાદ લે છે એવો, નિરતિશય આનંદ પ્રાપ્ત થયો.[૫૯] શરીરાદિની આસક્તિથી રહિત થયેલો અને એ અવર્ણનીય દશાને પ્રાપ્ત થયેલો તથા આનંદના સમુદ્રરૂપ થયેલો તે ઉદ્દાલક સત્તાસામાન્યરૂપ* થયો.[૬૦] જેમ શરદઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં રહેલો પૂનમનો ચંદ્ર પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આનંદના સરોવરરૂપ પરમતત્ત્વમાં રહેલો એ ઉદ્દાલકનો ચૈતન્યરૂપી હંસ, પૂર્ણ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયો. એ ઉદ્દાલક વાયુ વિનાના સ્થળના દીવા જેવો, ચિત્રમાં આલેખેલા જેવો, તરંગોથી રહિત થયેલા સમુદ્ર જેવો અને વરસી રહીને ગર્જનાથી પણ રહિત થયેલા મેઘ જેવો થઈ ગયો. એ મોટા પ્રકાશરૂપી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લાંબા કાળ સુધી રહેલો ઉદ્દાલક જ્યારે સમાધિમાંથી કોઈ સમયે જાગ્રત થયો, ત્યારે આકાશમાં ફરનારા કેટલાએક સિદ્ધલોકો તથા ઘણા દેવતાઓ પણ ત્યાં તેના જોવામાં આવ્યા. ઇન્દ્રની તથા સૂર્ય આદિની પદવીઓને આપનારી અને અપ્સરાઓના સમૂહોવાળી અનેક પ્રકારની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિઓ પણ ચારે બાજુથી તેની પાસે આવી. જેમ ગંભીર બુદ્ધિવાળો પ્રૌઢ માણસ છોકરાંઓની રમતોનો અનાદર કરે, તેમ એ ઉદ્દાલકે તે સઘળી સિદ્ધિઓનો અનાદર કર્યો.[૬૧-૬૫] એ ઉદ્દાલક સિદ્ધિઓનો અનાદર કરીને પાછો છ મહિના સુધી, જેમ સૂર્ય છ મહિના સુધી ઉત્તરાયણમાં રહે છે, તેમ આનંદના સ્થાનકરૂપ એ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ રહ્યો. વળી જ્યારે તે સમાધિમાંથી જાગ્રત થયો, ત્યારે તેને સિદ્ધલોકો, દેવતાઓ, સાધ્યો અને બ્રહ્મા તથા રુદ્ર ઇત્યાદિ પણ પાસે આવીને ઊભેલા જોવામાં આવ્યા. આમ થવા છતાં પણ કોઈના સુખમાં આસક્ત નહિ થતો અને સઘળું તજીને વળી પાછી નિર્વિકલ્પ સમાધિ ધર્યા કરતો એ ઉદ્દાલક, અનુક્રમથી જીવન્મુક્તપણાની ઊંચીઊંચી ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થતો ગયો. પરબ્રહ્મપદ કે જેનો આનંદ ચિત્તથી અનુભવવામાં આવતો નથી, પણ સ્વરૂપથી જ અનુભવવામાં આવે છે, તેને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદ્દાલકનો આત્મા દુઃખમાં કે વિષયાનંદમાં નહિ રહેતાં, પરબ્રહ્મની સાથે એકરસપણાથી રહ્યો.[૬૬-૬૮] હે રામ! જે પુરુષે હજાર વર્ષ સુધી અથવા એક ક્ષણ સુધી પણ સ્વર્ગલોક દીઠો હોય, તેને જેમ ભૂલોકમાં રુચિ થાય જ નહિ, તેમ જેને હજાર વર્ષ સુધી અથવા એક ક્ષણ સુધી પણ એ પદમાં સ્થિતિ મળી હોય તેના મનને ભોગોના સમૂહમાં રુચિ થાય જ નહિ. હે રામ! એ જ ઉત્તમ પદ છે, એ જ શાંત ગતિ છે, એ જ ઉત્તમ કલ્યાણ છે અને એ જ અવિચળ સુખ છે. એ પદમાં જેને શાંતિ મળી હોય, તેને સંસાર સંબંધી શ્રમ ફરી વાર નડે જ નહિ.[૬૯,૭૦] જેઓને દેવતાઓનું 'ચૈત્રરથ' નામનું વન મળ્યું હોય તે પુરુષો જેમ ખેરના વનમાં આવે જ નહિ,

*'સત્તાસામાન્ય' એ શબ્દનો અર્થ આ પછીના સર્ગમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે

તેમ એ પદને પામેલા સાધુપુરુષો ફરી વાર આ સંસારના ભ્રમમાં આવે જ નહિ.[૭૧] જેમ પોતાના પ્રભાવથી રાજ્યને પામેલા રાજાઓ દીનપણાને અયોગ્ય જ માને, તેમ શ્રવણ–મનનાદિના પ્રભાવથી આ મહાનંદપદવીને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માઓ આ સંસારને અયોગ્ય જ માને છે.[૭૨] બોધ પામેલું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં શાંત થયેલું ચિત્ત બીજા લોકોના મોટા પ્રયત્નથી જ જાગ્રતદશાને પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ સમયે તે દશાને પ્રાપ્ત નથી પણ થતું. જેમ ચૈત્રમાસમાં ઝાકળના સમૂહમાંથી સૂર્ય બહાર નીકળે છે, તેમ સિદ્ધિઓને દૂર કાઢી મૂકી, છ મહિના સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં રહીને પછી, તે ઉદ્દાલક નિર્વિકલ્પસમાધિમાંથી બહાર નીકળ્યો. (જાગ્રત થયો). હવે, જાગ્રત થયેલા તે ઉદ્દાલકે પાછી તેની તે ઉત્તમ તેજવાળી, પ્રણામ કરવામાં તત્પર થયેલી, ચંદ્રનાં બિંબસરખાં સુંદર શરીરોવાળી અને જેઓના ભ્રમરો તથા ચામરો મંદારનાં પુષ્પોના ધોળા પરાગોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા, એવી અપ્સરાઓને દીઠી અને જેઓની સુંદર પતાકાઓ ચલાયમાન થતી હતી, એવાં સ્વર્ગલોકનાં વિમાનોને પણ દીઠાં. જેઓનાં હસ્તકમળોમાં દર્ભની પવિત્રીઓ શોભી રહી હતી એવા હું (વસિષ્ઠ) આદિ મુનિઓને પણ દીઠા અને વિદ્યાધરીઓથી વીંટાયેલા મોટા મોટા વિદ્યાધરોને પણ દીઠા. એઓએ તે મહાત્મા ઉદ્દાલક મુનિને કહ્યું કે, 'હે મહારાજ ! કૃપા કરીને અમારા પ્રણામોની ઉપર દૃષ્ટિ કરો.[૭૩–૭૮] આ વિમાનમાં બિરાજીને સ્વર્ગના નગરમાં પધારો. સ્વર્ગલોક જ જગતની સઘળી ભોગ–સંપત્તિઓની પરાકાષ્ઠારૂપ છે.[૭૯] હે મહારાજ ! આ ચાલતો કલ્પ પૂરો થતાં સુધી મનમાનતા યોગ્ય ભોગોને ભોગવો. સઘળી તપ સંબંધી ક્રિયાઓ સ્વર્ગ આદિનાં સુખો ભોગવવાને માટે જ કરવામાં આવે છે.[૮૦] હારોને તથા ચામરોને ધારણ કરનારી આ વિદ્યાધર લોકોની ઉત્તમ સ્ત્રીઓ, જેમ હાથણીઓ હાથીની સેવા કરવા સારુ હાથીની પાસે ઊભી રહે, તેમ આપની પાસે ઊભી રહી છે તે જુઓ.[૮૧] ધર્મના તથા અર્થના ફળરૂપ કામ જ છે અને કામના સારરૂપ સ્ત્રીઓ જ છે. જેમ મંજરીઓ વસંતમાં જ થાય છે, તેમ કામના સારરૂપ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ સ્વર્ગલોકમાં જ થાય છે.' હે રામ ! એ અતિથિઓએ એ રીતે કહ્યું, છતાં પણ ઉદ્દાલક તે સર્વનું યોગ્ય રીતે પૂજન કરીને કાંઈ સંભ્રમ પામ્યા વિના જ ઊભો રહ્યો.[૮૨,૮૩] ત્યારે ધીર બુદ્ધિવાળો એ ઉદ્દાલક એ વિભૂતિઓનું ગ્રહણ કે ત્યાગ, કાંઈ પણ નહિ કરતાં 'હે સિદ્ધલોકો ! પધારો' એટલું જ બોલીને પાછો સમાધિ ધરવામાં તત્પર થયો.[૮૪] પછી સ્વધર્મમાં તત્પર રહેનારા અને ભોગોમાં અરુચિવાળા તે ઉદ્દાલકની કેટલાક દિવસો સુધી આસક્ત થવાની આશા રાખી, અંતે નિષ્ફળ થઈ, પ્રણામ આદિ કરીને, તે સિદ્ધલોકો પોતાની મેળે ચાલ્યા ગયા. જીવન્મુક્ત થયેલો એ ઉદ્દાલક મુનિ વનોના ભાગોમાં, મુનિઓના આશ્રમોમાં, મેરુ, મંદાર, કૈલાસ, હિમાલય તથા વિંધ્ય આદિ પર્વતોનાં શિખરોમાં, દ્વીપોનાં ઉપવનોમાં, દિશાઓની કુંજોમાં, જંગલોમાં અને બીજાં પણ કેટલાંએક અરણ્યોને લગતા પ્રદેશોમાં જ્યાં સુધી ઇચ્છા હતી ત્યાં સુધી જેમ અનુકૂળ લાગ્યું તેમ વિચર્યો.[૮૫–૮૭] પરમપદને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદ્દાલક બ્રાહ્મણ ત્યારથી માંડીને પર્વતોની ગુફાઓમાં ધ્યાનરૂપી લીલા કરવા સારુ રહેવા લાગ્યો.[૮૮] નિર્વિકલ્પસમાધિમાં આસક્ત રહેતો એ ઉદ્દાલક કોઈ સમયે એક દિવસે, કોઈ સમયે મહિને, કોઈ સમયે વર્ષે અને કોઈ સમયે ઘણાં ઘણાં વર્ષે પણ જાગ્રત થવા લાગ્યો.[૮૯] પરમતત્ત્વની સાથે એકપણાને પ્રાપ્ત થયેલો એ ઉદ્દાલક ત્યારથી માંડીને વ્યવહાર કરવાના સમયમાં પણ સમાધિવાળો જ રહેવા લાગ્યો; પણ અજ્ઞાનીની પેઠે વિક્ષેપ નહિ પામવા લાગ્યો.[૯૦] અંતઃકરણમાં તથા અંતઃકરણની

વૃત્તિઓમાં પરોવાયેલ સાક્ષીચૈતન્યનું વિવેચન કરીને અવલોકન કરવાના દઢ અભ્યાસને લીધે મહાચૈતન્યપણાને પામીને તે ઉદ્દાલક, જેમ સૂર્યનું તેજ સર્વ પદાર્થોમાં વિષમ દષ્ટિ વિનાનું જ રહે છે, તેમ સર્વ પદાર્થોમાં વિષમ દષ્ટિ વિનાનો જ રહેવા લાગ્યો.[૯૧] એ ઉદ્દાલક દશ્યનો તથા દશ્યના સંસ્કારનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ થઈ જતાં, દશ્યોને પ્રકાશ આપનારા ચૈતન્યપણાના વ્યવહારનો પણ ઉપશમ થવાથી સત્તાસામાન્યપણાને પ્રાપ્ત થઈને ચિત્રમાં આલેખેલા સૂર્યની પેઠે, શરીર હોવા છતાં પણ અસ્તથી તથા ઉદયથી રહિત થઈને જ રહ્યો. (સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયો.)[૯૨] સઘળા વિક્ષેપોનો ઉપશમ થવાથી અને નિરતિશય આનંદરૂપ પરમપદની પ્રાપ્તિથી જેનું ચિત્ત, જન્મ તથા મરણ ગલિત થઈ ગયાં છે, અને જેનો સંદેહરૂપી હીંચકો ક્ષીણ થઈ ગયો છે, એવો એ ઉદ્દાલક શરદ ઋતુના આકાશની પેઠે શાંત, વ્યાપક, ચિત્તથી રહિત, નિર્મળ અને આવરણથી રહિત પરબ્રહ્મરૂપ થયેલા તે શરીરને ધરી રહ્યો. (ઉદ્દાલકને શરીરની આગલી દશાનું અત્યંત વિસ્મરણ થઈ ગયું અને બ્રહ્મભાવની સ્થિતિ જ પ્રાપ્ત થઈ.)[૯૩]

शमपरपदलाभप्राप्तिसंशांतचेता गलितजननपाशः क्षीणसंदेहदोलः । शरदि खमिव शान्तं व्यावतं चोर्जितं च स्फुटममलमचेतस्तद्वपुः संचचार ॥ ९३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકવિશ્રાંતિ' એ નામનો સર્ગ ૫૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો

સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ, ઉદ્દાલકનિર્વાણ ને ચામુંડાદેવીએ શબને મુકુટમાં ધર્યું

॥ राम उवाच ॥

आत्मज्ञानदिनैकार्क मत्संशयतृणानल ।
अज्ञानदाहशीतांशो सत्तासामान्यमीश किम् ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ-હે આત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ આપવામાં મુખ્ય સૂર્યરૂપ ! હે મારા સંશયોરૂપી તૃણોને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ ! હે અજ્ઞાનરૂપી બળતરાને શાંત કરવામાં ચંદ્રરૂપ ! હે સમર્થ ગુરુ ! આપે જે સત્તાસામાન્ય કહ્યું તેનું શું લક્ષણ છે ?[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-સર્વ દશ્યપદાર્થોનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ ચિત્ત પણ સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય અને કેવળ એક સામાન્ય ચૈતન્ય જ બાકી રહે, તેને સત્તાસામાન્ય કહે છે.[૨] આ ચિત્ત જ્યારે ચૈતન્યમાં લીન થઈ જાય તથા તે ચૈતન્ય વિના બીજું કંઈ રહે નહિ અને તે આકાશ જેવું અત્યંત નિર્મળ થઈ જાય તેને સત્તાસામાન્ય કહે છે.[૩] જ્યારે બહારનાં તથા અંદરનાં દશ્યો સહિત જે કાંઈ આ જગત છે, તેનો અત્યંત બાધ કરીને કેવળ અખંડ ચૈતન્ય જ રહે, ત્યારે સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે.[૪] જ્યારે સઘળા પદાર્થો, વાસ્તવિક રીતે અખંડ અને અનુપમ અનુભવરૂપ જ થઈ જાય, ત્યારે સત્તાસામાન્ય થયું કહેવાય છે.[૫] જેમ કાચબાનાં અંગો કાચબામાં લીન થાય છે, તેમ સઘળાં દશ્યો જ્યારે ભાવનારૂપી યત્ન વિના સહજ રીતે જ પોતાના ચૈતન્યમાં લીન થઈ જાય, ત્યારે તે ચૈતન્ય સત્તાસામાન્ય કહેવાય છે.[૬] આ સત્તાસામાન્યરૂપી ઉત્તમ દષ્ટિ કે જે તુરીયાતીતપદ જેવી જ છે, તે દેહના ભાનવાળા મુક્ત પુરુષને

* આ પંચાવનમા સર્ગમાં સત્તાસામાન્યનું લક્ષણ, ઉદ્દાલકમુનિના શરીરના ત્યાગનો ક્રમ અને તેના શબને ચામુંડાદેવીએ અલંકારરૂપે ધર્યાની કથા, એટલા વિષયો કહેવામાં આવશે.

પણ (પાંચમી તથા છઠ્ઠી ભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલાને પણ) અને દેહનું ભાન વગરના મુક્તપુરુષને પણ (સાતમી ભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલાને પણ) થાય છે; પરંતુ તેમાં વિશેષતા એટલી જ છે કે, દેહની પ્રતીતિવાળા મુક્તપુરુષને સમાધિમાં જ થાય છે અને દેહની પ્રતીતિ વિનાના મુક્તપુરુષને તે જાગ્રત અવસ્થામાં પણ રહે છે. જ્ઞાનથી થનારી આ દષ્ટિ અજ્ઞાનીને તો થતી જ નથી. પ્રૌઢ જ્ઞાનવાળા સઘળા જીવન્મુક્ત પુરુષો આ દષ્ટિમાં રહેવાને લીધે, જેમ પૃથ્વીમાં પારદ આદિ સિદ્ધ રસો અને આકાશમાં પવન, રજનો સ્પર્શ પામ્યા વિના જ રહે છે, તેમ આ લોકના તથા પરલોકના ભોગોની તૃષ્ણાનો સ્પર્શ પામ્યા વિના જ રહે છે.[૯] હે રામ! પૃથ્વીમાં ફરનારા મારા જેવા સર્વ પુરુષો, આકાશમાં ફરનાર નારદ આદિ પુરુષો અને તેઓથી પણ ઉપર રહેનારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા સદાશિવ આદિ મહાત્માઓ આ સત્તાસામાન્યરૂપી દષ્ટિમાં જ રહ્યા છે.[૧૦] એ ઉદ્દાલક સઘળા ભયોનો નાશ કરનારી આ સત્તાસામાન્યરૂપી પદવીનો આશ્રય કરીને પોતાના શરીરનાં પ્રારબ્ધનો નાશ થતાં સુધી જગતરૂપી ઘરમાં રહ્યો.[૧૧] પછી ઘણે કાળે એ ઉદ્દાલકને 'હું દેહને છોડી દઈ વિદેહમુક્ત થઇને રહું' એવો દઢ વિચાર ઉત્પન્ન થયો.[૧૨] આવા દઢ વિચારને લીધે એ ઉદ્દાલક પર્વતની ગુફામાં પાંદડાંના આસન પર પદ્માસન વાળી, નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડાં રાખીને બેઠો.[૧૩] તેણે પાની વડે ગુદાને રોકી ચિત્તનાં નવે દ્વારોને રોકી દીધાં, શબ્દ–સ્પર્શ આદિ વિષયોની વૃત્તિઓને વીણી–વીણીને હૃદયમાં હોમી દીધી, તેમાં પોતાના સ્વરૂપભૂત અખંડ બ્રહ્મથી જ એકરસપણાની ભાવના કરી પ્રાણવાયુને રોકી દીધો અને ડોકને સ્થિર રાખી જીભના મૂળને કંઠના છિદ્રમાં કમાડની પેઠે ખોસી દીધું.[૧૪,૧૫] મનને કે દષ્ટિને બહાર, અંદર, ઊંચે, નીચે, વિષયમાં કે શૂન્યમાં ક્યાં ય જોડ્યાં નહિ અને ઉપરના તથા નીચેના દાંત પરસ્પરને અડકે નહિ એમ મુખ રાખ્યું. હે રામ! પ્રાણના પ્રવાહને રોકવાને લીધે મન આદિની ચંચળતાથી રહિત થયેલો, પ્રસન્ન તથા સુશોભિત મુખવાળો અને બ્રહ્માનંદના અનુભવને લીધે રોમાંચિત થયેલા શરીરવાળો એ ઉદ્દાલક, મનની સઘળી વૃત્તિઓનો લય કરવાના અભ્યાસથી મનનું મનપણું ટાળી નાખી, પ્રતિબિંબ–ચૈતન્યથી બિંબ-ચૈતન્યમાં એકરસ થઈ ગયો. પછી બિંબભૂત મહાચૈતન્યનું જ અનુસંધાન કરવાના અભ્યાસથી હૃદયમાં સર્વોત્કૃષ્ટ આનંદના ઝરાને પ્રાપ્ત થયો; તે પછી તે ઝરાના સ્વાદને લીધે દશ્યોનો તથા દશ્યોના સંસ્કારોનો પણ સર્વદા નાશ થઈ જતાં, દશ્યોને પ્રકાશ આપનારા મહાચૈતન્યપણાના વ્યવહારથી પણ છૂટી જઇને, તે સર્વમાં એકરસ અને અંતથી રહિત સત્તાસામાન્યપણાને પ્રાપ્ત થયો. વિક્ષેપોની વિષમતાથી અત્યંત રહિત થયેલા સ્વરૂપવાળો, પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થયેલો, જેના સમાન કોઈ પણ આનંદો નથી એવા આનંદને લીધે અત્યંત સુશોભિત લાગતા મુખવાળો, અંતે જેના આનંદના ભાવને સૂચવનારાં રોમાંચો પણ શાંત થઈ ગયાં હતાં એવો, જીવન્મુક્તિની પ્રાપ્તિ થયા પછી પ્રારબ્ધના ભોગનો નાશ થતાં અવિદ્યાના આભાસથી પણ રહિત થયેલો અને જેનો દશ્યોના મનન આદિ સંસાર સંબંધી ભ્રમ તો ઘણા કાળથી નાશ પામ્યો હતો એવો એ મહા ધીર ઉદ્દાલક, ચિત્રમાં આલેખેલા જેવો નિશ્ચળ અને શરદઋતુના સ્વચ્છ આકાશમાં સઘળી કળાઓથી પૂર્ણ થઇને રહેલા ચંદ્ર જેવો ભરપૂર થઇને રહ્યો. જેમ હેમંતઋતુમાં વૃક્ષનો રસ સૂર્યનાં કિરણોના નિર્મળ તેજમાં શાંત થાય છે, તેમ જન્મની દશામાંથી નીકળી ગયેલો એ ઉદ્દાલક ધીરે ધીરે કેટલેક દિવસે પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપમાં શાંત થયો. (વિદેહમુક્તિ પામ્યો.) અજ્ઞાનના વિલાસરૂપી સઘળી ઉપાધિ-

ઓથી તથા સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત થયેલો, નિર્વિકાર અને શુદ્ધરૂપ એ ઉદ્દાલક બ્રહ્મના ઐશ્વર્ય સુધીનાં સઘળાં સુખોના મૂળભૂત તે આદ્ય સુખને પ્રાપ્ત થયો; કે જે સુખમાં ઇન્દ્રનું રાજ્ય અને લક્ષ્મી સંબંધી સુખ તો જળના પૂરમાં ખડની પેઠે તણાઈ જાય છે.[૧૬-૨૩] એ બ્રાહ્મણ અંતથી રહિત પરમ સુખરૂપ થયો કે જે સુખ અનંત બ્રહ્માંડોના અપરિમિત આકાશોમાં વ્યાપ્ત થયેલી સઘળી દિશાઓમાં ભરેલું છે, સઘળી વસ્તુઓમાં ભરપૂર છે, સઘળાં બ્રહ્માંડોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે, ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષો વડે સેવાય છે, જે ગુણોને લઈને વર્ણન કરી શકાય એવા ગુણોથી રહિત છે, સત્ય છે, આનંદરૂપ છે અને કાળની મર્યાદાથી રહિત છે.[૨૪,૨૫] ઉદ્દાલકનો જીવ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થતાં, તેનું શરીર છ મહિના સુધી એમ ને એમ બેઠું રહી, સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈ જઈને બહારના પવનના પ્રવેશથી ભુંભાટ કરવા લાગતાં અને તેની નસોરૂપી તારો નાનાં નાનાં વૃક્ષોની શાખાઓના પછડાવાથી રણકાર કરવા લાગતાં, જાણે પર્વતની વિનોદ કરવાની વીણા હોય એવું જણાવા લાગ્યું.[૨૬] આ સમયમાં જગદંબાસહિત, પીળા કેશોવાળી અને સઘળી સાથે રહેનારી જોગણીઓ, કોઈ ભક્તની કામનાને પૂર્ણ કરવાને માટે, જેમ જ્વાળાઓની પંક્તિઓ અગ્નિમાં પાછી આવે, તેમ આકાશમાંથી એ પર્વતની ભૂમિમાં આવી. એ જોગણીઓમાંથી રાત્રિના સમયમાં નવાં નવાં ચરિત્રો કરનારી અને જેને સઘળા દેવતાઓ નમે છે તથા પૂજે છે એવી ચામુંડાદેવીએ સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાયેલા એ ઉદ્દાલકના શબને પોતાના મુકુટની અણી કે જે ડાબા–જમણા હાથોથી ઊંચા ઉપાડેલા ખડ્ગના તથા ખટ્વાંગના મધ્યમાં શોભી રહી હતી, તેની ઉપર તુરત સુંદર ભૂષણની પેઠે સ્થાપી દીધું. હે રામ! જેનું દુર્ગંધવાળું શબ પણ દેવીના મસ્તકના ભૂષણરૂપ થઈને સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ થયું, તેને પોતાને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ મળ્યું એમાં તો શું જ કહેવું? એ રીતે 'ચામુંડા' નામની મોટી દેવીનું શિરોભૂષણ કે જે નવી નવી મંદારનાં પુષ્પોની માળાઓથી વીંટાયેલું હતું અને જેમાં મોરનાં પીછાંઓના સમૂહો વાદળાંઓના ચપળ ટુકડાઓની જેમ શોભી રહ્યા હતા, તેના ઉપર રહેલું ઉદ્દાલકનું શબ, જાણે અગ્રભાગમાં પુષ્પોના સમૂહવાળા લતાઓના જાળમાં પાછળથી આવીને બેઠેલો ભ્રમર હોય એવું જણાવા લાગ્યું.[૨૭-૨૯] હે રામ! દશ્યોના વિવેકથી સ્ફુરતા બ્રહ્માનંદરૂપી પ્રફુલ્લિત પુષ્પવાળી આ ઉદ્દાલકની ચિત્તવૃત્તિના ચરિત્રરૂપી લતા કે જે પુરુષના હૃદયરૂપી વનમાં ઊગીને ફેલાય, તે પુરુષ આધ્યાત્મિક આદિ તાપોરૂપી સૂર્યોથી ઘેરાઇને રહેનારા વ્યવહારરૂપી જંગલમાં ફરતો હોય, તો પણ સત્ય તથા શાંતિ આદિ ગુણોથી સુગંધ તથા શીતળતાવાળી સહજ સંતોષરૂપી છાયાથી કદી પણ વિયોગ પામતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેને ઊંચામાં ઊંચું મોક્ષરૂપી ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૦]

एषोद्दालकचित्तवृत्तिकलनावल्लीविवेकस्फुरत्
स्वानंदप्रविकासभासिकुसुमा हृत्कानने विस्तृता।
रूढा यस्य कदाचिदेव विहरन्नप्येव सच्छायया
नासावेति वियोगमेति सफलेनोच्चैस्तरां संगमम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઉદ્દાલકનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

માયા અને વાસનાથી રહિત જ્ઞાની વ્યવહારમાં પણ સમાધિસ્થ જ છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

क्रमेणानेन विहरन् विचार्यात्मानमात्मना ।
विश्रांतिमेहि वितते पदे पद्मदलेक्षण ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે કમળદળસરખાં નેત્રોવાળા રામ ! એ પ્રમાણે વિચારના, વૈરાગ્યના તથા સમાધિના અભ્યાસક્રમથી વિહાર કરતાં, પોતાથી પોતાના આત્માનો અનુભવ કરીને, તમે અત્યંત વિશાળ બ્રહ્મપદમાં શાંત થાઓ.[૧] શાસ્ત્રના શ્રવણથી, શાસ્ત્રાર્થના તત્ત્વની પરીક્ષાથી, ગુરુના ઉપદેશથી અને પોતાના ચિત્તના શોધનથી સર્વ દશ્યોના ક્ષયનો અભ્યાસ કરીને, જ્યાં સુધી તેથી થયેલા સર્વ દશ્યોના બાધ દ્વારા પરમપદમાં શાંતિ મળે, ત્યાં સુધી વિચાર કર્યા કરવો જોઈએ.[૨] વૈરાગ્યથી, અભ્યાસથી, શાસ્ત્રનાં શ્રવણથી, શાસ્ત્રના અર્થની પરીક્ષાથી, બુદ્ધિથી, ગુરુની કૃપાથી અને મનના નિગ્રહથી એ પવિત્ર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા એકલી બુદ્ધિથી જ એ પવિત્ર પદની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૩] કલંકોથી રહિત, જ્ઞાનયુક્ત અને સૂક્ષ્મ અર્થમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિવાળી બુદ્ધિ, બીજાં સાધનોની સગવડ ન હોય તો પણ માણસને અવિચળ પદમાં પહોંચાડે છે.[૪]

રામ બોલ્યાઃ–હે ભૂત–ભવિષ્યને જાણનારા ગુરુ મહારાજ ! એક પુરુષ તત્ત્વને જાણ્યા પછી વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા છતાં પણ સમાધિમાં રહેલાની પેઠે શાંત રહેતો હોય અને બીજો પુરુષ એકાંતમાં બેસીને સમાધિ કર્યા કરતો હોય, તો તે બેમાં કયો પુરુષ શ્રેષ્ઠ છે ? એ મને કહો.[૫,૬]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–'આ ગુણોના સમૂહરૂપી સંસાર મિથ્યા જ છે' એમ જોયા કરતા પુરુષને ચિત્તમાં જે શીતળતા રહે છે, તે જ સમાધિ કહેવાય છે.[૭] 'જો મન હોય તો જ વિક્ષેપના કારણરૂપ દશ્યોનો સબંધ છે, પણ મારે તો મન જ નથી' એવો દઢનિશ્ચય રાખીને એક પુરુષ વ્યવહારમાં રહ્યો હોય અને બીજો પુરુષ ધ્યાનમાં રહ્યો હોય અને તે બન્ને જો અંદર શીતળ હોય, તો સરખા જ સુખી છે; કેમકે અંદર શીતળતા પ્રાપ્ત થાય એ જ અનંત તપનું ફળ છે.[૮,૯] સમાધિમાં તત્પર રહેતાં પણ માણસનું ચિત્ત જો વૃત્તિઓથી ચંચળ રહેતું હોય, તો તે માણસની તે સમાધિ ગાંડપણથી ભરેલા નાચ જેવી છે.[૧૦] આમ ઘેલછાથી ભરેલો નાચ કરવા છતાં પણ જો ચિત્તની વાસનાઓ નાશ પામે, તો તે ગાંડાઈથી ભરેલો નાચ પણ તત્ત્વને સમજીને કરેલી સમાધિ બરાબર છે. તત્ત્વને સમજીને વ્યવહાર કરનારો પુરુષ અને તત્ત્વને સમજીને વનમાં રહેનારો પુરુષ, એ બન્ને પરમપદમાં શાંત થતા હોવાથી સંપૂર્ણ રીતે સરખા જ છે.[૧૧,૧૨] જેમ કથાનું શ્રવણ કરવા છતાં પણ જેનું મન દૂર ગયું હોય તે પુરુષ કથાનું શ્રવણ કરતો જ નથી એમ કહી શકાય છે, તેમ ચિત્ત જો પાતળી વાસનાઓવાળું થયું હોય તો તે ચિત્ત વ્યવહાર કરવા છતાં પણ નથી જ કરતું એમ કહી શકાય. જેમ નિદ્રામાં નિશ્ચળ થઈને સૂતેલો પુરુષ કાંઈ ક્રિયા નહિ કરવા છતાં પણ સ્વપ્નમાં ખાડમાં પડવાનો કર્તા થાય છે, તેમ ધાટી વાસનાઓવાળું ચિત્ત કાંઈ ન કરતું હોય તો પણ સઘળું કરે છે એમ સમજવું.[૧૩,૧૪] ચિત્તનું જ કંઈ ન–કરવું એ જ ઉત્તમ સમાધિ છે, એ જ કૈવલ્ય છે અને એ જ સર્વોત્તમ શાંતિ છે, એમ સમજો.[૧૫] ચિત્ત જો ચંચળ હોય તો તે સમાધિ કહેવાય નહિ અને જો ચિત્ત સ્થિર હોય તો તે સમાધિ કહેવાય છે; માટે તમે ચિત્તને જ વાસના-

* આ છપ્પનમા સર્ગમા જેણે માયારૂપી અંધકારને ટાળી નાખ્યો હોય અને જેની વાસના પાતળી પડી ગઈ હોય, એવો જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યો હોય તો પણ સમાધિમાં રહ્યા બરોબર છે, એમ કહેવામા આવશે.

રૂપી અંકુરથી રહિત કરો.[૧૬] જો વાસના ટળી ગઈ હોય, તો ચિત્તની સ્થિરતા થઈ કહેવાય છે. આમ, ચિત્તની સ્થિરતા એ જ ધ્યાન છે, એ જ કૈવલ્ય છે અને એ જ શાંતપણું છે.[૧૭] જો ચિત્તની વાસનાઓ પાતળી પડી ગઈ હોય, તો તે ચિત્ત મોક્ષ પામવાને તૈયાર થયેલું જ કહેવાય છે. વાસનારહિત થયેલું મન અકર્તા છે અને તેવા મનથી જ પરમપદ મળે છે.[૧૮] જો ચિત્ત ઘાટી વાસનાઓવાળું હોય, તો કર્તાપણાનું પાત્ર છે અને સઘળાં દુઃખોને દેનારું થાય છે; માટે વાસનાને પાતળી કરવી જોઇએ.[૧૯] જેનાથી જગત ઉપરની આસ્થા શાંત થઈ જાય, શોક, ભય તથા તૃષ્ણા ટળી જાય તેમજ સ્વસ્થ થવાય, તે ઉપાય સમાધિ કહેવાય છે.[૨૦] ચિત્તથી સર્વ પદાર્થોમાં અહંતા–મમતારૂપી આસક્તિને છોડી દઇને, પછી તમે પર્વતમાં રહેવું હોય તો પર્વતમાં રહો અને ઘરમાં રહેવું હોય તો ઘરમાં રહો.[૨૧] જેમનું ચિત્ત સમાહિત થયું હોય અને જેનો અહંકારરૂપી દોષ શાંત થયો હોય, તે ગૃહસ્થોને ઘર પણ નિર્જન અરણ્ય જેવું જ છે.[૨૨] જેમ પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતોને જંગલ પણ સરખું છે અને ઘર પણ સરખું છે, તેમ જેનું ચિત્ત સમાહિત થયું હોય એવા ભવ્ય પુરુષોને અરણ્ય પણ સરખું છે અને ઘર પણ સરખું છે.[૨૩] હે રાજકુમાર! જેનું ચિત્તરૂપી મોટું વાદળું શાંત થયું હોય, તે પુરુષને ઘણા લોકોની ભીડવાળાં નગરો પણ ઉજ્જડ અરણ્યો જ છે. હે પ્રબળ શત્રુઓને હણનારા રામ! જેનું ચિત્ત વૃત્તિઓથી ચંચળ થયા કરતું હોય, તે પુરુષને નિર્જન અરણ્યો પણ ઘણા ઘણા લોકોથી ભરેલાં નગરો જ છે. જો ચિત્ત રાગ આદિ દોષોથી ખેદ પામીને ભમ્યાં કરે, તો તે ભ્રમણમાં અનેક પીડાઓને જુએ છે અને જો શાંત થાય તો મુક્તિ પામે છે, માટે હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો. જે પુરુષ પોતાના આત્માને સઘળા પદાર્થોથી ન્યારો અથવા સઘળા પદાર્થોરૂપ જોતો હોય, તે પુરુષ આ તુચ્છ દેહના અભિમાનથી રહિત હોવાને લીધે સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે. અંદર વ્યાપકરૂપ થયેલા જે પુરુષના રાગ–દ્વેષ ક્ષીણ થઈ ગયા હોય અને સઘળા પદાર્થો તુલ્ય ભાસતા હોય, તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે.[૨૪–૨૮] હે રાજકુમાર! તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જગતને જગતરૂપ જોતો નથી, પણ સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ દેખે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ જેમ સ્વપ્નમાં ભાસેલા નામ–રૂપવાળા પ્રપંચને મિથ્યા માને છે, તેમ જાગ્રતમાં દેખાતા નામ–રૂપવાળા પ્રપંચને પણ મિથ્યા માને છે.[૨૯] જેમ બજારમાં પોતપોતાના ધંધાનાં જુદાંજુદાં કાર્યો કરતા લોકો હોવા છતાં પણ કોઈ બીજાના કાર્યમાં ઉપયોગી નહિ થવાને લીધે બીજાઓની દૃષ્ટિમાં નહિ જેવા જ છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કોઈ લોકોથી સંબંધ નહિ હોવાને લીધે નગર પણ નહિ હોવા જેવું જ છે.[૩૦] જેનું ચિત્ત અંતર્મુખ થયું હોય એવો પુરુષ સૂતાં, જાગતાં અને ચાલતાં પણ સર્વદા નગરને, દેશને અને ગામડાને અરણ્ય જેવું જ ગણે છે.[૩૧] જેને અંતર્મુખ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય, તે પુરુષને જગત પ્રાણીઓથી ભરપૂર છતાં હોવા પણ સર્વથા નિરુપયોગી હોવાને લીધે સઘળું શૂન્ય જ લાગે છે.[૩૨] અંદર તૃષ્ણાથી તપી રહેલાં સર્વ પ્રાણીઓને જગત દાવાનળની બળતરા જેવું જ લાગે છે; કેમકે જો ચિત્ત શીતળ હોય તો બહારનું જગત પણ શીતળ લાગે છે અને ચિત્ત જો તપી રહ્યું હોય તો બહારનું જગત પણ ધગધગતું જ લાગે છે. ચિત્ત જેવું અંદર હોય તેવું જ બહાર જગતરૂપ થઇને રહે છે. જેમ જેઓને તાવ ઊતરી ગયો હોય તે માણસોને સઘળું જગત શીતળ લાગે છે, તેમ જેઓને તૃષ્ણારૂપી તાપ ટળી ગયો હોય તેઓને સઘળું જગત જીવતાં સુધી શીતળ જ લાગે છે. હે રામ! સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો,

નદીઓ અને દિશાઓ વગેરે અંતઃકરણરૂપી તત્ત્વના જ ભાગો છે અને જાણે અંતઃકરણથી બહાર રહ્યા હોય એવા દેખાય છે. જેમ વડ બીજમાં જ રહેલો હોવા છતાં પણ બહાર રહેલા જેવો લાગે છે અને ગંધ પુષ્પમાં રહેલો હોવા છતાંય જાણે બહાર રહ્યો હોય એવો લાગે છે, તેમ જગત આત્મામાં રહેલું હોવા છતાં પણ જાણે બહાર રહ્યું હોય એમ ભાસે છે.[૩૩-૩૬] હે રામ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો જગત ક્યાંય પણ આત્માથી બહાર રહ્યું નથી અને આત્માની અંદર પણ રહ્યું નથી; પરંતુ પૂર્વપૂર્વની વાસનાના બળને લીધે જે વસ્તુ જે પ્રકારથી જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુરૂપે અને તે પ્રકારરૂપે બ્રહ્મ જ સ્ફુરિત થયું છે એમ સમજવું યોગ્ય છે.[૩૭] જેમ ડાબલીમાં રહેલું કપૂર ગંધરૂપે બહાર આવે છે, તેમ અંદર રહેલું જે આત્મતત્ત્વ છે, તે જ બહાર જગતરૂપે દેખાય છે. જેમ કપૂર ડાબલીમાં રહેલું હોવા છતાં પણ પોતાના સુગંધથી જણાઈ આવે છે, તેમ આત્મતત્ત્વ અંદર રહેલું હોવા છતાં પણ સ્ફુરણથી જણાઈ આવે છે. સ્થૂળ જગતરૂપે તથા સૂક્ષ્મ અહંકારરૂપ પણ આત્મા જ સ્ફુરે છે. એ આત્મા પોતે સ્થૂળ પણ નથી અને સૂક્ષ્મ પણ નથી; પરંતુ બહારના તથા અંદરના સઘળા સ્થૂળ–સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં સત્તારૂપે પરોવાયેલું છે. આ આત્મા પોતાના ચિત્તને જ પૂર્વપૂર્વની વાસનાના અનુસાર પ્રમાણે બહિર્મુખ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી જગતરૂપ જુએ છે અને અંદર રહેલી વાસનાથી અંદર રહેલા સ્વપ્ન સંબંધી રાજ્ય આદિને પણ જુએ છે.[૩૮-૪૦] બહારના તથા અંદરના એમ બન્ને પ્રકારના જગતને આત્માથી જુદું પાડીએ તો જગત મુદ્દલ રહેતું જ નથી; આત્માથી જુદું ન પાડતાં બહારનો તથા અંદરનો ભેદ રહે, તો તે જગત અહંતાના તથા મમતાના અધ્યાસથી બહુ જ દુઃખદાયી થઈ પડે છે.[૪૧] અહંતા આદિને લીધે તે તે ચિંતાઓથી દુઃખી થતા પુરુષને સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ આદિ સઘળું જગત પ્રલયકાળના આરંભની જેમ બળતરાવાળું જ જણાય છે. જે પુરુષ અંદર પોતાના આત્મામાં જ રુચિ રાખીને બહાર કર્મેન્દ્રિયોથી ક્રિયાઓ કરતો હોય, તે પુરુષ હર્ષને કે શોકને વશ નહિ થવાને લીધે સમાધિમાં રહેલા જેવો જ કહેવાય છે.[૪૨,૪૩] આત્માને સર્વમાં એક રીતે રહેલો જોતો અને શાંત બુદ્ધિવાળો જે પુરુષ શોક પણ ન કરે અને ચિંતા પણ ન કરે, તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે.[૪૪] જગતની સ્થિતિને જન્મ–મરણવાળી જોયા કરતો જે પુરુષ અહંતાના તથા મમતાના દેખાવોની હાંસી કરતો હોય તે પુરુષ સમાધિમાં રહેલો જ કહેવાય છે.[૪૫] 'શરદઋતુનો તડકો જેની ઉપર પડેલો છે એવા અને બહારથી દેખવામાં આવતા તરંગોમાં જે પીગળેલા રૂપાના જેવી કાન્તિ જોવામાં આવે છે તે કાન્તિ તરંગોમાં નથી; કારણ કે તરંગોની પાસે જતાં અથવા તેઓમાં ડૂબકી મારીને શોધતાં તે જોવામાં આવતી નથી. વળી તે કાન્તિ બહાર આકાશમાં પણ નથી; કેમકે આકાશ અસંગ હોવાથી તેને કાન્તિનો સંબંધ જ ઘટતો નથી, તેમ અહંતા તથા જગત મારામાં હોવાં સંભવતાં નથી; કારણ કે દ્રષ્ટામાં દશ્યની સ્થિતિ ઘટતી નથી; કેમકે અસંગત તથા અદ્વિતીય પરબ્રહ્મમાં દ્વૈતની સ્થિતિ ઘટે જ નહિ; માટે અહંતા તથા જગત મિથ્યા જ છે.' એમ જાણવાને લીધે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અહંતાના તથા મમતાના દેખાવોની હાંસી કરે છે. જે પુરુષની દૃષ્ટિમાં હુંપણું, તુંપણું, જગતના વિભાગ આદિ, મન અને જડનો તથા ચેતનનો ભેદ પણ ન હોય, તે પુરુષ જ પુરુષ છે, બીજા પુરુષ પુરુષ નથી.[૪૬,૪૭] આકાશની જેમ નિર્લેપ રહેનારો, ઉપશમવાળો અને હર્ષના તથા રોષના વિકારોમાં લાકડા જેવો તથા ઢેફાં જેવો રહેતો જે પુરુષ શાસ્ત્રનો તથા શિષ્ટ લોકોના આચારનો વિરોધ

ન આવે એવી બહારના વ્યવહારની ક્રિયાઓ સારી રીતે કરતો હોય, તે પુરુષને જ પુરુષ સમજવો.[૪૮] જે પુરુષ કોઈના ભયથી નહિ પણ સ્વભાવથી જ સઘળાં પ્રાણીઓને પોતાના જેવાં ગણે અને પરાયાં દ્રવ્યોને માટીનાં ઢેફાં જેવાં ગણે, તે પુરુષજ દેખતા છે એમ સમજવું.[૪૯] અજ્ઞાની પુરુષ નાનામોટા સઘળા પદાર્થોને મિથ્યા જાણતો નથી અને અધિષ્ઠાનનો અનુભવ નહિ હોવાને લીધે સત્તાસામાન્યને પણ જાણતો નથી; માટે તે પુરુષને આંધળો જ સમજવો. જ્ઞાની પુરુષજ જગતને જગતરૂપે મિથ્યા જાણે છે અને અધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય જાણે છે, માટે તેને કોઈ પ્રકારનો મોહ થતો નથી.[૫૦] બ્રહ્મવેત્તાની પદવીને પામેલો હોવાથી સર્વને સમદૃષ્ટિથી જોનારો પુરુષ દરિદ્ર જ રહે અથવા ધનાઢ્ય થાય તો પણ તેને શોક કે હર્ષ થતો નથી. એ પુરુષને પુત્ર આદિની પ્રાપ્તિ થાય અથવા પુત્ર આદિનું મરણ થાય, તો પણ તેને હર્ષ કે શોક થતો નથી. એ પુરુષ ઉત્તમ વૈભવોવાળા તથા મોટા પરિવારવાળા ઘરમાં રહે અથવા સઘળા વૈભવો વિનાના મોટા અરણ્યમાં રહે, તો પણ તેને કશો વિકાર થતો નથી.[૫૧,૫૨] એ પુરુષ કામદેવની પ્રબળતાથી મદ્યપાન કરી કરીને નાચે અથવા સઘળા સંગોનો પરિત્યાગ કરીને પર્વતમાં નિર્વિકારપણાથી રહે, તો પણ તેને પાપ કે પુણ્ય કશુ સ્પર્શતું નથી. એ પુરુષ ચંદન, અગરુ અને કપૂરનું શરીર પર લેપન કરે અથવા મોટી મોટી જ્વાળાઓથી ફેલાતા અગ્નિમાં પડે, તો પણ તેને મનમાં કશો વિકાર થતો નથી.[૫૩,૫૪] એ પુરુષ ઘણાં ઘણાં પાપો કરે અથવા ઘણાં ઘણાં પુણ્યો કરે, તો પણ તેને નરકની કે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એ પુરુષ આજેજ મરી જાય અથવા કલ્પોના કલ્પો વીત્યા પછી મરે, તો પણ તેને મનમાં કશો વિકાર થતો નથી.[૫૫] એ મહાત્મા પુરુષ દેહાદિરૂપ નથી, માટે તે જે કાંઈ કરે તે તેણે કરેલુજ કહેવાતું નથી. જેમ સોનું કાદવમાં પડેલુ હોવા છતાં પણ કલંકિત થતું નથી, તેમ તે પુરુષ ગમે તેવી સ્થિતિમાં વર્તે તો પણ કલંકિત થતો નથી. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ પદાર્થોના સેવનથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયો, દેહ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો કે જેઓ છીપમાં કલ્પાયેલા રૂપાની જેમ મિથ્યા છે, તેઓથી અજ્ઞાનીઓનું જ અંતઃકરણ કલંકિત થઈ જાય છે.[૫૬,૫૭] જ્ઞાનીને તો સઘળી વસ્તુઓ ઉપશાંત થઈ ગયેલી હોય છે, સ્વરૂપની સ્થિતિનુ યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે અને ચિત્ત શાંત થઈ ગયેલું જ હોય છે, માટે તેના ચિત્તને કાંઈ કલંક લાગતું જ નથી.[૫૮] અજ્ઞાની પુરુષ પણ જો કે પરબ્રહ્મ જ છે, તો પણ તેને અહંતાના અધ્યાસથી વાસનાઓરૂપી અનર્થો જાગ્રત થવાને લીધે જન્મમાં વિચિત્ર સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૯] જેમ રજ્જુમાં થયેલો સર્પનો ભ્રમ શાંત થતાં, 'સર્પ નથી' એમ સમજાઇને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ અહંતારૂપી ભ્રમ શાંત થતાં 'દેહાદિ નથીજ' એમ સમજાઈને અંદર સમતા પ્રાપ્ત થાય છે જ્ઞાની પુરુષ જે કાંઈ કરે, જે કાંઈ ખાય, જે કાંઈ આપે કે જે કાંઈ હોમે, તેનું તે જ્ઞાની પુરુષને કશું ફળ થતું નથી; કારણ કે તે તે ક્રિયાઓમાં જ્ઞાની કોઈ પ્રકારની આસક્તિ જ કરતો નથી. જ્ઞાની એ ક્રિયાઓને કરે તો પણ ભલે અને ન કરે તો પણ ભલે.[૬૦,૬૧] જ્ઞાનીને કર્મ કરવાથી પણ કશુ પ્રયોજન નથી અને કર્મનો ત્યાગ કરવાથી પણ કશુ પ્રયોજન નથી, કારણ કે તે જ્ઞાની પુરુષ આત્માના સ્વરૂપને બરોબર સમજેલો હોવાથી આત્મામાં જ રહેલો હોય છે.[૬૨] જેમ પથરામાં આંકુર થતી નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષને ઇચ્છાઓ જ થતી નથી. કદાચ વાસનાના અભ્યાસને લીધે ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય, તો પણ જેમ જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો જળથી જુદા હોતા નથી, તેમ પોતામાં ઉત્પન્ન થયેલી તે સઘળી ઇચ્છાઓ પોતાથી જુદી નથી, એમ તે પુરુષ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે.[૬૩] 'આ

જે સઘળું જગત છે, તે આત્મા છે અને જે આત્મા છે, તે જ સઘળું જગત છે; માટે દ્વૈતરૂપ કાંઈ વિભાગ છે જ નહિ' એમ જ્ઞાની પુરુષ સમજે છે, માટે તે જ્ઞાનીપુરુષ પૂર્ણ અને પવિત્ર પરમાત્મારૂપ જ છે. એ પરમાત્મા સત્તારૂપે સર્વમાં છે, માટે જ્ઞાની પણ સર્વમાં હોવાને લીધે 'એ અમુક પદાર્થરૂપ નથી' એમ કહી શકાતું જ નથી.[૬૪]

सकल मिदमसावसौ च सर्वं जगदखिलं न विभागितात्र काचित् । परमपुरुषपावनैकरूपी स सदिति तत्सदकिंचिदेव नासौ ॥ ६४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ધ્યાનવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો×

જે દૃશ્ય છે, તે ચૈતન્ય જ છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यदात्ममरिचस्यांतश्चित्त्वात्तीक्ष्णत्ववेदनम् । तदहंतादिमेदादिदेशकालादि चेत्यतः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલું છે.[૧] જેમ લૂણમાં લૂણપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે. જેમ શેરડીમાં મધુરતા રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે.[૨,૩] જેમ પથરામાં કઠિનપણું રહેલું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ-ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે.[૪] જેમ પર્વતમાં જડતા રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે.[૫] જેમ જળમાં પ્રવાહ આદિ રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા દેશ-કાળ આદિરૂપ જગત થયેલ છે.[૬] જેમ વૃક્ષમાં શાખા આદિ રહેલાં છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહેલો છે, તે જ જાણે હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા લોક આદિરૂપ થયેલ હોય તેમ સ્ફુરે છે.[૭] જેમ આકાશમાં શૂન્યપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ તુંપણા તથા હુંપણા આદિરૂપે, ઘટ-પટાદિરૂપે તથા લોક આદિરૂપે દેખાય છે.[૮] જેમ આકાશમાં છિદ્રપણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે, ઘટ-પટાદિરૂપે તથા શરીર આદિરૂપે દેખાય છે.[૯] જેમ ભીંતમાં નિબિડ(ઘાટા)પણું રહ્યું છે, તેમ આત્મામાં જે અનુભવ રહ્યો છે, તે જ જાણે દૃશ્યરૂપ થઈને આત્મામાંથી બહાર આવેલો હોય તેમ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે દેખાય છે.[૧૦] આત્મામાં પોતાથી જ જે સત્તારૂપ અનુભવ રહ્યો છે, તે જ જાણે હુંપણા તથા તું-પણા આદિરૂપ, ઘટ-પટાદિરૂપ તથા જીવોરૂપ થયેલ હોય એમ લાગે છે.[૧૧] આત્માના પ્રકાશનું જ પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ છે, તેને જ જીવ 'આ હુંપણું તથા તુંપણું આદિ છે અને આ

× આ સત્તાવનમા સર્ગમા ચૈતન્ય પોતાનો સ્વભાવ નહિ જણાયાને લીધે દૃશ્યપણાને ધારણ કરે છે, માટે જે દૃશ્ય છે તે ચૈતન્ય જ છે, ચૈતન્યથી જુદું નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

વૃત્તિઓમાં ચિદાભાસ આદિ છે' એમ કલ્પી લે છે.[૧૨] આત્મારૂપ ચંદ્રની અંદર જ ચૈતન્યરૂપ અમૃત છે, તે સ્વયંપ્રકાશપણાથી આત્માના જ અનુભવમાં આવતાં હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે ઉદય પામે છે.[૧૩] પરમાત્મારૂપી ગોળની અંદર જ ચૈતન્યરૂપ માધુર્ય છે, તેને તે પરમાત્મા પોતાથી પોતામાં જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપે અનુભવે છે.[૧૪] પરમાત્મારૂપી મણિની અંદર ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાની મેળે જ સ્ફુરણ થાય છે, તેને એ પરમાત્મા પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં જ 'હું અને તું' ઇત્યાદિરૂપે જાણે છે.[૧૫] 'જગતરૂપ માયિક આકાર સ્વયંપ્રકાશ આત્માના અનુભવરૂપ જ છે' એમ તમને સમજાવવાને માટે મેં તમારી પાસે આ વિચાર કહ્યો છે, માટે તે ઉપરથી એમ નહિ સમજવું કે, 'જાણનાર અને જાણવાયોગ્ય પદાર્થ જુદા છે તથા અનુભવનાર અને અનુભવવાયોગ્ય પદાર્થ જુદા છે.' કેમકે આત્માની અંદર કોઈ જાણવાયોગ્ય પદાર્થ કે અનુભવવાયોગ્ય પદાર્થ જ નથી; માટે એ આત્મા કોઈ પદાર્થને જાણતો કે અનુભવતો નથી. એ પરમાત્માની અંદર કોઇ વિષય જ નથી કે જેના રૂપને તે પરમાત્મા ગ્રહણ કરે અને એ પરમાત્માની અંદર બીજો કોઈ મેળવવાનો પદાર્થ જ નથી કે જેને તે પરમાત્મા મેળવે.[૧૬,૧૭] અનંત અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા એ પરમાત્મામાં આ જગતરૂપ આકાર મિથ્યા જ દેખાય છે. જેમ મોટો પર્વત સર્વદા પોતાના ઘાટા સ્વરૂપમાં રહે છે, તેમ એ પરમાત્મા પોતાના એકરસ સ્વરૂપમાં જ રહે છે.[૧૮] હે રઘુનંદન ! 'જેમ મરીમાં તીખાશ રહેલી છે, તેમ આત્મામાં ચૈતન્યપણાને લીધે જ અનુભવ રહ્યો છે, તે જ હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ, ઘટ—પટાદિરૂપ તથા દેશ—કાળઆદિરૂપ જગત થયેલ છે' ઇત્યાદિક આ ઉપદેશની શૈલીથી મેં તમને એમ જ સમજાવ્યું કે, 'હુંપણા તથા તુંપણા આદિરૂપ 'જગત' નામનો ભેદ પરમાત્મામાં મુદ્દલ છે જ નહિ.'[૧૯] ચિત્ત પણ નથી, દ્રષ્ટા પણ નથી અને જગત આદિ ભ્રમરૂપ દૃશ્ય પણ નથી. જેમ વરસી રહીને ખાલી થયેલું વાદળું પ્રથમ પાતળું થઈને પછી તમામ શાંત થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલું આ જગત પહેલાં પાતળું થઈને પછી તમામ શાંત થઈ જાય છે.[૨૦] જેમ જળ પ્રવાહરૂપ હોવાથી પોતામાં જ ચકરી આદિ આકારોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્મા અનુભવરૂપ હોવાથી પોતામાં જ અહંકાર આદિ આકારોને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૧] જેમ જળમાં પ્રવાહ છે અને વાયુમાં ગતિ છે, તેમજ અનુભવરૂપ આત્મામાં આ અહંકાર તથા દેશ—કાળ આદિ પદાર્થો છે.[૨૨] તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના જાણનારપણામાં 'જાણનાર તથા જાણવાનો વિષય એ અંશો કલ્પિત છે અને જાણ (જ્ઞાન) એ અંશ જ સત્ય છે' એમ જ્ઞાનની વૃદ્ધિને લીધે સમજે છે; અને અજ્ઞાની પુરુષ તો ઇન્દ્રિય આદિના અધ્યાસને લીધે પોતાના જાણનારપણામાં 'જે હું જાણનારો છું તે જીવ છું અને જે જાણવામાં આવ્યું છે તે મારો વિષય છે' ઇત્યાદિક ભેદને સમજી લે છે.[૨૩] અજ્ઞાનની જે જે વાસનાને લીધે જે જે વિષયના જ્ઞાનથી જે જે પ્રકારે જેવી જેવી તૃપ્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે વાસનારૂપે તે તે વિષયોરૂપે, તે તે પ્રકારરૂપે અને તેવી તેવી તૃપ્તિરૂપે પરમાત્મામાં જ વિવર્ત પામે છે. પરમાત્મા કે જેથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થ જ નથી તેમાં જે જુદા

જીવના ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી, તેમ ઈશ્વરને અને પરમાત્માને પણ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં કાંઈ ભેદ નથી. માટે જે કાંઈ છે, તે શાંત અખંડિત ચૈતન્ય જ છે એમ સમજો.[૨૬] જે સઘળું જગત છે તે એક, આદિથી, મધ્યથી તથા અંતથી રહિત, સ્વયંપ્રકાશ, અનુભવમાત્ર, વિષયોથી રહિત અને વિશેષણોથી રહિત શાંત બ્રહ્મ જ છે. 'આ જે સઘળું જગત છે તે બ્રહ્મ જ છે' એમ જે મારે બોલવું પડે છે, તે પણ તમને સમજાવવાને માટે બોલવું પડે છે; કેમકે અત્યંત વાસ્તવિકપણે વિચાર કરતાં, તો 'જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એવો સિદ્ધાંત વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યો છે.[૨૭]

सर्वं प्रशांतमजमेकमनादिमध्यमाभास्वरं स्वदनमात्रमचेत्यचिह्नम् । सर्वं प्रशांतमिति शब्दमयी तु दृष्टिर्बोधार्थमेव हि मुधैव तदोमितीदम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ભેદનિરાસ' એ નામનો સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

सर्ग ५८ मो*

ભીલના રાજા સુરઘુને માંડવ્યે ઉપદેશ આપ્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ।
किरातेशस्य सुरघोर्वृत्तांतं विस्मयास्पदम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! ભીલનો રાજા સુરઘુનો વિસ્મય આપનાર વૃત્તાંતરૂપ એક જૂનો ઇતિહાસ આ વિષયમાં જ કહેવામાં આવે છે.[૧] આ જગતમાં હિમાલયના શિખરરૂપ એક 'કૈલાસ' નામનો પર્વત છે કે જે પર્વત, જાણે ઉત્તરદિશાનો સાર હોય, પૃથ્વીમાંથી નીકળેલો કપૂરનો સમૂહ હોય, જાણે મહાદેવનું એકઠું થયેલું હાસ્ય હોય, જાણે પૂર્ણિમાના ચંદ્રનો પ્રકાશ હોય અને જાણે પહાડી હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી નીકળેલાં મોતીઓનો ઢગલો હોય એવો શોભે છે.[૨,૩] જેમ ક્ષીરસાગરમાં વિષ્ણુ રહે છે, સ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર રહે છે અને વિષ્ણુના નાભિકમળમાં જેમ ચકચકતી રત્નોની સળીઓવાળી લહરીઓથી સમુદ્ર શોભે તેમ બ્રહ્મા રહે છે, તેમ એ પર્વતમાં શંકર રહે છે.[૪] જેમાં અપ્સરાઓ બેઠેલી હોય છે એવી રુદ્રાક્ષના વૃક્ષોમાં લટકતી હીંડોળાખાટોથી એ પર્વત, શોભે છે.[૫] એ પર્વતમાં નિરંતર મહોન્મત્ત રહેનારી શિવના ગણોની સ્ત્રીઓની લાતો વાગવાથી આનંદ પામેલા વિલાસી લોકો, સ્ત્રીઓની લાતોથી ખીલતા આસોપાલવોની જેમ શોભે છે. સદાશિવ ફરતા ફરતા એ પર્વતનાં જે જે સ્થળોમાં પધારે છે, તે તે સ્થળોમાં સદાશિવના મુકુટરૂપી ચંદ્રનાં કિરણો પડવાને લીધે 'ચંદ્રકાંત' નામના મણિઓમાંથી જળસ્રાવ થવા લાગતાં, જળના ધોધ નીકળવા લાગે છે અને જે જે સ્થળોને સદાશિવ તજી દે છે, તે તે સ્થળોમાં તેવા ધોધો નીકળતા બંધ પડી જાય છે.[૬,૭] એ પર્વત લતાઓથી, વૃક્ષોથી, જાળાંઓથી, વાવોથી, જળના ધોધથી, નદીઓથી, નદોથી, મૃગોથી, બીજાં પશુઓનાં ટોળાંઓથી અને બીજી જાતોનાં પણ અનેક પ્રાણીઓથી ભરપૂર હોવાને લીધે બ્રહ્માંડ જેવો લાગે છે.[૮] જેમ વડના ઝાડના મૂળમાં કીડાઓ રહે છે, તેમ એ કૈલાસ-પર્વતના નીચેના ભાગમાં 'હેમજટ' નામથી ઓળખાતા ભીલ લોકો રહે છે.[૯] ધુવડોની જેમ એ હલકા લોકો કૈલાસની પાસેના પર્વતોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વૃક્ષોનાં લાકડાં વેચીને અને રુદ્રાક્ષો વેચીને પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે.[૧૦] એ લોકોનો ઉદાર ચિત્તવાળો, શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારો, જયલક્ષ્મીના જમણા હાથ જેવો, પ્રજાઓનું પાલન કરવામાં વિચક્ષણ, ભયંકર

* આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં ભીલ લોકોના રાજા સુરઘુના વૈરાગ્યનું અને 'માંડવ્ય' નામના મુનિએ તે રાજાને સર્વનો ત્યાગ કરવા આદિ ઉપાયોથી કરેલા ઉપદેશનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

દૈત્યોના ગર્વને પણ તોડનારો, સૂર્ય જેવો તેજસ્વી અને જાણે દેહધારી વાયુ હોય એવો પરાક્રમી 'સુરઘુ' નામનો એક બળવાન રાજા હતો. એ રાજા રાજ્યના વૈભવોથી તથા ધનથી કુબેર કરતાં પણ અધિક હતો, વિદ્યાઓથી બૃહસ્પતિ કરતાં પણ અધિક હતો અને કાવ્યો રચવાની ચાતુરીમાં શુક્રાચાર્ય કરતાં પણ અધિક હતો. જેમ સૂર્ય ખેદ નહિ પામતાં ચાલતી રીતે દિવસોને કર્યા કરે છે, તેમ એ રાજા કોઈ જાતનો ખેદ નહિ પામતાં ચાલતી રીતે પ્રજાને શિક્ષા કરવાની અને પ્રજાનું પાલન કરવાની પદ્ધતિઓથી રાજ્ય સંબંધી કાર્યો કર્યા કરતો હતો. ઘણા દિવસ થતાં, જેમ જાળના દોરાઓથી બંધાયેલા પક્ષીને જાળથી કંટાળો આવે, તેમ રાજ્ય સંબંધી સુખ–દુઃખોથી બધાયેલા એ રાજાને રાજ્યથી કંટાળો આવ્યો.[૧૧-૧૫] (કંટાળો આવતાં, એ રાજા નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.)

સુરઘુ બોલ્યોઃ—(સ્વગત) જેમ ઘાણી પોતાના બળથી તલને પીલે છે, તેમ હું પોતાના બળથી આ દુઃખિયા અપરાધી લોકોને શા માટે પીડું છું ? જેમ મને કોઈ શિક્ષા કરે, તો મને પીડા થાય, તેમ હું શિક્ષા કરું છું તેથી આ સર્વ લોકોને પીડા થતી હશે.[૧૬] હું આ લોકોને ધન આપું, કેમકે જેમ હું ધનથી રાજી થાઉં છું, તેમ સર્વ લોકો ધનથી રાજી થાય એ સ્વાભાવિક છે. હવે મારે અપરાધીઓને શિક્ષા કરવાનું તો બંધ જ રાખવું; પણ જો હું અપરાધીઓને યોગ્ય શિક્ષા નહિ કરું, તો જેમ પાણી વિના નદી ચાલતી નથી, તેમ આ પ્રજા નિયમ વિના મર્યાદામાં ચાલશે નહિ.[૧૭,૧૮] હાય હાય ! અપરાધીઓને શિક્ષા કરવી એ મોટી કડાકૂટ છે. પ્રજાઓની ઉપર તો સર્વદા કૃપા જ કરવી જોઈએ. આજ હું સુખી છું એ બહુ જ સારું છે. હાય હાય ! આજ તો હું દુઃખી છું.[૧૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જેમ તરસ્યા ને તરસ્યા સૂતેલા માણસનું ચિત્ત લાંબી તરસથી સ્વપ્નમાં પાણીની મોટી ચકરીમાં ભમતાં ક્યાં ય શાંતિ ન પામે, તેમ એ રાજાનું ચિત્ત 'હું આમ કરું કે તેમ કરું' એવા વિચારોમાં ભમતાં, ક્યાંય શાંતિ પામ્યું નહિ.[૨૦] એક દિવસે સઘળી દિશાઓનાં મંડળોમાં ફરીફરીને, જેમ નારદમુનિ ઇન્દ્રને ઘેર આવે, તેમ 'માંડવ્ય' નામના મુનિ એ સુરઘુરાજાને ઘેર આવ્યા.[૨૧] સંદેહરૂપી બાવળના થાંભલાને કાપી નાખવામાં કુહાડા જેવા અને સઘળી વિદ્યાઓમાં વિચક્ષણતા ધરાવનારા એ મોટા મુનિની તે રાજાએ પૂજા કરી અને પછી નીચે પ્રમાણે નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું.[૨૨]

સુરઘુ બોલ્યોઃ—હે મહારાજ ! જેમ વસંતઋતુના આવવાથી પૃથ્વીની પીઠ પરમસુખ પામે છે, તેમ આપના આવવાથી હું પરમસુખ પામ્યો છું.[૨૩] હે નાથ ! જેમ પ્રકાશ આપનારા સૂર્યની કૃપાદષ્ટિ કમળની ઉપર પડે છે, તેમ આપની કૃપાદષ્ટિ મારા ઉપર પડી, એટલા માટે આજ હું ધર્મની રીતે ભાગ્યશાળી પુરુષોમાં અગ્રેસર થયો છું.[૨૪] હે સઘળા ધર્મોને જાણનારા મહારાજ ! આપને સારી પેઠે આરામ મળ્યો હોય, તો હવે જેમ સૂર્ય અંધકારને કાપે છે તેમ આપ મારા આ એક સંશયને કાપો.[૨૫] મહાત્માઓના સમાગમથી કોની પીડા શાંત ન થાય ? સર્વની શાંત થાય. પીડાનો વિચાર કરનારા વિદ્વાન લોકો કહે છે કે, 'સંદેહ જેવી બીજી કોઈ પીડા નથી.' જેમ સિંહના નખો હાથીને અત્યંત ફાડી નાખે છે, તેમ મારી પ્રજાઓ પર કેટલાકને દંડ આપવો અને કેટલાક પર દયા લાવવી વગેરે ચિંતાઓ મને અત્યંત કોરી ખાય છે.[૨૬,૨૭] હે મુનિ ! માટે જે રીતે મારા મનમાં સર્વદા સૂર્યનાં કિરણની પેઠે સમતા ઉદય પામે અને સઘળી વિષમતા ટળી જાય તેવો ઉપાય આપ બતાવો.[૨૮]

માંડવ્ય બોલ્યાઃ—હે રાજા ! જેમ સૂર્યના કિરણથી હિમ પીગળી જાય છે, તેમ પોતાના

હાથમાં જ રહેલા વૈરાગ્ય તથા ત્યાગ આદિ યત્નથી અને શ્રવણ-મનનાદિક ઉપાયથી આ મનનું વેવલાપણું પીગળી જાય છે.[૨૯] જેમ શરદઋતુના આવવામાત્રથી મોટી ઝાકળ શાંત થાય છે, તેમ પોતાના વિચારમાત્રથી મનની અંદરનો તાપ તુરત શાંત થાય છે. હે રાજા! તમે પોતાના જ મનથી પોતાના શરીરમાં રહેલી ઇન્દ્રિયોનો વિચાર કરો કે, 'એ ઇન્દ્રિયો કેવી છે અને કોણ છે?[૩૦,૩૧] હું કોણ છું, આ જગત કેવું છે અને મરણ તથા જન્મ કેમ થાય છે?' એ વિષયોનો તમારા મનમાં જ વિચાર કરો, એટલે તમને અત્યંત મહત્તા (મોટાપણું-બ્રહ્મપણું) પ્રાપ્ત થશે. આમ તમે વિચાર કરીને તમારા પોતાના જ સ્વભાવને જાણશો, તો તમારું મન, હર્ષની તથા શોકની દશાઓથી કંપાવી શકાય નહિ એવું અચળ થશે.[૩૨,૩૩] જેમ તરંગ પોતાના ચંચળ આકારને તજી દઈ, પોતાના મૂળભૂત જળરૂપ થઇને જળમાં શાંત થાય છે, તેમ તમારું મન પોતાના ચંચળપણાને તજી, તાપ વિનાનું થઈ, પોતાના મૂળભૂત બ્રહ્મરૂપ થઈને બ્રહ્મમાં શાંત થશે. હે નિર્દોષ રાજા! જેમ મન્વંતરને અંતે કળિકાળ આવતાં પાપરૂપી કલંકને પ્રાપ્ત થયેલું જગત બીજા મન્વંતરના આરંભમાં પોતે જાતે રહીને પોતાના કલંકને તજી દે છે, તેમ વ્યવહારોને લીધે ચંચળતારૂપ કલંકને પ્રાપ્ત થયેલું તમારું મન પોતે જીવન્મુક્તરૂપે રહીને વિચારના બળથી પોતાના કલંકિત રૂપને તજી દેશે.[૩૪,૩૫] જેમ પૃથ્વીમાં પુત્રો પિતાને દયા કરવાના પાત્રરૂપ જ જણાય છે, તેમ તમે પોતાના તત્ત્વને જાણી સંતુષ્ટ થશો, ત્યારે તમને સઘળા ઇન્દ્રાદિ પુરુષો પણ મિથ્યા વ્યવહારમાં દુ:ખી થતા હોવાને લીધે દયા કરવાના પાત્રરૂપ જ જણાશે. તમે વિવેકરૂપી દીવાથી આત્માને જોશો, ત્યારે એવી ઉત્તમ મહત્તાને (મોટાપણાને-બ્રહ્મપણાને) પ્રાપ્ત થશો કે જે મહત્તાની સત્તાને મેરુની, સમુદ્રની તથા આકાશની મહત્તા પણ અધીન છે. હે ભલા રાજા! તમને એ મહત્તા પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જેમ હાથી ગાયના પગલાના ખાબોચિયામાં ડૂબતો નથી, તેમ તમારું મન સંસારની વૃત્તિઓમાં ડૂબશે નહિ.[૩૭,૩૮] જેમ ખુદ્ધા મચ્છર ગાયના પગલાના ખાબોચિયામાં પણ ડૂબી જાય છે, તેમ કામનાઓથી કંગાલ થયેલું મન ક્ષુદ્ર કાર્યમાં પણ ડૂબી જાય છે.[૩૯] જેમ કીડો કાદવમાં ડૂબી જાય છે, તેમ ચિત્ત દશ્યોને જ લાગુ પડનારી પોતાની વાસનારૂપી દીનતાથી મોહમાં ડૂબી જાય છે.[૪૦] હે રાજા! કેવળ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માનો જ અનુભવ થાય ત્યાં સુધી પોતાની સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.[૪૧] જ્યાં સુધી ચોખ્ખું સોનું જ બાકી રહે ત્યાં સુધી જેમ ધાતુઓને ધોવાની જરૂર છે, તેમ જ્યાં સુધી કેવળ આત્મા જ અવશેષ રહે, ત્યાં સુધી સઘળા વેદાંતશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા છે. દૃઢ નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિથી સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સઘળી રીતે સર્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો જ પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિષયોનો થોડોઘણો ત્યાગ કરવાથી પરમાત્મા મળતા નથી[૪૨,૪૩] જ્યાં સુધી સર્વનો ત્યાગ થાય નહિ ત્યાં સુધી આત્મા મળતો નથી; કેમકે સઘળી અનાત્મવસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં જે શેષ રહે છે તે જ આત્મા કહેવાય છે.[૪૪] હે ભલા રાજા! જ્યાં સુધી બીજું કાર્ય છોડી દઇને ઉદ્યોગ કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી ધન આદિ સામાન્ય વસ્તુ પણ મળતી નથી; ત્યારે સર્વનો ત્યાગ કરીને ઉદ્યોગ કર્યો વિના આત્મા મળે નહિ તેમાં તો શું જ કહેવું?[૪૫] હે રાજા! જ્યારે બીજાં સઘળાં કાર્યોનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ રીતે ધારેલી વસ્તુના લાભને અર્થે માણસ યત્ન કરે છે, ત્યારે જ તે ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે વિના થતી નથી. માટે પોતાના આત્માના દર્શનને અર્થે સઘળી અનાત્મવસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો

જોઇએ. સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરતાં સર્વથા જેનો ત્યાગ ન જ થઈ શકે એવું જે જોવામાં આવે તે જ પરમપદ છે. સઘળાં કાર્યોની તથા કારણોની પરંપરામાં આ જગતની અંદર રહેલી સત્તામાત્ર આત્મામાં કલ્પનાથી જ દેખાતી સઘળી અનાત્મવસ્તુઓને સંપૂર્ણ રીતે તજી દઈ અને તે પછી મનના રૂપને પણ લીન કરી નાખીને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જ બ્રહ્મ છે.[૪૬-૪૮]

सकलकारणकार्यपरंपरामयजगद्गतवस्तुविजृंभितम् । अलमपास्य मनः स्ववपुस्ततः परिविलाप्य यदेति तदेव तत् ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'માંડવ્યોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ५९ मो×

સુરઘુરાજાને વિચારથી આત્મલાભ થયો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इत्युक्त्वा भगवानेनं सुरघुं रघुनंदन ।
ययौ स्वमेव रुचिरं मांडव्यो मौनमंडलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા-હે રામ ! મહાત્મા માંડવ્યમુનિ એ સુરઘુરાજાને એ પ્રમાણે કહીને પછી જેમાં ઘણા મુનિઓ રહેતા હતા એવા પોતાના આશ્રમના રમણીય વનમાં પધારી ગયા.[૧] માંડવ્યમુનિ પધારી ગયા પછી, સુરઘુરાજા પવિત્ર એકાંતસ્થળમાં જઇને પોતે પોતાની બુદ્ધિથી નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવા લાગ્યો.[૨]

સુરઘુ બોલ્યો:-(સ્વગત) હું પોતે કોણ છું ? હું મેરુપર્વત નથી અને મેરુપર્વત મારો નથી. હું જગત (ઊંચેના તથા નીચેના લોકો) નથી અને જગત મારું નથી. હું પર્વતો નથી અને પર્વતો મારા નથી. હું પૃથ્વી નથી અને પૃથ્વી મારી નથી. હું આ કિરાતદેશ નથી અને આ કિરાતદેશ મારો નથી. સર્વે લોકોની સંમતિથી પટ્ટાભિષેક થતાં 'હું રાજા છું' એવી કલ્પનારૂપ સંકેતને લીધે જ આ દેશ મારો છે.[૩,૪] એ સંકેતને હમણાં હું તજી દઉં છું; માટે હું આ દેશ નથી અને આ દેશ મારો નથી. હવે આ નગર અવશેષ રહ્યું, તો તેમાં પણ એ સંકેતને તજી દેતાં, એ જ નિશ્ચય થાય છે.[૫] પતાકાઓની તથા બગીચાઓની હારવાળી, નોકરલોકોથી તથા તેઓની વાડીઓથી ભરપૂર અને હાથીઓની, ઘોડાઓની તથા સામંતલોકોની ભીડાભીડવાળી આ નગરી હું નથી અને એ મારી પણ નથી.[૬] એક જાતના કલ્પિત સંકેતથી જ સંબંધ પામેલું અને એ સંકેત તજી દેવામાં આવે તો ટળી જનારું આ ભોગોનું મંડળ તથા સ્ત્રી-પુત્ર આદિનું મંડળ હું નથી અને એ સઘળું મારું નથી.[૭] એ જ પ્રમાણે નોકરો, સેનાવાહનો અને અંતઃપુરો જેમાં છે એવું આ રાજ્ય હું નથી અને આ રાજ્ય મારું પણ નથી. 'આ રાજ્ય છે અને આ રાજા છે' ઇત્યાદિ સંકેત તો કેવળ અંધપરંપરાથી જ થયેલો છે. આ હાથ તથા પગ આદિ અવયવોવાળો દેહ 'હું છું' એમ હું માનું છું; તો હવે તુરત તેનો પણ મનમાં વિચાર કરી જોઉં.[૮,૯] આ દેહમાં જે માંસ તથા હાડકાં છે તે હું નથી, કેમકે એ જડ છે અને હું તો ચેતન છું. જેમ જળ કમળ ઉપર ચોંટી રહેતું નથી, તેમ હું અસંગ હોવાને લીધે મારી સાથે એ માંસ તથા હાડકાંને કંઈ સંબંધ નથી. માંસ જડ છે માટે તે હું નથી, રુધિર પણ જડ છે માટે તે પણ હું નથી અને અસ્થિઓ પણ જડ છે માટે તે પણ હું નથી. જેમ માંસ, રુધિર તથા અસ્થિઓ હું નથી, તેમ એ મારાં પણ નથી.[૧૧] કર્મેન્દ્રિયો પણ હું નથી અને કર્મેન્દ્રિયો મારી પણ નથી. આ દેહમાં જે જે પદાર્થો છે તેઓ હું નથી જ; કેમકે હું તો

× આ ઓગણસાઠમા સર્ગમા એકાંતમાં બેસી બહારનાં તથા અંદરનાં સર્વ દૃશ્યનો ત્યાગ કરતા સુરઘુરાજાને વિચારથી આત્માનો લાભ થયો, એ કથા કહેવામા આવશે.

ચેતન છું.[૧૨] હું ભોગો નથી અને ભોગો મારા નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ જડ છે અને મિથ્યા છે, માટે તેઓ હું નથી અને તેઓ મારી પણ નથી. આ સંસારરૂપી દોષના મૂળરૂપ જે મન છે, તે પણ હું નથી; કેમકે એ તો જડ છે બુદ્ધિ અને અહંકાર એ પણ હું નથી અને તેઓ મારાં પણ નથી, કેમકે એ મનથી જ કલ્પાયેલાં છે, પણ વાસ્તવિક નથી.[૧૩,૧૪] એ રીતે શરીરથી માંડીને મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો સુધીના આ અસ્થિર સ્થૂળ—સૂક્ષ્મ ભૂતોનો સમુદાય હું નથી. હવે જે અવશેષ રહ્યું તેનો વિચાર કરું. અવશેષ તો ચેતનસ્વરૂપ જીવ રહ્યો; પણ તે પ્રમાતા છે. માટે પ્રમાતા, પ્રમાણ તથા પ્રમેય એ નામની ત્રિપુટીની અંદર આવી જાય છે અને ત્રિપુટી તો સાક્ષીથી જણાય એવી છે; માટે જીવ સ્વયં પ્રકાશ નહિ હોવાને લીધે એ પણ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી એમ જણાય છે.[૧૫,૧૬] આ પ્રમાણે હું સાક્ષીથી જણાય એવી સઘળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરું છું; કેમકે માપમાં આવનારી જે જે વસ્તુઓ છે તે હું નથી. સર્વનો ત્યાગ કરતાં તો જ્યાં કોઈ જાતના વિકલ્પ નથી એવું શુદ્ધ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે, માટે તે જ હું છું.[૧૭] આ તો આશ્ચર્ય થયું. મને આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ. ઘણા કાળથી યત્ન કરતાં કરતાં એ યત્ન આજ સફળ થયો. આ હું અંત વિનાના સ્વરૂપવાળો પરમાત્મા છું. પરમાત્માનો અંત હોય જ નહિ.[૧૮] બ્રહ્મામાં, ઇન્દ્રમાં, યમમાં, વાયુમાં અને સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહમાં પણ જેમ તંતુ સઘળાં મોતીઓમાં પરોવાઇને રહ્યો હોય છે, તેમ એકરૂપે રહેનારો જે પરમાત્મા છે તે હું છું. હું આ નિર્મળ ચૈતન્યશક્તિ છું, કે જે ચૈતન્યશક્તિ વિષયોરૂપી રોગથી રહિત છે, સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર છે અને અજ્ઞાનીઓને ત્રાસ આપે એવા સ્વરૂપવાળી છે. તે મનની સઘળી વૃત્તિઓમાં રહેલી છે, સૂક્ષ્મ છે, ઇષ્ટોથી તથા અનિષ્ટોથી રહિત છે, બ્રહ્મલોક સુધીનાં સઘળાં ભુવનોની અંદર રહેલી છે અને સઘળી શક્તિઓની ડાબલીરૂપ છે. તે નિરતિશય આનંદથી ભરપૂર છે, દીવાની જેમ સર્વને પ્રકાશ આપનારી છે, સઘળાં બ્રહ્માંડોરૂપી મોતીઓમાં એકરૂપે રહેનારા લાંબા તાંતણા જેવી છે, કલ્પનાથી સઘળા આકારો તથા વિકારોવાળી છે, વાસ્તવિક રીતે સઘળા આકારોથી તથા વિકારોથી રહિત છે, સઘળાં પ્રાણીઓના સમૂહપણાને પામેલી છે, સર્વદા સર્વપણાને પામેલી છે અને ચૌદે લોકોના પદાર્થોને પોતાના વિશાળ ઉદરમાં ધરી રહેલી છે. આ જગત સંબંધી જે જે કલ્પના જોવામાં આવે છે, તે સઘળી એ અનુભવરૂપ ચૈતન્યશક્તિમય જ છે.[૧૯–૨૪] સુખ—દુઃખોની દશાઓ તથા તેથી થતી ગતિઓ મિથ્યા આભાસમાત્ર જ છે. પરમ ચૈતન્યરૂપ જે આત્મા છે, તે જ જુદા જુદા આકારોથી દેખાય છે, માટે જે કાંઈ છે તે સઘળું એ જ છે.[૨૫] આ મારો આત્મા સર્વમાં વ્યાપક છે અને આ મારી બુદ્ધિનો સાક્ષી પણ એ જ છે. એ જ આત્મા કલ્પનાથી આ શરીરરૂપ થઇને 'હું રાજા છું' એવો ભ્રમ કરતો હતો.[૨૬] મન એ આત્માની જ કૃપાથી દેહરૂપી રથમાં બેસીને સંસારોના સમૂહોરૂપી લીલાઓમાં જાય છે, કૂદે છે અને નાચે છે. આ મન તથા શરીર આદિ કાંઈ પણ સાચું નથી. આ મન તથા શરીર આદિ કે જે તુચ્છ જ છે, તે નાશ પામે તો પણ તેમાં મારું કાંઈ નાશ પામતું નથી.[૨૭,૨૮] ચિત્તોરૂપી નટોએ ફેલાવેલ આ જગતની જાળરૂપી નાટક આ એક સાક્ષીરૂપી દીવાની શિખાથી જ પ્રકાશે છે.[૨૯] હાય-હાય ! મને પ્રજાના નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવા વિષેની ચિંતા વૃથા જ થઈ હતી. નિગ્રહ અને અનુગ્રહ દેહને લઇને જ છે અને દેહ એ તો કાંઈ જ નથી.[૩૦] અહો ! હું સમજી ચૂક્યો છું. મારી દુષ્ટ આસક્તિઓ ચાલી ગઈ. જોવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે જોવાઈ ચૂક્યું અને જે પામવાનું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે પમાઈ ચૂક્યું.[૩૧]

જગતમાં જે કાંઈ આ દશ્ય જોવામાં આવે છે, તેમાંનું કાંઈ પણ અબાધિત છે જ નહિ. માયાથી જીવપણારૂપી ભ્રમ, એ ભ્રમથી થયેલો લિંગશરીરરૂપી ભ્રમ, એ ભ્રમથી થયેલો બાહ્ય વસ્તુઓ હોવાનો ભ્રમ અને એ ભ્રમથી થયેલો જાગ્રત તથા સ્વપ્નરૂપી ભ્રમ, એ વિના જગતનું સ્વરૂપ બીજું કાંઈ નથી.[૩૨] નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ અને તેથી થતા શોક તથા હર્ષ ક્યાં ગયા ? કેવા હતા, શામાં રહ્યા હતા અને શા રૂપ હતા ! એ વિષેનો હવે કાંઈ પત્તો પણ મળતો નથી.[૩૩] સુખ પણ શું છે અને દુઃખ પણ શું છે ? કાંઈ જ નથી. જે આ સઘળું છે, તે વ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. હું તો વૃથા જ મૂઢ થઈ ગયો હતો. હવે હું મોહથી પર થયો છું, એ સારું થયું. આ સઘળું બ્રહ્મરૂપ જ અનુભવમાં આવે છે, તો હવે આમાં કોને માટે શોક કરવો, શામાં મોહ પામવો, શું જોવું, શું કરવું, ક્યાં રહેવું અને ક્યાં જવું ? શોક, મોહ, જોવું, કરવું, રહેવું કે જવું એનો સંભવ જ નથી.[૩૪,૩૫] આ તો અલૌકિક ચમત્કારવાળું ચૈતન્યરૂપી આકાશ જ આ બ્રહ્માંડરૂપે દેખાય છે. હે સઘળાં પંચભૂત આદિ તત્ત્વોથી રહિત આત્મા ! હું તને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે સુંદર ! તું ભલે જોવામાં આવ્યો.[૩૬] અહો ! હું જાગ્રત થયો છું. જે મેં જાણ્યું તે સંપૂર્ણ અને બરાબર જાણ્યું છે. હું કે જે અંત વિનાનો છું અને યથાર્થ જ્ઞાનથી જ પ્રગટ થયો છું, તેને પ્રણામ કરું છું.[૩૭] આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે વિષયોથી રહિત સ્થિતિવાળો અને સુષુપ્તિવાળાની જેમ ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈને સ્થિર થયેલો છું; માટે સંસારના ભ્રમથી રહિત હોવાને લીધે જેમાં જગતના અધ્યારોપરૂપી કલંક જ નથી, એવા આત્મામાં જ ભરપૂરપણાથી રહ્યો છું. હવે કદી પણ મને વિષમતા થાય એમ નથી.[૩૮]

विगतरंजननिर्विषयास्थितिर्गतभवभ्रमरंजितवर्जिते । स्थिरसुषुप्तकलाभिगतस्ततः समसमं निवसाम्यहमात्मनि ॥ ३८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉશપમ-પ્રકરણનો ‘સુરઘુવિશ્રાંતિ’ એ નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો×

સુરઘુરાજાએ દેહ પડતાં સુધી કરેલું નિઃસંગ આચરણ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति हेमजटाधीशो लेभे पदमनुत्तमम् ।
विवेकाध्यवसायेन ब्राह्मण्यमिव गाधिजः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેમ આ વિશ્વામિત્ર તપ કરવારૂપી દૃઢ ઉદ્યોગને લીધે બ્રાહ્મણપણું પામ્યા છે, તેમ એ ‘હેમજટ’ નામના ભીલ લોકોનો રાજા સુરઘુ વિવેકરૂપી દૃઢ ઉદ્યોગને લીધે સર્વોત્તમ પરમપદને પ્રાપ્ત થયો. જેમ સૂર્ય વારંવાર થતી દિવસોની પંક્તિઓ સાથે કંઈ સંબંધ રાખતો નથી, તેમ એ રાજા, વારંવાર થતી અને જેનું પરિણામ દુઃખ જ છે એવી સંસાર સંબંધી ક્રિયાઓમાં આસક્તિ રાખતો નહોતો.[૨] જેમ નદીના મધ્યમાં રહેલો પર્વત *નદીનું ગમે તેવું પૂર આવવા છતાં પણ કંપથી રહિત* જ રહે છે, તેમ એ રાજા ત્યારથી રાજ્ય સંબંધી સમ–વિષમ કાર્યોમાં પડવા છતાં પણ સર્વદા સંતાપથી રહિત જ રહ્યો.[૩] એ રાજા દરરોજ નિયમિત કાર્યો કરતો હતો તે છતાં પણ હર્ષથી તથા ક્રોધથી રહિત રહેવાને લીધે અને ઉદાર તથા ગંભીર સ્વરૂપવાળો હોવાને લીધે સમુદ્રની જેમ શોભવા લાગ્યો.[૪] જેમ દીવો કંપ વિનાની અને પ્રકાશવાળી શિખાથી શોભે છે, તેમ એ રાજા, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ચિત્તવૃત્તિ જેવી નિશ્ચળ રહે છે,

× આ સાઠમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તપણાને લીધે સુરઘુરાજાનું દેહ પડવા સુધી નિઃસંગ આચરણ અને દેહ પડી ગયા પછી તેની આકાશની પેઠે સ્થિતિ, એ કથા કહેવામાં આવશે.

તેવી જ નિશ્ચળ રહેનારી અને આત્મજ્ઞાનરૂપી પ્રકાશવાળી પોતાની ચિત્તવૃત્તિથી શોભવા લાગ્યો. એ રાજા નિર્દય પણ ન રહ્યો, દયાળુ પણ ન રહ્યો, સુખ-દુઃખ આદિ દ્વંદ્વોવાળો પણ ન રહ્યો, મત્સરવાળો પણ ન રહ્યો, આસ્તિક પણ ન રહ્યો, નાસ્તિક પણ ન રહ્યો, વિષયોના ગ્રહણવાળો પણ ન રહ્યો અને વિષયોના ત્યાગવાળો પણ ન રહ્યો.[૫-૬] સર્વદા સમતાભરેલી, ચપળતા ટળી જવાને લીધે ધીરતાવાળી અને અંદર શીતળપણાવાળી વૃત્તિથી ભરપૂર સમુદ્રની જેમ અને પૂર્ણચંદ્રની જેમ તે શોભવા લાગ્યો.[૭] 'સઘળું જગત ચૈતન્યતત્ત્વમાં થયેલી એક જાતની કલ્પનારૂપ છે' એવો નિશ્ચય હોવાને લીધે સુખદુઃખોથી રહિત થયેલી એ રાજાની પૂર્ણબુદ્ધિ અત્યંત શોભવા લાગી.[૮] તત્ત્વને સમજેલો અને ચૈતન્યમાં એકતા પામેલો હોવાને લીધે, પૂર્ણ થયેલો એ રાજા વિલાસ કરતાં, રાજ્યનાં સુખ ભોગવતાં, ઊભા રહેતાં, ચાલતાં, બેસતાં અને સૂતાં પણ નિર્વિકલ્પસમાધિમાં રહેલા જેવો જ રહેવા લાગ્યો.[૯] કોઈ જાતની આસક્તિ નહિ રાખતાં, રાજ્ય કરતો એ કમળસરખાં નેત્રોવાળો સુરઘુરાજા સેંકડો વર્ષો સુધી જીવતો રહ્યો અને તેટલા કાળમાં તેને કોઈ રોગ પણ થયો નહિ.[૧૦] પછી જેમ સૂર્યના તેજથી દબાયેલો હિમનો કણ પોતાના રૂપને તજી દે છે, તેમ તે રાજાએ પોતાનો 'દેહ' નામનો એ વેષ તજી દીધો.[૧૧] જેમ નદીઓનું જળ પૂર્ણસમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ તે રાજાએ પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારને લીધે પરબ્રહ્મમાં જ પ્રવેશ કર્યો, કે જે પરબ્રહ્મ જગતના સૃષ્ટિપ્રલયોનું અધિષ્ઠાન છે અને કારણોના પણ કારણરૂપ છે.[૧૨] નિર્મળ અને સ્વયંપ્રકાશ સર્વોત્તમસ્વરૂપ જાણવામાં આવવાને લીધે શોકથી રહિત થયેલો અને જન્મ આદિ વિકારોથી રહિત દશાને પ્રાપ્ત થયેલો એ મહાત્મા રાજા, જેમ ઘડો ફૂટી જતાં ઘટાકાશ મહાકાશની સાથે એકરસ થઈ જાય છે, તેમ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે શરીરનો ભંગ થતાં, પરબ્રહ્મની સાથે એકરસ થઈ ગયો.[૧૩]

अधिगतविमलैकरूपतेजा विजनदशां समुपेत्य शांतशोकः । अलमभवदसौ परस्वरूपं घटखमिवांबरसंयुतं महात्मा ॥ १३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સુરઘુનિર્વાણ' એ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો*

પરિઘ અને સુરઘુનો સંવાદ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवमुत्पलपत्राक्ष राघवाघविपर्यये । पदमासादयाद्वंद्वं विशोको भव भूतये ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે કમળપત્રોસરખાં નેત્રોવાળા રામ! તમે પણ એ રીતે તત્ત્વબોધથી સઘળાં પાપો દૂર કરી, જગતના કલ્યાણને માટે શોકથી રહિત થાઓ અને સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી રહિત જીવન્મુક્તની પદવીને પ્રાપ્ત થાઓ.[૧] બાળકની પેઠે ઘોર અંધારામાં ડૂબેલું મન જો આ વિચારરૂપી દીવાને મેળવે, તો તેના આશ્રયને લીધે તેને કદી પણ પરિતાપ થતો નથી.[૨] જેમ ખાડામાં પડતો માણસ ખડના દૃઢ જથાના આશ્રયથી સુખ પામે છે, તેમ મોહમાં પડતું ચિત્ત આ રીતના વિવેકના આશ્રયથી સુખ પામે છે.[૩] માટે તમે આ પવિત્ર વિચારને અભ્યાસથી દૃઢ કરીને તેનો બીજાઓને ઉપદેશ કરો અને સર્વદા મનને એક સમાધાનવાળું રાખો. એટલે એમ કરવાથી તમે પૃથ્વીના શણગારરૂપ થશો.[૪]

રામ બોલ્યા:-હે મુનીશ્વર! પવનથી ઊડતાં મોરનાં પીંછાં જેવું ચપળ મન એક સમાધાનવાળું કેવી રીતે થાય અને તે એક સમાધાન કેવું થાય?

* આ એકસઠમા સર્ગમાં સ્વાભાવિક એક સમાધાનનું લક્ષણ જણાવવાને માટે પરિઘરાજાની સાથે થયેલા સુરઘુના સંવાદનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

એ મને આપ કહો.[૫]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! તત્ત્વબોધને પ્રાપ્ત થયેલા એ જ સુરઘુરાજાના (એ જીવતો હતો તે સમયના) અને 'પર્ણાદ' નામના રાજર્ષિના આ અદ્ભુત સંવાદ હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.[૬] જેઓએ એક સમાધાનમાં મનને સમજાવ્યું હતું તથા જોડ્યું હતું એવા એ બે રાજાઓને પરસ્પરની સાથે જે વાતચીત થઈ છે તે હું તમને કહી સંભળાવું છું. પ્રબળ શત્રુઓને હણનારો અને 'પરિઘ' એ નામથી પ્રખ્યાતિ પામેલો પારસી (ઇરાન) દેશના એક રાજા હતો. જેમ રથ ધરીના પ્રભાવથી સારી રીતે ચાલે છે, તેમ એ રાજાના પ્રભાવથી એ દેશ સારી રીતે ચાલતો હતો.[૭,૮] જેમ નંદનવનમાં રહેનારા કામદેવનો વસંત પરમ મિત્ર છે, તેમ સુરઘુરાજાનો એ પરિઘરાજા પરમ મિત્ર હતો.[૯] કોઈ સમયે, જેમ પ્રજાના અપરાધોને લીધે સંસારમાં પ્રલય થાય છે, તેમ એ પરિઘરાજાના દેશમાં પ્રજાનાં પાપોને લીધે મોટી અનાવૃષ્ટિ થઈ. જેમ સળગતા દાવાનળમાં જંગલનાં ઘણાં ઘણાં પ્રાણીઓ નાશ પામે, તેમ ભૂખથી દુર્બળ થયેલી ઘણી ઘણી પ્રજાઓ એ અનાવૃષ્ટિમાં નષ્ટ થઈ ગઈ. એ દુઃખને લીધે પરિઘરાજાને અત્યંત ખેદ થયો. જેમ પ્રવાસીજન બળી ગયેલા ગામનો ત્યાગ કરે છે, તેમ પરિઘ રાજાએ એ ખેદને લીધે પોતાનું સઘળું રાજ્ય તજી દીધું. પ્રજાનો વિનાશ થતો અટકાવી નહિ શકવાને લીધે વૈરાગ્યને પામેલો એ રાજા મૃગચર્મવાળા મુનિની જેમ તપ કરવા સારું વનમાં ગયો.[૧૦-૧૩] વૈરાગ્યને પામેલો એ રાજા, જાણે કોઈ પરલોકમાં રહ્યો હોય, તેમ પોતાના નગરના લોકોના જાણવામાં ન આવે તેવા કોઈ દૂરના વનમાં રહ્યો.[૧૪] પર્વતની ગુફારૂપી ઘરમાં રહેલો, તપ કરતો, જિતેન્દ્રિય અને શાંત બુદ્ધિવાળો એ રાજા વૃક્ષોમાંથી પોતાની મેળે ખરી પડેલાં સુકાયેલાં પાંદડાં ખાઈને રહેવા લાગ્યો. લાંબા કાળ સુધી અગ્નિની પેઠે સુકાયેલાં પાંદડાંઓનું જ ભક્ષણ કરવાને લીધે એ રાજા તપસ્વી લોકોમાં 'પર્ણાદ' એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો.[૧૫,૧૬] ત્યારથી માંડીને એ રાજર્ષિઓમાં ઉત્તમ પરિઘરાજા જંબૂદ્વીપની અંદર સઘળા મુનિઓના આશ્રમોમાં પર્ણાદ જ કહેવવા લાગ્યો.[૧૭] પછી હજાર વર્ષ સુધી દારુણ તપશ્ચર્યા કરીને અભ્યાસને લીધે તે રાજા અંતઃકરણની શુદ્ધિથી અને ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયો.[૧૮] સુખ–દુઃખ આદિ દ્વંદ્વોથી તથા આશાઓથી રહિત થયેલો, શાંત મનવાળો, રાગ–દ્વેષ વિનાનો અને તત્ત્વને સમજનારી બુદ્ધિવાળો એ રાજા જીવન્મુક્ત થયો. હે રામ! જેમ ભ્રમર હંસોની સાથે કમલિનીમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરે છે, તેમ એ રાજા સિદ્ધલોકોની અને સાધ્યલોકોની સાથે આ ત્રૈલોક્યરૂપી મઠમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરવા લાગ્યો.[૧૯,૨૦] એક દિવસે એ પર્ણાદરાજા 'હેમજટ' નામના ભીલ લોકોના રાજા સુરઘુને ઘેર આવી પહોંચ્યો કે જે ઘર રત્નોની રચનાવાળું હોવાને લીધે જાણે બીજું મેરુપર્વતનું શિખર હોય એવું લાગતું હતું. જે પરમતત્ત્વ જાણવાનું છે, તે જાણી લીધેલું હોવાને લીધે પૂર્ણ થયેલા અને મૂર્ખતામાંથી નીકળીને જીવન્મુક્ત થયેલા એ બન્ને રાજાઓએ પોતે પરસ્પરના જૂના મિત્ર હોવાને લીધે પરસ્પરની પૂજા કરી. 'અહો! આજ મારાં પવિત્ર કર્મો સફળ થયાં કે જેથી મને આપનો સમાગમ થયો' એમ તેઓએ એકબીજાને કહ્યું. પછી પરસ્પર આલિંગન કરીને અન્યોન્યના સમાગમથી અત્યંત આનંદ પામેલા એ બન્ને રાજાઓ, જેમ ચંદ્ર અને સૂર્ય એક ઉદયાચળમાં બેસે છે, તેમ એક આસન ઉપર બેઠા.[૨૧,૨૪]

પરિઘ બોલ્યોઃ–આજ તમારાં દર્શનથી મારું ચિત્ત મોટા આનંદને પ્રાપ્ત થયું છે અને મન જાણે ચંદ્રના બિંબમાં ડૂબ્યું હોય તેમ

શીતળપણાને પ્રાપ્ત થયું છે.[૨૫] જેની શાખાઓ કપાઈ ગઈ હોય એવું વૃક્ષ જેમ જળાશયના કિનારે હોવાને લીધે સેંકડો શાખાઓવાળું થાય છે, તેમ જાણે સ્વાભાવિક સુખ જ હોય એવો પ્રેમ, વિયોગ પ્રાપ્ત થતાં સેંકડો શાખાઓવાળો થાય છે. હે મિત્ર! આપણી વિશ્વાસભરેલી તે તે જૂની વાતોને, તે તે લીલાઓને અને તે તે ચેષ્ટાઓને સંભારીને હું વારંવાર રાજી થાઉં છું.[૨૬,૨૭] તમને જેમ માંડવ્ય મુનિની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમ મને તપથી પ્રસન્ન થયેલા ઈશ્વરની કૃપાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે.[૨૮] હે રાજા! હવે તમે સઘળાં દુઃખોથી રહિત થયા ને? જેમ દેવ મેરુપર્વતમાં આરામ સેવે છે, તેમ તમે પરબ્રહ્મમાં શાંત થયા ને? જેમ શરદઋતુમાં તળાવના જળમાં નિર્મળતા થાય છે, તેમ આત્મારામપણાને લીધે તમારા ચિત્તમાં મોટા કલ્યાણરૂપી નિર્મળતા થઈ છે ને? હે ભલા રાજા! જે કાર્યો લોકોના હિતને માટે અવશ્ય કરવાં જોઈએ, તે કાર્યોને અત્યંત સ્વચ્છ, ગંભીર અને સમતાવાળી દૃષ્ટિથી, કર્યા જાઓ છો ને?[૨૯-૩૧] તમારા દેશના લોકો આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત, ધીર, ધાન્યોની સમૃદ્ધિવાળા અને સંતાપ વિનાના છે ને? ધાન્ય આદિ ઉત્તમ ફળોવાળી તમારી પૃથ્વી ફળોથી નમી રહેલી કલ્પવૃક્ષની લતાની જેમ જોઈતાં ફળો આપીને, તમારી પ્રજાઓને અત્યંત તૃપ્ત કરે છે ને? જેમ ચંદ્રનાં કિરણોનું હિમના સમૂહ જેવું ધોળું મંડળ દિશાઓમાં ફેલાય છે, તેમ તમારી હિમના સમૂહ જેવી ધોળી પવિત્ર કીર્તિ દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે ને? જેમ તળાવનું જળ પોતાની અંદરની કમળોના કંદોની ભૂમિકાઓને પૂરી દે છે, તેમ તમે પોતાના ગુણોના સમૂહોથી સઘળી દિશાઓને પૂરી દીધી છે ને?[૩૨-૩૫] પ્રત્યેક ગામડાંઓમાં ચોખાની શાળના ક્યારાઓની ચોકી કરવા બેઠેલી ખેડૂતોની કન્યાઓ રાજી થતી થતી આનંદ આપનારા તમારા યશને ગાય છે ને? તમારાં ધાન્યો, ધનો અને વૈભવો, બધું આબાદ છે ને? તમારાં નોકરો, સ્ત્રીઓ, પુત્રો અને પ્રજાજનો કુશળ છે ને? તમારી આ કાયારૂપી લતા ચિંતાઓથી તથા રોગોથી રહિત છે ને? અને તે આ લોકસંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખ આપનારાં પુણ્યરૂપી ફળને ઉત્પન્ન કરે છે ને?[૩૬-૩૮] વિષયોરૂપી સર્પો કે જેઓ ઉપરઉપરથી સારા લાગે એવા છે, પણ પરિણામે અત્યંત શત્રુતા કરે એવા છે, તેઓમાં તમારું મન વૈરાગ્ય રાખીને વર્તે છે ને?[૩૯] અહો! જેમ કાળ વસંતને અને પર્વતના તટને ભેગા કરી દે છે, તેમ આપણે બે કે જેઓ ઘણા ઘણા દિવસો થયા જુદા પડી ગયા હતા, તેઓને કાળે આજ ફરી ભેગા કરી દીધા છે.[૪૦] હે મિત્ર! જગતમાં લોકોના સંયોગોથી તથા વિયોગોથી થતાં સુખ–દુઃખોની દશાઓ કોઈ એવી નથી કે જેઓ જીવતાં માણસોના જોવામાં ન આવે.[૪૧] આપણે પણ એવા પ્રકારની લાંબી લાંબી દશાઓને લીધે જુદા પડી ગયા હતા, તેઓ આજ ફરી ભેગા થયા છીએ. પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરનારી ઈશ્વરની ઇચ્છાનો વિલાસ અદ્ભુત છે![૪૨]

સુરઘુ બોલ્યોઃ–હે મહારાજ! પ્રાણીઓનાં કર્મોને અનુસરનારી ઈશ્વરની ઇચ્છાની ગતિ કે જે સર્પની ગતિની જેમ બહુ જ ગુપ્ત, ગંભીર અને વિસ્મય આપનારી છે, તેને કોણ જાણી શકે?[૪૩] ઈશ્વરે તમને અને મને દૂર દૂર દેશોમાં અને પ્રથમથી જાણવામાં ન આવે એવી દશાઓમાં જુદા જુદા કરી નાખીને આજ ફરી ભેગા કરી દીધા છે. અહો! ઈશ્વરને શું અસાધ્ય છે? કશું અસાધ્ય નથી. હે મહાધૈર્યવાળા! અમે અહીં ક્ષેમ–કુશળથી રહ્યા છીએ અને આજ તમારા પધારવારૂપી પુણ્યે અમને અત્યંત પવિત્ર કર્યા છે. જુઓ! તમારા પધારવાથી જેઓનાં પાપો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે એવા અમલોકોનાં પુણ્યોરૂપી વૃક્ષો એવાં તો ફળીભૂત થયાં છે કે જેઓથી અમે સઘળી વ્યાકુળતાથી રહિત અને કૃતાર્થ

થયેલા છીએ.[૪૪-૪૬] હે રાજર્ષિ ! અમારા નગરમાં રહેલી સંપત્તિઓ આજ તમારા પધારવાથી ખીલી ઊઠી છે. હે મહાપ્રભાવશાળી ! તમારું પવિત્ર ભાષણ અને પવિત્ર દર્શન ચારે બાજુથી જાણે અમૃતોના મીઠા પ્રવાહને વરસતું હોય એવું લાગે છે. મહાત્માઓનો સમાગમ મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ જેવો જ છે.[૪૭,૪૮]

विकिरति परितो रसायनानामिव निकरं मधुरं महानुभाव। तव वचनमवेक्षणं च पुण्यं परमपदप्रतिमो हि साधुसंगः ॥ ४८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સુરઘુપરિઘસમાગમ' એ નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો×

ચૈતન્યનું સ્ફુરણ રહેવાથી નિત્ય સમાધિ જ રહે છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अथैवंप्रायया तत्र विश्रंभकथया चिरम्। प्राक्तनस्नेहगर्भिण्या स्थित्वोवाचायुधाभिधः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! પછી ઘણી વાર સુધી જૂના સ્નેહથી ભરેલી એવા એવા પ્રકારની વિશ્વાસની વાતો કરીને પરિઘરાજાએ સુરઘુરાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૧]

પરિઘ બોલ્યોઃ—હે રાજા ! આ સંસારરૂપી જાળમાં જે જે કામ કરવામાં આવે છે તે તે સર્વ કામ સ્થિતપ્રજ્ઞ ચિત્તવાળાને સુખદાયી થાય છે, અજ્ઞાનીને સુખદાયી થતું નથી.[૨] સમાધિ કે જે સઘળા સંકલ્પોથી રહિત છે, પરમ શાન્તિનું સ્થાન છે, સઘળાં દુઃખોના અત્યંત ઉપશમરૂપ છે અને સંસાર સંબંધી સુખો કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેને તમે કરો છો ને ?[૩]

સુરઘુ બોલ્યોઃ—હે મહારાજ ! આપ જેને સઘળા સંકલ્પોથી રહિત, સઘળાં વિક્ષેપરૂપી દુઃખોના અત્યંત ઉપશમરૂપ અને સંસારસંબંધી સુખો કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ કહો છો, તે સમાધિ શો પદાર્થ છે ? એ મને કહો. હે મહાત્મા ! જે તત્ત્વવેત્તા પુરુષ હોય છે, તે બેસી રહેતાં અથવા વ્યવહાર કરતાં પણ સમાધિ વિનાનો ક્યારે રહે છે ? જે ક્ષણમાત્ર પણ સમાધિ વિનાનો રહે તે તત્ત્વવેત્તા જ કેમ કહેવાય ?[૫] જેઓ નિત્ય જ્ઞાનયુક્ત ચિત્તવાળા અને આત્મતત્ત્વમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે, તેઓ ભલે જગતની ક્રિયાઓ કરતા હોય, તો પણ સમાધિવાળા જ છે. પદ્માસન વાળીને બ્રહ્માંજલિ કર્યા છતાં પણ જેનું ચિત્ત શાંત થયું ન હોય, તેની સમાધિ શું કામની છે ? અને કેવી છે ? હે મહારાજ ! સઘળી આશાઓરૂપી ખડોને બાળી નાખવામાં અગ્નિરૂપ જે તત્ત્વબોધ છે તે જ સમાધિ કહેવાય છે; ચૂપ થઈને એકાંતમાં બેસી રહેવું એ સમાધિ નથી. ભેદનો બાધ કરીને અભેદનું જ અનુસંધાન કરતી સર્વદા તૃપ્તિવાળી અને સત્યવસ્તુ (બ્રહ્મ)ને જ જોનારી જે ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સમાધિ કહે છે. ક્ષોભ વિનાની, અહંકાર વિનાની, સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વોને નહિ અનુસરનારી અને મેરુ કરતાં પણ વધારે અડગ રહેનારી જે ઉત્તમ બુદ્ધિ હોય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો સમાધિ કહે છે.[૯-૧૦] ચિંતા વિનાની, આત્મતત્ત્વરૂપ પરમ ઇષ્ટ પદાર્થને પ્રાપ્ત થયેલી અને 'આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે તથા આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે' એવી આસક્તિઓથી રહિત થયેલી મનની જે પરિપૂર્ણ સ્થિતિ, તે જ સમાધિ કહેવાય છે.[૧૧] મહાત્મા પુરુષનું મન જ્યારથી માંડીને બોધથી અત્યંત જોડાયેલું હોય, ત્યારથી જ તે પુરુષને એકધારી સમાધિ ચાલ્યા કરે છે.[૧૨] જેમ રમત કરતા બાળકના હાથમાં રહેલો કમળનો તંતુ

× આ બાસઠમા સર્ગમાં અજ્ઞાનરૂપી આવરણનો ભંગ થતાં, નિરંતર ચૈતન્યનું જ સ્ફુરણ થવાને લીધે તત્ત્વવેત્તાઓને સર્વદા સમાધિ જ રહે છે, એમ કહેવામા આવશે.

ખેંચવાથી તૂટી જાય, તેમ તત્ત્વવેત્તાની સમાધિ કદી પણ પાછી તૂટી જતી નથી.[13] તત્ત્વનું નિરંતર અનુસંધાન ચાલ્યા કરે એ જ સમાધિ છે અને તે સમાધિ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને એક વાર થઈને પાછી તૂટતી જ નથી. જેમ સૂર્ય આખા દિવસ સુધી પ્રકાશવાથી વિરામ પામતો નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તાની બ્રહ્માકારવૃત્તિ વિદેહકૈવલ્ય થતાં સુધી તત્ત્વના અવલોકનમાંથી વિરામ જ પામતી નથી.[14] જેમ નદીનું જળ નિરંતર વહેવાથી ક્ષણમાત્ર પણ રોકાતું નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ક્ષણમાત્ર પણ જ્ઞાનથી રોકાતો નથી.[15] જેમ કાળ પોતાની ગતિને ક્ષણમાત્ર પણ ભૂલતો નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાના આત્માને ક્ષણમાત્ર પણ ભૂલતો નથી.[16] જેમ વાયુ સર્વત્ર પોતાની ગતિને ભૂલતો નથી, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ સર્વત્ર પોતે નિશ્ચિત કરેલા ચૈતન્યને ભૂલતો જ નથી.[17] જેમ કાળની મૂર્તિરૂપ સૂર્યાદિ નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે, તેમ જ્ઞાનીને વિષયોથી રહિત ચૈતન્યનું સ્ફુરણ નિરંતર રહ્યા જ કરે છે. જેમ કોઈ પણ પદાર્થ સત્તા વિનાનો મળતો નથી, તેમ જ્ઞાનીને કોઈ પણ કાળ આત્માના અનુસંધાન વિનાનો પ્રાપ્ત થતો નથી. જેમ સંસારમાં અગ્નિ ઉષ્ણતા વિનાનો અને ચંદ્ર શીતળતા વિનાનો હોતો જ નથી, તેમ આત્મવેત્તા પુરુષ આત્માના અનુસંધાનરૂપી સમાધિ વિનાનો હોતો જ નથી. હું સર્વદા આત્માના અનુસંધાનવાળો જ છું, સર્વદા નિર્મળ જ છું અને સર્વદા શાંત મનવાળો જ છું, માટે સર્વદા સમાધિવાળોજ છું; મારી સમાધિને કોણ તોડી શકે એમ છે અને સમાધિ કેમ જ તૂટે? કેમકે મારી સમાધિ આત્મસ્વરૂપથી અભિન્ન છે માટે સર્વદા તે એકધારી જ રહેલી છે.[18-22] હે રાજર્ષિ! માટે મારું મન કદી પણ સમાધિવિનાનું રહેતું નથી. જો 'મન છે' એમ ધારતા હો, તો મારું મન સર્વદા-સ્થિતપ્રજ્ઞ જ છે અને એ આત્મસ્વરૂપ વિના બીજો કોઈ પદાર્થ ન હોવાને લીધે 'મન જ નથી' એમ ધારતા હો, તો મન ન હોવાથી મને સમાધિ પણ નથી.[23] આત્મા જ સર્વમાં વ્યાપક છે, સર્વ કાળમાં છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વ પ્રકારે છે; તો એવા અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિ ન હોવી તે પણ શું કહેવાય અને સમાધિ હોવી તે પણ શું કહેવાય?[24] દ્વૈતરૂપ વિભાગોથી રહિત થયેલા અને અત્યંત સમતાવાળા મહાત્મા પુરુષો સર્વદા સમાધિવાળા જ હોય છે, એટલા માટે 'આ તત્ત્વવેત્તા સમાધિવાળો છે અને આ તત્ત્વવેત્તા સમાધિ વિનાનો છે' એવા પ્રકારનો બોલવાનો ભેદ ક્યાં સંભવે છે? સંભવતો જ નથી.[25]

नित्यं समाहितधियः सुसमा महांतस्तिष्ठंति कार्यपरिणामविभागमुक्ताः। तेनासमाहितसमाहितभेदभंग्या नित्योदितः क नु स उत्तमवाक्प्रपंचः ॥ २५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સમાધિનિશ્ચય' એ નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો×

સુરઘુએ પોતાની સહજ સ્થિતિનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું

॥ परिघ उवाच ॥

राजन्नूनं प्रबुद्धोसि प्राप्तवानसि तत् पदम्। संशीतलांतःकरणः पूर्णेंदुरिव राजसे ॥ १ ॥

પરિઘ બોલ્યોઃ–હે સુરઘુરાજા! હું તમારી પરીક્ષા કરી ચૂક્યો છું. તમે પરમપદને પામી ચૂકયા છો ને તમે અત્યંત શીતળ અંતઃકરણવાળા હોવાને લીધે પૂર્ણચંદ્રની જેમ શોભો છો. તમે આનંદરૂપી રસથી પૂર્ણ, બ્રહ્મવિદ્યારૂપી ઉત્તમ લક્ષ્મીવાળા, શીતળ અને સ્નિગ્ધ–મધુર હોવાને લીધે

× આ તેસઠમા સર્ગમાં પરિઘે પરીક્ષા કરીને વખાણેલો સુરઘુ પોતાની સહજ સ્થિતિનું જ વિસ્તારથી વર્ણન કરશે.

કમળની જેમ શોભો છો. તમે નિર્મળ, વિસ્તીર્ણ, પૂર્ણ તેમજ ગંભીર હોવાને લીધે અને જે તમારી અંદર છે તે સ્પષ્ટ દેખાઈ રહેવાને લીધે કાંઠાના પવનોથી રહિત થયેલા સમુદ્ર જેવા શોભો છો. તમે સ્વચ્છ, આનંદથી ભરપૂર, અહંકારરૂપી મેઘથી રહિત, ચોખ્ખા, વિસ્તીર્ણ અને ગંભીર હોવાને લીધે શરદઋતુના આકાશના જેવા શોભો છો. તમે સઘળા ઇષ્ટ તથા અનિષ્ટ વિષયોમાં આસક્તિ વિનાના દેખાઓ છો, સર્વ વિષયોમાં સંતુષ્ટ જ રહો છો અને તમને કોઈ પણ વિષય ઉપર રાગ રહ્યો નથી; એટલા માટે તમે સઘળી રીતે શોભો છો. સારનો તથા અસારનો વિચાર કરી, તેના નિર્ણયના પારને પામેલા તમે પોતાની મોટી બુદ્ધિથી 'આ સઘળું જગત અખંડ બ્રહ્મરૂપ જ છે' એમ જાણો છો.[૬] હે સાચા–ખોટાના વિવેચનને જાણનારા રાજા! તમારું શરીર આનંદથી ભરેલા અંતઃકરણવાળું અને ચડતી–પડતી દશાઓને લીધે અચંચલ થયેલું છે.[૭] હે પ્યારા! જેમ સમુદ્ર અમૃતથી ભરપૂર હોય, તેમ તમે સઘળી વસ્તુઓથી રહિત પરમાત્માની અંદર ભરપૂર થયા છો. તમને પરમપદમાં એવી તૃપ્તિ મળી છે કે, જે તૃપ્તિ પાછી કદી પણ ક્ષીણ થશે નહિ.[૮]

સુરઘુ બોલ્યોઃ–હે મુનિ! જેને આપણે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય માનીએ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. જે કાંઈ આ દશ્ય જોવામાં આવે છે, તે સઘળું કાંઈ જ નથી, મિથ્યા જ છે.[૯] કોઈ પદાર્થ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય નહિ હોવાને લીધે, કોઈ પદાર્થ ત્યાગ કરવાયોગ્ય પણ નથી. જેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તેનો જ ત્યાગ કરી શકાય. આપણે કોઈનું પણ ગ્રહણ કર્યું નથી, માટે આપણાથી ત્યાગ કરવાયોગ્ય પણ શું કહી શકાય?[૧૦] જે પદાર્થ એક કાળમાં તુચ્છ ભાસે છે, તે જ પદાર્થ બીજા કાળમાં તુચ્છ લાગતો નથી અને જે પદાર્થ એક કાળમાં તુચ્છ લાગતો નથી, તે જ પદાર્થ બીજા કાળમાં તુચ્છ ભાસે છે; તો એ રીતે સંસાર સંબંધી સઘળા પદાર્થોના સારા–નરસાપણાનું ઠેકાણું નહિ હોવાને લીધે પદાર્થોને સારાનરસા ગણવારૂપી મારા મનની સ્થિતિઓ ઘણા કાળથી ક્ષીણ થઈ ગઈ છે.[૧૧] સારો લાગતો પદાર્થ દેશ-કાળને લીધે પાછો નરસો લાગે છે અને નરસો લાગતો પદાર્થ દેશ–કાળને લીધે પાછો સારો પણ લાગે છે; માટે સમજુ પુરુષે કોઈ પદાર્થની નિંદા કે સ્તુતિ કરવી જ નહિ.[૧૨] લોકમાં જે નિંદા કે સ્તુતિ થાય છે, તે રાગથી જ થાય છે અને રાગ એ ઇચ્છા જ છે. સારી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ એક પરબ્રહ્મરૂપી વસ્તુમાં જ રાગ ધરાવે છે, માટે તે બીજા સઘળા પદાર્થોની ઇચ્છા વિનાનો હોવાને લીધે કયા પદાર્થની નિંદા કરે કે કયા પદાર્થની સ્તુતિ કરે?[૧૩] ત્રૈલોક્યમાં સ્ત્રીઓ, પર્વતો, સમુદ્રો, વનરાજિઓ અને સઘળાં પ્રાણીઓ સાચાપણાથી રહિત જ છે, માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં સંસારમાં કાંઈ સાર જ નથી.[૧૪] માંસ, હાડકાં, લાકડાં, માટી અને પથરાથી ગોઠવાયેલા, વિચારમાત્રથી જ નષ્ટ થઈ જાય એવા અને જેમાં કોઈ પણ પદાર્થ ઇચ્છવાયોગ્ય નથી એવા શૂન્ય જગતમાં કયા પદાર્થની ઇચ્છા થાય?[૧૫] જેમ દિવસની શોભા ટળી જતાં, પ્રકાશ અને તડકો એ બન્નેનો નાશ થાય છે, તેમ ઇચ્છા ટળી જાય, તો રાગ અને દ્વેષ એ બન્નેનો નાશ થાય છે.[૧૬] અત્યંત લાંબી લાંબી વાતો કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ટૂંકામાં સમજવાનું એટલું જ છે કે, મન જો સર્વ પદાર્થોમાં રાગ વિનાનું અને વિક્ષેપરૂપી વિષમતા વિનાનું થઈને આત્મામાં જ સંતુષ્ટ થાય, તો એ જ ઉત્તમ શાંતિ છે અને જેનાથી એ શાંતિ મળે, તે વિચારનું જ સર્વદા સુખને માટે સેવન કરવું યોગ્ય છે.[૧૭]

अलमतिवितततैर्वचःप्रपंचैरियमुचितेह सुखाय दृष्टिरेका । उपशमितरसं समं मनोऽन्तर्यदि मुदितं तदनुत्तमा प्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો×

સાંસારિક દુઃખોથી મુક્ત થવાના ઉપાયો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सुरघुः परिघश्चैव विचार्येति जगद्भ्रमम्।
मिथः प्रपूजितौ तुष्टौ स्वव्यापारपरौ गतौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! એ રીતે સુરઘુ અને પરિઘ એ બન્ને રાજાઓ જગતના ભ્રમપણાનો અને આત્માના સત્યપણાનો વિચાર કરી, પરસ્પરનું પૂજન કરી, પ્રસન્ન થઇને, પોતપોતાનાં કાર્યો કરવાને માટે ત્યાંથી છૂટા પડ્યા.[૧] આ પરમ જ્ઞાન આપનારો એ બે રાજાઓનો સંવાદ કે જે 'આત્માનું નિરંતર અનુસંધાન રાખવું એ જ મનનું એક સમાધાન છે અને તે વૈરાગ્ય આદિ સાધનોથી થાય છે' એમ જણાવનારો છે, તે તમારા સાંભળવામાં આવ્યો; તો હવે આ વિષયનું જ મનન કરીને અને જ્ઞાનની દઢતા કરીને, તમે સ્પષ્ટ રીતે આત્મામાં શાંત થાઓ. વિદ્વાનોની સાથે પોતાના ધીરતા ભરેલા વિચારો મેળવી, તીક્ષ્ણ કરવામાં આવેલી બુદ્ધિથી, હૃદયાકાશમાં અહંકારરૂપી કાળો મેઘ ગલિત થઈ જાય અને સર્વ લોકોને પ્યારો લાગે એવો, ફળ દેનારો, આનંદ આપનારો અને વિસ્તારવાળો, નિર્મળ ચિત્તરૂપી શરત્કાળ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ધ્યાન કરવાયોગ્ય સઘળા અનર્થોને ટાળનાર, સુગમ, આનંદની સંપૂર્ણ સંપત્તિવાળા અને અત્યંત સ્વચ્છપણાવાળા પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં સારી રીતે રહી શકાય છે.[૭] જે પુરુષ નિત્ય વેદાંતશાસ્ત્રનો વિચાર કરે, સર્વદા વિષયોની આસક્તિથી રહિત રહે અને સર્વદા આત્માનુ જ અનુસંધાન કર્યા કરે, તે સુખી પુરુષને મનના શોકો કાંઈ જ અડચણ કરી શકતા નથી.[૬] એવો પુરુષ વ્યવહારમાં અત્યંત તત્પર રહે અને વ્યવહારની અનુકૂળતાને માટે મનથી નહિ પણ ઉપરઉપરથી રાગ-દ્વેષ દેખાડ્યા કરે તો પણ, જેમ જળમાં રહેલું કમળ જળથી લેપાતું નથી, તેમ મનમાં વ્યવહારસંબંધી કલંકથી તે લેપાતો નથી. જેમ હાથી સિંહને કાંઈ અડચણ કરી શકતો નથી, તેમ જ પુરુષ રાગ-દ્વેષથી રહિત, શાંત મનવાળો અને આત્માના ઉત્તમ વિજ્ઞાનવાળો હોય, તેને મન કાંઈ જ અડચણ કરી શકતું નથી. જેમ નંદનવનમાં કોઈ ઝેરી કે કાંટાવાળું ઝાડ હોતું નથી, તેમ જ્ઞાનીના ચિત્તમાં ભોગની દઢ વાસના કે દીનતા હોતી જ નથી; કેમકે જ્ઞાનીનું ચિત્ત બહુ ઉદાર હોવાને લીધે ક્ષુદ્ર સુખોની સ્પૃહાથી રહિત જ હોય છે[૯] જેમ વૈરાગ્યવાળો મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રીનું મરણ થતાં પણ દુઃખ ધરતો નથી, તેમ જેણે 'આ સઘળું જગત ભ્રાંતિરૂપ જ છે' એમ જાણ્યું હોય, તે ચિત્ત દુઃખી થતું નથી.[૧૦] જેમ રજ આકાશનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી, તેમ વ્યવહારમાં કર્તાપણાની આસક્તિથી ઉત્પન્ન થતું પાપ, જગતને મનના મોહરૂપ સમજીને તેવી આસક્તિથી રહિત થયેલા પુરુષનો સ્પર્શ કરી શકતું નથી.[૧૧] જેમ દીવો અંધારાનું ઓસડ છે, તેમ 'આ સઘળું અવિદ્યામાત્ર જ છે' એમ જાણવું, એ જ જગતરૂપે વિસ્તારને પામેલા અવિદ્યારૂપી મહાન રોગનું ઓસડ છે.[૧૨] જ્યારે 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે જ જેમ સ્વપ્ન નાશ પામે છે, તેમ જ્યારે 'આ અવિદ્યા છે' એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે જ અવિદ્યાનો પૂરો નાશ થઈ જાય છે.[૧૩] જેમ માછલાનું નેત્ર પાણીમાં રહેવા છતાં પણ પાણીથી લેપાતું નથી, તેમ અંદર વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત અને આત્માના અનુસંધાનમાં લાગેલી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ વ્યવહારમાં તત્પર રહેતાં છતાં પણ પાપથી લેપાતો નથી.[૧૪] જ્યારે ચૈતન્યના જ્ઞાનરૂપી મોટો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે પુરુષની અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિ નાશ

× આ ચોસઠમા સર્ગમા જે ઉપાયોથી મનના દોષો અડચણ ન કરે અને સંસારરૂપી દુઃખમાથી આત્માનો ઉદ્ધાર થાય, તે ઉપાયો કહેવામા આવશે

પામી જાય છે અને બુદ્ધિ પરમ આનંદને પ્રાપ્ત થઈને અત્યંત શોભે છે.[૧૫] અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા શાંત થઈ જતાં, શાસ્ત્રરૂપી સૂર્યે જગાડેલો પુરુષ એવા જાગ્રતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે જાગ્રતપણું થયા પછી ફરી અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા આવતી જ નથી. જે દિવસોમાં અને જે ક્રિયાઓના ક્રમોમાં આત્મારૂપી ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચૈતન્યપણારૂપી ચાંદની હૃદયરૂપી આકાશમાં પ્રકાશિત થાય, તે દિવસો જ જીવનની સફળતા કરનારા છે અને ક્રિયાઓના તે ક્રમો જ આનંદભરેલા છે એમ સમજવું. જેમ ચંદ્ર પોતાના અમૃતથી પોતાની અંદર શીતળ રહે છે, તેમ મોહમાંથી નીકળેલો માણસ નિરંતર આત્માના ચિંતવનથી પોતાના મનમાં શીતળ રહે છે. જે મિત્રોથી, જે શાસ્ત્રોથી અને જે દિવસોથી વૈરાગ્યના આનંદવાળા આત્મબોધનો સ્પષ્ટ ઉદય થાય, તે મિત્રો, તે શાસ્ત્રો અને તે દિવસો જ ઉત્તમ છે, એમ સમજવું.[૧૭-૧૯] જેનાં પાપો ક્ષીણ ન થયાં હોય, તેને આત્માના અવલોકનમાં ઉપેક્ષા (અનાદર) થાય છે અને જેને આત્માના અવલોકનમાં ઉપેક્ષા હોય તે લોકો રાંક જ રહે છે તથા જન્મરૂપી જંગલની સ્ત્રી—પુત્રાદિ લતાઓનો લાંબા કાળ સુધી શોક કર્યા કરે છે.[૨૦] હે રામ! આ સંસારરૂપી અરણ્યમાં ફરનારો જીવરૂપી બળદ કે જે સેંકડો આશાઓરૂપી પાશોથી બંધાયેલો છે, ભોગોરૂપી તરણાંઓની અત્યંત લાલચ રાખ્યા કરે છે, અનાદિકાળરૂપી જરાથી જર્જરિત થયેલો છે, શોકરૂપી હંકારાથી દુઃખી થયા કરે છે, દુઃખોરૂપી મોટા બોજાને ઉપાડનાર છે, જન્મરૂપી જંગલમાં ફરનાર છે, નીચ કર્મોરૂપી કાદવથી ખરડાયેલો છે, મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાં ખૂંચી ગયો છે, જેને રાગોરૂપી ડાંસોનો સમૂહ કરડ્યા કરે છે, તૃષ્ણારૂપી દોરડાથી જે ખેંચાયા કરે છે, મનરૂપી કંજૂસ વાણિયાને પનારે પડેલો છે, બંધુઓરૂપી બંધનોથી બંધાયેલો હોવાને લીધે મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાંથી નીકળી શકતો નથી, પુત્રોરૂપી તથા કન્યાઓરૂપી છાણના જૂના ગંધાતા કાદવમાં ખૂંચી જનાર છે, થાકી રહેલો છે, શાંતિથી રહિત છે, સંસારના લાંબા લાંબા પંથ કાપીને થાકી ગયો છે, વારંવાર જવા—આવવાના ફેરાઓથી દૂબળો થયેલો છે, પ્રચંડ તાપથી તપી રહેલો છે, જેને બ્રહ્મવિદ્યારૂપી શીતળ છાયા મળતી નથી, જે દેખીતો તેજસ્વી લાગે છે, પણ અંદર રાંક થઈ ગયો છે, ઇન્દ્રિયોરૂપી કસાઈઓએ દબાવેલો છે, કર્મોરૂપી ઘંટાઓના શબ્દથી ભડક્યા કરે છે, પાપોરૂપી ધોકાઓનો માર ખાધા કરે છે, જન્મ—મરણરૂપી બે પૈડાંઓથી ચાલતા સંસારરૂપી ગાડાની ધૂંસરીને તાણનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વિકટ વનમાં લોટીલોટીને મોટાં ભાઠાંઓવાળો થઈ ગયો છે, પોતાનાં પહેલાં કરેલાં પાપોરૂપી અનર્થમાં સર્વદા ડૂબેલો જ રહે છે, દુઃખી થયા કરે છે, નિરુપાય છે, કર્મોનાં ફળોરૂપી બોજો માથે પડવાથી શરીરમાં ખેદ પામ્યા કરે છે અને રોગાદિની પીડાઓને લીધે દયામણી ચીસો નાખ્યા કરે છે, તેને લાંબા કાળના વૈરાગ્ય આદિ યત્નથી અને જ્ઞાનરૂપી બળથી મોહરૂપી જળાશયના કાદવમાંથી કાઢવો જોઇએ. જો તત્ત્વના અવલોકનથી ચિત્ત ક્ષીણ થાય તો જીવ—સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરી જાય છે અને પાછો કદી પણ તે સમુદ્રમાં પડતો નથી. જેમ વહાણવાળાના સમાગમથી સમુદ્ર ઓળંગવા સારુ વહાણ મળે છે, તેમ મહાત્માના સમાગમથી સંસાર પાર કરવાની સારી યુક્તિ મળે છે. મરુભૂમિવાળા જે દેશમાં ફળો આપનારું અને શીતળ છાયાવાળું સજ્જનરૂપી વૃક્ષ ન મળતું હોય, તે દેશમાં સમજુ માણસે વસવું જ નહિ.[૨૧-૩૨] સુજનરૂપી ચંપક કે જે સ્નિગ્ધ તથા શીતળ વચનોરૂપી પાંદડાંઓવાળો હોય છે, ધીરતારૂપી છાયાવાળો હોય છે અને મંદહાસ્યરૂપી પુષ્પોવાળો હોય છે, તેની પાસે જવાથી ક્ષણમાત્રમાં અત્યંત શાંતિ મળે છે.[૩૩]

આ સંસાર કે જે આત્મલાભરૂપી શાંતિ ન મળી હોય ત્યાં સુધી મહા મોહને અને અદ્ભુત સંતાપોને આપનાર છે, તેમાં બુદ્ધિમાન પુરુષે જો પોતાને કાંઈ પણ વિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય તો પડ્યાં રહેવું યોગ્ય નથી.[૩૪] પોતાનો બંધુ પોતે જ છે, માટે પોતાથી જ પોતાનો ઉદ્ધાર થાય એમ કરવું જોઈએ. દેહાભિમાનરૂપી ગર્વ ધરીને પોતાના આત્માને જન્મોરૂપી કાદવોથી ભરેલા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં નાખવો નહિ[૩૫] 'આ દેહરૂપી દુઃખ શું છે, કેમ આવ્યું છે, શાથી થયું છે અને કેમ નાશ પામે ?' એવી રીતથી સમજુ પુરુષોએ પ્રયત્નપૂર્વક વિચારવું જોઈએ.[૩૬] સંસારમાં ડૂબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં માણસોને ધન, મિત્રો, શાસ્ત્રો કે બાંધવો કાંઈ કામ આવતાં નથી.[૩૭] મનરૂપી મિત્ર કે જે સર્વદા સાથે જ રહેનાર છે, તેને શુદ્ધ કરીને જો તેની સાથે કાંઈક વિચાર કરવામાં આવે, તો આત્માનો ઉદ્ધાર થાય છે.[૩૮] વૈરાગ્ય તથા અભ્યાસરૂપી યત્નોને સાથે રાખી, પોતાનો વિચાર કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વાવલોકન (આત્માનું અવલોકન)રૂપી વહાણથી સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાય છે.[૩૯] આત્મા કે જે નિરંતર દુષ્ટ આશાથી બળતો હોવાને લીધે, લોકોની દયાનું પાત્ર (રંક) થઈ ગયો છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ, પણ કાળજી રાખીને તેનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ.[૪૦] આ જીવરૂપી હાથી કે જે અહંકારરૂપી મોટા ખીલામાં તૃષ્ણારૂપી સાંકળથી બંધાયેલો છે, મનરૂપી મદવાળો છે અને જન્મરૂપી કાદવમાં ડૂબી ગયો છે, તેને તે કાદવમાંથી કાઢવો જોઈએ.[૪૧] હે રામ ! જો મૂઢપણાને દૂર કરીને, અહંકારને ધોઈ નાખવામાં આવે, તો એટલાથી જ આ આત્માનું રક્ષણ થાય છે.[૪૨] જો મન વડે રચાયેલી આસક્તિરૂપ જાળને ફેંકી દઈ, અહંકારને કાપી નાખવામાં આવે, તો એટલાથી જ આત્માના શોધનનો માર્ગ અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાય છે.[૪૩] જો આ દેહને લાકડા જેવો તથા માટીના ઢેફાસમાન ગણવામાં આવે, તો એટલાથી જ દેહાધિદેવ પરમાત્માને જાણવાનો માર્ગ મળે છે.[૪૪] અહંકારરૂપી મેઘ ક્ષીણ થાય તો ચૈતન્યરૂપી સૂર્ય જોવામાં આવે છે અને એ સૂર્યને જોતાં જોતાં પરિણામે તેની સાથે એકરૂપપણાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ અંધકારને કાપી નાખતાં પોતાની મેળે જ પ્રકાશનું દર્શન થાય છે, તેમ અહંકાર દૂર કરતાં પોતાની મેળે જ આત્માનું અવલોકન થાય છે. અહંકાર ક્ષીણ થતાં નિરતિશય આનંદમાં શાંતિ મળવાથી, જે નિર્વિકલ્પ અવસ્થા પ્રકટ થાય છે, તે ભરપૂર સ્થિતિવાળી છે અને તેનું જ પ્રયત્નથી સેવન કરવું યોગ્ય છે. પરિપૂર્ણ સમુદ્ર જેવી એ અવસ્થા અમારાથી વર્ણવી શકાય એમ નથી, એને કોઈની ઉપમા લાગુ પડે એમ નથી અને તેમાં દશ્યોનો સંસર્ગ જ હોતો નથી.[૪૫-૪૮] એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી ફરી અજ્ઞાનરૂપ આવરણથી જો ઢંકાઈ જતી ન હોય, તો એ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થયેલી તુર્યાવસ્થા જ છે એમ કહી શકાય છે, કે જે તુર્યાવસ્થા (સાક્ષીપણાની સ્થિતિ) કેવળ મહાચૈતન્યના પ્રકાશની કળીરૂપ છે.[૪૯] ભરપૂર આકારવાળી અને આકાશની શોભા જેવી વિસ્તીર્ણ એ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા વિક્ષેપોથી રહિતપણારૂપ અંશમાં સુષુપ્તિ જેવી જણાય છે. વિક્ષેપોથી રહિતપણારૂપ અંશમાં સુષુપ્તિને અને તે નિર્વિકલ્પ અવસ્થાને ઝાઝો ફેર રહેતો નથી.[૫૦] મનનો તથા અહંકારનો લય થતાં, વિચારથી પોતાની મેળે સિદ્ધ થનારી, સઘળા પદાર્થોની અંદર વ્યાપેલી અને પરમ આનંદથી ભરેલી એ બ્રહ્માત્મકપણારૂપી નિર્વિકલ્પ અવસ્થા વચનથી વર્ણવી શકાય એમ નથી; કેવળ હૃદયમાં જ અનુભવમાં આવે છે અને તેની નકલ જોઈતી હોય તો સુષુપ્તિ છે.[૫૧,૫૨] હે રામ! જેમ અનુભવ કર્યા વિના ખાંડ આદિ પદાર્થોનું તત્ત્વ જણાતું નથી, તેમ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પણ અનુ-

ભવ વિના જણાતું નથી.[૫૩] આ જે સઘળું જગત છે, તે અંત વિનાના પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. જ્યારે ચિત્ત-વિષયોમાંથી ઉપરામ પામીને આત્માકાર થઈ નિશ્ચળ રહે, ત્યારે સ્થાવર-જંગમોનો અંતર્યામી અને સાક્ષીપણાથી ઇન્દ્રિય આદિને પ્રકાશ આપનારો એ પરમાત્મારૂપી દેવ સાક્ષાત્ અનુભવમાં આવે છે; એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી.[૫૪] આ પ્રમાણે ચોથી ભૂમિકામાં આત્માનો અનુભવ થતાં, તે પછીની પાંચમી ભૂમિકામાં વિષયોની વાસનાઓનો અત્યંત વિનાશ થાય છે, તે પછીની છઠ્ઠી ભૂમિકામાં યત્ન વિના જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ આત્માનો સર્વદા પૂર્ણપણે અનુભવ થાય છે અને તે પછીની સાતમી ભૂમિકામાં સમાધિની તથા સમાધિ ન થવી તે બન્નેની પણ સમતા થઈ જવાને લીધે પરમાત્માની સાથે એકરસપણું જ થાય છે. પરમાત્માની સાથેના તે એકરસપણાનું બ્રહ્માદિ મહાત્માઓથી પણ માપ કરી શકાતું નથી.[૫૫]

तदनु विषयवासनाविनाशस्तदनु शुभः परमः स्फुटप्रकाशः। तदनु च समतावशात्स्वरूपे परिणमनं महतामचिंत्यरूपम् ॥५५॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઉપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ६५ मो×

વિલાસ અને ભાસનું આખ્યાન-તેઓને માતાપિતાના મરણથી થયેલો શોક

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

मनसैव मनश्छित्त्वा यद्यात्मा नावलोक्यते।
ममेत्यहमिति त्यक्त्वा तत्तामरसलोचन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ! અહંતાનો તથા મમતાનો ત્યાગ કરીને અને મનથી જ મનને કાપી નાખીને જો આત્માનું અવલોકન કરવામાં ન આવે, તો જગતરૂપી દુઃખ ચિત્રમાં આલેખેલા સૂર્યની પેઠે અસ્ત પામતું નથી, આપદા મહાસમુદ્ર જેવી અપાર થઈ પડે છે અને ઘણી ગરબડોથી ભરેલી જન્મ-મરણરૂપી વર્ષાઋતુ, કે જે અજ્ઞાનરૂપી કાળાં વાદળાંવાળી છે તથા જડ પદાર્થોરૂપી જળની ધારાઓને વરસાવનારી છે, તે વારંવાર આવ્યા કરે છે.[૧-૩] આ વિષયમાં જ 'ભાસ' અને 'વિલાસ' નામના બે મિત્રોના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, કે જે સંવાદ સહ્યાદ્રિના શિખર ઉપર થયો હતો.[૪] હે રામ! ઊંચાઈથી આકાશને, પહોળાઈથી પૃથ્વીને અને ઊંડા પાયાથી પાતાળને દબાવીને રહેલો હોવાથી, જાણે ત્રૈલોક્યને જીતનાર હોય એવો લાગતો, અસંખ્ય ફૂલઝાડોથી ભરપૂર, અસંખ્ય નિર્મળ ધોધોવાળો, નેત્રોથી અસહ્ય કાન્તિવાળો અને જેની અંદરના નિધિઓ (દાટેલા ધનના ઢગલાઓનું) યક્ષલોકો રક્ષણ કરે છે એવો 'સહ્યાદ્રિ' નામનો એક પર્વત છે.[૫,૬] એ પર્વતમાં કોઈ સ્થળે વૃક્ષોમાંથી પુષ્પોનો વરસાદ થયા કરે છે, કોઈ સ્થળમાં ઉત્તમ ઉત્તમ હરતાલ આદિ ધાતુઓ વિસ્તીર્ણ થઈ રહી છે, કોઈ સ્થળમાં ખીલતાં કમળોવાળાં સરોવરો શોભી રહ્યાં છે અને કોઈ સ્થળમાં રત્ન જેવી શિલાઓ દીપી રહી છે.[૭,૮] કોઈ સ્થળમાં પાણીના ધોધોનો શબ્દ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ સ્થળમાં પોલા વાંસનો શબ્દ ફેલાઈ રહે છે, કોઈ સ્થળમાં ગુફાઓના પવનોનો ઘોંઘાટ થયા કરે છે અને કોઈ સ્થળમાં ભ્રમરોનો ગુંજારવ જામી રહે છે.[૯] શિખરોમાં અપ્સરાઓ ગાયા કરે છે, વનોમાં મૃગો તથા પક્ષીઓ વિહાર કરે છે, ઉપરના ભાગોમાં મદોન્મત્ત વાદળાં ગાજ્યા કરે છે અને ખુલ્લા ભાગોમાં પક્ષીઓ નાદ કર્યા કરે છે.[૧૦] ગુફાઓમાં વિદ્યાધર લોકો ગાયા કરે છે, સરોવર-

× આ પાસઠમા સર્ગમાં સહ્યાદ્રિનું, તેમ અત્રિમુનિના આશ્રમનું અને 'વિલાસ' તથા 'ભાસ' નામના બે તપસ્વીઓનાં જન્મ-કર્માદિનું તથા તેઓને શોક થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ની અંદરનાં કમળવનોમાં ભ્રમરાઓ ગાયા કરે છે, આસપાસના ભાગોમાં ભીલલોકો ગાયા કરે છે અને વનનાં વૃક્ષોમાં પક્ષીઓ ગાયા કરે છે.[૧૧] એ પર્વતશિખરોમાં દેવતાઓ હોવાને લીધે, નીચેના ભાગોમાં મનુષ્યો હોવાને લીધે અને ધરતીની અંદરના ભાગોમાં નાગો હોવાને લીધે જાણે બીજું ત્રૈલોક્ય હોય એવો તે લાગે છે.[૧૨] એ પર્વતમાં ગુફાઓની અંદર સિદ્ધલોકો રહે છે, પૃથ્વીની અંદરના ભાગોમાં ધનના નિધિઓ રહ્યા છે, ઉપર રહેલાં ચંદનનાં વૃક્ષોમાં સર્પો વીંટાઈને રહ્યા છે અને શિખરો ઉપર સિંહો રહેલા છે.[૧૩] એ પર્વત પુષ્પોરૂપી વાદળાંઓથી વીંટાયેલો છે, પુષ્પોના પરાગોરૂપી વાદળાંઓથી પથરાયેલો છે, વંટોળિયાથી ઊડતાં પુષ્પોરૂપી વાદળાંઓથી પોતાના હૃદયમાં જાણે ભમ્યા કરતો હોય એવો લાગે છે અને શ્વેત પુષ્પોનાં વૃક્ષોથી જાણે પોતે ધવલ હોય એવો લાગે છે. એ પર્વત હરતાલ તથા ગેરુ આદિ ધાતુઓની રજરૂપી વાદળાંઓથી પીળો લાગે છે. એ પર્વતના રત્નમય નીચા ભાગોની ઉપર બેસતી ઘણી ઘણી નગરોની સ્ત્રીઓ જાણે કલ્પવૃક્ષોની ઉપર બેઠેલી હોય એવી લાગે છે.[૧૪,૧૫] વાદળાંઓરૂપી કાળાં વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં અંગોવાળી, રત્નોરૂપી મૂંગાં ઘરેણાંઓવાળી અને સુવર્ણ જેવી કાન્તિવાળી એ પર્વતની શિલાઓ, જાણે કૃષ્ણપક્ષમાં નાયકનાં સંકેતસ્થળોમાં જતી વિચક્ષણ અભિસારિકા નાયિકાઓ હોય એવી લાગે છે.[૧૬] એ પર્વતના ઉત્તરભાગમાં રહેલું એક મોટું શિખર છે. તેમાં સઘળાં વૃક્ષો ફળોથી નમી રહેલાં છે, રત્નો જેવાં સ્વચ્છ સરોવરોમાંથી ઝરણાંઓનાં પાણી વહ્યા કરે છે, આંબાઓની ઉપર ચડેલી લતાઓમાંથી ઘણા ઘણા પુષ્પોના ગુચ્છો પડ્યા કરે છે, સઘળી દિશાઓ પ્રફુલ્લિત થયેલાં અંકોલોથી, પુન્નાગોથી તથા નીલકમળોથી વ્યાપ્ત છે, લતાઓરૂપી પડદાથી સૂર્યનો પ્રકાશ દેખાતો નથી, રત્નોનાં કિરણોના સમૂહોથી પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે, જાંબુઓનાં વૃક્ષોમાંથી સ્રવતો રસ તે તે સ્થળોમાં ખરડાઈ રહ્યો છે અને તેમાં સ્વર્ગલોકના જેવો આનંદ વર્ત્યા કરે છે.[૧૭–૧૯] તે (શિખર)-માં બ્રહ્મલોકના જેવો, સ્વર્ગલોકના જેવો તથા સદાશિવના નગર જેવો રમણીય અને સિદ્ધલોકોના પરિશ્રમને મટાડનારો અત્રિઋષિનો એક મોટો સુશોભિત આશ્રમ છે.[૨૦] જેમ આકાશના માર્ગમાં 'શુક્ર' અને 'બૃહસ્પતિ' નામના બે પંડિત તપસ્વીઓ છે, તેમ એ મોટા આશ્રમમાં 'શુક્ર' અને 'બૃહસ્પતિ' નામના બે પંડિત તપસ્વીઓ રહેતા હતા.[૨૧] જેમ એક તળાવમાં રહેનારાં બે કમળવૃક્ષોને અત્યંત સ્વચ્છ બે કળીઓ ઉત્પન્ન થાય, તેમ એક સ્થળમાં રહેનારા એ બે તપસ્વીઓને અત્યંત નિર્મળ શરીરવાળા બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા.[૨૨] એમાં એકનું નામ 'વિલાસ' રાખવામાં આવ્યું અને બીજાનું નામ 'ભાસ' રાખવામાં આવ્યું. જેમ પાંદડાં લતાના અને વૃક્ષના આશ્રયથી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ એ બન્ને બાળકો માતા–પિતાના આશ્રયથી અનુક્રમે વૃદ્ધિ પામ્યા.[૨૩] સારા મનવાળા એ બન્ને બાળકો પરસ્પરની ઉપર સ્નેહ રાખવા લાગ્યા, પરસ્પરને પ્યારા લાગવા લાગ્યા અને જેમ તલ અને તેલ ભેગાં રહે છે, પુષ્પ અને સુગંધ ભેગાં રહે છે તથા પુત્રની ઉત્પત્તિની લાલસાવાળાં પ્રેમી સ્ત્રી અને પુરુષ ભેગાં રહે છે, તેમ ભેગા જ રહેવા લાગ્યા.[૨૪] એમનું મન જાણે એકમાંથી બેપણાને પામેલું હોય તેમ સમાન જ રહેતું હતું.[૨૫] પરસ્પરથી આનંદ પામતા અને અત્યંત મનોહર શરીરોવાળા એ બે બાળકો, જેમ કમળમાં બે ભ્રમરાઓ રહે, તેમ પોતાના આશ્રમમાં રહેતા હતા.[૨૬] નવી નવી વસ્તુઓ ઉપર પ્યાર કરતા અને જાણે ચંદ્ર તથા સૂર્ય એક સાથે જ ઉદય પામેલા હોય એવા લાગતા એ બે બાળકો અત્યંત થોડા કાળથી જ બાલ્યાવસ્થાને

છોડીને યૌવનને પ્રાપ્ત થયા હતા.[૨૭] જેમ પીડાયેલાં પક્ષીઓ માળાને તજીને આકાશમાં જાય, તેમ વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડાયેલાં એમનાં માબાપ શરીરને તજી દઈને સ્વર્ગમાં ગયાં.[૨૮] માબાપ મરી જતાં, એઓ પાણીમાંથી બહાર કાઢેલાં કમળોની જેમ રાંક મોઢાંવાળા, તપેલાં અંગોવાળા અને ઉત્સાહ વિનાના થઈ ગયા.[૨૯] વિલાસ અને ભાસ એ બન્ને જણા પોતાનાં માબાપની મરણ પછી કરવાની સઘળી ક્રિયાઓને કરી લઈને વિલાપ કરવા લાગ્યા; કેમકે જગતની મર્યાદાનું મોટાઓથી પણ ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી. માબાપની ઉત્તરક્રિયાઓને સમાપ્ત કરીને, શોકને લીધે થયેલી વ્યથાથી પીડાયેલા એ બન્ને જણા કરુણારસથી ભરેલી પીડિત વાણીથી વિલાપ કરીકરીને, જાણે ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેમ શરીરોની સઘળી ચેષ્ટાઓથી રહિત થઈ ગયા. એઓ મરણ પામ્યા નહિ પણ મૂર્છિત થઈ ગયા કે જેથી તેઓને આરામ પ્રાપ્ત થયો.[૩૦,૩૧]

कृत्वौर्ध्वदेहिकमथो व्यथयाभिभूतौ शोकोत्थया करुणयार्तगिरा विलप्य । चित्रार्पिताविव निरस्तसमस्तचेष्टौ तौ संस्थितौ सुखमशून्यहृदौ निवृत्तौ ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ–પ્રકરણનો 'સહ્યાદ્રિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ६६ मो*

અજ્ઞાની મનુષ્ય દુઃખમાં જ પડ્યો રહે છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

अतिशोकपराभूतौ तस्थतुर्दृढतापसौ ।
तापसंशुष्कसर्वांगौ तावरण्यद्रुमाविव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પછી ઘણી વારે મૂર્છા ઊતરતાં, શોકથી અત્યંત પરાભવ પામેલા અને જંગલી વૃક્ષોની જેમ તાપથી સુકાયેલાં અંગોવાળા એ બે મોટા તપસ્વીઓ છૂટા પડીને કેટલાક કાળ સુધી વનમાં જ રહ્યા.[૧] ટાળાંથી વિખૂટા પડેલા મૃગોની જેમ વિહ્વળ થયેલા અને ઘર તથા ધન આદિની ઉપર અત્યંત અરુચિ પામેલા એ બન્ને બ્રાહ્મણોએ વિરક્તપણાથી જ વનમાં કાળક્ષેપ કરવા માંડ્યો.[૨] એમ કરતાં કરતાં કેટલાએક દિવસો, કેટલાએક મહિનાઓ અને કેટલાંએક વર્ષો પણ પસાર થઈ ગયાં. જેમ ખાડામાં ઊગેલાં વૃક્ષો ખાડામાં જૂનાં થઈ જાય, તેમ એ બે બ્રાહ્મણો વનમાં ને વનમાં વૃદ્ધ થઈ ગયા.[૩] જેઓને નિર્મળ તત્ત્વબોધ મળ્યો ન હતો એવા એ વૃદ્ધ તપસ્વીઓ ઘણે કાળે એક દિવસે ભેગા થયા, ત્યારે તેઓએ પરસ્પરની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરી.[૪]

વિલાસ બોલ્યોઃ–હે હૃદયમાં રહેનારા અમૃતના સમુદ્રરૂપ પ્યારા બંધુ ભાસ! તું ભલે આવ્યો. આ જગતમાં તારો સમાગમ મને મારા જીવનરૂપી ઉત્તમ વૃક્ષના ફળ જેવો જણાય છે.[૫] હે ભલા ભાઈ! મારાથી છૂટો પડ્યા પછી તેં આટલા આટલા દિવસો ક્યાં કાઢ્યા? એ તું મને કહે. તારું તપ સફળ થયું છે ને? તારી બુદ્ધિ શાંત રહે છે ને? તારી વિદ્યા સફળ થઈ છે ને? તને તત્ત્વબોધ મળ્યો છે ને? તું કુશળ છે ને?[૬,૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–એ પ્રમાણે બોલતા, સંસારથી અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલા અને જેને તત્ત્વબોધ થયો ન હતો એવા એ વિલાસને ભાસે પ્રીતિપૂર્વક નીચે પ્રમાણે કહ્યું.[૮]

ભાસ બોલ્યોઃ–હે સૌમ્ય! હે માન આપનારા! તારો સમાગમ થયો તેથી જ મારું આવવું સફળ થયું છે. તું આજ જોવામાં આવ્યો એ બહુ સારું થયું. આપણે કે જેઓ આ સંસારમાં રહેલા છીએ તેઓનું કુશળ તો ક્યાંથી જ

* આ છાસઠમા સર્ગમાં ભાસનાં વચનોથી, 'અજ્ઞાની પુરુષ દુઃખરૂપી સમુદ્રમાં ગોથાં ખાયા કરે છે' એ વિષયનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

હોય[૧૯] જ્યાં સુધી જાણવાની વસ્તુ જાણવામાં આવી નથી, ચિત્તના કામ આદિ સંકલ્પો ક્ષીણ થયા નથી અને સંસારરૂપી સમુદ્ર તરાયો નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ ક્યાંથી જ હોય?[૧૦] જેમ દાતરડાથી લતાઓ કપાઈ જાય છે, તેમ જ્યાં સુધી ચિત્તથી થતી સઘળી વાસનાઓ કપાઈ ગઈ નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ ક્યાંથી જ હોય?[૧૧] જ્યાં સુધી યોગ્ય સમજણ મળી નથી, સમતા પ્રાપ્ત થઈ નથી અને આત્મજ્ઞાન ઉદય પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી આપણું કુશળ ક્યાંથી જ હોય?[૧૨] હે સૌમ્ય! જ્યાં સુધી આત્માનો લાભ થયો ન હોય અને જ્ઞાનરૂપી મોટું ઔષધ મળ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી આ દુષ્ટ સંસારરૂપી વિષૂચિકા વારંવાર થયા જ કરે છે.[૧૩] બાળપણારૂપી અંકુરિત અવસ્થા મટયા પછી જેમાં યૌવનરૂપી નવપલ્લવ ઉદય પામે છે અને તે પછી જરારૂપી પુષ્પ ઉદય પામે છે, એવું આ સંસારરૂપી કાંટાળું વૃક્ષ વારંવાર ઊગ્યા કરે છે.[૧૪] આ કાયારૂપી જૂના ઝાડમાંથી બાંધવોરૂપી ભ્રમરોના વિલાપોરૂપી ગુંજારવોવાળી અને ઘડપણરૂપી પુષ્પવાળી, મરણરૂપી મંજરી ઉદય પામે છે. ભોગવાઈ ગયેલાં કર્મોરૂપી અનેક ઋતુઓ વીતી જવાને લીધે રસથી રહિત થતી અને વારંવાર જેમાં એના એ વિષયો ભોગવાય છે, એવા દિવસોથી પુરાતી વર્ષોની પંક્તિ ઘણું કરીને પુરુષાર્થ કર્યા વિના જ કાઢવામાં આવે છે. દેહરૂપી પહાડની તે તે આસક્તિઓરૂપી મોટી ગુફાઓ, કે જેઓ તૃષ્ણાઓરૂપી હજારો કાંટાઓથી તથા વિષયભોગોરૂપી અનેક સર્પોથી ઘેરાયેલી છે, તેમાં અને તે તે વિષયસુખને અર્થે કરવામાં આવતી ક્રિયાઓમાં જ કાળ વીતી જાય છે.[૧૭] જેનું જવું અને આવવું સમાપ્ત જ થતું નથી એવાં રાતદિવસો લાંબાં–ટૂંકાં ...ઓથી, સુખના લેશ જેવા લાગતા વિષયભોગોથી અને સારાં–નરસાં કાર્યો કરવાથી નકામાં જ જાય છે અને નકામાં જ આવે છે.[૧૮] ખોટાં કાર્યો કરનારાં પ્રાણીઓ દુષ્ટ આશાઓના વેગથી વધતાં જતાં અને ખોટાં ફળો જ આપનારાં તુચ્છ કર્મો કરવામાં જ આયુષ્યને કાઢી નાખે છે.[૧૯] લાલચરૂપી હાથણીમાં મોહ પામેલો આ મનરૂપી મદોન્મત્ત હાથી વિવેકરૂપી બાંધવાના ખીલાને ઉખેડી નાખીને દૂર દૂર દોડ્યો જાય છે.[૨૦] કાયારૂપી ઝાડમાં હૃદયરૂપી મોટો માળો કે જેમાંથી વિવેકરૂપી ચિંતામણિ પડી જાય છે, તેમાં ઊછરેલો અને જીભની ચપળતાથી વળગી રહેનારો આ મીઠાં મીઠાં અન્નાદિના અભિલાષરૂપી ગીધ નિરંતર બળ પામતો જાય છે.[૨૧] વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં, રસથી તથા સુખથી રહિત થયેલી અને જેના કોમળ અવયવો શિથિલ થતા જાય છે એવી આ કાયા જૂના પાંદડાની જેમ ક્ષીણ થઈ જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર આદિએ કરેલા અપમાનથી લેવાઈ ગયેલું અને જેની શોભા નાશ પામી હોય તેવું શરીર, મોટા હિમનું બિંદુ જેની ઉપર પડેલું છે એવા રજથી ખરડાયેલા કમળની જેમ ભૂખરા રંગવાળું થઈ જાય છે.[૨૨,૨૩] વળી જેમાંથી યૌવનરૂપી જળ વહી ગયું છે એવા અને સુકાઈ જતા એ દેહરૂપી તળાવમાંથી આયુષ્યરૂપી રાજહંસ એવો નાસી જાય છે કે પાછો આવતો જ નથી.[૨૪] જર્જરિત અને કાળરૂપી પવનના બળથી કંપતા જીવનરૂપી ઝાડમાંથી ભોગોરૂપી પુષ્પો અને દિવસોરૂપી પાંદડાંઓ તૂટી પડતાં જ જાય છે.[૨૫] અંદર ભોગોરૂપી સર્પોને તથા દુઃખોરૂપી દેડકાંઓને ધરનારા અને આશારૂપી અપાર જળવાળા મનના મોહરૂપી ઊંડા કૂવાઓમાં જીવ ડૂબી જાય છે.[૨૬] જેમ અનેક રંગોથી રંગાયેલી અને બહુ જ ચપળતાવાળી દેવમંદિરની ધજા ...

કાપી નાખે છે.[૨૮] યૌવનરૂપી મોટા કલ્લોલવાળી, જરાજરા વારમાં ઉત્પન્ન થતા તીક્ષ્ણ ક્રોધ આદિ ફીણવાળી અને લોભ આદિથી થતાં ભ્રમણોરૂપી મોટી ચકરીઓવાળી આ જીવનરૂપી દુષ્ટ નદી ચાલી જ જાય છે.[૨૯] શિલ્પ આદિ કળાઓના સમૂહોરૂપી અને જગતના વ્યવહારોરૂપી કલ્લોલોની મોટી ઊથલપાથલવાળી તેમજ પોતાની અંદર પડેલાઓને ઘૂમરીઓ ખવરાવનારી આ અંત વિનાની પ્રવૃત્તિરૂપી નદી પ્રત્યેક જન્મમાં આમ ને આમ વહ્યા કરે છે.[૩૦] આ સંબંધીઓની પંક્તિઓરૂપી અસંખ્ય નદીઓ વિસ્તીર્ણ અને ઊંડા મધ્યવાળા કાળરૂપી સમુદ્રમાં નિરંતર પડતી જ જાય છે.[૩૧] હે ભાઈ! પ્રત્યેક જન્મમાં આ દેહરૂપી રત્નની સળી નાશરૂપી કાદવના સમૂહની અંદર ડૂબી જાય છે, ત્યારે 'ક્યાં ડૂબી ગઈ' એ જાણવામાં પણ આવતું નથી. લાંબા કાળથી ચિંતારૂપી ચક્રમાં બંધાયેલું અને દુષ્ટ ક્રિયાઓમાં તથા દુષ્ટ રીતિઓમાંજ આસક્ત રહેનારું ચિત્ત, જેમ સમુદ્રની ચકરીમાં ખડ ઘૂમરીઓ ખાય છે, તેમ તૃષ્ણામાં ઘૂમરીઓ ખાય છે. કાર્યોરૂપી મોટા મોટા અનંત કલ્લોલોમાં તણાતું જતું અને ચિંતાથી બહુ ગભરાયા કરતું ચિત્ત ક્ષણમાત્ર પણ શાંતિ પામતું નથી.[૩૨-૩૪] બુદ્ધિરૂપી પક્ષિણી આ કર્યું, આ કરું છું અને આ કરીશ' એવી રીતની કલ્પનારૂપી જાળમાં બંધાઈને મૂંઝાઈ જાય છે. 'આ મિત્ર છે અને આ શત્રુ છે' એવા પ્રકારના દ્વંદ્વોના સંકલ્પરૂપી મોટા હાથી મારાં મર્મસ્થળોરૂપી નીલકમળોને કાપી નાખે છે. ચિંતારૂપી નદીના મોટી ચકરીઓવાળા તરંગોના સમૂહમાં રહેનારો અને બહુજ ચપળ ગતિવાળો મનરૂપી મત્સ્ય ક્ષણમાત્રમાં ખૂબ જ પોવાય છે. જેઓ આત્માનો સ્પર્શ જ કરી શકતાં નથી એવાં, આવાં આવાં ઘણાં દુઃખોને દેહમાં 'હું છું' એવી બુદ્ધિને લીધે પોતામાં ગ્રહણ કર્યા કરતો આ જનસમુદાય દીનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઘણા ઘણા પ્રકારનાં સુખ—દુઃખોની અંદર પડનારો, જરા તથા મરણરૂપી મોટા પ્રચંડ વાયુએ તોડી નાખેલો અને જગતરૂપી પહાડના મધ્યમાં લોટ્યા કરતો આ મનુષ્ય, રસથી રહિત થયેલાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ જીર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૫-૩૯]

बहुविधसुखदुःखमध्यपाती विततजरामरणप्रवातभग्नः। जगदुदरगिरौ लुठञ्जनोयं गतरसपर्णवदेति जर्जरत्वम् ॥ ३९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'અનિત્યતાપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો×

આસક્તિથી બંધ અને અનાસક્તિથી મોક્ષ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं तौ कुशलप्रश्नं कृतवंतौ परस्परम्।
कालेनासाद्य विमलं ज्ञानं मोक्षं ततो गतौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! જેઓએ કુશળ પ્રશ્નના સંબંધમાં પરસ્પરની સાથે એ પ્રમાણે વાતો કરી એવા એ 'ભાસ' અને 'વિલાસ' નામના બન્ને તપસ્વીઓ કાળે કરીને નિર્મળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયા અને અંતે મોક્ષ પામ્યા હતા.[૧] હે રામ! એટલા માટે હું કહું છું કે, 'અનેક પાશોથી બંધાયેલા ચિત્તને સંસારમાંથી તરવાને માટે જ્ઞાન વિના બીજી કોઈ ગતિ જ નથી'[૨] જેમ સમુદ્ર હલકા પક્ષીને દુસ્તર છે, પણ ગરુડને ગાયના પગલાના ખાબોચિયા જેવો છે, તેમ આ સંસારરૂપી દુઃખ વિવેક વિનાના પુરુષને દુસ્તર છે, પણ વિવેકી પુરુષને જરા વારમાં તૂટી જાય એવું છે. જેમ જોવા બેઠેલા લોકો નાટક

× આ સડસઠમા સર્ગમા 'દેહને અને આત્માને કશો સંબંધ નથી' એમ કહેવા માટે આસક્તિથી જ બંધ થાય છે અને આસક્તિના ત્યાગથી બંધ ટળી જાય છે, એમ કહેવામા આવશે.

કરનારાં માણસોને દૂરથી જ જુએ છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપભૂત ચૈતન્યમાત્રમાં રહેલા અને દેહથી પર થયેલા મહાત્માઓ દેહને દૂરથી જ જુએ છે.[૩,૪] દેહ દુઃખોથી અત્યંત ક્ષોભ પામે તો પણ આપણને શી હાનિ થાય, એમ છે? રથનું ધૂંસરું ભાંગી જાય કે આખો રથ ભાંગી જાય, તો તેમાં સારથિનું કાંઈ ભાંગતું નથી; મન ક્ષોભ પામે તો તેમાં ચૈતન્યને શું થઈ જાય એમ છે ? તરંગો ઊછળવા લાગવાથી સમુદ્રના પૂર્ણપણાની હાનિ થાય કે ? જેમ જળને હંસોની સાથે તથા પથરાઓની સાથે અને લાકડાંને શિલાઓની સાથે કાંઈ પણ સગપણ નથી, તેમ પરમાત્માને ભોગોની સાથે કાંઈ સગપણ નથી. જળને હંસો તથા પથરાઓ અને લાકડાંને શિલાઓ શાં સગાં થાય? તેમ પરમાત્માને ભોગો શા સગા થાય?[૫-૭] જેમ વચમાં ઘણા ઘણા પર્વતો આવી જવાને લીધે ઉદયાચળને અને પશ્ચિમસમુદ્રને કાંઈ સંબંધ નથી, તેમ આત્માને અને બંધને કાંઈ સંબંધ નથી.[૮] નદીનાં જળો કમળોને પોતાના ખોળામાં જ ધારણ કરે છે, તો પણ તે કમળો જળોને શું સગાં થાય છે ! તેમ પરમાત્મા શરીરોને પોતામાં ધારણ કરે છે તો પણ તે શરીરો પરમાત્માને શું સગાં થાય?[૯] જેમ લાકડું અને જળ એ બન્નેના પરસ્પર અભિઘાતથી જળનાં બિંદુ વગેરે ઊછળે છે, તેમ દેહના અને આત્માના એક-બીજાના અધ્યાસથી ચિત્તની સુખ-દુઃખ આદિ વૃત્તિઓ ઊછળે છે.[૧૦] જેમ જળ અને લાકડું પાસે પાસે હોય, તો જળમાં લાકડાનાં પ્રતિબિંબો જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા અને શરીર પાસે પાસે હોવાને લીધે શરીરનાં સુખ-દુઃખો આત્મામાં જોવામાં આવે છે.[૧૧] જેમ દર્પણમાં દેખાતાં તથા તરંગ આદિમાં જોવામાં આવતાં પ્રતિબિંબો સત્ પણ નથી ને અસત્ પણ નથી, પરંતુ અનિર્વચનીય છે; તેમ આત્મામાં જોવામાં આવતાં શરીરો સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી; પરંતુ અનિર્વચનીય જ છે.[૧૨] જેમ જળની સાથે સંબંધ પામેલાં લાકડાં તથા પથરાઓ જળથી જુદાં પડી જાય, તો પણ તેથી જળને કાંઈ હાનિ થાય એમ નથી, તેમ આત્માની સાથે કલ્પનાથી સંબંધ પામેલાં પંચભૂતવાળાં શરીરાદિ છૂટાં પડી જાય, તો પણ તેથી આત્માને કાંઈ હાનિ થાય એમ નથી.[૧૩] જેમ લાકડાથી સંબંધ પામેલા જળમાંથી કંપ તથા શબ્દ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્માની પાસે રહેવાના સંબંધને પામેલા આ દેહમાંથી ગતિ તથા શબ્દ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે.[૧૪] ચૈતન્ય અસંગ છે અને શરીર જડ છે; માટે ચૈતન્યને પણ સુખ-દુઃખાદિ નથી અને શરીરને પણ સુખ-દુઃખાદિ નથી. જે કાંઈ સુખ-દુઃખાદિ થાય છે, તે સઘળું અહંકારને જ થાય છે; માટે અહંકાર નષ્ટ થઈ જાય તો કાંઈ પીડા નથી. આપણો આત્મા શુદ્ધ જ છે.[૧૫] જેમ લાકડું અને જળ ભેગાં થાય, તો તેમાં લાકડાને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી અને જળને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી; તેમ દેહ અને આત્મા ભેગા થયા છે, તેમાં દેહને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી અને આત્માને પણ સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ થતો નથી.[૧૬] અજ્ઞાની પુરુષ આ સંસારને જેવો દેખે છે, તેવો જ સાચો માને છે અને જ્ઞાની માણસ આ સંસારને જેવો દેખે છે, તેવો સાચો માનતો નથી. જ્ઞાની માણસ તો સંસારને અધિષ્ઠાનરૂપપણાથી સાચો માને છે, પણ સંસારરૂપપણાથી સાચો માનતો નથી. જેમ જળનો અને પથરાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ થયા વિનાનો જ થાય છે, તેમ આસક્તિથી રહિત થયેલા મનવાળાનો બહારના વિષયોની સાથે જે સંબંધ થાય છે, તે અંદરના અભિમાન વિનાનો જ થાય છે.[૧૭,૧૮] જેમ જળનો અને

લાકડાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ થયા વિનાનો જ છે, તેમ આત્માનો અને દેહનો સંબંધ વાસ્તવિક સંગ થયા વિનાનો જ છે.[૧૯] ચૈતન્ય સર્વત્ર એક જ છે, સર્વત્ર શુદ્ધ જ છે અને સર્વત્ર વિષયોના સંબંધથી રહિત જ રહેલું છે. બીજું કહી શકાય એવું, અશુદ્ધપણાવાળું અને વિષયોના સંબંધવાળું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ. જેમ વેતાલ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ ભાવનાથી ખડો થઈ જાય છે, તેમ આ વિસ્તીર્ણ સંસાર મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ અધ્યાસરૂપી ભાવનાથી ખડો થઈ ગયો છે. જેમ સ્વપ્નમાં સ્ત્રીની સાથેનું મૈથુન મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી થાય છે અને ઝાડનું ઠૂંઠું, વેતાલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી વેતાલ જણાય છે, તેમ આત્માને દુઃખનો સંબંધ મુદ્દલ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી થાય છે અને આત્મા શરીરરૂપ નહિ હોવા છતાં પણ મનમાં થઈ ગયેલા તેવા નિશ્ચયથી શરીરરૂપ જણાય છે.[૨૦–૨૩] જેમ જળનો અને લાકડાનો સંબંધ અંદર પ્રવેશ વિનાનો જ થાય છે, તેમ આત્માનો અને શરીરનો સંબંધ વાસ્તવિક સંગ વિનાનો જ થયો છે.[૨૪] હે રામ! જેમ જળમાં લાકડાંઓ પડતાં છતાં પણ જળ અહંકારથી રહિત હોવાને લીધે લાકડાંઓ પડવાના દુઃખથી પીડાતું નથી, તેમ આત્મા જો અહંકારથી રહિત રહે, તો દેહનાં દુઃખોથી પીડાતો નથી.[૨૫] આત્મા પોતામાં દેહપણાની ભાવનાથી જ દેહનાં દુઃખોને વશ થયો છે અને આત્મા જો તે ભાવનાને તજી દે તો મુક્ત જ છે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે.[૨૬] જેમ જળાશયમાં પાંદડાં, પાણી, મેલ અને લાકડાં પરસ્પરની સાથે લાગેલાં હોય છે, તો પણ અંદરની આસક્તિ વિનાનાં હોવાને લીધે તેઓમાં કોઈને કોઈનું સ્નાનસૂતક લાગતું નથી; તેમ આત્મા, દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન પરસ્પરની સાથે લાગેલાં હોય તો પણ જો અંદર આસક્તિથી રહિત રહે, તો તેઓમાં કોઈને કોઈથી પણ દુઃખ થતું નથી. સર્વે સર્વદા અત્યંત દુઃખ વિના જ રહે છે.[૨૭,૨૮] હે રામ! સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓને અંદરની આસક્તિ જ જરા, મરણ તથા મોહરૂપી વૃક્ષોના બીજરૂપ થાય છે.[૨૯] જે જીવ અંદરની આસક્તિવાળો હોય, તે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબેલો છે અને જે જીવ અંદરની આસક્તિથી રહિત હોય, તે સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલો જ છે.[૩૦] જો ચિત્ત અંદર આસક્તિવાળું હોય, તો સંકલ્પોથી અનેક શાખાઓવાળા જેવું થયેલું કહેવાય છે અને જો અંદર આસક્તિથી રહિત હોય, તો લીન થઈ ગયેલું જ કહેવાય છે.[૩૧] મન જો આસક્તિવાળું હોય, તો તેને ભાંગી ગયેલા સ્ફટિકના શિવલિંગની જેમ અપવિત્ર સમજો. મારું મન આસક્તિ વિનાનું છે; માટે સ્ફટિકના અખંડિત શિવલિંગની જેમ અત્યંત પવિત્ર છે.[૩૨] ચિત્ત સંસારના વ્યવહાર કર્યા કરતું હોય તો પણ જો આસક્તિ વિનાનું હોય, તો નિર્મળ છે તથા મુક્ત જ છે એમ સમજવું અને જો લાંબા કાળથી તપ કર્યા કરતું હોય અને તે છતાં આસક્તિવાળું હોય, તો અત્યંત બંધનવાળું જ છે એમ સમજવું. અંદર આસક્તિવાળું મન બંધાયેલું છે અને આસક્તિથી રહિત થયેલું મન મુક્ત છે. અંદરની આસક્તિવાળું મન એ જ બંધનું કારણ છે અને તે આસક્તિ વિનાનું મન એ જ મોક્ષનું કારણ છે. જેમ લાકડાં ઉપાડવાને માટે ગયેલું વહાણ લાકડાં ઉપાડવાની આસક્તિથી રહિત હોવાને લીધે, લાકડાં ઉપાડવાના કોઈ જાતના ગુણ–દોષોથી લેપાતું નથી, તેમ પુરુષ સંસારનાં કાર્યો કરતો હોય તો પણ અંદર આસક્તિથી રહિત હોય, તો તે કાર્યોના કોઈ જાતના ગુણ–દોષોથી લેપાતો નથી. જીવને જો અંદર આસ-

ક્તિ હોય, તો તે બેસી રહેવા છતાં પણ તેને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે માણસ સૂઈ ગયેલો હોય છે, તો પણ તેને મનમાં આસક્તિ હોવાથી સ્વપ્નમાં સુખ-દુઃખો આપનારા ઘણા ઘણા શ્રમોનું કર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૩-૩૬] દેહ કશી ક્રિયા કરતો ન હોય, તો પણ ચિત્ત જો ક્રિયાઓને કર્યા કરતું હોય, તો જીવને સુખ-દુઃખો પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતાં નથી, એ વાત સ્વપ્નમાં મનની ચેષ્ટાથી પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખો ઉપરથી આપણા અનુભવમાં જ છે.[૩૭] મન જો પોતાની અંદર કાંઈ કરતું ન હોય તો જીવને સ્ફુટ રીતે કર્તાપણું છે જ નહિ. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં મનની ક્રિયાઓથી રહિત થયેલો પુરુષ ગતિ કરે છે, તો પણ તે 'હું કરું છું' એવું અભિમાન ધરતો નથી એ આપણા જાણવામાં જ છે.[૩૮] તમે જે પુણ્ય કે પાપ મનથી કરશો તેનું ફળ પામશો; પણ જે પુણ્ય કે પાપ મનથી નહિ કરો, તેનું ફળ પામશો નહિ. ચિત્તમાં કર્તાપણાની શક્તિ નથી એમ નથી, કે જેથી આપણે દેહને કર્તા કલ્પવો પડે. દેહ કદી પણ કોઈ કર્મનો કર્તા છે જ નહિ.[૩૯] મન કર્મો કરતું હોય તો પણ જો આસક્તિથી રહિત હોય તો તે અકર્તા જેવું જ છે; કેમકે આસક્તિથી રહિત રહેનારા મનને કર્મોનાં ફળો ભોગવવાં પડતાં નથી.[૪૦] જેમ જેનું મન દૂર દેશમાં રહેલી પ્રિય સ્ત્રીમાં લાગી રહ્યું હોય, તે પુરુષ પોતાનું મન તે સમયના ટાઢ-તડકા આદિમાં લાગેલું નહિ હોવાને લીધે ટાઢ કે તડકાથી થતાં સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ પરમાત્મામાં લાગેલા મનવાળો પુરુષ પોતાનું મન સારાં-નરસાં કર્મોની આસક્તિથી રહિત હોવાને લીધે શરીરથી બ્રહ્મહત્યા થાય તો પણ તેના પાપથી લેપાતો નથી અને શરીરથી અશ્વમેધ થાય તો પણ તેના પુણ્યથી લેપાતો નથી. અંદરની આસક્તિથી રહિત થયેલો અને નિર્લેપસુખને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ, બહારથી ક્રિયાઓ કરતો હોય તો પણ તે કર્તા કે ભોક્તા કદી પણ થતો નથી.[૪૧,૪૨] એવો જીવ બહારની ક્રિયાઓ કરે, તો તેથી તેને કશી હાનિ નથી અને ન કરે તો તેથી તેને કશો લાભ નથી. જે મન અંદરની આસક્તિથી રહિત હોય તે મન કર્તા નથી; તે તો મુક્ત છે, શાંત છે, યોગ્ય છે અને નિર્લેપ છે.[૪૩] હે રામ! માટે શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવનારી સઘળી વસ્તુઓને તથા સઘળી ક્રિયાઓને મનથી બહાર રાખવી, એ જ સઘળી વસ્તુઓનો તથા સઘળી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરવાનો મુખ્ય ઉપાય છે, એમ નિશ્ચય કરીને સમજુ પુરુષે અંદરની આસક્તિ કે જે સઘળાં દુઃખોને ઉત્પન્ન કરનારી હોવાને લીધે અત્યંત ક્રૂર છે, તેને તજી દેવી જોઈએ.[૪૪] જેમ ઇન્દ્રનીલમણિ જેવું સ્વચ્છ જળ ખડ્ગની ધારાના જેવી શ્યામતાવાળા યમુનાના જળમાં મળીને એકરસ થઈ જાય છે, તેમ શાંતિ પામેલુ, અંદરની આસક્તિરૂપી મેલથી અત્યંત રહિત થયેલું અને આકાશના જેવી સ્વચ્છતાવાળું ઉત્તમ મન સઘળા અનાત્મપદાર્થોરૂપી મળોથી રહિત એવા પરમાત્મામાં મળીને એકરસ થઈ જાય છે.[૪૫]

विरहितमलमन्तः संगदोषेण चेतः शममुपगतमाद्यं व्योमवन्निर्मलाभम्। सकलमलविमुक्तेनात्मनैकत्वमेति स्थिरमणिनिभमंभो वारिणी वारिनीले ॥ ४५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'અંતઃસંગવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો×

આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો અને વંધ્યા તથા વંધ્યા આસક્તિ

॥ राम उवाच ॥

कीदृशो भगवन् संगः कथं बंधाय वा नृणाम् ।
कश्च मोक्षाय कथितः कथं वैष चिकित्स्यते ॥१॥

રામ બોલ્યા:–હે મહારાજ ! મનુષ્યોને કયો અને કેવા પ્રકારનો સંગ બંધન આપે છે અને તે સંગને કયા ઉપાયથી ટાળવો ? કયો સંગ મનુષ્યોને મોક્ષ આપનારો કહેવાય છે ?[૧]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! દેહ અને આત્મા જેઓ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા છે, તેઓના પરસ્પર વિલક્ષણપણાનો વિચાર નહિ જ કરતાં, દેહમાં જ આત્મપણાનો વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે, એ સંગ બંધના કારણરૂપ કહેવામાં આવે છે.[૨] આત્મા કે જે દેશની, કાળની તથા વસ્તુની મર્યાદાથી પર છે, તેનું એ મર્યાદાથી રહિતપણું ભૂલી જઈ, દેહને જ આત્મા માનીને વિષયસુખોની લાલચ રાખવામાં આવે છે, એ સંગ બંધના કારણરૂપ છે.[૩] 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે, માટે હું કોની ઇચ્છા કરું અને કોને તજી દઉં ? ઇચ્છવાયોગ્ય કે તજી દેવા યોગ્ય કાંઈ છે જ નહિ' એમ સમજી અસંગપણાથી રહેવું એ જીવન્મુક્તની સ્થિતિ કહેવાય છે.[૪] 'હું દેહ પણ નથી અને દેહ મારાથી જુદો પણ નથી; માટે દેહ કે જે મિથ્યા જ છે, તેમાં વિષયસુખો મળે તો પણ ભલે અને ન મળે તો પણ ભલે. હું તો અસંગ જ છું' એવી રીતનો જેના મનનો નિશ્ચય હોય તે પુરુષ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૫] જે પુરુષ કર્મોના ત્યાગને ન ઇચ્છે, કર્મોમાં આસક્ત પણ ન થાય, સિદ્ધિમાં તથા અસિદ્ધિમાં સમાન બુદ્ધિવાળો રહે અને કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરે, તે પુરુષ સંગ વિનાનો કહેવાય છે.[૬] આત્મામાં જ એકનિષ્ઠા રાખનારા જે પુરુષનું મન હર્ષને કે ક્રોધને વશ ન થતું હોય, તે પુરુષ સંગથી રહિત અને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૭] જે પુરુષ સઘળાં કર્મોનો તથા તેનાં ફળ આદિનો ક્રિયાથી નહિ પણ મનથી જ સારી પેઠે ત્યાગ કરી દે, તે પુરુષ સંગથી રહિત કહેવાય છે.[૮] જો એક આસક્તિને તજી દેવામાં આવે, તો અનેક પ્રકારના રાગોથી થતી સઘળી ચેષ્ટાઓનું ઓસડ મળી આવે છે અને મોક્ષરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૯] આસક્તિને લીધે જ ઉદય પામતા સઘળા દુઃખોના સમૂહો ખાડમાં ઊગેલાં કાંટાળાં વૃક્ષોની જેમ સેંકડો શાખાઓથી ફેલાય છે.[૧૦] બળદ આદિ પશુઓ નાકની નાથ ખેંચવાથી ભય પામી માર્ગમાં ભારને તાણે છે, એ આસક્તિનું જ ફળ છે.[૧૧] ઝાડ એક ઠેકાણે જ રહેનારા પોતાના શરીરથી ટાઢના, વાયુના તથા તડકાના દુઃખને સહન કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૧૨] કીડો ધરતીના દરમાં રહી અત્યંત પીડાતો પીડાતો દુઃખમાં જ પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૧૩] પક્ષી ઝાડની શિખા ઉપર રહેતાં, ભૂખથી પીડાતાં અને પારધી આદિનો નિરંતર ત્રાસ રાખતાં રાખતાં જ પોતાના આયુષ્યને પૂરું કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે દૂર્વાના અંકુરોનો અને ખડનો આહાર કરનારો મૃગ પારધીનું બાણ વાગવાથી પીડા પામીને દેહનો ત્યાગ કરે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૧૪,૧૫] આ અનાદિકાળના જૂના જીવો વારંવાર જન્મ્યા કરે છે અને કીટ–પતંગોના અવતારોને પ્રાપ્ત થાય છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૧૬] જેમ જળાશયોમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈથઈને નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ આ અનંત પ્રાણીઓ જન્મીજન્મીને મરી જાય

× આ અડસઠમા સર્ગમા આસક્તિનાં તથા અનાસક્તિના લક્ષણો, આસક્તિને ટાળવાના ઉપાયો, વંધ્ય અને વંધ્યા આસક્તિઓ અને તેઓના ફળો કહેવામા આવશે.

છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૧૭] માણસો લતાઓની તથા તૃણોની યોનિઓને પામે છે, વારંવાર મરે છે અને નિરુપાય થઈ જાય છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૧૮,૧૯] અનર્થોની પરંપરાઓ જેવા સેંકડો પદાર્થોથી ભરેલી આ સંસારરૂપી નદી વૃદ્ધિ પામે છે, એ આસક્તિનું જ કારણ છે.[૨૦] હે રામ! વંદ્યા (વંદન કરવા યોગ્ય-વખાણવા યોગ્ય) અને વંધ્યા (વાંઝણી—પુરુષાર્થરૂપી ફળથી રહિત) એમ બે પ્રકારની આસક્તિ છે. અજ્ઞાનીઓને સઘળા સંસારના વિષયોમાં જે આસક્તિ છે, તે વંધ્યા આસક્તિ છે અને તત્ત્વવેત્તાઓને—જીવન્મુક્ત પુરુષોને સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં જે આસક્તિ છે, તે વંદ્યા આસક્તિ છે.[૨૧] આત્મતત્ત્વનો બોધ નહિ થતાં, દેહ આદિ વસ્તુઓમાં થયેલી દૃઢ આસક્તિ કે જે ફરી વાર પણ સંસારમાં જ નાખનારી છે, તે વંધ્યા કહેવાય છે.[૨૨] સાચા વિવેકને લીધે આત્મતત્ત્વનો બોધ થતાં, સ્વરૂપના અનુસંધાનમાં દૃઢ આસક્તિ કે જે ફરી વારના સંસારના ફેરાને ટાળી જ નાખે છે તે વંદ્યા કહેવાય છે. હસ્તોમાં શંખને, ચક્રને તથા ગદાને ધારણ કરનારા વિષ્ણુદેવ વંદ્યા આસક્તિને લીધે જ (જીવન્મુક્તપણાથી જ) અનેક પ્રકારની લીલાથી ત્રૈલોક્યનું પાલન કરે છે. સૂર્યનારાયણ વંદ્યા આસક્તિથી જ દરરોજ નિરાધાર આકાશના માર્ગમાં નિરંતર ગતિ કર્યા કરે છે.[૨૩-૨૫] મોટા કલ્પને અંતે વિદેહમુક્તિમાં શાંતિ માટે કલ્પાયેલું બ્રહ્માનું શરીર વંદ્યા આસક્તિથી જ જગતનું નિર્માણ કર્યા કરે છે.[૨૬] પાર્વતીરૂપી બંધનના સ્થંભમાં લીલાથી બંધાયેલું અને વિભૂતિથી શણગારેલું સદાશિવનું શરીર વંદ્યા આસક્તિથી જ જગતનો પ્રલય કરે છે.[૨૭] બ્રહ્મતત્ત્વના બોધમાં દૃઢ સ્થિતિને પામેલા સિદ્ધલોકો, લોકપાળો તથા બીજા મહાત્માઓ વંદ્યા આસક્તિથી જ જગતમાં રહ્યા છે.[૨૮] મહર્લોક આદિ ઊંચા લોકોમાં રહેનારા ભૃગુ આદિ મહાત્માઓ વંદ્યા આસક્તિને લીધે જ જરાથી તથા મરણથી રહિત થયેલાં પોતાનાં શરીરોરૂપી યંત્રોને ધારણ કરી રહ્યા છે. જેમ ગીધપક્ષી માંસના ટુકડાઓની ઉપર ઝડપ નાખે છે, તેમ મન રમણીયપણાની ખોટી ભ્રાંતિથી ભોગો ઉપર ઝડપ નાખે છે, એ વંધ્યા આસક્તિનો પ્રભાવ છે.[૨૯,૩૦] વાયુ આસક્તિથી જ બ્રહ્માંડની અંદર વાય છે, પંચમહાભૂતો આસક્તિથી જ બ્રહ્માંડમાં રહ્યાં છે અને જગતની સ્થિતિ પણ આસક્તિથી જ ચાલ્યા કરે છે.[૩૧] બ્રહ્માંડરૂપી ઊમરાનું ફળ કે જેમાં સ્વર્ગનો, પૃથ્વીનો તથા પાતાળનો સમાવેશ છે, તેમાં દેવો મનુષ્યો, સર્પો અને અસુરો ગણગણતા મચ્છરોની જેમ રહ્યા છે, એ પણ આસક્તિનો જ મહિમા છે.[૩૨] જળાશયના તરંગોની જેમ જગતમાં અનંત પ્રાણીઓ જન્મે છે, મરે છે, ઊંચે ચડે છે અને નીચે પડે છે, એ સઘળો આસક્તિનો જ મહિમા છે.[૩૩] પ્રાણીઓ ઝરણાંઓના જળકણોની જેમ અમથા—અમથા પ્રકટ થઈથઈને પાછા લીન થાય છે, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે.[૩૪] પરસ્પરના હાથથી મરણ પામતા, જડતાથી જર્જરિત થયેલા અને ભારે ભ્રાંતિમાં પડેલા સર્વે લોકો ખરી પડેલાં પાંદડાંઓની જેમ, ભ્રમણ કર્યા કરે છે, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે.[૩૫] હે રામ! ઝાડમાં મચ્છરોના સમૂહની જેમ અને પાતાળમાં જળના ધોધની જેમ નક્ષત્રોનો સમૂહ આકાશમાં ફર્યા કરે છે અને વારંવાર એકની એક ગતિ પામ્યા કરે છે, એ આસક્તિનું જ ફળ છે.[૩૬] ચંદ્ર ઉદય—અસ્તોથી તથા વૃદ્ધિ—ક્ષયોથી જીર્ણ થયેલા, કાળરૂપી બાળકને રમવાના દડા જેવા અને કાળા કલંકવાળા પોતાના જળમય દેહને આજ સુધી તજી દેતો નથી, એ આસક્તિનો જ મહિમા છે. દેવતાઓ મનરૂપી વ્રણથી દુઃખી થવા છતાં પણ અનેક યુગોના ફેરફારોનાં દુઃખો જોવામાં આવવાથી કઠિન થઈ ગયેલા, એ મનરૂપી વ્રણને

આસક્તિને લીધે જ કાપી નાખતા નથી.[૩૭,૩૮] હે રામ! પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં કોઈએ કેવળ વાસનાને લીધે જ આ જગતરૂપી વિચિત્ર ચિત્ર આલેખ્યું છે તે જુઓ. નિરાકાર પરબ્રહ્મરૂપી આકાશમાં મનની આસક્તિરૂપી એક રંગથી જ આ જગતરૂપી ચિત્ર રચાયું છે, માટે તે કદી પણ સત્ય નથી.[૩૯,૪૦] આ સંસારમાં મનથી આસક્ત રહીને વ્યવહાર કરનારા લોકોનાં શરીરોરૂપી તૃણોને તૃષ્ણારૂપી અગ્નિની જ્વાળા બાળી નાખે છે.[૪૧] જેનું મન સંસારમાં આસક્ત હોય, તેના જન્મોને, સમુદ્રની રેતીઓને અને ત્રસરેણુઓને ગણી કાઢવામાં કોણ સમર્થ છે? કોઈ પણ સમર્થ નથી.[૪૨] ગંગા કે જે મેરુપર્વતના શરીરમાં પગથી તે માથા સુધી લંબાઈવાળી મોતીઓની માળા જેવી લાગે છે, તેના તરંગો કદાચ ગણી શકાય, પણ સંસારમાં આસક્ત થયેલાઓના અવતારો ગણી શકાય એમ નથી.[૪૩] જેનું મન સંસારમાં આસક્ત છે, તેઓને માટે જ આ રૌરવનરક, અવીચિનરક અને કાલસૂત્ર નરક ઇત્યાદિ નામોવાળાં રમણીય અંતઃપુરો હારબંધ બાંધેલાં છે, કે જેઓમાં 'યાતનાઓ' નામની રાણીઓ ભોગવવામાં આવે છે.[૪૪] જેનાં ચિત્તો સંસારમાં આસક્ત હોય છે, એવા અને દુઃખોથી સુકાયેલા લોકો જ ધગધગતા નરકોરૂપી અગ્નિઓમાં બળતણરૂપ થાય છે અને એ બળતણોથી જ તે અગ્નિઓ સળગ્યા કરે છે. જગતમાં જે જે દુઃખો છે, તે સધળાં આસક્તિવાળાઓને માટે જ ઈશ્વરે ઠરાવેલાં છે.[૪૫,૪૬] જેમ જળના કલ્લોલોથી વ્યાપ્ત થયેલી મોટી નદીઓ સમુદ્રને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ દુઃખોની સધળી પરંપરાઓ જેનું ચિત્ત આસક્તિવાળું હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે.[૪૭] મનના વિષયોરૂપી જેનું શરીર એક જાતના બોજારૂપ જ છે એવી અને જીવોને જન્મ–મરણની દુર્દશાઓમાં નાખવાને જ ઇચ્છનારી અવિદ્યાએ આ સધળી દુઃખોની જાળ પાથરેલી છે.[૪૮] હે રામ! જેમ વર્ષાઋતુમાં નદીઓ જળના પૂરથી ખૂબ જ ફેલાય છે, તેમ ઐશ્વર્ય આદિ સધળી વિભૂતિઓ ભોગોની આસક્તિના ત્યાગથી અત્યંત વિસ્તાર પામે છે.[૪૯] હે રામ! મનની અંદર જે આસક્તિ છે, તે અંગોને અંગારારૂપ છે અને જે આસક્તિનો ત્યાગ છે, તે અંગોને અમૃતરૂપ છે એમ સમજો.[૫૦] જેમ ખડથી નિશ્ચિત થયેલી ઔષધી ખડમાંથી ઊઠેલા અગ્નિથી બળી જાય છે, તેમ જીવ મનમાં રહેલી આસક્તિથી બળી જાય છે. સધળા વિષયોમાં આસક્તિથી રહિત, શાંત, આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેનારું, બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉત્સાહ ધરનારું અને અવિદ્યામાં ઉત્સાહથી રહિત રહેતું મન સુખ આપનારું જ થાય છે. જે પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાના મંનનાદિમાં ઉત્સાહ ધરાવતા, સંસારના વિષયોમાં ઉત્સાહથી રહિત રહેનારા અને સર્વત્ર આસક્તિથી રહિત થયેલા પોતાના ચિત્તથી સંસારમાં રહે છે, તે જીવન્મુક્ત છે.[૫૧–૫૩]

विद्यादृशि प्रोदयमागतेन क्षयं त्वविद्याविषये गतेन। सर्वत्र संसक्तिविवर्जितेन स्वचेतसा तिष्ठति यः स मुक्तः ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સંગવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૬૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો×

મનને આસક્તિરહિત કરી બ્રહ્મરૂપે અવશિષ્ટ કરવાનો ક્રમ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

सर्वदा सर्वसंस्थेन सर्वेण सह तिष्ठता।
सर्वकर्मरतेनापि मनः कार्यं विजानता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! સર્વદા સર્વ

× આ અગણોતેરમા સર્ગમાં જે ક્રમથી મન સધળા વિષયોની આસક્તિને છોડી દઈ, સાક્ષીમાં સ્થિર થાય અથવા સાક્ષીને પણ તજી દઈને બ્રહ્મરૂપપણાથી અવશેષ રહે, તે ક્રમ કહેવામાં આવશે.

વ્યવહારમાં પુત્ર, સ્ત્રી તથા મિત્ર આદિ સઘળાંઓની સાથે રહેતાં અને સઘળા પ્રકારનાં કાર્યો કરતાં પણ સમજુ પુરુષે પોતાના મનને ધુત આદિના ઉદ્યમોમાં આસક્ત રાખવું નહિ, થઈ ગયેલી વાતોની ચિંતાઓમાં આસક્ત રાખવું નહિ, વર્તમાન પદાર્થોમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ, આકાશમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ, નીચેના પ્રદેશમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ, મધ્યમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ અને દિશાઓમાં કે ખૂણાઓમાં પણ આસક્ત રાખવું નહિ.[૧,૨] તેમજ શરીરમાં, અત્યંત વધેલાં સ્ત્રી–પુત્રાદિમાં, ભોગોરૂપી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓમાં, ઇન્દ્રિયોમાં, યોગ સંબંધી ધારણા કરવાનાં પ્રાણ, બ્રહ્મરંધ્ર, ભ્રકુટીઓનું મધ્ય, નાસિકાનો અંત, મુખ તથા આંખોની કીકીઓ ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં, અંધકારમાં, પ્રકાશમાં, હૃદયાકાશમાં, જાગ્રતમાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં, શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં, રજોગુણમાં, તમોગુણમાં, ગુણોના સમુદાયમાં, કાર્યપદાર્થોમાં, માયામાં, સૃષ્ટિના આદિકાળમાં, સૃષ્ટિના મધ્યકાળમાં, સૃષ્ટિના અંતકાળમાં, ઢુકડામાં, દૂર રહેલામાં, પાસે રહેલામાં, નામ–રૂપાદિમાં, જીવમાં, શબ્દમાં, સ્પર્શમાં, રૂપમાં, રસમાં, ગંધમાં, વિષયોના અભિલાષથી પરવશતામાં, વિષયોના ઉપભોગોરૂપી ફળોમાં, બીજા લોકમાં જવા–આવવારૂપી સિદ્ધિઓમાં અને લાંબા કાળ સુધી જીવવા આદિ સિદ્ધિઓમાં પણ સમજુ પુરુષે પોતાના મનને આસક્ત રાખવું નહિ.[૩–૭] મન કેવળ બુદ્ધિના સાક્ષીમાં જ શાંતિ લઈને અને બીજા સઘળા વિષયોને તુચ્છ સમજીને, વ્યાપક ચૈતન્યના જ અનુસંધાનમાં તત્પર રહે એમ કરવું જોઈએ. સર્વત્ર આસક્તિઓ ટળી જવાથી અને આ સ્થિતિમાં જ રહેવાથી બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ, આ સઘળા વ્યવહારને કરે તો પણ ભલે અને ન કરે તો પણ ભલે; વ્યવહાર કરવાથી કે ન કરવાથી તેને કાંઈ પણ હાનિ કે લાભ થતો નથી.[૮,૯] જેમ આકાશ વાદળાંઓની સાથે સંબંધ પામતું નથી, તેમ આત્મારામ થયેલો જીવ ક્રિયાઓનાં ફળોથી સંબંધ પામતો નથી; માટે એવો જીવ ક્રિયાઓ કરે તો પણ ભલે અને ન કરે તો પણ ભલે.[૧૦] અથવા જીવ સાક્ષીચૈતન્યનો પણ ત્યાગ કરી, શાંત ચૈતન્યઘન થઈને, જેમ શોભીતો શાંતમણિ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે એમ કરવું.[૧૧] હે રામ! સ્વરૂપમાં શાંતિ પામેલો, સર્વદા સ્વયંપ્રકાશ રહેતો અને વ્યવહારનાં ફળોમાં ઇચ્છા નહિ રાખતો જીવ વ્યવહાર કરતો હોય તો પણ અવિદ્યા આદિથી રહિત હોવાને લીધે કર્મોનાં ફળોના સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી અને પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવા સુધી દેહરૂપી ભારને જાણે સહન કરી રહ્યો હોય એવી સ્થિતિમાં રહે છે.[૧૨]

निर्वाणमात्मनि गतः सततोदितात्मा जीवोऽरुचिर्व्यवहरन्नपि रामभद्र। नो संगमेति गवसंगतया फलेन कर्मोद्भवेन सहतीव च देहभारम्॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ–પ્રકરણનો 'શાંતિસમાયાતયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો*

આસક્તિરહિત મનુષ્ય વ્યાવહારિક દોષોથી પરિતાપ પામતો નથી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

असंसंगसुखाभ्याससंस्थितैर्विततात्मभिः।
व्यवहारिभिरप्यंतर्वीतशोकमयैः स्थितम्॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! અસંગપણાના સુખનો જ નિરંતર સ્વાદ લેનાર ઘણા ઘણા મહાત્મા પુરુષો વ્યવહાર કરવા છતાં પણ અંદર

* આ સિત્તેરમા સર્ગમાં અસંગપણાના સુખમાં શાંત થયેલો પુરુષ વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતા દોષોથી પરિતાપ પામતો નથી, એ વિષયનું યુક્તિપૂર્વક વિવરણ કરવામાં આવશે.

શોકથી તથા ભયથી રહિત થઈને રહેલા છે.[૧] જીવન્મુક્ત પુરુષ કે જે ધનનો નાશ તથા અપમાન આદિ ક્ષોભ ઉપજાવનારાં કારણોથી ક્ષોભ પામતા જેવો દેખાતાં છતાં પણ ક્ષોભથી રહિત જ હોય છે અને ચિત્તને વાસ્તવિક બ્રહ્માનંદરૂપી સુખમાં કોઈ જાતનો પણ વાંધો નહિ રહેવાને લીધે અંદર પૂર્ણ હોય છે, તેના મુખની શોભા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની શોભા જેવી દેખાય છે.[૨] જેનું મન વિષયોથી રહિત હોવાને લીધે સંતાપોથી રહિત થઈ આત્મામાં જ રહ્યું હોય, તે જીવન્મુક્ત પુરુષથી, જેમ જળ નિર્મળીના ચૂર્ણથી પ્રસન્ન (નિર્મળ) થાય છે, તેમ લોકો પ્રસન્ન (રાજી) થાય છે.[૩] સર્વદા આત્મદષ્ટિથી આત્મામાં જ લીન થઈને સ્વસ્થ રહેનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ સમયે ચંચળ દેખાય, તો પણ તે જળમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા સૂર્યની પેઠે મિથ્યા ચંચળ જ દેખાય છે.[૪] આત્મતત્ત્વને સમજેલા અને આત્મામાં જ રમણ કરતા ભાગ્યશાળી મહાત્મા પુરુષો વ્યવહારમાં પીછાંની અણીના જેવા ચંચળ દેખાતા હોય તો પણ અંદર મેરુપર્વત જેવા અચળ જ હોય છે.[૫] જેમ સ્નિગ્ધ સ્ફટિકમણિ જાસૂંદનાં ફૂલ આદિ ઉપાધિઓવાળો જણાતો હોય તો પણ વાસ્તવિક રીતે તેઓના રંગોથી રંગાઈ જતો નથી, તેમ આત્માપણાને પામેલું ચિત્ત વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો સાથે જોડાય, તો પણ તે કાર્યોથી થતા સુખ–દુઃખરૂપી રંગોથી રંગાઈ જતું નથી.[૬] જેમ જળની રેખા કમળને ચોટતી નથી, તેમ સંસારની દષ્ટિ જીવના તથા ઈશ્વરના તત્ત્વને જાણનારા પ્રકાશવાળા ઉત્તમ ચિત્તને ચોટતી નથી.[૭] જ્યારે પુરુષ પરમાત્માના જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થઈ, કલ્પનાઓરૂપી મેલોથી રહિત થઈને, સમાધિ ધર્યા વિના પણ સમાધિમાં રહેલાના જેવો સુખમગ્ન રહે, ત્યારે આસક્તિથી અત્યંત રહિત થયેલો કહેવાય છે.[૮] જીવ આત્મારામપણાથી જ સંસારમાં સંગરહિતપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે સંગ (આસક્તિ) આત્મજ્ઞાનથી જ પાતળો થતો જાય છે. તે વિના બીજા કોઈ પ્રકારથી પાતળો થતો નથી.[૯] હે રામ! આ આત્મામાં જ આસક્તપણારૂપી સ્થિતિમાં રહેલો જીવ સર્વદા પ્રિયથી, અપ્રિયથી, જીવનથી અને મરણથી રહિત હોવાને લીધે જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિમાં રહેલા જેવો થાય છે.[૧૦] જેમ ચંદ્ર પોતાની કળાઓના ફેરફારના ક્રમથી અમાવાસ્યાના દિવસે સૂર્યપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ જાગ્રતમાં પણ સુષુપ્તિરૂપી અવસ્થામાં રહેવાના અભ્યાસના ક્રમથી પ્રૌઢતાને (જમાવટને) પામેલો જીવ અત્યંત પવિત્ર પરમાત્માપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ એવી સુષુપ્તિ દશાને પામીને જીવતાં સુધી વ્યવહાર કર્યા કરે તો પણ સુખ–દુઃખરૂપી રજ્જુઓથી કદી પણ ખેંચાતો નથી.[૧૧–૧૩] જેમ નચાવવાને માટે બનાવેલાં પૂતળાંને સુખ–દુઃખની દષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેમ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેલો જે પુરુષ જગત સંબંધી વ્યવહારો કરતો હોય, તેને સુખ–દુઃખની દષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી.[૧૪] અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી તથા ઇષ્ટના વિયોગથી તાપ આપનારી અહંતારૂપી શક્તિ ચિત્તને પીડા કરે છે, પણ તે શક્તિ જેનું ચિત્ત આત્માપણાને પામેલું હોય તે પુરુષના કયા ભાગને પીડા કરે અને કેમ પીડા કરી શકે?[૧૫] સાધનની દશાથી માંડીને આસક્તિના ત્યાગથી જ ક્રિયાઓ કરવાના અભ્યાસવાળો અને જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્તપણાથી રહેલો જીવ, ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ બંધાતો નથી.[૧૬] હે રામ! સુષુપ્તિ જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને તમે પ્રારબ્ધના યોગે આવી પડેલાં વર્ણાશ્રમ કર્મોને કરો. કદાચ એ કર્મોને ન કરો તો પણ કાંઈ નહિ. જ્ઞાની પુરુષને કર્મોનો સ્વીકાર પણ ગમતો નથી અને કર્મોનો ત્યાગ પણ ગમતો નથી. પોતાના સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાની પુરુષો કોઈ પ્રકારની આસક્તિ રાખ્યા વિના જે સમયે જે

ક્રિયા આવી પડે, તે સમયે તે ક્રિયાને અનુસરીને વર્તે છે. જો તમે જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેનારી (અભિનિવેશ વિનાની) બુદ્ધિથી ક્રિયાઓ કરશો, તો પણ અકર્તા જ રહેશો અને જો તમારી બુદ્ધિ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં નહિ રહેલી હોય, તો તમે કોઈ ક્રિયાઓ નહિ કરો તો પણ કર્તા જ રહેશો. હવે જેમ તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.[૧૭–૧૯] હે રામ ! જેમ બાળક કાંઈ પણ ફળનો વિચાર કર્યા વિના જ ખાટલામાં પગ હલાવ્યા કરે છે, તેમ તમે ફળોનો સંકલ્પ નહિ કરતાં જ કર્મો કરો.[૨૦] વિષયો વિનાના ચૈતન્યરૂપી પદમાં સ્વસ્થ થયેલો અને જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેલી બુદ્ધિવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ ગમે તે કર્મ કરે, પણ તે કર્મમાં તેને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થતું નથી.[૨૧] જેમ ચંદ્ર પોતાની અંદર અમૃતથી શીતળ રહે છે, તેમ જાગ્રતમાં સુષુપ્તિની દશાને પ્રાપ્ત થઈ ચિત્તમાં વાસનાઓથી રહિત થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ, પોતાની અંદર આનંદથી શીતળ રહે છે.[૨૨] જેમ પર્વત સઘળી ઋતુઓમાં સમાન રહે છે, તેમ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી દશાને પ્રાપ્ત થયેલો અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રના બિંબની પેઠે પૂર્ણ થયેલો મહાતેજસ્વી જીવન્મુક્ત પુરુષ, વિપત્તિની તથા સંપત્તિની સઘળી અવસ્થાઓમાં સમાન (નિર્વિકાર) રહે છે.[૨૩] જેમ પર્વત પવનના આવવાથી વૃક્ષ આદિ ભાગમાં જ કંપાયમાન થાય છે, પણ અંદર કંપાયમાન થતો નથી, તેમ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેનારો ધીર પુરુષ ક્રિયાઓ કરતાં ચિત્તથી બહાર જ ચપળ થાય છે, પણ અંદર ચપળ થતો નથી.[૨૪] હે રામ ! તમે કે જે નિર્દોષ છો, તે સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં રહીને, શરીરને તુરત પાડી નાખો તો પણ ભલે અને પર્વતની જેમ લાંબા કાળ સુધી ધરી રાખો તો પણ ભલે. આ જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિમાં રહેવારૂપી સ્થિતિ, અભ્યાસના યોગથી સર્વદા દૃઢ રહેવા લાગે, ત્યારે તેને જ તત્ત્વવેત્તાઓ તુર્યાવસ્થા કહે છે. ઉપર કહેલી સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં આનંદમય થઈને રહેવાય છે અને તુર્યાવસ્થામાં આનંદરૂપ થઈ જવાય છે. ભાગ્યશાળી જ્ઞાની પુરુષ તુર્યાવસ્થામાં સઘળાં દુઃખોથી અત્યંત રહિત થાય છે અને મન અત્યંત અસ્ત પામી જાય છે.[૨૫–૨૭] પરમ આનંદથી ઘૂમતો તુર્યાવસ્થામાં રહેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આ જગતની રચનાને સર્વદા લીલા જેવી જોયા કરે છે.[૨૮] શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્રમથી રહિત થયેલો અને જેનો સંસારરૂપી ભ્રમ જતો રહ્યો હોય છે એવો તુર્યાવસ્થામાં આરૂઢ થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ, ફરી વાર આ સંસારની રચનામાં પડતો નથી.[૨૯] જેમ પર્વતની ઉપર રહેલો પુરુષ પૃથ્વી ઉપર રહેલા લોકોને હસતો હસતો જુએ છે, તેમ તુર્યાવસ્થારૂપી પવિત્ર પદવીને પામેલો ધીરબુદ્ધિવાળો પુરુષ આ ભ્રાંતિથી કલ્પેલા જગતને દોષદૃષ્ટિથી હસતો હસતો જુએ છે.[૩૦] આમ તે જીવતાં સુધી આ તુર્યાવસ્થામાં અખંડ સ્થિતિને પામીને, આનંદમાં જ લીન થયેલો હોવાને લીધે અંતે વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે વિદેહમુક્તિ તુર્યાતીત પદ કહેવાય છે.[૩૧] જાગ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાઓ, કે જે મોટા આનંદથી રહિત હોવાને લીધે આનંદ વિનાની કહેવાય છે, તેઓને તજીને તુર્યાવસ્થારૂપ મહાનંદ(મોટા આનંદવાળા)પદને પ્રાપ્ત થયેલો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તે મહાનંદપદ (તુર્યાવસ્થા–જીવન્મુક્તિપદ)ને પણ છોડીને તુર્યાતીત પદ (વિદેહમુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મુક્ત જ કહેવાય છે.[૩૨] જેનાં સઘળાં અજ્ઞાનમય અભિમાનો ક્ષય પામેલાં હોય છે અને જન્મ આપનાર કામ–કર્માદિ સઘળા પાશો ગલિત થઈ ગયા હોય છે એવો એ મહાત્મા પુરુષ, જેમ જળમાં પડેલો સિંધવનો ટુકડો જળની રસમય સત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરમાત્માની અધિષ્ઠાનપણારૂપી અખંડાનંદ સત્તા (સત્તાસામાન્ય) ને પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૩]

परिगलितसमस्तजन्मपाशः सकलविलीनत–

मोमयामिमानः। परमरसमयीं प्रयाति सत्तां जलगतसैंधवखण्डवन्महात्मा ॥ २३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'અસંસંગવિકલ્પોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૭૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો*

અવર્ણનીય વિદેહમુક્તિ, શરીરાદિનો નિરાસ અને તુર્યાવસ્થાનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यावत्तुर्यपरामर्शस्तावत् केवलतापदम्। जीवन्मुक्तस्य विषयो वचसां च रघूद्वह ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! તુર્યાવસ્થાના અનુભવરૂપ જે બ્રહ્મભાવનું પદ કે જેને જીવન્મુક્ત પુરુષો જાણે છે, તે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી જીવન્મુક્ત કહેવાય છે અને તુર્યાતીત પદ પામ્ય થયા પછી વિદેહમુક્ત કહેવાય છે. શ્રુતિ આદિનાં વચનો પણ તુર્યાવસ્થાના અનુભવ સુધીનું વર્ણન કરી શકે છે. તે પછીની સ્થિતિનું કોઈથી વર્ણન જ થઈ શકતું નથી. જીવન્મુક્ત થયા પછી વિદેહમુક્ત થયેલા પુરુષો મનથી રહિત હોવાને લીધે પોતાના વિદેહમુક્તપણાને જાણતા નથી અને તેઓનું વર્ણન પણ શ્રુતિ આદિનાં વચનોથી કરી શકાતું નથી. હે રામ! જેમ આકાશ માણસોના વિષયરૂપ નથી, તેમ વિદેહમુક્તિ અનુભવના કે વચનોના વિષયરૂપ નથી.[1,2] જેમ આકાશમાં પવનો જ પહોંચે છે, તેમ જેમાં વિદેહમુક્તો જ પહોંચે છે એવી એ પરમ વિશ્રાંતિની પદવી, જીવતાઓને તો દૂર કરતાં પણ અત્યંત દૂર છે. જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી કેટલાક કાળ સુધી જગતની સ્થિતિને ભોગવીને પછી પરમ આનંદથી ઘૂમેલો પુરુષ તુર્યાવસ્થા (જીવન્મુક્તિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે.[3,4] હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષો જે પદ્ધતિથી નિર્દ્વંદ્વ (સુખ–દુઃખાદિની પ્રતીતિથી પણ રહિત) પદરૂપી 'તુર્યાતીત' નામની દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પદ્ધતિથી તમે પણ એ દશાને પ્રાપ્ત થજો.[5] હે શત્રુઓને હણનારા રામ! તમે જાગ્રતમાં જ સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થાથી જગતના વ્યવહાર કરો. જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા ચંદ્રને ક્ષય પણ નથી અને રાહુ આદિનો ભય પણ નથી, તેમ તમને મૃત્યુ પણ નથી અને કોઈનો ભય પણ નથી.[6] આ શરીરનો ક્ષય થાય કે સ્થિરતા થાય તેથી આત્માનો ક્ષય કે સ્થિરતા થાય એમ સમજવું નહિ; કેમકે જે આ શરીર છે તે તો ભ્રમ જ ઉદય પામેલો છે.[7] તમારે દેહના નાશનું પણ શું પ્રયોજન છે અને દેહની સ્થિરતાનું પણ શું પ્રયોજન છે? તમે તમારા આત્માના બોધની સ્થિરતાનો પ્રયત્ન કરો. દેહ જેમ છે તેમ ભલે રહ્યો.[8] તમે જગતના અધિષ્ઠાનને જાણી ચૂક્યા છો, ત્રણે અવસ્થાઓના અધિષ્ઠાનને સમજી ચૂક્યા છો અને પોતાના સ્વરૂપને પામી ચૂક્યા છો, તો હવે પ્રજાના કલ્યાણને માટે શોકથી રહિત થાઓ.[9] જેમ આકાશ અંધકારથી તથા વાદળાંથી મુક્ત થઈને ચંદ્રના શીતળ પ્રકાશની શોભાથી શોભે છે, તેમ તમે પ્રિયથી તથા અપ્રિયથી મુક્ત થઈને આત્માના શીતળ પ્રકાશની શોભાથી શોભો છો.[10] જેમ યોગથી, મંત્રથી તથા તપથી સિદ્ધ થયેલો પુરુષ આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર દોડે નહિ, તેમ આત્મજ્ઞાનથી સંપન્ન થયેલું તમારું મન વિષય સંબંધી સુખો ઉપર દોડતું નથી.[11] સંસારમાં જે કાંઈ છે, તે ત્રણે પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે, માટે 'આ હું છું અને આ મારું છે' એવી ખોટી ભ્રાંતિ તમને ન રહેવી જોઈએ.[12] શુદ્ધ ચૈતન્યનું 'આત્મા' એ નામ પણ શાસ્ત્રાદિના વ્યવહારને માટે કલ્પેલું છે, વાસ્તવિક નથી;

* આ એકોતેરમા સર્ગમા વિદેહમુક્તિને અવર્ણનીય (વર્ણન કરવાને અશક્ય) કહીને, પછી શરીરાદિનો નિરાસ કરીને તુર્યાવસ્થા (જીવન્મુક્તિ)નુ જ વર્ણન કરવામા આવશે.

તો પછી બીજા અનાત્મ પદાર્થોનો નામરૂપ આદિ ભેદ તો શુદ્ધચૈતન્યથી અત્યંત દૂર જ હોય એમાં શું કહેવું?[13] જેમ જે સમુદ્ર છે તે જળ છે, તેમાં તરંગ આદિ જળથી જુદું છે જ નહિ; તેમ આ સઘળું જગત આત્મા જ છે, તેમાં પૃથ્વી તથા જળ આદિ કાંઈ પણ આત્માથી જુદું નથી.[14] જેમ સઘળા સમુદ્રમાં જળ વિના બીજું કાંઈ મળતું જ નથી, તેમ આ સઘળા જગતમાં આત્મા વિના બીજું કાંઈ મળે એમ જ નથી.[15] હે વિચક્ષણ રામ! 'આ હું છું' એવી આસ્થા તમે કયા અમુક પદાર્થમાં બાંધો છો? કોઈ પણ અમુક પદાર્થમાં બાંધવી યોગ્ય નથી; કેમકે જે તમે નથી અથવા જે તમારું નથી એવું કાંઈ પણ નથી; તેમજ જે તમે છો અથવા જે તમારું છે, એવું પણ કાંઈ નથી. દેહો પણ નથી, દેહોની સાથે સંબંધ પણ નથી અને દ્વૈત જ નથી. આત્મામાં દ્વૈતરૂપી કલંકનો સંભવ પણ હોય કે? જો સૂર્યમાં અંધકારરૂપી કલંકનો સંભવ હોય, તો આત્મામાં દ્વૈતરૂપી કલંકનો સંભવ હોય.[15–17] હે શત્રુઓને હણનારા રામ! હવે, 'દ્વૈત છે' એમ પણ ઘડીભર સ્વીકારીને તમારી પાસે વાત કરું છું. દેહાદિ છે તો પણ તેઓનો આત્મા સાથે સંબંધ ઘટતો નથી.[18] જેમ છાયાને અને તડકાને સંબંધ સંભવતો નથી અને જેમ પ્રકાશને અને અંધકારને સંબંધ સંભવતો નથી, તેમ દેહને અને આત્માને સંબંધ સંભવતો જ નથી. જેમ શીત અને ઉષ્ણ સર્વદા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે માટે તેઓનો સંબંધ સંભવતો નથી, તેમ દેહ અને આત્મા પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેઓનો સંબંધ સંભવતો નથી. જેમ માટીને અને ઘડાને પરસ્પરથી જુદાં નહિ રહેવારૂપ સમવાયસંબંધ છે, તેમ આત્માને અને દેહને સમવાયસંબંધ પણ ઘટતો નથી; કેમકે આત્મા ચેતન છે અને દેહ જડ છે; માટે તેનો સંબંધ કેમ અનુભવવામાં આવે? માટી અને ઘડો એ તો બન્ને જડ હોવાથી પરસ્પરને મળતાં છે; માટે તેઓનો સમવાયસંબંધ ઘટે, પણ આત્મા અને દેહ તો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળાં છે, માટે તેઓનો સમવાય ઘટે જ નહિ. 'કેવળ ચૈતન્યમાત્ર આત્માને દેહનો સંબંધ છે' એ વાત તો 'દાવાગ્નિને અને સમુદ્રને સંબંધ છે' એ વાતની જેમ ખોટી હોવાથી ન સમજાય એવી જ છે.[22] જેમ સૂર્યનાં કિરણોમાં કલ્પાયેલો સમુદ્ર (ઝાંઝવાનાં પાણી) કિરણોનું અવલોકન કરવાથી બાધિત થઈ જાય છે, તેમ આત્મામાં કલ્પાયેલો દેહનો અને આત્માનો ખોટો સંબંધ આત્માનું અવલોકન કરવાથી બાધિત થઈ જાય છે.[21–23] આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે, નિર્મળ છે, નિત્ય છે, સ્વયંપ્રકાશ છે તથા દુઃખરહિત છે અને દેહ તો જડ છે, મળવાળો છે, અનિત્ય છે, બીજાને લીધે તે પ્રકાશે છે અને દુઃખોવાળો છે; માટે આત્મા દેહની સાથે કેમજ સંબંધ પામે?[24] 'દેહને આત્માનો સંબંધ ન હોય તો દેહને ચાલવું કે બળ પામવું ઘટતું નથી. જો દેહ આત્માના સબંધ વિના ચાલતો હોય કે બળ પામતો હોય, તો શબમાં પણ ગતિ અને બળ હોવાં જોઇએ' એવી શંકા કરવી નહિ; કેમકે દેહ પ્રાણવાયુથી ચાલે છે અને પ્રાણવાયુને ટકાવી રાખનારાં અન્નાદિથી બળ પામે છે. માટે દેહને આત્માની સાથે જરાપણ સંબંધ નથી.[25] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! દ્વૈતનો સ્વીકાર કરતાં પણ દેહના અને આત્માના સંબંધનો સંભવ થતો નથી, ત્યારે દ્વૈતનો સ્વીકાર ન કરવાના સિદ્ધાંતપક્ષમાં તો દેહના અને આત્માના સબંધની કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય? જેમ દેહના અને આત્માના સંબંધનું ખંડન કરવામાં ઘણી યુક્તિઓ છે, તેમજ દ્વૈત* હોવાનું

* આત્માથી જુદો કોઈ પદાર્થ છે એમ દ્વૈતમત કહે છે. હવે તે જુદો પદાર્થ કયો હોઈ શકે? આત્માથી જુદો આત્મા તો હોય નહિ, કારણ કે તે એક અદ્વિતીય પરમાત્માસ્વરૂપ છે એટલે તેમાં ભેદ નથી. તેનાથી જુદો પદાર્થ દેહ છે એમ માનો તો તે દેહ જડ-

ખંડન કરવાની પણ ઘણી ઘણી યુક્તિઓ છે, માટે દ્વૈતરૂપી ભ્રમને છોડી દઇને અદ્વૈતમાં જ સ્થિતિ કરો. કોઈને કદી પણ અને કયાંય પણ બંધ કે મોક્ષ છે જ નહિ.[૨૭] હે રામ! સર્વત્ર બહારના તથા અંદરના પદાર્થો સહિત જે કાંઈ દેખાય છે તે સઘળું કાંઈ છેજ નહિ અને જે છે તે આત્માજ છે, એવી રીતની ભાવનાને સ્પષ્ટ રીતે દૃઢ કરો.[૨૮] 'હું સુખી છું, દુઃખી છું અને મૂઢ છું' એવા પ્રકારની ભાવનાઓ તો કેવળ ઊલટા વિચારો જ છે. એ ખોટી ભાવનાઓને તમે સાચી સમજતા હશો તો હું ધારું છું કે, તમને હજી લાંબા કાળ સુધી દુઃખ ભોગવવાની ઇચ્છા છે.[૨૯] જેમ પર્વતની અને ખડની તુલના થાય નહિ અને જેમ રેશમી વસ્ત્રની અને પથરાની તુલના થાય નહિ, તેમ આત્માની અને શરીરની પણ તુલના થાય નહિ.[૩૦] જેમ તેજને અને અંધકારને સંબંધ પણ નથી અને તેની તુલના પણ નથી; તેમ આત્મા અને શરીર પણ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેઓને પણ સંબંધ કે તુલના નથી. જેમ શીતની અને ઉષ્ણની એકતા વાતોમાં પણ કયાંય જોવામાં આવતી નથી, તેમ આત્માની અને શરીરની એકતા કોઈ શાસ્ત્રમાં પણ જોવામાં આવતી નથી. આત્મા પ્રકાશરૂપ છે અને શરીર જડ છે; માટે તેઓનો સંબંધ કે એકતા ઘટે જ કેમ ?[૩૧,૩૨] 'જો દેહ આત્મા ન હોય અથવા આત્માના સંબંધવાળો ન હોય, તો તે ગતિ તથા ભાષણ આદિ ક્રિયાઓને કેમ કરી શકે?' એવી જો તમારા મનમાં શંકા હોય તો તે ખોટી જ છે; કેમકે દેહ વાયુથી જ આવે છે, વાયુથી જ ચાલે છે, વાયુથી જ જાય છે અને નાડીઓમાં ભ્રમણ કરનારા વાયુથી જ શબ્દ કરે છે.[૩૩] જેમ વાંસનાં છિદ્રોમાં પવનના અભિઘાતથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કંઠ તથા તાળવાં આદિ દેહનાં છિદ્રોમાં અંદરના પવનનો અભિઘાત થવાથી 'क च ट त प' ઇત્યાદિ અક્ષરોવાળો શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે.[૩૪] જેમ દેહમાં શબ્દ વાયુથી જ થાય છે, તેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનું ચલન પણ વાયુથીજ થાય છે. ઇન્દ્રિયો આદિ ઉપાધિઓને છોડી દેતાં, જે સામાન્ય અનુભવ અવશેષ રહે છે, તેજ કેવળ આત્માનું સ્વરૂપ છે. જો કે આકાશ, પથરા અને ભીંત આદિ સઘળા પદાર્થોમાં આત્મા છે તો પણ; જેમ પ્રતિબિંબ અરીસામાં જ પ્રગટ થાય છે, તેમ આત્મા ચિત્તમાં અને ચિત્તની વૃત્તિઓમાંજ અનુભવરૂપે પ્રગટ થાય છે.[૩૫,૩૬] ચિત્તરૂપી પક્ષી શરીરરૂપી માળાને તજીને પોતાની વાસના પ્રમાણે જ્યાં જાય છે, ત્યાં જ આત્માનો અનુભવ થાય છે. જ્યાં પુષ્પ હોય ત્યાં જ ગંધ જણાય છે, તેમ જ્યાં ચિત્ત હોય ત્યાંજ આત્માનો અનુભવ છે.[૩૭,૩૮] જો કે આકાશ સર્વત્ર છે, પરંતુ અરીસામાંજ તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મા સર્વત્ર છે પરંતુ ચિત્તમાંજ જણાય છે.[૩૯] જેમ પૃથ્વીનો નીચો પ્રદેશજ જળને વહેવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ ચિત્તજ આત્માના પ્રતિબિંબના સ્થાનરૂપ છે.[૪૦] જેમ સૂર્યની પ્રભા પ્રકાશને વિસ્તારે છે, તેમ ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું આત્મસ્વરૂપ આ સત્ય અને અસત્ય*

છે અને આત્મા ચેતન છે, તે બન્નેના સંબધ થાય નહિ. તે યુક્તિ ઉપર શ્લોક ૧૮ થી ૨૬ સુધી જણાવી. આત્મા અને દેહ સાથે સમવાય સંબંધ છે એમ નૈયાયિકોનું કહેવું છે, તે પણ બરોબર નથી; કારણ કે સમવાય એ નિત્ય સંબધ છે. ઘડો અને તેને વીંટેલું કપડું, તેનો સયોગસંબંધ છે, કારણ કે તે બન્નેનો સંબંધ જોઈ શકાય છે અને તેનો સંબધ છૂટો પણ કરાય છે; પણ ઘડો અને માટીનો સંબંધ જોઈ શકાતો નથી, તેમજ તે છૂટો પાડી શકાતો પણ નથી; એટલે તેને સમવાયસંબંધ કહે છે. આત્મા અને દેહને સમવાયસંબધ ઘટતો નથી, તેનું ખંડન પણ ઉપર કર્યું છે.

* જગતની સત્તા બે પ્રકારની છેઃ–વ્યાવહારિક સત્તા અને પ્રાતિભાસિક સત્તા. જેનાથી જગતમાં કાર્યો થઈ શકે તે વ્યાવહારિક કહેવાય છે. જેમકે ઘડાથી પાણી

'જગત' નામના આકારને વિસ્તારે છે.[૪૧] હે રામ! માટે આત્માનાં પ્રતિબિંબો પડવાના સ્થાનકરૂપી ચિત્ત જ આ સઘળા સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. જો કે આત્મા પણ પ્રતિબિંબ દ્વારા સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ જણાય છે, તો પણ તે અસંગ અને અદ્વિતીય હોવાને લીધે વાસ્તવિક રીતે સંસારની ઉત્પત્તિ વિના કારણરૂપ ઘટતો નથી. અજ્ઞાન કે જેને વિદ્વાન પુરુષો અવિચાર પણ કહે છે અને મૂર્ખતા પણ કહે છે, તે જ ચિત્તનું કારણ છે; માટે અજ્ઞાન જ સંસારની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ છે. યથાર્થ વિચાર નહિ કરવારૂપી અજ્ઞાનથી જ ચિત્તને પોતાનો સઘળા ભ્રમોના બીજરૂપી આકાર મળ્યો છે. આત્મામાં જન્મ-મરણાદિ અનર્થોનો દેખાવ સૂર્યમાં અંધારાના દેખાવની જેમ તેનો બિલકુલ સંભવ ન હોવા છતાં પણ ચિત્તને લીધે જ જોવામાં આવે છે. હે રામ! જેમ દીવાથી અંધકાર ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામે છે, તેમ આત્માના યથાર્થ તત્ત્વના જ્ઞાનથી ચિત્તનો સંપૂર્ણ નાશ થાય છે, માટે સમજુ પુરુષે પોતાથી ચિત્તનો વિચાર કરવો જોઇએ કે જે ચિત્ત 'જીવ, અંતઃકરણ, ચિત્ત અને મન' ઇત્યાદિ અનેક નામો ધરાવે છે.[૪૨-૪૬]

રામ બોલ્યાઃ—હે ગુરુ મહારાજ! ચિત્તનાં 'જીવ, અંતઃકરણ, ચિત્ત અને મન' ઇત્યાદિ નામો શાં શાં કારણોથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે એ મને કહો, કે જેથી હું ચિત્તનો વિચાર કરી શકું.[૪૭]

ભરવું, નગરમા વાસ કરવો અને તીર્થયાત્રા કરવા શરીરની ગતિ કરવી વગેરે. આ બધું બ્રહ્મદૃષ્ટિએ મિથ્યા હોવા છતાં સંસારદૃષ્ટિએ સત્ય છે એટલે તેને વ્યાવહારિક સત્ય કહે છે; પણ જે બન્ને દૃષ્ટિએ નકામાં હોય તે પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે. જેમકે દોરડામા સાપ દેખાય, તે સાપ કરડે નહિ, છીપમાં રૂપું દેખાય તેનાં ઘરેણાં થાય નહિ, વગેરે. આત્માનો દેહ સાથે જે સંબંધ છે તે વ્યાવહારિક સત્ય છે, પણ પારમાર્થિક સત્તા કે જે કેવળ બ્રહ્મની કહેવાય છે. તે જોતા દેહનો સંબંધ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! જેમ તરંગોના સમૂહો જળની સત્તાથી કદી પણ જુદી સત્તાવાળા થઈ શકતા નથી, તેમ કદી પણ આત્માની સત્તાથી જુદી સત્તાવાળા નહિ થઈ શકનારા આ સઘળા પદાર્થો ચિત્તથી જ થયેલા છે.[૪૮] જેમ સમુદ્રનું જળ ચપળતાવાળા તરંગોમાં ચપળતારૂપે રહે છે, તેમ આત્મા ગતિવાળા પદાર્થોમાં ગતિરૂપે રહેલો છે.[૪૯] જેમ જળ ગતિ વિનાના સમુદ્રના ભાગોમાં ગતિ વિના રહે છે, તેમ આત્મા ગતિ વિનાના પદાર્થોમાં ગતિ વિના રહેલો છે.[૫૦] પથરા આદિ પદાર્થો કે જેઓ ગતિ વિનાના છે, તેઓ પણ આત્મામાં કલ્પાયેલા છે અને મનુષ્ય આદિ પદાર્થો કે જેઓ માંહી નાખેલી મદિરાનાં કીણોની જેમ ગતિવાળા છે, તેઓ પણ આત્મામાં જ કલ્પાયેલા છે.[૫૧] સઘળા સ્થાવર-જંગમ પદાર્થોમાં જે જે શક્તિઓ જોવામાં આવે છે, તે સઘળી શક્તિઓ અજ્ઞાનના અધિષ્ઠાનભૂત આત્માથી જુદી સત્તાવાળી છે જ નહિ અને અજ્ઞાન પોતે પણ આત્મામાં કલ્પિત હોવાને લીધે આત્માથી જુદી સત્તાવાળું નથી.[૫૨] એ અજ્ઞાનનો જ અંશ આત્માના પ્રતિબિંબથી શોભી રહેલો છે, તે જીવ કહેવાય છે અને તે જીવ જ આ સંસારમાં મહામોહરૂપી અજ્ઞાનના પાંજરારૂપી શરીરમાં હાથીની જેમ બંધાઈ રહ્યો છે.[૫૩] એ જીવ પ્રાણને ધારણ કરે છે તેથી જીવ કહેવાય છે, અહંકારને ધારણ કરે છે તેથી હું કહેવાય છે, નિશ્ચય કરે છે તેથી બુદ્ધિ કહેવાય છે ને સંકલ્પો કરે છે તેથી મન કહેવાય છે.[૫૪] તે કલ્પનાથી સર્વ અનાત્મપદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી પ્રકૃતિ કહેવાય છે, મોહથી ખરડાયેલો હોવાથી દેહ કહેવાય છે, તેનામાં અજ્ઞાન વધારે હોવાથી જડ કહેવાય છે અને પ્રતિબિંબરૂપી ચૈતન્ય વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલું હોવાથી ચેતન કહેવાય છે.[૫૫] આ રીતે અજ્ઞાનનો ભાગ અને ચૈતન્યનો પ્રતિબિંબરૂપ ભાગ એ બન્ને મળીને જ પદાર્થ ગોઠવા-

ચેલો છે, તે પદાર્થ 'જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત તથા અહંકાર' ઇત્યાદિ નામોથી કહેવાય છે.[૫૬] હે રામ! જીવનું આવી રીતનું સ્વરૂપ બૃહદારણ્યક આદિ ઘણાં ઘણાં ઉપનિષદોમાં ઘણા ઘણા પ્રકારોથી કહેલું છે. દુષ્ટ વિકલ્પોને અને દુષ્ટ તર્કોને કરનારા મૂઢ લોકોએ કેવળ પોતાની ભૂલને લીધે જ એ સઘળાં નામોમાં 'તેઓ જુદા જુદા પદાર્થો છે' એવી વ્યર્થ આસક્તિઓ કરી લીધી છે. હે રામ! આ રીતે જ જીવ અથવા ચિત્ત છે, તે જ સંસારનું કારણ છે. દેહ કે જે મૂગો છે અને અત્યંત તુચ્છ છે, તેણે એમાં શું કર્યું છે? કશું કર્યું નથી [૫૭–૫૯] જે શુદ્ધ આત્મા છે તે પણ સંસારી નથી અને દેહ પણ સંસારી નથી; પરંતુ વચમાં લટકતો જે જીવ છે તે જ સંસારી છે. જેમ ઘડો અને ઘડામાં ભરેલું જળ એમાંથી એકનો નાશ થતાં બીજાનો નાશ થતો નથી, તેમ શરીરનો નાશ થતાં, શરીરમાં રહેનારા જીવનો નાશ થતો નથી.[૬૦] જેમ પાંદડું સુકાઈ જતાં તેનો રસ સુકાઈ જતો નથી, પણ તે રસ સૂર્યનાં કિરણોની અંદર જાય છે, તેમ શરીરનો ક્ષય થતાં જીવ ક્ષય પામતો નથી, પણ તે જીવ બીજા શરીરમાં જાય છે.[૬૧] જો એ જીવ વાસનાઓથી રહિત થઈ ગયો હોય, તો બીજા શરીરમાં નહિ જતાં પોતાના પરબ્રહ્મ (સત્તાસામાન્ય) રૂપ અસલ સ્વભાવમાં રહે છે.[૬૨] જે મૂર્ખને દેહનો નાશ થતાં પોતે નાશ પામ્યો એવી ભ્રાંતિ થતી હોય તેને હું ધારું છું કે, પોતાની માતાના સ્તનમંડળમાંથી પિશાચ ઊઠવાની ભ્રાંતિ પણ થવી જોઇએ. દેહનો નાશ થવાથી કાંઈ વળતું નથી, પણ જો ચિત્તનો નાશ થાય, તો મોટો ભાગ્યોદય થયો એમ ગણવામાં આવે છે. જો ચિત્તનો નાશ થવાથી જીવનો પણ નાશ થવાની સંભાવના થતી હોય તો તેથી પણ ડરવા જેવું નથી; કેમકે એવી રીતનો નાશ એ પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ જ છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે.[૬૩,૬૪] જે મરી જાય તે નાશ પામ્યો એમ જે કહેવામાં આવે છે, એ તો ખોટું જ કહેવામાં આવે છે એમ હું ધારું છું; કેમકે જે મરી જાય છે, તે તો બીજા દેશમાં તથા બીજા કાળમાં બીજા શરીરને ધારણ કરતો અનુભવમાં આવે છે.[૬૫] 'મરણો' નામની નદીઓના તરંગોમાં ખડની પેઠે તણાયા જતા જીવો સંસારમાં દેશના તથા કાળના અંતરાયને લીધે 'અમુક નષ્ટ થઈ ગયો અને અમુક નવો જન્મ્યો' ઇત્યાદિ કલ્પનાઓને કેવળ ભ્રાંતિથી જ કરી લે છે.[૬૬] હે રામ! જીવ એક શરીરને તજી દઇને ક્ષણમાત્રમાં વળી બીજા પ્રદેશમાં–બીજા શરીરમાં જાય છે અને વળી તે બીજા શરીરને પણ તજી દઇને વળી બીજા પ્રદેશમાં તથા બીજા કાળમાં ત્રીજા શરીરમાં જાય છે.[૬૭] જેમ વાંદરો જંગલના એક ઝાડને તજી દઇને બીજા ઝાડમાં જાય છે, તેમ જીવ વાસનાઓને લીધે એક શરીરને તજી દઇને બીજા શરીરમાં જાય છે.[૬૮] જેમ બાળકોને વસ્ત્રાદિથી ઢાંકી–ઢૂંબીને તેથી જીવનારી વ્યભિચારિણી ધાવ બાળકોને લાંબા કાળ સુધી અહીંતહીં ફેરવ્યા કરે છે, તેમ જીવોને ઢાંકી દઇને તેથી જ ટકી રહેનારી વાસના જીવોને લાંબા કાળ સુધી અહીંતહીં (અનેક જન્મોમાં) ફેરવ્યા કરે છે.[૬૯] અનાદિકાળથી વાસનાઓરૂપી રજ્જુઓથી બંધાયેલા અને પરસ્પરથી પોતાનું જીવન ચલાવનારા સિંહાદિ જીવો પર્વતોની ગુફાઓમાં જ અત્યંત દુઃખથી જીવનને પૂરું કરી નાખે છે.[૭૦] હૃદયમાં રહેલી વાસનાઓને લીધે અનાદિકાળથી ટકી રહેલા, દારિદ્રય તથા રોગો આદિ દુઃખોના બોજાઓને ઉપાડતા અને અનેક યોનિઓમાં થતી દુર્દશાઓથી બગડતાં જીવનોવાળા જીવો લાંબા કાળ સુધી નરકોના સમૂહમાં વસે છે.[૭૧] વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંકાળનાં નિત્ય કર્મો કરવાને માટે

ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પછી વાલ્મીકિમુનિની પાસે આવી.[૭૨]

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ७२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સંસારોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો તેરમો દિવસ સમાપ્ત

सर्ग ७२ मो*

પંચભૂતવાળા દેહને માટે હર્ષ–શોક મિથ્યા છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

देहे जाते न जातोऽसि देहे नष्टे न नश्यसि।
त्वमात्मन्यकलंकात्मा देहस्तव न कश्चन ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! દેહ જન્મતાં તમે જન્મ્યા નથી અને દેહ નષ્ટ થતાં તમે નષ્ટ થવાના નથી. તમે પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્કલંક જ છો અને તમારે દેહની સાથે કશો સંબંધ નથી.[૧] જેમ બોરથી ભરેલું કૂંડું ફૂટી જતાં 'કૂંડું અને બોર બન્ને નષ્ટ થઈ ગયાં' એ કલ્પના વ્યર્થ છે અને જેમ ઘડો ફૂટી જતાં 'ઘડો અને ઘડાનું આકાશ બન્ને નષ્ટ થઈ ગયાં' એ કલ્પના વ્યર્થ છે, તેમ દેહ નષ્ટ થઈ જતાં 'દેહ અને આત્મા બન્ને નષ્ટ થઈ જાય છે' એ કલ્પના વ્યર્થ છે.[૨] વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળો આ દેહ નષ્ટ થઇને પંચભૂતમાં મળી જાય છે તેમાં 'હું નષ્ટ થઈ જાઉં છું' એમ માનીને જે પુરુષ ખેદ કરે, તે આંધળા ચિત્તવાળા પુરુષને ધિક્કાર છે.[૩] જેમ રાશનો અને રથનો સંબંધ એમાંથી કોઈને સ્નેહ કે ઉદ્વેગ કરાવે એમ નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિય તથા ચિત્ત ઇત્યાદિનો અને ચૈતન્યનો સંબંધ એમાંથી કોઈને સ્નેહ કે ઉદ્વેગ કરાવે એમ નથી.[૪] જેમ તળાવના કાદવનો અને તળાવના નિર્મળ પાણીનો સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ વિનાનો જ છે, તેમ દેહ તથા ઇન્દ્રિય ઇત્યાદિનો અને આત્માનો સંબંધ પરસ્પરના પ્રેમ વિનાનો જ છે.[૫] જેમ વનમાં ચાલ્યા જતા પ્રવાસી લોકો વનના માર્ગના સંયોગથી અહંતા–મમતા કરતા નથી અને તે માર્ગના વિયોગથી ખેદ કરતા નથી, તેમ સમજુ પુરુષોએ દેહના અને જીવના સંયોગની અહંતા–મમતા કરવી યોગ્ય નથી અને તેના વિયોગનો ખેદ કરવો યોગ્ય નથી.[૬] જેમ કલ્પિત પિશાચે મોઢું ફાડવાથી બાળકને થતા ભયના વિકારો કેવળ ખોટી કલ્પનાથી જ ઊભા થાય છે, તેમ લોકોને દેહના સંબંધથી થતા સુખ આદિ વિકારો કેવળ ખોટી કલ્પનાથી જ ઊભા થયેલા છે.[૭] જેમ ઝાડની એક શાખામાંથી જ જુદી જુદી વિચિત્ર પૂતળીઓ બને છે, તેમ પંચભૂતમાંથી જ આ જુદા જુદા દેહો બનેલા છે. જેમ લાકડાની ભારીમાં લાકડાં વિના બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી, તેમ આ દેહમાં પંચભૂતના સમુદાય વિના બીજું કાંઈ જોવામાં આવે એમ નથી.[૮,૯] હે શ્રોતાજનો ! દેહ કે જે પંચભૂતના સમુદાયરૂપ છે તેનો ક્ષોભ, નાશ કે ઉત્પત્તિ થતાં તમે હર્ષને, શોકને તથા ક્રોધને શા માટે વશ થાઓ છો ? 'સ્ત્રી' એવું નામ ધરાવનારો ક્ષણભંગુર પંચભૂતનો સમુદાય કે જેમાં પુરુષો, જેમ પતંગિયાંઓ અગ્નિમાં પડે છે તેમ પડે છે, તેમાં અને 'પુરુષ' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં શી વિશેષતા છે ?[૧૦,૧૧] 'સ્ત્રી' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં અવયવોની કોમળતા તથા સુંદ-

* આ બોતેરમા સર્ગમાં શરીર પંચભૂતના જ વિકારરૂપ હોવાથી તેને માટે શોક કે મોહ આદિ કરવું યોગ્ય નથી એમ કહેવામાં આવશે.

રતા આદિ જે વિચિત્રતા છે, તે તો અજ્ઞાનીઓને જ સંતોષ આપે એવી છે. જ્ઞાનીઓ તો એ 'સ્ત્રી' એવું નામ ધરાવનારા ક્ષણભંગુર પંચભૂતના સમુદાયમાં પંચભૂતના સમુદાયપણા વિના બીજી કશી દૃષ્ટિ કરતા નથી.[૧૨] જેમ એક પથ્થરમાંથી થયેલાં બે પૂતળાંઓ પરસ્પરની સાથે મળ્યાં હોય, તો પણ તેમાં કોઇને કોઈનું સ્નાન–સૂતક નથી, તેમ આત્મામાંથી થયેલાં જીવ અને શરીર એ પરસ્પરની સાથે મળ્યાં છે, તો પણ તેઓમાં કોઈને કોઈનું સ્નાન–સૂતક નથી.[૧૩] હે રામ! જેમ માટીમાંથી બનેલાં પૂતળાંઓ પરસ્પરના સમાગમમાં મમતા આદિથી રહિત રહે છે, તેમ તમે બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને મન એના સમાગમમાં મમતા આદિથી રહિત જ રહો. જેમ પૂતળાંઓ પરસ્પરના સ્નેહસંબંધના પાત્રરૂપ નથી, તેમ દેહ, ઇન્દ્રિયો, આત્મા અને પ્રાણ એ પણ પરસ્પરના સ્નેહસંબંધના પાત્રરૂપ નથી. એમાં કોઈને કોઈ માટે રોવું પડે એમ નથી.[૧૪,૧૫] જેમ તરંગો અહીં-તહીં થયેલાં તૃણોને એકબીજાની સાથે અત્યંત મેળવી દે છે, તેમ દેહમાં થયેલી 'હું છું' એવી દૃષ્ટિ જુદા જુદા દેશોમાં થયેલાં પ્રાણીઓને એકબીજાની સાથે મેળવી દે છે. જેમ સમુદ્રના જળમાં તૃણો મમતા આદિથી રહિત રહીને જ એકબીજાની સાથે મળે છે અને એકબીજાથી જુદાં પણ પડે છે, તેમ દેહમાં અને અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મામાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થો કોઈ પ્રકારથી મમતા આદિ નહિ રાખતાં જ એકબીજાની સાથે મળે છે અને એકબીજાથી જુદાં પણ પડે છે.[૧૬,૧૭] જેમ સમુદ્ર ચકરીરૂપી કલ્પનાવાળો થઈને તૃણોને એકબીજાની સાથે ભેગાં કર્યા કરે છે, તેમ આત્મા ચિત્તરૂપી કલ્પનાવાળો થઈને દેહને લગતા અનેક પદાર્થોને ભેગા કર્યા કરે છે. જેમ જળ પોતાની ગતિને લીધે મલિનપણાનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આત્મા તત્ત્વબોધથી દેહાદિપણાનો ત્યાગ કરીને પોતાના અખંડ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ આકાશમાં ફરનારો સિદ્ધ પૃથ્વીના મંડળને દૂરથી જ જુએ છે, તેમ બોધના સમયમાં મને કરેલા પંચભૂતોના સંબંધથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના દેહને દૂરથી જ જુએ છે. અભિમાન છૂટી જવાને લીધે દેહથી પર થયેલો પુરુષ સઘળા પદાર્થોને અનાત્મરૂપ જાણીને જેમ સૂર્યની કાન્તિ દિવસે અત્યંત પ્રકાશ પામે છે, તેમ પોતે અત્યંત પ્રકાશ પામે છે.[૧૮-૨૧] જેમ માણસ મદિરાનો મદ ઊતરી જતાં શુદ્ધિમાં આવીને પોતાના દેહને જેવો અસલ હોય તેવો જાણે છે, તેમ દેહાદિના અભિમાનથી રહિત થયેલો પુરુષ પોતાના અખંડ અનુભવપણાનું સ્મરણ કરીને પોતાને ઇન્દ્રિયોના તથા વિષયોના સંબંધરૂપી રોગથી રહિત જાણે છે.[૨૨] 'જેમ સમુદ્રનું અપાર જળ જ તરંગો, કણો અને મોટાં મોજાંરૂપે થયેલું જણાય છે, તેમ આત્મા જ આ અનેક પદાર્થોવાળા જગતરૂપે સ્ફુરે છે.[૨૩] એવા પ્રકારના મહા જ્ઞાનવાળા, રાગથી તથા દોષોથી રહિત થયેલા એ મહાત્માપણાને પ્રાપ્ત થયેલા જીવન્મુક્ત લોકો લીલાથી આ જગતમાં વ્યવહાર કરે છે.[૨૪] જેમ સમુદ્રનાં મોટાં મોજાં ઉત્તમોત્તમ મણિઓથી સંબંધ પામવા છતાં પણ તેઓમાં આસક્ત નહિ થતાં જ લીલા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષો વિચિત્ર વ્યવહારોથી સંબંધ પામવા છતાં પણ તેઓમાં આસક્તિરૂપી વાસનાથી રહિત થઈને જ લીલા કરે છે.[૨૫] જેમ કિનારાનાં લાકડાંથી સમુદ્ર ગ્લાનિ પામતો નથી અને જેમ ઊડતી રજોથી આકાશ ગ્લાનિ પામતું નથી, તેમ આ જગતમાં પોતાના લૌકિક વ્યવહારોથી જીવન્મુક્ત પુરુષ કશી ગ્લાનિ પામતો નથી.[૨૬] જેમ સમુદ્રને પોતામાં આવતા-જતા સ્વચ્છ, મલિન, ચપળ કે જડ પદાર્થોમાં કશો રાગ કે દ્વેષ થતો નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષને આવતા–જતા, સારા–નરસા ભોગોમાં રાગ કે દ્વેષ થતો નથી.[૨૭] જે કાંઈ જગતમાં છે, તે

સઘળું મનની કલ્પનારૂપ છે અને તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે, એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલો છે.[૨૮] અહંકાર, પંચભૂત આદિ પદાર્થો અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળ સંબંધી બીજું પણ જે કાંઈ ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધોના વિસ્તારોથી દેખાય છે, તે સઘળું મનના વિલાસ વિના બીજું કાંઈ પણ નથી.[૨૯] દશ્ય કે જેની સિદ્ધિ આત્માથી જ થાય છે, તે તો સત્ પણ કહી શકાતું નથી તથા અસત્ પણ કહી શકાતું નથી; માટે તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી અને જે આત્મા છે, તે તો અસંગ હોવાને લીધે હર્ષથી કે શોકથી જોડાય એમ જ નથી; માટે હર્ષનો કે શોકનો સુદ્દલ અવકાશ જ રહેતો નથી.[૩૦] હે રામ! જગતને સત્ય માનો અથવા અસત્ય માનો અથવા તેને એક રીતે સત્ય અને બીજી રીતે અસત્ય (સત્યાસત્ય) માનો, તો પણ કોઈ રીતે જગતને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય નથી; કેમકે જો જગત સત્ય હોય તો સત્ય વસ્તુ અખંડિત હોય છે, માટે તેમાં હાનિ કે લાભ નહિ હોવાથી હર્ષનો કે શોકનો વિષય જ રહેતો નથી. જો જગત અસત્ય હોય, તો અસત્યને માટે હર્ષ કે શોક કરવો ઠીક નથી એ વાત સ્પષ્ટ જ છે અને જો જગત સત્યાસત્ય હોય, તો જે પદાર્થ સત્યાસત્ય હોય તે પદાર્થ અસત્યપણાની કોટિમાં જ પ્રવેશ કરે છે; માટે તેને માટે હર્ષ કે શોક કરવો યોગ્ય ગણાય જ નહિ. આ રીતે જગત કોઈ પ્રકારે હર્ષને કે શોકને યોગ્ય ઠરતું જ નથી; તે છતાં તેના સંબંધમાં તમે કેમ મૂંઝાઓ છો?[૩૧] હે સુંદર નેત્રોવાળા રામ! તમે નકામા વિચારને તજી દઈને યથાર્થ વિચાર કરો. યથાર્થ વિચાર કરનારો પ્રૌઢ માણસ કોઈ પદાર્થમાં પણ મોહ પામે નહિ.[૩૨] ઇન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જ સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે સુખને ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરીને વિચારીએ તો તે સુખ કેવળ અનુભવરૂપ જ અવશેષ રહે છે અને જે અનુભવ છે, તે સર્વથી સારભૂત બ્રહ્મ જ છે, એમ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જ સુખ થાય છે, તેનું જો અજ્ઞાનને લીધે વિષયાકાર-વૃત્તિથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે સુખ સંસારને આપે છે અને તેનું જો જ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મભાવથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે સુખ મોક્ષને આપે છે. ઇન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જ સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે જો કે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે તો પણ તેને જો 'વિષયોના સંબંધથી થયેલું છે' એવા અધ્યાસથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે બંધનરૂપ છે અને જો 'એ સુખ સ્વાભાવિક જ છે, પણ વિષયોના સંબંધથી મનની સ્થિરતા થતાં માત્ર પ્રગટ થયું છે' એવી પાકી શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો તે મુક્તિરૂપ જ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં જ સુખ અનુભવવામાં આવે છે, તે સુખ જો પોતાના લાભથી હર્ષને કે પોતાના નાશથી શોકને ઉત્પન્ન કરનાર ન થાય તો તે મુક્તિ જ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. ઇન્દ્રિયોનો અને વિષયોનો સંબંધ થતાં, ઇન્દ્રિયોરૂપી તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓથી રહિત જે અખંડ પૂર્ણાનંદના સ્ફુરણરૂપ અનુભવ થાય છે, તેનું જ અવલંબન કરીને તમે સંસારથી રહિત થાઓ. અખંડ અનુભવનું અવલંબન કરવાથી અજ્ઞાન જતું રહે છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે અને એ જ અનુભવ 'જીવન્મુક્તિ' એ નામથી કહેવાતી તુર્યાવસ્થા થાય છે. હે રામ! ઇન્દ્રિયોના અને વિષયોના સંબંધથી થતો અનુભવ

નથી, જડ નથી, અસત્ નથી, ઉત્પત્તિથી સત્તાવાળો નથી, હું કહેવાતો નથી, અન્ય કહેવાતો નથી, એકપણારૂપ ગુણવાળો નથી, અનેક નથી અને અનેકવાળો નથી.[41] તે સમીપમાં રહેલો નથી, દૂર રહેલો નથી, સત્તાનો આશ્રય નથી, નથી એમ પણ નથી, પામવા યોગ્ય નથી, નહિ પામવા યોગ્ય નથી, સર્વરૂપ પણ નથી અને સર્વવ્યાપક પણ નથી.[42] વચનથી નહિ કહી શકાય એવો હોવાને લીધે પદાર્થોની પંક્તિમાં નથી, પદાર્થથી જુદો પણ નથી, પંચભૂતના સ્વભાવવાળો નથી અને પંચભૂતરૂપ પણ નથી; કેમકે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી અને છઠ્ઠા મનથી જે કાંઈ વિષયોરૂપી જગત અનુભવવામાં આવે છે, તેથી ન્યારું આત્મસ્વરૂપ જગતની અંદરના કોઈ પદાર્થરૂપ કે કોઈ પદાર્થ જેવું હોય જ નહિ. વાસ્તવિક રીતે જોનારા જ્ઞાનીને જગત જેવું (બ્રહ્મરૂપ) છે તેવું જ દેખાય છે.[43,44] સઘળું જગત બ્રહ્મમય જ છે. જગતનો કોઈ પણ અંશ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. આત્મા પૃથ્વીમાં કઠિનપણારૂપે રહેલો છે, જળમાં પ્રવાહરૂપે રહેલો છે, તેજમાં પ્રકાશરૂપે રહેલો છે, વાયુમાં ગતિરૂપે રહેલો છે અને આકાશમાં અવકાશરૂપે રહેલો છે, માટે જે કાંઈ જગત છે, તે સઘળું આત્મા જ છે.[45] હે રામ! વસ્તુઓની જે જે સત્તા છે, તે તે સત્તા ચૈતન્યની સત્તાથી ભિન્ન નથી. 'જગત ચૈતન્યથી જુદું છે' એમ જે બોલવામાં આવે, તો તે ઘેલાનું જ બોલવું છે.[46] સઘળા કાળમાં અનંત કલ્પોના ક્રમોમાં અને મધ્યમાં પણ જે જે જગતો છે તથા તે જગતોમાં જીવોનાં જે જે જવાં–આવવાં છે, તે સઘળાં આત્મા જ છે. આત્મા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. હે મહાત્મા રામ! તમે એ પ્રમાણે બુદ્ધિ રાખો અને તે બુદ્ધિથી સંસારને તરી જાઓ.

एको जगंति सकलानि समस्तकालकल्पक्रमांतरगतानि गतागतानि। आत्मैव नेतरकलाकलनास्ति काचिदित्थं मतिर्भव तयातिगतो महात्मन् ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'મોક્ષસ્વરૂપોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૭૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૩ મો×

અહંકાર નષ્ટ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं विचार्या दृष्ट्या द्वैतत्यागेन राघव।
स्वभावः प्राप्यते तज्ज्ञैस्तज्ज्ञैश्चिंतामणिर्यथा ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જેમ દેવતાઓ ચિંતામણિના તત્ત્વને જાણવાથી ચિંતામણિને મેળવે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષો દ્વૈતનો ત્યાગ કરીને આવો વિચાર કરવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવારૂપી મુક્તિને મેળવે છે.[1] હવે એક બીજો વિચાર કહું છું કે જે વિચારરૂપી દૃષ્ટિથી તમે આત્માને અવિચળ દેખશો અને દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા થશો.[2] 'આકાશ હું છું, સૂર્ય હું છું, દિશાઓ હું છું, પાતાળ હું છું, દૈત્યો હું છું, દેવો હું છું, લોકો હું છું અને ચંદ્ર આદિની કાન્તિ હું છું,[3] વળી અંધકાર હું છું, વાદળાં હું છું, પૃથ્વી હું છું, સમુદ્રાદિ હું છું, રજ હું છું, વાયુ હું છું, અગ્નિ હું છું અને આ સઘળું જગત પણ હું છું.[4] હું કે જે આત્મા છું, તે જ સર્વ બ્રહ્માંડોમાં સર્વ સ્થળે રહ્યો છું. હું આ તુચ્છ દેહરૂપ જ નથી અને દેહાદિ મારાથી જુદાં પણ નથી. હું કે જે સર્વસ્વરૂપે એક જ છું, તેમાં મારો–પોતાનો જ ભેદ બતાવનાર દ્વૈત કેમ જ હોય?' એવી રીતનો નિશ્ચય રાખીને પોતાનામાં રહેલા આ સઘળા જગતને પોતારૂપ જ જુઓ. આમ જોવાથી તમે હર્ષને કે શોકને પરવશ થઈને તેઓથી પરાભવ

× આ તોતેરમા સર્ગમા બે અહંકાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, ત્રીજો અહંકાર ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને ત્રણે અહંકાર ટળી જતાં મુક્તિ જ પ્રાપ્ત હોવાને લીધે તેની ઇચ્છા જ કરવાની રહેતી નથી એમ કહેવામા આવશે.

પામશો નહિ.[૫-૬] હે કમળસરખાં નેત્રોવાળા રામ! આ સઘળું જગત એ રીતે પોતામય જ જોવામાં આવે, તો પછી તેમાં કયો પદાર્થ પોતાનો રહે અને કયો પદાર્થ પરાયો રહે તે કહો.[૭] હે રામ! જે કાંઈ ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય એવું છે તે આત્માથી જુદું રહે કે? આમ છતાં પણ લોકો હર્ષને તથા શોકને ધરે છે, તો એ તેઓની ભૂલ જ છે. જ્ઞાની કહેવાઇને જે હર્ષને કે શોકને ધરતો હોય તો તેને અજ્ઞાની જ સમજવો અને ચૈતન્યમય થયેલો નહિ પણ દેહમય જ રહેલો સમજવો.[૮] પરમાર્થને લગતા હોવાને લીધે મોક્ષને આપનારા બે અહંકારો સાત્ત્વિક છે, અત્યંત નિર્મળ છે અને તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ થાય છે.[૯] હે રામ! 'હું અત્યંત સૂક્ષ્મ છું અને સર્વથી ન્યારા સ્વરૂપવાળો છું' એવા પ્રકારનો અહંકાર એ બે અહંકારમાં પહેલો છે અને 'સઘળું જગત હું જ છું' એવા પ્રકારનો અહંકાર બીજો છે.[૧૦] હે નિર્દોષ રામ! 'હું દેહ છું' એવા પ્રકારનો જે ત્રીજો અહંકાર છે તે તો શાંતિને માટે નથી પણ દુઃખને માટે જ છે એમ સમજો. તમે તો સર્વોત્તમ મુક્તિને અર્થે એ ત્રણે અહંકારોને તજી દઈને, સર્વનો ત્યાગ કરતાં, જે પૂર્ણચૈતન્ય અવશેષ રહે છે તેનું અવલંબન કરીને તેમાં જ સ્થિર થઈ તત્પર રહો. આત્મા સર્વથી ન્યારા સ્વરૂપવાળો હોવા છતાં પણ અને સઘળા પદાર્થોથી રહિત હોવા છતાં પણ પોતાની સત્તાથી નાશ પામતી સત્તાવાળા જગતને પૂરનારો હોવાને લીધે સર્વનો પ્રકાશક થઈને સ્ફુરે છે.[૧૧-૧૨] હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! તમે તુરત પોતાના અનુભવથી જ જુઓ. તમે પોતે એ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જ છો. તમે દેહાદિની વાસનાઓ સહિત અહંકારના અધ્યાસને છોડી દો. હે રામ! આત્મા અનુમાનથી કે વેદના વચનોથી જણાય છે એમ નથી, પણ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જ છે. સર્વ કાળમાં સર્વ પ્રકારોથી જે કાંઈ છે તે સઘળું આત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ એ વિષયોનાં જે જ્ઞાન થાય છે, તેમાં ઇન્દ્રિયોરૂપ તથા વિષયોરૂપી ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરતાં, જે અખંડ અનુભવ અવશેષ રહે છે, તે સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જ છે.[૧૩] એ આત્મા કાર્ય પણ નથી, કારણ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી અને કાર્ય-કારણોના મધ્યમાં કે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મોના મધ્યમાં પણ નથી; આમ છતાં પણ જે કાંઈ છે તે સઘળું આત્મા જ છે. જે બોલે છે તે આત્મા જ બોલે છે, પણ તેને કોઈ બોલી શકતું નથી. હે રામ! આ જે જગત છે તે સઘળું એ આત્માથી ભિન્ન નથી. તમે અખંડ આત્માનું અવલોકન કરો. 'આ આત્મા છે અને આ અનાત્મા છે' એવી રીતનો સંજ્ઞાઓનો ભેદ પણ એ આત્માએ જ પોતામાં રહેલી 'અજ્ઞાન' નામની શક્તિથી પોતામાં જ કલ્પેલો છે.[૧૪-૧૯] જો કે ત્રણે કાળમાં સ્વયંપ્રકાશ એ આત્મા સર્વત્ર રહેલો છે, તો પણ કેવળ અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે અથવા અત્યંત મોટાપણાને લીધે લોકોના જાણવામાં આવતો નથી. જો કે સૃષ્ટિના ક્રમથી ઉત્પન્ન થયેલા સઘળા પદાર્થોમાં આત્મા છે, તો પણ તે આત્મા પોતાના સ્વભાવને લીધે અંતઃકરણરૂપી અરીસામાં જ જીવપણાથી પ્રતિબિંબવાળો થાય છે. જેમ પવન સઘળા આકાશમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પંખાના હલાવવાથી પ્રગટ થાય છે, તેમ આત્મા સર્વદા સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો હોવા છતાં પણ અંતઃકરણના ઉદયથી પ્રગટ થાય છે.[૨૦-૨૨] વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ આત્મા સર્વમાં રહેલો છે, કોઈ અમુક પદાર્થમાં જ છે એમ નથી. જેમ સત્તા સર્વ પદાર્થોમાં છે, તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં છે.[૨૩] પદાર્થમાં અંતઃકરણ હોય તો તેમાં એ આત્મા જીવરૂપે પ્રતિબિંબવાળો થાય છે. પથરામાં અંતઃકરણ નહિ હોવાથી જીવરૂપે તે પ્રતિબિંબવાળો થતો નથી. જેમ વાયુ વાતો હોય તો જ રજ ઊડે છે અને દીવો હોય તો જ

નેત્રની શક્તિ પ્રસરે છે, તેમ અંતઃકરણ હોય તો જ તેમાં આત્મા જીવરૂપે સ્ફુરે છે.[૨૪] જેમ આકાશમાં સૂર્યની સ્થિતિથી જ લોકોના વ્યવહારો ચાલે છે, તેમ અંતઃકરણમાં જીવરૂપે આત્માની સ્થિતિથી જ પ્રીતિ થાય છે તથા વિચિત્ર ભોગોની ઇચ્છા થાય છે; કારણ કે પરમ પ્રેમનું સ્થાન આત્મા જ છે, માટે જે કાંઈ પ્યારું લાગે છે તે આત્માને અર્થે જ પ્યારું લાગે છે. જેમ સૂર્ય આકાશમાં હોવા છતાં તે ફળોની ઇચ્છાને લગતો લોકોનો વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય તો તેમાં સૂર્યનું કશું નષ્ટ થઈ જતું નથી, તેમ આત્મા સર્વદા સત્તાવાળો હોવા છતાં જેને આત્માની સત્તાથી સ્થિતિ મળી છે એવો દેહ નાશ પામે, તો તેમાં આત્માનું કશું નાશ પામતું નથી.[૨૫-૨૭] સર્વદા સર્વમાં રહેનારો આ આત્મા કદી પણ જન્મતો નથી, કદી પણ મરતો નથી, કદી પણ કશું લેતો નથી, કદી પણ કશું ઇચ્છતો નથી, કદી પણ મુક્ત થતો નથી અને કદી પણ બદ્ધ થતો નથી.[૨૮] આ દેહાદિરૂપી ભ્રાંતિ કે જે આત્માના અજ્ઞાનથી ઉદય પામેલી અને ખોટી છતાં પણ દેખાવમાં આવતી હોવાને લીધે રજ્જુમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ જેવી છે તે કેવળ દુઃખ દેનારી જ છે.[૨૯] આ આત્મા અનાદિ છે માટે કદી પણ જન્મેલો નથી અને જન્મેલો નથી એટલા માટે મરતો પણ નથી. આત્મા પોતાથી જુદા કોઈ પદાર્થને ઇચ્છતો નથી, કારણ કે કોઈ પદાર્થ આત્માથી જુદો છે જ નહિ. આ આત્મા દેશના તથા કાળ આદિના માપથી રહિત હોવાને લીધે કદી પણ બંધાયેલો નથી અને બંધાયેલો નહિ હોવાને લીધે મુક્ત પણ થતો નથી માટે આત્મા મોક્ષથી રહિત છે.[૩૦,૩૧] હે રામ! સર્વનો આત્મા આવા સ્વભાવવાળો છે, તે છતાં આ મૂઢ લોકો વિચાર કર્યા વિના ક્લેશ પામે છે.[૩૨] હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ! તમે જગતના સઘળા આજુબાજુના ક્રમને સારી પેઠે જાણ્યો છે, એટલા માટે તમે મૂર્ખ લોકોની જેમ શોક કરો નહિ.[૩૩] જેમ કેટલાએક માણસો પોતે કાંઈ કામ નહિ કરતાં, યંત્ર (સાંચા)થી જ સઘળું કામ ચલાવે છે, તેમ વિદ્વાને બંધની કલ્પના તથા મોક્ષની કલ્પના એ બન્નેને તજી દઈ, પોતે કાંઈ રાગ–દ્વેષ નહિ કરતાં દેહાદિથી સઘળો વ્યવહાર ચલાવવો.[૩૪] મોક્ષ આકાશમાં પણ નથી, પાતાળમાં પણ નથી અને પૃથ્વીમાં પણ નથી. યથાર્થ જ્ઞાનથી આત્માકાર કરેલું નિર્મળ ચિત્ત એ જ મોક્ષ છે.[૩૫] કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ નહિ રહેવાથી પોતાની મેળે ચિત્તનો ક્ષય થાય, તેને જ તત્ત્વવેત્તા મહાત્મા પુરુષો મોક્ષ કહે છે.[૩૬] હે રામ! જ્યાં સુધી નિર્મળ બોધ ઉદય પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી મૂર્ખતાને લીધે કંગાલપણાથી તથા ભક્તિથી (નિત્યપ્રાપ્ત આત્માને પણ અપ્રાપ્ત માની લેવાથી) મોક્ષ ઇચ્છવામાં આવે છે.[૩૭] ચિત્ત પરમ બોધને પ્રાપ્ત થઈને આત્માકાર થઈ જાય ત્યારે, બીજા દશ મોક્ષોની પણ ઇચ્છા કરવામાં ન આવે ત્યારે, એક મોક્ષની તો ઇચ્છા કરવામાં કેમ જ આવે? હે સંસારથી રહિત રામ! 'આ મોક્ષ છે અને આ બંધ છે' એવી વેવલી કલ્પનાને તજી દઈ મહા ત્યાગી થઈને, તમે પોતે જ મોક્ષરૂપ થાઓ. સઘળી ભેદની કલ્પનાને છોડી દઈ, અંદરથી આસક્તિરહિત થઈ અને સર્વદા જીવન્મુક્તપણાથી શોભા ધરીને, તમે સગરરાજાના પુત્રોએ ખોદીને કરેલા સમુદ્રોરૂપી ચિહ્નોવાળા આ ભૂમંડળનું લાંબા કાળ સુધી પાલન કરો.[૩૮-૪૦]

परिगलितविकल्पनां प्रयातः सगरसुतौघनिखातमेखलांकम् । अवनिवलयमंतरस्तसंगश्चिरमनुपालय सर्वदोदितश्रीः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સ્વાત્મવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ७४ मो×

પ્રમાદથી ભ્રાંતિ, પ્રબોધથી પૂર્ણતા અને જીવન્મુક્તિના ગુણો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

लीलया पश्यति वपुः कालेनात्मनि जायते ।
रम्यस्यापश्यतो वक्त्रं हृदिदौरूप्यधीरिव ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેમ અત્યંત રૂપાળો માણસ કદી પણ પોતાના મોઢાને અરીસામાં ન જોતો હોય, તો તેને પોતાના હૃદયમાં પોતાના કદ્રૂપાપણાની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને ન જુએ તો તેને સૃષ્ટિ આદિના સમયમાં ક્ષણમાત્રમાં શરીર પ્રાપ્ત થાય છે.[1] જેમ મદિરાનો થોડોક સ્વાદ લેવાથી પણ મદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ શરીરમાં અહંતાના થોડાક અધ્યાસથી પણ આ ખોટી છતાં પણ મોટી અને મોટા પેટવાળી રાગદ્વેષરૂપી ખટપટ ઉત્પન્ન થાય છે.[2] જેમ નિર્જળ દેશમાં સૂર્યના તાપથી ઝાંઝવાનું પાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આત્મામાં દેહના અધ્યાસથી સત્તા પામેલી અને પુણ્ય–પાપ આદિ અનેક અનર્થોથી ભરેલી એ રાગ–દ્વેષરૂપી ખટપટથી આ સઘળું જગત ઉત્પન્ન થયું છે.[3] આત્મારૂપી સમુદ્ર મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, વાસના અને ઇન્દ્રિયો એ નામોરૂપી ચિહ્નોવાળા પોતાના જ તરંગોથી સ્ફુરે છે.[4] ચિત્તનો અને અહંકારનો ભેદ કહેવા માત્ર જ છે, પણ વાસ્તવિક રીતે નથી. જે ચિત્ત છે તે જ અહંકાર છે અને જે અહંકાર છે તે જ ચિત્ત છે.[5] જેમ હિમના અને હિમના ધોળાપણાના ભેદની કલ્પના ખોટી જ કરવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તના અને અહંકારના ભેદની કલ્પના ખોટી જ કરવામાં આવે છે.[6] જેમ વસ્ત્રનો ક્ષય થતાં વસ્ત્રનો અને તેના ધોળાપણાનો એમ બન્નેનો ક્ષય થાય છે, તેમ ચિત્ત અને અહંકાર એ બેમાંથી એકનો ક્ષય થતાં બન્નેનો ક્ષય થાય છે.[7] મોક્ષની બુદ્ધિ, બંધની બુદ્ધિ તથા તૃષ્ણા કે જેઓ ખોટાં જ છે અને તુચ્છ જ છે તેઓને તજી દઈને કેવળ વૈરાગ્યથી અને વિવેકથી મનને ક્ષીણ કરવું જોઈએ.[8] જો 'મને મોક્ષ થાય તો ઠીક' એવી અંદર ચિંતા ઊઠી, તો મનને ઊઠ્યું જ સમજવું અને મન ઊઠીને મનન કરવા લાગ્યું, તો તે મન શરીરરૂપ થઈને કેવળ અડચણોને જ ઉત્પન્ન કરે છે.[9] આત્મા સર્વથી ન્યારો છે, તો બંધ પણ શું છે તથા મોક્ષ પણ શું છે; અને આત્મા સર્વરૂપ છે તો પણ બંધ પણ શું છે તથા મોક્ષ પણ શું છે ? કેવળ 'દેહ હું છું' એવા મનનથી જ બંધની તથા મોક્ષની ભ્રાંતિ થાય છે, માટે 'હું દેહ છું' એવા મનનને જ ઉખેડી નાખો.[10] વાયુ ગતિરૂપ ધર્મવાળો હોવાને લીધે જ્યારે દેહરૂપી વૃક્ષમાં ચાલવા લાગે છે, ત્યારે હાથ, પગ તથા જીભ આદિ અંગોરૂપી પાંદડાંઓની પંક્તિ ડોલવા લાગે છે. આત્મા દેહનાં અંગોને ચલાવનારો છે, એમ સમજવું નહિ.[11] જેમ વાયુ વૃક્ષમાં પાંદડાંઓની પંક્તિને ડોલાવે છે, તેમ દેહમાં અંગોની પંક્તિને પણ એ જ હલનચલન કરાવે છે.[12] જેમ મેરુપર્વત પોતાથી પણ ડોલતો નથી અને પવનોથી પણ ડોલતો નથી, તેમ સર્વવ્યાપક અને સૂક્ષ્મ આત્મચૈતન્ય પોતાથી પણ ડગતું નથી અને કોઈથી પણ ડગતું નથી. સર્વ પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબિત થયેલું હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલું ચૈતન્ય, જ્ઞાન વડે દીવાની જેમ આ જગતને પ્રકાશિત કરે છે.[13,14] હે શ્રોતાજનો ! આ પ્રમાણે હોવા છતાં અવળી બુદ્ધિવાળા તમ લોકોને 'આ દેહ હું છું, આ અંગો મારાં છે અને આ સ્ત્રી–પુત્રાદિ મારાં છે' એવા પ્રકારનો મહાદુઃખદાયી આ વ્યર્થ મોહ તે કેવો ઉત્પન્ન થયો છે ! અવિ-

× આ ચૂંવોતેરમા સર્ગમાં પ્રમાદથી સંસારરૂપી ભ્રાંતિ થવાનું, પ્રબોધથી પૂર્ણતા થવાનું અને જીવન્મુક્તિના ગુણોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામા આવશે.

ધારૂપી મોટી નદીના મોજાં અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી ભ્રાંતિથી જ દેહમાં ચેતનપણું અને આત્મામાં કર્તા-ભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે.[૧૬] જેમ સૂર્યના તાપના અજ્ઞાનથી ઝાંઝવાનાં પાણી થાય છે, તેમ આત્માના ખરા સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ 'હું પરલોકમાં જનાર—આવનાર છુ અને કર્તા-ભોક્તા છું' એવી વાસના થાય છે.[૧૭] જેમ ઝાંઝવાનાં જળની નદી ખોટી છતાં પણ સાચી જેવી જણાઈને પાણીની તરસવાળા મૃગને ખેંચે છે, તેમ આ વાસના પણ ખોટી હોવા છતાં સાચા જેવી ભાસે છે અને વિષયોની તૃષ્ણાવાળા મનને ખેંચે છે.[૧૮] હે રામ! જેમ ઓળખવામાં આવેલી ચાંડાલની કન્યા બ્રાહ્મણોના મધ્યમાંથી નાસી જાય છે અને અદશ્ય થઈ જાય છે, તેમ ઓળખવામાં આવેલી આ ખોટી અવિદ્યા જ્ઞાનીઓના મનમાંથી નાસી જાય છે અને અદશ્ય થઈ જાય છે.[૧૯] જેમ જાણવામાં આવેલી ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી તરસ્યા માણસને ખેંચતી નથી, તેમ જાણવામાં આવેલી અવિદ્યા મનને ખેંચતી નથી. હે રામ! જેમ દીવાથી અંધકારની ઘટા નષ્ટ થઈ જાય છે અને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આત્માના બોધથી વાસના નષ્ટ થઈ જાય છે અને પરમ આનંદરૂપી પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૦,૨૧] શાસ્ત્રથી અને યુક્તિઓથી 'અવિદ્યા મુદ્દલ છે જ નહિ' એવો નિશ્ચય થતાં તે નિશ્ચયથી, જેમ તાપથી હિમની કણી પીગળી જાય છે, તેમ અવિદ્યા પીગળી જાય છે. જેમ કેસરીસિંહ પાંજરાને તોડી નાખે છે, તેમ 'આ જડ દેહને માટે ભોગોનું શું પ્રયોજન છે?' એવા નિશ્ચયવાળો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આશારૂપી મેલને તોડી નાખે છે. હે રામ! આશાના પરિવારરૂપી દેહાભિમાન આદિને હૃદયમાંથી દૂર કરી નાખવામાં આવતાં, નિર્મળતાને પ્રાપ્ત થયેલો પુરુષ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૨-૨૪] તે વૃષ્ટિથી ધોવાયેલા પર્વતની જેમ અત્યંત શીતળપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા દરિદ્ર માણસની પેઠે પરમ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. તે શરદઋતુના આકાશની પેઠે ઉત્તમ શોભાથી શોભે છે, પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે પોતાના સ્વરૂપમાં પણ માતો નથી, વરસી રહીને શરદઋતુમાં શાંત થયેલા મેઘની પેઠે ગડગડ વિનાનો થઈ જાય છે અને શાંત થયેલા સમુદ્રની પેઠે સ્વરૂપમાં રહે છે. તે મેરુપર્વતની પેઠે ધીરતારૂપી મોટી સ્થિરતાવાળો થાય છે, ધુમાડા વિનાના અગ્નિની પેઠે સ્વચ્છપણાથી શોભે છે, શાંત થયેલા દીવાની પેઠે પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે અને જેને અમૃત પીવા મળ્યું હોય એવા માણસની પેઠે અત્યંત તૃપ્ત થાય છે. વળી અંદર દીવાવાળા ઘડાની પેઠે, મધ્યમાં જ્વાળાવાળા અગ્નિની પેઠે તથા સ્ફુરતી કાન્તિવાળા મણિની પેઠે તે અંદર પ્રકાશપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૨૫-૩૦] પોતાનો આત્મા કે જે સર્વાત્મક છે, સર્વમાં રહેલો છે, સર્વને નિયમિત રાખનાર છે, સર્વને ચલાવનાર છે, વ્યવહારપક્ષમાં સઘળા આકારોને ધરાવનાર છે અને પરમાર્થપક્ષમાં નિરાકાર છે, તેને એ પુરુષ દેખે છે.[૩૧] એ પુરુષ અણસમજણમાં ગયેલી દિવસોની પંક્તિઓ કે જેમાં ચિત્ત કામદેવનાં બાણોની પંક્તિથી ચપળતા કર્યા કરતું હતું, તેઓનો અત્યંત ઉપહાસ કરે છે.[૩૨] વિષયી લોકોના સંગથી તથા વિષયોના રંગથી અલિપ્ત રહેલો, આત્મામાં જ રુચિવાળો, શાંતપણાથી બેસતો, પૂર્ણ થયેલો, પવિત્ર મનવાળો, રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોના ભયથી રહિત થયેલો, સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ચૂકેલો, જેમાંથી પાછું વળવું પડતું નથી એવા પદને પામેલો, સર્વોત્તમ શાંતિને તથા અલક્ષ્ય પરમ સ્થાનને પામેલો, જેનું ચરિત્ર મનથી, વાણીથી, તથા ક્રિયાથી સર્વે લોકોએ ઇચ્છવા યોગ્ય હોય છે તથા જેના આનંદને સર્વે લોકો વખાણે છે એવો અને જેનો કામરૂપી કાદવનો ડાઘ ધોવાઈ

ગયેલો હોય છે, બંધરૂપી ભ્રાંતિ છેદાઈ ગઈ હોય છે તથા મનનો માનરૂપી તાવ શાંત થઈ ગયો હોય છે એવો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ કશું ઇચ્છતો નથી, કોઈથી રાજી થતો નથી, કશું આપતો નથી, કશું લેતો નથી, કોઈની સ્તુતિ કરતો નથી, કોઈની નિંદા કરતો નથી, અસ્ત પામતો નથી, ઉદય પામતો નથી, આનંદ કરતો નથી અને શોક પણ કરતો નથી.[૩૩-૩૭] જે પુરુષ સઘળા આરંભોને છોડી દેનારો, સઘળી ઉપાધિઓથી રહિત થયેલો અને સઘળી આશાઓ વિનાનો હોય, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૩૮] હે રામ! જેમ મેઘ સઘળાં જળો સંપૂર્ણ રીતે તજી દઈને શાંત થઈ જાય છે, તેમ તમે સઘળી આશાઓનો ત્યાગ કરીને ચિત્તથી શાંત થઈ જાઓ.[૩૯] ચંદ્રના જેવી શીતળતાવાળી નિઃસ્પૃહતા અંતઃકરણને જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ આલિંગનથી અંગોમાં વીંટાઈ રહેલી રૂપાળી સ્ત્રી પણ આપતી નથી.[૪૦] હે રામ! આશાઓથી રહિતપણું કે જે સઘળા જગતને શીતળ કરનારું છે, તે અંતઃકરણને જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ બાથમાં લીધેલો ચંદ્ર પણ આપતો નથી.[૪૧] જેનું મન આશાઓ દૂર થવાથી સમતા પામેલું હોય છે, એવો ઉદાર બુદ્ધિવાળો પુરુષ જેવો શોભે છે, તેવો પુષ્પોથી ભરપૂર થયેલી નવીન લતાઓવાળો વસંત પણ શોભતો નથી.[૪૨] નિઃસ્પૃહપણાથી જેવી શીતળતા મળે છે તેવી શીતળતા હિમાલયથી પણ મળતી નથી, મોતીઓથી પણ મળતી નથી, કેળના થાંભલાઓથી પણ મળતી નથી, ચંદનથી પણ મળતી નથી અને ચંદ્રથી પણ મળતી નથી.[૪૩] નિઃસ્પૃહપણાથી જેવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું પરમ સુખ રાજ્યથી પણ મળતું નથી, સ્વર્ગથી પણ મળતું નથી, ચંદ્રથી પણ મળતું નથી, વસંતથી પણ મળતું નથી અને વહાલી સ્ત્રીના આલિંગનથી પણ મળતું નથી. રાજ્ય કરતાં, સ્વર્ગ કરતાં, ચંદ્ર કરતાં, વસંત કરતાં અને પ્યારી સ્ત્રીના આલિંગન કરતાં પણ નિઃસ્પૃહપણું વધારે સુખદાયી છે.[૪૪] હે રામ! જે મળવાથી ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મીઓ પણ તરણા જેવી લાગે એવી પરમ શાંતિ નિઃસ્પૃહપણાથી જ મળે છે.[૪૫] નિઃસ્પૃહપણું કે જે આપદાઓરૂપી કાંટાના ઝાડને કાપી નાખવામાં કુહાડારૂપ છે, પરમશાંતિના સ્થાનરૂપ છે અને શમરૂપી વૃક્ષનાં પુષ્પોના ગુચ્છરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરો.[૪૬] હે રામ! નિઃસ્પૃહપણાથી શોભી રહેલી આકૃતિવાળા પુરુષને પૃથ્વી ગાયના પગલા જેવડી લાગે છે, રત્નોથી ભરેલો મેરુપર્વત ઝાડના ઠૂંઠા જેવો લાગે છે, દિશાઓ નાની ડાબલીઓ જેવડી લાગે છે અને ત્રૈલોક્ય તરણા જેવું લાગે છે.[૪૭] આશાઓથી રહિત થયેલા મહાત્મા પુરુષો આપવું, લેવું, ધન ભેગું કરવું, વિહાર કરવા તથા વૈભવો ભોગવવા ઇત્યાદિ જગત સંબંધી ક્રિયાઓની હાંસી કરે છે; કારણ કે એ ક્રિયાઓ ઘણા પરિશ્રમો આપનારી, તુચ્છ ફળ આપનારી અને ઘણા અનર્થોને ઉત્પન્ન કરનારી હોવા છતાં પણ મૂઢ લોકો તે ક્રિયાઓને થોડા પરિશ્રમવાળી, ઉત્તમ ફળ આપનારી અને અનર્થોને નહિ જ ઉત્પન્ન કરનારી સમજે છે. જેના હૃદયમાં કદી પણ આશા પગ મૂકતી ન હોય એવા અને તેથી જ ત્રૈલોક્યને તરણાની જેમ ગણનારા પુરુષને કોની ઉપમા આપી શકાય?[૪૮,૪૯] જેના હૃદયમાં 'આ વસ્તુ મને મળે તો ઠીક અને આ વસ્તુ મને કદી પણ ન મળે તો ઠીક' એવી કલ્પના જ ઉત્પન્ન થતી ન હોય તે પુરુષને લોકો કોના જેવો ગણી શકે? જેને પોતાનું મન સ્વાધીન થઈ ગયું હોય તેને કોઈની ઉપમા લાગુ પડે જ નહિ. હે રામ! નિઃસ્પૃહપણું કે જે સઘળાં સંકટોના છેડારૂપ છે, અત્યંત વિસ્તીર્ણ સુખરૂપ છે અને બુદ્ધિનું પરમ સૌભાગ્ય છે તેનું અવલંબન કરો, આશાઓનું અવલંબન કરો નહિ. આશાઓ વિવેકનું તથા વિજ્ઞાનનું અપહરણ કરીને લોકો-

ને આત્મસુખમાંથી ભ્રષ્ટ જ કરે છે.[૫૦,૫૧] જેમ હાંક્યા જતા રથમાં બેઠેલા પુરુષને બન્ને બાજુનાં વૃક્ષો ચક્રની પેઠે ગોળ ગોળ ફરતાં જણાય છે એ મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે, તેમ આ જગત પણ મિથ્યા ભ્રાંતિ જ છે એમ સમજો.[૫૨] હે રામ ! હું તમને સમજાવું છું, તો પણ તમે ભમેલા ચિત્તથી 'આ દેહ હું છું અને આ ધનાદિ મારાં છે' એમ માનીને મૂર્ખની જેમ કેમ મોહ પામો છો ?[૫૩] આ સઘળું જગત આત્મા જ છે. આમાં જુદું જુદું કાંઈ છે જ નહિ. ધીર પુરુષો જગતને આત્મારૂપ સમજીને કોઈ જાતની મૂંઝવણ ધરતા જ નથી.[૫૪] હે રામ ! સઘળા પદાર્થોને આત્મારૂપ સમજવાથી અથવા મિથ્યા સમજવાથી બુદ્ધિને અત્યંત આશ્વાસન આપનારું નિઃસ્પૃહપણું પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૫] આત્મા કે જે હોવા ન હોવાના વિવાદથી રહિત છે અને સર્વના આદિમાં તથા અંતમાં અધિષ્ઠાનપણાથી રહેનાર છે, તેથી ન્યારો કોઈ પણ પદાર્થ છે જ નહિ એવી ભાવનાને દૃઢ રાખો. જેમ કેસરીસિંહથી હરણી નાસી જાય છે, તેમ વૈરાગ્યરૂપી વીરતાથી ભરેલા પુરુષથી આ અત્યંત મોહ ઉપજાવનારી સંસાર સંબંધી માયા નાસી જાય છે.[૫૬,૫૭] પ્રચંડ કામ પ્રગટ કરનારી અને વનમાં ખીલેલી લતાની જેમ અંગોમાં લચકતી જતી રૂપાળી સ્ત્રીને ધીરબુદ્ધિવાળો પુરુષ પથરાની જૂની પૂતળી જેવી જુએ છે.[૫૮] ધીરપુરુષને ભોગો આનંદ આપતા નથી, આપદાઓ ખેદ આપતી નથી અને જેમ પવનો પર્વતને ડોલાવી શકતા નથી, તેમ દૃશ્ય પદાર્થોની શોભાઓ તેને ધૈર્યથી ડોલાવી શકતી નથી.[૫૯] પોતાની ઉપર નાની નાની સુંદર સ્ત્રીઓ આસક્ત થતી હોય તો પણ ઉદાર બુદ્ધિવાળા તત્ત્વવેત્તા પુરુષના મનમાં કામદેવનાં બાણો ચૂર્ણ થઈ જઇને ધૂળમાં મળી જાય છે.[૬૦] આત્માના તત્ત્વને જાણનારો પુરુષ રાગને અને દ્વેષને પરવશ થઈ તેઓથી ખેંચાતો નથી. રાગ અને દ્વેષ તત્ત્વવેત્તા પુરુષને જરા પણ ડગાવી શકતા નથી, ત્યારે દબાવી તો કેમ જ શકે ?[૬૧] જેમ પ્રવાસી પુરુષ નિર્જળ દેશની ભૂમિઓમાં રુચિ ધરતો નથી, તેમ લતાને અને ચપળ સ્ત્રીને સમાન જોનારો અને પર્વતની શિલાની પેઠે નિર્વિકાર રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ ભોગોમાં રુચિ ધરતો નથી.[૬૨] જેમ નેત્ર પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થયેલા રૂપને કાંઈ આસક્તિ રાખ્યા વિના જ જુએ છે, તેમ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ આપોઆપ આવી પડેલા સઘળા ભોગોને આસક્તિ રાખ્યા વિના કેવળ લીલાથી જ ભોગવે છે.[૬૩] હે રામ ! તત્ત્વને જાણનારો ગૃહસ્થ પુરુષ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે પ્રાપ્ત થયેલા સ્ત્રી આદિ ભોગોને ભોગવે, તો પણ તેથી પોતે હર્ષ પણ ન પામે અને ખેદ પણ ન પામે.[૬૪] જેમ નદીના બે તરંગો મોટા પર્વતને જરા પણ હલાવી શકે નહિ, તેમ સુખ–દુઃખો, જેણે આત્મતત્ત્વને સારી રીતે જોયું હોય એવા વિવેકી પુરુષને જરા પણ ડગાવી શકતાં નથી.[૬૫] સઘળા ભોગોને અનાદરથી જોયા કરતો, કોમળ, જિતેન્દ્રિય, સંતાપોથી રહિત થયેલો અને સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા પોતાના જ પદનું અવલંબન કરીને રહેલો જ્ઞાની પુરુષ તે તે કાળમાં વ્યવહાર સંબંધી યોગ્ય ક્રિયાઓને કર્યા કરતો હોય, તો પણ જગતને ઉત્પન્ન કર્યા કરતાં છતાં સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠા રાખીને રહેનારા બ્રહ્માની પેઠે વિક્ષેપોથી રહિત જ છે.[૬૬,૬૭] જેમ દેશ પ્રમાણે, કાળ પ્રમાણે અને ક્રમ પ્રમાણે આવ્યા કરતી ઋતુઓમાં પર્વત કોઈ પ્રકારના ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ દેશ પ્રમાણે, કાળ પ્રમાણે અને પ્રારબ્ધના ક્રમ પ્રમાણે આવ્યા કરતાં સુખ–દુઃખોમાં જ્ઞાની પુરુષ કોઈ પ્રકારના ક્ષોભને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૬૮] હે રામ ! તત્ત્વને યથાર્થ રીતે જાણનારો પુરુષ વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોના વ્યાપારોથી વિષયોમાં ડૂબતો હોય તો પણ મનથી આસક્તિ વિનાનો જ હોવાને લીધે તેનું મન કોઈ પણ વિષયોમાં ડૂબતું નથી.[૬૯] જો સોનાની

અંદર બીજી ધાતુઓના મિશ્રણરૂપી કલંક હોય તો જ સોનું કલંકિત કહેવાય છે, પણ બહાર કાદવ આદિથી લેપાયેલું હોય તો તેથી કલંકિત કહેવાતું નથી. તેમ જ્ઞાની પુરુષ જો મનથી વિષયોમાં આસક્ત હોય તો જ આસક્ત કહેવાય છે, પણ બહારથી વિષયોને ભોગવતો હોય તો તેથી આસક્ત કહેવાતો નથી.[૭૦] આત્માને શરીરથી જુદો જોયા કરતા વિવેકી પુરુષનાં સઘળાં અંગોને કાપી નાખવામાં આવે તો પણ તેનું કાંઈ કપાઈ જતું નથી.[૭૧] જો બંધુ એક વાર સારી પેઠે ઓળખવામાં આવ્યો તો પાછો તે કદી પણ ભુલાઈ જતો નથી; તેમ અખંડ પ્રકાશવાળું નિર્મળ આત્મતત્ત્વ જો એક વાર જાણવામાં આવ્યું તો તે જાણેલું જ રહે છે, કદી પણ પાછું ભુલાઈ જતું નથી.[૭૨] રજ્જુમાં થયેલી સર્પરૂપી ભ્રાંતિ એક વાર ટળી ગઈ તો પાછી પ્રાપ્ત થતી જ નથી, તેમ આત્મામાં થયેલી જગતરૂપી ભ્રાંતિ એક વાર ટળી ગઈ તો પાછી પ્રાપ્ત થતી જ નથી. જેમ પર્વતના શિખરમાંથી નીકળી ગયેલી વરસાદના પૂરની નદી પાછી તે શિખરમાં આવતી નથી, તેમ જ્ઞાનીના મનમાંથી નીકળી ગયેલી જગતરૂપી ભ્રાંતિ પાછી તે મનમાં કદી પણ આવતી નથી.[૭૩] જેમ અગ્નિના તાપથી તપીને શુદ્ધપણાને પ્રાપ્ત થયેલું સોનું કાદવમાં ડૂબે તો પણ તેની અંદર મેલ જતો નથી, તેમ વિવેકથી શુદ્ધ થઈને બ્રહ્મપણાને પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાનીનું મન પાછું વ્યવહારોમાં લાગે તો પણ અંદર મેલનું ગ્રહણ કરતું નથી.[૭૪] એક વાર સત્ય જ્ઞાનથી દેહાભિમાન ટળી ગયું, તો પછી જ્ઞાનીને વિષયોથી પાછું કદી પણ બંધન થતું નથી. ડીંટામાંથી એક વાર તૂટી ગયેલા ફળને કોઈએ ઘણા ઘણા યત્નો કરીને પણ પાછું તે ડીંટામાં ચોટાડ્યું છે? જેમ નજર પહોંચાડી ચારે બાજુથી છેદન કરીને જુદા પાડેલા પથરાને અને મણિને પાછા સાંધવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી, તેમ વિચારથી જુદા પાડેલા આત્માને અને અનાત્માને પાછા જોડી દેવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી.[૭૫-૭૬] 'આ અવિદ્યા છે' એમ જાણવામાં આવ્યા પછી પાછો તે અવિદ્યામાં કોણ ડૂબે? 'આ ચાંડાલોના ઉત્સવનો સમાજ છે' એમ જાણવામાં આવ્યા પછી પાછો કયો બ્રાહ્મણ તે સમાજને જોવા પણ જાય?[૭૭] જેમ શુદ્ધ જળમાં થયેલી દૂધની ભ્રાંતિ વિચાર કરવાથી ટળી જાય છે, તેમ આત્મામાં થયેલી સંસારરૂપી ભ્રાંતિ વિચાર કરવાથી ટળી જાય છે. ઉત્તમ બ્રાહ્મણો જળ સમજીને મદ્યને ત્યાં સુધી જ પીએ, કે જ્યાં સુધી તે 'મદ્ય છે' એમ જાણવામાં ન આવે; પણ જાણવામાં આવે કે તુરત જ તેને તજી જ દે છે, તેમ સમજુ પુરુષો અનાત્માને આત્મા સમજીને ત્યાં સુધી જ સ્વીકારે, કે જ્યાં સુધી તે અનાત્મા છે એમ જાણવામાં ન આવે; પણ જાણવામાં આવે કે તુરતજ તેને તજી જ દે છે. જેમ ચિત્રમાંની સ્ત્રી રૂપલાવણ્યથી શોભતી હોવા છતાં પણ કેવળ રાતા—પીળા રંગોથી જ ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે નકામી જ છે, તેમ સાચી સ્ત્રી પણ રૂપથી તથા લાવણ્યથી શોભતી હોવા છતાં પણ કેવળ માંસ તથા અસ્થિઓ આદિથી જ ગોઠવાયેલી હોવાને લીધે નકામી જ છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે અને તેમ જાણવાથી સ્ત્રીને ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રી જેવી જ દેખે છે.[૭૮-૮૦] જેમ ચિત્રમાં આલેખેલી સ્ત્રીનું કાજળ તથા કસુંબી ઓઢણું આદિ સઘળું કાળા—રાતા રંગોમય જ છે, તેમ જીવતી સ્ત્રીનું પણ કેશ તથા હોઠ આદિ સર્વ કંઈ માંસાદિ નકામા પદાર્થોનું જ બનેલું છે, માટે સ્ત્રીની ઉપર શી આસક્તિ હોય?[૮૧] જેણે ગોળના મધુર રસનો અનુભવ કર્યો હોય, તે માણસના તે અનુભવને બદલાવવા સારુ કોઈ માણસો તે માણસને ડામ દે અથવા તેનાં અંગોને કાપવા લાગે, તો પણ તે માણસને ગોળના મધુર રસનો જે અનુભવ થયો હોય તે બદલાતો નથી; તેમ જેને

આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ થયો હોય, તે માણસને બીજાં માણસો ગમે તેવી સાંકડમાં લે, તો પણ તેને થયેલો આત્મસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ બદલાતો નથી.[૮૨] જેમ જારપુરુષમાં અત્યંત આસક્ત થયેલી સ્ત્રી ઘરનાં અનેક કામ-કાજોમાં લાગેલી હોય તો પણ મનમાં એના એ જારપુરુષના સંગરૂપી અમૃતનો સ્વાદ લીધા કરતી હોય છે તેથી તેને કોઈ પણ માણસો તે વ્યસનમાંથી દૂર કરી શકતાં નથી, તેમ અત્યંત શુદ્ધ પરમતત્ત્વમાં શાંતિ પામેલો પુરુષ અનેક વ્યવહારોમાં લાગેલો હોવા છતાં પણ મનમાં એ પરમતત્ત્વનો સ્વાદ લીધા કરતો હોય છે, તેથી તેને ઇન્દ્ર આદિ દેવતાઓ પણ એ લાગણીમાંથી ડોલાવી શકતા નથી.[૮૩,૮૪] જારપુરુષના સંગમાં આસક્ત રહેનારી સ્ત્રીને કયો પતિ પોતે બળવાન હોવા છતાં પણ તેના મનમાં રહ્યા કરતા જારપુરુષના સંગરૂપી સંકલ્પોને ભુલાવી શક્યો છે? તે જ રીતે જગત સંબંધી સઘળા વિષયોના આનંદો જેમાં એકરસ થઈ જાય છે એવા બ્રહ્માનંદમાં આસક્ત રહેનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને બીજા કયા લોકોથી અથવા બીજા કયા વિષયોથી પોતે પ્રબળ હોવા છતાં પણ તેના મનમાં રહ્યા કરતા બ્રહ્માનંદરૂપી મહોત્સવનું વિસ્મરણ કરાવી શકાય? કોઇથી પણ કરાવી શકાય નહિ.[૮૫-૮૬] જેમ જારપુરુષના વ્યસનવાળી વહુ સઘળા ખટપટોવાળા ઘરના વ્યવહારને અખંડિત રીતે કર્યા કરતી હોય, કુળનાં માણસોથી પરતંત્ર હોય અને તેને તેનો ધણી તથા સસરો વઢ્યા કરતો હોય, તો પણ તે વહુ મનમાં જારપુરુષના સંગના આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને કોઈ દુ:ખોને ગણકારતી નથી; તેમ અવિદ્યાથી રહિત થઇને આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં લાગેલો પવિત્ર પુરુષ અખંડિત રીતે વ્યવહાર કર્યા કરતો હોય, વ્યવહારમાં બીજા લોકોથી પરતંત્ર હોય અને તેને કેટલાએક દુર્જનો સંતાપતા હોય તો પણ તે પુરુષ મનમાં આત્મસ્વરૂપના આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને કોઈ દુ:ખોને ગણકારતો નથી.[૮૭-૮૯] એવો બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ કદી પણ આંસુ ખેરીને રોતો નથી, કપાઈ જાય તો પણ કપાતો નથી, બળી જાય તો પણ બળતો નથી અને મરી જાય તો પણ મરતો નથી.[૯૦] વ્યવહાર સંબંધી સુખ–દુ:ખોરૂપી સન્નિપાતથી રહિત થયેલો અને શરીરનાં પ્રારબ્ધની ગતિથી ગમે તેવાં ભારે સંકટો આવી પડતાં પણ તેના ઉપર ધ્યાન જ નહિ આપનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ ઘરમાં રહે તો પણ ભલે, ઉત્તમ નગરમાં રાજ્ય કરે તો પણ ભલે, મોટા પર્વતની ગુફામાં રહે તો પણ ભલે, ઉજ્જડ જંગલમાં રહે તો પણ ભલે અને તપોવનમાં રહે તો પણ ભલે.[૯૧]

व्यपगतसुखदुःखसन्निपातो विधिविधुरेष्वपि संकटेष्वचित्तः। विलसतु सदने पुरोत्तमे वा विततगिरौ विपिने तपोवने वा ॥ ९१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વૈરાગ્યોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ७५ मो*

અધિકારમાં રહેવા છતાં તેથી નહિ લેપાયેલાઓનાં નામ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

जनकः संस्थितो राज्ये व्यवहारपरोपि सन्। विगतज्वर एवांतरनाकुलमतिः सदा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ! જીવન્મુક્ત થયેલો જનકરાજા રાજ્ય સંબંધી વ્યવહારો કર્યા કરતો હોવા છતાં પણ સર્વદા મનની અંદર સંતાપોથી રહિત અને અકુલપણા વિનાની બુદ્ધિવાળો રહીને રાજ્ય કરે છે.[૧] તમારા દાદા દિલીપરાજા એ સઘળાં કામકાજોમાં અત્યંત તત્પર રહેતા હતા, તે

* આ પચોતેરમા સર્ગમા મોટા મોટા અધિકારોમાં રહેતા છતા પણ હર્ષ–શોક આદિથી નહિ લેપાયેલા દેવ, અસુર અને માણસો આદિ ઘણા જીવન્મુક્તોના નામો આપવામાં આવશે.

છતાં પણ મનમાં કોઈ પ્રકારની આસક્તિ નહિ રાખતાં, લાંબા કાળ સુધી પૃથ્વીને ભોગવી હતી.[૨] જ્ઞાની હોવાને લીધે સુખ–દુઃખાદિના સંગથી દૂર રહીને લોકોનું પાલન કરતા જીવન્મુક્ત વૈવસ્વતમનુએ લાંબા કાળ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.[૩] માંધાતારાજા પોતાના જીવનનો લાંબો કાળ પૂરો થતાં સુધી વિચિત્ર સૈન્યોવાળાં તથા વિચિત્ર બળવાળાં યુદ્ધોમાં અને ઘણા ઘણા વ્યવહારોમાં રહેતો હોવા છતાં પણ મનમાં રાગ–દ્વેષથી રહિતપણાને લીધે પરમ પદને પામ્યો હતો.[૪] બળિરાજા પાતાળમાં રહીને જાણે વ્યવહારને સાચો ગણતો હોય એવી રીતે વ્યવહાર કર્યા કરે છે; તો પણ સર્વદા મનથી ત્યાગ કરનારો અને આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે. દાનવોનો રાજા નમુચિ સર્વદા દેવતાઓની સામે યુદ્ધો કરવાની ગોઠવણોમાં લાગ્યો હતો અને દેવતાઓનાં તથા દૈત્યોનાં અનેક પ્રકારનાં આચરણોના વિચારોમાં ગૂંથાયેલો રહેતો હતો, તો પણ મનથી આસક્તિ વિનાનો હોવાને લીધે કોઈ પ્રસંગમાં પણ વ્યાકુળ થયો ન હતો. ઉદાર મનવાળા અને માન ધરાવનારા વૃત્રાસુરે પણ મનમાં શાંત રહીને દેવતાઓની સાથે સંગ્રામ કર્યો હતો અને ઇન્દ્રની સાથે યુદ્ધ કરીને દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.[૫–૭] પાતાળનો સ્વામી પ્રહ્લાદ પણ દાનવોનાં રાજ્ય સંબંધી સઘળાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ અવિનાશી અને વચનથી વર્ણવી શકાયે નહિ એવા બ્રહ્માનંદમાં રહેલો છે. શંબરાસુર માયાઓ કરવામાં તત્પર રહેતો હતો, તો પણ પોતામાં બ્રહ્મસ્વરૂપની ભાવના કર્યા કરતો હતો અને તેણે મનથી આ માયિક સંસારને તજી દીધો હતો. 'કુશલ' નામનો દાનવ સઘળા દાનવોને પોતાના પક્ષમાં રાખી વિષ્ણુની સાથે સંગ્રામો કર્યા કરતો હતો તો પણ તેણે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રભાવને લીધે આસક્તિથી રહિત થઇને મનથી આ સંસારને તજી દીધો હતો. સઘળા દેવતાઓના મુખરૂપ અગ્નિ અનેક કાર્યોમાં તત્પર રહ્યા કરે છે અને લાંબા કાળથી યજ્ઞોમાં પૂજાય છે તથા યજ્ઞોની આહુતિઓ ગ્રહણ કરે છે તો પણ જીવન્મુક્તપણાથી સંસારમાં રહ્યો છે.[૯–૧૧] જેમ આકાશ આપણાં શરીરો આદિથી દબાતાં છતાં પણ કોઈ પ્રકારે સુખ–દુઃખાદિના સંબંધને પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમ દેવતાઓએ પોતાનું અમૃત પી લીધા છતાં પણ ચંદ્ર બ્રહ્માકાર મનવાળો રહેવાથી ક્યાં ય સુખ–દુઃખાદિના સંબંધને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૧૨] દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિ સ્વર્ગમાં પુરોહિતપણા સંબંધી વિચિત્ર કાર્યો કર્યા કરે છે અને તેમણે પોતાની સ્ત્રી તારાને ચંદ્રના ઘરમાંથી પાછી લેવા સારુ ચંદ્રની સાથે યુદ્ધની ખટપટ ઉઠાવી હતી, તો પણ મનથી અસંગ હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે.[૧૩] દૈત્યોના ગુરુ શુક્રાચાર્ય કે જે આકાશને પોતાની કાન્તિથી પ્રકાશિત કરે છે, મહાપંડિત છે અને નીતિશાસ્ત્ર રચીને સર્વને ધન આદિનું પાલન કરવાની યોગ્ય યુક્તિઓ બતાવનાર છે, તે પણ મનમાં નિર્વિકાર રહીને જ પોતાના આયુષ્યના સમયને વિતાવે છે. વાયુ લાંબા કાળથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેનારાં સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરોને ચલાવ્યા કરે છે તથા પોતે સર્વદા સઘળા જગતમાં વિચર્યા કરે છે, તો પણ મનમાં હર્ષ–શોકાદિથી પર રહેવાને લીધે જીવન્મુક્ત જ છે.[૧૪,૧૫] લોકોનાં ઊંચીનીચી સ્થિતિઓમાં થતાં પરિવર્તનોને તથા તેઓથી થતા ઉદ્વેગોને જાણવા છતાં પણ મનમાં કશો ખેદ નહિ ધરતા બ્રહ્મા પણ પોતાના મનને સમાન સ્થિતિમાં રાખીને પોતાના વિસ્તીર્ણ આયુષ્યના સમયને વિતાવ્યા કરે છે. વિષ્ણુભગવાન જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ આ સંસારમાં લાંબા કાળથી તે તે અવતારોને લઇને જરા, મરણ તથા યુદ્ધ આદિ લીલાઓને કર્યા કરે છે.[૧૬,૧૭] હે રામ ! સદાશિવ જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ જેમ કામી પુરુષ કામનાવાળી સ્ત્રીને ધરી રહે, તેમ જાણે સૌભાગ્યરૂપી

વૃક્ષની મંજરી હોય એવાં પાર્વતીને પોતાના દેહના અર્ધ ભાગમાં ધરી રહ્યા છે.[૧૮] જેમ ચંદ્રની કળાઓ જેવા નિર્મળ શુદ્ધ મોતીઓના હારને ગળે બાંધવામાં આવે, તેમ પાર્વતીએ પોતે જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ ગોરાં અંગોવાળા સદાશિવને ગળે બાંધ્યા છે.[૧૯] ગંભીર બુદ્ધિવાળા મહાવીર અને જાણે સઘળી વિદ્યાઓરૂપી રત્નોનો રહેવાનો એક સમુદ્ર હોય એવા કાર્તિકેય સ્વામીએ પોતે મુક્ત હોવા છતાં પણ તારકાસુર આદિ દૈત્યોની સાથે યુદ્ધો કર્યાં હતાં.[૨૦] હે રામ! સદાશિવના 'ભૃંગીશ'* નામના એક ગણે ધ્યાનથી શુદ્ધ થયેલી અને ધીરતાવાળી જીવન્મુક્ત બુદ્ધિથી જ પોતાનાં માતાજી પાર્વતીને પોતાનાં લોહી અને માંસ શરીરમાંથી કાઢીને પાછાં આપ્યાં હતાં. નારદમુનિ જીવન્મુક્ત છે, તો પણ લોકોમાં કજિયારૂપ કૌતુકને પ્રવર્તાવનારી લીલા કરતા કરતા આ જગતરૂપી જંગલમાં તે ફર્યા કરે છે. મહાસમર્થ અને માનનીય વિશ્વામિત્ર પણ પોતે મનથી સઘળી આસક્તિઓ વિનાના રહીને વેદોમાં કહેલી યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓને કર્યા કરે છે. શેષનાગ પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ પૃથ્વીનું ધારણ કરે છે, સૂર્ય પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ દિવસ કરવાની ક્રિયાને ચલાવ્યા કરે છે અને યમ પણ જીવન્મુક્ત રહીને જ પાપી લોકોને શિક્ષા કર્યા કરે છે. આ ત્રૈલોક્યમાં જીવન્મુક્ત થયેલા બીજા પણ સેંકડો યક્ષો, અસુરો, મનુષ્યો અને દેવો છે કે જે આસક્તિ વિનાના મનથી જ અનેક વ્યવહારોને કર્યા કરે છે. કેટલાએક મહાત્માઓ અનેક ખટપટોથી ભરેલા વ્યવહારોમાં રહેતા હોવા છતાં પણ મનમાં અત્યંત શીતળ રહે છે અને કેટલાએક મૂઢપુરુષો પથરાઓની જેમ કશી ક્રિયા કરતા નથી તો પણ મનમાં તપ્યા કરે છે.[૨૧–૨૬] કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો પરમબોધને પ્રાપ્ત થઇને વનમાં ગયેલા છે. જેમકે ભૃગુ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર અને શુક વગેરે. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો છત્ર–ચામરોની મોજ માણતા રાજ્યોમાં રહેલા છે; જેમકે જનકરાજા, શર્યાતિરાજા, માંધાતારાજા અને સગરરાજા ઇત્યાદિ.[૨૭,૨૮] કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો આકાશની અંદર નક્ષત્રોના ચક્રમાં રહેલા છે, જેમકે બૃહસ્પતિ, શુક્રાચાર્ય, ચંદ્ર, સૂર્ય અને સપ્તર્ષિઓ ઇત્યાદિ.[૨૯] કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો દેવપદવીને પ્રાપ્ત થઈ વિમાનોમાં બેસીને ફરે છે; જેમકે અગ્નિ, વાયુ, વરુણ, યમ, તુંબુરુ અને નારદ ઇત્યાદિ. કેટલાએક જીવન્મુક્ત પુરુષો પાતાળમાં રાજ્ય કરે છે; જેમકે બળિરાજા, સુહોત્રાસુર, અંધાસુર, પ્રહ્લાદ અને આહ્લાદ ઇત્યાદિ. પશુઓની તથા પક્ષીઓની જાતિઓમાં પણ કેટલાએક ગરુડ, હનુમાન તથા જાંબવાન આદિ જીવન્મુક્ત લોકો છે અને દેવતાઓની યોનિઓમાં પણ કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ છે.[૩૦–૩૨] 'દેવતાઓની યોનિ અતિ સાત્ત્વિક છે, તે છતાં પણ તેમાં કેટલાએક અજ્ઞાનીઓ કેમ છે?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે અત્યંત વિસ્તીર્ણ અને સર્વરૂપ પરમાત્મામાં માયા નામની વિચિત્ર શક્તિને લીધે સર્વ દેશમાં, સર્વ કાળમાં, સર્વ પ્રકારે અને સર્વથી સર્વ થવું સંભવે છે.[૩૩] દૈવનો અનંત આરંભોથી ભરેલો નિયમ વિચિત્ર છે અને તેમાં મન આદિ અંશોની વિચિત્રતાને લીધે સર્વત્ર સઘળું અસંભવિત પણ જોવામાં આવે છે.[૩૪] દૈવ એ કાંઈ કોઈ બીજો પદાર્થ નથી, પણ જે ચેતનરૂપ આપણો આત્મા છે તે જ બ્રહ્મા, દૈવ, વિષ્ણુ, વિધાતા, સર્વેશ્વર, શિવ અને ઈશ્વર ઇત્યાદિ નામોથી કહેવાય છે.[૩૫]

* 'ભૃંગીશ' અથવા ભૃંગિરિટિ' નામનો એક ગણ પ્રથમ પાર્વતીનો અનાદર કરીને શિવનું જ આરાધન કરતો હતો. તેથી કોપ પામેલાં પાર્વતીએ તેના શરીરમાંથી માંસ તથા રુધિરરૂપ પોતાનો ભાગ પાછો માગતાં, તેણે પોતાનાં માંસ તથા રુધિર પાર્વતીને પાછાં આપ્યાં હતાં. પુત્રના શરીરમાં માંસ તથા રુધિર માતાનો ભાગ છે અને અસ્થિ આદિ પિતાનો ભાગ છે. આ કથા પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

માયારૂપી શક્તિ કે જેમાં તુચ્છ વસ્તુની અંદર ઉત્તમ વસ્તુની સ્થિતિ અને ઉત્તમ વસ્તુની અંદર તુચ્છ વસ્તુની સ્થિતિ આદિ અનેક ગરબડો જોવામાં આવે છે, તેમાં અસંભવિત એવું શું હોય? તુચ્છ વસ્તુની અંદર પણ ઉત્તમ વસ્તુ રહે છે. જેમ રેતીના કણોમાં સોનું જોવામાં આવે છે, તેમજ ઉત્તમ વસ્તુની અંદર પણ તુચ્છ વસ્તુ રહે છે; જેમ સુવર્ણના કણોની અંદર મેલ જોવામાં આવે છે, તેમ તુચ્છ વસ્તુની અંદર પણ ઉત્તમ વસ્તુ રહે છે.[૩૬] અયોગ્ય પદાર્થમાં પણ યુક્તિથી જોઇએ તો કોઈ જાતની યોગ્યતા જોવામાં આવે છે. જેમકે પાપનું ફળ અત્યંત અયોગ્ય છે, તો પણ તેની બીકથી લોકો ધર્મમાં પ્રવર્તે છે, તો એટલી તેમાં પણ યોગ્યતા છે.[૩૭] જે પદાર્થ શૂન્ય હોય તેમાંથી પણ કોઈ સમયે સાચું ફળ થતું જોવામાં આવે છે. જેમકે ધ્યાનયોગ અત્યંત શૂન્ય છે, તો પણ તેથી સાચા બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.[૩૮] જે પદાર્થ મુદ્દલ હોય જ નહિ તે પદાર્થ પણ દેશના તથા કાળના વિલાસને લીધે તુરત ઉદય પામે છે. જેમકે, ઇન્દ્રજાળની સૃષ્ટિમાં શિંગડાંવાળાં સસલાં જોવામાં આવે છે.[૩૯] જે પદાર્થો વજ્ર જેવા અત્યંત દૃઢ હોય તેઓ પણ ક્ષય પામતા જોવામાં આવે છે. જેમકે, કલ્પના અંતે ચંદ્ર, સૂર્ય પૃથ્વી, સમુદ્રો અને દેવતાઓ ઇત્યાદિક પણ ક્ષય પામે છે.[૪૦] હે રામ! આ પ્રમાણે જગત અનિયમિત સ્થિતિવાળું જ છે અને તેમાં અનેક પદાર્થ સંભવે અને અનેક પદાર્થ ન સંભવે એવો કોઈ જાતનો ક્રમ જ નથી; માટે હર્ષને, ક્રોધને, ખેદને તથા વ્યવહાર સંબંધી ફળોની આશાઓને તજી દઇને સમતા પામો. આ જગતમાં અસંભવિત સંભવિત પણ થઈ જાય છે અને સંભવિત અસંભવિત પણ થઈ જાય છે; એટલા માટે આવા ગરબડિયા જગતની ઉપર રુચિ તથા અરુચિ એ બન્નેનો ત્યાગ કરીને સમતા ધરો. હે રામ! 'જો કોઈ જાતની વ્યવસ્થા ન હોય તો મુક્તિ થતાં પણ સંસારનો સંબંધ ચાલુ રહે' એવો સંદેહ કરવો નહિ; કારણ કે લોકો તત્ત્વજ્ઞાનને નહિ જાણતા હોવાથી, અનર્થ કરનાર સંસારના ભ્રમમાં ફસાઈ જાય છે, પણ મુક્તિમાં તેવો ભ્રમ રહેતો નથી.[૪૧–૪૩] હે રામ! મુક્તિ આત્મારૂપ હોવાને લીધે સર્વદા પ્રાપ્ત જ છે, માટે તેના ટળી જવાની શંકા જ નથી. લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે, 'મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ' પણ તે નવી પ્રાપ્ત થતી નથી; પરંતુ જેમ કંઠમાં પહેરેલો છતાં ભુલાઈ ગયેલો હાર તેનું માત્ર સ્મરણ થવાથી પ્રાપ્ત થયેલો કહેવાય છે, તેમ મુક્તિ માત્ર વિવેક પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાપ્ત થયેલી કહેવાય છે. કરોડો જીવો વિવેકની પ્રવૃત્તિથી જ મુક્ત થઈ ગયેલા છે.[૪૪] મુક્તિ વિવેકથી સુલભ છે, પણ વિવેક વિનાના અજ્ઞાનથી કદી પણ મળતી નથી. મનનો ક્ષય થવાથી મુક્તિ થાય છે અને તે મનનો ક્ષય વિવેકથી થાય છે; માટે તમે વિવેકને પ્રદીપ્ત કરો.[૪૫] મુક્તિને ઇચ્છનારા પુરુષે આત્માના અવલોકનમાં યત્ન કરવો જોઇએ. આત્માનું દર્શન મળવાથી સઘળાં દુઃખોનાં માથાં કપાઈ જાય છે.[૪૬] આ સમયમાં પણ રાગથી તથા આસક્તિથી રહિત થયેલા અને ગંભીર બુદ્ધિવાળા સુહોત્રરાજા જેવા તથા જનકરાજા જેવા ઘણા ઘણા જીવન્મુક્ત પુરુષો છે, માટે 'પૂર્વકાળના પુરુષોને જ જીવન્મુક્તિ થતી હતી' એમ સમજવું નહિ.[૪૭] હે રામ! માટે તમે પણ વિવેકથી તથા વૈરાગ્યથી ધીરજવાળી બુદ્ધિનો ઉદય કરી અને ઢેફામાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમાન દૃષ્ટિ રાખીને જીવન્મુક્તપણાથી વિહાર કરો.[૪૮] લોકમાં વિવેકી પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થતી મુક્તિ બે પ્રકારની છે. એક સદેહમુક્તિ અને બીજી વિદેહમુક્તિ. મુક્તિના એ બે ભેદ હોવાનું જે કારણ છે તે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો. હે રામ! પદાર્થોમાં આસક્તિ ટળી જવાથી મનની જે

શાંતિ થાય છે તે મુક્તિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારની મનની શાંતિ શરીર જીવતાં છતાં પણ હોવી સંભવે છે અને શરીર પડી ગયા પછી પણ હોવી સંભવે છે.[૪૯,૫૦] અનાત્મપદાર્થોમાં આત્મપણાની ભ્રાંતિથી થયેલા અને થતા સ્નેહનો જ ક્ષય થવો એ જ ઉત્તમ મુક્તિ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એવી રીતનો સ્નેહનો અભાવ શરીર હોય તો પણ સંભવે છે અને શરીર પડી ગયું હોય તો પણ સંભવે છે.[૫૧] શરીર જીવતાં છતાં જે પુરુષ સ્નેહથી રહિત હોય તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે, જેને અનાત્મ પદાર્થોમાં સ્નેહ હોય તે બદ્ધ (બંધાયલો) કહેવાય છે અને જીવન્મુક્ત થયા પછી જે મરી જાય તે મૂઆ પછી પણ સ્નેહથી રહિત જ રહેવાને લીધે વિદેહમુક્ત કહેવાય છે.[૫૨] હે રામ! મોક્ષને માટે યુક્તિપૂર્વક યત્ન કરવો જોઈએ. જો યુક્તિ વિના એકલો યત્ન જ કરવામાં આવે, તો ગાયના પગલાનું ખાબોચિયું પણ દુસ્તર થઈ પડે છે. યુક્તિ વિનાનો યત્ન કરવાથી આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયરૂપ ફળ થતું નથી અને તે ફળ નહિ થવાથી યત્ન વ્યર્થ જતાં, યત્ન માટે જે મોટું કષ્ટ વેઠ્યું હોય તે પણ માથે પડે છે. આમ છે, એટલા માટે કેવળ મૂઢતાથી યુક્તિ વિનાનો યત્ન કરીને આત્માને અનર્થોમાં નાખવો નહિ. તમે મોટી ધીરજનું અવલંબન કરી, મુક્તિની પ્રાપ્તિને માટે યુક્તિપૂર્વક યત્નમાં મન લગાવી પોતાની મેળે પોતાના આત્માનો વિચાર કરો. યુક્તિપૂર્વક મોટો યત્ન કરવાથી સંસારરૂપી સમુદ્ર ગાયના પગલાના ખાબોચિયા જેવો થઈ જાય છે.[૫૪,૫૫] બુદ્ધે આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટો યત્ન કર્યો પણ યુક્તિ વિનાનો કર્યો, તેથી તે બુદ્ધ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં ક્ષણિક બુદ્ધિની ધારાને આત્મા સમજીને તેમાંજ ખરાબ થયો છે. સાંખ્યના આચાર્ય કપિલે પણ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટો યત્ન કર્યો, પણ યુક્તિ વિનાનો કર્યો, તેથી તે પણ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં, ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રધાનને પણ સત્ય માનીને દ્વૈતમાં ખરાબ થયો છે. જૈનમતને ચલાવનારો કોઈ રાજા હતો, તેણે પણ આત્મતત્ત્વના નિશ્ચયને માટે મોટો યત્ન કર્યો, પણ યુક્તિ વિનાનો કર્યો તેથી તે પણ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયને નહિ પહોંચી શકતાં, આત્માને અવયવોવાળો માનીને અને તે અવયવોને વધવા–ઘટવાના સ્વભાવવાળા માનીને અધ્રુવપણામાં ખરાબ થયો છે. શ્રુતિઓના રહસ્યને જાણનારા મહાત્મા પુરુષો જ આત્મતત્ત્વના ખરા નિશ્ચયરૂપ મુક્તિપદને પ્રાપ્ત થયા છે અને કેવળ તેઓને જ યુક્તિપૂર્વક યત્ન કરવાનું મોટું ફળ મળ્યું છે.[૫૬]

यदुपगतः सुगतः पदं प्रधानं यदपगतोऽध्रुवतां नृपश्च कश्चित्। यदुपगताः पदमुत्तमं महान्तः प्रयतनकल्पतरोर्महाफलं तत्॥ ५६॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'મુક્તામુક્તવિચાર' એ નામનો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ७६ मो×

સંસારસમુદ્રથી તરવાના ઉપાયોનું વર્ણન

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

ब्रह्मणः समुपायांति जगंतीमानि राघव।
स्थैर्यं यांत्यविवेकेन शाम्यंत्येव विवेकतः॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આ સઘળાં બ્રહ્માંડો બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થાય છે, અવિવેકથી સ્થિર થાય છે અને વિવેકથી શાંત જ થઈ જાય છે.[૧] બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં જગતની જાળોરૂપી જેટલી ચકરીઓ ફર્યા કરે છે અને જાળિયાંઓમાં પડતી સૂર્યની કાન્તિઓમાં જેટલાં ત્રસરેણુઓ

× આ છોતેરમા સર્ગમા સ્ત્રીઓરૂપી કલ્લોલોવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનુ, તેમાંથી તરી પાર ઊતરવાના ઉપાયનું અને તરીને પાર ઊતર્યા પછી યથેષ્ટ વિહાર કરવાનું નિરૂપણ કરવામા આવશે,

ઊડે છે, તેઓની સંખ્યા કરવાને કોણ સમર્થ છે? કોઈ પણ સમર્થ નથી. હે રૂપાળા રામ! અયથાર્થ વિચાર જગતની સ્થિતિનું કારણ છે અને યથાર્થ વિચાર જગતની શાંતિનું કારણ છે[૨-૩] આ સંસારરૂપી ભયંકર સમુદ્ર અત્યંત દુષ્પાર છે અને તેમાંથી તરી પાર ઊતરવું હોય, તો યુક્તિ વિના અને પ્રયત્ન વિના બની શકે એમ નથી.[૪] મરણોરૂપી અગાધ ચકરીઓથી તથા કલ્લોલોથી વ્યાકુળ મધ્યવાળો, પુણ્યોરૂપી ભમતાં ફીણોવાળો, નરકોરૂપી પ્રજ્વલિત વડવાગ્નિઓવાળો, તૃષ્ણાઓરૂપી ચપળ લહરીઓવાળો, ચિત્તોરૂપી જળ—હાથીઓવાળો, ભોગોરૂપી રત્નોના ડાબલા જેવો, રોગોરૂપી ભયંકર સર્પોથી વ્યાપ્ત થયેલો, ઇન્દ્રિયોરૂપી ઝૂંડોની ધુધવાટીવાળો અને જેમાં પ્રાણીઓનાં જીવિતોરૂપી નદીઓ લીન થતી જાય છે એવો આ સંસારરૂપી સમુદ્ર જેના મોહરૂપી જળના પૂરથી ભરાઈને પૂર્ણ થયો છે, તે જ જો એ સમુદ્રને તરે તો તેણે મોટો પુરુષાર્થ કર્યો કહેવાય.[૫-૭] હે રામ! આ સમુદ્રમાં પહાડ જેવા ધીરપુરુષોને પણ ખેંચી શકનારી, હોઠની શોભાઓરૂપી હીરામાણેકવાળી, નેત્રોરૂપી નીલ કમળોવાળી, દાંતોરૂપી પુષ્પોથી તથા ફળોથી ઘેરાયેલી, મંદ હાસ્યોરૂપી ફીણોથી શોભી રહેલી, કેશોરૂપી ઇન્દ્રનીલમણિઓવાળી, ભ્રૂકુટીઓના વિલાસોરૂપી ગતિઓવાળી, નિતંબોરૂપી મોટા કાંઠાવાળી, કંઠોરૂપી શંખોથી દીપી રહેલી, લલાટોરૂપી રત્નમય પાટિયાંઓવાળી, વિલાસોરૂપી મોટા મગરોની ભીડવાળી, કટાક્ષોરૂપી ગંભીર ભ્રમણોવાળી અને કાન્તિઓરૂપી સોનાની રેતીઓવાળી આ સ્ત્રીઓરૂપી ચંચળ અને સુંદર અપૂર્વ લહરીઓ ફેલાયેલી છે તે જુઓ.[૮-૧૧] આવી ચપળ લહરીઓને લીધે અત્યંત ભયંકર થયેલા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી જો તેમાં ડૂબેલો પુરુષ બહાર નીકળે, તો તેણે મોટો પુરુષાર્થ કર્યો ગણાય. બુદ્ધિરૂપી મોટું વહાણ હોવાં છતાં અને વિવેકરૂપી એ વહાણને ચલાવનારો હોવાં છતાં જે પુરુષ આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય નહિ તે પુરુષને ધિક્કાર છે.[૧૨-૧૩] આ સંસારરૂપી સમુદ્ર કે જેનો આ તરફ કે પેલી તરફ છેડો જ દેખાતો નથી, તેને સવળી રીતે બ્રહ્મરૂપ બનાવી દઈને જે પુરુષ તેમાં વિચરે તે જ સાચો પુરુષ કહેવાય છે.[૧૪] મહાત્માઓની સાથે આ સંસારરૂપી સમુદ્રનો વિચાર કરી તથા બુદ્ધિથી તેનું અવલોકન કરીને તે પછી જો પુરુષ તેમાં ક્રીડા કરે તો તે ક્રીડા શોભે છે, વિચાર કર્યા વિના તથા અવલોકન કર્યા વિના આ સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવી શોભતી જ નથી.[૧૫] હે રામ! આ જગતમાં તમે વિચારમાં વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા હોવાને લીધે ભાગ્યશાળી છો અને ભાગ્યશાળી છો તેથી આ અવસ્થામાં જ સંસારનો વિચાર કરવા લાગ્યા છો.[૧૬] જે પુરુષ તમારી જેમ નાની અવસ્થામાં જ અતિ સુંદર બુદ્ધિથી સંસારરૂપી સમુદ્રનો વિચાર કરીને પછી તેમાં પ્રવેશ કરે, તે પુરુષ એ સમુદ્રમાં ડૂબતો નથી.[૧૭] હે રામ! જેમ ગરુડ પ્રથમ વિચાર કરીને પછી સર્પોને ભોગવે છે (ખાય છે), તેમ સમજુ પુરુષે બુદ્ધિથી પ્રથમ વિચાર કરીને પછી આ ભયંકર ભોગોને ભોગવવા જોઈએ.[૧૮] સંસારના વ્યવહારમાં પણ એ જ પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે કે, વિચાર કરી તેનું ઊંડાણ જાણીને જે જે સંપત્તિઓનું સેવન કરવામાં આવે, તે તે સંપત્તિઓ માણસને પરિણામે સુખ આપે છે અને વિચાર કર્યા વિના તથા ઊંડાણ જાણ્યા વિના જે સંપત્તિઓનું સેવન કરવામાં આવે, તે સંપત્તિઓ કેવળ દુઃખદાયી જ થાય છે.[૧૯] જેમ વસંતઋતુ જોવામાં આવતાં, વૃક્ષના સૌંદર્ય આદિ ગુણો વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તત્ત્વ જોવામાં આવતાં, પુરુષનાં બળ, બુદ્ધિ અને તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. હે રઘુનંદન! તમે જે જાણવાનું છે તે જાણી લીધેલું હોવાને લીધે, જેમ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ઘાટા અમૃતથી ભરપૂર થઈને તાપને મટાડનારી

નિર્મળ અને સર્વદા સમતાવાળી શોભાથી અત્યંત શોભે છે, તેમ તમે ઘાટા આનંદથી ભરપૂર થઈને આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણે તાપોને મટાડનારી નિર્મળ અને સર્વદા સમતાવાળી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી શોભાથી અત્યંત શોભો છો.[20,21]

घनरसायनपूर्णसुशीतया विमलया समया सततं श्रिया। शिशिररश्मिरिवातिविराजसे विदितवेद्यसुखं रघुनंदन ॥॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સંસારસાગરસામ્યપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૭૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૭ મો×

જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો

॥ राम उवाच ॥

समासेन मुने भूयो दृष्टतत्त्वचमत्कृतेः ।
कथयोदारवृत्तांतं कस्ते वचसि तृप्यति ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિ ! તત્ત્વનો ચમત્કાર જોનારા જીવન્મુક્તનાં જે જે ઉત્તમ લક્ષણો છે, તેનો એકઠો સંગ્રહ કરીને ફરી વાર પણ આપ મારી પાસે કહો. આપનાં વચન સાંભળતાં કોને તૃપ્તિ થાય ?[1]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો મેં ઘણીઘણી વાર કહ્યાં છે,તો પણ ફરી વાર આ સંગ્રહરૂપે હું કહું છું તે સાંભળો. સઘળી તૃષ્ણાઓથી રહિત થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વત્ર અને સર્વદા આ સઘળા જગતને મોહમય અને ઝાંઝવાનાં પાણીની પેઠે દેખે છે.[2,3] જીવન્મુક્ત પુરુષ જાણે સમાધિમાં જ રહ્યો હોય, જાણે સૂઈ ગયેલા મનવાળો હોય અને જાણે આનંદમાં મસ્ત રહેતો હોય તેમ સંસારમાં રહે છે.[4] પ્રથમ ઇન્દ્રિયોથી લીધેલા અને પછી હાથથી લીધેલા અલંકાર વગેરેને પણ બુદ્ધિથી લેતો નથી; કારણ કે તેની બુદ્ધિ પ્રૌઢ, સમતાવાળી અને અંતર્મુખ થયેલી હોય છે.[5] શાંત બુદ્ધિવાળો જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાનો વિચાર અંતર્મુખ થવાને લીધે આ જગતના વ્યવહારને યંત્રથી નાચતાં પૂતળાંઓના વ્યવહાર જેવો જોઈને હસ્યા કરે છે.[6] એ પુરુષ ભવિષ્યની અપેક્ષા રાખતો નથી, વર્તમાનમાં રુચિ કરતો નથી, થઈ ગયેલાંને સંભારતો નથી અને તેમ હોવા છતાં પણ સઘળો વ્યવહાર કરે છે.[7] જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહારમાં રુચિ નહિ હોવાને લીધે સૂતેલા જેવો રહે છે, આત્મવિચારમાં જાગતો રહે છે, વ્યવહારમાં વિચક્ષણ બને છે, વિચક્ષણ હોવા છતાં પણ વિચક્ષણતાના ફળને ઇચ્છતો નથી અને સઘળાં કાર્યો કરે છે, તે છતાં અંદર કાંઈ કરતો નથી.[8] સર્વદા મનથી સર્વનો ત્યાગ કરનારો અને સઘળી તૃષ્ણાઓ વિનાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી કાર્યો કરતો હોય, તો પણ સમદૃષ્ટિથી જ રહે છે.[9] જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી સઘળા ચાલતા ઉદ્યોગો કરે છે, આવી પડેલી ક્રિયાઓ કરવામાં તૈયાર રહે છે, પોતાના શરીરને તથા વર્ણાશ્રમને લગતી ક્રિયાઓને અનુસરે છે, બાપદાદાની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી જીવિકાઓને અનુસરે છે અને બંધુઓને દાન–માન આદિથી રાજી રાખવાના કાર્યને પણ કરે છે.[10] તે જીવન્મુક્ત પુરુષ મનમાં કર્તા–ભોક્તાપણાની આસક્તિ નહિ રાખતાં, સઘળાં કાર્યોને કરે છે તથા સઘળા ભોગ સંબંધી સુખોને ભોગવે છે અને એમ કરતો હોવાને લીધે તે અજ્ઞાનીઓની જેમ વિષયસુખોની આશાઓવાળા જેવો જણાય છે.[11] એ પુરુષ સઘળાં ચાલતાં કાર્યો કરતો હોવા છતાં પણ અંદરથી ઉદાસીન જેવો થઇને રહે છે, કાંઈ ઇચ્છતો નથી, કોઇનો દ્વેષ કરતો નથી, કોઇનો શોક કરતો નથી અને કોઈ વિષયથી પ્રસન્ન

× આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં જેમ દેવતાઓ પારિજાતકનાં પુષ્પોની માળાને માથે ચડાવે છે તથા છાતીમાં રાખે છે, તેમ જેને જ્ઞાની પુરુષો માથે ચડાવે છે તથા હૃદયમાં રાખે છે, એવી જીવન્મુક્તના ગુણોની માળા ગૂંથવામાં આવશે.

થતો નથી.[૧૨] તે જીવન્મુક્ત પુરુષ શત્રુઓમાં તથા મિત્રોમાં ચિત્તથી રાગદ્વેષ વિનાનો હોય છે, તો પણ બહારથી મિત્રની સાથે મિત્રની જેમ વર્તે છે અને શઠની સાથે શઠની જેમ વર્તે છે.[૧૩] તે જીવન્મુક્ત પુરુષ બાળકોના મંડળમાં બાળક જેવો થાય છે, વૃદ્ધોના મંડળમાં વૃદ્ધ જેવો થાય છે, ધીરપુરુષોના મંડળમાં ધીરપુરુષ જેવો થાય છે, જુવાન પુરુષોના મંડળમાં જુવાન જેવો થાય છે, દુઃખીના મંડળમાં દુખિયા જેવો થાય છે અને તેમ થતાં છતાં પણ સઘળાં મંડળોમાં વાણીથી પવિત્ર વાતો જ કરે છે, મનમાં કોઈ પ્રકારની દીનતા રાખતો નથી, બુદ્ધિના ધૈર્યને લીધે આનંદવાળો જ રહે છે, ચિત્તમાં કોમળ રહે છે અને પવિત્ર કીર્તિવાળો રહે છે . વળી તે પ્રસન્ન રહે છે, મધુર રહે છે, વિચક્ષણ રહે છે,સર્વદા સ્વરૂપના અનુસંધાનથી પૂર્ણ રહે છે, ખેદને તથા દરિદ્ર દેખાવને દૂર જ રાખે છે અને સર્વની સાથે સ્નેહી બાંધવની જેમ વર્તે છે.[૧૪-૧૬] જેના આકાર ઉપરથી જ પ્રૌઢપણું જણાઈ આવે છે એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ સમતાવાળો રહે છે, શાંતિરૂપી સુખના સમુદ્ર જેવો રહે છે, સર્વના ઉપર સ્નેહ રાખે છે અને જેમ ઉદય પામેલો પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પોતાના સ્પર્શથી સર્વના તાપને મટાડે છે, તેમ પોતાના સંગથી સર્વના તાપોને મટાડે છે.[૧૭] જીવન્મુક્ત પુરુષને પુણ્યો જોઈતાં નથી, ભોગો ભોગવવા નથી, કર્મો કરવાં નથી, પાપ લાગતાં નથી, ભોગોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી ફળો સાથે તેને સંબંધ નથી, ક્રિયાઓનો તે ત્યાગ કરતો નથી, બંધન સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી, મોક્ષની તેને કંઈ ઇચ્છા નથી, પાતાળમાં તે પડતો નથી અને સ્વર્ગને ઇચ્છતો નથી. જે કાંઈ જોવામાં આવે છે, તે સઘળું જગત, જેમ છે તેમ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એમ જ્યારે જાણવામાં આવ્યુ ત્યાર પછી સંસારનાં સુખોમાં કે સંસાર સંબંધી દુઃખોનું નિવારણ કરવામાં ક્યાંય પણ મનનું કંગાલપણું રહેવું સંભવે જ નહિ.[૧૮-૨૦] જે પુરુષનાં સંદેહોરૂપી પાંજરાંઓ યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળી જાય છે, તેનું ચિત્તરૂપી પક્ષી નિઃશંક રીતે ઊડી જ જાય છે.[૨૧] જેનું મન ભ્રાંતિઓથી રહિત થઇને બ્રહ્માકારપણાથી રહ્યું હોય, તે પુરુષ સુખ-દુઃખ આદિના સર્વ દેખાવોમાં નિર્લેપ રહેવાને લીધે આકાશની પેઠે અસ્ત પણ પામતો નથી અને ઉદય પણ પામતો નથી.[૨૨] જેમ પારણામાં સૂતેલા બાળકનાં અંગોની પંક્તિ કોઈ પ્રકારના પ્રયોજનના સંકલ્પ વિના જ ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્તપુરુષના અવયવો કોઈ પ્રકારના પ્રયોજનના સંકલ્પ વિના જ ચેષ્ટા કરે છે. બ્રહ્માનંદથી, મદિરાના મદથી મત્ત થયેલાની પેઠે ઘૂમતો અને જેને પુનર્જન્મનો ફેરો બાકી રહેલો હોતો નથી, એવો જીવન્મુક્ત પુરુષ કોઈ ક્રિયાઓનાં ફળોને લેવા યોગ્ય નહિ સમજતો હોવાને લીધે 'મેં શું કર્યું અને શું નથી કર્યું !' એવી રીતનું સ્મરણ રાખવાની પણ જરૂર જોતો નથી. જેમ બાળક સર્વ પ્રકારથી પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે અને પદાર્થોનો ત્યાગ પણ કરે છે તો પણ 'અમુક કરવાથી મારું અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે' એવી આસક્તિ વિના જ તે સઘળી ચેષ્ટા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે અને પદાર્થોનો ત્યાગ પણ કરે છે તો પણ 'અમુક કરવાથી મારું અમુક કાર્ય સિદ્ધ થશે' એવી આસક્તિ વિના જ તે સઘળી ચેષ્ટા કરે છે.[૨૩-૨૫] જીવન્મુક્ત પુરુષ દેશના, કાળના અને ક્રિયાઓના ક્રમ પ્રમાણે સઘળાં કાર્યો કર્યા કરે છે, તો પણ તે તે કાર્યોથી થતાં સુખદુઃખોને જરા પણ વશ થતો નથી.[૨૬] જીવન્મુક્ત પુરુષ બહારથી સઘળાં ચાલતાં કાર્યોને કર્યા કરતો હોય તો પણ કોઈ કાર્યને સત્ય સમજીને તેમાં આસ્થા બાંધતો નથી અને કાર્યોનાં ફળોની ઇચ્છા રાખતો નથી.[૨૭] જીવન્મુક્ત પુરુષ કાર્ય સફળ થવાથી હર્ષ પામતો

નથી, કાર્ય બગડી જવાથી ખેદ પામતો નથી અને દુઃખની દશાની ઉપેક્ષા નહિ કરવા છતાં પણ સુખની આશા રાખતો નથી.[૨૮] સૂર્ય શીતળ થઈ જાય, ચંદ્રનું મંડળ અત્યંત તપી જાય અને ઊંચે પ્રસરવાના સ્વભાવવાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીચે પ્રસરવા લાગે તો પણ 'જીવન્મુક્ત પુરુષને આશ્ચર્ય થતું નથી.[૨૯] ગમે તેવાં આશ્ચર્યો જોવામાં આવે તો પણ 'આ સઘળી ચૈતન્યની શક્તિઓ જ સ્ફુરે છે' એમ પાકી સમજણ હોવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષને કોઈ પણ આશ્ચર્યોમાં કૌતુક ઉત્પન્ન થતું નથી.[૩૦] જીવન્મુક્ત પુરુષ દયાથી થતી દીનતાનું ગ્રહણ કરતો નથી, ક્રૂરતાને અનુસરતો નથી, કુલપરંપરા આદિને લઈને ભિક્ષા માગવાનું આવી બને છતાં લજાતો નથી અને નીચ કાર્યો કરવામાં નિર્લજ્જ પણ થતો નથી.[૩૧] જીવન્મુક્ત પુરુષ કદી પણ કંગાલ થઈ જતો નથી, કદી પણ ઉદ્ધત થઈ જતો નથી, કદી પણ ગાફેલ થતો નથી, કદી પણ ખેદ પામતો નથી, કદી પણ હર્ષ પામતો નથી અને કદી પણ ભય પામતો નથી.[૩૨] જેમ આકાશમાં નવા અંકુરો ઉત્પન્ન થતા નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષના શરદૃઋતુના આકાશ જેવા નિર્મળ અને વિશાળ ચિત્તમાં કોપ આદિ દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી.[૩૩] જેમાં પ્રાણીઓ નિરંતર મર્યા કરે છે અને નિરંતર જન્મ્યા કરે છે, એવી આ જગતની સ્થિતિમાં સુખીપણું કે દુઃખીપણું શું હોય, કયાં હોય અને કેમ હોય? સુખીપણું માનવું કે દુઃખીપણું માનવું–એ કાંઈ સંભવતું જ નથી.[૩૪] આ સઘળાં પ્રાણીઓનું ભ્રમણ કે જે જળમાં તરંગોથી થતાં ફીણોના ભ્રમણ જેવું છે, તેમાં સ્થિરતા કયાં હોય અને કેમ હોય? સ્થિરતા જ નથી, ત્યારે સુખદુઃખોનો પ્રસંગ પણ શો હોય?[૩૫] 'જગત ઝાંઝવાનાં પાણીની જેમ પ્રાતિભાસિક* હોવાને લીધે તેનું જે દેખાવું તેજ એની સૃષ્ટિ છે અને એ માયિક સૃષ્ટિને હું જ મારા સ્વરૂપમાં જ સરજું છું' એમ જોવાના સ્વભાવવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષો પ્રાણીઓમાં નિરંતર થયાં કરતાં અને જેના થવાનો અંત જ આવતો નથી એવાં સુખ–દુઃખાદિથી પ્રસન્ન પણ થતા નથી અને ખેદ પણ પામતા નથી.[૩૬] જેમ રાત્રિમાં દરેક ઘડીએ જુદા જુદા સ્વપ્નોના દેખાવો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે, તેમ આત્મામાં પ્રત્યેક ક્ષણે આ જગતોના દેખાવો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને નષ્ટ થયા કરે છે.[૩૭] નિરંતર ઉત્પન્ન થતા અને નિરંતર નષ્ટ થતા આ તુચ્છ સંસારમાં દુઃખનો કે આનંદનો પ્રસંગ જ શો સંભવે છે? કાંઈ સંભવતો નથી. જો શુભ કર્મો હોય અને શુભ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનપ્રાપ્તિ આદિ સુખો હોય, તો તેઓથી વિરુદ્ધ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનનાશ આદિ દુઃખો પણ સંસારમાં હોવાં સંભવે; પણ જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિમાં તો શુભ કર્મો પણ નથી અને શુભ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનપ્રાપ્તિ આદિ સુખો પણ નથી; તો તેઓથી વિરુદ્ધ દુષ્ટ કર્મો અને દુષ્ટ કર્મોનાં ફળોરૂપ ધનનાશ આદિ દુઃખો પણ કેવાં હોય, કેમ પ્રાપ્ત થાય અને કયાં પ્રાપ્ત થાય?[૩૮,૩૯] દુઃખની દશા કે જે સુખના અનુભવને અંતે પોતાના બીજરૂપી શોકાદિને આપે છે, તે દશા જેની દૃષ્ટિમાં 'સુખ' નામનો પદાર્થ જ ન હોય તેને પ્રાપ્ત થવી કેમ સંભવે? 'સુખ' નામનો પદાર્થ હોય તો જ 'દુઃખ' નામનો પદાર્થ હોવો સંભવે. 'સુખ' નામનો પદાર્થ નહિ હોવાને લીધે 'દુઃખ' નામનો પદાર્થ પણ હોઈ શકે નહિ.[૪૦] જીવન્મુક્તની દૃષ્ટિમાં શુભ કર્મ અને અશુભ કર્મ મુદ્દલ હોતાં જ નથી. એ કર્મો નહિ હોવાને લીધે સુખ કે દુઃખ પણ હોતાં નથી, સુખ કે દુઃખ નહિ હોવાને લીધે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થ કે ત્યાગ

* જેનો કોઈ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે નહિ તેવો દેખાડવા પૂરતો જ જે પદાર્થ હોય, તો પ્રાતિભાસિક કહેવાય છે.

કરવા યોગ્ય પદાર્થ પણ હોતા નથી અને એ પદાર્થો જ નથી હોતા ત્યારે પછી સારાનરસાપણું જ ક્યાં સંભવે ?[૪૧] 'આ સારું છે અને આ નરસું છે' એવી ભેદબુદ્ધિનો નાશ થતાં, ભોગોની સ્પૃહા નષ્ટ થઈ જઈને નિઃસ્પૃહપણું પ્રાપ્ત થાય છે. નિઃસ્પૃહપણું સારી પેઠે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મન, પોતાના મૂળભૂત અજ્ઞાનસહિત હિમની જેમ પીગળી જાય છે અને એવી રીતે મન પીગળી જાય ત્યારે સંકલ્પ રહેવાની તો વાત જ શી કરવી હોય ? તલના દાણા બિલકુલ બળી જાય, ત્યારે પછી તેલની વાત પણ ક્યાંથી હોય ?[૪૨,૪૩] 'મારાથી જુદું બીજું કાંઈ છે જ નહિ' એવી દૃઢ ભાવનાને લીધે સંકલ્પ–વિકલ્પોનો નાશ થતાં, સઘળા પદાર્થો જીવન્મુક્તના આત્મારૂપ જ થઈ જાય છે; એટલે પછી જુદું કારણ જ નહિ રહેવાથી અખંડ વ્યાપક થયેલો જીવન્મુક્ત પુરુષ સર્વદા તૃપ્ત રહીને તથા પોતાના સ્વરૂપભૂત નિરતિશય આનંદથી ભરપૂર રહીને જાગ્રતમાં તથા સ્વપ્નમાં ચિત્તને લીધે ભાસતા સર્વ પદાર્થોને જોયા કરે છે, સુષુપ્તિમાં સૂઈ જાય છે અને શરીરનાં પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં સુધી જીવે છે.[૪૪]

भावेष्वभावघनभावनया महात्मा निर्मुक्तसंकलनमंथरवत्स्यितेषु । चित्तं प्रति स्वमुदितो विततैकरूपी ज्ञप्तिष्ठति स्वपिति जीवति नित्यतृप्तः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ–પ્રકરણનો 'જીવન્મુક્તસ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૮ મો*

ચિત્તના ભ્રમણથી જગત અને ચિત્તનિરોધક યોગ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यथालातपरिस्पंदादग्निचक्रं प्रदृश्यते ।
असदेव सदाभासं चित्तस्पंदात्तथा जगत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેમ રાત્રે બળતા ઉંબાડિયાનું ભ્રમણ થતાં, મિથ્યા હોવા છતાં સાચા જેવું અગ્નિનું ચક્ર થયેલું જોવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તનું ભ્રમણ થતાં, જગત મિથ્યા હોવા છતાં સાચા જેવું થયેલું જોવામાં આવે છે.[૧] જેમ જળનું ભ્રમણ થતાં, જાણે જળથી જુદી હોય એવી ગોળ ચકરી થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ ચિત્તનું ભ્રમણ થતાં, જગત જાણે ચિત્તથી જુદું હોય એવું થયેલું જોવામાં આવે છે.[૨] જેમ નેત્રોને તડકાની સામે રાખવાથી આંખોના ફરવાથી દેખાતું, પિચ્છ જેવા આકારવાળું તથા મોતી જેવા આકારવાળું ખોટું મંડળ સાચા જેવું જણાય છે, તેમ ચિત્તનું ભ્રમણ થતાં દેખાતું ખોટું જગત સાચા જેવું ભાસે છે.[૩]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! ચિત્ત કયા પ્રકારથી ભમે છે અને કયા ઉપાયથી તેનું ભ્રમણ અટકી જાય ? એ મને કહો કે જેથી હું તેની જ ચિકિત્સા કરું.[૪]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેમ ધોળાપણું અને હિમ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, જેમ તલ અને તેલ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; જેમ પુષ્પ અને સુગંધ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે અને જેમ ઉષ્ણતા તથા અગ્નિ

* આ અઠયોતેરમા સર્ગમાં ચિત્તના ભ્રમણથી જગતરૂપી ભ્રાન્તિનું થવું, ચિત્તના ભ્રમણનું સ્વરૂપ અને તેનો નિરોધ કરવાનો યોગ, એટલા વિષયોનું સારી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; તેમ ચિત્ત અને ચિત્તનું ભ્રમણ પરસ્પરથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે. એ ભેદ અને અભેદ બન્નેમાં અભેદ હોવો તે જ સત્ય છે અને ભેદ તો કેવળ કલ્પિત હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે.૫,૬ ચિત્ત અને ચિત્તનું ભ્રમણ એમાંથી એક-નો નાશ થાય તો અધિષ્ઠાનરૂપે રહીને પોતાના રૂપથી બન્ને નષ્ટ થઈ જાય છે એમાં સંશય નથી. હે રામ! ચિત્તનો નાશ કરવાના, એક યોગ અને બીજો જ્ઞાન એ બે ઉપાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવી એ યોગ કહેવાય છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરવું એ જ્ઞાન કહેવાય છે.૭,૮

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ! પ્રાણનો અને અપાનનો નિરોધ કરવારૂપી 'યોગ' નામની કઈ યુક્તિથી, ક્યારે અને કેવી રીતે મન અનંત સુખ આપનારી શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે? તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેમ કૂવા આદિનાં છિદ્રોમાં જળ દરેક ઠેકાણેથી ફૂટે છે, તેમ જ વાયુ આ દેહમાં નાડીઓની અંદર સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈને સ્ફુરે છે, તે પ્રાણ કહેવાય છે.૯,૧૦ ગતિને લીધે અંદર વિચિત્ર પ્રકારની ક્રિયાઓને પ્રાપ્ત થતા એ પ્રાણનાં* જ અપાન આદિ નામો વિદ્વાનોએ કલ્પેલાં છે. અપાન આદિ વાયુઓ પ્રાણના જ ભેદ છે, પ્રાણથી જુદા નથી.૧૧ જેમ સુગંધનો આધાર પુષ્પ છે અને જેમ ધોળાપણાનો આધાર હિમ છે, તેમ ચિત્તનો આધાર એ પ્રાણ છે. એ પ્રાણ ચિત્તની સાથે અભિન્ન જેવો જ છે.૧૨ હે રામ! શરીરની અંદર એ પ્રાણની ગતિથી ચૈતન્યનો જ ભાગ સંકલ્પો કરવામાં તૈયાર થાય છે તેને તમે ચિત્ત સમજો.૧૩ પ્રાણની ગતિથી એ ચૈતન્યની ગતિ થાય છે અને જળની ગતિથી જેમ અનેક પ્રકારનાં આવર્તનો પામનારા તરંગો થાય છે, તેમ ચૈતન્યની ગતિથી તે તે વિષયોના દેખાવો થાય છે.૧૪ ચિત્તની ગતિ પ્રાણની ગતિને અધીન છે, એમ વેદનું રહસ્ય જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. જો પ્રાણની ગતિને રોકવામાં આવે, તો ચિત્તની ગતિ શાંત થઈ જાય છે.૧૫ જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ શાંત થવાથી લોકોનો વ્યવહાર શાંત થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તની ગતિ શાંત થવાથી સંસાર શાંત થઈ જાય છે.૧૬

રામ બોલ્યાઃ–પ્રાણ આદિ વાયુઓ કે જેઓ દેહરૂપી ઘરમાં નિરંતર ફર્યા કરે છે, મુખ તથા નાસિકા આદિ છિદ્રોમાં અને બહારના આકાશમાં પણ જાય છે, તેઓની ગતિને કેવી રીતે રોકવામાં આવે છે?૧૭

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–જેનો લાંબા કાળથી અભ્યાસ હોય છે એવી સંસારની વૃત્તિઓમાં શાસ્ત્રના સંગથી, મહાત્માઓના સંગથી, વૈરાગ્યથી તથા અભ્યાસથી સંસાર પરની આસક્તિ દૂર કર્યા પછી, જે પદાર્થ મનને અનુકૂળ લાગે, તે પદાર્થમાં મનને લાંબા કાળ સુધી લગાવી દેતાં, એકના એક અભ્યાસને લીધે જ્યારે મન એકાગ્ર થાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.૧૮,૧૯ અથવા પૂરક, કુંભક અને રેચક એ ક્રમથી પ્રાણાયામ કરવાનો દૃઢ અભ્યાસ કરી, તે પ્રાણાયામ સહજ થઈ જાય એવી સ્થિતિમાં આવે, ત્યારે તેની સાથે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગમે તે પદાર્થના ધ્યાનથી મનની એકાગ્રતાનો ઉપયોગ કરવાથી પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.૨૦ અથવા ૐકારના ઉચ્ચારણને અંતે જે ચોથી અર્ધમાત્રાનો અનુભવ થાય છે, તે અર્ધમાત્રાની ખૂબ જ ભાવના કરવાથી બહારનાં સઘળાં જ્ઞાનોનો ઉપશમ થાય ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.૨૧ અથવા રેચકના અભ્યાસને લીધે પ્રાણવાયુ બહારના આકાશમાં આવીને નાસિકાનાં છિદ્રોનો સ્પર્શ ન કરે, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય

* શરીરમા પાચ જાતના વાયુઓ છેઃ–પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન; તેમા પ્રાણ જ મુખ્ય છે.

છે.[૨૨] અથવા પૂરકના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ શરીરની અંદર પુરાઈને પર્વત જેવો ધાટો થવાથી સ્થિર થઈ જાય, ત્યારે તે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૨૩] અથવા પૂરક કર્યા પછી દૃઢ કરેલા કુંભકમાં જળથી ભરેલા ઘડાની જેમ ઘણી ઘણી વાર સુધી પ્રાણને થંભાવી રાખવામાં આવે ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૨૪] અથવા તાળવાના મૂળમાં રહેલો કાકડો કે જે મોઢું ફાડતાં, ગળાના છિદ્રની આગળ આંચળ જેવો લટકતો દેખાય છે, તેને બેવડો વાળીને મસ્તકના છિદ્રમાં જતી જીભથી દબાવી રાખતાં, પ્રાણને બ્રહ્મરંધ્રમાં પેસાડીને થોભાવી રાખવાથી પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કલ્પનાઓથી રહિત થયેલા સૂક્ષ્મ હૃદયાકાશમાં બહારનાં તથા અંદરનાં સઘળાં જ્ઞાનો લીન થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે. અથવા દૃષ્ટિથી માંડીને બાર આંગળ સુધીના નીચેના નિર્મળ આકાશમાં ચક્ષુને તથા મનને રોકી દેવામાં આવે, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૨૫-૨૭] અથવા પ્રાણ અભ્યાસને લીધે કપાળના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી તાળવાની ઉપર બાર આંગળને છેટે જે 'બ્રહ્મરંધ્ર' નામનું સ્થાન છે તેમાં જઈને ગલિત જેવો થઈ જાય ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૨૮] અથવા લાંબા કાળના નિરોધને લીધે ચક્ષુનો ઉપરામ થતાં અને પ્રાણ બ્રહ્મરંધ્રમાં આવતાં 'ભ્રૂકુટીની વચ્ચેના સ્થાનની અંદર ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર પોતાના આત્મપણે જાણવામાં આવે, ત્યારે (ખેચરી મુદ્રાથી) પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૨૯] અથવા ગુરુના કે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી કાકતાલીય ન્યાય પ્રમાણે તુરત જ દૃઢ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તુરત જ ચિત્તના વિકલ્પો શાંત થઈ જાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૩૦] અથવા મનને વાસનાઓથી રહિત કરી હૃદયાકાશમાં (આત્મસ્વરૂપમાં) લાંબા કાળ સુધી પેસાડી રાખતાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૩૧]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! જગતમાં પ્રાણીઓનું હૃદય એ તે શું કહેવાય છે, કે જે હૃદયરૂપી મોટા અરીસામાં આ સઘળું જગત પ્રતિબિંબની જેમ સ્ફુરે છે ?[૩૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જગતમાં એક સ્વીકારવા યોગ્ય અને બીજું ત્યાગ કરવા યોગ્ય એમ પ્રાણીઓનું હૃદય બે પ્રકારનું કહેવાય છે. એનું વિવેચન હું કહું છું તે તમે સાંભળો.[૩૩] સાત વેંતથી મપાઈ શકે એવા દેહમાં જે છાતીનો મધ્ય ભાગ છે, તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય હૃદય છે એમ સમજો, કારણ કે એ હૃદય દેહના એક પ્રદેશમાં જ રહેલું છે.[૩૪] જે અખંડ અનુભવ છે તે સ્વીકારવા યોગ્ય હૃદય છે એમ સમજો. એ હૃદય દેહથી બહાર પણ છે, અંદર પણ છે અને બીજી રીતે જોતાં, દેહાદિ જ નહિ હોવાને લીધે એ હૃદય બહાર પણ નથી અને અંદર પણ નથી.[૩૫] એ હૃદય મુખ્ય છે અને તેમાં જ આ સઘળું જગત રહેલું છે. એ હૃદયરૂપી મોટા અરીસામાં સઘળા પદાર્થો પ્રતિબિંબોની જેમ સ્ફુરે છે અને તે જ હૃદય સઘળા અનાત્મ પદાર્થોના ભંડારરૂપ છે.[૩૬] સર્વ પ્રાણીઓનો જે અખંડ જ્ઞાનરૂપ આત્મા છે, તે જ સાચું હૃદય છે. દેહના અવયવોમાંના એક અવયવરૂપ હૃદય કે જે જડ તથા જૂના પથરા જેવું છે તે સાચું હૃદય નથી.[૩૭] ચિત્તને સઘળી વાસનાઓ વિનાનું કરી, એ અખંડ અનુભવરૂપ શુદ્ધ હૃદય (આત્મા)માં બળાત્કારથી જોડતાં, આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૩૮] હે રામ ! અનેક સંકલ્પોથી કલ્પાયેલા અને અનેક આચાર્યોએ કહેલા સમાધિઓના ક્રમોથી તથા બીજા ક્રમોથી પણ પ્રાણની ગતિ રોકાઈ જાય છે.[૩૯] મુમુક્ષુપુરુષને અભ્યાસને લીધે આ સમાધિઓની યુક્તિઓ રોગ આદિ કાંઈ અડચણ નહિ કરતાં, સંસારને તોડ-

વાના કામમાં ઉપાયરૂપ થાય છે.[૪૦] અભ્યાસને લીધે દૃઢ થયેલો અને વૈરાગ્યરૂપી ચિહ્નવાળો આ પ્રાણાયામ મોક્ષની ઇચ્છાવાળાઓને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં અને સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાઓને સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં ઉપાયરૂપ થવાથી સફળ થાય છે.[૪૧] જેમ પર્વતના પાણીનો ઝરો દૂર જઈને લીન થાય છે, તેમ પ્રાણ અભ્યાસને લીધે ભ્રૂકુટીઓના મધ્યમાં, નાસિકામાં, તાળવામાં અને બ્રહ્મરંધ્રમાં જઈને શાંત થાય છે. લાંબા કાળ સુધી વારંવાર કરેલા અભ્યાસને લીધે જીભની અણી તાળવામાં કાકડાને દબાવી રાખે છે અને તેથી પ્રાણ સારી પેઠે બ્રહ્મરંધ્રમાં રહે છે. આ સમાધિઓ સારી રીતના અભ્યાસથી જુદી જુદી સિદ્ધિઓરૂપ જુદાં જુદાં ફળો આપે છે, પણ નિષ્કામ પુરુષને તો તુરત પરમ શાંતિરૂપ એક જ ફળ આપે છે કે જે ફળ સઘળી સિદ્ધિઓથી ઉત્તમ છે.[૪૨-૪૪] પુરુષ બીજા કોઈ પ્રકારથી નહિ પણ અભ્યાસથી જ આત્મારામ, શોક વિનાનો અને અંદર ભરપૂર સુખવાળો થાય છે; માટે તમે અભ્યાસ રાખો.[૪૫] અભ્યાસને લીધે પ્રાણોની ગતિ બંધ પડતાં મન શાંત થઈ જાય છે અને મુક્તિ જ અવશેષ રહે છે.[૪૬] વાસનાઓથી વીંટાયેલું મન જન્મ–મરણો આપે છે અને વાસનાઓથી રહિત થયેલું મન મોક્ષ આપે છે. હે રામ ! હવે જેમ તમારી ઇચ્છા હોય તેમ કરો.[૪૭] પ્રાણની ગતિથી મનની ગતિ થાય છે અને મનની ગતિથી સંસારરૂપી ભ્રમ થાય છે; માટે પ્રાણની ગતિ રોકાઈને મનની ગતિ બંધ થઈ જાય તો સંસારરૂપી જ્વર નાશ પામી જાય છે.[૪૮] ભેદની ભાવનાનો નાશ થઈ જાય તો પ્રાણીને એ જ પદ અવશેષ રહે છે કે જેને ન પહોંચી શકીને વાણી તથા સઘળી કલ્પનાઓ પાછી વળે છે. હે રામ ! સઘળું જગત એ પદમાં જ રહ્યું છે, એથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ રૂપ જ છે અને એથી જ વીંટાયેલું છે. બીજા પ્રકારથી જોતાં એ પદમાં જગત મુદ્દલ છે જ નહિ, એથી ઉત્પન્ન થયું પણ નથી, એ રૂપ પણ નથી અને એના જેવું પણ નથી.[૪૯,૫૦] જગતના સર્વ પદાર્થો વિનાશી છે, ભેદવાળા છે અને સગુણ છે; એટલા માટે એ પદાર્થોમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ એ પદના દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ શકે એમ નથી. રૂપ આદિ બહારના પદાર્થોને પ્રકાશ આપનારી, સૂર્ય આદિ સઘળાં તેજોને પણ પ્રકાશ આપનારી અને કામ આદિ અંદરની વૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનારી ચૈતન્યરૂપી ચાંદની અંદર સર્વદા ઉદય પામીને રહેલી છે. સર્વના સીમાડારૂપી પરમપદ કે જે રૂપ કલ્પવૃક્ષમાંથી ઘણા ઘણા રસોવાળી સંસારરૂપી ફળોની ઘણી ઘણી પંક્તિઓ નિરંતર ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને પડ્યા કરે છે; તે પદનું જ અવલંબન કરીને જે મહાત્મા પુરુષ સ્થિરપણાથી રહે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૫૧-૫૪] જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુષને સઘળી કામભોગોની ઉત્કંઠાઓ ટળી ગયેલી હોય છે, અનુકૂળ પદાર્થોમાં હિતની કલ્પનાઓ તથા પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં નુકસાનની કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગયેલી હોય છે અને કોઈ પણ વ્યવહારોમાં હર્ષ કે શોક ઉત્પન્ન જ થતા નથી.[૫૫]

विगतसर्वसमीहितकौतुकः समुपशांतहिताहितकल्पनः । सकलसंव्यवहारसमाशयो भवति मुक्तमनाः पुरुषोत्तमः ॥ ५५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'યોગવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૭૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો×

'યથાર્થજ્ઞાન' નામનો ચિત્તનાશનો બીજો ક્રમ

॥ राम उवाच ॥

योगयुक्तस्य चित्तस्य शम एष निरूपितः ।
सम्यग्ज्ञानमिदानीं मे कथयानुग्रहात् प्रभो ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ! આપે ચિત્તનો નાશ કરવાના બે ઉપાયોમાં 'યોગ' નામનો એક ઉપાય કહ્યો. હવે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને 'યથાર્થજ્ઞાન' નામનો બીજો ઉપાય કહો.[1]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–'આદિ વિનાના તથા અંત વિનાના પ્રકાશરૂપ જે પરમાત્મા છે તે જ આ જગત છે' એવી રીતનો અસાધારણ અને એકસરખો જે નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે.[2] અથવા આ જે ઘટ–પટ ઇત્યાદિ જે સેંકડો પદાર્થોની પંક્તિઓ છે, તે આત્મા જ છે, આત્મા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ, એવી રીતનો જે અસાધારણ નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ જ્ઞાન કહેવાય છે.[3] મિથ્યા જ્ઞાનથી જન્મ થાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. જેમ રજ્જુ મિથ્યા જ્ઞાનથી સર્પરૂપે દેખાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી સર્પરૂપ ટળીને ફરી અસલ રજ્જુ જ દેખાય છે, તેમ આત્મા મિથ્યા જ્ઞાનથી જગતરૂપ દેખાય છે અને યથાર્થ જ્ઞાનથી જગતરૂપ ટળીને પાછો અસલ આત્મા જ દેખાય છે.[4] મુક્તિમાં સંકલ્પરૂપ અંશથી રહિત, વિષયોથી રહિત અને સ્વયંપ્રકાશપણાથી દીપતો કેવળ અખંડ અનુભવ જ રહે છે, બીજું કાંઈ રહેતું નથી.[5] એ તત્ત્વ વિષયોરૂપી દ્વૈતથી રહિત સમજવામાં આવે, તો તે પરમાત્મા જ છે અને જે તેમાં દ્વૈતરૂપી અશુદ્ધિ જોવામાં આવે, તો તે અશુદ્ધિને પંડિતો અવિદ્યા કહે છે.[6] જે અખંડ અનુભવ છે, તે જ જગત છે. અખંડ અનુભવમાં અને જગતમાં બેપણાની કલ્પના કરવી જ નહિ. હે રામ! આત્મા પોતે પોતાને જ પોતાના સંકલ્પથી જગતરૂપ બનાવી લે છે, માટે આત્મા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ.[7] જે આત્મા છે તે જ આ જગત છે એવો નિશ્ચય કરીને પૂર્ણતા સમજવી, એ જ ત્રૈલોક્યમાં યથાર્થ જ્ઞાન છે. જે કાંઈ છે તે સઘળું આત્મા જ છે એમ નિશ્ચિત સમજવામાં આવ્યું, તો પછી પ્રિયની અને અપ્રિયની કલ્પનાઓ ક્યાં રહી અને બંધની તથા મોક્ષની પણ કલ્પનાઓ ક્યાં રહી? હે રામ! આત્મા વિના બીજું શું છે, કે જેને માટે મૂઢલોકો શોક કરે છે?[8,9] જગત પણ નથી અને ચિત્ત પણ નથી. જગતરૂપે અને ચિત્તરૂપે બ્રહ્મ જ દેખાય છે. સઘળું એક જ છે અને તે બ્રહ્મ જ છે, એમ સમજવામાં આવે, તો પછી બંધ પણ શો અને મોક્ષ પણ શો રહ્યો?[10] વિસ્તીર્ણ કરતાં પણ અત્યંત વિસ્તીર્ણ અને મોટા કરતાં પણ અત્યંત મોટું બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનથી જગતરૂપે દેખાય છે. જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો જગતરૂપી દ્વૈત અસ્ત પામી જાય છે, માટે તમે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી, દ્વૈતનો તિરસ્કાર કરી પોતાથી બ્રહ્મરૂપ જ થાઓ.[11] લાકડાં, પથ્થર અને વસ્ત્રો વગેરેનો અધિષ્ઠાનરૂપે વિચાર કરીએ, તો તેઓમાં કાંઈ પણ ભિન્નપણું રહેતું નથી. તો પછી તમે કયા જુદા પદાર્થની કલ્પના કરો છો?[12] જગતના આદિમાં અને અંતમાં જે અવિનાશી શાંત સ્વરૂપ અવશેષ રહે છે, તે જ સત્ય વસ્તુ છે અને તે જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. માટે તમે યથાર્થ જ્ઞાન મેળવી આત્મસ્વરૂપ થાઓ.[13] હે રામ! આ સ્થાવર–જંગમ સઘળું જગત આત્મા જ છે; માટે તેમાં સુખનો અને દુઃખનો પ્રાદુર્ભાવ જ ક્યાં રહ્યો? સુખ કે દુઃખ કાંઈ છે જ નહિ, માટે તમે સંતાપોથી રહિત થાઓ.[14] જેમ જળ જ વિચિત્ર તરંગોરૂપે સ્ફુરે છે, તેમ આત્મા જ અદ્વૈત હોવા છતાં દ્વૈતની ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થયેલા જરા તથા મરણ આદિ ભ્રમોરૂપે સ્ફુરે છે.[15]

× આ અગણાએંશીમા સર્ગમાં 'યથાર્થજ્ઞાન' એ નામનો ચિત્તના નાશનો બીજો ક્રમ કહેવાશે.

શુદ્ધ આત્માનું આલિંગન કરીને જે પુરુષ સર્વદા અંતર્મુખ બુદ્ધિથી રહેતો હોય, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કયા ભોગો બાંધી લેવાને સમર્થ થાય?[१६] જેમ મંદ પવનો પર્વતને જરા પણ ભેદી શકતા નથી, તેમ કામ આદિ શત્રુઓ આત્માનો સંપૂર્ણ વિચાર કરનારા પુરુષના મનને જરા પણ ભેદી શકતા નથી.[१७] જેમ થોડા જળમાં રહેલાં માછલાંને બગલાઓ ગળી જાય છે, તેમ વિચાર વિનાના અને આશાઓમાં તત્પર રહેનારા મૂઢ અજ્ઞાની પુરુષને દુઃખો ગળી જાય છે.[१८] હે રામ! 'સઘળું જગત આત્મા જ છે, દ્વૈત ક્યાંય છે જ નહિ' એવો દૃઢ નિશ્ચય રાખીને આત્મારૂપે સ્થિર થાઓ.[१९] જેમ જળાશયોમાં અનેક પ્રકારના તરંગ તથા ફીણ આદિ જે કાંઈ છે તે જળથી જુદું નથી, તેમ જગત સંબંધી અનેક પદાર્થોમાં જે કાંઈ છે તે આત્માથી જુદું નથી; માટે વાસ્તવિક રીતે જોતાં 'દ્વૈત છે જ નહિ' એવી રીતે સંપૂર્ણ અવલોકન કરી, તેવા અસાધારણ નિશ્ચયને ધરી રાખનારો પુરુષ મુક્ત કહેવાય છે; કારણ કે આ પ્રકારના યથાર્થ અવલોકનથી આત્મા વિના બીજું કાંઈ પણ ન રહેવાથી ચિત્તનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે.[२०]

नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तुतोऽन्तर्नानाविधासु सरसीषु जलादि नान्यत्। इत्येकनिश्चयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्यगर्थः॥ २०॥

श्रीयोगवासिष्ठ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સમ્યગ્જ્ઞાનલક્ષણ-નિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ७९ મો સમાપ્ત

સર્ગ ८० મો*

ભોગોમાં સ્પૃહા ન થાય તેવા પ્રકારનું વર્ણન

॥वसिष्ठ उवाच॥

इदमंतः कलयतो भोगान् प्रति विवेकिनः।
पुरः स्थितानपि सदा स्पृहैवांग न जायते॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! મનની અંદર સર્વદા એક જ વિચારનું અનુસંધાન રાખનારા વિવેકી પુરુષને પોતાની આગળ રહેલા ભોગોમાં પણ કદી ઇચ્છા જ થતી નથી.[१] જેમ બળદ ભાર ઉપાડે છે તેથી ભાર ઉપાડવાનું દુઃખ બળદને જ થતું હોવાં છતાં તે દુઃખને તે ભારનો ધણી પોતામાં માની લે, તેમ ચક્ષુ સારાં–નરસાં રૂપોને જુએ છે તેથી સારાંનરસાં રૂપો જોવાથી થતાં સુખ–દુઃખો પણ ચક્ષુને જ થાય છે, તે છતાં જીવ કે જે તે સુખ–દુઃખોને પોતામાં માની લે છે એ તો કેવળ મૂર્ખતા જ છે.[२] નેત્ર રૂપમાં દુઃખી થાય તો તેમાં જીવને શી હાનિ થાય એમ છે? સેનાની અંદર રહેલા ધોબીનો ગધેડો કાદવમાં ખૂંચી જાય, તો તેમાં સેનાપતિનું શું જાય?[३] હે અધમ-નેત્ર! તું આ રૂપરૂપી કાદવના સ્વાદમાં લંપટ થા નહિ. આ સ્ત્રી–પુત્રાદિનું સુંદર રૂપ ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થઈ જાય છે અને તને દુઃખી કરે છે.[४] શુદ્ધ ચૈતન્ય કે જે સઘળા અનાત્મ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવા છતાં અને સઘળા અનાત્મ પદાર્થોમાં વ્યાપક હોવા છતાં પણ અસંગ રહે છે, તેનાં ચરિત્રો (અસંગપણા આદિ) નો જ સૂક્ષ્મ જોનારાએ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.[५] હે નેત્ર! આત્મા સ્વતંત્ર રીતે સર્વ પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ કોઈ પદાર્થને માટે સંતાપ પામતો નથી અને તું તો દીવા

* આ એંશીમા સર્ગમાં વિચાર દૃઢ થતાં દિવ્ય ભોગો પોતાની આગળ રહ્યા હોય તો પણ તેઓમાં જે સ્પૃહા ન થાય તે વિચારનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

આદિનું અજવાળું હોય તો જ કેવળ રૂપનો જ પ્રકાશ કરી શકે છે, તે છતાં તું એકલા રૂપને માટે આટલો બધો પરિતાપ શા માટે ધરે છે? તું પણ સાક્ષીની પેઠે જ રહીને રૂપને જોયા કર. હે ચિત્ત! આ વિચિત્ર દેખાવોવાળી સૃષ્ટિ-નદીના જળમાં થતા અનેક પ્રકારના ફેરફારો જેવી અવ્યવસ્થિત છે, તડકાની સામે જોઈ રહેતાં આકાશમાં દેખાતાં મોરનાં પીછાંની પેઠે મિથ્યાભૂત છે, સારી–નરસી અનેક જાતિઓની ખટપટવાળી છે અને વળી ચક્ષુને જ સ્ફુરે છે, તે છતાં તારે તેની સાથે શું લાગતું–વળગતું છે, કે જેને લીધે તું તેમાં લંપટ થાય છે અને પરિતાપ ભોગવે છે? જેમ ગતિ પામ્યા કરતા પ્રલય-સમુદ્રના જળમાં માછલી સ્ફુરે, તેમ ગતિ પામ્યા કરતા ચિત્તમાં આ સૃષ્ટિ પોતાની મેળે સ્ફુરતી હોય તો ભલે સ્ફુરે! પણ હે અહંકાર! તું શા માટે ઊડ્યો છે?[૧–૯] હે ચિત્ત! સૂર્ય આદિનું અજવાળું અને પદાર્થોનું રૂપ કે જેઓ સર્વદા જડ છે, જડ છતાં પણ સ્ફુર્યા કરે છે અને પરસ્પરમાં રહે છે, તેમની સાથે તારે કશો સંબંધ નથી; તે છતાં પણ તું તેઓને માટે આકુળ થાય છે, એ કેવળ તારી મૂર્ખતા જ છે. ચક્ષુથી થતો પદાર્થોનો દેખાવ બહાર થાય છે અને તારાથી થતા સંકલ્પાદિ અંદર થાય છે, માટે તું અને પદાર્થો ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં રહેવાને લીધે તારે અને પદાર્થોને કશો સંબંધ નથી એ વાત તો સ્પષ્ટ જ છે.[૧૦] જેમ મોઢું અને દર્પણ પરસ્પરના સંગ વિનાનાં હોવા છતાં પણ ભ્રાંતિને લીધે એક જેવાં દેખાય છે, તેમ પદાર્થોના દેખાવો અને સંકલ્પાદિ પરસ્પરના સંગ વિનાના હોવા છતાં પણ ભ્રાંતિને લીધે સર્વદા ગાઢ સંબંધ-વાળાં દેખાય છે અને તે ભ્રાંતિનું મૂળ અજ્ઞાન જ છે. જ્ઞાનથી અજ્ઞાન ગલિત થઈ જાય, તો એ પરસ્પર-થી જુદાં પડી, દૂર થઇને અધિષ્ઠાનરૂપે જ રહે છે.[૧૧–૧૨] જેમ લાખથી લાકડાં પરસ્પરની સાથે જોડાઈ જાય છે, તેમ મનની કલ્પનાથી પદાર્થોના દેખાવ અને સંકલ્પાદિ પરસ્પરની સાથે અત્યંત જોડાઈ ગયા છે.[૧૩] મંદ અધિકારીનો તથા મધ્યમ અધિકારીનો પોતાના મનના મનનરૂપી તંતુ કે જે પોતાને જ બંધન આપનાર છે તે, અભ્યાસ-રૂપી તથા વિચારરૂપી યત્નથી કપાઈ જાય છે; અને ઉત્તમ અધિકારીનો એ તંતુ તો સહસા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ કપાઈ જાય છે; એટલે અજ્ઞાનની ભાવનાને છેદવાને માટે વધારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.[૧૪] અજ્ઞાનના ક્ષયને લીધે મન ક્ષય પામી જતાં, એ પદાર્થોના દેખાવો અને સંકલ્પાદિ કદી પણ પાછા પરસ્પરની સાથે જોડાતા નથી.[૧૫] ચિત્ત જ સઘળી ઇન્દ્રિયોને જગાડનાર છે એટલા માટે, જેમ ઘરમાંથી પિશાચને કાઢી મૂકવો જોઇએ, તેમ શરીરમાંથી તે ચિત્તને જ કાઢી મૂકવું જોઇએ.[૧૬] હે ચિત્ત! તું મિથ્યા જ મસ્તી કર્યા કરે છે. તારા બાધનો ઉપાય મારા જાણવામાં આવ્યો છે. તું આદિમાં અને અંતમાં અત્યંત તુચ્છ (અસત્) છે, માટે વર્તમાનકાળમાં પણ અત્યંત તુચ્છ જ છે.[૧૭] હે ચિત્ત! તું ઇન્દ્રિયોએ પ્રાપ્ત કરેલા શબ્દ–સ્પર્શ આદિ પાંચ આકારોને ધરીને મારી અંદર વિના–કારણ શા માટે મસ્તી કર્યા કરે છે? પણ ચિંતા નથી. જે ધણી તને પોતાનું સમજે તેની આગળ જ તું મસ્તી કરે એમ છે; પણ હું કે જે તને પોતાનું જ સમજતો નથી, તેની આગળ તારી મસ્તી ચાલે એમ નથી.[૧૮] હે દુષ્ટ ચિત્ત! તારી મસ્તીથી હું જરા પણ પ્રસન્ન થતો નથી અને કચવાતો પણ નથી. વિષયોની વૃત્તિઓ કે જે ઇન્દ્ર-જાળની રચનાઓ જેવી છે, તેને માટે તું વ્યર્થ શા સારુ બળતરા રાખે છે?[૧૯] હે ચિત્ત! તારે જવું હોય તો જા અને રહેવું હોય તો રહે. તું મારું નથી અને જીવતું પણ નથી. તું કલ્પિત હોવાને લીધે સ્વાભાવિક રીતે સર્વદા મરેલું છે અને વળી વિચારથી તો અત્યંત મરી ગયેલું જ

છે.[૨૦] હે સર્વદા મરેલી આકૃતિવાળા ચિત્ત ! તું સારરહિત છે, જડ છે, ભ્રાંત છે અને શઠ છે. અત્યંત અજ્ઞાનવાળું તું મૂઢપુરુષને જ ભમાવી શકે, પણ ઉત્તમ વિચારવાળાને ભમાવી શકે નહિ.[૨૧] મૂર્ખતાને લીધે અમે તને આ પ્રમાણે તુરત મરી જનારું જાણતા ન હતા. હવે તો, જેમ દીવાઓની દૃષ્ટિમાં અંધારું મરેલું જ છે, તેમ અમારી દૃષ્ટિમાં તું મરેલું જ છે. તું કે જે અત્યંત લુચ્ચું છે, તેણે લાંબા કાળ સુધી આ મારા દેહરૂપી આખા ઘરને રોકી લીધું હતું, કે જેથી એ ઘરમાં શમ–દમ આદિ કોઈ સજ્જનો આવી શકતા જ ન હતા.[૨૨,૨૩] હે લુચ્ચા ચિત્ત ! તું કે જે જડ છે અને પ્રેત જેવા આકારવાળું છે, તે જતું રહેવાથી આ મારું દેહરૂપી ઘર શમ–દમ આદિ સઘળા સજ્જનોએ સેવવા યોગ્ય થયું છે.[૨૪] હે જગતરૂપે નાચનારા ચિત્તરૂપી લુચ્ચા વેતાલ ! તું પ્રથમ પણ નહોતું જ, હમણાં પણ નથી જ અને હવે પછી પણ હોવાનું નથી જ. આ પ્રમાણે હું તને જાણું છું, તો પણ તું મારી પાસે ઊભું રહીને કેમ લજાતું નથી ? અહો ! તારું નિર્લજ્જપણું બહુ ભારે છે.[૨૫] હે ચિત્ત-રૂપી વેતાલ ! તું તૃષ્ણાઓરૂપી પિશાચણીઓની સાથે અને ક્રોધ આદિ યક્ષોની સાથે મારા શરીરૂપી ઘરમાંથી નીકળી જા.[૨૬] જેમ દુષ્ટ નહાર ગુફામાંથી નીકળી જાય, તેમ ચિત્તરૂપી દુષ્ટ પિશાચ વિવેકરૂપી મંત્રથી જ દેહરૂપી ઘરમાંથી નીકળી ગયો એ બહુ સારું થયું.[૨૭] અહો ! આ અત્યંત મોટું આશ્ચર્ય છે કે, જડ અને ક્ષણ-માત્રમાં તૂટી જનારા મનરૂપી ધૂતારાએ આ સઘળા લોકોને પરવશ કરી નાખ્યા છે.[૨૮] હે ચિત્ત ! તું લોકોની અંદર 'દેહ એ જ આત્મા છે' એવું સમજનાર નિર્બળ માણસને અડચણ કરે છે તેમાં તારું શું પરાક્રમ છે, શું બળ છે અને શી મોટાઈ છે ? કાંઈ નથી. જો તું હવે મારા એકલાની જ આગળ આવીને કાંઈ પણ મસ્તી કરી શકે, તો હું તને પરાક્રમી સમજું, બળવાન સમજું અને મોટું સમજું.[૨૯] હે રાંક ચિત્ત ! તું સર્વદા મરેલું જ છે, માટે હું તને મારતો નથી. હે મૂર્ખ ! તું સર્વદા મરેલું છે એમ હું આજ સમજ્યો.[૩૦] હું આટલા કાળ સુધી તને જીવતા જેવું જાણીને અનંત ફેરફારોવાળી જન્મ–મર-ણોરૂપી રાત્રિઓમાં લાંબા કાળથી ગોથાં ખાતો હતો.[૩૧] હે ચિત્ત ! તું તો અનાદિકાળથી મૂએલું છે, માટે મુદ્દલ છે જ નહિ એ જ આજ મારા સમ-જવામાં આવ્યું છે; તેથી હું તારી આશાને તજી દઈને કેવળ મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું.[૩૨] આજ મેં પોતાની મેળે 'ચિત્ત મૂએલું જ છે' એમ જાણ્યું એ સારું થયું. સમજ્યા પછી લુચ્ચાની સોબતમાં રહી પોતાનું આખું જીવન નકામું કાઢવું એ યોગ્ય જ ન કહેવાય; માટે હું તને તજી દઉં છું.[૩૩] હું ક્ષણમાત્રમાં મનરૂપી શઠને દેહરૂપી ઘરમાંથી કાઢી મૂકીને આજ સ્વસ્થ થઈ-ને રહ્યો છું. મારામાં જે ભૂત હતું તે નીકળી ગયું.[૩૪] હે ચિત્તરૂપી ઝાડ ! મેં તારાથી ઠગાઈને લાંબા કાળ સુધી ઘણાં ઘણાં તોફાનો કર્યાં. હવે એ તોફાનોને સંભારી સંભારીને હું હસું છું.[૩૫] હૃદયરૂપી ઘરમાં રહેનારો અને તાડના ઝાડ જેવડી ઊંચી આકૃતિવાળો ચિત્તરૂપી વેતાલ આજ ઘણે કાળે વિચારરૂપી તલવારથી ટુકડે-ટુકડા થઈ જઈને પડી ગયો એ સારું થયું.[૩૬] ચિત્તરૂપી વેતાલ શાંત થતાં, પવિત્ર સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા આ શરીરરૂપી નગરમાં હું આજ કેવળ સુખથી રહ્યો છું એ બહુ સારું થયું.[૩૭] કેવળ વિચારરૂપી મંત્રથી ચિત્ત મરી ગયું, ચિંતા પણ મરી ગઈ અને અહંકારરૂપી રાક્ષસ પણ મરી ગયો, આજ જ હું કેવળ સ્વસ્થ અને ભરપૂર થઈ રહ્યો છું.[૩૮] મારે ચિત્ત શું સગું થતું હતું, આશા શી સગી થતી હતી અને અહંકાર પણ શો સગો થતો હતો ? મારો એ મફતનો પરિ-વાર આજ સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામ્યો એ બહુ

સારું થયું.[૩૯] હું કે જે એક જ છું, પૂર્ણકામ છું, નિત્ય છું, નિર્મળ સ્વરૂપવાળો છું અને વિકલ્પોથી રહિત ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશું છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૦] હું કે જે શોકથી રહિત છું, મોહથી રહિત છું, દેહાદિરૂપ નથી, અહંકારરૂપ નથી, કોઈ સમયે ન હોઉં એવો નથી અને મારાથી કાંઈ પણ જુદું ન હોવાને લીધે સર્વરૂપ પણ છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૧] મને આશાનો સંબંધ નથી, કર્મોનો સંબંધ નથી, સંસારનો સંબંધ નથી, કર્તાપણાનો સંબંધ નથી, ભોક્તાપણાનો સંબંધ નથી અને દેહનો પણ સંબંધ નથી; એટલા માટે હું કે જે અસંગસ્વરૂપ છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૨] હું કે જે 'આત્મા' એ શબ્દથી પણ કહેવાઉં એવો નથી, બીજા કોઈ શબ્દથી પણ કહેવાઉં એવો નથી, 'હું' એ શબ્દનો વિષય પણ નથી, તેમજ 'અમુક' એ શબ્દનો વિષય પણ નથી, તેથી સર્વરૂપ 'હું' એવા મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૩] હું કે જે સર્વનું આદિકારણ છું, સર્વને ધારણ કરનાર છું, ચૈતન્ય છું, જગતરૂપ છું અને દેશ-કાળની મર્યાદાથી પર છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૪] હું કે જે નિર્વિકાર છું, નિત્ય છું, અંશોથી રહિત છું, વ્યાપક છું, સર્વરૂપ છું અને સનાતન છું, તેને હું જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૫] હું કે જે રૂપથી રહિત છું, નામથી રહિત છું, સ્વયંપ્રકાશ છું, વ્યાપક છું અને પોતાથી સર્વદા સ્વરૂપમાં જ રહેલો છું, તેને વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૬] હું મારા સ્વરૂપમાં જ સત્તાને પ્રાપ્ત થયો છું, કે જે સત્તા સમાન રીતે સર્વમાં વ્યાપક છે, સૂક્ષ્મ છે અને સર્વ જગતને મુખ્ય પ્રકાશ આપનારી છે. આવી સત્તાને પ્રાપ્ત થયેલો હું, મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૭] પર્વતો, સમુદ્રો, પૃથ્વી અને નદીઓ સહિત જે કાંઈ દશ્યોની શોભા છે, તે હું નથી અથવા જે કાંઈ દશ્યોની શોભા છે તે હું જ છું. જે આ સઘળા પદાર્થોથી ભરપૂર જગત છે, તે હું નથી અથવા સઘળા પદાર્થોથી ભરપૂર જે જગત છે તે હું જ છું. હું એવા સ્વરૂપવાળો છું, માટે હું મને જ વારંવાર પ્રણામ કરું છું.[૪૮] અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યોને દૂર કરવામાં શક્તિ ધરાવતું મારું પોતાનું જ સ્વરૂપ કે જે મનના વિકલ્પોથી રહિત છે, આનંદથી ભરપૂર હોવાને લીધે સર્વને પ્રિય છે, જગતથી રહિત હોવા છતાં પણ જગતને પ્રકટ કરનાર છે, અંતથી રહિત છે, જન્મથી રહિત છે, જરાથી રહિત છે, ત્રણે ગુણોથી ન્યારું છે અને અખંડિત છે, તેને હું પ્રણામ કરું છું.[૪૯]

व्यपगतमननं समाभिरामं प्रकटितविश्वमविश्वमप्यनंतम्। स्वयमजमजरं गुणादतीतं वपुरहमच्युतमीश्वरं नमामि ॥ ४९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'દશ્યદર્શનસંબંધ' એ નામનો સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૧ મો*

યુક્તિ અને અનુભવથી ચિત્તનો અભાવ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं विचार्य बुद्ध्यांतः पुनरित्थं विचार्यते।
तत्त्वविद्भिर्महाबाहो ज्ञेय आत्मा महात्मभिः ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! 'આત્માને જાણવો એ જ તત્ત્વ છે' એમ સમજનારા મહાત્મા પુરુષો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરી, સમજીને વળી નીચે પ્રમાણે વિચાર કરે છે.[૧] ચિત્તે જ 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એમ સમજીને જગતને ભૂસી નાખ્યું એ વાત સાચી છે, પણ તે ચિત્ત શામાંથી ઊઠ્યું હશે? અહો! જગતની અંદર આવી જવાને લીધે ચિત્ત પોતે પણ

---

*આ એકાશીમા સર્ગમા અનુભવથી અને યુક્તિથી ચિત્તનો અભાવ સિદ્ધ કરવામા આવશે.

ખોટું જ જણાય છે.[૨] ચિત્ત જડ હોવાને લીધે, બીજા ચિત્તથી રહિત હોવાને લીધે અને માયાનું કાર્ય હોવાને લીધે વિનાશી જ છે; અથવા જેમ આકાશમાં દેખાતું ઝાડ ભ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી, તેમ ચિત્ત પણ ભ્રાંતિ વિના બીજું કશું નથી.[૩] જેમ વહાણમાં બેઠેલા બાળકની દૃષ્ટિથી સમુદ્રના કિનારાનાં વૃક્ષો ચાલતાં દેખાય છે, પણ સમજુની દૃષ્ટિથી તે ભ્રમ ગણાય છે; તેમ ચિત્ત અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી અસિદ્ધ જ છે.[૪] જેમ ચગડોળમાં બેઠા હોઇએ ત્યારે પર્વતો ભમતા દેખાય છે, પણ તેમાંથી ઊતર્યા પછી, પર્વતો ભમતા દેખાતા નથી; તેમ અજ્ઞાનરૂપી ભ્રમણ શાંત થતાં, ચિત્તનો પત્તો પણ મળતો નથી.[૫] આ પ્રમાણે જોતાં ચિત્ત મુદ્દલ છે જ નહિ, પણ જે કાંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. સઘળા પદાર્થોની ભાવનાઓ ચિત્તથી જ થાય છે, માટે ભાવનાઓને મિથ્યા સમજીને હું તજી દઉં છું.[૬] હું સઘળા સંદેહોથી રહિત થયો છું અને સઘળા સંતાપોથી રહિત થઈને રહ્યો છું. હું સઘળી તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને જેવો સ્વાભાવિક રીતે છું તેવો જ થયો છું. જેમ પ્રકાશનો ઉપરામ થતાં, વિચિત્ર પ્રકારનાં સઘળાં રૂપસંબંધી જ્ઞાનો દૂર થઈ જાય છે, તેમ ચિત્તનો ઉપરામ થતાં, ચપળતા અને તૃષ્ણા આદિ સઘળા દોષો દૂર થઈ ગયા છે.[૭,૮] ચિત્ત મરી ગયું, તૃષ્ણા જતી રહી, મોહરૂપી પાંજરું તૂટી ગયું અને અહંકાર નષ્ટ થઈ ગયો, તેથી હું જાગ્રત અવસ્થામાં આ નવી જાગ્રત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું.[૯] જગત શાંત થઈને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ ગયું અને જે દ્વૈત દેખાતું હતું તે સાચું હતું જ નહિ. હવે હું જગત સંબંધી કોઈ વિચાર પણ શા માટે કરું? કેમકે મિથ્યા પદાર્થની આ વાત કરવાનું પણ કશું પ્રયોજન નથી.[૧૦] હું જેના આદિ કે અંત નથી અને જેમાં જીવપણું જ નથી એવા પવિત્ર પદને પામ્યો છું. અસંત શાંત, સૂક્ષ્મ, અવિચળ અને સર્વવ્યાપક આત્મા થઈને જ રહ્યો છું. ઘટ-પટ આદિ જે જે કાંઈ બહારના વ્યવહારની વસ્તુઓ છે, ચિત્ત આદિ જે જે અંદરના વ્યવહારની વસ્તુઓ છે, રજ્જુ—સર્પ આદિ જે જે પ્રાતિભાસિક વસ્તુઓ કહેવાય છે અને જીવ આદિ જે જે શાસ્ત્રીય વસ્તુઓ છે, તે સઘળી વસ્તુઓ આકાશથી પણ અત્યંત નિર્મળ, શાંત, અંતથી રહિત, ગ્રહણ કરવાને અશક્ય અને અત્યંત વિસ્તીર્ણ બ્રહ્મ જ છે. ચિત્ત હોય તો પણ ભલે, ન હોય તો પણ ભલે; મરી જાય તો પણ ભલે અને રહે તો પણ ભલે. હું કે જે અખંડ બ્રહ્મરૂપે જ પ્રકાશું છું, તેને હવે એ ચિત્ત હોવા ન હોવા આદિનો વિચાર કરવાનું શું પ્રયોજન છે! હું મૂર્ખતાને લીધે વિચાર કરતો નહોતો તેથી દેહરૂપ થઇને રહ્યો હતો અને હવે તો વિચાર કરવાને લીધે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા થયો છું. હું કે જે વિચાર કરનાર હતો તે ક્યાં ગયો? મન મરી ગયા છતાં પણ 'હવે વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહિ' એવો વ્યર્થ વિકલ્પ કે જે મનરૂપી વેતાળને પાછું જીવન આપે એવો છે, તે શા માટે ઊઠે છે?[૧૧-૧૫] 'હવે વિચાર કરનાર કોઈ છે કે નહિ' એવો જે વ્યર્થ સંકલ્પ મારી અંદર ઊઠે છે તેને હું તજી દઉં છું. 'હું સાક્ષીરૂપ જ છું' એવો નિર્ણય કરીને હું શાંતપણાથી મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું અને ચૂપ થઈ જાઉં છું.[૧૬] હે રામ! વિવેકી પુરુષે ખાતાં, જતાં, સૂતાં અને બેસતાં પણ પોતાની બુદ્ધિ વડે પ્રત્યેક દિવસે નિરંતર આવો વિચાર જ કરવો જોઈએ. સ્વસ્થ અને સ્વરૂપમાં જ રહેલા પોતાના ચિત્તથી આવો વિચાર કરીને જીવન્મુક્ત પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્વેગ નહિ રાખતાં, વ્યવહાર સંબંધી ચાલતાં કાર્યો કર્યા કરે છે.[૧૭,૧૮] આનંદથી ભરપૂર અંતઃકરણવાળા, શરદઋતુના પૂર્ણચંદ્ર જેવા, પ્રસન્ન મુખકાન્તિવાળા, વર્ણાશ્રમની યોગ્યતા અનુસાર વ્યવહાર સંબંધી કાર્યોમાં વિહાર કરતા

અને જેનો અભિમાન તથા મદ ટળી જ ગયો છે એવા મહા બુદ્ધિમાન જીવન્મુક્ત પુરુષો આ સંસારમાં સુખથી વિચરે છે.[१९]

विगतमानमदा मुदिताशयाः शरदुपोढशशांकसमत्विषः । अकृतसंव्यवहारविहारिणस्त्विह सुखं विहरंति महाधियः ॥ १९ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તસત્તાપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

सर्ग ८२ मो×

વીતહવ્યમુનિએ ઇન્દ્રિયો તથા મનને સમજણ આપી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

विचार एवं विदुषा संवर्तेन कृतः पुरा ।
कथितो मम विंध्याद्रौ तेनैव विदितात्मना ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેણે આત્માને જાણ્યો હતો એવા વિદ્વાન સંવર્તમુનિએ પૂર્વે એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો હતો અને પાછો વિંધ્યાચળમાં તેમણે જ એ વિચાર મારી પાસે કહ્યો હતો.[१] તમે વિચારમાં તત્પર રહેનારી બુદ્ધિ વડે આ નિશ્ચયને પકડીને અનુક્રમે જ્ઞાનની ભૂમિકાઓમાં ચડતાં ચડતાં, આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળી જાઓ.[२] હે રામ ! હવે મોક્ષ આપનારો ઇન્દ્રિયોને અને મનને સમજાવવારૂપ એક બીજો વિચાર હું કહું છું તે તમે સાંભળો કે જે વિચારથી 'વીતહવ્ય' નામના મુનિએ સઘળા સંદેહોથી રહિત થઈને પરમપદમાં નિવાસ કર્યો હતો. જેમ સૂર્ય મેરુપર્વતની લાંબી લાંબી ગુફાઓની આસપાસ ફરે છે, તેમ પૂર્વે મહાતેજસ્વી વીતહવ્યમુનિ સંસારથી કંટાળીને સમાધિ કરવાનું સ્થળ શોધવા સારુ વનની અંદર લાંબી લાંબી વિંધ્યાચળની ગુફાઓની આસપાસ ફરતા હતા. સંસારરૂપી ભ્રમને આપનારી અને આધિઓને તથા વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરનારી, આ ભયંકર ક્રિયાઓની પદ્ધતિથી કેટલેક કાળે એમના મનમાં કંટાળો આવ્યો હતો.[३-५] એ વીતહવ્યમુનિએ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મળે એવા ગંભીર પદને પામવાની ઇચ્છાથી જગતમાં પોતાનાં સઘળાં કામકાજો બંધ કર્યાં કે જે ઘણા કાળથી કરવામાં આવતાં આવતાં જૂનાં થઈ ગયાં હતાં. (અર્થાત્ સંન્યાસ લીધો.)[६] જેમ ભ્રમર સુગંધવાળા અને પરાગોથી શ્વેતપણાવાળા નીલકમળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એ વીતહવ્યમુનિએ સુગંધવાળી અને કપૂરથી ધોળેલી કેળનાં પાંદડાંઓથી બનાવેલી પર્ણશાળામાં પ્રવેશ કર્યો.[७] જેમ વૃષ્ટિથી રહિત થયેલો મેઘ તાપ વિનાના પર્વતની ઉપર બેસે, તેમ એ મુનિ જેના ઉપર સારી રીતે મૃગચર્મ પાથર્યું હતું એવા શુદ્ધ અને સમતાવાળા આસન પર બેઠા.[८] પદ્માસન વાળી, પગનાં તળાંઓની ઉપર હાથની આંગળીઓ રાખી, ડોકને ઊંચી રાખી, શરીરને સ્થિર કરી, શિખરની પેઠે તેમણે સ્થિતિ કરી.[९] જેમ સાયંકાળે મેરુપર્વતની ગુફામાં પેસતો સૂર્ય ચારેબાજુ ફેલાયેલા પોતાની કાન્તિના સમૂહને સારી પેઠે સમેટી લે છે, તેમ એ મુનિએ વિષયોમાં ચારેબાજુ વિખરાયેલા પોતાના મનને ધીરે ધીરે સારી પેઠે સમેટી લીધું.[१०] અનુક્રમે બહારના અને અંદરના સઘળા વિષયોનો ત્યાગ કરતાં, એ મુનિએ નિર્દોષ થયેલા પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.[११]

વીતહવ્ય બોલ્યાઃ–(સ્વગત) અહો ! વિષયોમાંથી પાછું વાળેલું છતાં પણ ક્ષણમાત્રમાં પાછું ચંચળ થઈ જતું આ મન તરંગોથી તણાતાં જતાં પાંદડાંની જેમ સ્થિરતાને પ્રાપ્ત થતું નથી.[१२] ચક્ષુ આદિ પ્રચંડ ઇન્દ્રિયોએ ભ્રમથી પકડેલા વિષયોને માટે આ મન હાથથી પછાડેલા

× આ બ્યાશીમા સર્ગમા વીતહવ્યમુનિએ આત્મામાં એકાગ્રતા કરવાને માટે ઇન્દ્રિયોને અને મનને જુદાં જુદાં કારણો બતાવીને સમજણ આપ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

દડાની જેમ નિરંતર ઊછળ્યા જ કરે છે. આ મન ઇન્દ્રિયોએ વધારેલી વૃત્તિઓમાં એકને તજી બીજીને અને બીજીને તજી ત્રીજીને, એમ અનેક વૃત્તિઓમાં ભટક્યા કરે છે; અને જેમાંથી પાછું વાળીએ તેમાં તો ગાંડાની માફક દોડે છે. મોટા વેગવાળું મન ઘડામાંથી લુગડામાં જાય છે અને લુગડામાંથી ગાડામાં જાય છે; એટલે જેમ વાંદરો વૃક્ષોમાં કૂદ્યા કરે છે, તેમ આ મન જુદા જુદા વિષયોમાં કૂદ્યા કરે છે.[૧૩–૧૫] હવે હું પ્રથમ મનને નીકળવાનાં પાંચ દ્વારોરૂપ આ તુચ્છ ચક્ષુ આદિ કે જેઓ 'ઇન્દ્રિયો' એ નામથી ઓળખાય છે, તેઓનું જ સારી પેઠે અવલોકન કરું. હે અભાગણી ઇન્દ્રિયો ! જેમ સમુદ્રના જળને સ્થિર થવાનો અવસર મળતો નથી, તેમ તમને પણ સ્થિર થવાનો અવસર મળતો નથી કે શું? તમે જો સ્થિર થાઓ, તો જ મને સમાધિથી આત્માનું દર્શન મળે.[૧૬,૧૭] હે ચપળ અભિપ્રાયવાળી ઇન્દ્રિયો! કેવળ અનર્થોમાં પડવાને માટે ચપળતા કરો નહિ. ચપળતા કરવાથી ભૂતકાળમાં જે ઘણાં ઘણાં દુઃખો પડ્યાં હતાં તેઓનું સ્મરણ કરો. હે મનનાં દ્વારોરૂપ અધમ ઇન્દ્રિયો! તમે જડ જ છો અને જે જડ હોય છે તેઓનું ઊછળવું ઝાંઝવાનાં પાણીના ઊછળવાની પેઠે વ્યર્થ જ હોય છે.[૧૮,૧૯] તમે કે જેઓ સર્વદા મિથ્યા સ્વરૂપવાળી જ છો, તેમનું આ સાચા તત્ત્વને સમજ્યા વિનાનું ઉદ્ધતપણું આંધળાં માણસોના દોડવા જેવું થાય છે.[૨૦] હે અભાગણી ઇન્દ્રિયો ! મહાસમર્થ ચૈતન્યરૂપ હું જ સાક્ષીપણાથી સઘળું કરું છું, તે છતાં તમો નાહક આકુળ–વ્યાકુળ શા માટે થાઓ છો? સાચા સ્વરૂપથી રહિત હોવાને લીધે ઊંબાડિયાના ભ્રમણથી દેખાતાં ચક્રો જેવી અને રજ્જુમાં થતી સર્પની ભ્રાંતિ જેવી આ ચક્ષુ આદિ મારી ઇન્દ્રિયો મફતની જ મસ્તી કર્યા કરે છે. સર્વને પ્રકાશ આપનારો જે સાક્ષી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને જાણે છે, તેની સાથે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ સ્વર્ગલોકને અને પાતાળના પર્વતને જરા પણ સંબંધ નથી, તેમ આત્માને અને ઇન્દ્રિયોને જરા પણ સંબંધ નથી. જેમ માર્ગમાં ચાલતો માણસ સર્પોથી દૂર જ રહે અને જેમ બ્રાહ્મણ ચાંડાળોથી દૂર જ રહે, તેમ અખંડિત ચૈતન્યરૂપ આત્મા ઇન્દ્રિયોથી દૂર જ રહે છે. હે ઇન્દ્રિયો! જેમ સૂર્યના સ્વતંત્ર પ્રકાશમાત્રથી ખેડ તથા મજૂરી આદિ દિવસનાં કાર્યો કરનારાઓની પરસ્પર ધામધૂમ ચાલ્યા કરે છે, તેમ આત્માની સ્વતંત્ર સત્તામાત્રથી તમારી પરસ્પર ધામધૂમ ચાલ્યા કરે છે.[૨૧–૨૫] હે ચિત્ત! તું તારી વૃત્તિઓરૂપી સ્ત્રીઓને બહાર ભટકાવનારું હોવાને લીધે ભડવા જેવું છે, દેહને આત્મા માનનારું હોવાને લીધે ચાર્વાક× જેવું છે અને પેટ ભરવાને અર્થે સઘળી દિશાઓમાં ફરનારું હોવાને લીધે ભિખારી જેવું છે.[૨૬] હે જગતને ઉત્પન્ન કરનારા ચિત્ત! હવે કૂતરાની જેમ તારું ભટકવું કે જે કેવળ અનર્થને માટે જ છે તેને તજી દે. 'હું ચૈતન્ય છું' એવી તને જે ભ્રાંતિ છે, તે વ્યર્થ છે અને ખોટી જ છે. હે શઠ ચિત્ત! ચૈતન્ય અને તું કે જેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છો, તેઓની એકતા સંભવે જ નહિ.[૨૭] 'હું પરમાત્માની સત્તા વિના સ્વતંત્ર સત્તાથી જીવું છું' એવા પ્રકારની જે તને અહંકારને લીધે દુર્મતિ થઈ છે, તે સાચી નથી પણ ખોટી જ છે અને કેવળ દુઃખને માટે જ થઈ છે.[૨૮] તારા 'અભિમાન' નામના પરિણામનો ઉદય થતાં 'આ દેહ હું છું' એવી જે તને

× ચાર્વાક નામે એક મહાનાસ્તિક થઈ ગયો. તેણે એવો મત ફેલાવ્યો હતો કે, જે નરી આંખે દેખાય તે સાચું. નરી આંખે દેહ દેખાય છે, માટે દેહ એ જ આત્મા છે અને પરલોક તેમજ પુનર્જન્મ જેવું કાંઈ જ નથી. જગતનો સૌથી મોટો ભાગ જાણેઅજાણે પણ આ ચાર્વાક મતને અનુસરે છે; કારણ કે તેનો મત દેખીતો મીઠો છે, એટલે ચારુવાક (સુંદર વાણી)એ મતનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

આસક્તિ થાય છે તેનો ત્યાગ કર. હે મૂર્ખ ચિત્ત! તું કોઈ વસ્તુ જ નથી, તે છતાં અમથું—અમથું શા માટે ચપળતા કરે છે ? હે મહામૂર્ખ ! આદિથી તથા અંતથી રહિત જે અનુભવ છે, તે ચૈતન્ય વિના બીજું કશું છે જ નહિ; તે છતાં આ દેહમાં 'ચિત્ત' એ નામ ધરાવી રહેનારું તું કોણ છે? હે ચિત્ત ! ભોગના સમયમાં અમૃત જેવી લાગતી અને પરિણામે ઝેરી ફળને આપનારી જે કર્તાપણાની તથા ભોક્તાપણાની તને ભ્રાંતિ છે, તે વૃથા જ છે. હે મૂર્ખ ચિત્ત ! ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કરીને તું ઉપહાસના પાત્રરૂપ થા નહિ. તું કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. તું તો કેવળ નિશ્ચેષ્ટ જ છે અને બીજાની આપેલી સત્તાથી જાગ્રત થાય છે.[૨૯–૩૨] ભોગોને તું શું થાય છે અને ભોગો તારે શું થાય છે ? તું જડ છે તેથી મુદ્દલ તારું સ્વરૂપ જ નથી; ત્યારે તારા બંધુ કે મિત્ર આદિ તો ક્યાંથી જ હોય ?[૩૩] જે પદાર્થ જડ હોય છે, તે પોતાની સત્તાથી નહિ છતાં પરાઈ સત્તાથી પોતાની સત્તા ભોગવતો હોય છે, માટે ખોટો જ હોય છે. તું કે જે જડ છે તેમાં સમજનાર, કર્તા, ભોક્તા અને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન રાખનાર વગેરે ભાવ ચૈતન્યની સત્તા વિના ઘટતાં જ નથી.[૩૪] તું જો જીવરૂપ હોય, તો જે આત્મા છે તે જ તારું સ્વરૂપ છે; માટે તારે નિર્વિકલ્પપણે જ રહેવું જોઇએ; કેમકે અનેક સંકલ્પ–વિકલ્પોથી ભરેલી અને દુઃખ દેનારી તારી આવી સ્થિતિ ઘટતી જ નથી.[૩૫] કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું કે જેને તેં પોતામાં મિથ્યા જ માની લીધેલાં છે, તેમને ધીરે ધીરે જે યુક્તિથી હું ભૂંસી નાખું છું તે યુક્તિ તું સાંભળ.[૩૬] આ તું પોતે તો જડ જ છે એમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી. જ્યારે તું નિશ્ચેષ્ટ જ છે, ત્યારે તને કર્તાપણું કેવું હોય ? 'શિલાઓ નાચે છે' એ વાત તે કાંઈ સંભવે ?[૩૭] માટે તું એમ સ્વીકાર કર કે, મારામાં જે શુદ્ધ પરમાત્માનો પ્રતિબિંબરૂપ ભાગ છે, તેની સત્તાથી જ મારું સઘળું જીવન છે. હે ચિત્ત! તું જીવે છે, ઇચ્છે છે, હણે છે, જાય છે અને નાચે છે એ સઘળું વૃથા જ છે; કેમકે એમાંની કોઈ પણ ક્રિયા તારી પોતાની શક્તિથી થતી નથી પણ આત્માની શક્તિથી જ થાય છે; માટે એ ક્રિયાઓ તારી કરેલી ન કહેવાય પણ આત્માની કરેલી જ કહેવાય. જે કામ જેની શક્તિથી કરવામાં આવે, તે કામ તેણે જ કરેલું કહેવાય પણ વચલાએ કરેલું ન કહેવાય. જેમકે દાતરડું પુરુષની શક્તિથી કાપે છે માટે પુરુષ જ કાપનાર કહેવાય છે, પણ દાતરડું કાપનારું કહેવાતું નથી. જે પદાર્થ જેની શક્તિથી હણાય તે પદાર્થ તેણે જ હણેલો કહેવાય પણ વચલાએ હણેલો ન કહેવાય. જેમકે તલવાર પુરુષની શક્તિથી હણે છે, માટે જે હણાયો હોય તેને પેલા પુરુષે જ હણેલો કહેવાય છે પણ તલવારે હણેલો કહેવાતો નથી. જેની શક્તિથી પિવાતું હોય તે જ પીનાર કહેવાય પણ વચલો પીનાર કહેવાય નહિ. જેમકે માણસ ભૂંગળી વડે પાણી પીતો હોય ત્યારે તે માણસ જ પાણી પીનાર કહેવાય છે પણ ભૂંગળી પાણી પીનાર કહેવાતી નથી.[૩૮–૪૧] હે ચિત્ત! તું સ્વભાવથી જ અત્યંત જડ છે અને તને જે ચેતન મળે છે, તે સર્વજ્ઞ આત્માથી જ મળે છે; માટે આત્મા પોતે પોતાને જ સર્વ પદાર્થોરૂપે ગોઠવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે; એટલે તારામાં કર્તાપણું પ્રાપ્ત જ થતું નથી.[૪૨] મહાસમર્થ આત્મા જ તને સર્વદા જાગ્રત કરે છે; કેમકે સમજુએ મૂઢ લોકોને સેંકડો આવૃત્તિઓથી પણ જગાડવા જ જોઈએ. આ સંસારમાં કેવળ બોધરૂપ આત્મસત્તા જ સ્ફુરે છે અને તે સત્તાથી જ તું 'ચિત્ત' એ શબ્દને તથા તેના અર્થને ધરી રહ્યું છે.[૪૩,૪૪] હે ચિત્ત ! આ પ્રમાણે તું આત્માની શક્તિરૂપ અજ્ઞાનમાંથી આવેલું છે, એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો, જેમ સખત તડકામાં હિમ પીગળી જાય, તેમ તું પીગળી ગયા વિના રહે જ નહિ.[૪૫]

હે ચિત્ત! તુ જ્ઞાનથી તુરત જ પીગળી જાય એમ છે, એટલા માટે તું મૂએલુ જ છે, નિશ્ચેષ્ટ જ છે અને વાસ્તવિક રીતે જોતાં મુદ્દલ છે જ નહિ, તેથી તારે 'હું આત્મા છું' એવી દુઃખ આપનારી આસક્તિ રાખવી નહિ. હે ચિત્ત! તારી કરેલી સઘળી કલ્પનાઓ ઇન્દ્રજાળની લતાઓની માફક મિથ્યા જ છે; કેમકે અખંડ અનુભવરૂપ બ્રહ્મ જ સર્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે. બ્રહ્મની ચૈતન્યશક્તિના મિશ્રણવાળી માયાશક્તિ જ મનુષ્યોરૂપે, દેવતાઓરૂપે અને બ્રહ્માંડોરૂપે ગોઠવાયેલી છે. જેમ સમુદ્રની ભરતી જળમય મોજાં સિવાય બીજું કાંઈ નથી, તેમ આ જગત આત્માનાં સ્ફુરણો વિના બીજુ કાંઈ નથી. હે મૂઢ ચિત્ત! તું જો પોતાને ચૈતન્યમય સમજતું હોય, તો તું કદી પણ એ પરમપદથી જુદું નથી; તો હવે કોને માટે ચિંતા કરે છે?[૪૯] હે મૂર્ખ ચિત્ત! એ પરમપદ ત્રણે કાળના માપથી રહિત છે, સર્વમાં વ્યાપક છે અને સર્વરૂપ છે, માટે તેની પ્રાપ્તિ થઈ તો સર્વદા સર્વની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી.[૪૬–૫૦] તું પણ નથી અને દેહ પણ નથી. જે કાંઈ છે, તે સ્વયપ્રકાશ અને વ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. અવિચળ આત્મામાં 'હું અને તું' ઇત્યાદિ કેવળ આભાસો જ સ્ફુર્યા કરે છે, માટે કોને શી પીડા છે? કોઇને કાંઈ પીડા નથી. તું જો આત્મા હોય તો સર્વવ્યાપક આત્મા એક જ છે, બીજો કોઈ નથી; માટે આત્માની પ્રાપ્તિને માટે નિશ્ચિત રહે. જો તું આત્માથી અન્ય હોય તો તું જડ હોવાને લીધે મુદ્દલ છે જ નહિ.[૫૧,૫૨] જે છે તે કેવળ આત્મા જ છે. સઘળુ બ્રહ્માંડ આત્મા જ છે. આત્માથી જુદું કાંઈ છે જ નહિ. તું જો કાંઈ પણ આત્માથી ભિન્ન હોય તો તું મુદ્દલ કાંઈ છે જ નહિ.[૫૩] 'આ શરીર હું છુ અને આ સ્ત્રી, પુત્ર તથા ધન આદિ મારાં છે' એવી નકામી આસક્તિ તું શા માટે રાખે છે? જો સસલાના શિંગડાથી કોઈ માર્યો જતો હોય તો જ મિથ્યા પદાર્થોની આસક્તિથી લાભ થવો સંભવે.[૫૪] હે શઠ ચિત્ત! જેમ દિવસમાં છાયા વિના અને તડકા વિના ત્રીજો કોઈ ભાગ જ નથી, તેમ જગતમાં ચૈતન્ય વિના અને જડ વિના ત્રીજો કોઈ ભાગ જ નથી.[૫૫] માટે હે ચિત્ત! કેવળ ચૈતન્યના અવલોકનથી તારી જડતાનો અને તારી અંદર રહેલા ચિદાભાસનો નાશ થતાં જ કેવળ અનુભવમાત્ર અખંડ ચૈતન્ય અવશેષ રહે છે, તે જ તું છે.[૫૬] હે મૂઢ! આમ હોવાને લીધે તને કર્તાપણું કે ભોક્તાપણું કાંઈ પણ નથી. તું તો પરબ્રહ્મ જ છે, એટલા માટે મૂર્ખપણાને છોડી દઇને ધીરજવાળું થા.[૫૭] જો કે તું આ રીતે આત્મારૂપ જ છે, તો પણ 'આત્મા ચિત્તરૂપ સાધનથી પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે તો કેવળ ઉપદેશનાં વાક્યોની જમાવટને માટે જ કહેવામાં આવે છે.[૫૮] જો તું એમ ધારતું હોય કે, 'હું આત્માને એક જાતનું સાધન જ છું' તો તું આપમેળે ગતિ કરવામાં પણ સમર્થ નથી; માટે તારું કર્તાપણાનું અભિમાન વૃથા જ છે. સાધન કે જે જડ હોય છે, ગતિ વિનાનું હોય છે અને કર્તાએ આપેલી પ્રેરણા વિના અશક્ત જ હોય છે, તે કર્તાએ આપેલી પ્રેરણા વિના શી રીતે કાર્ય કરી શકે? જો કર્તા પ્રેરણા ન આપે તો સાધનમાં કોઈ જાતની શક્તિ જ હોતી નથી. જો કાપનારો પુરુષ પ્રેરણા ન આપે તો દાતરડું શુ કરી શકે? તલવાર મારીને કાપી નાખવાના કામમાં પુરુષ જ સમર્થ છે. તલવાર તો સઘળા અવયવોથી સંપૂર્ણ હોય તો પણ જડ હોવાને લીધે કશું કરવાને સમર્થ નથી.[૫૯–૬૧] હે મિત્ર! તું પોતે જડ હોવાને લીધે કાંઇ પણ કરી શકે એમ નથી; એટલા માટે દેહાદિની તથા સ્ત્રી–પુત્રાદિની સંભાળ લેવાનો વ્યર્થ ખેદ ધરવો છોડી દે. હે મૂર્ખ! જે અશક્ત હોય તેને બીજાઓની સંભાળને માટે ઉદ્વેગ કરવો શોભતો જ નથી.[૬૨] 'આત્મા જ જીવપણાને પામીને સંસારમાં પીડાય છે. એટલે તેને માટે

'હું સઘળા પ્રયત્નો કરવાનો ખેદ ભોગવું છું' એમ જો તું ધારતું હોય, તો એ તારું ધારવું વૃથા છે. જે તારા જેવો હોય તેને માટે જ તારે ખેદ ધરવો યોગ્ય છે; પણ આત્મા તારા જેવો નથી માટે તેને અર્થે તારે ઉદ્વેગ કરવો યોગ્ય નથી. આત્માને તો કોઈ કાર્ય કરવાથી કે નહિ કરવાથી કાંઈ હાનિ–લાભ થાય એમ નથી.[૬૩] તું દેહમાં અભિમાન ધરીને 'હું ભોગોની સગવડ કરી આપીને દેહનો ઉપકાર કરું છું' એમ ધારતું હોય તો તું દેહને માટે અમસ્તું જ દુઃખી થાય છે; કેમકે દેહમાં રહેનારાં પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયો સઘળાં જડ છે; માટે તેમાં કોઈને કોઈ પણ ભોગ જોઈતો નથી.[૬૪] 'આત્મા કે જે દેહનો ધણી છે, તેને ભોગોની સગવડ કરી આપીને, હું તેનો ઉપકાર કરું છું' એમ તું ધારતું હોય તો તારું એ ધારવું પણ મોહ છે; કેમકે આત્મા સર્વદા તૃપ્ત જ છે, માટે તેને કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા જ નથી.[૬૫] સ્વયંપ્રકાશ અને સર્વમાં વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ એક આત્માથી જ આ સઘળું જગત ભરપૂર છે; માટે જગતમાં આત્માથી ન્યારો કોઈ પદાર્થ જ નથી કે જેની આત્માને ઇચ્છા થાય.[૬૬] સર્વરૂપ, સર્વમાં વ્યાપક અને એક હોવા છતાં અનેકરૂપે દેખાવાની શક્તિવાળો આત્મા પોતે પોતામાં જ સર્વ જગતને બનાવે છે, માટે તેને કયો પદાર્થ અલભ્ય હોય કે જેની તે ઇચ્છા કરે?[૬૭] હે ચિત્ત! જેમ રાજાની અલબેલી રાણીને જોઇને જુવાન પુરુષ અમસ્તો જ દુઃખી થાય છે, તેમ તું આત્માની આ સઘળી લીલાને જોઇને અમસ્તું જ દુઃખી થાય છે.[૬૮] હે ચિત્ત! 'ત્યારે હું આત્માની સાથે સંબંધ રાખીને, તેના અનુગ્રહથી જ ભોગો ભોગવીશ' એમ તું ધારતું હોય, તો તારું એ ધારવું પણ વૃથા છે; કેમકે જેમ ફળ પુષ્પના સંબંધને યોગ્ય જ નથી, તેમ તું આત્માના સંબંધને યોગ્ય જ નથી. ફળ જો પુષ્પની સાથે સંબંધ ધરે, તો સંબંધ ધરતાં જ પુષ્પને દૂર કરી દે છે, તેમ તું પણ જો આત્માની સાથે સંબંધ ધરે તો સંબંધ ધરતાં જ આત્માને દૂર કરી નાખે એવું છે; માટે જેમ ફળ પુષ્પનો કાંઈ પણ ઉપભોગ લઈ શકે એમ નથી, તેમ તું આત્માનો કાંઈ પણ ઉપભોગ લઈ શકે એમ નથી.[૬૯] એકને બીજા પદાર્થની અંદર રહેવું અથવા બીજા પદાર્થની સાથે મળી જવું એ મુખ્ય સંબંધનું લક્ષણ છે તો તેવો સંબંધ તારાથી ધરાવી શકાય એમ નથી; કેમકે તારો સ્વભાવ અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ છે. તું અનેક પ્રકારની રચનાઓવાળાં તથા અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરાવનારાં અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખોની અનેક દશાઓવાળું છે અને આત્મામાં તેવી એકે દશા નથી; માટે તારો સ્વભાવ અને આત્માનો સ્વભાવ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ છે. જેઓ દૂધે દૂધની જેમ પરસ્પરથી અત્યંત સમાન હોય અથવા દૂધની તથા પાણીની જેમ પરસ્પરમાં અડધા સમાન હોય, તેઓનો સંબંધ થવો ઘટે, પણ જેઓ જળની અને અગ્નિની જેમ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોય તેઓનો સંબંધ થવો ઘટે જ નહિ.[૬૯–૭૨] જગતમાં જેઓ પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોય તેઓનો સંબંધ થાય, તો તેઓમાંથી એકનો વિનાશ થયા વિના રહે જ નહિ એમ જોવામાં આવે છે; માટે તેઓનો સંબંધ જ રહી શકતો નથી. જો પરસ્પરથી વિરુદ્ધ ન હોય તો પદાર્થનો પરસ્પર સંબંધ થતાં, તે પદાર્થોના ગુણો પરસ્પરથી સારી પેઠે મળી જાય છે; પણ જડરૂપ તું અને અનુભવરૂપ આત્મા તો પરસ્પરથી અત્યંત વિરુદ્ધ હોવાને લીધે, તમારા સ્વભાવોનું પરસ્પરથી મળતાપણું થાય એમ જ નથી. તારો અને આત્માનો સંબંધ થતાં જો તારા પ્રભાવથી અનુભવરૂપ આત્મા દૂર થઈ જાય, તો તને જાણનારો કોઈ ન રહેવાને લીધે તારી સિદ્ધિ ન થાય અને આત્માના પ્રભાવથી તું નષ્ટ થઈ જાય, તો તેં પોતાના નાશને અર્થે જ

આત્માનો સબંધ માગ્યો કહેવાય; એટલે બન્ને રીતે તને જ હાનિ છે. તું ભોગની લાલચથી આત્માના સંબંધને માગીને હાથે કરીને તારા સ્વરૂપનો નાશ કરવા જ ધારે છે; માટે તેમ કર નહિ. સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવું એ મોટું દુઃખ છે.[૭૩] 'હું આદિ સઘળું દશ્ય કે જે અજ્ઞાનરૂપ છે, તેનો આત્માના જ્ઞાનરૂપપણાના પ્રભાવથી નાશ થઈ જાય, તો એકલો નિરતિશય આનંદરૂપ આત્મા જ અવશેષ રહેશે એ સારું થશે' એમ ધારીને તું એટલાથી સતોષ માનતું હોય, તો એકાગ્રધ્યાનરૂપ અખંડ સમાધિ કરીને આત્માનું જ દર્શન કરનાર થા. હે ચિત્ત! તને સમાધિમાં જ સુખ છે પણ સંકલ્પો કરવામાં સુખ નથી; કારણ કે જેમ ધોધનું પાણી પથરાઓમાં પડતાં ફેલાઈ ગયેલા જેવું થઈ જાય છે, તેમ અખંડ અનુભવ સંકલ્પોને લીધે દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આદિમાં પડતાં ફેલાઈ ગયેલા જેવો થઈ જાય એ મોટું દુઃખ છે.[૭૪,૭૫] હે ચિત્ત! 'હું સંકલ્પો કરતું નથી પણ આત્મા જ કર્તાપણારૂપ સ્વભાવને લીધે સંકલ્પો કરે છે' એમ તું ધારતું હોય, તો એ તારી ભૂલ છે. આત્મા કે જે કલ્પનારૂપી કાદવથી રહિત છે અને પ્રકાશીને કલ્પનાઓનો નાશ કરનારા જ છે, તેમાં વળી કર્તાપણું કેવું હોય? આકાશમાં પુષ્પ હોવું સંભવે કે? જેમ આકાશમાં આકાર સંભવતો જ નથી, તેમ આત્મામાં કર્તાપણું સંભવતું જ નથી. જેમ સમુદ્ર જળરૂપે, ફીણોરૂપે, પરપોટાઓરૂપે અને તરંગોરૂપે સ્ફુરે છે પણ પોતે તેમાંનું કાંઈ કરતો નથી, તેમ તેં કલ્પેલા અનેક ભેદોરૂપે આત્મા કેવળ સ્ફુરે જ છે, પણ પોતે કોઈ ભેદની કલ્પના કરતો નથી.[૭૬–૭૮] જેમ સમુદ્રમાં ધગધગતો અંગારો હોવો સંભવતો નથી, તેમ સર્વાત્મક અને સ્વયંપ્રકાશપણાથી સ્ફુરતા આ ચૈતન્યરૂપ આત્મામાં દ્વૈત હોવું સંભવતું જ નથી. હે ચિત્ત! આત્મા કલ્પનાઓથી રહિત છે અને તું જડ હોવાને લીધે કલ્પના કરી શકે એમ નથી, માટે કલ્પના જ સિદ્ધ નહિ થવાને લીધે વિષયોથી રહિત એક અનુભવ જ સાચો છે, બીજું કાંઈ પણ સાચું નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ આકાશમાં વન નથી, તેમ અખંડ અનુભવરૂપ આત્મામાં 'આ જુદું છે, આ જુદું નથી, આ શુભ છે અને આ અશુભ છે' એવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પના છે જ નહિ. વિષયોથી રહિત અખંડ અનુભવરૂપ આ આત્મા જ ભરપૂર થઈ રહેલો છે, તો તેમાં 'આ હું છું અને આ બીજો છે' એવા પ્રકારની મિથ્યા કલ્પના કેમ જ હોય? આત્મા કે જે આદિથી રહિત છે અને વ્યાપકપણાથી સર્વત્ર ભરપૂર છે, તેમાં કલ્પનાનો આરોપ કોણ કરી શકે? આકાશમાં ઋગ્વેદની સંહિતા લખવી હોય તો કોઈથી લખી શકાય?[૭૯–૮૨] હે ચિત્ત! તેં નિર્મળ થઈને આત્માને સઘળા પદાર્થોના તત્ત્વરૂપ, અખંડ અનુભવરૂપે રહેલો અને સઘળી દિશાઓમાં અત્યંત ભરપૂરપણાથી રહેલો જાણ્યો, એટલા માટે મારાં સુખ–દુઃખો ઝાંઝવાનાં પાણી આદિ પ્રાતિભાસિક પદાર્થોની જેમ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે. મને સુખ–દુઃખ ના દેખાવો થતા હતા એ ભ્રાંતિ જ હતી.[૮૩]

नित्योदिते सकलवस्तुपदार्थसारे संवित्स्थिते भरितनिर्भरभूरिदिक्कम् । आत्मन्यसत्यमिव साधु गते मलत्वात् क्षीणौ सुखासुखलवौ मम वै स मोहः

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઇન્દ્રિયાનુશાસનયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

सर्ग ८३ मो×

ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો હોવાથી થતા દોષો તથા ન હોવાથી થતાં સુખો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

भूयो मुनिवरो धीरो धिया धवलमेधया।
स्वमिंद्रियगणं गुप्तो बोधयामास साध्विदम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એકાંતમાં બેઠેલા એ ધીર વીતહવ્યમુનિએ શુદ્ધ ધારણાવાળી બુદ્ધિથી ફરી વાર પણ પોતાની ઇન્દ્રિયોના સમૂહને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો.[1] એ મુનિએ પોતાની ઇન્દ્રિયોને એકાંતમાં જે સમજણ આપી હતી તે તમને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તમે તે સાંભળો. તે સાંભળીને અને તેવી જ ભાવનાને પ્રાપ્ત થઈને તમે બિલકુલ દુઃખરહિત થાઓ.[2]

વીતહવ્ય બોલ્યાઃ–હે ઇન્દ્રિયો! આ તમારી પોતાની સત્તા (વિદ્યમાનપણું) જીવનના સમયમાં ઘણા ઘણા અનર્થો આપનારી છે અને મરણ થયા પછી પણ નરક આદિ ઘણાં દુઃખો આપનારી છે; એટલા માટે તમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તમારી ખોટી સત્તાને તજી દો.[3] હું સ્પષ્ટ ધારું છું કે, મારા ઉપદેશથી તમારી આ સત્તા નષ્ટ જ થઈ ગઈ; કેમકે તમે અજ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છો. ઉપદેશથી અજ્ઞાન નષ્ટ થતાં તમોને પાછી સત્તા મળવાની જ નથી. હે ચિત્ત! જેમ બાળકોની અગ્નિમાં ક્રીડા તે બાળકોનાં પડખાંઓને બાળવાને માટે જ થાય છે, તેમ તારી સત્તા તને દુઃખ આપવાને માટે જ થાય છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, ભ્રાંતિ પામેલા મૂર્ખ લોકોના રાગ–દ્વેષાદિ કલ્લોલોની ભીડવાળા આ સંસારરૂપી નદીઓના સમૂહો કાળરૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે.[4-6] હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાથી જ, જીવોમાં પોતપોતાના અભિમાનને લીધે પરસ્પરનાં અનિષ્ટો કરવાનાં ચિંતવનો થાય છે, એવી દુઃખોની પરંપરા વરસાદની સતત ધારાઓની પેઠે ક્યાંયથી આવી પડે છે.[7] હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, અંત વિનાની, હૃદયને ઉખેડી નાખવામાં તત્પર થયેલી, ક્રૂર અને ચીસો પડાવનારી વિપત્તિરૂપી વિષૂચિકા (કોલેરા) ઝડપ કર્યા કરે છે.[8] હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ ઉધરસ તથા શ્વાસરૂપી ભ્રમરોના ગુંજારવવાળી અને ધોળા દેખાવવાળી જરા તથા મરણરૂપી મંજરી દેહરૂપી જૂના ઝાડમાં ખીલેલી છે.[9] હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, મનોરથોરૂપી સર્પોથી ઘેરાયેલાં અને જડતારૂપી ઘાટા ઝાકળવાળાં ગોલકોરૂપી છિદ્રોવાળા શરીરોરૂપી ખાડાની અંદર ચિંતારૂપી ચપળ ગરોળી ભમ્યા કરે છે. હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, અનેક ચાળાઓ કરી અવાજ કરતું લોભરૂપી પક્ષી પોતાની સુખ–દુઃખાદિ દ્વંદ્વોરૂપી તીક્ષ્ણ ચાંચથી આ કાયારૂપી જૂના ઝાડમાંથી શાંતિ તથા ધર્મ આદિ ગુણોરૂપી ફળ–પુષ્પોના સમૂહને કાપી નાખે છે.[10,11] હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ, આ કઠોર, અપવિત્ર અને દુરાચારવાળો કામરૂપી કૂકડો, વાસનાઓરૂપી ઘણા કચરાવાળા મનરૂપી ઉકરડાને ચારેબાજુ ખોતર્યા કરે છે.[12] હે ચિત્ત! તું જોઈ લે કે, તારા હોવાને લીધે જ આ મોટી મોહરૂપી રાત્રિમાં અજ્ઞાનરૂપી ભયંકર ઘુવડ, જેમ સ્મશાનમાં વેતાળ નાચે, તેમ હૃદયરૂપી ઝાડમાં નાચે છે.[13] હે ચિત્ત! અને હે ઇન્દ્રિયો! તમારા હોવાથી જ, જેમ રાત્રિમાં પિશાચણીઓ નાચે તેમ તેના જેવી બીજી અનેક આકૃતિઓ અજ્ઞાનને લીધે ભટક્યા કરે છે.[14] હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને તજી દે, તો જેમ પ્રભાતમાં સૂર્યના

× આ ત્યાશીમા સર્ગમાં ચિત્તની તથા ઇન્દ્રિયોની સત્તાથી સઘળા દોષો તથા અનર્થો થાય છે અને તેઓની ખટપટ ન હોવાથી સઘળા ગુણોની તથા સુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

પ્રકાશથી કમલિનીઓ સુંદર રીતે ખીલે છે, તેમ હૃદયમાં જ્ઞાનના પ્રકાશથી સઘળી શુભ સ્થિતિઓનો સારી રીતે વિકાસ થાય.[૧૫] હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને તજી દે, તો આ હૃદયરૂપી આકાશ મોહરૂપી ઝાકળથી તથા રજોગુણરૂપી ધૂળથી અત્યંત રહિત થઈને જ્ઞાનરૂપી સૂર્યના નિર્મળ પ્રકાશથી જોડાઈ શોભવા લાગે.[૧૬] હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને તજી દે, તો સતત એકધારે પડતી અને વાયુથી વ્યાકુળ થતી વરસાદની ધારાઓની જેમ લાંબા કાળ સુધી ખૂબ જ વિક્ષેપ આપનારા આ વિકલ્પોના સમૂહો આવી પડે નહિ.[૧૭] હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટનો ત્યાગ કરે તો જેમ સર્વને આનંદ આપનારી, શાંત, અત્યંત પવિત્ર અને પ્રિય લાગે એવી મંજરી સારા વૃક્ષમાંથી ખીલી ઊઠે છે, તેમ સર્વને આનંદ આપનારી, શાંત, અત્યંત પવિત્ર અને પ્રિય લાગે એવી મૈત્રી હૃદયમાં પ્રગટ થાય. હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટનો ત્યાગ કરે તો જેમ અંદર છિદ્રવાળી અને જ્યાં શીતળતા હોય ત્યાં જ પોતાની શોભાને ફેલાવનારી કમલિની હિમથી બળીને સુકાઈ જાય છે, તેમ અંદર પોલાણવાળી અને જ્યાં મૂર્ખતા હોય ત્યાં જ પોતાના ચમત્કારને દેખાડનારી ચિંતા વિવેકથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય.[૧૮,૧૯] હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને છોડી દે, તો જેમ વરસાદ શાંત થતાં, શરદઋતુના આકાશમાં સૂર્યનું મંડળ પ્રકટ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનનો ક્ષય થતાં હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય.[૨૦] હે ચિત્ત! તું જો તારી ખટપટને તજી દે તો વાયુ વિનાના સમુદ્રની પેઠે હૃદય સ્વચ્છ થાય, ઘણું ગંભીર થાય, ક્ષોભવિનાનું થાય, પરાભવનાં કિરણોથી રહિત થાય અને સમતાને પ્રાપ્ત થાય.[૨૧] હે ચિત્ત! તું જો નાશ પામે, તો જીવ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ અમૃત (સ્વસ્થતા)ના પૂરથી પરિપૂર્ણ, સર્વદા આનંદમય અને અંદર શીતળ થઇને રહે.[૨૨] હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો અજ્ઞાનનો નાશ થવથી અંદર જ્ઞાનના પ્રકાશો સંપૂર્ણ પ્રકટ થાય અને તેથી સઘળું સ્થાવર-જંગમ જગત બાધિત થઇને આત્માના એક દેશમાં જ રહે.[૨૩] હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો આનંદરૂપ અને ભરપૂર આકારવાળા આત્મસ્વરૂપની ભાવના થાય, કે જે ભાવના આશાઓના પાશોને અનુસરનારા દેહાભિમાનીઓને થતી નથી.[૨૪] હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો જેમ બળી ગયેલાં પાંદડાંઓમાં તેઓના રસો પાછા આવતા નથી, તેમ નાશ પામેલા સંસારના જરા-મરણરૂપી મોટા માર્ગોમાં પુરુષો પાછા આવે નહિ.[૨૫] હે ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો આત્મારૂપી વૃક્ષમાં એવો લાંબો આરામ મળે કે, જે મળ્યા પછી પાછું ભ્રમણ કરવું જ ન રહે.[૨૬] હે સઘળી આશાઓવાળા ચિત્ત! તું જો નષ્ટ થઈ જાય, તો સઘળી આશાઓ આપનાર બાબતનો નાશ થતાં, ઉપર કહેલી અને બીજી પણ ઘણી ઘણી ગુણોની સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય.[૨૭] હે ચિત્ત! એક તારા રહેવાનો પક્ષ અને બીજો તારા નષ્ટ થઈ જવાનો પક્ષ, એ પક્ષમાંનો જે પક્ષ લેવાથી પરમ કલ્યાણ તારા જોવામાં આવતું હોય, તે પક્ષરૂપી ઉત્સવને સ્વીકારી લે.[૨૮] હે માન ધરાવનારાઓમાં ઉત્તમ ચિત્ત! હું ધારું છું કે, તને નષ્ટ થઇને આત્મારૂપે રહેવામાં જ સુખ છે; માટે તે સુખ લેવાને માટે દ્વૈતથી રહિત આત્મસ્વરૂપની જ તું ભાવના કર. પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા સુખનો ત્યાગ કરવો એ મૂઢપણું જ કહેવાય.[૨૯] જો આત્માના પ્રતિબિંબવાળું તારું સ્વરૂપ કે જેથી તું જીવે છે તે જો સાચું હોય, તો તને નષ્ટ કરી નાખવાને કોણ ઇચ્છે? પરંતુ હું સાચેસાચું કહું છું કે, એ આત્માના પ્રતિબિંબવાળું તારું સ્વરૂપ સુદ્દલ છે જ નહિ. તું સુદ્દલ છે જ નહિ, એટલા માટે 'હું જીવું છું' એવા ખોટા વિશ્વાસથી તું સુખ માની લે નહિ. તું પ્રથમ પણ ન હતું અને હમણાં પણ નથી જ.

જ્યાં સુધી ભ્રાંતિ હતી ત્યાં સુધી જ તારી સ્થિતિ હતી, પણ હમણાં વિચાર કરવાથી ભ્રાંતિનો સદંતર નાશ થવાથી હવે તારી સત્તા છે જ નહિ. હે ચિત્ત! જ્યાં સુધી યથાર્થ વિચાર ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી જ તું તારા રૂપથી રહી શકે છે, પણ યથાર્થ વિચાર કરવામાં આવે કે તુરત જ તું વિક્ષેપોથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ પ્રકાશના અભાવથી અંધારું થાય છે, તેમ વિચારના અભાવથી તું થયું છે; અને જેમ પ્રકાશથી અંધારું નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તું વિચારથી નષ્ટ થઈ જાય છે. હે મિત્ર! આટલા કાળ સુધી હું અલ્પ વિવેકવાળો હતો તેથી જ તારી વૃદ્ધિ થઈ હતી કે જે વૃદ્ધિ દુઃખોના જ કારણરૂપ હતી. જેમ બાળકની આગળ તેની મૂઢતાને લીધે સંકલ્પમાત્રથી વેતાળનો ભ્રમ વધતો જાય છે, તેમ મારી આગળ મારી મૂઢતાને લીધે સંકલ્પમાત્રથી તારી વૃદ્ધિ થઈ હતી અને તારી વૃદ્ધિથી જ સુખ–દુઃખ આદિ અનેક દ્વંદ્વો જોવામાં આવતાં હતાં, કે જે દ્વંદ્વો સંસારમાં આદિ તથા અંતવાળાં હોવાને લીધે મિથ્યા જ છે. જે વિવેકની કૃપાથી હમણાં મિથ્યારૂપ નષ્ટ થઈને તને અવિનાશી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે, તે વિવેકને વારંવાર પ્રણામ કરું છું. હે ચિત્ત! તું પોતે પણ ઘણી રીતે સમજેલું છે અને તને શાસ્ત્રોએ પણ ઘણી ઘણી રીતે સમજાવેલું છે, કે જેથી તું ચિત્તપણાથી છૂટીને આત્મારૂપ થયેલું છે. તને તારા જૂનારૂપે (આત્મસ્વરૂપે) સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ એ તારા કલ્યાણને માટે જ થઈ છે.[૩૦–૩૮] હમણાં તું સઘળી વાસનાઓ વિનાનું થઈને બ્રહ્મરૂપ થયેલું છે. જેમ પ્રકાશના અભાવથી થયેલું અંધારું પ્રકાશ થતાં નષ્ટ થઈ જાય, તેમ વિવેકના અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલું તારું ચિત્તપણું વિવેકથી નષ્ટ થઈ ગયું છે. જે અવિવેકથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તે વિવેકથી નષ્ટ થઈ જાય છે.[૩૯] હે ભલા ચિત્ત! તારી પોતાની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ તારામાં વિચાર સ્થિર થયો છે, તેથી સઘળી રીતે આ તારો વિનાશ પ્રાપ્ત થયો છે, કે જેથી તને પરમસુખની પ્રાપ્તિ થશે. હે ચિત્ત! હે ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ! હું સિદ્ધાંતની યુક્તિઓથી મારા સ્વરૂપને જાણીને, સંસારના પારને પામ્યો છું. હવે તારું ભલું થજો. હે ચિત્ત! તું પૂર્વે પણ ન હતું, હમણાં પણ નથી અને હવે પછી પણ નહિ જ થશે. તારું ભલું થજો. હું તને છોડી જ દઉં છું. મારા સઘળા સંતાપો ટળી ગયા છે, હું શાંત થયો છું અને પરમ સુખ પામ્યો છું, એ બહુ સારું થયું.[૪૦–૪૩] હું સાક્ષીરૂપે રહ્યો છું; માટે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યો છું. ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે હવે સંસારમાં ચિત્તની સ્થિતિ જ રહી નથી. ચિત્ત મુદ્દલ છે જ નહિ, છે જ નહિ; આત્મા તો છે, છે અને છે, કે જે આત્માથી જુદું બીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા હું જ છું અને મારા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ. હું સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છું, બોધરૂપ છું અને સર્વત્ર સર્વદા રહેલો છું. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં 'આ આત્મા છે' એવી કલ્પના પણ દુર્લભ છે, ત્યારે અનાત્મ પદાર્થોની કલ્પના તો ન જ હોય તેમાં કહેવું શું? અખંડ તત્ત્વમાં બીજા પદાર્થની કલ્પના ક્યાંથી જ હોય? માટે હું હવે 'એ આત્મા હું છું,' એમ પણ નહિ બોલતાં ચૂપ થઈને, જેમ તરંગ જળમાં જ રહે છે, તેમ મારા સ્વરૂપમાં જ રહું છું. હું મારા હૃદયમાં મારું સ્વરૂપ જ કે જે વિષયોથી રહિત છે, વાસનાઓથી રહિત છે, ચિદાભાસ(જીવ)પણાથી પણ રહિત છે, પ્રાણના સંચાર વિનાનું છે, ભેદના લેશરૂપ દોષથી રહિત છે અને જગતનો બાધ થતાં અનુભવરૂપે અવશેષ રહેલું છે, તેને પ્રાપ્ત થઈને શાંત થયો છું. હું મનની ચેષ્ટાને તથા વાણીના વ્યાપારને છોડી દઉં છું.[૪૪–૪૮]

संशांतवासनमनाश्रितचेतनांशमप्राणसंचरणमस्तमितांशदोषम्। स्वेनैव वर्जितमुपेत्य सुमं-

विदंशं शाम्यामि मौनमहमेव निरीहमंतः ॥४८॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉશપમ-પ્રકરણનો ' ચિત્તસત્તાવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૮૩ મો સમાપ્ત

सर्ग ८४ मो*

વીતહવ્યમુનિની સમાધિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

इति निर्णीय स मुनिर्वीतहव्यो विवासनः।
आसीत्समाधावचलो विंध्यकंदरकोटरे ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે નિર્ણય કરીને વાસનાઓથી રહિત થયેલા એ વીતહવ્યમુનિ વિંધ્યાચળની ગુફાની અંદર સમાધિમાં સ્થિર થયા. ગતિથી રહિત, પૂર્ણ તથા સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ આનંદથી શોભતા અને જેતું મન અસ્ત પામી ગયું હતું, એવા એ મુનિ પવન વિનાના સમયે નિશ્ચળ થયેલા સમુદ્ર જેવા ગંભીર જણાવા લાગ્યા. જેમ લાકડાંઓ બળી ગયા પછી જ્વાળાઓના સમૂહની ગતિ અગ્નિની અંદર જ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાસનાઓ બળી જવાને લીધે અનુક્રમે તેમની મન આદિ ઇન્દ્રિયો તેમની અંદર જ શાંત થઈ ગઈ. પૂરી રીતે નહિ મીંચાયેલાં, પૂરી રીતે નહિ ઊઘડેલાં, મીંચાયેલા ભાગોની અંદર રહેલાં, ગતિ વિનાની પાંપણોવાળાં અને જાણે નાસિકાની ટોચ ઉપર બન્ને પાસથી સરખી રીતે પડતા થોડા થોડા પ્રકાશવાળાં હોય, એવાં જણાતાં તેમનાં નેત્રો અર્ધાં ઊઘડેલાં અને અર્ધાં કળીરૂપે રહેલાં કમળોની જેમ શોભવા લાગ્યાં.[૪/૫] કાયાને, મસ્તકને અને ડોકને સમાન રીતે અક્કડ રાખીને બેઠેલા એ મહાબુદ્ધિમાન વીતહવ્યમુનિ, જાણે પથરામાં કોતરાયેલી મૂર્તિ હોય અને જાણે ચિત્રમાં આલેખેલી મૂર્તિ હોય એવા સ્થિર દેખાવા લાગ્યા.[૬] જળાશય પાસેની વિંધ્યાચળની ગુફામાં એ રીતે સમાધિ ધારણ કરીને બેઠેલા એ મુનિને ત્રણસો વર્ષ એક ઘડીની પેઠે વીતી ગયાં.[૭] જ્ઞાની અને ધ્યાની એવા એ વીતહવ્યમુનિ એટલા કાળ સુધી સમાધિમાંથી જાગ્યા જ નહિ અને જીવન્મુક્તપણાને લીધે તેમણે તે દેહને પણ છોડ્યો નહિ.[૮] યોગને જાણનારા એ ભાગ્યશાળી મુનિ, એટલા કાળ સુધી વાદળાંઓની મોટી ગર્જનાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, વરસાદને લીધે થયેલા નવા ધોધોની સુસવાટીઓથી પણ જાગ્યા નહિ;[૯] મૃગયા કરવાને માટે આવતા આસપાસના રાજાઓના હાથીઓની ગર્જનાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, પક્ષીઓની તથા વાંદરાઓની ચિચિયારીઓથી પણ જાગ્યા નહિ, જંગલી હાથીઓ વડે ઉખેડી નખાતાં વૃક્ષો આદિના શબ્દોથી પણ જાગ્યા નહિ,[૧૦] સિંહોની ક્રોધ ભરેલી ગર્જનાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, ઝરણાંઓની સુસવાટીઓથી પણ જાગ્યા નહિ, ભયંકર તારાઓ પડવાના કડાકાઓથી પણ જાગ્યા નહિ, માણસોના મોટા કોલાહલોથી પણ જાગ્યા નહિ,[૧૧] મદોન્મત્ત 'શરભ' નામનાં પશુઓની પછાડોથી પણ જાગ્યા નહિ, પૃથ્વીનો કંપ થવાથી ઊથલ-પાથલ થઈ જતાં, શિખરોના શબ્દોથી પણ જાગ્યા નહિ, વનને બાળતા દાવાનળોના શબ્દોથી પણ જાગ્યા નહિ, પાણીના પ્રવાહો માથા ઉપર પડીને કંપાવતાં છતાં પણ જાગ્યા નહિ, ઉપરથી મોટા પથરાઓની અણીઓ વાગવાથી પણ જાગ્યા નહિ, ધરતીના કાદવથી ભરેલાં પાણી પોતાની નીચે આવવાથી પણ જાગ્યા નહિ, કંપાયમાન થતા જળમાં પડેલાં સૂર્યનાં પ્રતિબિંબોનાં પ્રતિબિંબો મોઢા ઉપર આવવાથી પણ જાગ્યા નહિ અને ગ્રીષ્મઋતુની અગ્નિ જેવી કઠોર ઉષ્ણતાથી પણ જાગ્યા નહિ.[૧૨,૧૩] એ રીતે કાળ કેવળ આપોઆપ કોઈ જાતના ફળ વિનાનો વહી જતાં

* આચોરાસીમા સર્ગમાં વીતહવ્ય મુનિની સમાધિનું, કાદવથી બનેલી ધરતીની અંદર તેમના રહેવાનું અને તેમના હૃદયમા વિદ્યાધરપણા આદિનો પ્રતિભાસ થવાનું વર્ણન કરવામા આવશે.

મને જળના તરંગોની પેઠે કેટલાએક વર્ષાકાળો વીતી જતાં, એ પર્વતની ગુફાની અંદર વરસાના પાણીના પૂરે ઠેલીઠેલીને નાખેલા કાદવની ધતી જતી જમાવટથી ધરતી ઊંચી થઈ જવાના લીધે એ મુનિ થોડાં જ વર્ષોમાં તે ધરતીના ગર્ભની અંદર આવી ગયા. કાદવથી દબાયેલા પભાઓવાળા એ મુનિ જેમ પર્વતની અંદર બેઠેલા રહે છે, તેમ તે ધરતીના સાંકડા પેટાની અંદર પણ એમ ને એમ સ્થિર રહ્યા.[૧૪–૧૬] ધરતીના ગર્ભમાં દબાઈ ગયેલા એ જીવન્મુક્ત વીતહવ્યમુનિ ત્રણસો વર્ષ વીતી ગયા પછી, પોતાની મેળે સમાધિમાંથી જાગ્રત થયા.[૧૭] એટલા કાળ સુધી ધરતીથી દબાયેલા તેમના દેહને તેમના જીવાત્માએ જ પાળી રાખ્યો. પ્રાણ તો પોતાની ગતિ બંધ પડવાથી અત્યંત સૂક્ષ્મ થઈ ગયેલો હોવાને લીધે, એ દેહને પાળી શકે એમ ન હતો.[૧૮] પછી એ મુનિના જીવાત્માએ અવશેષ રહેલું પ્રારબ્ધ ભોગવવા માટે હૃદયની અંદર અનુક્રમે વધારે વધારે પ્રકટ થઈ, સ્થૂળપણાને પામી, મનરૂપ થઈ હૃદયમાં જ કલ્પનામાત્રથી નીચે પ્રમાણે ભોગો ભોગવ્યા.[૧૯] કૈલાસપર્વતના સુંદર વનમાં કદંબના ઝાડની નીચે સો વર્ષ સુધી, જીવન્મુક્તપણાથી મુનિપણાની નિર્મળ પદવી ભોગવી.[૨૦] તે પછી સો વર્ષ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી નિશ્ચિંતપણે વિદ્યાધરની પદવી ભોગવી અને તે પછી પાંચ યુગ સુધી જેને દેવતાઓ તથા ચારણો પ્રણામ કરે છે એવી ઇન્દ્રની પદવી ભોગવી.[૨૧]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! કૈલાસ પર્વત ઉત્તર દેશમાં જ આવેલો છે અને ઇન્દ્રની પદવી તથા વિદ્યાધરની પદવી સ્વર્ગમાં જ મળે છે, એમ દેશ પણ નિયમિત છે અને વર્ષ આટલા મહિનાથી થાય તથા યુગ આટલાં વર્ષોથી જ થાય, એમ કાળ પણ નિયમિત છે; તે છતાં વીતહવ્યમુનિને પોતાના હૃદયમાં જ અને અલ્પકાળમાં જ તે તે દેશનો અને તે તે કાળનો અનુભવ થયો; તો એ દેશનો તથા કાળનો નિયમ કેમ બદલાઈ ગયો ?[૨૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! સર્વરૂપ અને સઘળી શક્તિઓવાળું ચૈતન્ય, જ્યાં જે જે પ્રકારે ઉદય પામે (સંકલ્પ કરે) ત્યાં તે તે પ્રકારે તુરત થઈ જાય છે; કારણ કે અનુભવ કરનારા ચૈતન્યનો એવો જ સ્વભાવ છે.[૨૩] જ્યાં જ્યારે દૃઢ સંસ્કારને લીધે જેવો સંકલ્પ થાય, ત્યાં ત્યારે તેવો જ નિયમ ગોઠવાઈ જાય છે; કારણ કે દેશના તથા કાળ આદિના નિયમોના ક્રમો સંકલ્પમય જ છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ નાડીના છિદ્રમાં અલ્પકાળમાં જ સંકલ્પને લીધે વિસ્તીર્ણ દેશ–કાળવાળા સ્વપ્નનો અનુભવ થાય છે, એ સર્વના જાણવામાં પણ છે.[૨૪] આ કારણને લીધે વીતહવ્યે પોતાના હૃદયની અંદરના અનુભવરૂપ આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં જગતો જોયાં.[૨૫] આત્માના યથાર્થ બોધવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષોને આવા પ્રકારની જે વાસના હોય છે તે વાસના જ નથી; કારણ કે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી તે ભુંજાઈ ગયેલી હોય છે. ભુંજાયેલા બીજમાં બીજપણું હોય છે કે ?[૨૬] વીતહવ્યમુનિએ ઇન્દ્રની પદવી ભોગવ્યા પછી, એક કલ્પ સુધી સદાશિવના પાર્ષદની પદવી ભોગવી, કે જેમાં તેમને સઘળી વિદ્યાઓમાં નિપુણપણું તથા ત્રણે કાળનું નિઃસંશય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું.[૨૭] જેને જેવી રીતનો દૃઢ સંસ્કાર હોય, તે તેવી રીતનું સઘળું દેખે છે. વીતહવ્ય જીવન્મુક્ત હતા, તો પણ ભોગ આપનારા પ્રારબ્ધકર્મે, જાગ્રત કરેલા દૃઢ સંસ્કારથી જ, તેમને દેહના તથા ભોગ આદિના વિચિત્રપણાનો આભાસ થયો હતો.

રામ બોલ્યાઃ–હે મુનિઓમાં ઉત્તમ ! જો વીતહવ્યમુનિની પેઠે જીવન્મુક્ત પુરુષોને પણ દૃઢ સંસ્કારને લીધે દેહ આદિના વિચિત્ર આભાસો થતા હોય, તો તેઓને બંધ તથા મોક્ષના દેખાવો પણ થવા જોઈએ.[૨૮,૨૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! આ જે

જગત જોવામાં આવે છે, તેને જીવન્મુક્ત પુરુષો શાંત અને આકાશની પેઠે નિર્મળ બ્રહ્મ જ જાણે છે; માટે તેઓને બંધ-મોક્ષના દેખાવો ક્યાંથી જ પ્રાપ્ત થાય ? જેમ બળી ગયેલું કપડું પ્રથમના જેવા જ આકારવાળું જોવામાં આવતું હોવા છતાં કશું કામ કરતું નથી, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષોની દૃષ્ટિથી મિથ્યા થઈ ગયેલું જગત, પ્રારબ્ધના અવશેષપણાને લીધે, દેખાતું હોવા છતાં પણ તેઓને બંધન આપનાર થતું નથી.[30] આ ચૈતન્યરૂપી આકાશ જે જે પ્રદેશમાં જેટલો જેટલો જે જે પ્રકારનો સંકલ્પ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં તેટલા તેટલા તે તે પ્રકારના વિશાળ દેખાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયેલા જેવું જણાય છે.[31] આ બ્રહ્મરૂપ ચૈતન્ય સર્વને આત્મસ્વરૂપ માની લઈને, ઘણાં ઘણાં જગતોનો અનુભવ કરી ચૂક્યું છે અને ઘણાં ઘણાં જગતોનો અનુભવ કરે છે. પૃથ્વીના પેટાળમાં દબાઈ રહેલા વીતહવ્ય મુનિના ચૈતન્યમાં, ખોટા જ ગોઠવાયેલા મોટા મોટા અસંખ્ય લોકોમાં, જે અજ્ઞાની ઇન્દ્ર હતો, તે હમણાં 'દીન' નામના દેશમાં રાજા થયો છે અને તે આ ક્ષણમાં વનની અંદર મૃગયા કરવા લાગ્યો છે.[32-34] પદ્મકલ્પમાં વીતહવ્યને સદાશિવના ગણની પદવી મળી હતી. તે સમયમાં કૈલાસના વનના કુંજમાં જે તેને ક્રીડા કરવાનો હંસ હતો, તે હમણાં ભીલ લોકોનો રાજા થઈને રહ્યો છે અને તે સમયમાં સોરઠદેશનો જે અજ્ઞાની રાજા હતો, તે હમણાં આંધ્રદેશના ઘણાં વૃક્ષોવાળા ગામડામાં રહ્યો છે.

રામ બોલ્યા:—વીતહવ્યના જોવામાં આવેલી એ સૃષ્ટિઓ જો વીતહવ્યના મનથી થયેલી હોય તો તેઓમાં જે ઇન્દ્ર તથા હંસ આદિ પ્રાણીઓ દેખાયા હતા, તેઓ પણ ભ્રાંતિમાત્ર જ હોવા જોઈએ અને જો તેઓ ભ્રાંતિમાત્ર જ હોય તો ચેતનાવાળા હોવા કેમ ઘટે ?[35-37]

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! વીતહવ્યે જોયેલા જગતની પેઠે આ તમારા જોવામાં આવતું જગત પણ ભ્રાંતિ માત્ર જ છે; તે છતાં આ જગતના પ્રાણીઓ ચેતનાવાળા કેમ દેખાય છે ? જેમ આ જગતના પ્રાણીઓ ચેતનાવાળા છે, તેમ તે જગતના પ્રાણીઓ પણ ચેતનાવાળા જ હતા. હે રામ ! આ જગત પણ ચૈતન્ય માત્ર છે અને કેવળ મનની ભ્રાંતિને લીધે જુદા આકારવાળા જેવું જણાય છે, તેમ તે જગત પણ ચૈતન્યમાત્ર જ હતું અને કેવળ મનની ભ્રાંતિને લીધે જુદા આકારવાળા જેવું જણાયું હતું.[38,39] હે રામ ! વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો, એ જગત પણ ન હતું અને આ જગત પણ નથી જ. આ કે તે, કોઈ પણ મુદ્દલ નહિ જ હોવાને લીધે, આ જગત તે જગત જેવું નથી અને તે જગત આ જગત જેવું ન હતું. તમે જે આ જગત જુઓ છો તે મુદ્દલ છે જ નહિ. જે કાંઈ જગત દેખાય છે તે કેવળ બ્રહ્મ જ પ્રકાશે છે.[40] ભૂતકાળનું, વર્તમાનકાળનું અને ભવિષ્યકાળનું આ જગત, બ્રહ્મરૂપ છે અને વીતહવ્યને દેખાયેલું જગત પણ બ્રહ્મરૂપ જ હતું. આ જે કાંઈ દૃશ્યરૂપ જગત છે, તે સઘળું બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં મનથી જ કલ્પાયેલું છે.[41] આવા પ્રત્યક્ષ દેખાતા રૂપવાળું જગત જ્યાં સુધી 'બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાનમાં કલ્પિત છે' એમ જાણવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી વજ્રના ગર્ભ જેવું દૃઢ થઈ પડે છે અને જાણવામાં આવે કે તુરત જ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. જેમ સમુદ્રમાં જળ જ તરંગ આદિ અનેક રૂપોને દેખાડે છે, તેમ બ્રહ્મમાં અજ્ઞાનથી થયેલું મન જ, આ રીતે ઉત્પત્તિ તથા વૃદ્ધિ આદિ વિકારોવાળા અનેક પદાર્થોને દેખાડે છે.[43] પરબ્રહ્મ કાંઈ પણ વિકાર નહિ પામતાં માયાથી ચિત્તરૂપ થાય છે; ચિત્ત જ વાર વાર મનન કરવાથી 'મન' એ નામને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મને જ આ જગતને ફેલાવ્યું છે. હે રામ ! આ દૃશ્યજગત એ રીતે થયું છે અને વાસ્તવિક જોતાં તો કાંઈ પણ થયું જ નથી.[42-44]

यथास्थितेनैव चिदंबरेण स्वचित्तमेवेति

मनोभिधानम् । स्फारं कृतं तेन जगच्च दृश्यमेवं ततं नैव ततं च किंचित् ॥ ४४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વીતહવ્યમનોજગદ્વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૮૪ મો સમાપ્ત

सर्ग ८५ मो*

વીતહવ્યમુનિ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા

॥ राम उवाच ॥

अथ किं वीतहव्यः स्वं स्थितं तस्मिन् धरोदरे। कथमुद्धृतवान् देहं स संपन्नश्च किं कथम् ॥१॥

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! પછી વીતહવ્યમુનિએ પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલા પોતાના દેહને તેમાંથી બહાર કાઢ્યો કે નહિ ? કાઢ્યો તો શી રીતે કાઢયો અને કાઢયા પછી એ મુનિ શી રીતે વિચર્યા અને શી રીતે વિદેહમુક્તિ પામ્યા ?[1]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! વીતહવ્ય પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજવાને લીધે જ કાંઈ ઇન્દ્રપણું આદિ દેખાયું હોય, તેને પોતાના આત્માના જ ચમત્કારરૂપ સમજ્યા.[2] પોતે સદાશિવના ગણની પદવી પામ્યા હતા, ત્યારે એક દિવસે પોતાના આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરવાના સમયમાં તેમને પોતાની મેળે જ પોતાના સઘળા પૂર્વજન્મોનું અવલોકન કરવાની ઇચ્છા થઈ.[3] એ ઇચ્છા થતાં, તેમણે પોતાના જેટલા દેહો નષ્ટ થઈ ગયા હતા, તેઓને પણ દીઠા અને જેટલા દેહો નષ્ટ નહિ થયા હતા તેઓને પણ દીઠા. નષ્ટ નહિ થયેલા દેહોમાંના એક 'વીતહવ્ય' નામના દેહને વિંધ્યાચળની ગુફામાં ધરતીના ગર્ભની અંદર રહેલો જોયો, કે જે દેહ કાદવના સમૂહમાં કીડા જેવો દેખાતો હતો, કાદવના ભારથી દબાઈ ગયો હતો, વરસાદના પાણીના પ્રવાહે પોતાના બળથી ઊંધો નાખી દીધેલો હતો, પીઠ ઉપર કાદવના જથાવાળો હતો અને જેના સર્વ અવયવો ઉપર ચડી ગયેલી માટીનાં ખડનાં જાળાંઓ ઊગી ગયાં હતાં, એવા એ દેહને જોઈ આપોઆપ જ એ દેહને કાદવના જથામાંથી બહાર કાઢવાનો એમને વિચાર થયો; પરંતુ એ દેહ ધરતીના ગર્ભમાં અત્યંત દબાઈ ગયેલો જોવામાં આવતાં, એ મહાતેજસ્વી મુનિએ ઉત્તમ સમજણવાળી પોતાની બુદ્ધિથી ફરીવાર વિચાર કર્યો કે, 'આ મારા દેહનાં સઘળાં અંગો દબાઈ ગયાં છે અને પ્રાણવાયુનો સંચાર પણ બંધ પડી ગયો છે, તેથી આ દેહ હાલીચાલી શકે એમ નથી અને કાંઈ પણ કરી શકે એમ નથી; માટે હું તુરત સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરું કે જેથી સૂર્યનો 'પિંગલ' નામનો પાર્ષદ સૂર્યની આજ્ઞાથી મારા આ દેહને કાઢી આપશે; અથવા મારે આ દેહનું શું પ્રયોજન છે ? હું તો શાંતિ જ રાખું અને નિર્વિઘ્ન રીતે પરમ નિર્વાણરૂપ (વિદેહમુક્ત) પોતાના પદને પામુ. દેહથી લીલા કરવાનું મારે કશું પ્રયોજન નથી.' હે રામ ! વીતહવ્ય મુનિએ મનથી એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, અને જરા વાર ચૂપ રહીને ફરી વિચાર કર્યો કે, 'મારે દેહનો ત્યાગ કરવાની પણ જરૂર નથી અને ગ્રહણ કરવાની પણ જરૂર નથી. મારે તો દેહનો ત્યાગ પણ સરખો છે અને દેહનું ગ્રહણ પણ સરખું છે. માટે હવે આ દેહ જીવતો છે અને માટી ભેગો માટી થઈ ગયો નથી, તે પહેલાં એ દેહમાં રહીને હું કાંઈક વિહાર કરું. હું સૂર્યના પાર્ષદ પિંગલના હાથથી મારા દેહને ધરતીના ગર્ભમાંથી કાઢવા માટે, જેમ પ્રતિબિંબ અરીસામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ આકાશમાં રહેલા સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરું.' હે રામ ! વીતહવ્ય મુનિએ એ પ્રમાણે વિચાર કરી, સૂક્ષ્મ લિંગશરીરરૂપ થઈને, જેમ વાયુ

* આ પચ્ચાશીમા સર્ગમા વીતહવ્યે પિંગલના દેહમાં પ્રવેશ કરીને કાદવમા પડેલા દેહને બહાર કઢાવ્યો. પછી એ મુનિ જીવન્મુક્ત સ્થિતિમાં રહ્યા અને વળી તેમણે સમાધિ કરી, એ કથા કહેવામા આવશે.

ધમણના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂર્યના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. મોટી બુદ્ધિવાળા સૂર્યનારાયણ પણ વીતહવ્ય મુનિને પોતાના હૃદયમાં આવેલા જોઈને, તેમનાં કાર્યોનો તથા તેમનું આગળ–પાછળ શું થયું છે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ત્યાં વિંધ્યાચળની ગુફામાં ધરતીના ગર્ભની અંદર રહેલું, ખડનાં જાળાંઓથી ઢંકાઈ ગયેલુ અને શબ જેવું એ મુનિનું શરીર તેમના જોવામાં આવ્યું. આકાશની મધ્યમાં રહેલા સૂર્યનારાયણે એ મુનિની ધારણા જાણી લઈને, પૃથ્વીમાંથી તેમના શરીરને કાઢવા સારુ 'પિંગલ' નામના પોતાના પાર્ષદને આજ્ઞા કરી. વીતહવ્ય મુનિનો જીવાત્મા, કે જે લિંગશરીરરૂપે સૂર્યના શરીરમાં પેઠો હતો, તેણે તુરત ચિત્ત વડે સૂર્યનારાયણને પ્રણામ કર્યા. પછી સૂર્યનારાયણે માનપૂર્વક આજ્ઞા આપવાથી એ જીવાત્માએ વિંધ્યાચળની ગુફામાં જવાને તૈયાર થયેલા પિંગલના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પિંગલે આકાશને તજી દઈ, કુંજોથી તથા હાથીઓથી રમણીય લાગતા અને મદોન્મત્ત વાદળાંઓવાળા આકાશ જેવા શોભતા વિંધ્યાચળના વનમાં આવ્યા પછી તેમણે જેમ સારસ પક્ષી નખો વડે કાદવને ખોદીને તેમાંથી કમળના કંદને કાઢી લે છે, તેમ નખો વડે ધરતીને ખોદી તેના ગર્ભમાંથી વીતહવ્યના શરીરને બહાર કાઢ્યું. પછી જેમ પક્ષી આકાશને છોડીને પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ વીતહવ્યના લિંગશરીરે પિંગલના શરીરને છોડી દઈને, પોતાના સ્થૂલ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પિંગલ અને શરીરને પ્રાપ્ત થયેલા વીતહવ્યમુનિ, તેઓ પરસ્પરને પ્રણામ કરીને પોતપોતાનાં કાર્યો કરવામાં જ તત્પર થયા. પિંગલ તારાઓવાળા તથા સૂર્યનાં કિરણોના ફેલાવાથી વસ્ત્ર જેવા લાગતા નિર્મળ આકાશમાં ગયો અને વીતહવ્યમુનિ કુમુદોવાળા તથા સૂર્યનાં કિરણોના ફેલાવાથી વસ્ત્ર જેવા લાગતા નિર્મળ તળાવમાં ગયા. જેમ હાથીનું બચ્ચું ખાડના કાદવમાં લીલા કરીને તળાવમાં નહાય છે, તેમ વીતહવ્યમુનિ સ્નાન પહેલાંની ક્રિયાઓ કરીને, તુરત એ ખીલેલાં કમળોવાળા તળાવમાં નાહ્યા. તળાવમાં સ્નાન કરી, જપ કરી અને સૂર્યનું પૂજન કરીને, મનન આદિ વ્યવહારોવાળા શરીરથી એ વીતહવ્ય મુનિ, આગળની પેઠે જ શોભવા લાગ્યા. મૈત્રીવાળા, સમતાવાળા, ઉત્તમ શાંતિવાળા, ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા, કોઈનું સારું થયેલું જોઈ પ્રસન્ન થનારી વૃત્તિવાળા, દયાવાળા, શ્રેષ્ઠ શોભાવાળા અને સંગોથી રહિત થયેલા ચિત્તવાળા, એ વીતહવ્યમુનિએ તે દિવસે તો સમાધિ ધારણ કર્યા વિના જ નદીના કિનારામાં વિહાર કર્યો.[૪–૨૮]

मैत्र्या तया समतया परया च शान्त्या सत्प्रज्ञया मुदितया कृपया श्रिया च । युक्तो मुनिः सकलसंगविमुक्तचेता विंध्ये सरित्तटगतो दिनमेव रेमे ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વીતહવ્યપૂર્વશરીરપ્રાપ્તિયોગ' એ નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

सर्ग ८६ मो×

વીતહવ્યે રાગ–દ્વેષાદિને છેલ્લા પ્રણામો કરી તેમનો ત્યાગ કર્યો

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

दिनांते स समाधातुं पुनरेव मनो मुनिः ।
विवेश कांचिद्दिवितां विज्ञातां विंध्यकंदराम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! સાયંકાળ થયો ત્યારે એ વીતહવ્ય મુનિએ ફરી વાર મનને એકાગ્ર કરવા માટે, વિંધ્યાચળની જાણીતી કોઈ

× આ છયાશીમા સર્ગમા વીતહવ્યે છ રાત્રિ સુધી સમાધિ કરી, તે પછી લાંબા કાળ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી સ્થિતિ રાખી અને તે પછી વિદેહમુક્તિ પામવા સારુ રાગ–દ્વેષાદિને પ્રણામ કરીને સમાધિ ધારણ કરી એટલી કથા કહેવામા આવશે.

વિશાળ ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો.[૧] ગુફામાં પ્રવેશ કરીને આત્માના અનુસંધાનને નહિ છોડનારા અને જેમણે જગતનો સારાસાર જોઈ લીધો હતો, એવા એ વીતહવ્ય મુનિએ ઇન્દ્રિયોના અને ચિત્તના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વિચાર કર્યો.[૨]

વીતહવ્ય બોલ્યાઃ–(સ્વગત) ઇન્દ્રિયોને તો પ્રથમ જ સારી પેઠે તજી દીધી છે, માટે હવે ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં ફરી વાર લાંબી લાંબી ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા નથી.[૩] 'જગત છે કે નથી' એવા પ્રકારની કલ્પનાને કુમળી લતાની પેઠે તોડી નાખી, સાક્ષીભૂત ચૈતન્યનો જ આશ્રય કરી, દૃઢ આસન વાળીને પર્વતના શિખર જેવો અવિચળ થઈને રહું.[૪] જીવતાં છતાં પણ અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શબ જેવો રહું, અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિથી શબ જેવો રહેતાં છતાં પણ આત્માના અનુસંધાનમાં ઉદ્યોગી રહું, સમતાવાળો થઈને રહું, સ્વચ્છપણું પામીને રહું, એકરસ ચૈતન્યમાત્રરૂપે રહું;[૫] જાગતાં પણ દ્વૈતને નહિ જોનાર થઈને રહું; દ્વૈતને નહિ જોનાર છતાં પણ સ્વરૂપના અનુભવમાં સાવધાન રહું અને કાયાની અંદર સઘળા મન આદિના વ્યાપારોને બંધ પાડીને સ્વરૂપનું જ અવલંબન કરીને રહું. એકાંતમાં ઝાડના ઠૂંઠાની પેઠે સ્થિરતાથી બેસીને રાગદ્વેષાદિ રોગોનો ત્યાગ કરીને, સર્વમાં વ્યાપક અને કલ્પનાઓથી રહિત બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ હું રહું.[૬,૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, વીતહવ્યમુનિ છ દિવસ સુધી સમાધિમાં રહ્યા. પછી જેમ સૂઈ ગયેલો પ્રવાસીજન તુરત જાગે, તેમ એ મુનિ સમાધિમાંથી તુરત જાગ્યા.[૮] પછી જાગ્રતમાં પણ સમાહિતના જેવી સ્થિતિથી રહેલા એ મહાતપસ્વી વીતહવ્યમુનિએ લાંબા કાળ સુધી જીવન્મુક્તપણાથી વિહાર કર્યો.[૯] એમણે કોઈ વસ્તુમાં કદી પણ ગુણદૃષ્ટિ કરી નહિ, દોષદૃષ્ટિ પણ કરી નહિ, કોઈથી ઉદ્વેગ પણ ધર્યો નહિ અને કોઇથી હર્ષ પણ ધર્યો નહિ. હે રામ ! એ વીતહવ્યમુનિ બેસતાં, ઊભા રહેતાં અને ચાલતાં પણ, પોતાના ચિત્તને વિનોદ આપવાને માટે હૃદયમાં પોતાના મનથી નીચે પ્રમાણે વાતો કર્યા કરતા હતા.[૧૦–૧૧]

વીતહવ્ય બોલ્યાઃ–(સ્વગત) હે ઇન્દ્રિયોના અધ્યક્ષ મન ! તેં વૈરાગ્ય રાખવાથી સર્વ જગતને આનંદ આપનારું કેવું સુખ મેળવ્યું છે તે જો.[૧૨] હે ગતિ કરનારાઓમાં ઉત્તમ મન ! આવું સુખ તને વૈરાગ્યથી જ મળ્યું છે, માટે તારે એ વૈરાગ્યની દશાને જ ધારણ કરી રાખવી અને ચપળતાને છોડી દેવી.[૧૩] હે ઇન્દ્રિયોરૂપ ચોરો ! હે અભાગી નામવાળી દુષ્ટ આશાઓ ! આ આત્મા તમારો નથી અને તમે આત્માના નથી. તમે નષ્ટ થઈ જાઓ. તમારી આશાઓને મેં નિષ્ફળ કરી નાખી છે. ક્ષણભંગુર વિષયોમાં લાગનારાં તમે મને દબાવવાને સમર્થ નથી. 'અમે આત્મા છીએ' એવી જે તમને વાસના હતી, તે વાસના રજ્જુમાં દેખાયેલા સર્પની પેઠે તત્ત્વને ભૂલી જવાથી જ થઈ હતી.[૧૪–૧૬] અનાત્મામાં આત્માની ભાવના અને આત્મામાં અનાત્માની ભાવના, અવિચારથી જ થઈ હતી, માટે વિચારક્ષય પામી ગઈ.[૧૭] હે ઇન્દ્રિયો તથા મન ! વિવેકથી જોતાં, આ વ્યવહારરૂપી ખટપટ ઊભી કરવાનો કોઇને માથે દોષ મૂકી શકાય એમ નથી; કેમકે તમે કેવળ પરતંત્ર છો; માટે તમે તમારી ઇચ્છાથી કશું કરતાં નથી. અહંકાર કેવળ અભિમાન જ ધારણ કરે છે પણ બીજું કશું કરતો નથી. બ્રહ્મ અદ્વિતીય છે, માટે તેમાં કોઈ ક્રિયાનો સંભવ જ નથી. કર્તાપણું પ્રાણની ગતિમાં થાય છે, પણ તે પ્રાણ જડ છે. જીવ કેવળ ભોગવે છે, પણ બીજું કાંઈ કરતો નથી અને મન કેવળ મમતા રાખે છે, પણ બીજું કાંઈ કરતું નથી; માટે આ વ્યવહારની ખટપટ ઊભી કરવાનો કોનો, કેવો અને શો દોષ કહેવાય ? લાકડાં વનમાંથી

થાય છે, માટે તેઓને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી; રજ્જુ વાંસની છાલમાંથી થાય છે, માટે તેઓને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી; વાંસલા આદિ હથિયારો લોઢાનાં છે, માટે તેને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી અને સુતાર પોતાનું પેટ ભરવાને વાસ્તે જ કાળજી રાખે છે, માટે તેને પણ ઘર બનાવવાની જરૂર નથી.[૧૮,૧૯] તેમ છતાં પણ એ જુદા જુદા પદાર્થોરૂપી સામગ્રીથી જ ઉત્તમ અને દઢ ઘરરૂપ આકાર બને છે, તે કાકતાલીયની પેઠે બની જાય છે; માટે તે ઘર પડી જાય તો એમાંનાં કોઇને પણ કશી હાનિ થાય એમ નથી. તેમ તમે કેવળ પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરનારાં છો પણ વિષયોવાળા વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરવાળાં નથી; તે છતાં પણ તમે જ સામગ્રીરૂપ છો તેનાથી જ આ ચપળ વ્યવહાર ઊભો થયો છે તે કાકતાલીયની પેઠે જ થયો છે; માટે આ વ્યવહાર નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ તેથી તમારામાંના કોઇને કાંઈ હાનિ થઈ જાય એમ નથી.[૨૦,૨૧] અવિદ્યા તો સાવ ભુલાઈ ગઈ, આત્મવિદ્યા સ્પષ્ટ રીતે પ્રાપ્ત થઈ, સાચું હતું તે સાચું થયું, ખોટું હતું તે ખોટું થયું, વિનાશી હતું તે વિનાશ પામ્યું અને સ્થિર હતું તે સ્થિર થયું.[૨૨]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! એ મહાતપસ્વી 'વીતહવ્ય' નામના મોટા મુનિ આવી રીતના વિચારથી જીવન્મુક્તપણે ઘણાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યા.[૨૩] જેમાં ચિત્ત નષ્ટ થઈને પાછું કદી પણ ઉત્પન્ન થતું નથી અને મૂઢતા અત્યંત દૂર થઈ જાય છે, તે પૂર્ણાનંદપદમાં એ મુનિ! સર્વદા રહેતા હતા.[૨૪] સત્ય અને અખંડ આત્મામાં કોઈ સમયે ભ્રાંતિથી વિચિત્ર પદાર્થો દેખાવાથી થતા વ્યર્થ દુઃખનું નિવારણ કરવાને માટે, વારંવાર ધ્યાનરૂપી આશ્વાસનાનો આશ્રય કરીને, એ મુનિ સર્વદા સુખમાં જ રહેતા હતા.[૨૫] ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ 'આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવી દષ્ટિઓનો ક્ષય થયેલો હોવાથી, વીતહવ્યનું મન ઇચ્છાથી પણ રહિત થઈ ગયું અને અનિચ્છાથી પણ રહિત થઈ ગયું.[૨૬] વિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ, કે જે જન્મોના તથા કર્મોના પરમ અંતરૂપ છે, તેનો સમય થતાં (અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં) પ્રતિભાસમાત્રરૂપે રહેલા સંસારનો પણ ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મરસરૂપી રસ પીવાની નવી ઉત્કંઠાથી, તે મુનિએ સહ્યાદ્રિની એક સુવર્ણમય ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. પાછો જગતરૂપી જાળનો સમાગમ જ ન થાય, એવી રીતે જગતરૂપી જાળનું અવલોકન કરીને એ ગુફામાં પદ્માસન વાળી, સ્થિરપણાથી બેસીને એ મુનિ પોતાથી પોતામાં જ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.[૨૭,૨૮]

વીતહવ્ય બોલ્યાઃ–(સ્વગત) હે રાગ! તું ટળી જા. હે દ્વેષ! તું પણ ટળી જા. મેં સંસારમાં તમારી સાથે ઘણા કાળ સુધી રમી લીધું. હે ભોગો! હું તમને પ્રણામ કરું છું. જેમ રમાડનારાઓ બાળકને રમાડે, તેમ તમોએ મને સંસારમાં કરોડો જન્મો સુધી રમાડ્યો છે. જે આ પરમ પવિત્ર નિર્વાણપદવી પણ મને ભુલાવી દીધી હતી તે વિષયસુખને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. હે દુઃખ! મેં તારાથી અત્યંત તપી આદરપૂર્વક આ આત્માને શોધી કાઢ્યો છે, મા[ટે] મને આ સુમાર્ગ બતાવનારો ગુરુ તું જ છે; તેથી હું તને પણ વારંવાર પ્રણામ કરું છું. [હે] દુઃખ! તું 'દુઃખ' એવું નામ ધરાવે છે પ[ણ] તારા તત્ત્વનો વિચાર કરતાં, તું અધિષ્ઠાનરૂ[પ] સુખદાયી આત્મા જ છે અને તારી કૃપાથી [જ] મને આ શીતળ પદવી પ્રાપ્ત થઈ છે, માટે હું ત[ને] પ્રણામ કરું છું. હે સંસારમાં નિસ્સાર જીવ[ન]વાળા મિત્ર દેહ! તારું કલ્યાણ થજો. કોઈ દિવ[સ] તારે અને મારે જુદું પડવું જ પડે, એ નિયમ[જ] છે, માટે મારા જુદા પડવાથી તારે કશો ખે[દ] ધરવો નહિ. અમો હવે અમારા સ્થાનમાં જઈ[એ]

ીએ. આ લિંગશરીરની સાથે હું સેંકડો જન્મો
ધી રહ્યો છું, પણ આજ મારા સ્વાર્થને માટે
દો પડું છું. અહો! પ્રાણીઓના સ્વાર્થોની
તિ વિચિત્ર જ છે. હે મિત્ર લિંગદેહ! તું કે જે
ારા લાંબા કાળનો બાંધવ છે તેને હું છોડી દઉં
, એ મારો અપરાધ નથી.[29–36] કેમકે તેં જ
ાત્મજ્ઞાન મેળવીને તારે હાથે જ તારી હાનિ
રી છે. તેં આત્મજ્ઞાન મેળવીને તારો પોતાનો
નાશ કર્યો છે.[37] તને કોઈ બીજાએ તોડી
ાખ્યો નથી; પણ તેં જ હાથે કરીને જેથી પોતા-
જ તૂટવું પડે એવું કામ કર્યું છે. હે માતા
ષ્ણા! હું શાંત થતાં, તું એકલી થઈ ગઈ છે,
ૂકાઈ ગઈ છે અને રાંક થઈ ગઈ છે, તો પણ
ારે દુઃખ ધરવું નહિ. હવે તો હું તને તજી
ઈને જાઉં છું, પણ તેમ કરવાથી મારું કલ્યાણ
; માટે હવે તારે તારા ભવિષ્યના નાશનું પણ
ુઃખ ધરવું નહિ. હે મહારાજ કામદેવ! મેં તને
ીતવાને માટે વૈરાગ્ય આદિ તારા શત્રુઓનાં
ાવનો કર્યાં છે, તો મારા એ અપરાધોની ક્ષમા
રવી. હવે હું સંપૂર્ણ શાંતિમાં જાઉં છું. તું મને
ાશીર્વાદ દે. હે માતૃષ્ણા! હવે તારો અને મારો
ાંબામાં લાંબો વિયોગ થાય છે; પણ જેનો સંયોગ
યો હોય તેનો વિયોગ થાય છેજ, માટે તારે કાંઈ
ેદ કરવો નહિ. હું તને આ છેલ્લા પ્રણામ કરું છું.
પુણ્યદેવ! હું તને પ્રણામ કરું છું. તેં પૂર્વે મને
રકોમાંથી તારીને સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો, એ
ારા ઉપર તારો ઉપકાર છે. પાપરૂપી વૃક્ષ કે જે
ીચ કાર્યરૂપી ક્ષેત્રમાં ઊગનાર છે, નરકોરૂપી
ાખાઓને ધારણ કરનાર છે અને યાતનાઓ-
પી પુષ્પોના સમૂહવાળું છે, તેને પણ પ્રણામ
ું છું. મેં જેને સાથે રાખીને લાંબા કાળ સુધી
ણી ઘણી પામર યોનિઓ ભોગવી છે[37–43]
મને જે આજથી માંડીને અદૃશ્ય થઈ ગયો છે,
મોહને પણ હું પ્રણામ કરું છું. પોલા વાંસો-
ા શબ્દોરૂપી મધુર વચનો બોલનારી અને
પાંદડાંઓરૂપી વસ્ત્રોવાળી આ ગુફારૂપી જોગણ,
કે જે સમાધિના સમયોમાં મને સહાયતા આપ-
તી હતી તેને હું પ્રણામ કરું છું. હે ગુફા! હું
સંસારરૂપી માર્ગમાંથી ખેદ પામતાં, તું મને
આશ્વાસન આપનારી, સઘળી લાલચોને હરનારી
અને પરમ સ્નેહવાળી સખી થઈ હતી. સઘળાં
સંકટોથી મૂંઝાઈને મેં સમાધિનાં વિઘ્નોની બીકથી
નાસીને, શોકનો નાશ કરવાને માટે તારો જ
આશ્રય લીધો હતો, માટે તું મારી ઉત્તમ સખી
હતી. હે દંડ! તેં ઘડપણમાં મારી ઘણી સહા-
યતા કરી છે અને સર્પ આદિના ભયોમાં, વિષમ
પ્રદેશોમાં, ખાડાઓમાં તથા કુંજોમાં મારા હાથ-
ને ટેકા આપેલા છે, માટે હું તને પ્રણામ કરું છું.
હે સ્થૂળદેહ! રુધિર આદિથી ખરડાયેલાં આંતર-
ડાંઓરૂપી તંતુઓવાળું આ તારું અસ્થિપંજર
કે જેમાં રુધિર આદિ વિના બીજો કશો સાર
નથી, તેને લઈને તું જતો રહે. તારા સ્નાન કર-
વાના પ્રકારો કે જેઓ મળ આદિથી જળને દૂષિ-
ત કરનારા જ હતા તેઓને પણ પ્રણામ કરું છું.
તારા વ્યવહારોને હું પ્રણામ કરું છું અને વ્યવ-
હારોને માટે તારી જે દોડધામ થતી હતી, તેને
પણ પ્રણામ કરું છું. હે પ્રાણવાયુઓ! તમો
મારા જૂના સહજ મિત્રો છો, માટે અનુક્રમે
આજ હું તમોને પણ પ્રણામથી માન આપું છું.
તમારું ભલું થજો; હું જાઉં છું. મેં તમારી સાથે
જ ઘણી ઘણી યોનિઓમાં વિચિત્ર ભ્રમણ કર્યાં
હતાં. પર્વતોની કુંજોમાં આરામ લીધા હતા,
પરલોકમાં નિવાસ કર્યા હતા, નગરોમાં તથા સિદ્ધ-
ક્ષેત્રોમાં ક્રીડાઓ કરી હતી, પર્વતોમાં નિવાસ કર્યા
હતા,[44–52] કામકાજના વિલાસોમાં પ્રવૃત્તિઓ
કરી હતી અને જુદા જુદા માર્ગોમાં પ્રવાસો કર્યા
હતા. મેં બ્રહ્માંડની અંદર તમને સાથે રાખ્યા
વિના કાંઈ પણ કર્યું નથી, કાંઈ પણ લીધું નથી,
ક્યાંય પણ ગતિ કરી નથી, કાંઈ પણ દીધું નથી
અને કોઇનો પણ આશ્રય કર્યો નથી. હવે તમે

પોતપોતાના માર્ગે જાઓ. હે પ્યારા પ્રાણવાયુઓ! હું તમારાથી છૂટા પડીને જાઉં છું.[૫૩,૫૪] હે સઘળાં મન તથા ઇન્દ્રિયો આદિ સંબંધીઓ! આ સંસારના માર્ગમાં ભરતી પછી ઓટ હોય છે, ચઢતી દશાઓના અંતે પડતી દશાઓ હોય છે અને સંયોગોના અંતે વિયોગો પણ હોય જ છે. આ મારી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સૂર્યના મંડળમાં પ્રવેશ કરો, ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરો, પ્રાણવાયુ (ત્વચા) ગતિવાળા વાયુમાં પ્રવેશ કરો, શ્રોત્રઇન્દ્રિય આકાશમાં પ્રવેશ કરો અને રસનાઇન્દ્રિય જળમાં પ્રવેશ કરો. જેમ મંદરાચળ નીકળી જતાં સમુદ્ર શાંત થયો હતો, જેમ સૂર્ય અસ્ત પામતાં દિવસ શાંત થઈ જાય છે,[૫૫-૫૮] જેમ શરદૃઋતુમાં મેઘ-શાંત થાય છે, જેમ પ્રલય કાળમાં બ્રહ્માંડ શાંત થાય છે, જેમ લાકડાં બળી જતાં અગ્નિ શાંત થાય છે અને જેમ તેલ બળી જતાં દીવો શાંત થાય છે, તેમ હું સઘળા સંકલ્પોથી રહિત થઈ, ૐકારની છેલ્લી અર્ધમાત્રાથીજ જણાતા પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાથી શાંત થાઉં છું.[૫૯] મારામાંથી સઘળાં કાર્યોની પરંપરાઓ જતી રહી છે, મારી સ્થિતિ સઘળાં દશ્યોની દશાઓથી રહિત થઇ છે, મારી બુદ્ધિ લાંબા ઉચ્ચારેલા ૐકારથી, બ્રહ્મરંધ્રમાં જે શાંતિ થાય છે, તેને અનુસરીને શાંત થઈ છે અને હું હવે અવશેષ રહેલા પ્રારબ્ધે ટકાવી રાખેલા, અવિદ્યાના લેશથી પણ રહિત થઇને રહ્યો છું.[૬૦]

व्यपगताखिलकार्यपरंपरः सकलदृश्यदशाविगतस्थितिः । प्रणवशांत्यनुसंसृतिशांतधीर्विगतमोहमलोयमहं स्थितः ॥ ६० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ઇન્દ્રિયવર્ગનિરાકરણોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૭ મો×

વીતહવ્યમુનિ વિદેહમુક્ત થયા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

एवं कलितवानंतः प्रशांतमननैषणः ।
शनैरुच्चारयंस्तारं प्रणवं प्राप्तभूमिकः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પછી નીચેના ક્રમ પ્રમાણે, ઊંચા સ્વરથી ૐકારનું લાંબું ઉચ્ચારણ કરતા એ વીતહવ્યમુનિ, કલ્પનાઓરૂપી તૃષ્ણાઓની શાંતિના ક્રમથી છઠ્ઠી તથા સાતમી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થઇને, પોતાના હૃદયમાંજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા.[૧] સંન્યાસી થયેલા એ મુનિએ અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્ધમાત્રા એ ભેદોથી ૐકારનું સ્મરણ કરવા માંડ્યું. બ્રહ્મમાં જગતના અધ્યારોપની રીતિથી અને અપવાદની રીતિથી બ્રહ્માંડની અંદર રહેલા અને સંકલ્પોના વિસ્તારથી જ કલ્પાયેલા બહારના તથા અંદરના સઘળા સ્થૂળ–સૂક્ષ્મ ભાગોને તજી દઇને અવિનાશી શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અવલોકન કર્યું; અને જેમ પવન ગંધનો ત્યાગ કરી દે, તેમ ૐકારના લાંબા ઉચ્ચારણરૂપી તંતુની સાથે, ઇન્દ્રિયોનો તથા શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓનો ત્યાગ કરી દીધો. જેમ ચિંતામણિ પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષોભ પામ્યા વિનાનો જ રહે છે, તેમ પોતાના સ્વરૂપમાં ક્ષોભ પામ્યા વિના રહેલા એ વીતહવ્યમુનિ પૂર્ણિમાના ચંદ્રની જેમ, ભ્રમણથી શાંત થયેલા મંદરાચળની જેમ, કુંભારના ઘરમાં ભ્રમણથી અટકાવેલા ચાકની જેમ અને પવન વિનાના સમુદ્રની જેમ શાંત, અચળ, વેગથી રહિત અને અત્યંત નિર્મળ દેખાવા લાગ્યા. જે શરદૃઋતુનું આકાશ તેજથી તથા અંધકારથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી, ચંદ્રથી તથા તારાઓથી પણ રહિત હોય અને

× આ સત્યાશીમા સર્ગમાં જે ક્રમથી ૐકારના અંતનો આશ્રય કરીને વીતહવ્યમુનિ વિદેહમુક્ત થયા તે ક્રમ કહેવામાં આવશે.

ધુમાડાથી, વાદળાંઓથી તથા રજથી પણ રહિત હોય, તો તે આકાશની એ મુનિને ઉપમા આપી શકાય.[૨–૭] પછી જાણે આકાશમાં ઊક્યું હોય એવું અને સાક્ષીથી સ્ફુરવા લાગેલું કેવળ અંધારું એતાં, તે મુનિએ જેમ સમજુ માણસ કોપના અંશને પણ છોડી દે, તેમ તે અંધારાને છોડી દીધું.[૮] પછી તેજ દેખાવા લાગતાં, એ મુનિએ અડધી પળ સુધી વિચાર કરીને, તે તેજને પણ છોડી દીધું. આ સમયે અંધારું પણ રહ્યું નહિ અને પ્રકાશ પણ રહ્યો નહિ.[૯] અંધારું તથા પ્રકાશ એ બન્નેથી રહિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇને, તે મુનિએ જરાક સ્ફુરેલા તેવી અવસ્થાની કલ્પનાના કારણરૂપ મનરૂપી ખડને પણ અડધી પળમાં કાપી નાખ્યું. હે રામ! પછી પવન વિનાના દીવાની જેમ સ્પષ્ટ પ્રકાશવા લાગેલા પોતાના સ્વરૂપનું અવલંબન કરીને, તે મુનિએ તુરતના જન્મેલા બાળકના જ્ઞાન જેવા સામાન્ય કલ્પનાવાળા ચિત્તરૂપી મેલને પણ, જેમ વાયુ ગતિને તજી દે, તેમ અડધી પળમાં પણ અર્ધ જેટલા કાળમાં છોડી દીધો. એ રીતે એ મુનિ સર્વને તજી દઈ, કેવળ સાક્ષીરૂપે જ અવશેષ રહ્યા અને તે પછી સર્વને સત્તા આ [illegible]

ની [illegible]

અવસ્થા જેવા એ નિર્વિકલ્પ સાક્ષીપણામાં રહેતાં રહેતાં, તેમાં જરાવાર સ્થિર થઈને તે મુનિ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થયા. વિદેહમુક્ત થયેલા એ મુનિ, વિષયોના આનંદથી રહિત હોવા છતાં પણ આનંદરૂપ થયા, પોતાથી ન્યારી સત્તાથી રહિત છતાં પણ સત્તારૂપ થયા, કોઇ નામ–રૂપવાળા નહિ હોવા છતાં પણ 'કાંઇક છે' એમ કહેવાને યોગ્ય થયા જ્ઞાનીઓને પ્રકાશરૂપ થયા, અજ્ઞાનીઓને અંધારા જેવા થયા,[૧૪૧૫] જડ પદાર્થોના તથા ચેતનવાળા પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ થયા, સઘળા અનાત્મપદાર્થોના નિષેધના અવધિભૂત થયા, જેને વાણી પણ પહોંચી શકે નહિ એવા થયા,[૧૬] સર્વમાં સમપણાથી રહેનાર થયા, વ્યાપક થયા, પરમ પવિત્રપદરૂપ થયા અને સઘળા પદાર્થોની અંદર રહ્યા છતાં પણ સર્વથી રહિત થયા. જેને શૂન્યવાદીઓ શૂન્ય કહે છે, બ્રહ્મવાદીઓ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાન કહે છે,[૧૭।૧૮] સાંખ્યમતવાળાઓ પુરુષ કહે છે, યોગમતવાળાઓ ઈશ્વર કહે છે, શૈવમતવાળાઓ શિવ કહે છે, કાળવાદીઓ કાળ કહે છે,[૧૯] ક્ષણિકવાદીઓ ક્ષણિક કહે છે અને માધ્યમિક લોકો જડના તથા ચૈતન્યના મધ્યરૂપ કહે છે, તે થયા. એ મુનિ આત્મજ્ઞાનીઓના આત્મા થયા, સમદૃષ્ટિવાળો જેને પૂર્ણ કહે છે તે થયા,[૨૦] સઘળાં શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતરૂપ થયા, સર્વનાં હૃદયોમાં વ્યાપક થયા અને જે સર્વરૂપ, સર્વમાં રહેલ અને સર્વનું તત્ત્વ કહેવાય છે તે થયા.[૨૧] જે અત્યંત નિષ્ક્રિય (ક્રિયાઓથી રહિત) છે, સૂર્ય આદિ તેજોને પણ પ્રકાશ આપે છે અને અખંડ અનુભવમાત્ર જ કહેવાય છે તે થયા.[૨૨] જે સ્વરૂપથી એક કહેવાય છે, માયાથી અનેક કહેવાય છે, સ્વરૂપથી નિરંજન કહેવાય છે, માયાથી દ્વૈતવાળું કહેવાય છે, સર્વરૂપ કહેવાય છે અને સર્વથી ન્યારું પણ કહેવાય છે તે થઈને રહ્યા.[૨૩] એ મહાસમર્થ વીતહવ્યમુનિ ક્ષણમાત્રમાં જન્મથી રહિત થયા, જરાથી રહિત થયા, આદિથી રહિત થયા, દ્વૈતના અધિષ્ઠાનરૂપ થયા, એક થયા, સર્વરૂપ થયા, અંશોથી રહિત થયા અને આકાશના સ્વરૂપ કરતાં પણ વધારે નિર્લેપ સ્થિતિવાળા થયા.[૨૪]

अजमजरमनाद्यनेकमेकं पदममलं सकलं च निष्कलं च । स्थित इति स तदा नभःस्वरूपादपि विमलस्थितिरीश्वरः क्षणेन ॥ २४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'વીતહવ્ય-નિર્વાણોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૮૭ મો સમાપ્ત

सर्ग ८८ मो*

વૈદેહમુક્તિ પછી પ્રાણાદિનો લય

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

प्राप्य संसृतिसीमांतं दुःखाब्धेः पारमागतः ।
वीतहव्यः शशामैवमपुनर्मननें मुनिः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:–હે રામ ! સંસારરૂપી સીમાડાના અંતને પ્રાપ્ત થઈને દુઃખરૂપી સમુદ્રના પારને પામેલા એ વીતહવ્યમુનિ, એ રીતે મનનો નાશ થતાં સંપૂર્ણ શાંત થયા.[1] જેમ જળનું બિંદુ સમુદ્રમાં સમુદ્રરૂપે શાંત થાય છે, તેમ એ મુનિ પરિણામો વિનાના બ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે શાંત થઈ પરમ સુખ પામતાં, ગુફામાં સ્થિર થઇને બેઠેલો તેમનો દેહ અંદર રસ વિનાનો થઇને હેમંતઋતુના કમળની પેઠે ગ્લાનિ પામ્યો.[2,3] તે તે નાડીઓમાંથી ઊડવાને લીધે, પક્ષીઓની જેમ આચરણ કરતા કરતા, તે દેહના પ્રાણો યંત્રથી છૂટેલાઓની જેમ દેહરૂપી ઝાડની અંદર રહેલાં, તે તે નાડીઓરૂપી સ્થાનને છોડી દઈને, હૃદયરૂપી માળામાં લીન થઈ ગયા.[4] બુદ્ધિ આદિ સઘળા પદાર્થો પોતપોતાનાં કારણોમાં લીન થયા, અસ્થિઓનો પંજરરૂપ દેહ ધરતી ઉપર જ રહ્યો.[5] જીવચૈતન્ય બ્રહ્મચૈતન્યની સાથે એકરસ થઈ ગયું અને ત્વચા તથા રુધિર આદિ ધાતુઓ પોતપોતાનાં કારણોમાં રહ્યાં. વીતહવ્યમુનિ શાંત થતાં, સઘળું પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જ રહ્યું.[6] હે રામ ! ઘણા વિચારોથી શોભતી આ વીતહવ્યમુનિની સમાધિની કથા મેં તમને કહી સંભળાવી. હવે તમારી બુદ્ધિથી આ કથાનું વિવેચન કરો.[7] પોતાની વિચારશક્તિથી વૃદ્ધિ પામેલી આવા પ્રકારની બુદ્ધિથી સારભૂત તત્ત્વનું અવલોકન કરીને, તેમાં જ રહો અને જીવન્મુક્ત બનીને યોગ્ય વ્યવહારને નિભાવો.[8] હે રામ ! જે આ સઘળું મેં તમને કહ્યું, હમણાં જ કહું છું અને હવે પછી પણ જે કહીશ, તે સઘળું હું કે જે ત્રિકાળદર્શી છું અને ચિરંજીવી છું, તેણે સંપૂર્ણ રીતે વિચાર્યું છે અને સંપૂર્ણ રીતે પોતાથી અનુભવેલું છે.[9,10] હે મોટી બુદ્ધિવાળા રામ ! આ નિર્મળ વિચારનું અવલંબન કરીને, ઉત્તમ જ્ઞાનને મેળવો; કેમકે જ્ઞાનથી જ મુક્તિ મળે છે,[11] જ્ઞાનથી જ દુઃખ દૂર થાય છે, જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો ક્ષય થાય છે અને જ્ઞાનથી જ પરમ સિદ્ધિ મળે છે. હે રામ ! એ સઘળા લાભો જ્ઞાન વિના બીજા કોઈ સાધનથી મળતા નથી. મહામુનિ વીતહવ્યે જ્ઞાનથી જ સઘળી આશાઓને સંપૂર્ણ રીતે કાપી નાખીને ચિત્તરૂપી સઘળા પર્વતને કાપી નાખ્યો હતો.[12,13] વીતહવ્યે પોતાના હૃદયમાં અનુભવેલા સંકલ્પમય જગતની અંદરના સૂર્યના 'પિંગલ' નામના પાર્ષદે, આ જગતની પૃથ્વીની અંદર રહેલા વીતહવ્યના શરીરને બહાર કાઢ્યું એ કેમ સંભવે ? સ્વપ્નની કોદાળીઓથી જાગ્રતની પૃથ્વી ખોદાવી સંભવે જ નહિ' એવી શંકા રાખશો નહિ; કેમકે વીતહવ્યના જીવાત્માએ જે સંકલ્પમય જગતનો અનુભવ કર્યો હતો, તે આ જગત હતું, કે જે આપણા જોવામાં આવે છે.[14] આપણી આંખોથી જોવામાં આવે એવા જે એ વીતહવ્યમુનિ હતા, તે આપણું મન જ હતું; કેમકે આપણું મન જ 'તું અને હું' ઇત્યાદિરૂપે દેખાય છે. જે મન છે, તે જ આ સઘળું જગત છે, માટે તેમાં ભિન્નપણું અને અભિન્નપણું શું હોય ? હે રામ ! અવિદ્યા આદિ સઘળા મળોથી, ઇન્દ્રિયોરૂપી વિકારોથી, ત્રણે દેહરૂપી ઉપાધિઓથી તથા પ્રિય આદિના સંગોથી રહિત થયેલા, પરમાર્થને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જેના રાગદ્વેષ આદિ દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા હતા તથા શોક

* આ અઠ્યાશીમા સર્ગમાં વીતહવ્ય મુક્ત થતાં તેમના પ્રાણનો હૃદયમાં જ લય થયો, તેમનું શરીર સુકાઇ ગયું અને બુદ્ધિ આદિ કળાઓ પોતપોતાનાં કારણોમાં લીન થઈ ગઈ એ કથા કહેવામાં આવશે.

લાંબા કાળ સુધી કરેલા શ્રવણ–મનનાદિના અભ્યાસોથી પોતાના હૃદયમાં બિરાજતા પોતાના સ્વભાવરૂપ નિર્મળ પદને જ પ્રાપ્ત થયા. [૧૫,૧૬]

अधिगतपरमार्थः क्षीणरागादिदोषः सकलमलविकारोपाधिसंगाद्यपेतः । चिरमनुसृतमन्तः स्वं स्वभावं विवेकी पदममलमनंतं प्राप्तवान् शांतशोकः ॥ १६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'વીતહવ્યવિશ્રાંતિ' એ નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

सर्ग ८९ मो×

જ્ઞાનીઓનાં શરીરને હિંસક પ્રાણીઓ અડચણ કરતાં નથી

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

वीतहव्यवदात्मानं नीत्वा विदितवेद्यताम् ।
वीतरागभयोद्वेगस्तिष्ठ राघव सर्वदा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! તમે પણ વીતહવ્યની જેમ અંતઃકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાન મેળવીને સર્વદા રાગથી, ભયથી અને ઉદ્વેગથી રહિત જ રહો.[૧] જેમ વીતહવ્યે શોકને છોડી દઈને ત્રીસહજાર વર્ષ સુધી સુખથી વિહાર કર્યો હતો, તેમ તમે પણ શોકને તજી દઈને લાંબા કાળ સુધી સુખથી વિહાર કરો.[૨] હે મોટી બુદ્ધિવાળા રાજકુમાર! બીજા પણ મહા બુદ્ધિમાન તત્ત્વજ્ઞ મુનિઓ જે રીતે રહ્યા હતા તે રીતે જ તમે તમારા દેશમાં રહો. હે રામ! આત્મા સર્વમાં રહેલો હોવા છતાં પણ કદી સુખ–દુઃખોને વશ થતો નથી; માટે વૃથા શોક શા માટે કરો છો?[૩,૪] આ પૃથ્વીમાં આત્માને જાણનારા ઘણા ઘણા મહાત્માઓ વિહાર કરે છે, પણ તેઓ કાંઈ તમારી પેઠે દુઃખને વશ થતા નથી.[૫] હે રામ! તમે સમતાવાળા થાઓ, મનથી સર્વનો ત્યાગ કરનારા થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ અને સુખી થાઓ. તમે સર્વમાં વ્યાપક છો, તમે જ આત્મા છો, તમને પુનર્જન્મ છે જ નહિ. જેમ સિંહો મયૂરોને વશ થાય નહિ, તેમ તમારા જેવા જીવન્મુક્ત પુરુષો કદી પણ હર્ષના કે ક્રોધના વિકારોને વશ થાય નહિ.[૬,૭]

રામ બોલ્યાઃ–મને આ કથાના પ્રસંગમાં જ એક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે. જેમ શરદ્‌ઋતુનો સમય મેઘને ટાળી નાખે છે, તેમ આપ એ મારા સંશયને ટાળી નાખો. હે આત્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ! એ સંશય એ છે કે, જીવન્મુક્ત થયેલા તત્ત્વવેત્તાઓને આકાશમાં ગતિ કરવી વગેરે સિદ્ધિઓ કેમ થતી નથી અને થતી હોય તો કેમ જોવામાં આવતી નથી?[૮,૯]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! આકાશમાં ગમન કરવું વગેરે જે સિદ્ધિઓ છે, તે દેવતાઓને સ્વાભાવિક જ છે, એમ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું છે.[૧૦] જે જે વિચિત્ર ક્રિયાઓનો સમૂહ જોવામાં આવે છે, તે ઘણું કરીને તે તે યોનિઓનો સ્વભાવ જ છે એમ જણાય છે. જુઓ કે, આપણે મચ્છરોને આકાશમાં ઊડતાં જોઇએ છીએ, તો એ આકાશમાં ઊડવું એ મચ્છરની જાતિનો સ્વભાવ છે. આત્મવેત્તાઓને આવી સિદ્ધિઓની ઇચ્છા જ હોતી નથી.[૧૧] હે રામ! આત્મજ્ઞાન વિનાનો અમુક્ત માણસ પણ મણિ તથા ઓષધ આદિ પદાર્થોની શક્તિથી, મંત્રોની શક્તિથી કે યોગાભ્યાસ આદિ ક્રિયાઓની શક્તિથી આકાશમાં ગતિ કરવી વગેરે જાતની સિદ્ધિઓ મેળવે છે. કીડીઓ પણ ગ્રીષ્મઋતુના અંતરૂપ કાળની શક્તિથી પોતાને પાંખો આવતાં આકાશમાં ઊડી શકે છે.[૧૨] આ પ્રમાણે સિદ્ધિઓ તુચ્છ પદાર્થ જ છે, માટે આત્મજ્ઞાનીને તેમની ઇચ્છા થવી સંભવે જ નહિ. આત્મજ્ઞાની પુરુષ પોતાને બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાને લીધે પોતાથી પોતામાં જ તૃપ્ત હોય છે, માટે તે પુરુષ અજ્ઞાનથી કલ્પેલી સિદ્ધિઓરૂપી તુચ્છ ફળોને ઇચ્છે જ નહિ અને અનુસરે જ નહિ.[૧૩]

× આ નેવાશીમા સર્ગમાં જ્ઞાનીઓને સિદ્ધિઓની ઇચ્છા નહિ હોવાનું અને જ્ઞાનીઓનાં શરીરોને હિંસક પ્રાણીઓથી અડચણ નહિ થવાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જગત સંબંધી જે જે પદાર્થો છે, તે સઘળા પદાર્થો અવિદ્યામય જ છે; માટે જેણે અવિદ્યા છોડી દીધેલી છે એવો આત્મવેત્તા પુરુષ એ પદાર્થોમાં કેમ જ આસક્ત થાય ?[૧૪] જેઓ અવિદ્યાને પણ સુખરૂપ ગણીને મંત્ર આદિ સાધનોની યુક્તિઓથી તેને મેળવે છે, તેઓ અજ્ઞાનીઓ જ હોય છે. આત્મવેત્તા પુરુષો કદી પણ એવા અજ્ઞાની હોતા નથી.[૧૫] જ્ઞાની હોય કે અજ્ઞાની હોય, પણ જે પુરુષ ઔષધ આદિ પદાર્થોથી કે યોગાભ્યાસ આદિ ક્રિયાઓથી, અનુક્રમે લાંબા કાળ સુધી યત્ન કરે, તેને આકાશમાં ગમન કરવાની શક્તિ આદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય એમાં સંશય નથી;[૧૬] પરંતુ જ્ઞાની પુરુષ તો સર્વ જગતથી ન્યારો થયેલો, તૃષ્ણાઓ વિનાનો અને પોતામાં જ સંતોષ પામેલો હોય છે, માટે સિદ્ધિઓને માટે યત્ન કરતો નથી અને સિદ્ધિઓની ઇચ્છા પણ કરતો નથી.[૧૭] જ્ઞાની પુરુષને આકાશમાં જવાની જરૂર રહેતી નથી, બીજી સિદ્ધિઓની પણ જરૂર હોતી નથી, ભોગોને પણ ઇચ્છતો નથી, નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવાની શક્તિ પણ ધરાવતો નથી, માનની પણ ઇચ્છા હોતી નથી, આશા પણ રાખતો નથી, મરણને પણ વશ થતો નથી અને જીવવાની પણ તેને ભાવના હોતી નથી.[૧૮] સર્વદા તૃપ્ત રહેનારો, શાંત મનવાળો, રાગથી તથા વાસનાઓથી રહિત થયેલો અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ તો સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કોઈ સુખ કે દુઃખ અચાનક આવી પડે અથવા જન્મ થાય કે મરણ થાય, તો પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાની સ્વાભાવિક તૃપ્તિને કદી પણ છોડતો નથી.[૧૯,૨૦] જેમ નદીઓના પ્રવાહોથી ખેંચાઈ આવેલી ખડ તથા કાષ્ઠ આદિ વસ્તુઓથી સમુદ્ર કાંઈ હર્ષ–શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ પ્રારબ્ધના ક્રમથી આવી પડેલી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ વસ્તુઓથી જ્ઞાની પુરુષ કાંઈ હર્ષ તથા શોકને પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્ઞાની પુરુષ તો અખંડાકાર વૃત્તિરૂપી ચંદનથી આત્માનું જ પૂજન કર્યા કરે છે.[૨૧] તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કોઈ ક્રિયા કરવાનું પણ પ્રયોજન હોતું નથી, ક્રિયા ન કરવાનું પણ પ્રયોજન હોતું નથી અને તે પુરુષને સર્વ પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારના પ્રયોજનની અપેક્ષા હોતી જ નથી.[૨૨] જે પુરુષને આત્મજ્ઞાનનો લેશ પણ ન હોય, તે પુરુષ પણ જો સિદ્ધિઓને ઇચ્છે તો સિદ્ધિઓ આપનારા પદાર્થોની ગોઠવણો કરવાથી અનુક્રમે સિદ્ધિઓને મેળવી શકે છે.[૨૩] 'મણિ–મંત્ર આદિની આવી યુક્તિ ગોઠવવાથી આવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે' એવા પ્રકારનો જે નિયમનો ક્રમ છે, તે ક્રમ સદાશિવ આદિ મોટા દેવતાઓથી પણ ફોગ કરી શકાતો નથી.[૨૪] જેમ ચંદ્ર શીતળપણાને છોડતો જ નથી, તેમ મણિ–મંત્ર આદિ તે તે વસ્તુઓમાં બીજા કોઈથી પ્રાપ્ત થયેલો નહિ પણ સ્વાભાવિક રીતે રહેલો સિદ્ધિઓ આપવાનો ચમત્કાર કદી પણ પોતાના નિયમને છોડતો નથી.[૨૫] સર્વજ્ઞ હોય, બહુ જાણનાર હોય, વિષ્ણુ હોય કે સદાશિવ હોય, તો પણ તે તે પદાર્થોના સ્વભાવસિદ્ધ નિયમને બદલાવી નાખવાની કોઈની પણ તાકાત નથી.[૨૬] હે રામ ! આકાશમાં ચાલી શકવું વગેરે જે સિદ્ધિઓ છે, તેઓ ઔષધ આદિ દ્રવ્યોના, કાળોના, ક્રિયાઓના તથા મંત્રોના પ્રયોગોની સ્વાભાવિક શક્તિઓ છે.[૨૭] જેમ ઝેર સ્વાભાવિક રીતે મારી જ નાખે છે, મદ્ય સ્વાભાવિક રીતે મદને જ ઉત્પન્ન કરે છે અને અથાણાંઓનો રસ તથા મીંઢળો સ્વાભાવિક રીતે ઊલટી કરાવે છે, તેમ કુશળ પુરુષોએ યુક્તિઓથી ગોઠવેલા દ્રવ્યોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમો સ્વાભાવિક રીતે તે તે સિદ્ધિઓને અવશ્ય આપે છે.[૨૮,૨૯] હે રામ ! આત્મજ્ઞાન કે જે એ દ્રવ્યોના, કાળોના તથા ક્રિયાઓના ક્રમરૂપ અવિદ્યાના વિષયથી અલગ છે અને અવિદ્યાનો બાધ કરનારું છે તે, એ આકાશમાં જવાની શક્તિ આદિ સિદ્ધિઓને આપનાર પણ નથી

અને તે સિદ્ધિઓને ટાળી નાખનાર પણ નથી.[૩૦] દ્રવ્ય, દેશ, કાળ કે યુક્તિ એમાંનું કોઈ પણ પરમાત્માની પદવીની પ્રાપ્તિમાં કાંઈ પણ સહાય કરી શકતું નથી.[૩૧] જે પુરુષને કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા હોય તે પુરુષ જ સિદ્ધિને મેળવવાને યત્ન કરે છે, પણ આત્મજ્ઞાની તો પૂર્ણ જ હોય છે; માટે તેને કોઈ પદાર્થમાં ક્યાંય પણ ઇચ્છા જ હોતી નથી કે જે ઇચ્છાથી સિદ્ધિ મેળવવા માટે યત્ન કરે.[૩૨] આત્માના લાભનો ઉદય, સઘળી ઇચ્છાઓની જાળની બિલકુલ શાંતિ થાય ત્યારે જ થાય છે; માટે આત્મજ્ઞાની પુરુષને તે લાભથી વિરુદ્ધ ઇચ્છા કેમ થાય અને શા માટે થાય? તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતે ઇચ્છા વિનાનો છતાં પણ જો કૌતુકથી સિદ્ધિઓ મેળવવાને યત્ન કરે તો તેને પણ સિદ્ધિઓ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે;[૩૩] કેમકે જે પ્રકારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય તે પ્રકારને અનુસરતો યત્ન કરવાથી, અજ્ઞાનીને અને જ્ઞાનીને પણ સમયસર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૪] વીતહવ્યમુનિને કેવળ જ્ઞાનની જ ઇચ્છા હતી, તેથી તેણે સિદ્ધિઓને માટે કાંઈ યત્ન કર્યો જ ન હતો; પણ જ્ઞાનના અભ્યાસને માટે જ વનમાં યત્ન કર્યો હતો કે જે યત્નનું વર્ણન મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે.[૩૫] આ પ્રમાણે કાળોની, ક્રિયાઓની, કર્મોની અને દ્રવ્યોની ગોઠવણોના સ્વભાવોથી થનારી સિદ્ધિઓ, જો તે ગોઠવણો અનુક્રમથી યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો ધાર્યા પ્રમાણે અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.[૩૬] જેણે જેણે 'સિદ્ધિઓ' એ નામવાળી ફળોની પંક્તિઓ મેળવી છે, તેણે તેણે તે ફળોની પંક્તિઓ, પોતાના પ્રયત્નરૂપ વૃક્ષમાંથી મેળવી છે.[૩૭] હે રામ! નિરંતર તૃપ્ત રહેનારા, આત્માનું જ અનુસંધાન કરનારા અને પરમ પ્રેમના સ્થાનરૂપ આત્મસુખને પામેલા મહાત્મા તત્ત્વવેત્તાઓને સિદ્ધિઓ કાંઈ પણ ઉપયોગી લાગતી નથી.[૩૮]

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ! ગુફામાં રહેલા વીતહવ્યના એ શરીરને સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ કેમ ખાઈ ગયાં નહિ અને તે શરીર ધરતીના ગર્ભમાં સડી પણ કેમ ગયું નહિ? વનમાં ગયેલા એ વીતહવ્યમુનિ તુરત જ વિદેહમુક્તિને ન પામ્યા, પણ પાછા એ શરીરથી કેટલોક વિહાર કર્યા પછી વિદેહમુક્તિને પામ્યા તેનું કારણ શું? હે મુનિ! મારા મનમાં એ સંશયો છે તેનું યોગ્ય સમાધાન કરો.[૩૯,૪૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ! જે જીવાત્મા વાસનારૂપી મેલા દોરાથી ખુબ જ વીંટાયેલો હોય, તે જીવાત્મા જ આ સંસારમાં સુખ-દુઃખોની દશાઓરૂપી બળતરાને ભોગવે છે. જે જીવાત્મા વાસનાઓથી રહિત અને શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર થયેલ હોય, તેનું શરીર જેમ હોય તેમનું તેમ રહે છે. એ શરીરનું છેદન-ભેદન કરવામાં કોઈ પણ સમર્થ થતા નથી.[૪૧,૪૨] હે રામ! યોગીનું શરીર ઘણાં ઘણાં વર્ષો વીતી જતાં પણ છેદન-ભેદન આદિ ક્રિયાઓથી સંબંધ પામતું નથી, એ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું તે સાંભળો.[૪૩] ચિત્ત જ્યારે જ્યારે જે જે પદાર્થમાં પડે છે, ત્યારે ત્યારે તુરત તે તે પદાર્થમય થઈ જાય છે, એ નિયમ છે.[૪૪] જુઓ કે આપણું ચિત્ત જ્યારે આપણા કોઈ શત્રુને જુએ છે, ત્યારે જાણે તે શત્રુના હૃદયમાં રહેલા દ્વેષના પ્રતિબિંબવાળું થયું હોય, તેમ દ્વેષરૂપી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે; અને જ્યારે આપણા કોઈ મિત્રને જુએ છે, ત્યારે જાણે તે મિત્રના હૃદયમાં રહેલી પ્રીતિના પ્રતિબિંબવાળું થયું હોય તેમ પ્રીતિરૂપી વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે; એ વાત આપણે સઘળાઓએ અનુભવેલી છે.[૪૫] ઝાડ, પર્વત અને પરદેશી માણસ, આપણી ઉપર રાગ-દ્વેષથી રહિત હોય છે, તો એને જોઇને આપણું ચિત્ત પણ રાગ-દ્વેષથી રહિત જ રહે છે; એ વાત પણ આપણે સઘળાઓએ અનુભવેલી છે.[૪૬] ખાવા-પીવાના કામમાં આવતા જે જડ પદાર્થો છે, તેઓના ગુણ-દોષો-

નાં પ્રતિબિંબો પણ આપણા ચિત્તમાં પડે છે. જુઓ કે, મીઠો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેને લેવા માટે ચપળ બને છે, રસ વિનાનો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેની ઉપર સ્પૃહા રાખતું નથી અને કડવો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન રસ વિનાનું થઈ જાય છે.[૪૭] આ રીતે જ યોગીનું શરીર કે જે રાગ–દ્વેષ વિનાના જીવના વિલાસવાળું હોય છે, તેના ઉપર જ્યારે હિંસક પ્રાણીઓનું ચિત્ત પડે છે, ત્યારે તે ચિત્ત પણ તુરત જ રાગ તથા દ્વેષથી રહિત થઈ જાય છે; માટે હિંસક પ્રાણીઓ યોગીના શરીરને કાંઈ અડચણ કરતાં નથી.[૪૮] જેમ એક રાજાનો બહારવટિયો માર્ગમાં બીજા રાજાનું ગામ જોવામાં આવતાં, તેના છેદન–ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી, તેમ સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણી માર્ગમાં રાગ–દ્વેષ વિનાનો મુક્ત યોગી જોવામાં આવતાં, તેના છેદન–ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી.[૪૯] એ જ પ્રાણી, યોગીના શરીરથી દૂર જઈ ને પાછો હિંસકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે જેવા જેવા પ્રકારનો પદાર્થ જોવામાં આવે, તેવા તેવા પ્રકારનું ચિત્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય જ નથી.[૫૦] હે રામ ! નહાર, દીપડા, સિંહ, કીડા અને સર્પ આદિ જે જે હિંસક પ્રાણીઓ છે, તેઓએ રાગ–દ્વેષ વિનાના વીતહવ્યના શરીરને જોઈ, પોતે પણ રાગ–દ્વેષથી રહિત થઈ જવાને લીધે ગુફામાં રહેલા વીતહવ્યના શરીરને છેદી નાખ્યું ન હતું. હવે 'ધરતીના ગર્ભમાં રહ્યા છતાં વીતહવ્યનું શરીર કેમ સડી ગયું નહિ' એ તમારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છુ તે સાંભળો. આત્મરૂપ અનુભવ, સત્તાસામાન્યરૂપે કાષ્ઠ, ઢેફાં તથા પથરા આદિ સર્વ જડ પદાર્થોમાં પણ રહેલો છે, પણ મૂંગાના તથા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિકારપણાથી રહેલો છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સઘળા પદાર્થોમાં પડે છે, પણ કેવળ જળ આદિ પદાર્થોમાં જ ચંચળ, મપાયેલું અને ચકચકિત દેખાય છે, તેમ આત્મારૂપ અનુભવ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો છે પણ કેવળ લિંગશરીરોમાં જ ચંચળ, મપાયેલો અને ચકચકિત દેખાય છે. વીતહવ્યનું લિંગશરીર તત્ત્વબોધથી અને સમાધિથી નાશ પામ્યા જેવું થઈ જતાં, તેના સ્થૂળ શરીરમાં રહેલો આત્મારૂપ અનુભવ પૃથ્વીમાં, જળમાં, વાયુમાં તથા અગ્નિમાં રહેલા આત્મારૂપ અનુભવ જેવો નિર્વિકાર થઈ ગયો હતો; તેથી વીતહવ્યનું શરીર પૃથ્વીના તથા જળ આદિના સંયોગથી સડી ગયું ન હતું.[૫૨–૫૪] હે રામ ! આ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉપપત્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. જે ગતિરૂપ વિકાર છે તે નાશનું કારણ છે. એ વિકાર ચિત્તથી થાય છે અથવા વાયુથી થાય છે, એમ વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે.[૫૫] પ્રાણવાયુઓ જે પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરે છે તે તેની ગતિ છે. વીતહવ્યના શરીરમાં યોગધારણાથી પ્રાણવાયુઓની ગતિ શાંત થઈ જતાં, તે પ્રાણવાયુઓ પથરા જેવા દૃઢ થઈ ગયા હતા તેથી વીતહવ્યનું શરીર નષ્ટ થયા વિનાનું રહ્યું હતું.[૫૬] જેના હાથપગ આદિ બહારના તથા પ્રાણ આદિ અંદરના ભાગો સહિત દેહમાં ચિત્તથી થતો તથા વાયુથી થતો, ગતિરૂપી વિકાર ન હોય, તેના દેહથી વૃદ્ધિ આદિ તથા ક્ષય આદિ વિકારો દૂર જ રહે છે. હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ ! દેહના બહારના તથા અંદરના ભાગોમાં ગતિ શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે દેહમાં ત્વચા આદિ ધાતુઓ કદી પણ પોતાની પહેલાંની અવસ્થાને તજી દેતી નથી. ચિત્તથી થતું તથા વાયુથી થતું દેહનું ચલન બંધ પડી જતાં, સ્તબ્ધ થઈ ગયેલી ત્વચા આદિ ધાતુઓ મેરુપર્વતના જેવી સ્થિરતાને અને દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૭–૫૯] લોકમાં આપણા જોવામાં પણ આવે છે કે, પ્રાણાયામ આદિથી ધીર પુરુષોનાં શરીરોનું ચલન શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓનાં અંગો લાકડાંના જેવાં દૃઢ તથા શબનાં અંગો જેવાં સ્થિર થઈ જાય

છે.[૧૦] હે રામ ! આ કારણને લીધે યોગીઓનાં શરીરો હજારો વર્ષ સુધી વાદળાંઓની પેઠે જળના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ સડી જતાં નથી અને પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલાઓની જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ વીખાઈ જતાં નથી.[૧૧] હવે 'બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપાયો જાણનારાઓમાં ઉત્તમ અને તત્ત્વવેત્તા વીતહવ્યમુનિ, તે સમયે જ દેહનો ત્યાગ કરીને વિદેહમુક્ત કેમ ન થયા ?' એ તમારા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું, તે તમે સાંભળો. રાગથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જેનું દેહાભિમાન તૂટી ગયું હોય એવા જે જે મહાત્માઓ હોય છે, તેઓ સઘળા પોતાના દેહમાં સ્વતંત્ર જ રહે છે.[૧૩] એ મહાત્માઓનો જીવાત્મા જ્યારે અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધને ભોગવવાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્ત થયા પહેલાં કે પછી કરવામાં આવેલાં કર્મો અથવા વાસના અથવા ઈશ્વર એમાંથી કોઈ પણ તેને અટકાવવાને સમર્થ થતુ નથી.[૧૪] હે રામ! માટે તત્ત્વવેત્તાઓનો જીવાત્મા પ્રારબ્ધના અવશેષ રહેલા ભોગોને જ્યારે અકસ્માત્ ભોગવવા ધારે છે, ત્યારે જે જે ઇચ્છે તે તે તુરત કરી શકે છે.[૧૫] વીતહવ્યના જીવાત્માએ કાકતાલીયની રીતિથી તે સમયે જીવવાનું જ ધાર્યું હતુ; તેથી તેણે જીવનને જ તુરત દૃઢ કરી લીધુ હતુ.[૧૬] જ્યારે પ્રારબ્ધના ભોગ પૂરા થઈ રહેતાં, તેના જીવાત્માએ વિદેહમુક્તિની ભાવના કરી, ત્યારે તે જીવાત્મા વિદેહ મુક્ત થઈ ગયો, કેમકે તેની સ્થિતિ સ્વતંત્ર હતી વાસનાઓથી તથા પાશોથી રહિત થયેલો અને વાસ્તવિક આત્મસ્વભાવથી પ્રકાશિત થયેલો જીવાત્મા જે જે ઇચ્છે છે, તે તે ક્ષણમાત્રમાં થાય છે, કેમકે જીવાત્મા પોતે સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન પરમાત્મા જ થયેલો હોય છે[૧૭,૧૮]

विगतवासनमाशु विपाशतामुपगतं मन आत्मतयोदितम् । यदमिवांच्छति तद्भवति क्षणात्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ॥ ६८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'સદ્વિલાસવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

सर्ग ९० मो×

સરૂપ અને અરૂપ ચિત્તનાશ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यदा ह्यस्तंगतप्रायं जातं चित्तं विचारतः ।
तदा हि वीतहव्यस्य जाता मैत्र्यादयोगुणाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જ્યારે વિચાર થી ચિત્તનો લગભગ નાશ થયો, ત્યારે વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા.

રામ બોલ્યાઃ—હે મહારાજ ! વિચારના ઉદયથી ચિત્તનું સ્વરૂપ લગભગ નાશ પામ્યા પછી, વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા, તે આપે શું કહ્યું ? હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ! ચિત્ત બ્રહ્મમાં અસ્ત પામ્યા પછી મૈત્રી આદિ ગુણો કોને થાય છે અને તેઓ શામાં સ્ફુરે છે ? એ મને કહો. એ ગુણો નાશ પામેલા ચિત્તને થાય છે કે અધિષ્ઠાનને થાય છે અને જીવમાં સ્ફુરે છે કે પરમાત્મામાં સ્ફુરે છે ? ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી નાશ પામ્યા પછી શીતળપણું આદિ ગુણો એ નદીને થવા પણ સંભવતા નથી અને નિર્જળ ભૂમિને પણ થવા સંભવતા નથી. એ ગુણોનું જેમાં સ્ફુરણ થાય એવું પણ કાંઈ સંભવતું નથી.[૧-૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો નાશ બે પ્રકારનો છે. જીવન્મુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે સરૂપ (ચિત્તના કાંઈક પ્રતિભાસવાળો) થાય છે અને વિદેહમુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે અરૂપ (ચિત્તના લેશમાત્ર પ્રતિભાસથી રહિત)

× આ નેવુમા સર્ગમા સરૂપ અને અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો બે પ્રકારનો નાશ કહેવામા આવશે

નાં પ્રતિબિંબો પણ આપણા ચિત્તમાં પડે છે. જુઓ કે, મીઠો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેને લેવા માટે ચપળ બને છે, રસ વિનાનો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન તેની ઉપર સ્પૃહા રાખતું નથી અને કડવો પદાર્થ જોવામાં આવતાં આપણું મન રસ વિનાનું થઈ જાય છે.[૪૭] આ રીતે જ યોગીનું શરીર કે જે રાગ–દ્વેષ વિનાના જીવના વિલાસવાળું હોય છે, તેના ઉપર જ્યારે હિંસક પ્રાણીઓનું ચિત્ત પડે છે, ત્યારે તે ચિત્ત પણ તુરત જ રાગ તથા દ્વેષ-થી રહિત થઈ જાય છે; માટે હિંસક પ્રાણીઓ યોગીના શરીરને કાંઈ અડચણ કરતાં નથી.[૪૮] જેમ એક રાજાનો બહારવટિયો માર્ગમાં બીજા રાજા-નું ગામ જોવામાં આવતાં, તેના છેદન–ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી, તેમ સિંહ આદિ હિંસક પ્રાણી માર્ગમાં રાગ–દ્વેષ વિનાનો મુક્ત યોગી જોવામાં આવતાં, તેના છેદન–ભેદનમાં પ્રવર્તતો નથી.[૪૯] એ જ પ્રાણી, યોગીના શરીરથી દૂર જઈને પાછો હિંસકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે; કેમકે જેવા જેવા પ્રકારનો પદાર્થ જોવામાં આવે, તેવા તેવા પ્રકા-રનું ચિત્ત થઈ જાય છે, એમાં સંશય જ નથી.[૫૦] હે રામ! નહાર, દીપડા, સિંહ, કીડા અને સર્પ આદિ જે જે હિંસક પ્રાણીઓ છે, તેઓએ રાગ–દ્વેષ વિનાના વીતહવ્યના શરીરને જોઈ, પોતે પણ રાગ–દ્વેષથી રહિત થઈ જવાને લીધે ગુફામાં રહેલા વીતહવ્યના શરીરને છેદી નાખ્યું ન હતું. હવે 'ધરતીના ગર્ભમાં રહ્યા છતાં વીતહવ્યનું શરીર કેમ સડી ગયું નહિ' એ તમારા બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું તે સાંભળો. આત્મરૂપ અનુભવ, સત્તાસામાન્યરૂપે કાષ્ઠ, ઢેફાં તથા પથરા આદિ સર્વ જડ પદાર્થોમાં પણ રહેલો છે, પણ મૂંગાના તથા બાળકના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિકારપણાથી રહેલો છે. જેમ સૂર્યનું પ્રતિ-બિંબ સઘળા પદાર્થોમાં પડે છે, પણ કેવળ જળ આદિ પદાર્થોમાં જ ચંચળ, મપાયેલું અને ચકચકિત દેખાય છે, તેમ આત્મારૂપ અનુભવ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલો છે પણ કેવળ લિંગશરી-રોમાં જ ચંચળ, મપાયેલો અને ચકચકિત દેખાય છે. વીતહવ્યનું લિંગશરીર તત્ત્વબોધથી અને સમાધિથી નાશ પામ્યા જેવું થઈ જતાં, તેના સ્થૂળ શરીરમાં રહેલો આત્મારૂપ અનુભવ પૃથ્વીમાં, જળમાં, વાયુમાં તથા અગ્નિમાં રહેલા આત્મારૂપ અનુભવ જેવો નિર્વિકાર થઈ ગયો હતો; તેથી વીતહવ્યનું શરીર પૃથ્વીના તથા જળ આદિના સંયોગથી સડી ગયું ન હતું.[૫૧–૫૪] હે રામ! આ વિષયમાં એક બીજી પણ ઉત્પત્તિ કહું છું, તે તમે સાંભળો. જે ગતિરૂપ વિકાર છે તે નાશનું કારણ છે. એ વિકાર ચિત્તથી થાય છે અથવા વાયુથી થાય છે, એમ વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ છે.[૫૫] પ્રાણવાયુઓ જે પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરે છે તે તેની ગતિ છે. વીતહવ્યના શરીરમાં યોગધારણાથી પ્રાણવાયુઓની ગતિ શાંત થઈ જતાં, તે પ્રાણવાયુઓ પથરા જેવા દૃઢ થઈ ગયા હતા તેથી વીતહવ્યનું શરીર નષ્ટ થયા વિનાનું રહ્યું હતું.[૫૬] જેના હાથપગ આદિ બહારના તથા પ્રાણ આદિ અંદરના ભાગો સહિત દેહમાં ચિત્ત-થી થતો તથા વાયુથી થતો, ગતિરૂપી વિકાર ન હોય, તેના દેહથી વૃદ્ધિ આદિ તથા ક્ષય આદિ વિકારો દૂર જ રહે છે. હે તત્ત્વવેત્તાઓમાં ઉત્તમ રામ! દેહના બહારના તથા અંદરના ભાગોમાં ગતિ શાંત થઈ જાય, ત્યારે તે દેહમાં ત્વચા આદિ ધાતુઓ કદી પણ પોતાની પહેલાંની અવસ્થાને તજી દેતી નથી. ચિત્તથી થતું તથા વાયુથી થતું દેહનું ચલન બંધ પડી જતાં, સ્તબ્ધ થઈ ગયેલી ત્વચા આદિ ધાતુઓ મેરુપર્વતના જેવી સ્થિર-તાને અને દૃઢતાને પ્રાપ્ત થાય છે.[૫૭–૫૯] લોકમાં આપણા જોવામાં પણ આવે છે કે, પ્રાણાયામ આદિથી ધીર પુરુષોનાં શરીરોનું ચલન શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓનાં અંગો લાકડાંના જેવાં દૃઢ તથા શબનાં અંગો જેવાં સ્થિર થઈ જાય

છે.[૬૦] હે રામ ! આ કારણને લીધે યોગીઓનાં શરીરો હજારો વર્ષ સુધી વાદળાંઓની પેઠે જળના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ સડી જતાં નથી અને પૃથ્વીની અંદર રહેલી શિલાઓની જેમ પૃથ્વીના સંબંધમાં રહેતાં છતાં પણ વીંખાઈ જતાં નથી.[૬૧] હવે 'બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપાયો જાણનારાઓમાં ઉત્તમ અને તત્ત્વવેત્તા વીતહવ્યમુનિ, તે સમયે જ દેહનો ત્યાગ કરીને વિદેહમુક્ત કેમ ન થયા ?' એ તમારા ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું, તે તમે સાંભળો. રાગથી રહિત થયેલા, બ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી ચૂકેલા અને જેનું દેહાભિમાન તૂટી ગયું હોય એવા જ જે મહાત્માઓ હોય છે, તેઓ સઘળા પોતાના દેહમાં સ્વતંત્ર જ રહે છે.[૬૨] એ મહાત્માઓનો જીવાત્મા જ્યારે અવશેષ રહેલાં પ્રારબ્ધને ભોગવવાને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્ત થયા પહેલાં કે પછી કરવામાં આવેલાં કર્મો અથવા વાસના અથવા ઈશ્વર એમાંથી કોઈ પણ તેને અટકાવવાને સમર્થ થતું નથી.[૬૪] હે રામ ! માટે તત્ત્વવેત્તાઓનો જીવાત્મા પ્રારબ્ધના અવશેષ રહેલા ભોગોને જ્યારે અકસ્માત્ ભોગવવા ધારે છે, ત્યારે જ જે ઇચ્છે તે તે તુરત કરી શકે છે.[૬૫] વીતહવ્યના જીવાત્માએ કાકતાલીયની રીતિથી તે સમયે જીવવાનું જ ધાર્યું હતું; તેથી તેણે જીવનને જ તુરત દૃઢ કરી લીધું હતું.[૬૬] જ્યારે પ્રારબ્ધના ભોગ પૂરા થઈ રહેતાં, તેના જીવાત્માએ વિદેહમુક્તિની ભાવના કરી, ત્યારે તે જીવાત્મા વિદેહમુક્ત થઈ ગયો; કેમકે તેની સ્થિતિ સ્વતંત્ર હતી. વાસનાઓથી તથા પાશોથી રહિત થયેલો અને વાસ્તવિક આત્મસ્વભાવથી પ્રકાશિત થયેલો જીવાત્મા જે જે ઇચ્છે છે, તે તે ક્ષણમાત્રમાં થાય છે; કેમકે જીવાત્મા પોતે સર્વ શક્તિઓથી સંપન્ન પરમાત્મા જ થયેલો હોય છે.[૬૭,૬૮]

विगतवासनमाशु विपाशतामुपगतं मनं आत्मतयोदितम् । यदाभिवोच्छति तद्भवति क्षणात्सकलशक्तिमयो हि महेश्वरः ॥ ६८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'સદ્વિલાસવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૮૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૦ મો×

સરૂપ અને અરૂપ ચિત્તનાશ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

यदा ह्यस्तंगतप्रायं जातं चित्तं विचारतः ।
तदा हि वीतहव्यस्य जाता मैत्र्यादयो गुणाः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જ્યારે વિચારથી ચિત્તનો લગભગ નાશ થયો, ત્યારે વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા.

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ ! વિચારના ઉદયથી ચિત્તનું સ્વરૂપ લગભગ નાશ પામ્યા પછી, વીતહવ્યમુનિને મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થયા હતા, તે આપે શું કહ્યું ? હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ! ચિત્ત બ્રહ્મમાં અસ્ત પામ્યા પછી મૈત્રી આદિ ગુણો કોને થાય છે અને તેઓ શામાં સ્ફુરે છે ? એ મને કહો. એ ગુણો નાશ પામેલા ચિત્તને થાય છે કે અધિષ્ઠાનને થાય છે અને જીવમાં સ્ફુરે છે કે પરમાત્મામાં સ્ફુરે છે ? ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી નાશ પામ્યા પછી શીતળપણા આદિ ગુણો એ નદીને થવા પણ સંભવતા નથી અને નિર્જળ ભૂમિને પણ થવા સંભવતા નથી. એ ગુણોનું જેમાં સ્ફુરણ થાય એવું પણ કાંઈ સંભવતું નથી.[૧–૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો નાશ બે પ્રકારનો છે. જીવન્મુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે; તે સરૂપ (ચિત્તના કાંઈક પ્રતિભાસવાળો) થાય છે અને વિદેહમુક્તિથી ચિત્તનો જે નાશ થાય છે, તે અરૂપ (ચિત્તના લેશમાત્ર પ્રતિભાસથી રહિત)

× આ નેવુમા સર્ગમા સરૂપ અને અરૂપ એવી રીતે ચિત્તનો બે પ્રકારનો નાશ કહેવામાં આવશે.

જીવન્મુક્તિના સમયમાં મૈત્રી આદિ સઘળા ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત રહેનારું ચિત્ત, જ્યારે અત્યંત પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અત્યંત નષ્ટ થઈ જાય છે.[૨૪] વિદેહમુક્તિમાં જે 'અરૂપ' નામનો ચિત્તનો નાશ થાય છે, તેમાં ચિત્તનો લેશમાત્ર ભાગ પણ અવશેષ રહેતો નથી. વિદેહમુક્તિમાં ગુણો પણ રહેતા નથી, દુર્ગુણો પણ રહેતા નથી, લક્ષ્મી પણ રહેતી નથી, ગરીબાઈ પણ રહેતી નથી, ચપળતા પણ રહેતી નથી, ઉદય પણ રહેતો નથી, અસ્ત પણ રહેતો નથી, હર્ષ પણ રહેતો નથી ને ક્રોધ પણ રહેતો નથી. તેમાં અંધારું રહેતું નથી અજવાળું રહેતું નથી, સાયંકાળ રહેતો નથી, દિવસ રહેતો નથી, રાત્રિ રહેતી નથી, દિશાઓ રહેતી નથી, આકાશ રહેતું નથી, પાતાળ રહેતું નથી, અને અનર્થો રહેતા નથી. વળી વાસના રહેતી નથી, રચના રહેતી નથી, તૃષ્ણા રહેતી નથી, વૈરાગ્ય રહેતું નથી, આસક્તિ રહેતી નથી, પ્રિય પણ રહેતું નથી અને અપ્રિય પણ રહેતું નથી. એ વિદેહમુક્તિરૂપ પદ કોઈ પણ કર્માદિથી પ્રાપ્ત થતું નથી.[૨૫-૨૮] એ પદ જીવન્મુક્ત લોકોને પ્રારબ્ધના ક્ષયને અંતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો શરદઋતુનું સ્વચ્છ આકાશ અંધકારથી પણ રહિત હોય, તેજથી પણ રહિત હોય, તારાઓથી પણ રહિત હોય, ચંદ્રથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી પણ રહિત હોય, વાયુથી પણ રહિત હોય, સંધ્યાથી પણ રહિત હોય, રજથી પણ રહિત હોય અને કોઈ જાતના ઝબકારાથી પણ રહિત હોય તો, તેની ઉપમા વિદેહમુક્તિના પદને આપી શકાય.[૨૯] જેમ પવનોનું મોટું સ્થાન આકાશ છે, તેમ સંસારના, આડંબરના તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા તત્ત્વવેત્તાઓનું એ 'વિદેહમુક્તિ' નામનું પદ મોટું સ્થાન છે. એ પદ કે જે દુઃખોથી અત્યંત રહિત છે, ચેતન હોવા છતાં પણ ક્રિયાઓથી રહિત છે, આનંદરૂપ છે અને રજોગુણથી, તમોગુણથી તથા સત્ત્વગુણથી પણ રહિત છે, તેમાં ચિત્તના અંશથી પણ અત્યંત રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલા મહાત્મા વિદેહમુક્ત પુરુષો જ વસે છે.[૩૦,૩૧]

संशांतदुःखमजडात्मकमेव सुप्तमानंदमंथरमपेतरजस्तमो यत् । आकाशकोशतनवो तनवो महांतस्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवावसंति ॥ ३१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમ-પ્રકરણનો 'ચિત્તવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૧ મો*

શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાણચલન તથા વાસના છે

॥ राम उवाच ॥

परमाकाशकोशाद्रिरूढलोकांतरद्रुमम् ।
तारकापुष्पशबलं देवासुरविहंगमम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ! આ જગતરૂપી વનની અંદર, બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં રહેલા માયારૂપી પહાડમાં વિચિત્ર ભુવનોરૂપી વૃક્ષો ઊગેલાં છે, તારાઓરૂપી વિચિત્ર કળીઓ શોભી રહી છે અને દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી પક્ષીઓ ઊડ્યા કરે છે.[૧] ત્યાં વીજળીઓરૂપી મંજરીઓવાળી, દિશાઓરૂપી શાખાઓમાં, વિચિત્ર વર્ણોવાળાં વાદળાંઓરૂપી પાંદડાંઓ જામી રહ્યાં છે અને સઘળી ઋતુઓમાં રમણીય લાગે એવાં ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ગ્રહોરૂપી મોટાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે.[૨] વળી, તે વનમાં સાત સમુદ્રોરૂપી વાવો દીપી રહી છે, સેંકડો નદીઓ લોકોનાં મનોનું આકર્ષણ કર્યા કરે છે અને ચૌદ લોકમાં રહેનારાં અનંત પ્રાણીઓ પોતપોતાની જીવિકાઓને મેળવ્યા કરે છે.[૩] તે વનને વાસનાઓરૂપી ગૂંચળાંઓથી ઘેરી લઈને ભરપૂર-

* આ એકાણુમા સર્ગમા જીવોની તે તે યોનિમા જે ગતિ થાય છે તેનું બીજ શરીર છે, શરીરનું બીજ ચિત્ત છે અને પ્રાણનું ચલન તથા વાસના એ બે ચિત્તનાં, બીજ છે, એમ કહેવામા આવશે.

થાય છે.[૪] આ સંસારમાં ચિત્તનું હોવું દુઃખ આપનારું જ છે અને ચિત્તનો નાશ સુખ આપનારો થાય છે. ચિત્તની સત્તાનો ક્ષય કરીને ચિત્તનો નાશ કરી નાખવો જોઇએ.[૫] જે ચિત્ત અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી વાસનાઓનાં જાળોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પુનર્જન્મનું કારણ થઈ પડે એવું હોય તે ચિત્તને સત્તાવાળું સમજો. એ સત્તાવાળું ચિત્ત કેવળ દુઃખદાયી જ છે.[૬] અનાદિકાળના અધ્યાસથી પ્રાપ્ત થયેલા દેહાદિના ધર્મોને જે ચિત્ત 'મારા છે' એમ માની લે, તે ચિત્તને સત્તાવાળું સમજવું. સત્તાવાળું ચિત્ત જ અજ્ઞાની, દુઃખિત અને જીવ કહેવાય છે.[૭] જ્યાં સુધી ચિત્તની સત્તા હોય ત્યાં સુધી દુઃખનો ક્ષય ક્યાંથી જ થાય? ચિત્ત અસ્ત પામે ત્યારે જ સંસાર અસ્ત પામે છે.[૮] અજ્ઞાની પુરુષનું ચિત્ત વાસનાઓનાં જાળોથી અત્યંત દૃઢતાને પ્રાપ્ત થયેલું હોવાને લીધે ખસેડી શકાય એવું હોતું નથી, માટે તે ચિત્ત દુઃખરૂપી વૃક્ષોના મૂળરૂપ છે. એ સત્તાવાળું ચિત્ત દુઃખરૂપી વૃક્ષોના ઘણા ઘણા અંકુરોને ઉત્પન્ન કરે છે.[૯]

રામ બોલ્યાઃ–હે મહારાજ! કોના ચિત્તને નષ્ટ થયેલું નહિ સમજવું, નષ્ટ થયેલું ચિત્ત કેવું હોય છે, ચિત્તનો નાશ કેવા પ્રકારનો થાય છે અને ચિત્તની સ્થિતિ શાથી રહે છે?[૧૦]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! હે પૂછી જાણનારાઓમાં ઉત્તમ! ચિત્તની સ્થિતિ અજ્ઞાનથી થતી વાસનાઓનાં જાળોથી રહે છે એ હું કહી ચૂક્યો છું. હવે ચિત્તના નાશ વિષે કહું છું તે સાંભળો.[૧૧] જેમ પર્વતને શ્વાસના પવનો ડોલાવી શકતા નથી, તેમ જે ધીરપુરુષને સુખ–દુઃખોની દશાઓ આત્માના અનુસંધાનમાંથી દૂર કરી શકે નહિ, તેના ચિત્તને નષ્ટ થઈ ગયેલું સમજવું. 'આ સાત વેંતનો દેહ હું છું અને દેહથી ન્યારું જે સર્વ છે તે હું નથી' એવી રીતની ભાવના જે પુરુષને નીચ ન કરી નાખે તેનું ચિત્ત નષ્ટ થઈ ગયેલું કહેવાય છે.[૧૨,૧૩] આપદા, કંગાલપણું, ઉત્સાહ, મદ, માંદાપણું અને મહોત્સવ જેના મુખના વર્ણને દબાવી શકે નહિ તેના ચિત્તને નષ્ટ થયેલું સમજવું. હે રામ! ચિત્તનો નાશ આવા પ્રકારનો સમજવો. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ચિત્ત નષ્ટ થયેલું કહેવાય છે. જીવન્મુક્ત પુરુષને ચિત્તના નાશની દશા આવા પ્રકારની હોય છે. દૃશ્ય પદાર્થોને ભ્રાંતિથી સાચા સમજીને, તેનું મનન કરવામાં આવે છે, એ જ મૂઢતા છે એમ સમજો. એ મૂઢતા જ્યારે નષ્ટ થઈ જાય ત્યારે 'ચિત્તનાશ' એ નામ ધરાવનારો ઉત્તમ સ્વભાવ ઉદય પામે છે.[૧૪-૧૬] હે રામ! આવા પ્રકારનો ચિત્તનાશ કે જે જીવન્મુક્ત પુરુષોના સ્વભાવરૂપ હોય છે, તેને જ કેટલાએક પુરુષો 'ચિત્ત' એવું નામ આપે છે.[૧૭] આવા સ્વભાવવાળું જીવન્મુક્તનું ચિત્ત મૈત્રી આદિ ગુણોથી યુક્ત થાય છે, ઉત્તમ વાસનાવાળું થાય છે અને પુનર્જન્મના સંબંધથી રહિત થાય છે.[૧૮] જેથી પુનર્જન્મ ન થાય એવી ઉત્તમ વાસનાવાળું જીવન્મુક્તનું ચિત્ત 'સત્ત્વ' એ નામથી કહેવામાં આવે છે.[૧૯] યથાર્થ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે દેહાદિના અભિમાનથી રહિત થયેલું ચિત્ત, વ્યવહારમાં આભાસ જેવું અનુભવમાં આવે, એ ચિત્તનો સરૂપ નાશ થયો કહેવાય છે અને તે જીવન્મુક્તને હોય છે.[૨૦] જીવન્મુક્તના આવી રીતે સરૂપ નાશને પ્રાપ્ત થયેલા ચિત્તમાં, જેમ ચંદ્રમાં સ્વચ્છ કાન્તિઓ રહે છે, તેમ સ્વચ્છ મૈત્રી આદિ સંપત્તિઓ સર્વદા સર્વ પ્રકારથી રહે છે. જેમ વસંતમાં મંજરીઓ દીપી નીકળે છે, તેમ જીવન્મુક્તના 'સત્ત્વ' એ નામ ધરાવનારા ચિત્તરૂપી હિમાલયમાં મૈત્રી આદિ ગુણોની સંપત્તિઓ દીપી નીકળે છે.[૨૧,૨૨] હે રામ! મેં જે ચિત્તનો 'અરૂપ' નાશ કહ્યો, એ તો વિદેહમુક્તને જ થાય છે; કારણ કે વિદેહમુક્તનું ચિત્ત અત્યંત નષ્ટ થવાથી આભાસરૂપે પણ રહેતું નથી.[૨૩]

જીવન્મુક્તિના સમયમાં મૈત્રી આદિ સઘળા ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત રહેનારું ચિત્ત, જ્યારે અત્યંત પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અત્યંત નષ્ટ થઈ જાય છે.[૨૪] વિદેહમુક્તિમાં જે 'અરૂપ' નામનો ચિત્તનો નાશ થાય છે, તેમાં ચિત્તનો લેશમાત્ર ભાગ પણ અવશેષ રહેતો નથી. વિદેહમુક્તિમાં ગુણો પણ રહેતા નથી, દુર્ગુણો પણ રહેતા નથી, લક્ષ્મી પણ રહેતી નથી, ગરીબાઈ પણ રહેતી નથી, ચપળતા પણ રહેતી નથી, ઉદય પણ રહેતો નથી, અસ્ત પણ રહેતો નથી, હર્ષ પણ રહેતો નથી ને ક્રોધ પણ રહેતો નથી. તેમાં અંધારું રહેતું નથી અજવાળું રહેતું નથી, સાયંકાળ રહેતો નથી, દિવસ રહેતો નથી, રાત્રિ રહેતી નથી, દિશાઓ રહેતી નથી, આકાશ રહેતું નથી, પાતાળ રહેતું નથી, અને અનર્થો રહેતા નથી. વળી વાસના રહેતી નથી, રચના રહેતી નથી, તૃષ્ણા રહેતી નથી, વૈરાગ્ય રહેતું નથી, આસક્તિ રહેતી નથી, પ્રિય પણ રહેતું નથી અને અપ્રિય પણ રહેતું નથી. એ વિદેહમુક્તિરૂપ પદ કોઈ પણ કર્માદિથી પ્રાપ્ત થતું નથી.[૨૫-૨૮] એ પદ જીવન્મુક્ત લોકોને પ્રારબ્ધના ક્ષયને અંતે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જો શરદઋતુનું સ્વચ્છ આકાશ અંધકારથી પણ રહિત હોય, તેજથી પણ રહિત હોય, તારાઓથી પણ રહિત હોય, ચંદ્રથી પણ રહિત હોય, સૂર્યથી પણ રહિત હોય, વાયુથી પણ રહિત હોય, સંધ્યાથી પણ રહિત હોય, રજથી પણ રહિત હોય અને કોઈ જાતના ઝબકારાથી પણ રહિત હોય તો, તેની ઉપમા વિદેહમુક્તિના પદને આપી શકાય.[૨૯] જેમ પવનોનું મોટું સ્થાન આકાશ છે, તેમ સંસારના, આડંબરના તથા બુદ્ધિના પારને પામેલા તત્ત્વવેત્તાઓનું એ 'વિદેહમુક્તિ' નામનું પદ મોટું સ્થાન છે. એ પદ કે જે દુઃખોથી અત્યંત રહિત છે, ચેતન હોવા છતાં પણ ક્રિયાઓથી રહિત છે, આનંદરૂપ છે અને રજોગુણથી, તમોગુણથી તથા સત્ત્વગુણથી પણ રહિત છે, તેમાં ચિત્તના અંશથી પણ અત્યંત રહિત થયેલા અને બ્રહ્મસ્વરૂપને પામેલા મહાત્મા વિદેહમુક્ત પુરુષો જ વસે છે.[૩૦,૩૧]

संशांतदुःखमजडात्मकमेव सुप्तमानंदमंथरमपेतरजस्तमो यत् । आकाशकोशतनवो तनवो महांतस्तस्मिन्पदे गलितचित्तलवावसंति ॥ ३१॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉપશમપ્રકરણનો 'ચિત્તવિચારયોગોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૯૦ મો સમાપ્ત

सर्ग ९१ मो*

શરીરનું બીજ ચિત્ત અને ચિત્તનું બીજ પ્રાણચલન તથા વાસના છે

॥ राम उवाच ॥

परमाकाशकोशाद्रिरूढलोकांतरद्रुमम् ।
तारकापुष्पशबलं देवासुरविहंगमम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે વક્તાઓમાં ઉત્તમ ! આ જગતરૂપી વનની અંદર, બ્રહ્મરૂપી આકાશમાં રહેલા માયારૂપી પહાડમાં વિચિત્ર ભુવનોરૂપ વૃક્ષો ઊગેલાં છે, તારાઓરૂપી વિચિત્ર કળીઓ શોભી રહી છે અને દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપ પક્ષીઓ ઊડ્યા કરે છે.[૧] ત્યાં વીજળીઓરૂપ મંજરીઓવાળી, દિશાઓરૂપી શાખાઓમાં વિચિત્ર વર્ણોવાળાં વાદળાંઓરૂપી પાંદડાંઓ જામી રહ્યાં છે અને સઘળી ઋતુઓમાં રમણીય લાગે એવાં ચંદ્ર, સૂર્ય તથા ગ્રહોરૂપી મોટાં પુષ્પો ખીલી રહ્યાં છે.[૨] વળી, તે વનમાં સાત સમુદ્રોરૂપી વાવો દીપી રહી છે, સેંકડો નદીઓ લોકોનાં મનોનું આકર્ષણ કર્યા કરે છે અને ચૌદ લોકમાં રહેનારાં અનંત પ્રાણીઓ પોતપોતાની જીવિકાઓને મેળવ્યા કરે છે.[૩] તે વનને વાસનાઓરૂપી ગૂંચળાંઓથી ઘેરી લઈને ભરપૂર-

* આ એકાણુમા સર્ગમા જીવોની તે તે યોનિમાં જે ગતિ થાય છે તેનુ બીજ શરીર છે, શરીરનું બીજ ચિત્ત છે અને પ્રાણનું ચલન તથા વાસના એ બે ચિત્તનાં બીજ છે, એમ કહેવામા આવશે.

પણાથી રહેલી, વિસ્તીર્ણ આકારવાળી, જરા તથા મરણરૂપી ગાંઠોવાળી, સુખ–દુઃખોરૂપી ફળોની પંક્તિઓવાળી, અત્યંત દઢ મૂળોવાળી અને મોહરૂપી જળથી સિંચાયા કરતી આ સંસૃતિ (જીવોની તે તે યોનિઓમાં ગતિ) રૂપી દ્રાક્ષની લતાનું બીજ કોણ છે? તે બીજનું બીજ કોણ છે? તે બીજના બીજનું બીજ કોણ છે? અને તે બીજના બીજના બીજનું બીજ કોણ છે? હે મહારાજ! ફરી પણ બોધની વૃદ્ધિને માટે અને જ્ઞાનના સારભૂત બ્રહ્મપણાની સિદ્ધિને માટે આ સઘળું આપ સંક્ષેપથી મને કહો.[૪–૭]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જેની અંદરના લિંગદેહમાં અનંત વિચિત્ર કાર્યો કરનારા શુભાશુભ કર્મોરૂપી મોટા અંકુરો રહ્યા છે, એવું શરીર જ સંસૃતિરૂપી દ્રાક્ષની લતાનું બીજ છે એમ સમજો.[૮] જેમ શરદઋતુમાં પૃથ્વી વૃક્ષોની શાખાઓથી ગહન અને ફળ તથા પાંદડાંથી શોભે છે, તેમ શરીરરૂપી બીજથી જ એ વેલ વૃદ્ધિ પામેલી છે. એ શરીરનું બીજ ચિત્ત છે, કે જે ચિત્ત સંપત્તિ–વિપત્તિઓની દશાઓના ભંડારરૂપ છે, દુઃખોરૂપી રત્નોના ડાબલારૂપ છે અને આશાના દાસરૂપ છે.[૯,૧૦] આ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન શરીરો ચિત્તથી ઉદય પામે છે. 'ચિત્તથી શરીરોનો ઉદય થવો કેમ સંભવે?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે સ્વપ્નાવસ્થામાં ચિત્તથી જ શરીરનો ઉદય થતો આપણા સર્વના અનુભવમાં આવે છે.[૧૧] જેમ માંદા માણસને ઉત્પાતો દેખાડવાના સંકલ્પવાળા ગંધર્વલોકોના ચિત્તથી ગોખોવાળું અને પ્રકાશિત આકારવાળું ગંધર્વનગર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આપણા ચિત્તથી આ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. હે રામ! જેમ ઘડા તથા કૂંડાં આદિ પદાર્થો માટીનું જ વિશાળ રૂપ છે, તેમ જ કાંઈ આ મોટા આડંબરવાળું જગત જોવામાં આવે છે, તે પણ ચિત્તનું જ વિશાળ રૂપ છે.[૧૨,૧૩] વૃત્તિઓરૂપી શાખાઓને ધરનારા એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષનાં, પ્રાણનું ચલન અને દઢ વાસના એ બે બીજ છે.[૧૪] જ્યારે પ્રાણ નાડીઓનો સ્પર્શ કરી ગતિ કરવા લાગે છે, ત્યારે તુરત જ શરીરની અંદર વ્યાપીને રહેલો આત્મારૂપી સામાન્ય અનુભવ અમુક અંશથી ચિત્તરૂપે ગોઠવાઈ જાય છે.[૧૫] જ્યારે પ્રાણ નાડીઓના માર્ગોનાં છિદ્રોમાં ગતિ કરવા લાગતો નથી, ત્યારે વિષયોના સંસ્કારો જાગ્રત નહિ થવાને લીધે, સામાન્ય અનુભવની અંદર ચિત્તરૂપી વિકાર થતો નથી.[૧૬] પ્રાણની જે ગતિ છે, તે જ ચિત્તરૂપ દ્વારથી 'જગત' એ નામને પ્રાપ્ત થઈને બહાર દેખાય છે, એમ પણ કહેવાય છે. જેમ આકાશમાં નીલતા આદિ મિથ્યા જ દેખાય છે, તેમ આત્મા, પ્રાણ, ચિત્ત અને જગત એ સર્વ મિથ્યા જ દેખાય છે.[૧૭] પ્રાણની ગતિ બંધ પડતાં, સામાન્ય અનુભવરૂપ આત્મામાં ચિત્તરૂપી વિકાર નહિ ઊઠવાથી, તે આત્માનું જે શાંતપણું રહે છે, તે જ સમાધિ કહેવાય છે. પ્રાણની ગતિ થતાં, આત્મારૂપી અનુભવ અમુક અંશમાં ચિત્તરૂપ થઈને, હાથથી પછાડેલા દડાની જેમ ઊછળ્યા કરે છે. જેમ હાથથી પછાડેલો દડો વારંવાર આંગણામાં ઊછળ્યા કરે છે, તેમ પ્રાણની ગતિથી સંસ્કારોના જાગવારૂપી પ્રેરણાને પામેલો આત્મારૂપી અનુભવ ચિત્તરૂપે ઊછળ્યા કરે છે.[૧૮,૧૯] જેમ વાયુથી ગંધ વિક્ષેપ પામે છે, તેમ સત્ય, સર્વમાં વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ અનુભવ પ્રાણની ગતિથી ઉપર કહેલો વિક્ષેપ પામે છે.[૨૦] હે રામ! માટે અનુભવને વિક્ષેપથી રહિત રાખવો એ જ પરમ કલ્યાણ છે, એમ સમજો. એ વિક્ષેપનું કારણ પ્રાણની ગતિ છે, માટે તે ગતિને રોકવામાં આવે, તો આત્મામાં વિક્ષેપ ઊઠે જ નહિ.[૨૧] આત્મા ચિત્તરૂપે ગોઠવાયો કે તુરત જ બહારના વિષયોમાં અત્યંત રાગથી દોડે છે, દોડીને તે વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અને ઉપ-

કરવાથી એ ચિત્તરૂપ થયેલા આત્માને દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે.[22] એ ચિત્ત જો ના વિષયોથી વિમુખ થઈને, આત્માના અર્થે ઉદ્યોગ કર્યા કરે, તો તેને એ નો યોગ્ય નિર્મળ પદ પ્રાપ્ત થાય છે.[23] મ! માટે ચિત્તના બીજરૂપ પ્રાણની ગતિથી વાસનાઓની પ્રેરણાઓથી આત્માને વિક્ષેપ ાવવા દો, તો તમે મુક્ત જ છો.[24] આત્મામાં વક્ષેપનું ઊઠવું છે એ જ ચિત્ત છે એમ સમજો અને તે ચિત્ત જ લોકોને દુઃખી કરી નાખનારી આ સંસારરૂપી અનર્થોની જાળ પાથરેલી છે, એમ સમજો. યોગીઓ ચિત્તની શાંતિને અર્થે જ પ્રાણાયામોના તથા ધ્યાનોના વિધિસર પ્રયોગ કરીને પ્રાણની ગતિને રોકે છે.[25,26] પ્રાણનું રોધન કરવું એ બહુ ઉત્તમ છે, આત્માને વિક્ષેપો-રહિત રાખનાર છે, ચિત્તની શાંતિરૂપ ફળ આપનાર છે અને સમતાનું મોટું કારણ છે.[27] હે રામ! 'પ્રાણનું ચલન ચિત્તનું બીજ છે' એ વિષય મેં તમને કહી સંભળાવ્યો. હવે 'વાસના ચિત્તનું બીજું બીજ છે' એ વિષય કે જે તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રકટ કરેલો છે અને અનુભવેલો છે, તે કહું છું, તમે તે સાંભળો.[28] પૂર્વકાળની દૃઢ ભાવનાને લીધે દેહ આદિ પદાર્થોને 'હું અને મારું' ઇત્યાદિરૂપે જે સ્વીકારી લેવામાં આવે, તે સ્વીકારવું જો પૂર્વાપરના વિચાર વિનાનું હોય તો તે વાસના કહેવાય છે.[29] હે રામ! વાસનાના તીવ્ર વેગથી જોડાયેલો પુરુષ પોતાથી જ્યારે જે વસ્તુનું અનુસંધાન કરે છે, ત્યારે તુરત સઘળી બીજી સ્મૃતિઓથી રહિત થઈને તે વસ્તુમય થઈ જાય છે.[30] વાસનાએ પરવશ કરેલો અને ધારેલી વસ્તુમય થઈ ગયેલો પુરુષ જે વસ્તુને જુએ છે, તે વસ્તુને સાચી માનીને મોહ પામે છે.[31] વાસનાના વેગથી પરવશ થયેલો હોવાને લીધે તે પોતાના સ્વરૂપને તજી દે છે અને ખોટી આસક્તિવાળો થઈને મદ્યના મદવાળા માણસની જેમ સંસારરૂપી વિપરીત દેખાવને જોવા લાગે છે.[32] જેમ ઝેરથી પરવશ થયેલો માણસ દુઃખોથી ઘેરાઈ જાય છે, તેમ અંદર રહેલી વાસનાથી પરવશ થયેલો પ્રાણી ખોટી સમજણવાળો થઈને દુઃખોથી ઘેરાઈ જાય છે.[33] અનાત્મામાં આત્માની ભાવના કરવી અને મિથ્યામાં સાચાપણાની ભાવના કરવી, એ જ ખોટી સમજણનું સ્વરૂપ છે અને તે જ ચિત્ત છે, એમ સમજો.[34] પદાર્થોમાં એવી રીતની જ વાસનાના દૃઢ અભ્યાસથી અત્યંત ચંચળ થયેલું ચિત્ત જન્મનું, જરાનું તથા મરણનું કારણ થાય છે.[35] જ્યારે 'આ વસ્તુ ત્યાજ્ય છે અને આ વસ્તુ ગ્રાહ્ય છે' એવી કાંઈ વાસના જ ન રહે અને સઘળી અહંતા–મમતાને છોડીને રહેવામાં આવે, ત્યારે આત્મામાં ચિત્તરૂપી વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. જ્યારે ચિત્ત વાસનાઓથી રહિત થઈને કદી કોઈ દૃશ્યની કલ્પના જ ન કરે, ત્યારે પરમ ઉપશમ આપનારી સંકલ્પરહિત અવસ્થા ઉદય પામે છે. જેમ આકાશમાં વાદળું સ્ફુરે છે, તેમ જ્યારે આત્મામાં કાંઈ પણ સ્ફુરે નહિ, ત્યારે જેમ આકાશમાં કમળ ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમ આત્મામાં ચિત્ત ઉત્પન્ન થતું નથી. જ્યારે જગત સંબંધી કોઈ પણ વસ્તુનું સ્મરણ જ ન થાય ત્યારે સર્વથી રહિત થયેલા આત્મામાં ચિત્ત કેમ જ ઉત્પન્ન થાય?[36-39] હે રામ! રાગને લીધે દૃશ્ય-વસ્તુમાં સાચાપણાની ભાવના કરવામાં આવે છે, એટલું જ ચિત્તનું રૂપ છે એમ હું માનું છું. બાહ્ય પદાર્થોને યાદ જ ન કરવા એ નિરોધરૂપ યોગથી સઘળાં દૃશ્યોને ભૂલી જઈ સાચા આત્મસ્વરૂપનું જ અવલોકન કરવું એ ચિત્તની સંકલ્પરહિત અવસ્થા કહેવાય છે.[40-42] જીવન્મુક્તનું ચિત્ત વૃત્તિઓવાળું હોય છે, પણ અંદર રાગદ્વેષથી રહિત હોવાને લીધે શીતળ જ રહે છે; માટે તે ચિત્ત હોવા છતાં નથી એમ જ કહેવાય છે.[43] જેને વિષયરસોની ઉત્કંઠાપૂર્વક સ્મરણથી

થતો રાગ જ ન હોય, તેનું ચિત્ત અચિત્તપણાને પામેલું કહેવાય છે અને સત્ત્વ કહેવાય છે.[૪૪] જેને પુનર્જન્મ આપનારી ઘાટી વાસના હોતી નથી, તે પુરુષ જીવન્મુક્ત અને સત્ત્વસ્થ કહેવાય છે. જેમ કુંભારનો ચાકડો કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી પણ વેગ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ અનાત્મપદાર્થોની વાસના વિનાનો હોવા છતાં પણ પ્રારબ્ધનો વેગ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર કર્યા કરે છે.[૪૫] જેઓની વાસના વિષયોના સ્વાદથી રહિત થયેલી હોવાને લીધે, ભુંજાયેલા બીજની પેઠે આભાસમાત્ર હોવાથી પુનર્જન્મરૂપી અંકુરને ઉત્પન્ન કરનારી ન હોય, તેઓ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.[૪૬] જેઓનું ચિત્ત સત્ત્વપણાને પામેલું હોય છે એવા અને જ્ઞાનના પારને પહોંચેલા એ જીવન્મુક્ત લોકો અચિત્ત (ચિત્ત વિનાના) જ કહેવાય છે. પ્રારબ્ધનો ક્ષય થાય ત્યારે એઓ વિદેહમુક્ત થાય છે.[૪૭] હે રામ! એક પ્રાણની ગતિ અને બીજી વાસના, એ બે ચિત્તનાં બીજ છે. એમાંથી એક ક્ષીણ થતાં, તુરત બન્ને ક્ષીણ થઈ જાય છે.[૪૮] જેમ ઘટકાશની અંદર જળ ભરાવામાં ઘડો અને જળાશય બન્ને મળીને કારણરૂપ થાય છે, પણ જુદાં જુદાં કારણરૂપ થતાં નથી; તેમ પ્રાણની ગતિ અને વાસના, બન્ને મળીને ચિત્તના જન્મના કારણરૂપ થાય છે પણ જુદાં જુદાં કારણરૂપ થતાં નથી. એકલી પ્રાણની ગતિ કે એકલી વાસના ચિત્તને જન્મ આપે એમ નથી.[૪૯] જેમ તલમાં તેલ રહે છે, તેમ પ્રાણની ગતિ વાસનાની અંદર રહે છે અને વાસના પ્રાણની ગતિની અંદર રહે છે. જેમ બીજથી અંકુર થાય છે અને અંકુરથી બીજ થાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિથી વાસના થાય છે અને વાસનાથી પ્રાણની ગતિ થાય છે; માટે પ્રાણની ગતિ અને વાસનાનું ત્રીજું કોઈ બીજ નથી એમ પણ કહી શકાય છે. બીજી રીતથી જોઈએ તો એ પ્રાણની ગતિ તથા વાસના કે જેઓ એકબીજાના આધાર વિના થતાં નથી અને અનુક્રમે પરસ્પરથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓને, પ્રાણને, ઇન્દ્રિયોને તથા તેઓથી થતા આનંદને ઉત્પન્ન કરનારું ચિત્ત છે એમ પણ કહી શકાય છે. એ ચિત્ત આત્માના વિકારરૂપ હોવાથી આત્મારૂપ જ છે; તેમજ પૂર્વે ભોગવેલો વિષયાનંદ અને વર્તમાન જીવન પણ વાસનારૂપ જ હોવાથી બન્ને સાથે મળીને ચિત્તને ઉત્પન્ન કરે છે; અને જેમ પુષ્પમાં સુગંધ રહી છે તથા તલમાં તેલ રહ્યું છે, તેમ પૂર્વે ભોગવેલો વિષયાનંદ વર્તમાન જીવનમાં રહ્યો છે અને વર્તમાન જીવન પૂર્વે ભોગવેલા વિષયાનંદમાં રહ્યું છે. વાસનાથી પ્રાણની ગતિ થાય છે, પ્રાણની ગતિથી વાસના થાય છે અને ચિત્તથી વાસના તથા પ્રાણની ગતિ થાય છે; એટલે એવી રીતે બીજના તથા અંકુરના જેવો ક્રમ ચાલ્યો જ આવે છે. વાસના પોતે ઊછળી આત્મામાં ક્ષોભ કરીને પ્રાણની ગતિને જાગ્રત કરે છે અને તેથી ચિત્તરૂપ બાળક જન્મે છે; તેમજ પ્રાણ પોતે ગતિ કરી આત્મામાં ક્ષોભ કરીને રાગાદિ વાસનાને પ્રેરે છે તેથી ચિત્તરૂપ બાળક જન્મે છે. હે રામ! આ રીતે પ્રાણની ગતિ અને વાસના ચિત્તના બીજરૂપ છે.[૫૦-૫૬] એમાંથી એક નાશ પામે તો તે બન્નેનો નાશ થાય છે અને ચિત્તનો પણ નાશ થાય છે. જેમ વાયુનો ઓઘ કાળથી પાકી ગયેલા ફળને ક્ષણમાત્રમાં પાડી નાખે છે, તેમ ક્ષય પમાડેલી વાસના ચિત્તરૂપી વૃક્ષને ક્ષણમાત્રમાં પાડી નાખે છે. એ ચિત્તરૂપી વૃક્ષ સુખ-દુઃખોના મનનરૂપી ગતિવાળું છે, શરીરરૂપી મોટાં ફળવાળું છે, કાર્યોરૂપી પાંદડાંઓવાળું છે, ક્રિયાઓરૂપી લતાઓથી વીંટાયેલું છે, તૃષ્ણારૂપી કાળોતરી નાગણીના નિવાસરૂપ છે, રાગ તથા રોગરૂપી બગલાઓના ઘરરૂપ છે, અજ્ઞાનરૂપી મૂળવાળું છે, અત્યંત દૃઢ છે અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પક્ષીઓના સ્થાનરૂપ છે. હે રામ! આ ચિત્તરૂપી રજની ડમરી એ સઘળી આશાઓરૂપી દિશાઓમાં ફેલાયેલી છે, ચૈતન્યરૂપી

નેત્રને ઢાંકી દેનારી છે, ચપળ વાદળાં જેવા તથા થાંભલા જેવા આકારવાળી છે, અજ્ઞાનરૂપી ઉકરડામાંથી ઊઠેલી છે, તૃષ્ણાઓરૂપી તરણાંઓથી વ્યાપ્ત છે, સ્ફુરતી નાની નાની વૃત્તિઓરૂપી કણીઓની ભારે ગરબડવાળી છે, ઘૂમવામાં કાંઈ પણ પરિશ્રમ પામતી નથી અને અંદર રહેલા આત્મારૂપી સૂર્યના પ્રકાશને દેખાવા દેતી નથી અને તે પ્રાણરૂપી પવનની ગતિ રોકવાથી ક્ષણમાત્રમાં લીન થઈ જાય છે.[૫૭-૬૨] ચિત્તના બીજરૂપ પ્રાણની ગતિ અને વાસના, એ બન્નેનું બીજ શબ્દાદિ વિષયો છે, એમ પણ કહી શકાય છે; કેમકે શબ્દાદિ વિષયોથી હૃદયમાં પ્રાણની ગતિનું તથા વાસનાનું સ્ફુરણ થાય છે. પ્રિય-અપ્રિય શબ્દાદિ વિષયોના સ્મરણથી જ પ્રાણની ગતિ તથા વાસના ઉદય પામે છે; માટે શબ્દાદિ વિષયો બીજ છે એમ કહેવામાં આવે છે. જેમ મૂળના છેદનથી વૃક્ષ તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ શબ્દાદિ વિષયોના ત્યાગથી પ્રાણની ગતિ અને વાસના મૂળ સહિત તુરત નષ્ટ થઈ જાય છે. શબ્દાદિ વિષયોને આત્માથી અભિન્ન ધારવા એ જ શબ્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ છે; કેમકે આત્મા જ પોતાના ધીરપણાને તજી દઈ, શબ્દાદિ વિષયો જેવો થઇને ચિત્તના બીજરૂપ થાય છે. જેમ તલ તેલ વિનાનો હોતો નથી, તેમ શબ્દાદિ વિષયો પણ આત્મા વિનાના હોતા જ નથી. બહારના તથા અંદરના જે કોઈ વિષયો છે, તેઓ આત્માથી જુદા છે જ નહિ.[૬૩-૬૭] જે આત્મા છે તે જ સંકલ્પથી સ્ફુરીને પોતાથી પોતામાં જ શબ્દાદિ વિષયોને દેખે છે. જેમ સ્વપ્નમાં મરણ તથા બીજા દેશમાં સ્થિતિ આત્માના પોતાના ચમત્કારથી જ થાય છે, તેમ જાગ્રતના વિષયો પણ આત્માના પોતાના ચમત્કારથી જ થાય છે. આત્માને વિવેકદશામાં જે પોતાના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, તે પણ પોતાના સંકલ્પથી જ થતું હોવાને લીધે સ્વપ્ન જેવું જ છે; કેમકે અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં તત્ત્વજ્ઞાન આદિ કાંઈ પણ વાસ્તવિક રીતે સંભવતું નથી.[૬૮,૬૯] હે રામ! માટે જેમ બાળકને પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલા ભ્રમથી જ વેતાલ દેખાય છે, તેમ જીવાત્માને પોતાના સંકલ્પથી ઊઠેલા ભ્રમથી જ આ જગતરૂપી જાળ દેખાય છે. જેમ ભ્રાંતિથી ઠૂંઠામાં પુરુષ દેખાય છે, તેમ જીવાત્માને પોતામાં ભ્રાંતિથી શબ્દાદિ વિષયો દેખાય છે. જેમ જાળિયામાં પેઠેલાં સૂર્યનાં તથા ચંદ્રનાં કિરણોમાં લાકડીના જેવા તેજનો આકાર તથા ઊડતા ત્રસરેણુઓ દેખાય છે અને જેમ વહાણમાં બેઠેલાને કાંઠાના પર્વત ચાલતા લાગે છે, તેમ જીવાત્માને પોતામાં જગત દેખાય છે. જેમ રજ્જુમાં દેખાતું સર્પપણું અને ચંદ્રમાં દેખાતું બેપણું સારી રીતે અવલોકન કરવાથી ટળી જાય છે, તેમ આત્મામાં દેખાતું જગતરૂપી મિથ્યા જ્ઞાન યથાર્થ જ્ઞાનથી ટળી જાય છે. 'આત્મા શુદ્ધ જ છે અને તેમાં જગત મુદ્દલ છે જ નહિ' એવી રીતનો જે દૃઢ નિશ્ચય થાય તે યથાર્થ જ્ઞાન છે, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે. આ આત્માને પૂર્વે જોયેલું અથવા પૂર્વે નહિ જોયેલું જે કાંઈ દ્વૈત દેખાય છે, તેને સમજુ પુરુષે પ્રયત્નથી ટાળી નાખવું જોઇએ. એ ટાળી નાખવામાં નથી આવતું એટલો જ આત્માને સંસારનો સંબંધ છે. અને એ ટાળી નાખવામાં આવે એ જ મોક્ષ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જગતનું દર્શન એ જન્માદિ અનંત દુ:ખને માટે છે અને જગતના દર્શનથી રહિત થઈને ચેતનપણાથી રહેવું એ અવિનાશી સુખને માટે છે. હે રામ! માટે તમે જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરીને ચૈતન્ય એકરસ તથા પૂર્ણાનંદ થાઓ. આત્મા કે જે જગતના દર્શનથી રહિત છતાં ચૈતન્ય છે તે જ તમે છો.[૭૦,૭૭]

રામ બોલ્યાઃ-હે મહારાજ! જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરીને ચેતન રહેનારો પુરુષ કેવો થાય? જગતનું દર્શન ટળી જાય તો જડપણું પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ, એ જડપણું કેવી રીતે ટળે?[૭૮]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહારના આભાસમાત્રને દેખાડે છે; પણ તેના મનમાં ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળની કોઈ પણ વસ્તુમાં સત્યતા માનવારૂપી ભ્રાંતિ હોતી નથી; એટલા માટે તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો છે અને ચેતન છે.[૭૯] જે પુરુષને સેંકડો કાર્યો કરવા છતાં પણ જગતમાં સત્યપણાની ભ્રાંતિ ન હોય, તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો અને ચેતન કહેવાય છે.[૮૦] જેની બુદ્ધિ વિષયોથી જરા પણ લેપાતી ન હોય, તે પુરુષ જગતના દર્શનનો ત્યાગ કરનારો, ચેતન અને જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. જ્યારે સઘળી વિષયવાસનાઓ ટળી જવાને લીધે આત્મસ્વરૂપ વિના બીજું કાંઈ પણ નાશ પામે એવું નથી, એમ માનવામાં ન આવે અને બાળકના તથા મૂંગા આદિના જ્ઞાનની પેઠે નિર્વિક્ષેપપણાથી રહેવામાં આવે, ત્યારે જડતા વિનાના સ્વચ્છ અનુભવનો આશ્રય કર્યો કહેવાય છે. એ આશ્રય કરવાને લીધે જીવન્મુક્ત પુરુષ ફરી વાર જન્મ-મરણ આદિના લેપને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૮૧-૮૩] જેમ આકાશમાંથી મોટી નીલતા ઉદય પામે છે, તેમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરવાથી સઘળી વાસનાઓ વિનાનો બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપી મોટો આનંદ ઉદય પામે છે કે જે આનંદમાં જીવન્મુક્ત પુરુષો સર્વદા રહે છે.[૮૪] જીવન્મુક્ત પુરુષનો એ બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપ આનંદ પણ વિદેહમુક્તિના સમયમાં જીવન્મુક્તની સાથે પરબ્રહ્મની અંદર લીન થઈ જાય છે.[૮૫] જગતના જગતરૂપે દર્શનનો ત્યાગ કરનારો મહાસુખી જીવન્મુક્ત પુરુષ ચાલતાં, બેસતાં, સ્પર્શ કરતાં અને ગંધ આદિનું ગ્રહણ કરતાં પણ એ બ્રહ્માકારવૃત્તિરૂપી આનંદથી યુક્ત રહે છે; માટે ચેતન એકરસ અને પૂર્ણાનંદ કહેવાય છે.[૮૬] હે અપાર ગુણોના સમુદ્રરૂપ રામ! યત્નો દ્વારા ગમે તેવું કષ્ટ વેઠીને પણ જીવન્મુક્તપણાને મેળવી આ સંસારરૂપી દુઃખમય સમુદ્રના પારને પ્રાપ્ત થાઓ.[૮૭] જેમ બીજમાંથી કાળે કરી આકાશ સુધી પહોંચનારું મોટું વૃક્ષ ઊઠે છે, તેમ જ જીવાત્માના સંકલ્પમાંથી આ અત્યંત મોટું જગત ઊઠેલું છે.[૮૮] જ્યારે જીવાત્મા સંકલ્પો કરીકરીને પોતાના દેહરૂપી આકારને કલ્પી લે છે, ત્યારે એ જ જીવાત્મા આ જન્મોના જાળના બીજપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. હે રામ! એ રીતે એ જીવાત્મા પોતાને વારંવાર જન્મો આપી તથા વારંવાર મોહ પમાડીને, અંતે કોઈ સમયે સદ્‌ગુરુ આદિના સમાગમથી પોતાને મોક્ષ પણ પમાડે છે. એ જીવાત્મા જે વિષયની જે રૂપે ભાવના કરે છે, તે વિષયરૂપ તે ક્ષણમાત્રમાં થઈ જાય છે; એટલા માટે જ્યાં સુધી પોતે વિષયોની ભાવનાઓથી રહિત ન થાય, ત્યાં સુધી ઘણો કાળ વીતી જતાં પણ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૮૯-૯૧] હે રામ! આ દેવ, અસુર, રાક્ષસ, યક્ષ, કિન્નર કે માણસ એ કોઈ મુદ્દલ છે જ નહિ; પણ આત્મા જ પોતાની અનાદિસિદ્ધ માયાથી આ જગતરૂપી નાટકને રચી દેવ આદિના વેષો ધારણ કરીને નાચ્યા કરે છે.[૯૨] એ જીવાત્મા કોશેટાના કીડાની પેઠે પોતે જ પોતાને બાંધી લઈ રોઈરોઈને ઘણે કાળે વિવેકાદિથી પાછો પોતાના સ્વાભાવિક અસંગ રૂપ(બ્રહ્મપણા)ને પ્રાપ્ત થાય છે.[૯૩] હે રામ! એ જીવાત્મા જ આ જગતની બાળોરૂપી સમુદ્રોના જળરૂપ છે, એ જ સઘળી દિશાઓરૂપ થઈને સ્ફુરે છે અને એ જ પર્વતો આદિરૂપ થઈને સ્ફુરે છે. સ્વર્ગ, પૃથ્વી, આકાશ, પર્વતો, નદીઓ અને દિશાઓ આદિ સઘળા પદાર્થો, એ જીવાત્મારૂપી જળના તરંગો કહેવામાં આવે છે.[૯૪,૯૫] 'સઘળું જગત મારું જ સ્વરૂપ છે, જગતમાં મારા વિના બીજું કાંઈ છે જ નહિ' એવી રીતનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય, ત્યારે એ જીવાત્મા પોતાના સ્વાભાવિક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.[૯૬] જ્યારે એ જીવાત્મા પોતાથી ન્યારું કાંઈ પણ ન જાણે, બહારના વિષયોથી કંપે નહિ, અંદરના વિષયોથી પણ ડગે નહિ અને પોતાના

લેપાતો નથી.૯૭ હે રામ ! એ જીવાત્માનું બીજ સત્તા છે. જેમ સૂર્યમાંથી પ્રભા ઉદય પામે છે, તેમ સત્તામાંથી એ જીવાત્મા ઉદય પામે છે.૯૮ અનેકતાવાળી સત્તા અને એકતાવાળી સત્તા એમ સત્તાના બે પ્રકાર છે. તેઓમાં જે એકતાવાળી સત્તા (સમષ્ટિસત્તા ઈશ્વર) છે, તે જીવાત્માનું બીજ છે.૯૯ ઘટપણું, પટપણું, તુંપણું અને હુંપણું ઇત્યાદિ અનેક વિભાગોથી જે જુદી જુદી સત્તા કહેવામાં આવે છે, તેને અનેકતાવાળી સત્તા સમજવી.૧૦૦ એ અનેક વિભાગોને તજી દઇને સર્વના સમાવેશવાળી જે વિસ્તીર્ણ એક સત્તા (સમષ્ટિસત્તા) કહેવાય છે, તેને એકતાવાળી સત્તા સમજવી.૧૦૧ ઘટસત્તા તથા પટસત્તા ઇત્યાદિ જુદા જુદા વિભાગોનો ત્યાગ કરતાં, જે એકરૂપ, મોટા રૂપવાળી અને લેપવિનાની સમષ્ટિ સત્તા છે, તે એકતાવાળી સત્તા કહેવાય છે.૧૦૨ સત્તાના ઘટ–પટ આદિ જે જુદા જુદા આકારો છે, તે કદી પણ સાચા નથી; અને સાચા નથી એટલા માટે તેઓનું ધ્યાન કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.૧૦૩ એકતાવાળી જે નિર્મળ સત્તા (ઈશ્વર) છે, તે અનેકતાવાળી સત્તાની જેમ કદી પણ નાશ પામતી નથી અને કદી પણ પોતાના સ્વરૂપને ભૂલતી નથી.૧૦૪ કેટલાએક કહે છે કે ' કાળ જ જગતનું કારણ છે.' કેટલાએક કહે છે કે, 'પરમાણુઓ જ જગતનું કારણ છે' અને કેટલાએક કહે છે કે, 'જાતિ જ જગતનું કારણ છે.' પણ તમે કાળને, પરમાણુઓને કે જાતિને કારણ નહિ માનતાં, સમષ્ટિસત્તાને જ, એટલે ઈશ્વરને જ જગતનું કારણ માનીને તેની ભાવના કરો.૧૦૫ જો કે કાળ, પરમાણુઓ અને જાતિ, પણ તેઓમાંથી જડભાગને કાઢી નાખતાં, બ્રહ્મરૂપ જ છે, તો પણ દશ્યરૂપે ભેદવાળાં છે, માટે વાસ્તવિક નથી.૧૦૬ જેમાં ભેદબુદ્ધિને કરાવનારો અને અનાત્માની આસક્તિ આપનારો કોઈ પ્રકારનો પણ ભેદ રહ્યો હોય, તે પદાર્થ પવિત્ર કેમ જ હોય?૧૦૭ હે રામ ! તમે પોતામાં એ સમષ્ટિસત્તાની ભાવના કરી, પરિપૂર્ણ પરમ આનંદવાળા તથા સઘળી દિશાઓમાં ભરપૂર થઈને રહો.૧૦૮ હે મહાપંડિત રામ ! એ સમષ્ટિસત્તાના પણ છેડે, એટલે તેના પણ અધિષ્ઠાનરૂપ જે પરમસત્તા (પરબ્રહ્મ) છે, તે જ વાસ્તવિક રીતે જીવનું તથા જગતનું બીજ છે; કેમકે એ સર્વ એમાંથી જ પ્રવર્તે છે. સમષ્ટિસત્તાને છેડે કલ્પના વિનાનું અને આદિ–અંત વિનાનું જે એ આદ્ય પદ છે, તેનું કોઈ પણ બીજ નથી.૧૦૯-૧૧૦ એમાં જ સર્વનો લય થાય છે અને એ પોતે નિર્વિકાર રહે છે. એ પદમાં જેને સ્થિતિ મળી હોય, તે પુરુષ ફરી વાર આ દુઃખરૂપી સંસારમાં જન્મ ધરતો નથી.૧૧૧ એ પદ સઘળાં કારણોનું કારણ છે અને એનું કારણ કોઈ નથી. એ પદ જ સઘળા સારોમાં સાર છે અને એથી અધિક કોઈ પણ સાર નથી.૧૧૨ જેમ તળાવમાં કાંઠાનાં વૃક્ષો પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ એ ચૈતન્યરૂપી મોટા દર્પણમાં આ સઘળી વસ્તુઓ પ્રતિબિંબિત થયેલી છે.૧૧૩ સઘળા વિષયો એ પદમાં અધ્યસ્ત હોવાથી જ ઇન્દ્રિયોને પ્રીતિ આપે છે; અને જેમ જીભથી મધુર આદિ છ રસો પ્રકટ થાય છે, તેમ આનંદના સમુદ્રરૂપ એ પદથી જ પ્રકટ થાય છે.૧૧૪ વિષયો પોતાથી સ્વાદ વિનાના હોવા છતાં પણ એ પદના યોગથી જ સ્વાદવાળા લાગે છે; એટલા માટે એ અત્યંત સ્વચ્છ બ્રહ્મસ્વરૂપ સઘળા આનંદોમાં અત્યંત આનંદરૂપ છે અને સઘળાં પ્રિયોમાં અત્યંત પ્રિયરૂપ છે.૧૧૫ હે રામ ! આ બ્રહ્માંડોના સમૂહો એ પદમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયા પછી એમાં જ રહે છે, એમાં જ વધે છે, એમાં જ ફેરફાર પામે છે, એમાં જ ક્ષીણ થવા લાગે છે અને એમાં જ ગળી જાય છે. એ પદ ભારેમાં ભારે છે, હલકામાં હલકું છે, સ્થૂળમાં સ્થૂળ છે અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ છે. એ પદ દૂરમાં દૂર છે, સમીપમાં સમીપ છે, નાનામાં નાનું છે અને વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ છે.૧૧૬-૧૧૮ એ પદ તેજના તેજરૂપ છે, અંધા-

રાના પણ તત્ત્વરૂપ છે, સઘળી વસ્તુઓના અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને દિશાઓના પણ અવકાશરૂપ છે. એ પદ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી. જગતમાં જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ એ જ છે. જગતના અભાવરૂપ પણ એ જ છે. દશ્ય પણ એ જ છે. જે કાંઈ અદશ્ય છે તે પણ એ જ છે. સ્વરૂપથી એ હું છું અને અહંકારરૂપથી એ હું નથી. હે નિર્દોષ રામ! સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરીને પણ, જે રીતે એ પરમ પવિત્રપદમાં તમને સ્થિતિ મળે તેમ કરો. એ પદ નિર્મળ છે, અવિનાશી છે અને એ જ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે. જો એનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય, તો ચિત્ત બાધિત થઈ જાય છે. હે રામ! જો તમે એ વ્યાપક મુખ્ય સ્વરૂપને જાણી ચૂક્યા હશો, તો સંસારના ભયથી મુક્ત જ છો. તમને કદી પણ ફરી વાર આવર્તન થવાનું નથી. ૧૧૯–૧૨૨

तदमलमजरं तदात्मतत्त्वं तदवगतावुपशांतिमेति चेतः। अवगतविततैकतत्त्वरूपो भव भयमुक्तपदोसि तच्चिराय ॥ १२२ ॥

સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો*

તત્ત્વજ્ઞાન, ચિત્તનાશ અને વાસનાક્ષયનો સાથે જ અભ્યાસ કરવો

॥ राम उवाच ॥

एतानि तानि प्रोक्तानि त्वया बीजानि मानद। कतमस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते पदम् ॥ १ ॥

રામ બોલ્યાઃ–હે માન આપનારા ગુરુ મહારાજ! આપે શરીરથી માંડીને શબ્દાદિ વિષયો સુધી જે બીજો કહ્યાં અને જીવાત્માથી માંડીને બ્રહ્મ સુધી જે બીજો કહ્યાં, તેઓમાં કયા બીજનો આશ્રય કરવાથી બ્રહ્મરૂપ પરમ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થાય? તે કહો.[1]

* આ બાણમા સર્ગમાં બ્રહ્મના ધ્યાનમા, ઈશ્વરના ધ્યાનમાં તથા જીવાત્માના ધ્યાનમાં યત્નનું વત્તાઓછાપણું કહેવામાં આવશે; અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, ચિત્તના નાશનો તથા વાસનાના ક્ષયનો સાથે જ અભ્યાસ કરવાનું કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! મેં શરીરથી માંડીને શબ્દાદિ વિષયો સુધી જે દુઃખરૂપ બીજો કહ્યાં, તે સઘળાંઓમાં એક પછી એકને દૂર કરવાથી પરબ્રહ્મરૂપ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થાય છે.[2] બળાત્કારે પુરુષપ્રયત્નથી તુરત જ વાસનાને ત્યાગ કરીને, પરબ્રહ્મરૂપ પદ કે જે સમષ્ટિસત્તાથી એટલે ઈશ્વરથી પણ ઉપર છે, તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેમાં ક્ષણમાત્ર જો ચિત્તની નિશ્ચલ સ્થિતિ કરો, તો આ ક્ષણમાં જ એ સર્વોત્તમ પરબ્રહ્મરૂપ પદને સારી પેઠે પ્રાપ્ત થાઓ.[3] હે રામ! જો ઈશ્વરના સ્વરૂપને શુદ્ધ કરીને તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ બાંધશો, તો કાંઈક વધારે યત્નથી પરબ્રહ્મરૂપ પદને પ્રાપ્ત થઈ શકશો.[4] જો જીવાત્માના સ્વરૂપને શુદ્ધ કરીને તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ બાંધશો, તો ઉપરના યત્ન કરતાં પણ કાંઈક વધારે યત્નથી પરમ બ્રહ્મરૂપ પદને પામી શકશો.[5] હે રામ! જેમ ઈશ્વરના તથા 'જીવાત્માના સ્વરૂપને જડ ભાગથી રહિત કરવારૂપી શુદ્ધિ આપીને તેઓનું ધ્યાન કરવું એ પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે, તેમ જડને ચૈતન્યમાંથી રહિત કરવારૂપી શુદ્ધિ આપીને જડનું ધ્યાન કરવું, એ પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો ઉપાય શા માટે ન હોય?' એવી શંકા રાખવી નહિ; કેમકે ચૈતન્ય વિના એકલા જડ પદાર્થનું સ્ફુરણ થવું જ સંભવતું નથી. ચૈતન્ય સર્વદા સર્વમાં વ્યાપક છે, માટે ચૈતન્ય વિના એકલા જડનું ગ્રહણ થઈ શકે એમ જ નથી.[6,7] તમે જે કાંઈ ચિંતવો છો, જ્યાં જાઓ છો, જ્યાં ઊભા રહો છો અને જે કરો છો, ત્યાં ત્યાં ચૈતન્ય રહેલું જ છે. જેમ રજ્જુ–સર્પના ભ્રમમાં રજ્જુ વિના એકલો સર્પ હોતો જ નથી, તેમ ચૈતન્ય વિના એકલું જડ હોતું જ નથી. સઘળું જડ ચૈતન્યમાં અધ્યસ્ત છે; માટે જેમ ચૈતન્ય જડથી જુદું પડી શકે છે, તેમ જડ ચૈતન્યથી જુદું પડી શકે એમ નથી.[8] હે રામ! વાસનાનો ત્યાગ કરવામાં અને મનનો નાશ કરવામાં યત્ન કરો, તો તમારા સઘળા આધિઓ

તથા વ્યાધિઓ ક્ષણમાત્રમાં શિથિલ થઈ જાય; પણ ઉપર કહેલા પ્રયત્નો કરતાં આ પ્રયત્ન અઘરો છે; કેમકે મેરુપર્વતને ઉખેડવા કરતાં પણ વાસનાનો ત્યાગ કરવો વધારે દુઃસાધ્ય છે.[૯,૧૦] જ્યાં સુધી મનનો લય થાય નહિ ત્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી; અને જ્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી ત્યાં સુધી ચિત્ત શાંત થતું નથી.[૧૧] જ્યાં સુધી આ તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી ચિત્તનો નાશ થતો નથી; અને ચિત્તનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી.[૧૨] તેમજ જ્યાં સુધી વાસનાનો નાશ ન થયો હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી અને જ્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી વાસનાનો નાશ થતો નથી.[૧૩] તત્ત્વનું જ્ઞાન, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ પરસ્પરનાં કારણો થઈને રહ્યાં છે, માટે દુઃસાધ્ય છે.[૧૪] હે રામ! માટે વિવેકી પુરુષે પુરુષયત્ન કરી, ભોગોની ઇચ્છાને દૂર તજી દઇને તત્ત્વજ્ઞાન, મનનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ ત્રણેના સંપાદનનો સામટો જ અભ્યાસ કરવો જોઇએ.[૧૫] જ્યાં સુધી એ ત્રણેના સંપાદનનો સામટી રીતે વારંવાર સારી પેઠે અભ્યાસ ન થયો હોય, ત્યાં સુધી સેંકડો વર્ષ વીતી જતાં પણ બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જો લાંબા કાળ સુધી પણ એમાંના એક એકનું સેવન કરવામાં આવે, તો તેઓ મૂર્ચ્છા આદિ દોષોવાળા મંત્રોની જેમ સિદ્ધિ આપી શકતાં નથી.[૧૬,૧૭] જેમ યોદ્ધાઓમાંના એક એકને સારી પેઠે ઘણા કાળ સુધી રાજી કરીને પણ શત્રુની સામે મોકલીએ તો પણ તેઓ શત્રુને તોડી શકતા નથી, તેમ તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એમાંના એકએકને સારી યુક્તિથી ઘણા કાળ સુધી સેવીને સંસારરૂપી શત્રુની સામે મોકલીએ તો પણ તેઓ એ સંસારરૂપી શત્રુને તોડી શકતા નથી.[૧૮,૧૯] જો બુદ્ધિમાન પુરુષ સારી પેઠે ત્રણેનું સાથે સેવન કરીને ત્રણેને સાથે તૈયાર કરે તો જેમ જળનાં પૂરો પર્વતના મોટા પથરાને તોડી નાખે છે, તેમ તેઓ સંસારરૂપી શત્રુને તોડી નાખે છે.[૨૦] હે રામ! તમે તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય એનું લાંબા કાળ સુધી પ્રયત્નપૂર્વક સાથેજ સેવન કરશો, તો તમને સંસારનો લેપ લાગશેજ નહિ.[૨૧] જેમ કમળનું નાળ છેદી નાખવાથી કમળના તંતુઓ સંપૂર્ણ રીતે તૂટી જાય છે, તેમ તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ તથા વાસનાનો ક્ષય, એનો લાંબા કાળ સુધી સાથે અભ્યાસ કરવાથી હૃદયની અહંતા-મમતારૂપી દૃઢ ગાંઠો સંપૂર્ણ રીતે તૂટી જાય છે. હે રામ! સેંકડો જન્મોથી જેનો અભ્યાસ થતો આવ્યો છે, એવી આ સંસારની સ્થિતિ તત્ત્વબોધ આદિનો લાંબા કાળ સુધી સાથેજ અભ્યાસ કર્યા વિના કદી પણ ક્ષીણ થતી નથી. હે રામ! તમે ચાલતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, સૂંઘતાં, ઊભા રહેતાં, જાગતાં અને સૂતાં પણ પરમ કલ્યાણને અર્થે તત્ત્વબોધ, ચિત્તનો નાશ અને વાસનાનો ક્ષય, એ ત્રણેનો અભ્યાસ કર્યા કરો. જેવો વાસનાનો ક્ષય ફળદાયી છે, તેવો જ પ્રાણાયામ પણ ફળદાયી છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે; માટે પ્રાણાયામનો પણ એવીજ રીતે અભ્યાસ રાખવો.[૨૨-૨૫] વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી પણ ચિત્ત નષ્ટપણાને પામે છે અને પ્રાણની ગતિ રોકવાથી પણ ચિત્ત નાશ પામે છે; માટે ચિત્તનો નાશ કરવાને માટે એ બે પક્ષમાંથી તમને જે ગમે તે પક્ષ લો.[૨૬] લાંબા કાળ સુધી પ્રાણાયામના અભ્યાસોથી, યોગાભ્યાસમાં નિપુણતાવાળા ગુરુએ બતાવેલી યુક્તિથી, આસનના જયથી, ભોજનના નિયમોથી અને યોગને લગતા એવાજ બીજા પ્રકારોથી પ્રાણની ગતિ રોકાય છે.[૨૭] આત્મતત્ત્વને, તે જેવું છે તેવું બરોબર જાણવાથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે. સઘળી વસ્તુઓના આદિમાં, મધ્યમાં તથા અંતમાં જે તત્ત્વ નિર્વિકાર તથા અવિનાશી રહે છે, તેજ આત્મતત્ત્વ છે. એ તત્ત્વને જાણવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે. આસક્તિ રાખ્યા વિનાનો

વ્યવહાર કરવાથી, સંસાર સંબંધી મનોરથોનો ત્યાગ કરવાથી અને શરીર 'વિનાશી છે' એમ જોયા કરવાથી વાસના ક્ષીણ થાય છે. જેમ પવનની ગતિ શાંત થતાં, ધૂળ ઊડતી નથી, તેમ વાસનાનો વૈભવ નષ્ટ થતાં, ચિત્તની પ્રવૃત્તિ બંધ પડી જાય છે; તેમ જ જે પ્રાણની ગતિ છે, તે જ ચિત્તની ગતિ છે; કેમકે જેમ ઉકરડામાંથી ધૂળ થાય છે, તેમ પ્રાણની ગતિમાંથી ચિત્તની ગતિ થાય છે. વારંવાર એકાગ્ર ચિત્તથી બેસીને બુદ્ધિમાન પુરુષે પ્રાણની ગતિને જીતી લેવામાં સારી પેઠે યત્ન કરવો જોઇએ. પ્રાણની ગતિને રોકવાનો જે ક્રમ કહ્યો તે ક્રમ નહિ કરતાં, જો તમે બીજા ઉપાયોથી જ ચિત્તને દબાવવા ધારતા હશો, તો ઘણે કાળે ચિત્તને દબાવી શકશો. જેમ અંકુશ વિના મહોન્મત્ત હાથીને વશ કરી શકાતો નથી, તેમ યોગ્ય યુક્તિઓ વિના મનને જીતી શકાતું નથી. ચિત્તને જીતી લેવાને માટે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ, મહાત્માઓનો સમાગમ, વાસનાનો ત્યાગ અને પ્રાણની ગતિનું રોકાણ, એ ઉત્તમ યુક્તિઓ છે. જેમ વરસાદની ધારાઓથી ધૂળ જિતાઈ જાય છે, તેમ એ યુક્તિઓથી ચિત્ત તુરત જિતાઈ જાય છે. ચિત્તને જીતી લેવાની આ યુક્તિઓ હોવા છતાં, તેઓને છોડી દઇને જે પુરુષો ઉપવાસ, મંત્રયંત્રોનાં સાધન તથા સ્મશાનસાધન આદિ હઠરૂપ ઉપાયોથી ચિત્તને જીતી લેવા ધારે છે, તેઓ દીવારૂપ સાધનને છોડી દઇને કાજળના સમૂહોથી અંધારાને જીતી લેવા ધારે છે. જે પુરુષો ઉપવાસ આદિની હઠથી ચિત્તને જીતી લેવાનો ઉદ્યોગ કરે છે, તેઓને કમળના તંતુઓથી મોટા મહોન્મત્ત હાથીને બાંધી લેવાનો ઉદ્યોગ કરનારા જેવા સમજવા. જેઓ બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસ આદિ યુક્તિઓને છોડી દઇને ઉપવાસ તથા શ્મશાન સાધન આદિના હઠરૂપ ઉપાયોથી ચિત્તને તથા ચિત્તની પાસે રહેનારા શરીરને સ્થિર કરવાનો ઉદ્યોગ કરે છે, તેઓને નિષ્ફળ શ્રમ કરનાર જ સમજવા. એ હઠરૂપી નિષ્ફળ શ્રમ કરનારા લોકો અભાગિયા પ્રાણીઓની જેમ એક ભયમાંથી બીજા ભયમાં જઈ પડે છે, એક ક્લેશમાંથી બીજા ક્લેશને પામે છે, ક્યાંય પણ ધીરજરૂપી શાંતિને પ્રાપ્ત થતા નથી, પર્વતોનાં શિખરોમાં ભટકયા કરે છે, ફળોને તથા પાંદડાંઓને ખાયા કરે છે[૨૮-૪૧] અને બિચારા હરણોની જેમ અત્યંત અવિવેકભરેલી બુદ્ધિવાળા તથા ચારેબાજુથી ભય પામતા જ રહે છે. છેદાયેલાં તથા વીંખાયેલાં અંગો(ઘૈર્યાદિ)વાળી તેઓની કૂણી બુદ્ધિ ગામમાં આવેલી મૃગલીની પેઠે ક્યાંય વિશ્વાસ પામતી નથી. એઓનું ચિત્ત ભયનાં સ્થાનમાં જળની પેઠે અનેક કલ્લોલોથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, અને જેમ પહાડની નદીઓમાં પડીને ખડ તણાયું જાય, તેમ રાગ આદિમાં પડીને તણાયું જાય છે. જેઓ ચિત્તને જીતવાને માટે યજ્ઞ, તપ, દાન, તીર્થયાત્રા તથા દેવપૂજન આદિ ભ્રાંતિરૂપ ઉપાયોથી કાળક્ષેપ કરે છે, તેઓ પણ મૃગોની પેઠે લાંબા કાળ સુધી સેંકડો ચિંતાઓથી ઘેરાયેલા જ રહે છે. યજ્ઞ આદિથી કાળક્ષેપ કરનારા એ લોકો ઘણું કરીને સેંકડો દુઃખોથી તથા રાગ આદિ સેંકડો દોષોથી ઘેરાયેલા જ રહે છે; માટે એઓમાં કોઈક જ અને કોઈ સમયે જ દૈવગતિથી આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા કોઈ પણ પ્રાપ્ત થતા નથી. નરકના, સ્વર્ગના તથા મનુષ્યલોકના ભોગોરૂપી નિમિત્તોને લીધે દડાઓની પેઠે ચડતી—પડતી સ્થિતિઓને પ્રાપ્ત થયા કરતા, એક ઠેકાણે સ્થિર નહિ રહી શકતા અને તે તે યોનિઓમાં આવ—જાવ કર્યા કરતા એ લોકો વારંવાર રોગ તથા મરણ આદિથી પીડાય છે. જેમ તળાવમાં તરંગોનાં કુંડાળાં થયા કરે છે, તેમ એ લોકો આ સંસારમાં આવર્તનો પામ્યા કરે છે. અહીંથી નરકમાં જાય છે, નરકમાંથી પાછા સ્વર્ગમાં જાય છે, સ્વર્ગમાંથી પાછા અહીં આવે છે, નરકમાંથી અહીં આવે છે અને અહીંથી પાછા સ્વર્ગમાં પણ જાય છે. હે રઘુનંદન!

આમ હોવાથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય ઉપાયોથી ચિત્તને જીતી, શુદ્ધ અનુભવનો આશ્રય કરી, રાગથી રહિત થઈને સ્થિર થાઓ. જ્ઞાની પુરુષ જ સુખી હોય છે, જ્ઞાનીનું જ જીવવું સફળ છે અને જ્ઞાની જ સર્વથી અધિક બળવાન છે; માટે જ્ઞાનમય થાઓ. હે મહાત્મા! તમે ચિત્તને વિષયોમાં જવા નહિ દેતાં, બ્રહ્મપદ કે જે વિષયોથી રહિત છે, સર્વથી ઉત્તમ છે, આદ્ય છે, એક છે અને નિર્વિકાર છે, તેનું જ અનુસંધાન કરતા રહો અને વ્યવહાર સંબંધી ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ આસક્તિના ત્યાગથી જીવન્મુક્તના ગુણોની સંપત્તિવાળા થઈને અકર્તા જ રહો.[૪૨–૫૦]

संवेद्यवर्जितमनुत्तममाद्यमेकं संवित्पदंविकलनं कलयन्महात्मन् । हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु कुर्वन्नकर्तृपदमेत्यश मोदितश्रीः ॥५०॥

સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ९३ मो×

બોધ સ્થિર થવાથી જ્ઞાનીઓની થતી સમસ્થિતિ

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

मनागपि विचारेण चेतसः स्वस्य निग्रहः ।
मनागपि कृतो येन तेनाप्तं जन्मनः फलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ ! જેણે જરાક વિચાર કરીને થોડો પણ પોતાના ચિત્તનો નિગ્રહ કર્યો હોય, તેણે પોતાના જન્મનું સાફલ્ય કર્યું સમજવું.[૧] આ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનો અંકુર હૃદયમાં જરાક ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે જ અંકુર અભ્યાસરૂપી જળના સિંચનથી સેંકડો શાખાઓવાળો થાય છે.[૨] જેમ પક્ષીઓ તથા માછલાં પૂર્ણસરોવરનો આશ્રય કરે છે, તેમ જે માણસનો વૈરાગ્યપૂર્વક વિચાર કાંઈક પણ પ્રૌઢ થયો હોય, તે માણસનો શમ–દમ આદિ શુદ્ધ ગુણો આશ્રય કરે છે.[૩] સારા વિચારવાળા અને આત્મતત્ત્વનું યથાર્થ અવલોકન કરનારા વિદ્વાનને અત્યંત ઉન્નતિવાળા ઇન્દ્રલોકાદિનાં સુખો પણ લલચાવતાં નથી.[૪] આત્માના યથાર્થ અનુભવથી પ્રૌઢ થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષને વિષયો, મનની વૃત્તિઓ, આધિઓ કે વ્યાધિઓ શું કરી શકે? કાંઈ વિકાર ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ.[૫] ભમતા પવનોના સમૂહોવાળા અને વીજળીઓનાં મંડળોથી અત્યંત રાતા લાગતા 'પુષ્કરાવર્તક' નામના પ્રલયકાળના મેઘો ક્યાં ય બાળકોની મુઠીઓથી પકડાયા છે?[૬] ચંદ્રપ્રકાશથી ઊઘડતાં 'પોયણ' નામનાં કમળો મારાં નેત્રોની શોભાને જીતી લે છે, એવી શંકાથી મુગ્ધા સ્ત્રીએ આકાશમાં રહેલા ચંદ્રને ક્યાં ય સુંદર મણિઓના ડાબલામાં પૂરી મૂક્યો છે?[૭] ગંડસ્થળોમાંથી ઊડતા ભ્રમરોનાં મંડળોરૂપી નીલકમળોના મુકુટોવાળા મહોન્મત્ત હાથીઓને, મુગ્ધા સ્ત્રીના શ્વાસથી પણ ઊડી જાય એવા નબળા મચ્છરોએ ક્યાંય મારી નાખ્યા છે?[૮] ફાડી નાખેલાં હાથીઓનાં કુંભસ્થળોમાંથી ચોટી રહેલાં મોતીઓથી શોભતાં નખપંજરોવાળા અને યુદ્ધમાં કોપ પામેલા સિંહોને ક્યાં ય હરિણીએ કચરી નાખ્યા છે?[૯] ઝેરના સુંદર જેવાં બિંદુઓથી વનનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષોને બાળી નાખનારા ભૂખ્યા અજગરોને ક્યાં ય કોપ પામેલાં નાનાં દેડકાંઓ ગળી ગયાં છે?[૧૦] તેમજ ચોથી, પાંચમી આદિ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થયેલા, ધીર, વિવેકી, બ્રહ્મને જાણી ચૂકેલા અને ચડતીચડતી ભૂમિકાઓને જીતી લેવાને તૈયાર થયેલા તત્ત્વવેત્તાને ક્યાં ય વિષયો કે ઇન્દ્રિયોરૂપી ચોરોએ દબાવ્યો છે?[૧૧] જેમ પ્રચંડ પવનો કાપી નાખેલા બંધનવાળી કૂણી લતાને હરી જાય છે, તેમ વિષયોરૂપી શત્રુઓ, પ્રૌઢ નહિ થયેલી વિચારશક્તિને હરી જાય છે.[૧૨] જેમ સાધારણ પ્રલયોમાં પણ અવિચળ રહેનારા મેરુપર્વતને મંદ પવનો ભાંગી

× આ ત્રાણુમા સર્ગમાં વિચારની પ્રૌઢતાથી, વૈરાગ્યથી તથા સદ્‌ગુણોથી બોધની સ્થિરતા થતાં, કોઈ પણ વિષયો પરાભવ નહિ કરી શકવાથી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થતી સમસ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

શકતા નથી, તેમ પ્રૌઢ થયેલા વિવેકને દુષ્ટ રાગ આદિ વૃત્તિઓ ભાંગી શકતી નથી.[૧૩] જેણે ચિત્તરૂપી પૃથ્વીમાં પોતાનું દૃઢ મૂળ બાંધ્યું ન હોય એવા વિવેકરૂપી ફૂલ–ઝાડને ચિંતાઓરૂપી વંટોળિયાઓ પાડી નાખે છે; પણ મૂળોથી ચિત્તરૂપી પૃથ્વીની અંદર દૃઢ થઈને રહેલા તે ઝાડને એ વંટોળિયાઓ પાડી શકતા નથી.[૧૪] ચાલતાં, ઊભા રહેતાં, જાગતાં અને સૂતાં પણ જે પુરુષનું ચિત્ત વિચારમય ન રહેતું હોય તે પુરુષ મૂએલો જ કહેવાય છે.[૧૫] હે રામ! આત્માને ઓળખવાની દૃષ્ટિ રાખીને ધીરે ધીરે પોતાની મેળે, અથવા સજ્જનોને સાથે રાખીને 'આ જગત શું હશે અને આ દેહ શું હશે?' એવો વિચાર કરો.[૧૬] જેમ પ્રકાશવાળા દીવાથી તુરત વસ્તુ જોવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનને હરનારા વિચારથી તુરત પરમપદ જોવામાં આવે છે.[૧૭] જેમ પ્રકાશનો વિલાસ કરનારાં સૂર્યથી અંધકારોનો નાશ થાય છે, તેમ પ્રકાશનો વિલાસ કરનારા જ્ઞાનથી સર્વ દુઃખોનો વિનાશ થાય છે.[૧૮] જેમ સૂર્ય ઉદય પામતાં, નિર્મળ પ્રકાશ પોતાની મેળે ઉદય પામે છે, તેમ જ્ઞાન પ્રકટ થતાં, જાણવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ પોતાની મેળે ઉદય પામે છે.[૧૯] જે શાસ્ત્રવિચારથી બ્રહ્મતત્ત્વ જાણવામાં આવે તે શાસ્ત્રવિચાર જ્ઞાન કહેવાય છે. એ જ્ઞાન પોતે બ્રહ્માકાર તથા ભેદના બાધરૂપ હોવાને લીધે, બ્રહ્મથી જુદું ન હોય એવું હોય છે.[૨૦] હે રામ! વિવેકવિચારથી થયેલું આત્મજ્ઞાન જ જ્ઞાન કહેવાય છે, એમ પંડિતોનો સિદ્ધાંત છે અને જેમ મધુરપણું દૂધની અંદર જ રહે છે, તેમ આત્મા એ જ્ઞાનની અંદર જ રહે છે.[૨૧] જેમ અત્યંત મદિરા પીનારો માણસ સર્વદા ગાંડા જેવો જ રહે છે, તેમ યથાર્થ જ્ઞાનના ભરપૂર પ્રકાશવાળો પુરુષ સર્વદા આત્મામય જ રહે છે.[૨૨] નિર્મળ થયેલું અને સમતાવાળું જ પોતાનું સ્વરૂપ, તેજ જાણવા યોગ્ય પરબ્રહ્મ છે, એમ વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે અને તે સ્વરૂપજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં જ અવિદ્યારૂપી કાદવ દૂર થઈ જવાથી પોતાની મેળે નિર્મળ થઈ જાય છે.[૨૩] સ્વરૂપજ્ઞ, પ્રગટ આનંદવાળો અને આસક્તિરહિત જીવન્મુક્ત કોઈ વિષયમાં ડૂબી જતો નથી, પણ સમ્રાટની પેઠે પૂર્ણ સુખવાળો જ હોય છે.[૨૪] હે રામ! જેમ ચંદ્ર કમળોમાં રુચિ બાંધતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષ વીણાઓના કે વાંસળી આદિના સુંદર શબ્દોમાં, સંભોગનાં બીભત્સ વર્ણનોવાળાં સ્ત્રીઓનાં સુંદર ગાયનોમાં, વસંતના મદથી મત્ત થયેલા ભ્રમરોના ગુંજારવોમાં, વરસાદથી ખીલતાં પુષ્પોમાં, મેઘની ગર્જનાઓમાં, મયૂરોનાં નૃત્યોમાં તથા સુંદર ટૌકાઓમાં, ગાજતાં વાદળાંઓના ટુકડાઓમાં, સારસોના શબ્દોમાં, તારથી માંડીને તે હાથ સુધીનાં સાધનોથી વગાડવામાં આવતાં જુદાં જુદાં વાજાંઓમાં, ગંભીર મૃદંગોમાં, તારોવાળાં વાજાંઓમાં, ચામડાંથી મઢાયેલાં વાજાંઓમાં, અંદર છિદ્રવાળાં વાજાંઓમાં, કાંસીજોડ આદિમાંના વિચિત્ર શબ્દોમાં અને અન્ય કોઈ કઠોર કે મધુર શબ્દોમાં ક્યાં ય પણ રુચિ બાંધતો નથી.[૨૫–૨૯] હે રામ! જેમ હંસ નિર્જળ દેશની ભૂમિમાં રુચિ બાંધતો નથી, તેમ આસક્તિ વિનાની બુદ્ધિવાળો ધીર જ્ઞાની પુરુષ પાંદડાંઓથી બાંધેલા નાના નાના કેળના રથ્યોમાં, દેવતાઓની તથા ગંધર્વોની કન્યાઓનાં શરીરોરૂપી લતાઓથી કરવામાં આવતી નંદવનની ક્રીડાઓમાં કે એવા બીજા વિષયોમાં ક્યાં ય પણ અને તે તે વિષયો પોતાને સ્વાધીન હોય, તો પણ તે કોઈમાં રુચિ બાંધતો નથી. હે રામ! જેમ બ્રાહ્મણ કૂતરાંના માંસના ટુકડાઓમાં રુચિ બાંધતો નથી, તેમ આસક્તિ વિનાની બુદ્ધિવાળો અને સર્વદા તૃપ્ત રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ સુસી ખારેકનાં વૃક્ષોમાં, કદંબોમાં, પનસ આદિમાં; દ્રાક્ષની, કકાડીની, અખોડની, ગોલાંઓની તથા લીંબુઓની જાતિઓમાં; મદિરા, મૈરેય, માધ્વીક અને આસવ આદિ

જુદા જુદા પ્રકારોનાં મદ્યો પીવાની ભૂમિઓમાં; દહીંમાં, દૂધમાં, ઘીમાં, ઊના દૂધમાં, દહીં રેડીને કરેલા વિકારમાં, માખણમાં, ભાત આદિમાં, છ રસોવાળા વિચિત્ર ચાટવાના તથા પીવાના પદાર્થોમાં, ફળોમાં, મૂળોમાં, શાકોમાં, માંસોમાં અને એવા પ્રકારના બીજા પદાર્થોમાં ક્યાં ય પણ રુચિ બાંધતો નથી.[૩૦-૩૫] હે રામ ! આસક્તિથી રહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો, પૂર્ણ મનવાળો, વ્યવહારની રીતિથી માન જાળવનારો, વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને શત્રુઓના દ્વેષાદિથી ભય વિના રહેનારો શ્રીમાન જીવન્મુક્ત પુરુષ યમના, ચંદ્રના, ઇન્દ્રના, રુદ્રના તથા વાયુના લોકનાં; મેરુપર્વતનાં, મંદરાચળનાં, કૈલાસનાં, સહ્યાદ્રિનાં તથા દર્દુરાચળનાં શિખરોનાં; રેશમી વસ્ત્ર જેવાં કૂણાં પાંદડાંઓવાળાં તથા દિવ્ય શોભાના વિલાસવાળાં કલ્પવૃક્ષોની કુંજોનાં, ચંદ્રના બિંબનાં, ચંદ્રની કળા આદિનાં, રત્નો તથા સુવર્ણોની ભીંતોવાળાં મોતીમય તથા મણિમય દિવ્ય ઘરોનાં, તિલોત્તમા, ઉર્વશી, રંભા કે મેનકાની કાયારૂપી લતાનાં અને એવા બીજા કોઈ પણ પદાર્થોનાં દર્શનને ઇચ્છતો નથી.[૩૬-૩૯] હે રામ ! જેમ બ્રાહ્મણ મદ્યોની સુગંધોમાં રુચિ બાંધે નહિ, તેમ સમબુદ્ધિવાળો, વિષયોથી ક્ષોભ નહિ પામનારો અને પોતાના સ્વરૂપનું જ અનુસંધાન કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ ડોલરના, પારિજાતના, કલ્હારના, કમળાદિના, કુમુદના, નીલકમળના, પુન્નાગના, કેતકીના, અગરુની જાતિઓના, કંદબોના, ઉત્તમ આંબાના, સાધારણ આંબાના, કેસૂડાના, આસોપાલવના, જાસૂદના, મધુમાધવીના, ઉત્તમ બોરડીના, ઘોલાંના, પાટલાની જાતિઓના, ચંદનના, કપૂરના, લાખના, કસ્તૂરીના, કેસરના, લવિંગના એલચીના, મરીચકંકોલના, તગરના કે એવા બીજા કોઈ પણ પદાર્થના સુગંધોમાં રુચિ બાંધતો નથી.[૪૦-૪૩] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સમુદ્રની ઘુઘવાટીથી, વાદળાંઓના ગડગડાટથી, પર્વતોમાં ઊઠતા મોટા પડછંદાના શબ્દથી કે સિંહોની ગર્જનાથી જરા પણ ક્ષોભ પામતો નથી.[૪૪] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ શત્રુઓએ કરેલા નગારાંઓના ડંકાથી, યુદ્ધના ઢોલના શબ્દોથી કે ધનુષ્યોના કડવા ટંકારોથી જરા પણ ક્ષોભ પામતો નથી.[૪૫] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ મદોન્મત્ત હાથીઓની ગર્જનાઓથી, વેતાલોની ખીખિયાટીઓથી, પિશાચોના તથા રાક્ષસોના સિંહનાદોથી જરા પણ કંપતો નથી.[૪૬] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ વીજળી પડવાના કડાકાઓથી, પર્વત ફાટવાના શબ્દથી કે ઐરાવત હાથીની ગર્જનાથી જરા પણ કંપતો નથી.[૪૭] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ ચાલતી કરવત વડે વહેરાવાથી, સજીલી તલવાર વડે કપાવાથી કે બાણોના તથા વજ્રના પડવાથી પણ સ્વરૂપના અનુસંધાનમાંથી કંપાયમાન થતો નથી.[૪૮] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ બગીચામાં જતાં પણ આનંદને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી અને નિર્જળ દેશોમાં જતાં પણ આનંદને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૪૯] હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સળગતા ચોખ્ખા અંગારાઓના જેવી ધગધગતી રેતીઓવાળા નિર્જળ દેશોમાં, પુષ્પોના સમૂહોથી ઢંકાયેલી કૂણાં કૂણાં ખડોવાળી ભૂમિઓમાં, તીક્ષ્ણ અસ્ત્રોઓની ધારોમાં, નવીન કમળોથી બિછાવેલી શય્યાઓમાં, ઊંચા પર્વતોના પ્રદેશોમાં, કૂવાઓના જેવી ઊંડી ખાડોમાં, સૂર્યનાં કિરણોથી તપી રહેલી કઠિન શિલાઓમાં, કોમળ અંગોવાળી સ્ત્રીઓમાં, સંપત્તિમાં, ઉગ્ર વિપત્તિઓમાં, ક્રીડા કરવાનાં સ્થળોમાં કે ઉત્સવોમાં વિહાર કરતાં પણ ઉદ્વેગને કે આનંદને પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ ! જીવન્મુક્ત પુરુષ સઘળા વ્યવહારો કરતાં છતાં પણ સર્વદા વેઠિયાની પેઠે આસક્તિ વિનાનો જ રહે છે. હે રામ ! સમતાવાળો, સ્વસ્થ મનવાળો અને વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ લોઢાનાં યંત્રોથી

સાંકડી કરેલી અને જેઓમાં પરસ્પરમાંથી અનંત ભાલાંઓની તથા તોમરોની વૃષ્ટિઓ પડ્યા કરે છે, એવી નરકોનાં અરણ્યોની ભૂમિઓમાં પણ ડરતો નથી, વ્યાકુળ થતો નથી, રાંક પણ થતો નથી; પરંતુ પર્વતની પેઠે ધીરપણાથી જ રહે છે.[૫૦–૫૫] હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ અપવિત્ર, અપથ્ય, ઝેરવાળાં, છાણ આદિથી ખરડાયેલાં, રસવિનાનાં અને સડેલાં અન્નને પણ સારાં અન્નની પેઠે ખાઈ જઇને તુરત પચાવી દે છે.[૫૬] હે રામ! ક્યાં ય પણ આસક્તિ નહિ રાખનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ કડવાં ઘોલાંની તથા અતવષની ચટણીના, દૂધના, શેરડીના, પાણીના તથા ભાતના સ્વાદમાં પણ સમાન બુદ્ધિવાળો જ રહે છે.[૫૭] હે રામ! રાક્ષસોની તથા પિશાચો આદિની જાતિનો કોઈ જીવન્મુક્ત હોય તો તે મદિરાઓથી, લોટનાં, મદ્યોથી, દૂધોથી, લોહીથી, મદના રસોથી, આસવોથી, લૂખાં અસ્થિઓથી, તૃણોથી કે કેશો આદિથી પણ હર્ષને કે ખેદને પ્રાપ્ત થતો નથી.[૫૮] હે રામ! જીવન્મુક્ત પુરુષ જીવનું હરણ કરનારાને અને જીવને આપનારાને પણ પ્રસન્નતાથી તથા મધુરતાથી શોભી રહેલી એકસરખી દષ્ટિથી જ જુએ છે.[૫૯] જીવન્મુક્ત સર્વદા પ્રદીપ્ત રહેનારી પોતાની બુદ્ધિની સમતાને લીધે સ્થિર શરીરો કે રમણીય વસ્તુઓ મળવાથી રાજી થતો નથી અને અસ્થિર શરીરો કે અરમણીય વસ્તુઓ મળવાથી ગ્લાનિ પામતો નથી.[૬૦] પોતે ચિત્તમાં ચિંતારહિત, રાગ વિનાનો, જાણવાનું જાણી ચૂકેલો તથા જગતની સ્થિતિને મિથ્યા જ સમજતો હોય છે; અને જગતની સ્થિતિ પણ અત્યંત મિથ્યા જ છે, તેથી જીવન્મુક્ત પુરુષ કદી પણ કોઈ ઇન્દ્રિયને વિષયોની સ્થિતિમાં પ્રસરવાનો અવકાશ આપતો નથી.[૬૧,૬૨] જેમ મૃગો કૂણાં પાંદડાંને તુરત ગળી જાય છે, તેમ ઇન્દ્રિયો શોભા નહિ પામેલા આત્માને નહિ પહોંચેલા અને ગંભીર સ્થિતિ વિનાના મૂઢ પુરુષને જ તુરત ગળી જાય છે.[૬૩] સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તણાયા જતા, વાસનાઓરૂપી તરંગોથી ગોથાં ખાતા અને મોટી મોટી ચીસો પાડ્યા કરતા મૂઢ પુરુષને ઇન્દ્રિયોરૂપી મગરમચ્છો ગળી જાય છે.[૬૪] જેમ જળનાં પૂરો પર્વતને ખેંચી શકતાં નથી, તેમ સુખ–દુઃખાદિ વિકલ્પોના સમૂહો વિચારવાળા અને આત્મામાં જ શાંત થયેલી બુદ્ધિવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષને ખેંચી શકતા નથી.[૬૫] જે પુરુષો પોતાના સ્વરૂપજ્ઞાનથી સર્વ સંકલ્પોના સીમાડાના છેડારૂપ પરમપદમાં શાંતિ પામેલા હોય છે, તેઓને મેરુપર્વત પણ તરણાં જેવો લાગે છે.[૬૬] બ્રહ્મરૂપે વિસ્તીર્ણ થયેલા ચિત્તવાળા જીવન્મુક્ત પુરુષોને જગત અને જૂના ખડનો ટુકડો સમાન લાગે છે, ઝેર અને અમૃત સમાન લાગે છે અને ક્ષણ તથા હજારો કલ્પો પણ સમાન જ લાગે છે.[૬૭] 'આ સઘળું જગત આત્મા જ છે' એવો નિશ્ચય હોવાને લીધે આનંદભરેલી બુદ્ધિવાળાઓ અને પોતે જ આત્મા હોવાને લીધે સઘળું જગત જેઓની અંદર જ રહેલું હોય છે એવા જીવન્મુક્ત પુરુષો નિર્લેપપણાથી વિહાર કરે છે.[૬૮] આ જગતરૂપી ખોટું પાંજરું કે જે આત્માના જ એક જાતના ચલનરૂપ છે, તેમાં તત્ત્વવેત્તાઓ કઈ વસ્તુને ત્યાજ્ય માને અને કઈ વસ્તુને ગ્રાહ્ય માને?[૬૯] હે રામ! આ સઘળું જગત આત્મા જ છે, માટે દ્વૈતરૂપ ભ્રાંતિને છોડી દો. આ સઘળું વિશાળ જગત આત્માનું જ રૂપ છે, માટે જ્ઞાની પુરુષ તેમાં કઈ વસ્તુને ત્યાજ્ય માને અને કઈ વસ્તુને ઇચ્છે?[૭૦] પૃથ્વીમાંથી પાંદડાંના અંકુર જેવા જે જે વિષયો થાય છે, જે જે વિષયો થશે અને આકાશાદિના અંકુરોરૂપ જે જે કોઈ શબ્દાદિ વિષયો છે તેઓ સઘળા, તત્ત્વવેત્તા પુરુષોની દષ્ટિમાં બ્રહ્મરૂપ જ છે.[૭૧] હે રામ! જેની સત્તા આદિમાં તથા અંતમાં ન હોય અને મધ્યમાં થોડીક વાર જ જોવામાં આવતી હોય, તે પદાર્થ આત્માના એક જાતના ભ્રમરૂપ જ

હોય છે એવો નિશ્ચય રાખી, 'આ ઇષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે' એવી કલ્પનાને તજી દઈ, સઘળા પદાર્થોના છેડાને પ્રાપ્ત થઇને તમે સંગરહિત અને સ્વયંપ્રકાશ અનુભવરૂપ થાઓ.[૭૨,૭૩] સંગરહિત થયેલો પુરુષ અહંતાથી તથા મમતાથી રહિત કરેલાં શરીર, મન અને ઇન્દ્રિયોથી કર્મ કરે, તો પણ તેઓનાં ફળોથી લેપાતો નથી અને ન કરે તો પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થતો નથી.[૭૪] જેમ માણસ મનોરથથી કલ્પી લીધેલા રાજ્યમાં તે તે કાર્યો કરવા છતાં પણ સુખ–દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ મનથી આસક્તિ વિનાનો જીવન્મુક્ત પુરુષ વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરતો હોય તો પણ સુખ–દુઃખોથી લેપાતો નથી.[૭૫] જેમ માણસ મનોરથથી કલ્પી લીધેલું મંત્રીપણું કરવા છતાં પણ તેના સંબંધનાં સુખ-દુઃખોથી લેપાતો નથી, તેમ મનને સંગ વિનાનું રાખ્યા કરતો જીવન્મુક્ત પુરુષ શરીર આદિ સાધનોથી વ્યવહારનાં કાર્યો કરતાં છતાં પણ સુખ–દુઃખોથી લેપાતો નથી.[૭૬] બાળકનું ચિત્ત પણ જ્યારે બીજા સ્થળમાં લાગ્યું હોય છે, ત્યારે તે બાળક પોતાની પાસે પડેલા પદાર્થને નેત્રથી દેખવા છતાં પણ દેખતો નથી; એટલા માટે આ વાત બાળકના પણ અનુભવમાં આવે એવી છે કે, મનની લાગણી વિના જે કામ કરવામાં આવે તે કામ ન કર્યા જેવું જ છે.[૭૭] જેઓનું ચિત્ત બીજા દેશમાં લાગી ગયું હોય અને પોતે પોતાના ઘરમાં બેઠેલા હોય એવા પામર લોકોને અને કાચી બુદ્ધિવાળા બાળકો આદિને પણ આ વાત અનુભવમાં આવેલી હોય છે કે, જોવા તથા સાંભળવા આદિ ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ જેનું મન તે ક્રિયાઓમાં લાગ્યું ન હોય તે પ્રાણી દેખતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, આંખોને ઉઘાડતાં અથવા મીંચતાં છતાં પણ કંઈ કરતો નથી અને તેની હાથ–પગ આદિ કર્મેન્દ્રિયો સસ્કારના બળથી તે તે કાર્યોમાં પડતાં છતાં પણ પોતે તે તે કાર્યોમાં પડતો નથી.[૭૮–૮૦] હે રામ! માટે સંગ જ પુણ્ય-પાપ આદિ અર્થોનું કારણ છે, સંગ જ સંસારનું, આશાઓનું અને આપત્તિઓનું કારણ છે.[૮૧] સંગનો ત્યાગ થાય એ જ મોક્ષ છે અને સંગનો ત્યાગ કરવાથી જ પુનર્જન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ વિદ્વાનોએ સિદ્ધાંત કર્યો છે; માટે તમે પદાર્થોમાંના સંગને તજી દો અને જીવન્મુક્ત થાઓ.

રામ બોલ્યાઃ–હે સઘળા સંશયોરૂપી ઝાકળને ટાળી નાખવામાં શરદઋતુના પવનસરખા ગુરુ મહારાજ! આપ 'સંગ' એ શબ્દથી કોને કહો છો (સંગ શબ્દનો શો અર્થ છે)? તે મને સંક્ષેપથી કહો.[૮૨,૮૩]

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ–હે રામ! પ્રિય–અપ્રિય પદાર્થોના સંયોગ–વિયોગ થતાં, હર્ષ–શોકરૂપી વિકાર આપનારી જે મલિન વાસના છે, તે 'સંગ' એ શબ્દથી ઓળખાય છે.[૮૪] જીવન્મુક્ત પુરુષોની વાસના હર્ષ–શોકરૂપી વિકારના સંબંધ વિનાની હોવાને લીધે શુદ્ધ હોય છે, એટલા માટે તે વાસનાથી તેઓને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. હે રામ! એવી શુદ્ધ વાસના 'અસંગ' એ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે અને તે વાસના જ્યાં સુધી જીવન્મુક્ત પુરુષોનો દેહ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. એ શુદ્ધ વાસનાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તે કર્મ બંધન આપનાર થતું નથી.[૮૫,૮૬] જીવન્મુક્ત નહિ થયેલા લોકો કે જેઓ મૂઢ અને રંક જ હોય છે, તેઓની વાસના હર્ષ–શોકરૂપી વિકારોના સંબંધવાળી હોય છે, માટે તે વાસના બંધન આપનારી થાય છે.[૮૭] એ હર્ષ–શોકરૂપી વિકારોના સંબંધવાળી મલિન વાસના જ 'સંગ' એ શબ્દથી કહેવાય છે અને પુનર્જન્મ આપે છે. એ મલિન વાસનાથી જે કર્મ કરવામાં આવે, તે કર્મ બંધનને જ ઉત્પન્ન કરે છે.[૮૮] તમે જો પોતાના ચિત્તમાં વિકાર આપનારી એવી મલિન વાસનાને તજી દઇને સ્વસ્થ રહેશો, તો વ્યવહાર સંબંધી કાર્યો કરતાં છતાં પણ લેપાશો નહિ.[૮૯]

હે રામ! જો હર્ષ, ક્રોધ અને ખેદથી તમારો રંગ બદલાઈ જતો ન હોય તો તમે રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત હોવાને લીધે સંગ વિનાના જ છો.[૯૦] હે રામ! જો તમે આશાથી થતા પરવશપણાનો ત્યાગ કરીને, દુઃખોથી ગ્લાનિ ન પામતા હો અને સુખોથી પ્રસન્ન થતા ન હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો.[૯૧] હે રામ! જો તમે વ્યવહારોમાં વિહાર કરતાં, પ્રાપ્ત થતી સુખ-દુઃખોની દશાઓમાં બ્રહ્મથી એકરસપણાને ન છોડતા હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો.[૯૨] હે રામ! જો તમારા ચિત્તનો સ્વભાવ સઘળા ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોમાં એકસરખો રહેતો હોય અને તેમ રહીને વ્યવહારથી કરવાં પડતાં કાર્યોને અનુસરતો હોય, તો તમે જીવન્મુક્ત જ છો.[૯૩] હે રામ! કોઈ જાતનો બળાત્કાર કરવો નહિ પડતાં, ચિત્તનું સહજ અસંગપણુ કે જે જીવન્મુક્તની સ્થિર સ્થિતિરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરીને તમે રાગથી રહિત થાઓ, સમ થાઓ અને સ્વસ્થ થાઓ.[૯૪] વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને જેણે ઇન્દ્રિયોરૂપી પિશાચોને વશ કર્યા હોય છે, એવો મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષ માનથી, મદથી, મત્સરથી તથા સંતાપથી રહિત જ રહે છે.[૯૫] સર્વદા સઘળી વસ્તુઓમાં સમબુદ્ધિવાળો, સ્પૃહા વિનાનો અને કોઈની પણ યાચના નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા સહજ વ્યાપાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી.[૯૬] વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલું પોતાનું જે કાંઈ સહજ કર્મ હોય, તેને જ કોઈ જાતનો ખેદ ધર્યા વિના કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ, આસક્તિથી તથા ફળની ઇચ્છાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે.[૯૭] જેમ મંદરાચળે ડહોળી નાખ્યા છતાં પણ ક્ષીરસમુદ્રે પોતાના શ્વેતપણારૂપ સ્વભાવને છોડ્યો ન હતો, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ મોટી સંપત્તિને અથવા મોટી વિપત્તિને પામ્યા છતાં પણ, પોતાના પ્રથમથી સિદ્ધ કરી રાખેલા શમ, દમ તથા સમદષ્ટિ આદિ સ્વભાવને છોડતો નથી.[૯૮] જેમ ચંદ્ર પોતાની ક્ષીણતા થતાં કે વૃદ્ધિ થતાં, હર્ષ-શોકથી રહિત રહે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાને ચક્રવર્તીપણું, આપદા, સર્પાદિની યોનિ અથવા ઇન્દ્રની પદવી પ્રાપ્ત થતાં પણ હર્ષ-શોકથી રહિત જ રહે છે.[૯૯] હે રામ! રાગને તથા દ્વેષને છોડી દઈ, ભેદને દૂર કરી નાખી અને અનેક પ્રકારનાં તુચ્છ ફળો આપનારી પ્રિય વાસનાઓને પણ શાંત કરીને, એવી રીતે આત્માનો વિચાર કરો કે જે વિચારથી ગંભીર ચિત્તવાળા તથા અવશ્ય મેળવવા યોગ્ય છેલ્લા પુરુષાર્થમાં તમે સ્થિર થાઓ. હે રામ! વિચારને લીધે ઉદય પામેલી, સમાધિના વિલાસથી સઘળી વાસનાઓનો ક્ષય થતાં શુદ્ધ થયેલી, આત્માને જેનારી અને આત્માના દર્શનથી જ અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે દુઃખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપ પરમપદમાં તમે રહો. એમ રહેવાથી તમે આ સંસારમાં ફરી વાર જન્મોરૂપી બંધનોથી બંધાશો નહિ.[૧૦૦,૧૦૧]

तयोदितप्रसरविलासशुद्धया गतज्वरं पदमवलंबयामलम् । धियेद्धया पुनरिह जन्मबन्धनैर्न बद्धयसे समधिगतात्मदृश्यया ॥ १०१ ॥

સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

ઉપશમ-પ્રકરણ સમાપ્ત

भाग २ जो-समाप्त

હે રામ! જો હર્ષ, ક્રોધ અને ખેદથી તમારો રંગ બદલાઈ જતો ન હોય તો તમે રાગથી, ભયથી તથા ક્રોધથી રહિત હોવાને લીધે સંગ વિનાના જ છો.[૯૦] હે રામ! જો તમે આશાથી થતા પરવશપણાનો ત્યાગ કરીને, દુઃખોથી ગ્લાનિ ન પામતા હો અને સુખોથી પ્રસન્ન થતા ન હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો.[૯૧] હે રામ! જો તમે વ્યવહારોમાં વિહાર કરતાં, પ્રાપ્ત થતી સુખ–દુઃખોની દશાઓમાં બ્રહ્મથી એકરસપણાને ન છોડતા હો, તો જીવન્મુક્ત જ છો.[૯૨] હે રામ! જો તમારા ચિત્તનો સ્વભાવ સઘળા ઇષ્ટ–અનિષ્ટ વિષયોમાં એકસરખો રહેતો હોય અને તેમ રહીને વ્યવહારથી કરવાં પડતાં કાર્યોને અનુસરતો હોય, તો તમે જીવન્મુક્ત જ છો.[૯૩] હે રામ! કોઈ જાતનો બળાત્કાર કરવો નહિ પડતાં, ચિત્તનું સહજ અસંગપણું કે જે જીવન્મુક્તની સ્થિર સ્થિતિરૂપ છે, તેનું અવલંબન કરીને તમે રાગથી રહિત થાઓ, સમ થાઓ અને સ્વસ્થ થાઓ.[૯૪] વૃથા ભાષણ નહિ કરનારો અને જેણે ઇન્દ્રિયોરૂપી પિશાચોને વશ કર્યા હોય છે, એવો મહાત્મા જીવન્મુક્ત પુરુષ માનથી, મદથી, મત્સરથી તથા સંતાપથી રહિત જ રહે છે.[૯૫] સર્વદા સઘળી વસ્તુઓમાં સમબુદ્ધિવાળો, સ્પૃહા વિનાનો અને કોઈની પણ યાચના નહિ કરનારો જીવન્મુક્ત પુરુષ વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલા સહજ વ્યાપાર સિવાય બીજું કાંઈ પણ કરતો નથી.[૯૬] વર્ણના, આશ્રમના તથા કુળના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયેલું પોતાનું જે કાંઈ સહજ કર્મ હોય, તેને જ કોઈ જાતનો ખેદ ધર્યા વિના કરતો એ જીવન્મુક્ત પુરુષ, આસક્તિથી તથા ફળની ઇચ્છાથી રહિત થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે.[૯૭] જેમ મંદરાચળે ડહોળી નાખ્યા છતાં પણ ક્ષીરસમુદ્રે પોતાના શ્વેતપણારૂપ સ્વભાવને છોડ્યો ન હતો, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ મોટી સંપત્તિને અથવા મોટી વિપત્તિને પામ્યા છતાં પણ, પોતાના પ્રથમથી સિદ્ધ કરી રાખેલા શમ, દમ તથા સમદૃષ્ટિ આદિ સ્વભાવને છોડતો નથી.[૯૮] જેમ ચંદ્ર પોતાની ક્ષીણતા થતાં કે વૃદ્ધિ થતાં, હર્ષ–શોકથી રહિત રહે છે, તેમ જીવન્મુક્ત પુરુષ પોતાને ચક્રવર્તીપણું, આપદા, સર્પાદિની યોનિ અથવા ઇન્દ્રની પદવી પ્રાપ્ત થતાં પણ હર્ષ–શોકથી રહિત જ રહે છે.[૯૯] હે રામ! રાગને તથા દ્વેષને છોડી દઈ, ભેદને દૂર કરી નાખી અને અનેક પ્રકારનાં તુચ્છ ફળો આપનારી પ્રિય વાસનાઓને પણ શાંત કરીને, એવી રીતે આત્માનો વિચાર કરો કે જે વિચારથી ગંભીર ચિત્તવાળા તથા અવશ્ય મેળવવા યોગ્ય છેલ્લા પુરુષાર્થમાં તમે સ્થિર થાઓ. હે રામ! વિચારને લીધે ઉદય પામેલી, સમાધિના વિલાસથી સઘળી વાસનાઓનો ક્ષય થતાં શુદ્ધ થયેલી, આત્માને જોનારી અને આત્માના દર્શનથી જ અવિદ્યાને તથા અવિદ્યાનાં કાર્યને બાળી નાખવામાં સમર્થ થયેલી બુદ્ધિ વડે દુઃખરહિત નિરતિશય આનંદરૂપ પરમપદમાં તમે રહો. એમ રહેવાથી તમે આ સંસારમાં ફરી વાર જન્મોરૂપી બંધનોથી બંધાશો નહિ.[૧૦૦,૧૦૧]

तयोदितप्रसरविलासशुद्धया गतज्वरं पदमवलंब्यामलम् । धियेद्धया पुनरिह जन्मबन्धनैर्न बद्धयसे समधिगतात्मदृश्यया ॥ १०१ ॥

સર્ગ ૯૩ મો સમાપ્ત

ઉપશમ–પ્રકરણ સમાપ્ત

भाग २ जो–समाप्त